ДО ДЖЕРЕЛ

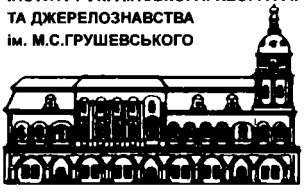

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

AD FONTES

Studia in honorem
OLEH KUPCHYNS'KYI
septuagenario dedicata

Volumen I

KYIV – LVIV
2004

ДО ДЖЕРЕЛ

Збірник наукових праць на пошану
ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО
з нагоди його 70-річчя

Том I

КИЇВ—ЛЬВІВ
2004

ББК 72.3 Г
255
УДК 082.2

Видання підготовлене з участю:

Наукового товариства ім. Шевченка

Львівського національного університету ім. І. Франка

Національного університету „Києво-Могилянська академія"

Українського Вільного Університету у Мюнхені

Інституту української археографії та джерелознавства ім М. Грушевського НАН України

Редакційна колегія:

Ігор ГИРИЧ, Ярослав ГРИЦАК,
Микола КРИКУН, Леонід РУДНИЦЬКИЙ, Наталія ЯКОВЕНКО

Збірник видано завдяки фінансовій підтримці
Ганни та Володимира РАКІВ

З 0503020902 **Без оголошення**
2004

ISBN 966-02-32-32-2
ISBN 966-02-32-33-0 (Т. 1)

© **Редакційна колегія:**
Ігор Гирич, Ярослав Грицак,
Микола Крикун,
Леонід Рудницький,
Наталія Яковенко

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Пишучи про одного з відомих філологів, О. Купчинський сказав: „Кожний народ вносить у літопис власної пам'яті імена своїх видатних синів — творців ідей, наукових концепцій, відкривачів законів, будівничих, полководців, людей, котрі залишають у його бутті „духа печать" і впливають своїм талантом і працею на розвиток його духовного або матеріального життя"[1]*. Ці слова повною мірою стосуються Ювіляра.*

Олег Купчинський — одне з-поміж таких імен у нашій науці і культурі. Це вроджений науковець, талант якого пов'язаний з великою заповзятістю і відданістю науці. Його відоме гасло — „Треба щось робити в науці, бо у нас у порівнянні з іншими народами майже нічого нема". У своїх діях він завжди виважений, стриманий. Вражає постійна зосередженість його на тій чи іншій проблемі і неабияка працьовитість. Ювіляр має особливий талант у вмінні поєднувати наукові дослідження з науково-видавничою і редакторською діяльністю. І на цій ниві у нього багато друзів, справжніх, душевних. Вони не лише у Львові, Києві, Дрогобичі, але й у Торуні, Мюнхені, Москві, Парижі та далекому Нью-Йорку.

У всьому, що робить О. Купчинський, і на цьому треба наголосити, відчувається велика відповідальність. Останнє однаковою мірою стосується його особистого і громадського життя. Виняткове під цим оглядом його ставлення до молоді. Обіцяне слово чи діло у нього понад усе! Вимагає цього і від інших. Ця риса характеру Олега Купчинського імпонувала членам Світової ради НТШ, які на початку 1990-х років довірили йому редакторство „Записок НТШ".

Олег Купчинський уособлює ще й такі важливі риси, як добротність науковця, фундаментальність і всеохопне уміння проникати у глибину досліджуваного явища. Він володіє витонченим аналітичним розумінням тексту (тексту життєвої дійсности, тексту джерела, художнього тексту) і завжди у контексті ширших процесів, що відбуваються у культурі і в історичному перебігу подій. Ці риси виявляються у всьому, що б він не робив, але, насамперед, у поточній науковій праці — статтях, передмовах, рецензіях, коментарях і т. ін.

---

[1] Купчинський О. Йосип Дзендзелівський — невтомний науковець і педагог // Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць.— Львів, 1996.— С. 3.

А ще він завжди порадник у багатьох наукових питаннях, хоч ніколи не нав'язує своєї думки, якщо чогось не знає, не приховує цього. На особливому рахунку у нього молоді вчені, які шукають себе в науці. До зауваженої безпорадности деяких ставиться поблажливо — „може, ще виробиться у праці, головне, щоб працював..." Пріоритетами у нього є правда і правда в усьому, перш за все в науці, фактологія. Не любить багатослів'я, поспішних „патріотичних" узагальнень і пихатости. На його думку, найважливішою для науковця є вимогливість до себе, що досягається продумуванням кожного факту і щоденною працею.

Перелік характерних рис цього вченого можна б продовжити — він вагомий і розмаїтий. Але головна з них та, що він завжди і в усьому трудар, „селянин за плугом у подільському чорноземі". Він уперто й наполегливо робить свою справу, не розраховуючи на похвали й не очікуючи, що його зауважать і вирізнять з-поміж „багатьох інших". Такі люди звичайно працюють у міру своїх сил і можливостей, оскільки саме в усвідомленій роботі знаходять моральне задоволення, бо, врешті-решт, споріднена з їх кредо праця стає сенсом життя.

Олег Антонович Купчинський народився 18 травня 1934 р. на Поділлі — землі, про яку так щиро писала Леся Українка, любив її Іван Франко, а саме на Теребовельщині, у священичій з діда-прадіда родині. Початкову освіту здобув у рідному селі Сороцькому, середню — у містечку Скалаті, вищу — у Львові. Навчався на філологічному факультеті Львівського університету, після закінчення якого у 1958 р. О. Купчинському запропонували вступати в аспірантуру, але з певних причин до цього не дійшло. Почалась праця (не за спеціальністю) у Львівській науковій бібліотеці АН УРСР, в оперному театрі, а від 1960 р. — у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові.

Вже в університеті виявилися його нетривіальні наукові зацікавлення (був членом мовознавчого гуртка, а в 1955—1957 рр. його старостою, працював у факультетській стінній газеті, виголошував наукові повідомлення на студентських конференціях „Топонімія мого села", „Етимологія топоніма Хирів"). На формування Олега Купчинського як науковця-початківця впливали різноманітні чинники. Крім індивідуальних нахилів, у його розвитку неабияку роль відігравали традиції, прищеплювані у батьківському домі, де з діда-прадіда, за словами Ювіляра, трудилися на духовному й науковому полі, „щоб щось залишити по собі для людей", великий вплив на Олега Купчинського мала також школа, насамперед, навчання в університеті. Нині, „що б хто не говорив про тодішню систему навчання (шкільну, університетську),— пише Олег Купчинський,— вона у своїй основі була ґрунтовною". Незважаючи на тодішню політичну систему, загальний рівень знань, які давав студентству університет, був високим. Зрештою, він завжди відзначається сильним викладацьким складом. О. Купчинський навчався у таких відомих у науковому світі особистостей, як Михайло Возняк, Іларіон Свєнціцький, Іван Ковалик, Петро Коструба, Теоктист Пачовський, Олексій Мороз, Євген Кротевич, Семен Шаховський, з молодого покоління — Олекса Скоропада, Євгенія Посацька-Черняхівська, Ірина Ощипко та ін. Крім фахових знань,*

* Тут і далі використовуємо уривки з рукописного щоденника Олега Купчинського.

Олег Купчинський. *2003 р.*

молодь черпала у професури ідеї національної науки, які, на жаль, тоді вже „не відбивалися у текстах, а більше в розумінні того, що і як повинно бути". Після здобуття вищої освіти у подальшому формуванні О. Купчинського як дослідника важливу роль відіграв створений 1961 р. під керівництвом І. Крип'якевича, за підтримки Д. Пількевича та І. Бутича „Семінар із архівознавства та спеціальних історичних дисциплін" при ЦДІА УРСР у Львові. З того часу і розпочались регулярні виступи О. Купчинського на цьому семінарі (проводився у 60-х роках систематично), з'явились його перші архівознавчі і ономастичні студії. Власне, тоді він досконало опанував методику наукового досвіду, докладно вивчив загальні проблеми архівознавства і джерелознавства, збирає бібліографію. Оскільки О. Купчинський мав філологічну освіту, академік І. Крип'якевич радив йому зацікавитись філологічним джерелознавством і топонімікою.

У Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові науковець пропрацював 18 років, далі були Інститут суспільних наук АН УРСР (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) і Наукове товариство ім. Шевченка в Україні.

У 1974 р. Олег Купчинський захищає в Одесі кандидатську дисертацію з ономастики на тему: „Українські географічні назви на -ичі XIV—XX ст.", яку написав під керівництвом Лукії Гумецької.

Наукова діяльність Олега Купчинського проектується у двох напрямах, а саме у філології та історії. Щодо останнього, то здебільшого увага зосереджується на спеціальних (допоміжних) історичних дисциплінах. З-посеред різних наукових зацікавлень пріоритетною є проблематика, пов'язана з дослідженнями:

- *ономастики та історії української мови;*
- *архівознавства та історії установ;*
- *джерелознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін;*
- *історіографії та бібліографістики відомих і маловідомих особистостей української науки та культури.*

Нині, аналізуючи доробок Олега Купчинського, важко визначити, яка з названих ділянок науки була та залишається провідною у його діяльності. Особливістю його дослідницьких пошуків і характеру творчого процесу є велике розмаїття наукових зацікавлень. Він — філолог за освітою, але однаковою мірою й історик (як наголошує Ювіляр, „у мене два університети... мій ще один університет, а саме з історії, то архів і довголітня праця у ньому"). Нині Олег Купчинський один із небагатьох філологів-українїстів, яких називають філологами „давнього типу". Ці люди працюють не тільки у філології, але й у суміжних галузях гуманітарних наук.

У дослідницькому процесі О. Купчинського цікавлять проблеми різних епох, але епоха Середньовіччя передусім. Очевидно, поштовхом до цього була праця у згаданому Центральному історичному архіві, хоч цей його нахил зауважений уже під час навчання в університеті — у дипломній роботі аналізувалася професійна лексика цехів XVI—XVIII ст.

Як зазначалось, діапазон наукових зацікавлень (насамперед тематика досліджень) Олега Купчинського широкий. На першому місці праці з ***ономастики****, які посідають серед наукових напрацювань Ювіляра значне*

за обсягом місце і належать, як мовилось, ще до студентських років. В основу цих досліджень покладена топонімія, оперта на пам'ятки писемності, а її аналіз — на порівняльне мовознавство. Основним інструментом дослідження є лексико-семантичний і структурний аналіз основ і прикінцевих формантів топонімів. Прикладом можуть служити статті: „Про походження окремих патронімічних назв Прикарпаття XIV—XVII ст." (1966); „Двочленні географічні назви України на *-jь. Матеріали до українського топонімічного словника" (1970); „Реконструкції східнослов'янських композитних імен на базі твірних основ ойконімів на *-itji" (1978). Олег Купчинський — автор частини розділу монографії „З історії української лексикології", у якій уміщує розвідку „Давні східнослов'янські композитні імена, мотивовані ойконімами на *-itji" (1980). У всіх наведених працях аналізуються найдавніші типи географічних назв. До цього ряду належить також стаття „Изменение словообразовательной структуры микротопонимии" (1966), у якій, однак, аналізуються історично недавні (кінця XVIII — початку XIX ст.) назви на означення одних і тих самих об'єктів у порівнянні з сучасними.*

Паралельно О. Купчинський працює над етимологією окремих топонімів („Назви населених пунктів Рогатинщини" (1995); „Топоніми Вінниця і Чернігів в інтерпретації Володимира Гнатюка і Євгена Тимченка" (1996), підготовкою топонімічного словника, методичними порадами та питальником „Топонімія", а також робить різні огляди та рецензує праці з ономастики.

Втім, у більшості праць Олега Купчинського, присвячених цій мовознавчій дисципліні, зауважена тенденція (вона простежується не тільки в обранні для аналізу типів найдавніших топонімів, ще слов'янського походження, виявленні назв у давніх українських пам'ятках), але й у прямому підпорядкуванні мовного аналізу як інструменту для проведення мовних й історичних висновків. Пріоритетною тут є передусім історична географія заселення. Вже 1966 р. з'являються праці: „Микротопонимия как источник исторической географии", „Топоніми на -ичі і питання заселення України". Згодом цій проблематиці присвячено також такі розвідки, як „Статистика и стратиграфия восточнославянских топонимов на -ичи и некоторые вопросы исторической географии" (1979); „Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян" (1980) тощо.

Пов'язання мовних й історичних явищ в одне ціле чи не найбільш переконливо засвідчене у монографії „Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень" (1981).

Водночас О. Купчинському належать спеціальні дослідження з питань ***історії мови,*** *зокрема, функціонування української літературної і так званої простої мови у пізньому середньовіччі в Україні. Прикладом цього є праця „Українська церква і питання української (руської) народнорозмовної мови у другій половині XVI—XVII століть" (1997). О. Купчинський досліджує також окремі пам'ятки писемности з погляду мови, наприклад, „Мова „Казання" Мелетія Смотрицького на похорон о. Леон-*

* Для заощадження місця тут і далі у дужках подаємо лише рік виходу праці, інші дані можна знайти у поданих „Матеріалах до бібліографії праць Олега Купчинського".

тія Карповича 2 листопада 1620 року" (2003). Говорячи про автора проповіді, він, зокрема, зазначає, що цей твір „вражає витонченістю своєї стилістики, простотою арґументації. У цьому вповні виявився неабиякий проповідницький хист Мелетія Смотрицького", а щодо мовних особливостей пам'ятки вважає її „важливим джерелом для вивчення різних ділянок українського мовознавства..."

Першорядні загальномовні проблеми О. Купчинський порушує у рецензіях. Найближчими йому є, однак, проблеми ***лексикографії*** *(див. рецензії на праці: П. Білецький-Носенко. Словник української мови (1967); А. Москаленко. Нарис історії української лексикографії (1962); Т. Кульчицька. Українська лексикографія XIII—XX ст. Бібліографічний покажчик (2000). Він рецензує один із томів Словника української мови XVI — першої половини XVII ст. (вип. 4, 1997), редагує третій том праці Й. Дзендзелівського „Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України (Лексика). Ч. III" (1993), а також різні збірники, присвячені мовним проблемам, що в останнє десятиліття видає НТШ у Львові, а саме збірник праць Й. Дзендзелівського „Українське і слов'янське мовознавство" (1996), „Український правопис і наукова термінологія" (1996); упорядковує збірник „Питання історії української і слов'янських мов та культури" (1997) тощо.*

Важливе місце у науковому доробку Ювіляра посідає цикл лекцій „Вступ до церковнослов'янської мови", опублікований під назвою „Церковнослов'янська мова" (2002), що читався у Перекладацькій майстерні Львівського національного університету в 2000—2001 роках.

Поряд із дослідженням питань ономастики і поєднання ономастичних даних і даних історичної географії у полі дослідницьких зацікавлень О. Купчинського перебувають інші спеціальні історичні дисципліни. Чи не найбільше уваги приділено ***джерелознавству****. Його дослідження тісно пов'язані з архівознавством і, власне, будуються на актових і документальних джерелах (передусім середньовіччя) як основному об'єкті цієї дисципліни. У дослідженні джерел О. Купчинський дотримується їх критичного аналізу, з'ясовуючи насамперед різні їх ознаки у видовому відношенні і щодо семантики, зосереджуючись також на історії та походженні тексту джерела, його автентичності. Для підтвердження сказаного можуть служити розвідки: „Рукопись неопределенного содержания" (1984); „Забута грамота Костянтина-Василя Острозького для села Мала Тухля" (1995); „Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст." (1995).*

У ряді випадків аналіз писемних джерел ведеться у контексті їх раніших трактувань в історіографії („Оцінка Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства. Грамоти князя Лева Даниловича", 1994) або оцінки творчости визначних особистостей. Це досягається завдяки використанню різних видів, типів і жанрів джерел („Володимир Гнатюк буля джерел формування українства", 1992).

Як свідчить перелік праць, починаючи з 1960-х років і досі, О. Купчинський перебуває у постійному пошуку нових джерел, які спроможні давати хоч найменшу нову інформацію з проблем історії, філології, етнографії, мистецтва тощо. Для цього Ювіляр обирає різні шляхи. Один із найпоширеніших — пошук і виявлення цих відомостей серед відомих

архівних і бібліографічних фондів і друкованих писемних пам'яток. Першість тут посідає листування (хоч О. Купчинський постійно публікує також інші види документальних матеріалів). Назвемо найважливіші публікації: „Листи Василя Стефаника до Андрія Шептицького" (1990); „Невідомі автографи Івана Франка" (1995); „П'ятдесят невідомих документів Літературно-мистецького клубу та Спілки українських письменників у Львові. 1941—1944 роки" (1997, у співавторстві).

Другий спосіб здобування нових відомостей про документи — це аналіз давніх наративних пам'яток і реконструкція на їх основі актових матеріалів. Пріоритет належить аналізу літописів: „Документи Галицького князівства XIII — початку XIV ст." (1987); „Нові документи т. зв. Литовської і Коронної метрик про Поділля кінця XIV — першої половини XV ст." (1986); „Давньоруські грамоти у складі подільського списку літопису XVII ст." (1987).

Третій — це пошук актів і документів на основі давніх довідкових матеріалів архівів і бібліотек — інвентарних списків, картотек, діловодних записів та ін. Цей спосіб — один із найважливіших для пізнання репертуару втрачених документів на відповідних історичних етапах. Прикладом такої праці є розвідка „Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV — першої половини XIX ст." (1982).

Певна кількість досліджень засвідчує пропозиції щодо класифікації писемних джерел, намагання з'ясувати походження деяких із них. Найчастіше це, як уже відзначалося, О. Купчинський вирішує шляхом аналізу використаних джерел різними діячами культури або досліджень з історії розвитку історичних корпорацій. Це, зокрема, праці: „Иван Франко — исследователь древнерусских источников" (1986), „Документальна спадщина Львівського Миколаївського братства як джерело з історії суспільно-економічних відносин" (1988).

Деякі розвідки О. Купчинського мають теоретичні засновки, вказують на завдання вітчизняного джерелознавства, приміром, „Нерозв'язані проблеми актового джерелознавства галицько-волинських земель XIII—XIV ст." (2001). Деякі з цих питань висвітлено у праці „Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV ст." (1996). На цій проблематиці зосереджена також увага в таких історіографічних оглядах, як „Дослідження і публікація грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст." (1982), „Біля джерел творчості „Руської Трійці" (1986).

Чимало наукових досліджень О. Купчинського присвячено ***архівознавству****, що знайшло висвітлення у дослідженнях різних напрямів і стосується переважно часу праці Ювіляра в 1960—1979 роках у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові. Ці праці умовно можна поділити на дослідження, які розкривають: 1) засади упорядкування архівних матеріалів, насамперед опису актів і документів (звичайного і поширеного, регестового), що належать до різного часу, а також опису картографічних і фотографічних творів; 2) підготовку каталогів актів і документів; 3) популяризацію документальної спадщини України, що зберігається в архівах і відділах рукописів бібліотек через а) пресу; б) виставки і в) підготовку спеціальних оглядів-лекцій, рецензування документальних добірок, збірників і довідкових видань (своїх і*

чужих). У названих працях порушувалися на той час найактуальніші проблеми української архівістики. О. Купчинський працює також над науковою систематизацією документів, розробленням різних форм науково-довідкового апарату і методикою використання документальних фондів архівів. У цьому контексті дослідник вивчає численні фондоутворювачі.

Кожна з названих ділянок різнобічно представлена у наукових опрацюваннях Ювіляра. З-понад 50 робіт, присвячених теоретичному і прикладному архівознавству, заслуговують на увагу насамперед такі, як „Методика наукового описання давніх документів" (1972); „Про описання і каталогізацію картографічних творів" (1971); „Про підготовку Каталога судово-адміністративних фондів України" (1976). Істотно доповнює цей перелік розвідка історіографічного характеру „До історії створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV—XVIII ст." (1976). До цього ряду належить і праця „Розшифрування ранніх фотодокументів та їх описання в архівах і бібліотеках" (1978).

Олег Купчинський підготував і видав (у співавторстві) перший великий „Каталог пергаментних документів ЦДІА УРСР у Львові. 1233—1799" (1972). Поява видання стала подією в українській архівістиці. Каталог умістив 1134 окремі реєстові статті на грамоти. Багато з цих документів не були відомі. Каталог схвально оцінений як в Україні, так і за кордоном. У видавничій серії „Проблеми едиційної та камеральної археографії" (вип. 33), що її видає Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, вийшла (написана ще у 1970-х роках) праця „Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова" (1998); у серії НТШ „Архівні джерела" (т. 2) — „Рукописна спадщина Ярослава Падоха. Перелік справ особистого архіву" (2000).

Чи не найбільше статей, повідомлень, коротких оглядів у науковому доробку О. Купчинського присвячено популяризації архівних матеріалів як важливої ділянки практичної архівістики. Для вивчення і дослідження обрано фонди львівських архівів і бібліотек. Олег Купчинський написав загальні оглядові статті: „Унікальні документи ЦДІА УРСР у Львові" (1969); „Мовою документів. Про що розповідають нові матеріали ЦДІА" (1994) і присвячені різним подіям („Участь Подільської землі у народно-визвольній війні 1648—1654 років" (1997), ще більше ювілейним річницям і особам. Завдяки цим публікаціям Олег Купчинський подає чимало незнаних широкому загалові відомостей про життя і творчість видатних особистостей української культури, їх вшанування на західноукраїнських землях упродовж багатьох років. За приклад слугують огляди документальних матеріалів архівів про М. Шашкевича, Т. Шевченка, М. Лисенка, М. Коцюбинського, І. Франка, І. Труша, Марка Черемшину, В. Стефаника та ін. Відомості про склад документальних пам'яток закордонних архівів (Польщі, Болгарії, Ватикану), які стосуються українських земель, а також про розвиток архівознавства, архівної термінології (Польща) у різних країнах, дають рецензії О. Купчинського на закордонні видання.

*Важлива складова наукового доробку Ювіляра — **історія середньовічних і сучасних установ**. Цій проблематиці він присвячує низку праць з історії судово-адміністративних установ, зокрема гродських і земських судів, міських магістратів, в окремих статтях простежується розвиток*

Українського Вільного Університету, Наукового товариства ім. Шевченка.

Повно і цілісно у творчості О. Купчинського репрезентована ***археографія****. І тут треба наголосити на особливому ставленні Ювіляра до цієї дисципліни. Варто згадати, що дослідник є співупорядником 16 збірників документів і матеріалів, які присвячені різним історичним подіям, установам і особам. Археографія тісно пов'язана з його редакторською працею над виданнями НТШ. За браком місця не подаємо переліку збірників (див. далі Матеріали бібліографії...), хоча відзначаємо уміщення в них багатьох досі невідомих матеріалів (під цим кутом зору заслуговують на увагу збірники „Гайдамацький рух на Україні у XVIII ст." (1970); „Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970" (1971); „Класова боротьба селян Східної Галичини в 1772—1849 рр. Документи і матеріали" (1974); „Русалка Дністрова". Документи і матеріали" (1989); „Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841—1994" (2001). Особливо відзначимо збірник „Акти села Одрехови". У нього увійшли оригінальні, писані українською мовою документи сільського громадського уряду на Лемківщині, починаючи з 1570-х років (1970).*

Крім того, О. Купчинському належать історіографічні узагальнення з питань археографічної діяльности М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького. Автор обговорює принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. (1988). Пізнавальними є спостереження О. Купчинського, подані в археографічних передмовах до збірників.

Окрема сторінка у дослідженнях О. Купчинського присвячена питанням ***дипломатики****. У працях звернено увагу на форму актових і документальних джерел під час встановлення їх автентичности, часу складання тощо. Прикладом є розвідки: „До питання про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя" (1974); „Розвиток галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XII—XIV ст." (1983). У цих працях чи не вперше остаточно апробовано термінологію поділу класичного документа. Зауважимо, що аналіз документів з погляду дипломатики притаманний працям Ювіляра про писемні пам'ятки. Свідченням цього є згадані „Каталог пергаментних документів", а також збірники документів.*

Чимало праць О. Купчинський присвячує ***історичній хронології і картографії****: „О некоторых вопросах датирования средневековых документов на основе содержания" (1976); „Перші датування документів за Григоріянським календарем у державних установах України XVI ст." (1991) та ін. Автор робить огляди колекцій карт: „Україна в картографічних творах колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові" (1971); „Рукописні карти України XVII ст. Ермітажної збірки Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді" (1973). Вагомим здобутком у дослідженні історіографії картографії є студія „Причинки до історії української картографії 30—40-х років XX ст. Микола Кулицький" (1996).*

Працює О. Купчинський і над ***бібліографією****. Свідченням цього є не лише завжди ґрунтовне використання літератури у власних працях, але й підготовка книжкових бібліографій, наприклад: „Матеріали до бібліографії праць Ярослава Падоха" (2001). Бібліографія зазвичай є також*

складовою частиною оглядів: „Науково-організаційна та видавнича діяльність Українського Вільного Університету. 1921—1991" (1998); „Просценіум" — новий великий театрознавчий журнал у Львові. № 1 (2001) — № 6 (2003)" (2003). Бібліографія у Ювіляра часто подана у формі додатків до життєписних нарисів про різних діячів науки і культури: „В'ячеслав Сенютович-Бережний — історик і дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. Матеріали до бібліографії праць" (2000); „Ян Янів (Janów) — польський дослідник української літератури та мови (З додатком бібліографії важливіших праць предмету)" (2003).

У ключі джерелознавчого аналізу О. Купчинський вивчає проблематику ***етнографії****, частково* ***фольклористики****. Для прикладу наведемо такі праці: „Малодосліджене джерело XV—XVIII століть з історії матеріальної і духовної культури українського народу" (1995); „Науково-концептуальні засади народознавчих досліджень Володимира Гнатюка" (1996); „Етнографія і фольклор на сторінках „Українського архіву". 1960—1989" (т. 16—51, 1992). На мовно-етнографічних матеріалах побудована праця „Зі спостережень над символами староукраїнського звичаєвого права" (2001) та ін. Цей ряд праць продовжують рецензії.*

У цьому ж аспекті подекуди аналізується й ***мистецтвознавча*** *тематика. Чи не найбільше заанґажований Ювіляр в образотворче мистецтво. Він автор студій: „Невідомий портрет Григорія Кузьми пензля Івана Труша" (1997); „Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука" (1998); „Листи Олени Кульчицької до Богдана Лепкого" (2001). Варто також згадати й таку публікацію, яка торкається мистецького життя в Україні загалом і мистецьких товариств зокрема: „Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові" (1994). На особливу увагу заслуговують огляди і рецензії О. Купчинського, присвячені часописам з архітектури і містобудування. Причинком до дослідження* ***театрального мистецтва*** *є матеріал „Наш Лужницький", післямова до „Збірника праць і матеріалів на пошану Григорія Лужницького" (1996);* ***музичного мистецтва*** *— „Уривок щоденника цитриста та композитора Євгена Купчинського з 1888—1889 років" (1996).*

Пізнавальними щодо трактування стану досліджень із мистецтвознавчої проблематики є написані у співавторстві вступні статті до „Записок НТШ" (т. 226, 227, 237), редагування монографічних праць О. Козаренка, О. Цалай-Якименко, Л. Кияновської (див. Матеріали до бібліографії...).

Певна кількість статей О. Купчинського належить до сфери ***біографістики*** *— інформує про життя і творчість відомих діячів української науки і культури. Чимало їх присвячено забутим іменам у нашій культурі. Ювіляр пише про Олександра Барвінського, Модеста Гриневецького, Юліяна Заяця, Варлаама Компаневича, Теофіла Кострубу, Миколу Кулицького, Євгена Купчинського, Онуфрія Лепкого, Романа-Степана Луканя, Михайла Малиновського, Миколу Мельника, Івана Огієнка, В'ячеслава Сенютовича-Бережного, Яна Яніва, Гната Хоткевича та ін. Окремі постаті розглядаються у контексті опрацювання ними спеціальної тематики, наприклад: „З історіографії ранньої історії України Олександра Домбровського" (1998); „Авґуст Бєловський і Іван Вагилевич: наукові контакти та співпраця" (1999); „Йосип Сліпий про Берестейську*

Унію та її роль в історії української церкви і народу" (2000); „Михайло Тершаковець — дослідник „Слова о полку Ігоревім" та інших історичних пам'яток писемності X—XIII століть" (2000). Велику кількість бібліографічних відомостей, зокрема про українських мовознавців, подано у примітках О. Купчинського до збірки „Листування українських славістів з Францом Міклошичем" (1993).

Пишучи про наукову, не можна не згадати й про ***науково-організаційну працю*** *Ювіляра. Вона зауважена вже під час його праці у ЦДІА УРСР у Львові. Він член Наукової і Методичної рад цієї установи, а на певних етапах і Львівського обласного архіву. Очоливши Відділ давніх актів, згодом Відділ використання та публікації документів (1971), Ювіляр поєднує у своїй роботі три важливі напрями — забезпечує і відповідає за працю читального залу, підготовку архівних довідок із різних питань (у тому числі довідок про перерахунки пенсій громадян) та видавничу роботу архіву. Він один із ініціаторів створення в архіві Кабінетів спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, для експозиції окремих готує експонати. З переходом на роботу в Інститут суспільних наук АН УРСР О. Купчинський обраний членом Вченої ради інституту (середина 1980-х років). Однак чи не найбільше в науково-організаційному аспекті зробив і робить Ювіляр у Науковому товаристві ім. Шевченка. Він один із ініціаторів руху за відновлення Товариства у 1988—1989 роках, співавтор (з О. Романівим та іншими членами Товариства) нового статуту НТШ, організатор перших інавґураційних зборів 21 жовтня 1989 р., на яких затверджено структуру Товариства, а його обрано науковим секретарем. Тоді збори затвердили його головою Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Після зборів головна його увага зосереджена на виробленні стратегії видавничого процесу НТШ. Він, дотримуючись традиції, вже на початку діяльности Товариства опрацьовує типологію видань, за тематичною ознакою визначає схему його видавничих серій. Підготовка і видання книжок завжди були пріоритетними для НТШ. У щоденній праці Ювіляр постійно змагає до співпраці у видавничому процесі з різними науковими та навчальними закладами, для організації якого не має жодного значення колишня чи нинішня партійна належність, національність тощо. Він член організаційних комітетів різних конфесій, симпозіумів, вшанувань визначних НТШівців, 125-річчя Товариства. Йому належить ініціатива у написанні колективної праці „Енциклопедія Наукового товариства ім. Шевченка".*

Близькою для О. Купчинського є ***науково-редакційна діяльність****, у якій він зробив і робить чимало вдалих ініціатив, у котрих сам бере активну і безпосередню участь. Зокрема, маємо на увазі тематику добору документів і матеріалів до збірників і збірників наукових статей та інших видань і ретельної праці над текстами. Щодо останнього велике значення надається збірникам статей і монографічним дослідженням.*

А почалась науково-редакторська робота О. Купчинського у 1960-х роках, яка тоді пов'язувалася із загальною каталогізацією документальних фондів ЦДІА УРСР у Львові та їх використанням. Перші прямі і поважні зустрічі „з редакторством" поєднувалися з підготовкою збірників, насамперед збірника „Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965" (1966), згаданих уже збірників „Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.", „Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970" та ін.

Багаторічна редакторська робота пов'язувалася з підготовкою згаданого раніше „Каталога пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799".

З 1980-х років О. Купчинський входить до складу редакційних колегій збірників наукових праць: „Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць" (1982); „З історії міжслов'янських зв'язків. Збірник наукових праць" (1983); монографічного дослідження „І. П. Крип'якевич. Галицько-Волинське князівство" (1984).

Велика і багатопланова редакційна праця О. Купчинського розпочалась після 1989 р. з відновленням в Україні НТШ. Він редактор і відповідальний редактор різних видавничих проектів і серій Товариства, співавтор публікацій, що підготовлені з іншими науковими інституціями, член багатьох редколегій.

Особлива заслуга наукового секретаря НТШ у редагуванні „Записок НТШ" — масштабного за тематикою і проблематикою видання, якому в Україні сьогодні немає аналогів. Уміщені у „Записках НТШ" праці репрезентують роботу секцій та комісій Товариства (і не тільки) гуманітарного і суспільного профілю. Вони присвячені історії, археології, філософії, праву, філології, фольклору, етнографії, образотворчому і ужитковому мистецтву, архітектурі і містобудуванню, музикознавству, театрознавству. З 1990 по 2003 роки за головною редакцією О. Купчинського вийшло 26 томів (обсяг їх від 600 до 700 сторінок і більше). Справедливо, що Наукова та Видавнича ради НТШ відзначили свого редактора, наукового секретаря (з 1989 р.), присвятивши 26-й том видання Ювілярові. „Записки НТШ" отримують загальну високу оцінку українських і закордонних фахівців.

Незабаром за редакцією О. Купчинського виходить з друку „Бібліографія Записок Наукового товариства ім. Шевченка", яка охоплює з 1 по 240 том (за понад 110 років) — усі праці цього серійного видання в Україні та за кордоном. Тепер Ювіляр редагує „Енциклопедію Наукового товариства ім. Шевченка".

У ділянці редакторської праці, зокрема донесенні текстів книжок до читача з погляду слова, археографічного опрацювання, бібліографії, видання НТШ за редакцією О. Купчинського нині є прикладом для багатьох видавничих колективів України, а також школою для молодої ґенерації науковців-редакторів.

Сімдесят років життя і майже півстоліття праці на науковій ниві, як бачимо, не минули для Ювіляра марно. Його науковий, науково-організаційний та науково-редакційний доробок творить багатий фонд української науки, та О. Купчинський у наукових пошуках не зауважує часу...

Останнє 15-ліття — час небувалої інтенсивної наукової і видавничої діяльности науковця. Як зауважує сам О. Купчинський: „Я ніколи ще так багато не працював, як працюю тепер..." Цьому сприяло багато факторів, насамперед бажання працювати в умовах незалежности і безцензур'я, а в цьому контексті відновлення в Україні Наукового товариства ім. Шевченка. Особливою заслугою у видавничій політиці наукового секретаря, як мовилося, є підготовка і редагування основного серійного видання Товариства — „Записок НТШ". О. Купчинський бачить престиж Товариства і в публікації невідомих джерел із давньої і новітньої історії України (Універсали Івана Мазепи / Упорядник Іван Бутич.— Київ;

Львів, 2002; Західноукраїнська трагедія 1941 р. / Упорядники Олег Романів, Іванна Федущак.— Львів; Нью-Йорк, 2002); монографічних праць недослідженої тематики (Олександра Цалай-Якименко. Київська школа музики XVII століття.— Київ; Львів; Полтава, 2002).

Власне, це чи не найголовніше, за що оцінена праця Олега Купчинського, і саме це зумовило нині його визнання. До 1990-х років більшість прихильників шанувала Ювіляра за його ґрунтовні знання, знали його як людину-порадника, „який як ніхто володіє відомостями про свої і чужоземні архіви та бібліотеки, а головне, де і що у них українського лежить і досі не використано", не вповні усвідомлюючи його дослідницького і редакторського хисту.

За свою наукову (а також громадську) діяльність Ювіляру ще не доводилось бути нагородженим. Але тут, здається, грішимо. Він все ж отримав дві чи навіть три грамоти (тепер також), але це — результат певних бюрократичних кампаній та достатку в магазинах канцтоварів бланків для цих грамот. Аби в радянські часи когось відзначили і нагородили, треба було „знаходитись" у картотеці, а тепер, у своїй державі, високі чини, від яких це залежить, ще не прийшли до тями... Проте все це для Ювіляра не таке й важливе, а інколи марне.

Невдовзі побачить світ його нова велика праця „Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти". Це для нього нині найголовніше! У планах Ювіляра опублікувати дослідження „Святоюрська юридика у Львові" з додатком усіх відомих на сьогодні її документів; „Листування між М. Кордубою і М. Грушевським". Закінчується підготовка „Словника найдавніших українських топонімічних назв", а редагування „Записок НТШ" от-от наближається до числа 30.

Від усього серця зичимо йому здійснити ці плани, надалі зберігати невичерпний творчий запал, міцне здоров'я і життєву витривалість. Нехай нинішня книжка буде доказом нашої пошани і визнання науковою громадськістю України та інших країн світу Вас, Олеже Антоновичу, Вашої плідної, невтомної праці. На многі й благі літа!

Ігор ГИРИЧ

* * *

Нижче опубліковано Матеріали до бібліографії праць Олега Купчинського і наукові праці на пошану Ювіляра, уміщені у двох томах. Тематика збірника здебільшого присвячена історії мови та ономастиці (частина 1, 15 статей), спеціальним (допоміжним) історичним дисциплінам (частина 2, 33 статті) та історичному й філологічному джерелознавству, історіографії і окремим персоналіям (частина 3, 34 статті) і збігається з науковими зацікавленнями Ювіляра. В основу двох перших частин покладена тематична систематизація, третьої — хронологія. У виданні публікуються статті вчених України, а також Білоруси, Казахстану, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, США, Франції. Збірник надруковано мовами оригіналів.

Сподіваємось, що підготовлене видання за масштабом порушуваних питань буде позитивно сприйняте науковою громадськістю, а в цьому контексті і внесок у розвиток цих дисциплін Ювіляра.

МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ ПРАЦЬ ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО*

1961

1. **Говорять** архівні матеріали / *О. Купчинський, О. Маркевич* // Вільна Україна (Львів).— 1961.— 31 берез. (№ 50).

   Про виставку документів ЦДІА УРСР у Львові, присвячену 100-річчю від дня смерти Т. Г. Шевченка.

1962

2. **Виставка** матеріалів ЦДІА УРСР у Львові про М. С. Шашкевича (До 150-річчя з дня народження поета) // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР (Київ).— 1962.— № 2.— С. 53—55.
3. **Всесоюзна** нарада топонімістів // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— 1962.— № 6.— С. 35—36.
4. **До питання** походження патронімічних назв місцевостей Підкарпаття XIV—XVII століть // Друга республіканська ономастична нарада: [Тези].— К., 1962.— С. 67—68.
5. **Нова** експозиція // Вільна Україна (Львів).— 1962.— 2 груд.

   Повідомлення про виставку документів ЦДІА УРСР у Львові, присвячену М. В. Лисенкові.

6. **[Рец.:] Потрібне** видання з української лексикографії // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— 1962.— № 5.— С. 73—75.— Рец. на кн.: *Москаленко А. А.* Нарис історії української лексикографії.— К.: Вид-во „Рад. школа", 1961.— 164 с.

1963

7. **Друга** українська ономастична нарада // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— 1963.— № 2.— С. 99—100.

   Про нараду, присвячену обміну досягненнями в галузі досліджень ономастики України.

---

* Олег Купчинський послуговується криптонімами і псевдонімами: О. А., О. К.; Антонович О., О. Антонович, Олег Антонович.

8. **Пам'яті** М. В. Лисенка // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— 1963.— № 3.— С. 95—96.

Огляд документів і матеріалів ЦДІА УРСР у Львові.

9. **Пам'яті** М. М. Коцюбинського та Лесі Українки / *М. Вавричин, О. Купчинський* // Вільна Україна.— 1963.— 21 черв.

Повідомлення про відкриття виставки документів і матеріалів ЦДІА УРСР у Львові, присвяченої життю і творчості письменників.

1964

10. **Джерело** правди й народності / *О. Купчинський, Я. Сеник* // За радянську науку (Львів. ун-т).— 1964.— 27 берез.— № 12.

Повідомлення про відкриття виставки документів і матеріалів ЦДІА УРСР у Львові, присвяченої святкуванню 100-літнього ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка.

11. **Некоторые** вопросы изучения проблем исторической географии по материалам архивов Украины // Тезисы сообщений на конференции по вопросам архивного дела в СССР.— Москва, 1964.— Вып. 3.— С. 74—78.

1965

12. **Документи** Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові про Т. Г. Шевченка / *О. Купчинський, Я. Сеник* // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР.— 1965.— № 1.— С. 64—70.

13. **Некоторые** вопросы изучения проблем исторической географии по материалам архивов Украины // Труды научной конференции по вопросам архивного дела в СССР (Москва, 1964).— М.: Изд-во Арх. управл. СССР, 1965.— Т. 2.— С. 131—136.

1966

14. **Іван** Франко. Документи і матеріали. 1856—1965 / Упоряд.: *І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, О. А. Купчинський* та ін.; Редкол.: *З. Т. Франко* (відп. ред.) та ін.; Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР.— К.: Наук. думка, 1966.— 544 с.

Рец.: *Бутрин М. Л.* // Рад. літературознавство.— 1967.— № 6.— С. 86—88; *Гордиенко Б. В.* Книга об Иване Франко // Советские архивы (Москва).— 1967.— № 1.— С. 117—119; *Злупко С.* Документи про Івана Франка // Архіви України.— 1967.— № 3.— С. 78—81; *Слупський І.* Збірник можна доповнити // Жовтень (Львів).— 1968.— № 5.— С. 143—145.

15. **В документах** і матеріалах // Літературна Україна (Київ).— 1966.— 7 жовт.— Підп.: О. Антонович.

Повідомлення про науково-теоретичний семінар в ЦДІА УРСР у Львові, присвячений 110-річчю від дня народження І. Франка, та виставку документів з нагоди ювілею.

16. **Изменения** словообразовательной структуры микротопонимии // Вопросы географии.— М.: Мысль, 1966.— Сб. 70: Изучение географических названий.— С. 122—126.

Використані фонди Йосифінської і Францисканської метрик та Крайової земельно-податкової комісії ЦДІА України у Львові про мікротопоніми Глинянського району на Львівщині.

17. **К вопросу** о географии топонимов на *-ичи* и *-jь* на территории Украины // Конференция по топонимике Северо-Западной зоны СССР. Тезисы докладов и сообщений.— Рига: Изд-во Рижского ун-та, 1966.— С. 149—152.

18. **Микротопонимия** как источник исторической географии // Вопросы географии.— М.: Мысль, 1966.— Сб. 70: Изучение географических названий.— С. 126—130.

Про літописні назви „Микулин" та „Рожне поле" і їх уточнення на місцевості з допомогою мікротопонімів. Використані фонди Йосифінської та Францисканської метрик ЦДІА України у Львові.

19. **Про походження** окремих патронімічних назв Прикарпаття XIV—XVII ст. // Ономастика: Республіканський міжвідомчий збірник.— К.: Наук. думка, 1966.— С. 56—62.— (Серія „Питання мовознавства").

20. **Топоніми** на *-ичі* і питання заселення України // Історичні джерела та їх використання.— К.: Наук. думка, 1966.— Вип. 2.— С. 74—92.

1967

21. **[Рецензія]** // Архіви України (Київ).— 1967.— № 5.— С. 91—93.— Під спільною назвою: Нотатки про книги.— Рец. на кн.: *Білецький-Носенко П.* Словник української мови.— К.: Наук. думка, 1966.— 421 с.

1968

22. **Виставка** унікальних документів у Львові // Літературна Україна.— 1968.— 16 лип.— № 56.

Повідомлення про виставку документальних матеріалів ЦДІА УРСР у Львові.

23. **Унікальні** документи ЦДІА УРСР у м. Львові // Український історичний журнал (Київ).— 1968.— № 10.— С. 157—158.

Про виставку документів, присвячену 50-річчю декрету про архівну справу.

24. **Уславлений** талант // Вільне життя (Тернопіль).— 1968.— 3 серп.— № 152; Наша культура (Варшава).— 1968.— Серп.— № 8 (124).

Нарис про життя і творчість українського композитора Євгена Купчинського.

25. **[Рец.:] Каталог** пергаментних документів Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові // Архіви України.— 1968.— № 5.— С. 82—85.— Рец. на кн.: *Dziwik K.* Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Polskej Akademii Nauk w Krakowie.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.— Cz. I: Dokumenty z lat 1113—1571.— 135 s.

1969

26. **Документи** львівських архівів про Івана Труша // Архіви України.— 1969.— № 4.— С. 78—81.

27. **Статистика** та географія двочленних відприсвійних географічних назв України на **-jь* // Історичні джерела та їх використання.— К.: Наук. думка, 1969.— Вип. 4.— С. 217—236; картосхеми.

1970

28. **Акти** села Одрехови. Збірник документів / Упоряд.: *І. М. Керницький, О. А. Купчинський;* Відп. ред. *Л. Л. Гумецька;* Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1970.— 260 с.: іл.

Збірник документів (213 одиниць) війтівського ставського суду, складених на Прикарпатті українською мовою XVI—XVII ст. Зберігаються в ЦДІА України у Львові (ф. 37).

Рец.: *Мельничук Я. С.* // Український історичний журнал.— 1972.— № 5.— С. 142.

29. **Гайдамацький** рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів / Упоряд.: *І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський* та ін.; Під ред. *І. Л. Бутича* та *Ф. П. Шевченка*; Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР; Центр. держ. іст. архів УРСР у Києві; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1970.— 660 с.

Рец.: *Дашкевич Я. Р.* // Український історичний журнал.— 1971.— № 1.— С. 140—142; *Кулаковський В.* Літопис гайдамацького руху // Архіви України.— 1971.— № 1.— С. 95—97; *Лещенко Н. Н., Олейник Л. В.* Археографическое издание о гайдамацком движении на Украине в XVIII веке // Советские архивы.— 1971.— № 5.— С. 104—105.

30. **Двочленні** географічні назви України на **-jь*: (Матеріали до українського топонімічного словника) // Питання історії української мови.— К.: Наук. думка, 1970.— С. 101—129.

31. **Конференція** з питань дослідження і готування до друку стародавніх рукописних джерел // Архіви України.— 1970.— № 3.— С. 97—101.

32. **Передмова** / *Я. Д. Ісаєвич, І. М. Керницький, О. А. Купчинський* // Акти села Одрехови. Збірник документів.— К.: Наук. думка, 1970.— С. 5—40.

1971

33. **Леся** Українка. Документи і матеріали, 1871—1970 / Упоряд.: *І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич,.. О. А. Купчинський* та ін.; Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР.— К.: Наук. думка, 1971.— 488 с.

Рец.: *Васьків В.* Леся Українка мовою документів // Жовтень.— 1972.— № 2.— С. 147—148; *Nieuważny F.* // Slavia Orientalis.— 1972.— N 2.— S. 226—228.

34. **Василь** Стефаник у документах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові // Архіви України.— 1971.— № 4.— С. 23—30.

35. **Віднайдені** автографи // Ровесник (Тернопіль).— 1971.— 13 трав.— № 56.

Повідомлення про нововиявлені невідомі листи В. Стефаника.

36. **До питання** складання словника географічних назв України (Матеріали словника двочленних патронімічних назв на *-ичі*) // Історичні джерела та їх використання.— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 6.— С. 100—123.

37. **Про описання** і каталогізацію картографічних творів // Архіви України.— 1971.— № 3.— С. 51—62.

38. **Ранні** твори А. Кримського і царська цензура // Архіви України.— 1971.— № 1.— С. 69—75.

39. **Україна** в картографічних працях колекції Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові // Український історико-географічний збірник.— К.: Наук. думка, 1971.— Вип. 1.— С. 226—237.

40. **[Рец.:] Нова** книга з гідронімії // Архіви України.— 1971.— № 6.— С. 98—99.— Рец. на кн.: *Rieger J.* Nazwy wodne dorzecza Sanu // Prace onomastyczne.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969.— N 12.— 250 s.

1972

41. **Каталог** пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, 1233—1799 / Упоряд.: *О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький*; Редкол.: *Я. П. Кісь (відп. ред.)* та ін.; Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР.— К.: Наук. думка, 1972.— 676 с.

    Рец.: *Ісаєвич Я. Д.* // Архіви України.— 1973.— № 5.— С. 84—85; *Котляр М. С.* // Український історичний журнал.— 1973.— № 5.— С. 143—144; *Щапов Я. Н.* // Вопросы истории.— 1973.— № 10.— С. 158—161; *P[oppe] A.* // Russia Mediaevalis.— München, 1973.— Bd. 3.— S. 181; *Radziszewska Ju.* // Kwartalnik historyczny.— Warszawa, 1974.— Rocz. 81.— N 4.— S. 910—911.

42. **Іван** Труш у документах львівських архівів (Огляд документальних матеріалів) // Іван Труш, 1869—1969. Збірник матеріалів наукових конференцій, присвячених 100-річчю від дня народження / Редкол.: *М. Моздир* та ін.— Львів: Вид-во Львів. ун-у, 1972.— С. 95—104.

43. **Іван** Франко в документальних джерелах ЦДІА УРСР у м. Львові // Архіви України.— 1972.— № 5.— С. 73—82.

44. **Методика** наукового описання давніх документів // Архіви України.— 1972.— № 4.— С. 52—62.

45. **Передмова** // Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, 1233—1799.— К.: Наук. думка, 1972.— С. 5—17.

1973

46. **Питання** генезису географічних назв на *-ичі* // Середні віки на Україні. [Збірник статей].— К.: Наук. думка, 1973.— Вип. 2.— С. 73—86.

    Відомості про статтю основуються на сигнальному примірнику збірника. Тираж видання ніколи не побачив світу, був заборонений і порізаний у Львові, а імена окремих авторів, у тому числі О. Купчинського, потрапили на сторінки окремої постанови ЦК України.

47. **Рукописні** карти України XVIII ст. Ермітажної збірки Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді // Архіви України.— 1973.— № 1.— С. 75—78.

1974

48. **Класова** боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): Документи і матеріали / Упоряд.: *О. А. Купчинський, А. Г. Сісецький, Ф. І. Стеблій*; Редкол.: *Г. Я. Сергієнко* (відп. ред.) та ін.; Арх. управл. при Раді Міністрів УРСР; Ін-т суспільних наук АН УРСР; Центр.

держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1974.— 596 с.— Примітки / *О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій.*— С. 530—539.

Рец.: *Б. В.* // Український історик.— 1975.— № 3—4 (47—48).— С. 141; *Васьків В., Ісаєвич Я., Трусевич С.* Документи визвольної боротьби // Жовтень.— 1975.— № 12.— С. 143—145; *Кравець М. М., Курило В. М., Мельничук Я. С.* // Український історичний журнал.— 1975.— № 8.— С. 142—145; *Лещенко М. Н., Мишко Д. І.* // Архіви України.— 1975.— № 2.— С. 89—91; *[Без підп.]* // Вопросы истории.— 1975.— № 6.— С. 180; *Васьків В.* Історичні документи народного гніву // Вільне життя (Тернопіль).— 1976.— 18 трав.; *Łopuszański B.* // Przegląd historyczny.— Warszawa, 1976.— T. 67.— Zesz. 4.— S. 680—682.

49. **Украинские** географические названия на *-ичі* XIV—XX вв. (История возникновения, семантико-структурный анализ, статистика и география): Автореф. дис. канд. филол. наук / Одесский гос. ун-т им. И. И. Мечникова.— Одесса, 1974.— 33 с.

50. **Болгарський** архівний журнал „Известия на държавните архиви" за 1971—1972 рр., № 21—24 // Архіви України.— 1974.— № 1.— С. 86—89.

В огляді акцентується увага на основних проблемах, які турбують і якими живуть болгарські архівісти, висвітленні завдань і напрямів праці архівів, теоретичних здобутків архівістів-науковців БНР.

51. **До питання** про характеристику формуляра рукописних документів середньовіччя // Архіви України.— 1974.— № 6.— С. 12—20.

52. **Документи** ЦДІА УРСР у Львові про Івана Федорова та їх використання у вітчизняній археографії // Архіви України.— 1974.— № 3.— С. 60—66.

53. **Марко Черемшина** в документах і матеріалах львівських архівів, бібліотек і музеїв // Архіви України.— 1974.— № 2.— С. 70—75.

54. **Польський** архівний журнал „Archeion" за 1971—1973 рр., № 55—58 // Архіви України.— 1974.— № 6.— С. 77—80.— Підп.: О. Антонович.

Подано огляд публікацій часопису, який протягом зазначеного періоду ознайомив читача із 25 назвами періодичних і неперіодичних журналів, бюлетенів і газет за ряд років багатьох країн, міжнародних архівних центрів і корпорацій.

55. **Словник** рідковживаних слів / *О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій* // Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): Документи і матеріали.— К.: Наук. думка, 1974.— С. 546—548.

1975

56. **Першодрукар** Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI — перша половина XVII ст.). Збірник документів [присвячений 400-річчю книгодрукування на Україні] / Упоряд.: *Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк* та ін.; Редкол.: *О. Г. Мітюков* та ін.; Гол. арх. управл. при Раді Міністрів УРСР; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1975.— 344 с.

Рец.: *Васьків В. П.* // Архіви України.— 1975.— № 6.— С. 82—83; *Його ж.* Іван Федоров мовою документів // Вільна Україна.— 1976.— 18 квіт.; *Його ж.* У вінок Іванові Федорову // Жовтень.— 1976.— № 5.— С. 147—150; *Заремба С. З.* // Український історичний журнал.— 1976.— № 6.— С. 140—142; *Немировский Е. Л.* Сборник документов о начале книгопечатания на Украине // Советские архивы.— 1976.— № 1.— С. 111—113.

57. **Документы** об Иване Федорове и его сыне Иване Друкаревиче в ЦГИА УССР в г. Львове и их использование в отечественной археографии // Советские архивы.— 1975.— № 4.— С. 81—86.

58. **[Рец.:] Новий** польський словник архівної термінології // Архіви України.— 1975.— № 1.— С. 87—89.— Рец. на кн.: Polski słownik archiwalny / Opracowali: *T. Grygier, W. Maciejewska, J. Płocha, I. Sułkowska-Kurasiowa, M. Tarakanowska, M. Wąsowicz, W. Zyśko*; Red. *W. Maciejewskiej*; Naczelna dyrekcja archiwów państwowych.— Warszawa, 1974.— 132 s.

1976

59. **З досвіду** використання і пропаганди документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові / *Н. Ф. Врадій, О. А. Купчинський* // Архіви України.— 1976.— № 1.— С. 50—55.

60. **З історії** створення науково-довідкового апарату до фондів судово-адміністративних установ України XV—XVIII ст. // Архіви України.— 1976.— № 1.— С. 27—35.

61. **О некоторых** вопросах датировки средневековых документов на основе их содержания // Советские архивы.— 1976.— № 3.— С. 79—83.

62. **Про підготовку** каталога судово-адміністративних фондів України XV—XVIII ст. // Архіви України.— 1976.— № 5.— С. 14—21.

1977

63. **[Рец.:] Пергаментні** рукописи XI—XVI століть // Архіви України.— 1977.— № 6.— С. 73—74.— Рец. на кн: Пергаментные рукописи Библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI—XVI веков.— Ленинград, 1976.— 236 с.

1978

64. **Селянський** рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *Г. В. Болотова, М. І. Бутич,.. О. А. Купчинський* та ін.; Археографічне опрацювання текстів: *М. І. Бутич, Н. С. Грабова, О. А. Купчинський* та ін.; Редкол.: *М. Н. Лещенко (відп. ред.)* та ін.; Гол. арх. управл. при Раді Міністрів УРСР та ін.— К.: Наук. думка, 1978.— 536 с.

    Рец.: *Смолій В. А.* // Архіви України.— 1979.— № 3.— С. 60—62; *Литвак Б. Г.* // Вопросы истории.— 1987.— № 4.— С. 128—129.

65. **[Археографічна** передмова] / *М. Бутич, О. Купчинський* // Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1978.— С. 23—27.

66. **Реконструкції** східнослов'янських композитних імен на базі твірних основ ойконімів на **-itji* // Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови: Тези доповідей.— Ужгород, 1978.— С. 117—119.

67. **Розшифрування** ранніх фотодокументів та їх описування в архівах і бібліотеках // Архіви України.— 1978.— № 6.— С. 20—23.

68. **Словник** застарілих та маловживаних слів / *О. Купчинський, Н. Яковенко* // Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст. Збірник документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1978.— С. 502—514.

1979

69. **Боротьба** за возз'єднання Західної України з Українською РСР, 1917—1939: Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *М. Г. Вавричин, Н. Ф. Врадій,.. О. А. Купчинський* та ін.; Ін-т суспільних наук АН УРСР та ін.— К.: Наук. думка, 1979.— 559 с.

Рец.: *Ганжа И.* Жить как одно целое // Львовская правда.— 1979.— 16 нояб.; *Плисюк В.* З вірою у перемогу // Вільна Україна.— 1980.— 16 верес.; *Січкар Г. В.* // Архіви України.— 1980.— № 1.— С. 71—72; *Мельничук Л.* У боротьбі за щастя народне // Ленінська молодь.— 1981.— 16 трав.

70. **Статистика** и стратиграфия восточнославянских топонимов на *-ичи* и некоторые вопросы исторической географии заселения (на материалах УССР) // Вопросы географии.— М.: Мысль, 1979.— Сб. 110: Топонимика на службе географии.— С. 89—103; 4 картосхемы.

1980

71. **З історії** української лексикології / *Д. Г. Гринчишин, І. М. Керницький, Р. Й. Керста, О. А. Купчинський* та ін.; Редкол.: *Д. Г. Гринчишин (відп. ред.)* та ін.; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1980.— 264 с.— Автори розділів монографії зазначені у передмові.

[Розд.] Давні східнослов'янські композитні імена, мотивовані ойконімами на **-itji:* [Вступ] — С. 213—215; І. Одноступеневі (звичайні) складення.— С. 215—244; ІІ. Двоступеневі складення.— С. 244—247.

72. **Древнейшие** славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности: Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сборник научных трудов.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 45—72.

1981

73. **Найдавніші** слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень: (Географічні назви на *-ичі*) / Відп. ред.: *Л. Л. Гумецька, Я. Д. Ісаєвич*; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1981.— 252 с., 10 картосхем.

Зміст: Вступ (с. 3—19); Розділ І. Суспільно-історичні основи виникнення географічних назв на *-ичі* (с. 20—38); Розділ ІІ. Історія топоформанта *-ичі* (с. 39—59); Розділ ІІІ. Семантично-структурний аналіз твірних основ географічних назв на *-ичі* (с. 60—115); Розділ ІV. Стратиграфія географічних назв на *-ичі* (с. 116—150); Розділ V. Історико-географічна інтерпретація географічних назв на *-ичі* (с. 151—213); Висновки (с. 214—225); Умовні скорочення (с. 226); Джерела (с. 227—231); Бібліографія (с. 232—246); Резюме (с. 247—250).

Рец.: *[Без підп.]* // Наше слово (Варшава).— 1982.— 9 трав.— № 10.— С. 7; *Керста Р. И.* // Реферативный журнал. Общественные науки в СССР. Серия 6: Языкознание.— М., 1982.— С. 62—65; *Масенко Л.* // Мовознавство.— 1983.— № 3.— С. 72—74; *Парубій В.* Вагомий внесок у вітчизняну славістику // Наука

і суспільство.— 1983.— № 9.— С. 7; *Яковенко В.* Ім'я — свідок століть // Жовтень.— 1983.— № 6.— С. 116—117; *Janeczek A.* // Kwartalnik historyczny.— 1983.— Rocz. 131.— N 3.— S. 369—375; *Körner S.* // Namenkundliche Informationen.— Leipzig, 1985.— N 48.— S. 71—73.

1982

74. **Зародження** робітничого класу на Україні. Середина XVIII ст.— 1861 р. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *В. П. Баран, М. І. Бутич,.. О. А. Купчинський* та ін.; Гол. арх. управл. при Раді Міністрів УРСР та ін.— К.: Наук. думка, 1982.— 496 с.

    Рец.: *Кирьянов Ю. И., Демидова Н. Ф.* // Советские архивы.— 1984.— № 1.— С. 70—71; *Пінчук В. О.* // Український історичний журнал.— 1984.— № 1.— С. 150—151.

75. **Втрачені** пергаментні грамоти міст і сіл Галичини XIV — першої половини XIX ст. // Бібліотекознавство та бібліографія. Збірник наукових праць.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 72—95.

76. **Дослідження** і публікація грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць.— К.: Наук. думка, 1982.— С. 129—141.

77. **[Ред.:]** Київська Русь: культура, традиції. Збірник наукових праць / Редкол.: *Я. Ісаєвич (відп. ред.), В. Ауліх, О. Купчинський* та ін.; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1982.— 152 с., іл.

    Рец.: *Котляр М. Ф.* // Український історичний журнал.— 1983.— № 5.— С. 155—156.

1983

78. **Древнейшие** славянские топонимы Полесья и некоторые вопросы исторической географии края // Полесье и этногенез славян. (Предварительные материалы и тезисы конференции).— М.: Наука, 1983.— С. 34—35.

79. **Київ** і Київська Русь в історичній долі народів СРСР (Наукова конференція у Львові, присвячена 1500-річчю м. Києва) // Вісник АН УРСР.— 1983.— № 2.— С. 103—104.

80. **Розвиток** галицько-волинського документа в контексті міжслов'янських зв'язків XIII—XIV ст. // З історії міжслов'янських зв'язків (Збірник наукових праць).— К.: Наук. думка, 1983.— С. 25—45.

81. **Уславлений** цитрист [Є. Купчинський] // Зоря комунізму (Радехів Львів. обл.).— 1983.— 9 квіт.— № 42.— Підп.: О. Антонович.— (Пам'ятки Радехівщини).

82. **[Внутрішня рецензія]** Юрій Дрогобич. До 500-річчя виходу першої друкованої книги вітчизняного автора. Бібліографічний покажчик / Уклад.: *М. Вавричин, Я. Д. Ісаєвич*; Відп. ред. *Є. М. Стасюк*; Передмова *Я. Д. Ісаєвича*; Рецензенти: *О. А. Купчинський, О. П. Кущ*; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. ЛНБ ім. В. Стефаника.— Львів, 1983.— 65 с.

83. **[Ред.:]** З історії міжслов'янських зв'язків (Збірник наукових праць) / Редкол.: *Я. Д. Ісаєвич, Ф. І. Стеблій* (відп. ред-ри), *О. А. Купчинський* та ін.; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1983.— 166 с.

1984

84. **Від** редакційної колегії // *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство.— К.: Наук. думка, 1984.— С. 3—7.

85. **Рукопись** неопределенного содержания // Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI—XIII вв.— М.: Наука, 1984.— С. 372.— № 491.

Подано опис уривку пергаментного рукопису кін. XIII — поч. XIV ст. з Львівської картинної галереї (КВ. 2890).

86. **Топонімія** — джерело дослідження історії народу. (До проблеми створення регіональних топонімічних словників України) // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей.— К., 1984.— С. 29—30.

87. **[Ред.:]** Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / Редкол.: *Б. Рибаков* (відп. ред.), *Я. Ісаєвич, О. Купчинський* та ін.; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1984.— 174 с.

1985

88. **Селянський** рух на Україні, 1826—1849 рр. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *В. П. Баран, М. І. Бутич* (ст. упоряд.),.. *О. А. Купчинський* та ін.; Гол. арх. управл. при Раді Міністрів УРСР та ін.— К.: Наук. думка, 1985.— 504 с.

Рец.: *Кравець М. М., Стрішенець М. М.* // Архіви України.— 1986.— № 2.— С. 75—76.

89. **До питання** про створення регіональних (обласних) топонімічних словників України // Тези Третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.).— Вінниця, 1985.— С. 52—53.

1986

90. **Історія** Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський* та ін.; Редкол.: *М. В. Брик* (відп. ред.) та ін.; АН УРСР. Ін-т суспільних наук; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові; Держ. архів Львів. обл.— К.: Наук. думка, 1986.— 422 с.— Примітки / *Ф. І. Стеблій, Я. Д. Ісаєвич,.. О. А. Купчинський* та ін.— С. 367—393.

Рец.: *Куц Е. Р.* // Вопросы истории.— 1988.— № 9.— С. 166—167; *[Без підп.]* // Жовтень.— 1987.— № 3.— С. 101.— Під спільною назвою: Прес-служба „Жовтня".

91. **Біля** джерел творчості „Руської трійці" // Жовтень.— 1986.— № 10.— С. 88—99.

92. **До питання** про стратиграфію географічних назв Поділля // Проблеми етнографії Поділля: Тези доповідей наукової конференції.— Кам'янець-Подільський, 1986.— С. 201—202.

93. **И. Франко** — исследователь древнерусских письменных источников // Иван Франко и мировая культура. Тезисы докладов международного симпозиума (Львов, 11—15 сентября 1986 г.).— К.: Наук. думка, 1986.— С. 164—166.

94. **Нові документи** Литовської та Коронної метрик про Поділля кінця XIV — першої половини XV ст. // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції 4 вересня 1986 р.— Вінниця, 1986.— С. 52—53.

95. **Передмова** / *Ф. І. Стеблій, Я. Д. Ісаєвич,.. О. А. Купчинський та ін.* // Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів і матеріалів.— К.: Наук. думка, 1986.— С. 3—8.

96. **Проект** Гната Хоткевича [пам'ятника І. Франку в 1926 р.] // Вільна Україна.— 1986.— 12 верес.— № 177.

97. **П'ять** староукраїнських грамот XIV ст. // Мовознавство.— 1986.— № 1.— С. 59—64.— (Публікації та повідомлення).

1987

98. **„Руська** трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України / *В. І. Горинь, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій* та ін.; Відп. ред. *Ф. Стеблій*; АН УРСР. Ін-т суспільних наук.— К.: Наук. думка, 1987.— 340 с.— Автори розділів зазначені у передмові.

Розд. III, § 6. Археографія та основні напрями дослідження і використання писемних джерел.— С. 160—177.

Розд. IV, § 2. Наукова діяльність колишніх учасників „Руської трійці".— С. 189—208.

Розд. IV, § 3. Видавничо-археографічна діяльність І. Вагилевича та Я. Головацького в 50—80-і роки XIX ст.— С. 208—212.

Рец.: *Петраш О.* Квітка з підземелля // Вільне життя.— 1988.— 8 квіт.; *Лещиловская И. И.* // Советское славяноведение.— 1989.— № 4.— С. 113—115.

99. **Видавничо**-археографічна діяльність „Руської трійці" // Бібліотека, книга, читач / АН УРСР. Львів. наук. б-ка.— К.: Наук. думка, 1987.— С. 19—35.

100. **Давньоруські** грамоти у складі Подільського списку літопису XVII ст. // Тези доповідей П'ятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: *О. Андрушко* та ін.— Вінниця, 1987.— С. 82—83.

101. **Документи** Галицького князівства XIII — початку XIV ст. // Тези обласної науково-практичної конференції, присвяченої 325-річчю заснування міста Івано-Франківська / Редкол.: *О. Ю. Карпенко* (відп. ред.) та ін.— Івано-Франківськ, 1987.— С. 148—150.

102. **Еще раз** о необходимости подготовки областных топонимических словарей на Украине // Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (I; 1987; Полтава): Тезисы докладов и сообщений первой всесоюзной октябрь 1987 года.— К., 1987.— С. 250—251.

103. **Проспер Меріме** і його твір „Богдан Хмельницький" // Жовтень.— 1987.— № 8.— С. 16—22.

1988

104. **Географические** названия Полесья // Полесье. Материальная культура / *В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская* и др.— К.: Наук. думка, 1988.— С. 64—72.

105. **Дипломатичне** листування Чернігівського князівського двору XII ст. // II Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Грудень 1988 р. Тези доповідей.— Чернігів; Ніжин, 1988.— Вип. 2.— С. 34—36.

106. **Документальна** спадщина Львівського Миколаївського братства як джерело з історії суспільно-економічних відносин // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези республіканської науково-теоретичної конференції 20—22 квітня 1988 р.— Львів, 1988.— С. 42—44.

107. **Недогляд** чи наукова легковажність? Репліка // Жовтень.— 1988.— № 1.— С. 118—120.

Йдеться про академічне видання „Археология Украинской СССР" (т. 3), у якому немає фактів історичного минулого для багатьох давньоруських міст Галичини і Волині, у тому числі й Львова.

108. **Про принципи** підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р.— К., 1988.— С. 106—109.

109. **Речники** романтизму: [Розповідь *Ф. І. Стеблія, І. В. Паславського, В. І. Гориня, О. А. Купчинського* про діячів „Руської Трійці", яку до друку підготував П. Шкраб'юк] // Наука і суспільство.— 1988.— № 10.— С. 36—37.

1989

110. **„Русалка** Дністрова". Документи і матеріали / Упоряд.: *Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський (ст. упоряд.), Я. Й. Грицак* та ін.; Редкол.: *Н. Ф. Врадій, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій (відп. ред.)*; АН УРСР. Ін-т суспільних наук; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1989.— 544 с.— Примітки / *Ф. І. Стеблій, Я. Й. Грицак, О. А. Купчинський.*— С. 468—509.

Рец.: *Франко З.* Біля витоків // Радянське літературознавство.— 1989.— № 10.— С. 24—26.

111. **Методичні** поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії / Підготували: *А. Г. Данилюк, О. А. Купчинський*; Відп. за випуск *І. А. Кудин*; Львів. обл. орг. Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури; Краєзн. комісія Львів. обл. відділ. Укр. фонду культури.— Львів, 1989.— 46 с.— Авторські матеріали зазначені на с. 4.

[Розд.:] Топонімія. *Питальник.* І. Топоніми у сільській місцевості; II. Топоніми у міській місцевості.— С. 38—43, 46.

Рец.: *Палинський В.* Потреба пам'яті // Вільна Україна.— 1989.— 17 жовт.

112. **О переименованиях** населенных пунктов на западноукраинских землях // Всесоюзная научно-практическая конференция „Исторические названия — памятники культуры". 17—20 апреля 1989 г. Тезисы докладов и сообщений.— М.: Наука, 1989.— С. 105—106.

113. **Передмова** // Методичні поради та питальник для збирачів пам'яток етнографії, фольклору і топонімії.— Львів, 1989.— С. 5—14.

114. **Передмова** / *О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій* // „Русалка Дністрова". Документи і матеріали.— К.: Наук. думка, 1989.— С. 5—16.

115. **„Русалка** Дністрова". Уперше видано збірник документів, що відображають діяльність „Руської трійці" // Вперед (Сокаль Львівська область).— 1989.— 25 листоп.— № 141.

116. **[Ред.:]** „Русалка Дністрова". Документи і матеріали / Упоряд.: *Ф. І. Стеблій, О. А. Купчинський (ст. упоряд.), Я. Й. Грицак* та ін.; Редкол.: *Н. Ф. Врадій, О. А. Купчинський, Ф. І. Стеблій (відп. ред.);* АН УРСР. Ін-т суспільних наук; Центр. держ. іст. архів УРСР у Львові.— К.: Наук. думка, 1989.— 544 с.

1990

117. **Актові** джерела Галицько-Волинського князівства XIII ст. та їхня реконструкція на основі літописів // Бібліотека — науці.— К., 1990.— С. 96—117.

118. **Від редакторів** тому / *[М. Ільницький, О. Купчинський]* // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221: Праці Філологічної секції.— С. 9—10.— Без підпису; [Передрук] // Вісник Академії наук України.— 1992.— № 5.— С. 65—66.— Підп.: М. Ільницький, О. Купчинський.— (Спадщина. Відродження Записок НТШ).

119. **Давньоруські** писемні пам'ятки як об'єкт дослідження і джерело творчості Івана Франка // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11—15 вересня 1986). У 3 кн.— К.: Наук. думка, 1990.— Кн. 2: Іван Франко — письменник і вчений.— С. 129—132.

120. **До питання** про складання словника історичних пам'яток Тернопільщини для „Зводу" пам'яток історії і культури народів СРСР // Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.— Тернопіль, 1990.— Част. III. Секція IV: Краєзнавство.— С. 14—16.

121. **Зв'язки** Наукового Товариства ім. Т. Шевченка із зарубіжними науковими установами й центрами (форми співпраці) // Т. Шевченко і українська національна культура: До 175-річчя від дня народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові: Матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8—9 червня 1989 р.).— Львів: Вид-во „Світ", 1990.— С. 125—127.

122. **Листи** Василя Стефаника до Андрія Шептицького // Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221: Праці Філологічної секції.— С. 308—325+1 іл.

123. **Перший** конкурс НТШ // Молода Галичина (Львів).— 1990.— 13 груд.— № 149.— Підп.: О. Антонович.

Про результати конкурсу (у плані наукової програми НТШ) на кращу студентську наукову роботу з історії, мовознавства, літературознавства.

124. **[Ред.:] Записки НТШ.** Т. 221: Праці Філологічної секції / Редактори тому *М. Ільницький, О. Купчинський.*— Львів, 1990.— 383 с., іл.

Рец.: *Рубльов О.* // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К.: Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— С. 401—404; *Гузар І.* Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові ... // Нові Дні = Nowi Dni: Український універсальний журнал (Торонто).— 1996.— Вересень.— № 558.— Рік 47.— С. 31—33.

125. **[Ред.:] Т. Шевченко** і українська національна культура: До 175-річчя від дня народження Т. Шевченка та 115-річчя заснування Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Матеріали наукового симпозіуму (Львів, 8—9 червня 1989 р.) / Редкол.: *Л. П. Бондар, Г. В. Войтів,.. О. А. Купчинський* та ін.; Західний науковий центр АН УРСР та ін.— Львів: Вид-во „Світ", 1990.— 156 с.

1991

126. **Від редактора** тому // Записки НТШ.— Львів, 1991.— Т. 222: Праці Історико-філософської секції.— С. 5—8.— Без підпису; [Передрук] // Вісник Академії наук України.— 1992.— № 5.— С. 67—70.— Підп.: О. Купчинський.— (Спадщина. Відродження Записок НТШ).

127. **Володимир** Гнатюк і розвиток української науки кінця XIX — перших десятиріч XX ст. // Володимир Гнатюк і його епоха.— Львів, 1991.— С. 8—12.

128. **З великим** іменем — у світ великий / Інтерв'ю з вченим *Оксани Теленчі* // Голос України (Київ).— 1991.— 10 груд.— № 237.— С. 11.

Про роль Михайла Грушевського в історії діяльности НТШ у Львові.

129. **Лауреати** медалі імені Михайла Грушевського за 1991 рік // Літературна Україна.— 1991.— 10 жовт.— № 41; [Передрук] // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994.— С. 476.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові; Т. 3).

Повідомлення про присвоєння Президією НТШ медалі імені Михайла Грушевського за 1991 рік Юрію Шевельову і Олесю Гончареві та вручення її останньому на підсумковому пленарному засіданні Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.

130. **Перші** датування документів за григоріанським календарем у державних установах України XVI ст. // Записки НТШ.— Львів, 1991.— Т. 222: Праці Історико-філософської секції.— С. 256—269 + табл.

131. **Про 156-й** том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ.— Львів, 1991.— Т. 222: Праці Історико-філософської секції.— С. 427—434 + 2 іл.— Підп.: Олег Антонович.

132. **Роль Володимира** Гнатюка у розвитку української науки // Роль Володимира Гнатюка у розвитку української національної культури: Тези доповідей та повідомлень наукової конференції, присвяченої 120-річчю від дня народження В. Гнатюка (29 травня—1 червня 1991 року).— Тернопіль, 1991.— С. 5—8.

133. **„Україна і Захід".** Наукова конференція в Іллінойсі // Вісник НТШ (Міжнародне видання НТШ у Львові).— 1991.— Осінь.— Ч. 2.— С. 10.— Підп.: О. Антонович.

134. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 222: Праці Історико-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 1991.— 471 с., іл.

Рец.: *Злупко С.* // Науковий збірник Українського Вільного Університету: Ювілейне видання з приводу 70-ліття УВУ.— Мюнхен, 1992.— С. 349—352; *Кіку І.* // Український археографічний щорічник. Нова серія.— К.: Наук. думка, 1993.— Вип. 2.— С. 404—407.

1992

135. **Наукове** товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали / Упоряд. тому *О. Купчинський;* Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові.— Львів, 1992.— 222 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

136. **Від відповідального** редактора // Володимир Гнатюк (1871—1991): Бібліографічний покажчик / Упоряд.: *М. Мороз, М. Мушинка.*— Львів: Вид-во НТШ, 1992.— С. 3—4.— (Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія. Т. 3).

137. **Від редактора** тому / Вісник Академії наук України.— 1992.— № 5.— С. 67—70; Записки НТШ. Т. 222: Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— С. 5—8.— Без підпису.

138. **Від редакторів** тому / *М. Ільницький, О. Купчинський* // Вісник Академії наук України.— 1992.— № 5.— С. 65—66; Записки НТШ.— Львів, 1990.— Т. 221: Праці Філологічної секції.— С. 9—10.— Без підпису.

139. **Від редакторів** тому / *[Р. Кирчів, О. Купчинський]* // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 223: Праці Секції етнографії та фольклористики.— С. 5—8.— Без підпису.

140. **Від упорядника** тому // Наукове товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали.— Львів, 1992.— С. 3—5.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

141. **Володимир** Гнатюк: біля джерел формування українознавства // Наукове Товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень, 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали.— Львів, 1992.— С. 72—89.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1); [Передрук] // Вісник НАН України.— 1995.— № 11/12.— С. 9—19.

142. **Етнографія** і фольклористика на сторінках „Українського архіву" (1960—1989; Т. 16—51) // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 223: Праці Секції етнографії та фольклористики.— С. 434—445.

143. **Іван Огієнко** — дослідник і видавець пам'яток писемності // Іван Огієнко (незабутні імена української науки). Тези доповідей Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 110-річчю від дня народження професора Івана Огієнка (26—27 травня 1992 року).— Львів, 1992.— Част. І.— С. 112—116.

144. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 224: Праці Філологічної секції.— С. 443—450.— Рец. на кн.: Варшавські українознавчі записки / Гол. ред. *С. Козак.*— Варшава: Видають оо. Василіяни, 1989.— Зошит 1.— 256 с.; [Передрук] // Записки Перекладацької майстерні. 2000—2001. Тиждень 1. Львів, 21—27 серпня 2000.— Львів, 2001.— Т. 1.— С. 215—225.

145. **[Внутрішня рецензія:]** Українсько-руський архів (1906—1925). Покажчик змісту томів / Уклад. *І. Р. Романюк;* Наук. ред. *Ф. І. Стеблій;* Рецензенти: *О. А. Купчинський, О. О. Дзьобан;* АН України. ЛНБ ім. В. Стефаника.— Львів, 1992.— 102 с.

146. **[Ред.:] Володимир** Гнатюк (1871—1991): Бібліографічний покажчик / Упоряд.: *М. Мороз, М. Мушинка;* Відп. ред. *О. Купчинський;* Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства.— Львів: Вид-во НТШ, 1992.— 152 с.— (Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія. Т. 3).

147. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 223: Праці Секції етнографії та фольклористики / Редактори тому *Р. Кирчів, О. Купчинський.*— Львів, 1992.— 463 с., іл., картосхема.

148. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 224: Праці Філологічної секції / Редактори тому *М. Ільницький, О. Купчинський.*— Львів, 1992.— 463 с., іл.

Рец.: *Гузар І.* Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові ... // Нові Дні = Nowi Dni: Український універсальний журнал (Торонто).— 1996.— Вересень.— № 558.— Рік 47.— С. 31—33.

1993

149. **Проблеми** дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4—6 вересня 1990: Доповіді, виступи, дискусія / Видання підготували: *Б. Романів, О. Купчинський, О. Романів;* Відп. ред.: *Я. Грицак, Я. Дашкевич;* Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові.— Львів, 1993.—198 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 2).

150. **Селянський** рух на Україні, 1569—1647 рр. Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: *Г. В. Боряк, К. А. Вислобоков,.. О. А. Купчинський* та ін.; Редкол.: *М. Г. Крикун (відп. ред.)* та ін.; Гол. арх. управл. при Кабінеті Міністрів України та ін.— К.: Наук. думка, 1993.— 535 с.— Примітки / *О. Купчинський* та ін.— С. 356—362.

151. **Вийшов** черговий п'ятий том „Записок НТШ" (т. CCXXV) // Вісник НТШ.— 1993.— Осінь—зима.— Ч. 6/7.— С. 27.

152. **[Виступ]** // Проблеми дослідження історії України. Перший круглий стіл істориків. Славсько, 4—6 вересня 1990: Доповіді, виступи, дискусія.— Львів, 1993.— С. 188—190.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 2).

153. **Від редакторів** тому / *[О. Купчинський, Ю. Ясиновський]* // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 226: Праці Музикознавчої комісії.— С. 5—8.— Без підпису.

154. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1993.— Т. 225: Праці Історично-філософської секції.— С. 409—422.— Рец. на кн.: Bullarium

Poloniae / Ed. et cur. *I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś*.— Romae, 1982. [Vol.] I: (1000—1342).— XXVII + 386 p.; 1985.— [Vol.] II: (1342—1378).— XII + 483 p.; Romae; Lublini, 1988.— [Vol.] III: (1378—1417).— XVIII + 301 p.

155. **[Ред.:] Дзендзелівський Й.** Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України. (Лексика) / Ред. *О. А. Купчинський*; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Ужгородський держуніверситет. Ін-т карпатистики.— Ужгород, 1993.— Част. 3.— 464 с.

156. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 225: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський*.— Львів, 1993.— 487 с., іл., картосхеми.— Присвячується довголітньому голові Історично-філософської секції НТШ, академіку АН України Іванові Крип'якевичу, 25-ліття від дня смерті якого минуло у 1992 році.

157. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 226: Праці Музикознавчої комісії / Редактори тому *О. Купчинський, Ю. Ясиновський*.— Львів, 1993.— 532 с.

158. **[Ред.:] Листування** українських славістів з Францом Міклошичем / Упоряд. та автор передмови *І. С. Свєнціцький*; Археографічне оформлення, примітки, покажчики *О. А. Купчинський*; Редкол.: *Д. Г. Гринчишин, Я. Д. Ісаєвич (відп. ред.), О. А. Купчинський* та ін.; Ін-т суспільних наук АН України. Наукове товариство ім. Т. Шевченка.— К.: Наук. думка, 1993.— 400 с.

Рец.: *Кріль М.* // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 229: Праці Філологічної секції.— С. 558—564.

1994

159. **Актуальні** проблеми сучасного краєзнавства: етнографія, фольклор, топоніміка // Історичне краєзнавство і національне виховання. Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 27 травня 1994 р.— Львів: ЛДУ, 1994.— С. 44—47.

160. **„Була** потіха і надія": Т. Г. Шевченко в матеріалах Центрального державного історичного архіву у Львові // Неділя (Львів).— 1994.— 11 берез.— № 10.

161. **Видавнича** діяльність НТШ у Львові // Свобода (Нью-Йорк).— 1994.— 4 серп.— № 147.— Підп.: НТШ.

162. **Видавничі** справи в НТШ // Додаток до г-ти „Просвіта" (Львів).— 1994.— Літо.

163. **Від редакторів** тому / *[О. Купчинський, В. Овсійчук, А. Рудницький]* // Записки НТШ.— Львів, 1994.— Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства.— С. 5—11.— Без підпису.

164. **Вступне** слово // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994.— С. 3—8.— Без підпису.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові; Т. 3).

165. **Лауреати** медалі імені Михайла Грушевського за 1991 рік // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної

ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994.— С. 476.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові; Т. 3); Літературна Україна.— 1991.— 10 жовт.— № 41.

166. **Мовою** документів: Про що розповідають нові матеріали Центрального державного історичного архіву у Львові // Робітнича трибуна. Газета акціонерного товариства „Концерн-Електрон" (Львів).— 1994.— 9 берез.— № 8.

Про документи і матеріали стосовно вшанування пам'яти Т. Шевченка.

167. **Оцінка** Михайлом Грушевським актової спадщини Галицько-Волинського князівства (грамоти князя Лева Даниловича) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.— Львів, 1994.— С. 137—143.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові; Т. 3).

168. **Передмова** // Євген-Юлій Пеленський: Життєписно-бібліографічний нарис / Редкол.: *Я. Падох, А. Курдидик, Р. Микитович*; Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові.— Львів, 1994.— С. 3—4.— Підп.: Науково-видавничий відділ НТШ.— (Визначні діячі НТШ; № 4).

169. **Про підготовку** Енциклопедії „Наукове товариство ім. Шевченка" // Міжнародний конґрес україністів (2; 1993, 22—28 серпня; Львів). Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Культура.— Львів, 1994.— С. 64—68.

170. **Слово** про Григора Лужницького [Післяслово до книжки] // *Ордівський С.* Чорна ігуменя: Історико-пригодницькі повісті.— Львів: Червона калина, 1994.— С. 405—411.

171. **Статут** і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ.— Львів, 1994.— Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства.— С. 393—419, 4 іл.

172. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1994.— Т. 228: Праці Історично-філософської секції.— С. 515—524.— Рец. на кн.: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західньо-европейських джерелах. 1687—1709 / Український вільний університет.— Мюнхен, 1988.— 286 с.— (Серія: Монографії. Ч. 45).

173. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 227: Праці Секції мистецтвознавства / Редактори тому *О. Купчиииський, В. Овсійчук, А. Рудницький.*— Львів, 1994.— 511 с., іл., картосхеми.

Рец.: *Фоменко В.* Фундаментальний збірник праць українських мистецтвознавців // Народна творчість та етнографія.— 1996.— № 2/3.— С. 86—89.

174. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 228: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 1994.— 559 с., іл.

175. **[Ред.:] Михайло** Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Редкол.: *Л. Винар, М. Ільницький,.. О. Купчинський (відп. ред.)* та ін.; Наукове товариство

ім. Т. Шевченка у Львові. Укр. іст. тов-во.— Львів, 1994.— 488 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ у Львові; Т. 3).

Рец.: *Домбровський О.* // Український Історик. Журнал історії і українознавства.— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1994.— Т. 31.— Ч. 1—4 (120—123): Тридцятиліття „Українського історика".— С. 320—324.

176. **[Ред.:] Падох Я.** Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII—XVIII столітті / Ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові.— Львів, 1994.— 200 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 2).

Рец.: *Жила В., Камінський М.* // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 233: Праці Історично-філософської секції.— С. 541—547.

1995

177. **Володимир** Гнатюк: біля джерел формування українознавства // Вісник НАН України.— 1995.— № 11/12.— С. 9—19.— Бібліогр.: 41 назва; Наукове Товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження. Перша наукова сесія НТШ. Березень 1990: Доповіді, повідомлення, матеріали.— Львів, 1992.— С. 72—89.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 1).

178. **Вступне** слово // Назарук Осип. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в памятних днях 2—13 жовтня 1939 року.— Львів, 1995.— С. 5—6.— (Мемуарна бібліотека НТШ; Ч. 1).

179. **Забута** грамота Костянтина-Василя Острозького для карпатського села Мала Тухля / Вступна стаття і підготовка тексту *О. Купчинського* // Острозька давнина. Дослідження і матеріали / Відп. ред. *І. Мицько.*— Львів, 1995.— Т. І.— С. 148—150.

180. **Лепкий** Онуфрій Федорович // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т. / Редкол.: *І. О. Дзеверін* (відп. ред.) та ін.— К.: „Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1995.— Т. 3: К-Н.— С. 164.

181. **Листи** Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // Михайло Грушевський і львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24—25 жовтня 1994 р.— Нью-Йорк; Львів, 1995.— С. 174—186.— (Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій. Вип. 1).— Передруковано у 1996 та 1999 роках.

182. **Малодосліджене** джерело XV—XVIII століть з історії матеріальної і духовної культури українського народу // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики.— С. 385—395.— Підп.: Олег Антонович.

Стаття базується на ніколи не використовуваних актових джерелах.

183. **Назви** населених пунктів Рогатинщини // Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали Першої наукової конференції. Рогатин, 24—25 березня 1995 р. [Тези].— Львів; Рогатин: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995.— С. 107—109.

184. **Наукове** товариство імені Шевченка (НТШ) // Українська Літературна Енциклопедія: В 5 т.— К.: „Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 1995.— Т. 3: К-Н.— С. 465—467.

185. **Невідомі** автографи Івана Франка // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 229: Праці Філологічної секції.— С. 377—388, 4 іл.

186. **Ухвали** Шостої наукової сесії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові [Львів, 25 березня 1995 р.] // Українське слово (Київ—Париж).— 1995.— 6 квіт.— № 14.— С. 12.

187. **230 томів** „Записок НТШ" // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики.— С. 5—30, 2 іл.

188. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики.— С. 549—555.— Рец. на кн.: *Лопаткевич Тадеуш і Малґожата.* Мала сакральна архітектура на Лемківщині.— Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1993.— 490 с., іл.

189. **[Ред.:] Білоус М.,** Терлак З. Василь Сімович. 1880—1944. Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1995.— 180 с.— (Визначні діячі НТШ; № 3).

190. **[Ред.:] Закревська Я.** Олекса Горбач: Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1995.— 124 с.— (Визначні діячі НТШ; № 5).

191. **[Ред.:] Записки НТШ.** Т. 229: Праці Філологічної секції / Редактори тому *М. Ільницький, О. Купчинський.*— Львів, 1995.— 623 с., іл.

Рец.: *Гузар І.* Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові... // Нові Дні = Nowi Dni: Український універсальний журнал (Торонто).— 1996.— Вересень.— № 558.— Рік 47.— С. 31—33.

192. **[Ред.:] Записки НТШ.** Т. 230: Праці Секції етнографії та фольклористики / Редактори тому *Р. Кирчів, О. Купчинський.*— Львів, 1995.— 595 с., іл., картосхема.

193. **[Ред.:] Іншомовні** джерела до історії міст і сіл України. Покажчик літератури / Уклав *О. Д. Кізлик*; Наук. ред. *О. А. Купчинський*; НАН України. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника.— Львів, 1995.— 290 с.

Рец.: *Бутрин М.* // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 233: Праці Історично-філософської секції.— С. 584—586.

194. **[Ред.:] Михайло** Грушевський і Західна Україна: Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26—28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті / Редкол.: *В. Горинь, А. Карась, О. Купчинський* та ін.— Львів: Світ, 1995.— 350 с.

195. **[Ред.:] Назарук** Осип. Зі Львова до Варшави: Утеча перед совітами в памятних днях 2-13 жовтня 1939 року / Упоряд., передмова, примітки *М. Швагуляка*; Ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів, 1995.— 96 с.— (Мемуарна бібліотека НТШ; Ч. 1).

1996

196. **Від редакторів** тому / *[Я. Дашкевич, О. Купчинський]* // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 7—14.— Без підпису.

197. **Від редакційної** колегії // Лікарський збірник. Нова серія. Т. 4 (На пошану Романа Осінчука): Осінчук Роман. Медичний світ Львова.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— С. 7—8.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

198. **Зустріч** з владикою [А. Сапеляком] // Вісник НТШ.— 1996.— Весна—літо.— Ч. 14/15.— С. 26—27.— Підп.: О. К.

199. **І. Вагилевич** — перекладач і дослідник „Слова о полку Ігоревім" // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. Нова серія.— Львів; Броди; Вінніпег: Вид-во „Просвіта", 1996.— Вип. 1: Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2: „Руська трійця", її оточення, послідовники і дослідники.— С. 295—300.

200. **Із спостережень** над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV століть // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 44—108.

> **Зміст:** [Вступ]; [1.] Канцелярія князя Романа Мстиславича; [2.] Канцелярія Данила Романовича; [3.] Канцелярія Володимира Васильковича; [4.] Канцелярія князя Юрія Львовича; [5.] Канцелярія Юрія Болеслава Тройденовича.

201. **Йосип** Дзендзелівський — невтомний науковець і педагог // Дзендзелівський Й. Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць.— Львів, 1996.— С. 3—14.— (Українознавча бібліотека НТШ. Число 6).

202. **Листи** Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня та вчителя // Український історик. Журнал історії і українознавства / Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1996.— Т. 33.— Ч. 1—4 (128—131): Михайло Грушевський. Студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження.— С. 297—305.— Вперше надруковано у 1995 р., передруковано 1999 р.

203. **Науково**-концептуальні засади народознавчих досліджень Володимира Гнатюка // Форум (Тернопіль).— 1996.— № 2.— С. 15—21.

204. **Наш Лужницький**. Післямова // Записки НТШ.— Львів; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1996.— Т. 212: Філологічна секція: Збірник праць і матеріялів на пошану Григорія Лужницького (1903—1990).— С. 343—352.

205. **Осмислюючи** історію. Міжнародний науковий слов'яномовний конґрес, присвячений 400-літтю Берестейської та 350-літтю Ужгородської уній // Вісник НТШ.— 1996.— Весна—літо.— Ч. 14/15.— С. 7.

206. **Погляд** на науково-видавничу діяльність Українського Вільного Університету: зміст і видовий склад видань, динаміка розвитку, автура (1921—1991) // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 521—561.—

Присвячується 75-й річниці діяльности Українського Вільного Університету.

Зміст: [Вступ]; [1.] Наукова і науково-педагогічна діяльність; [2.] Науково-видавнича діяльність; [3.] Українські та неукраїнські автори та гості видань УВУ. Додаток: [зміст двох серійних видань УВУ — „Наукового збірника УВУ" та „Jahrbuch der Ukrainekunde"].

207. **Причинки** до історії української картографії 30—40-х років XX століття. Микола Кулицький // Марра mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1996.— С. 789—808.

208. **Топоніми** Вінниця і Чернігів в інтерпретації Володимира Гнатюка і Євгена Тимченка // Українська історична та діалектна лексика. Збірник наукових праць.— Львів, 1996.— Вип. 3.— С. 123—128.

209. **Уривок** щоденника цитриста та композитора Євгена Купчинського з 1888—1889 років // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. 232: Праці Музикознавчої комісії.— С. 267—285.— Підп.: Олег Антонович.

210. **Ювілей.** У 80-річчя д-ра Михайла Марунчака / *Я. Ісаєвич, В. Горинь,.. О. Купчинський* та ін. // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. Нова серія.— Львів; Броди; Вінніпег: Вид-во „Просвіта", 1996.— Вип. 1: Маркіян Шашкевич і українське національне відродження; Вип. 2: „Руська трійця", її оточення, послідовники і дослідники.— С. 445—446.— (Хроніка Шашкевичіани).

211. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1996.— Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 598—601.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: *Dziedziuk Aurelia.* Akta notariuszy w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu.— Przemyśl, 1994.— 255 s.

212. **[Ред.:] Дзендзелівський Й.** Українське і слов'янське мовознавство. Збірник праць / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів, 1996.— 520 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 6).

Рец.: *Полюга Л. М.* // Проблеми слов'янознавства: Збірник наукових праць.— Львів, 1999.— Вип. 50.— С. 225—227.

213. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 211: Філологічна секція. Збірник праць і матеріялів на пошану Василя Лева (1903—1991) / Редакція: *О. Купчинський, М. Овчареико,.. Є. Федоренко (відп. ред.)* та ін.— Львів; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1996.— 312 с.

214. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 212: Філологічна секція: Збірник праць і матеріялів на пошану Григорія Лужницького (1903—1990) / Редакція: *В. Жила, О. Купчинський,.. В. Ящун* (відп. ред.).— Львів; Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1996.— 359 с.

Рец.: *Домбровський О.* Український історик. Журнал історії і українознавства.— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1997.— Т. 34.— № 1—4 (132—135): На пошану Любомира Винара, основника „Українського історика" і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття.— С. 356—359.

215. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 231: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Редактори тому *Я. Дашкевич, О. Куп-*

чинський.— Львів, 1996.— 615 с., іл., карти.— Присвячується визначному історикові й археографу України, відомому дослідникові спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, дійсному членові Наукового товариства ім. Шевченка Іванові Бутичу.

216. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 232: Праці Музикознавчої комісії / Редактори тому *О. Купчинський, Ю. Ясиновський.*— Львів, 1996.— 615 с., іл.

217. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 4 (На пошану Романа Осінчука): Осінчук Роман. Медичний світ Львова / Редкол.: *І. Головацький, І. Даценко,.. О. Купчинський (відп. ред.)* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка. Лікарська комісія.— Львів; Нью-Йорк, 1996.— 146 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

218. **[Ред.:] Охорона** здоров'я і довкілля. Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження професора В. З. Мартинюка / Редкол.: *І. Даценко (ред.), О. Денисюк,.. О. Купчинський* та ін.; Львів. держ. мед. ун-т та ін.— Львів, 1996.— 156 с.

219. **[Ред.:] Український** правопис і наукова термінологія: Історія, концепції та реалії сьогодення: Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994—1995 рр. / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Філологічна секція.— Львів, 1996.— 162 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 7).

1997

220. **Питання** історії української і слов'янських мов та культури: Збірник доповідей і повідомлень / Упоряд. тому *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1997.— 233 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 5).

221. **Проблеми** літературознавства і художнього перекладу: Збірник наукових праць і матеріалів / Упоряд. тому *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1997.— 287 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; № 4).

222. **Від упорядника** // Питання історії української і слов'янських мов та культури. Збірник доповідей і повідомлень.— Львів, 1997.— С. 3—4.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 5).

223. **Від упорядника** // Проблеми літературознавства і художнього перекладу. Збірник наукових праць і матеріалів.— Львів, 1997.— С. 3—4.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; № 4).

224. **Вступне** слово // Теофіль Комаринець, 1927—1991: Бібліографічний покажчик.— Львів, 1997.— С. 3—5.— (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія; Т. 6).

225. **Вшанування** Івана Крип'якевича // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 16.— Підп.: *О. К.*

226. **Вшанування** пам'яті Теофіля Комариця // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 17.

227. **До 450-річчя** від дня народження Міґеля де Сервантеса Сааведри // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 17.— Підп.: О. К.

228. **Енциклопедія** НТШ: основні принципи побудови // Український біографічний словник: історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції (Львів, 8—9 жовтня 1996 р.) / Редкол.: *І. Гнаткевич, Я. Дашкевич, В. Чишко.*— Львів, 1997.— С. 70—75.

229. **Забуті та** невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 233: Праці Історично-філософської секції.— С. 333—359.

У додатку 14 оригінальних текстів грамот з примітками до них.

230. **Іван** Огієнко — дослідник і видавець пам'яток писемности // Питання історії, української і слов'янських мов та культури. Збірник доповідей і повідомлень.— Львів, 1997.— С. 111—117.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 5).

231. **Ієрархія** Київської церкви 861—1996 рр. [про книгу о. д-ра Дмитра Блажейовського] // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 16.— Підп.: О. К.

232. **Невідомий** портрет [Григорія Кузьми пензля Івана Труша] // Альманах-95/96. Мистецький науково-популярний ілюстрований щорічник.— Львів, 1997.— С. 85.

233. **П'ятдесят** невідомих документів Літературно-мистецького клюбу та Спілки українських письменників у Львові. 1941—1944 роки / *О. Купчинський, Л. Рудницький* // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 234: Праці Філологічної секції.— С. 572—621, 4 іл.

У додатку тексти 50 документів.

234. **Свято** Олександра Барвінського на Тернопільщині // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 14.— Підп.: О. К.

235. **Семінар** НТШ-івців у Тернополі // Вісник НТШ.— 1997.— Зима.— Ч. 18.— С. 17.— Підп.: О. К.

236. **Славетний** український географ і картограф Микола Кулицький // Питання історії, української та слов'янських мов та культури. Збірник доповідей і повідомлень.— Львів, 1997.— С. 149—161.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 5).

237. **Славним** випускницям Дівочої ґімназії УПТ „Рідна школа" ім. Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові, ініціативному комітетові з підготовки збірника праць і спогадів на честь ґімназії // Приватна дівоча ґімназія „Рідної школи" Українського педагогічного товариства імені Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові.— Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження", 1997.— С. 10.

Лист-привітання від наукового секретаря НТШ у Львові 15 липня 1997 р.

238. **„Слово** о полку Ігоревім" у перекладах, переспівах і дослідженнях першої половини XIX століття. (Замість післямови) [до публікації „Слово о плъкоу Игорѣве" Івана Вагилевича] // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 234: Праці Філологічної секції.— С. 405—425, 2 іл.

239. **Українська** церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI—XVII століть // Варшавські українознавчі записки= Warszawskie zeszyty Ukrainoznawcze.— Варшава, 1997.— Т. 4/5: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. *С. Козака.*— С. 202—218.

240. **Унійний** симпозіум у Варшаві // Вісник НТШ.— 1997.— Весна—літо.— Ч. 16/17.— С. 18.— Підп.: О. К.

241. **[Уривок** виступу на спільному засіданні Львівського НТШ та місцевого Фонду Олександра Смакули у Тернополі] / *Новосядлий Б.* „Відновимо історичну пам'ять" // Вісник Фонду Олександра Смакули (Тернопіль).— 1997.— № 12.— С. 14.

242. **Участь** Подільської землі у народно-визвольній війні 1648—1654 років // Наукові записки / Тернопільський обласний краєзнавчий музей.— Тернопіль, 1997.— Кн. 2, част. 1.— С. 55—64.

243. **75 років** УВУ // Вісник НТШ.— 1997.— Весна—літо.— Ч. 16/17.— С. 12.— Підп.: О. К.

244. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 233: Праці Історично-філософської секції.— С. 519—525.— Рец. на кн.: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie / Opracowanie zbiorowe pod red. *T. Zielińskiej.*— Warszawa, 1992.— 312 s.

245. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 233: Праці Історично-філософської секції.— С. 531—537.— Рец. на кн.: *Krochmal A.* Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu / Red. *Z. Konieczny.*— Przemyśl, 1993.— 189 s.

246. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1997.— Т. 234: Праці Філологічної секції.— С. 635—652.— Рец. на кн.: Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace, vydané v Československu 1918—1945 / Bibliografi zpracovaly *Zdeńka Rachůnková a Michaela Řeháková.* Biografická hesla zpracoval Jiří Vacek za spolupráce a redakce *Z. Rachůnkové* a *M. Řehákova.* Řídí *Milena Klímová.*— Praha, 1996.— Díl I.— Sv. 1.— S. XVIII + 1—424; Sv. 2.— S. 425—850; Sv. 3.— S. 851—1474.

247. **[Внутрішня рецензія:]** Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. У 28-ми вип. / Уклад.: *Н. Осташ, О. Федик, М. Чікало*; Ред-ри: *Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полюга*; Рецензенти: *О. Купчинський, І. Ощипко*; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича.— Львів, 1997.— Вип. 4: В.— 260 с.

248. **[Ред.:] Дрогобиччина** — земля Івана Франка: Drohobychchyna — zemlya Ivana Franka (Drohobych county — the land of Ivan Franko). Збірник географічних, історичних, етнографічно-побутових матеріалів та мемуарів / Редкол.: *С. Гавриш* та ін.; Поручили до друку: *О. Романів, О. Купчинський, М. Ільницький*; Наукове товариство імені Шевченка.— Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження", 1997.— Т. 4.— 776 с.

249. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 233: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 1997.— 631 с., іл.

250. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 234: Праці Філологічної секції / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 1997.— 698 с., іл., картосхеми.

251. **[Ред.:] Праці** НТШ. Т. 1: Геологія, геофізика, хемія, біохемія, матеріалознавство, механіка матеріалів / Редкол.: *Г. Максимович (гол. ред.),.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів, 1997.— 648 с.

252. **[Ред.:] Теофіль** Комаринець, 1927—1991: Бібліографічний покажчик / Упоряд.: *М. Гордій, О. Комаринець*; Відп. ред. *О. Купчиииський*; Наукове товариство імені Шевченка. Комісія бібліографії і книгознавства.— Львів, 1997.— 40 с.— (Науково-довідкові видання. Серія 1. Бібліографія. Т. 6).

253. **[Ред.:] Тіменик З.** Іван Огієнко (Митрополит Іларіон), 1882—1972: Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.— Львів, 1997.— 228 с.— (Визначні діячі НТШ; № 6).

254. **[Ред.:] Український** правопис і наукова термінологія: Проблеми норми та сучасність. Матеріали засідань Мовознавчої комісії і Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1996—1997 років / Редкол.: *О. Купчиииський (відп. ред.)* та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Філологічна секція.— Львів, 1997.— 188 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 9).

255. **[Ред.:] Штойко П.** Степан Рудницький, 1877—1937: Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. *О. Купчиииський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1997.— 184 с.— (Визначні діячі НТШ; № 2).

Рец.: *Крисаченко В., Мацюк О., Стойко С., Щербань Т.* // Записки НТШ.— Львів, 1999.— Т. 238: Праці Історично-філософської секції.— С. 637—645.

1998

256. **Володимир** Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989) / Упоряд.: *Я. Дашкевич, О. Купчиииський, М. Кравець* та ін.; Відп. ред. *О. Купчиииський*; Центр. держ. іст. архів України у Львові; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів: НТШ, 1998.— 467 с.— [Архівні джерела. Т. 3].— Примітки / *Я. Дашкевич, О. Купчиииський.*— С. 426—436.

257. **Земські та** гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.— К., 1998.— 99 с.— (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; Вип. 33).

Зміст: Вступ (с. 3—8); **І. З історії діяльності земських і гродських судово-адміністративних установ:** Законодавчі підстави та хронологічні рамки діяльності земських і гродських судів (с. 9—12); Територія (с. 12—13); Обсяг діяльності й компетенції земських і гродських судів (с. 13—17); Персонал канцелярій земських і гродських судів та його обов'язки (с. 17—19); Загальна характеристика форм ділової документації судово-адміністративних установ (акти, актові книги, фасцикули) (с. 19—33); Мова (с. 33—35); Стан збереження документів земських і гродських судів (с. 35—38); **ІІ. Основні питання змісту актових книг і фасцикул судово-адміністративних установ:** Населення (с. 40—41); Державний лад, суд і право (с. 41—51); Економіка (с. 52—68); Суспільно-політичне життя (с. 69—78); Побут, церква, культура (с. 78—87); **Список фондів** (с. 88—90). **Бібліографія:** 1. Основні публікації документів земських і гродських судів станом на кінець

70-х років (с. 91); 2. Основні друковані праці з історії створення і функціонування земських і гродських судово-адміністративних установ та їх діловодства (стан 70-х років) (с. 92—97).

Рец.: *Stępień S.* // Biuletyn ukrainoznawczy.— Przemyśl, 2001.— N 7.— S. 216—219.

258. **Академія** на честь 1848 року // Вісник НТШ.— 1998.— Осінь.— Ч. 19/20.— С. 30—31.— Підп.: О. К.

259. **Античне** мистецтво у дослідженнях Івана Старчука. (Листи до вченого і відгуки на його праці) // Записки НТШ.— Львів, 1998.— Т. 236: Праці Комісії образотворчого і ужиткового мистецтва.— С. 555—600, 6 іл.

У додатку тексти 45 відгуків та листів.

260. **Бібліографія** праць Олександра Домбровського // Домбровський О. Студії з ранньої історії України. Збірник праць.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— С. 493—513.— Підп.: Л[юбомир] В[инар], О. К.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 9; Історичні студії. Т. 1. (Нова серія).

261. **Визначний** організатор і добродій української науки: [Ярослав Падох] // Вісник НТШ.— 1998.— Осінь.— Ч. 19/20.— С. 38—40.

262. **Від редакторів** тому / *[М. Бандрівський, Л. Крушельницька, О. Купчинський]* // Записки НТШ.— Львів, 1998.— Т. 235: Праці Археологічної комісії.— С. 5—16.— Без підпису.

263. **Вогнище** української науки і культури // Вісник фонду Олександра Смакули (Тернопіль).— 1998.— № 4.— С. 36—41.

264. **Вступне** слово // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові.— Львів, 1998.— С. 3—6.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 10).

265. **Дещо про** форми та напрями наукової і науково-видавничої діяльности Наукового товариства ім. Шевченка. 1892—1940 роки (Міжнародний аспект) // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові.— Львів, 1998.— С. 16—23.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 10).

266. **Життя у** пошуку [До 70-річчя Олега Романова] // Вісник НТШ.— 1998.— Осінь.— Ч. 19/20.— С. 28—29.

267. **З історіософії** ранньої історії України Олександра Домбровського // Домбровський О. Студії з ранньої історії України: Збірник праць.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— С. 11—24.— (Українознавча бібліотека НТШ. Число 9; Історичні студії. Т. 1. (Нова серія)).

268. **Науково-**організаційна та видавнича діяльність Українського Вільного Університету (1921—1991) // Ukrainská svobodna univerzita (1921—1996). Vědecký sborník z konference, věnované 75. Výročí založni univerzity. Praha, 29—30 listopadu 1996.— Praha, 1998.— S. 29—44.

269. **Патріарший** собор УГКЦ // Вісник НТШ.— 1998.— Осінь.— Ч. 19/20.— С. 5.— Підп.: О. К.

270. **Передмова** // Архівна спадщина композитора Анатолія Кос-Анатольського. Каталог рукописів.— Львів, 1998.— С. 3—7.— (Архівні джерела. Т. І.).

271. **Переднє** слово // Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989).— Львів: НТШ, 1998.— С. I—IV.— Підп.: Відповідальний редактор.— [Архівні джерела. Т. 3].

272. **Професор** Микола Мельник // Вісник фонду Олександра Смакули (Тернопіль).— 1998.— № 1 (3).— С. 22—24.

Із доповіді, виголошеної на семінарі Фонду Олександра Смакули у Тернополі 21 лютого 1991 р.

273. **[Публікація документа № 528:]** // Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989).— Львів: НТШ, 1998.— С. 414.— [Архівні джерела. Т. 3].

274. **Ученый-ювіляр** [До 75-річчя Степана Генсірука] // Вісник НТШ.— 1998.— Осінь.— Ч. 19/20.— С. 29.

275. **Towarzystwo** Naukowe im. Szewczenki we Lwowie i jego działalność wydawnicza // Biuletyn Południowo-Wschodniego instytutu naukowego. Badania ukrainoznawcze.— Przemyśl, 1998.— N 4.— S. 178—187.

276. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1998.— Т. 235: Праці Археологічної комісії.— С. 689—699.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: *Домбровський О.* Студії з ранньої історії України. Збірник праць / Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Укр. іст. тов-во.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— 536 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 9; Історичні студії. Т. 1 (Нова серія)).

277. **[Ред.:] Архівна** спадщина композитора Анатолія Кос-Анатольського. Каталог рукописів / Укладач і автор передмови *О. Мельник-Гнатишин*; Відп. за том *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка. Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1998.— 356 с.— (Архівні джерела. Т. I).

278. **[Ред.:] Володимир** Гнатюк. Документи і матеріали (1871—1989) / Упоряд.: *Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець* та ін.; Відп. ред. *О. Купчинський*; Центр. держ. іст. архів України у Львові; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів: НТШ, 1998.— 467 с.— [Архівні джерела. Т. 3].

279. **[Ред.:] Гайда Р.,** Пляцко Р. Іван Пулюй, 1845—1918: Життєписно-бібліографічний нарис / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1998.— 286 с.— (Визначні діячі НТШ; № 7).

280. **[Ред.:] Домбровський О.** Студії з ранньої історії України. Збірник праць / Ред-ри: *Л. Винар, О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Укр. іст. тов-во.— Львів; Нью-Йорк, 1998.— 536 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 9; Історичні студії. Т. 1 (Нова серія)).

281. **[Ред.:] З історії** Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові / Редактор тому *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові.— Львів, 1998.— 322 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 10).

282. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 235: Праці Археологічної комісії / Редактори тому *М. Бандрівський, Л. Крушельницька, О. Купчинський.*— Львів, 1998.— 717 с., іл., карти та картосхеми.

283. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва / Редактори тому *О. Купчинський, В. Овсійчук.*— Львів, 1998.— 675 с., іл., картосхеми.

284. **[Ред.:] Праці** НТШ. Т. 2: Матеріалознавство і механіка матеріалів, хемія, медицина, екологія, екологічні технології / Редкол.: *Г. Максимович (гол. ред.), М. Пашечко (заст. гол. ред.),.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів, 1998.— 700 с.

1999

285. **Słowo** o pułku Igorowym = Слово о полку Ігоревім. Przekład i opracowanie Jana Dalibora Wagiłewicza / Do druku przygotował i artykułem wstępnym poprzedził *O. Kupczyński*; Zespół redakcyjny: *W. Pilipowicz, A. Siciak, S. Stępień*; Południowo-wschodni instytut naukowy w Przemyślu.— Przemyśl, 1999.— 151 s.

Spis treści: *Stępień S.* Od wydawcy (s. 5—6); *Kupczyński O.* „Słowo o wyprawie Igora"— jego przekłady, parafrazy i opracowania z pierwszej połowy XIX w. Rękopis Jana Wagilewicza (s. 7—42); **Слово о плъкоу Игореві:** Wstęp (s. 47—59); Tekst: Слово о плъкоу Игореві (s. 61—74); Przypiski (s. 75—122); Повість о полку Игоревомъ (s. 123—133); Pieśń o pułku Igorowym (s. 135—144).

Рец.: *Толочко О.* Неювілейна „словесність" // Український гуманітарний огляд.— К., 2000.— Вип. 4.— С. 44—51.

286. **Август** Бєльовський і Іван Вагилевич: наукові контакти та співпраця // Варшавські українознавчі записки = Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.— Варшава, 1999.— № 8/9: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. *С. Козака.*— С. 138—158.

287. **Варшавський** науковий симпозіум // Вісник НТШ.— 1999.— Весна.— Ч. 21.— С. 39.— Підп.: О. К.

Про міжнародний науковий симпозіум „Польсько-українські літературні, культурні та історичні зв'язки в XIX—XX століттях", що відбувся у Варшаві 12—13 листопада 1998 р.

288. **[Виступ** на засіданнях конференції „Михайло Грушевський і Львівська історична школа"] // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.— Львів, 1999.— С. 305—306.

289. **[Виступи** на засіданнях конференції „Михайло Грушевський і сучасна історична думка"] // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.— Львів, 1999.— С. 313, 316, 318, 322—323, 325, 327, 331, 335, 342, 347—348, 353—355.

290. **Від редакторів** тому / *[І. Волицька, О. Купчинський, Р. Пилипчук]* // Записки НТШ.— Львів, 1999.— Т. 237: Праці Театрознавчої комісії.— С. 5—12.— Без підпису.

291. **Відхід** товариша [Данила Гусара Струка. Некролог] / *Л. Рудницький, О. Романів, О. Купчинський* та ін. // Вістник НТШ.— 1999.— Осінь.— Ч. 22.— С. 41.

292. **Листи** Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. Львів, 24—25 жовтня 1994 р.; Харків, 25 серпня 1996 р.; Львів, 29 вересня 1996 р.— Львів, 1999.— С. 177—185.— Попередні публікації в 1995 та 1996 роках.

293. **На 85-ліття** Олександра Домбровського (Слово про Ювіляра) // Український історик. Журнал історії і українознавства / Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999.— Т. 36.— Ч. 2—4 (141—143): На порозі нового тисячоліття.— С. 256—262.

294. **Орест** Мацюк [Некролог] // Вісник НТШ.— 1999.— Осінь.— Ч. 22.— С. 40—41.— [Підп.: Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін НТШ].

295. **Передмова** до книжки „Акти села Одрехови" / *[Я. Д. Ісаєвич, І. М. Керницький, О. А. Купчинський]* // Майчик І., Цуприк М. Одрехова в минулому, 1419—1999: Видана до 580-річчя першої письмової згадки про село Одрехову / Під ред. *Я. Швягли*; Фундація „Дослідження Лемківщини".— Львів: Каменяр, 1999.— С. 116—132.— (Б-ка Лемківщини; Ч. 19).

Передрук із значними скороченнями із збірника документів „Акти села Одрехови" (К., 1970.— С. 5—40).

296. **[Представлення** книжки О. Домбровського на презентації видань УІТ] // Український історик. Журнал історії і українознавства / Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999.— Т. 36.— Ч. 2—4 (141—143): На порозі нового тисячоліття.— С. 330—331.

297. **Три візити** // *Вальо М. А.* Марія Деркач, 1896—1972. Бібліографічний покажчик. Спогади, розвідки, листи.— Львів, 1999.— С. 234—244.

298. **У честь** проф. Романа Ґайди // Вісник НТШ.— 1999.— Весна.— Ч. 21.— С. 27.— Підп.: О. К.

Про „Наукові читання" на честь 70-річчя від дня народження відомого українського вченого з питань релятивістичної теорії прямих міжчастинкових взаємодій, члена Президії НТШ, голови Математично-фізичної секції Товариства, професора Р. Гайди.

299. **Українознавчі** студії Володимира Гнатюка // Київська старовина (Київ).— 1999.— № 2.— С. 72—82.

300. **Ювілей** у Празі // Вісник НТШ.— 1999.— Весна.— Ч. 21.— С. 41.

Про відзначення 75-ліття від дня заснування 7 липня 1923 р. Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі.

301. **150-річчя** заснування кафедри української словесности у Львівському університеті // Вісник НТШ.— 1999.— Весна.— Ч. 21.— С. 35.— Підп.: О. К.

Про конференцію з нагоди ювілею, яка відбувалась у Львівському держуніверситеті 21—23 жовтня 1998 р.

302. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1999.— Т. 237: Праці Театрознавчої комісії.— С. 651—656.— Рец. на кн.: *Латяк Дюра.* Двацец пейц роки АРТ-РНТ „Дядя" (1970—1995).— Нови Сад, 1995.— 256 с., іл.

303. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1999.— Т. 238: Праці Історично-філософської секції.— С. 622—625.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: Церковь в истории России. Сборник 1 / Редколл.: *Я. Н. Щапов, П. Н. Зырянов* (отв. ред-ры) и др.— Москва, 1997.— 204 с.; Сборник 2 / Редколл.: *П. Н. Зырянов, Б. М. Клосс, Л. Н. Найденова* (отв. секретарь),.. *Я. Н. Щапов* (отв. ред.).— Москва, 1998.— 250 с.

304. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 1999.— Т. 238: Праці Історично-філософської секції.— С. 625—629.— Рец. на кн.: B[isku]p Innocenty Winnicki. Ustawy rządu duchownego i inne pisma / Do druku przygotował *Wł. Pilipowicz*; Przedmową poprzedził *St. Stępień.*— Przemyśl, 1998.— 108 s.

305. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 237: Праці Театрознавчої комісії / Редактори тому *І. Волицька, О. Купчинський, Р. Пилипчук.*— Львів, 1999.— 681 с., іл.

306. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 238: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 1999.— 668 с., іл., карто-схема.

307. **[Ред.:] Матеріали** засідань Історичної та Археографічної комісій НТШ в Україні. (1995—1997 рр.) / Редкол.: *Я. Грицак, Я. Дашкевич, О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка в Україні та ін.— Львів, 1999.— Вип. 2.— 480 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

308. **[Ред.:] Український** історик. Журнал історії і українознавства // Редкол.: *О. Баран, А. Гумецька,.. О. Купчинський* та ін.; Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Париж, 1999.— Т. 36.— Ч. 2—4 (141—143): На порозі нового тисячоліття.— 369 с.

2000

309. **Рукописна** спадщина Ярослава Падоха. Перелік справ особового архіву / Упоряд. і автор вступного слова *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка. Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів; Нью-Йорк, 2000.— 42 с. + 45 іл.— (Архівні джерела. Т. 2).

310. **Архів Ярослава** Падоха // Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці.— Нью-Йорк, 2000.— Літо.— Ч. 10 (26).— С. 15.— Підп.: О. Антонович.

311. **В'ячеслав** Сенютович-Вережний — історик і дослідник допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін.. Матеріали до бібліографії праць // Записки НТШ.— Львів, 2000.— Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 659—664.— Підп.: Олег Антонович.

У додатку матеріали до бібліографії.

312. **Данило** Гусар Струк [Некролог] / *Л. Рудницький, О. Романів, О. Купчинський та ін.* // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. 1999 рік.— Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2000.— Ч. 91.— С. 181—182.— (У рубриці „Наші втрати").

313. **Ермітажна** збірка рукописних карт українських територій XVIII ст. // Картографія та історія України. Збірник наукових праць / Редкол.: *Я. Дашкевич, Ю. Сливка, П. Сохань* та ін.; Упоряд. тому *М. Вавричин.*— Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.— С. 236—241.

314. **З листів** Мирона Кордуби до Михайла Грушевського (1927) // На службі Кліо: Збірник наукових праць на пошану Любомира-Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльности.— Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000.— С. 288—302.

315. **Йосиф** Сліпий про Берестейську унію та її роль в історії української церкви та народу // Київська церква. Альманах християнської думки (Київ—Львів).— 2000.— № 1(7).— С. 74—81; [Передрук] // Духовна спадщина Патріярха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми розвитку української науки та культури: Збірник наукових праць / Відп. ред. *А. Рудницький.*— Львів: Вид-во держуніверситету „Львівська політехніка", 2000.— С. 130—151.— (Наукова серія № 1).

316. **Краєзнавчі** дослідження Василя Лаби з історії сіл і міст Галичини. Матеріали до бібліографії праць // Записки НТШ.— Львів, 2000.— Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 673—690.

У додатку — матеріали до бібліографії праць.

317. **Михайло** Тершаковець — дослідник „Слова о полку Ігоревім" та інших історичних сюжетів X—XIII століть. Коротке післяслово // Записки НТШ.— Львів, 2000.— Т. 239: Праці Філологічної секції.— С. 404—413.

318. **Слово** про Ярослава Падоха та його архів // Рукописна спадщина Ярослава Падоха. Перелік справ особового архіву.— Львів; Нью-Йорк, 2000.— С. 5—16.— (Архівні джерела. Т. 2).

319. **Орест** Мацюк [Некролог] // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. 1999 рік.— Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2000.— Ч. 91.— С. 182—184.— Підп.: Комісія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін НТШ.— (У рубриці „Наші втрати").

320. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2000.— Т. 239: Праці Філологічної секції.— С. 609—624.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: *Кульчицька Т.* Українська лексикографія XIII—XX ст. Бібліографічний покажчик.— Львів, 1999.— 360 с.

321. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2000.— Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— С. 702—706.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: *Войтович Л. В.* Князівські династії Східної Європи (кінець XI — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.— Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000.— 649 с.

322. **[Внутрішня рецензія:] Запаско Я.,** Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства / Рецензенти: *О. Купчинський, А. Заяць.*— Львів: Вид-во „Центр Європи", 2000.— 222 с.

323. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 239: Праці Філологічної секції / Редактор тому *О. Купчинський*; Редкол.: *У. Єдлінська, Р. Зорівчак, О. Купчинський* та ін.— Львів, 2000.— 644 с., іл.

324. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / Редактор тому *О. Купчинський.*— Львів, 2000.— 731 с., іл., карти та картосхеми.

325. **[Ред.:] Козаренко О.** Феномен української національної музичної мови / Відп. ред-ри *І. Пясковський, О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка.— Львів, 2000.— 286 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 15).

326. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 7: На пошану Маріяна Панчишина / Редкол.: *І. Даценко (відп. ред.), П. Пундій,.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка у Львові та ін.— Львів; Чікаґо, 2000.— 139 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

327. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 8 / Редкол.: *І. Даценко (гол. ред.), Ю. Гаврилюк,.. О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові та ін.— Львів; Чікаґо, 2000.— 228 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

328. **[Ред.:] Український** історик. Журнал історії і українознавства / Редкол.: *О. Баран, А. Гумецька,.. О. Купчинський* та ін.; Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2000.— Т. 37.— Ч. 1—3 (144—146): Олександер Мезько-Оглоблин: діяльність і творча спадщина. З нагоди 100-річчя від дня народження.— 320 с.

329. **[Ред.:] Український** історик. Журнал історії і українознавства / Редкол.: *О. Баран, А. Гумецька,.. О. Купчинський* та ін.; Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2000.— Т. 37.— Ч. 4 (147): Перший міжнародний конґрес українських істориків.— 177 с.

2001

330. **Матеріали** до бібліографії праць Ярослава Падоха / Укладач і автор вступу *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка. Комісія бібліографії і книгознавства.— Львів, 2001.— 70 с.— (Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія. Т. 8).

331. **Михайло** Драгоманов. Документи і матеріали, 1841—1994 / Упоряд.: *Г. Болотова, І. Бутич,.. О. Купчинський* та ін.; Редкол.: *І. Бутич, О. Купчинський* та ін.; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.— Львів, 2001.— 735 с.— [Архівні джерела. Т. 4].— Примітки / *І. Бутич, О. Купчинський.*— С. 645—704.

332. **Вступ** // Матеріали до бібліографії праць Ярослава Падоха.— Львів, 2001.— С. 3—10.— (Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія. Т. 8).

333. **Вступ** // 125 років Наукового товариства імені Шевченка. Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства.— Львів, 2001.— С. 3—9.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ; Т. 12).

334. **Вступне** слово // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування.— С. 5—8.

335. **Гриневецький** Модест // Довідник з історії України (А — Я). Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. *І. Підкови, Р. Шуста*; 2-е вид. доопрац. і доп.— К.: Вид-во „Генеза", 2001.— С. 179.

336. **Дещо про** Романа Ґайду та його участь у виданнях НТШ „Фізичний збірник" і „Визначні діячі НТШ" // Фізичний збірник.— Львів, 2001.— Т. 4: На пошану Олександра Смакули. З прилогами на пошану Романа Ґайди.— С. 458—463.

337. **До взаємин** Олександра Барвінського з Михайлом Грушевським (документи та матеріали) // Олександр Барвінський, 1847—1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р.— Львів, 2001.— С. 142—178.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 11).

338. **Зі спостережень** над символами староукраїнського звичаєвого права // „З його духа печаттю..." Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка.— Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.— Т. 2.— С. 103—113.

339. **Іван** Крип'якевич — дослідник спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві.— Львів, 2001.— С. 945—948.— (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць; 8).

Із виступу на урочистому вечорі 21 квітня 1997 р., присвяченому 30 річниці від дня смерти І. Крип'якевича.

340. **Іван**-Юліян Шпитковський // Вісник НТШ.— 2001.— Зима.— Ч. 26.— С. 30—35.

341. **Йосип** Дзендзелівський — невтомний працівник науки і педагог // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Українське і слов'янське мовознавство: Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського: Збірник наукових праць.— Ужгород, 2001.— Вип. 4.— С. 13—23.

342. **Йосип** Сліпий і його історико-філософське бачення Берестейської унії // Варшавські українознавчі записки=Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.— Варшава, 2001.— № 11/12: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. *С. Козака*.— С. 166—180.

343. **Компаневич** Варлаам // Довідник з історії України (А — Я). Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред.

І. Підкови, Р. Шуста; 2-е вид. доопрац. і доп.— К.: Вид-во „Генеза", 2001.— С. 333.

344. **Коструба** Теофіл // Довідник з історії України (А—Я). Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. *І. Підкови, Р. Шуста*; 2-е вид. доопрац. і доп.— К.: Вид-во „Генеза", 2001.— С. 358.— Підп.: О. Антонович.

345. **Листи** Олександра Барвінського до Франца Міклошича // Олександр Барвінський, 1847—1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р.— Львів, 2001.— С. 122—141.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 11).

346. **Листи** Олени Кульчицької до Богдана Лепкого // Народознавчі зошити.— Лъвів, 2001.— № 1.— С. 90—98.

347. **Малиновський** Михайло // Довідник з історії України (А — Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. ред. *І. Підкови, Р. Шуста*; 2-е вид. доопрац. і доп.— К.: Вид-во „Генеза", 2001.— С. 446.— Підп.: О. Антонович.

348. **Наші** втрати [Еммануїл Мисько. Некролог] / *Л. Рудницький, О. Романів, О. Купчинський* та ін. // Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка. 2000 рік.— Львів; Нью-Йорк; Торонто, 2001.— Ч. 92.— С. 212.

349. **Нерозв'язані** проблеми актового джерелознавства галицько-волинських земель XIII—XIV століть // 125 років Наукового товариства імені Шевченка. Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства.— Львів, 2001.— С. 190—198.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ у Львові; Т. 12).

350. **Юліян** Заяць // Вісник НТШ.— 2001.— Весна.— Ч. 25.— С. 34—37.

351. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 241: Праці Комісії архітектури і містобудування.— С. 629—636.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на видання: Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація" / Редакція: *І. Могитич, В. Слободян*.— Львів, 1993—2000.— № 1—11.

352. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 241: Праці Комісії архітектури і містобудування.— С. 626—629.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на видання: Історико-архітектурний атлас Львова. Серія II. Визначні будівлі.— Львів: Вид-во „Центр Європи", 1996—1999.— Зош. 1—4.

353. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 241: Праці Комісії архітектури і містобудування.— С. 637—639.— Рец. на часопис: Галицька брама / Ред. рада від № 6: *О. Шишка* (гол. ред.), *І. Сьомочкін* (тех. ред.), *С. Фрухт* (видавець).— Львів: Вид-во „Центр Європи", 1994 (вересень).— 2000 (грудень).— № 1—72.

354. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики.— С. 684—689.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: Лемківщина. У 2-х томах. Т. 1: Матеріальна куль-

тура / Відп. ред. *Ю. Гошко.*— Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999.— 360 с.

355. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2001.— Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики.— С. 700—704.— Рец. на кн.: *Білан М. С., Стельмащук Г. Г.* Український стрій.— Львів: Вид-во „Фенікс", 2000.— 328 с.

356. **Рецензія** на наукове видання // Записки Перекладацької майстерні. 2000—2001. Тиждень 1. Львів, 21—27 серпня 2000.— Львів, 2001.— Т. 1.— С. 215—225.— Рец. на видання: Варшавські українознавчі записки / Гол. ред. *С. Козак.*— Варшава: Видають оо. Василіяни, 1989.— Зош. 1.— 256 с.; Записки НТШ.— Львів, 1992.— Т. 224: Праці Філологічної секції.— С. 443—450.

357. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 241: Праці Комісії архітектури та містобудування / Редактори тому *О. Купчинський, А. Рудницький.*— Львів, 2001.— 654 с., іл., карти та картосхеми.

358. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 242: Праці Секції етнографії і фольклористики / Редактори тому *Р. Кирчів, О. Купчинський, М. Глушко.*— Львів, 2001.— 732 с., іл., карти.

359. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 9: На пошану Юрія Липи / Редкол.: *І. Даценко (відп. ред.), П. Пундій,.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка у Львові та ін.— Львів; Чікаґо, 2001.— 240 с.— [Збірник секцій і комісій НТШ].

360. **[Ред.:] Михайло** Драгоманов. Документи і матеріали, 1841—1994 / Упоряд.: *Г. Болотова, І. Бутич,.. О. Купчинський* та ін.; Редкол.: *І. Бутич, О. Купчинський* та ін.; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.— Львів, 2001.— 735 с.— [Архівні джерела. Т. 4].

361. **[Ред.:] Олександр** Барвінський, 1847—1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів, 14 травня 1997 р. / Редкол.: *М. Гнатюк, О. Купчинський, О. Романів*; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Історично-філософська секція.— Львів, 2001.— 207 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ; Т. 11).

362. **[Ред.:] Праці** НТШ. Т. 6: Матеріалознавство і механіка матеріалів / Редкол.: *Г. Максимович (гол. ред.), М. Пашечко,.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка.— Львів, 2001.— 138 с.

363. **[Ред.:] Український** історик. Журнал історії і українознавства / Редкол.: *О. Баран, А. Гумецька,.. О. Купчинський* та ін.; Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2001.— Т. 38.— Ч. 1—4 (148—151): У п'ятдесятиліття смерти Дмитра Дорошенка (1882—1951).

364. **[Ред.:] Українське** правознавство в Україні, країнах Європи та Америки. Матеріали до бібліографії XIX—XX століть / Укладач і автор передмови *М. Петрів*; Бібліогр. редакція: *Л. Ільницька, О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка у Львові. Комісія бібліографії і книгознавства.— Львів, 2001.— 260 с.— (Науково-довідкові видання. Серія І. Бібліографія. Т. 7).

365. **[Ред.:] 125 років** Наукового товариства імені Шевченка. Збірник наукових праць і матеріалів, присвячений Ювілею Товариства / Відп. ред. *О. Купчинський*; Редкол.: *А. Жуковський, С. Козак, О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка.— Львів, 2001.— 388 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ у Львові; Т. 12).

2002

366. **Видання** Південно-східного наукового інституту в Перемишлі // Записки НТШ.— Львів, 2002.— Т. 244: Праці Археологічної комісії.— С. 671—680.

У додатку перелік друкованих праць.

367. **В'ячеслав** Сенютович-Бережний: До 100-річчя від дня народження // Вісник НТШ.— 2002.— Зима.— Ч. 28.— С. 31—34.

368. **В'ячеслав** Сенютович-Бережний. Коли рішалася доля України ... / Публікація газетної статті та вступне слово *О. Купчинського* // Розбудова держави (Київ).— 2002.— № 7—12.— С. 48—51.

369. **Ігор** Ґерета (25. IX. 1938 — 5. VI. 2002) [Некролог] // Вісник НТШ.— 2002.— Зима.— Ч. 28.— С. 40.— Підп. О. А.

370. **Лідія** Райчинець: знову смерть, знову втрата ... не заростають стежки на українські цвинтарі [Некролог] // Вісник НТШ.— 2002.— Весна.— Ч. 27.— С. 43.

371. **Модест** Гриневецький // Вісник НТШ.— 2002.— Весна.— Ч. 27.— С. 34—37.

372. **Передмова //** Літературознавчі та історичні студії. Матеріали конференцій.— Львів, 2002.— С. 3—6.— Без підпису.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ; Т. 14).

373. **Про деякі** способи уточнення дат пізньосередньовічних документів в археографічній практиці // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2002.— Вип. 37.— Частина 1: Статті та повідомлення.— С. 455—464.— Бібліогр.: 50 назв.

374. **Сторінки** життя і творчости Модеста Гриневецького (1758—1823) // Записки НТШ.— Львів, 2002.— Т. 243: Праці Історично-філософської секції.— С. 588—652, 5 іл.

До статті додано оригінал тексту і його переклад українською мовою неопублікованої латинськомовної праці М. Гриневецького „Planum pro introducento studio Theologico systymatico Czerniovitzie prodisunitis projectatum, anno 1816" (Редакція тексту Михайла Петровича і Андрія Содомори).

375. **Церковнослов'янська** мова // Записки Перекладацької майстерні 2000—2001. Тижні 3—4. Яремче, 23 липня—4 серпня 2001 року / Упоряд.: *М. Прокопович*.— Львів, 2002.— Т. 3.— С. 268—319.

Курс лекцій „Вступ до церковнослов'янської мови", прочитаний у Перекладацькій майстерні 2000—2001 років (Яремче 23 липня—4 серпня 2001 р.).

376. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 243: Праці Історично-філософської секції / Редактор тому *О. Купчинський*.— Львів, 2002.— 724 с., іл.

377. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 244: Праці Археологічної комісії / Редактори тому *М. Бандрівський, Л. Крушельницька, О. Купчинський.*— Львів, 2002.— 748 с., іл., карти і картосхеми.

378. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 10 / Редкол.: *І. Даценко (гол. ред.), П. Пундій,.. О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка та ін.— Львів; Чікаґо, 2002.— 210 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

379. **[Ред.:] Лікарський** збірник. Нова серія. Т. 11: На пошану Василя Плюща / Редкол.: *І. Даценко (гол. ред.), П. Пундій,.. О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство імені Шевченка у Львові та ін.— Львів; Чікаґо, 2002.— 456 с.— [Збірники секцій і комісій НТШ].

380. **[Ред.:] Літературознавчі** та історичні студії. Матеріали конференцій / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Історично-філософська і філологічна секції.— Львів, 2002.— 267 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ; Т. 14).

381. **[Ред.:] Мовознавчі** студії. Матеріали конференцій / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство ім. Шевченка у Львові. Філологічна секція.— Львів, 2002.— 280 с.— (Праці сесій, конференцій, симпозіумів, „круглих столів" НТШ; Т. 13).

382. **[Ред.:] Рудницький Л.** Іван Франко і німецька література / Відп. ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка; 2-е уточнене і розшир. вид.— Львів, 2002.— 240 с.— (Українознавча бібліотека НТШ; Ч. 10).

383. **[Ред.:] Український** історик. Журнал історії і українознавства / Редкол.: *О. Баран, А. Гумецька,.. О. Купчинський* та ін.; Під заг. ред. *Л. Винара.*— Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002.— Т. 39.— Ч. 1—4 (152—155): Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження.— 577 с.

384. **[Ред.:] Універсали** Івана Мазепи, 1687—1709 / Упоряд. *І. Бутич*; Редкол.: *П. Сохань (голова), В. Брехуненко,.. О. Купчинський* та ін.; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство імені Шевченка; Центр. держ. іст. архів України у м. Києві.— Київ; Львів: НТШ, 2002.— Кн. 1.— 800 с.— (Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія І; [Архівні джерела. Т. 5]).

385. **[Ред.:] Цалай-Якименко О.** Київська школа музики XVII століття / Відп. ред.: *Н. Герасимова-Персидська, О. Купчинський, О. Мишанич*; Наукове товариство імені Шевченка.— Київ; Львів; Полтава, 2002.— 500 с.— (Українознавча бібліотека НТШ. Ч. 16).

2003

386. **Бібліографія** фундаментального видання Наукового товариства імені Шевченка (Замість передмови) // Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. Томи I—CCXL, 1892—2000.— Львів, 2003.— С. 3—30.

387. **Вступне** слово // 25 томів Записок Наукового товариства імені Шевченка у відновленому в Україні товаристві, 1990—2003. Бібліографічний покажчик. Томи CCXXI—CCXLV.— Львів, 2003.— С. 3—6.— Без підпису.

388. **Ігор-Петро** Сироїд [Некролог] / *Ю. О. Митропольський, А. М. Самойленко,.. О. А. Купчинський* та ін. // Вісник НТШ.— 2003.— Осінь—зима.— Ч. 30.— С. 41.

389. **Мова** „Казання" Мелетія Смотрицького на похорон о. Леонтія Карповича 2 листопада 1620 року // Записки НТШ.— Львів, 2003.— Т. 246: Праці Філологічної секції.— С. 290—317.

390. **Презентація** книжки „Переяславська рада 1654 року..." у Львові // Вісник НТШ.— 2003.— Осінь—зима.— Ч. 30.— С. 8.— Підп.: О. А.

391. **„Просценіум"** — новий великий театрознавчий журнал у Львові. № 1 (2001)— № 6 (2003). // Записки НТШ.— Львів, 2003.— Т. 245: Праці Театрознавчої комісії.— С. 702—717.

392. **Роман**-Степан Лукань // Вісник НТШ.— 2003.— Весна—літо.— Ч. 29.— С. 27—30.

393. **Ян Янів** (Janów) — польський дослідник української літератури та мови (З додатком бібліографії важливіших праць з українознавства) // Записки НТШ.— Львів, 2003.— Т. 246: Праці Філологічної секції.— С. 600—617.

394. **Ян Янів** (Janów) // Вісник НТШ.— 2003.— Осінь—зима.— Ч. 30.— С. 31—34.

395. **Modest** Hryniewiecki (1758—1823) — pionier ruchu odrodzeniowego w Galicji // Варшавські українознавчі записки=Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.— Варшава, 2003.— № 15/16: Польсько-українські зустрічі. Studia Ucrainica / За ред. *С. Козака.*— С. 24—35.

396. **[Рецензія]** // Записки НТШ.— Львів, 2003.— Т. 246: Праці Філологічної секції.— С. 720—723.— Підп.: Олег Антонович.— Рец. на кн.: *Даниленко А. І.* Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти.— Харків: Вид-во ОКО, 2003.— 512 с.

397. **[Внутрішня рецензія:] Служинська З.** Генеологія / Рецензенти: *О. Висоцька, О. Купчинський.*— Львів: Вид-во Наукове товариство ім. Шевченка, 2003.— 254 с.

398. **[Ред.:] Бібліографія** Записок Наукового товариства імені Шевченка: Томи I—CCXL, 1892—2000 // Автор-укладач *В. Майхер*; Відп. ред. *О. Купчинський.*— Львів, 2003.— 720 с.

399. **[Ред.:] Записки** НТШ. Т. 245: Праці Театрознавчої комісії / Редактори тому *О. Купчинський, Р. Пилипчук.*— Львів, 2003.— 723 с., іл.

400. **[Ред.:] Кияновська Л.** Син століття. Микола Колесса в українській культурі XX століття. Сім новел з життя артиста.— Львів, 2003.— 294 с.

401. **[Ред.:] Наукове** товариство ім. Шевченка: 130 років праці для України / Автор тексту *О. Романів*; Ред.: *О. Романів, О. Купчинський.*— Львів, 2003.— 40 с.: іл.

402. **[Ред.:] Праці** НТШ. Т. 9: Матеріалознавство і механіка матеріалів. Збірник на пошану академіка Ярослава Підстригача. До 75-річчя з дня народження / Редкол. тому: *Г. Максимович (гол. ред.), О. Балицький (відп. секретар), О. Купчинський* та ін.; Наукове товариство ім. Шевченка.— Львів, 2003.— 158 с.

403. **[Ред.]: Чужомовне** письменство на сторінках західноукраїнської періодики (1914—1939). Бібліографічний покажчик / Редкол.: *Богдан Якимович* (голова), *Роксолана Зорівчак, Олег Купчинський, Ольга Лучук, Тарас Лучук, Олег Романів, Андрій Содомора*...; Львівський національний університет ім. І. Франка; Наукова бібліотека.— Львів, 2003.— 194 с. (Українська біобібліографія. Нова серія. Ч. 13).

404. **[Ред.:] 25 томів** Записок Наукового товариства імені Шевченка у відновленому в Україні товаристві, 1990—2003. Бібліографічний покажчик. Томи CCXXI—CCXLV / Уклад. *В. Майхер*; Ред. *О. Купчинський*; Наукове товариство імені Шевченка. Комісія бібліографії і книгознавства.— Львів, 2003.— 112 с.— (Науково-довідкові видання; Серія І. Бібліографія. Т. 14).

Уклала *Марія ТРЕГУБ*

Частина перша

ІСТОРІЯ МОВИ. ОНОМАСТИКА

Галина ЧУБА

Ягеллонський університет. Інститут регіональних досліджень (Краків. Польща)

ЗІ СТУДІЙ НАД УКРАЇНСЬКИМИ УЧИТЕЛЬНИМИ ЄВАНГЕЛІЯМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI—XVII СТОЛІТЬ

(Генеза та особливості стилістичної організації текстів проповідей)

Учительні Євангелія (далі — УЄ) — важлива і водночас малознана сторінка в історії українського письменства, практично невідома, „загублена" між майстрами слова Київської Руси та проповідниками епохи бароко ланка в ланцюзі історії української культури. З'явившись наприкінці XVI ст. у відповідь на складні суспільні процеси, ці твори надовго пережили свій час, залишаючись у вжитку серед парафіяльних священиків протягом XVII, XVIII, а іноді й до середини XIX ст. Незважаючи на такий „успіх", УЄ, проте, досі перебувають на периферії наукових зацікавлень. Причиною цього, очевидно, стало їх хронологічне „сусідство" з проповідницькою прозою епохи бароко, яка, „затінивши" своєю естетичною довершеністю грубуваті проповіді для люду, відвернула від них увагу вчених. Але, як видається, цілком безпідставно, оскільки УЄ віддзеркалили характерні риси українського культурного дискурсу ранньомодерного періоду та його загальноєвропейський вимір.

Пропонована стаття є лише причинком до багатьох проблем, пов'язаних із вивченням цих пам'яток. Завдання її радше інформативне — представити актуальність та широту проблематики, окреслити аспекти подальших досліджень.

* * *

Учительні Євангелія — збірник проповідей на недільні євангельські уривки та найважливіші свята церковного календаря — з'явилися в українській книжній традиції уже в перший період поширення християнства. Ці пам'ятки не входили в канон богослужбових книг, а виконували функцію допоміжної або довідкової літератури, що сприяло значній популярності цих творів серед церковних діячів. Початково УЄ мали перекладний характер. Найвідомішим серед було них так зване *Учительне Євангеліє Каліста*, перекладене з грецької мови на слов'янську наприкінці XIV або на початку XV ст.[1] Ця пам'ятка понад три століття незмінно функціонувала в українській книжній традиції спочатку в рукописній, а

[1] Про це детальніше див.: Чуба Г. До історії розвитку екзегемно-гомілійних редакцій Євангелія в Україні // Мова і соціальні процеси. Вісник Львівського університету. Серія філологічна.— Львів, 1997.— Вип. 26.— С. 46—49.

з другої половини XVI ст. ще й у друкованій версії. Про популярність цього твору свідчить хоч би той факт, що після першого видання 1569 р. у Заблудові (перша кирилична книга на українських землях!) до середини XVII ст. його було опубліковано ще щонайменше чотири рази, причому видання 1616 та 1637 років у перекладі „**языкомъ роускїмъ**" М. Смотрицького.

У другій половині XVI ст. з тією самою назвою та за зразком твору Каліста виник цілий корпус нових творів — *Учительні Євангелія популярні*[2], або *Учительні Євангелія нового типу*[3],— які, як зазначав В. Перетц, не мали, крім плану, нічого спільного зі згаданою перекладною пам'яткою[4]. Під старою назвою та за усталеною структурою їхні автори „сховали" власні оригінальні, хоч і анонімні, тексти. Особливістю цих пам'яток слід вважати, по-перше, характерний тип проповіді, яку можна окреслити як „проповідь для люду", по-друге, мову — „**роускоу, простоу**," — як визначають її самі автори текстів. Характеризуючи ці пам'ятки, В. Перетц вказував: „Своїм виникненням вони [УЄ другої половини XVI ст.— *Г. Ч.*] завдячують тим членам церковної верхівки, які, переконавшись у незрозумілості церковнослов'янської мови для пастви, звернулись до мови якщо не повністю народної (простонародної), то принаймні такої, яка була зрозумілою освіченим людям"[5].

Виникнення УЄ нового типу (далі йтиметься саме про ці пам'ятки) зумовлене особливостями тогочасної релігійно-культурної ситуації, а точніше — активним поширенням на українських землях, починаючи з 50-х років XVI ст., західноєвропейських протестантсько-реформаційних течій. І хоч у кількісному плані, як зазначав М. Грушевський, „успіхи" протестантизму були не дуже вагомими — у „нові віри" перейшов лише незначний відсоток української шляхти, та й „мода" на них трималася не довше одного покоління[6], проте зіткнення двох віровизнань — право-

---

[2] Добосевич У. Мова і стиль рукописних Учительних Євангелій кінця XVI — початку XVII ст. / Автореф. канд. філолог. наук.— Львів, 1997.— С. 4.

[3] Чуба Г. В. Лінгво-текстологічний аналіз Учительних Євангелій другої половини XVI — першої половини XVII ст. / Автореф. ... канд. філолог. наук.— Львів, 1998.— С. 5; її ж. Ukraińska proza kaznodziejska w drugiej połowie XVI wieku // Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 1: Mowy piękno wielorakie / Pod red. D. Ostaszewskiej.— Katowice, 2000.— S. 260. Нерозрізнення відмінних за походженням пам'яток призводило до взаємозаперечливих висновків учених. Наприклад, М. Дмитрієв уважає Учительне Євангеліє „виразом програми тієї течії суспільного життя, яке можна назвати „православним оновництвом", що протистояло і католицькій експансії, і реформаційним рухам" (див.: Дмитриев М. В. „Учительное Евангелие" как памятник религиозно-философской мысли восточнославянского средневековья // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура.— К., 1991.— С. 236). Інші ж дослідники, навпаки, виникнення УЄ пов'язували з поширенням на українських землях реформаційних ідей, зокрема, ідеї перекладу Святого Письма народною мовою (див. про це: Петров А. Отзвук Реформации в русском Закарпатье XVI в. Няговские поучения на Евангелие.— Прага, 1923.— С. 62). Після конкретизації типу пам'яток суперечність у твердженнях учених зникає: висновок М. Дмитрієва стосується УЄ Каліста, А. Петров мав на увазі тексти УЄ нового типу.

[4] Перетц В. Н. К вопросу об „Учительных Евангелиях" XVI—XVII вв. // Перетц В. Н. Исследования и материалы по старинной украинской литературе XVI—XVII веков. Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР.— Ленинград, 1926.— Т. CI.— № 2.— С. 5.

[5] Там само.

[6] Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.— Київ; Львів, 1912.— С. 42.

славного і протестантського — та їх ідеологічних концепцій сприяло значним зрушенням в інтелектуальній сфері. Особливий відгук у середовищі українських церковних діячів знайшли ідеї впровадження у церковну практику народної мови та активізація проповідницької діяльності. „Протестантизм,— вказував В. Фіголь,— поставив у себе високо проповідь і заставив інші віросповідання боротись з ним тим самим оружжям"[7]. Як це не парадоксально, але саме протестантизм, а точніше, критичні виступи проти нього, на думку М. Бжозовського, у другій половині XVI ст. сприяли відродженню католицького проповідництва у Польщі[8]. Вважаємо, що аналогічні фактори — протидія протестантизмові — стали причиною активізації у цей же час проповідницької діяльності православних діячів і дали початок новому етапові українського проповідництва[9].

Новаторство авторів УЄ нового типу, як уже зазначено, полягало у створенні нової моделі проповіді, зорієнтованої на „простого" мирянина. Щоправда, тип проповіді „для люду" існував уже в часи Київської Руси і був представлений творами таких авторів, як Лука Жидята, Феодосій Печерський[10], проте саме автори другої половини XVI ст. розвинули її в окремий напрям проповідницької творчости, випрацьовуючи засади формальної та стилістичної організації такого тексту (їх аналізові присвячена друга частина пропонованої статті).

За зразок авторам УЄ слугували твори протестантських авторів — домашні постили („Hauspostille"), які зі середини XVI ст. почали з'являтися друком в осередках і регіонах, охоплених впливом реформації. Русь, як відомо, охоче читала ці твори, чим і дорікав землякам Кирило Транквіліон-Ставровецький у Передмові до свого Учительного Євангелія в 1619 р., які, на його думку, **„оудалися за чужими науками и разними постилями за аріанскими поцурскими и калвенскими и яко муха на сладости меда так и они на ученияхъ прелесныхъ и спасенію шкодливыхъ оутопали"**[11]. Найбільш активними реформаційні рухи були у Галицькій Русі. Згадати хоч би, що перша на українських землях гуманітарна гімназія була заснована у 1559 році саме кальвіністами у Дубецьку неподалік Перемишля[12]. Тому не дивно, що саме тут, у Галицькій Русі, виникли та набули найбільшого поширення „нові" УЄ.

Протестантські автори створювали свої проповіді на нових засадах. Проповідь у їхній інтерпретації повинна бути зрозумілою якнайширшому колу слухачів, незважаючи на різницю в їх освіті, особливості соціального, психологічного, культурного характеру, тобто звертатися до

---

[7] Фіголь В. Учительне Євангеліє Кирила Транквіліона-Ставровецького // Богословія.— 1939.— Т. XVII.— С. 10.

[8] Brzozowski Mieczysław ks. Teoria kaznodziejstwa (wiek XVI—XVIII) // Dzieje teologii katolickiej w Polsce.— Lublin, 1975.— T. II, cz. I.— S. 370.

[9] Про періодизацію див.: Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського.— К., 1983.— С. 13.

[10] Перші українські проповідники.— Рим, 1973.— С. 26.

[11] Цит. за: Маслов С. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность.— К., 1984.— С.112.

[12] Chynczewska-Hennel T., Jakowenko N. Społeczeństwo — religia — kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Red. T. Chynczewskiej-Hennel i N. Jakowenko.— Lublin, 2000.— S. 117.

народу у найшляхетнішому значенні цього слова[13]. Зміна адресата проповіді відобразилася на формальному боці тексту і полягала у відмові авторів від риторичних оздоб та складного алегоричного викладу. „Протестантський проповідник,— зазначає М. Бжозовський,— не мусив дбати про мистецьку красу свого твору. Він повинен був лише зрозуміти біблійний текст, дізнатися про потреби вірних і словами зі Святого Письма відповісти на проблеми сучасности"[14]. Саме завдяки доступності та зрозумілості свого вчення протестантські проповідники здобували прихильників серед різних суспільних верств.

Автори УЄ будували свої проповіді за аналогічним принципом „посполитизації" тексту, адресуючи їх не вузькому грону освічених слухачів (читачів), втаємничених у символічний зміст слова, а широким посполитим верствам населення. Як наслідок, у цих проповідях не знайдемо складних стилетворних компонентів, ужиті в них художні засоби здебільшого спрощені, часто неоригінальні. Зниження художности в „нових" УЄ особливо помітне при порівнянні їх з Учительним Євангелієм Калісти, написаним у стилі „плетіння словес", у якому формі викладу приділялася особлива увага[15].

У проповідях УЄ відбулася нобілітація слухача: у тріаді *мовець — текст — слухач* акцент з другого компонента — текст (як було це у проповіді попередніх століть) перемістився на третій. Тематика, структура, спосіб викладу та мовно-стилістична організація тексту в УЄ нового типу були підпорядковані релігійно-естетичним потребам та перцептивним можливостям слухача. Написані з думкою про простих, не завжди освічених людей, а тому позбавлені складних схоластичних доказів і вигадливих літературних прийомів, ці проповіді містили зрозуміле для адресата пояснення євангельського уривку та нескладне, але конкретне повчання.

Водночас зазначимо, що зниження художнього рівня проповідей в УЄ треба розглядати не як ваду цих пам'яток, а як їх характерну ознаку, зумовлену особливостями адресата. „Оповиті високим та містичним авторитетом Святого Письма, а водночас повністю витримані в улюбленому проникливому стилі народних побутових оповідань і легенд, із цілою низкою живих, реалістичних порівнянь та образів, написані зі справді народною простотою та незграбністю, а часом навіть із наївною грубуватістю, ці оповідно-повчальні перекази [УЄ.— *Г. Ч.*], без сумніву, справляли на своїх простих і невибагливих слухачів незрівняно більше і живіше враження, ніж мудровані, сухі переклади та цитати з біблійних книг"[16].

При написанні проповідей укладачі УЄ не лише „орієнтувалися" на твори протестантських авторів, наслідуючи їхній стиль, але й „черпали з

---

[13] Korolko M. Między retoryką a teologią. O kunszcie estetycznym staropolskich kazań (rekonesans) // Proza polska w kręgu religijnych inspiracji / Red. M. Jasińska-Wojtkowska, R. Dubciak.— Lublin, 1993.— S. 61.

[14] Brzozowski Mieczysław ks. Teoria kaznodziejstwa...— S. 364.

[15] Про стиль „плетіння словес" див.: Лихачев Д. С. Развитие русской литературы X—XVII веков.— Ленинград, 1973.— С. 88.

[16] Яворский Ю. А. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVI века.— Ужгород; Прага, 1927.— С.17—18.

них повною пригорщею", використовуючи аргументи, а інколи навіть цитуючи (звичайно, анонімно) окремі фраґменти з їхніх творів. Найбільш популярною серед авторів УЄ була „Постила" Миколая Рея[17]. У різних текстах УЄ нового типу знаходимо різну кількість цитат із цього твору. Наприклад, зіставний аналіз, який здійснив Я. Янув, засвідчує, що в Тригорському Учительному Євангелії зі 46 казань річного циклу у 23 використано запозичення з твору М. Рея[18]. У тексті перемишльської редакції УЄ[19] цитати з „Постили" М. Рея вдалося виявити у шести з 54 недільних проповідей[20]. Треба, однак, зауважити, що запозичення з творів протестантських авторів виявлено не в усіх редакціях Учительних Євангелій. Наприклад, таких запозичень немає у текстах саноцької редакції УЄ[21].

Цитування з „Постили" М. Рея у різних редакціях Учительних Євангелій відрізняється не лише „кількісно", але й „якісно": зазвичай українські автори запозичували декілька речень — ідею проповіді або ж яскраві і переконливі приклади з exordium (вступу) та початкових частин казань М. Рея, однак не перекладали їх дослівно, а змінювали відповідно до власних потреб і смаків, скорочували, оскільки призначали свої твори насамперед для виголошення у церкві. Українські автори відмовилися від структури Реєвих казань, продовжуючи греко-слов'янський тип проповіді, часто змінювали синтаксис речень, робили їх простішими, зрозумілішими, запозичували тільки ті фраґменти, що відповідали системі євангельських читань у східному обряді, достосовуючи їх до своєї тематики, оминаючи догматичні розбіжності тощо. Таким чином, запозичення з „Постили" М. Рея є не так перекладом, як переробкою цього твору, що часто далеко відбігала від оригіналу. Використовуючи їх у своїх проповідях, українські автори діяли за принципом „зворотного чину" — у полеміці з іновірцями послуговувалися їхніми ж аргументами. Як це не парадоксально, але казання М. Рея, як вказував Я. Янув, поряд із церковнослов'янськими проповідями виступали виразною зброєю православ'я[22]. Не зайвим, однак, буде зауважити, що з твору відомого кальвініста „черпали повною пригорщею" не лише православні автори. Як зазначають дослідники, „Постила" Я. Вуйка, яку автор задумав як

---

[17] Конкретні приклади таких запозичень див.: Janów J. Przyczynek do źródeł ewangeliarza popa Andrzeja z Jarosławia // Prace Filologiczne.— Warszawa, 1931.— T. XV, cz. II.— S. 119—163; його ж. Tłumaczenia i przeróbki z Postylli M. Reja w pouczeniach ruskich // Sprawozdania PAU.— Kraków, 1947.— T. XLVIII.— N 8.— S. 301—306; його ж. Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja w ewangeliarzach kaznodziejskich XVI i XVII wieku // Sprawozdania PAU.— Kraków, 1929.— N 10 (osobna odbitka).— S. 5—8; Керницький І. Система словозміни в українській мові.— К., 1967.— С. 4—6; Чуба Г. Запозичення з „Postylli" М. Рея в українських Учительних Євангеліях другої половини XVI ст. // Hungaro-Baltoslavica 2000. Abstracts / Ed. by Aranka Laczházi, Eszter Szmolinka and Adnrás Zoltan.— Budapest, 2000.— S. 53—54.

[18] Janów J. Problem kłasyfikacji ewangeliarzy „uczytelnych" (kaznodziejskich). Część I: Grupa środkowo-podolska // Sprawozdania PAU.— 1947.— T. XLVIII.— N 8.— S. 298—299.

[19] Про текстологічну класифікацію УЄ нового типу див.: Чуба Г. В. Текстологическая классификация украинских учительных Евангелий второй половины XVI века // Славяноведение.— 2002.— № 2.— С. 82—96.

[20] Там само.— С. 87—88.

[21] Там само.— С. 84—86.

[22] Janów J. Przyczynek do źródeł...— S. 160.

своєрідну відповідь на твір М. Рея, наслідувала останній у найдрібніших деталях[23].

Укладаючи свої проповіді, автори УЄ орієнтувались, однак, не лише на твори іновірців. Зразком для них залишалась також проповідницька спадщина православних апологетів, насамперед Івана Золотоустого, переважно у переробці з Учительного Євангелія Каліста. У згадуваному уже Тригорському Учительному Євангелії 15 із 46 казань річного циклу — це уривки або й повністю відтворені проповіді з цієї перекладної пам'ятки. Виявлено їх також у жидачівській та середньоподільській редакціях УЄ[24]. За нашими спостереженнями, запозичення з твору Каліста в Учительних Євангеліях мають радше характер переказу, ніж дослівного цитування. З текстом перекладної пам'ятки автори УЄ поводяться досить вільно: перекладають „**языком роускїм**", поширюють уривки, пояснюють окремі слова, доповнюють власними настановами[25].

Основний зміст проповідей УЄ, як уже вказувалось,— це екзегеза біблійного тексту. Проте їх автори не оминають проблем тогочасного життя. Зокрема, полемізують із протестантами (незважаючи на факти „запозичення" з їхніх же творів!), гостро критикуючи їх насамперед за „ревізію" Святого Письма: „**але тын которын сѧ называют еваньгелнци барзо фальшоуѫт єѵглію с҃тоѫ**" (СУЄ, с. 23); „**абыхмосѧ не дали зводити тым новозводникомъ которын блюзнѧт противъ писмоу и законови с҃тмоу**" (СУЄ, с. 95); „**Иѫ тых оучителєи фалшивых много на свѣт пришло которіи хотѧт истиѵное слово б҃жіе изницити** [...] **а они намъ мовѧт иѫ бысмо сами измышлали совѣ закон**" (УЄ1, арк. 171 зв.); „**пане Лютре** [...] **людіи не зводи ѿ пѫти правого въвръташочи правдивын слова б҃жіа**" (УЄ1, арк. 67); „**и тое мѣсце их ожидаѥт где єс юда і аріи из иншими злочьстивыми аріаны**" (СУЄ, с. 212) та ін. З проповідей УЄ дізнаємося про суспільні конфлікти того часу, зокрема факти обкрадання і навіть руйнування протестантами православних церков: „**винни есмо** [...] **злочєстивых ереты проклинати и тых которын ц҃ркви с҃тын гваѵтѧт боурѧт и оустановы ц҃рковных ламлют**" (СУЄ, с. 82)[26]. Взагалі антипротестантський елемент у творах УЄ проступає досить виразно. Цей факт дуже важливий для визначення часу написання протооригіналів УЄ і засвідчує, що виникли вони саме у відповідь на ширення протестантизму (тобто у третій чверті XVI ст.), а не католицької реакції, посилення якої припадало на кінець XVI ст., оскільки антикатолицьких виступів у проповідях УЄ немає.

Головні ж теми, до яких звертаються автори УЄ у своїх проповідях, торкаються взаємин церкви з вірними та проблем християнської моралі. Поганським символам, як дізнаємося з текстів УЄ, продовжують поклонятися не тільки вдома, але й у церкві: „**винни есмо ч҃ным образы начръташ в почесности имати а боѵваны псовати и оу цркваѵ ани в домоу их не имати**" (СУЄ, с. 82), а язичницькі звичаї домінують над християнськими:

---

[23] Brükner A. Mikołaj Rej. Studium historyczny.— Kraków, 1905.— S. 146.

[24] Чуба Г. В. Текстологическая классификация...— С. 89—93.

[25] Конкретні приклади таких запозичень див.: Janów J. Przyczynek do źródeł...— S. 119—163; Чуба Г. В. Текстологическая классификация...— С. 82—96. її ж. Ukraińska proza kaznodziejska...— S. 260.

[26] Особливою „агресивністю", як вказують історики, відзначалися аріанські громади, які після нападу та пограбування православних церков нерідко перетворювали їх на збори. Про це див.: Lewicki O. Socynjanie na Rusi // Reformacja w Polsce.— 1922.— Rocz. II.— N 7.— S. 208—209.

„а нжь теперъ за ласкою бжїею не служимо поганскымъ богомъ · але вжды нас поганское гасло не хочетъ полишитисѧ · а звлаща чары и ворожкы"(УЄ8, арк. 277 зв.). Автори дорікають вірним за нехтування християнськими практиками, наприклад, участю у богослужінні: „на оутреню біють оу звони а мы в тоть час на иншоую стороноу швернемо очи к стѣне а сраце къ злости а къ слоужбѣ бжіи звонять а мы на тръгъ идемо" (УЄ2, арк. 170 зв.), недотриманням посту: „постимо тыжь коли сами хощемо а ста южь шкода заповѣдати" (УЄ2, арк. 96 зв.), невідповідною поведінкою під час богослужіння: „тоую видишь про што маеш до цркве ходити · не на гадки не на розмовы порожнїи · ани на коупечтва жаанын · але на млтвоу" (СУЄ, с. 44). Не оминають і звичайних людських вад, наприклад: „але межи нами хрстїаны милын мног таковых знайдет которын рекома молитвы справоуж оусты а оумыслы емоу оубегают по всемоу свѣтоу по полю по дорогах по коуплѣх по фримаркох як бы сѧ пришдѣти як бы сѧ наисти или напити як бы кого ошоукати" (СУЄ, с. 271), або: „если оубогїи хочет быти богатым мало на том маетъ але хочетъ быти наа иншими преложенымъ а к тому жебы имѣлъ такїи гербъ · титулъ славетным" (УЄ6, арк. 16). Причому „перепадає" як звичайним людям, так і „керівній верхівці" та духовенству: „а мы тын скарбѣ щцевскии [тут у значенні Божі.— *Г. Ч.*] марнѣ оутрачамо як преложеным дховенство также оурма свѣцкын и посполитын члкь болше сѧ стараем о поживлена абы лакомством лоупжством несправедливе брюхи свои чрева напыхати а w виннцю бжію ни не стараемсѧ" (СУЄ, с. 55). Автори УЄ часто безпосередньо звертаються до священиків, нагадуючи їм не лише про обов'язки щодо вірних, а в першу чергу про вимоги до себе: „щенници винни быти до кажого милосръани, братолюбци, оубогих любити, наа сиротами мсть имати, посторонних в дом пріимовати, запамталых оу грѣсѣх напомнати, навчати, приводити до дшного избавѣна [...] винен щенник пръво себе wчистим w вшиткои злости, а потом люди навчати, пръше свою дшу и тѣло винен wчистити, а потом за иншх боу млтвы приносити" (СУЄ, с. 84). Такі апелі, очевидно, були небезпідставні, оскільки Православна Церква в Україні у цей час переживала глибоку кризу, наслідком якої була втрата авторитету серед вірних.

Як уже наголошувалось, крім нової моделі проповіді, другою визначальною рисою Учительних Євангелій нового типу була мова цих творів. Характеризуючи її, Іван Франко, зокрема, писав: „[...] що є справді нове і цінне в цих оповіданнях і поученнях, так це їх мова — проста, народна, з мадяризмами [йдеться про тексти, переписані на території Закарпаття.— *Г. Ч.*] і полонізмами, вживаними в даній місцевості, з закраскою місцевого діалекту, декуди з невеликою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв"[27] Щоправда, мова Учительних Євангелій не завжди однорідна: у тих місцях, де цитується Святе Письмо, частка церковнослов'янізмів у ній більша, але самі повчання та пояснення Святого Письма написані тогочасною „простою" мовою, яка, як зауважує І. Керницький, якщо змінити правопис, мало чим відрізнялася б від сучасної української розмовної мови[28].

---

[27] Франко І. Карпаторуське письменство XVI—XVII вв. // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 32: Літературно-критичні праці (1899—1901).— С. 220.

[28] Керницький І. Система словозміни...— С. 6.

До найтиповіших мовних особливостей, зафіксованих у проповідях УЄ, слід віднести такі загальноукраїнські фонетичні та морфологічні риси, як повноголосся, перехід **ѣ** в **и**, рефлексація давніх **о**, **е** у нових закритих складах в [**і**], депалаталізація шиплячих, палаталізація африкати [**д**], чергування **ґ** — **в**, закінчення **-ґ** в родовому та **-ови, -еви** у давальному відмінках однини іменників чоловічого роду, використання вокативних форм, закінчення **-ого** у родовому відмінку однини прикметників чоловічого роду, форми давального та місцевого відмінків однини особового займенника другої особи однини та зворотного займенника з **о** (**тобѣ, собѣ**), безфлексійні форми теперішнього часу другої особи однини, форми теперішнього часу та наказового способу першої особи множини на **-мо** тощо.

В аналізованих текстах широко засвідчено також вузькодіалектні мовні риси. Проте навіть у копіях однієї і тієї ж редакції вони неоднорідні і залежать від місця переписування конкретного списку. Зокрема, в списку УЄ4 з кінця XVI ст., що містить перемишльську редакцію Учительних Євангелій, засвідчено низку мовних явищ, характерних для лемківських говорів, зокрема метатезу на місці давніх **tъrt* та **tъlt*: **до кнрвавого потоу** (арк. 159 зв.), **кнрнпця** (арк. 102), **тырвога** (арк. 107 зв.), **кого кѣнжт** (арк. 89-а); уживання фонетичного варіанта **огень** (арк. 107 зв.); редуплiковані форми вказівних займенників **сесь, тамтон: не єсмь як сесь мытарь** (арк. 1 зв.), **врат твои сесь** (арк. 10 зв.), **на тамтон сторонѣ** (арк. 12); стягнені форми теперішнього часу третьої особи однини: **што іоан бгослов вызнават** (арк. 6 зв.), **шапкоу знимат** (арк. 62), **которын мешкат** (арк. 150) тощо. Діалектні форми займенникової парадигми зафіксовані в УЄ2 кінця XVI ст., копії саноцької редакції УЄ. Зокрема, знаходимо тут форми знахідного відмінка однини особового займенника третьої особи жіночого роду **ю** у безприйменникових конструкціях: **называли ю овчею купелію** (арк. 52) та **ню** у прийменникових: **всадили его на ню** (арк. 26); форми знахідного відмінка множини особового займенника третьої особи множини **нѣ**: **наливали в нѣ оливы** (арк. 170), редуплiковані форми вказівних займенників для позначення другого ступеня віддаленості: **тота єуґліа ст̃аа** (арк. 100 зв.), **тото вшитко выплъни м̃** (арк. 154 зв.); форми називного, родового та знахідного відмінків заперечного займенника **ничь**: **садове ваши не воудоут родити вамь ничь** (арк. 145 зв.). Останні форми властиві також УЄ4: **тое ниц не вадило** (арк. 91 зв.). Аналогічні особливості займенникової парадигми відзначали дослідники на початку XX ст. у частині лемківських говорів[29].

У списку УЄ3 з кінця XVI ст. зафіксовано фонентичні риси, властиві більшості південнозахідних говорів, зокрема перехід [**а**] після м'яких приголосних в [**е**]: **валѣючис** (арк. 17), **выганѣеш** (арк. 87 зв.), **приодегнѹти** (арк. 76 зв.), **к римлѣномъ** (арк. 23) тощо, депалаталізацію приголосного [**р**] перед голосними [**а**], [**о**], [**у**] та етимологічним [**і**]: **вечерѹ** (арк. 145 зв.), **крыкъ** (арк. 155), **повѣтромъ** (арк. 10), а також вужче, бо властиве тільки частині бойківських і лемківських говорів, явище задньої артикуляції [**и**]

[29] Верхратський І. Про говір галицьких лемків // Збірник Філологічної секції Наукового товариства імені Т. Шевченка.— Львів, 1902.— Т. 5.— С. 127—128.

після горлового [*г*] та задньоязикових [*к*], [*х*][30]: **великын, дроугыа, оубогын** та інші, що схиляє до думки про, ймовірно, бойківське походження цього списку. У пам'ятці зафіксовано також народнорозмовну форму власної назви **Пилип: нашо^ филипь — ѿпа оубогаго чл҃ка** (арк. 7 зв.).

У списку УЄ7 з першої половини XVII ст. зафіксовані вузькодіалектні дієслівні форми, властиві деяким карпатським говорам[31], зокрема форми наказового способу другої особи однини з редукованою флексією: **повеѧ на мѣсце** (арк. 26 зв.), **стрежѧ ꙗзыка своего** (арк. 50), **слова б҃жіего сѧ оу҃** (арк. 26 зв.) та першої особи множини на *-ме:* **мовме тыи слова** (арк. 59 зв.), **просме г҃а б҃а** (арк. 22 зв.), **чи҃ме оучинки** (арк. 73 зв.) та ін. У копії УЄ5 з початку XVII ст. послідовно зафіксоване інше вузькодіалектне явище, а саме вживання префікса *ву-* замість *ви-*: **вжклад** (послідовно), **невжмовнжю** (арк. 14 зв.), **вꙋзнавающи** (арк. 17), **вꙋслꙋхавши** (арк. 74 зв.) та інші, властиве деяким закарпатським говорам[32].

Серед характерних фонетичних явищ, зафіксованих у копії Учительного Євангелія кінця XVI ст. зі села Тростянець на Лемківщині, Я. Янув називає численні форми з [*у*] на місці [*о*] в новозакритих складах: **яко звоу҃ голосаль, гроу҃, моу҃, оунь** (*„він"*), зберігаються вони також у родовому та давальному відмінках: **для ворогоу҃, овощоувь, днжвь, паноу҃, роднчж҃, попж҃** та інші[33].

Досліджуючи мову Скотарського Учительного Євангелія (перемишльська редакція пам'ятки), В. Німчук виявив у ньому низку мовних рис, властивих закарпатським говорам української мови, зокрема, лексичний мадяризм **кѣмлевъ, кимлевъ** „вивідувач, вивідач, нишпорка": [...] **послаѧ до него кѣмлевы**, сполука **не есть** у значенні „нема, немає": **бо кто любитъ сеѕ свѣтъ, то не єѕ любве б҃жеи в неѥ҃**, гіперизм **есть ємь** замість полонізму **естѣмь**; численні випадки [*у*] на місці етимологічного [*о*] в новозакритому складі: **выдань боудетъ раѧцѣ҃ж҃ панж҃ и книжникоу҃ и** [...] **погаиж҃**; звук *у* ← (')*о* ← *'е* виступає також у формах чоловічого роду називного відмінка однини пасивних дієприкметників минулого часу: **был збавлюн**, прийменник **выд** і префікс **выд-** у прислівниках: **выѣтоного, выѧки есте** тощо. Ці та інші риси дали підставу дослідникові припустити, що Скотарське Учительне Євангеліє було переписане на території верхньої течії річки Ріки або верхньої течії річки Тереблі[34].

Як видно з наведених прикладів, переписувачі не просто копіювали текст, а свідомо змінювали його, вводячи у нього місцеві говіркові елементи і таким чином достосовуючи до конкретної аудиторії — своїх земляків, мешканців найближчих околиць. Цей факт робить списки УЄ важливим джерелом для досліджень з історичної діалектології, зокрема підкарпатських та карпатських говорів, на що ще на початку XX ст. звертав увагу Я. Янув. За кількістю та різноманітністю виявів живої

---

[30] Жилко Ф. Говори української мови.— К., 1958.— С. 209.

[31] Див.: Атлас української мови.— К., 1988.— Т. 2: Волинь, Наддніпрянщина, Закарпаття і суміжні землі.— Карта № 246.

[32] Там само.— Карта № 18.

[33] Janów J. Język ruski w ewangeliarzu kaznodziejskim z Trościańca XVI w. Wstęp i część I: Cechy fonetyczne // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1929.— Rocz. IX.— S. 202.

[34] Німчук В. В. Передмова [до:] Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 року / Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш.— Сомбатгей, 1997.— С. 10—12.

народної мови, слушно зауважував учений, Учительні Євангелія значно перевищують інші писемні пам'ятки того часу, навіть Пересопницьке Євангеліє[35].

Яке ж було практичне призначення УЄ? Коло користувачів цих збірників окреслено в *Передмові* до одного з них: „Преѧмова и аисть потребны" до вшитκихъ становъ ѳ҃ховных сщенникомъ дїакωмъ и людемъ навченымъ братїамъ миламъ" (ТУЄ, арк. 7). Як видно з наведеної цитати, автори УЄ укладали їх для потреб парафіяльних священиків, „на потѣшенне некое и порадоу", як далі самі окреслюють призначення цих творів. Із заголовка „Пооучєнїа нзбранна ѿ сτго єѵглїа и ѿ многих бжєтвных писанїи гл҃емаа ѿ архїєрεа нз оусть въ всκоуж неѧаю на пооученне хрτоименитымъ людемъ или прочитаема" (СУЄ, с. 39) випливає, що вміщені в копії Учительних Євангеліях євангельські уривки та проповіді могли бути або виголошені (прочитані) священиком у відповідні дні, або служити йому довідковою чи допоміжною літературою („на порадоу"). Структура УЄ, принесена ще перекладними творами цього типу, була надзвичайно вдалою, адже охоплювала усі найважливіші богослужіння року — недільні та святкові. Водночас автори УЄ нового типу часто розширювали склад цих збірників, доповнюючи їх іншими проповідями, що могли знадобитися у священичій практиці. Найчастіше збірники доповнювали проповідями на смерть християнського чоловіка, на шлюб та на освячення церкви. Нерідко вміщували тут також коротку катехитичну частину з поясненням основ християнської віри (Божих заповідей, смертних гріхів тощо).

Практичне призначення УЄ, а також характер уміщених у них проповідей зумовили надзвичайну популярність цих збірників серед нижчих верств українського духовенства. Як зазначав М. Грушевський, „кожна більша бібліотека другої половини XVI в. мала їх по кілька примірників"[36]. Зокрема, з інвентаря церкви Успіння Богородиці у Львові випливає, що у 1579 р. тут було 59 книг і аж чотири з них Учительні Євангелія[37].

Про популярність УЄ свідчить також кількість збережених на сьогодні їх рукописних копій. У різних бібліотеках та музеях вдалося виявити 79 списків, переписаних у період від 1585 р. до першої половини XVIII ст.: 23 у відділі спеціальних фондів Національної бібліотеки у Варшаві (пам'ятки потрапили туди серед інших рукописів із бібліотеки колишньої Греко-католицької капітули у Перемишлі); 22 у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника[38], 18 у відділі рукописної і стародрукованої книги Національного музею у Львові, сім у Закарпатському краєзнавчому музеї[39], три в Інституті рукопису Націо-

---

[35] Janów J. Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja...— S. 5.

[36] Грушевський М. Історія України-Руси.— Київ; Львів, 1907.— Т. 6.— С. 347.

[37] Фрис В. Рукописна книга в бібліотеці Ставропігійського братства // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні.— Львів, 1996.— С. 56.

[38] Описи частини з них див.: Свенцицкий И. Церковно- и русско-славянские рукописи публичной библиотеки Народнаго Дома во Львове.— Санкт-Петербург, 1904.— С. 28—31; його ж. Опис рукописів Народного Дому з колєкції Ант. Петрушевича.— Львів, 1911.— Ч. III.— С. 1—53.

[39] Микитась В. Л. Давні книги Закарпатського краєзнавчого музею. Опис і каталог.— Львів, 1964.— С. 26—28.

нальної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, стільки ж у фондах Львівського історичного музею, по одному у відділі рідкісних книг Публічної бібліотеки ім. Г. Лопачинського в Любліні[43], у Бібліотеці Вищої духовної семінарії в Любліні[41] та у відділі рукописів, стародруків та рідкісних книг Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка[42].

Про деякі списки цих пам'яток відомо лише з описів. Зокрема, десять рукописних копій УЄ з Галичини та Закарпаття було у збірці Ю. Яворського, переданій 1917 р. до Петроградської публічної бібліотеки[43] (тепер Російська національна бібліотека у Санкт-Петербурзі). У Будапешті зберігається Скотарське Учительне Євангеліє 1588 р.[44] — одна з найстаріших точно датованих копій, практично повністю збережених. Можливо, дві копії УЄ зберігаються у відділі рукописів Бібліотеки Румунської академії наук[45]. Їх описи надто скупі і не дають змоги стверджувати це однозначно.

Місцезнаходження значного числа списків Учительних Євангелій, виявлених та описаних дослідниками на початку XX ст., сьогодні залишається невідомим. Зокрема, це стосується УЄ 1592 р. зі збірки Поля[46], УЄ кінця XVI — початку XVII ст. з Канева[47], Тригорського УЄ початку XVII ст.[48], УЄ Яна Капішовського (у деяких опрацюваннях визначене як Пряшівське УЄ) 1640 р.[49], Углянського УЄ XVII ст.[50], Бодянського УЄ кінця XVI — початку XVII ст.[51] Нез'ясованим залишається місцезнаходження УЄ, які у 1970 р. зберігалися (часто у невідповідних умовах) у лемківських церквах на території Словаччини[52]. Невідома також доля

---

[40] Katalog rękopisów Biblioteki Publicznej im. H. Lopaczyńskiego w Lublinie / Oprac. Wanda Szwargłówna.— Lublin, 1998.— S. 182.

[41] Щапов Н. Я. Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики.— Москва, 1976.— Т. 2.— С. 39.

[42] Опис його див.: Dudik B. Archive im Königreiche Galizien und Ladomerien im Auftrage des Hohen Staatsministeriums Beschreiben und Durchforscht.— Wien, 1867.— S. 123.— N 8.

[43] Фетісов І. І. Українські рукописи збірки Ю. А. Яворського // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови.— К., 1931.— Т. III.— С. 22.

[44] Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 року.

[45] Яцимирский А. И. Славянские и русские рукописи румынских библиотек // Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.— Санкт-Петербург, 1905.— Т. 79.— С. 210—211.

[46] Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав // Университетские известия.— 1911.— № 2 (приложения).— С. 1—100.

[47] Там само.

[48] Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Житомир 21—28 октября 1910 г.— К., 1911.

[49] Vašica J. Slavika Kovačovy diecesni knihovny v Prešově // Slovanský sbornik věnovaný Jego Magnificenci prof. Fr. Pastrnkovi.— Praha, 1923; Tychy Fr. Podkarpatoruska Postilla z roku 1640.— Berouno, 1922.

[50] Панькевич І. Нарис історії українських закарпатських говорів. Ч. І: Фонетика // Acta Universitatis Carolinae. Philologica.— Praha, 1958.— S. 141.

[51] Яворский Ю. А. Бодянское Учительное Евангелие // Věstnik kralovske Ceske společnosti nauk.— Praha, 1936.— S. II.

[52] Панькевич І. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців // Науковий збірник музею української культури в Свиднику.— Свидник, 1970.— Вип. 4.— Кн. 2.— С. 55—56, 122.

списків, лише побіжно згаданих у науковій літературі, зокрема УЄ з деканатської бібліотеки у Старому Самборі[53], УЄ з бібліотеки Студіону (митрополита А. Шептицького)[54], УЄ з приватної колекції Є. Калужняцького[55] (останній, можливо, зберігається у Російській національній бібліотеці у Санкт-Петербурзі).

Таким чином, загальна кількість УЄ, за нашими підрахунками, перевищує сто рукописних копій. Це високий показник, особливо, якщо брати до уваги популярний характер цих книг. Як відомо, книги такого типу, мали найменші шанси зберегтися: їх або просто „зачитували", або після деактуалізації змісту використовували на різні практичні потреби, наприклад, як інтролігаторську макулатуру.

Час виникнення протооригіналів редакцій УЄ нового типу, як показує аналіз текстів, припадає на третю чверть XVI ст. (від 1557 р.— часу виходу першого видання „Постили" М. Рея, запозичення з якої виявлено в українських творах,— до 1579 р., найранішої згадки про ці тексти в інвентарі Успенської церкви у Львові). Антипротестантське спрямування проповідей вказує, що час їх написання припадає на період поширення реформаційних течій на українських землях, тобто на 60-ті роки XVI ст. Я. Янув уважав, що в основу однієї з редакцій УЄ (за нашою класифікацією, перемишльської) покладено уже перше видання „Постили" М. Рея, тому час її виникнення може припадати на 1560 рік. Лемківські мовні риси пам'яток дали підстави дослідникові зробити висновок, що вийшов цей текст із якогось місцевого культурного осередку, наприклад, поблизу Сянока[56].

Написання Учительних Євангелій, без сумніву, тривало у наступні роки і навіть десятиліття, оскільки збережені рукописи являють собою копії кількох або й кількадцятьох незалежних один від одного текстів[57]

„Пік популярности" УЄ, як свідчать палеографічні дані, припадає на кінець XVI — початок XVII ст. У цей час було переписано аж 58 відсотків виявленого джерельного матеріалу. У середині XVII ст. ці збірники ще переписували (25 відсотків опрацьованих пам'яток), у другій половині XVII ст. їх популярність знизилися (14 відсотків усіх рукописів), а у XVIII ст. цілком спала. Переписані ж наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Учительні Євангелія використовували у церковній практиці ще упродовж усього XVII та у XVIII ст. Про це свідчать дарчі написи цього часу на сторінках багатьох рукописів. У середині XVIII ст. тексти УЄ практично повністю деактуалізуються. Їх сторінки використовують для записів поминального, господарського, метеорологічного змісту і навіть для науки письма.

Територія поширення Учительних Євангелій доволі вузька — більшість їх була переписана або функціонувала на південно-західних укра-

---

[53] Калужняцкий Е. И. Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских // Труды III Археологического съезда в России, бывшаго в Киеве в августе 1874 года.— К., 1878.— Т. 2.— С. 282.

[54] Janów J. Tłumaczenia i przeróbki z Postylli M. Reja...— S. 303.

[55] Калужняцкий Е. И. Обзор славяно-русских памятников языка...— С. 282.

[56] Janów J. Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja...— S. 5.

[57] На сьогодні вдалося точно зідентифікувати чотири редакції УЄ нового типу. Про це див.: Чуба Г. В. Текстологическая классификация...

їнських етнічних землях (Перемишль, Сянок, Жидачів, Угнів)[58]. Ці пам'ятки активно переписували також на Закарпатті, про що свідчить ціла низка створених тут копій (Скотарська, Ладомирівська, Малоберезнянська, Пряшівська, Грабська, Углянська та інші). Підтвердженням цьому може служити також висновок В. Німчука про те, що Скотарське УЄ 1588 р. було переписане на Закарпатті, а не привезене сюди з сусідніх околиць Галицької Руси[59].

Тексти Учительних Євангелій, що виникли в Галицькій Русі, міґрували в інші реґіони України. Наприклад, список УЄ9 зі середини XVII ст., що спочатку належав церкві у містечку Китайгороді, згодом опинився у селі Мукша, а у другій половині XVIII ст. його купив Бабинецький парох о. Йоан. Усі згадані населені пункти знаходяться на Поділлі. Цей список містить перемишльську редакцію УЄ, виникнення якої слід пов'язувати з Галицькою Руссю[60], а його палеографічні особливості виявляють галицьку школу книгописання.

Тексти УЄ укладали також в інших реґіонах України. На Поділлі, за твердженням Я. Янува, виникла, а потім „примандрувала" на Закарпаття середньоподільська їх редакція[61]. Про такий напрям поширення тексту цієї редакції свідчать деякі мовні риси, зафіксовані в УЄ першої половини XVII ст. з Ясиникова на Закарпатті[62]. Судячи, однак, з кількости збережених списків, традиція УЄ нового типу в інших реґіонах України не набула такого поширення, як у Галицькій та Карпатській Русі.

Наше спостереження про те, що виникнення і поширення Учительних Євангелій нового типу обмежувалося виняткова південно-західними українськими етнічними землями, не применшує значення цих пам'яток в історії української культури, не звужує їх до локального явища. Навпаки, з'явившись на межі різних віровизнань і традицій, ці твори підкреслюють „європейський контекст" нашої культури, стають свідченням інтелектуальних пошуків українців на стику світоглядних концепцій та історичних епох.

* * *

Як було уже мовлено, Учительні Євангелії були популярними серед нижчих верств духовенства та мирян упродовж двох століть, а іноді й довше. Жоден твір проповідницького змісту, як видається, не отримав такого визнання серед своїх читачів.

У цій частині статті спробуємо в загальних рисах окреслити основні принципи стилістичної організації та характер добору мовних засобів у проповідях УЄ, завдяки яким їх автори реалізували свої комунікативні заміри. Об'єктом дослідження стали проповіді Скотарського УЄ 1588 р., яке репрезентує перемишльську редакцію пам'ятки. Аналогічний текст

---

[58] Про це детальніше див.: Czuba H. Geografia rozprzestrzenienia się ukraińskich rękopiśmiennych Ewangeliarzy kaznodziejskich (у друці).

[59] Німчук В. В. Передмова [до:] Скотарське Учительне Євангеліє...— С. 10, 12.

[60] Про перемишльську редакцію УЄ див.: Чуба Г. В. Текстологическая классификация...— С. 86—89.

[61] Janów J. Ze studiów nad ewangeliarzami „uczytelnymi" XVI—XVII w. // Slavia.— Praha, 1950.— XIX.— S. 331—332.

[62] Там само.

містять ще 15 виявлених рукописних копій УЄ[63]. Стилістичні особливості цієї редакції до певної міри можна вважати характерними також для інших редакцій УЄ, оскільки усі вони написані в характерному стилі „проповіді для люду".

Важливою рисою УЄ нового типу, що кардинально відрізняла їх від екзегезних редакцій попередніх століть, був наскрізь імпресивний характер цих текстів: їхні автори, пояснюючи текст євангельського уривка, намагалися здійснити різнорівневий вплив на свого слухача, його світогляд та поведінку. „Амплітуда" цього впливу була дуже широкою: переконати у правильності представлених поглядів, схилити до акцептації проголошених тверджень, змусити до прийняття певних норм поведінки. Досягненню цієї мети сприяло використання відповідних стилістичних прийомів, різних за складністю та прагматичним навантаженням.

Одним із найважливіших засобів впливу на погляди та переконання мирян були різноманітні способи арґументації висунених авторами тверджень, засновані на логічному їх обґрунтуванні. Ці способи відзначалися простотою, а водночас і великим персвазійним[64] зарядом. Найчастіше автори перемишльської редакції УЄ вдавалися до пояснень, цитувань коментованих переказів біблійних уривків і розважання на основі аналогії. Усі ці прийоми у проповідях Учительних Євангелій виступають достосованою до інтелектуальних можливостей слухачів формою екзегези Святого Письма.

Найпростішим способом пояснення біблійного тексту у проповідях Скотарського УЄ є включення, що розкривали символічний зміст окремих слів або невеликих фраґментів коментованого євангельського уривка: „**абы южь болше не лежа^ на то^м ложж тоє в то^м гр҃ѣхоу**" (с. 255)*, „**роскажоуєт ти до двороу то є до цр҃кве с҃тои приходити**" (с. 85), „**але вы которын т҃ѣло х҃во тоє людїи оубогын которын сѫт живын чло^ки х҃вы ма^моужнамн милостынеж помазоуєтє**" (с. 170), „**провадили его тєж зацныи люде стелючи wдѣнѫ свое по дорозѣ по^ ноги его тоє зимали и҃з себе старын звычан недовѣрства своєго**" (с. 136). Дотримуючись засад популяризації, автори вводили у тексти проповідей уточнення, що містили переклад окремих слів — здебільшого іншомовного походження або церковнослов'янізмів: „**анафема да боудєт тоє҃т по грецки а по роуски нехан проклѧт бѫдєт**" (с. 94), „**источник албо колодѧ҃**". Далі у цьому ж уривку „**стоудня кириця**" (с. 183). У проповідях інших редакцій УЄ виявлено такі приклади: „**на оф҃ѣроу тоє҃т на жр҃твоу**" (УЄ10, арк. 164 зв.), „**в шабатих то есть в сѫботоу**" (УЄ10, арк. 127 зв.), „**тъ҃ великіи пожито^к албо добродѣиство чинит**" (УЄ2, арк. 21), „**w юноши то є҃ст w молодо^м барьзо чл҃коу**" (УЄ10, арк. 175) та інші.

Складнішою формою арґументації у проповідях УЄ виступають цитування з Біблії, причому не лише з Євангелія. На підтвердження достовірности своїх міркувань автори УЄ наводять також уривки зі Ста-

---

[63] Чуба Г. В. Текстологическая классификация...— С. 86.

[64] Від лат. *persuadere* — намовляти, переконувати, радити, заохочувати, пояснювати, заспокоювати, зачаровувати та інше. Під *персвазією* прийнято розуміти синтез різних складових мовленнєвої діяльности (інтелектуальних, моральних, емоційних), що мають на меті схилити адресата до прийняття представлених мовцем тверджень. Див.: Korolko M. Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny.— Warszawa, 1990.— S. 28—31.

* У дужках подано сторінку за виданням: Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1558 року.

рого Заповіту, Апостола та Псалмів. Щодо їх кількости І. Огієнко зауважує: „Коли б ці цитати звести докупи, то ми мали б значну частину Біблії в перекладі на живу українську мову ще з XVI ст."[65] Посилання на незаперечний авторитет Святого Письма у проповідях УЄ, окрім аргументації, мало ще й велике персвазійне навантаження: у свідомості слухачів надавало висуненим твердженням характеру абсолютної істини.

Характерною ознакою аналізованих текстів є те, що усі включення (пояснення та уточнення), а також цитати з Біблії впроваджено у тексти проповідей УЄ з допомогою виразних метатекстових сигналів: слів: **тоєс**, рідше **або, албо, значить, то значить** (для включень) та конструкцій: **ω чем мовит / пише** X, **ꙗкь мовит / пише** X, **што мовит** X, **ꙗкь ωзнаимуєт** X, **где мовит гь пре**з X і подібних (для цитат). Вживання їх мало на меті полегшити слухачеві, недостатньо підготовленому до сприйняття складного кількарівневого тексту, ідентифікацію цих текстових одиниць. З цього огляду цікавим видається спостереження Б. Видерки про те, що у текстах католицьких постил, призначених для освіченої аудиторії, таких метатекстових сигналів набагато менше, ніж у протестантських популярних постилах для „люду"[66]. Брак виразного показника відношень між текстовими одиницями міг би створювати адресатові перешкоди у сприйнятті тексту та викликати труднощі у його інтерпретації, потребував би відповідної підготовки та значно вищої інтелектуальної активности.

Засобом аргументації, а водночас екзегези біблійного тексту у проповідях УЄ виступають коментовані авторські перекази біблійного тексту. Такі коментарі, крім основної інформації, містять фактографічні дані, додаткові сюжетні лінії, розширені описи подій тощо і виконують у тексті насамперед ілюстративну функцію. Вони ніби „оземлюють" оповідь, є засобом зацікавлення слухача, полегшують сприйняття абстрагованих тверджень теологічного та етичного змісту, вносять у розважання над текстом Святого Письма конкретно-чуттєвий аспект. Використовуючи цей прийом, автори УЄ звертаються не до інтелекту, а до уяви, почуттів та життєвого досвіду своїх слухачів. Ось як „унаочнює" картину Страшного Суду автор перемишльської редакції УЄ: „**ω чем свѣчит стын апслъ павель** [1Сол. 4, 16.— *Г. Ч.*] **ꙗко сѧ сам гь въ повеленїи въ гласѣ архангѣловѣ въ трогвѣ бжїи прїидет съ нбсь** [підкреслено текст Святого Письма] **а гды сѧ покажет чстныи крсть и ωгнѧ рѣка потечет клокочоуцин аггли затроубат з росказанѧ бжїа · и прстли поставѧтсѧ на сѹдѣ · Тогда всѧкїи роа члчьскїи до сог тѣла прїидет · А землѧ тѣло дасть И вшитци въ мъгновенїи ока станѫт · Рѣка огнѧ съ гнѣвом потечет, горы и древа, и каменїе, воды, рѣки и моря пожигаючи · И пресѧкноут ω огнѧ того · И въздоух и свѣт потрасетсѧ · Звѣзды спадноут слнце и мцъ помръкноут, нбса съвютсѧ Ибо и землѧ нова бѫдет · Аггли съ вогзостїѫ ходячи члкы добрыа и злыа събираѫт ω вшихких страны земли, прстль страшныи готовѧт**" (с. 65).

Як видно з наведеного уривка, автор значно „добудовує" цитований фраґмент з Послань апостола Павла, унаочнює його через використання зорових і слухових образів, що переносить розповідь про віддалені,

---

[65] Огієнко І. Причини до повстання перших перекладів Письма Святого на українську мову // Дніпро: Календар-альманах на 1923 рік.— Львів, 1923.— С. 91.

[66] Wyderka B. Cechy składniowo-stylistyczne siedemnastowiecznej prozy publicystycznej. Pimiennictwo śląskie na tle ogólnopolskim.— Opole, 1990.— S. 52.

не цілком зрозумілі слухачеві події у площини, доступні його уяві. Образності тексту сприяють використані у ньому лексичні та граматичні засоби: іменники з конкретним значенням, які називають предмети з оточення слухачів (*ріка, земля, гори, дерева, камені, сонце, місяць* та ін.), дієслова, що позначають динамічні акції (*текти, трубіти, ставати, впасти* та ін.) у їх наростанні в часі, форми теперішнього часу (**събираѫ**т, **готовѫ**т), завдяки яким слухач „опиняється" в епіцентрі подій і мимоволі стає їх учасником; образність цього фраґмента посилює виклад описуваного у хронологічній послідовності, увиразнення причиново-наслідкових зв'язків тощо.

Усі ці засоби допомагають слухачеві „уявити" текст, створюють живі, яскраві образи, які, за словами Й. Враблеца, „опановують людину зсередини, в її цілості, сягають туди, куди не сягають розумування, тобто до тих рівнів особистости, з яких через посередництво розуму і волі випливають інспірації до дії"[67] Такі образи надовше, ніж сухі теоретичні розумування, затримують у пам'яті слухачів представлені у проповіді твердження, адже, як доводять дослідження сучасних психологів, аж 90 відсотків усієї інформації про світ людина отримує власне через зорові аналізатори[68]. Причому необхідність образного відтворення дійсности пропорційна рівневі освічености аудиторії — чим нижчий рівень освіти, чим слухачі мають слабше розвинені навички зосереджуватися на вербальному переказі, тим більшою є потреба використовувати засоби, які впливають на їх раціональну сферу[69].

Подібну функцію „оземлення" біблійного тексту, наближення його до слухача виконують розважання через аналогію, що у проповідях Учительних Євангелій будуються на зіставленні біблійних подій, явищ, ситуацій із реаліями щоденного життя. Найчастіше таке порівняння має суб'єктивний характер, головною метою впровадження його у текст є намагання автора емоційно розбудити аудиторію. Кінцеві висновки такого розважання не завжди відзначаються логічністю, але завдяки авторитетові біблійного тексту, характеризуються значним персвазійним зарядом. Наприклад: „**Нѫ што вчинив тоⷮ расслабленныи [?] Ишоᴧ проме*коу народ аюдскїи и мовиᴧ и* тои єⷥ їс которыи мѧ сътвориᴧ цѣла которыи мѧ оуздоровиᴧ Также и мы наимильшїи хⷬтїане гды на наⷥ гъ бъ што таковое допоуститᵀ з волѣ своеи стои не нарѣкаимо на га ба ани на баи*него своего вшᵀко то маеш вдаⷱнѣ пріимати и тръпѣти ба ради И длѧ своего дшьнаго збавѣнѧ**"(с. 179).

Вплив на переконання та позицію слухача у проповідях Учительних Євангелій відбувається через вплив на його емоції, тому персвазійність цих проповідей нерозривно пов'язана з їх суґестивністю, тобто впливом на психіку особи через відповідно сконструйовані форми передачі тексту. Характерними прийомами суґестивного впливу на слухача у проповідях УЄ виступають ампліфікації (нагромадження) та антитези.

Нагромадження як риторичний прийом у текстах УЄ має різний вияв і полягає у скупченні синонімічних виразів, згущенні подібних арґументів чи синтаксичних конструкцій. Прагматичне навантаження

---

[67] Vrablec J. Homiletyka.— Bratislava, 1987.— S. 115.
[68] Куньч З. Риторичний словник.— К., 1997.— С. 107.
[69] Koblewska J. Środki masowego oddziaływania.— Warszawa, 1972.— S. 236.

цього стилістичного прийому у текстах УЄ різне і „коливається" від звичайного нагнітання аргументів аж до афектації, що вживається для увиразнення змісту, посилення емоційного впливу на слухача: „тогды выразоумѣешь што ты маешь чинити [...] што так[:] постити[,] лакнѫти[,] тихи̑ быти[,] а ниши̑ ноги оумывати [...] к томоу вшелѧкїи долегливости[,] пригоды[,] порѹганѧ[,] wбьмовы[,] тѣла оутрапѣнѧ[,] розманитыи припаѧки[,] смоуткы[,] клопоты[,] фрасоунки скромне тръпѣти" (с. 103—104); „W страшливаѧ̑ то справа а срогыи декрет бо̑жыи на свое власное мѣсто выданыи · Wх бѣда такомоу ѧлкоу которыи сѧ подносит на сеи̑ свѣтѣ а непобожне живот свои кончачи" (с. 89).

Нагромадження аргументів, прикладів, понять, обставин чи атрибутів, особливо побудоване у градаційній послідовності (як у першому прикладі), збільшує їх суґестивний вплив на слухача, викликає у нього почуття масштабности та важливости проблеми, нагромадження ж вигуків та риторичних запитань підсилює емоційний вплив, створює ситуацію афекту (як у другому прикладі).

Зіставлення протилежних, але пов'язаних між собою думок, явищ, почуттів, понять або образів — антитеза — дає змогу авторові перемишльської редакції УЄ створити виразний, об'ємний образ, сприяє драматизації оповіді, нагнітає її напруженість: „болше ницих шло за хо̑ а мало богатыхъ" (УЄ3, арк. 74), „въ оустѣхъ твоихъ мѧтва а въ сръдци твоемъ хитрость" (УЄ2, арк. 80), „не пришоѧ для здоровихъ людеи але для хорыхъ" (УЄ2, арк. 84), „гѣ злыхъ карати пріидѣть а правеѧныхъ миловати" (УЄ2, арк. 145), „цо тѹт даси в имѧ бо̑жіе то там мѣти маеш" (УЄ3, арк. 6 зв.) тощо. З допомогою цього стилістичного прийому автори УЄ виопуклюють основні християнські постулати: протиставлення духовних цінностей матеріальним, християнських чеснот лицемірству, світу „тут", земного, минущого,— світові „там", небесному, вічному, і таким чином формують у своїх слухачів ієрархію цінностей.

Згаданими стилістичними прийомами, вжитими в Учительних Євангеліях, проповідники мали на меті вплинути на позицію та переконання мирян, звертаючись до їх розуму та емоцій. Таким чином автори лише „проектували" поведінку своїх слухачів, аргументовно впливаючи на їх емоційний стан, проте рішення стосовно конкретних дій залишалося за самими адресатами. Директивність — одна з головних стилістичних рис УЄ — пов'язана зі свідомим намаганням авторів керувати вчинками своїх слухачів, регулюючи їх поведінку через виразно сформульовані накази і побажання. Найбільшою насиченістю директивними формами характеризуються кінцеві частини проповідей УЄ, які часто нагадують інструкції, своєрідний перелік вчинків, що відповідають християнським нормам поведінки: „Але покаимосѧ злостїи своихъ[,] исповѣданїемъ и слъзами лица оумыимъ[,] възѧыханїемь и милостынеѫ[,] ницихъ накорми и безѹдомовных в домы своѧ оуведи[,] нагыа wдѣимо[,] немочных навѣдимъ и помозѣмъ в темници сѣдѧщимъ и выбавьмо[,] подорожнихъ пріимѣмъ[,] архїереѡмъ и епс̑поѡмъ и сщенникомъ и дх̑овныи̑ оучителемъ подаваимо имъ потребнаа" (с. 70).

Аналіз проповідей УЄ засвідчує велике розмаїття системних і позасистемних мовних засобів для реалізації директивности. Заклик адресата до виконання названих мовцем дій автори перемишльської редакції УЄ передають з допомогою присудка у наказовому способі. Це найчастіше вжита у проповідях форма реалізації безпосередньої директивнос-

ти. Опозицію учасників комунікативного акту: *я — проповідник: ти (ви) — вірний (вірні)* передають форми другої особи однини, значно рідше множини, додатково зміцнені апелятивами. Повтори та нагромадження цих конструкцій збільшують їх персвазійну силу: „спамѧтан хрⷭтїаньскiн чѧ̀ше послѣдніи часⷭ" (с. 74); „милоуи гⷭа бⷭа своего" (с. 237); „не боуѧ̀же вѣры плоиной але боуѧ вѣры сталой" (арк. 281—282); „слѣпыхъ хромыхъ соуχихъ нѣмыхъ глоуχихъ недолоугихъ малонмажчихъ оувеан в домъ пришдези зогрѣи накорми напои спомози заложи с клопотоу выбавь з неволѣ высвободи" (с. 368); „боуѧтѣ лютостиви наа кажды" (с. 346).

Вживання імперативів у формі другої особи однини в ситуації комунікативного контакту за типом *одиничний мовець — колективний слухач* має характер „драматичної індивідуалізації"[70], оскільки створює ситуацію двоособового, хоч і одностороннього діалогу мовця з кожним адресатом зокрема, що підвищує напругу висловлюваного, надає йому інтимности, а це у свою чергу сприяє збільшенню суґестивного впливу на адресата.

Посиленню персвазійного впливу на слухачів у проповідях УЄ сприяє прийом співучасти[71], а саме вживання імперативів у формі першої особи множини. У цій ситуації проповідник ототожнює себе з мирянами — в їх очах він також огорнений персвазією. Створена таким чином атмосфера емоційної єдности учасників комунікативної ситуації сприяє більшому акцептуванню слухачами проголошуваних мовцем тверджень: „также и мы нанмиша братїа навръшⷭа и грѣха" (с. 57); „поканмоса злостїи своихъ" (с. 70); „так же и мы нанмильшїи хрⷭтїане гдѣ на нас гь бь што таковое допоустит з волѣ своеи стон не нарѣкаимо" (с. 178); „а так приходѣмож вштⷮци до тои бжⷭтвнои воды" (с. 183—184); „просѣмож оуставичне га ба абы" (с. 276); „послѣдоуимож и мы таковым справам апⷭлъкимⷭ" (с. 284).

Засобом прямої директивности у проповідях УЄ виступають також модальні конструкції зі словами *мати, мусити*, що виражають необхідність, примус, а тому за силою впливу є близькими до імперативів; „м'якшими" за своїм прагматичним навантаженням є конструкції з потреба, винень, подобаєть: „Але мы маємо мѣти большуж надѣж в нем" [у Бозі.— *Г. Ч.*] (с. 241); „моусиш ш том памѧтати и остерегатиⷭ грѣха" (с. 177); „тоут потреба розоуметн иж [...]" (с. 166); „также и мы винны братѧ почⷭть выражати его стон млⷭти" (с. 205); „а которын ѿлоучаѭт ѿ любве бжїа тых ненавидѣти подобаєть" (с. 226).

Слід звернути увагу на семантичний аспект вжитих в УЄ директивних форм. Вони позначають переважно конкретні дії, що випливають з релігійних та етичних норм, і відображають намагання автора наблизити до слухачів релігійні абстракти, переклавши їх мовою конкретів. Вживання у проповідях УЄ директивних форм із таким значенням зумовлене популярним характером цієї літератури. Як зауважує Б. Видерка, характер директивности та її насиченість у проповідницьких творах залежать від психо- та соціолінґвістичних чинників[72]. За спостереженнями вченого, у постилах для читачів із вищим суспільним статусом перевага

---

[70] Mayen J. O stylistyce utworów mówionych.— Wrocław etc., 1972.— S. 135.
[71] Куньч З. Риторичний словник.— С. 213.
[72] Wyderka B. Cechy składniowo-stylistyczne...— S. 159.

надається моделюванню поглядів і позицій адресата, залишаючи „проектування" вчинків на його власний розсуд. Директивні форми у цих творах вживаються набагато рідше, ніж у постилах популярного характеру, а ті, що вжиті, характеризуються значним ступенем узагальнення, метафоризації або абстракції, пов'язаної з духовним та релігійним життям[73].

Головною рисою текстової організації проповідей Учительних Євангелій, як легко зауважити з наведених прикладів, є їх діалогічний характер. Діалог як прототип побутової розмови є найближчою до мовного досвіду простого слухача формою комунікативної ситуації. Це перетворює діалогізацію у дієвий засіб суґестивного впливу на адресата. Симуляція розмови з адресатом у проповідях УЄ сприяє драматизації оповіді, робить її пластичною, створює враження безпосереднього контакту проповідника з вірними, водночас залишаючись підпорядкованою монологові адресанта — головній організаційній структурі тексту.

Найчастіше засобом створення діалогічности в аналізованих текстах є симуляція діалогу проповідника з вірними, створена антиципаційними запитаннями:

[—] **А што нам тое значило** [?]
[—] **Нн иншого едно як о том пророкь дани пророковаль** (с. 143);

[—] **Нѫж что вчини тот расслабаенныи** [?]
[—] **Ишо проме*коу наро люскын и мови** (с. 178);

[—] **Чом нынѣ слѣзам ес година** [?]
[—] **Бо на тамто свѣтѣ плачь нашег не выслоухает** (с. 351) тощо.

Хоч питання формулює мовець, слухач ідентифікує їх як свої, а тому очікує відповіді, яку й отримує, таким чином мимоволі втягуючись у ситуацію діалогу. Прийом антиципації використовується у проповідях УЄ для увиразнення певних фраґментів тексту, а також як імпульс для загального збудження уваги та зацікавлення слухача.

На механізмах діалогу побудовані також риторичні запитання, які містять ключові сентенції, висновки або аргументи авторів проповідей. Риторичні запитання, як відомо, не передбачають іншої відповіді, крім тієї, яка „захована" у самому запитанні, проте, експресивно забарвлені, вони набагато сильніше впливають на слухача, ніж оповідні конструкції. Цей прийом допомагає авторові підкреслити опорні синтези висловлюваного і тому виконує у проповідях УЄ відразу дві функції — перцевазійну та стимуляційну: „**А хочешь ли въ цр҃твѣ нб҃номъ выти** [?]" (с. 102); „**комоу еси винен болше слоужити ци го҃у ци мамоне** [?]" (УЄ3, арк. 77 зв.); „**аль ци мл҃твы такін оумѣемо а ци в нас набоженство такое** [?]" (УЄ2, арк. 80), „**хочемли имѣти оучастие въ цр҃віи бжіи хочем ли искоупитисѧ** [?]" (УЄ8, арк. 121) і подібні.

Діалогічний характер мають також метатекстові елементи з різним прагматичним навантаженням — складові текстової рами (1), різноманітні коментарі автора щодо висловленого (2), сигнали зміни тематичної площини (3) чи розчленування тексту (4), вказівки на джерело синтези (5) тощо.

[73] Wyderka B. Cechy składniowo-stylistyczne...— S. 159.

(1) „Слышалн есте нанмнѡшїи хр҃тїане читанѫ с҃тои ев҃лїи прислоуханте҄ѫсѧ выкладоу дх҃овьномоу" (с. 40);

(2) „Прото ка҄ждыи хр҃тїанскїи чл҃че слоухан пилне рады г҃а нашег і҃с х҃а" (с. 121);

(3) „Слоухан же о посте҄" (с. 143);

(4) „Имѣти боудете с тои ев҃лїи двож змѣнкж една ѡ стоуѧни а дроугаа о женѣ самарѧнцѣ" (с. 183);

(5) „Смотри҄ ако то шповѣдѣти рачиѧ его с҃таа млсть пре҃ пр҃ока исаѧ" (с. 119) і подібне.

Вжиті у цих прикладах форми імперативів лише позірно мають директивний характер. Їх завдання — зосередити увагу слухача на наступному фраґменті тексту, який, на думку автора, є особливо істотним.

Суб'єктно-об'єктні відношення у проповідях УЄ виявляються на усіх рівнях тексту: лексичному, морфологічному, синтаксичному. Форми особистого контакту адресанта з адресатом актуалізуються через вживання відповідних дієслівних форм (другої особи однини та першої і другої особи множини, як уже зазначалось, різних за прагматичною вартістю), особових і присвійних займенників, адресативних конструкцій. Останні не лише формують діалогічний характер оповіді, а й окреслюють характер адресантно-адресативних відносин. Лише зрідка звертання в УЄ нейтральні, як-от: **чл҃че, хр҃тїаньскїи чл҃че**, найчастіше ж вони мають піднесено-ліричне забарвлення: **братє милыи, синоу милыи, милыи чл҃че, нанмнѡша братїа, нанмильшїи хр҃тїане** і подібні, таким чином підкреслюючи симетричні стосунки між учасниками інтеракції. Цікаво зауважити, що у проповідях М. Рея, з яких, як було вказано, охоче користали українські автори, стосунки між учасниками комунікативного акту мають несиметричний характер. Це засвідчують часто вживані автором адресативи зі знижено-оціночним значенням *nieboraczku, iaszczurko, marna świnio, nędzny człowiecze* і подібні.

Діалогічна організація тексту в проповідях УЄ, без сумніву, зумовлена перцептивними можливостями їх слухачів. На думку сучасних дослідників, така організація монологічного тексту в ситуації так званого популярного адресата є обов'язковою[74], оскільки створена з її допомогою атмосфера повноцінного двостороннього контакту сприяє активізації мисленнєвої та почуттєво-емоційної діяльности аудиторії, допомагає втримати у напрузі увагу слухачів, полегшує сприймання тексту, робить його доступнішим і цікавішим. Усі ці фактори дають змогу викликати в адресата особистісну потребу у спілкуванні і вийти на другий рівень розуміння тексту (про що + що), рівень проникнення у зміст предмета[75].

Представлені нами зауваження щодо текстової організації та добору мовних засобів у проповідях УЄ, звичайно, не вичерпують усіх особливостей цих творів. Вони радше є фраґментарним начерком проблем, пов'язаних із подальшим вивченням цих пам'яток. Водночас дають змогу оцінити стилістичну майстерність їх авторів, які, виявляючи себе добрими знавцями людської психології, реалізували свої комунікативні цілі

---

[74] Przymuszała L. Językowe wyznaczniki XVII-wiecznej postylli popularnej (na przykładzie postyll A. Gdacjusza i S. Dąmbrowskiego) // Gatunki mowy i ich ewolucja.— T. 1.— S. 265.

[75] Куньч З. Риторичний словник.— С. 225.

завдяки вмілому достосуванню текстів до інтелектуальних, естетичних, релігійно-етичних потреб і перцептивних можливостей своїх адресатів.

* * *

„Проповіді для люду", яскравим прикладом яких є Учительні Євангелія нового типу, становлять окремий напрям українського проповідництва, який, однак, досі не зайняв належного місця в історії українського письменства. Причиною цьому є низький художній рівень, що невід'ємно асоціюється з творами „низького стилю" і відвертає від них увагу вчених. Але саме ці твори, як це не парадоксально, протягом століть виконували в суспільстві роль головного джерела інформації та носія морально-етичних цінностей, оскільки охоплювали значно ширше коло адресатів, ніж проповіді „високого стилю", побудовані за законами певного естетично-художнього напряму (стилю „плетіння словес", бароко тощо) і призначені лише для вузької, підготовленої до їх сприймання, аудиторії. Дослідження „низького" напряму українського проповідництва, як показують наші спостереження, може мати цікаві перспективи, оскільки дає можливість робити узагальнення не лише щодо стилістичної організації тексту, але й природи людської комунікації взагалі.

Умовні скорочення

СУЄ — Скотарське Учительне Євангеліє 1588 р. // Скотарське Учительне Євангеліє — український гоміліар 1588 року / Текст рукопису підготував і видав М. Кочіш.— Сомбаттей, 1997.

ТУЄ — Тростянецьке Учительне Євангеліє початку XVII ст. (до 1605 р.) // Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddział specialnych zespołów, akc. N 2584.

УЄ1 — УЄ 1588 р. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 2 (Народний дім), оп. 1, № 379.

УЄ2 — УЄ кінця XVI ст. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 2 (Народний дім), оп. 1, № 77.

УЄ3 — УЄ кінця XVI ст. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), № 31.

УЄ4 — УЄ кінця XVI ст. // Національний музей у Львові, від. рук. та стародрук. книги, КР, № 326.

УЄ5 — УЄ початку XVII ст. // Національний музей у Львові, від. рук. та стародрук. книги, КР, № 431.

УЄ6 — УЄ початку XVII ст. // Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddział specialnych zespołów, akc. N 2757.

УЄ7 — УЄ першої половини XVII ст. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 1 (Наукове товариство ім. Шевченка), № 397.

УЄ8 — УЄ 1637 р. // Biblioteka Narodowa w Warszawie, oddział specialnych zespołów, akc. N 2831.

УЄ9 — УЄ середини XVII ст. // Національний музей у Львові, від. рук. та стародрук. книги, КР, № 29.

УЄ10 — УЄ початку XVII ст. // Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України від. рукописів, ф. 2 (Народний дім), оп. 1, № 31.

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

ВУЗЬКОШРИФТНЕ ЄВАНГЕЛІЄ — ПАМ'ЯТКА УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XV СТОЛІТТЯ.

Деякі питання лінґвістично-палеографічного дослідження*

Українське дофедорівське друкування — одна з важливих проблем україністики. Вона особливо актуалізувалася після того, як О. Мацюк у статті „Чи було друкування на Україні до Івана Федорова?"[1] опублікував знайдені в Центральному державному історичному архіві України (тоді ще УРСР) у Львові докумени про існування в цьому місті друкарні ще в XV ст. Згідно із задокументованою інформацією, власник львівської друкарні Степан Дропан у 1460 р. дарує її Онуфріївському монастиреві в цьому місті. Такої важливої для історії української культури знахідки авторові статті не пощастило підтвердити тоді зразками збереженої продукції хоча б відомостями про таку продукцію. Це дало змогу відомому дослідникові кириличного першодрукування Є. Немировському засумніватися в реальності її існування[2].

Закономірними були подальші пошуки в обох вказаних опонентом напрямах О. Мацюка, який вказав на об'єктивні причини того, що книги кириличного друку не збереглися[3], і продовжував в архівах пошуки згадок про їх існування. Тоді він виявив інвентар книг Словітського монастиря, куди ввійшли й книги почаївського, київського та львівського друку першої половини XVI ст., тобто дофедорівські[4].

Особливе зацікавлення викликають збережені дофедорівські першодруки, що їх, позбавлених вихідних даних, ще сьогодні вважають московськими. „Вони,— як відзначив В. Стасенко,— не відкрили ще перед дослідниками всіх своїх таємниць і потребують подальшого неупередженого вивчення"[5]. Серед таких пам'яток окреме місце посідає Четвероєвангеліє, назване „вузькошрифтним", яке й стало предметом нашого дослідження. Цінними для визначення його походження є палеографічні

---

* У статті подано загальні спостереження над пам'яткою.

[1] Мацюк О. Я. Чи було друкування на Україні до Івана Федорова? // Архіви України.— 1968.— № 2. Статтю передруковано у: Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки українського друкарства.— Львів, 2000.— С. 27—46.

[2] Немировский Е. Л. Начало славянского книгопечатания.— Москва, 1971.— С. 47.

[3] Мацюк О. Ще про початки книгодрукування на Україні // Архіви України.— 1971.— № 1. (Передрук із: Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки...— С. 47—50.)

[4] Там само.— С. 51—59.

[5] Стасенко В. До початку українського кириличного друкарства // Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В. Початки...— С. 112.

особливості пам'ятки, а також риси української мови у складі її канонічного тексту.

Дослідники по-різному оцінювали вузькошрифтне Євангеліє. Одні категорично заперечували будь-який його стосунок до російських першодруків, радше пов'язуючи його походження з друкованими книгами південних слов'ян (І. Каратаєв[6]) чи хоч би з друкованою продукцією народів, що жили на південь від Росії (П. Строєв, В. Ундольський та інші), другі пов'язували його витоки з Росією, зокрема з Москвою.

Не знаючи жодної іншої східнослов'янської мови, крім російської, чи враховуючи політичну ситуацію у Російській імперії (Валуєвський та Еимський укази), дослідники часто вважали синонімами *східнослов'янську мову* і *російську*. Тому й старанно оминали у своїх працях терміни „українська мова", „білоруська мова", часто не були ознайомлені з іншими ділянками культури цих народів, наприклад, з їх книжковою орнаментикою, локальними особливостями графіки та орфографії, національною своєрідністю церковнослов'янських у своїй основі канонічних текстів. Звідси й неточність у судженнях навіть найвидатніших книгознавців щодо палеографічного та лінгвістичного аналізів першодруків. Тому й виникла гіпотеза про московське походження дофедорівських друків[7].

Погляд на вузькошрифтне Євангеліє як на одну з першодрукованих пам'яток Москви особливо обстоює вже згадуваний учений Є. Немировський[8]. На думку дослідника, власне московський (уже навіть не „російський" чи „східнослов'янський") характер пам'ятки визначає її своєрідність у порівнянні з пам'ятками південнослов'янського друку. Аргументи, що їх висуває автор на користь цієї гіпотези, не видаються нам, однак, досить переконливими. Так, важко погодитися з думкою, що тексти вкладних записів мають стосунок до московського мовлення тих часів[9]. Наприклад, ідеться про вкладний запис, за яким один із примірників цієї пам'ятки, т. зв. Ширяєвський, був покладений до церкви Різдва Христового в Козельську[10]. І це, як, зрештою, жоден із вкладних записів на збережених примірниках вузькошрифтного Євангелія, про які згадує Є. Немировський, не засвідчує його московського походження. Названі в записах на трьох примірниках населені пункти Козельськ, Пирятин і Путивль містяться на українській етнічній території. Гіперистичне окання (*Ондрей, Офонасию*) у вкладному записі з Путивля свідчить про те, що його автор походив з української зони перехідности на межі з „акаючими" говірками суміжної мови.

Не будемо спинятися на численних українізмах, які трапляються у текстах вкладних записів збережених примірників Четвероєвангелія і

---

[6] Каратаев И. П. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами.— Санкт-Петербург, 1878.— Т. 1.— С. 123.

[7] Викторов А. Е. Не было ли в Москве опытов книгопечатания прежде первопечатного Апостола 1564 г.? // Труды Третьего археологического съезда... в Киеве в августе 1874 г.— К., 1878.— Т. 2.— С. 211—220; Тихомиров М. Н. Начало московского книгопечатания // Ученые записки Московского государственного университета.— Москва, 1940.— Вып. 41.

[8] Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания в Москве. Иван Федоров.— Москва, 1964.

[9] Там само.— С. 151.

[10] Там само.— С. 154.

навіть не залежать від місцевости, де зроблено запис, а стосуються різних рівнів діалектного мовлення, як-от: *на всяку потребу, своєю рукою, в Пречисту* та ін. Зрештою, сам його дослідник Є. Немировський вказує в названій праці на те, що запис на київському примірнику виконано „южнорусской скорописью". Ці вкладні записи, а також канонічний текст пам'ятки засвідчують зв'язок вузькошрифтного Євангелія з Україною.

Не є доказом московського походження те, що Четвероєвангеліє своєю редакцією близьке до Константинопольського Євангелія Никона 1382 р. зі збірки московської Синодальної бібліотеки[11]. Це не виключає поширення Євангелій такої редакції на інших територіях.

На московське походження пам'ятки, навіть опосередковано (як припускає дослідник), не натякають згадані в ній імена київських князів Володимира та його синів Бориса і Гліба[12].

Раціонально вказує автор на те, що власне у вузькошрифтному Євангелії є дуже багато вкраплень „простої" мови — значно більше, ніж в інших дофедорівських виданнях, що їх він уважає московськими, припускаючи, що ця мова великоруська, і навіть радить проаналізувати простонародні елементи, щоб на їх основі простежити розвиток російської літературної мови[13].

Є. Немировський розуміє також потребу ґрунтовного вивчення не тільки мови, але й графіки, орфографії цієї цінної пам'ятки, робить спроби виявити хоч деякі відповідні риси тексту. Їх, однак, надто мало, щоб датувати текст і визначити мовну належність пам'ятки, отже, заперечити її південнослов'янське походження, як намагається переконувати автор, чи підтвердити тісний зв'язок з російськими мовними рисами.

У полеміці про східнослов'янське, а не південнослов'янське походження Євангелія і цей автор, як правило, замінює термін *„східнослов'янський"* на *„русский"*, не диференціюючи мовних рис за їх етнічною специфікою. На цій підставі він висловлює навіть помилкову думку: „Відзначені нами особливості мови і правопису вузькошрифтного Четвероєвангелія характерні для великоруської літературної мови. Мовні норми у всьому наслідують московську традицію і категорично чужі південнослов'янській. Звідси висновок про московське походження видання"[14].

Крім власних міркувань, для характеристики тексту автор використав і спостереження Г. Коляди[15].

До специфічних **графічних** рис тексту Є. Немировський відносить:

1) зображення звукосполуки [*j*+*a*] графемою *ѧ*;
2) заміну *ѫ* літерою *у*;
3) заміну *ѯ* на літеру *s*;
4) заміну літери *ѡ* літерою *о*;
5) заміну літери *ѱ* буквосполукою *пс*;
6) рідкісне вживання графеми *ѳ*.

---

[11] Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания...— С. 154.
[12] Там само.— С. 156.
[13] Там само.— С. 158.
[14] Там само.— С. 161.
[15] Коляда Г. І. До питання про українське друкарство перед Іваном Федоровим // Радянське літературознавство.— 1962.— № 6.

Серед **фонетичних** рис увагу дослідника привернули короткі голосні [ъ], [ь]. Автор вказує на їх занепад або прояснення у звуки [о], [е]. Із занепадом цих голосних пов'язане скорочення складів у словах і спрощення груп приголосних. Ці зміни виявляються, за його спостереженнями, не зовсім послідовно.

Автор фіксує наявність у тексті вузькошрифтного Євангелія сполук ***ги, ки, хи*** замість ***гы, кы, хы***, хоч така зміна властива й українській мові.

Цінним є для нас спостереження про ствердіння шиплячих звуків, проте воно, як зауважив дослідник, непослідовно виражене в тексті. Але міра послідовности не відіграє ролі, оскільки відомо, що твердість шиплячих узагалі не властива російській мові, проте закономірне їх поступове ствердіння в українській мові.

Вартісним для нас є також виявлене в тексті вживання слова *пол* у значенні окремої лексеми *'пів'*, якому в російській мові відповідає лексема *половина*.

Однак не можна погодитися з автором в оцінці синтаксичної ролі іменних форм прикметників, про що йтиметься далі.

Як бачимо, ні графічні, ні мовні ознаки тексту Четвероєвангелія, що їх наводить Є. Немировський, не є типово московськими, а деякі відповідають специфіці тогочасної української мови.

Що стосується шрифту, то велика кількість додаткових значків, що їх Є. Немировський трактує як своєрідне зайве навантаження тексту, не повинна дивувати, бо породжена другим південнослов'янським впливом, а їх наявність у тексті з його суцільними блоками нерозділених слів відіграє делімітативну роль: придихи (spiritus asper і spiritus ienis) проставлено над голосними на початку слів і тільки зрідка — на початку складів, оксії — на початку і в середині слів, а варії — в кінці слів або цілих їх блоків. Наголоси переважно виявляють тогочасні акцентуаційні особливості української мови і тому вимагають спеціального дослідження. Подібного дослідження потребують і придихи, які можуть виявити існування протези [г].

Найвагомішим арґументом на користь гіпотези про російське походження пам'ятки є французький папір, на якому її надрукували, на що звернув увагу О. Гераклітов[16]. У Росії, на відміну від Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, такий папір вживали особливо часто. О. Гераклітов, а також інші дослідники (А. Зернова, Т. Протасьєва, М. Тихомиров) за філігранями цього паперу намагались визначити час створення анонімних „московських" видань і датували їх приблизно серединою XVI ст. Таке датування суперечить графічній і орфографічній архаїчності тексту вузькошрифтного Четвероєвангелія.

Книгознавці та історики культури зробили певний внесок у дослідження мови тексту пам'ятки, однак продовжувати цю працю слід філологам. Наше дослідження присвячуємо саме цій проблематиці.

Передусім звернемо увагу на **графіку та орфографію** вузькошрифтного Євангелія. На перший погляд, впадають у вічі ніби стиснуті, видовжені літери в тексті цього Євангелія, від чого й назва його „вузько-

---

[16] Гераклітов О. До питання про початок московського друкарства // Бібліографічний вісник.— 1925.— № 1—2.— С. 93—97.

шрифтне". Така особлива форма уставу зі звуженими, отже, пропорційно видовженими літерами, що відома в палеографії як новий *стильовий почерк*, почала поширюватися у другій половині XIII ст. у писемності південних і східних слов'ян. Згідно з нашими спостереженнями, цей шрифт був особливо близьким пам'яткам української писемности — творам письменства, написам на творах малярства. У пам'ятках з української етнічної території, переважно з її західної частини, він фіксується ще у XII ст. Усе XIV ст. проходить у писемності під знаком такого завужування. Написи на творах малярства засвідчують навіть різні форми творчого осмислення цього процесу, що виявляється в неоднаковій висоті виструнчених літер. Цей стильовий почерк характерний і для XV ст., протримався він довше, ніж в інших народів, які користувалися кирилицею і в писемності яких уже з кінця XIV ст. почав ширитися болгарський півустав. На українському ґрунті стильовий почерк залишився більш-менш стійким аж до половини XV ст., а надалі виявлявся тільки в окремих пам'ятках, здебільшого монастирських, лише подекуди сприйнявши накреслення букв болгарського півуставу, як-от: літери *т* з трьома щоглами, ***ять*** та ***йор*** — з двома (як, наприклад, у написах на іконах „Стрітення" зі села Станилі та „Преображення" зі села Бусовиськ на Бойківщині)[17] Завужені літери цього Євангелія мають, однак, ознаки диспропорційности, притаманні початку XV ст.

1. Українська книжкова в'язь

Український характер властивий також в'язі у заголовках Четвероєвангелія. Літери ***С, Е, Ѡ, О*** мають гострі кінці, які широко розставлені в рядку. Такий тип накреслень прийнято вважати румунським, хоч це невиправдано ні з погляду історії (така активна писемна творчість не була характерною для низького рівня розвитку писемности населення Молдавії та Волохії), ні щодо обширу, де його засвідчено в пам'ятках, ні за структурою. Він був відомий в Україні з кінця XIV — початку XV ст. і мав у своїй основі тенденцію до завуженості, отже, й згаданої видовженості літер і їх рваних комбінованих щогол у поєднанні з південнослов'янським способом їх орнаментування[18]. Детальніше про це орнаментальне письмо йтиметься далі.

---

[17] Коць-Григорчук Л. Написи на творах українського середньовічного малярства (Лінгвістичне та палеографічне атрибутування) // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Філологічної секції.— Львів, 1990.— Т. CCXXI.— С. 221—229.

[18] Коць-Григорчук Л. Українська книжкова в'язь // Вісник НТШ.— 1992.— Осінь.— Ч. 4.— С. 13.

Помітне застосування в тексті вузькошрифтного Четвероєвангелія панівного в XIV ст. правила орфографії: на початку слова, а іноді на початку складу пишуться літери **ꙗ** (**ѣ**), **є**, **оу**, а в середині слова **ѧ, е** та **ꙋ**. Винятки бувають рідко. Отже, позиційно зумовлені в Четвероєвангелії накреслення літер **е** та **є** викликані ствердінням приголосних перед ***е**. Виникла необхідність графічно протиставляти звук [**е**] після твердих приголосних звукові [**е**] після [**й**], тож протиставляти графемі **е** графему **є**. Породжене на українському мовному ґрунті, це протиставлення фіксується в наших пам'ятках уже у XII ст. (Галицьке Євангеліє 1143 р.). Досить послідовне розрізнення цих графем у вузькошрифтному Четвероєвангелії може засвідчувати українське походження пам'ятки*

Четвероєвангелію властиві архаїзовані накреслення окремих літер та орфографія, що характерні для XIV ст. Водночас у ньому наявні деякі графічні та орфографічні нововведення першої половини XV ст. Уже від останньої чверти XIV ст. починається проникання в тексти пам'яток окремих рис правопису школи Євтимія. Вузькошрифтне Євангеліє сприйняло його зовнішні ознаки: відновлено, як згадувалося раніше, надрядкові знаки (придихи, наголоси), проставлено, інколи невпопад, коми та поодинокі крапки, що їх друкар розміщав де-не-де після блоків суцільного, не поділеного на слова, тексту. Блокування слів, невироблений навик до їх розподілу в тексті — вагома ознака давності вузькошрифтного Четвероєвангелія, походження якого і з цих міркувань не можна пов'язувати з XVI ст.

До XIV ст. належить також тільки рудиментарно засвідчений у XV ст. процес „розщеплення" значення графеми **и**, що її вживають то як відповідник [**і**], то як графічне зображення [**и**]. У більшості кириличних пам'яток такий процес завершився ще наприкінці XIV ст., тож про нього вже не може йтися у другій половини XVI ст. У тексті вузькошрифтного Євангелія трапляються випадки, коли та сама графема **и**, двічі повторена у слові, має різні значення, або той самий звук [**и**] має у слові два графічні відповідники — з горизонтальною і скісною перекладиною. Це, однак, не виключає можливости існування в тексті спеціальних графем для [**и**] та [**і**].

Традиції письма XIV ст. помітні і в накресленні літери **ять**, щогла якої виходить високо над рядок, а коромисло впирається у горішню лінію рядка. Вони особливо виразні у накресленні літер, сигнальний рівень яких високо підіймається у межах рядків, що не властиве текстам пам'яток XVI ст.

Атрибутивні ознаки мають і виносні — без титла — літери, тобто їх кількість, значення і специфіка накреслень. У цьому Євангелії використано три виносні літери: **т** (переважно в прийменнику **отъ**), **д**, **и**. Слід відзначити, що в українських пам'ятках виносили над рядок **и** (дві скісні риски над останньою літерою слова) уже наприкінці XIV ст. У пам'ятках XVI ст. виносних літер було набагато більше. Не варто це пояснювати лише технічними можливостями друку, бо заперечувала б цю гіпотезу велика кількість використаних у пам'ятці надрядкових значків.

---

* Зумовлена вимогами історичного розвитку української мови потреба вживати на початку слова літери **ꙗ, ѥ** (**є**), **оу**, а в середині слова **ѧ, е, ꙋ** втратила у кириличному письмі подекуди свою мотивованість і сприймалася як орфографічна норма XIV — першої половини XV ст., однак у Четвероєвангелії ця норма часто порушується.

Як уже згадувалося, у тексті пам'ятки немає ще виявів усього комплексу рис реформованого у „великому десятиріччі" болгарського правопису. Так, наприклад, не застосовано прийнятого в тому правописі правила вживання літер **ъ, ь**. Наявні в кінці слів та після префіксів, вони надто часто вказують на м'якість / твердість попередніх приголосних. Усе ж за болгарським зразком прийнято передавати звук [*і*] перед голосними літерою **ї**, оминати вживання літери **ѕ**, яка трапляється майже завжди у слові *сіло* та у значенні цифри *6*, рідше використовується **ѳ**, поступаючись місцем літері **ф**, частіше вживано епентетичний [*л*]: **Авраамлѧ** (с. 6 зв.). Нових накреслень літер **т, ъ, ѣ**, запозичуваних у пам'ятках кириличного письма з болгарського півуставу, письмо цього Євангелія ще не знає.

Закономірно відображено у пам'ятці, хоч і непослідовно, властивий східним слов'янам рухомий наголос. Усе ж при детальнішому її дослідженні в тексті можна виявити слова з несподіваним для їх вживання у східнослов'янських мовах парокситонічним наголошенням, яке, однак, і сьогодні займає значний ареал українського південно-західного наріччя. Наприклад: **жéно** (с. 45), **видѣ́ша** (с. 10), **сѫ́ху рѫ́ку** (с. 1 зв.), **трєбу́ю** — *„потребую"* (с. 12 зв.), **постúвсѧ** (с. 13) та ін.

Пояснення таким своєрідним мовним рисам пам'ятки треба шукати в особливій насиченості її мови народнорозмовними елементами, а також у тогочасній мовній специфіці польсько-українського суміжжя. Проникнення їх у канонічні біблійні тексти відоме в українській писемності, бо властиве написам на тисячах українських ікон і ставить ці написи на межу між канонічними біблійними та побутовими діловими текстами, більше наближаючи їх, однак, до ділових. Дослідивши мову українських грамот XIV і наступних століть, Леонід Булаховський писав: „Ми маємо тепер, таким чином, абсолютно надійні дані не тільки для локалізації, а навіть, сказати б, індивідуалізації відповідного матеріалу, і значення ролі певних центрів старовинної державності з їх характеристичними навичками виступає досить виразно"[19].

Немає потреби в нашому дослідженні наносити усі надрядкові значки, бо специфіку наголошування засвідчує певною мірою фонетика. Саме **фонетичні** риси заслуговують на особливу увагу при лінґвістичному аналізі тексту вузькошрифтного Євангелія, бо вони часто виявляються у тексті і тому найвиразніше визначають мовну належність пам'ятки.

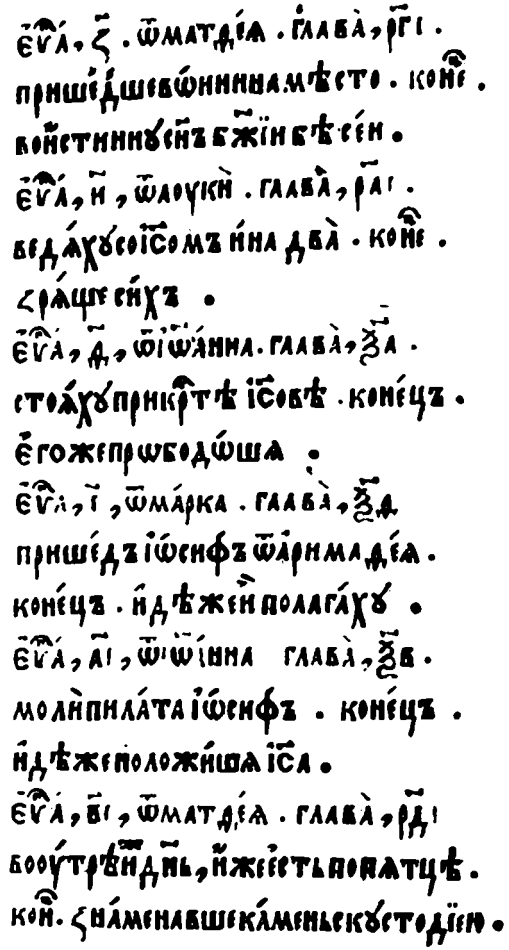
У комплексі фонетичних українських (не новгородських, поморських чи вологодсько-кіровських!) особливостей вагомим для такого визначення є сплутування у пам'ятці букв **ѣ** та **и** в наголошеній і ненаголошеній позиціях, що можна вважати ознакою вимови літери **ѣ** як [*і*] у тексті Євангелія, наприклад: **идѣте и видите** (с. 105)[20], **вѣдѣлъ** (с. 190 зв.), **вси** — *„всі"* (с. 45 зв.).

Сплутування на письмі літери **ѣ** з **е** не під наголосом, не пов'язане із занепадом редукованих, трапляється значно рідше: **посекаемо** (с. 12 зв.), **о немѣмъ** (с. 1 зв.). Саме так рефлексується **ѣ** у ненаголошеній позиції, але з попереднім твердим приголосним у більшості українських полісь-

[19] Булаховський Л. А. Українська мова в документальному письменстві XIV і пізніших століть // Питання походження української мови.— К., 1966.— С. 37.

[20] Там само.— С. 33. Автор наводить подібні приклади з грамоти 1349 р.

ких і деяких волинських говірках (*стена, дедок*). Тож не виключений вплив на цю пам'ятку традицій волинської школи письма.

2. Уривок тексту вузькошрифтного Євангелія

У тексті пам'ятки спостерігаємо також наявність ѣ і *е* в нових закритих складах перед м'якими (чи м'якими в минулому) приголосними („новий" ѣ): фарисѣи — '*фарисей*' (с. 43 зв.), Іюдѣискїи (с. 9 зв.), але *о* бесѣдующемъсѧ (с. 2). „Новий" ѣ — це типово українська особливість.

Типово українською рисою у тексті цього Євангелія є також наявність літери ѣ замість колишньої *о* в нових закритих складах. Це не характерне для жодної іншої писемної слов'янської мови. Наявність ѣ у цій позиції не передбачає російської вимови відповідного звука. Для

прикладу: **о прокаженѣмъ** (с. 1), **о кровоточивѣи** (с. 1—1 зв.), **о образѣ таинѣмъ** (с. 3), **о немѣмъ** (с. 1 зв.), **о трѹдовитѣмъ** (с. 245), **о богатѣмъ** (с. 2), **о тѣмъ единѣмъ** (с. 50 зв.), навіть за відсутности кінцевої графеми **и**: **на травѣ зеленѣ** (с. 105 зв.).

Найважливішою українською фонетичною рисою є також сплутування літер **ы, и, (і, ї)**, яке засвідчує злиття відповідних звуків у властивому тільки українській мові єдиному звукові [**и**]: **рѹкѹ имыи** (**ы** сплутується з **и** < **ѣ**) **сѹхѹ** (с. 33 зв.), **тѹга языком** (с. 216), **градыже** (с. 12 зв.). Часто **ы** трапляється після **ц** замість належного в такій позиції **и**. Однак уживання графеми **ы** позиційно може виявляти наявність твердого [**ц**]: **о ученицы** (с. 15), **о жребцы** (с. 2), **мытницы** (с. 25).

У Євангелії відображено гіперистичне вживання у ненаголошених складах **е** замість етимологічного [**и**], а також **о** замість етимологічного [**у**], що трапляється на зіткненні суміжних діалектних обширів із латеральними частинами ареалів нейтралізації опозицій (/**и**/~/**е**/ та /**о**/~/**у**/): **прешедше** (с. 43), **пренде** (с. 116), **Іерусалима** (с. 12) // **Іерусолима** (с. 43), **цѣловати** (с. 220) — не виключений полонізм (*całować*).

Немає у російській мові чергування звуків [**в**], [**у**], властивого українській і білоруській мовам: **оупіютсѧ** (с. 238).

Ще не зафіксовано такої власне української риси зміни, як **е** в **о** після шиплячих перед здавна твердими приголосними. Це, однак, закономірне для часу створення Євангелія, бо така особливість щойно починає фіксуватися у наших пам'ятках від XIV ст., отже, ще не всюди могла виявлятися у творах писемности першої половини XV ст. Але важко пояснити синхронну відсутність у Четвероєвангелії повноголосих структур на користь тільки південнослов'янської реалізації відповідних сполук (*trat, tiat, trei, tiet*).

У тексті Четвероєвангелія частою є літера **ѧ** після м'яких приголосних та [**й**]. Така особливість її вживання не тільки свідчить про східнослов'янську редакцію пам'ятки, але й пов'язана зі специфічною вимовою звука [**а**], що походить з < ***а**, **ѧ** в такій позиції, незалежно від наголосу, в значній частині південно-західного наріччя та під наголосом — у західноволинських і волинсько-поліських говірках західної смуги української діалектної території: **отъ всѣкоѧ веси галилеискїѧ** (с. 160). Припускаємо, що вузькошрифтне Євангеліє засвідчує особливе прочитування графеми **ѧ**, бо їй протиставляється графема **а** і в непередбачуваних орфографією позиціях: **исцелѧа** (с. 14 зв.).

У тексті Євангелія відзначено також зміну в сполуках типу ***тъrt***: **жрети** (с. 217 зв.), але **бервъно** (с. 21), а також відсутність асиміляції [**о**] до [**а**]: **богатѣмъ** (с. 2), **богатемъ** (с. 140).

Дослідники (Г. Коляда, Є. Немировський) відзначали, що у вузькошрифтному Євангелії фіксується процес занепаду твердости шиплячих. Наприклад, ті самі шиплячі можуть вживатися у тексті з ознаками твердости або м'якости: **рождьшюсѧ** (с. 9 зв.) / **рождьшоусѧ** (с. 9 зв.), **пещъ** (с. 20 зв.), але **плачюцисѧ** (с. 11 зв.), **чѧдъ** (с. 11), **притчѧ** (с. 2).

Важко погодитися з Є. Немировським, що **морфологічні** особливості вузькошрифтного Євангелія не так, як фонетичні, різняться від московських морфологічних традицій і від подальшого вживання морфологічних форм у московських друкованих виданнях. Тому далі назвемо ті морфеми, що їх прийнято вважати саме українськими в давніх писемних пам'ятках.

Так, немає сумніву в тому, що флексії ***-ою, -ею*** (***-єю***) в орудному відмінку однини іменників жіночого роду властиві українській мові, а ними рясніє текст Євангелія. Наприклад: **водою** (с. 12 зв.), **правдою** (с. 148 зв.), **с Маріею** (с. 10 зв.). З іменниками узгоджуються прикметники та займенники: **и славою многою** (с. 68 зв.), **всею, твоею** (с. 63).

В українській мові, особливо в її південно-західних говірках, поширені, але зовсім не властиві російській мові флексії ***-ови, -еви*** давального і місцевого відмінків однини іменників чоловічого роду, які, однак, вільно використовуються в Четвероєвангелії: **о Петрови** (с. 111 зв.), **мѫжеви** (с. 146), **Иродови** (с. 104), **мирови** (с. 240) та ін.

На тій самій території в українському діалектному мовленні трапляється закінчення ***-ове*** в називному відмінку множини іменників чоловічого роду. Ця морфема представлена в аналізованій пам'ятці, проте не стосується російської мови, а тим більше московських говірок. До прикладу: ***сновe*** (с. 15), ***родове*** (с. 9).

На парадигмах іменника, представлених у вузькошрифтному Євангелії, послідовно позначилися результати першої та другої давніх палаталізацій, які не мають аналогів у російській мові: **праведниче** (с. 26), **дрѹже** (56, 61 зв., 76 зв. та ін.), **о҃че** (с. 198), **о пасцѣ** (с. 140), **в рѹцѣ** (с. 12 зв.), **о сотницѣ** (с. 1 зв.).

На вживання форм двоїни чоловічого роду відчутний вплив відповідних форм двоїни жіночого роду (властивий і сьогодні західній частині наддністрянських говірок): **четыре оубо сѹть Еѵа҃гг҃листѣ** (с. 4 зв.).

З морфологічних рис найвиразнішими є часте вживання іменних прикметникових і коротких дієприкметникових форм. У реченні вони використовуються передусім як означення і значно рідше як іменна частина складеного присудка. Їх вживання у ролі означення не властиве російській мові. Твердження, що іменні форми прикметників у непрямих відмінках використовуються у пам'ятці передусім у штампованих словосполуках[21], не має підстав. Насправді сфера їх вживання значно ширша і здебільшого відповідає нормам тогочасної писемної української мови, наприклад: **о имѹщемъ сѹхѹ рѹкѹ** (с. 1 зв.), **не творитъ плода добра** (с. 12 зв.), **земле Іюдова** (с. 10), **начало оученїѧ сп҃снтелева** (с. 1), **до оумертвиѧ Иродова** (с. 11).

У штампованих словосполуках у ролі означень вживаються радше повні форми прикметника: **проповѣда ц҃рство нб҃ное** (с. 1), **деснаѧ твоѧ рѹка** (с. 17), що їх для ілюстрації варто зіставити з численними в пам'ятці живонародними висловами з іменними формами прикметника: **на горѹ высокѹ сѣло** (с. 13 зв.), **имаше ризѹ свою із власъ велбѹжь** (с. 12 зв.). Так само використовують друкарі й короткі форми займенників: **всѧкъ недѹгъ** (с. 14 зв.), **всѧкѹ правдѹ** (с. 12 зв.).

Не на користь гіпотези про московське походження пам'ятки свідчать українські форми особових займенників: ***мене*** (с. 29, 78, 152 зв., 195 та ін.), ***тебе*** (с. 75, 195 зв. та ін.), ***себе*** (с. 166 зв. та ін.), ***со мною*** (с. 198 зв.), ***тобою*** (с. 12 зв.).

Не характерні для російської мови й такі словосполуки зі займенниками, як: **нападоша хрaмнѹ тѹ и падесѧ** (с. 23), **въ тои часъ** (с. 24, 50, 52 та ін.), **остави сен понаполни онъ** (с. 6) тощо.

---

[21] Коляда Г. И. Иван Федоров первопечатник (московский период его деятельности) / Автореф. дисс. докт. филол. наук.— Москва, 1961.— С. 17.

У Четвероєвангелії є чимало енклітичних займенникових форм. Їх не варто однозначно зараховувати до церковнослов'янізмів, оскільки такі форми й досі активно використовують мовці західної частини наддністрянських говірок, для яких природно звучали б цитати з цього Євангелія: **пѹстити ю** (с. 9), **возвѣстите ми** (с. 10).

У пам'ятці невелика кількість прислівників, але вони також властиві українському діалектному мовленню саме західної групи наддністрянських говірок. Наприклад: **тѹ** має значення *„тут"* (с. 36, 42 зв., 75 та ін.), **скоро** (с. 16 зв.), **добрѣише** (с. 50 зв.), **добрѣ** — *„добре"* (с. 125 зв.), **онде** (с. 204 зв.). Вживаються також прислівники **здѣ** (с. 204 зв.), **оуже** (с. 6 зв.) та ін.

Особливо чутлива на вияви української мови система дієслова. Неозначеній формі, як правило, властивий тільки суфікс **-ти**, інколи графічно оформлений як **-ты**, що засвідчує процес злиття відповідних звуків у зв'язку з типово українською рисою — депалаталізацією приголосних перед ***е** та ***и**: **погивнѹти** (с. 194 зв.), **слышаты** (с. 3), **оударатн въ дверн** (с. 194). Порівняймо ще форму другої особи однини наказового способу: **ходи** (с. 179) і **грады** (с. 11 зв.). Ця риса не притаманна ні російській, ні білоруській мовам.

У Євангелії розрізняються специфічні форми дієвідмін: **паде** (с. 23), **терпитъ** (с. 205 зв.), хоч трапляються непослідовності типу **идетъ**.

Прикінцевий [т] у формах третьої особи однини та множини дієслів, особливо першої дієвідміни, також властивий тогочасній українській писемній мові. Такі форми й досі поширені в українському діалектному мовленні південно-західного наріччя. У формі другої особи множини наказового способу дієслів ще зберігається під наголосом „новий **ять**": **соберѣте** (с. 38), **градѣте** (с. 196).

Зафіксована у пам'ятці й форма умовного способу, локалізація якої очевидна, оскільки вона стосується українсько-польського мовного пограниччя — **любилибысте** (с. 260).

Дуже рідко трапляються у тексті дієприслівники, що й закономірне, бо почали формуватися щойно в XIV ст.: **исцелѣа всѣкъ недѹгъ** (с. 14 зв.).

Форми дієприкметника на **-въ** у значенні присудка значно частіші, ніж на **-лъ**: **постивсѧ** (с. 13 зв.) та ін.

Про деякі способи вживання дієприкметників йтиметься далі. Тут наведемо тільки один приклад, який виявляє живомовні можливості їх використання. Отже, **мѣрѹ добрѹ** [тканини] **натканѹ и потроченоу и прелнвающѹсѧ** (с. 165).

Багато у тексті Четвероєвангелія засобів **словотворення**. Навіть сам перелік найпоширеніших із них дає підстави для розуміння мовної належности пам'ятки, зокрема, якщо враховувати названі її фонетичні особливості. Наприклад: ***-ец-:*** **стѹденецъ** (с. 242); **:сѹчецъ** (с. 165); ***-ик-:*** **белнлники** (с. 112); ***-ок-:*** **начатокъ** (с. 238); ***-от-:*** **тѧгота** (с. 56); ***-ин-:*** **храмина** (с. 23); ***-ищ-:*** **пшеницѹ** (с. 12 зв.), **житницѹ** (с. 12 зв.); ***пона-:*** **понаполни** (с. 5 зв.).

Наведемо окремі лексеми, які могли б доповнити відомості про українські мовні особливості Євангелія: **чюеши** (с. 21); **тамѣ: тами** (с. 20); **wба въ тамѹ впадоша** (...); **сѹчецъ** (с. 21 зв.); **тѹ** — *„тут"* (с. 24 та ін.); **кѹпно** — *„разом"* (с. 38 зв.); **витати: витати на вѣтвехъ его** (с. 39); **кѹпѹестъ** (с. 39); **сел: на селѣ своемъ** (с. 39); **в селахъ и весехъ** (с. 105); **точило** — *„джерело, спеціально викопане у винограднику"* (с. 45); **трѹсъ** — *„шторм"*: **трѹсъ великъ был на мори** (с. 24 зв.); **тѹжити** (с. 75 зв.); **бѹрѧ** (с. 99); **кровы** (в

Матея: **сѣны** (с. 112 зв.); **во ѡтрадѹ** — *„для розради"* (с. 156 зв.); **на потребѹ** (с. 183); **всѧко** (с. 57); **осыпаю гноемъ** (с. 192 зв.); **препоꙗсавъсѧ** (с. 205 зв.); **далече** (с. 209) (пор.: Слово о пълку...); **пошто** (с. 211 зв.); **распѹдитъ овца** (с. 265) — можливо, бойківський діалектизм *„порозлякує овець"*, але не виключений полонізм *rozpędzi*, тобто *„розжене"*; **неоꙋже бо** (с. 268 зв.); **вкѹпѣ** (с. 118 зв.); **мещемъ: о довръ дѣлѣ каменіе не мещемъ** (с. 226 зв.); **мечем** — *„кидаєм"* — бойківський діалектизм; **изми** (с. 17) — **возми** > **вѣзми** > **изми** (згідно з бойківською тенденцією до відкритости початкових складів).

Синтаксис пам'ятки не позбавлений традиційних елементів української книжної мови, таких як:

— давальний самостійний: **и сѹщѹ емѹ в дому Симона прокаженого** +V (с. 129);

— знахідний з інфінітивом: **глюща себе Хр҃а цр҃ѧ бытн** (с. 222); **глаголет бытн сн҃а** ('каже, що є Сином Божим') (с. 142)[22];

— дієслово + знахідний відмінок: **избити всѧ дѣти** (с. 11) — конструкція і досі властива південно-західному наріччю;

— коротка форма прикметника використовується і в ролі означення (див. раніше), і в ролі іменної частини складеного присудка: **чл҃кѹ домовитѹ подобенъ** (с. 10), а також: **всѧка кровь праведна** (с. 66). Дуже рідко вживаються повні форми прикметника в ролі означення: **вожди слѣпїи** +V (с. 65);

— давальний належности (Dat. Posses.): **лице небѹ** (с. 191 зв.); **о д҃ѹри архисинагоговѣ** (с. 1) — без виносної літери *и*;

— неперехідне дієслово + знахідний відмінок: **плакахѹсѧ и рыдахѹ его** (с. 224).

Намагаючись зробити загальнодоступним текст Євангелія, його виконавці використовують засоби живого, прийнятого в народному мовленні, розповідного стилю, як-от: **восхотѣ тан пѹстити ю** (с. 9); **тогда Ирод тан призва волхвы** (с. 10); або: **емѹ же апата въ рѹцѣ его и потребитъ гѹмно* свое** (с. 12 зв.); **да не внидете въ напасть** (с. 76); **ходи в слѣдъ** (с. 179); **съзирахѹсѧ междѹ собою** (с. 227).

Частий у біблійному тексті Нового Заповіту зворот **въ времѧ ѡно** виконавці канонічного тексту вузькошрифтного Євангелія послідовно перекладають українською мовою словосполукою **ѹ тон часъ**.

Оформлення Четвероєвангелія відповідає духові українських традицій книжкового декоративного мистецтва. Сюди треба віднести передусім спосіб накреслення і оформлення ініціальних графем, особливо літери *з*, на якій дослідник Є. Немировський зосередив увагу як на московській специфіці орнаментики[23]. Саме так, як у вузькошрифтному Євангелії, накреслена ця літера в більшості пам'яток української середньовічної писемности. Для зіставлення подаємо цю ініціальну букву у

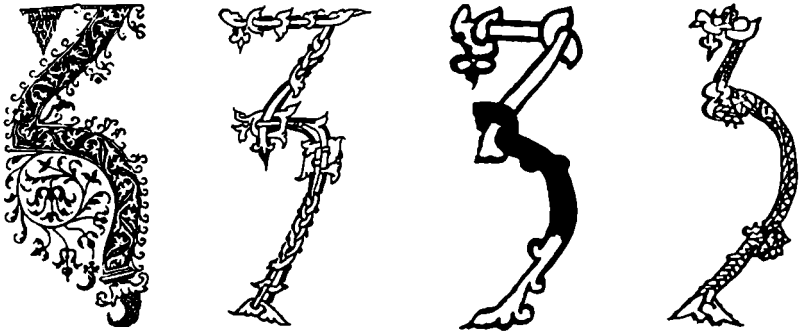
[22] Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення.— К., 1966.— С. 188; Rospond S. Gramatyka historyczna języka polskiego.— Warszawa, 1971.— S. 345. Автор вказує, що цей зворот властивий текстам письменників [українського походження.— *Л. К.-Г.*] — Гурницькому, Оріховському. Не знаходимо окремої згадки про цей зворот ні в „Історичній граматиці української мови" (К., 1957), ні в академічній „Історії української мови. Синтаксис" (К., 1983).

* Лексема *гумно* у значенні *„садиба"* відома в західній частині південно-західного наріччя, зокрема на Львівщині.

[23] Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания...— С. 165.

вузькошрифтному Євангелії та в середньовічних українських рукописних пам'ятках релігійного вжитку[24].

Здивування цього дослідника викликає особливе викінчення долішніх кутів першої заставки Євангелія — спрямовані вниз листочки. Такого викінчення заставки не має, на думку цього досвідченого книгознавця, російська книга[25]. В українських рукописних середньовічних книгах, як засвідчують пам'ятки, досить поширений цей спосіб викінчення заставки. Для прикладу наводимо заставку Євангелія з Путятинець XVI ст. (№ 42). Подібними є заставки Кормчої початку XVI ст. (№ 45), Євангелія з Дмухівця XVI ст. (№ 118), Євангелія з Шумлян XVI ст. (№ 176), Євангелія з Рогізної XVI ст. (№ 191) та ін. Цей тип викінчення є органічним, зокрема, для мотиву плетінки, поширеного в південних слов'ян і в нас.

а *б* *в* *г*

3. Накреслення ініціала *з*:
а — у вузькошрифтному Євангелії; *б—г* — у галицьких рукописах

У спільному південнослов'янсько-українському ареалі сформувалися й особливі, започатковані ще у візантійському письмі, засоби в'язі: вписування літер, поєднування їх у щоглах, точці тощо. Українській в'язі XV і частково XVI ст. притаманні суцільні або рвані, членовані, гнучкі щогли та інші гнучкі частини літер, на відміну від строго вертикальних розчленовуваних щогол у типово російському геометричному стилі в'язі[26].

* * *

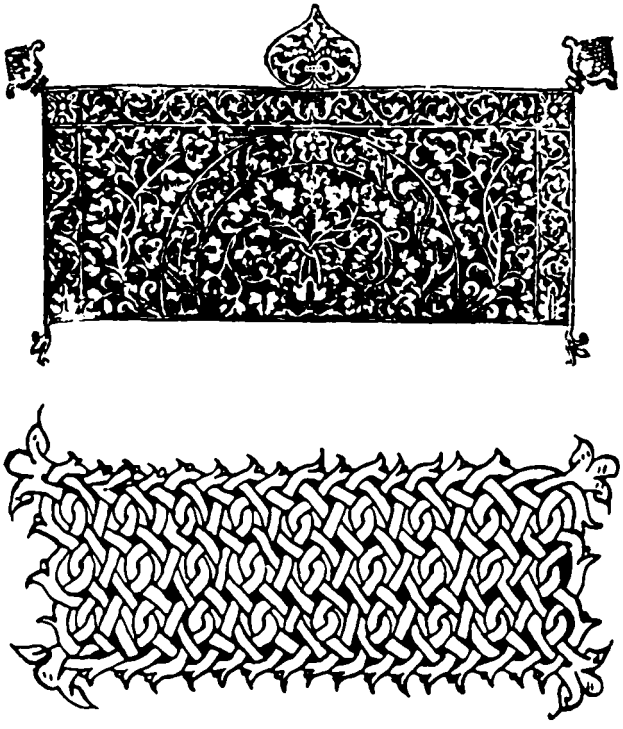
1. Вузькошрифтне Євангеліє — пам'ятка української, а не російської культури. Такий висновок випливає з результатів дослідження тексту цього Євангелія: у ньому виявлено своєрідність української мови, графіки та орфографії часу його створення. У пам'ятці висвітлено зв'язки

[24] Прикраси галицьких рукописів XVI в. // Збірки Національного музею у Львові.— Жовква, 1922—1923.— Вип. III. Збірник містить пам'ятки попереднього і наступного століть, які є предметом подальших досліджень.

[25] Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания...— С. 165.

[26] Коць-Григорчук Л. Українська книжкова в'язь.— С. 13.

українського етносу зі суміжними етносами, які знайшли відображення і в самій структурі тексту (Константинопольська редакція Четвероєвангелія кінця XIV ст.[27]), і у наведеній „передмові" болгарського архиєпископа Теофілакта, і у виявах впливу тирнавської школи патріарха Євтимія, а водночас у вкраплених у текст полонізмах, германізмах, грецизмах та інших виявах культурних зв'язків зі сусідніми етносами, властивих саме українській культурі того часу.

а

б

4. Оформлення нижньої частини заставки:
а — у вузькошрифтному Євангелії; *б* — у Євангелії з Путятинець XVI ст.

2. Вузькошрифтне Євангеліє — **перший** переклад Нового Заповіту українською книжною мовою.

У пам'ятці відображено один із етапів розвитку української мови, графіки, орфографії та декоративного мистецтва. Результати палеографічного й лінгвістичного дослідження тексту цього Четвероєвангелія дають змогу говорити про вужчу локалізацію його виготовлення — південно-західний обшир Наддністрянщини, власне Львівщину. Трапляються окремі, привнесені в мову тексту інодіалектні елементи, можливо,

[27] Немировский Е. Л. Возникновение книгопечатания...— С. 154.

властиві тодішній українській книжній мові на цій території. У пам'ятці наявна система тогочасної української книжної мови з властивим комплексом взаємопов'язаних рис різних структурних рівнів. У ній поєднуються традиційні власні книжні мовні засоби, органічно пов'язані із церковнослов'янською основою, діалектизмами, які дають підстави для точнішого локалізування пам'ятки, а також запозичення з інших мов. Саме такою українською писемною мовою вперше перекладено Четвероєвангеліє*.

3. Палеографічне та лінґвістичне дослідження тексту вузькошрифтного Четвероєвангелія дає підставу вважати, що підготували працю до друку й уперше видали її у Львові в першій половині XV ст. Про це свідчить і той факт, що від середини XV ст. у написи на іконах активно проникає жива українська мова, і ця тенденція до українізації біблійного тексту ікон пронизує, при підтримці братств, XVI ст., відокремивши таким чином іконопис народних майстрів від продукції монастирів з їх виразними ознаками південнослов'янського впливу.

Збережені примірники „московського друку" вузькошрифтного Четвероєвангелія першої половини XVI ст. репрезентують, мабуть, інше його видання. Цю проблему можна було б уважати дискусійною, якби не досить виразні палеографічні та історико-мовні особливості тексту цього Євангелія, які виявляють певний етап історичного розвитку української писемности, а це дає підстави визначати саме такий час опрацювання тексту пам'ятки та її першого видання.

Якщо вважати, що видання цієї пам'ятки на французькому папері XVI ст. у Московії є передруком, то виникає питання, чому таке давнє за всіма ознаками Євангеліє пролежало аж до середини XVI ст. в Україні для того, щоб щойно після ста років його надрукували в Московії. Натомість викликає зацікавлення факт, чому в Москві здійснювано майже синхронно, з використанням для цього французького паперу з філігранями XVI ст., передруки книг, пов'язаних з Україною, незважаючи на розбіжності в їх виконанні.

Звичайно, невеликі тиражі першодрукованих книг частого богослужбового вжитку не сприяли їх збереженню, тож доводилося їх перевидавати. Так, не виключено що Новий Заповіт, виданий українською мовою 1511 р. почаївською друкарнею, про який згадано в інвентарі Словітського монастиря, міг бути вже передруком саме цього Євангелія.

Немає сумніву, що літургійні книги перевидавали тоді, коли вони ставали непридатними для вжитку, отже, в різний час для кожного з їх видів. Але в такому разі важко пояснити майже повний збіг у часі „московських" дофедорівських видань. Йдеться радше про наступ католицизму, а можливо, й контрреформації на населення західноукраїнських земель, що й супроводжувалося цілеспрямованим нищенням друкованих книг кириличного письма[28]. Мабуть, тому й організували українці — представники таких впливових княжих родів, як Глинські чи Острозькі, передруки вартісних для нашої культури книг на території православної Московії. Можна було б припускати, що передруки зроблено не в Москві, а радше в Новгороді, коли там жив Іван Федоров.

---

* Таким чином, заперечуємо гіпотезу, що для друкування вузькошрифтного Євангелія в Москву запрошено українських друкарів, бо навряд чи була потреба вперше друкувати там анахронічний щодо графіки, орфографії та мови український переклад Біблії.

[28] Мацюк О. Ще про початки книгодрукування...— С. 49—50.

Дмитро ГРИНЧИШИН

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів. Україна)

СЛОВА З ЛІТЕРОЮ *Ґ* В УКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XIV—XVIII СТОЛІТЬ

Дослідники вже давно встановили, що у праслов'янській мові вживався задньоязиковий проривний твердий звук [*g*]. Нині він зберігається у багатьох слов'янських мовах — польській, болгарській, сербській, хорватській, македонській, словенській, російській літературній мові, а також у її північному та середньому наріччях. В інших слов'янських мовах — українській, білоруській, чеській, словацькій, верхньолужицькій, а також у південноросійських та західних говірках словенської мови — задньоязиковий проривний [*g*] не зберігся. Замість нього тут виступає гортанний звук, причому в українській мові як фарингальний [*h*], а у білоруській та південноросійських говорах як фрикативний [*γ*][1]. Однак, як стверджує В. Німчук[2], питання переходу проривного задньоязикового [*g*] у гортанний — спочатку у фрикативний [*γ*], а потім у фарингальний [*h*] — досі не розв'язане. Автор розглядає різні міркування щодо часу переходу проривного [*g*] у гортанний [*h*]. На його думку, перехід задньоязикового [*g*] у гортанний [*h*] відбувся уже в XI — першій половині XII ст. Свідченням цього є низка даних: 1) заміна у давньоруських антропонімах скандинавського походження задньоязикового [*g*] гортанним [*h*] (*Ольга* ← *Helga*); 2) написання давньоруських топонімів у іноземних латинських текстах через літеру [*g*] та передачу її літерою [*h*] (*Halich* ← *Galich, Haliciae Rex* ← *Galiciae Rex*); 3) пропуск початкового [*г*] у слові *Wсподарѧ* замість *господарѧ*; 4) написання *кънихъчии* замість *кънигъчии*. На думку Ю. Шевельова[3], спірантизація [*g*] відбулася у другій половині XII або на початку XIII ст., точніше, після 1157 р. та до 1215 р., причому на всьому українському ареалі. Де був епіцентр цієї інновації, встановити неможливо. Аналогічний процес відбувався і в білоруській мові[4].

Щодо нового або повторно впровадженого (за Ю. Шевельовим) задньоязикового проривного [*g*] у староукраїнській мові, то, на думку

---

[1] Детальніше про це див.: Німчук В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія *ґ* // Мовознавство.— 1990.— № 6.— С. 6.

[2] Там само.

[3] Шевельов Ю. Спірантизація **g* // Мовознавство.— 1994.— № 1.— С. 7.

[4] Там само.— С. 9.

В. Німчука[5] та Ю. Шевельова[6], він міг з'явитися тут під впливом чужих мов через численні запозичення з них, для передачі яких в українській мові не було точного фонетичного еквівалента. Крім того, на думку Ю. Шевельова[7], появі нового приголосного [*g*] сприяв у підсистемі велярних приголосних лакун для [*g*], оскільки приголосний [*к*] не мав дзвінкого відповідника. Щоправда, В. Німчук[8] уважає, що звук [*g*] міг розвинутися і на власній основі з іншого звука. За його твердженням, звук [*g*] з'явився під впливом асиміляції кінцевого [*к*] попереднього слова до початкового дзвінкого наступного слова (*великъ дьнь → велигдень*). З таким міркуванням автора можна було б погодитися, якби така асиміляція знайшла відбиття у пам'ятках. Як свідчать давні писемні пам'ятки української мови, тут засвідчені лише форми *великдень, великодень, великъдень, великьдень* і зовсім немає форм *великгдень, велигдень*. Така асиміляція повинна б відбутися і в словах *вокзал, рюкзак*, чого ми не маємо, хоч в усному мовленні чуємо *вогзал, рюгзак*. Як покаже аналіз фактичного матеріалу, звук [*g*] виступає, як правило, у запозичених словах, що проникли в українську лексику з польської, латинської, німецької, грецької, угорської та інших мов.

Завдання цієї розвідки — виявити якнайповніше слова з літерою [*г*] у пам'ятках української мови XIV—XVIII ст., розглянути різні способи передачі задньоязикового приголосного [*g*], частотність його вживання у різних позиціях — на початку, у середині та в кінці слів, вказати на шляхи появи слів з літерою [*г*] у пам'ятках староукраїнської мови вказаного періоду, а також простежити їх історичну долю.

Задньоязиковий приголосний звук [*g*] як новий фіксується вже у пам'ятках української мови XIV—XV ст., причому передавався він через дограф [*кг*]. У „Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст." засвідчено 25 слів з дографом [*кг*], з них 17 на початку і вісім у середині. Це *Кгастовтовичь, Кгастовъ, Кгедеминовичъ, Кгедикгелдовичъ, Кгезкгаиловичъ, Кгирдивидъ, Кгловичъ, Кгурьшевичъ, кгвалтъ, кграиь, кгрунтъ, khwałtownyj, кгонерецкий, кголдовати, кгвалтомъ, khdy, khdyby, Идикгии, Кгедикгелдовичъ, Кгезкгаиловичъ, Монтикгородовичъ, Санкгушко, Санкгушковичъ, Идикгиєвъ, никгды*. Усі ці слова є запозиченнями з інших мов: литовської, польської, німецької. На думку Ю. Шевельова[9], дограф [*кг*] пустили в обіг ті канцеляристи, які, з одного боку, були краще обізнані з латинською та польською орфографією, а з другого — були незадоволені тим, що в писаних кирилицею документах, які вони видавали, не було розрізнення *g/h*, особливо у власних іменах. Щодо походження дографа [*кг*] професор І. Огієнко вважає, що він живцем узятий з грецької мови[10]. Аналогічної думки дотримується В. Німчук[11], вбачаючи тут візантійський вплив, адже сучасні греки у цьому випадку вживають дограф [*γχ*] (пор. γχολ *гол*).

---

[5] Німчук В. Про графіку...— С. 7.
[6] Шевельов Ю. Спірантизація...— С. 11.
[7] Там само.
[8] Німчук В. Про графіку...— С. 7.
[9] Шевельов Ю. Спірантизація...— С. 11.
[10] Огієнко І. Історія української літературної мови.— К., 1995.— С. 99, 109.
[11] Німчук В. Про графіку...— С. 8.

У „Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст." найраніша фіксація слів з диграфом [**кг**] датується в актовому документі 1322 р.: *Я Любартъ Кгедеминовичъ, Луцкий и Володимерский князь... записалъ есми и далъ село свое Рожысче... церкви у Луцку* (Луцьк, 1322, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 1).

О. Купчинський[12] датує цей документ 1321 роком, вважаючи його фальсифікатом XVI ст. Професор Ю. Шевельов[13] засвідчує повторне впровадження звука [*ґ*] з 1388 р., започаткованого у королівських канцеляріях і вжитого в іменах *Кгирдивид* (1388), *Кгастовтъ* (1392), *Идикгимъ* (1393). Найперші приклади його вживання писарями на власне українських теренах припадають на 1424 р. (*Швидрикгаило*).

Деякі з наведених слів могли передаватись через [**г**] або [**к**] замість [*ґ*] у словах, засвідчених у джерелі. Наприклад, *гвалтом* (стп. *gwałtem*), *грань* (стп. *grań*), *грунтъ* (стч. *grunt*, стп. *grunt*, свн. *grunt*), *Сангушковичъ* (польс. *Sanguszkowicz*) і *квалтомъ*, *квалтъ*, де [**к**] могло зберегтись під впливом чеської мови (пор. стч. *kvaltem*, *kvalt*).

Протягом XVI—XVIII ст. писемні пам'ятки української мови засвідчують досить велику кількість слів — загальних і власних назв — з новим задньоязиковим приголосним [*ґ*], який передався по-різному: літерами [**г**], [*ґ*], грецькою [**γ**] та диграфом [**кг**], причому в різних позиціях — на початку, у середині та в кінці слів.

У „Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст." та Картотеці до нього з початковою літерою [**г**] засвідчено 67 слів, у середині — 47, у кінці — шість (*аспарагъ*, *биршагъ*, *каталіогъ*, *педагогъ*, *філологъ*, *шпигъ*); з початковою літерою [*ґ*] — одне слово (*ґрабованє*), з початковою літерою [**γ**], курсивним різновидом грецької гами [**γ**] — чотири слова — *γанокъ* (1641, ЛСБ, 1043, с. 54 зв.), *з γратки* (1637, Інв. Усп., с. 4 зв.), *γавриєла* (Там само, с. 53), з *γ҃зами* (Там само), та два слова у середині — *анѳологіонъ* (1637, Інв. Усп., с. 33), *баγазия* (Там само, с. 75); найбільше з початковим диграфом [**кг**] — 122 слова, 88 слів у середині та сім слів у кінці (*моркгъ*, *каталокгъ*, *обликгъ*, *педакгокгъ*, *теолокгъ*, *цукгъ*, *шпикгъ*).

Розглядаючи слова з літерою [**г**], треба підкреслити, що вона вживалася в українських пам'ятках уже в другій половині XVI і на початку XVII ст. ще до введення в алфавіт М. Смотрицьким у підручнику „Грамматіки славєнскіи правилноє сѵнтагма", опублікованому в Єв'є 1619 р. І. Огієнко час появи літери [**г**] в українських пам'ятках датує 1591 р., але без жодної паспортизації[14]. Однак, як свідчать дані Картотеки, літера [**г**] вживалася уже дещо раніше. Так, у „Розмові", яку М. Жовтобрюх[15] датує близько 1575 р., зафіксовані такі слова з літерою [**г**], як *ґарне(ц)* (Розм., с. 26), *нѣґды* (Там само, с. 60). У пам'ятці „Кройника Стриковъского", написаній 1582 р., ужиті такі слова: *зґажалъ* (Кр. Стр.,

---

[12] Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.— Львів, 2004.— С. 684—698.

[13] Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Переклад з англійської.— Харків, 2002.— С. 794.

[14] Див.: Огієнко І. Історія української літературної мови.— С. 109.

[15] Жовтобрюх М. Будова і лексична характеристика українського розмовника кінця XVI ст. // Питання східнослов'янської лексикографії XI—XVII ст.: Матеріали симпозіуму.— К., 1979.— С. 50.

с. 84 зв.)*, *сроґая* (Там само, с. 18 зв.). Слова з літерою [ґ] засвідчені і в інших пам'ятках XVI — початку XVII ст. Наприклад, *биршагу* (XVI, НЗУжг., XIV, с. 222), *совґабирови* (Там само), *ґаздом* (Там само, с. 223), *єнґєдовали* (Там само, с. 224), *євґліє* (Там само, с. 225), *амиґда(л)* (XVI, Травн., с. 81), *аспараґ* (Там само), *анґира* (1599, Кл. Остр., с. 203), *ґрафією* (Там само, с. 214), *фѣґи* (Там само, с. 233), *ґанътвасъ* (1607, ЛСБ, 1044, с. 3), *ґвалтъ* (1612, ЛСБ, 1047, с. 4 зв.) та інші.

Як ми зазначали, латинська літера [*g*] фіксується уже в пам'ятці з 1649 р. у слові *ґрабованє* (Сл. УМ, 7, с. 140), зате досить часто виступає вона в українських пам'ятках другої половини XVII—XVIII ст. Уживання цієї літери було зумовлене тісними контактами української мови із західними мовами — як слов'янськими, так і неслов'янськими,— де широко використовувалася літера [*g*]. Оскільки в українській мові не було точного еквівалента цьому звукові, то писарі користувалися латинською літерою [*g*], вживаною у мові-джерелі. В „Історичному Словнику українського язика" за редакцією Є. Тимченка засвідчено 80 слів з літерою [*g*][16], переважно на початку слів і рідше у середині. Серед них 58 іменників, 16 прикметників, два дієслова, два прислівники і два сполучники. Найбільше таких слів зафіксовано в „Актовых книгах Полтавского городового уряда" (друга половина XVII ст.). Це *ґаръдъ***, *ґвалтити, ґвалтовникъ, ґвалтъ, ґди,* хоч зрідка наявний диграф [кґ]: *кґдибисмо, кголекга, кгосподарство.* Досить численно представлені слова з літерою [*g*] у „Кроници Бобинського" (XVII ст.): *ґвалтовный, ґвалтомъ, ґмахъ, ґминъ, ґоды, ґроно, з ґрунту* та інші; у „Дневнику генерального подскарбія Якова Марковича" (XVIII ст.): *ґазета, ґарнецъ, ґарцевый, ґданский, ґліобусъ, ґранатовый, ґрекъ* та інші, зрідка з диграфом [кґ]: *кґрати, кґурковат.*

Фіксуються слова з літерою [*g*] і в інших українських пам'ятках другої половини XVII—XVIII ст. Так, у „Любецькому архіві графа Милорадовича" (XVIII ст.) наявні такі слова: *ґарцетъ, ґданский, ґолевій, ґранѣтуровый, ґрошковый,* але *ґрезета*; у „Літописі Самовидця" (кінець XVII ст.): *ґауры, ґранати, ґрассовали*; у „Сказанию о войнѣ козацкой з поляками" Самійла Величка (XVIII ст.): *ґазети, ґранату, ґреческіє, ґрубянство* та інші.

Після введення М. Смотрицьким в алфавіт літери [ґ] друкована і писана продукція староукраїнської мови XVII ст. стала дотримуватися норм М. Смотрицького. Свідченням цього можуть бути хоч би такі пам'ятки, як „Лексикон словенороський" П. Беринди, „Лексикон латинський" Є. Славинецького, „Синоніма славенороская", „Духовныи Бєсѣды" Макарія пустельника, „Євангеліє ѵчітєлноє..." Калліста, „Проповіді різні" та інші. Так, у „Лексиконі..." П. Беринди засвідчено майже 100 слів з літерою [ґ], з них 30 — на початку, 63 — у середині і п'ять — у кінці слів. Наведемо деякі приклади: *ґаґатокъ* (ЛБ, с. 185)[17], *ґанокъ* (с. 92, 163), *ґвалтити* (с. 70), *ґвалтовнє* (с. 39, 61), *ґвалтовный* (с. 39, 61), *ґвалтъ* (с. 70,

---

* Див. список умовних скорочень джерел у кінці статті.

[16] В „Історичному словнику українського язика" за редакцією Є. Тимченка літера [*g*] виступає лише у цитатах, а в реєстрових словах фігурує літера [ґ].

** Детальніше про ці слова, їх семантику та проникнення в староукраїнські пам'ятки йтиметься далі при розгляді їх запозичення.

[17] Сторінки подаються за виданням: Беринда П. Лексикон словенороський / Підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука.— К., 1961.

78), *ґмахъ* (с. 41), *ґонтъ* (с. 34), *ґроно* (с. 28), *ґрундаль* (с. 29), *ґрунтъ* (с. 79), *ґрыфъ* (с. 78), *ґѹзъ* (с. 121), *ґѹсла* (с. 148) та інші. Лише у шести словах фіксуються паралельні форми з початковими [ґ] та [г]: *гаґрєна* і *гагґрєна* (с. 177), *гаданіи* і *ґаданіихъ* (с. 25), *геомєтріа* (с. 43) і *ґєомєтріа* (с. 199), *гіґантъ* (с. 50) і *гігантъ* (с. 199), *ґрєкъ* (с. 14) і *ѡ(т) грєко(в)* (с. 187), *ґрєцкии языкъ* (с. 155) і *грєцкіи* (с. 183)[18]; *апоґрафъ* (с. 183), *астрологіа* (Там само), *бачмаґи* (с. 23), *Болґарія* (с. 3), *варґи* (с. 141), *ґеоґрафіа* (с. 199), *доґма* (с. 141), *доґматъ* (с. 14), *єгипєтскіи* (с. 178), але *єгипєтъ* (с. 202), *зєґаръ* (с. 156), *зоґрафъ* (с. 37), *иґумє(н)* (с. 165), *історіоґрафъ* (с. 213), *кѹґлмрскіи* (с. 97), *литґрія* (с. 80), *миґдаловый* (с. 53), *орѳоґрафія* (с. 244), але *графія* (с. 199), *парадиґма* (с. 113), *парґаминъ* (с. 54), *пєдаґогія* (с. 104), *пєлґримъ* (с. 101), *рєґалы* (с. 119), *розґа* (с. 163), *рѹмыґаю* (с. 29), *силлогізмъ* (с. 139), *сроґост'* (с. 13), *ставропіґія* (с. 244), *типоґрафія* (с. 243), *фиґа* (с. 117), *фолґа* (с. 146), *фѣґура* (с. 148), *шпѣґованьє* (с. 126) та інші.

Однак у ряді слів іншомовного походження у „Лексиконі" замість [ґ] вжито літеру [г], що свідчить про намагання автора пристосувати їх до фонетичної системи української мови. Наприклад, *взгарда* (с. 72, 75) (польс. *wzgarda*), *взгоржєньє* (с. 158) (стп. *wzgorzenie*), *габати* (с. 69, 80) (польс. *gabać*), *згромаджѣне* (с. 155) (стп. *zgromadzenie*), *знагла* (с. 69) (стп. *znagla*), *нагабанє* (с. 6) (стп. *nagabanie*) та інші.

У кінці слів літера [ґ] виступає рідко. Вона засвідчена у таких словах, як *астрологъ* (с. 183), *арнопагъ* (с. 179), *архісинагогъ* (с. 181), *пєдагогъ* (с. 104), *шпѣгъ/шпмгъ* (с. 86, 94).

Варто зауважити, що сам П. Беринда до введення М. Смотрицьким в алфавіт літери [ґ] використовував у своїх творах диграф [кг], свідченням чого є його „Вѣршѣ на Рожество Христово", написані в 1616 р. Наприклад: *кгды* (с. 70), *корикговати* (с. 76), *срокгам* (с. 82), *фікгоурѹ* (с. 88), *шпикгѹючи* (с. 82) та інші.

Використовує літеру [ґ] у своєму „Лексиконі латинськім" Є. Славинецький, щоправда, у невеликій кількості. Це, зокрема, такі слова: *аспараґ зєлиє* (с. 93)[19], *гаґрєна* (с. 112, 206), *ґаза* (с. 206), *ґвалчу* (с. 141), *ґєзло* (с. 119), *ґиґантъ* (с. 209), *ґиґанс* (Там само), *ґмидалъ* (с. 206), *ґнафалъ птица* (с. 210), *ґрам(м)атика* (с. 211), *художєство ґрам(м)атическоє* (Там само), *ґраты* (с. 115), *каталіогъ* (с. 218), *маґнитъ* (с. 216), *миґда(л)* (с. 81), *типографъ* (с. 81, 93). Трапляються, однак, випадки, коли однокореневі слова пишуться через літеру [ґ]: *гра(м)матикъ* (с. 211), *гра(м)матичє(с)кий* (Там само), *каталог* (с. 349).

Досить численно відбиті слова з літерою [ґ] у пам'ятках конфесійного стилю, що були написані після запровадження її М. Смотрицьким у своєму підручнику. Так, у „Проповідях різних" (початок XVII ст.) з літерою [ґ] засвідчено понад 20 слів. Це *ґалаты* (с. 301 зв.), *ґалмнцѣкъ* (с. 194), *ґвалтовность* (с. 174), *ґвалтовный* (с. 191 зв.), *ґвалтъ* (с. 241), *ґды* (с. 242), *ґеґантъ* (с. 295), *ґиґантовый* (с. 32), *ґиґасъ* (с. 249 зв.), *ґмахъ* (с. 203), *ґрєцію* (с. 254), *ґрєчєскіє* (с. 203 зв.), *ґрунтъ* (с. 36), *по ґрєцкоу*

[18] Написання з літерою [ґ] ужив у своїй „Граматиці..." М. Смотрицький, наприклад, *Грєк, Грєкини* ѡ(т) *Грєціи* (С. 60), що, очевидно, пояснюється браком великої літери у касі букв друкарні.

[19] Сторінки подаються за виданням: Лексикон латинський Є. Славинецького / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.

(с. 171 зв.) та інші. Лише зрідка фіксуються слова з літерами [ґ], [к] та диграфом [кг]. Наприклад, *ґды* (с. 239), *ќды* (с. 250), *грєчєская* (с. 289), *кгикганта* (с. 58), *ќдыжь* (с. 93) та інші.

Значно ширше вживається літера [ґ] у середині слів. Це *ваґоуючи* (с. 297 зв.), *варґахъ, вилґотность* (с. 22 зв.), *диґнитарство* (с. 25 зв.), *дириґовати* (с. 188), *Єґиптоу* (с. 177), *жєґлованѧ* (с. 161), *жєґловали* (с. 221 зв.), *зыґари* (с. 171), *инстиґовали* (с. 221 зв.), *найсроґшій* (с. 226), *нѣґды* (с. 190), *пєрєґранації* (с. 213 зв.), *пиґмєн* (с. 33), *плѧґи* (с. 153), *рєґоула* (с. 167 зв.), *розґу* (с. 32), *синаґоґи* (с. 173), *сроґий* (с. 109), *сроґо* (с. 82, 184), *фѣґоура* (с. 295 зв.), *шпѣґи* (с. 233 зв.) та інші. Тільки деякі слова мали паралельні форми з літерами [ґ], [к], [γ] та диграфом [кг]: *синакгогу* (с. 251), *сроκгая* (с. 270 зв.), *сроκгихъ* (с. 242 зв.), *жегловали* (с. 246 зв.), *жекловати* (с. 109 зв.), *зикгари* (с. 71), *нѣκды* (с. 261), *нѣκгды* (с. 244 зв.), *шпѣκгы* (с. 251), *шпѣґуовъ* (с. 246).

Досить послідовно уживається літера [ґ] як на початку, так і у середині слів у пам'ятці „Духовныи Бесѣды", написаній у Вільні 1627 р. Тут засвідчені такі слова: *ґды* (с. 215), *в' ґмахѹ* (с. 342), *ґрєцких'* (с. 115), *з ґрѹнтѹ* (с. 341), *діґнитари* (с. 258), *пєдаґогъ* (с. 301), *плѧґи* (с. 302), *сроґій* (с. 18), *фолґа* (с. 4 зв.) та інші.

Значна кількість слів з літерою [ґ] фіксується в „Учительному Євангелії" Калліста 1637 р. Ось деякі з них: *вѣлґотность* (с. 144), *ґвалтѹ* (с. 257), *ґды* (с. 5), *ґрєцкимъ языкомъ* (с. 734), *ґрона* (с. 492), *инстиґатора* (с. 42), *нѣґды* (с. 114), *сроґими* (с. 953), *фиґовина* (с. 734), *фѣґѹрою* (с. 117) та інші.

Щодо пам'яток офіційно-ділового стилю, то тут іншомовні слова з літерою [g] передаються диграфом [кг], що пояснюється, мабуть, давньою правописною традицією і візантійським впливом, де вживався диграф [γχ]. Диграф [кг] широко використовується в „Архиве Юго-Западной России", „Діловій мові Волині і Наддніпрянщини", „Актовій книзі Житомирського уряду кінця XVI ст.", „Книзі Київського підкоморського суду" та інших.

Так, наприклад, в „Архиве Юго-Западной России" засвідчені такі слова з диграфом [кг]: *кганокъ* (Арх. ЮЗР, 6/I, с. 204), *кгарнецъ* (Там само, 3/IV, с. 49), *кгатунокъ* (Там само, 1/VI, с. 764), *кгвалтовникъ* (Там само, 1/VI, с. 169), *кгвалтъ* (Там само, 5/1, с. 31), *кгермекъ* (Там само, 8/III, с. 47), *кгисарчикъ* (Там само, 1/XI, с. 344), *кгонътъ* (Там само, 3/IV, с. 96), *кгродовый* (Там само, 1/VI, с. 689), *кгрунтъ* (Там само, 8/VI, с. 30), *кгусла* (Там само, 8/III, с. 497); *бакгазыевый* (Там само, 8/V, с. 236), *даракганский* (Там само, 6/1, с. 535), *паркгаминовый* (Там само, 1/I, с. 372) та інші, хоч зрідка вживаються літери [ґ] і [к]: *грунтъ* (Там само, 1/VI, с. 12), *гузикъ* (Там само, 3/IV, с. 310), *квардия* (Там само, 1/VI, с. 588).

У збірнику документів „Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст." з диграфом [кг] написані такі слова: *кгвалто(м)* (с. 101), *кгродъ* (с. 217), *кгрунтовый* (с. 223), *кгрунтъ* (с. 101); *вєнъкгры* (с. 237), *инстыкгаторъ* (с. 103) та інші.

Цілий ряд слів з диграфом [кг] фіксується у книзі „Акти Житомирського міського уряду кінця XVI ст." Це, зокрема, *кганєбный* (с. 51), *кгвалтомъ* (с. 46), *кгвалтовнє* (с. 156), *на кгру(н)тє* (с. 55), *Макгєрка* (с. 87), *сроκгость права* (с. 58) та інші.

У збірнику документів „Книга Київського підкоморського суду" також засвідчено чимало слів з буквосполукою [кг]: *кгравамєнъ* (с. 172), *кгрунтовный* (с. 201), *кгрунтъ* (с. 240), *кгрунътовъ* (Там само); *имъпукгновати* (Там само), *кокгниция* (с. 178, 235), *лєкговати* (с. 123), *нєкговати* (с. 194, 205), *обликгация* (с. 114), *прокгрєсъ* (с. 265), *пукгновати* (с. 247), *рєпукгновати* (Там само) та інших.

Досить часто уживається буквосполука [кг] у пам'ятці другої половини XVII ст. „Лохвицька ратушна книга". Тут наявні такі слова: *кгды* (с. 37), *кгвалту* (с. 46), *кгвалтовника* (с. 47), *кгмѣну* (с. 46), *кгузиками* (с. 47), *срокгость права* (с. 48), *инстикгуючи* (с. 190), *пожєкгнали* (с. 30) та інші. Одночасно у пам'ятці відбиті написання з літерами [ґ] та [г]. Наприклад: *ґвалту* (с. 155), *ґвалтъ* (Там само), *згвалтилъ* (с. 153), *ґосподиня* (с. 155), *Сємєн Ґук* (с. 161); *пєрєнагабаня* (с. 39), *долєгливостяхъ* (с. 85), *нєгдись* (с. 164) та інші.

Цілий ряд слів з диграфом [кг] фіксується у пам'ятці публіцистично-розмовного стилю „Розмова". Це *анкгелокъ* (с. 57), *в Анкгліи* (с. 60), *бѣлкги* (с. 40 зв.), *кгарнєцъ* (с. 27), *обликговатися* (с. 55), *по портѣкгалскѣ* (с. 4 зв.), *цирокграфъ* (с. 7), *швакгра* (с. 15 зв.) та інші. Лише у кількох словах вжито літеру [ґ]. Це *гатѣнкѣ* (с. 28), *Гєнрика* (с. 5 зв.), *Гєрмєсъ* (Там само), *грєбло* (с. 40) та двічі літеру [ґ] у словах *ґарнє(ц)* (с. 26), *нѣгды* (с. 60).

Наявний диграф [кг] у пам'ятці літописної літератури „Кроніка Стриковського", що датується 1582 роком. Наприклад, *кгаляр* (с. 51 зв.), *кгвалтовными* (с. 23 зв.), *кгва(л)то(м)* (с. 77), *кгєты* (с. 47 зв.), *кглє(в)* (с. 81 зв.), *кгмѣнѣ* (с. 49), *кготовє* (с. 48), *кграмматико(м)* (с. 72), *кгрєцкои* (с. 75 зв.), *кгрунтовнѣйшоє* (с. 30); *анкгєликъ* (с. 10), *аркгонавѣтовє* (с. 26 зв.), *гѡкграфомъ* (с. 26 зв.), *жєкглованємъ* (с. 26 зв.), *пєлкграмѣючи* (с. 5 зв.), *тєолокгъ* (с. 47 зв.) та інші. Тільки у кількох словах вжиті літери [ґ], [ґ] та [к]. Це *гєто(в)* (с. 50, 52), *гостских* (с. 52), *грєковє* (с. 29 зв.), *грєчєский* (с. 30), *грєчєскѣ* (с. 32), *грєчи(н)* (с. 10), *жєглєвати* (с. 26 зв.); *згажалъ* (с. 84 зв.), *сроґая* (с. 18 зв.), *кра(м)матиками* (с. 72).

Різні графічні варіанти задньоязикового проривного [ґ] фіксуються у пам'ятці художньої літератури XVIII ст. „Вірші. Приповісті посполиті" Климентія Зіновієва. Більшість слів іншомовного походження передається через літеру [ґ]: *ґарло* (с. 26), *ґды* (с. 92, 121), *ґдыжъ* (с. 70), *ґемѣя* (с. 282), *ґнитъ* (с. 192); *ґонтарамъ* (с. 275), *ґонту* (с. 275), *ґра(м)матики* (с. 137), *зєґа(р)* (с. 39), *інтролѣґаторахъ* (с. 143), *сроґого караня* (с. 274) та інші, менше — через латинське [g]: *gды* (с. 150), *зєga(p)* (с. 39), *нѣgды* (с. 46), *интролѣgато(р)* (с. 143), *фыgлѣ* (с. 153) і зовсім мало через диграф [кг]: *кгды* (с. 117), *кгонты* (с. 275) та інші.

Як уже зазначалось, новий задньоязиковий звук [g], що передавався в українських пам'ятках по-різному: то літерами [ґ], [g], [γ] та диграфом [кг], міг з'явитись під впливом чужих мов через численні запозичення з них, де цей звук широко вживався. Як свідчить зібраний матеріал, слова із задньоязиковим приголосним [g] проникали в староукраїнські пам'ятки з багатьох мов — як неслов'янських (латинської, грецької, угорської, німецької, італійської, французької, тюркських), так і слов'янських (польської, чеської). Розглянемо ці запозичення.

Запозичення з польської мови

Слова з літерами [ґ], [g] та диграфом [кг], що проникли з польської мови, представлені в українських пам'ятках XIV—XVIII ст. найчисленніше. І це цілком закономірно, адже контакти української мови з польською дуже давні. Вони пояснюються кількома чинниками: по-перше, сусідством українського і польського народів протягом багатьох віків; по-друге, існуванням тривалих економічних, політичних і культурних взаємин між українським і польським народами на різних етапах їх історії; по-третє, перебуванням значної частини західноукраїнських земель з 1387 р., а після Люблінської унії 1569 р. більшої частини української території, крім Закарпаття та Буковини, у складі Польщі. В українську мову слова могли проникати безпосередньо з польської мови або через її посередництво. Ми розглянемо лише ті слова з літерами [ґ], [g] та диграфом [кг], які проникли в українські пам'ятки безпосередньо з польської мови. Про посередництво польської мови при проникненні слів з інших мов — латинської, грецької, італійської та інших — вказуватиметься далі.

Запозичення з польської мови охоплювали різні сфери лексики — суспільно-політичну, побутову, юридичну, виробничо-професійну, релігійно-культову та інші.

Літери [ґ], [g] і диграф [кг] могли стояти у різних позиціях: на початку, в середині і в кінці слів. На початку літери [ґ], [g] та диграф [кг] виступають у таких лексемах: *ґалянцѣкъ* ірон. „франтик, галантик" (стп. *galancik*) (початок XVII, Проп. р., с. 194); *ґамба* „уста, рот" (стп. *gęba*) (XVIII, Тимч., с. 636), *кгамрацкий* „кокетливий" (стп. *gamracki*) (середина XVII, Хрон., с. 64), *ґарло, кгарло, гарло* „шкурка тварини з підгорля" (стп. *garło*) (1643, ЛНБ 5, II 4064, с. 164 зв.; XVIII, Тимч., с. 637), *ґарнецъ, кгарнецъ, гарнецъ* „міра місткості; посудина на цю міру; гарнець, гарець" (стп. *garniec*) (кінець XVI, Розм., с. 2; 1649, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 49; XVII—XVIII, Тимч., с. 637), *кгарцовый, гарцовай* „гарцьовий" (стп. *garncowy*) (1578, ЖКК, I, с. 134; XVIII, Дн. Марк., I, с. 193), *ґвалтити, кгвалтити, гвалтити* „порушувати; чинити насильство; ґвалтувати" (стп. *gwałcić*) (1627, ЛБ, с. 70; 1599, Ант., с. 857; XVIII, Ак. Полт. ур., 1, с. 183), *кгвалтовати* „порушувати; чинити насильство; ґвалтувати, безчестити" (стп. *gwałtować*) (1582, ЖКК, II, с. 155; перед 1596, Виш. Кн., с. 233 зв.), *ґвалтовне, кгвалтовне* „насильно, навально" (стп. *gwałtownie*) (1627, ЛБ, с. 161; 1538, AS, IV, s. 153), *ґвалтовникъ, кгвалтовникъ, гвалтовникъ* „ґвалтівник, насильник, розбійник; порушник" (стп. *gwałtownik*) (1637, УЄ Кал., с. 507; 1566, ВЛС, с. 88; 1621, Коп. Пал., с. 924; XVIII, Ак. Полт. ур., 1, с. 183) і *ґвалтовникъ* (1587, ЛСБ, с. 83), *ґвалтовный, кгвалтовный, гвалтовный* „ґвалтовний, насильницький; навальний" (стп. *gwałtowny*) (1627, ЛБ, с. 78; 1566, ВЛС, с. 58 зв.; XVIII, Дн. Марк., III, с. 34) і *ґвалтовный* (1621, Коп. Пал., с. 176), *квалтовный* (1543, AS, IV, s. 365), *ґвалтовнѣй* „нагальніший, невідкладніший" (стп. *gwałtowniej*) (1627, ЛБ, с. 78), *ґвалтомъ, кгвалтомъ, гвалтомъ* „ґвалтом, насильно; навально; мимохіть" (стп. *gwałtem*) (1627, ЛБ, с. 71; 1605—1606, Перест., с. 36; XVIII, Крон. Боб., с.13) і *ґвалтом* (1512, AS, III, s. 99), *квалтом* (1608—1609, Виш. Зач., с. 204), *гвѣнтувка* „рушниця, ґвинтівка" (стп. *gwintówka*) (XVIII, Тимч., с. 641), *ґезъ* „свердлячка від укусу ґедза" (стп. *giez*) (1627, ЛБ, с. 115), *кглийта* „оброблене олово у порошку" (стп. *glejta*) (XVII, Тимч., с. 644), *кгловный* „головний"

(стп. *główny*) (1513, Арх. ЮЗР, 1/I, с. 366), *ґлубъ* „стовбур деяких рослин (капусти, салати)" (стп. *głąb*) (XVII, Тимч., с. 644), *кгодло* „гасло, пароль" (стп. *godło*) (1604, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 499), *кгоды* „бал, бенкет" (стп. *gody*) (1605, ЛСБ, 1043, с. 73), *кголдъ* „галас, гамір" (стп. *zgiełk*) (1596, МИВР, с. 70), *ґонтаръ* „гонтар" (стп. *gontarz*) (XVIII, Тимч., с. 645), *ґрабованє* „грабування" (стп. *grabowanie*) (1649, ДМВН, с. 190), *кґрабриновый* „який стосується грубрину — шовкової тканини" (стп. *grobrynowy*) (1605, ДМВН, с. 193), *ґрата / кґрата / ґрата „ґрати"* (стп. *krata*) (XVII—XVIII, Тимч., с. 647), *кгречный* „вдалий, досконалий, вишуканий) (стп. *grzeczny*) (кінець XVI, Розм., с. 42 зв.), *кгришпановый* „зелений" (стп. *gryszpanowy*) (1649, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 67), *кгродовый* „замковий" (стп. *grodowy*) (1634, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 689), *ґродский, кгродский* „судовий, гродський" (стп. *grodzki, grodzski*) (1569, AS, VII, s. 324; 1650, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 530) і *ґродский* (1609, АСД, X, с. 232), *кгродъ* „замок; гродський суд" (стп. *gród*) (1566, ВЛС, с. 57 зв.; 1650, ДМВН, с. 217) і *ґродъ* (1595, ЛСБ, 287, с. 1), *кгрунтоватися* „базуватися, опиратись" (стп. *gruntować się*) (1619, Гр. Сл., с. 219), *ґрунтовне, кгрунтовне* „міцно, твердо; ґрунтовно; повністю" (стп. *gruntownie*) (1627, ЛБ, с. 27; 1582, Арх. ЮЗР, 7/1, с. 32), *кгрунтовней* „міцніше, твердіше" (стп. *gruntowniej*) (1594, Арх. ЮЗР, 1/I, с. 427) і *ґрунтовней* (1597, ПВКРДА, IV—1, с. 52), *ґрунтовный, кгрунтовный* „твердий, міцний; непорушний; вагомий, законний; обґрунтований; повний" (стп. *gruntowny*) (початок XVII, Проп. р., с. 295; 1645, О тайн., с. 45) і *ґрунтовный* (1621, Коп. Пал., с. 383) та деякі інші.

Досить широко представлені в українських пам'ятках слова з літерами [ґ], [g] та диграфом [кґ] у середині слів. Їх налічується понад 70. Це *аґнусокъ* „ягнятко з воску, освячене Папою Римським, яке мало оберігати від лиха" (стп. *agnusek*) (1621, Коп. Пал. (Лв.), с. 30), *безґловьє* „подушка" (стп. *bezgłowie*) (1627, ЛБ, с. 19), *безґловокъ* „подушка" (стп. *bezgłowiek*) (1637, УЄ Кал., с. 428), *безъмозкгий* „безтямний, нерозумний" (стп. *bezmozgi*) (1599, Ант., с. 923) і *безмозгий* (1621, Коп. Пал., с. 589), *безмозкій* (XVII, Проп. р., с. 129), *ваґоватися* „тинятися, поневірятися" (стп. *wagować się*) (початок XVII, Проп. р., с. 297), *варґи / варкги* „губи" (стп. *wargy*) (1627, ЛБ, с. 141; 1641, ЧИОНЛ, XIV—3, с. 158), *вилґотность, вʼлкготность* „волога" (стп. *wilgotność*) (початок XVII, Проп. р., с. 22 зв.; 1637, УЄ Кал., с. 160), *вифиґлеватися* „викрутитися з чого" (стп. *wyfigłować się*) (перша половина XVII, Сл. о зб., с. 22), *вышпґеґованє* „висліджування, вистежування" (стп. *wyszpiegowanie*) (1627, ЛБ, с. 182), *веґаръ, векгаръ* „рама вікон або дверей" (стп. *wegar*) (1634, ЛСБ, 1054, с. 1; 1599, ЛСБ, 1024, с. 4), *даракганъ, дракганъ* „кінний воїн, драгун" (стп. *dragan*) (середина XVII, ЛЛ, с. 176; 1650, ДМВН, с. 118), *дигнитарство, дикгнитарство* „достоїнство, гідність; достойники" (стп. *dygnitarstwo*) (1627, ЛБ, с. 111; 1598, Виш. Кн., с. 269), *дракгания* „загін кінних воїнів" (стп. *draganja*) (1649, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 45) і *драгания* (1649, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 46), *дракгаръ* „фурман, візник" (стп. *drągarz*) (1598, ЛСБ ,1039, с. 9), *дрикгантъ, друкгантъ* „жеребець, огир" (стп. *drygant*) (після 1596, Виш. Кн., с. 238 зв.; 1597, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 135), *дрыкгавка* „весло" (стп. *drygawka*) (1555, AS, VII, s. 9), *жаґель, жакгель* „вітрило" (стп. *żagiel*) (1627, ЛБ, с. 24, 80; 1614, ЛСБ, 451, с. 1) і *жагель* (1623, МІКСВ, с. 82), *жакель* (друга половина XVI, КА, с. 152), *жеґлевати, жекглевати* „пливти; веслу-

вати" (стп. *żeglować*) (початок XVII, Проп. р., с. 221 зв.; 1614, Кн. о св., с. 437) і *жеглевати* (1621, Коп. Пал., с. 919), *жеґлованє, жекглованє* „плавання" (початок XVII, Проп. р., с. 161; 1582, Кр. Стр., с. 26 зв.), *жеґнатисѧ, жекгнатися* „хреститися; прощатися" (стп. *żegnać się*) (1625, Коп. Каз., с. 14; 1608, Гарм., с. 222), *зкгвалтованя* „зґвалтування" (стп. *zgwałcenie*) (1633, ЛСБ, 1043, с. 35), *зґвалченє, зкгвалченє* „зґвалтування" (стп. *zgwałcenie*) (1621, Коп. Пал. (Лв.), с. 27) і *зґвалченє* (1594, Арх. ЮЗР, 1/I, с. 397), *зкграя* „зграя" (стп. *zgraja*) (середина XVII, Хрон., с. 313 зв.), *зґрухотати, зкгрухотати* „розбити вдрізки, розтрощити" (стп. *zgruchotać*) (163, Волк., с. 8; 1648, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 611), *зекгарокъ* „годинник (ручний або кишеньковий)" (стп. *zegarek*) (1632, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 654), *зе(ы)ґаръ, зе(и)кгаръ* „годинник" (стп. *zegar*) (1627, ЛБ, с. 156; початок XVII, Проп. р., с. 71) і *зекаръ* (1552, ОКЗ, с. 36 зв.), *зекгармистръ* „годинникар" (стп. *zegarmistrz*) (1552, ОКЗ, с. 33), *зекгаровый* „годинниковий" (стп. *zegarowy*) (початок XVII, КЛ, с. 90), *корыкгованє* „коригування, виправлення" (стп. *korygowanie*) (1591, ПІФ, с. 104), *кꙋґлꙗрство / кукглꙗрство* „крутійство, фокусничання" (стп. *kuglarstwo*) (1627, ЛБ, с. 97, 131; 1596, ЛЗ, с. 71), *ниґды, нꙋґды* „ніколи" (стп. *nigdy*) (початок XVII, Проп. р., с. 190; кінець XV, Розм., с. 61), *обликговатися* „зобов'язуватися" (стп. *obligować*) (1592, ТУ, с. 225), *обликъ* „боргова записка" (стп. *oblig*) (кінець XVI, Розм., с. 61; 1650, ДМВН, с. 198), *оґонъ, окгонъ* „хвіст" (стп. *ogon*) (1646, Перло, с. 141; кінець XVI, Розм., с. 40), *оркганиста* „органіст" (стп. *organista*) (1650, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 416), *орґаны* „органи" (стп. *organy*) (1627, ЛБ, с. 119; Тр., с. 669), *пелґримовати, пелкгримовати* „ходити на прощу" (стп. *pielgrzymować*) (1640, Тр. Ч., с. 2 ненум.; після 1596, Виш. Кн., с. 60), *пелґримство, пелкгримство* „паломництво, проща" (1646, Перло, с. 22 зв.; 1628, Андр. Лям., с. 19), *портукгалъ* „монета вартістю у 10 дукатів" (стп. *portugal*) (1593, Арх. ЮЗР, 1/I, с. 361), *прежекгнати* „перехрестити" (стп. *przeżegnać*) (кінець XVI, Розм., с. 41 зв.), *префикгованє* „призначення, визначення" (стп. *prefigowanie*) (1639, ККПС, с. 228), *рекгалиста* „органіст" (стп. *regalista*) (після 1596, Виш. Кн., с. 69), *репукгновати* „відкидати, відхиляти" (стп. *repugnować*) (1639, ККПС, с. 247), *скорокгованє* „прокоригування, прокоректування" (стп. *skorygowanie*) (1614, ЛСБ, с. 390, 1), *скорыкговати* „прокоригувати, прокоректувати" (стп. *skorygować*) (1605, ЦДІАК, 11, 1, 4, с. 55), *сроґий, срокгий* „лютий, жорстокий; суворий" (стп. *srogi*) (1627, ЛБ, с. 37, 61) і *сроґий* (1632, Євх., с. 292), *сроґо, срокго* „суворо, жорстоко" (стп. *srogo*) (середина XVII, Хрон., с. 361 зв.; кінець XVI, УЄ, № 31, с. 3 зв.) і *сроґо* (друга половина XVI, КА, с. 508), *угґрунтовати, укгрунтовати* „укріпити, зміцнити" (стп. *ugruntować*) (1627, ЛБ, с. 153; 1582, Кр. Стр., с. 26 зв.), *фиґловати* „доказувати, жартувати" (стп. *figlować*) (перша половина XVII, Сл. о зб., с. 22), *фиґовый, фикговый* „фіговий" (стп. *figowy*) (1627, ЛБ, с. 117; 1596, ЛЗ, с. 79), *фолкгованє* „потурання, попускання" (стп. *folgowanie*) (1607, Лꙋк., с. 46) і *фолґованіє* (1632, МІКСВ, с. 317), *фꙋґгуровати, фꙋкгоровати* „представляти, зображати" (стп. *figurować*) (близько 1619, О обр., с. 54; середина XVII, Кас., с. 63 зв.), *цекглястый* „цеглястий" (стп. *zeglasty*) (1637, Інв. Усп., с. 55), *шпиґговати, шпикговати* „шпигувати, шпіонити" (стп. *szpiegować*) (1627, ЛБ, с. 51; 1594, AS, VI, s. 251), *щеґулне* „особливо" (стп. *szczególnie*) (1646, Мог. Тр., с. 919), *щеґулный, щекгул-*

ный „особливий" (стп. *szczególny*) (1643, Мог. Тр., с. 906; 1621, Коп. Пал., с. 486) і *щегулный* (1632, МІКСВ, с. 281), *юркгелтный* „який стосується данини" (стп. *jurgeltny*) (1615, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 542).

Вплив польської мови позначився і на вживанні літер [ґ], [g] та диграфа [кг] у цілому ряді слів, у яких переважає написання з літерою [ґ]. Це, зокрема, такі слова, як *кгласкати* (стп. *głaskać*) (1605, Мел. Л., с. 37), *кглина* (стп. *glina*) (1552, ОЧерк. З., с. 17 зв.), *ґлїненый* (стп. *gliniany*) (1630, ЛСБ, 1052, с. 1), *ґлупство* (стп. *głupstwo*) (середина XVII, Кас., с. 94 зв.), *кглупый, глупый* (стп. *głupy*) (після 1596, Виш. Кн., с. 236), *кглухо* (стп. *głucho*) (1607, ЛСБ, 1052, с. 4), *скаркга* (стп. *skarga*) (XVI, НБУ, II, 2641, с. 7 зв.) та інші.

Більша частина проаналізованих слів і нині вживається у сучасній польській мові (*gęba, garniec, gwałcić, gwałtownie, gwałtownik, gwałtem, gontarz, grodzki, gruntownie; wagować się, żeglować, organista, skorygować, srogo* та інші).

Значна кількість слів, зазнавши певних фонетичних змін, використовується у сучасній українській мові — літературній або діалектній з літерою [ґ] або [г] (*ґвалтування, ґвалтівник, ґвалтовне, ґвалтівний, зґвалтувати, ґрунтовно, ґречний*, діал. *варґи, вишпіґувати; гарнець, фігурувати, орґáни, фіговий, цеглястий, гонтар, гвинтівка* та інші).

Запозичення з латинської мови

Латинська мова з найдавніших часів відігравала важливу роль у розвитку культури Західної Європи. Вона була літературною мовою багатьох західноєвропейських народів, що писали наукові праці чи художні твори. Латинізми проникали у мови східних слов'ян уже в період Київської Руси. Однак основна маса латинізмів проникла в українську мову починаючи з XV—XVI ст. і пізніше, коли латинську мову запровадили у школах України, а також у зв'язку з захопленням українських земель Польщею, у якій до XVII ст. літературною мовою була латинська. Латинізми могли проникати в українську мову безпосередньо, але частіше за посередництвом польської мови.

Серед численних запозичень з латинської мови значне місце займають слова з літерами [ґ], рідше [g], а також диграфом [кг], які могли стояти як на початку, так і в середині слів. За значенням латинізми являють собою різні групи лексики: суспільно-політичну лексику, назви юридичних, геологічних, абстрактних понять, назви рослин, птахів та інше. З початковими [ґ], [g] та диграфом [кг] в українських пам'ятках XVI—XVIII ст. засвідчені такі латинізми: *кгалкганъ* „калган" (лат. *Alpinia galanga*) (1563, ПККДА, II, дод., с. 556), *ґалаты* „жителі Галатії" (лат. *galatae*) (початок XVII, Проп. р., с. 194), *кгаманъ* „ґатунок оксамиту" (лат. *gemma*, стп. *gamaj*) (1583, Мит. кн., с. 57), *ґанґрена* „гангрена" (лат. *gangraena*, гр. *γάγγραινα*) (1631, Син. Тр., с. 816), *гліобусъ* „глобус" (нлат. *globus*, нім. *Globus*) (XVIII, Дн. Марк., III, с. 40), *ґнафалъ* „назва птаха" (лат. *gnaphalus*) (1642, ЛС, с. 210), *кгравaменъ* „утиск, обтяження" (лат. *gravamen*) (1636, ККПС, с. 172; 1643, ТУ, с. 324), *кгранатъ* „напівдорогоцінний камінь, гранат" (лат. *granatum*) (1620, ЧИОНЛ, XIV—2, с. 92), *ґратифікація* „нагорода" (лат. *gratificatio*, стп. *gratyfikacja*) (1625, Коп. Апок., с. 3 зв.), *кграція* „вияв ласки" (лат. *gratia*, стп. *gracja*) (1598—1599, Апокр., с. 172).

Значно частіше фіксуються слова з літерами [ґ], рідше [g] та диграфом [кг] у середині слів. Це, зокрема, такі слова, як *акгравация* „кривда, утиск" (лат. *aggravatio*, стп. *agrawacja*) (1648, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 817), *алекгация* „доказ посилання на щось" (лат. *allegatio*, стп. *alegacja*) (1594, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 103; 1639, ККПС, с. 234), *аргументъ, аркгументъ* „доказ, аргумент" (лат. *argumentum*) (1596, З. Каз., с. 50 зв.) і *аргументъ* (1621, Коп. Пал., с. 590), *декградация* „позбавлення когось прерогатив його попереднього стану; позбавлення сану" (лат. *degradacio*, стп. *degradacja*) (1601, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 311), *дерекговати, дерокговати, дерыкговати* „ухилятися повністю або частково від права" (лат. *derogare*, стп. *derogować*) (1592, Арх. ЮЗР, 1/1, с. 326; 1639, ККПС, с. 194), *импукгнация* „заперечення, опротестування" (лат. *impugnatio*, стп. *impugnacja*) (1643, ДМВН, с. 233); *инстикгация* „розгляд справи у суді; судове обвинувачення" (лат. *instigatio*, стп. *instygacja*) (1643, ДМВН, с. 253), *колеґа, коллеґа, колекга* „колега, товариш" (лат. *collega*, стп. *kolega*) (1642, ЛСБ, 1043, с. 59; 1612, ЛСБ, 374, с. 1; 1608, ТУ, с. 245), *кориґовати, корикговати* „коректувати, коригувати" (лат. *corrigere*, стп. *korygować*) (1616, ЛСБ, 1047, с. 8 зв.; 1622, АЮЗР, II, с. 74) і *корыговати* (1639, МІКСВ, с. 216), *леґатъ, лекгатъ* „посол" (лат. *legatus*, стп. *legat*) (після 1616, Прич. отех., с. 11 зв.; 1650, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 418) і *легатъ* (1621, Коп. Пал., с. 371), *лекговати* „відписувати комусь якусь частину маєтку; узаконювати" (лат. *legare*, стп. *legować*) (1599, ККПС, с. 123), *ликгаментъ* „стягнення" (лат. *ligamentum*, стп. *ligament*) (1625, ПІФ, с. 147), *некговати* „заперечувати, відкидати" (лат. *negare*, стп. *negować*) (1639, ККПС, с. 194), *облиґація, обликгация* „зобов'язання" (лат. *obligatio*, стп. *obligacja*) (кінець XVI, Розм., с. 67 зв.; 1646, Мог. Тр., с. 904), *обликговати* „зобов'язувати" (лат. *obligare*, стп. *obligować*) (1583, Арх. ЮЗР, 1/1, с. 176; 1607, ЛНБ, 5, II, 4052, с. 17 зв.), *паркгаминъ, паракгаминъ* „пергамен; рукопис" (лат. *charta pergamena*, стп. *pargamin*, суч. *pergamin*) (1586, ТУ, с. 211; 1594, ЗНТШ, XXVIII, с. 8), *пелкгримация* „мандрівка, мандрування" (лат. *peregrinatio*, стп. *pielgrzymacja*, суч. *pielgrzymka, pielgrzymstwo*) (1598, Виш. Кн., с. 83), *пелґримъ* „пілігрим, паломник, прочанин" (лат. *peregrimus*, свн. *pilgrin*, стп. *pielgrzym*) (1627, ЛБ, с. 101; 1646, Перло, с. 48 зв.), *рекгалиста* „органіст" (стп. *regalista*, від лат. *regalis*) (після 1596, Виш. Кн., с. 69), *резикгновати* „відмовлятися" (лат. *resignare*, стп. *rezygnować*) (1645, ЧИОНЛ, XIV—3, с. 171), *релекговати* „виганяти (вигнати)" (лат. *relegare*, стп. *relegować*) (1648, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 857), *репукгновати* „відкидати, відхиляти" (лат. *repugnare*, стп. *repugnować*) (1639, ККПС, с. 247), *рикгоръ права* „суворість, твердість закону" (лат. *rigor*, стп. *rygor*) (1650, Арх. ЮЗР, 3/IV, с. 438), *субъделекгатъ* „судовий урядник нижчого ступеня, уповноважений" (лат. *subdelegatus*) (1650, ДМВН, с. 241), *сыкгнытъ* „перстень з печаткою" (лат. *signetum*, стп. *sygnet*) (1539, AS, IV, s. 201), *сыгнетъ, сыкнетъ* (1583, АЖМУ, с. 51; 1593, Арх. ЮЗР, 1/1, с. 364), *сурокгаторъ* „намісник гродських староств, а також земських писарів" (слат. *surrogator*, стп. *surrogator*) (1580, Арх. ЮЗР, 1/I, с. 136), *фиґура, фѣкгура* „символ, фігура; образ, зображення, форма" (лат. *figura*, стп. *figura*) (1627, ЛБ, с. 148; 1619, Гр. Сл., с. 192) і *фигура* (1621, Коп. Пал., с. 427) та деякі інші.

Значна частина наведених слів з літерами [ґ], [g] та диграфом [кг], запозичених з латинської мови, активно вживається у сучасній українській мові, зазнавши у процесі розвитку мови певних фонетичних і се-

мантичних змін, найголовнішою з яких є заміна давніх літер [г], [g] та диграфа [кг] літерою [ґ]. Це, зокрема, такі слова: *гангрена* < *ґангрена, глобус* < *ґлобусъ, гранат* < *кгранатъ, грація* < *кграція, аргументъ* < *аргументъ, деградація* < *декградация, колега* < *колеґа, колекга, коригувати* < *кориґовати, легат* < *лекгатъ, облігація* < *облиґація, фігура* < *фиґура та інші.*

Запозичення з грецької мови

Серед запозичень з грецької мови потрібно розрізняти давніші і новіші. До давніших належать слова, засвоєні ще до прийняття християнства унаслідок безпосередніх економічних зв'язків східних слов'ян з Грецією, а також після прийняття християнства і встановлення тісних контактів між східними слов'янами і Візантією.

Новіші грецизми засвоювалися українською мовою у зв'язку із запровадженням в українських школах у XVI—XVII ст. грецької мови як одного з основних предметів навчання.

Серед запозичень з грецької мови є чимало слів з початковим [ґ] та диграфом [кг], а також у середині слів, що вживалися на позначення термінів науки, культури, мистецтва й іншого. Як стверджують І. Огієнко[20] та О. Пономарів[21], грецька [γ] була задньоязиковим спірантом і вимовлялась у греків як [h] ще задовго до Христа і такою залишилася. Грецьку [γ] римляни пізнішого часу вимовляли як [g] і цю свою вимову прищепили цілій Європі. Отже, вживання літери [ґ] та диграфа [кг] у словах грецького походження слід розглядати як вплив латинської та польської мов. З літерою [ґ] та диграфом [кг] на початку слів засвідчені такі слова: *ґаґатокъ* „порода вугілля, з якого роблять прикраси" (гр. *γαγάτης*) (1627, ЛБ, с. 185), *ґазофилакія* „скарбниця" (гр. *γασοφυλάκιον*) (1646, Жел. Сл., с. 5 зв.), *ґеометрія* „геометрія" (гр. *γεωμέτρία*, лат. *geometria*) (1627, ЛБ, с. 43), *ґиґасъ* „гігант, велетень" (гр. *γίγας*) (початок XVII, Проп. р., с. 249 зв.), *ґігантъ, ґеґантъ* „гігант, велетень, видатна людина" (гр. *γίγας*, род. в. *γίγαντος*, нім. *Gigant*) (1625, ЛБ, с. 50; початок XVII, Проп. р., с. 295), *ґлосса, ґлоза* „рядок" (гр. *γλωσσα*) (XVII, Тимч., с. 644); *ґрамматіка, кграмматика* „граматика, словесність" (гр. *γραμματιχή*, лат. *grammatica*) (1619, См. Грам., с. 4; 1627, ЛБ, с. 116; 1587, ЛСБ, 87, с. 8 зв.), *ґрафія* „знаряддя для писання" (гр. *γραφειον*) (1599, Кл. Остр., с. 214), *ґрыфъ* „гриф, грифон" (гр. *γρύψ*, лат. *gryps, gryp(h)is*, стп. *gryf*) (1627, ЛБ, с. 78; 1646, Перло, с. 1 ненум.) та інші.

Значно більше грецизмів з літерами [ґ], [g] та диграфом [кг] фіксується у середині, рідше у кінці слів. Тут можна назвати такі: *аґіазма* „свячена вода" (гр. *αγίασμα*) (1646, Мог. Тр., с. 5), *антиґрафонъ* „копія" (гр. *'αντίγραφου*) (1627, ЛБ, с. 163), *апоґрафонъ* „список, копія" (гр. *'απόγραφον*) (1627, ЛБ, с. 163), *ареопаґита* „член ареопагу; титул Діонісія" (гр. *'Αρεοπαγίης*) (1627, Тр., с. 38; 1637, Інв. Усп., с. 27 зв.), *астролокгія* „астрологія" (гр. *'αστρολογία*, цсл. *астрологиа*) (1616, Бер. В., с. 79), *геоґрафіа* „географія" (гр. *γεω+γραφία*, лат. *geographia*) (1627, ЛБ, с. 199), *енеалоґія* „родовід, генеалогія" (гр. *γενεαλογία*, стп. *jenealogja*) (1625, Кіз. Ходк., с. 4

[20] Огієнко І. Нариси з історії української мови.— Варшава, 1927.— С. 163.
[21] Пономарів О. Фонема *г* та *ґ*. Словник і коментар.— К., 1997.— С. 7—8.

ненум.), *екгзарха* „екзарх" (гр. *'έξαρχος*) (1633, КМПМ, І, дод., с. 540), *еокграфъ* „географ" (гр. *γεωγράφος*) (1582, Кр. Стр., с. 32), *каталогъ, каталокгъ* „каталог, реєстр; чин" (гр. *χατάλογος*) (1620, ЛСБ, 1049, с. 9; 1614, Кн. о св., с. 444) і *каталогъ* (близько 1627, ПВКРДА, І—1, с. 252), *парадиґма* „приклад, зразок, взірець" (гр. *παράäειγё α*) (1627, ЛБ, с. 163), *педаґогъ, педакгокгъ* „педагог, вчитель" (гр. *παιäαγωγός*, лат. *paedagogus*, польс. *pedagog*) (1627, ЛБ, с. 104; 1600, ЛСБ, 297, с. 1), *ставропіґія* „монастир, що підлягає патріархові або синоду" (гр. *σταυροπηγία*) (1627, ЛБ, с. 244; 1633, ЛСБ, с. 457), *теологіѧ, теолокгия* „богослов'я, теологія" (гр. *φεός+λογος*, стп. *teologia*) (1646, Перло, с. 9 зв. ненум.; 1635, ЛНБ, 5, II, 4060, с. 131), *типоґрафія, типокграфия* „друкарня" (гр. *τνπος+γράφω*) (1625, Коп. Каз., с. 26; 1614, ЛСБ, 387, с. 2 зв.), *траґедія* „трагедія, велике горе, нещастя" (гр. *τραγεάία*) (1620, Лям. К., с. 16) та інші.

Більшість з розглянутих грецизмів збереглася у сучасній українській мові і активно в ній використовується, зазнавши при цьому певних фонетичних змін, та адаптувалась до сучасної фонетичної системи української мови. Найголовніша зміна, яка тут відбулася, це заміна літери [ґ] та диграфа [кг] літерами [ґ], [к] (*геометрія* < *ґеометрія, граматика* < *ґрамматіка / кграматика, астрологія* < *астролокгія, генеалогія* < *енеалоґія, каталог* < *каталогъ / каталокгъ, парадигма* < *парадиґма* та інші). До речі, така заміна [ґ] та [кг] на [ґ] фіксується вже у староукраїнських пам'ятках, зокрема в „Палінодії" З. Копистенського, творах І. Вишенського та деяких інших (пор. *астрологъ* і *астрологъ, еокграфъ* і *еографъ, екгзарха* і *екзарха, каталогъ* і *каталогъ, теологіѧ* і *теология, траґедіа* і *трагедіа, типокграфия* і *типографѣя*) та інші. Це є свідченням того, що грецька [γ] у цей період вимовлялася як фрикативний звук [ґ].

Щоправда, у „Малоруско-німецькому словарі" Є. Желехівського деякі з названих грецизмів подаються через літеру [ґ] (наприклад, *ґеоґрафія, ґеометрія, ґраматика / граматика*) (див. Жел., 1, с. 168—169).

Запозичення з німецької мови

Лексичні запозичення з німецької мови сягають найдавнішого періоду. Ще до утворення Київської держави східні слов'яни вступали у контакти, переважно торговельні або воєнні, з германо-романськими племенами. Унаслідок таких контактів до живої мови східних слов'ян, а згодом і літературної, потрапила чимала кількість старогерманізмів, як, наприклад, *витязь, князь, майстер, котел* та інші.

З німецької мови була засвоєна безпосередньо або через польське посередництво певна кількість слів у XIII—XIV ст. (*бровар, ґрунт, крам* та інші). Однак переважна більшість германізмів припадає на XV—XVII ст. Помітну роль у цьому відіграло маґдебурзьке право, що було тоді запроваджене в українських містах.

Серед запозичених слів з німецької мови значну кількість становлять слова з літерою [ґ], рідше [g] та диграфом [кг], що могли вживатися як на початку, так і в середині і дуже рідко у кінці слова. Лексичні запозичення з німецької мови стосуються будівництва, військової справи, побуту, суспільного життя, землеробства та інших сфер життєдіяльности. Тут слід назвати такі: *буркграбя, букграба* „управитель замку; міський урядовець" (свн. *burc+grave*, стп. *burgrabia*) (1552, ОКр. З.,

с. 156 зв.; 1579, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 65), *буркграбий* „т. с." (1593, Арх. ЮЗР, 1/1, с. 360), *ґанокъ, кганокъ* „ґанок, передсінок; галерея, балкон; дашок над воротами" (свн. *gang*, стп. *ganek*) (1552, ОЛЗ, с. 158 зв.; 1627, ЛБ, с. 93; друга половина XVI, КА, с. 3), *кгарбаръ* „кушнір" (свн. *gerwer*, стп. *garbarz*) (XVII, Тимч., с. 637); *кгатунокъ, гатунокъ* „ґатунок, сорт" (нвн. *Gattung*, стп. *gatunek*) (1641, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 764; XVIII, Арх. Сул., с. 165); *ґбуръ* „власник нерухомості, господар" (свн. *gebur*, стп. *gbur*) (1627, ЛБ, с. 113), *ґвалтъ, кгвалтъ* „насильство, зґвалтування; крик, ґвалт; навальність, ґвалтовність; тривога, сполох" (свн. *gewalt*, стп. *gwałt*) (1627, ЛБ, с. 70; 1584, АЖМУ, с. 87) і *гвалтъ* (1632, МІКСВ, с. 274); *квалтъ* (1542, AS, IV, s. 112), *кглейтъ, глейтъ* „охоронна грамота" (свн. *geleite*, стп. *gleit*, стч. *gleit*) (1581, ЖКК, II, с. 89; XVII, Крон. Боб., с. 211), *кглансъ* „переносне чистота, краса" (свн. *glanz*, стп. *glanc*) (1598, Отп. КО, с. 17 зв.), *ґмахъ, кгмахъ, гмахъ* „кімната, приміщення; будинок; житло, оселя; яскиня, печера" (свн. *gemach*, стп. *gmach*) (1627, ЛБ, с. 41, 181; 1564, AS, VI, s. 253; XVII, Крон. Боб., с. 113) і *гмахъ* (1627, КМПМ, I, дод., с. 321), *ґмѣнъ, кгмѣ(и)нъ* „гурт; народ, люд" (свн. *gemeide*, стп. *gmin*) (середина XVII, Кас., с. 81; 1582, Кр. Стр., с. 49), *кгмырати* „мудрувати, вигадувати, виявляти" (свн. *gemähren*, стп. *gmerać*) (1598, Ист. фл. син., с. 43 зв.) і *гмырати* (1608—1609, Виш. Зач., с. 223), *кгнотъ, гнотъ* „ґніт" (свн. *knoten*, стп. *gnot*) (1607, ЛСБ, 1044, с. 3 зв.; XVIII, Дн. Хан., с. 121), *кголдъ* „васальна присяга на вірність" (свн. *hold*, стп. *hołd*, стч. *hold*) (початок XVII, КЛ, с. 76), *ґонтъ, кгонтъ* „ґонт, ґонта" (свн. *gant*, стп. *gont*, стч. *hont*) (1627, ЛБ, с. 34; 1594—1595, ЛСБ, 1041, с. 1 зв.) і *гонтъ* (1607—1645, РДВ, с. 20), *конътъ* (1592, ЛСБ, 1040, с. 6), *кготы, кготове* „готи" (свн. *gote*) (1582, Кр. Стр., с. 46 зв., 47 зв.), *грайцаръ* „монета в Австрії, яка дорівнювала 1/100 гульдена" (нім. *Kreuzer*) (XVIII, Урб., с. 57), *кграната, граната* „граната" (нім. *granate*) (XVII, Літ. Сам., с. 56; XVIII. Вел. Сказ., с. 243), *гротъ, кгротъ* „спис" (свн. *grat*, стп. *grot*) (1627, ЛБ, с. 125; 1572, Арх. ЮЗР, 7/I, с. 240) і *гротъ* (1637, Інв. Усп., с. 68), *кгрубринъ* „груба шовкова тканина" (свн. *grobgrïn*, стп. *grubrin*) (1596, Арх. ЮЗР, 3/I, с. 82), *ґрундаль* „некваліфікований робітник" (свн. *grundel*, стп. *grundal*) (1627, ЛБ, с. 29), *ґрунтъ, кгрунтъ, грунтъ* „земля, ґрунт; рілля; наділ, ділянка; фундамент; основа, підстава" (свн. *grund*, стп. *grunt*) (1627, ЛБ, с. 79, 153; середина XVII, Хрон., с. 163 зв.; XVII, Крон. Боб., с. 62 зв.) і *грунтъ* (1606, НЗУжг., XIV, с. 225), *ґрунтовати, кгрунтовати* „закладати фундамент, засновувати; зміцнювати" (свн. *grïnden*, стп. *gruntować*) (1627, ЛБ, с. 153; 1598—1599, Апокр., с. 31 зв.), *кгрышпанъ* „фарба мідянка" (свн. *grïenspan*, стп. *gryszpan*) (1607, ЛСБ, 1044, с. 5), *кгумъ* „клей" (свн. *gummi*) (1577, AS, VI, s. 78); *реґалы* „невеличкий орґан" (свн. *regal*, стп. *regał*) (1627, ЛБ, с. 119), *фиґа, фѣґа, фикга* „фіга" (свн. *vige*, стп. *figa*) (1627, ЛБ, с. 103, 156; 1556—1561, ПЄ, с. 238), *фолґа, фолькга* „полегшення, пільга; потурання, попуск" (свн. *folge*, стп. *folga*) (1627, ЛБ, с. 146; 1581, ЖКК, I, с. 220) і *фолга* (1523, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 523), *цеґла* „цегла" (свн. *ziegel*, стп. *cegła*) (1627, Дух. б., с. 364, 366) і *цегла* (1552, ОКЗ, с. 37), *цукгли* „поводи" (нім. *zugel*, стп. *cugle*) (1643, ЦДІАУК, 11, 1, 10, с. 98 зв.), *швaґеръ* „шурин" (свн. *schwager*, стп. *szwagier*) (1633, ЛСБ, 1054, с. 2 зв.) і *швагеръ* (1623, МІКСВ, с. 71) та *швакеръ* (1586, ЛСБ, 91, с. 2), *юркгелтъ* „данина за рік" (свн. *jargelt*, стп. *jurgelt*) (1627, ЛБ, с. 140; 1618, ЧИОНЛ, XIV—3, с. 115); *цуґъ, цукгъ* „чотири- або шестикінний запряг; цуґ; течія,

біг" (нім. *zug*, стп. *cug*) (1626, ЛСБ, 1049, с. 6; 1584, АЖМУ, с. 101) і *цугъ* (1633, ЛНБ, 5, II 4060, с. 27 зв.), *шпѣ(ѧ)гъ*, *шпикгъ* „шпигун, шпіон" (свн. *spehaer*, стп. *szpieg*) (1627, ЛБ, с. 52, 86, 98; середина XVII, Хрон., с. 163) і *шпигъ* (1605—1606, Перест., с. 37) та інші.

З розглянутих германізмів у сучасній українській мові — літературній і діалектній — використовуються такі, як *ґанок*, *ґвалт*, *ґніт*, *ґонт*, *ґрунт*, *ґрунтувати*, діал. *шваґер*, зі збереженням давньої вимови. Деякі слова, хоч і збереглися в українській мові, проте вживаються з літерою [*ґ*]. Наприклад, *глянс*[22] < *кглѧнсъ*, *граната* < *кграната*, *фіга* < *фиґа*, *фикга*, *цегла* < *цеґла*, *цуг* < *цугъ*, *цукгъ*, *шпигун* < *шпикгъ*. Така заміна [*ґ*], [*g*] та [*кг*] на [*ґ*], рідше [*к*] фіксується вже у староукраїнських пам'ятках досліджуваного періоду (наприклад, *ганокъ* і *ганокъ*, *гвалтъ* і *гвалтъ*, *квалтъ*, *гмахъ*, *кгмахъ*, *gмахъ* і *гмахъ*, *кгмырати* і *гмырати*, *гротъ* і *гротъ*, *грунтъ*, *кгрунтъ*, *gрунтъ* і *грунтъ*, *фиґа* і *фига*, *цеґла* і *цегла* та деякі інші, що свідчить про їх пристосування до фонетичної системи тогочасної української мови.

Запозичення з французької мови

Французькі слова почали проникати в українську мову пізно, щойно в XVII—XVIII ст., при цьому здебільшого через посередництво польської або російської мов. Засвідчуються в українських пам'ятках XVII—XVIII ст. слова, що проникли з французької мови, з літерою [*g*] та дифграфом [*кг*] як на початку, так і в кінці слів. Їх налічується дев'ять, і вживаються вони на позначення назв одягу і тканин, військової справи, абстрактних понять та іншого. Це такі слова: *галонъ*, *кгаліонъ* „золота або срібна облямівка на вбранні" (фр. *galon*) (XVIII, Літ. Вел., IV, с. 120; Тимч., с. 636), похідне *галіоночокъ* від *кгаліонъ* (XVIII, Тимч., с. 636), *gаргуроновый* „виготовлений з шовкової тканини, яку привозили до Франції зі Східної Індії" (фр. *gourgouron*) (XVIII, Тимч., с. 637), *кгарнизонъ* „гарнізон, залога" (фр. *garnison*) (XVIII, Вел. Сказ., с. 140), *gарцетъ* „кафтан без рукавів" (фр. *corset*) (1764, Арх. Люб., с. 22), *gрадынаполь* „шовкова тканина, що вироблялася в Неаполі" (фр. *gros de Naples*) (1764, Арх. Люб., с. 22), *кграндукъ* „титул деяких західноєвропейських володарів" (фр. *grand duc*) (1624, МИВР, с. 164), *gредитуръ* „шовкова тканина, виготовлена у французькому місті Тур" (фр. *gros de Tours*) (XVIII, Тимч., с. 647), *gрезета* „звичайна тоненька тканина" (фр. *grisette*) (1764, Арх. Люб., с. 22), *фатиґа* „клопоти" (фр. *fatigue*, стп. *fatyga*) (1637, УЄ Кал., с. 7).

З проаналізованих слів у сучасній українській літературній мові використовується лише лексема *гарнізон* < *кгарнизонъ* зі зміною [*кг*] на [*ґ*].

Запозичення з тюркських мов

Лексичні елементи з тюркських мов проникали до східнослов'янських, у тому числі й до української, вже у найдавніші часи, але найбільше їх припадає на XII—XVIII ст., коли посилились контакти торгово-еко-

[22] О. Пономарів пропонує у словах *глянс* і *цут* писати літеру *ґ*. Див.: Пономарів О. Фонема *г* та *ґ*...— С. 17, 21.

номічного та воєнного характеру східних слов'ян з тюркськими народами. Фіксуються тюркізми з літерами [ґ], [g] та з диграфом [кг] і в пам'ятках української мови XVI—XVIII ст. Їх небагато, всього п'ять — три з початковим [ґ] та диграфом [кг] і два у середині слів. Уживалися вони на позначення назв одягу, взуття, представників соціальних груп, предметів побуту. Це *гауры, кгаурове* „назва, яку давали магометяни християнам" (тюрк. *giaur*) (XVII, Літ. Сам., с. 330; XVI, Тимч., с. 637), *ґемѣя* „чотирибічне судно для перевезення збіжжя" (тур. *gemi*) (XVIII, Тимч., с. 642), *кгермачокъ* „вид верхнього чоловічого одягу" (зменш. від тюрк. *armjak*) (1598? Виш. Кн., с. 105); *баґазия, бакгазия* „бавовняна тканина, ситець" (тур., ар. *bagazija*) (1637, Інв. Усп., с. 75; 1579, ЛСБ, с. 1033), *бачмаґи, бачмакги* „черевики" (тур. *bašmak*) (1627, ЛБ, с. 23; 1595, Арх. ЮЗР, 3/I, с. 113).

Запозичення з угорської мови

Пам'ятки української мови XVI—XVII ст. фіксують лексичні запозичення з угорської мови, щоправда, у невеликій кількості. Вони відбиті у пам'ятках, писаних на території Закарпаття, зокрема в „Нягівському Євангелії" та „Урбарі". Хоч угорською мовою володіла значна частина духовенства, а також і віруючі, які спілкувалися з угорським населенням, проте незначна кількість мадяризмів пояснюється тим, що угорська мова не була спорідненою з українською. Вплив угорської мови був незначним і стосувався лише певних семантичних груп лексики, зокрема суспільно-політичної та військової. У „Нягівському Євангелії" засвідчені такі мадяризми з літерою [ґ] та диграфом [кг] і на початку, і в середині, і в кінці слів: *ґазда* „чоловік, муж; хазяїн, господар" (уг. *gazda*) (XVI, НЄ, с. 18; 1603, НЗУжг., XIV, с. 223), похідне *ґаздувство* „господарство, хазяйство" (XVI, НЄ, с. 212), *ґермекъ, кгермекъ* „джура, зброєносець" (уг. *gyermek*, стп. *giermek*) (1627, Дух. б., с. 3 зв.; 1563, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 47), *инъґедованя* „дозвіл" (уг. *enged*) (XVI, НЄ, с. 152), *инґедовати, єнґедовати* „дозволяти, погоджуватися; поступатися" (уг. *engedovau*) (XVI, НЄ, с. 152), *биршаг* „штраф" (уг. *bírság*) (1603, НЗУжг., XIV, с. 223).

Ряд лексем із літерою [ґ] на початку і в середині слів засвідчено в „Урбарі". Це *биршаґа* (с. 66), *Вендикъ Фоґадови* (с. 62), *ґазда* (с. 56), *ґаздꙋствѣ* (с. 53), *ґрайцари* (с. 57), *еґзекꙋцію* (с. 64), *ниґда* (с. 69), *рабшаґꙋ* (с. 56), *ягромъ* (с. 65).

З наведених мадяризмів у сучасних українських діалектах вживаються лише *ґазда, ґаздівство* < *ґаздувство, биршаг* < *биршаґ*.

Запозичення з італійської мови

Лексичні запозичення з італійської мови належать до пізніших запозичень. Вони засвідчуються в українських пам'ятках кінця XVII — першої половини XVIII ст. Засвоювалися італійські слова через посередництво польської або російської мов. У пам'ятках української мови XVI—XVIII ст. кількість слів з літерами [ґ], [g] та диграфом [кг], що проникли з італійської мови, небагато, усього чотири. Вони стосувалися передусім військової справи та судноплавства. Це, зокрема, такі: *кгазета, газета* „вісті, новини; газета, часопис" (іт. *gazetta*, польс. *gazeta*) (XVIII, Літ. Вел.,

III, с. 429; Дн. Марк., III, с. 105; Вел. Сказ., с. 143), *ґалера, кгалера (кгалєра)* „багатовеслове судно; у минулому заслання на тяжкі роботи на галерах" (іт. *galera*, стп. *galera*) (1582, Кр. Стр., с. 51 зв.; XVIII, Тимч., с. 636), *кгалета* „однощоглове судно" (іт. *galeotta*) (XVIII, Літ. Вел., III, с. 488), *кгвардия* „велика кількість людей; гвардія" (іт. *guardia*, стп. *gwardia*, рос. *гвардия*) (1604, Арх. ЮЗР, 8/III, с. 495) і *квардия* (1627, Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 588).

З італійської мови до нас дійшли слова *кгазета, ґалера, кгвардия*, зазнавши певних фонетичних змін: заміна [ґ] та [кг] на [г] та голосного [и] на [і] у слові *кгвардия*.

Запозичення з інших мов

Фіксуються в українських пам'ятках слова з літерами [ґ] і [g], які проникли з інших мов: румунської, іспанської, голландської, гебрейської. Вони малочисленні. Це *ґавра* „барліг" (рум. *gaură*) (XVIII, Тимч., с. 635), *ґваякъ* „назва дерева" (ісп. *guaja*, стп. *officinale*) (XVIII, Тимч., с. 640), *gерналъ* „назва тварини" (гол. *garnaal*) (XVIII, Дн. Хан., с. 318), *ґой* „кожний, хто не іудей, чужоземець" (гебр. *goim*) (XVII, Тимч., с. 645).

Розглянувши слова із задньоязиковим приголосним [ґ] в українських пам'ятках XIV—XVIII ст., можна зробити такі загальні висновки:

1. Поява нового задньоязикового [g] була зумовлена, з одного боку, впливом чужих мов через численні запозичення з них, для передачі яких в українській мові не було точного фонетичного еквівалента, з другого — браком у підсистемі задньоязикових приголосних дзвінкого звука, який би протиставлявся глухому [к].
2. Слова з новим задньоязиковим [g] засвідчені в пам'ятках української мови протягом усього досліджуваного періоду, але неоднаково: найменше їх у пам'ятках XIV—XV ст., найбільше — у пам'ятках XVI—XVII ст.
3. Новий задньоязиковий приголосний [g] в українських пам'ятках передавався по-різному: літерами [ґ], [g], [γ] та диграфом [кг], при цьому в різних позиціях — на початку, у середині та в кінці слів.
4. У „Словнику староукраїнської мови XIV—XV ст." слів із задньоязиковим [g] засвідчено усього 25, причому передавався він через диграф [кг], з них 17 на початку слів та вісім — у середині.
5. Набагато більше слів зі задньоязиковим [g] зафіксовано у пам'ятках XVI — першої половини XVII ст. У „Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст." та Картотеці до нього таких слів відбито понад 340, з них з літерою [ґ] на початку 67, у середині — 47, у кінці — шість; з літерою [g] на початку слів — одне; з літерою [γ] на початку слів — чотири, у середині — три; з диграфом [кг] на початку слів — 122, у середині — 88, у кінці — два.
6. Дещо менше засвідчено слів із задньоязиковим приголосним [g] у староукраїнських пам'ятках другої половини XVII—XVIII ст. В „Історичному словнику українського язика" за редакцією Є. Тимченка подано 212 реєстрових слів[23] лише з літерою [ґ], хоч у цитатно-

[23] У цьому словнику відсутні 90 слів з початковими [ґ] та [кг], засвідчені у „Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст."

му матеріалі є написання через літеру [*g*] та дограф [*кг*]. Найбільшу кількість становлять написання через буквосполуку [*кг*] — 108 слів, дещо меншу — через літери [*ґ*] — 98 та [*g*] — 80*.

7. У писемних пам'ятках староукраїнської мови відбиті різні способи передачі нового задньоязикового приголосного [*g*]. Найбільшу кількість становлять слова з написанням дографа [*кг*] — 337 слів, при цьому в усіх позиціях — на початку, у середині та в кінці і продовж усього досліджуваного періоду. Дещо менш численними є слова з написанням літери [*ґ*], при цьому в усіх позиціях, але з їх фіксацією у пам'ятках з другої половини XVI—XVIII ст.— 218 слів. Малочисленними є слова, написані через літеру [*g*] на початку та у середині, при цьому переважно в пам'ятках другої половини XVII—XVIII ст.— 80, та найменш численними є слова, написані через літеру [*γ*] — сім, при цьому у пам'ятках першої половини XVII ст.
8. Брак єдиних правописних норм позначався на вживанні паралельних варіантів задньоязикового [*g*], зокрема [*ґ*] і [*кг*] (*фиґовый* і *фикговый*), [*кг*] і [*г*] (*паракгрaфъ* і *параграфъ*), [*г*] і [*к*] (*анґира* і *анкира*), [*кг*] і [*к*] (*кгвардия* і *квардия*), [*кг*], [*г*] і [*к*] (*безмозкгий, безмозгий* і *безмозкій*). Написання у словах літери [*г*] свідчило про адаптацію її відповідно до фонетичної системи української мови.
9. Неоднаковою є фіксація слів із новим задньоязиковим приголосним [*g*] у різних варіантах [*г, g, γ, кг*] у пам'ятках різних стилів і жанрів. Найчастіше фіксуються слова з різними варіантами задньоязикового [*g*] у пам'ятках конфесійного, офіційно-ділового та полемічного стилів, менше — у пам'ятках художнього та розмовно-публіцистичного.
10. Слова з різними варіантами нового задньоязикового приголосного [*g*] проникли в староукраїнську мову з інших мов — як слов'янських, так і неслов'янських. Найбільшу кількість становлять запозичення з польської, латинської і німецької мов, меншу — з грецької, угорської і найменшу — з інших мов (італійської, французької, голландської, іспанської та тюркських).
11. Семантика запозичених слів з різними варіантами задньоязикового [*g*] різноманітна і стосується суспільно-політичної, адміністративно-юридичної, побутової, виробничої й церковної лексики.
12. Історична доля слів, засвідчених у писемних пам'ятках української мови XIV—XVIII ст. з літерою [*ґ*], неоднакова. Одні з них дійшли до наших днів і широко використовуються у сучасній українській мові — літературній та діалектній, зазнавши певних фонетичних змін (*ґанокъ / кганокъ / ganокъ, кгвалтовникъ / gвалтовникъ, ґвалтовный, ґвалтомъ, ґезъ, кгнотъ, ґонтъ, кгонтаръ, ґонтовый, ґратка, ґданский, ґрунтъ, ґрунтовный / кгрунтовный, ґрунтовати / кгрунтовати, кгречный, кгрышпанъ, кгузикъ, кгузоватый, кгузъ, кгумь* та інші, діал. *варґи, биршаґ*), інші, яких більшість, вийшли з ужитку в процесі природного старіння лексики (*кгамаинъ, ґбуръ,*

* Така невідповідність між загальною кількістю реєстрових слів та способами їх передачі пояснюється паралельним вживанням літер [*ґ*] і [*g*] та дографа [*кг*] типу *ґроно, gроно, кгроно; ґвалтъ, gвалтъ, кгвалтъ* та ін.

ґермакъ, ґермекъ, ґлейтъ, кгисарчикъ, ґмѣнъ, кгранд̀укъ, кгротокъ, ґрундаль і подібні), ще інші адаптувались на ґрунті української мови відповідно до її фонетичної системи, замінивши різні варіанти задньоязикового [*g*] літерою [*ґ*] (*геоґрафія* < *ґеωґрафіа* < гр. *γεωγραφία*, *геометрія* < *ґеωмєтріа* < лат. *geometria* < гр. *γεωμέτρια*, *ґарнець* < *ґарнецъ* < стп. *garniec*, *ґвардія* < *кгвардия* < іт. *guardia*, *ґрабування* < *ґрабованє* < стп. *grabowanie*, *астрологія* < *астролокгія* < гр. *'αστρολογία*, *фігура* < *фиґура* / *фикгура* < стп. *figura* < лат. *figura*, *ґазета* < *газета* < *кгазета* < іт. *gazetta* та інші).

Умовні скорочення назв мов

ар.	арабська
гебр.	гебрейська
гол.	голландська
гр.	грецька
ісп.	іспанська
іт.	італійська
лат.	латинська
нвн.	нововерхньонімецька
нлат.	новолатинська
польс.	польська
рос.	російська
рум.	румунська
свн.	середньоверхньонімецька
стп.	старопольська
стч.	старочеська
тур.	турецька
тюрк.	тюркські
уг.	угорська
фр.	французька
цсл.	церковнослов'янська

Джерела

АЖМУ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 рр.).— К., 1965.

Ак. Полт. ур. — Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в. (1664—1680).— Чернигов, 1912.— Вып. 1, 2; 1914.— Вып. 3.

Андр. Лям. — [Андреевич Давид]. Лѧмєнтъ по Свѧтоблúвє зóшломъ... Іωаннѣ Васил'євичѹ Прєзвúтєри...— Луцьк, 1628.

Ант. — Антиризис або апологія проти Христофора Філалета.— Вільна, 1599 // Российская историческая библиотека.— Петербург, 1903.— Т. XIX.— Кн. 3.— С. 477—982.

Апокр. — Апокрисисъ албо ѡтповѣдь на книжкы о съборѣ берєстєйскомъ...— Острог, 1598—1599.

Арх. Люб. — Любецкий архив графа Милорадовича.— К., 1898.— Вып. 1.

Арх. Сул. — Сулимовский архив. Фамильныи бумаги Сулимы Скорупъ и Войцеховичей XVII—XVIII в.— К., 1884.

Арх. ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов...— К., 1859—1911.— Ч. 1—8.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.— Lwów, 1887—1910.— T. I—VII.

АСД — Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси...— Вильна, 1867—1874.— Т. I—X.

АЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...— Санкт-Петербург, 1863.— Т. I; 1865.— Т. II; 1867.— Т. III.

Бер. В. — Беринда Памво. На Р҃ж҃ство... Вѣршѣ...— Львів, 1616 // ЧИОНЛ.— К., 1912.— Кн. XXIII, отд. 3.— С. 65—96.

Вел. Сказ. — Сказание о войнѣ козацкой з поляками Самійла Величка // Пам'ятки українського письменства.— К., 1926.— Т. I.

Виш. Зач. — Сие писание зовется зачапка мудраго латынника з глупым русином в диспутацию. 1608—1609 // Іван Вишенський. Твори.— К., 1959.— С. 197—231.

Виш. Кн. — Книжка Иоанна мниха Вишенского... 1588—1600 // Іван Вишенський. Твори.— К., 1959.— С. 41—158.

ВЛС — Артикули або закони Великого князівства Литовського, 1566 // ЛНБ, від. рук., о/н, № 15.

Волк. — Розмышлянє ѡ мѹцѣ х҃а сп҃ителѧ н҃шого... Вѣршами написаныи прєзъ многогрѣшного Инока Іоаникіа Волковича.— Львів, 1631.

Гарм. — Гармонія східної церкви з костелом римським.— Вільна, 1608 // Русская историческая библиотека. Т. VII: Памятники полемической литературы в Западной Руси.— Петербург, 1882.— Кн. 2.— С. 169—222.

Гр. Сл. — Пр҃пбнаго Максима грєка... Слово а҃.. Слово в҃.— К., 1619 // Ієромонах Азаріас. Вѣра Єдинои Стои... Црквє на Всходѣ.— Арк. 184—306.

ДМВН — Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. (Збірник актових документів).— К., 1981.

Дн. Марк. — Дневник генерального подскарбія Якова Марковича (1717—1734).— К., 1893.— Т. I—II (1735—1740); Львів, 1913.— Т. IV.

Дн. Хан. — Дневник генерального хоружого Николая Ханенка 1723—1753 гг.— К., 1884.

Дух. б. — Дх҃о́вныи Бє́сѣды с҃тго ѡц҃а на́шєго Макарія пѹстєлника... ѡ доскона́лствѣ Хр҃істїанъ Православныхъ...— Вільна, 1627.

Євх. — Євхаристиріон, албо вдѧчностъ... Пєтру Могилѣ... одъ спудєовъ гимназїум...— К., 1632 // Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.— К., 1924.— С. 291—305.

Жел. Сл. — Лєіт҃ѹргіаріон Си єстъ слѹжєбникъ... изданъ... иждивєнієм... Арсєнїа Жєлиборскогѡ...— Львів, 1646.

ЖКК — Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни // Акты, изданные Временной Комиссией...— К., 1849.— Т. I—II.

З. Каз. — Зизаній Стефан. Казаньє с҃тго Кирилла Патрїаръхи іерᶜслимъского, ѡ антіхристѣ и знакѡˣ єго...— Вільна, 1596.

ЗНТШ — Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1896.— Т. XI—XII; 1897.— Т. XIX; 1898.— Т. XXV; 1899.— Т. XXVIII; 1903.— Т. LIV; 1908.— Т. LXXXI.

Інв. Усп. — Інвентар сиріч порядное описаня вещей обрітающихся в скарбці церковном при храмі Успенія...— Львів, 1637.

Ист. фл. син. — Исто́рїа ѡ листрикїйскомъ... або флорєнᵗскоᵐ синодѣ...— Острог, 1598.

КА — Крехівський апостол.— [Б. м.], друга половина XVI ст.

Кас. — Іѡаннᵃа Кассіана пᵾстынᵎожителя ѡ ᵾставаˣ манастырскиˣ.— [Б. м.], середина XVII ст.

Кіз. Ходк. — Яснєѡсвєцоной... Панєи Аннѣ Ходкєвичовнѣ Кнѧжнѣ Корєцкой. (Філофей Кізаревич) // Акафистъ Пречистой Богородици... отъ єллинскаго исправленный... и иждивєніемъ... Філо҂ѳ҂єа Кізарєвича... изданный.— К., 1625.

ККПС — Книга Київського підкоморського суду (1584—1644) / Підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін.— К., 1991.

КЛ — Київський літопис.— [Б. м.], початок XVII ст. // Сборник летописей... изданный Киевской комиссией для разбора древних актов.— К., 1888.— С. 73—92.

Кл. Остр. — Невідомий твір Клирика Острозького.— Острог, 1599 // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Львів, 1906.— Т. V.— С. 201—229.

КМПМ — Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники...— К., 1883.— Т. I; 1898.— Т. II.

Кн. о св. — Книга ѡ с҃щєнъствѣ...— Львів, 1614.

Коп. Апок. — Передмова З. Копистенського до книги „С҃тгѡ О҃ца Нш҃гѡ Андрєа Архієпᶜпа Кєсаріа Каппадокійскіа. Тлъкованіє на Апокалѵпсіи..." — К., 1625.— С. 1—4.

Коп. Каз. — Ка́заньє на чᶜтномъ по́грєбѣ прєвєлєбногѡ ѡ҃ца киР Єліссєа вᵡ Іероскиᵐмонасєхъ Єѵ҂ѳ҂имія Плєтєнє́цкогѡ...— К., 1625.

Коп. Пал. — Копистенський Захарія. Палінодія.— К., 1621.

Коп. Пал. (Лв.) — Копистенський Захарія. Палінодія (львівський список).— К., 1621 // ЗНТШ.— Львів, 1903.— Т. LIV.— С. 23—33.

Крон. Боб. — Лѣтописецъ си єстъ кроника з розных Авторов и гистриков... Єстъ написана... Леонтием Боболинским.— К., 1699.

Кр. Стр. — Кройника... с полᵡскоᵍ на рᾱскии дїалє́ктъ прєложона прєзъ Матфєя Стриковъского.— [Б. м.], 1582.

Літ. Вел. — Лѣтопис Самоила Величка.— К., 1848.— Т. I; 1851.— Т. II; 1855.— Т. III; 1864.— Т. IV.

Літ. Сам. — Лѣтопис Самовидца.— К., 1878.

ЛЛ — Львівський літопис 1498—1649 // НБУ, № VIII 206 м/37, арк. 162—182.

ЛНБ — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Лохв. кн. — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів).— К., 1986.

ЛСБ — Документи Львівського Ставропігійського братства, кінець XVI — середина XVII ст. // Львівський історичний архів, ф. 129, оп. 1.

Лѣк. — Лѣка́рство на ѡспа́лый оумыслъ чоловѣ́чій...— Острог, 1607.

Лям. К. — Лѧмєнтъ ꙋ свѣ́та оубо́гихъ... Леонтіа Карповича...— Вільна, 1620.

Мел. Л. — Листъ Мєлєтїѧ... до вєлєбного єпископа Ипатїѧ Потѣ́ѧ.— Дерманъ, 1605.

МИВР — Кулиш П. Я. Материалы для истории воссоединения Руси.— Москва, 1877.— Т. I.

Мит. кн. — Берестейська митна книга.— [Б. м.], 1583 // Центральна наукова бібліотека АН Литви у Вільнюсі, від. рук., ф. 16, № 3, арк. 1—100 зв.

МІКСВ — Проф. Хв. Тітов. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI—XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.

Мог. Тр. — Єѵхологіѡн албо молитвословъ, или трє́бникъ... повєлѣнїє́ᵐ... ѡ҃ца Пєтра Могилы...— К., 1646.

НБУ — Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

НЄ — Поучения на євангелие по Няговскому списку 1758 г. // Материалы для истории Угорской Руси... изд. А. Петровым.— Санкт-Петербург, 1914.— Вып. VII.

НЗУжг. — Наукові записки Ужгородського ун-ту.— 1955.— Т. XIV.

О обр. — Ѡ образѣ́хъ... // Ієромонах Азаріас. Вѣ́ра Єдинои... Апᶜтлскои Ц҃рквє на Всходѣ́.— К., [бл. 1619].— Арк. 1—599.

ОКЗ — Опис Київського замку.— К., 1552.

ОКр. З. — Опис Кременецького замку.— Кременець, 1552.

ОЛЗ — Опис Луцького замку.— Луцьк, 1552.

О тайн. — Наѹ́ка о сєѧми тайнахъ ц҃рковныхъ...— Львів, 1645.

Отп. КО — Ѡᵀпи́съ на листъ... ипа́тїа володимєрского... До... Костєᴺти́на Ѡстроᶻского...— Острог, 1598.

ОЧерк. З. — Опис Черкаського замку.— Черкаси, 1552.

ПВКРДА — Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов...— К., 1846—1848.— Т. I—III.

Перест. — І. Борецький. Пересторога... на потомные часы православным христіаном.— Львів, 1605—1606.

Перло — Пєрло Многѡщѣ́нное... Кириѳа Транквѣ́ліона.— Чернігів, 1646.

ПЄ — Пересопницьке євангеліє 1556—1561 рр. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик.— К., 2001.

ПІФ — Першодрукар І. Федоров та його послідовники на Україні (XVI — І пол. XVII ст.). Зб. документів.— К., 1975.

ПККДА — Памятники, изданные Киевской комиссией для розбора древних актов.— К., 1898.— Т. I, изд. 2; 1897.— Т. II, изд. 2.

Прич. отех. — Марка Антонїѧ архієпᶜскопа Спалѧтенᵗского. Причины ѡᵀєханьѧ єго зє Вѧѡхъ.— Єв'є або Вільна, 1616.

Проп. р. — Різні проповіді.— [Б. м.], початок XVII ст.

РДВ — Реєстр доходів і видатків.— Львів, 1607—1645.

Розм. — Розмова (Рукописна українська пам'ятка кінця XVI ст.) // Паризька національна бібліотека, шифри SL n°7; N 2. 290.

Син. Тр. — Синаксаръ прєждє минєи... // Тріѡдіон си єстъ Трипѣснєцъ...— К., 1631.— С. 812—816.

Сл. о зб. — Слово о збꙋрєню пєкла...— [Б. м.], перша половина XVII ст. (за списком XVIII ст.) // ЗНТШ.— Львів, 1908.— Т. LXXXI.— С. 5—50.

См. Грам. — Грамматіки славе́нскимъ правилноє сунтагма...— Єв'є, 1619.

Тр. — Тріѡдіон Си єстъ Тріпѣснєцъ.— К., 1627.

Травн. — Травник — лікарський порадник.— [Б. м.], XVI ст. // Наукова бібліотека Харківського національного університету ім. М. Горького, № 1—2, 121 159/с.

Тр. Ч. — Тріѡдіон си єстъ Тріпѣснєцъ с҃тои вєликои чєтырдєсѧтницы...— К., 1640.

ТУ — Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина.— К., 1990.

УЄ № 31 — Учительне євангеліє. З території Бойківщини, кінець XVI ст. // ЛНБ, від. рук., ф. 1 (НТШ), № 31.

УЄ Кал. — Є҃ѵ҃гл҃іє ꙋчитєлноє... прє҃ с҃т҃. ѡ҃ц҃а на҃шєго Калліста... по гр҃єцкꙋ написаноє, а тєпєр повторє... на рꙋ҃скій пєрєло́жєноє... повєлєніє҃мъ... Пєтра Могѷ́лы...— К., 1637.

Урб. — Первый печатный памятник угроруського нарѣчия. Урбаръ // Петров А. Материалы для истории Угорской Руси.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. V.

Хрон. — Книга глаголємаѧ кроникъ... („Хронограф").— [Б. м.], середина XVII ст. // Российская государственная библиотека, ф. 236, № 4.

ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України у Києві.

ЧИОНЛ — Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1890.— Кн. IV; 1891.— Кн. V; 1912.— Кн. XXIII.

Словники

Жел. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар.— Львів, 1886.— Т. 1.

ЛБ — Беринда П. Лексикон словенороський.— К., 1627 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К., 1961.

ЛЗ — Зизаній Л. Лексис.— Вільна, 1596 / Підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука.— К., 1964.

ЛС — Є. Славинецький. Лексикон латинський / Підгот. до вид. В. В. Німчук.— К., 1973.

Сл. УМ — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 1994—2002.— Вип. 1—9.

ССМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: У 2 т.— К., 1977—1978.— Т. 1—2.

Тимч. — Історичний словник українського язика / За ред. Є. Тимченка.— Харків; Київ, 1930—1932.— Т. 1.

Ярослав ДАШКЕВИЧ

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення (Львів. Україна)

ВІД ІРАНСЬКОГО *MUHR* („ПЕЧАТКА") ДО УКРАЇНСЬКОГО *МОГОРИЧ*

З усіх країн Переднього Сходу першою державою, у якій склалася високоорганізована бюрократична система, що утворила мережу канцелярій різного рівня, була Персія від часів Сассанідів (226—651). Канцелярське життя мало тут багатовікові традиції — тому й нічого дивного, що мовні канцеляризми іранського походження увійшли у мови сусідніх народів і збереглися навіть під час арабізації адміністрації за панування Омайядів (661—750). Це спостереження стосується не лише таких країн, що мали власну державність, а пізніше опинилися під перською владою (наприклад, Вірменія), але і тих народів, які поступово переходили від кочового способу життя до осілого — й, організовуючи власні державні організми, запозичали досвід перських канцелярій (маю на увазі арабів, турків).

(Залишаємо на боці бюрократичну систему Візантійської імперії, яка в часи своєї могутности була також близькосхідною державою, бо традиції канцелярії були тут інші.)

Запозичення з перської мови (докладніше з мов середньо- та новоіранського періодів) поширилися, таким чином, на Закавказзя, Близький Схід, а, згодом, унаслідок експансії тюркських народів на Південну і Східну Європу, також на Балканський півострів, Північне Причорномор'я, Поволжжя, отже, й на території сучасних України та Росії.

Є кілька іранізмів канцелярського походження, що досі збереглися в східнослов'янських мовах (наприклад, сучасне російське *бумага*, слово, яке ще у XVII ст. конкурувало в Україні зі словом *папір*, що надійшло з Західної Європи, але також, власне кажучи, східного походження: папірус у давньому Єгипті). Тепер хочу звернути увагу на історію іранського слова *muhr* „печатка" та похідних від нього інших слів в неіранському мовному контексті.

До речі, іранське *muhr* „печатка, перстень з печаткою" пов'язується з санскритом, у якому *mudrā-, mudrikā* — це також „печатка, перстень з печаткою"[1].

---

[1] Hübschmann H. Armenische Grammatik. 3., unveränderte Aufl.— Hildesheim; New York, 1972.— S. 197. Цитуючи лексичний матеріал, зберігаємо написання авторів, не намагаючись їх уніфікувати.

Для поняття „печатка" у середньо- та новоіранських мовах уживалися фонетично близькі слова. В одній з середньоіранських, а саме у согдійській (тепер мертвій) було *mwhr*[2], за іншими прочитаннями — *myδr*[3]; *mwhr* є також у середньо- та новоперській[4]. Правдоподібно, аналогічно або близько звучало відповідне слово в аланській мові, бо в східноосетинській, яку обґрунтовано вважають спадкоємницею аланської, на початку XIX ст. зафіксовано слово *mixur* у значенні „печатка"[5]. Як відомо, алани (аси, яси, язиґи) були близькими сусідами східних слов'ян у Північному Причорномор'ї, а елементи іранської культури і релігії залишили помітний слід у культурі давніх українців.

У вірменській мові протягом низки століть (принаймні від V до XIII ст.) „документ, грамоту, віручу та дарчу грамоту, купецьке зобов'язання" називали *murhak*. Згідно з формулами цих часів, „грамоту (*murhak*) писали і засвідчували печаткою". Слово *murhak* є у класичних вірменських авторів, що писали грабаром (старовірменською мовою), таких як Павстос Бюзанд, Мовсес Хоренаці, Кіракос Гандзакеці[6]. *Murhak* — це не вірменський новотвір, бо таке слово є також в середньоперській (т. зв. пеглевійській); у такій формі воно перейшло і до халдейської.

Араби прийняли іранське *muhr* у розумінні „печатка, перстень з печаткою" і зберегли це слово донині, а також знали ще в VI ст. уже згаданий термін *muhrag* для поняття „грамота"[7]. Досі *muhradar* — це „охоронець печатки, канцлер"[8].

Більші та менші тюркські народи Східної Європи засвоїли іранське *muhr* згідно з фонетичними особливостями своїх мов — та й не без впливу османсько-турецької. Бо в турецькій, також сучасній, *mühür*, в османсько-турецькій також *möhür*, це „печатка, перстень з печаткою, відбиток печатки"[9]; *mühürdar* — „охоронець печатки", ще й „особистий секретар міністра або іншого високого урядовця" (за османською традицією, нині слово, що має значення, переважно, історичного терміна)[10]. А

---

[2] Henning W. Ein manichäisches Bet- und Beichtuch // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften.— Berlin, 1937.— Jahrg. 1936: Philosophisch-historische Klasse; N 10.— S. 18, 46, 142.

[3] Лившиц В. А. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии.— Москва, 1962.— С. 55 (Согдийские документы с горы Мут. Чтение, перевод, комментарии.— Вып. 2); Боголюбов М. Н., Смирнова О. И. Хозяйственные документы.— Москва, 1963.— С. 71—72 (Согдийские документы...— Вып. 3).

[4] Hennig W. Ein manichäisches Bet- und Beichtuch.— S. 24; Миклухо-Маклай Н. Д. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке (Новый источник по исторической географии Азербайджана и Армении) // Ученые записки Института востоковедения.— Москва; Ленинград, 1954.— Т. 9.— С. 204 (*мухр*).

[5] Miller W. Die Sprache der Osseten // Grundriss der iranischen Philologie.— Strassburg, 1903.— Anhang zum Bd. 1.— S. 9.

[6] Hübschmann H. Armenische Grammatik.— S. 197.

[7] Hübschmann H. Zur Chronologie der armenischen Vocalgesetze // Hübschmann H. Kleine Schriften zum Armenischen / Herausgeg. von R. Schmidt.— Hildesheim; New York, 1976.— S. 349.

[8] Wehr H. A Dictionary of Modern Written Arabic / Ed. by J. M. Cowan. 3d ed.— Ithaca; New York, 1976.— P. 929.

[9] Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий.— Санкт-Петербург, 1911 (Москва, 1963).— Т. 4.— Стб. 2130, 2219; Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь.— Москва, 1977.— С. 651; Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük / New Redhouse Turkish-English Dictionary.— İstanbul, 1979.— P. 815.

[10] Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь.— С. 651; Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük.— P. 815.

далі ціла низка похідних: *möhür kazan, mühür kazïcï* „гравер печаток"[11]; *möhür mumu, mühürmumu*", „лак, сургуч"[12]; *mühürlïk* „уряд охоронця печатки"[13] і т. д.

У тюркських мовах Східної Європи, отже в зонах, близьких до східнослов'янського ареалу, а також в етнічних островах у межах цього ж ареалу:

у найдавнішій стадії кримськотатарської мови (у т. зв. *Codex Cumanicus*, перша половина XIV ст.)[14] *moghor*[15].

У близькій до неї караїмській (у галицькому, луцькому і тракайському діалектах) — *могъор* та *мохъор*[16], а також *мöхъöр* (у кримському діалекті)[17];

у мертвій на сьогодні вірменсько-кипчацькій — *moĥur* (не лише „печатка", але також „тавро на коні)[18];

у гагаузькій — *мўўр* (не тільки „печатка", ще й „штемпель")[19];

у татарській — *мөһер* (тепер вважається застарілим)[20];

врешті у казахській — *мөр*[21].

Виникає питання чи іранське *muhr* або похідні від нього слова проникли також у східнослов'янські мови; яким чином, коли та у якій формі. Якщо мати на увазі можливе запозичення, то, навіть, виходячи з культурно-історичних реалій, коли б могло йтися про безпосереднє запозичення з іранських, вірменської та арабської мов, контакти яких зі східнослов'янським світом (близьке сусідство з аланами-ясами, торговельні стосунки IX — першої половини XIII ст., при яких новоперська мова була своєрідною комерційною *lingua franca*, починаючи ще, мабуть, з

---

[11] Радлов В. В. Опыт...— Т. 4.— Стб. 2130; Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük.— P. 815.

[12] Радлов В. В. Опыт...— Т. 4.— Стб. 2130; Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь.— С. 651; Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük.— P. 815.

[13] Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük.— P. 815.

[14] Мову кодексу часто визначають як „половецьку" („команську"), що не відповідає реаліям, бо назва рукопису анахронічна. Див.: Дашкевич Я. Р. Codex Cumanicus — вопросы возникновения // Вопросы языкознания.— 1985.— № 4.— С. 72—83.

[15] Kuun G. Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum.— Budapestini, 1880.— P. 53, 305 (у тогочасній перській lingua franca, що вживалася в Причорномор'ї, також *moghor:* Там само.— P. 53, 348).

[16] Радлов В. В. Опыт...— Т. 4.— Стб. 2122 (*мохор*); Баскаков Н. А., Дубинский А., Зайончковский А. и др. Караимско-русско-польский словарь.— Москва, 1947.— С. 408.

[17] Баскаков Н. А., Дубинский А., Зайончковский А. и др. Караимско-русско-польский словарь.— С. 409.

[18] Документы на половецкоим языке XVI в. (Судебные акты Каменец-Подольской армянской общины) / Изд. Т. И. Грунин.— Москва, 1967.— С. 133—134, 170, 216 (*мохур*); Абдуллин И. А. Протокол от 17 августа 1580 г. Каменец-Подольского суда на кыпчакском языке // Исследование языка древнеписьменных памятников.— Казань, 1980.— С. 59; Schütz E. An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora // Between the Danube and Caucasus.— Budapest, 1984.— P. 319, 330.

[19] Гайдарджи Г. А., Колца Е. К., Покровская Л. А. и др. Гагаузко-русско-молдавский словарь.— Москва, 1973.— С. 335.

[20] Абдуллин И. А., Ганцев Ф. А., Мухамадиев М. Г. и др. Татарско-русский словарь.— Казань, 1988.— С. 218.

[21] Махмудов Х., Мусабаев Г. Казахско-русский словарь.— Алма-Ата, 1987.— С. 252.

часів функціонування Великого шовкового шляху) не були цілком епізодичними, то навряд чи вони могли залишити тривалий слід у канцелярській сфері, у мовленні або в письмі. Геополітичне становище в Східній Європі різко змінилося пізніше: вперше — після монголо-татарської інвазії на Східну Європу і утворення Золотоординської держави з розвиненою бюрократичною системою (середина XIII—XIV ст.) та вдруге — після захоплення Північного і Північно-Західного Причорномор'я Османською імперією (XV ст.). Саме тоді, як свідчать джерела, у східнослов'янських мовах починає уживатися слово „*могорич*".

В Україні „*могоричь*" згадується вже в другій половині XIV ст. (1359 і 1378 рр. у Перемишлі) та означає „почастунок для свідків якоїсь угоди" або (за подібною інтерпретацією) „частування з приводу завершення якоїсь справи". В тогочасних документах вживається формула „*пить могоричь*"[22]. Ця формула збереглася до XIX—XX ст. включно[23]. У XVI ст. *могоричь* символізував завершення угоди про купівлю—продаж[24], а погоню за могоричами (в період перетягання православних на унію) прирівнювали до підкупу[25]. У наступному столітті слово *могоричь* опинилося в ще ширшому семантичному полі — вживалося як синонім „плати (додаткової?) для завершення роботи"[26].

У північній Московії слово *могорьць, могорецъ, магарецъ* у розумінні „плата, додаткова плата (крім основної), винагорода" зафіксовані в текстах кінця XV—XVI ст.[27] У російському мовленні XIX ст. слова *могорыч, магарыч,* у діалектах також *магорец, могорец* означали ще „пригощання, випивку при завершенні торговельної операції, грошову плату"[28].

Етимологи XIX—XX ст. сконструювали, на нашу думку, дуже штучну гіпотезу, що слово це походить від арабського *maḫārīḏ* (читай *магарідж*) та увійшло до української мови, як твердять, „через посередництво тюркських мов конкретно не з'ясованим шляхом — запозичено з арабської мови"[29]. З українських праць тут можна цитувати „Етимологічний словник української мови", „Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.", які, зрештою, йдуть за „Этимологическим словарем русского

---

[22] Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. / За ред. Л. Л. Гумецької.— К., 1977.— Т. 1.— С. 605. Багатий матеріал про слововживання подає: Купчинський О. Зі спостережень над символами староукраїнського звичаєвого права // З його духа печаттю... Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка.— Львів, 2001.— С. 108—113.

[23] Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала „Киевская старина" / Ред. Б. Д. Гринченко.— К., 1908 (1958).— Т. 2.— С. 438 (могорич запили).

[24] Свєнціцький І. Нариси з історії української мови.— Львів, 1920.— С. 71 (документи 1570 р.).

[25] Христофоръ Филаретъ. Апокрисисъ албо отповѣдь на книжкы о соборѣ берестейскомъ именемъ людій старожитной релѣгіи греческой...— Острогъ, 1598—1599.— Арк. 171 зв.

[26] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129.

[27] Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка.— Санкт-Петербург, 1902 (Москва, 1958).— Т. 2.— Стб. 160; Словарь русского языка XI—XVII вв. / Гл. ред. Ф. П. Филин.— Москва, 1982.— Вып. 9.— С. 230.

[28] Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Дополн. О. Н. Трубачева.— Москва, 1986.— Т. 2.— С. 635.

[29] Покликання на літературу: Фасмер М. Этимологический словарь...— Т. 2.— С. 635; Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1989.— Т. 3.— С. 494.

языка" М. Фасмера та великою кількістю давнішої літератури[30]. Побудувати достовірний шлях від арабської до української чи російської навіть при тюркському посередництві дуже важко, якщо взагалі можливо (в тюркських мовах Східної Європи, наскільки нам відомо, немає аналогій до арабського слова). Невмотивованим є виведення походження слова *могорич* від форми множини, яка звучить, як подано раніше, *магарідж*, а не від однини *maḫrağ* (тобто *маградж*). Але форма множини, очевидно, краще підходила під гіпотезу арабської генеалогії слова.

Простіше і логічніше походження слова *могорич* можна пояснити так.

Іранське *muhr* у такій чи іншій фонетичній модифікації — вже згідно з законами тюркських мов — у розумінні „печатка" не могло увійти до східнослов'янських мов навіть після встановлення золотоординського панування, бо відповідні терміни — „печать", „печатник" уже функціонували в давньоруський період. Але воно цілком добре могло ввійти до мови — та й, очевидно, ввійшло — в складі слова *„могорич"* для позначення закінчення якоїсь справи, справи, що, в розумінні сторіч, вже була завершеною, припечатаною.

Варто, в зв'язку з цим, звернути увагу на переносне значення турецького слова *mühür*, яке збереглося досі: *mühürünü basmak* (буквально значить „прикласти печатку, проштампувати") — у переносному значенні „підтвердити, що якась справа завершена правильно"; „давати гарантію про щось", „бути цілком переконаним в чомусь". Та, відповідно, з негативною анотацією: *mühürünü yalamak* (буквально „злизувати печатку") значить „не дотримувати слова", „порушити умову"[31]. На жодне вгощання тут немає натяку. З іншого боку, характерно, що в сербській мові (як відомо, Сербія кілька століть була під османським пануванням) у розумінні українського могорича функціонує слово *могор* (тобто, первісно, „печатка")[32]. Також у російській, у російсько-тюркській контактній зоні (колишня Оренбурзька губернія) слово *магара* дорівнює українському могоричеві в розумінні „подарунок"[33]. Як похідне слово, вже на українському ґрунті, виникла назва своєрідної ніби професії „могоричник" — свідка, якого частують учасники угоди. 1451 р. слово *„могоричникъ"* засвідчено в документі, складеному у Вільнюсі[34]. Цікаво, що вже українське слово *„могоричник"* повернулося у такому вигляді в тюркське середовище — до вірмено-кипчацької мови (подається у документі з Кам'янця-Подільського 1559 р.)[35]. До польської мови слово *mohorycz* увійшло з української.

Є підстави вважати, що перське слово *muhr* залишило слід у східнослов'янських мовах у похідному варіанті (в українській — *могорич, могрич*; у білоруській — *магарыч*; у російській — *магарыч, могарыч, могорич, магорец* та ін.). Це перське слово ввійшло до XIV ст. при тюрк-

---

[30] Етимологічний словник...— Т. 3.— С. 494.

[31] Баскаков А. Н., Голубева Н. П., Камилева А. А. и др. Турецко-русский словарь.— С. 651; Redhouse Yeni türkçe-inglizce sözlük.— P. 815.

[32] Етимологічний словник...— Т. 3.— С. 494.

[33] Фасмер М. Этимологический словарь...— Т. 2.— С. 635.

[34] Словник староукраїнської мови...— Т. 1.— С. 605.

[35] Документы на половецком языке...— С. 165, 186.

ському посередництві фонетично незначно змінено у похідному варіанті, саме у переносному значенні. Найімовірніше, цей тепер уже торговельний термін виник при реалізації купецьких умов, спершу з купцями східного походження. Він символізував прикладення печаток до документа (бо на Сході печатка відіграла основну роль на документі, а не підпис, якого часто зовсім не було — така її роль в українському козацькому середовищі зберігалася у південно-східній Україні до XVIII ст. включно) про завершення певної торговельної операції. Уявні, своєю чергою, печатки замінили частуванням сторін та свідків. Цей акт в українському звичаєвому праві перетворився у ритуал, який підтверджував — і підтверджує досі — реалізацію купівлі-продажу. Поступово семантичне поле слова поширювалося, що, однак, уже виходить за межі нашого повідомлення.

Святлана МАРОЗАВА

Беларускі Гродзенскі дзяржаўны універсітэт імя Янкі Купалы (Гродна. Беларусь)

УНІЯЦКАЯ ЦАРКВА БЕЛАРУСІ Ў МОЎНЫХ ПРАЦЭСАХ КАНЦА XVI — ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ XIX СТОГОДДЗЯ

Наўрад ці калі раней на Беларусі і Украіне філалагічныя пытанні ўсведамляліся настолькі значнымі і ставіліся так востра, як у час вялікіх канфесійных узрушэнняў другой паловы XVI—XVII ст. З аднаго боку, мова вызначала культурную, рэлігійную, ідэалагічную, этнічную арыентацыю тагачаснага грамадства. Аддаючы перавагу царкоўнаславянскай мове або лаціне, духоўная і свецкая эліта такім чынам выказвала сваю прыхільнасць і сімпатыі да праваслаўнага Усходу або каталіцкага Захаду, а паўсядзённае выкарыстанне мовы роднай ці польскай было паказчыкам патрыятычных або асімілятарскіх настрояў. З другога боку, вострыя міжканфесійныя змаганні, як слушна сцвярджае А. Купчынскі, былі важнай адпраўной кропкай у вырашэнні моўнай праблемы. На нашых землях склалася тады спецыфічная моўная сітуацыя, пры якой развіваліся і мелі прымяненне шэраг розных моў, якія належалі да зусім розных моўных сістэм, мелі розную структурную будову і адрозніваліся як паходжаннем, так і характарам выкарыстання. Гэта быў час, калі ў асяроддзі славянскіх народаў узнікаюць праблемы, звязаныя з паралельным развіццём і функцыянаваннем „свяшчэнных" і нацыянальных моў. Асаблівым этапам у развіцці „рускай" народнай мовы стала пасляберасцейская эпоха[1].

Уніяцкая царква, якая вядзе адлік сваёй гісторыі ад Берасцейскага сабора 1596 г., не магла не ўпісвацца ў сучасныя ёй моўныя працэсы. У моўнай праблеме, што спадарожнічала канфесійным пературбацыям XVI—XIX ст., яна праводзіла сваю мэтанакіраваную, усвядомленую лінію, якая, аднак, карэктавалася дзяржаўнай палітыкай і культурнымі павевамі часу.

Узнікшы на аснове праваслаўнай, уніяцкая царква пераняла і яе стараславянскую мову[2], чым падкрэсліла сваю пераемнасць, непарыўнасць традыцыі і літургічную сувязь з іншымі цэрквамі візантыйска-славянскага абраду. Яе санкцыянаванне як літургічнай, на думку В. Німчука, было

---

[1] Купчинський О. Українська церква і питання української (руської) народнорозмовної мови у другій половині XVI—XVII століттях // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Pod red. S. Kozaka.— Warszawa, 1997.— N 4—5.— С. 203, 205, 211, 216.

[2] Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви.— Париж, 1959.— Москва, 1991.— Т. 1.— С. 641 (репринт. вид.).

адным з важнейшых, кардынальных пазітыўных пунктаў берасцейскага акту з пункту погляду зацвярджэння нацыянальна-рэлігійнай ідэнтычнасці русінаў у царкоўна-рэлігійным кантэксце Польшчы, канфесійнай і пісьмова-літаратурнай мовай якой была латынь[3].

Фармальнымі актамі рымская курыя забяспечыла уніяцкае набажэнства на царкоўнаславянскай мове і нават арганізавала падрыхтоўку духоўных кадраў з адпаведным лінгвістычным ухілам у закладзеным Урбанам VIII (1624—1644) у Рыме „новым алюмнаце для самой Русі [...], абы ў ім набажэнства манахамі закону святога Васіля Вялікага мовай славянскай, без аніякай адмены адпраўлялася, як адпраўляецца тут у нас, у манастырах рускіх, і каб у ім прысылаемыя з Русі алюмны ў павуках [...] цвічылі, і народу рускаму, выходзячы адтуль, служылі"[4].

Хоць пазіцыі царкоўнаславянскай мовы ў ВКЛ у канцы XVI ст. моцна пахіснуліся і ёю карысталася толькі вузкае кола людзей з ліку духоўнай і свецкай інтэлігепцыі Беларусі, а фармаванне і разыходжанне з ёй беларускай і ўкраінскай моў робіць яе малазразумелай і пепапулярнай у народзе, яе аўтарытэт яшчэ быў даволі высокі. Таму гэта мова і пісаныя ёю помнікі з'яўляліся святыпяй, нацыянальным скарбам для першых пакаленняў уніятаў[5]. Яны, хоць і бачылі ў адданасці стараславяншчыне адну з прычын культурнага кансерватызму праваслаўнай Русі, „огиду" паствы да праваслаўнай царквы[6], стрымліванне вылучэння з яе абдымкаў беларускай нацыянальнай культуры і развіцця старабеларускага пісьменства, крытыкавалі гэту традыцыю, але выкарыстоўвалі ў сваёй практыцы. Смаленскі епіскап-палеміст Л. Крэўза пісаў пра неабходнасць садзейнічаць пашырэнню шанавання царкоўнаславянскай мовы[7], увага да якой ў канцы XVI ст. некалькі ўзмацнілася ў сувязі з ідэалагічнай барацьбой вакол Берасцейскай уніі і рухам супраць польска-лацінскай моўнай экспансіі. „Регулы" (настаўленні для пастыраў) І. Кунцэвіча сведчаць пра яго імкненне захаваць у богаслужэнні царкоўнаславянскую мову: „Кгды теж читают Евангелие, албо якую молитву в голос, або ектении, не мают выкладат словенских слов по руску, але так читати яко написано"[8]. Даследуючы моўныя вынікі Берасцейскай уніі, Б. Вальчак выказаў пастулат аб яе ўплыве на ўздым прэстыжу гэтай мовы[9].

Аб'ектыўны працэс заняпаду (XVI — першая палова XVII ст.) і крызісу (другая палова XVII ст.) царкоўнаславяншчыны, паціснутай лацін-

---

[3] Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI — початку XVII століть // Берестейська унія та українська культура XVII століття: Матеріали Третіх „Берестейських читань". Львів, Київ, Харків, 20—23 червня 1995 р. / Ред. Б. Гудзяк.— Львів, 1996.— С. 12.

[4] Smotrycki M. Apologia.— Dermań, 1628.— K. 4 zw.

[5] Лабынцаў Ю. Пачатае Скарынам: Беларуская друкаваная літаратура эпохі Рэнесансу.— Мінск, 1990.— С. 96.

[6] Biblioteka Narodowa w Warszawie, dział rękopisów, N 2574, k. 180 zw.

[7] Grabowski T. Z dziejów literatury unicko-prawosławnej w Polsce. 1630—1700.— Poznań, 1922.— S. 8—9.

[8] Карский Е. Ф. Белорусы.— Петроград, 1921.— Т. III: Очерки словесности белорусского племени.— Ч. 2: Старая западно-русская письменность.— С. 143.

[9] Walczak B. Językowie konsekwencje unii brzeskiej: Postulaty badawcze // Czterechsetlecie unii brzeskiej: Zagadnienia języka religijnego / Pod red. Z. Leszczyńskiego.— Lublin, 1998.— S. 12.

скай і польскай мовамі, закрануў уніяцтва, але быў улічаны ім па-свойму. Царква пайшла па шляху яе дэмакратызацыі і беларусізацыі — збліжэння з народнай і ўзбагачэння беларускімі моўнымі рысамі, у чым стала годнай пераемніцай справы Ф. Скарыны. Абеларушаная царкоўнаславянская мова часта фігуруе ў крыніцах над назвай „славяна-руская" або „руска-славянская". Я. Суша ў 1665 г. сведчыў, што бачыў „славяна-рускія зборнікі" ў І. Кунцэвіча[10].

Польскі філолаг А. Навумаў прасачыў працэс адыходу (ён назваў яго дэфармацыяй) ад традыцыйнай царкоўнаславянскай мовы на матэрыяле уніяцкай гімнаграфіі, пачатак якой звязаны з ушанаваннем І. Кунцэвіча. Першыя паэтычныя набажэнскія тэксты ў гонар полацкага архіепіскапа, якія ўзніклі ў хуткім часе пасля яго гібелі, напісаны ў лепшых традыцыях царкоўнаславянскай мовы на тэрыторыі Кіеўскай мітраполіі. З часам мова уніяцкіх тэкстаў „становіцца ўсё горшай" (на ёй з'яўляюцца налёты простанароддзя, паланізмы) і кантрастуе з даунійнымі творамі. Затым, па назіраннях даследчыка, наступае ўсё больш выразная паланізацыя мовы, якая асабліва ўзмоцнена ідзе пасля Замойскага сабора, а разам з тым і ўвабранне ёю шматлікіх беларускіх асаблівасцяў. Па звязванні праваслаўнай царквой Рэчы Паспалітай свайго лёсу з маскоўскім цэнтрам, робіць выснову даследчык, ідзе адасабленне уніяцкай традыцыі: уніяцкая літаратура жывіцца за кошт польскай і лацінскай літаратур, з аднаго боку, і народнай рэлігійнай культуры, з другога[11]. Пра гэту цікавую з'яву адасаблення уніяцкай царкоўнаславянскай моўнай традыцыі акадэмік Я. Карскі пісаў наступнае: „У той час, калі ў Маскоўскай Русі мовай святога пісання і богаслужэння служыць царкоўнаславянская мова ў рускай яе рэдакцыі, у Літве спачатку зрэдку, а потым усё часцей і часцей месца царкоўнаславянскай мовы ў кнігах святога пісання заступае мясцовая гаворка беларуская"[12]. Набліжэнне уніяцкай царквой мовы св. пісання да мовы народа адпавядала настроям розумаў таго часу. У выніку літургічная мова ў Расіі і Беларусі не была ідэнтычнай. Ва уніяцкіх цэрквах Дзісненскага павета, гаворыцца ў крыніцы 1836 г., „богаслужэнне хаця і праводзіцца на славянскай мове і падобна да грэка-расійскага, але з вялікім адступленнем"[13]. Таму гэта моўнае адступленне ўзяліся ў 1830-я г. ламаць.

Узнікшая на хвалі контррэфармацыі, уніяцкая царква выкарыстала народжаную Рэфармацыяй цікавасць да нацыянальнай мовы і дала ёй поўнае права грамадзянства ва ўсіх сферах сваёй дзейнасці (у паўсядзённым ужытку, казаннях, палемічнай публіцыстыцы, рэлігійнай літаратуры, справаводстве), акрамя літургічнай. У аснове царкоўнай моўнай палітыкі ляжала ўвядзенне ў сакральную сферу беларускай („рускай" паводле крыніц) мовы, якой раней адводзілася роля непрэстыжнага,

---

[10] Герич Ю. Бібліографічний огляд писань св. Йосафата // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio II.— Romae, 1967.— Vol. VI.— P. 142.

[11] Naumow A. Cerkiewnoslowiańska hymnografia unitów // Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów slowiańskich / Pod red. R. Łużnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego.— Kraków, 1994.— S. 340, 342, 344.

[12] Драгун Ю. Уніяцкая царква Беларусі і дзяржаўная палітыка // З гісторыяй на „Вы": Публіцыстычныя артыкулы. Вып. 2 / Уклад. У. Арлова.— Мінск, 1994.— С. 95.

[13] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 3245, воп. 2, спр. 370, арк. 13 адв.

другараднага сродку камунікацыі, пры захаванні ў якасці кананічнай царкоўнаславянскай. Гэта садзейнічала кансалідацыі беларускай народнасці і з'яўлялася своеасаблівым індыкатарам яе фармавання.

У канцы XVI — пачатку XVII ст. уніяцкае духавенства задавала тон у беларусізацыі царквы. „Мы шануем славянскія кнігі [...],— адказваў І. Руцкі, абвінавачаны М. Сматрыцкім ў вырачэнні уніятамі славянскай і беларускай моваў.— Больш за тое, заўсёды заклікаем прамаўляць казанні рускай мовай і патрабуем чыніць ёю ўсе публічныя выступы"[14]. Па сведчанню І. Марахоўскага, дзеячы брацкага руху прызнавалі папскай выдумкай шырокае ўжыванне уніяцкімі папамі ў храме жывой гутарковай мовы. Зразумелая народу, яна была той прыцягальнай сілай, дзякуючы якой альтэрнатыўная царква здолела павесці за сабой значную частку праваслаўнага насельніцтва. Свядомае парушэнне уніяцкім клірам кансерватыўнай праваслаўнай традыцыі — разглядаць мову народа толькі як сапсуты і непрыдатны для культурнага развіцця варыянт недаравальна забытай вытанчанай царкоўна-кніжнай мовы — мела важнае грамадска-палітычнае значэнне. Прэтэндуючы на выключнае права кіраўніцтва нацыянальна-культурным адраджэннем, брацкія дзеячы вымушаны былі наследаваць уніяцкім калегам і таксама ішлі на парушэнне сваёй традыцыі, якая перасцерагала ад захаплення „подлейшей и простейшей" „рускай" мовай у царкве[15], патрабавала „книги церковные все и уставы словенским языком друкуйте [...] Евангелия и Апостола в церкви, на литургии простым языком не выворачивайте", чым праяўлялі непаслядоўнасць у гэтай галіне[16].

Пасля 1596 г. у праваслаўным і уніяцкім асяроддзі адбываецца ўзлёт перакладчыцкай дзейнасці з царкоўнаславянскай, польскай і лацінскай моў на „простую". Як пісаў у 1595 г. І. Пацей, „писма и книг светых отец [...] в нашом языку Руском не маем"[17]. Пераклад рэлігійнай літаратуры на нацыянальныя мовы з'яўляецца надзейным сведчаннем нацыянальнага абуджэння. Пацей сам займаўся перакладчыцкай дзейнасцю: у 1597 г. выдаў ў беларускай версіі польскамоўныя кнігі Скаргі. З 11-ці твораў, напісаных Пацеем у 1598—1608 гг., 6 на беларускай і 5 на польскай мове[18]. Некаторыя выходзілі на адной, а потым перакладаліся ім на другую; некаторыя адразу былі двухмоўнымі. У творах гэтага выдатнага майстра слова гучаць сатырычна-фальклорныя матывы, жывая народная гаворка[19].

Звычайны агляд мовы палемічных сачыненняў канца XVI — пачатку XVII ст. прыводзіць да нечаканага назірання: мясцовыя ідэолагі і арганізатары уніі часцей за ўсё у адстойванні царкоўнага саюза карысталіся старабеларускай мовай, у той час як апалагеты праваслаўя, якія абвіна-

---

[14] Саверчанка І. Апостал яднання і веры: Язэп Руцкі.— Мінск, 1994.— С. 43.

[15] Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры: У 2 т.— Мінск, 1968.— Т. 1.— С. 324; История белорусской дооктябрьской литературы.— Минск, 1977.— С. 187.

[16] Карский Е. Ф. Белорусы.— С. 7.

[17] Гарошка Л. Пад знакам „рускае і польскае веры" // Спадчына.— 2000.— № 1.— С. 118.

[18] История белорусской дооктябрьской литературы.— С. 170—172.

[19] Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. / М. П. Касцюк, У. Ф. Ісаенка, Г. В. Штыхаў і ін.— Мінск, 1994.— Ч. І. — С. 87.

вачвалі іх у нацыянальнай здрадзе, нярэдка ўжывалі польскую мову ў абароне сваёй веры[20]. Усе антыуніяцкія творы М. Сматрыцкага, акрамя дзвюх невялікіх прац, выйшлі на польскай мове. Затое І. Кунцэвіч польскую мову для творчасці не ўжываў[21]. Адзін са складальнікаў „Анталогіі рэлігійнай думкі Беларусі. Ч. 1—3: Праваслаўе. Уніяцтва. Каталіцызм" У. М. Конан на аснове вывучэння крыніц засведчыў, што большасць твораў заснавальнікаў уніяцкай царквы і звязаных з ёю дакументаў напісаны па-старабеларуску і звернуты да беларускага народа. Па-польску пісаліся толькі паасобныя палемічныя творы ў адказ на такія ж польскамоўныя выступленні праціўнікаў уніі[22]. Замоўчванне ў савецкія часы ўкладу уніяцкіх пісьменнікаў, сярод якіх было нямала майстраў слова, і вучоных канца XVI—XVII ст. у зацвярджэнні аўтарытэту нацыянальнай мовы і развіцці старабеларускага пісьменства збядняла і скажала карціну нашай духоўнай культуры.

На старабеларускай мове напісаны пастанова Берасцейскага сабора 1596 г.[23], граматы мітрапаліта Рагозы 1596—1598 гг., бласлаўёная грамата грозаўскаму святару, скарга на віленскіх папоў-апазіцыянераў, адказ на абвінавачванне ў адступніцтве[24] і 74 казанні І. Пацея[25]. „Па-руску" прысягалі пры пастаўленні на пасаду епіскапы: полацкія Гедэон Бральніцкі ў 1601 і Антон Сялява ў 1624 г.; уладзіміра-брэсцкія ў 1614 і 1632 гг., турава-пінскі Грыгоры Міхаловіч, віцебскі Нічыпар Лазоўскі; архімандрыты: супрасльскі ў 1603 г., кобрынскі ў 1633 г., полацкі ў 1643 г. і ін.[26] Мітрапаліты давалі прысягу на лаціне.

Пададзены ва ўсходнеславянскай гістарыяграфіі XIX—XX ст. такой адыёзнай постаццю І. Кунцэвіч, абвінавачаны ёй ў дэнацыяналізатарскай дзейнасці, пісаў свае творы, выступаў з казаннямі, ліставаўся з мітрапалітам Руцкім на беларускай мове, усведамляў сябе „рускім"; і вядомыя толькі 2 яго лісты (да Л. Сапегі), напісаныя па-польску[27] Епіскапская прысяга, загады і завяшчанні 1627 і 1637 г. І. Руцкага — на старабеларус-

---

[20] Марозава С. В. Пра некаторыя парадоксы паланізацыі беларусаў „рускай" уніяцкай царквой // Наш Радавод.— Кн. 8: „Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X—XX ст.": Матэрыялы міжнароднага круглага стала, Гродна, 28—30 верасня 1999 г. / Заходне-беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы.— Гродна; Беласток, 1999 (2000).— С. 236; іїї ж. Моўная палітыка і практыка уніяцкай царквы ў Беларусі // З гісторыі уніяцтва ў Беларусі (да 400-годдзя Брэсцкай уніі) / С. Марозава, Т. Казакова, Ю. Бохан і ін.; пад рэд. М. В. Біча і П. А. Лойкі.— Мінск, 1996.— С. 105.

[21] Німчук В. Конфесійне питання і українська мова...— С. 13.

[22] Конан У. Уніяцтва на Беларусі: да праблемы рэлігійнай адаптацыі ў нацыянальнай культуры // Наш Радавод: Матэрыялы міжнар. навук. канф. „Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII—XX ст.", Гродна, 3—5 ліпеня 1996 г. / Заходне-беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы / Пад рэд. Д. У. Карава.— Гродна, 1996.— Кн. 7.— С. 335.

[23] Рукапісны аддзел Навуковай бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, ф. 4, спр. 25686.

[24] Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 823, оп. 1, д. 195, 202, 209, 226.

[25] Пекар А. Іпатій Потій — провісник з'єднання // Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Sectio II.— Romae, 1996.— Vol. XV.— P. 238.

[26] РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 248, 263, 368, 514—515, 612, 622, 737, 754.

[27] Жукович П. О неизданных сочинениях Иосафата Кунцевича // Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. 1909.— Санкт-Петербург, 1910.— Т. XIV.— С. 227.

кай мове[28]. На ёй пратакаліраваліся паседжанні базыльянскіх кангрэгацый[29].

У абстаноўцы, калі адшліфаваная пад пёрамі берасцейскіх палемістаў, меўшая дзяржаўны статус нацыянальная мова імкліва страчвала апору ў адукаваных колах і здавала свае пазіцыі ва ўстановах, грамадскім жыцці і пісьменстве на карысць польскай і лацінскай, дзеячы уніі ўсвядомілі цяжар адказнасці за яе стан, узаконіўшы ў 1636 г. выкарыстанне ў сваёй царкве. На парадку дня віленскай кангрэгацыі, сярод іншых, стаяла ўзнятае манаскай „браціяй" пытанне „о потребе уживаня от нас языка руского в мовах наших, а меновите и особливе в церквах в казанях". Пададзеныя ёй на разгляд пункты чытаў сам мітрапаліт. Кангрэгацыя пастанавіла, „абы отцове и братия закону нашого в церквах не иншым, але руским толко языком проповед слова Божого чинили"[30]. У білінгвістычнай богаслужбовай практыцы гзта мова заняла, такім чынам, становішча, абсалютна роўнае з царкоўнаславянскай.

У святле вышэйзгаданага, а таксама з улікам моўных рэалій Беларусі наступнага часу, аж да нашых дзён, справядлівым будзе прызнанне канца XVI — першай паловы XVII ст. эпохай найбольшага ўжывання беларускай мовы ў канфесійнай сферы і непасрэднай спрычыненасці да гэтай з'явы уніяцкай царквы. Паланізацыя пачала апаноўваць рэлігійную сферу яшчэ ў даберасцейскі перыяд. Полацкі епіскап, які памёр у 1594 г., „мовил по полску"[31]. Магілёўскае праваслаўнае брацтва ў сакавіку 1597 г. атрымала каралеўскі прывілей на школу „языка и письма словеньского, руского, греческого, латинского и польского"[32].

Хуткае, інтэнсіўнае і на першых парах добраахвотнае засвойванне інтэлектуальнай і палітычнай элітай лацінскай і польскай моў напачатку мела пазітыўнае значэнне, бо дапамагала адаптацыі на Беларусі культурных і навуковых дасягненняў хрысціянскага Захаду, была прыкметай еўрапеізацыі і, як тады здавалася, ніякай пагрозы для развіцця роднай культуры не несла. Выкарыстаннем ў творах, адрасаваных спаланізаванай інтэлігенцыі, мовы пануючага этнасу, палемісты абодвух лагераў пашыралі сферу яе ўжывання. Аднак „самастойнае" спальшчэнне XVI — першай паловы XVII ст. змянілася паланізацыяй другой паловы XVII—XVIII ст., накідваемай Польскім каралеўствам, зацікаўленым у інтэграцыі насельніцтва вялізнай Рэчы Паспалітай на аснове сваёй мовы і культуры.

Польская мова дапаўняе „руска-славенскае" двухмоўе апякаемай касцёлам уніяцкай царквы. Яна загучала ў ёй спачатку эпізадычна, а потым усё часцей, чым бліжэй да канца XVII ст. Яе выкарыстанне ў сярэдзіне — другой палове XVII ст. іерархіяй у зносінах з органамі дзяржаўнай улады, судовымі ўстановамі, у царкоўным справаводстве, казан-

---

[28] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). Archiwum Radziwiłłów, dział VIII: Duchowieństwo, N 704; РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 336, 459, 541, 677.

[29] Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург, отд. рукописей и редкостной книги (далі — РНБ), ф. QI, д. 60—61.

[30] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 408, оп. 1, спр. 827, арк. 111—112.

[31] Беларускія летапісы і хронікі.— Мінск, 1997.— С. 196.

[32] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— Санкт-Петербург, 1851.— Т. 4: 1588—1632.— С. 170.

нях, творах, ліставанні і размове з'яўлялася адлюстраваннем змены моўных арыентацый у грамадстве ў цэлым. Гэта паланізацыя ішла не з сутнасці Берасцейскай уніі, а звонку — яна абумоўлівалася дзяржаўнай нацыянальна-моўнай палітыкай і неабходнасцю адаптацыі да моўна-культурных стандартаў таго часу. Можна сказаць, пакуль паланізацыя была добраахвотнай, уніяцкую царкву яна не закранула. Яна пачынаецца з другой паловы XVII ст. з узмацненнем польскай дамінацыі на Беларусі.

Мітрапаліты А. Сялява, Г. Календа, Ц. Жахоўскі больш, чым іх папярэднікі, карысталіся польскай мовай, але ў зносінах з падначаленым духавенствам (прадпісанні, акружныя насланні, граматы і ін.) выкарыстоўвалі беларускую[33]. На ёй у той час працавалі калегіяльныя органы царквы (кангрэгацыі[34], саборы). Яна ж панавала на сярэднім і нізавым узроўнях царкоўнай лесвіцы. На ёй, напрыклад, распіска 1651 г. базыльянскага ігумена Д. Чаховіца з Міра аб атрыманні ад Радзівіла Евангелля і крыжа[35]. На Наваградскай базыльянскай кангрэгацыі 1686 г. гаварылася аб „вялікай патрэбе друкарні мовы рускай"[36]. Ц. Жахоўскі патрабаваў ад духавенства „славянскай мовай літургісаць"[37] Віленская, а пазней Супрасльская друкарні забяспечылі уніяцкую царкву „славяна-рускай" літургічнай і іншай рэлігійнай літаратурай. Як прызнаваў расійскі філолаг Сопікаў, да канца XVII ст. на беларускай мове, якую ён лічыў „мешанінай славянскай (царкоўнай), рускай (расійскай), польскай, а часткова і лацінскай",— „усялякія пісанні ў Літве [...], выдадзеныя духавенствам рускага, ці грэцкага абраду абодвух вызнанняў, г. зн. так уніятаў, як неунітаў, як кірыліцай, так і лацінскімі літарамі друкаваныя"[38]. Апранутая ў новае — еўрапейскае адзенне беларуская мова, што было сродкам яе захавання ў той няпростай сітуацыі, нярэдка ўводзіць даследчыкаў, якія лічаць беларускамоўныя друкі на лацінцы польскімі тэкстамі, у зман.

Уключаючы Беларусь у еўрапейскі культурна-гістарычны працэс, уніяцтва далучала яе да элітнай мовы эпохі Адраджэння. Латынь — мова тагачаснай навукі, літаратуры, асветы, касцёла, палітыкі і афіцыйная мова Рэчы Паспалітай — стала мовай і уніяцкай эліты. Большасць уніяцкіх гісторыкаў, тэолагаў, філосафаў сярэдзіны XVII—XVIII ст. пісалі свае навуковыя творы на лацінскай і польскай мовах, якія, на думку ўкраінскага даследчыка Р. Радзішэўскага, у XVI—XVIII ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай для адукаваных беларусаў і ўкраінцаў былі больш арганічнымі, чым царкоўнаславянская[39]. „Чытанне па ўсіх кляштарах,— пастанавіла базыльянская кангрэгацыя ў 1621 г.,— [...] абы было славян-

[33] РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 719, 795, 812—813, 835, 862, 1025.

[34] РНБ, ф. QI, д. 60—61.

[35] AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział VIII: Duchowieństwo, N 260, k. 11.

[36] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильна, 1900.— Т. 12.— С. 124.

[37] Zochowski S. Unia Brzeska w Polsce XVII wieku: Monografia Ks. Cypriana Zochowskiego metropolity Calej Rusi i Arcybiskupa Połockiego (1635—1693).— Brysbane; Londyn, 1988.— S. 212.

[38] Biblioteka Narodowa w Warszawie, dział rękopisów, N 2115, k. 13 zw.

[39] Радишевський Р. Питання Берестейської Унії і праця Івана Вагилевича „Pisarze polscy Rusini" // Unia Brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów slowiańskich / Pod red. R. Łużnego, F. Ziejki, A. Kępińskiego.— Kraków, 1994.— S. 478.

скай, лацінскай і польскай мовай, для навучання на гэтых жа мовах — для нас — рэч вельмі патрэбная"[40]. Ужыванне базыльянамі польскай мовы і лаціны, пры захаванні ў гутарцы „рускай", з сярэдзіны XVII ст. становіцца традыцыяй[41]. Лаціна-польская літаратура пацясняе царкоўнаславянскую ў манастырскіх кнігазборах. 2/3 кніг бібліятэкі гродзенскага Барыса-Глебскага манастыра, назапашаныя ў XVII — першай трэці XIX ст.,— на латыні[42]. Але яна не пусціла на уніяцкай глебе глыбокіх каранёў, бо прыйшла на Беларусь тады, калі на Захадзе ўжо наступіў яе заняпад. Латынь ведала абмежаванае кола людзей, нават сярод духавенства, і яе зусім не разумеў народ.

У той складанай этнамоўнай сітуацыі царква ўдзяляла вялікую ўвагу філалагічнай адукаванасці і вучонасці сваіх кадраў. Базыльянскія школы розных тыпаў давалі добрую шматмоўную падрыхтоўку прапаведнікам уніі, царкоўным саноўнікам, духоўнай інтэлігенцыі, шануючы пры гэтым роднае слова. У іх аддавалася перавага гуманітарным навукам і выпрацоўцы ўмення гаварыць на старажытных і замежных мовах. Навучанне ў некаторых насіла філалагічны характар. Уніяцкія навучальныя установы, хоць і мелі канфесійны характар, адыгралі пэўную ролю ў фармаванні філалагічнай культуры грамадства. Іх выхаванцы неслі свае веды народу і аказвалі ўплыў на яго мову, звычаі і асвету[43].

„Языком кгрецким, латинским, словенским, польским и руским" у 1613 г. атрымалі каралеўскі дазвол вучыць моладзь у сваіх школах віленскія базыльяне[44]. А. Станкевіч сцвярджае, што ва уніяцкіх школах родная мова ўжывалася куды шырэй, чым у каталіцкіх і праваслаўных. Архімандрыт Дубовіч заснаваў у Супраслі школу для „русчызны"[45]. Школы ў Наваградку і Менску, адкрытыя ў 1610 г., складалася з „рускага" і лацінскага класаў[46]. У Быценскай семінарыі, закладзенай у 1660—1661 гг., вывучалася лацінская, грэчаская, славянская, нямецкая і французская мовы; выкладанне ж вялося на роднай[47].

У XVIII ст. спектр моў у грамадстве і, адпаведна, ва уніяцкай царкве мяняецца на карысць польскай — дала свой плён больш чым векавая палітычная, грамадская і культурная экспансія Польшчы. Праўда, яна не прынесла ўсюль аднолькавага эфекту і больш выявілася ў заходніх раёнах. Масавым становіцца беларуска-польскі білінгвізм. У 1750-я г. польскай мовай шырока карыстаецца нават праваслаўнае духавенства і бра-

---

[40] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— С. 27.

[41] Zochowski S. Unia Brzeska w Polsce XVII wieku...— S. 204.

[42] Рукапісны аддзел навуковай бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, ф. 3, спр. 155, 156/III; ф. 4, спр. 388.

[43] Палуцкая С. В. Родная мова і лінгвістычныя дысцыпліны ва уніяцкіх школах Беларусі (XVII — першая палова XIX ст.) // Праблемы нацыянальнай філалагічнай адукацыі ў ВНУ Беларусі: Матэрыялы рэспубл. навук.-метад. канф., Гродна, 22—23 красав. 1992 г. / Гродз. дзярж. ун-т ім. Я. Купалы.— Гродна, 1993.— С. 78—86.

[44] РГИА, ф. 823, оп. 1, д. 384, л. 1.

[45] Stankiewić Ad. Biełaruskaja mowa w skołach Biełarusu XVI i XVII st.— Wilnia, 1928.— S. 17—18.

[46] РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. QI, д. 61, л. 21 об.

[47] Недельский С. Униатский митрополит Лев Кишка и его значение в истории унии.— Вильна, 1893.— С. 22.

цтвы Беларускай епархіі[48], ды і сам епіскап (Г. Каніскі). Мова арыстакратыі і адукаваных людзей, яна трывала замацоўваецца як мова адміністрацыі уніяцкай царквы і ўжо „спускаецца" з вяршыні уніяцкай іерархічнай лесвіцы на больш нізкія прыступкі.

На ёй падаюцца інфармацыі аб скліканні базыльянскіх кангрэгацый і пішуцца іх пастановы, а таксама царкоўныя і манастырскія інвентары, заявы і скаргі святароў, кадравыя паперы, складаюцца кантракты, рахункі, загады па кляштарах, ведамасці аб прыходах і парохах, мітрапалічыя граматы, вядуцца справы аб спакушэнні на лацінскі абрад і ін. Польска-лацінская тэрміналогія, закліканая падняць прэстыж царквы, умацоўваецца ў назве іерархіі: ксёндз, канонік, апат, біскуп — замест: поп, пратапоп, архімандрыт, уладыка. Царкву ўсё часцей называюць касцёлам, сабор — капітулам.

Адзначаецца частковая польскасць „рускага" духавенства, асабліва базыльян. У іх ужо ўзнікае патрэба ў польскамоўным перакладзе беларускіх пропаведзяў майстроў царкоўнага красамоўства пачатку XVII ст.[49] У такой версіі ў 1714 г. у Супраслі выходзяць прамовы І. Пацея[50]. У лацінa- і польскамоўным перакладах друкуюцца дзеянні Замойскага сабора. Аднак прыходскае вясковае святарства было больш блізкім да народнай мовы і культуры, чым спаланізаваная свецкая інтэлігенцыя ў гарадах. Паланізацыя пачынае закранаць народныя масы, што ілюструе, напрыклад, польскамоўная распіска 1747 г. 11-ці уніятаў маёнтка Бараўшчына (Аршанскі п.) аб добраахвотным утрыманні сваёй веры з подпісамі на польскай мове, кірыліцы і крыжыкамі[51].

І тым не менш, у неспрыяльных этнасацыяльных і дзяржаўна-палітычных умовах XVIII ст., калі ад беларушчыны адмовіліся і каснеўшая ў стараславяншчыне праваслаўная царква, і касцёл, якому ўжо не было патрэбы заігрываць з мясцовым насельніцтвам[52], практычна адна толькі уніяцкая царква не толькі не выраклася роднага слова, але і рабіла ў сваёй дзейнасці апору на беларускі этнакультурны элемент. У гэты складаны для беларускай культуры час нацыянальнае кнігадрукаванне, па назіраннях Ю. Лабынцава, амаль цалкам сканцэнтроўваецца ў сценах базыльянскага Супрасльскага манастыра[53]. Так, выдадзеныя тут у 1715 г. „Вопросы еллинороссийские" ўяўляюць беларускамоўны пераклад польскага арыгінала[54]. Замойскі сабор пастанавіў надрукаваць малы катэхізіс

---

[48] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў г. Гродна, ф. 525, воп. 1, спр. 2, арк. 120—121, 137, 161, 195—196 і ін.

[49] Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потей и его проповедническая деятельность.— К., 1878.— С. 290, 297.

[50] Kiszka L. Kazania i homilie Męża Bożego nieśmiertelnej sławy i pamięci Hipaciusza Pocieja, metropolity kijowskiego, halickiego i całej Rusi, biskupa włodzimierskiego i brzeskiego.— Suprasl, 1714.

[51] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 1796/IV, k. 319.

[52] Мальдзіс А. І. На скрыжаванні славянскіх традыцый: Літаратура Беларусі пераходнага перыяду (другая палавіна XVII—XVIII ст.).— Мінск, 1980.— С. 224—225.

[53] Лабынцев Ю. А. Кирилловское книгопечатание в Супрасле и его роль в развитии восточнославянских культур XVII—XVIII веков / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук: 05.25.04 / Российская государственная библиотека.— Москва, 1980.— С. 2, 8, 11, 14.

[54] Самайлюк Т. А. Уніяцкая богаслужэбная кніга: гісторыка-культуралагічны аспект // Наш Радавод. Кн. 7: Матэрыялы міжнар. навук. канф. „Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі. XIII—XX ст.", Гродна, 3—5 ліпеня 1996 г. / Заход-

для вернікаў і вялікі для святароў на „паспалітай" мове, выдаць адзіны для ўсіх епархій трэбнік (на царкоўнаславянскай мове), забараніўшы карыстацца іншай богаслужэбнай літаратурай.

С. Майхровіч са сваім поглядам на унію як „вельмі зручную форму паланізацыі беларусаў", „антынародную змову", „нацыянальную здраду", якая стварыла цяжкія ўмовы для развіцця беларускай літаратуры і мовы, даказвае дасканаласць, дасягнутую насуперак уніі нацыянальнай мовай і вершаскладаннем, на прыкладзе вершаванага эпіграфа да „Календара або месяцеслова хрэсціянскога", перакладзенага з польскага арыгінала і выдадзенага ў 1726 г. у Супраслі:

Мы з польского на рускій перелицовали,
Вписавши безпременно, што там начитали...[55]

Вось вам і „зручная форма паланізацыі"! Аналагічных недарэчнасцяў адносна ацэнкі этнамоўнай ролі уніяцтва хапае ў айчыннай гістарыяграфіі. Нават апошні прэфект Супрасльскай друкарні Ясан (Леў) Явароўскі (1800—1803) пісаў „добра прыгожым пісьмом на лаціне, як і па-руску"[56].

М. Радзівіл у 1740 г. падарыў Свержанскаму манастыру „як кнігі рускія для набажэнства і абрадаў царкоўных, так і лацінскія, польскія для навучання ў казаннях і катэхізісах, казусах"[57]

Пры ўсёй гісторыка-культурнай супярэчлівасці уніяцтва нельга не ўбачыць, што пранікненне польскага слова сустракала супраціў ў патрыятычных уніяцка-базыльянскіх колах, нават нягледзячы на змену нкірунку моўнай палітыкі ў Вялікім княстве Літоўскім у канцы XVII ст. Паказальным у гэтым сэнсе з'яўляецца разгледжаны судом у 1744 г. канфлікт у мінскім базыльянскім манастыры св. Духа, з якога відаць, што ў сярэдзіне XVIII ст. польскае слова ва уніяцкім храме разглядалася як надзвычайны выпадак, варты апратэстацыі ў судовым парадку. Загадаўшае адпраўляць суплікацыі „не па-руску, але па-польску", новае манастырскае кіраўніцтва апраўдвалася перад судом: у храме заўсёды гучаў беларускамоўны спеў, а па-польску спявалі тры ці чатыры разы ў час паседжанняў Трыбуналу ВКЛ, „і то з-за таго, што не было каму спяваць, а так шляхта пяялі"[58]. Значыць, па-першае, мова спеваў залежала ад катэгорыі наведвальнікаў, якія ўдзельнічалі ў гэтай частцы рытуалу, а па-другое, за паўстагоддзя да пачатку выкаранення уніі яе галоўны асяродак у Мінску „працаваў" з народам (пропаведзь, малітвы, спевы) на яго роднай мове. У 1777 г. жонка літоўскага падскарбія прыехала ў віленскую царкву св. Тройцы, каб паслухаць „цудоўныя рускія спевы" базыльян, але, пачуўшы замест іх гукі аргана, дала чырвонец, каб на наступны дзень базыльяне імшу „спявалі"[59]. У XVIII ст. ва уніяцкім асяроддзі была

не-беларускі гуманітарны цэнтр даследаванняў Усходняй Еўропы / Пад рэд. Д. У. Карава.— Гродна, 1996.— С. 368.

[55] Майхровіч С. К. Нарысы гісторыі старажытнай беларускай літаратуры XIV—XVIII ст.— Мінск, 1980.— С. 207.

[56] Cubrzyńska-Leonarczyk M. Oficyna supraska. 1695—1803: Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów.— Warszawa, 1993.— S. 130.

[57] AGAD w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów, dział VIII: Duchowieństwo, N 570, k. 14, 40.

[58] ЦДІА України у Львові, ф. 408, оп. 1, спр. 846.

[59] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.— Вильна, 1900.— Т. 12.— С. 318.

працягнута традыцыя стварэння беларускамоўнай кнігі на лацінцы: „Набожныя песні" з Супрасля; „Способ говоренія патера з людмі простымі, языком шчырам рускім ізложаны, для разумення ўсіх людей, не разумеючых словенскага языка"[60].

Такім чынам, гістарыяграфічнае палажэнне, што ў перыяд культурнага заняпаду, які пачаўся з канца XVII ст., беларускасць трымалася пераважна пры уніяцкай царкве, не пазбаўлена грунту. Яе клопат пра захаванне мовы карэннага этнасу садзейнічаў дыферэнцыяцыі ўсходнеславянскіх народаў, а процідзеянне польскамоўнай экспансіі станавілася фактарам этнічнай самасвядомасці.

У XVIII ст. працягваецца заняпад і забыццё, а таксама набліжэнне да беларускай царкоўнаславянскай мовы. Нявырашаная царквой праблема адукацыі свецкага кліра абярнулася ў пачатку XVIII ст. яго пагалоўным невуцтвам у гэтай мове — літургія служылася па сшытках, у якіх славянскія словы былі пісаныя лацінкай. А базыльяне нават началі ганарыцца перад белым духавенствам сваім няўменнем чытаць па-славянску. „Наўрад ці кожны соты іерэй валодае царкоўнаславянскай мовай",— заўважыў Л. Кішка, які паспрабаваў выправіць такое становішча з літургічнай мовай[61]. Ён дае яму ў рукі „Лексикон" (Супрасль, 1722 г.).— своеасаблівы слоўнік-дапаможнік для вывучэння царкоўнаславянскай мовы[62]. Новай з'явай у лексікаграфічнай практыцы Беларусі было складанне ў XVII—XVIII ст. для асоб уніяцкага веравызнання царкоўнаславянска-польска-лацінскіх слоўнікаў[63]. Насуперак базыльянам, якія насаджалі лаціна-польскае двухмоўе, ён робіць славяна-рускую мову агульнаабавязковай для духавенства. Наладжваецца падрыхтоўка кадраў з адпаведным лінгвістычным ухілам. Пастанова базыльянскай кангрэгацыі 1753 г. прадугледжвала заснаванне школак для навучання капланскіх дзяцей „чытаць па руска-славянску псалтыры, актоіхі і ірмалоі"[64]. Устаў базыльянскага навіцыяту агаворваў прыём толькі тых, хто „здольны [...] да мовы, якой кананічнае набажэнства адпраўляем"[65].

Латынь, хоць ў XVIII ст. ўжо не адыгрывала той „цывілізуючай" і інтэгруючай у Еўропу ролі, яе пазіцыі ў базыльянскім ордэне, які ішоў на збліжэнне з рыма-каталіцтвам, яго навучальных установах і царкоўным справаводстве ўмацоўваюцца. Намі ўстаноўлены цікавы факт: перайшоўшыя ў пачатку XIX ст. на рымскі абрад уніяцкія святары з прычыны няведання лаціны адпраўлялі літургію і іншыя духоўныя трэбы славянскай мовай. Таму спецыяльна для іх быў выдадзены служэбнік, дзе лацінскі тэкст перададзены польскімі літарамі[66].

---

[60] Кірвель А. Ціхая сенсацыя з берагоў Нявы // Літаратура і Мастацтва.— 1999.— 10 снежня.— С. 16.

[61] Павлович С. К. Опыт истории Замойского униатского провинциального собора (1720 г.).— Гродно, 1904.— С. 77—78.

[62] Rusek J. Supraski cerkiewnosłowiańsko-polski leksykon z roku 1722 // Unia Brzeska 1596—1996: Sesja gdańska z okazji 400-lecia.— Gdańsk, 1999.— S. 52—57.

[63] Паўлавец Д. Д. З гісторыі развіцця мовазнаўства на Беларусі ў XVI—XVIII ст. // Из истории науки и техники Белоруссии.— Минск, 1988.— С. 86.

[64] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2: 1701—1839.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 153.

[65] Menniti P. Szkoła bazyliańska albo nauki dla dobrego wychowania Nowicyuszów, i proffessorów Zakonu ś[więtego] Bazylego Wielkiego.— Wilno, 1764.— S. 23.

[66] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1297, воп. 1, спр. 34, арк. 227 адв.—228, 245 адв.; РГИА, ф. 797, оп. 6, д. 22303, л. 16.

Да канца XVIII ст. адукаваная частка беларускага грамадства, якая хоць трохі „насіла пячатку цывілізацыі", у тым ліку уніяцкая інтэлігенцыя, гаварыла і пісала па-польску. Беларуская мова, поўная народнага прымітывізму, з дамешкам многіх польскіх слоў выцясняецца ў межы гутарковай мовы селяніна[67]

З уключэннем Беларусі ў склад Расійскай імперыі моўная сітуацыя ў грамадстве і ва уніяцкай царкве ўскладняеца: у першай чвэрці XIX ст. узмацняюцца пазіцыі польскай мовы; з 30-х г. яна штучна мяняецца на карысць рускай. Існуе думка, што акаталічванне і паланізацыя беларусаў дасягнула тады большых памераў, чым у папярэднія два стагоддзі. „Польская мова і каталіцкая рэлігія пры рускім урадзе да сораму рускіх развілася больш, чым пры панаванні Польшчы",— сведчыць сучаснік — архіепіскап Антоній[68]. Гісторык П. Баброўскі канстатаваў: у пачатку XIX ст. толькі святары гаварылі „па-руску", а іх дзеці вучыліся ўжо на польскай мове[69]. У першай чвэрці XIX ст. яна была асноўнай ва уніяцкім справаводстве. Узмацнілася яе вывучэнне ў навучальных установах, чаму спрыяла „папячыцельская" палітыка А. Чартарыйскага. Візітатар Барунскай школы ў 1804 г. раіў яе настаўнікам больш часу адводзіць грунтоўнаму вывучэнню польскай і лацінскай моў[70]. У Брэсцкай епархіяльнай семінарыі ў Лаўрышаве, па ведамасці 1817 г., навучанне вялося „на дыялекце польскім". Па-польску выкладаліся навукі ў Жыровіцкай і Свержанскай семінарыях[71].

Базыльяне спынілі друк кніг на царкоўнаславянскай мове, а распаўсюджвалі ў сваіх школах і сярод насельніцтва польскія азбукі і малітоўнікі. Нават святары на перадапошнім этапе уніі „нявечылі літургію на стараславянскай мове, зразумелай простаму народу, дадаткамі лацінскіх воклічаў і польскіх малітваў"[72].

Але польскае слова так і не стала родным для шэраговага духавенства. Парох з Камянца Г. Міцэвіч просіць у чытачоў прабачэння за недасканалую польскую мову сваіх мемуараў пра рэпрэсіі 1830-х гадоў, ужыванне неўласцівых ёй выразаў, заўважае, што яго калегі „не ўсе дасканала валодаюць латынню". Адну песню ён, „ня ўмеючы на польскую мову дакладна перакласці, у славянскім тэксце" падае[73]. Прыходскія святары, якія стаялі бліжэй да сялянства, па-ранейшаму авалодвалі і карысталіся народнай мовай, якая гэтак жа, як і раней, фігуравала пад назвай „руская". У спісе духавенства Мінскай губерні, пазбаўленага прыходаў

---

[67] Российский государственный архив древних актов, ф. 109, оп. 2, д. 713, л. 4, 8.

[68] Воспоминания архиепископа Антония.— Санкт-Петербург, 1889.— С. 46, 57.

[69] Бобровский П. О. Русская греко-униатская церковь в царствование императора Александра I: Историческое исследование по архивным документам.— Санкт-Петербург, 1890.— С. 23.

[70] Рукапісны аддзел Навуковай бібліятэкі Вільнюскага універсітэта, ф. 13, спр. 219, арк. 9 адв.; РГИА, ф. 824, оп. 2, д. 214, л. 2.

[71] Извеков П. Д. Исторический очерк состояния православной церкви в Литовской епархии за время с 1839—1889 г.— Москва, 1899.— С. 99.

[72] Бобровский П. И. Противодействие базилианского ордена стремлению белого духовенства к реформам Русской греко-униатской церкви (по документам архивов греко-униятского (2-го) департамента римско-католической коллегии и министерства народного просвещения).— Вильна, 1888.— С. 30.

[73] Biblioteka Jagiellońska. Kraków, oddz. rękopisów, N 4294/II, к. 1, 8, 15, 47.

за адмову прыняць праваслаўе, за 1798—1801 гг., лічацца 62-гадовы Я. Загусцінскі, 60-гадовы М. Левановіч; 40-гадовы Ян, яго 18-гадовы брат, усе — „навукі рускай і польскай", а таксама 15-гадовы сын, які „вучыцца па-руску і па-польску"[74]. У асабістых справах святароў канца XVIII — першай чвэрці XIX ст. знаходзім: ураджэнец в. Паперня Мінскага дэканата Б. Пятроўскі „з дзяцінства вучыўся па-руску"; выхадзец з Чарнобыля М. Кляпацкі, 1767 г. нараджэння, „чытаць і пісаць па-руску вучыўся"[75]. Прысланага ў 1815 г. у Лугінавіцкую парафію „аспіранта" з-за слабой падрыхтоўкі адправілі дадому дзеля належнага ўдасканалення ў русчызне[76]. Аспірант С. Чуліцкі ў 1816 г. паведамляў, што, будучы 7 гадоў пры бацьку дзякам Заходскай царквы, навучаўся „рускаму чытанню, царкоўнаму рытуалу і спеву"[77] Дзячок Ф. Ражынскі з Полацкай епархіі паказаў у 1819 г. на экзамене, што „па-руску" чытаць можа хутка, але не вытрымлівае націскаў, па-польску — слабей; шляхціч Федаровіч, наадварот, па-польску чытае добра, па-руску — слабей, хаця ў заяве ўказаў, што „чытаць па-руску і пець імшу можа"[78].

Пранікненне з канца XVIII ст. рускай мовы, якая ўспрымалася тады на Беларусі як замежная, уніяцкае асяроддзе сустрэла лінгвістычнай русафобіяй. На патрабаванне мінскага архіепіскапа Іова аб вядзенні на ёй метрык духавенства адказала пратэстамі і скаргамі. „Нашы капланы рускага дыялекта не ведаюць",— выказаў у 1798 г. іх настроі мінскі сурагат[79]. Свецкі клір і асабліва базыльяне спачатку грэбавалі гэтай мовай, называючы „схізматыцкай, прыдатнай толькі для прасталюдзінаў"[80]. І ў 20—30-я г. на Беларусі бракавала святароў і настаўнікаў-базыльян, здольных вымаўляць па-расійску[81]. Нават саноўнікі уніяцкага дэпартамента ў Пецярбургу на чале з мітрапалітам Булгакам „мала ведалі гэту мову" і размаўлялі паміж сабой па-польску[82]. Але мала-памалу уніяцкая вярхушка засвойвае яе як мову зносін з царскай адміністрацыяй і яе прадстаўнікамі на Беларусі. Польска-расійскі білінгвізм пранікае ў царкоўнае справаводства.

З другой паловы 1820-х г. царызм робіць круты паварот у этнамоўнай палітыцы на Беларусі, накіраваны на знішчэнне ўсялякіх праяў індывідуальнасці яе рэлігійнага і культурнага жыцця. Узяліся за аднаўленне пахіснутага яшчэ ў XVII—XVIII ст. статуса царкоўнаславянскай мовы і прывядзенне яе ў адпаведнасць з вялікарускай рэдакцыяй. Да манаскага звання ў базыльянскім ордэне з 1827 г. дапускаліся „толькі тыя, якімі будуць даказаны дастатковыя веды ў славянскай мове"[83]. З 1834 г. у прыходы пачалі паступаць богаслужэбныя кнігі маскоўскага друку. Многія

---

[74] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 3245, воп. 8, спр. 3, арк. 10.

[75] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Т. 2.— С. 399, 519.

[76] Там само.— С. 704.

[77] Там само.— С. 705.

[78] Там само.— С. 723—724.

[79] РГИА, ф. 823, оп. 2, д. 2999, л. 1—4.

[80] Шавельский Г. Последнее возсоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833—1839 гг.).— Санкт-Петербург, 1910.— С. 31—32.

[81] Записки Иосифа, митрополита Литовского.— Санкт-Петербург, 1883.— Т. 3.— С. 7.

[82] Там само.— Т. 1.— С. 21, 23, 26.

[83] Там само.— С. 581.

святары былі не ў стане імі карыстацца, бо не разумелі іх „маскоўска-славянскай" мовы і працягвалі служыць па старых кнігах з тэкстамі, напісанымі на беларускай версіі царкоўнаславяншчыны. Тады апошнія былі прызнаны „памылковымі", іх загадалі канфіскаваць, „каб прывучыць духавенства да правільнага вымаўлення [...] славянскай мовы, скажонай у правапісе і націску, якія змяняліся пры ўсякім выданні уніяцкіх служэбнікаў"[84].

У 1830-я г. ідзе шырокае мэтанакіраванае гвалтоўнае культываванне ва уніяцкім асяроддзі рускай мовы. Рэвізуючы ў 1830 г. храмы Беларускай і Літоўскай епархій, літоўскі епіскап Іосіф Сямашка, які лічыў, што на беларускай мове ў сілу гістарычных умоў ужо немагчыма літаратура ні цяпер, ні ў будучым, звяртае асаблівую ўвагу на веданне святарамі расійскай мовы, „ужо распаўсюджанай сярод вышэйшага класа грамадства". Усходнія раёны мелі ў гэтым больш поспехаў[85]. У 1834 г. Літоўская духоўная кансісторыя перайшла на яе ў зносінах з духавенствам епархіі[86]. Толькі на ёй з 1 верасня 1837 г. было прадпісана весці метрычныя кнігі ў цэрквах. Уніяцкай моладзі ў навучальных установах прышчэплівалі ўсведамленне, што „руская мова для яе — айчынная"[87]

У расійска-польскім моўным саперніцтве на уніяцкай глебе некаторыя патрыятычна настроеныя уніяцкія дзеячы, у асноўным з белага духавенства, асобныя прадстаўнікі вышэйшай іерархіі і інтэлектуальнай эліты пачынаюць глыбей усведамляць лінгвістычную спецыфіку сваёй веры і імкнуцца яе падтрымаць і ўзмацніць. Да юбілейнага фэсту 1826 г. меркавалася выдаць кніжкі „ў стылі простым і мовай, зразумелай простаму люду"[88]. З Ануфрэйскага манастыра ў 1826 г. рапартавалі мітрапаліту, што з простым людам катэхізіс, пропаведзі вяліся „па просту, па сялянску"[89]. Ідучы насустрач святарству і вернікам, грэка-уніяцкая калегія указам 9 ліпеня 1830 г. афіцыйна дазволіла выкарыстанне ў пропаведзях і павучанні закону божаму „мовы, якой гавораць мясцовыя жыхары"[90].

Прафесар Віленскага універсітэта М. Баброўскі (1784—1848) пасля яго закрыцця правёў апошнюю частку жыцця пастырам у Шарашове (Пружанскі п.). У нядзелю і святы ён выступаў у мястэчку і яго ваколіцах з казаннямі „на беларускай гаворцы"[91]. Яшчэ ў пачатку 20-х г. ён дзівіўся, што да „паспольства, для якога руская мова з'яўляецца айчыннай,

---

[84] О возсоединении униатов с православною церковию в Российской империи.— Санкт-Петербург, 1839.— С. 18; Записки Иосифа, митрополита Литовского.— Т. 3.— С. 92—93, 317—318.

[85] Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки, митрополита литовского и виленского и воссоединение западно-русских униатов с православною церковию в 1839 г.— Вильна, 1893.— С. 80.

[86] Толстой Д. А. Иосиф, митрополит литовский и воссоединение униатов с православной церковью в 1839 г.— Санкт-Петербург, 1869.— С. 54.

[87] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 3157, воп. 1, спр. 224, арк. 1—4; Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. Т. 2: 1701—1839.— Санкт-Петербург, 1907.— С. 1031, 1042—1043.

[88] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 1938, арк. 16 зв.

[89] Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов.— Т. 2.— С. 795.

[90] Записки Иосифа, митрополита Литовского.— Т. 1.— С. 581.

[91] ЦДІА України у Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 1713, арк. 33.

[...] духавенства прывыкла прамаўляць па-польску"[92]. 8 верасня 1833 г. у царкве мястэчка Сероцін (Полацкі п.) манах-базыльянін Сакалоўскі гаварыў казанне, а потым святар Чарніцкага прыхода А. Нікановіч на „простанароднай беларускай мове" настаўляў сялян у непахіснасці ў сваёй веры[93]. Полацкі архіепіскап В. Лужынскі пісаў, што пасля далучэння Беларусі да Расіі „народ гаварыў па-руску і слухаў службу на рускай мове, а маліўся па-польску". Пры асвячэнні царквы ў Чарэі (Сененскі п.) ён сказаў народу „назидательное слово, совершенно примененное к понятию простолюдинов", а ў в. Рагіна (ля Гарадца) да прыхаджан было „простерто краткое каноником Копецким слово на белорусском языке"[94]. Мабыць, невыпадкова ва уніяцкім асяроддзі ў 1835 г. з'яўляецца першая ў XIX ст. друкаваная беларуская кніга. Яна мела царкоўна-літургічнае прызначэнне[95]. У 1837 г. духавенства Беларускай епархіі давала падпіскі аб неўмяшанні ў новаправаслаўныя прыходы на польскай і расійскай з беларускімі элементамі мовах: „не буду вмешываться", „прыхожаном", „настоятель Жыткевіцкой церкви", „блюститель Лучыцкой церкви"[96].

У сваёй сумнавядомай запісцы 1827 г. Сямашка канстатаваў, што польская мова „невыразная" для яго паствы[97]. „Увесь грэка-уніяцкі народ размаўляе мовай беларускай або маларасійскай, дзеці уніяцкага духавенства ў доме сваіх бацькоў і па-за ім амаль выключна чуюць гэту мову — яны запамінаюць яе ўжо ў польскіх школах",— пісаў ён у сваіх мемуарах[98]. Полацкі архіепіскап Смарагд выказаў у 1834 г. здзіўленне наконт вымаўлення некаторымі святарамі польскамоўных пропаведзяў у кафедральным саборы і ў вясковых цэрквах, бо „уніяцкія прыхаджане, гаворачы адной простай беларускай гаворкай, гэтых польскіх казанняў не разумеюць"[99]. Гродзенскі губернатар у справаздачы за 1837 г. указаў, што сяляне ўсіх паветаў губерні, акрамя Гродзенскага і Лідскага, „усе без выключэння спавядаюць грэка-уніяцкую веру, размаўляюць сапсаванай рускай мовай"[100].

Зразумеўшы, што лінгвістычныя перагіны рэфармавання і „ўз'яднання" уніяцкай царквы адштурхоўваюць яе прыхільнікаў ад праваслаўя, царскім загадам 16 снежня 1839 г. прыходскім праваслаўным святарам Віцебскай, Магілёўскай, Кіеўскай, Падольскай, Валынскай, Мінскай, Віленскай, Гродзенскай губерняў і Беластоцкай вобласці прадпісана, каб

---

[92] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, N 5482/II, к. 62.

[93] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 1416, воп. 2, спр. 7509, арк. 26, 29—30.

[94] Записки Василия Лужинского, архиепископа полоцкого.— Казань, 1885.— С. 19, 101, 106.

[95] Кніга Беларусі. 1517—1917: Зводны каталог / Склад. Г. Я. Галенчанка і ін.— Мінск, 1986.— С. 238, № 208; Хаўстовіч М. Ігнат Даніловіч і „Катэхізіс" 1835 г. // Віялоruskie Zeszyty Historyczne.— 1999.— С. 144—152.

[96] Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, ф. 3245, воп. 2, спр. 521, арк. 4, 13, 19, 43.

[97] Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов: В 4 т.— Минск, 1979.— Т. 4.— С. 82—83.

[98] Записки Иосифа, митрополита Литовского.— Т. 1.— С. 572.

[99] Шавельский Г. Последнее возсоединение с православною церковию униатов Белорусской епархии (1833—1839 гг.).— С. 26. Приложение.

[100] Розенблат Е. С. Униатство на Берестейщине в XIX в. // Брэсцкай царкоўнай уніі — 400: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі / Рэд. А. А. Акінчыц.— Брэст, 1997.— С. 81.

яны „па магчымасці чыталі ў царквах у нядзельныя і святочныя дні пропаведзі на простай агульназразумелай мове". Такі загад, безумоўна, быў у інтарэсах мясцовага „ўз'яднанага" духавенства і насельніцтва, хоць дапушчэнне беларускай мовы ў богаслужэнне не было самамэтай, але сродкам выцяснення польскай мовы. Ён быў разлічаны і на тых уніятаў, што перайшлі ў рыма-каталіцызм. Іх трэба было пераконваць, што праваслаўе — вера іх бацькоў і мае перавагу тым, што служба адбываецца „зразумелая на роднай мове". У той жа час з улікам, што многія з „ўз'яднаных" не валодаюць расійскай, але пераважна польскай мовай, у 1841 г. Літоўская кансісторыя распаўсюдзіла ў заходніх раёнах Беларусі 870 экземпляраў праваслаўнага катэхізіса на ёй[101].

Праўда, гэтыя паслабленні беларускай і польскай мовам цяжка ўзгадняюцца з загадам Сямашкі 1840 г. забяспечыць святароў Літоўскай епархіі ўзорнымі казаннямі на расійскай мове, каб яны былі „ў стане ў сваіх павучаннях на простанародных тамашніх гаворках дапасоўвацца да агульнага духу рускай мовы"[102].

Такім чынам, у аснове моўнай палітыкі уніяцкай царквы ляжала ўвядзенне ў сакральную сферу беларускай мовы пры захаванні кананічнасці царкоўнаславянскай. Зарыентаваная на сваю паству — просты беларускамоўны народ, яна здолела ў лінгвістычных катаклізмах канца XVI — першай трэці XIX ст. захаваць сваю моўную спецыфіку і з'яўлялася тым рэлігійным інстытутам, у якім у большай ці меншай меры паспяхова функцыянавала народная мова і беларуская рэдакцыя царкоўнаславянскай мовы, што з'яўляецца паказчыкам уключанасці царквы ў нацыянальную культуру.

Са скасаваннем уніі нацыянальнай мове не засталося месца ў афіцыйным царкоўным жыцці Беларусі. Яна апынулася ў ліку „моў, канфіскаваных Свяцейшым Сінодам"[103]. Адну частку беларускага народа, аправаслаўіўшы, прымусілі перайсці на расійскую мову. Другую прыгарнуў касцёл, які культываваў пальшчызну.

Урадавая барацьба супраць уніі і прымусовае аправаслаўліванне, па словах У. Пічэты, нанеслі вялікую шкоду беларускай мове і нацыянальнай культуры: новае духавенства занядбала пропаведзь на ёй. Толькі тайныя уніяцкія прыходы падтрымлівалі і аберагалі родную мову, якая з'яўлялася сімвалам прыналежнасці уніята да беларускай нацыі[104].

Вёска з яе лінгвістычным імунітэтам, выпрацаваным не без удзелу уніяцкай царквы, і на гэты раз выратавала папаўшую ў апалу беларускую мову. Паводле дадзеных П. Баброўскага, які ў пачатку 1860-х г. праводзіў гісторыка-статыстычнае абследаванне Гродзенскай губерні, усе сяляне без выключэння, як праваслаўныя (экс-уніяты), так і католікі, гаварылі беларускім дыялектам[105]. П. Бацюшкаў, які ў 50—70-я г. вышу-

---

[101] Записки Иосифа, митрополита Литовского.— Т. 1.— С. 136, 139—140; Т. 3.— С. 496, 563, 659—660.

[102] Там само.— Т. 3.— С. 496—497.

[103] Драгоманов М. П. Языки, конфискованные Святейшим Синодом // Вольное слово (Женева).— 1882.— № 26.— С. 5.

[104] Пичета В. И. Белорусский язык как фактор национально-культурный.— Минск, 1991.— С. 21.

[105] Бобровский П. О. Материалы для географии и статистики России: Гродненская губерния.— Санкт-Петербург, 1863.— Ч. 1.— С. 263.

кваў і вывучаў „помнікі рускай даўніны ў заходніх губернях", прыйшоў да высновы, што народ, „часова ўцягнуты ва унію [...], застаецца да апошняга часу верным мове і паданням продкаў"[106].

Адзін з пачынальнікаў „западно-руссизма" К. Гаворскі назваў беларускую і ўкраінскую гутарковыя мовы, на якіх размаўлялі шэраговыя вернікі-уніяты і прыходскае духавенства, „униатским наречием" і распачаў на старонках заснаванага ім „Вестника Западной России" серыю скандальных выступленняў аб несамастойнасці, лінгвістычнай нелігітымнасці нацыянальных моў і шкодзе іх ужывання ў школе, навуцы і літаратуры. „Часы уніі ўжо мінулі,— пісаў „Вестник",— і адасабленне мовы [нацыянальнай — *С. М.*], стварэнне на ёй непатрэбнай літаратуры будзе толькі некарыснай спробай [...]". Навучанне ў школе на „беларуским жаргоне" часопіс лічыў бяссэнсіцай: „Народ не жадае і не патрабуе навучання сваіх дзяцей на гэтым мужыцкім, кухонным, уніяцкім дыялекце". У яго непрыняцці Гаворскі выступіў супраць праекта адкрыцця ў Вільні замест універсітэта духоўнай акадэміі з гісторыка-філалагічным факультэтам для падрыхтоўкі на месцы настаўнікаў для Беларусі, бо ў мясцовых, у тым ліку былых уніяцкіх, навучальных установах студэнты не могуць пазбавіцца „правінцыялізму і беларускага акцэнту" і авалодаць чыстай расійскай мовай. У абарону гэтага „униатского наречия" тады ж выступіў шэраг прагрэсіўных дзеячаў Украіны і Беларусі: прафесар М. Кастамараў, выдаўца і рэдактар „Віленскага весніка" Адам Кіркор, маршалак віленскі Дамейка і наваградскі Брахоцкі[107]

У гэтым святле гістарыяграфічныя стэрэатыпы пра пераслед уніятамі нацыянальнай мовы і пра стварэнне больш спрыяльных умоў для развіцця беларускага этнасу скасаваннем уніі падлягаюць перагляду.

[106] РНБ, отд. рукописей и редкостной книги, ф. 52, д. 81, л. 20 об.

[107] Цьвікевіч А. „Западно-руссизм": Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. 2-е выд.— Менск, 1993.— С. 30—31, 46, 58, 65.

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

Ужгородський державний університет (Ужгород. Україна)

ІВАН ВАГИЛЕВИЧ — ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ*

Відомий український фольклорист, літературознавець, історик і філолог Іван Вагилевич звернув серйозну увагу на іншомовні слова в українській мові. У своїй багатоплановій монографії „Rozprawy o języku południowo-ruskim" (1841—1843)[1] цьому питанню дослідник присвятив спеціальний розділ „Żywioły obce", у якому описує понад 1300 іншомовних переймань — слов'янських, старогрецьких, гебрейських, латинських, німецьких, французьких, італійських, румунських, угорських, турецьких, індійських, скандинавських, албанських та інших — в українській мові. Монографія „Rozprawy..." незакінчена і залишилася у рукописі. Написана вона понад 60 років раніше появи друком праць В. Доманицького[2] та З. Кузелі[3].

Розділ „Żywioły obce" текстуально є найбільш завершеним, хоч у ньому чимало перекреслень, різних дописок, уточнень, виправлень. Автор висловлює тут низку загальнотеоретичних положень та міркувань. Він вважає, що слова, „które są bądź spólne, bądź ogólne słowiańskie z doby przedhistoryczney nie uważam za upływy obce" (арк. 85). Під „przedhistoryczney" дослідник, очевидно, має на увазі добу праслов'янську. І. Вагилевич розрізняє іншомовні двоякі запозичення — з чужих мов та зі споріднених (pobratymczych), у цьому випадку слов'янських. На його думку, żywioły obce z języków cudzych pojawiają się wyłącznie jako surowy materiał bez najmnieszego wpływu na język południowo-ruski (арк. 84), у той час як żywioły obce z języków pobratymczych słowiańskich pojawiają się w formach jak „materyalnie" (арк. 85). Автор розрізняє: 1) впливи в процесі спілкування і 2) впливи через інтеліґенцію (школу, літературу), (termina naukowe wnieszione przeź inteligencye) (арк. 84). А також безпосередні

---

* У статті увагу зосереджено лише на одній групі лексики — запозиченнях із грецької мови.

[1] Рукопис зберігається у: Библиотека Российской Академии наук. Санкт-Петербург, отд. рукописей (Собр. Петруш[евича]), № 22. Загальний опис пам'ятки подав М. Возняк (див.: Возняк М. Розвідки Івана Вагилевича про українську мову // У століття „Зорі" Маркіяна Шашкевича (1834—1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка.— Львів, 1936.— Ч. II.— С. 258—324).

[2] Доманицький В. Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів.— К., 1906.

[3] Кузеля З., Чайковський М. Словар чужих слів. 1200 слів чужого походження в українській мові.— Чернівці, 1910.

впливи і посередні переймання. У публікації про переймання зі слов'янських мов (їх понад 1300, враховуючи і посередні запозичення)[4]. І. Вагилевич перший в українському мовознавстві встановив фонетичні особливості іншомовних слів, зокрема старослов'янізмів (рефлексів ***tort, *tolt, *tert, telt, *ōrt, *dj, *tj*** тощо)[5], полонізмів (рефлексів ***tort, *tolt, d, *dl, t', ar*** < ****r*** та ін.)[6].

Пропоноване дослідження є продовженням огляду розділу про іншомовні запозичення в українській мові (Żywioły obce) монографії, яка залишилася у рукописі, „Rozprawy o Języku południowo-ruskim" (1841—1843)[7]. Як і в попередній статті про іншомовні переймання зі слов'янських мов, відзначені І. Вагилевичем грецизми в українській мові розглядаються з погляду сучасних етимологічних досліджень. Як і попередня, ця частина досліджуваного рукопису публікується як пам'ятка.

І. Вагилевич розрізняє дві категорії (групи) грецизмів в українській мові. Першу з них він якось спеціально не назвав, але можна гадати, що тут автор, очевидно, мав на увазі безпосередні переймання від самих греків. Другу групу грецизмів автор кваліфікує як такі, що в українську мову привнесені інтеліґенцією. Тут, зокрема, значна частина наукових термінів, утворених на базі грецької мови.

Оригінал рукопису свідчить, що І. Вагилевич старанно обдумував кожен відзначений ним грецизм. Перша частина — то майже суцільні виправлення, перекреслення, причому зроблені таким густим чорнилом, що не можна прочитати написаного раніше. Між рядками і на марґінесі як вставки дописано чимало слів, серед них чимало таких, що викреслені у другій частині (див. факсиміле першої сторінки). Слід зауважити, що поряд з помилково написаними негрецькими словами І. Вагилевич у другій частині викреслив і близько 30 безсумнівних грецизмів: *акустика, амфібія, аналекта, антропологія, аптика, археографія, афоризм, гекзаметр, гемісфера, гетероксія, гимн, гипербола, гипокризія, дактиль, еґоїзм, елізія, ереміта, краніологія, лампада, летарг, моногамія, монотеїзм, пентаметр, поліп, ромбус, синонімія, статика, уранографія, фітологія, френологія.*

Зміст рукопису, очевидно, дає підставу гадати, що при відборі грецизмів І. Вагилевич користувався певною літературою. Наприклад, з українських джерел автор, напевне, використав „Лексиконъ славенорωскій і именъ тлъкованіє" Памва Беринди (К., 1627). Цей словник І. Вагилевич високо цінував і добре знав. В архіві зберігається власноручна копія Вагилевича цього словника. З польської літератури дослідник послуговувався „Słownikiem języka polskiego" С. Лінде. Цей словник він добре знав, бо при підготовці другого видання (Львів, 1854—1860) був одним із семи його редакторів, причому сам Вагилевич вклав у нього значно більше праці, ніж усі решта разом[8]. Звичайно, що під руками у І. Вагилевича були й опубліковані на той час російські словники, про що свідчать

---

[4] Дзендзелівський Й. І[ван] Вагилевич — перший дослідник іншомовних запозичень в українській мові (Переймання із слов'янських мов) // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej (далі — SFPS).— Warszawa, 2000.— [Т.] 36.

[5] Там само.— S. 160.

[6] Там само.— S. 161 і далі.

[7] Статті про українську мову; див.: Там само.— Т. 36.— S. 157—177.

[8] Див.: Дзендзелівський Й. Іван Вагилевич і словник С. Б. Лінде (З історії українсько-польських наукових зв'язків) // Prace Filologiczne.— 1981.— Т. XXX.— S. 143—174.

русизми чи, власне, російські деривати грецизмів, які трапляються в описуваному підрозділі.

Загальновідомо, що грецизми українською мовою засвоювалися в різні часи, за різних обставин, причому переважно через різне посередництво. І. Вагилевич подає їх в обох частинах списками в алфавітному порядку — так би мовити, сумарно з огляду лише на так звану кінцеву етимологію (грецьку), хоч останнє взагалі не цілком відповідне, бо серед відзначених грецизмів немало гебрайських та слів іншого походження.

„Z języka greckiego weszły następne słowa: *ad* 'pekło'[1], *ajer* 'wozduch'[2], *angaria* 'nużda'[3], *anheł* i *janhił*[4], *antypa* 'raraszok'[5], *argasz* 'słuha'[6], *aspyda*[7], *butej* (βούτις) 'wiwczär'[8], *chałepa* 'napast '[9], *freła* i *frele* (?)[10], *dyjawoł* 'czort'[11], *gläg* i *hłek* (γλάγος)[12], *hłek*[13], *hypostat* 'opona'[14], *jahny*[15], *kałyba* i *kołyba* 'sałasz'[16], *kanupir* i *kavupil*[17], *kapella* (?)[18], *kiedra*[19], *koływo* 'kutia'[20], *krokis*[21], *krowat* 'liżko'[22], *krynycia* i *kirnycia* 'studnycia'[23], *kurdil* 'omeluk'[24], *kyły*[25], *ładan, lampasz* (λαμπάς)[26], *łyman* 'hirło'[27], *łyrwa*[28], *ływada* 'łuka'[29], *manastyr'* i *namastyr'*[30], *murdzaty* (μουδαρείν) 'kwackaty'[31], *mantia* i *manta* 'opancza'[32], *oływa* 'masłyna'[33], *oxamyt* (εξαμπτος), *palata* 'dwir'[34], *pantełyk* (παντάλας)[35], *papołoma* i *papłan* 'koberec'[35], *parafia* i *parochia*[37], *putra* 'sunyk'[38], *sawyna*[99], *skieła* 'rapa'[40], *tasowaty* 'układaty'[41], *temej* (τεμένιος) 'łis'[42], *terem* 'izba'[43], *trojanda* (τροιανδάφυλλον) (!), *wasylok*[44], *zaperezatysiä* 'zapojasatysiä' (?).

Prócz tego są jeszcze słowa[45] używane w języku południowo-ruskim, jako termina naukowe wniesione przez inteligencyę: *akafyst*[46], *alebaster*[47], *alegoria*[48], *amwona*[49], *anachoreta*, 'pustełnyk'[50], *anachronizm*[51], *analogia, analyzis*[52], *anarchia, anatema* 'klätba'[53], *anatomia*[54], *antologia*[55], *antychryst*[56], *antydor*[57], *antydot*[58], *antyfona*[59], *antymis*[60], *antypatia, apokalipsis*[61], *apokryzis*[62], *apologia, apoplexia*[63], *apostata*[64], *apostol*[65], *apostrof*[66], *archanhel*[67], *archeologia*[68], *archyepiskop*[69], *archyjerej*[70], *archymandryta*[71], *archystratyh*[72], *archytekt* 'budiwnyk'[73], *archyw*[74], *artus*[75], *arystokratia*[76], *arytmetyka*[77], *astrologia*[78], *astronomia*[79], *awtentyk*[80], *awtodydakt* 'samouk'[81], *awtograf*[82], *awtomat*[83], *barometr*[84], *biblia* 'swiätoje pysanie'[85], *bibliografia*[86], *biblioteka*[87], *biografia, boreas, botanika*[88], *chor*[89], *chronika* 'wremennyk'[90], *chronografia*[91], *chronologia*[92], *chrystomatia*[93], *chyrurgia*[94], *demagog, demokratia*[95], *demon*[96], *demonografia*[97], *demonologia*[98], *despota*[99], *diäk*[100], *diakon*[101], *dohmat*[102], *dohmatyka*[103], *dora*[164], *drama*[105], *dyadema*[166], *dyalekt*[107], *dyalektyka*[108], *dyalog*[109], *dyametr*[110], *dyarezis (?)*[111], *dyatryba*[112], *dydaktyka*[113], *dynamika*[114], *dynastia*[115], *dyplomatyka*[116], *dystych*[117], *dytryamb*[118], *echo* 'mowniä lub łuna'[119], *ekleziarch*[120], *ekliptyka*[121], *elegia*[122], *elektryka*[123], *elipsa*[124], *elizium*[125], *ekonom*[126], *ektenia*[127], *eortologia*[128], *epidemia*[129], *epigramma*[130], *epilepsia*[131], *epilog*[132], *episkop* 'władyka'[133], *epitaf* 'nadhrobnyk'[134], *epitalam*[135], *epizod*[186], *epocha*[137], *epopea*[138], *erew (?), estetyka*[139], *etnografia*[140], *etnologia*[141], *etyka*[143], *etymologia, etyr*[143], *exigetyka* 'towkowanie'[144], *exotyczeskij*[145], *ewanhelie*[146], *ewcharystia*[147], *ewchologia*[148], *ewfonia, fantazia*[149], *felon*[160], *filologia, filozofia*[151], *fizyka*[152], *fizyognomia (!)*[153], *fizyologia*[154], *flegma, fonar*[155], *genealogia*[156], *gegonozia*[157], *geografia*[158], *geologia*[159], *geometria*[160], *gigant* 'wełet'[181], *gimnastyka*[162], *gimnazia*[163], *glosa*[164], *harmonia*[165], *hermafrodyt*[166], *herezia*[167], *homilia*[168], *horoskop*[199], *hramata i hramota*[170], *hrammatyka*[171], *idea*[172], *ideał*[173], *idoł, idylla*[174], *idyoma*[175], *idyot*[176], *ihumen*[174], *ikona* 'obraz'[178], *ikonostas*[179], *ironia*[188], *istoria*[181], *izop*[182], *jerarchia, jerej* 'swiäszczennyk'[183], *jermołoj*[184], *kaluger* 'czerneć'[185], *kanon*[186], *katedra*[187],

kelia[186], *kir* 'hospodyn'[189], *kiwot*[190], *komedia*[191], *kondak*[192], *kryłos*[193], *krypta* 'peczera'[194], *kryształ*[195], *krytyka*[196], *kryzis*[197], *laik*[198], *ławra*[199], *lexikon* 'słowaŕ'[200], *liryka*[201], *liturgia* 'służba bożä'[202], *magnes*[203], *mania*[204], *mantia*[205], *matemytyka*[206], *mechanika*[207], *melancholia*[208], *melodia*[209], *metafizyka*[210], *meteor*[211], *meteorologia*[212], *metod*[213], *mitologia*[214], *muzeum*[215], *muzyka*[218], *numizmatyka*[217], *oda*[218], *okean*[219], *ontologia*[220], *optyka*[221], *organizm*[222], *orga[no]logia*[223], *orgia*[224], *ornitologia*[225], *ortodoxia*[226], *ortografia*[227], *oxia*[228], *palamar*[229], *paligenezia*[230], *panachyda*[231], *panegiryk*[232], *parabola*[233], *paradox*, *paradygma*[234], *paragraf*[235], *paraklit*[236], *parameja*[237], *parastas*[238], *parentezis*[239], *paterykon*[240], *patetyka*[241], *patologia*[242], *patrafil*[243], *pedagogia*[244], *pedagra*[245], *pedant*[246], *peryferia*[247], *perykopa*[248], *poema*[249], *poeta*[250], *poezia*[251], *poligamia*[252], *politeizm*[253], *polityka*[254], *praktyka* 'buwałyciä'[255], *presbyter*[256], *prolog*[257], *proskomedia*[258], *proskura*[259], *protojerej* і *protopop* 'namistnyk', *prozodia*[260], *psewdo*[261], *psychologia*, *rapsod*, *retoryka*[262], *rewmatyzm* 'hosteć'[263], *rytm*[264], *sfera*[265], *sikofant*[266], *sofizma*[267], *strategia*, *strofa*, *stych*[268], *stychia*[269], *stychyrar*[270], *styl*[271], *supostat* 'protywnyk'[272], *sylogizm*, *symfonia*[273], *symonia*[274], *sympatia* 'sodryhlinie'[275], *symwol*[276], *synagoga* (?)[277], *synopsis*[278], *synod*[279], *syntaxis*, *systema*[208], *taktyka*[281], *teatr*[282], *technika*[283], *teleskop*[284], *tema*[283], *teokratia*[286], *teologia*[287], *termometr*, *tezis*[288], *ton*[289], *topografia*[290], *tragedia*, *tren*[291], *trochej*, *tron*[292], *trop*[293], *tropar*[294], *tryod*[295], *typ*[296], *typyk*[297], *tyran*[298], *xenodochia*[299], *warwar*[300], *waja* 'szutki'[301], *waria*[302], *zelotypia*[303], *zodyak*[304], *zoofit*[305], *zoologia*[306] і inne".

У наведеному списку грецизмів І. Вагилевич відзначив 386 слів. Проте, як свідчить проведений аналіз, сюди, очевидно, не належать: *ґляґ*, *капела*, *кили*, *криниця*, *курділь*, *мурдзати*, *путра*, *сатира*, *скеля*, *супостат*, *тасовати*, *темей*, *терем*, *ягни*. Отже, у поданому списку 372 (!) грецизми так званої кінцевої етимології, що дорівнює 96,38 відсотка. Якщо зважити на стан українського мовознавства у 30-х роках XIX ст., коли писалася аналізована праця, то дослідження іншомовних слів в українській мові І. Вагилевича, без сумніву, можна вважати видатним явищем.

Серед відзначених грецизмів кількісно домінують дві тематичні групи: церковна (конфесійна) лексика та наукова термінологія. Перша група історично пов'язується з прийняттям християнства з Візантії (*акафіст*, *апостол*, *артос*, *архангел*, *ахієрей*, *ігумен*, *ікона*, *іконостас*, *панахида*, *проскура* тощо), а друга — із розвитком науки (*аналогія*, *археологія*, *бібліотека*, *геометрія*, *гімназія*, *дидактика*, *зоологія*, *математика*, *оптика*, *просодія* та інші). Ці дві тематичні групи грецизмів залишаються основними й сьогодні, але з тією відмінністю, що перша група кількісно майже не поповнювалася і не поповнюється, а друга помітно розширювалася і розширюється далі завдяки новим утворенням на базі грецького мовного матеріалу.

Дослідження словника, особливо його слів іншомовного походження, зрозуміло, тісно пов'язується з вивченням історії народної культури в її зв'язках з культурою інших етносів. Як відомо, український народ тривалий час був бездержавним, його ділили і переділювали. Різні його частини входили до складу різних держав. Десь з XVII ст. основні українські землі утворювали дві вітки: східну (Наддніпрянщина) і західну (Наддністрянщина), які відповідно перебували у домінуючих культурно-освітніх сферах — російській та польській.

І. Вагилевич народився на Прикарпатті (Івано-Франківщині), навчався, а потім працював переважно у Львові, тут же працював над своєю монографією „Rozprawy o języku południowo-ruskim".

На підставі проведеного аналізу пропонується спроба визначення, з якого конкретно джерела (мови) відзначені грецизми безпосередньо потрапили в українську мову. Нерідко ті самі слова могли засвоюватися паралельно з двох чи й більше джерел.

До більш-менш вірогідних безпосередніх чи прямих переймань українською мовою з грецької, гадаємо, можна віднести: *алегорія, анахорет, васильок (калька), гігант, діадема, ладан, левада, пантелик, паполома, троянда, халепа.* Можливо, сюди ж належать: *анархія, апоплексія, діалект, етер, океан, оксамит, паламар, савина, темей, символ.*

Засвоєні через посередництво церковнослов'янської мови: *ад, аєр, акафист, анафема, ангел, антидор, антидот, антиміс, антипа, антихрист, апокаліпсис, апостат, апостол, артос, архангел, архієпископ, архієрей, архістратиг, аспида, астрологія, астрономія, біблія, вайа, варвар, варія, гаспид, граматика, грамота, гомілія, демон, диявол, диякон, догмат, дора, дяк, еклезіарх, ектенія, епатрахіль, євангеліє, євхаристія, євхологія, єпископ, ігумен, ієрей, ікона, іконостас, ірмолой, калугер, канон, кедра, келія, кивот, кир, коливо, кондак, крилас, лавра, літургія, мантія, палата, панахида, паракліт, парамія, парастас, патерикон, прескомідія, пролог, проскура, стих, стихар* (стихирар), *стихія, типик, тріодь, тропар, фелон, хор.*

Очевидно, сюди ж належать: *апокризіс, еортологія, історія, океан, паламар, символ, синопсис, догматика.*

Через посередництво латинської мови: *анатомія, апоплексія, геометрія, дистих, діаметр, драма, електрика, епіграма, епідемія, епілепсія, етика, етимологія, зодіяк, зоологія, кризис, лярва, манія, математика, меланхолія, мелодія, метафізика, ода, оргія, парабола, парантез, просодія, псевдо, симонія, тезис, телескоп, теологія, топографія, хрестоматія.*

Сюди ж, можливо, потрібно зарахувати: *аналізіс, географія, діурез, елізіум, економ, епопея, епоха, олива, оптика, крокіс, лексикон, полігамія, ревматизм, ромбус, стиль, сфера, тема, тип, трен, троп, фізіономія, хірургія, хроніка, хронологія.*

Значну роль у поширенні в нас наукових термінів грецької етимології відіграла польська мова. Через її посередництво в українську мову, на нашу думку, ввійшли: *автентик, автодидакт, амвона, анахорета, антифона, апостата, аритметика, архімандрита, архітект, аристократія, астрономія, бібліотека, деспота, дитирамб, еліпса, епіталям, епітаф, ідіота, ісоп, катедра, комедія, кришталь, лаїк, магнес, мітологія, музеум, музика, ортографія, панегірик, параграф, парафія, педагра, периферія, поезія, поета, політика, практика, пресбитер, реторика, савина, симпатія, софізма, стиль, тасувати, фізика, філозофія, хронографія.*

Можливо, сюди ж належать: *ангарія, гармонія, генеалогія, гермафродит, герезія, гімназія, глоса, гомілія, демонологія, дипломатика, дистих, діалект, діалог, догматика, екліптика, економ, елегія, елізіум, етер, етнологія, зелотипія, зоологія, зоофіт, ідея, крипта, критика, крокіс, лярва, мелодія, нумізматика, онтологія, організм, орнітологія, ортодоксія, палінгенезія, патологія, педагогія, педант, перекопа, поема, полігамія, політеїзм, ритм, сикофант, синод, сфера, тиран, трем, фантазія, фізіономія, хірургія, хрестоматія, хроніка, хронологія.*

Через посередництво західноєвропейських мов (французької, німецької): *антологія, апостроф, археологія, архів, барометр, бібліографія, ботаніка, геологія, гімнастика, глоса, демонографія, дидактика, динаміка, династія, діадема, діалог, діалектика, елегія, епізод, епілог, естетика, етнографія, етнологія, ехо, ідеал, ідея, ідилія, ідіома, іронія, кризис, критика, лексикон, лірика, метеор, метеорологія, метод, механіка, нумізматика, педант, система, тактика, театр, теократія, техніка, тон, трон.*

Сюди ж, можливо, належать: *автомат, аналізис, археологія, астрономія, гармонія, гігант, гімназія, глоса, демонологія, діалект, економ, епітафія, етика, зодіак, ідіот, кризис, мантія, оптика, поема, політеїзм, ревматизм, ритм, сфера, тема, тип, троп, тиран, фізіономія.*

Через російське посередництво, можливо, запозичені: *алебастр, анахронізм, археологія, гармонія, екзегетика, елізіум, кровать, орнітологія, політеїзм.*

Очевидно, певним чином через російське посередництво засвоєні також: *автомат, автодидакт, аристократія, гармонія, геогнозія, демократія, демонологія, дипломатика, діатриба, догматика, екліптика, епоха, зелотипія, зоофіт, ідеал, ідіома, онтологія, органологія, організм, ортодоксія, палінгенезія, патологія, педагогія, полігамія, сикофант, синод, ритм, фантазія, хірургія.*

Через південнослов'янське посередництво: *колиба.*

Через румунське посередництво: *ботей, флера.*

Через турецьке посередництво: *лиман.*

Через угорське посередництво: *лампаш.*

Через італійське посередництво: *мелодія, олива, симфонія, фантазія.*

В описуваному підрозділі І. Вагилевич уперше зафіксував значну кількість слів, які в українських словниках і, наскільки відомо, взагалі у нашій писемності досі не відзначалися: *автодидакт, антидор, антидот, вайа, дипломатика, діатриба, ексігетика, ектенія, еортологія, епіталям, зелотипія, зоофіт, ксенодохія, органологія* та чимало інших. Тому цей підрозділ, як і вся монографія, має певне значення й для української історичної лексикології.

ПРИМІТКИ

1. Слова *ад 'пекло'* дописані між рядками після викреслення їх у другій частині, тобто де йдеться про переймання через інтеліґенцію. Укр. *ад* (фіксується з XVI ст.) через церковносл. **адъ** з грец. ᾅδης id., що від міфологічної власної назви Ἀιδης , Ἀίδης (бог смерти, володар підземного царства, а пізніше саме підземне царство) (ЕСУМ, І, с. 48; Огієнко, І, с. 35—36). Далі дописані між рядками слова *angaria* 'nużda', *anheł, antypa* 'raraszok', *agresz* 'sługa', *aspyda.*

2. Староукр. (з XV ст.) **аєръ** 'повітря', 'небо' (Тимченко, с. 9), (XVII ст. **аиръ 'вѣтръ, повѣтрє'** (Беринда) через церковносл. **аиръ** < грец. > ἀήρ). Омонім *аїр, аєр,* діал. *аер, гаїр, ір, йор, яр, гав'яр, галяр, їр, гайвір, ірниця* та ін. 'татарське зілля, лепеха, Acorus calamus L.' (СБН, с. 3) < тур. *ağir* id. (ЕСУМ, І, с. 53).

3. Староукр. **ангария, анкгария, анкгарія** 'повинність підлеглих, пов'язана з перевезенням речей, листів та ін.' (СУМ XVI — І пол. XVII, І, с. 105), польс. *angaria* 'podwoda, obowiązek przewozenia rzeczej, listów panującego', 'ciężary', 'ucisk, uciemiężenie', 'w dawnej Polsce, więzienie prywatne dla poddanych i dłużników' (SW, I, s. 36; див. також: SJPD, I, s. 131), старопольс. з XVI ст. (Linde, I, s. 18;

Sł. XVI, I, s. 153) з грец. ἀγγαρήιον, інституція кінних посланців у Персії'; пор. лат. *angaria* 'поштова транспортна повинність' (грецизм).

4. Укр. *ангол* (з XVI ст.) через церковносл. **ангєлъ** з грец. ἄγγελος 'посланець' — калька з давньоєвр. *malach* (Огієнко, I, с. 64) — пов'язане з дієсловом ἀγγέλλω 'оголошую, повідомляю, доповідаю'. Проте існує припущення, що ἀγγέλλω запозичено з мов Сходу (ЕСУМ, I, с. 72).

5. Пор. *антúпа* 'Antypas' (Ж., с. 4). Через церковносл. **Антипа (Антипасъ)** з грец. Ἀτιπα, Ἀνίπας. Пор. також діал. *антипко* 'чорт, которому дверью отбито пятки, отчего он хромает' (Грін., I, с. 8), *антипка безп'ятий, антипцьо* id., що, очевидно, пов'язане з ім'ям *Ірода-Антипи*, галілейського і перейського тетраха, відомого своєю аморальністю (ЕСУМ, I, с. 76—77).

6. У доступних джерелах цього слова не виявлено.

7. Укр. *áспід, áспид, гáспид* 'чорт, диявол, дідько, біс' (СУМ, I, с. 68; II, с. 40); *гáспид* 'ядовитый змей' (Грін., I, с. 276) та ін., староукр. (з XVI ст.) **аспида, аспидъ** 'отруйна змія, гадина, гаспид, аспід' (СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 140; Тимченко, с. 38). Через церковносл. **аспида, аспидъ** з грец. ἀσπίς 'змія, єгипетська кобра' (ЕСУМ, I, с. 93).

8. Укр. діал. (район Карпат) *бóтей, бутéй, бутéя* 'отара овець', 'молодий пастух', 'зграя гусей та ін.)', 'стадо (свиней та ін.)' 'гурт, група (дітей, людей)' (Грицак) < рум. *botei* 'отара', що з грец. βούτης 'пастух' або від словац. *botéti*, укр. *ботіти* 'жиріти, товстіти'. Польс. діал. *butej* 'młodszy pasterz u Hucułów, pomocnik bacy a. watahy' (SW, I, s. 241) українізм (ЕСУМ, I, с. 238).

9. Укр. *халéпа* 'яка-небудь несподівана, прикра подія; нещастя, неприємність' заст. 'неногода' (СУМ, XI, с. 13—14; Ж., с. 1032; Грін., IV, с. 384). На базі першого значення СУМ фіксує (з варіантами) понад 20 фразеологізмів: *Впасти в халепу, збутися халепи, чинити халепу, набратися халепи, нехай йому халепа* та ін. Пор. також білор. *хáлепа* разм. 'надвор'е са снегам і дажджом; мокры снег' (ТСБМ, V/2, с. 172), білор. діал. *хáлíпа, халéпа, хáляп* 'слота' (СБПЗГ, V, с. 284), рос. діал. (зах.-півд. територія) *хáлепа* 'зимняя непогодь, мокрый снег, лепень, дрябня', (курск.) 'беда, хлопоты, склока'; 'возмездие за вину, наказание' (Даль, IV, с. 1160). І. Вагилевич, вірогідно, пов'язує з грец. χαλεπόν 'суровость, резвость', 'трудное обстоятельство', 'трудность', χαλεπός 'трудный, затруднительный, тяжелый', 'тяжкий, мучительный, жестокий', 'опасный, страшный', 'суворый, грозный, строгий', 'свирепый, злобный, злой', χαλεπότης 'трудность, затруднительность, суворость, жестокость', 'угрюмость, мрачность, тяжелый нрав', χαλεπαίνω 'притеснять, угнетать, преследовать', 'подавлять, сокрушать', 'раздражать, оскорблять', χαλεπῶς 'трудно, суворо, жестоко, строго' (Дворецкий, с. 1700). На відміну від наведеної групи грецьких однокорінних слів, укр. *халéпа*, як і його білоруські та російські варіанти, етимологічно ізольоване слово. Зважаючи на семантику грецьких згаданих лексем, гадаю, що значення 'зимна непогода', 'сльота' у східних слов'ян секундарне, розвинулося уже на власному ґрунті.

Засвідчений польський діалектизм у говірці села Мірков Олесьницького повіту (10 км на південний схід від Вроцлава), переважну більшість мешканців якого становлять переселенці з Майданської Гути колишнього Здолбунівського повіту, *xałepa* 'słota' (MAGP, XII, s. 573, мапа 573, част. II, с. 103) — українізм. Відомий він і в інших польських говорах на території України (SGPA, III, s. 439). М. Фасмер (IV, с. 217—218) при етимологізуванні рос. *халепа* 'мокрая метель' не враховує ні укр. та білор., ні грец. відповідників.

10. Укр. діал. *фрéла, фрéля, фрáла, флóєра, фльóра, фойáра, фуйéра* 'флоярa' (Ж., с. 1029; RLAH, s. 57; Шух., V, с. 294). Належить до пастирської терміно-

логії карпатсько-балканського регіону. Крім української, слово відоме також у румунській, словацькій, чеській, польській, угорській, албанській та новогрецькій мовах, причому у говорах майже кожної з цих мов виступає зі значною кількістю різних варіантів. У Карпатах поширилося румунами у зв'язку з так званою валаською колонізацією; пор. рум. *fluiera, fluier, fluiră, filioară* та ін. Укр. варіанти *фре́ла, фре́ля, фрала* з метатезою *l—r > r—l* пор. з серб. та хорв. *фрӯла* id. Новогрец. φλέρα < алб. *floere, flojere* (докладніше див. Crânjală, s. 264—271; Skok, I, s. 533—534; Cioranescu, N 3436).

11. Слова *dyjawoł* 'czort' дописані на маргінесі. Далі затерто якісь два слова. *Диявол* (з XVI ст.) через церковносл. < грец. διάβολος (Огієнко, I, с. 337; ЕСУМ, I, с. 81).

12. Укр. діал. *гл'ar, гл'иг, гleґ, гл'ir, кл'ar, кл'ак* та ін. 'висушений шлуночок маленького ягняти або теляти, що використовується для вурдження молока' (район Карпат), 'сперма' (півд.-сх. Поділля) < рум. *chiag* (< *cl'ag*) лат. *clagum (< *quāgulum), coāgulum* id. Польс. діал. *klag, klok, glog, gleg* id. (SW, II, s. 345), очевидно, українізм (ЕСУМ, I, с. 531). Як пастуший термін слово має українсько-словацько-чесько-польсько-румунську ізоглосу. Однак деякі автори (А. Матценауер, Д. Кранджала) вважають його грецизмом γλάγος. Далі затерто якісь два слова.

13. Укр. (з XIII ст.) *гле́к, глечик* та ін. < прасл. *gъlькъ, *gъlьсь, які, очевидно, початково є зменшувальними формами від незбереженого прасл. *gъlъ < індоєвроп. **gulos*, відповідниками якого в інших індоєвропейських мовах є і грец. γαυλός γυλλάς, γλάλος тощо. Оскільки подібні назви існують в гебрайській, аккадській мовах тощо, то припускається, що йдеться про культурне слово східносередземноморської області. Грец. γαυλός перейнято зі семітських мов, яке ще у праслов'янську епоху потрапило до германців та східних слов'ян. Польс. діал. *hlek* 'kamionka, butelka od porteru a. wody mineralnej' українізм, польс. діал. *hlak, lak* id. білорусизм (ЕСУМ, I, с. 522; SJPD, III, s. 88).

14. У доступних джерелах такого слова не виявлено.

15. Слово *ягни* дописано між рядками після викреслення його в другій частині. *Ягни* засвідчено лише в „Енеїді" І. Котляревського: „Готова страва вся стоя-ла.., Ягни і до софорку кури, Печені різної три гури". Сам І. Котляревський *ягни* пояснює як „род кушанья, с гречес." Таку кваліфікацію *ягни* перейняв, очевидно, й І. Вагилевич. Узагалі ж, крім української, це слово відоме в турецькій, румунській, болгарській, сербській, хорватській, албанській, новогрецькій та перській мовах. Можливість запозичення *ягни* з новогрецької (у старогрец. воно не фіксується), гадаю, слід відхилити, бо грецькі поселення у районі Маріуполя, Донецька та інші досить пізні. Вважаю, що укр. *ягни*, як і рум., болг., серб., хорв. назви, тюркізм (вірогідно, не пізніше XVII ст.); пор. осм. *jахны* 'рагу з м'яса і овочів з маслом', тур. *yahni* id., що з перс. *yahni*; докладніше див. працю автора статті „Укр. діал. *йагли* 'пшоно' та ін., *йагни* 'вид страви' (В памет на професор Стойко Стойков (1912—1969). Езиковедски изследования.— София, 1974.— С. 343—345; передрук: Дз. УСМ, с. 114—115).

16. Укр. діал. *коли́ба, коліба, кули́ба* 'пастуший курінь', 'дерев'яне житло лісорубів'. Слово має карпатсько-балканський ареал (українсько-словацько-польсько-чесько-угорсько-болгарсько-македонсько-сербсько-хорватсько-словенсько-албансько-грецький). Узагалі вважається грецизмом. В українські говори району Карпат, вірогідно, потрапило через південнослов'янське та румунське посередництво (ЕСУМ, II, с. 510).

17. Укр. *кану́пер*, діал. *кану́фер, кану́пір, калу́фер, кару́пір, кану́пирь* 'рослина Tanacetum balsamita L.' Вважається запозиченням з грец. κρυόφυλον 'гвоздика'.

Проте деякі етимологи пов'язують з лат. *canna-ferula* буквально 'очерет-ферула' (ЕСУМ, II, с. 366).

18. Слово дописано між рядками. Нерозбірливе. З італ. *capella* (ЕСУМ, II, с. 370).

19. *Ке́дра* 'pinus cembra L.' (Грін., II, с. 234; СБН, с. 113, 221) ж. р., очевидно, під впливом назв для цього дерева *сосна, соснина, кедрина* та ін. < *кедр* ч. р. id., що через церковносл. **кедръ** з грец. **κέδρος** 'кедр' (ліванський). Однак переконливого етимологічного пояснення немає (ЕСУМ, II, с. 420).

20. Слова *ко́ливо 'кутя'* дописані між рядками після викреслення у другій частині. Відомі ще діал. *ко́лево, ко́лово* 'поминальна кутя', з XVII ст. через церковносл. **коливо** id. з грец. **κόλλυβον** (мн.) 'кутя' (ЕСУМ, II, с. 511).

21. *Крокі́с* (відоме з XVII ст.), діал. *крокис, крокиш, крокізь, крокез, крукис, крокос* 'шафран, Crokus L.', 'салфор красильний Carthamus tinctorius L.' та ін. (СБН, с. 34; Makowiecki, s. 84), очевидно, через польс. *krokus*, нім. *Krokus*, з лат. *crocus* < грец. **κρόκος** (ЕСУМ, III, с. 101). Деякі автори вважають, що перейнято безпосередньо з лат. *crocus* < **κρόκος** (Фасмер, II, с. 380).

22. Укр. діал. *крава́ть, крова́ть, корова́ть* 'ліжко', очевидно, через рос. *крова́ть* грец. **κράββατος** (Фасмер, II, с. 379), що з лат. *grabatus* (ЕСУМ, III, с. 100). Укр. діал. *крива́ть* id. — результат зближення (народна етимологія) з *кри́ти* (Дз. УСМ, с. 63).

23. Вірогідніше з прасл. **krъnica*, **krinica* 'джерело, (виритий) колодязь', що від **krъpъ* 'викопаний' / < індоєвроп. ***kr-*** (***ker-***) (ЕСУМ, III, с. 93).

24. Слово *курді́ль* 'омелюх' дописано над рядком. Пор. відзначене Є. Желехівським (С. 391, 1070) *курді́ль, чкурде́ль, чукурді́ль* 'хайворонок, Alanda arborea' 'вид захворювання худоби'. Можливо, з прасл. **kurdějь*, що з давнішого **kurějь*, похідного від **kurъ* 'півень' (ЕСУМ, III, с. 152).

25. Діал. *ги́ли* з прасл. **kyla* 'пухлина, наріст', що споріднене з лит. *kula* 'наріст, шишка', *kulas* 'пухлина', грец. діал. **κήλη** 'пухлина', лат. *cūlus* 'пряма кишка, зад', давньоірл. *cūl* 'хребет' /< індоєвроп. **kāu̯/e/lā*, **kūlā* (ЕСУМ, II, с. 432).

26. Слова *lampasz* (**λαμπας**) дописані на маргінесі. Укр. діал. *лампаш* 'ліхтарня' (Вр. Зн., II, с. 299; Грін., II, с. 343) < угор. *lámpás* 'ліхтар' (Чопей, с. 167) < лат. *lampas* 'світильник' < грец. **λαμπάς** 'факел' та ін. (ЕСУМ, III, с. 189). Такого ж походження старопольс.— XV ст. *łampasz* 'вид лампи, каганець', словац. *lampaš*, чес. діал. *lampaš*, сербо-хорв. *lampāš* (Sławski, IV, s. 42—43).

27. Через посередництво тур., кримсько-татар., кипч. *liman* 'бухта, порт' < грец. **λιμέν(ον)**, **λιμήν** 'бухта' (ЕСУМ, III, с. 233).

28. Відбиває гуцульську фонетику: *л'и́ерва* (< *ля́рва*) з лат. *lārva* 'злий дух; привид, скелет, маска', можливо, через посередництво польс. *larwa* (ЕСУМ, III, с. 341).

29. Польс. *lewada* 'nie porośnięta, ale okolona drzewami przestrzeń (łąka albo polanka)' (SJPD, IV, s. 104), діал. 'czyste miejsce okolone wierzbami a. topolami', 'lasek na nizinie z krzaków (leszczyny)' (SW, II, s. 724) українізм (SJPD, IV, s. 104; ЕСУМ, III, с. 206). Укр. *левада* < грец. **λιβάδιον** 'лука, зрошена рівнина' (ЕСУМ, III, с. 206).

30. Слово дописане над рядком, коли зняте у другій частині; очевидно, через церковносл. **монастырь, монастирь, манастырь, моностырь** < грец. **μοναστήρι(ον)**, **μαναστήρι(ον)** 'монастир, келія самітника'.

31. Укр. діал. *мурдзати*, очевидно, з *му́рзати* 'бруднити (обличчя, руки)' в результаті **з > дз**, що характерно для низки говорів південно-західного наріччя (Дз. Ф., с. 65; АУМ, II, с. 91); пор. аналогічне польс. діал. *murdzty* < *murzaty* 'krop-kowany, pstry' (SW, II, s. 1071). Певної етимології нема, зіставляється з *мурий, муругий;* менш імовірно зв'язок з *мурза* 'татарський князь, феодал' (переносно 'той, хто має темне обличчя'; докладніше див. ЕСУМ, III, с. 537).

32. Слова *mantia, manta 'opancza'* дописані над якимсь затертим написом. *Мантія* 'довгий широкий одяг у вигляді плаща, що спадає до землі', очевидно, через церковносл. **манътиꙗ, маньтиꙗ, маньдиꙗ** та ін. (LPSL, s. 362) < грец. μάντιον 'плащ' < середньолат. *mantum* id., що з лат. *mantellum* 'накривало, плащ' (ЕСУМ, III, с. 387). Укр. діал. *ма́нта* 'вид суконного плаща, свити, зшитої мішком' (Грін., II, с. 405), 'бурка, пальто, шинель' (МСБГ, V, с. 56) запозичення з рум. *manta* 'плащ, шинель' < франц. *mante* 'довга жіноча накидка', що зводиться до лат. *manta* 'плащ' (ЕСУМ, III, с. 386).

33. Укр. *оли́ва* (з XVII ст., Беринда) 'маслина, вічнозелена субтропічна рослина родини маслинових з їстівними плодами, з яких одержують харчову і технічну олію', 'нижчий ґатунок олії, яку добувають з плодів цього дерева', заст. 'мастило' (СУМ, V, с. 688), діал. 'олія' з італ. *oliva* < лат. *oliva* від *oleum* < грец. ἐλαῖον (Фасмер, III, с. 135).

34. Тут у значенні 'палац', 'панський будинок' (Грін., III, с. 88); пор. укр. *пала́ти* pl. t. заст. 'великий багатий будинок і палац', *пала́та* 'окрема кімната для хворих у лікарні, лікувальному закладі', 'парламент загалом або кожна з його частин', 'назва деяких державних установ, які відають чим-небудь' (СУМ, VI, с. 20—21). Укр. *палата* (з XVII ст., Беринда) через церковносл. **палата, полата** 'палац', старосл. полата id. < старогрец. παλάτιον < лат. *palātium* (Фасмер, III, с. 307).

35. Слова *пантелик* (παντάλας?) дописані між рядками. *Пантелик* відоме лише у фразеологічних зворотах: *збива́ти(ся), зби́ти(ся) з пантели́ку*, 'який спантеличився, заплутався або дезорієнтувався', 'який почав діяти нерозумно' (СУМ, VI, с. 50; Грін., III, с. 93) і споріднені *пантели́чити* 'призводити до нездатності звичайно діяти, розуміти, говорити і т. ін. внаслідок розгубленості, страху; збивати з пуття; непокоїти', *пантели́читися* 'не мати змоги звично діяти, розумно говорити, міркувати і т. ін. внаслідок розгубленості, страху; бентежитися; губитися в здогадах (СУМ, VI, с. 50). Такі ж фраземи відзначаються у білоруській (ТСБМ, III, с. 670) та польській мовах (SW, IV, s. 40; SJPD, VI, s. 82). В. Даль (III, с. 30) подає *панталы́к, пантели́к* 'толк, смысл, порядок'. *В голове панталыку нет. Сбить кого, либо сбиться с панталыку* 'с толку, говорить и делать вздор'. Достовірної етимології нема. Зближення з азерб. *pand* 'искусство, хитрость, уловка' +суф. = lik (Корш) чи з нім. діал. pandl (Babd) 'зав'язка' (Фасмер, III, с. 199) непереконливі (див. Огієнко, IV, с. 19). Сумнівно, що польс. *pantalyk*, діал. *pantalik* русизм (SJPD, VI, s. 82), очевидно, українізм.

36. Староукр. **паполо́ма** 'покривало, ковдра' І. Вагилевич, очевидно, взяв зі „Слова о полку Ігоревім": **Бориса же Вячеславлича слава на сѣдъ привѣде, и на канинѣ зеленѣ паполомѣ посъстла за обидѣ Ольговѣ, храбра и млада къняза** (див.: Słowo o pułku Igorowym / Przekład i opracowanie Jana Dalibora Wagilewicza (do druku przygotował i artykułem wstępnym poprzedził Oleg Kupczyński), Przemyśl, 1999, s. 64; Срезн., II, с. 877). З середньогрец. παπλῶμα від ἐφαπλῶμα id. І. Вагилевич пояснює 'wyraz *paполома*, z greck[iego] *πέπλομα*, nowogr/eckie / *παπλό-μα* =pokrowiec, po tąd jest znany Czechom, Słowakom i Łemkom w formie nieco zmienionej *paplan*, ze znaczeniem kołdry' (Słowo.., s. 89). І. Вагилевич у своєму перекладі (С. 127) *паполома* перекладає укр. діал. *паплан*. Чес., словац. *paplan*, як і

сербо-хорв. *paplun* та укр. лемк. *паплан* з грец. *πάπλωμα*. Угор. *paplan* 'ковдра' слов'янізм (Machek, s. 353).

37. Слово дописане над якимсь затертим написом після закреслення в другій частині. Укр. *пара́фія*, діал. *пара́хвія* (Грін., IV, с. 96) *паро́хія* через польс. *parafia* < лат. parochia < грец. παροικία (Огієнко, IV, с. 23).

38. Такої лексики в доступних українських джерелах не виявлено. Можливо, І. Вагилевич подає *путра* 'судник', з одного боку, під впливом добре відомого йому словника С. Ліндe (IV, с. 731): *putra*, y, ż (karp. duży sąd na mleko, z włosk...), а з другого боку, під впливом широкознаного в районі Карпат пастушого терміна *пу́тера* 'діжка, в яку зливають овече молоко на бриндзу' (Грін., III, с. 502; Онишкевич, II, с. 162). Слово *putra* С. Ліндe ілюструє цитатою з хроніки польського історика Стрийковського: „Zmudzin sam chudzina, czasem putry nie mając, żony, dziewek, i wszystkie majętności Krzyżackiemu knechtowi obżartemu ustąpić musiał", де йдеться не про карпатську, а ситуацію на давній Жмуді — північно-західній частині Великого князівства Литовського часів XIII — початку XV ст., коли вона була окупована Тевтонським орденом, і про їжу *путрю*. Ця прикра помилка повторена у SW, хоч тут окремою статтею відзначено й *putra* 'zupa żytnia lub jęczmienna mąka zgotowana na sposób kaszy' (SW, V, s. 446).

Карпатське *пу́тера* вважається германізмом, з нім. *Butter*. Близькозвучне укр. *пу́тря* 'страва з ячної крупи й солодкого квасу' (СУМ, VIII, с. 404; Грін., III, с. 502), як і білор. *пу́тра* 'кіслая мучная страва тыпу саладухі' (ТСБМ, IV, с. 526), рос. діал. *пу́тра* 'похлебка из разных овощей, круп и молока', *путро́* 'мучное пойло скоту', *пу́тря* 'пшенная каша в масле' (Даль, III, с. 1425) та польс. діал. *putra* 'вид супу' (див. вище) з балтійських мов; пор. лит. *putra* 'каша', латис. *putra* id., лит. *pūtera*, *putelis* та ін. (Фасмер, III, с. 413).

39. Укр. діал. *савина* (СБН, с. 81, 280; Makowiecki, s. 195), *сабина* (Makowiecki, s. 195) 'яловець козачий, Juniperus sabina L.' Пор. польс. *sawina*, *sabina* id. (SJPD, VIII, s. 2, 75), старопольс. (XV ст.) *szawina* (*schawyna* 1419, *chavyna* 1484, *schaweno* 1500, *sanina* та ін.) id. (Sł. Stp., VIII, s. 536) < лат. *sabinus*, *sabina herba* id. Вживався для культового куріння; використовується у медицині. Пор. *сабіни*, *сабіняни* 'давнє італійське плем'я, що жило в східній частині Середньої Італії' (СУМ, IX, с. 75).

40. Укр. *ске́ля* та його варіант скала́ належать до індоєвроп. кореня ***skōl-* / ***skel-* і має відповідники в інших індоєвропейських мовах; пор. лит. *skeliù*, латис. *šķēlt*, гот. *skilja* та ін.; сюди ж відносять і старогрец. *σκάπτω* 'копаю, рубаю' (Младенов, с. 582—583; Фасмер, III, с. 630).

41. Через посередництво польс. *tasować* < франц. *tasser* 'накладати купою' (Brückner, s. 866; SJPD, IX, s. 65).

42. Пор. укр. діал. *теме́й*, мн. *теме́ї* 'великі ліси' (Ж., с. 955 з посиланням на І. Вагилевича), *тими́й*, *теме́й* 'густий ліс', 'бір' (Онишкевич, II, с. 288). У свідомості мовців, очевидно, відчувається зв'язок з *темний*: *Тими́й* — густи́й ліс не́ ви́дно в ним нич; пор. *тимін* 'темно', *тимінь* 'глибоко', 'темно' (Онишкевич, II, с. 288).

43. Слова *terem* 'izba' дописані між рядками. Укр. *те́рем*, *тере́м* 'великий гарний будинок' (Ж., с. 959; Грін., IV, с. 256), 'у Київській Русі високий боярський або князівський будинок у вигляді башти; житлове приміщення в такому будинку', 'багатий поміщицький будинок' (СУМ, X, с. 85), як і рос. *те́рем*, білор. *церам*, болг. *трем*, сербо-хорв. *трȉјем*, словен. *trẹ́m* звичайно вважається запозиченням з грец. *τέρεμνον*, *τέραμνον* 'будинок, житло'. Однак деякі автори для праслов'янської епохи передбачають **term*, яке має відповідники в інших індоєвропейських

мовах, у тому числі грец. τέραβνον, лат. *traba, trabes*, давньокімер. *treb*, давньоверхнім. *dorf* тощо (Фасмер, IV, с. 47). Далі закреслене *trojanda* (τροιανδάφυλλον(!)), а потім між рядками дописано знову *trojanda* (τροιανδαφυλλον(!)).

44. *Васильок, васильки* та ін. назви для ряду рослин (СБН, с. 185), калька з грец. βασιλικόν 'васильки', що з грец. βασιλεύς. Проте, очевидно, частина таких назв виникла на власному ґрунті уже від українського власного імени *Василь* (ЕСУМ, І, с. 337—338).

45. Далі закреслено *wytazownictwa naukowego: ad 'pekło', aforyzm* і над ними дописано *używane w języku południowo-ruskim, jako termina naukowe wniesione przez inteligencyą*. Слово афоризм у нас з XVIII ст. через франц. *aphorisme* < лат. *aphorismus* < грец. ἀφορισμός (ЕСУМ, І, с. 99; Огієнко, І, с. 104).

46. Укр. *акафіст*, діал. *акафист* 'у християнській богослужбовій літургії особливий вид (виконується стоячи, не можна сидіти) молитовно-величальних пісень на честь Христа, Богородиці і святих через церковносл. **акафистъ** грец. ἀκάφισσο. Далі перекреслено akustyka, хоч це грецизм: грец. ἀκουστικός. Слово у нас відоме з XVIII ст. (засвоєно через польське та російське посередництво (ЕСУМ, І, с. 58; Огієнко, І, с. 49).

47. Укр. *алеба́стр*, діал. *аляба́стер, люба́йстер, леба́йстер, либа́стер, шалаба́йстер, либа́стер*, староукр. **алавастр** (XVI ст.), **галявастеръ** (XVII ст.), *алябастръ* через рос. *алебастр*, нім. *Alabaster*, лат. *alabastrum* < грец. < αλάβαστρος з єгип. *a la baste* 'посудина богині Єбаста'. Однак є міркування, що походить від назви міста і гори в Єгипті; засвоєно через церковносл. безпосередньо з грецької (ЕСУМ, І, с. 60; Фасмер, І, с. 70). Далі перекреслено слова *amfibia, amfiteatrralnyj*. Слово *амфібія* грецизм, який потрапив до нас через франц. *amphibie* (ЕСУМ, І, с. 69). *Амфітеатральний* — відносний прикметник від відомого у нас з XVII ст. *амфітеатр*, що з грец. ἀμφιθέατρον (через нім. *Amphitheater* чи франц. *amphitéatre*) (ЕСУМ, І, с. 69).

48. Староукр. (XVII ст.) **аллигоріа: иновѣщаніе... фігура, гды иное разумом', иное словы казуетсѧ** (Беринда, с. 227) < ἀλληγορία з ἄλλος 'інший; і ἀγορεύω 'говорю' (ЕСУМ, І, с. 60).

49. Укр. діал. *амво́на, амбо́на* < польс. *ambona* < лат. *ambo* < грец. ἄμβων (Brückner, s. 4; SJPD, I, s. 106). Форма *амво́н*, діал. *амбон*, староукр. **амбонъ** (XV ст., Тимченко, с. 21), **амвонъ** (XVII ст., Беринда) через церковносл. **ѡ амъбонъ, амвонь, амвонь** (ЕСУМ, І, с. 67).

50. Укр. діал. *анахорета* < польс. *anachoreta* < грец. ἀναχωρήτης (SJPD, I, s. 118). Форма *анахорет* письмово відзначається *анахорытъ* з XVI ст. (Тимченко, с. 21) < грец. ἀναχωρήτης.

51. Укр. *ана́хронізм* з XVIII ст. через рос. *анахрони́зм* франц. *anachronisme* грец. ἀνάχρονος (Огієнко, І, с. 63). Далі перекреслено *analekta*, що також грецизм.

52. Укр. заст. *аналізіс* 'аналіз' з франц. *analyse* < лат. *analysis* < грец. ἀνάλυσις (Огієнко, І, с. 61).

53. Укр. *ана́фема*, діал. *анате́ма, ахахте́ма, анафте́ма, анахте́м, онахи́ма*, староукр. (XVI ст.) *ана́фема, ана́тема* та ін. (СУМ XVI — І пол. XVII ст., І, с. 102) через церковносл. **анафема** < ἀνάθημα (Огієнко, І, с. 62—63).

54. Слово дописане над рядком. Укр. *анато́мія* з XVIII ст. з лат. *anatomia* < грец. ἀνατομή' 'розтин' (ЕСУМ, І, с. 71). Далі перекреслено *anekdota, anheł* і *janhił*. Укр. діал. *анекдота* ж. р. < польс. *anekdota* < грец. ἀνέδυτα. Слова *anheł* і *janhił* перенесені в першу частину.

55. З грец. ἀνθολογία: ἄνθος 'цвіт' і λογία 'збираю', дослівно 'збирання квітів'. Сучасне *антоло́гія*, до нас прийшло в XVII ст. через франц. antologie (Огієнко, I, с. 71). Далі перекреслено *antropologia*, що, однак, грецизм, засвоєний через французьке посередництво.

56. Укр. *анти́христ*, діал. *анци́христ* 'противник Христа', староукр. (XV ст.) *антихристъ* (Тимченко, с. 25) < церковносл. **антихристъ** < грец. ἀντίχριστος.

57. У староукр. в XVII ст. існувало слово *антидор* 'частина великої проскури', про що свідчить зафіксований у цей час прикметник *антидориый* (Тимченко, с. 25; СУМ XV — I пол. XVII, I, с. 112) < церковносл. **антидоръ** < грец. ἀντίδωρον.

58. Староукр. **атидотъ** 'протиотрута', перен. 'про засоби спасіння душі' (СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 112; Беринда: *антидотон* — лѣкарство) < церковносл. **антидотъ** < грец. ἀντίδοτον (Огієнко, I, с. 68).

59. Укр. діал. *антифо́на* < польс. *antyfona* < грец. ἀντίφωνος. Укр. *антифо́н* 'спів, що виконують по черзі два хори або соліст і хор', староукр. **антифонъ, анътифонъ** 'вірші із псалмів, які виконуються хором при богослужінні попеременно на обох крилосах, протиспів' (у пам'ятках термін засвідчується з X—XI ст.) через церковносл. **антифонъ** < грец. ἀντίφωνον. Пор. грец. ἀντίφωνος 'той, що звучить у відповідь' (Огієнко, I, с. 70).

60. І *анти́минс* (Грін., I, с. 8) 'на церковному престолі під чашею зі святими дарами освячений плат зо вшитою в нього часточкою мощів якогось Святого', староукр. **антимисъ, антимїсь, анътимисъ, антимисъ** id. (СУМ XVI — I пол. XVII, III, с. 111) через церковносл. **антимисъ** та ін. грец. ἀντιμίνσιον.

61. Укр. *апокали́псис* з XVI ст. 'одна з книг „Нового Завіту", в якій зібрані пророцтва про кінець світу (СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 115) через церковносл. **апокалипсисъ** з грец. ἀποκαλυις. Староукр. (XVI ст.) **апокалипса** < польс. *apokalipsa* id. < грец. ἀποκάλυψις; докладніше див.: Огієнко, I, с. 74—75.

62. Христофор Філалет 1598 р. в Острозі надрукував книжку „Апокрисисъ або отповѣдь на книжки о Соборѣ Берестейском". *Апокри́сис* < грец. ἀπόκρισις (Огієнко, I, с. 75).

63. Можливо, через лат. *apoplexia* < грец. ἀποπληξία (ЕСУМ, I, с. 80; Огієнко, I, с. 76). У нас слово відоме з XVIII ст.

64. Укр. діал. *апоста́та* 'відступник; той, хто зрікся своїх релігійних переконань', відоме письмово з XVI ст. < польс. *apostata* id. < грец. ἀποστάτης. З цього ж часу відзначається й форма *апостатъ* (СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 116) через церковносл. **апостатъ** < грец. ἀποστάτης.

65. Укр. *апо́стол* фіксується з XIV ст. (ССУМ, I, с. 78) < церковносл. **апостолъ** < грец. ἀπόστολος (Огієнко, I, с. 76).

66. Укр. *апо́строф* з XVIII ст. через франц. *apostrophe* < грец. ἀπόστροφος (ЕСУМ, I, с. 80). Далі перекреслено *apteka* (у нас з XVII ст.), що, однак, грецизм.

67. Укр. *архáнгел* (з XV ст., Тимченко, с. 35), діал. *архангол* 'старший ангел' через церковносл. **аръхангѣлъ** < грец. ἀρχάγγελος (Огієнко, I, с. 89; ЕСУМ, I, с. 89). Далі перекреслено *archeografia*, що грецизм: ἀρχαίον 'древній' і γράφω 'пишу'.

68. Укр. *археóлогія* (з XVII ст.) через рос. *археология* < нім. *Archäologie* < грец. ἀρχεολόγια (Огієнко, I, с. 89; ЕСУМ, I, с. 89).

69. Укр. *архієпи́скоп*, староукр. (з XIV ст.) **архиепископъ, архиепискупъ, архїепископъ, архыепископъ, аръхиепископъ** (ССУМ, I, с. 80) через церковносл. **архиепископъ** ἀρχιεπίσοπος.

70. Укр. *архієре́й*, староукр. (з XIV ст.) **архиерен, архиерѣи, архіерен** (ССУМ, I, с. 80) < церковносл. **аръхиерен, архерѣи** < грец. ἀρχιερεύς.

71. Укр. діал. *архімандри́та*, староукр. **архимандрита** (ССУМ, I, с. 80) < польс. *archimandryta* < грец. ἀρχιμανδρίεης. Укр. *архимандрит* (з XVII ст.) < церковносл. **аръхимандритъ, архиманъдритъ** < грец. ἀρχιμανδρίτης.

72. Укр. *архістратиг*, староукр. (з XIV ст.) **архистратигъ** (ССУМ, I, с. 80) < церковносл. **архистратигъ** < грец. ἀρχιστρατύγος.

73. Укр. заст. *архіте́кт* < польс. *architekt* < лат. *architectus* < грец. ἀρχιτέκτων (SJPD, I, s. 189).

74. Укр. *архі́в* < нім. Archiv < лат. *archivum* < грец. ἄρχιον (ЕСУМ, I, с. 90). Укр. діал. (у Галичині інколи) *архи́ва*, староукр. (XVIII ст., Тимченко, с. 35). Оскільки у польських говорах така форма не фіксується (див.: SGPA, I, s. 155), тобто це не полонізм, як гадає І. Огієнко, а, очевидно, своє південно-західне утворення за взірцем місцевих діалектизмів типу *фло́та* 'флот', *кля́са*.

75. Укр. діал. *а́ртос*, *а́ртус* 'пасхальний хліб з пшеничної чи пшоняної муки або велика проскура, що освячується в перший день Великодня і роздається вірним у Фомину неділю', староукр. **артусъ** id. (СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 130) через церковносл. **артоусъ** < грец. ἄρτος, що можливо, з іран. **arta* 'борошно' (Огієнко, I, с. 88; ЕСУМ, I, с. 88). Польс. діал. *artus, artuz* українізм (SW, I, s. 60).

76. Староукр. (з XVII ст.) **аристокра́ція** < польс. *arystokracia*, де *c<t'* (як *demokracia* тощо). Далі під впливом аристокра́т, рос. *аристокра́т, аристокра́тия*, нім. *Aristokrat, Aristokratie*, франц. *aristocrate, aristocratie* постало укр. *аристокра́тія*. А взагалі грецизм — ἀριστοκρατία.

77. Укр. діал. *аритме́тика*, староукр. з XVII ст. **аритметика** (Тимченко, с. 31) < польс. *arytmetyka* < лат. *arithmetica* < грец. ἀριθμητική. Далі перекреслено *aspyda* і *haspyda, jaspyda*, що перенесено в першу частину.

78. Укр. *астроло́гія* з XVII ст. < церковносл. **астрологиа** < грец. ἀστρολογία (ЕСУМ, I, с. 94).

79. Укр. *астроно́мія* у нас відоме з XIII ст. < церковносл. **астрономиа** пізніше через польс. *astronomia* та лат. astronomia < грец. ἀστρονομία: ἄστρον 'зоря' і νόμος 'закон' (Огієнко, I, с. 98).

80. Староукр. (з XVII ст.) **автентикъ, авфтендикъ** 'оригінал, автентичне письмо, річ не фальшива' (Тимченко, с. 6; СУМ XVI — I пол. XVII, I, с. 70) < польс. *autentyk* < грец. αὐθεντικός; пор. лат. *authenticus*, що також грецизм.

81. З польс. *autodydakt* 'самоук' чи рос. *автодидакт* id. < грец. αὐτοδίδακτος (αὐτός 'сам' і διδάσκω 'вчу').

82. Укр. *авто́граф* через польс. *autograf* та рос. *автограф* з франц. *autogaphe* < грец. αὐτόγαφος: αὐτός 'сам' і γράφω 'пишу' (Огієнко, I, с. 30).

83. Укр. *автома́т* з кінця XVIII ст. < рос. *автома́т* < франц. *automate* < грец. αὐτόματος 'саморушний' (Огієнко, I, с. 30).

84. Укр. *баро́метр*, староукр. з XVIII ст. **барометръ** (Тимченко, с. 59, латинізована форма) з франц. *baromètre*, утворено Бойлем 1665 р. з грец. βάρος 'тягар' і μέτρον 'міра' (ЕСУМ, I, с. 145).

85. Укр. *Бі́блія* 'Святе письмо', староукр. з XVII ст. **Библѣя** < церковносл. **библиа** < лат. *biblia* < грец. βίβλια наз., мн. 'книги', наз. одн. βίβλιος 'книга, лист, звиток' (Огієнко, I, с. 137; ЕСУМ, I, с. 190).

86. Укр. *бібліогра́фія* з франц. *bibliographie* < грец. βίβλιος 'книга' і γράφα 'пишу'; пор. грец. βιβλιογραφία 'переписування книг' (ЕСУМ, I, с. 190).

87. Укр. *бібліоте́ка*, староукр. з XVII ст. *библиотека, библѣотека* (Тимченко, с. 80), можливо, через польс. *biblioteka* < лат. *bibliothēca* < грец. βιβλιοθήκη/ βίβλιος 'книга' і θήκη 'сховище' (ЕСУМ, I, с. 190).

88. Укр. *ботані́ка* з XVIII ст. з нім. *Botanik* < нов. лат. *botanica* < грец. βοτανική (ЕСУМ, I, с. 238). Далі перекреслено *cerkow* і *cerkwa* '*bożnycä*', *cholera*, які перенесені в першу частину.

89. Укр. *хор* з XVII ст. через церковносл. **хоръ** < грец. χῶρος.

90. Укр. *хро́ніка*, староукр. *кроніка* 'запис у часовій послідовності, літопис' < польс. *chronika, kronika* < лат. *chronica* < грец. χρονικά (Фасмер, IV, с. 278).

91. Укр. *хронографія* < польс. *chronografia* < лат. *chronographia* < грец. χρονογραφία: χρόνος 'час' і γράφω 'пишу'.

92. Укр. *хронологія* < польс. *chronologia* < лат. *chronologia* < грец. χρόνος 'час' і λογία 'вчення про...'

93. Укр. *христома́тія* і *хрестома́тія* (Ж., с. 1046) пор. польс. *chrestomatia*, рос. *хрестоматия* і *христоматия*, що, очевидно, з франц. *cherstomathie* < грец. χρηστομάθεια: χρηστός 'корисний' і μάθος 'знання'. Далі перекреслено chytarga заст. 'подагра', що грецизм — грец. ποδάγρα: ποδός 'нога' і ἄγρα 'хватання'.

94. Укр. *хірургі́я*, пор. польс. *chirurgia*, рос. *хирургия* < лат. *chirurgia* < грец. χειρουργία: χείρ 'рука' і ἔργον 'дія', дослівно 'ручна дія, труд'. Далі закреслено *daktyl*, що з лат. *daktylus* < грец. δάκτυλος 'палець' (ЕСУМ, II, с. 9).

95. Укр. *демокра́тія*, пор. рос. *демокра́тия*, з франц. *démocratie* чи нім. *Demokratie* < грец. δημοκρατία: δῆμος 'народ' і κράτος 'сила'; староукр. (XVII ст.) *демокрація* < польс. *demokracja* (Тимченко, с. 693; СУМ XVI — I пол. XVII, VII, с. 228) < грец. δημοκρατία. Фонетика *демокрація* аналогічна до *аристокра́ція*; див. примітку 76.

96. Укр. *де́мон* (з XVI ст.) < церковносл. **демонъ, дѣмонъ** < грец. δαίομαι (Огієнко, I, с. 327).

97. І. Вагилевич, очевидно, мав на увазі науку, що вивчає населення, зміни його стану, розташування, види розселення і т. ін., тобто *демографію*, що також грецизм: з грец. δῆμος 'народ' і γράφω 'пишу'.

98. *Демонолóгія* 'міфічні уявлення про злих духів (демонів), що існували на основі первісної віри в духів (СУМ, II, с. 239), 'dział teologii traktujący o demonach' (SJPD, II, s. 79); пор. польс. *demonologia*, рос. *демонолóгия*, нім. *Dämonologie*, що з грец. δαίμων 'демон' і λόγος 'слово, вчення'. Є. Желехівський (С. 177) відзначає що *демономанія* також грецизм: грец. δαίμων 'демон' і μανία 'Glauben an Dämonen'.

99. Укр. діал. *деспóта* < польс. *despota* < грец. δεσπότης. Староукр. з XVII ст. деспотъ 'пан, самовладець; титул сербських володарів' (Тимченко, с. 703). Однак ще у давній Греції слово δεσπότης набуло значення 'деспот' (Огієнко, I, с. 330—331).

100. Укр. *дяк* 'служитель Православної церкви, який допомагає священикові під час богослужіння', 'у стародавній Русі — переписувач князівської канцелярії' (СУМ, II, с. 450), староукр. з XIV ст. **дїякъ, дїякъ, дякъ** (ССУМ, I, с. 300, 342) < церковносл. **диакъ** < грец. διάκονος (Огієнко, I, с. 364; ЕСУМ, II, с. 153).

101. Укр. *дия́кон* 'помічник священика у відправі церковної служби', 'нижчий духовний чин' (СУМ, II, с. 293), староукр. з XVI ст. **діяконъ** < церковносл. **дїаконъ** < **διάκονος** (Огієнко, I, с. 337; ЕСУМ, II, с. 153).

102. Укр. *догма́т*, староукр. *догматъ* (Тимченко, с. 752) < церковносл. **догматъ**, що пов'язується з грец. **δόγμα**.

103. Укр. *догма́тика*, пор. церковносл. **догматъчьнъ**, польс. *dogmatyka*, рос. *догма́тика* < грец. **δογματικός**.

104. Укр. діал. *дора́* 'паска' (Шух., I, с. 106; Грін., I, с. 425), 'те, що приносять на Великдень до посвячення' (Шух., V, с. 284), заст. 'проскура', 'їжа, яку святять на Великдень' (МСБГ, II, с. 35), 'подроблена проскура'; По миро́ваню дако́т дори. Їж, небо́ре, дори́чки та пий вод*и́*чки, а піп їст мясця́ та попива́є винця́ (с. Росішка Рахівського району Закарпатської області) (Грицак); **до́ра** церковносл. 'ортос' (Онишкевич, I, с. 228); пор. також *дорийни́к* 'судина, в якій є дора' (Шух., V, с. 289), *дара́* 'антидор' (Грін., I, с. 358); Номис (№ 5752) зафіксував: Не говівши, дару ковтнув, староукр. (з XVI ст.) **дара, дора** (XVIII ст.) 'шматочки проскури, роздавані людям наприкінці літургії, антидор' (Тимченко, с. 665, 790; СУМ XVI — I пол. XVII, VII, с. 173) з церковносл. **дора** < грец. **δῶρα** (Фасмер, I, с. 529). Укр. діал. і староукр. **дара** < **дора**, очевидно, в результаті зближення з *дар*.

105. Укр. *дра́ма* < лат. *drama* < грец. **δρᾶμα** (ЕСУМ, II, с. 121).

106. Укр. *діаде́ма* (з XVIII ст.) < грец. **διάδημα** спочатку безпосередньо, пізніше через посередництво західноєвропейських мов (ЕСУМ, II, с. 82).

107. Укр. *діале́кт*, староукр. (XVII ст.) **діалектъ** (Тимченко, с. 723), можливо, через нім. *Dialekt* чи франц. *dialecte* < грец. **διάλεκτος** чи через польс. *dyalekt* < лат. *dialectus* < грец. **διάλεκτος** (ЕСУМ, II, с. 82; Фасмер, I, с. 512).

108. Укр. *діале́ктика*, пор., можливо, нім. *Dialektik*, старонім. (XVI ст.) *Dialektica* < лат. *dialectica* < грец. **διαλεκτική (τέχνη)** 'мистецтво вести розмову, дискусію' (ЕСУМ, II, с. 82—83; Фасмер, I, с. 512).

109. Укр. *діа́лог*, староукр. (XVII ст.) **діалогъ, діалоґъ** (Тимченко, с. 523), можливо, через польс. *dialog*, франц. *dialoque*, нім. *Dialog* < лат. *dialogus* < грец. **διάλογος** (ЕСУМ, II, с. 83; Фасмер, I, с. 512). Староукр. (XVIII ст.) *діалога* ж. р. (Тимченко, с. 723), можливо, під впливом *мова, розмова*.

110. Укр. *діа́метр* < середньолат. *diametrus* < грец. **διάμετρος** (ЕСУМ, II, с. 83).

111. Наскільки відомо, в українських джерелах не засвідчується. Можливо, І. Вагилевич мав на увазі *діуре́з* 'виділення сечі', з грец. **διουρέω** 'виділяю сечу'.

112. Пор. польс. *djatryba* 'uczona rozprawa szkolna', 'ostra nagana, krytyka złośliwa, paszkwil' (SW, I, s. 458), *diatryba* 'przemówienie albo utwór literacki odznaczające się gwałtownym tonem zwykle wyrażające protest lub krytykę' (SJPD, II, s. 132), рос. *диатриба* 'речь (устная или письменная), носящая резкий обличительный или сатирический характер и содержащая иногда нападки личного свойства' (ССРЛЯ, III, с. 775) < грец. **διατριβή**. Далі перекреслені слова *dyawoł* 'czort', що перенесені в першу частину; див. примітку 11.

113. Укр. *дида́ктика* через посередництво західноєвропейських мов (нім. *Dydaktik*, англ. *didactics* та ін.) < грец. **διδακτικός** (ЕСУМ, I, с. 72).

114. Укр. *дина́міка* із західноєвропейських мов (нім. *Dynamik*, франц. *dynamique* та ін.), що утворені на основі грец. **δύναμις** 'сила, здатність' (ЕСУМ, I, с. 72).

115. Укр. *дина́стія* через посередництво франц. *dynastie*, лат. *dynastia* з грец. **δυναστεία** (ЕСУМ, II, с. 73).

116. Пор. польс. *dyplomatyka*, рос. *дипломáтика*, що пов'язується з польс. *dyplom*, старопольс. *dyploma*, рос. *дипло́м*, франц. *diplôme* < лат. *diploma* < грец. δυπρλῶμα. Староукр. (XVII ст.) **дипл[і]ома** (Тимченко, с. 717) < польс. *dyploma* < лат. *dyploma* < грец. διπλῶμα.

117. Укр. *дисти́х* 'двовірш' І. Вагилевич, здається, фіксує вперше. Пор. польс. *dystych*, рос. *дисти́х*, що з лат. *distichus* грец. δίστιχος.

118. Очевидно, слід *dytyramb* і дифірамб, польс. *dytyramb* 'pełna entuzjazmu pieśń pochwalna, natchniony hymn; utwór poświęcony wysławianiu, wychwalaniu kogo; patetyczne pochwały', 'w starożytnej Grecji uroczysta pieśń ku czci Dionizosa a śpiewana przez chór z towarzyszeniem fletu' (SJPD, II, s. 531). З грец. διθύραμβος 'пісня на честь Діоніса' (ЕСУМ, I, с. 79).

119. Укр. діал. *éхо* 'відголос, луна', староукр. (з XVIII ст. *ехо*, Тимченко, с. 877) через нім. *Echo* < лат. *echo* < грец. ἠχώ (Фасмер, IV, с. 524). Далі перекреслено *egoizm 'łukawist''; ekletyczeskij. Еroїзм*, очевидно, з франц. *égoisme*, що є книжним утворенням з лат. *egō* „я", спорідненим з грец. ἐγώ id. (ЕСУМ, II, с. 157). Слово *еклетический* русизм — прикметник до *еклéктика*.

120. Слово *ekleziarch* дописано на маргінесі. Укр. діал. *еклесіярх* — 'той, хто завідує церквою, дієцезією' < церковносл. **еклисиарѣхъ, еклисиархъ, неклисиархъ** < грец. ἐκκλησίαρχος з ἐκκλησία 'церква' і ἄρχός 'управа, влада' (Огієнко, II, с. 8). Староукр. (XVIII ст.) *екклесиарха* id. < польс. *eklezjarcha* id. (SW, I, s. 677).

121. Укр. *еклі́птика* 'велике коло небесної сфери, по якому відбувається видимий річний рух Сонця' (СУМ, II, с. 458) пор. польс. *ekliptyka*, рос. *эклúптика* < грец. ἔκλειπτικός від ἔκλειψις 'затемнення'.

122. Укр. *елéгія* < польс. *elegia* з нім. *Elegie* чи франц. *élégie* < лат. *elegīa* < ἐλεγεία (ЕСУМ, II, с. 163).

123. Укр. *елéктрика* з новолат. *electrica*, з новолат. *electricus* 'янтарний' < новолат. *electrum* 'янтар' < грец. ἤλεκτρον id. (ЕСУМ, II, с. 163).

124. Укр. діал. *елíпса* < польс. *elipsa*. Можливо, взято зі словника С. Лінде (I, с. 629). Укр. *éліпс* через рос. *э́ллипс* < франц. *ellips* < лат. *ellipsis* < грец. ἔλλειψις (ЕСУМ, II, с. 164). Далі перекреслене слово *elizia* < що з лат. *elizio*.

125. Укр. *елíзіум, елíзій* 'в античній міфології місцеперебування „праведників" після смерти', перен. 'райське місце, блаженний куточок'; *'Елісейські поля'* пор. польс. *elizjum* (SJPD, II, s. 716), діал. *elizeum* (SW, I, s. 690), старопольс. *eliz* (Linde, I, s. 629), рос. *Элúзиум, Элúзий, Элизéй* (ССРЛЯ, XVII, с. 1839) < лат. *Elysium* < грец. Ἠλύσιον (πεδίον).

126. Староукр. (XVII ст.) **економъ** 'чернець, що завідує монастирським господарством', 'розпорядник, завідувач', 'урядовець у польсько-литовській державі, який завідував економією (королівськими маєтками)' (Тимченко, с. 970) < лат. *oeconomus* < грец. οἰκονόμος (SJPD, II, s. 664; Огієнко, II, с. 8).

127. Пор. укр. заст. *екте́нія* 'вид молитви у церкві' (Ж., с. 214). Через церковносл. **ектения** < грец. Далі закреслено *emfitewczyskij* (?), що за будовою русизм, який, очевидно, пов'язується з грец. ἐκτένεια.

128. Пор. грец. ἑορτή, ἑορτά, ὑρτή 'свято', 'забава' і λόγος 'слово'.

129. Укр. *епіде́мія* < лат. *epidemia* < грец. ἐπιδήμιος 'поширена в народі хвороба' (ЕСУМ, II, с. 167).

130. Староукр. (XVII ст.) **епиграмма** (Тимченко, с. 875) з лат. *epigramma* < грец. ἐπιγράμμα (Огієнко, II, с. 13; ЕСУМ, II, с. 167).

131. Староукр. (XVIII ст.) *епиле́псія* (Тимченко, с. 875) з лат. *epilepsia* < грец. ἐπιληψία (ЕСУМ, II, с. 168).

132. Укр. *епіло́г* з XVII ст. (Тимченко, с. 875) через західноєвропейські мови (франц. *épiloge*, нім. *Epilog* та ін.) з лат. *epilogus* < грец. ἐπίλογος (ЕСУМ, II, с. 168).

133. Староукр. (XIV ст.) **епископъ, епискумъ** (XV ст.) (Тимченко, с. 891, 892) через церковносл. **епископъ, епископъ** < грец. ἐπίσκοπος (ЕСУМ, II, с. 181).

134. Староукр. (XVI ст.) **епитафионъ** 'надгробний напис' < ἐπιτάφιον. Укр. *епіта́фія* (Ж., 215) через франц. *epitaphe* лат. *epitaphium* < ἐπιτάφιον від грец. ἐπί 'на' і τάφος 'могила' (Огієнко, II, с. 14; Фасмер, IV, с. 519). Укр. діал. *епітаф* < польс. діал. *epitaf* (SW, I, s. 697; SJPD, II, s. 743).

135. Укр. діал. *епіталям* < польс. діал. *epitalam* (SW, I, s. 692), грец. ἐπιθαλάμιος 'весільний' ('у стародавніх греків і римлян пісня, що виконувалась під час весільних обрядів').

136. Укр. *епізо́д* пор. польс. *epizod*, рос. *эпизо́д* з франц. *épisode*, пізньолат. *episodium* < грец. ἐπεισοδιος 'у староаттичній трагедії — діалог між двома виступами хору' (ЕСУМ, II, с. 168).

137. Укр. *епо́ха*, очевидно, через посередництво новолат. *epocha*, рос. *эпо́ха* з грец. ἐποχή (ЕСУМ, II, с. 169).

138. Укр. *епопе́я*, мабуть, з середньолат. *epopea* < грец. ἐπωπεία 'епічна пісня, епопея' (ЕСУМ, II, с. 168). Далі закреслено *eremita*, пор. (Лексис, с. 1596) *ерими́та* 'пустинник' < польс. *eremita* id. (SW, I, s. 698; SJPD, II, s. 798). З грец. ἠρεμίτες 'самітник, відлюдник, що від ἤρεμος 'пустиня' (Огієнко, II, с. 14—15).

139. Укр. *есте́тика* через західноєвропейські мови — нім. *Ästhetik*, франц. *esthetique*, польс. *estetyka*, рос. *эсте́тика* з грец. ἀίσθησις 'почуття'.

140. Укр. *етногра́фія* через західноєвропейські мови — нім. *Ethnographie*, франц. *ethnographie* < з грец. ἔθνος 'народ', 'плем'я' і γράφω 'пишу' (ЕСУМ, II, с. 173).

141. Укр. *етно́логія* через західноєвропейські мови — франц. *ethnologie*, нім. *Ethnologie* з грец. ἔθνος 'народ', 'плем'я' і λογία 'вчення про...'

142. Укр. *е́тика* через лат. *ethica* та західноєвропейські мови — нім. *Ethik*, франц. *éthique* з грец. ἠθικόν від ἦθος 'звичай', 'правило' (ЕСУМ, II, с. 172).

143. Укр. заст. *ете́р* з грец. ἀιθήρ у давньорус. безпосередньо, пізніше через польс. *eter* та лат. *aethēr* 'ефір' (ЕСУМ, II, с. 174). І. Срезневський (I, с. 838) відзначає у формах *етерь, етирь, ефиръ*.

144. Пор. польс. *egzegetyka* 'наука толкування, пояснення Святого Письма' (SW, I, s. 674), рос. заст. *экзеге́тика* (Бурдон, с. 593) з грец. ἐκζέγέτικε.

145. Русизм, з яким пов'язується *экзо́тика*, що, зрештою, грецизм (ЕСУМ, II, с. 158).

146. Укр. *єва́нгеліє* з XV ст. (ССУМ, I, с. 343) < церковносл. **евангелїе, евангелиа**, грец. εὐαγγέλιον ἐὺς (εὐ) 'добре' і ἄγγελος 'я приношу вістку (новину)' (Огієнко, II, с. 19; ЕСУМ, II, с. 175).

147. Укр. *євхари́стія* 'причастя' < церковносл. **евхаристїа** < грец. εὐχαριστία.

148. Укр. *євхоло́гія* 'требник, святкова мінея' < церковносл. **евхологіа**, грец. εὐχή 'молитва' і логос 'слово'.

149. Укр. *фанта́зія* < польс. *fantazja*, рос. *фантазия*, італ. *fantasia* < лат. phantasia < грец. φαντασία (Фасмер, IV, с. 185).

150. Укр. *фелóн* 'вид верхніх риз священика без рукавів' (з XVII ст., Беринда) < церковносл. **фелонъ** < грец. φελόνης (Огієнко, с. 426). Далі закреслено слово *filantropiczeskij*, що русизм, споріднений з рос. *филантрóп, филантропи́я* < грец. φιλανθρωπία 'людинолюбство'.

151. Укр. діал. *філозóфія* з XVI ст. < польс. *filozofia* < грец. φιλοσοφία. Далі перекреслено *fitologia* — грец. φυτον 'рослина' і λογία 'вчення'.

152. Укр. *фі́зика* < польс. *fizyka* < лат. *physica* < грец. φύσικα.

153. Укр. *фізіономі́я*, можливо, через польс. *fizjognomja*, наз. відм., нім. *Phsiognomia* < середньолат. *physiognomia* < грец. φυσιογνομία.

154. Далі перекреслено слово *flogistyk*. *Флогістик* 'послідовник флогістичної теорії'; дериват *флогістон, флогістика*. Пор. рос. заст. *флогистóн* 'за поширеним у фізиці та хімії у XVIII — початку XIX ст. поглядом, особлива невагома речовина, що входить до складу усякого горючого тіла і, народжуючи тепло, вилітає з нього при горінні у вигляді вогню' (Бурдон, с. 554; ССРЛЯ, XVI, с. 1443; Linde, I, s. 659; SW, I, s. 755), грец. φλογιστός 'запалений, горючий'. Флогістика 'наука о горючих телах' (Бурдон, с. 554) від грец. φλογίζω 'горіти полум'ям'.

155. Далі закреслено *frenologia, gastryczeskij*. *Френологія* — грец. φρήν 'розум, душа; діафрагма' та λογία 'вчення'. Гастрический — частково українізований русизм, що дериват гастрит < грец. γαστήρ 'шлунок'.

156. Укр. *генеалóгія* з XVII ст. (Тимченко, с. 518), пор. старопольс. *genealogia* (Linde, II, s. 38), *jenealogija, jenalogija, jenelogija* (Sł. XVI, IX, s. 433) < грец. γενεαλογία.

157. Укр. заст. *геогнозія* 'відділ геології, що вивчає склад і будову земної кори', у XVII — першій половині XIX ст. 'геологія'. Пор. польс. *geognozja*, заст.' геологія' (SJPD, II, s. 1096), рос. геогно́зия < грец. γηγνῶσις 'земля' і γνωσίς 'пізнання'.

158. Укр. *геогра́фія* (з XVII ст.), *географія, географія* (Тимченко, с. 518) < лат. *geographia* < грец. γεωγραφία 'землеопис' (ЕСУМ, I, с. 495).

159. Укр. *геолóгія* < нім. *Geologie* < новолат. *geologia* < грец. γῆ 'земля', λόγος 'слово, пояснене' (ЕСУМ, I, с. 496).

160. Укр. *геоме́трія*, староукр. з XVII ст. **геометрія, ґеометра** (Тимченко, с. 518, 642) < грец. γεωμετρία, можливо, через латинське посередництво (ЕСУМ, I, с. 496). Староукр. **ґеоме́тра** < польс. *geometra*.

161. Староукр. (XVII ст.) **ґиґа́нтъ, ґіґантъ** 'велетень' (Тимченко, с. 643) < нім. *Gigant* < грец. γίγας (род., одн.) γίγαντος пов'язане з Γίγαντες 'гіганти, міфічні велетні' (ЕСУМ, I, с. 512). Засвідчене в Ізборнику Святослава 1073 р. — **гигасъ** безпосередньо з грец. γίγας (Срезн., I, с. 513; Фасмер, I, с. 404—405).

162. Укр. *гімна́стика*, можливо, через нім. *Gimnastik* < лат. *gymnastica* < грец. γυμναστικός (τέχνη) 'гімнастична майстерність' (ЕСУМ, I, с. 514)

163. Укр. *гімна́зія* з польс. *gimnazyum* (Linde, II, s. 46) чи нім. *Gymnasium* < грец. γυμνάζω 'школа фізичних вправ; місце зборів і розмов філософів' (ЕСУМ, I, с. 514), а пізніше 'загальноосвітня школа, в якій навчали філософи, вчені, оратори', зрештою 'загальноосвітня середня школа' (Огієнко, I, с. 176).

164. Староукр. (XVII ст.) **глоса, глоза** 'увага побіч тексту, коротке об'яснення на марґінесі, товмачення трудного місця або слова, коментар, дописка' (Тимченко, с. 528; СУМ XVI — I пол. XVII, VI, с. 220). Можливо, через польс. *glosa* чи нім. *Glosse* < лат. *glossarium* < грец. γλῶσσα.

165. Староукр. (XVII ст.) **гармонѣя, гаръмонѣѧ, гаръмоїя** 'злагодженість, взаємна відповідність звуків, якостей' (Тимченко, с. 510; СУМ XVI — І пол. XVII, VI, с. 192) з польс. *harmonija* id. (Sł. XVI, VIII, s. 312; Linde, II, s. 179) < лат. *harmonia* < грец. ἁρμονία (Фасмер, І, с. 394). Далі закреслено *hektyka* 'сухоти', що, як і його закарпатські варіанти *гертúка, гиртáка, гиртúґа, гептúка, герптúка, гиктúка* 'сухоти, туберкульоз легенів', пов'язується з лат. *(febris) hectica* 'злоякісна пропасниця' і є напівкалькою грец. ἐκτιχός (чол. р.), ἐκτιχή (жін. р.) (ЕСУМ, І, с. 500).

166. Укр. *гермафродúт* 'організм (рослина, тварина, людина), що має ознаки обох статей' (СУМ, ІІ, с. 55) з XVII ст. (Тимченко, с. 520). Пор. старопольс. *hermofrodyt* id. (Sł. XVI, VIII, s. 333), *harmafrodyt* (Linde, II, s. 180), грец. ἑρμαφρόδιτος. Від імени давньогрецької міфологічної істоти — сина Гермеса і Афродіти, який мав ознаки чоловічої та жіночої статей (ССРЛЯ, ІІІ, с. 79).

167. Укр. діал. *герéза* 'лихо, безладдя, сварка, розбрат' (Ж., с. 139), староукр. (XVI ст.) *гереза, герезія, герезѣя* 'відкидання або відступ від деяких догматів офіційно прийнятого віронавчання' (Тимченко, с. 519) пор. зі старопольс. *herezyja, jere-zyja* id. (Sł. XVI, VII, s. 331), *herezya* (Linde, II, s. 180) < лат. *haeresia* < грец. αἵρεσις (Sławski, I, s 116—117). Укр. *éресь* через церковносл. **кресь** з того ж грец. αἵρεσις (ЕСУМ, І, с. 499; ІІ, с. 181). Далі закреслено *hexametr, heteroxia* — виразні грецизми: *гекзáметр* 'у давніх греків шестистопний дактиль' (ἑξάμετρος-ἑξ 'шість' і μέτρον 'міра'); *ґтероδоξíа* 'превратное мнение, ложное суждение' (Дворецкий, с. 677).

168. Староукр. (XVI ст.) **гомилія** 'казання, що містить в собі виклад і розбір євангелії' (Тимченко, с. 559), пор. старопольс. (близько 1500 р.) *homilia, omelija* 'rodzaj kazania, wykład objaśniający tekst Pisma św.' (Sł. stp., II, s. 545), *homilija, homelija* id. (Sł. XVI, VIII, s. 363) з грец. ὁμιλία.

169. Укр. *гороскóп* з XVII ст., староукр. **гороскопус** 'віщування про долю людини з положення зір на екліптиці під час її народження (у давніх); взагалі віщування, вигляди на прийдуче' (Тимченко, с. 577) < грец. ὡροσκόπος.

170. Укр. *грáмота* з XIV ст. (ССУМ, І, с. 260) через церковносл. **грамота, грамата** < грец. γράμμα 'письмена; запис; писемність; грамота' (Огієнко, І, с. 299; ЕСУМ, І, с. 583).

171. Укр. *грамáтика*, староукр. *ґраматика, ґрамматика, граматика, граматыка, грамматика* (Тимченко, с. 598, 646) < церковносл. **граматика** та ін. < грец. γραμματικός (Огієнко, І, с. 299). Далі закреслено *hymn, hyperbola, hypokryxia, hypotenuza.* Усі вони грецизми: ὕμνος 'урочиста пісня', ὑπερβολή 'надмірність; перебільшення', ὑποτείνουσα від ὑποτείνω 'протягую'.

172. Укр. *ідéя* < старопольс. *idea* (Sł. XVI, VIII, s. 451) < нім. *Idee* чи франц. *idée* < лат. *idea* < грец. ἰδέα (Огієнко, ІІ, с. 131; Фасмер, ІІ, с. 117).

173. Укр. *ідеáл*, пор. рос. *идеáл* < франц. *idéal* чи нім. *Ideal* < пізньолат. *idealis*, що пов'язується з грец. ἰδέα (ЕСУМ, ІІ, с. 289).

174. Укр. *ідúлія* через нім. *Idyll(e)*, франц. *idylle* < лат. *idyllium* < грец. εἰδύλλιον від εἶδος 'вид, вигляд' (ЕСУМ, ІІ, с. 290).

175. Укр. *ідіóма*, пор. рос. *идиóма* через нім. *Idiom*, франц. *idiome* < лат. *idioma* < грец. ἰδιώμα (ЕСУМ, ІІ, с. 290). Укр. *ідіóм* (чол. р.) < польс. *idiom*, пор. нім. *Idiom*, франц. *idiome.*

176. Укр. *ідіóт*, пор. рос. *идиóт* через франц. *idiote*, нім. *Idiot* < лат. *idiōta*, грец. ἰδιώτης (Огієнко, ІІ, с. 131; ЕСУМ, ІІ, с. 290). Укр. діал. *ідіóта* < польс. *idiota* < лат. *idiōta* < грец. ἰδιώτης.

177. Укр. *ігу́мен* з XII ст., грамота Мстислава 1130 р. < церковносл. **игоуменъ** < грец. ἡγέομαι 'проводир, ватажок' (Огієнко, II, с. 131; ЕСУМ, II, с. 289).

178. Укр. *ікóна* з XVI ст. (Лексис), діал. *вікóна, гикóна* < церковносл. **икона** < грец. εἰκών (Огієнко, II, с. 136; ЕСУМ, II, с. 293).

179. Укр. *іконостáс*, діал. *канастáс, каністáс* < церковносл. **иконостасъ** < грец. εἰκονοστάσι(ς):εἰκόνα і στασις (ЕСУМ, II, с. 294). Далі закреслено *inok*, що з церковносл. **инокъ**, утвореного від **инъ** (прасл. ***in***) 'один', є калькою грец. μονος 'монах' (ЕСУМ, II, с. 307).

180. Укр. *ірóнія* через західноєвропейські мови — франц. *ironie*, нім. *Ironie* < лат. *īronīa* < грец. εἰρωνεία (ЕСУМ, II, с. 317).

181. Укр. *істóрія*, діал. *стóрія* через церковносл. **историꙗ** < грец. ἱστορία (ЕСУМ, II, 320).

182. Укр. *гісóп*, староукр. **иссоп** (з XVI ст., Лексикон, Беринда), діал. *ісóп, іссóп, гіссóп, гиссóп, ізух, сусóп, óсипок, юзéпки, юзéфки, юзéфок, юзéфка, юсúпок* 'лікарська рослина Hyssopus officinalis L.' (СБН, с. 78; Мельник, с. 142; Makowiecki, s. 188); пор. польс. *hizop* id. (SJPD, III, s. 88), діал. *izop, józefek*, старопольс. *józef* id. (SW, II, s. 44). У старопольс. *hizop, izop, izep* id. відзначається з XV ст. (Sł. stp., II, s. 543), з XVI ст. фіксується *izop, hizop, husop, jozop, juzep* id. (Sł. XVI, IX, s. 63) < лат. *hyssopus* < грец. ὕσσωρος, що гебраїзм. У листі рослини *ісоп* є духмяна олія. Л. Зизаній пояснював: „иссоп єст зѣлье, которое жидове, омочуючи в кров, покроплевалися и очищалися" (Лексис) (Огієнко, II, с. 151).

Укр. діал. *юзéфок, юзéфка, юзéпки* та ін., польс. діал. *józefek* тощо постали внаслідок зближення з іменами *Юзеф, Юзефа*, польс. *Józefa* (народна етимологія). Далі йде слово *jahny*, яке автор пізніше дописав між рядками у першій частині, забувши викреслити його в другій частині (переймання через інтеліґенцію); див. примітку 15.

183. Укр. *ієрéй*, діал. *ерéй* (Ж., с. 215), староукр. з XV ст. **ерен** 'священик, піп' (Тимченко, с. 892) < церковносл. **крен, иерен** < грец. ἱερεύς (Огієнко, II, с. 132).

184. Укр. *ірмолóй* 'книга ірмосів' з XVII ст. < церковносл. **ермолои, ирмолон, ирмологионъ** < грец. εἱρμολόγιον (Огієнко, II, с. 147).

185. Укр. *калутéр* з XVI ст. 'монах' < церковносл. **калоугеръ, калогеръ** < грец. καλόγερος (Огієнко, II, с. 178; ЕСУМ, II, с. 354).

186. Укр. *канóн* з XVII ст. (Беринда) < церковносл. **канонъ** < грец. κανών (Огієнко, II, с. 182; ЕСУМ, II, с. 365). Далі перекреслене, дописане між рядками слово *карата*.

187. Укр. діал. *катéдра* з XVII ст. < польс. *katedra* < лат. *cathedra* < грец. καθέδρα (Огієнко, II, с. 199). Далі перекреслено *kateta*.

188. Укр. *кéлія* < церковносл. **келиа** < грец. κελλίον (Огієнко, II, с. 208; ЕСУМ, II, с. 412).

189. Укр. діал. *кир*, староукр. з XIII ст. **киръ, кюръ** 'пан, господин, владика' < церковносл. **киръ** < грец. κύριος (Огієнко, II, с. 214).

190. Укр. *кивóт*, діал. *ківóт* (Ж., с. 345), староукр. з XVII ст. **киот, ківот, кивотъ, киотъ** (Беринда) < церковносл. **кивотъ** < грец. κιβωτός, κιβώτιον (Огієнко, II, с. 214). Далі перекреслено і перенесено в першу частину *koływo* 'kutiä'.

191. Укр. *комéдія* з XVI ст., діал. *кумéдія* < польс. *komedia* < лат. *cōmedia* < грец. κωμῳδία (Огієнко, II, с. 252—253; ЕСУМ, II, с. 534).

192. Укр. *конда́к* 'коротка церковна пісня, що славить Бога, Богородицю або святих' < церковносл. **кондакъ** < грец. κονδάκι(ον) від κόνταξ (Фасмер, II, с. 309). Далі перекреслено *kraniologia*, що грецизм. Укр. *краніоло́гія* 'розділ антропології та зоології, що вивчає будову черепа людини та тварини' (СУМ, IV, с. 324). За словами лікаря Галля, який жив на початку XIX ст., завданням краніології було 'определить отправления мозга и различных частей его, и доказать, что можно распознавать способности и наклонности человека по выпуклостям и углублениям на его черепе" (Бурдон, с. 309) — з грец. κρανίον 'череп' і λόγος 'вчення'.

193. Укр. *кри́лас*, діал. *кли́рос*, *кри́лос* з XVII ст. (Беринда) < церковносл. **клиросъ** < грец. κλῆρος (Огієнко, II, с. 297). Укр. *кри́лас*, *кри́лос*; метатеза ***л—р*** > ***р—л*** відбулася під впливом *крило* (народна етимологія); докладніше див.: Дз. УСМ, с. 64. Народноетимологічна форма *крилос* відзначається уже в церковносл. пам'ятках.

194. Укр. *кри́пта* 'у перших християн — підземна галерея, де відбувалися богослужіння й ховали померлих', 'місце давнього поховання знатної особи, підземний склеп' (СУМ, IV, с. 348), пор. польс. *krypta* 'sklepione pomieszczenie znajdujące się pod kościołem, [...] przeznaczone zwykłe na grobowce zasłużonych osób oraz do nabożeństw żałobnych' (SJPD, III, s. 1196—1197), старопольс. *krypt*, *krypta* (Linde, II, s. 513), рос. *кри́пта* (ССРЛЯ, V, с. 1660) < грец. κρυπτέος від κρυπτός 'потаємний, секретний'.

195. Укр. *кришта́ль* < польс. *krysztal*, старопольс. (XV ст.) *krysztal*, *krzystał* (Sł. stp., IIł, s. 411) < лат. *crystallus* < грец. κρύσταλλος (ЕСУМ, III, с. 96).

196. Укр. *кри́тика*, пор. польс. *krytyka*, рос. *кри́тика* < франц. *critique* (можливо, через лат. *critica*) < грец. κριτικός від κρίνω 'суджу, виношу вирок'.

197. Укр. *кри́зис* < нім. *Krisis* < лат. *crisis* < грец. κρίσις (Огієнко, II, с. 297; Фасмер, II, с. 376).

198. Укр. діал. *ля́їк* 'профан' < польс. *laik* 'człowiek nie znający się na dany czasy, niekompetentny w danej dziedzinie; deletant', заст. 'człowiek świecki, nieduchowny' (SJPD, IV, s. 9), старопольс. (XV ст.) *laik* id. (Sł. stp., IV, s. 1—2) < лат. *laicus* < грец. λαικός 'народній' від λαός 'народ', докладніше див.: Sławski, IV, s. 28. Далі замазано *lampada*, хоч це також грецизм — з грец. λαμπάς через посередництво лат. *lampada* (ЕСУМ, III, с. 189).

199. Укр. *ла́вра* 'великий православний чоловічий монастир' з XVII ст. < церковносл. **лавра** < грец. λαύρα (Огієнко, II, с. 328—329; ЕСУМ, III, с. 172). Далі закреслено *letarg* 'zawmer' Але це також грецизм: укр. діал. *лета́рг* чол. р., *летаргі́я* жін. р. (Ж., с. 402) < польс. *letarg*, старопольс. (XVI ст.) *letarg* < лат. *lēthargus* < грец. λήθαργος γηθαργία (ЕСУМ, II, с. 226; Sławski, IV, s. 179—180).

200. Укр. *лексико́н* з XVII ст. через нім. *Lexikon* < лат. lexicon < грец. λῆξις (Огієнко, II, с. 349—350).

201. Укр. *лі́рика* через західноєвропейські мови — франц. *lyrique*, нім. *Lirik* < лат. *lirycus* < грец. λυρικός 'ліричний, пов'язаний з лірою, виконуваний у супроводі ліри', від λύρα 'ліра' (ЕСУМ, III, с. 265).

202. Укр. *літу́ргія* < церковносл. **литоургиа** < грец. λιτουργία (ЕСУМ, III, с. 272).

203. Укр. діал. *ма́ґнес*, *ма́ґнит*, прикм. *маґнесо́вий*, *маґни́тний* (Ж., с. 422) < польс. *magnes*, старопольс. (XV ст.) *magnes*, 'magnetyt, rodzaj rudy żelaznej' (Sł. stp., IV, s. 144); пор. церковносл. **магнитъ** < грец. μαγνῆτις, що є відносним прикметником від назви міста й півострова в Лідії (Мала Азія) Μαγνησια. Сучасне укр. *магні́т* через посередництво західноєвропейських та латинської мов: лат.

magnēs, род. одн. *magnetis* (ЕСУМ, III, с. 355; Фасмер, II, с. 556). Далі закреслено *manastyr* і *namastyr*. Слово *manastyr* після цього перенесено у першу частину; див. примітку 30. Укр. діал. *намасти́р* (Ж., с. 483) < *манасти́р* унаслідок метатези ***м—н > н—м***.

204. Укр. *ма́нія* < лат. *mania* < грец. μανία (ЕСУМ, III, с. 384).

205. Укр. *ма́нтія* з середньогрецької мови, старогрец. μάντιον 'плащ' < лат. *mantum* < *mantellum* 'покривало, плащ' (ЕСУМ, III, с. 387).

206. Укр. *матема́тика* < лат. *mathēmatica* < грец. μαθηματική (τεχνή) (ЕСУМ, III, с. 411).

207. Укр. *меха́ніка*, можливо, з нім. *Mechanik* (пор. франц. *méchanique*), від лат. *mēchanicus*, *mechanica*, з грец. μηχανικός 'умілий, спритний' (ЕСУМ, III, с. 454).

208. Укр. *меланхо́лія* з лат. *melancholia* < грец. μελαγχολία (ЕСУМ, III, с. 432).

209. Укр. *мело́дія* з середньолат. *melōdia* < грец. μελῳδία (ЕСУМ, III, с. 433).

210. Укр. *метафі́зика* з середньолат. *metaphysica* < грец. μετα τα φυσικά ('після фізики') (ЕСУМ, III, с. 449). Далі закреслено якесь слово: *memaika* (?).

211. Укр. *метео́р* із західноєвропейських мов (франц. *météore*, нім. *Meteor*) через середньолат. *meteora* < грец. μετέωρος (ЕСУМ, III, с. 450).

212. Укр. *метеороло́гія* через посередництво західноєвропейських мов — франц. *météorologie*, нім. *Meteorologie* < грец. μετεωρολογία (з μετέωρος 'небесний' та λόγος 'слово, пояснення') (ЕСУМ, III, с. 450).

213. Укр. *ме́тод* із західноєвропейських мов — нім. *Metode*, англ. *method*, через франц. *méthode* < лат. *methodus* < грец. μέθοδος (ЕСУМ, III, с. 451).

214. Укр. діал. *мітольо́гія* (Ж., с. 444) < польс. *mitologia* < лат. *mȳthologia* < грец. μυθολογία. Укр. *міфоло́гія*, пор. рос. *мифоло́гия* < франц. *mythologie* < лат. *mȳthologie* < грец. μυθολογία з μῦθος 'міф' і λόγος 'слово, пояснення' (ЕСУМ, III, с. 486). Далі закреслено слова *monogamia*, *monoteizm*, хоч обидва вони виразні грецизми.

215. Укр. діал. *музеум* < польс. *muzeum* < лат. *mūseūm* < грец. μουσεῖον 'святиня, храм муз'. Укр. *музей* засвоєно через німецьке чи французьке посередництво (ЕСУМ, III, с. 531).

216. Укр. *музика* < польс. *muzyka* через франц. *musique* чи нім. *Musik* з лат. *mūsica* < грец. μουσικός; докладніше див.: Огієнко, III, с. 142—143. Далі закреслено *not*, очевидно, початок якогось слова.

217. Укр. *нумізма́тика* 'наука, що вивчає старовинні монети та медалі'. Пор. рос. *нумизматика*, польс. *numizmatyka*, франц. *numismatique*, нім. *Numismatik* — пов'язується з лат. *numisma* 'монета', грец. νομίζω (νομισματος). Далі закреслено *ochlokratia*, що є виразним грецизмом: з грец. ὄχλος 'юрба, чернь' і κραταίς 'сила, влада'. *Охлокра́тія* ' панування неорганізованої юрби, черні' (СУМ, V, с. 821).

218. Укр. *о́да* 'урочистий вірш, присвячений якійсь видатній події, відомій особі' < лат. *oda* < грец. ᾠδή 'пісня'.

219. Укр. *океа́н*, відзначається уже в Ізборнику Святослава 1073 р. *ѡкіанъ* (Срез., II, с. 640) < церковносл. **окіанъ, окіанъ, океанъ** < грец. ὠκεανός 'море, океан' (Огієнко, III, с. 365; Фасмер, III, с. 128).

220. Укр. *онтоло́гія* 'відділ філософії, наука про буття'. Пор. польс. *ontologia*, рос. *онтоло́гия* з грец. ὄνος (род. одн. ὄντος) 'існуючий' і λογία 'вчення про...'

221. Укр. *о́птика*, пор. старопольс. *optyka* (Linde, III, s. 575) < лат. *optica* < грец. ὀπτική (τέχνη)'наука про зір'.

222. Укр. *органі́зм*, пор. польс. *organizm*, рос. *органи́зм* < франц. *organisme* < новолат. *organum* з грец. ὄργανον.

223. Очевидно, *органоло́гія* 'галузь біології, що вивчає органи тварин і рослин з точки зору їх будови' (СУМ, V, с. 741), пор. рос. *органоло́гия* id., утворене з *орган* і грец. λογία.

224. Укр. *о́ргія* 'в античних народів — святкування й обряди на честь богів вина й веселощів (Діоніса, Вакха)' (СУМ, V, с. 741) < лат. *orgia* (наз. мн.) < грец. ὄργια (наз. мн.) (Фасмер, III, с. 149).

225. Укр. *орнітоло́гія* 'відділ зоології, що вивчає птахів' Пор. польс. *ornitologia*, рос. *орнитоло́гия*, франц. *ornithologie*, нім. *Ornithologie* < лат. *ornitologia* з грец. ὄρνις, род. од. ὄρνιθος 'птах' і λογία 'вчення, наука про...'

226. Укр. *ортодо́ксія* 'правовірність', пор. польс. *ortodoksja*, франц. *orthodoxie*, нім. *Orthodoxie* < лат. *ortodoxia* з грец. ὀρθοδοξία 'мислення вірне'.

227. Укр. *ортогра́фія* з XVII ст. (Беринда), діал. *ортогра́хвія* (Грін., III, с. 63) < польс. *ortografia* < лат. *orthographia* < грец. ὀρθογραφία: ὀρθός 'правильний' γράφω 'пишу' За правописом 1945 р. *орфогра́фія* (Огієнко, III, с. 392—393).

228. Слово дописане між рядками.

229. Укр. *палама́р*, діал. *палама́рь*, *пономáр* через церковносл. **пономарь**, **пономаръ**, **паломарь**, **паномарь** та ін. < грец. παραμονάριος. В укр. *паламáр*, *паламáрь* відбулася дистактна регресивна дисиміляція ***р—р* > *л—р***, а в діал. *пономáр* — ***р—р* > *н—р***.

230. Очевидно, слід *palingenezia*, пор. рос. *палингене́зия* 'учение некоторых философов, что мир, по истечении известного периода времени, приходит в то самое положение, в каком находился при начале этого периода' (Бурдон, с. 403), польс. *palingeneza* id. (SJPD, VI, s. 41; див. також: ССРЛЯ, IX, с. 59; IV, с. 20). З грец. πάλιν 'знову' і γένεσις 'народження, походження'.

231. Укр. *панахи́да* 'церковна служба по померлому' < церковносл. **паннхида**, **панахида** < середньогрец. πανυαχίδα від παννυχίς 'всеношна' (Огієнко, IV, с. 17; Фасмер, III, с. 197—198). В укр. *панахи́да* ненаголошений ***а*** (замість ***и***) — результат прогресивної асиміляції.

232. Укр. *панегі́рик* < польс. *panegiryk* < лат. *panēgyricus* < грец. πανηγυρικός (λόγος) (Фасмер, III, с. 197).

233. Укр. *пара́бола* < лат. *parabola* < грец. παραβολή (Фасмер, III, с. 203).

234. Далі викреслено слова *parafia* і *parochia*, які перенесені в першу частину і дописані між рядками; див. примітку 37.

235. Укр. *пара́граф* < польс. *paragraf* < лат. *paragraphus* < грец. παράγραφος (Фасмер, III, с. 203).

236. Укр. *пара́кліт* з XVII ст. (Беринда) 'утішитель, епітет Святого Духа' < церковносл. **паракли́тъ** < грец. παράκλησις (Огієнко, IV, с. 22). Паракліт 'нотний музичний знак у крюковій нотації' < грец. παρακλητικά. Далі перекреслено *parallelnyj* — прикметник від *паралéль*, привнесений через західноєвропейські мови — нім. *Parallel*, франц. *parallèle* < лат. *parallelus* < грец. παράλληλος (γραμμή) 'лінія, що йде вздовж іншої' (Фасмер, III, с. 204).

237. Укр. *паремія* з XVII ст. (Беринда), діал. *парамія* 'уривок з книги Старого Заповіту, що містить пророцтва або повчання і читається у Православній

церкві під час відправи' < церковносл. **паремиа, паримиа** < грец. παροιμία (Огієнко, IV, с. 23; Фасмер, III, с. 206).

238. Укр. *парастáс* 'заупокійна відправа' < церковносл. **парастасъ** < грец. παράστασις.

239. Укр. *парантéз* 'на письмі — фігурні дужки, в яких подається якесь пояснення' < лат. *paranthesis* < грец. παρένθησις 'вставка'.

240. *Патерикóн* 'збірка житій святих отців' з грец. πατερικόν (від πατήρ 'отець, батько'), звідси церковносл. **патерикъ**, укр. *патери́к*.

241. Укр. *патéтика*, очевидно, пов'язане з *патетичний*, що з грец. παθητικός 'хвилюючий'.

242. Укр. *патолóгія* 'відхилення від норм життєдіяльности організму', пор. польс. *patologia*, рос. *патолóгия*, нім. *Pathologie*, франц. *pathologie* < лат. *pathologia* з грец. πάθος 'хвороба' і λογος 'слово, вчення'.

243. Очевидно, слід *епітрахíль*, діал. *патрахíль*, *патрахúль*, *патрафíль* (Ж., с. 605), староукр. **петрахиль** 'частина культового одягу священика у вигляді довгої смуги, що надягається на шию' (символізує ярмо служіння Ісусові Христові) < церковносл. **епитрахиль, ефитрахиль** < грец. ἐπιτραχήλιον; докладніше див.: Огієнко, II, с. 14; IV, 29.

244. Укр. діал. і заст. *педагóгія* (Ж., с. 607), пор. польс. *pedagogia*, рос. *педагóгия*, франц. *pedagogie* < лат. *pedagogia* < грец. παιδαγωγία.

245. Укр. діал. *педáгра* < польс. діал. pedagra (SW, IV, s. 102, 334) < лат. *podagra* < грец. ποδάγρα (Фасмер, III, с. 296).

246. Укр. *педáнт*, пор. польс. *pedant* < франц. *pedant* < італ. *pedante* дослівно 'учитель, педагог' (SJPD, VI, s. 213). Далі викреслено *пентометр*, що є грецизмом: грец. πεντάμετρον: πέντε 'п'ять', μέτρον 'міра' — в античному віршуванні п'ятистопний розмір.

247. Укр. *периферíя* < польс. *peryferja* < лат. *peripherie* < грец. περιφέρεια (Фасмер, III, с. 241).

248. З грец. περικορή, пор. польс. *perykopa* 'rozdział z Ewangelii czytany i objaśnany w czas nabożeństwa' (SJPD, VI, s. 261).

249. Укр. *поéма* < польс. *poema* (чи франц. *poéme*) < лат. *poēma* < грец. ποίημα (Огієнко, IV, с. 78; Фасмер, III, с. 350).

250. Укр. діал. *поéта* (з XVII ст., Беринда) < польс. *poeta*, старопольс. *poeta* (Linde, IV, s. 264) < лат. *poēta* < грец. ποίησις (Огієнко, IV, с. 78).

251. Укр. *поéзія* < польс. *poezja* < лат. *poēsis* < грец. ποίησις (Фасмер, III, с. 350). Далі закреслено слово *pip 'swiäszczennyk'*, що перенесено в першу частину.

252. Укр. *полігáмія*, пор. польс. *poligamia*, рос. *полигáмия* < лат. *poligamia* < грец. πολύς 'численний' і γάμος 'шлюб'. Далі перекреслено *polip*, що несумнівний грецизм: грец. πολύπους 'багатоніжка'.

253. Укр. *політеїзм*, пор. польс. *politeizm*, рос. *политеизм* < франц. *polythéisme* < грец. πολύς 'численний' і θεός 'бог'.

254. Укр. *політика* < польс. *polityka* < лат. *politica* < грец. πολυτικός (τέχνη) (Фасмер, III, с. 310). Далі перекреслено русизм *politycznyj* — відносний прикметник до політика.

255. Укр. *пра́ктика* (з XVII ст., Беринда) < польс. *praktyka* < лат. *practica* < грец. πρακτικός (χρῆσις) (Фасмер, III, с. 353; Огієнко, IV, с. 112).

256. Укр. діал. *пресбитер*, у Беринди *пресвітер* 'старѣйшій, священик' < польс. *prezbiter* < лат. *presbyter* < грец. πρεσβύτερος (Огієнко, IV, с. 117).

257. Укр. *проло́г* 'збірник житій святих, синаскарій' < церковносл. **прологъ** < грец. πρόλογος. Укр. *проло́г* 'вступна частина літературного або музичного твору' через посередництво західноєвропейських мов — франц. *prologue*, нім. *Prolog* < лат. *prologus* < грец. πρόλογος (Огієнко, IV, с. 131; Фасмер, III, с. 375).

258. Укр. *проскомі́дія* (з XVII ст., Беринда), діал. *проскомедія* 'перша частина православної літургії, коли готуються Св. Дари' через церковносл. **проскомидия** < грец. προσκομίζω; див.: Огієнко, IV, с. 133. Відзначене І. Вагилевичем *проскомедія*, очевидно, результат народної етимології.

259. Укр. *про́скура* 'білий хлібець особливої форми, що використовується в православному богослужінні' < церковносл. **проскꙋра, просфора** < грец. προσφορά; див.: Огієнко, IV, с. 133.

260. Укр. *просо́дія* < лат. *prosodia* < грец. προσῳδία.

261. Слово *psewdo* подано в дужках, можливо, на позначення, що це звичайно перша частина композитів. Грец. ψεῦδος 'обман, вигадка, помилка' у складі композитів відповідає поняттям 'ложний, фальшивий' (Огієнко, IV, с. 141).

262. Укр. *рето́рика*, діал. *рито́рика* з XVII ст. (Беринда) < польс. *retorica* < лат. *rhetorica* (ars) < грец. ῥητορικός (τεχνη) (Огієнко, IV, 172).

263. Укр. *ревмати́зм* через нім. *Rheumatismus* < лат. *rheumatismus* < грец. ῥευμάτιον (Огієнко, IV, с. 161; Фасмер, III, с. 455). Далі перекреслено слово *rombus*, що з грец. ῥόμβος через посередництво лат. *rhombus* чи нім. *Rhombus* (Фасмер, III, с. 500).

264. Укр. *ритм*, пор. рос. *ритм*, польс. *rytm* < франц. *rythme* < лат. *rythmus* < грец. ῥυθμός (Фасмер, III, с. 486). Далі закреслено слово *satyra*, що з лат. *satira* через франц. *satire* (Огієнко, IV, с. 171; Фасмер, III, с. 565). Проте в грецькій міфології були *сати́ри*, одн. *сати́р* (грец. σάτυρος) 'нижчі лісові божества, демони родючости, веселі й п'яні супутники бога рослинництва, покровителя виноградарства Діоніса'. Хор сатирів співав смішні пісні й брав участь у веселих грищах. Допускається, що від цих сатирівських драм, можливо, ведуть свій початок сатиричні твори.

265. Укр. *сфе́ра* < польс. *sfara* (чи нім. *Sphaere*) < лат. *aphaera* < грец. σφαιρα (Огієнко, IV, 335; Фасмер, III, с. 815).

266. Укр. *сикофа́нт* 'у стародавній Греції — професійний донощик і шпигун' (СУМ, IX, с. 163); пор. польс. *sykofant* (SJPD, VIII, s. 956), *sykofanta* (SW, VI, s. 535; Linde, V, s. 536), рос. *сикофа́нт* (ССРЛЯ, XIII, с. 787) < грец. συκοφάντης: σῦκον 'смоківниця, інжир' φαίνω 'знаходжу, доношу'. Докладніше див.: Огієнко, IV, с. 252.

267. Укр. діал. *sofizma* 'софізм, тобто умовисновок, що формально здається правильним, а насправді заснований на навмисне неправильному доборі вихідних засад; словесне плетиво, що вводить в оману; пор. старопольс. *sofizma* id., рос. *софи́зм* id. < грец. σόφισμα. Далі перекреслене слово *statyka, statystyka*, з яких перше грецизм (грец. στατικός 'той, що утримує рівновагу'), а друге латинізм (новолат. *statistica*, що з італійського *statistico* (SJPD, VIII, s. 731—732).

268. Укр. *стих*, староукр. *стих* з XVII ст. (Беринда) < церковносл. **стихъ** < грец. στίχος (Огієнко, IV, с. 311).

269. Укр. *стихія* з XVII ст. (Беринда) < церковносл. **стꙑхиа** < грец. στοιχετον (Огієнко, IV, с. 312).

270. Укр. *стихира́р* 'книга, що вміщує стихири — церковні пісні з біблійним сюжетом' < церковносл. **стиχираръ** < грец. στιχηράριον (Фасмер, III, с. 762).

271. Укр. *стиль* 'у давнину та середні віки — паличка для писання на дерев'яних табличках, покритих воском' < польс. *styl* < лат. *stylum*, пор. грец. στῦλος; див.: Огієнко, IV, с. 311; Младенов, с. 609.

272. Укр. *супоста́т* з XVII ст. < церковносл. **сѫпостатъ**: **sǫ-po-stat-ъ* (Фасмер, III, с. 805) з **съпостати** 'поставити одного перед другим'; пор. рос. *сопоста́вить, сопоставлять*, церковносл. **съпостатьникъ, съпостатьнъ, съпостатьница** (LPSGL, s. 947). Давнє *съпостатъ* замінено на *сѫпостатъ* під впливом слів з префіксом **сѫ-** (сучасне **су-**) (Шанський, с. 432), пор. церковносл. поряд **сѫпостатъ сѫпостатьникъ, сѫпостатьнъ** тощо (LPSGL, s. 978; Огієнко, IV, с. 331).

273. Укр. *симфо́нія* через італ. *sinfonia* < лат. *symfophōnia* < грец. συμφωνία (Фасмер, III, с. 623).

274. Укр. *симо́нія* 'продаж і купівля церковних посад або духовного сану' Назва походить від імени халдейського волхва *Сімона*, який хотів купити в св. Петра дар творити чудеса. З грец. σιμωνία через середньолат. *simonia*, франц. *simonie* (Огієнко, IV, с. 254; Фасмер, III, с. 623; SJPD, VIII, s. 965—966). Далі закреслено русизм *synchronistyczeskij* — прикметник до *синхроні́зм, синхро́нія*, пор. грец. σύγχρονος 'одночасний'.

275. Укр. *симпа́тія* < польс. *sympatja* (чи нім. *Sympathie*) < лат. *sympathia* < грец. συμπαθέω (Фасмер, III, с. 623).

276. Укр. *си́мвол* з XVII ст. (Беринда) < лат. *symbolum* < грец. σύμβολον (Огієнко, IV, с. 254).

277. Укр. *синагóга* < грец. συναγωγή, можливо, через нім. *Synagoge* або франц. *synagogue*. Синагога в місті Єрусалимі зруйнована і на тому місці збудовано мусульманську святиню мосхея Ел-Акса (Огієнко, IV, с. 255; Фасмер, III, с. 623).

278. Укр. *синóпсис* (з XVII ст.) 'збірка матеріалів, статей, списків, розміщених у хронологічному порядку', 'у богословській літературі — скорочений виклад тлумачень, проповідей, творів релігійного змісту' < грец. σύνοψις 'огляд' (Огієнко, IV, с. 257). 1674 р. у Києві архімандрит І. Гізель видав „Синопсис или краткое обозрение..." — перший підручник з історії України, що мав близько 30 видань і був поширений по всій Східній Європі.

279. Укр. *синóд* з XVII ст. (Беринда), пор. польс. *synod*, рос. *синóд* < грец. σύνοδος, докладніше див.: Огієнко, IV, с. 257. Далі закреслено слово *synonimia* < грец. συνώνυμος.

280. Укр. *систе́ма*, очевидно, через західноєвропейські мови з лат. *sistema*, грец. σύστημα (Огієнко, IV, с. 259).

281. Укр. *та́ктика* через франц. *tactique*, нім. *Taktik* < лат. *tactica* < грец. ταχτικός (Фасмер, IV, с. 13).

282. Укр. *теа́тр* < грец. θέατρον через франц. *théâtre*, нім. *Theater* та лат. *theātrum* (Огієнко, IV, с. 352; Фасмер, IV, с. 34).

283. Укр. *те́хніка* через нім. *Technik* < новолат. *technica* < грец. τεχνικός: τέχνη 'мистецтво' (Фасмер, IV, с. 54).

284. Укр. *телеско́п* < новолат. *telescopium* < грец. τηλεσκόπος 'той, що далеко бачить'.

285. Укр. *те́ма* через нім. *Thema* чи лат. *thema* < грец. θέμα (Огієнко, IV, с. 354; Фасмер, IV, с. 40).

286. Укр. *теокра́тія* 'форма державного правління, при якій політична влада належить духовенству' < нім. Theokratie < грец. θεοκρατία: θεός 'бог' κρατέω володію'.

287. Укр. *теоло́гія* < лат. *theologia* < грец. θεολογία: θεός 'бог' і λογία 'вчення про...' (Огієнко, IV, с. 355).

288. Укр. *те́зис* < лат. *thezis* < грец. θέσις.

289. Укр. *тон* через нім. *Ton* чи франц. *ton* з лат. *tonus* < грец. τόνος (Огієнко, IV, с. 372; Фасмер, IV, с. 76).

290. Укр. *топогра́фія*, очевидно, як і рос. *топография*, польс. *topografja* < пізньолат. *topographia* < грец. τοπογραφία: τόπος 'місце' і γράφω 'пишу'.

291. Укр. *трен* 'жалібна пісня при покійнику', можливо, через польс. *tren* id. (SJPD, IX, s. 251), старопольс. *tren* id. (Linde, V, s. 702) < лат. *threnus* < грец. θρῆνος 'оплакування' (SJPD, IV, s. 251). Омонім з укр. трен 'шлейф' (СУМ, X, с. 245), польс. *tren* id. < франц. *traîn* id.; див. Огієнко, IV, с. 381.

292. Укр. *трон* через нім. *Thron*, франц. *trône* < лат. *thronus* < грец. θρόνος (Огієнко, IV, с. 386; Фасмер, IV, 105).

293. Укр. *троп* через франц. *trope* < лат. *tropus* < грец. τρόπος (Фасмер, IV, с. 105).

294. Укр. *тропа́р* з XVII ст. (Беринда) 'молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята або святого' < церковносл. **тропарь** < грец. τροπάριον (Огієнко, IV, с. 387; Фасмер, IV, с. 105).

295. Укр. *тріо́дь* (жін. р.) 'книга церковних пісень і молитов — трипісенник канонів на час посту' < церковносл. **тріодь** < грец. τριῴδιον / τρι у складних словах 'три' ᾠδή 'пісня' (Огієнко, IV, с. 385).

296. Укр. *тип* з XVII ст. (Беринда) < грец. τύπος через франц. *type* < лат. *typus* (Огієнко, IV, с. 363; Фасмер, IV, с. 60).

297. Укр. *типи́к* 'церковний устав' < церковносл. **типикъ** < грец. τυπικόν (Огієнко, IV, с. 363; Фасмер, IV, с. 60).

298. Укр. *тира́н*, можливо, з польс. *tyran*, нім. *Tyrann* < лат. *tyrannus* < грец. τύραννος, що, своєю чергою, зі старогебр. *seren* < фінік. seren 'князь' (Огієнко, IV, с. 363).

299. Пор. рос. заст. *ксеньдохий* 'у древних греков — место для принятия чужеземцов, гостиница; также госпиталь' (Бурдон, с. 313) < грец. ξενος 'чужеземець', dechomai 'приймати'. Далі перекреслено слово uranografia, що грецизм. Укр. *уранографі́я* заст. 'опис зоряного неба, зірок, сузір'їв, які можна бачити неозброєним оком', пор. польс. *uranografia* id., рос. *уранографи́я* id. < грец. οὐρανογραφία; οὐρανός 'небо' і γράφω 'пишу'.

300. Укр. *ва́рвар* 'стародавні греки варваром спочатку називали тільки чужинця, взагалі не грека. Самі греки ставили себе дуже високо, а свою культуру вважали за найвищу, тому це слово набуло презирливого, згірдного значення — людина некультурна, неосвічена' < церковносл. **варъваръ, варьварь** < грец. βάρβαρος (Огієнко, I, с. 199).

301. Укр. *вайа* 'вербна неділя', діал. 'ве́рбниця', 'верби́ч' (Грін., I, с. 133), 'ве́рбич', 'вербля́ниця' (Ж., с. 62), 'неділя пальмова' < польс. *palmowa niedziela*', 'не-

діля ваій', 'шоста субота й неділя Великого посту, неділя Входу Господнього в Єрусалим, коли його стрічали галузками фінікової пальми'. На Утрені тієї неділі освячуються галузки верби (за браком пальм) < церковносл. **ваіе, ваі, ваїѣ** (LPSGL, s. 55) < грец. βάτον 'пальмова гілка'; докладніше див.: Огієнко, I, с. 209.

302. Укр. *ва́рія* 'діакритичний знак, яким починається так званий тупий (важкий) наголос, коли він на кінцевому голосному' (ˋ) < церковносл. **варіа** < грец. βάρυα. Далі закреслено слово *wistoria*.

303. Пор. рос. заст. *зелотипи́я* 'волнение страстей, иступление ревности' (Бурдон, с. 226); польс. *zelotyp* 'zazdrośnik w miłości' (SW, VIII, s. 439; Linde, VI, s. 1017), *zelotyzm* 'zbyt gorliwe, nietolerancyjne wyznawanie jakiejś idei; fanatyzm' (SJPD, X, s. 1007) < середньолат. *zelus* < грец. ζῆλος 'запал, gorliwość' (SJPD, X, s. 1007).

304. Укр. *зоді́ак* < лат. *zōdiacus* < ζῳδιακός (ЕСУМ, II, с. 273).

305. Укр. заст. *зоофі́т*; пор. рос. *зоофи́ты* (мн.) 'животные, похожие по виду и по организации на растения и составляющие переход от животного царства к растительному' (Бурдон, с. 229), польс. *zoofit* 'w dawnej systymatyce: kolonijne jamochlony i mszywioły' (SJPD, X, s. 1261) < грец. ζῷον 'тварина' і 'рослина' φυτόν.

306. Укр. *зоолóгія* < польс. *zoologia* < лат. *zoologia* < грец. ζωολογία: ζῷον 'тварина', λόγος 'мова', 'слово', 'вчення' (ЕСУМ, II, с. 277).

Умовні скорочення

АУМ — Атлас української мови.— К., 1988.— Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі.

Беринда — Беринда Памво. Лексикон славенороський / Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука.— К., 1961.

Brückner — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1927.

Бурдон — Бурдон И. Ф. и Михельсон А. Д. Словотолкователь 30000 иностранных слов, вошедших в состав русского языка со значением их корней.— Москва, 1871.

Вр. Зн. — Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів.— Львів, 1899—1901.— Т. I—II.

Грицак — Грицак М. А. Словник українських говорів Закарпатської області (машинопис А—Д, решта в картотеці рукопис).

Грін. — Грінченко Б. Д. Словарь української мови.— К., 1907—1909.— Т. I—IV.

Cioranescu — Cioranescu A. Diccionario etimologico rumano.— Laguna, 1958—1961.

Crânjală — Crânjală D. Rumunské vlivy v Karpatech se zvláštním zřetelem k moravskému Valašsku.— Praha, 1938.

Даль — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. IV.— Санкт-Петербург, 1911—1914.— Т. I—IV.

Дворецкий — Дворецкий И. Х. Древнегреческо-русский словарь.— Москва, 1958.— Т. I—II.

Дз. УСМ — Дзендзелівський Й. О. Українське і слов'янське мовознавство.— Львів, 1996.

Дз. Ф. — Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології.— Ужгород, 1965.— Ч. І: Фонетика.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. І та ін.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словар.— Львів, 1882—1886.

Лексис — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссkая // Пам'ятки української мови XVI—XVII ст. Серія наукової літератури.— К., 1964.

Linde — Linde S. B. Słownik języka polskiego. Wyd. II.— Lwów, 1854—1860.— T. I—VI.

LPSGL — Miklosich F. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Vindobonae, 1862.

Machek — Machek V. Etymologický slowník jazyka českého a slovenského.— Praha, 1957.

MAGP — Mały atlas gwar polskich.— Wrocław, 1969.— T. XII.

Makowiecki — Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-małoruski.— Kraków, 1936.

Мельник — Мельник М. Українська номенклатура вищих рослин // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ.— Львів, 1922.— Т. XXII.

Младенов — Младенов С. Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ.— София, 1941.

МСБГ — Матеріали до словника буковинських говорів.— Чернівці, 1971—1978.— Вип. I—VI.

Огієнко — Митрополит Іларіон (Проф. д-р І. Огієнко). Етимологічно-семантичний словник української мови.— Вінніпеґ, 1979—1995.— Т. I—IV.

Онишкевич — Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок.— К., 1984.— Т. I—II.

RLAH — Rieger J. A. Lexical Atlas of the Hutsul Dialects of the Ukrainian Language.— Warszawa, 1996.

СБН — Словник ботанічної номенклатури (Проект).— К., 1928.

СБПЗГ — Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча.— Мінск, 1979—1986.— Т. I—V.

SGPA — Słownik gwar polskich / Opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie.— Wrocław, 1977—1982.— T. I та ін.

SJPD — Słownik języka polskiego / Redaktor naczelny W. Doroszewski.— Warszawa, 1958—1969.— T. I—XI.

Skok — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili svpskoga jezika.— Zagreb, 1971—1974.— T. I—IV.

Sławski — Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1952—1956.— T. I та ін.

Sł. stp. — Słownik staropolski / Pod redakcją S. Urbańczyka.— Warszawa, 1953—1955.— T. I та ін.

Sł. XVI — Słownik polszczyzny XVI wieku / Komitet redakcyjny: S. Bąk i in.— Wrocław, 1966.

Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам.— Санкт-Петербург, 1893—1912.— Т. I—III.

ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка.— Ленинград, 1948—1965.— Т. I—XVII.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.— К., 1977—1978.— Т. I—II.

СУМ — Словник української мови.— К., 1970—1980.— Т. I—XI.

СУМ XVI — I пол. XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 1994.— Вип. I.

SW — Słownik języka polskiego / Ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego.— Warszawa, 1900.— T. I—VIII.

Тимченко — Тимченко Є. Історичний словник українського язика.— Харків; Київ, 1930—1932.

ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1977—1984.— Т. I—V.

Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— Москва, 1964—1973.— Т. I—IV.

Чопей — Чопей Л. Русько-мадярский словарь.— Будапешт, 1883.

Шух. — Шухевич В. Гуцульщина.— Львів, 1899—1908.— Т. I—V.

Галина МАЦЮК

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

НОРМАТИВНО-ГРАМАТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У сучасному мовознавстві граматичну будову української мови розкривають різні види опису: нормативно-шкільний, нормативно-академічний і такі аспектуалізовані, як теоретичний, функціональний, категорійний, порівняльно-історичний, структурний, когнітивний. Вони формують два ідеали знання про мову — нормативний та об'єктивний і є конкретною моделлю наукового представлення мови в граматичній теорії або практиці. Кожен з термінів виступає категоріальною назвою, що має класифікаційне значення і позначає опис з огляду на певний набір диференційних ознак — передумови виникнення, характер зв'язку з лінгвістичною теорією, завдання, прийнятий канон граматичної правильности (якщо це нормативний підхід), особливості аналізу мовного матеріалу, роль опису для історії та теорії граматичної науки.

Формування і сутнісні ознаки першого в часі виникнення граматичного опису, нормативно-шкільного — все ще маловивчена тема. У статті зосередимо увагу на початковому етапі його становлення в XIX ст., викликаному появою граматик І. Могильницького (1823—1824), І. Вагилевича (1845), Й. Лозинського (1849), Й. Левицького (1849), Я. Головацького (1849)[1] й розглянемо передумови виникнення, сутнісні ознаки опису, його роль у розвитку граматичної теорії.

Лінгвістичні передумови виникнення нормативно-граматичного опису

Граматичну кодифікацію української мови розпочато в Галичині, що перебувала у складі Австро-Угорської імперії (на підросійській території вийшла лише одна граматика О. Павловського 1818 р.). Появі граматик

---

[1] Грамматыка ѧзыка Слависно-рꙋ҃скогѡ / Юже сочини Іоанъ Могѣлнѣцки, скеѵофилаѯъ Престолнаго гр(еческо) каѳ(олическаго) Крилоса Пер(е)миского, Совѣтникъ консисторскій и народныхъ училищъ надзиратель, за изволенемъ правител'ствующихъ // Філольогічні праці Івана Могильницького. Українсько-руський архив.— Львів, 1910.— Т. 5.— С. 71—225; Grammatyka języka Małoruskiego w Galicii / Ułożona przez J. Wagilewicza.— Lwów, 1845.— 181 s.; Grammatyka języka Ruskiego (Mało-ruskiego) / Napisana przez ks. J. Łozińskiego.— W Przemyślu, 1846.— 129 s.; Грамматика ѧзыка Рꙋ҃сского, Въ Галиціи / Выдалъ Іосифъ Лѣвицкій.— Перемышль, 1849.— 126 с.; Грамматика Рꙋ҃ского ѧзыка / Сост. Я. Головацкимъ.— Львовъ, 1849.— 219 с.

посприяло історико-філологічне та лінґвістичне обґрунтування української мови як самостійної серед слов'янських і сформульовані концепції її розбудови.

Історико-філологічне обґрунтування окремішности української мови. Це відбувалося в умовах, коли вона не завжди потрапляла в класифікаційні схеми мовознавців: її вважали просторічною формою російської або просто мішаниною церковнослов'янської, російської та польської, „варварським" діалектом або „powiatowszczyzną polską". Доведення розвитку української мови розпочато з пояснення самостійности самого народу. Один із перших мовознавців першої половини XIX ст. І. Могильницький стверджував: якщо є окремий народ, навіть політично залежний, то треба говорити і про окрему мову. У вступі до його рукописної граматики наведено „розмаитые привилеи Королей полскихъ, уставы сеймовые, трактаты, въ которыхъ о народѣ рускомъ выразнѣ єсть мова", а також „выписы съ Буллъ, Бревій и Конституцій Свят‿ѣйшихъ Папъ римскихъ"[2]. Самостійність мови дослідник підтверджував історичним розвитком та реалізацією комунікативної функції у різних підсистемах. Мова поставала не тільки засобом спілкування окремих носіїв, а й була знаряддям правління і двору, що автор ілюстрував виписками з різних документів. У дусі ідей Й. Гердера про зв'язок мови та історії народу звучать сьогодні слова І. Могильницького: „Доля языка руского подъ пановanемъ полскимъ ажъ до упадку Королевства полского нераздѣлна была от долѣ народа руского" (Вѣдомѣсть.., с. 24).

Для відмежування української мови від російської запропоновано лінґвоніми *языкъ рускій і языкъ россійскій, język ruski, dialekt ruski, mowa ruska, Lingua Ruthena, Ruthenische Sprache* та *język rossyiski, Russiche Sprache, Lingua Russica* (Там само, с. 5). Чеська, польська, російська мови належали до однієї „коренной славянской мови" і між собою співвідносилися як діалекти. Правда, терміни „мова", „языкъ" і „діалектъ" могли взаємозамінюватися, якщо вживалися в одному і тому ж значенні. Подібну термінологічну непослідовність, яку, до речі, спостерігаємо і в граматиці О. Павловського 1818 р., треба вважати даниною тогочасній науці про мову, навіть наприкінці XIX ст. проблема ієрархічних відношень між згаданими поняттями все ще залишалась актуальною[3].

Українську мову визнано самостійною щодо *польської, російської* та *„славенської"* мов, як про це підказували „свѣдоцтва церковные" і „свѣдоцтва писателей". У складі останніх — покликання на мовознавців-славістів, серед яких перше прізвище Й. Добровського. У його працях І. Могильницький знайшов інформацію про три самостійні мови: польську (Polonica), руську, тобто українську (Ruthenica) і російську (Moschovitica), ознаки яких розрізнювалися з часів граматики А. Богорича (Там само, с. 29). Врахований і підхід В. Копітара про самостійність

---

[2] Вѣдомѣсть о Рускомъ языцѣ // Фільольоґічні праці Івана Могильницького...— Т. 5.— С. 11, 13. У тексті статті подаємо скорочено: Вѣдомѣсть...

[3] Див.: Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) рѣчь.— К., 1899.— С. 1—61; Науменко В. Книжная рѣчь у малороссовъ и русиновъ // Кіевская Старина.— 1899.— Т. LXIV.— С. 134—142; його ж. Рѣшенъ-ли проф.— Т. Д. Флоринскимъ вопросъ о книжной малорусской рѣчи // Там само.— 1900.— Т. LXVIII.— С. 124—155.

церковнослов'янської (Dialectus Slavonica), польської (Dialectus Polonica), української (Dialectus Puthenica) і російської (Dialectus Moschovitica) мов.

Відмінність між означеннями *рускій* і *славенскій* І. Могильницький ілюстрував характеристиками з різних текстів: брав до уваги „выписъ съ помянутои книги: Elenchus pism uszczypliwych. W Wilnie, 1622", твір П.Скарги „О jedności Kościoła Bożego pod iednym Pasterzem i o greckim od tey iedności odstąpieniu z przestrogą i upomnieniem do narodow ruskich przy Grekach stoiących" (1577), а також інші праці М. Ломоносова й їхніх сучасників, зокрема Б. Лінде, Й. Бандтке, М. Греча (Вѣдомѣсть.., с. 31—36).

Ідіоетнічні ознаки української мови були виявлені при протиставленні усної і писемної форм загальнонародної мови. І. Могильницький вважав, що „книжнымъ званый, властивѣ церковнымъ звати треба", народна мова представлена в усному мовленні і писемних пам'ятках, літературна традиція українців відображена церковнослов'янською і народною мовами (Там само, с. 38). Терміном *діалектъ устный* дослідник позначив мовлення звичайного сільського носія, для якого це материнська мова, а також мовлення людей освічених, які „читанемъ Книгъ природный устный ихъ діалектъ на Книжный перемѣнили" (Там само, с. 38). І. Могильницький доводив (як і М. Ломоносов), що книжна мова на Білій, Малій, Червоній Русі від XIII ст. не змінюється, у той час, як у просторіччі відбулися незначні зміни, які не порушили цілісности мови на цій території. Звідси виникла теза про тотожність літературної форми української та білоруської мов, єдність якої на такій великій території підтримувала „славенська" мова. Її ілюстрували, як він писав, книги „въ языцѣ славенскомъ (церковномъ)" надруковані (Там само, с. 39).

„Тылко мова єстъ о діалектѣ книжномъ, то имена: діалектъ малоруской (малороссійскій), бѣлоруской єденъ и тотъ самъ діалектъ означаютъ",— писав дослідник. Очевидно, він врахував пам'ятки, видані до XVIII ст. і створені, на його думку, мовою *мало-бѣлоруською*. Ознаки ж власне української мови вперше ілюструвала граматика 1721 р., дослівний передрук граматики М. Смотрицького в Москві. З часом авторитет славістів-сучасників змусив І. Могильницького відмовитися від терміна „мало-бѣлорускій языкъ" і прийняти для позначення писемної мови термін „мова руска" (Там само, с. 44—46).

Роль літературної бази у формуванні та нормуванні україномовного стандарту вплинула на перелік писемних джерел у граматиці І. Могильницького. Список охоплював 21 позицію і починався від пам'ятки XIII ст., завершувала його граматика О. Павловського 1818 р.[4]

Філологічне обґрунтування окремішности української мови поглибив Й. Лозинський. Він звернув увагу на писемну мову давніх авторів, вихованих і навчених у містах, відзначив відмінність між сучасним йому мовленням міста та села і при цьому розмежував народне мовлення та щоденне окремих носіїв, яке, на його думку, не було таким „чистим", як

[4] Див., для прикладу, кілька пунктів: 1. Привилей Руского Князя Лва съ року 1292. 2. Статутъ Вел(икого) Княжества Литовского... Раздѣлъ шостый. 3. Декретъ Сташка съ Давидова, Старосты Самборского. 4. Писмо святое перевода Францѣшка Скорины. 5. Привилей Короля Полского Зигмонта Августа. 6. Привилей Короля Полского Зигмонта Августа съ року 1538. 7. Артыкулы Брацтва села Улича, до нынѣ въ оригиналѣ захованые... і т. д. (Вѣдомѣсть...— С. 40—41).

мова пісень, казок, прислів'їв[5]. За подібними спостереженнями проглядає сучасне розуміння форм загальнонародної мови: є літературна мова і є мова фольклору, одне з джерел збагачення літературної мови[6].

Лінгвістичне обґрунтування української мови як самостійної слов'янської. Це явище виявляємо у перших спробах порівняти систему і структуру (за сучасною термінологією) української та інших мов.

Насамперед виникла потреба окреслити стосунки з польською мовою. І. Могильницький чи не першим сформулював питання про українсько-польські мовні зв'язки, що надалі виявилося засадничим у теоретичному мовознавстві[7]. Граматист критично ставився до міркувань своїх сучасників про можливий вплив польської мови на формування української: „Нѣкоторые писатели полскіе, россійскіе, ческіе увѣряютъ насъ, якобы мова руска (поточна и книжна) нынѣшное свое состояніе и форму мовѣ пол'ской и впливовы словесности полскои на словесность руску винна, або, що то само значитъ: мова руска єстъ мѣшаниною діалекта полского съ яковымсь (Богъ знае) діалектомъ простымъ, варварскимъ, теперъ уже нигде неуживанымъ діалектомъ рускимъ" (Вѣдомѣсть.., с. 48—49). Він доводив, що через книжний варіант саме українська мова історично впливала на формування польської. Такого переконання дослідник дійшов під впливом обґрунтування норм польської мови у граматиках О. Копчинського та характеристики польської мови в Статуті Великого князівства Литовського, яку зробив Лінде (Там само, с. 50—60). Ознаки української мови на різних рівнях її системи спорадично зіставлені і щодо ознак російської мови, тому граматист й апелював до праць М. Ломоносова, М. Греча, О. Шишкова та М. Карамзіна.

Форми української мови пояснені в контексті теорії тогочасного слов'янського порівняльно-історичного мовознавства: у вступі до „Grammatyki języka Ruskiego (Mało-ruskiego)" Й. Лозинський заперечив поділ Й. Добровського слов'янських мов за десятьма фонетико-морфологічними ознаками на дві групи, за якими українська мова не була виокремлена, і висловив свою думку про те, що через вплив польської українська мова найближча за ознаками до західних мов, тобто до другого розряду (Grammatyka języka Ruskiego.., s. XXXV).

Лінгвістичну аргументацію щодо статусу української мови як самостійної слов'янської розширив Я. Головацький у доповіді „Язык южнорускій и єго нарѣчія"[8], виголошеній на з'їзді галицьких учених 1848 р. З огляду на дослідження Й. Добровського (дві граматики чеської мови та працю „Institutiones lingua slavicae veteris dialecti") і врахувавши поділ усіх слов'янських мов на два розряди (зроблений в той час, коли слов'ян-

---

[5] Grammatyka języka Ruskiego (Mało-ruskiego).— 129 s. У тексті статті використано скорочення: Grammatyka języka Ruskiego...

[6] Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / Відп. ред. В. М. Русанівський.— К., 1987.— С. 11—13.

[7] Для прикладу див.: Зілинський І. Взаємовідносини між українською та польською мовою // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Філологічної секції.— Львів, 1937.— Т. CLV.— С. 203—216; Гумецкая Л. Л. К истории украинско-польских языковых связей // Исследования по польскому языку: Сб. статей / Отв. ред. З. Н. Стрекалова.— Москва, 1969.— С. 219—229.

[8] Головацкій Я. Язык южнорускій и єго нарѣчія // Студії і матеріали до історії української фільольогії.— Львів, 1914.— Т. 3.— С. 10—40. Надалі використовуємо скорочення: Язык южнорускій...

ські мови мало вивчалися, оскільки деякі навіть не названі), Я. Головацький писав: „Доти не можно буде учинити точного роздѣленья Словенских нарѣчій, доки не будут всѣ сукромѣ нарѣчія, рôзнорѣчія и перемѣны языкôв словенских учеными языкословами из докладною остротою изслѣдованій" (Язык южнорускій.., с. 12). У цих словах вперше сформульовано вимогу лінґвістичного знання про слов'янські мови і підкреслено потребу обґрунтування саме в цьому контексті ідіоетнічних ознак української мови.

Я. Головацький знав проблему спорідненості слов'янських мов з праць О. Востокова до М. Максимовича, думки якого про виокремлення самостійної східнослов'янської групи мов він підтримав. Авторитетом для дослідника був і П.-Й. Шафарик з його характеристикою ознак слов'янських мов, у тому числі української (праці „Starožitności Slowanské", 1837 і „Slowanský Národopis", 1842), за такою схемою: треба розрізняти дві мови — південно-східну і західну, сім „рѣчей", чотирнадцять наріч, ще два „пôднарѣчія", яку Я. Головацький схвалив. Галицький граматист розглянув ознаки, з допомогою яких П.-Й. Шафарик удосконалив класифікацію Й. Добровського й характеристику східнослов'янської групи мов М. Надєжділа та М. Максимовича. Значення ідей останнього з названих дослідників Я. Головацький особливо підкреслював, пояснюючи, що саме М. Максимович знав „доконално язык южнорускій, изслѣдовав и испытав нарѣчія на мѣсци у самого народа, томý и пайованье єго що до рускои мовы ледви не лучше всѣх. Вôн прислужився южноруськѣй словесности выданьем народных пѣсень и глубокомысленными увагами над языком южноруским и працює коло граматики и Словаря южноруского [...]" (Там само, с. 14).

Сучасне Я. Головацькому порівняльно-історичне вчення підтверджувало висновок І. Могильницького про особливості взаємодії польської й української мов (перша не змінила ідіоетнічні ознаки другої, із початком їхніх контактів літературна польська мова зазнала впливу писемної руської мови) і сприяло появі нового підходу до білоруської мови. Якщо І. Могильницький та Й. Лозинський її ідентифікували з українською, бо, мовляв, вона підлягала одним і тим же граматичним правилам, то Я. Головацький мав інше бачення: „Мы переконанй,— писав він,— що бѣлорускій язык нѣяк не дасться пôд однй граматическй правила из малорусским пôдвести, але паче в цѣлѣй своєй будовѣ и выговорѣ своим оддѣлне нарѣчіє становит" (Там само, с. 28). Так, з допомогою теоретичного арґументу — розрізнення граматичної системи і структури мов — мови всупереч традиції визнано окремими та самостійними. Зауважимо, що різні підходи до білоруської мови зародилися саме в першій половині XIX ст.: мову розглядали як несамостійне утворення І. Могильницький та Й. Лозинський, а надалі й І. Срезневський, О. Потебня та О. Огоновський.

Лінґвістичну арґументацію поглибила характеристика діалектів, які функціонували на території Галичини (Там само, с. 22). Хоча мова і мала спільні граматичні правила, все ж були територіальні відміни, підтверджені фонетико-морфологічними ознаками волинсько-подільського, галицького або наддністрянського, гірського наріч. Я. Головацький вказав, що в наддністрянському та галицькому наріччях не було літературної практики. Пояснення було слушним і знову відбивало розуміння системи єдиної загальноукраїнської мови: „Нащож бы роздробляти без потре-

би один язык, котрый лишень вымовою декотрых букв розличаєся, в один письменный язык зильятися може, в чѣм одно правописанье зарадити може" (Язык южнорусский.., с. 33). У цих словах — лінґвістично обґрунтоване розуміння єдиної літературної мови для українських територій, яка для першої половини XIX ст. була все ще ідеалом, і тому кожний з кодифікаторів формував насправді авторську програму нормування літературного стандарту.

Концепція розбудови української літературної мови з урахуванням синхронного стану норм. У 30—40-х рр. XIX ст. у Галичині залишалося небагато противників окремішности чи самостійности української мови, але єдиного підходу до культивування писемної форми все ще не існувало.

Практика розвитку літературних мов у Європі, відома з праць Я. Ґрімма, Й. Добровського, О. Копчинського та ін., сприяла усвідомленню, що не всі діалекти мають літературний розвиток, як правило, тільки один з них стає обробленим. Такого висновку серед україністів чи не першим дійшов Й. Лозинський, вивчивши формування німецької, італійської та грецької літературних мов.

Він полемізував з неназваним автором, який формування літературних чеської, польської і словацької мов уважав вавилонським стовпотворінням, що призводить до змішування мов (це міг бути Й. Добровський, який заперечував потребу становлення нових літературних мов, або М. Карамзін, який, наслідуючи Й. Добровського, мав переконання „без потреби не множити діалектів і граматик"[9]), і категорично заперечував розвиток у літературі церковнослов'янсько-чеського чи церковнослов'янсько-польського білінґвізму (Grammatyka języka Ruskiego.., s. XXXVII).

Й. Лозинський спростував міркування М. Лучкая про те, що з піднесенням якогось одного діалекту до рівня літературного інший гине. „Drugie nie dla tego ginie, że się piérwsze kształci, ale że się samo nie kształci",— писав Й. Лозинський, підтверджуючи свої думки практикою формування літературної грецької мови (Там само, s. XXVII).

Новаторські положення Й. Лозинського про розбудову літературної мови сформульовані в руслі ідей сучасного йому теоретичного мовознавства: щоб народ зробив поступ у цивілізації, необхідно розбудовувати саме ту мову, яку він уживає повсякденно, тобто народну, лише таке формування („kształcenie") дасть можливість українській мові стати в ряд з іншими культурними мовами Європи (Там само, s. XXX). Зв'язок понять „мова", „народ" і „цивілізація", описаний у вступі до граматики, очевидно, виник під впливом поглядів В. Гумбольдта, який пояснив цю взаємодію в теоретичному мовознавстві[10].

Розбудову української літературної мови в Галичині здійснено у кількох напрямках. За першою моделлю, писемну форму пов'язували з церковнослов'янською, керуючись переконанням, нібито старослов'янська мова була „матір'ю руської". Й. Лозинський вважав зв'язок старослов'янської мови з іншими слов'янськими остаточно не визначеним,

---

[9] Детальніше про це див.: Чехович К. Іван Могильницький та Йосиф Добровський // Богословіе.— Львів, 1933.— [Т.] XI/1.— С. 56.

[10] Гумбольдт В. Действие незаурядной духовной силы. Цивилизация, культура и образование // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем., под ред. и с предисл. Г. В. Рамишвили.— Москва, 1984.— С. 53—60.

тому використання її ознак з метою створення нових номінативних ресурсів розумів безпідставним. Подібна практика означала б, що „język żyjący dźwignął niewolniczo pęta języka martwego", як він образно висловився.

До того часу практика формування німецької і французької мов показала, що народне мовлення не може бути тотожним мовленню освічених людей, у чому був переконаний і Й. Лозинський. „Prawda jest że między językami wykształconymi i mową prostego ludu różnica zachodzi, ale stąd nie wypływa, że jedno narzecze chcąc się kształcić, powinno przyjąć drugie już wykształcone do pisma" (Grammatyka języka Ruskiego.., s. XXXI). Поступово граматист дійшов важливих висновків: писемна й усна форми загальнонародної мови різняться не незрозумілістю слів чи інакшістю форм, а способом відображення в них думки, багатством вираження, якщо б українці прийняли за літературну церковнослов'янську мову, то не допомогли б розвиткові власного народу (Там само, s. XXXII).

Другий шлях формування літературного стандарту — це свідоме наближення української мови до інших. „Chcieć zbliżać narzecza do siebie znaczyłoby cofać je w coraz dawniejsze formy i aż do ogólnych form powszechnej matki",— зазначав Й. Лозинський, маючи на увазі ту першооснову, з якої утворювалися наріччя (Там само, s. XXXIII). Подібні переконання були не випадковими, оскільки обґрунтування спорідненості слов'янських мов активно обговорювалася у працях сучасників граматиста, зокрема О. Востокова, Й. Добровського, П.-Й. Шафарика та ін.

Третя модель[11] — це прилучення української літератури до польської, тобто не було літературної практики рідною мовою. Проти цього Й. Лозинський висунув два арґументи: по-перше, народ з 15 млн. носіїв не можна залишити без літератури, тому що менш численні народи (як польський чи чеський) її вже мають; по-друге, між двома мовами, українською та польською, є велика відмінність, яка унеможливлює виконання функцій літературної мови іншою, хоч і спорідненою з нею, мовою.

Заперечивши формування української літературної мови шляхом використання старослов'янської лексики та форм, через зближення з іншими мовами і шляхом прилучення до польської мови (зазначені напрямки розбудови літературного стандарту розмивали ідіоетнічну сутність української мови), Й. Лозинський запропонував власну програму, суть якої звів до таких вимог: орієнтуватися на усне мовлення народу, використовувати одностайні правила, очистити мову від запозичених слів, якщо є власні відповідники, вважати джерелом збагачення літературної мови твори народної творчости (Там само, s. XXXIII). За цією концепцією розбудови української мови, літературна норма характеризувалася з боку зовнішніх, соціальних властивостей. Йшлося про усвідомлену нормалізацію мови, яку сьогодні можна об'єднати під загальним поняттям кодифікації літературних норм. Новаторство Й. Лозинського

---

[11] На початку XX ст. К. Студинський писав про *чотири* [курсив автора] шляхи розвитку української літературної мови в Галичині першої половини XIX ст.: на народній основі, використанням церковнослов'янських форм, поєднанням народної мови із церковнослов'янською („староруською"), починаючи з 1849 р., шляхом орієнтації на російську літературну мову. Див. про це: Студинський К. Передмова // Кореспонденция Якова Головацького в літах 1850—1862.— Львів, 1905.— Т. I—II.— С. I—XIV. (Збірник Фільольогічної секції Наукового товариства імени Шевченка.— Т. VIII і IX.)

полягало в чітко окресленій нормалізаційній базі, якою було усне мовлення; у вимозі стійких нормативних реалізацій (у теоретичних працях XX ст. вона буде окреслена у такій ознаці норми, як її стабільність); у пошуках шляхів формування власних номінативних ресурсів*, зокрема для вираження абстрактних понять; в увазі до мовної практики фольклорних творів.

Програма Й. Лозинського відображала, по суті, перші теоретичні настанови стосовно культури української літературної мови. Дослідник постав перед проблемою співвідношення норми, узусу й структури літературної мови, а також її граматичного опису. Вважаючи О. Павловського автором першої граматики української мови, короткої і неглибокої, М. Лучкая — автором наступної граматики, яка виявляла ознаки угорсько-карпатських говірок української мови, а також стверджуючи, що третя і четверта граматики, відповідно Й. Левицького (німецькомовна) і І. Вагилевича (польськомовна), не зарадили утвердженню ознак літературної мови, Й. Лозинський написав граматичну працю з чітко окресленими критеріями теоретичної інтерпретації та відбору ілюстративного матеріалу. У вступі до „Grammatyki języka ruskiego (Mało-ruskiego)" він підкреслив, що не застосовує до мовного матеріалу готових правил, як це робили інші граматисти, орієнтуючись на правила старослов'янської мови, а навпаки, визнає правила, засвідчені в мовному матеріалі. Обраний Й. Лозинським принцип формулювання правил виявився перспективним з погляду майбутньої практики граматичного опису української мови. Наприклад, у другій половині XIX ст. О. Партицький у передмові до своєї граматики підкреслював потребу вивчення правильности мови з ужитку („наука о формахъ именъ и глаголовъ не з граматики, а практично повинна бути учена"), у зв'язку з чим звертав увагу на роль індукційного методу у формуванні правил[12], а пізніше В. Сімович розвинув погляди Й. Лозинського та О. Партицького, пояснюючи: „Граматика нічого не приписує, вона самовільно нічого не творить, сама не складає, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взялося та куди належить — словом: із усього цього матеріалу, що в мові є, складає закони"[13]. Так поступово в характеристиці мовних явищ потрібним ставав саме індукційний метод подання ілюстративного матеріалу, бо тільки він міг викликати в користувача „активність в усвідомленні того чи іншого явища"[14].

Й. Лозинський доводив, що граматика повинна відображати ідіоетнічні ознаки української мови, зокрема ті, якими вона різниться від інших. Він уперше окреслив правила граматичного опису української мови до таких вимог: 1) писати так, як повсюди мовлять, бо засадою

---

* Міркування Й. Лозинського можна визнати предтечею поглядів І. Франка на проблему формування лексикону української літературної мови, бо саме І. Франко до кінця XIX ст. власною літературною практикою остаточно виробив стратегію розбудови української літературної мови.

[12] Партыцкій О. Граматика „язика рускаго для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ.— Львовъ, 1873.— С. 1—2.

[13] Сімович В. Вступні розділи з „Граматики української мови" // Сімович Василь. Українське мовознавство. Розвідки й статті.— Ottawa, 1981.— С. 62.

[14] Курило О. Початкова граматика української мови. Видання 10-те, змінене.— К., 1926.— Ч. 1.— С. 1.

утворення граматики будь-якої мови є орієнтація на усне мовлення найбільшої частини носіїв; 2) письмо повинно бути образом мови, а мова відображає думку; 3) щоб письмо було образом думки, воно повинно їй відповідати; 4) орфографія детальніша, ніж вимова; 5) щоб домогтися ясности письма, треба передати буквами ті зміни, що відбуваються в мовленні; 6) оскільки наслідування усної мови впливає на втрату зрозумілости письма, то тільки етимологічний правопис дасть змогу зробити письмо зрозумілим (Grammatyka języka Ruskiego.., s. XXXIV). Сучасною теорією кодифікації підтверджені і прийняті лише перші два пункти, бо наступні орієнтовані на традиційний для того часу етимологічний правопис, що суперечив самій ідеї нормування синхронного мовного розвитку.

Особливу увагу Й. Лозинський надавав творенню нових слів з допомогою коренів української мови та шляхам запозичення з інших мов. Він вважав помилковою практику використання слів і форм старослов'янської мови, оскільки така новоутворена одиниця не відповідала духові української мови: „Mając zaś korzeń stosowny, lub żądane słowo z innego narzecza, trzeba mu jeszcze nadać formę ruskiemu narzeczu właściwą t. j. taki skład, taki początek lub takie zakończenie, któreby się zgadzały ze znajomemi już formami słów ruskich" (Там само, s. XXXV). Концепція Й. Лозинського дуже сучасна: на процес словотворення впливає лінгвістичне чуття тієї людини, яка творить нове слово; воно набуває статусу номінативної одиниці лише за умови відповідности законам аналогії і гармонії мови; право на існування новотвору надає звичай мовлення, тобто узує. Підхід Й. Лозинського засвідчив усвідомлення ним внутрішніх законів розвитку мови, адже граматична аналогія визнана фактором розвитку граматичної будови слов'янських літературних мов взагалі[15].

Концепція розбудови української літературної мови з урахуванням розвитку норм у діахронії. На противагу Й. Лозинському, який пропонував формувати літературний стандарт на синхронному зрізі норм, Я. Головацький визнавав форми, виявлені в діахронії. На його думку, зрозуміти правила власної мови можна лише шляхом вивчення „первѣстных, саморо̂дных правил языка", які можуть показати, „як належит єго [тобто „язык", мову.— *Г. М.*] на родимѣй по̂двалинѣ дальше образовати", „що правила языка є во̂д вѣко̂в в устнѣй мовѣ" і под. (Язык южноруской.., с. 40). Під впливом настанов Й. Добровського про формування норми сучасної чеської мови за зразком літератури „золотого" віку, тобто XVI ст.[16], знаючи підхід І. Вагилевича про формування норм української літературної мови у зв'язку з літературною практикою XVI—XVII ст.[17], Я. Головацький сформулював подібні засади розбудови української літературної мови.

До широкого загалу стаття „Язык южноруской и єго нарѣчія" потрапила тільки 1850 р. у збірнику „Историчєскій очєркъ основанія Галицкорꙋскои матицѣ и Справозданье первого собору ученыхъ рꙋскихъ и

---

[15] Horálek K. An Introduction to the Study of the Slavonic Languages // Astra Press.— 1992.— Vol. I.— P. 13.

[16] Auty R. The Linguistic Revival Among the Slavs of the Austrian Empire, 1780—1850: The Role of Individuals in the Codification and Acceptance of New Literary Languages // The Modern Language Review.— 1958.— Vol. LIII.— P. 393.

[17] Grammatyka języka Małoruskiego w Galicii.— S. XXII.

любителей народного просвѣщенія" під іншою назвою та зі зміненою кінцівкою, яка змістила акценти у культивуванні української мови, пор.: „[...] Стародавнѣ памятники рускѣ суть рѡднымъ накорѣнкомъ, на котрѡмъ мае вырости дерево народнои словесности, чимъ дальше корѣнь сягае, тымъ буйнѣйше было росте, тымъ бѡльше дерево, тымъ ширше и красче розростаются галузья. На тѡмъ предвѣчнѡмъ тлѣ розмалюемо своєрѡдными красками образъ нашого народного житья, на тѡй камѣннѡй цолтѣ, на семъ народнѡмъ цѣлцю, *а не на утлѡмъ деревью самого простонародного языка* [курсив наш.— *Г. М.*] побудуемо храм народного просвѣщенья, народнои словесности [...]"[18]. У надрукованому варіанті доповіді модель розвитку української мови Я. Головацького робила його учнем Й. Добровського. Як і І. Вагилевич, Я. Головацький орієнтувався, крім узусу, ще й на писемну практику в історичному розвитку. Сучасну літературу, яку він добре знав (у першій редакції згаданої статті зберігся детальний перелік усіх творів, які вийшли українською мовою в Росії до 1848 р., див. про це: Язык южнорускій.., с. 30—31), не враховував.

Сутнісні ознаки нормативно-граматичного опису української мови

В першій половині XIX ст. ці ознаки зумовлені характером зв'язку з тогочасним лінґвістичним знанням, сформульованими завданнями опису і застосованим граматичним каноном.

Зв'язок граматик з тогочасною лінґвістичною теорією. Дидактичні граматики як тексти, у яких комунікативним об'єктом виступали пропозиції ментальних актів, тобто думки авторів про граматичну правильність літературної мови, формулювали рекомендації про нормативні чи ненормативні форми під впливом лінґвістичної теорії свого часу. Розпочате рукописною граматикою І. Могильницького вивчення української мови здійснювалося у період зміни наукових парадигм: з одного боку, ще були міцними позиції логіко-граматичного підходу до мовних явищ, а з другого — почало розвиватися слов'янське порівняльно-історичне мовознавство, поглиблювалася лінґвістична характеристика слов'янських мов.

Логіко-граматичний підхід до мовних явищ на початку XIX ст. визначено трансформованими в європейське мовознавство XVIII ст. ідеями „Граматики" Пор-Рояля, що посприяла виробленню логічного аналізу французької та німецької мов, а через них і слов'янських[19]. В описах мов за усім багатством граматичних категорій поставали незмінні загальнолюдські форми логічного мислення.

У рукописній граматиці І. Могильницького універсальне та ідіоетнічне розуміння сутности мови підтверджують бінарні опозиції „загальне—конкретне", „логічне—граматичне". Дослідник писав, що „фундаментомъ науки граматическои єстъ на самый передъ: Єстество мовы челов-

---

[18] Историческій очєркъ основанїя Галицко-рѹскои матицѣ и Справозданье первого собору ученыхъ рѹскихъ и любителей народного просвѣщенія / Сост. Яковомъ Головацкимъ.— Львовъ, 1850.— С. 77.

[19] Florczak Z. Spór o grammatykę uniwersalną w XVIII wieku // Pamiętnik Literacki.— 1972.— [T.] LXIII.— Zesz. 1.— S. 159; Фрайдхоф Г. К вопросу о значении логики и грамматики в русских всеобщих грамматиках XIX в. // Вопросы языкознания.— 1990.— № 3.— С. 11.

ческои, всмъ языкамъ всполное, потому звычай народный"[20], отже, граматична наука виявляла сутність мови взагалі (це узагальнені, спільні ознаки всіх мов) і конкретних мов зокрема (з огляду на ідіоетнічний узус). У цих словах відчутне прийняття теоретичного опису різних мов, реакція на антитезу логічної, загальної і конкретної, практичної, граматик, а також частково на психологічний підхід до мовних явищ — напрями, які відбивали європейські граматики XVIII ст. Оскільки логічний підхід передбачав, що мисленнєвий зміст усіх мов однаковий і зводиться до категорій формальної логіки, то логічна (універсальна) граматика поставала загальною для усіх мов дисципліною; психологічний підхід виявляв незалежність граматичних категорій від логічних та осмислював ідіоматичні форми кожної мови у зв'язку з мисленнєвим змістом, розглядаючи конкретну мову як свідчення „національного генія" і власне духовну діяльність індивідів певної спільноти[21]. І. Могильницький ці два підходи поєднав, у зв'язку з чим його міркування синтезовано відбивали елементи філософії мови кінця XVIII — початку XIX ст.

„Мовити єстъ то мысли свои поверховными членообразными знаками выражати" (Грамматыка ѧзыка.., с. 71). З античної традиції в європейське мовознавство прийшло розуміння, що елементи мови — це знаки, пов'язані з думкою[22], яке конкретизувалося в обґрунтуванні авторів Пор-Рояля: „Слова можна визначити як членороздільні звуки, котрі використовуються людьми для позначення думок"[23]. І. Могильницький розумів знакову функцію щось заміщати: у нього це представляти думки, тому в граматиці знак не просто матеріальний об'єкт, який сприймається органами чуття, це вже певне ідеальне утворення, своєрідний засіб позначення відображення об'єкта у мисленні.

Протиставлення „логічне—граматичне" деталізоване при поясненні синтаксису. Дослідник хоч і зазначав, що „любители словесности науку правого мысленя (Логику) и науку правои мовы (Граматику) за нероздѣлные сестры вважали", однак розрізняв два підходи до трактування синтаксичних правил — з позицій „сочиненя граматического" і „основанія логического". Подібні міркування не знайшли свого подальшого розвитку в інших нормативних граматиках української мови першої чи другої половини XIX ст., однак обґрунтування питання стало важливим для теоретичної лінґвістики, про що свідчить увага до нього О. Потебні, який, протиставляючи логічні та семантичні форми, розмежовував надмовне логічне мислення і власне мовне мислення.

Українські граматисти знали про новий напрям у лінґвістиці, порівняльно-історичний, про що експліцитно засвідчили використані у граматиці Й. Лозинського міркування Я. Грімма з його передмови до

---

[20] Грамматыка ѧзыка Славѣно-рѹскогѡ.— С. 72. Надалі у тексті використовуємо скорочення: Грамматыка ѧзыка...

[21] Кацнельсон С. Д. Содержательно-типологическая концепция Вильгельма Гумбольдта // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / Отв. ред. чл.-кор. А. В. Десницкая.— Ленинград, 1984.— С. 126—127.

[22] Ольховиков Б. А. Становление языкознания как самостоятельной науки // Амирова Т. А., Ольховиков Б. А., Рождественский Ю. В. Очерки по истории лингвистики / Отв. ред. Г. В. Колшанский.— Москва, 1975.— С. 243.

[23] Арно А., Лансло Кл. Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля / Пер. с фр., комплект. и послесл. Н. Ю. Бокадоровой; общ. ред. и вступ. ст. Ю. С. Степанова.— Москва, 1998.— С. 90.

„Deutsche Grammatik"[24] та рукописні матеріали університетських лекцій Я. Головацького з загального мовознавства[25]. Усі дослідники були свідками розвитку одного з актуальних питань свого часу — проблеми спорідненості слов'янських мов та їх класифікації, яку на матеріалі слов'янських мов розглядали праці їхніх сучасників[26]. Звичайно, у цих дослідженнях розуміння порівняльно-історичного методу ще далеке від сучасного, швидше спостерігаємо „різні варіації" порівняльного методу, який на той час мав чітко окреслені національні межі. У таких працях галицькі мовознавці знаходили переважно порівняння мовних елементів без історичних реконструкцій, тому не треба дивуватися, що в граматиках української мови, зокрема І. Могильницького, Й. Лучкая, Й. Лозинського, Я. Головацького, теж порівнювано елементи слів чи й цілі форми, але без історичного аналізу.

У першій третині XIX ст. уже відбулася граматикалізація німецької, чеської, словацької, польської, сербської, російської мов, як наслідок — з'явилися твори не просто граматичного жанру, а навіть з певною спеціалізацією, як, для прикладу, наукова чи практична граматики (остання утверджувала принципи побудови описової граматики національних мов).

Я. Грімм, один із найавторитетніших лінґвістів Європи, 1819 р. у передмові до своєї „Deutsche Grammatik" визнав, що народні мови є малодослідженими, і розглянув взаємодію діалектів і літературної форми[27] на матеріалі німецької мови. Експліцитно до ідей Я. Грімма апелював тільки Й. Лозинський, хоча співвідношення літературної німецької мови і діалектів врахував І. Могильницький.

Кодифікацією чеської літературної мови в першій половині XIX ст. займалися Й. Добровський та Й. Юнгман, мовознавчі аспекти діяльности яких були відомі в Галичині. Так, до праць Й. Добровського не раз

---

[24] Grimm J. Vorrede // Grimm J. Deutsche Grammatik I (2-nd edition). Foundations of indo-european comparative Philology, 1800—1850 / Ed. by Pox Harris.— London; New York, 1999.— Vol. 4.— P. XXVIII.

[25] Мацюк Г. Діяльність Якова Головацького і розвиток українського мовознавства в Галичині // Українська філологія: досягнення, перспективи. До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті / Відп. ред. М. І. Гнатюк.— Львів, 1994.— С. 110.

[26] Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, служащее введеніемъ къ Грамматикѣ сего языка, составляемой по древнейшимъ онаго письменнымъ памятникамъ // Филологическія наблюденія А. Х. Востокова.— Санкт-Петербург, 1863.— С. 1—25; Грамматика языка славянскаго по древнему нарѣчію, на коемъ Россіяне, Сербы и другіе Славяне Греческаго исповѣданія, и Далматы Глаголиты Римскаго исповѣданія имѣютъ церковныя книги / Соч. І. Добровскаго. Перевелъ съ латинскаго М. Погодинъ.— Санкт-Петербург, 1833.— Ч. 1.— 522 с. Переклад з видання: „Josephi Dobrowsky presbyteri, AA.L.L et Philosophiae doctoris, societatis scientiarum bohemicae atque alliarum membri Institutiones linguae slavicae dialekti veteris, quae quum apud Russos, Serbos aliosque ritus graeci, tum apud Dalmatos glagolitas ritus Latini Slavos in Libris sacris obtined. Cum talulis aeri incisis quatvor", відомого в мовознавчій літературі під назвою „Institutiones linguae slavicae dialekti veteris" Й. Добровського (у тексті використовуємо скорочення: Грамматика языка славянскаго...); Филологическія наблюденія Протоіерея Г. Павскаго надъ составомъ русскаго языка. Первое разсужденіе.— Санкт-Петербург, 1841.— 148 с.; Šafařik P. J. Slovanský Národopis.— Praha, 1842.— 187 s.; Начатки русской филологіи / Соч. Михайла Максимовича.— К., 1848.— Кн. 1.— 211 с.

[27] Grimm J. Vorrede.— P. V—XX.

звертали свої погляди і галицькі автори граматик. Покликання на „Institutiones linguae slavicae dialecti veteris" є в тексті рукописної „Грамматыки ѧзыка Славено-рꙋскогѡ" і в передмові до неї „Вѣдомѣсть о Рꙋскомъ языцѣ" І. Могильницького (Грамматыка ѧзыка.., с. 104; Вѣдомѣсть.., с. 30—31), а Й. Лозинський навіть вступ до „Grammatyki języka Ruskiego (Mało-ruskiego)" розпочав з граматики чеської мови Й. Добровського „Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache": „Jeżeli odmiany w dwóch albo trzech narzeczach pod wspólne prawidła jednej Grammatyki podciągnione być mogą, to ich nienależy za różne narzecza uważać, chociażby się niektóre słowa inaczej wymawiały, a niektóre inne znaczenie miały, mówi Dobrowski" (Grammatyka języka Ruskiego.., s. VII). Я. Головацький теж врахував підхід Й. Добровського до класифікації слов'янських мов[28].

Отже, нормативно-граматичний опис літературної, на думку авторів граматик, мови мав виразну теоретичну базу — тогочасне європейське мовознавство.

Сформульовані завдання граматичного опису. Свого часу М. Смотрицький, граматика якого вплинула на формування лінґвістичного світогляду усіх кодифікаторів першої половини XIX ст., визначав завдання граматики в дусі античного підходу до неї як до мистецтва: граматика — „извѣстное *художество*", яке вчить добре розмовляти та писати[29]. Однак уже в першій з граматик української мови І. Могильницького, ідея скорочення семіотичного розриву між писемною та усною формами мови вплинула на новий статус граматики: „граматика руска есть *наука* рускимъ діалектомъ правомовити і правописати" (Грамматыка ѧзыка.., с. 72).

Оскільки граматика І. Могильницького була рукописною, визначальними у відліку традиції граматичного вивчення української мови в Галичині виявилися погляди М. Лучкая, засвідчені у „Граматиці слов'яноруській" (1830). Саме від неї відштовхувалися, враховуючи або не враховуючи окремі положення автора, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький та Я. Головацький. М. Лучкай не залишив дефініції терміна „граматика", проте першим вказав на взаємозалежність між двома поняттями — літературною мовою і граматикою („той, хто прагне знати літературну мову, повинен вивчати граматику"[30]). І. Вагилевич конкретизував завдання граматики, зазначаючи, що „małoruska grammatyka naucza dobrze po małorusku mówić i pisać"[31], в чому його підтримали наступні кодифікатори. За Й. Лозинським, завдання граматиста полягало в тому, щоб навчити *розуміти* певну мову, і тільки після цього навчити нею розмовляти і писати. Оскільки появу граматик зумовлювала практична потреба ширити освіту серед носіїв української мови, у цьому розумінні згадані джерела мали комунікативне спрямування, хоча ми,

---

[28] Росправа о ѧзыцѣ южнорꙋскомъ и его нарѣчіяхъ / Соч. Яковомъ Головацкимъ... // Историческій очеркъ основанія Галицко-рꙋскои матицѣ.— С. 21—25.

[29] Грамматіки Славенскиѧ правильное Сунтагма // Smotryćkyj M. Hrammatiki Slavenskija pravilnoe syntagma.— Jevje. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch.— Frankfurt am Main, 1974.— S. 3.

[30] Лучкай М. Граматика слов'яно-руська / Упоряд., передм., прим. та словник діал. слів П. М. Лизанця.— К., 1989.— С. 48.

[31] Grammatyka języka Małoruskiego w Galicii.— S. 3.

звичайно, далекі від думки приписувати авторам граматик функціональний підхід до аналізу мовних явищ[32].

Сформульовані завдання нині оцінюємо як закономірні: носіям української мови потрібно було запропонувати норми літературного стандарту, оскільки усне мовлення мало свої особливості. За таких умов формувалося лінґвістичне чуття до граматичного ладу рідної мови. Проголошене завдання граматик „правильно говорити і писати" в момент зародження і первинної еволюції української літературної мови було необхідним.

Граматичний канон. Для опису україномовного стандарту застосовуваний канон переконливо ілюструє його зв'язок з попередньою граматичною спадщиною, особливо з граматикою М. Смотрицького. Відомо, що характеристика міжслов'янської літературної мови XVI—XVII ст. виникла на основі обґрунтування греко-латинського канону її граматичної правильности.

Чому кодифікатори української мови врахували граматичний опис міжслов'янської літературної мови окресленого періоду? По-перше, в європейському мовознавстві шляхом ототожнення граматичних структур грецької і латинської мов був здійснений опис літературного стандарту англійської, німецької, словенської, хорватської мов[33]. Не дивно, що цей же підхід зреалізований і в українських граматиках першої половини XIX ст.— через поєднання структури міжслов'янської мови, кодифікованої у граматиках XVI—XVII ст., та національної української мови. У текстах виявляємо або імпліцитну залежність описів, як у граматиці І. Могильницького, або експліцитне порівняння окремих мовних елементів, як у тексті Я. Головацького.

По-друге, можливе ототожнення граматичних структур міжслов'янського літературного стандарту і національної літературної мови визначила обґрунтована у працях славістів ідея спорідненості церковнослов'янської мови зі слов'янськими взагалі[34] чи східнослов'янськими зокрема[35], яку розуміємо тим теоретичним підґрунтям, що узаконило опис україномовного літературного стандарту за зразком конструктивних ознак граматичної моделі-донора, тобто міжслов'янської літературної мови XVII ст.

При переході системи граматичного опису однієї мови на іншу відбувається певна трансформація граматичних ознак попереднього опису, яка може не зачепити конструктивні (головні) ознаки попереднього опису або яка сприяє їх якісному перетворенню, при якому в межах конструктивних ознак попереднього граматичного опису виникає нова

---

[32] Функціональний підхід „не заперечує традиційного, тому що його концептуальні положення грунтуються на синтезі двох підходів — „від форми до значення" і „від значення до форми" — див. про це: Загнітко А. П. Основи функціональної морфології української мови: Навч. посібник для вузів із спец. „Укр. мова і літ.".— К., 1991.— С. 4.

[33] Мечковская Н. Б. Ранние восточнославянские грамматики / Под. ред. А. Е. Супруна.— Минск, 1984.— С. 41.

[34] Разсужденіе о славянскомъ языкѣ, служащее введеніемъ къ Грамматикѣ сего языка, составляемой по древнейшимъ онаго письменнымъ памятникамъ // Филологическія наблюденія А. Х. Востокова.— С. 1—25; Грамматика языка славянскаго...

[35] Разсужденіе о старомъ и новомъ слогѣ Россійскаго языка.— Санкт-Петербург, 1913.— 436 с.; Корнесловъ Русскаго языка, сравненнаго со всѣми главнѣйшими Славянскими нарѣчіями и съ двадцатью четырмя иностранными языками / Сост. Ф. Шимкевичемъ.— Санкт-Петербург, 1842.— 167 с.; Начатки русской филологіи.— К., 1848.

видова характеристика[36]. Залежність характеристики української літературної мови від греко-латинського канону граматичного опису виявляємо насамперед у використанні частин граматик і системи частин мови з текстів XVI—XVII ст. Перейняті в граматичний опис української мови, ці конструктивні ознаки в найзагальніших рисах змоделювали напрями подальшої граматичної абстракції щодо норм української мови, зокрема, видову спеціалізацію граматичної характеристики, спрямовану на розкриття ідіоетнічної сутности літературної мови.

Схема розвитку граматичної характеристики у граматиках першої половини XIX ст. переконує про вагу теоретичного зразка опису, що йшов з граматики М. Смотрицького, ідею ж визначення правил української мови із „вжитку", „звичаю" (тобто узусу) експліцитно, у вигляді формулювань, відбивали тексти І. Могильницького та Й. Лозинського, однак імпліцитно її засвідчували усі граматики української мови — у цьому переконує ілюстративний матеріал. Надалі в межах греко-латинського канону відбулися зміни конструктивних елементів, визначені граматичною сутністю української мови, які зумовили появу видової граматичної характеристики — її відразу виявляємо і в рукописній праці І. Могильницького, та в тих граматиках, що вийшли друком — І. Вагилевича, Й. Лозинського, Й. Левицького, Я. Головацького.

Граматичної спеціалізації слів української мови досягнуто щонайперше шляхом їх частиномовної диференціації, а надалі проникнення в морфемну структуру з початковим урахуванням функцій компонентів слова при словозміні, формо- та словотворенні.

Застосування греко-латинського канону граматичної правильности для опису української мови в галицьких граматиках першої половини XIX ст. ілюструє важливе доповнення характеристики західноєвропейської граматичної традиції, концепцію якої наприкінці XX ст. сформулював французький теоретик історії лінґвістичної науки С. Ору. Він показав масову граматикалізацію мов світу на основі початково єдиної греколатинської моделі, використання якої він потрактував „другою технолінґвістичною революцією", що наступила після першої, пов'язаної з розвитком писемної культури[37]

Значення нормативно-граматичного опису української мови в першій половині XIX ст. для історії та теорії граматики

1) В умовах першої половини XIX ст. згадані граматики — це і навчальна книга, і зразок наукової праці, що в контексті тогочасної славістики концентрувала в собі спеціальне, власне лінґвістичне, знання про мову, фіксуючи найбільш значущі результати лінґвістичної традиції своєї доби. У цьому галицькі граматики подібні зі східнослов'янськими XVI—XVII ст., що відіграли визначальну роль у мовознавстві свого періоду.

---

[36] Ольховиков Б. А. Теория языка и вид грамматического описания в истории языкознания. Становление и эволюция канона грамматического описания в Европе / Отв. ред. Ю. В. Рождественский.— Москва, 1985.— С. 23.

[37] Ору С. Законы, нормы и правила // Ору С. История. Эпистемология. Язык: Пер. с фр. / Общ. ред., вступ. ст. и коммент. Н. Ю. Бокадоровой.— Москва, 2000.— С. 51—83.

2) Граматисти вперше конкретизували завдання граматичного опису української мови. Об'єднавши книжну і розмовну стихії (а віднесення мовлення до літературного стандарту розцінюємо як новаторський крок, що програмував формування норм української літературної мови з урахуванням усного різновиду), дослідники сформулювали проблему граматичної правильности української мови і почали її розв'язувати. Основне призначення граматик — навчити правильно писати і розмовляти українською мовою.

3) Граматисти визначили сфери компетенції граматики: вона орієнтувалася не тільки на знання мови, але і використання.

4) У граматиках відбулося членування предмета граматичного опису на окремі підсистеми, які представляли фонетику, морфологію і синтаксис (не завжди). У межах кожної з підсистем аналізувалися однорідні об'єкти (класи форм, частини мови, типи конструкції), тому за своєю суттю це були системно-диференційні, а ще ширше — традиційні граматики звичайного типу.

5) Тексти зберегли узагальнений і систематизований ілюстративний матеріал, що означає відповідність найнижчому рівню адекватности граматичного опису. Водночас до зібраного матеріалу застосована граматична абстракція з метою окреслення певної (як вважали автори) характеристики мови (за сучасною методологією, з метою опису системи і структури мови). Тому граматики ілюструють другий, вищий рівень адекватности опису.

6) Граматики визначили статус морфології: знання про частини мови трактувалося як наука (І. Могильницький), сама ж теорія збагачена універсальним компонентом — ідеєю граматичного знання про частини мови усіх мов взагалі (І. Могильницький) і конкретномовним компонентом — про частини мови (І. Могильницький, І. Вагилевич, Й. Лозинський, Й. Левицький, Я. Головацький) чи частки (І. Вагилевич) української мов, зокрема, з огляду на їх слово- чи формотворення та етимологію.

7) Вперше в контексті граматики були сформульовані аспекти вивчення синтаксису. І. Могильницький описав речення, пояснив порядок слів, узгодження та керування як наслідок синтаксичної сполучуваности частин мови, що було продовженням традиційного осмислення проблем синтаксису у граматиці М. Смотрицького та М. Ломоносова. Розкрито й сутнісні ознаки другорядних членів речення (І. Вагилевич та Й. Левицький). Синтагматичний підхід до граматичних явищ у синтаксисі дав змогу виявити перші якісні ознаки граматичної семантики, її динамізм. Ставлення до синтаксичних явищ, переважно, фактографічне — вони зафіксовані, але малопояснені.

8) З діяльністю галицьких граматистів пов'язуємо появу першої регіональної мовознавчої школи. Правда, це питання дискусійне. Ю. Шевельов свого часу зазначив про існування трьох шкіл в Україні XIX ст: філософії мови в Харківському університеті в перших двох десятиліттях XIX ст., Ф. Міклошича в Галичині як результат впливу його ідей на покоління граматистів другої половини XIX ст., починаючи від М. Осадци (подібно міркував І. Франко) та школи О. Потебні[38]. Очевидно, перелік

[38] Shevelov G. Y. Linguistics // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D. Husar Struk.— Toronto; Buffalo; London, 1993.— Vol. 3.— P. 126.

шкіл визначала приналежність мовознавців до одного регіону, зв'язок у трактуванні мовного матеріалу, наступність у розвитку ідей. Але якщо першою в мовознавстві XIX ст. постає Харківська школа філософії мови, поява якої визначена універсальними граматиками російської мови І. Рижського (1806), І. Тимковського (1811), І. Орнатовського (1810), то чому б не визнати за регіональну і школу нормативно-граматичного опису української мови? Адже граматисти мали єдиний об'єкт опису — україномовний літературний стандарт, спільні завдання опису і часто розвивали уже відомі положення. Саме ця школа вперше формувала теорію мови і визначила виокремлення лінґвоукраїністики з контексту славістичних досліджень.

Граматичний опис відображав компромісний підхід кодифікаторів до узусу: з одного боку, автори орієнтувалися на форми, характерні для місцевих говірок, з другого, на тексти, створені до XIX ст. (а не сучасні, що виходили у той час на території Російської імперії). Норми, запропоновані граматистами, мали не тільки синхронний характер, тому що відповідали граматичній системі південно-західного діалектного ареалу, але й діахронний, оскільки співвідносилися з нормами староукраїнської літературної мови. Внаслідок кодифікаційні програми ілюстрували пошук наддіалектної форми прийнятного для Галичини україномовного літературного стандарту. В умовах тогочасної роз'єднаності українських земель ця ознака опису була неминучою.

Розгляд нормативно-граматичного опису української мови в першій половині XIX ст. актуалізує його подальшу характеристику під таким кутом зору: які ознаки граматичного опису продовжували розвивати автори граматик української мови в другій половині XIX ст., які нові напрями інтерпретації граматичних ознак української мови з'являлися надалі. Однак це тема окремої розвідки.

Stanisław STĘPIEŃ

Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu (Przemyśl. Polska)

SPORY WOKÓŁ JĘZYKA I ALFABETU UKRAIŃCÓW GALICYJSKICH. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach

Stosowanie alfabetu łacińskiegoh do tekstów ruskich ma długą tradycję, sięgającą co najmniej XVI w., bowiem za panowania Zygmunta Augusta w kancelarii królewskiej stosowano łacinkę do transumpcji lub przytaczania hramot ruskich w treści wydawanych przez króla przywilejów. Było tak np. w stosunku do dokumentów powstałych w języku ruskim po zajęciu Rusi Halickiej przez Kazimierza Wielkiego, czy też rzekomych hramot księcia Lwa[1]. Praktykę tworzenia transumptów alfabetem łacińskim stosowano także w odniesieniu do nadań cerkiewnych. Znajdujemy takie w protokołach wizytacji parafii greckokatolickich z XVIII i XIX w.[2]

Stosowanie łacinki w jej polskiej odmianie wynikało w powyższych wypadkach ze względów praktycznych. Chodziło mianowicie o udokumentowanie prawne określonych przywilejów lub rozpowszechnienie określonych treści w środowiskach osób nie znających cyrylicy. Ze względu na bliskie pokrewieństwo ówczesnego języka polskiego i ruskiego był to zabieg czyniący dany tekst w pełni komunikatywnym.

Alfabetem łacińskim oddawano także cytaty cerkiewnosłowiańskie w drukach polskojęzycznych. Tak postąpił np. unicki metropolita kijowski Cyprian Żochowski w wydanej w 1680 r. we Lwowie pracy „Colloquium lubelskie między zgodą i niezgodą bracią Narodu Ruskiego..."[3]

W wiekach następnych, wobec braku szkół greckokatolickich przygotowujących do stanu kapłańskiego, znajomość cyrylicy zanikała do tego stopnia, że niektórzy duchowni podczas odprawiania liturgii i nabożeństw paraliturgicznych, zmuszeni byli korzystać z tekstów przepisanych ręcznie łacinką,

---

[1] Генсьорський А. І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (Волинські і галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1969.— Вип. 4.— С. 177; Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIII.— С. 340—342, 347—348, 350—352, 354—355. Додаток № 1, 2, 6, 8, 9, 11.

[2] Книш Я. Грамота князя Святополка для церкви села Болестрашичі // Перемишль і перемиська земля протягом віків / Під ред. С. Заброварного.— Перемишль; Львів, 2003.— Т. 3: Інституції.— С. 68.

[3] Żochowski C. Colloquium lubelskie między zgodą i niezgodą bracią Narodu Ruskiego, vigore Konstituciej Warszawskiej, na dzień 24 stycznia anno 1680 złożone.— Leopoli, 1680.— S. 58—61; zob.: Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми.— Львів, 2002.— С. 287.

których poszczególne fragmenty wkładali w odpowiednie miejsca do wydrukowanego cyrylicą „Służebnyka".

Znajomość cyrylicy znacząco wzrosła dopiero pod koniec XVIII i na początku XIX w., w miarę jak zwrócono baczniejszą uwagę na potrzebę kształcenia duchowieństwa greckokatolickiego. Kwestia ta spowodowała także dyskusję na temat języka katechetycznego, a wraz z tym na sprawę alfabetu. W zakresie dróg rozwojowych ukraińskiego języka literackiego w Galicji ujawniły się dwie przeciwstawne tendencje. Jedni pragnęli oprzeć go na podstawach języka cerkiewnosłowiańskiego używanego w liturgii Kościoła wschodniego, drudzy dowodzili, że należy kształtować go w oparciu o żywą mowę ludu. Władze austriackie, aczkolwiek sprzyjające podniesieniu poziomu oświatowego duchowieństwa, początkowo były przeciwne tak jednym, jak i drugim tendencjom. W niektórych kręgach rządowych i naukowych monarchii uważano bowiem „język ruski" w Galicji za odmianę języka rosyjskiego. Powszechnie zaś obawiano się, że jego rozwój może doprowadzić do zbliżenia obu narodów i języków. Dlatego też sprzeciwiano się wprowadzeniu „języka ruskiego" do szkół i dopiero po interwencji ukraińskich działaczy galicyjskich w Wiedniu i licznych zapewnieniach o lojalności wobec monarchii habsburskiej doszło do kompromisu, w wyniku którego władze austriackie zezwoliły na prowadzenie religii dla dzieci greckokatolickich w „języku ludowym"[4]. Wówczas język ten podobnie jak i naród nazywano „galicyjsko-ruskim (hahcko-ruskim)", a urzędowo „Ruthenische Nation" i „Ruthenische Sprache". Stanowisko władz zmieniło się także ze względów praktycznych. Biurokratyczny charakter absolutystycznego państwa wymagał ciągłej sprawozdawczości. Parafie miały więc pełnić ważne role administracyjne, zaś zadaniom tym nie mogły sprostać bez podniesienia poziomu oświatowego duchowieństwa, tak rzymskokatolickiego jak i greckokatolickiego. Kościół miał więc do spełnienia ważne funkcje o charakterze administracyjnym i lojalistycznym*.

Z kwestią języka literackiego ściśle związana była sprawa alfabetu. Wówczas istniały w tym względzie trzy możliwości: trwanie przy cyrylicy, zwanej wówczas alfabetem słowiańskim, przyjęcie używanej w Rosji i Serbii grażdanki lub też oparcie się na alfabecie łacińskim w jego polskiej odmianie. Początkowo ta ostatnia koncepcja miała w Galicji wielu zwolenników. Działo się tak dlatego, że jak już wyżej wspomniano, łacinka jako narzędzie komunikacji pisemnej miała już pewną tradycję, a ponadto była alfabetem powszechnego użytku ukraińskich warstw wykształconych, żyjących na terenie narodowo mieszanym o silnej polskiej dominacji kulturowej. Niektórym ówczesnym ukraińskim budzicielom narodowym, jako propagatorom oparcia galicyjsko-ukraińskiego o żywą mowę ludu, wydawało się, że przyjmując łacinkę bardziej zdecydowanie podkreślają swą odrębność od zwolenników

[4] Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji w latach 1830—1848.— Kraków, 1973.— S. 123.

* W celu podniesienia poziomu wykształcenia duchowieństwa władze w 1783 r. doprowadziły do otwarcia we Lwowie Greckokatolickiego Seminarium Generalnego, a następnie założenia już w roku następnym w stolicy monarchii, w Wiedniu, kolejnego seminarium duchownego tzw. Barbareum, w którym pod bokiem tronu przygotowywano duchownych greckokatolickich dla całej monarchii. Ponadto od 1787 r. greckokatoliccy duchowni mogli się kształcić w założonym przez Józefa II tzw. Studium Ruthenum, działającym w ramach niemieckojęzycznego Uniwersytetu Lwowskiego. Zob.: Купчинський О. Сторінки життя і творчости Модеста Гриневецького (1758—1823) // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 2002.— Т. CCXLIII.— С. 590—591, 595—598 та ін.

oparcia języka ukraińskiego na podstawach gramatyki i słownictwa cerkiewnosłowiańskiego. W kwestii alfabetu nie mieli więc tak doktrynalnego podejścia, jak zwolennicy przeciwnej tendencji. Ponadto ich stanowisko wynikało także z przyczyn obiektywnych. Wobec braku szkół ukraińskich przedstawiciełe ówczesnych elit, głównie duchowni greckokatoliccy, pragnąc upowszechniać język ludowy i posługiwać się nim w katechetyce nie znając cyrylicy, a znając język ludowy, pisali teksty swych kazań i nauk katechetycznych alfabetem polskim. W takiej też formie przesyłali je do zatwierdzenia władzom duchownym. Jak słusznie zauważył w 1939 r. przemyski biskup pomocniczy Hryhorij Łakota, pod koniec XVIII w.: „Українська мова цих катехиз є на ці часи надсподівано добра, богато гарніша від мови хоча б наших перших граматиків в першій половині 19. ст., а це тому, що ці душпастирі самі вчилися мови безпосередно від народу, без впливу великоруської книжної мови, що з нею змагалися у нас в 19. ст."[5]

Dyskusje wokół języka i alfabetu wynikały więc z mających wówczas miejsce tendencji odrodzeniowych Kościoła greckokatolickiego. Na początku XIX w. znaczącą rolę w tym względzie na terenie Galicji odegrało środowisko duchownych skupionych wokół katedry i Kapituły przemyskiej. Ośrodek przemyski znacząco wyprzedzał wówczas na tym polu Lwów, gdzie podobne tendencje nastąpiły dopiero w latach trzydziestych XIX w., w związku z twórczością tzw. Ruskiej Trójcy[6].

Początkowo środowiska kościelne kierowały się głównie względami pracy duszpasterskiej. Chodziło mianowicie o jak najbardziej komunikatywne dotarcie z nauką katechetyczną do wiernych. Na kwestię tę zwracała baczniejszą uwagę zarówno hierarchia Kościoła katolickiego, jak i władze państwowe. Dostrzegano bowiem postępujące rozluźnienie moralne, a zwłaszcza plagę pijaństwa na wsi. W przypadku Kościoła greckokatolickiego w Galicji bardzo ważną kwestią stała się więc wspomniana sprawa języka katechezy. W przeciwieństwie do miast, gdzie dominowała polszczyzna, we wsiach zamieszkałych przez grekokatolików ludność posługiwała się wyłącznie miejscowym językiem ruskim. Był on językiem dominującym nawet we wsiach mieszanych, w których miejscowi rzymskokatolicy uważali go za swój własny i posługiwali się nim zarówno w komunikacji z otoczeniem, jak i w domu. Często też praktykując w miejscowej cerkwi (sieć Kościoła rzymskokatolickiego w Galicji Wschodniej była bowiem niezwykle rzadka) nie potrafili w języku polskim wypowiedzieć nawet podstawowych modlitw.

Pełne i precyzyjne dotarcie do wiernych było więc możliwe jedynie w „języku ludowym". Z tego też powodu w greckokatolickim Seminarium Generalnym we Lwowie wprowadzono ćwiczenia kleryków w przygotowywa-

[5] Лакота Г., єп. Народня мова в проповіді й катехизі в перемиській єпархії на переломі 18. на 19. ст. // Перемиські епархіяльні відомости.— 1939.— Ч. II.— С. 16.

[6] Kozik J. Ukraiński ruch narodowy... Passim; Стеблій Ф. Перемиський культурно-освітній осередок та його діячі епохи українського національного відродження (перша половина XIX ст.) // Перемишль і перемиська земля протягом віків.— Перемишль, 1996.— С. 103—130. O początkach ukraińskiego naukowego ruchu w Przemyślu piszą także: Zabrowarny S. Dzieło biskupa Jana Snigurskiego // Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / Pod red. S. Stępnia.— Przemyśl, 1996.— T. 3.— S. 165—176; Pilipowicz W., Stępień S. Akcenty przemyskie w ukraińskich publikacjach [art. rec. w związku z pracami: Комаринець Т. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (Львів, 1983) oraz pracą zbiorową pod red. Ф. Стеблія: „Руська Трійця" в історії суспільно-політичного руху і культури України (Київ, 1987)] // Przemyskie Zapiski Historyczne.— 1989/90.— T. 6—7.— S. 277—281.

niu nauk katechetycznych i głoszeniu kazań w języku ukraińskim. W eparchii przemyskiej na język katechezy zwrócił baczniejszą uwagę bp Mychajło Łewyćkyj, a znaczące zasługi na tym polu położył jego następca władyka Joan Snihurśkyj[7]. W czasach rządów obu biskupów, dzięki stopniowemu rozwojowi systemu oświatowego, znacząco wzrosło wśród duchowieństwa greckokatolickiego poczucie odrębności narodowej, przynależności do „świata ruskiego", odkrywanie własnej przeszłości oraz chęć pielęgnowania własnych tradycji obrządkowych i lokalnych narodowych.

Naturalnym było, że ów proces rozpoczął się od największego skupiska duchownych greckokatolickich, czyli od stolicy eparchii. Do pionierów tego odrodzenia, oprócz wspomnianego bp. Łewyćkiego, należał kanonik tamtejszej Kapituły ks. Joan Mohylnyćkyj. Z ich inicjatywy w 1815 r. powstało w Przemyślu pierwsze ukraińskie stowarzyszenie oświatowo-religijne pn. Societas Presbyterorum ritus graeco-katholici Galicensium (Towarzystwo Kapłanów galicyjskich obrządku greckokatolickiego)[8]. Jego Statut zatwierdzono w Wiedniu w 1816 r. Już sama nazwa Towarzystwa świadczyła, że założyciele pragnęli rozciągnąć jego działalność na całe terytorium Galicji, toteż grupowało ono światłych kapłanów greckokatolickich także spoza diecezji. Podstawowym celem Towarzystwa było krzewienie wiedzy religijnej, na co jak już wspomniano zasadnicze znaczenie miała kwestia języka katechezy.

Wprowadzenie tego języka nawet w ograniczonej formie wymagało jednak jego kodyfikacji i upowszechniania w formie druków. Największą rolę w ówczesnych warunkach mogły odegrać na tym polu elementarze dla szkół ludowych, katechizmy i popularne opracowania żywotów świętych. Znaczące zasługi w tym względzie położył wspomniany ks. Joan Mohylnyćkyj, pełniący w Konsystorzu przemyskim funkcję referenta do spraw szkolnych. Na stanowisku tym miał on możliwość zorientowania się w poziomie umysłowym ludu ukraińskiego, zaniedbanego szczególnie w parafiach wiejskich. Z myślą o pracy nad zmianą tego stanu rzeczy ks. Mohylnyćkyj wydał w Budzie drukiem w 1815 r. katechizm pt. „**Наѹка хрїстїанскаѧ по радѹ катихизма нормалноаго къ ползѣ дѣтеи парафїалныхъ за благословенїемъ Є[го] пр[е-освященства] кѹръ Мїхаила Левѣцкаго Єпископа Премыскаго, Самборс[каго] и Саноцк[каго] составленнаѧ, тѵпомъ нзображеннаѧ. Въ Бѹдинѣ градѣ писмены кралев[скаго] всеѹчилища Пещанскаго**"*, zaś w rok później elementarz, którego pełna nazwa brzmiała „**Букваь славено-рѹсскаѧ ꙗзыка за благословенїемъ и повелѣнїемъ Є[го] пр[еосвященства] кѹръ Мїхаила Левѣцкаго Архепископа Львовскаѧ Митрополита Галицк. Єпкпа Каменецкаѧ, Пермискаѧ, Самборс[каго] и Саноцк[каго] къ поѹченїю посполитаѧ юношества въ школахъ парафїалныхъ изданъ. Въ Бѹдинѣ градѣ, писмени кралевск[аго] Фѵнївєрсїтета Пещанскаѧ**"**. Obie książki wyszły w języku ludowym i były przeznaczone dla szkół ludowych i parafialnych. Ich wprowadzenie umożliwiało wydanie przez władze austriackie w 1818 r. zezwolenia

[7] Zob.: Zabrowarny S. Dzieło biskupa Jana Snigurskiego...— S. 165—176.

[8] Statuta Societatis Presbyterorum opublikował I. Franko: Франко І. Перше руське просьвітне товариство в рр. 1816—1818 // Збірник Історично-філософічної секції НТШ.— Львів, 1905.— Т. V.— С. 258—276. Див. також: Kozik J. Ukraiński ruch narodowy w Galicji...— S. 84.

* Drugie wydanie Katechyzma nadrukowane w Przemyślu 1833 r.

** „Букварь..." drugi raz pojawił się drukiem we Lwowie 1819 r., a potem w Przemyślu 1833 r.

umożliwiającego prowadzenie w szkołach trywialnych i parafialnych nauczania w językach narodowych uczniów[9].

Na terenie greckokatolickiej eparchii przemyskiej temu celowi mógł służyć wspomniany katechizm i elementarz ks. Joana Mohylnyćkiego, który ponadto ze względu na swe osiągnięcia został w 1817 r. dyrektorem otwartej w Przemyślu pierwszej w Galicji ukraińskiej szkoły pedagogicznej pn. Institutum Cantorum et Magistrorum Scholae (Instytut Diaków i Nauczycieli). Profesorami w Instytucie byli przemyscy kanonicy oraz kilku wybitniejszych proboszczów podprzemyskich parafii greckokatolickich[10]. Instytut miał za zadanie przygotowanie diaków cerkiewnych, którzy wówczas byli jednocześnie nauczycielami szkół ludowych. Uczono w nim języków: starocerkiewnego, polskiego, niemieckiego, ukraińskiego w jego galicyjskiej odmianie oraz kaligrafii, arytmetyki, logiki i śpiewu cerkiewnego.

Do dalszego intelektualnego wzmocnienie ośrodka przemyskiego doszło za władyctwa bp. Joana Snihurśkiego (1818—1847). Był on człowiekiem wszechstronnie wykształconym. Ukończył teologię na Uniwersytecie Wiedeńskim i od 1808 r. pełnił funkcję wikariusza, a potem proboszcza wiedeńskiej parafii greckokatolickiej p.w. św. Barbary. W 1811 r. doktoryzował się i został profesorem na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Wiedeńskiego. Po przybyciu do Przemyśla w krótkim czasie skupił wokół siebie najwybitniejszych przedstawicieli tamtejszego duchowieństwa.

Za rządów bp. Snihurśkiego, zaczęto w przemyskiej katedrze głosić kazania w języku ludowym. Uwcześni kaznodzieje przygotowywali sobie ich teksty pisząc alfabetem polskim[11]. W taki też sposób spisywali je wówczas, jako „prace dyplomowe", wspomniani klerycy greckokatolickiego seminarium lwowskiego. Łacinka odegrała także istotną rolę w odrodzeniu cerkiewnego śpiewu chóralnego w Galicji. Kiedy więc w 1829 r. biskup Snihurśkyj zainspirował odrodzenie greckokatolickiego śpiewu cerkiewnego, tekst liturgii dla powstałego chóru przepisano alfabetem łacińskim[12]. Obok Ukraińców chórzystami byli bowiem także Polacy oraz przedstawiciele innych narodów ówczesnej monarchii Habsburgów. Podobnie czyniono ze względów praktycznych z pieśniami religijnymi w całej ówczesnej Galicji[13].

Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym wynikała zarówno ze wspomnianej działalności tamtejszego duchowieństwa greckokatolickiego, jak i swego rodzaju „współzawodnictwa" z tamtejszym środowiskiem rzymskokatolickim, a także współpracą związaną z istnieniem wspólnych instytucji

---

[9] Adamczyk M. J. Szkolnictwo ludowe w greckokatolickiej diecezji przemyskiej w latach 1772—1867 // Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa.— T. 3.— S. 143.

[10] Zob.: Stępień S. Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w. // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.— 1999.— T. 8—9.— S. 129.

[11] Zob.: Там само.— S. 19; Гординський Я. Петро Паславський // Богословія.— Львів, 1935.— T. XIV, кн. 2/3.— С. 156.

[12] Лівицкій Й. Історія введенія музикального пінія в Перемишли // Зоря Галицька.— 1852.— 30 квітня.— № 33.— С. 271. Tekst przedrukował Włodzimierz Pilipowicz w książce: Ліpвак з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття / Упоряд. В. Пилипович.— Перемишль, 2001.— С. 226—231, polski przekład: Kudryk B. Dzieje ukraińskiej muzyki w Galicji w latach 1829—1873 / Do druku przygotowali J. Jasinowkyj, W. Pilipowicz.— Przemyśl, 2001.— S. 120—125. Aneks N 2.

[13] Див.: Галицко-руская библіографія XX-го столѣтія съ увзглядненіемъ рускихъ изданій появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ (1801—1886) / Составилъ Иванъ Ем. Левицкій.— Львовъ, 1888.— Т. I: Хронологическій списокъ публикацій (1801—1860).

oświatowych. Taki charakter miały utworzone 17 stycznia 1818 r. przez władze austriackie w porozumieniu z oboma biskupami — greckokatolickim i rzymskokatolickim — „wyższe zakłady naukowe": Instytut Filozoficzny i Instytut Teologiczny, przeznaczone zarówno dla studentów narodowości polskiej jak i ukraińskiej (również profesorowie tych Instytutów rekrutowali się z obu narodowości)[14]. Np. w latach trzydziestych dyrektorem Zakładu Filozoficznego był nawet ordynariusz greckokatolicki bp. Joan Snihurśkyj[15].

Ożywienie intelektualne przyciągało do Przemyśla duchownych z innych eparchii[16]. W 1820 r. przeniósł się tam były rektor greckokatolickiego Seminarium Duchownego we Lwowie, ks. Joan Ławrowśkyj. Został on najbliższym współpracownikiem bp. Snihurśkiego, który mianował go kanonikiem i kaznodzieją katedralnym. Ks. Ławrowśkyj w Przemyślu mocno zaangażował się w działalność oświatową. Prócz obowiązków nauczyciela Instytutu Diakowskiego był także profesorem wspomnianego Instytutu Teologicznego. Utrzymywał liczne kontakty z ówczesnymi uczonymi polskimi i zagranicznymi, m. in. z Samuelem B. Linde, Zorianem Dołęgą-Chodakowskim, Piotrem Keppenem, Aleksandrem Wostokowem. W 1820 r. Ławrowśkyj otrzymał członkostwo honorowe Towarzystwa Naukowego Krakowskiego (przekształconego w 1873 r. w Akademię Umiejętności).

W 1825 r., po ukończeniu, istniejącego w Wiedniu od 1774 r., greckokatolickiego seminarium duchownego tzw. Barbareum przybył do Przemyśla ks. Josyf Łewyćkyj, jeden z czołowych ówczesnych galicyjskich językoznawców i publicystów. Został on spowiednikiem bp. Snihurśkiego i wykładowcą języka cerkiewnosłowiańskiego w przemyskim greckokatolickim seminarium duchownym. W 1830 r., po ukończeniu studiów uniwersyteckich we Lwowie, powrócił do Przemyśla ks. Josyf Łozynśkyj, przyszły autor licznych artykułów dotyczących wprowadzenia alfabetu łacińskiego do języka ukraińskiego. Do grona aktywnych działaczy ukraińskich należał ks. Antonij Dobriańśkyj, proboszcz w podprzemyskiej Walawie i wykładowca języka cerkiewnosłowiańskiego w seminarium duchownym. Do rozbudzenia jego zainteresowań naukowych przyczyniły się z pewnością kontakty z wybitnym slawistą austriackim, Słoweńcem z pochodzenia, Jernejem Kopitarem, nawiązane jeszcze podczas studiów na Uniwersytecie Wiedeńskim. W 1835 r. przeniósł się do Przemyśla już 54-letni ks. Joan Harasewycz, były wykładowca i wicerektor lwowskiego seminarium duchownego, autor pracy o Studium Ruthenorum[17].

Istotne znaczenie dla rozwoju tego środowiska miało powstanie w Przemyślu znaczącej biblioteki greckokatolickiej. Jej początki wiążą się z przekazaniem w 1804 r. do Przemyśla, po śmierci proboszcza parafii św. Barbary w Wiedniu Jeronima Striłećkiego, pewnej części jego osobistej biblioteki[18]. Książki te stały się zaczynem księgozbioru, który w latach

---

[14] Felczyński Z. Rozwój kulturalny Przemyśla 1772—1918 // Tysiąc lat Przemyśla.— Warszawa; Kraków, 1974.— N 2.— S. 164.

[15] Archiwum Państwowe w Przemyślu (dalі — AP). Archiwum Biskupstwa Greckokatolickiego (dalі — ABGK), N 3509, k. 68.

[16] Krótkie biografie greckokatolickich kaplanów, powiązanych z biskupem I. Snihurskim: Ліpвaк з-над Сяну. Перемиські друки середини XIX століття.— С. 427—446.

[17] Герасевич І. О преподаваннях на руском язиці в всеучилищи львовском заведених всемилостивійшим імператорем Йосифом II // Зоря Галицька.— Львів, 1851.— № 61.

[18] AP. Kapituła Greckokatolicka w Przemyślu (dalі — KGK), N 49, k. 7—16.

późniejszych rozrósł się do pokaźnych rozmiarów. Najcenniejszym darem na ten cel było przekazanie przez ks. Ławrowskiego poważnej części swego księgozbioru. Ks. Ławrowśkyj osiedlając się bowiem w Przemyślu przewiózł tu swoje bogate zbiory biblioteczne, pieczołowicie gromadzone od lat studenckich[19]. Warto dodać, że z czasem jego osiągnięcia na tym polu prawie dorównywały zbiorom Józefa Maksymiliana Ossolińskiego. W 1832 r. kolekcja Ławrowskiego, liczyła już 33.000 książek, 300 rękopisów, 70 obrazów, pewną ilość grafik, 200 numizmatów i nieokreśloną ilość różnych dokumentów[20]. Z tego na rzecz biblioteki przemyskiej przekazał on razem z rękopisami 14.139 tomów[21]. Pozostałą część ks. Ławrowśkyj podarował Bibliotece Greckokatolickiej Kapituły Metropolitarnej we Lwowie. Do powiększenia biblioteki przemyskiej przyczynił się następnie dar składający się z 2.096 tomów księgozbioru osobistego bp. Snihurśkiego. W ten sposób powstała w Przemyślu na początku lat trzydziestych XIX w. Greckokatolicka Biblioteka Kapitulna, zwana popularnie Biblioteką „Snihurśko-Ławrowśką"[22]. Jej objętość cały czas wzrastała dzięki darom kanoników i proboszczów diecezji przemyskiej. Ks. Dobrianśkyj, opisując w 1851 r. tę bibliotekę stwierdził, że liczyła ona 17.024 woluminów[23]. Na ówczesne warunki był to księgozbiór bardzo poważny. W znaczącym stopniu uzupełnił on stratę po przekazaniu w 1774 r. Uniwersytetowi Lwowskiemu, w związku z kasatą zakonu Jezuitów, istniejącej w mieście do 1759 r. z inicjatywy bp. rzymskokatolickiego Hieronima Sierakowskiego, pierwszej przemyskiej biblioteki publicznej[24].

Znaczącą rolę odegrała także istniejąca od 1754 r. drukarnia, która mimo iż początkowo drukowała przeważnie po polsku i po łacinie, to w wydawanych drukach nie stroniono także od poruszania „problematyki ruskiej"[25]. W latach 1780—1794 dużą popularnością cieszył się np. wydawany „Kalendarz polski i ruski". Drukarnię tę w 1829 r., w kilka lat po śmierci ostatniego właściciela Jana Gołębiowskiego, zakupił bp Joan Snihurśkyj i z czasem przekazał Greckokatolickiej Kapitule Katedralnej. Jak duże miało to znaczenie świadczyć może fakt, że na początku XIX w. jedyna w Galicji, używająca czcionek cyrylicznych drukarnia należąca do Instytutu Stauropigialnego we Lwowie, znajdowała się w stanie całkowitej ruiny. W tej sytuacji księgi liturgiczne sprowadzano ze znajdującego się pod zaborem rosyjskim Poczajowa, elementarze zaś i podręczniki szkolne przepisywane

---

[19] Fenczak A. Zabytki pisma cyrylickiego w dawnych i współczesnych zbiorach południowo-wschodniej Polski // Palčographie et diplomatique Slaves.— Sofia, 1980.— S. 44.

[20] AP. KGK, N 399, k. 64—66.

[21] Добрянський А. Відомість историческая о місті Перемишлі і окрузі того же імени // Перемишлянин.— Перемишль, 1852.— С. 92; AP. ABGK, N 399, k. 64—66.

[22] AP. KGK, N 49, k. 29—112.

[23] Там само. Zob. także: Hauser L. Monografia miasta Przemyśla.— Przemyśl, 1883.— S. 14.

[24] Była to druga na terytorium ówczesnej Rzeczypospolitej biblioteka publiczna, po utworzonej w 1747 r. bibliotece im. Załuskich w Warszawie. Zob.: Grzebień L. Fundacje biskupa W. H. Sierakowskiego. Biblioteka i drukarnia Jezuitów w Przemyślu // Roczniki Biblioteczne.— 1985.— Rocz. XXIX.— Zesz. 1—2.— S. 232—236.

[25] Siciak A. Dzieje pierwszej przemyskiej drukarni Adama Kleina — 1754—1757 // Res Historica.— Lublin, 2002.— Zesz. 13.— S. 149—170; його ж. Druki przemyskie 1754—1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim.— Przemyśl, 2002.— Passim.

były ręcznie[26]. Pierwszym kierownikiem drukarni został ks. Josyf Ławyćkyj, który po nabyciu czcionek cyrylicznych rozpoczął działalność wydawniczą. W pierwszym rzędzie drukowano modlitewniki i katechizmy, ale także potrzebne dla szkół wiejskich elementarze oraz inne podręczniki szkolne[27]

Ta produkcja drukarska, jak też wydane poza Przemyślem w języku ludowym publikacje, jak chociażby wspomniany katechizm i elementarz ks. Joana Mohylnyćkiego, miały bezpośredni wpływ na spory wokół potrzeby tworzenia ukraińskiego języka literackiego w oparciu dialekty ludowe[28]. Ponieważ jego zwolennicy mieli do pokonania nie tylko opozycję wewnętrzną skupiającą się wokół zwolenników oparcia języka ukraińskiego na podstawach języka cerkiewnosłowiańskiego, a nawet też bezpośredniego przyjęcia ukształtowanego w ten sposób języka rosyjskiego, postanowili przekonać do swej koncepcji władze państwowe, a także odwołać się do opinii środowisk naukowych w monarchii. W tym celu ks. Josyf Ławyćkyj opracował i wydał w 1834 r. w drukarni przemyskiej w języku niemieckim pracę pt. „Grammatik der Ruthenischen oder klein Russischen Sprache in Galizien"[29]. Jej autor pragnął wpłynąć na postawę wobec języka ukraińskiego w Galicji władz austriackich, a także przybliżyć język ten środowiskom naukowym ówczesnej Austrii. Ukraińscy działacze oświatowi do swej koncepcji pragnęli pozyskać przede wszystkim polityków polskich, bez poparcia których wprowadzenie ukraińskiego języka ludowego nie byłoby możliwe. Ci zaś bardzo obawiali się, że ta działalność emancypacyjna doprowadzi do utożsamienia się narodowego Ukraińców galicyjskich z Rosjanami, a także stanowi zagrożenie dla unii kościelnej. W tym ostatnim przekonaniu utwierdzała ich rozpoczęta w połowie XIX w., momentami bardzo emocjonalna, dyskusja na temat potrzeby powrotu do bizantyjskich korzeni obrządku greckokatolickiego w Galicji przez oczyszczenie go z wielowiekowych naleciałości łacińskich[30]. Obawy te tym bardziej uważano za realne, że wielu najaktywniejszych zwolenników „oczyszczenia obrządku" poczuwało się do jedności etnicznej z narodem rosyjskim[31].

---

[26] Добрянський А. Відомість...— С. 91.

[27] W 1843 r. wyszedł np. podręcznik do matematyki autorstwa ks. Josyfa Ławyćkiego pt. „Руководство ко рахунком для дітей починающих вчитися в тривіяльній школі во Шклі раховати". Wydawano także prace mające na celu rozwój życia gospodarczego. Np. wyszla z drukarni biskupiej pyblikacja pt.: Гавришкевич В. Руководство ко умноженю і годованю садовини по селах і містечках.— Перемишль, 1844. Do ważniejszych publikacji należało wydanie w 1834 r. pierwszego w Galicji drukowanego zbioru pieśni religijnych (głównie barokowych), pt.: „Пісні набожния із Богогласника Почаевського передрукования..."

[28] O obrazowaniu jazyka ruskoho; zob.: Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. // Записки НТШ.— Львів, 1909.— Т. LXXXIX.— С. 111—143; Zob. także: Грицак Є. Українська літературна мова в Галичині в половині XIX сторіччя // Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879—1952) / Редакція: Ю. Шевельов (гол. редактор), О. Горбач, М. Мушинка.— Нью-Йорк, 1994.— С. 237—271.

[29] Grammatik der Ruthenischen oder klein Russischen Sprache in Galizien von J. Lewicki.— Przemyśl, 1834.— S. XXVI, 215+59.

[30] Zob.: O obrzędach grecko-unickich jako kwestyi czasów dzisiejszych w Galicyi Wschodniej przez księdza tegoż obrządku.— Lwów, 1862. Pisał o tym także: Франко І. Вісті з краю ботокудів // Франко І. Зібрання творів: У 50 т.— К., 1976.— Т. 1.— С. 363—366.

[31] Stępień S. W poszukiwaniu tożsamości obrządkowej. Bizantynizacja a okcydentalizacja Kościoła greckokatolickiego w okresie międzywojennym // Polska—Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / Red. S. Stępień.— Przemyśl, 2000.— T. 5.— S. 87—88.

Prócz wspomnianej niemieckojęzycznej gramatyki, następne, ze względów praktycznych, drukowano po polsku[32]. Miały one bowiem funkcjonować wśród nauczycieli i uczniów znających ten język, a także dlatego że jako język wykształcony, funkcjonujący w literaturze, nadawał się on do opisu gramatycznego języka ludowego używanego przez Ukraińców w Galicji. W tym też języku wydane były także gramatyki języka cerkiewnosłowiańskiego. W Przemyślu np. w 1837 r. taką gramatykę wydał ks. Antonij Dobrańskyj pt. „Gramatyka języka starocerkiewnego iakiego Słowianie obrządek grecki wyznający w księgach swych cerkiewnych używają". Musiała ona cieszyć się powodzeniem, skoro w 1857 r. została wznowiona w ukraińskiej wersji językowej[33].

W roku 1838 ks. J. Ławrowśkyj, jako doświadczony pedagog, z myślą o rozwoju oświaty wśród ludu ukraińskiego w Galicji, wydrukował w przemyskiej drukarni kapitulnej po polsku „Elementarz ruski, niemiecki i polski dla szkół parafialnych w Galicyi". Znacznie wcześniej, bo już w 1833 r. z myślą o nauce w szkołach elementarnych, a także w przemyskim Instytucie Diakowskim swą gramatykę po polsku napisał wspomniany ks. Josyf Łozyńskyj. Wyszła ona jednak dopiero w kilkanaście lat później, w 1846 r., pt. „Gramatyka języka Ruskiego (Mało-Ruskiego)"[34].

Znaczącym przedsięwzięciem w dziedzinie leksykografii mającym wpływ na dyskusje językowe było wydanie w Przemyślu dwóch słowników opracowanych przez Jakowa Doskowśkiego. W 1850 r. wydał on anonimowo słownik starocerkiewno-ukraińsko-galicyjski noszący tytuł „Словарь славенско-рꙋсскїи содержащїи переводъ стародавныхъ славеньскихъ и иноꙗзыческихъ рѣчѣй въ писанїи свѧтомъ и книгахъ церковныхъ положеныхъ по наилꙋчшимъ словарѧмъ", a w roku następnym już pod swoimi inicjałami opublikował słownik cerkiewnosłowiański — „Церковный словарь, содержащїи переводъ и изъясненїе стародавныхъ славеньскихъ и иноꙗзыческихъ рѣчѣй въ писанїи свѧтомъ и книгахъ церковныхъ находящихся, по наилꙋчшимъ словарѧмъ сочиненный и изданный И. Д." Oba słowniki w znaczącym stopniu uzupełniały wydany we Lwowie w 1830 r. „Прирꙋчный словарь славено-польскїи или собранїе неꙋдовъ ѳразꙋмѣтелныхъ wбрѣтающихся, въ книгахъ церковныхъ на ꙗзыкъ польскїи толкованыхъ", opracowany przez wymienionego wyżej autora niemieckojęzycznej gramatyki języka ukraińskiego oraz wykładowcę języka cerkiewnosłowiańskiego w przemyskim seminarium duchownym i Instytucie Diakowskim ks. Josyfa Łewyćkiego.

W kwestii alfabetu dominowały wówczas jedynie dwa stanowiska — cyrylica albo alfabet polski. Używana w Rosji i Serbii grażdanka dla zwolenników cyrylicy zbyt przypominała alfabet łaciński (niektórzy sądzili, że jest ona jedynie jego odmianą). Zdawano sobie także sprawę z niewielkich możliwości technicznych wprowadzenia takiego alfabetu na całym terytorium Galicji. W przypadku alfabetu polskiego uważano zaś, że spotka się on z poparciem środowisk polskich, tak naukowych jak i politycznych. A ponadto argumentowano, że język Ukraińców galicyjskich jest najbliższy polskiemu

[32] Маковей О. З історії нашої фільольогії. Три галицькі граматики. Іван Могильницький, Йосиф Левицький і Йосиф Лозинський // Записки НТШ.— Львів, 1903.— Т. LI.— С. 17—25, 31—51, 59—76.

[33] Граматика старослов'янського церковного язика.— Перемишль, [1857].

[34] Wszystkie wspomniane publikacje wydano drukiem we wspominanej grecko-katolickiej drukarni kapitulnej. Zob.: Siciak A. Druki przemyskie 1754—1939...

i dlatego też alfabet polski najbardziej nadaje się do wyrażenia wszystkich głosek ukraińskich.

Pionierem i zdecydowanym orędownikiem wprowadzenia alfabetu łacińskiego do języka ukraińskiego był autor wspomnianej „Gramatyki języka ruskiego (mało-ruskiego)" ks. Josyf Łozynskyj. W 1834 r. opublikował on na łamach wydawanego we Lwowie czasopisma „Rozmaitości" nr 29 artykuł pt. „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego", zaś w roku następnym wydał w Przemyślu tymże alfabetem pracę folklorystyczną pt. „Ruskoje wesile"[36]. Sprawie tej początkowo sprzyjał bp Snihurśkyj. Propozycja wywołała jednak namiętne spory daleko wykraczające poza kwestię dotyczącą samego języka. W dyskusji zabierali głos zarówno bliscy współpracownicy Łozyńskiego — Josyf Łewyćkyj i Joan Ławrowśkyj, jak i działający we Lwowie Markian Szaszkewycz. Wypowiedzieli się oni zdecydowanie za cyrylicą. Jako pierwszy replikował Łewyćkyj na łamach „Dodatku" do 52 numeru „Rozmaitości" z 1834 r., artykułem pt. „Odpowiedź na zdanie o zaprowadzeniu abecadła polsk[iego] do piśmiennictwa ruskiego"[36]. Najbardziej autorytarne stanowisko zajął jednak Szaszkewycz w wydanej w Przemyślu w 1836 r. słynnej broszurze polemicznej pt. „Азбука і abecadło. Uwagi nad rozprawą o wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w Rozmaitościach Lwowskich z roku 1834. Nro. 29". Jeszcze dobitniej w obronie cyrylicy wystąpił on na łamach pierwszego ukraińskiego galicyjskiego almanachu literackiego „Русалка Дністрова", wydanego w Budzie w 1837 r. wspólnie z Iwanem Wahyłewyczem i Jakowem Hołowaćkim. W tonie bardzo emocjonalnym pisał on wówczas: „Чи годит ся безчестити святиню? Чи годит ся потручати ногою сивенького старця, що ся нами від молодости нашой опікував, заступав від бурі, хоронив перед жегущим огнем, придержував душу в тліннім тілі? Чи годит ся відвергати азбуку святого Кирилла, любомудрця високоумного, многоученного, що ся так довре вдивив в язик славлянский, що бистрим соколовим оком проймив го на вскрізь, що сильним думающим духом обняв всі голоси величного звенящого язика Славлян, а знаючи добре, що їх ні греческими ні римскими буквами не льза писати, яв ся подати нам сукромі знаки писменні, сотворити азбуку народно-славляньскую і звів діло піднебеинє, с котрим кромі греческой і латиньской ні одна правопись зпомеж так много язиків рімні придержати не здужат? — Лишив ся тот подарок сего великого мужа святим, найчестнійшим, найдорожчим спадком, котрого нам всі завидують, котрий нас перед веським прославляє світом, до которого наші діди цілим сердцьом прилігали, неугасимою милостию обнимали, вічнодбаючим оком стерегли і питомими грудьми заступали.— І чиж можно було инакше? Азбука святого Кирила була нам небесною, незборимою твердею перед довершенним знидіньом, була найкріплісчим стовпом, несхолибимою скалою, на котрій Русь святая, через тілько столітей лютопечалена, крепко стояла.— Є то діва райская, звівдострійна, озорена добродійною

[35] Stępień S. Rola Przemyśla...— S. 132.

[36] 10 lat później wyszła ona w przemyskiej Drukarni Biskupiej jako oddzielna broszura. Zob.: Галицко-руская библіографія XX-го столѣтія...— С. 11.

RUSKOJE

WESILE

opysanoje

czerez

Ł. Łozińskoho.

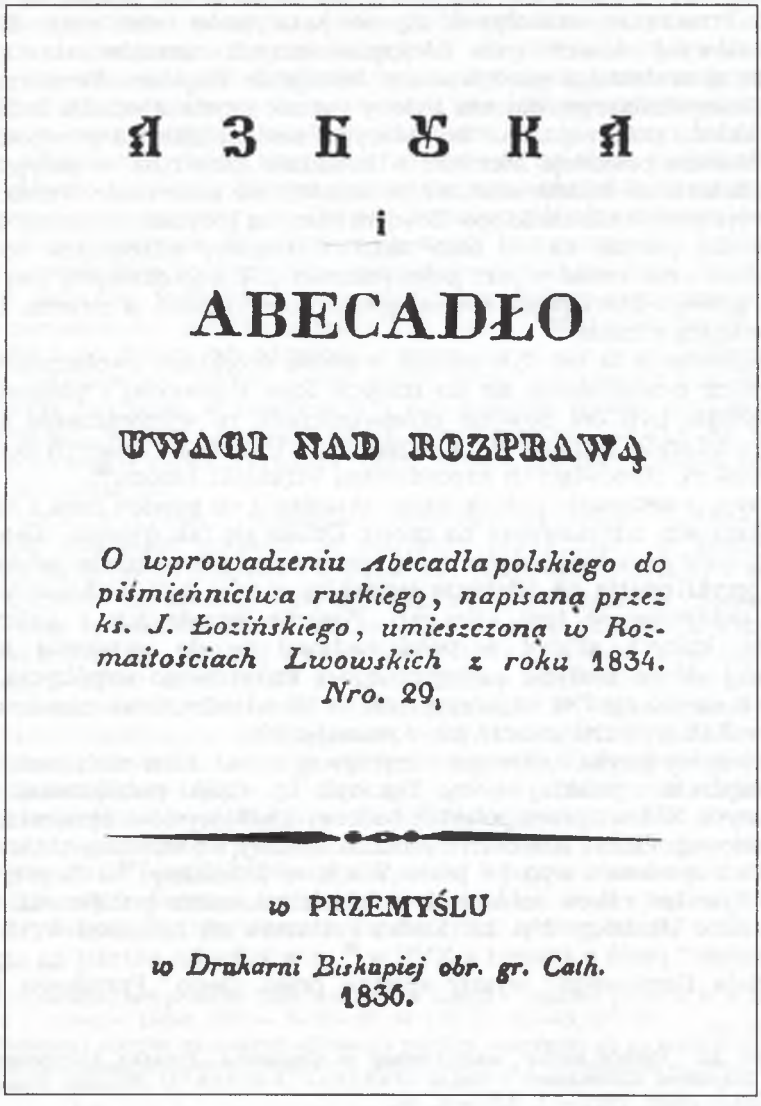

w PEREMYSZŁY.

w Typografii Władycznój gr. kat.

1835.

Tytułowa stronica wydania

АЗБУКА

i

ABECADŁO

UWAGI NAD ROZPRAWĄ

O wprowadzeniu Abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego, napisaną przez ks. J. Łozińskiego, umieszczoną w Rozmaitościach Lwowskich z roku 1834. Nro. 29.

w PRZEMYŚLU

w Drukarni Biskupiej obr. gr. Cath.
1836.

Tytułowa stronica wydania

силою, що нас теплим, солоденьким дохом овівує; єі то чудне діло, що ми доси Русинами!"[37]

Mimo tej polemiki, ks. Łozyńskyj nie uznawał się jednak za przekonanego. Przeciwnie, odwoływał się do autorytetów wybitnych działaczy odrodzeniowych i uczonych filologów innych narodów słowiańskich, zwłaszcza słoweńskiego językoznawcy Jerneja B. Kopitara. Powtarzał więc: „[...] najkorzystniejszym dla nas byłoby jednak użycie abecadła łacińskiego według składu polskiego, raz, że Polacy są nam najbliżsi, a powtóre, że już bardzo znaczną posiadają literaturę". Uzasadniał przy tym, że przyjęcie polskiego alfabetu nie będzie oznaczać polonizacji, ale przeciwnie, wzmocni proces rozwoju języka ukraińskiego. Bowiem litery są jedynie: „znakami dla oka, więc niechaj jeszcze oko o nich sądzi. Cyryliczny alfabet jest to pismo kwadratowe i nie widać w nim pojedynczości [...] najpiękniejszy jest alfabet łaciński, którego litery przez swą okrągłość, pojedynczość, a zarazem łatwo w oko wpadającą różność"[38].

Argumentacja ta nie była jednak w stanie przekonać zwolenników cyrylicy. Oprócz odwoływania się do tradycji Rusi Kijowskiej i piśmiennictwa staroruskiego, byli oni bowiem przeświadczeni, że wprowadzenie alfabetu polskiego oderwie Ukraińców galicyjskich od Ukraińców żyjących pod zaborem rosyjskim, stanowiących zdecydowaną większość narodu[39].

Sprawa pozostawała jednak wciąż aktualna i co pewien czas z mniejszą lub większą siłą oddziaływała na nowo. Działo się tak głównie dlatego, że Ukraińcy galicyjscy byli jedynie małą społecznością w państwie, gdzie dominowały języki oparte na alfabecie łacińskim, a więc byli narażeni także na naciski polityczne w tym kierunku. Ponadto łączyła ich z galicyjskimi Polakami, których alfabet w pełni nadawał się do wyrażenia fonetyki ukraińskiej, długa tradycja historycznego i kulturowego współżycia. Mimo rodzących się już zjawisk separacyjnych na tle odrodzeniowo-narodowym, to jednak w XIX w. wciąż jeszcze nie dominujących.

Zwolennicy języka ludowego otrzymywali nawet, choć nie zawsze zamierzone, wsparcie z polskiej strony. Tak było np. dzięki publikowaniu od lat trzydziestych XIX w., przez polskich badaczy i folklorystów, ukraińskiej twórczości ludowej. Pisane Alfabetem polskim ukazały się wówczas zbiory pieśni ukraińskich zebrane i wydane przez Wacława Zaleskiego[40] i Żegotę Pauleg o[41]. W tym też czasie na łamach polskich czasopism publikowali łacinką również sami Ukraińcy. Np. ks. Stefan Petruszewycz zamieścił w 1841 r. w „Lwowianinie" pieśń o śmierci z XVII w.[42], a w kilka lat później na szpaltach „Przyjaciela Domowego" wyszły spisane przez niego „Przysłowia i przy-

[37] Rec. na: „Рускоє весїлє" nadrukowane w almanachu „Русалка Дністровая". Zob.: Писання Маркіяна Шашкевича / Видав Михайло Возняк // Збірник Фільольгічної секції НТШ.— Львів, 1912.— Т. XIV.— С. 80.

[38] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 406, оп. 1, спр. 87, арк. 306—316.

[39] Kozik J. Ukraiński ruch...— C. 136—172.

[40] Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, z muzyką instrumentową przez Karola Lipińskiego / Zebral i wydał Wacław z Oleska.— Lwów, 1833.— T. 1, cz. 1.— S. LIV + 516; Cz. 2.— S. 185.

[41] Pieśni ludu ruskiego w Galicji / Zebrał Pauli Ignacy Żegota.— Lwów, 1839.— T. 1.— S. 177 + 8; Lwów, 1840.— T. 2.— S. 205 + 14.

[42] Ruska pieśń o śmierci z wieku XVI // Lwowianin.— Lwów, 1841.— S. 61—62.

powieści ludu ruskiego w Galicji"[43]. Pierwsi — jako Polacy — pisali łacinką, gdyż nie znali alfabetu ukraińskiego, drudzy robili to zazwyczaj, choć nie tylko, z konieczności, ponieważ zamieszczali swe prace na łamach polskich czasopism*. Wszyscy zaś z pewnością pragnęli, by publikowane przez nich teksty znalazły jak największy odbiór społeczny, tak wśród Polaków jak i Ukraińców.

Przyczyniało się to niewątpliwie do propagowania i awansu języka ludowego. Znalazło to także wyraz w rozwoju ukraińskiego amatorskiego życia teatralnego oraz muzyki chóralnej. Ywczesne sztuki pisano lub transkrybowano alfabetem polskim, nie tylko ze względu na słabą znajomość cyrylicy, ale głównie z powodu dużego nim zainteresowania także ze strony innych niż ukraińska społeczności w Galicji. Popularność ukraińskiego folkloru i sztuk odwołujących się do ukraińskich treści historycznych i regionalnych (czemu niewątpliwie sprzyjały idee romantyzmu) była tak duża, że najczęściej w skład zespołów teatralnych wchodzili także Polacy oraz przedstawiciele innych narodowości, nierzadko także byli oni ich organizatorami[44]. Łacinką pisali więc swe utwory lub adaptacje czołowi ukraińscy poeci połowy XIX w. Mykoła Ustianowycz, Justyn Żełechiwśkyj, Iwan Ozarkewycz i in. Większość ich tekstów pozostała w rękopisach[45], ale niektóre wyszły drukiem, np. w Czerniowcach wydano komedio-opery Ozarkewycza: „Diwka na wydaniu, abo na myłowanie nema syłowania" oraz „Wesile abo nad Cyhana Szmahayła nema rozumnijszoho".

W tamtych czasach nierzadko pojawiały się także ukraińskie druki wydawane alfabetem polskim ze względów politycznych w środowiskach stojących na gruncie jedności i solidarności „ludu galicyjskiego". W Galicji po raz pierwszy na szerszą skalę ujawniło się to zwłaszcza w czasie Wiosny Ludów. Były to zarówno druki ulotne, jak i większe publikacje. Przykładem pierwszych były np. wydane we Lwowie w 1848 r. łacinką „Piśń narodnaja", zaczynająca się od słów: „Dalij chłopci Ukrainy tylko razom na konia; Idut nam na pomicz ladźki dity, wede ladźkie hetmania...,"[46] oraz odezwa „Do selskoho ludu", nawołująca do wzajemnej zgody Polaków i Ukraińców: „Bratia! S poczatku jak świat nastau, Jak sia lude porodyły, Zaraz Boh im prykazau, Szczob sia wzajemne lubyły..."[47] Znaczącą próbą wprowadzania alfabetu łacińskiego do języka ukraińskiego w Galicji było zainicjowanie przez polskie środowiska wydawanie tygodnika „Dnewnyk ruskij", którego redaktorem naczelnym został Iwan Wahyłewycz. Spośród 9 jego numerów pierwsze sześć oraz ostatni wydrukowano łacinką, a numery od 6 do 8 cyrylicą. W tygodnikach wydanych łacinką ukazało się nie tylko szereg odezw o charakterze

---

[43] Przysłowia i przypowieści ludu ruskiego w Galicji / Zebrane przez S. P. z Dobrzan // Przyjaciel domowy.— Lwów, 1857.— N 26—35, 37—38, 41, 44—45, 47—48.

* Najwięcej tekstów ukraińskich alfabetem polskim ukazywało się na łamach wydawanych we Lwowie czasopism „Pielgrzym Lwowski" i „Rozmaitości", a z wiedeńskich w „Oestrreichischer Beobachter".

[44] Stępień S. Rola Przemyśla w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji w pierwszej połowie XIX w. // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze.— 1999.— N 8—9.— C. 135; Пилипчук Р. Український аматорський театр у Коломиї // Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія.— Львів, 2001.— Вип. 9.— С. 241, 245.

[45] Zob.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич), оп. 1, спр. 238, арк. 1—55; ЦДІА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2118, арк. 1—43 зв.; Купчинський О. Сторінки...— С. 607—608. Іл.

[46] Piśń narodnaja.— Lwów, 1848.— K. 1.

[47] Do selskoho ludu!— Lwów, 1848.— S. 2.

politycznym, ale także poezja i proza oraz znaczące prace kultury ukraińskiej, w tym pióra samego Wahyłewycza, np. „Zamitki o ruskoj literaturi"[48]. Iwan Wahyłewycz łacinką drukował także w okresie wcześniejszym[49].

Motywy polityczne przyświecały wielu polskim konspiratorom, którzy w ludzie ukraińskim dostrzegali sojusznika w walce z zaborcami, zwłaszcza z Rosją. Z tego też względu wspierali oni ruchy narodowe Ukraińców i Białorusinów pragnąc w ten sposób pogłębiać różnice kulturowe i zapobiegać „zlaniu się" ich z narodem rosyjskim[50]. Takie cechy nosi np. twórczość polskiego barda na Ukrainie — Tymoteusza (Tymka) Padurry, którego ukraińskojęzyczne poezje drukowano alfabetem łacińskim[51].

Druki ukraińskie alfabetem łacińskim ukazywały się w XIX w. nie tylko we Lwowie i Przemyślu, ale także w Kołomyi, Stanisławowie i Czerniowcach[52].

Dyskusje wokół języka i alfabetu z nową siłą ujawniły się w latach 1858—1859 (tzw. druga wojna azbuczna). Tym razem stało się to głównie z inspiracji władz państwowych w Wiedniu i we Lwowie. Niemniej do dyskusji w znacznym stopniu przyczyniło się wydanie w Przemyślu alfabetem łacińskim trzech tomików poezji piszącego w ukraińskim języku ludowym polskiego pisarza Leona Eugeniusza Węglińskiego*.

Najistotniejszą cechą nowej polemiki wokół alfabetu było przede wszystkim odejście od propozycji przyjęcia alfabetu łacińskiego do języka ukraińskiego. Bezpośredni wpływ na to miała coraz silniejsza rywalizacja w Galicji obu etnosów — polskiego i ukraińskiego. Wrażliwość w tym względzie okazywano tak dalece, że nawet takie głoski identycznie brzmiące jak w języku polskim, takie jak *sz*, *cz* proponowano pisać odmiennie. Zamiast alfabetu polskiego proponowano więc dostosowanie alfabetu łacińskiego do fonetyki ukraińskiej przez dodanie nowych, nie występujących w nim liter. Projekt taki popierali także polscy politycy i intelektualiści, co znalazło publicznie swój wyraz nawet na łamach „Gazety Lwowskiej"[53].

Najbardziej charakterystyczna w tym względzie okazała się propozycja opracowana na zlecenie austriackiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty przez urzędnika tegoż ministerstwa, Czecha z pochodzenia — Jozefa Jirečka[54]. Jego

---

[48] [Wagilewicz J.] Zamitki o ruskoj literaturi // Dnewnyk ruskij.— Lwów, 1848.— N 5.— S. 6, 9.

[49] Wagilewicz J. Szełudyny Buniak, z podań ludu // Biblioteka Ossolińskich.— Lwów, 1844.— T. IX.— S. 181—195.

[50] Borys W. Z dziejów walk o wyzwolenie narodowe i spoleczne w Galicji w pierwszej połowie XIX w. Ignacy Kulczyński w świetle zeznań Juliana Horoszkiewicza i Kaspra Cięglewicza // Przemyskie Zapiski Historyczne.— 1987.— T. 4—5.— S. 223—230; Kieniewicz S. Konspiracje galicyjskie (1831—1845).— Warszawa, 1950.

[51] Zob.: Padurra T. Pienia z przekładem A. Pieńkiewicza.— Lwów, 1842.— S. VIII + 100; його ж. Ukrainky z nutoju. Dedykacya Romanowi z Koszyry Xciu Sanguszce.— Warszawa, 1844.— S. 6 + 195; його ж. Pyśma. Wydanie posmertne z autohrafiw.— Lwów, 1874.— S. 420.

[52] Zob.: Галицко-руская библіографія XX-го столѣтія... Passim; Франко І. Вступ // Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріяли // Українсько-руський архів.— Львів, 1912.— Т. VIII.— С. I—XXXI.

* Zob.: Aneks.

[53] Zob.: Łacińskie czcionki w języku ruskim // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.— 1859.— 18 czerwca.— N 24.— S. 99—102; Там само.— 1859.— 2 lipca.— N 26.— S. 110—112.

[54] Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben / Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jireček.— Wien, 1859.— S. 60.

projekt nosił wiele cech charakterystycznych dla alfabetu czeskiego, zwłaszcza w zakresie dwuznaków. Podobnie jak alfabet polski spotkał się on jednak ze zdecydowaną krytyką środowisk ukraińskich[55]. Negatywnie ustosunkowano się także do innych propozycji opartych na alfabecie łacińskim.

Nieliczni zwolennicy alfabetu łacińskiego, wśród których czołowe miejsce zajmował profesor Uniwersytetu Lwowskiego, pochodzący z ukraińskiego rodu księżowskiego Euzebiusz Czerkawski, próbowali argumentować, że przyjęcie łacinki przyczyni się do lepszego rozpowszechnienia literatury ukraińskiej u zachodnich sąsiadów, a przede wszystkim wprowadzi naród ukraiński do cywilizacji europejskiej. Twierdzono, że na „gruncie ruskim" nie ma ona wyłącznie galicyjskiego charakteru lokalnego. Odwoływali się więc do tradycji białoruskiej. Argumentowali, że łacinkę można zastosować nie tylko do ówczesnego języka białoruskiego, ale nawet do białoruskich druków historycznych. Podawali, że w Wilnie na początku XIX w. wydawano łacinką ruskojęzyczne zabytki piśmiennictwa litewskiego, a mianowicie: „Pomniki do dziejów litewskich" Bychowca oraz 29 tomów „Metryki litewskiej". W ten sam sposób wyszedł w 1827 r. rękopis odnaleziony przez Ignacego Daniłowicza w Supraślu pt. „Litopisiec Litwy i Kronika ruska"[56]. Badacz ten przygotował także, wspólnie z Joachimem Lelewelem, wydanie alfabetem łacińskim wszystkich redakcji „Statutu litewskiego". Przedsięwzięcie to doszło do skutku tylko częściowo, w ramach wydanego przez Adama Tytusa Działyńskiego w Poznaniu w 1846 r. „Zbioru praw litewskich od r. 1389 do r. 1529"[57]

Podkreślali także, że pisanie łacinką tekstów ukraińskich nie jest wyłącznie specyfiką polską. Powoływali się na tradycję czeską. W Pradze pierwszy tekst ruski alfabetem czeskim został wydany już około 1550 r. Była to pieśń o wojewodzie Stefanie wydrukowana przez Jana Bohosłowa w jego gramatyce. Do praktyki takiej powrócono na początku XIX w. przedrukowując nie tylko fragmenty ruskich kronik, ale np. prace Iwana Wahyłewycza, głównie na łamach „Časopisu Českého Muzeum"[58].

Dziwnym natomiast jest fakt, że zwolennicy łacinki nie odwoływali się do przykładu rumuńskiego, choć niemożliwe jest, aby był on nieznany w austriackich środowiskach rządowych i naukowych. Działania Rumunów mogły być bliskie ukraińskim reformatorom, zarówno z tego względu, iż miały one miejsce w „kręgu Kościoła wschodniego" (czyli społeczeństwa mającego księgi liturgiczne oraz całą literaturę świecką i religijną pisaną alfabetem cyrylicznym), jak również dlatego, że dyskusja na temat zmiany alfabetu toczyła się w tym samym czasie co w Galicji. Właśnie w 1828 r. wydał swą gramatykę języka rumuńskiego wybitny rumuński działacz odrodzeniowy, pisarz i językoznawca Ion Eliade-Radulescu, a w 1834 r. powołano tam tzw. komitet bukareszteński mający za zadanie ujednolicenie języka literackie-

---

[55] Zob.: Die ruthenische Sprach- und Schriftfrage in Galizien.— Lemberg, 1861.— Passim.

[56] Pełny tytuł pamiątki taki: Latopisiec Litwy i Kronika ruska, z rękopisu słowiańskiego przepisane, wypisami z Wremiennika Sofijskiego pomnożone, przypisami i objaśnieniami opatrzone, staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza, profesora zwyczajnego w cesarskim Uniwersytecie Charkowskim, naprzód // Dziennik Wileński r. 1824 częściami ogłoszone, a teraz w jedno zebrane, dokończone i przedrukowane.— Wilno, 1827.— S. 328+2 nlb.

[57] Łacińskie czcionki w języku ruskim // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.— 1859.— 2 lipca.— N 26.— S. 110.

[58] Франко І. Вступ // Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріяли...— С. XV.

go — słownictwa, gramatyki i pisowni[59]. Również „druga wojna azbuczna" była w czasie dokładnie zbieżna z decyzjami Rumunów, którzy ostatecznie przyjęli łacinkę w 1860 r.

Prawdopodobnie nie chciano odwoływać się do przykładu rumuńskiego z powodów politycznych. Tam było to bowiem związane z procesem odzyskiwania niepodległości państwowej, a więc wzmacniało rumuńską tożsamość narodową, a w przypadku Ukraińców galicyjskich, zwłaszcza w okresie działań emancypacyjnych, zmiana alfabetu mogła być odbierana przez społeczność ukraińską jako upodobnienie się do dominującej politycznie i kulturowo społeczności polskiej, a więc osłabienie ukraińskiej tożsamości narodowej.

Dlatego właśnie nie proponowano już alfabetu polskiego, ale wyraźnie podkreślano że ma to być alfabet ukraiński oparty o łacinkę. Dobitnie wyraził to wspomniany prof. Czerkawski w zamieszczonym na łamach „Dodatku tygodniowego przy Gazecie Lwowskiej" obszernym artykule pt. „Łacińskie czcionki w języku ruskim". Argumentował przy tym, że ci Słowianie, którzy utworzyli własne alfabety w oparciu o łacinkę nic nie stracili ze swej kultury i tożsamości narodowej. Podkreślał, że pozostanie przy cyrylicy, czy też przyjęcie grażdanki, sprzyjać będzie „duchowemu połączeniu z Rosją", a tym samym „prędzej czy później pozbawi ich [Rusinów galicyjskich] narodowości"[60]. Obawy te miał niejako potwierdzać fakt zdecydowanego trwania przy cyrylicy przedstawicieli galicyjskiego obozu moskalofilskiego, a także poparcie wyrażane dla ich stanowiska przez niektóre czasopisma petersburskie. Burzę wywołała zwłaszcza wydana w 1859 r. w Wiedniu broszura znanego działacza moskalofilskiego i publicysty Bohdana Didyćkiego pt. „О нѣудобности латинской азбуки въ письменности рускои. Розсужденіе". Autor nie tylko nie dał się przekonać zwolennikom łacinki, ale nawet grażdanki, mimo iż ci ostatni często odwoływali się jedynie do względów technicznych alfabetu, pisząc m.in. że „cyrylika zanadto ze swego wejrzenia nosi cechę średniowiecznego gustu na sobie, ażeby się obecnie mogła jeszcze podobać"[61]. Didyćki jeszcze w tym samym roku wydał w obronie cyrylicy w Instytucie Stauropigialnym we Lwowie dwie broszury: „Освѣдченіе рускои азбуки дотычающое оныхъ Споръ о рускую азбуку". Nota bene, w kilka lat później w anonimowej broszurze „Въ одинъ часъ научиться Малорусину по Великорусски" dowodził, mając na myśli język rosyjski, że istnieje tylko jedna „руська мова".

O ile więc poparcie dla cyrylicy przed Wiosną Ludów miało na celu obronę własnej ukraińskiej tożsamości narodowej, to w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. trwanie przy tym alfabecie było czynnikiem szczególnie istotnym zwłaszcza dla moskalofilów, pragnących dowieść wspólnoty kulturowej Ukraińców galicyjskich z Rosjanami. Odwoływali się więc do wspólnego alfabetu, którzy Rosjanie wprawdzie już ponad 100 lat temu zarzucili, ale był on dla nich zarówno przejawem tradycji „jedności plemiennej", jak i atutem na przyszłość, umożliwiającym naśladownictwo rosyjskiej drogi w zakresie językowym. Nie mieli więc oporów z przyjęciem grażdanki, ale już

---

[59] Dymel J. Historia Rumunii.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.— S. 274.

[60] Zob.: [Czerkawski E.] Łacińskie czcionki w języku ruskim // Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.— 1859.— 18 czerwca.— N 24.— S. 99—102; 2 lipca.— N 26.— S. 109—112.

[61] Dodatek Tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.— 1859.— 18 czerwca.— N 24.— S. 99.

GRAMMATYKA

JĘZYKA RUSKIEGO

(MAŁO-RUSKIEGO)

napisana przez

Hs. JÓZEFA. ŁOZIŃSKIEGO

W PRZEMYŚLU,
w Drukarni Biskupiej obr. gr. kat.
1846 r.

Tytułowa stronica wydania

MAŁYJ MOŁYTOWNYK

DLA WSICH.

ПЕРЕМИШЛЬ 1934

НАКЛАДОМ Т-ВА »ЕПАРХІЯЛЬНА ПОМІЧ«.

Tytułowa stronica wydania

do „języka ukształtowanego" jakim był dla nich język rosyjski. Czynili tak np. wydając we Lwowie w latach 1855—1856 rosyjskojęzyczne czasopismo pn. „Семейная Библіотека".

Przedstawiciele obozu moskalofilskiego obawiali się więc, że przyjęcie łacinki wzmocni zwolenników oparcia języka literackiego Ukraińców galicyjskich o język ludowy, a tym samym spowoduje rozejście się kulturowe z narodem rosyjskim. Tym bardziej, że ukraiński ruch narodowy w kwestii językowej otrzymywał wsparcie szerszych kręgów społeczności polskiej, nawet polskich środowisk konserwatywnych. Na łamach krakowskiego „Czasu" w 1861 r. pisano wyraźnie, nie tylko o naturalności procesu oparcia języka literackiego na żywej mowie ludu ukraińskiego, ale nawet dowodzono, że nie jest on pochodzenia gwarowego i nie jest on dialektem polskim, ale ma długą historyczną tradycję sięgającą udzielności państwa ruskiego w czasach wczesnego średniowiecza. „Wszak ruski — pisano — ma już pomniki literackie do wykazania z czasów, których polski jeszcze nie ma, a przynajmniej na jaw dotąd nie wyszły; trudno więc utrzymać, żeby język o starszych i to nie gminnych zabytkach, miał być dialektem tego, który naonczas jeszcze ich nie miał. Rusini stanowią więc w wielkiej rodzinie słowiańskiej osobny naród; nie są więc ani polskim, ani tym mniej jeszcze rosyjskim narodem"[62].

Po stronie ukraińskiego języka ludowego zdecydowanie opowiadała się hierarchia Kościoła greckokatolickiego, począwszy od biskupa przemyskiego Joana Snihurskiego. W 1859 r. administrator metropolii halicko-lwowskiej bp Spirydion Litwinowicz wydał w tej sprawie odrębny list pasterski. Biskup ostro zaprotestował w nim przeciwko używaniu w kazaniach i praktyce duszpasterskiej „niezrozumiałego ludowi narzecza". Postępowanie takie — pisał — czyni nie tylko bezużyteczną pracę kaznodziejską, ale także bardzo zagraża „wykształceniu ruskiego języka". Przypominał, że: „ordynariat metropolitalny nie omieszkał przestrzegać usilnie przed tym szerzącym się nadużyciem i upominał do ścisłego zachowania halicko-ruskich form językowych"[63].

Ostatecznie sprawę języka i alfabetu miała rozstrzygnąć powołana przez austriackie Ministerstwo Wyznań i Oświaty 8 maja 1859 r. specjalna komisja państwowa pod przewodnictwem Namiestnika Galicji hrabiego Agenora Gołuchowskiego. Podstawą do dyskusji miał być wspomniany projekt Jozefa Jirečka, który w postaci drukowanej broszury pt. „Ueber den Vorschlag das ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben", otrzymał każdy członek komisji. Skład dwunastoosobowej komisji, prócz namiestnika, wchodzili reprezentanci Kościoła greckokatolickiego: bp Spirydion Litwynowycz, ks. kanonik Mychajło Kuzemśkyj, ks. kanonik Mychajło Małynowśkyj, ks. Josyf Łozyńskyj — dziekan i proboszcz w Jaworowie, ks. Toma Polańskyj — dyrektor gimnazjum w Samborze; profesor języka i literatury ukraińskiej Uniwersytetu Lwowskiego Jakow Hołowaćkyj, członkowie Rady Szkolnej Krajowej — Ambrozyj Janowśkyj oraz Euzebiusz Czerkawski (późniejszy profesor Uniwersytetu Lwowskiego); a także przedstawiciele władz państwowych i gubernialnych: Jozef Jireček, Karol von Mosch i Ernst Selig.

---

[62] Języki wschodniej części kraju naszego w stosunku do siebie i do szkół uważane // Osobne odbicie z felietonu dziennika „Czas".— Kraków, 1861.— S. 16—17.

[63] [Spiridyon Dr Litwinowicz, biskup i apostolski administrator]. List pasterski o języku halicko-ruskim // Dotatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej.— 1859.— 28 maja.— N 21.— S. 86.

Komisja była więc w pełni reprezentatywna, gdyż zdecydowaną większość stanowili w niej Ukraińcy, w tym osoby tak kompetentne, jak np. Jakow Hołowaćkyj, Josyf Łozyńskyj i bp Litwynowycz.

W Komisji dość szybko przeważył pogląd, że wprowadzenie łacinki jest niemożliwe. Chcąc równocześnie odciąć się od tendencji rusofilskich (moskalofilskich) i podkreślić lojalność wobec władz austriackich, odrzucono także możliwość wprowadzenia grażdanki. Postanowiono więc, że „naturalnym" i narodowym alfabetem Ukraińców galicyjskich jest cyrylica odróżniająca ich od narodów sąsiednich — Polaków i Rosjan. Decyzję komisji 15 lipca 1859 r. zatwierdziło Ministerstwo Wyznań i Oświaty[64].

Cyrylicy w jej klasycznej formie nie dało się jednak wobec rozwoju oświaty i drukarstwa utrzymać. Demokratyzacji i rozwojowi kulturalnemu poszczególnych narodów, sprzyjało stopniowe przekształcanie Austrii, od jesieni 1859 r. („dyplom październikowy"), z państwa o charakterze absolutystycznym w monarchię konstytucyjną. Te nowe prądy spowodowały, że Ministerstwo Wyznań i Oświaty wydało 23 marca 1861 r. dekret, którym sprawę języka i alfabetu pozostawiło do swobodnego rozstrzygnięcia samych Ukraińców. Wzorem innych narodów wschodnio- i południowosłowiańskich przeszli oni na grażdankę i począwszy od lat sześćdziesiątych XIX w. stawała się ona coraz bardziej powszechna. Cyrylicą wydawano nadal druki cerkiewne (w języku cerkiewnosłowiańskim) oraz przez pewien czas także ukraińską literaturę pobożną i moralizatorską dla ludu przyzwyczajonego do dawnego pisma.

Upowszechnienie się grażdanki faktycznie zakończyło w społeczności ukraińskiej dyskusję na temat alfabetu. Od tego czasu publikacje ukraińskie alfabetem łacińskim w jego polskiej odmianie pojawiały się jedynie w regionach o dużym polsko-ukraińskim zróżnicowaniu narodowościowym. W przemyskiej drukarni w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wydawano w ten sposób głównie ukraińskie pieśni ludowe*. Brak ukraińskich szkół lub słaba ich sieć powodowało, że tamtejsza ludność ukraińska znała jedynie alfabet polski. Z tego też względu w 1897 r. ukazała się drukiem w Przemyślu praca autorstwa Teodora Kosarczyna dotycząca ówczesnego samorządu terytorialnego pt. „Kilka sliw pro tepernisznu buczacku Radu powitowu i pro administraciju jeji Wydiłu". Z podobnych względów w niektórych galicyjskich miastach wydawano łacinką miejscowe czasopisma, jak np. redagowane w Kołomyi przez Mychajła Koreniewycza, wychodzące w 1881 r. dwa razy w tygodniu „Switło. Pyśmo dla naroda".

Najdłużej alfabetem polskim, bo jeszcze w latach trzydziestych dwudziestolecia międzywojennego, wydawano druki religijne, głównie modlitewniki. Było to konieczne zwłaszcza w tych regionach eparchii przemyskiej, gdzie ludność greckokatolicka nie znała języka ukraińskiego, np. w niektórych regionach powiatu lubaczowskiego i w powiecie leżańskim[65]. Starano się w ten sposób nie tylko utrzymać ludność tę przy obrządku greckokatolickim, ale także przy pomocy modlitewnika uczyć ją języka ukraińskiego. W tym celu np. w 1934 r. tekst modlitewnika wydrukowano równolegle alfabetem polskim i ukraińskim. Takie rozwiązanie zastosowano także do

[64] Франко І. Вступ // Азбучна війна в Галичині 1859 р. Нові матеріяли...— С. XXX.

* Zob.: Aneks.

[65] Німчук І. За Сяном. З поїздки по лежайському деканаті.— Львів, 1932.— Passim.

początkowej części, zawierającej podstawowe modlitwy, w książeczce do nabożeństwa wydanej w Przemyślu w 1934 r. Ponadto na końcu książeczki wydrukowano alfabet ukraiński z podaniem ich wartości fonetycznej polskimi literami.

* * *

Ośrodek przemyski odegrał niewątpliwie znaczącą rolę w ukraińskim odrodzeniu narodowym w Galicji. W pierwszej połowie XIX w. jest ona szczególnie widoczna na płaszczyźnie dyskusji językowych, i to zarówno w odniesieniu do jego podstaw gramatycznych, jak i znaków jego fonetycznego zapisu. Będąc najdalej na zachód wysuniętym ośrodkiem ukraińskiego życia religijnego i kulturalnego znajdował się on niejako w symbiozie z kulturą polską i łacińskim kręgiem kościelnym. Wprawdzie narażało to społeczność ukraińską na polonizację, ale także zachęcało, zwłaszcza elity, do naśladownictwa, a nawet konkurencji. Dlatego też, gdy tylko na początku XIX w. wokół ówczesnych biskupów, Konsystorza i instytucji diecezjalnych skupili się wykształceni duchowni, podjęli oni intensywną pracę na polu odrodzenia i zachowania tożsamości obrządkowej i narodowej. W pierwszej połowie XIX w. nie pojmowali jej jeszcze jako antytezy polskości i łacińskości, ale jako naturalne dążenie do ukazanie swoich tradycji i innych przymiotów narodowych. Uważali je za równie atrakcyjne i wartościowe, a także potrzebne dla zachowania wielokulturowości ojczystego środowiska.

Jako duchowni powodowali się także troską o zbawienie powierzonym im dusz, a więc uzyskanie z nimi pełnej komunikacji językowej przez dostosowanie się do języka ludu ukraińskiego. Nie było to wprawdzie środowisko pod względem orientacji narodowej całkowicie jednolite, ale też o wiele bardziej niż we Lwowie konserwatywne w swej galicyjskiej „ruskości".

Ośrodek przemyski stał więc na początku lat dwudziestych XIX wieku zdecydowanie na gruncie emancypacji języka ludowego jako podstawy dla kształtowania się języka warstw wyższych. Wielu jego przedstawicieli wychowanych i wykształconych w kręgu kultury zachodniej pragnęło w niej w pełni uczestniczyć i wprowadzić do niej swój „ruski świat". Dlatego w środowisku przemyskim podejmowane były poważne próby kodyfikacji języka Ukraińców galicyjskich i wydawane były pierwsze jego gramatyki. W związku z tym zrodził się tam projekt zastosowania dla kształtującego się języka alfabetu polskiego jako najbardziej ze względu na pokrewieństwo językowe odpowiadającego fonetyce ukraińskiej. Rozpoczęło to tzw. „pierwszą wojnę azbuczną", wywołaną wspomnianym artykułem ks. Josyfa Łozińskiego. Mimo zdecydowanych oponentów, zwłaszcza środowiska lwowskiego, sprawa była aktualna jeszcze przez parę dziesięcioleci, a druki ukraińskie alfabetem polskim sprzyjały upowszechnieniu języka ludowego, a nawet jak w przypadku homiletyki i działalności teatralnej, jego publicznego awansu. To zaś powodowało, że sprawa ciągnęła się przez wiele dziesięcioleci. Odżyła zwłaszcza w okresie Wiosny Ludów, kiedy to łacinką wydano najwięcej ukraińskich druków. Wprawdzie „druga wojna azbuczna" w znacznej mierze wywołana była polityką władz dążących do „pewnej" unifikacji państwa, z drugiej zaś obawiających się wzrastających politycznych i religijnych aspiracji rosyjskich. W jakiejś mierze pretekstem do polemiki na temat alfabetu było wydanie w Przemyślu w 1858 r. trzech wspomnianych tomików poezji Leona Węglińskiego. Ukraińskie elity jednak w trosce o zachowanie swej tożsamoś-

ci, a także z powodu wzrastającego poczucie jedności z narodem ukraińskim pod zaborem rosyjskim, projekty te odrzucają.

Od tego czasu alfabet polski w drukach ukraińskich występuje rzadko i wyłącznie ze względów praktycznych, głównie duszpasterskich, Kościoła greckokatolickiego. W tym znaczeniu przyczynia się on, podobnie jak i w pierwszej połowie XIX w., do podtrzymywania języka i kulturowej ukraińskości wśród tych społeczności lokalnych, które były pozbawione szkolnictwa i instytucji narodowych.

Do sprawy alfabetu łacińskiego próbowano wprawdzie powrócić w okresie międzywojennym w niektórych ukraińskich środowiskach emigracji petlurowskiej, zwłaszcza zgrupowanej w Pradze, jak i galicyjskich środowiskach konserwatywnych skupionych wokół bp. stanisławowskiego Hryhorija Chomyszyna i redaktora „Nowej Zoriji" Osypa Nazaruka, ale nie miało to wówczas żadnego realnego znaczenia[66].

ANEKS

Wykaz druków ukraińskojęzycznych wydanych w Przemyślu alfabetem polskim

1. Ruskoje wesile opysanoje czerez J. Łozińskoho.— W Peremyszły w Typografii Władycznój gr[eko]-kat[ołyckoji], 1835.— 19 cm; [6], 153 s.

2. Łuczy. Poezyi małoruskii Lwa Eug[enija] Węglińskoho. Nowy poezyi małoruskii tj. pisny, dumy, dumki, chory, tańci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusyniw, wedle żytia, zwyczaiw ich i obyczaiw narodnych utworyw Lew Eug[eniusz] Węgliński.— Przemyszl: Nakł[adom] autora, 1858 (Drukarnia Michaiła Dzikowskoho, derżytela peczatni rus[koji] Kryłosa).— T. I.— 80; 80 + 4 s.

3. Oman. Poezyi małoruskii Lwa Eug[enija] Węglińskoho.— Peremyszl: Nakł. autora, 1858 (Drukarnia Michaiła Dzikowskoho, derżytela peczatni ruś[koho] Kryłosa).— T. II.— 80; 88 + 6 s.

4. Rusałka. Poezyi małoruskii Lwa Eug[enija] Węglińskoho.— Peremyszl: Nakł. autora, 1858 (Drukarnia Michaiła Dzikowskoho, derżytela peczatni ruś[koho] Kryłosa).— T. III.— 80; 128 + X s.

5. Winok pisnej małoruskich, iły dumy, dumki, chory, tańci s prybawłeniem pisnej wesilnych dla spiwolubywych ruśkych łyć.— Peremyśl: Nakł. i typom A. Żupnyka, 1881.— 160; 186 + 6 s.

6. Winok pisnej małoruskich, iły dumy, dumki, chory, tańci s p[isniamy] wesilnymy.— Peremyszl, 1894.— 160; 186 + VI s.

7. Mołytwy szczodenni. Peredruk z aprobowanoji knyż. mis. czysło 736 n. 1894.— Peremyszl, [1894] (Druk S. F. Piątkiewicza. Derż[ytela] M. Dżułyńskij).— 320; 8 s.

8. Kosarczyn Teodor. Kilka sliw pro teperisznu buczacku Radu powitowu i pro administraciju jeji Wydiłu.— Peremyśl, 1897.— 80; 10 s.

9. Piśń o cysarewij napysał M. Ciuryłowicz.— Przemyśl: Nakł[adom] M. Ciuryłowicza, 1902 (Drukarnia Żupnika i Knollera).— 19 cm; 11 s.

10. Щоденні Молитви — Szczodenni mołytwy.— Peremyszl: Nakł[adom] Tow[arystwa] „Eparchialna Pomicz", 1934 — 12 cm; 32 s.

11. Małyj mołytownyk dla wsich.— Перемишль: Накладом Т[оварист]ва „Епархіяльна Поміч", 1934.— 12 cm; 127 s.

---

[66] Kongres i alfabet // Biuletyn Polsko-Ukraiński.— 1933.— N 31.— S. 7—8; Nazwa, kalendarz, alfabet. Zob.: Там само.— 1938.— N 30.— S. 237.

Уляна ЄДЛІНСЬКА

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів. Україна)

ДЕЯКІ МОВНІ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ 1862—1884 РОКІВ (За матеріалами тогочасного листування)

У першій половині XIX ст. Галичина переживала духовне відродження: атмосфера діяльности „Руської Трійці", вихід у світ „Русалки Дністрової" (1837), наростання духовних сил для зустрічі Весни народів, заснування Головної Руської Ради (1848) — першої політичної організації галицьких українців у Львові, у цей час народжувалося й нове, громадсько зріле, світське покоління. На його долю випало здійснити новий крок у вияві національної свідомости у період наростання ворожого, антинародного політичного напряму — москвофільства. До цього покоління належали ті, хто народився у 30—40-х роках XIX ст.— Євген Згарський (1834—1892), Федір Заревич (1835—1879), Ксенофонт Климкович (1835—1881), Володимир Шашкевич (1839—1885), Омелян Партицький (1840—1895), Корнило Сушкевич (1840—1885), Анатоль Вахнянин (1841—1908), Юліан Романчук (1842—1932), Данило Танячкевич (1842—1906), Клим Ганкевич (1842—1925), Михайло Подолинський (1844—1894), Володимир Навроцький (1847—1882), Богдан-Теодор П'юрко (1847—1906), Мелітон Бучинський (1847—1903), брати Барвінські — Олександр (1847—1927), Осип (1845—1889), Володимир (1850—1883), Осип Терлецький (1850—1902), Володимир Лаврівський (1850—1934), Леонід Заклинський (1850—1890) та інші. Майже всі вони — вихідці зі священичих сімей, однак більшість працювала у світському середовищі. Вищу освіту здобували у Львові та Відні, а згодом ставали учителями гімназій, правниками, письменниками, журналістами, засновниками громадських організацій, активними громадськими діячами із широкими суспільними зацікавленнями. Діяльність людей цього покоління припадає переважно на 60-ті—80-ті роки XIX ст. Вона яскраво відображена в надзвичайно багатому хронологічно й тематично об'єднаному листуванні, яке збереглося до наших днів[1]. Свого часу виявив його, осмислив і оцінив професор Львівського університету, академік Української АН, голова й активний діяч НТШ у Львові Кирило Студинський. 1931 р. він опублікував книжку „Галичина і Україна в листуванні 1862—1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. І." (Харків;

[1] Найбільше цих матеріалів зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів. Див.: Особисті архівні фонди відділу рукописів: Анотований покажчик.— Львів, 1995.

Київ.— 603 с.). У короткому „Передньому слові" автор наголосив, що пропонована книжка — матеріали, передвісники задуманої ним студії на вказану тему, тому видання має позначку І; другим томом мала стати аналітична частина. Опублікований том містить 565 листів. Із передмови дізнаємося, що матеріали зібрано у львівських бібліотеках із збірок особових фондів Наукового товариства ім. Шевченка (сьогодні зберігаються в рукописному відділі ЛНБ НАН України), збірок Національного музею, із фондів Київської історичної секції (тепер, мабуть, фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України)[2]. Автор, зокрема, зазначив „Честь галицьких та українських діячів, що своєї переписки не нищили, вважаючи її громадським добром". У книжці передруковано частину листів (приблизно 50) із раніших видань або їх використання, які перелічені відповідно до номерів нового видання[3]. Усі інші опубліковано вперше. Видання супроводжують: „Іменний покажчик", „Речовий покажчик" (назви місцевостей, країн, газет, установ, деяких видань, творів), „Хронологічний покажчик листування", „Абетковий покажчик листування". Уважно продуманий довідковий апарат невід'ємно впливає на високий науковий рівень збірника. Проводив коректу цього складного тексту і склав покажчики О. Павлик (Київ). Усіляко сприяв видавничому процесові керівник Комісії історії Західної України ВУАН, близький приятель К. Студинського — Федір Савченко[4]. Їм обом автор висловив сердечну подяку.

Зміст книжки не подано, хоч вона ділиться на окремі розділи за фондами збережених документів — архіви часописів і особові архіви окремих осіб: розділ І — „З архіву „Вечерниць" і „Мети" (1862—1865) (С. 1—11); розділ ІІ — „З архіву „Правди" (1866—1870) (С. 12—143), з виділенням окремих груп листів за авторами; розділ ІІІ — „Листування Мелітона Бучинського з Україною" (1870—1875) (С. 143—220); розділ IV — „З листування віденських „січовиків" з Драгомановим" (1874—1884) (С. 221—301); далі — листи особових фондів: Бучинського до Навроцького, Навроцького до різних адресатів, Подолинського до різних адресатів, Терлецького до Драгоманова та багато інших. Збірку завершують листи Івана Нечуя-Левицького до Володимира Барвінського (1875—1880) (С. 567—570).

Цей великий корпус фактичного матеріалу вийшов у світ на початку трагічних, у тому числі й для професора Студинського, 30-х років, тому ця величезна праця залишилася майже невикористаною ні у Галичині, ні у Східній Україні. Невдовзі після того, 4 жовтня 1933 р., К. Сту-

---

[2] Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України: Путівник по фондах відділу рукописів.— К., 1999. Тут подані імена галицьких кореспондентів.

[3] Деякі листи були повторно опубліковані й пізніше, наприклад, у виданні: Возняк М. З листовних зв'язків Олександра Русова. Відбитки зі Студії з поля суспільних наук і статистики.— Львів, 1938.— Т. V. Автор називає й аналізує 14 листів О. Русова до М. Бучинського з видання К. Студинського.

[4] Федір Якович Савченко народився 1892 р. в м. Хорол на Полтавщині, вчився в Ніжині й Петербурзі. 1914 р. відряджений за кордон. Відвідав багато західноєвропейських країн. У 1916—1921 рр. перебував у Франції. За кордоном познайомився з М. Грушевським. Восени 1924 р. переїхав із Берліна до Києва. За пропозицією М. Грушевського став керівником Комісії історії Західної України ВУАН. 8 березня 1931 р. заарештований. Про його долю після арешту див.: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції.— К., 1994.— С. 100, 288.

динського разом з іншими західноукраїнськими академіками було виключено зі складу Академії як „ворогів трудящих мас України, які проводять політику інтервенції щодо Радянського Союзу"[5]. Зрештою, „герої епістолярної повісті" здебільшого також були „на індексі" української радянської історіографії.

Незважаючи на важкі обставини, гнітючу моральну атмосферу, К. Студинський продовжував працювати над другим томом запланованого видання. Про хвилини зневіри писав своєму учневі і близькому другові Ярославу Гординському: „День в день пересидів при роботі 8—10 годин. Тільки нащо це пишеться? Вже я починаю не вірити, щоби моя праця про історію національної думки в Галичині і на Україні могла вийти в Києві [...] З великим зусиллям написав я роботу про зв'язки з Україною, та вона ледве чи вийде за мого життя. Та дарма"[6]. Передчуття вченого справдилися. У друкованому вигляді залишились здебільшого тільки матеріали[7]

Листування, опубліковане К. Студинським, охоплює порівняно невеликий, двадцятирічний відрізок нашої історії, наповнене проблемами, які в понятті активних осіб того часу були ядром суспільно-культурного життя поділеної України.

Хронологічні рамки — 1862—1884 роки — охоплюють період виходу у світ перших друкованих органів галицьких народовців — спершу „Вечерниць" і „Ниви", а згодом „Правди", які виходили у Львові і були ґрунтом для культурних зв'язків Галичини зі Східною Україною, та поступового переходу, через вплив М. Драгоманова, до радикальних політичних соціалістичних напрямів.

З архівів „Вечерниць" і „Мети" збереглася невелика кількість листів*, вони не відображають внутрішніх проблем часописів, ані проблем тодішнього національного й суспільного життя. Листи свідчать тільки про реакцію читачів на ці видання, про велику „соборну" спрагу друкованого слова. Книжка починається листом від 30 листопада 1862 р., адресованим до Федора Заревича, редактора „Вечерниць". Автор листа — студент Харківського університету, родом з Кубані, Василь Мова** Він

---

[5] Див. докладніше: Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина...— С. 169—170.

[6] Листи К. Студинського до Я. Гординського. Див.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 384, оп. 1, спр. 31, арк. 44 зв.

[7] На тему зв'язків Галичини зі Східною Україною К. Студинський написав багато праць (див. бібліографію). В особистому архіві вченого зберігаються неопубліковані рукописні та машинописні розвідки на цю тему, написані й на матеріалі листування. Дещо з написаного він устиг опублікувати, зокрема портрети окремих осіб: Антін Гладкий з Одеси між галичанами 1871—2 // Наша культура.— 1937.— № 2 (22).— С. 81—86 (Окремий відбиток.— 1937.— 8 с.); Зв'язки Степана Карпенка з галичанами // Науковий збірник проф. докт. Ів. Огієнкові в тридцяту річницю його наукової і громадської праці.— Варшава, 1937.— С. 154—168; Зустріч Ольги Косачевої з Мелитином Бучинським 1872 р.: До історії єднання Великої України з Галичиною // Наша культура.— 1936.— № 11—12 (Окремий відбиток.— 16 с.).

* Обидві газети існували дуже коротко. „Вечерниці" — перший орган народовців; виходив у 1862—1863 рр. у Львові. Вийшло 17 чисел. Співробітники: Ф. Заревич, Д. Танячкевич, В. Шашкевич, К. Климкович, Н. Вахнянин та інші. „Мета" — орган народовців (групи „Молода Русь"), виходив у Львові з вересня по листопад 1865 р.; редактор К. Климкович.

** Василь Мова (псевдонім — Лиманський) (1842—1891) — цікавий, талановитий письменник із Кубані, вчився у Харківському університеті. Працював учителем, суддею,

не тільки знав про часопис, а вже попередньо замовив „Вечерниці", а також „Слово"[8] за посередництвом В. Антоновича. У листі В. Мова пише: „Посилаємо вам листи від Харківців братам Галичанам", водночас висловлює пропозицію друкувати їх у журналі. І тільки з архіву „Вечерниць".

В архіві „Мети" збереглося кілька листів, адресованих редакторові журналу Ксенофонтові Климковичу. Вістка про вихід нового журналу розійшлася скоро й далеко. Митрофан Олександрович* із Козельця Чернігівської губернії писав, що ще не бачив „Мети", але чув про неї, а тому пропонує свої твори, призначені для „Основи", вихід якої, на жаль, припинився. Земляки, які опинилися за межами батьківщини, з Відня й Женеви просили надіслати газету. Редактор чеського журналу „Narodni Listy" Е. Грегр дякував за статті в „Меті" і пропонував на обмін свої видання. Подібний обмін запропонував видавець журналу „Європеєць" Л. Блюммер із Дрездена. Галицькі емігранти у Франції зазначали, що раді збирати для „Мети" вісті про Україну із французької преси. Були й листи іншого кшталту. Священика москвофільського напряму до живого зачепила кулішівка**, якою друкували „Мету", а також „українофільщина", якою була пройнята газета. Листа цей дописувач закінчив багатьма знаками оклику: „поправляйтесь або счезайте!!!"

За своє недовге існування „Мета" дійшла й до далекої Рагузи Пермської губернії, де відбував заслання Віктор Лобода (1823 — після 1876), член полтавської Громади, член політичних гуртків, прихильник самостійної України. Разом із ним на засланні була його дружина Стефанія Лобода, російська письменниця. Вона прочитала „Мету" „от листа до листа", але газета їй не сподобалася: „она слишком пресна. Ея направленіе похоже на великопостную просфору (не сердитесь...)".

До другого розділу збірника — „З архіву „Правди" (1866—1870) — увійшли листи Степана Карпенка до Володимира і Олександра Барвінських, листування Пантелеймона Куліша з Омеляном Партицьким, листи Василя та Івана Білозерських до Омеляна Партицького, листи Омеляна Партицького до Олександра Барвінського та деякі листи Олександра й Осипа Барвінських до Анатолія Вахнянина. Виокремлення К. Студинським такої групи листів має, власне кажучи, формальний характер. Насправді, проблеми, пов'язані з „Правдою", розсипані по цілому збірнику

співробітником „Основи". В. Мову вважають раннім попередником експресіонізму в українській прозі і поезії. Велика його спадщина залишилася неопублікованою.

[8] „Слово" — громадсько-політична і літературна газета, орган москвофілів, виходила з додатками (з допомогою М. Качковського і митрополита Г. Яхимовича) у Львові у 1861—1887 рр. В архіві К. Студинського зберігається його стаття з позитивною оцінкою „Слова" в період редагування його Б. Дідицьким. Автор наводить низку позитивних фактів, зокрема, „Слово" повідомляло про заборону українського слова в Україні. Оцінюючи „Слово", К. Студинський робить висновок, „що в душі Дідицького відбулася в літах 1861—65 велика переміна — із колишнього обєдинителя виростав новий чоловік прихильний для українства і його розвитку" (ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 74).

* Митрофан Олександрович (1837—1881) — письменник, історик і громадський діяч, походив зі старого козацько-старшинського роду на Чернігівщині. Автор оповідань і кореспонденцій в „Основі". Твори видано окремою книжкою з передмовою І. Франка (Львів, 1895).

** Кулішівка — назва абетки й правопису, що їх уперше вжив П. Куліш у „Записках о Южной Руси" (1856). Кулішівку прийняли народовські видання в Галичині в 60-х роках XIX ст. Цей правопис став основою усистематизованого сучасного українського правопису.

за 1867—1879 рр. Газета не була органом окремої партії, а єдиною об'єднавчою ланкою, провідним органом народовців і загальноукраїнською трибуною літературного й наукового життя. „Правда" сконсолідувала все творче молоде покоління Галичини і становила неначе ідейно згуртовану, неофіційно засновану партію. У листуванні людей, причетних до „Правди", знайшло відображення багато проблем із життя тогочасного суспільства. Листи кожного з авторів, залежно від їхніх інтересів, торкалися окремих питань і відповідно їх висвітлювали. На сторінках „Правди" відбувався обмін думками між людьми спорідненого генетичного походження, але водночас із різною історично сформованою ментальністю, різними поглядами на суспільство, на світ, із різними побутовими навиками, тобто між галичанами і східними українцями. Тут стиралися між ними гострі грані у взаєморозумінні через взаємооцінку та взаємопізнання.

Серед багатьох порушуваних проблем поважне місце посідали питання української мови та лінгвістики, які обговорювали окремі кореспонденти з різним рівнем обізнаності у тогочасних мовознавчих справах.

Хронологічно першим в архіві „Правди" є листування Степана Карпенка (псевдонім Гетьманець) — київського театрального діяча, драматурга, організатора хорів, співака, який у той час жив і працював у Ковні, Мінську, Динебурзі. Із часу його зацікавлення Львівським театром, він давній знайомий із галичанами, зокрема, з братами Барвінськими[9]. До Барвінських пише розлогі листи в музикознавчих справах і справах надсилання літератури з цієї галузі. Дізнавшись, що у Львові буде виходити часопис „Правда" — сказав: „Русі Слава" і тут же натякнув: „Дав би я вам добрий совіт і порадоньку, пораяв би я вам на счот Вашого Альбома, щоби Ви його видавали в світ общеславянским, а не однім Русинскім і я би Вам допоміг, і ворогів би Ви не мали". С. Карпенко надсилає до „Правди" кілька поем і жартівливу прозу, але має застереження щодо правопису: „Ви прийняли Кулішівку і нею друкуєте Правду — ну нічого, все вона пригодніша як Галичанинъ* і Слово, у мене жь прошу мої и братові статьі печатати собі хоть: Кулішівкою, але не зовсім нею а именно: у нас попадатиметься ***ы кг***, и ***іо*** т[о] е[сть] ***кг*** замість латинського ***g***, а ***іо*** замість ё, от і все — тоді я Ваш, а як неуважете цеї моеї просьбі то я накиваю у ваш борщ пъятами и скажу: прощай Макар, бо у мене ноги померзли". Особливо дратує його, що П. Куліш викинув ***ы,*** а залишив тільки ***и*** та ***і:*** „Но се мямля, безязычная справа. Хіба можна писати: ***ми, ти, ви*** [...] ні, далебіг ні!.. да ще не робіте нас сіверянами, бо там *казаннє, бажаннє* и т[аке] п[одібне] а у нас на Вкраіні кожна буква чутна: *казаньє, бажаньє*". Але це не головне в дискусії С. Карпенка з мовних питань. Насамперед він противник самостійности української мови, пише про це прямо або використовує безконечні приказки, прислів'я, афоризми, якими рясніє його мова. Ця особливість мала б свідчити про знання народної мови, близькість до неї, однак чому він так легко від неї

---

[9] На основі опублікованого листування К. Студинський написав нарис про С. Карпенка; див. посилання 7.

* „Галичанинъ" — науково-белетристичний додаток москвофільського напряму до газети „Слово", виходив у Львові 1867—1870 рр., видавець Б. Дідицький.

відрікається, заради чого? С. Карпенко пише В. Барвінському: „Дивний тепер світ настав. Бачъ, брат брата не пізнав. Дивні й брати настали. Матір сестрой назвали!.. Чи догадуєшся в чім діло?"

С. Карпенко після критичних висловлювань О. Левицького* і П. Куліша про мову його творів ставився до них вороже. Коли прізвище П. Куліша з'явилося у „Правді", С. Карпенко не втримався, щоб не висловити, що він противник творчости П. Куліша, й зокрема, має застереження щодо його мови. На його думку, П. Куліш „попсував і покалічив родиму нашу мову и вигадав якесь Чигирино-Полтавське малоросійське поріччє, котре печатно почав усім силком навязовати та накидати". У листах С. Карпенко грубо насміхається з мови П. Куліша.

В. Барвінський, одержавши Карпенкові листи, відповідає, що радо отримав би для „Правди" його „розправу о драматичнім искуствi, або дещо про малоруську музику, чи то про малоруські пісні, з того значно піднеслась би наша „Правда". Він зазначає, що радий листам С. Карпенка, але засмучений їхньою „недовірчивостю, підозріннями, протиріччями", які творять стіну, що їх розділяє. „Но пора вже, здається нам,— пише В. Барвінський,— висказати собі наші крайні гадки — виявити все, що нас розділяє и устоpонити се, коли воно устоpонити дається — а коли ні то..."

„Ми Русини, сиріч народна партія,— заявляє В. Барвінський,— розвиваєм діяльність, котра, справді, чи не перевисшає навіть наші сили [...] Крім „Правди", яка вимагає великих зусиль, видається Кобзар Тараса, німецько-руський словар, збирається народний фонд на літературні премії і видання альманаха", але „справді, оден ворог, Русин, чи тобі українець [Карпенко часто підписувався Стецько Українець.— *У. Є.*] більше нам горя спричиняє, ніж ціла сотня ворогів". Натяк був зрозумілий. Тому „хай вас, Пане Добродію, не дивує, що ми нашу річ не туди поведем, куди Ви може надіялись".

Лист В. Барвінського — це цілий трактат із викладом значення П. Куліша для української культури. Автор гостро полемізує з С. Карпенком, заперечуючи його закиди, висловлені на адресу П. Куліша, розглядає суть т. зв. Славянского вопроса, дає оцінку „Слова" і його ролі у пропаганді цього питання, з'ясовує суть слов'янської єдности зі спільним московським язиком, яку пропагують москвофіли. Питання про т. зв. мовну спільноту В. Барвінський розглядає майже по-сучасному: „Накинене московського язика, яко язика літературного, можуть боронити тільки правительственні центристи. Сим бо не залежить на просвіті и поліпшеню биту Словян а тільки на тім, щоб утримати централістичне деспотичне єдинство державне".

Із приводу висловлювань С. Карпенка про мову П. Куліша В. Барвінський наголошує: „Його твори писані по українськи зістануться по вік дорогими скарбами нашої народної письменности. Ніхто не вглибився в душу нашого народу як Костомаров і Куліш. Вони оба студіювали його язик, його звичаї, його історію — минувшість". Цілі абзаци присвячено схваленню вибору діалектної (поріччя) основи творів Т. Шевченка і

---

* Остап Левицький, літературний псевдонім Остап Ковбасюк (1839—1903) — учитель гімназій у Галичині, письменник, співредактор „Руси" і „Страхопуда"; перекладав для галицького театру; на цьому грунті зійшовся з С. Карпенком.

П. Куліша: „Шевченко вибрав чиг[и]р[инсько] переясл[авське] поріччя, а за тим пішов і Куліш. Так писав Шевченко, так писав и Квітка, так пише Марко Вовчок и багато наших великих талантів українських. Загляньмо в наші старі пам'ятки от, наприклад, до літописі Самовидця и там найдемо на стр. 54 I части [...] суддѣ (проти чого виступав Карпенко). А не знаю, хтоб потрафив зробити ліпший вибір як зробив Шевченко!" Саме у такій формі висловлено погляди галичан на розвиток української літературної мови на східноукраїнській основі.

С. Карпенко постійно надсилає свої твори для „Правди", наполегливо чекає відповіді і „Хиба й вона [надіслана Дума.— *У. Є.*] не до діла?.. Ну хай, як самі знаєте. В чужій церкві паламарювати не годиться, але й не приходиться також й так богові молиться, де горшки накривають... Бувають и такі випадки, що [...] Богові молись, а чорта не гніви... Ну, да не втім річ, що не спекла піч, така її вдача, доля ледача!" Це стиль С. Карпенка, він усе-таки хотів би стати одним з авторів „Правди". „Не второпаю, чого вам потрібно, хіба того, щоби я з дзвониці старчки головою кинувся! Эх... ма!.. Еслі вам потрібен протест в тім и об тому, що наша мова, родима пригідна и здатна не на один комизм і що вона не мужицька мова, *кухонна*, як деякі людці, не без заднеї мислі голосять, то я рад допомагати вам на скільки хвататиме моїх сил, незважаючи на ті страхи, що ми не сходимося в чому..."

Вороже ставлення С. Карпенка до П. Куліша було, очевидно, основною причиною ставлення редакції „Правди", зокрема Барвінських, до С. Карпенка, їхні листовні дискусії мимоволі стали відображенням тогочасних мовних проблем: боротьба за мовну самостійність, за розвиток і основу загальноукраїнської літературної мови, за правопис.

Філологічні концепції С. Карпенка, висловлені проти засад кулішівки, В. Барвінський розглядає „з того становища, як нині наука на них дивиться [...] А Вас будемо просити збити наші аргументи, коли вони або слабі або фальшиві". С. Карпенко звинувачував П. Куліша у тому, що він „викасовав *э, ы* и *ѣ* и впер латинську моргульку (літеру *g*)". Обґрунтовуючи правильність фонетичної передачі звуків у правописній системі П. Куліша, В. Барвінський широко використав тодішню наукову літературу, праці з ділянки церковнослов'янської мови, творення літературних мов на національній основі, а також порівняльних слов'янських мов Ф. Міклошича[10], В. Караджича[11], видання Йордана (Jahrbücher für sl. Lit.

---

[10] Франц Міклошич (1813—1891) — визначний славіст, довголітній професор Віденського університету, з його школи вийшла низка українських мовознавців. Уперше широко використав українські мовні факти. Один із перших серед західних мовознавців обстоював самобутність української мови (1852), підтримував намагання галицьких українців створювати літературну мову на народній основі. Докладніше див.: Листування українських славістів з Францем Міклошичем / Упоряд. та автор передм.: І. С. Свєнціцький; археографічне оформлення, прим., покажчики: О. А. Купчинський...— К., 1993.

[11] Вук Караджич (1787—1864) — видатний сербський мовознавець і етнограф, творець сербської літературної мови. Його збірник народних пісень перекладено багатьма європейськими мовами, зокрема українською. Творчість В. Караджича спричинилася до національного відродження галицьких українців у першій половині XIX ст.: викликала інтерес до власного фольклору, вплинула на відкидання етимологічного правопису, бачення розвитку літературної мови на народній основі. Про В. Караджича див.: Коць-Григорчук Л. Вук Караджич — творець сербської літературної мови // Питання історії української і слов'янських мов та культур: Збірник доповідей і повідомлень.— Львів, 1997.— С. 143—148.

Kunst u. Wiss, видавані перед 1848 р.). Щодо співвідношень звуків **ы** та **и** в українській мові, автор покликається на статтю О. Патрицького „Етимологія і фонетика", опубліковану в „Правді"*. Характерна, історично сформована риса української мови — співвідношення звуків **ы, и** є приводом до ідейного вододілу, що ліг в основу статті. „Русскіе ничого так не жахаються як фонетики [...] Побачивши яку руську книгу, найперш вони глядять, чи по ихнёму писана, чи є там **ы** або **ѣ**". Свої спостереження щодо етимологічного правопису цих графем О. Партицький проводить на прикладах „Слова" і граматики М. Осадци та робить висновок: „Може за правописею сею викриємо яку задну думку, вимірену на руську народность и на руський язик в змислі наших ренеґатів: на Русі одінъ язык и на нем два виговора". Останній розділ статті присвячено аналізові граматики М. Осадци, зокрема, його етимологічному правописові. Автор наголошує, що „граматика Осадци єсть у нас в Галичині, безперечно, ще найлучшою".

Про заміну **ѣ** на **і** в правописі П. Куліша В. Барвінський говорить як про застосування у цьому правилі законів української мови: „Нащо має Великорос, читаючи нашу книжку, помилятися та замість і виговорювати **ѣ** як **є**".

Відповіді В. Барвінського — своєрідне кредо „Правди", її ідейна програма. Брати Барвінські вважали видання загальноукраїнським органом, спрямованим на те, щоб „взбудити в нашій публіці Духа патріотичного і почуття народне руське".

Наступні сторінки архіву „Правди" пов'язані з ім'ям Омеляна Партицького (листи до нього Пантелеймона Куліша, Василя та Івана Білозерських, від нього до Олександра Барвінського). У цьому листуванні О. Партицький постає як достойна, багатогранно освічена людина; тут виявляється його діяльність як співробітника „Правди", мовознавця, історика, педагога, автора німецько-руського словника, підручників української мови і літератури для народних шкіл, автора статей на етнографічні і політичні теми.

Уже з перших номерів „Правди" озивається П. Куліш, який добре знав львівське середовище, а на той час переїхав із Парижа до Варшави. Дружньо звертаючись „Добродію мій любий", він дякує О. Партицькому за публікацію його протесту проти образливих статей у московських виданнях[12]; тепло висловлюється про статтю молодого співробіт-

---

* Статтю Омеляна Партицького опубліковано у трьох номерах „Правди" (5, 6, 7) під псевдонімом з Тернополя. У цій науковій розвідці автор застосував історичний підхід до співвідношень **ы** та **и**, говорить про це як явище типово українське, наводить багато прикладів.

[12] 1867 р. Йосип Ливчак із недавнім українофілом Ксенофонтом Климковичем почали видавати у Відні „Слав'янскую Зорю". М. Костомаров, ознайомившись із програмою, несхвально висловився про російський панславізм. Ці висловлювання мали негативний відгомін у „Московських ведомостях". М. Костомаров дав відповідь у петербурзькому „Голосі". Розгорілася гостра полеміка. З одного боку — П. Куліш, Я. Головацький, з другого — І. Аксаков і М. Катков у „Московских ведомостях". Ця полеміка мала широкий розголос в Україні, що відображено в опублікованих К. Студинським листах. Про антиукраїнські статті в „Московских ведомостях" докладніше див.: Студинський К. До історії взаємин Галичини з Україною // Світ.— 1906.— № 8, 9, 10 (Окремий відбиток: 1906.— 24 с.), а також: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали (1841—1994) / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока.— Львів, 2001.— С. 147.

ника новозаснованої „Правди": „Дуже гарно прописали Ви в 9-му числі „Правди" про Рахманський Великдень[13] і мова чиста, и думка розумна, и теплим серцем обернулись Ви до стародавніх народних споминок".

У той час О. Партицький наполегливо працював над німецько-руським словником, турбувався про його науковий рівень. Із цього приводу він писав О. Барвінському: „Словар [...] буде за помочию тутешніх учеників по вакаціях готовий. Добре би тилько було, щоб хто у Львові завдав собі праці і переглянув письма Куліша, виймаючи з них слова, котрі рідко у нас уживаються. Я би ті слова вложив в словар и вичислив поіменно хто и яким способом прислужився до так скорого зложення діла. Добре на початок хоть 15 аркушів видати".

Словник вийшов 1867 р., уміщаючи 35000 слів. У передмові автор подав коротку історію його створення. Він виник на матеріалах, підготованих питомцями Львівської руської семінарії з ініціативи радника Юліана Лаврівського. Спільна праця дала позитивні результати — за рік словник було складено. У такому вигляді 1863 р. він потрапив до О. Партицького, який працював над ним ще майже чотири роки. „Весь скарб украѣнскоѣ бесіди, о скілько мині книжки и словарі украѣнські дозволили, втягнув я в сей словар, крім того збирав я слова народни в наших горах и на Буковинѣ и переписувався з людьми свѣдущими руського язика і наконець получив я різні збірки народних слів, між котрими одзначалися найбільше словарі п[анів] Магури[14] и Карпінського".

Після виходу у світ словника П. Куліш негайно озвався до автора: „Піклувавсь я про Ваш німецько-руський словник і назбирав доволі пронумерантів. Посилаю тепер 25 р[ублів], а через місяць пришлю ще 50 р[ублів]. Як напечатаєте при другому томі Граматику то пришліте мині". П. Куліш постійно цікавився працею О. Партицького. У травні 1868 р. він пише до нього: „Звеселили Ви мене, друже Омеляне, сповістивши про вчевники (підручники). Дуже було б добре, коли б я хоч на два тижні вирвавсь до Вас та порадився з Вами вкупі про мову тих учевників. Тільки не знаю чи станецця так [...] Коло складання читанки треба ходити з великою увагою. Такі писателі як Падура*, шкодять молодому смакові учнів своєю польщиною, висловленою ніби по нашому", далі підкреслює: „Раяв би вам, галичанам також не дуже догоджувати землякам, наповнюючи щедро читанку їх писаннями. У Федьковича є дуже гарні вірші і проза, а є знов у нього такі, що, радіючи його ж славі, треба про них мовчати".

О. Партицький, постійно працюючи над підручниками, граматикою і словником (він — член комісії, що займалася підготовкою українських

---

[13] Статтю „Рахманський Великдень" опубліковано у трьох номерах „Правди" (9, 10, 11). Тут подано опис ритуалу з яйцем і шкарлупкою, символіки дійства, широко використана етнографічна література. Автор називає Галичину Малою Руссю, для якої характерне збереження найдавніших обрядів, звичаїв, переказів. У повір'ї Рахманський Великдень своїм корінням сягає далеко на схід сонця за „чорними морями", де живуть рахмани. Автор пов'язує ці повір'я з Індією, індослов'янською спільнотою, порушує проблеми історії виникнення слов'ян.

[14] Матеріали до словаря / Зібрав И. Магура // Вечерницѣ.— 1862.— Ч. 36.— С. 311—312; Ч. 40.— С. 342—343; Ч. 42.— С. 358—359. Опубліковані матеріали автор зібрав у Жовківському окрузі.

* Тимко Падура (1801—1871) — поет і музикант польського походження, народжений на Київщині. Писав вірші і пісні латинською мовою на українську тематику зі слов'яно- і полонофільською концепцією історії України.

шкільних книжок), ділиться думками (1867—1868) з приводу їх створення з Ол. Барвінським. Зокрема, повідомляє, що закінчив складати граматику: „Так отже ціла вже граматика (36 аркушів) находитися буде в руках п[ана] Черкаського"[15]. „Граматика языка руского для оужитку въ школахъ людовихъ въ Галичинѣ" (174 с.) вийшла у світ 1873 р. Після граматики М. Осадци (Граматика руского язика.— Львов, 1864.— 256 с.) це була друга граматика у другій половині XIX ст., у якій помітна змістовна інтерпретація граматичної кодифікації підручників першої половини XIX ст. Принцип формулювання правил у цих граматиках виявився перспективним із погляду майбутньої практики граматичного опису української мови. Наприклад, О. Партицький у передмові до граматики відзначив потребу вивчення правильности мови в ужитку („наука о формах именъ и глаголôвъ не з граматики, а практично повинна бути учена"), звернув увагу на роль індукційного методу у формуванні правил. Згодом В. Сімович розвинув погляди Й. Лозинського та О. Партицького, пояснюючи: „Граматика нічого не приписує, вона самовільно нічого не творить, сама не складає, а тільки збирає все те, що в мові є, сортує, розбирає, звідкіля що взялося та куди належить — словом: із усього цього матеріалу, що в мові є складає закони". Дослідниця галицького мовознавства першої половини XIX ст. Г. Мацюк стверджує: „Граматики демонстрували не лише системний і детальний опис, а й спроби теоретичного узагальнення явищ. Ці аспекти опису, перспективні з погляду майбутнього граматичної науки, удосконалювалися у граматиках другої половини XIX ст., зокрема, М. Осадци, О. Партицького, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера"[16].

У листах до Ол. Барвінського О. Партицький часто повертається до теми словника: „Хотів би я розписати пронумерату на руcько-німецький словар [...] Донесіть мені, чи можна би на 300 пренумерантів числити [...] Гадаю, що нинішна хвиля найважніша і що заявити нам треба бодай яке життє. Усі славянські народи мають словарі свого язика, а навіть наріччя, а тільки ми одні своєї бесіди зібрати не можемо"[17].

2 вересня 1867 р. В. Білозерський повідомляє О. Партицькому, як співредакторові „Правди", що для газети підготовано чимало матеріалів.

---

[15] Євсеній Черкаський (1822—1896) — гімназійний інспектор; у 1867—1868 рр.— голова комісії для складання шкільних підручників. Оцінюючи діяльність Є. Черкаського, О. Партицький у листі до Ол. Барвінського писав: „Я переконаний, що один тілько Черкаський щиро думає про нашу рущину". Такої ж думки був і Ол. Барвінський, про що висловився в листі до Д. Танячкевича: „Федькович написав буквар, а Партицький Граматику (для гімназій) і то подали до шкільної Ради. Яка то рада є, така є, а все нам треба її вихіснувати. Особливо поперає нашу справу Черкаський (Пренумерує Правду)".

[16] Мацюк Г. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.).— Львів, 2001.— С. 96, 192. Звідти також узято цитату з праці В. Сімовича.

[17] Через вісім років від часу виходу німецько-українського словника з'явилася на нього рецензія: Верхратський И. Кілька слів о Словарі О. Партицького.— Львів, 1875. Мета рецензії — при укладанні наступних словників оминати допущені у рецензованому помилки. Зауваження стосуються співвідношення типів словника — повного і короткого (приручного). З вимог рецензента до майбутніх авторів: „При словах, записаних з уст народу, подавати місцевість, у зоологічних термінах подавати латинський відповідник, різні значення ілюструвати прикладами". Хибами словника І. Верхратський уважав: „Порівняння з іншими мовами поверховне, наявність кованих слів для загально знаних понять, дуже слаба зворотня (фразеологія) переклади невідповідні, в науковій номенклатурі застарілі, рідко вживані слова". Стиль рецензії свідчить про лексикографічну досвідченість її автора.

Він звертається до галицького друга з великою щирістю: „Бог зна, колито побачимось, так бажалось би хоч на портреті глянуть на Ваші милі обличчя. А я оце посилаю Вам три карточки: свою, Кулішеву и его жінки, а моєї сестри". Василь Білозерський порушує також хвилюючу для всієї тогочасної України справу — антиукраїнську статтю в „Московських ведомостях": „Добре було б, коли б і Ви одписували проти їх брехень, а найбільше проти того, що вони узивають польськими органами „Правду" і Русь, и все те, що виходить у Галичині по нашому". У жовтні 1867 р. В. Білозерський знову пише О. Партицькому: „Ваш ответ искренний и прямой этим злобным газетам, мне кажется, будет весьма полезен", підкреслюючи публіцистичні здібності і важливість голосу молодого галичанина в обговоренні загальноукраїнської справи, у прояві національної солідарности. Кореспонденти пишуть про „Правду" як про моральну силу народу, про потребу поширення і підтримки цього видання, розсилання закордон, зокрема, до Чехії.

Наступний великий розділ, що охоплює 46—93 номери листів,— це власна (домашня) кореспонденція людей особисто пов'язаних із видавничим процесом „Правди" — листи О. Партицького, писані з Тернополя, до Ол. Барвінського, листування Олександра і Осипа Барвінських. У цих листах розкрито багато організаційних і фінансово-господарських питань. Зокрема, у пошуках матеріальних засобів незначною статтею прибутку видавництва був продаж фотографій осіб, причетних до газети: П. Куліша, В. Білозерського, Ю. Федьковича та інших. На сторінках листів ідеться про жертводавців, періодичність і обсяг газети, кількість пронумерантів, редакторів. У листах О. Партицького до Ол. Барвінського найбільше місця присвячено тематиці статей. О. Партицький підказував конкретні матеріали, що годяться для публікації; великі надії покладав на авторів Д. Танячкевича й О. Борковського*; радив не нагромаджувати у „Правді" наукових статей, „бо воно не для нашої публіки", варто „поширити повість, замовляючи в Стебельського, Шашкевича**, друкувати Лучаковського"*** При тому сам О. Партицький пропонує чимало власних різнотематичних матеріалів, повідомляє про задумане видання народних пісень, починаючи з території Коломийщини і Станіславівщини.

Водночас О. Партицький доволі часто пише про хиби опублікованих статей, невдало вжиті слова (наприклад, у творах Гетьманця й самого Ол. Барвінського): „Не можемо зізволити, щоб на власну руку Ви компромитували нашу партію. Ліпше нехай до часу все загириться, аніж по дурному заявити себе".

---

* Олександр Борковський (1841—1921) — публіцист і педагог; співзасновник „Просвіти". Про Данила Танячкевича див. далі у тексті статті.

** Володимир Стебельський (1848—1891) — письменник і журналіст. Часто змінював політичні погляди — народовець, москвофіл, полонофіл. Писав переважно польською мовою.

Володимир Шашкевич (1839—1885) — письменник, культурний діяч, син Маркіяна Шашкевича. Автор збірника „Поезії і драми", редактор „Вечерниць".

*** Володимир Лучаковський (1839—1903) — громадський діяч і письменник, адвокат, бургомістр Тернополя, засновник багатьох українських культурних установ, збирач приповідок і загадок, автор віршів і оповідань.

Говорячи про надсилання „Правди" за кордон, О. Партицький покликається на поради В. Білозерського, нагадує про Чехію.

Розділ листування Олександра і Осипа Барвінських (1868—1870) — це взаємне листування та листи до близьких осіб, зацікавлених долею „Правди". Ол. Барвінський звертається до А. Вахнянина з проханням „вести кермь нашої народної партії".

Завдяки листам до давнього друга знайомимося з новою дійовою особою — Данилом Танячкевичем. Він відомий популяризатор творів Т. Шевченка, автор вагомих народовецьких статей у „Вечерницях" і „Меті". На час листування — діючий священик, парох у селі Закомор'ї Золочівського повіту, який відійшов від літературного життя. Ос. Барвінський висловлюється із цього приводу: „Жаль обгортає мене [...] що ти при своїх великих дарованях от так провадиш свої молоді літа, не причиняєсся своєми здоровими поглядами на нашу словесність до розяснення цілої справи нашої [...] коли б ти тут був — як би ти знадобився нам в нинішний час [...] Вийшла „Читанка" руська до 8-ої кляси и заслуговує на те, щоб поговорити о ній мудре слово [...] я знаю добре, що о тім тільки лиш ти оден міг би щось путнього, дорічного написати". У цей час П. Куліш повідомив, що пише історію української літератури, „поминаючи Галичину, якої не знає", отже, літературний процес у Галичині мав залишитися поза цією працею. Заклопотані з цього приводу брати Барвінські бачать автором такого доповнення тільки Д. Танячкевича: „Нема нікого такого у нашій Галичині, щоби на усе дивився так народніми очима як Ти". Для створення праці обіцяють надсилати відповідну літературу і накреслюють товаришеві все нові завдання: зробити огляд нових видань, написати уваги до поезій Гетьманця: „А Ти б се повинен зробити такі розбори так, як то Ти розумієш, а гарно було б". Товариші чекають від Д. Танячкевича молитвословця руського: „Се справді давно пожадане діло. Але хто ж його зробить, як не піп. А до того піп мусить бути з душею, та ще добре знати нашу бесіду.— Се Ти оден!!!"; „Ти ж хочеш, щоб все таким являлось як на Україні". Крім того, Ос. Барвінський усіляко спонукає Д. Танякевича до праці у „Правді": „Що можеш пиши; твоє слово розігріватиме других. Пиши хоть „листи з села" на лад Кулішевих „з хутора".

Листи братів Осипа та Олександра Барвінських мають діловий характер, тільки інколи на маргінесі пробиваються особисті справи. Олександр живе і працює в Бережанах, Осип — у Львові, всеціло пройнятий справами „Правди". Олександр, крім занять у гімназії, складає „Читанку" і ділиться з братом думками про наповнення її художніми творами. Найбільше матеріалів подає з творів Марка Вовчка, дещо з перекладної літератури. Його листи, заповнені переліком потрібних йому книжок, які брат старається надсилати зі Львова. Це одночасно своєрідна інформація про діапазон наукових інтересів дійових осіб і наявність видань. Осип пише братові: „Здалобся порозумітися з українцями взглядом біографій і бібліографій. Декотрих авторів ми тут зовсім не читали, як, наприклад, Боровиковського байки".

У листуванні братів Барвінських певне місце належить їхньому зацікавленню мовно-правописними питаннями сербів, дискусіями між В. Караджичем та І. Хаджичем. Із приводу цього брати звернулися до

професора Білгородського університету Новаковича, просячи купити або позичити вісім тематичних брошур. Олександр одержав від професора філософську статтю Миляна Куюнджича і надіслав її Осипові з дописко́ю: „Друкуйте его розправу чим скорше у Правді, щоб серби бачили, що ми таких речей не відволікаємо". І справді, у „Правді" (число 20—21 за 1869 р.) була опублікована стаття за підписом И. Григоренко „Про існуваннє і самостійний розвій поодиноких літератур (Вступ вийнятий з філозофії у Сербів Миляна Куюджича)". Поява статті у „Правді" й зацікавлення сербськими мовними проблемами були невипадковими. 1868 р. відбулося державне визнання наполегливої праці В. Караджича над сербською літературною мовою, азбукою і правописом. Це становило прямі аналогії до долі українського народу, до його боротьби за свою літературну мову. „Серби вже віддавна братаються з нами і радіють всякому розвоєві нашої літератури",— писали один одному брати Барвінські.

Брати переказують один одному уривки з одержаного листування з М. Лисенком, Панюшею (з ним познайомив Ол. Барвінського М. Лисенко). Панюша пише Олександрові: „Обидва листи виявили мені, що Ви, Добродію, недаремне прочитували українські твори: набрались гарної мови и пишете по нашому геть красно". Ол. Барвінський повідомляє про роботу над читанкою — має вже 70 аркушів, думає зібрати 200 аркушів писаного (40—50 друкованих аркушів); описує братові загальне зацікавлення літературою у Бережанах: „Ту страшне за Зорею попитують селянські учителі, а навіть селяне зголошуються до мене"; цитує уривки про галицьку літературу з листування з П. Кулішем: „Одно, що з вашої галицької поезії гарне, се Морозенкове та Шрамове". Натомість Ол. Барвінський постійно турбується про наповнення „Правди" відповідним матеріалом.

На початку 1870 р. Ос. Барвінський пише братові про непорозуміння в редакції „Правди", зокрема, між П. Кулішем і А. Вахнянином — редактором „Правди": „Треба буде з часом розяснитися перед Україною". П. Куліш подавав Наталеві (А. Вахнянинові) свої пропозиції щодо змісту „Правди" — переклади, бібліографічні огляди, мовні оцінки.

У той же час Ос. Барвінський розпочав роботу над словником („Словар український"), у якому опирається на лексикографічні принципи сербського словника В. Караджича: „Роз'яснюю слова латинськими і німецькими". Реєстр словника автор складає на основі збірки приказок М. Номиса, при цьому висловлює надію, що учні гімназії могли б допомагати виписувати матеріал із цього видання.

Однак листи Ос. Барвінського 1870 р.— це переважно інформація про „Правду". Осип пише братові: „Ні белетристики, ні науки, доброго нічого нема, хоть гинь", а в іншому листі зазначає: „Загально скажу, що дуже лихо, так лихо, немов сего року „Правда" почала виходити; и то так щодо материялів, як і щодо грошей и пронумерантів". З-поміж матеріалів для публікації, що надійшли зі Східної України, найбільше творів І. Нечуя-Левицького. Однак бракує і матеріалів для публікації, і коштів на видання. Ос. Барвінський сподівається на підтримку зі Східної України: „Не знаю, що будемо робити, як не дадуть українці відповіді корисної на мій лист, звідкіля грошей узяти, звідкіля матеріалу?" А вже у листі, що датований травнем 1870 р., Осип пише братові: „Як звісно вже

Тобі „Правда" ніяк не устоїцця без підмоги українців і здаєцця уже 4-тим числом закінчицця мовчки її видавництво"*

У пошуках коштів на видання йшлося і про гроші, що виторгували за книжку М. Номиса „Українські приказки, приповідки, прислів'я и таке інше" (111 екземплярів), яку автор ще 1864 р. через Петербурзьке Агентство надіслав до редакції львівської газети „Слово"** Ос. Барвінський пропонує братові старатися в Шкільній Раді про премію за „Читанку", а в разі отримання дати частину коштів на видання „Правди". Ця ситуація завжди пов'язувалася з надією: „Добре було б если б виходатайствувалося в українців яку підмогу [...] бо інакше не вийдемо".

Не байдужим до „Правди" був і М. Лисенко. Перебуваючи в Німеччині, він був акуратним пронумерантом газети, писав листи до її редактора І. Микити. Просив його дістати твори чеських і сербських авторів для книгарні в Житомирі*** Виїжджаючи на Батьківщину, М. Лисенко писав Ол. Барвінському: „Я тії думки, що нам кревним людям, однії матері дітям, не варт, не личить розіднатись, але скуплятися, як найміцніше. Велика необачність що аж до сіого часу таки малезні стосунки Галичини з Україною".

П. Кулішеві М. Лисенко писав про свої найкращі враження від його твору: „Дякували ми Вам з жінкою самою горячою подякою. Де в котрих місцях, яке поєдинче слівце мені б манулося до свого табору рідного притягти, але не маю права". Він замінив би слово *древній* на *прадавній, строге* на *суворе, насильством* на *силоміццю, подвигів — вчинків, виднокруг (горизонт)* на *обрій*, що його вживають на Харківщині.

До розділу матеріалів, що стосуються „Правди", належать листи Михайла Подолинського (1868—1870)**** з Відня. Саме в редакцію „Правди" надіслав він для друку звіт про діяльність „Січі", у листі з обуренням описує О. Партицькому спробу осіб з оточення „Слова" „знищити уперш народну самостійність Южної Руси", знівечити „Січ", назвавши очолювану М. Подолинським організацію „ляцьким товариством".

М. Подолинський перебував в особливо близьких взаєминах із П. Кулішем. Він своєрідний посередник між П. Кулішем і редакцією „Правди" у Львові. У листах до А. Вахнянина М. Подолинський повідомляє, покликаючись на П. Куліша, що Україна дає мало грошей на „Правду" з двох причин: видання погано поширюється в Україні, а також тим, що газетою не задоволені: „Сподівались чогось редагованого краще і репрезентуючого Галичину (хоч би і негативно), а не Львів або частку Львова". П. Куліш щоразу наголошує на своїх вимогах до „Правди". Наприкінці 1869 р. М. Подолинський пише гострого листа до А. Вахнянина (тон листа задав П. Куліш) про незадовільне редагування „Правди" У наступному листі до цього ж адресата він прояснює ситуацію й від-

---

* У 70-х роках XIX ст. „Правда" справді тимчасово перестала виходити.

** Про ці старання щодо пошуку коштів на видання „Правди" знав також В. Навроцький, однак справу не було доведено до кінця.

*** М. Лисенко писав про цю книгарню: „Це таке кубло, на мій погляд, де обличче українське (освітнє бидівно!) мовчить між московськими урядниками та знівеченою Ляхвою".

**** Михайло Подолинський (1844—1894) — галицький громадський діяч, журналіст, літературний критик, педагог, один із засновників товариства „Січ" у Відні, співредактор „Правди", перекладач із російської, французької, італійської мов; писав статті на педагогічні, мовні, літературні і мистецькі теми.

вертіше говорить про наміри П. Куліша перенести „Правду" до Відня, не зважаючи на львівську громаду. Закінчилось тим, що П. Куліш відійшов від „Правди", нарікаючи на А. Вахнянина: „Львовяне не слухають нас". М. Подолинський із цього приводу написав П. Кулішеві: „Коли Ви нас тепер кинете, тоді ціла Галичина скаже на Вас те, що кажуть кацапи, себто, що Ви в політичних ділах не розумом і патріотизмом, але примхами поводитесь". М. Подолинський пише А. Вахнянинові: „Ви маєте тепер вільні руки працювати в Просвіті, не потребуєте тепер бути помелом в руках українців. Нам Галичанам не можебне єсть іти рука в руку з теперішними проводирями українцями. Се люди не нашої почви. Для нашої мови, нашої літератури вони більше вчинили і вчинять, як ми, но ніколи для нашої української справи у Галичині [...] Ми в українців лише дуже маленькою і поганенькою причіпкою". Такий гіркий висновок зробив М. Подолинський після тривалих контактів із П. Кулішем. „Нехай моє досвідчення буде Вам наукою",— пише він А. Вахнянинові. Але довгі роки товаришування, визнання вагомости постаті П. Куліша даються взнаки, тому М. Подолинський усе-таки просить „як неню до синівського лона" прийняти П. Куліша, коли той приїде в Галичину. Згодом він відмовився від функцій посередника між П. Кулішем і редакцією й передав їх Івану Пулюєві. Загалом листи М. Подолинського до А. Вахнянина — це його відносини з П. Кулішем, які в літературі узагальнено оцінюються як зв'язки Галичини з Україною. Однак пізніші листи (1869—1870) М. Подолинського до Ол. Барвінського знову наповнені болем через відносини П. Куліша з А. Вахнянином: „Наші бо люде не мають ні поняття о Україні и українцях. Коли їм що не так, то винні сему зараз „особи" — ходьби вони були святі". М. Подолинський був переконаний, що А. Вахнянин повинен залишитися редактором „Правди", яка має бути органом львівської громади і працювати під її керівництвом. Через Ол. Барвінського М. Подолинський робив спроби помирити Наталя з Ратаєм, бо їх розрив символізував для нього розрив України з Галичиною.

Наступний розділ матеріалів, об'єднаний заголовком „Листування Мелітона Бучинського з Україною" (1870—1875),— тематично ширший від попередніх. Ці листи насамперед характеризують самого М. Бучинського, його інтелектуальні зацікавлення, контакти. Його кореспондентами були А. Йонін, І. Рудченко, П. Житецький та І. Житецький, О. Русов, Г. Артемовський, І. Борковський, А. Гладкий, А. Кістяковський.

А. Йонін — капітан драганів із Харкова, цікава постать „людини з іншого світу", яка, очевидно, вирізнялася з-поміж свого оточення. Після знайомства з А. Йоніним М. Бучинський пише у листі до В. Навроцького від 31 травня 1870 р.: „[...] на хорошого оце чоловіка ми у Іонині попали, много дечого проговорили ми вже у Львові, а найбільш у Відні, с чого видно як пильно українці придивляються ходові речей у Австрії, и як здорово їх бачать. Беріться чим скорійш до виготовлення меморіалу для них про становище наше у краю, и Австрії [...] Українці такого хочуть: Автономії у краю програми федеральної в Австрії, акція ціла по приміру чехів и з ними в союзі. Тому для висвітлення цих питань жадають окремого відділу у журналі"[17] [„Правді".— *У. Є.*].

[17] Взаємини М. Бучинського з А. Йоніним — окрема сторінка описуваної історії, заповнена політичними справами, що пов'язані з подіями в Європі. Із цією політичною ситуацією А. Йонін був добре ознайомлений, оскільки довгий час перебував у Парижі. Водночас

Тематичну цілість цього розділу становить кореспонденція І. Рудченка*, П. Житецького та О. Русова, яка здебільшого присвячена мовним питанням. У цьому циклі листів М. Бучинський постає людиною, обізнаною з мовними особливостями зібраного ним фольклорного матеріалу. Він надсилає записані на коломийському, станиславівському і частково бережанському підгір'ях казки до загальноукраїнського збірника (видаваного І. Рудченком). У супровідному листі М. Бучинський пише: „Коли Ваша ласка надрукуйте, коли воля, пішлю і більше, най там собі постоят та побудуть, де би їм и бути: поруч з наддніпровими и наддністрові". До текстів він подав найхарактерніші мовні особливості: „з їх хорватськими признаками, намість *був я, ти, бувєм, єсь* etc.; заміна *я* на *є* (або *і*) усюди, де те *я* не починає слова, ані не становить силабу. Акцент правильний"; подав також словничок незрозумілих слів, підкреслив слова оповідача, які не є загальнонародними і які у друці треба виділити курсивом. І. Рудченко сердечно подякував за отримані матеріали, запевнюючи про намір їх друкувати, а також звернувся з проханням про наступні записи: „[...] запоможіть нам ще таким гарним народним цвітом". І. Рудченко живе у Житомирі, але буває й у Києві, де „бачиться з усім товариством, що працює і дбає про добро рідного краю", якому й зачитує листи М. Бучинського: „Усі ми серцем раділи, що у Вас, за кордоном, не перевелась щирість громадська — не помарніла надія на кращу будущину України — и вона ж то окриляє дух [...] Сидимо ми — рукою досягнути до Вас, а неначе муром одмуровані".

І. Рудченко цікавиться всім, що виходить у Галичині, просить надіслати переклад Євангелія, виписує „Правду", але, одержавши їх, висловлює велике розчарування, чекав кращого. Про мову Євангелія пише: „Перекладач примірявся до високого складу, що не личить народній мові, залишена грецька вимова у власних іменах як Матфей замість Матвій, багато церковнослов'янських слів, виковані слова *на — ннє* та ін.", хоч додає: „Правда до готової колоди легко огонь підкладати". М. Бучинський у відповіді відтворює обставини перекладу Євангелія і з сумом пише: „[...] нема у нас авторитетів богословських и язикословних". І. Рудченко висловлював критичні зауваження й щодо змісту

відчувалося його особливе ставлення до українських подій у європейському контексті. В архівному фонді К. Студинського (ЦДІА України у Львові, ф. 362, оп. 1, спр. 102) є неопублікована стаття (рукопис і машинопис, 25 с.) про громадського діяча, члена полтавської Громади Аркадія Івановича Йоніна. Про А. Йоніна довідуємося з раніших сторінок опублікованого К. Студинським листування. Серед кількох листів, адресованих А. Вахнянинові,— лист Єлизавети Милорадович (травень 1870 р.). Авторка сповіщає про приїзд до Львова Аркадія Йоніна, якого просить належно прийняти: „На его без боязни положитесь. Він перекаже вам, що діється у нас, як усе молчить у нас, бо благоденствує [...] у Вас все ж таки свобідніше, як у нас, и право маєте балакать, и книжки на нашій мови друковати".

* Іван Рудченко, псевдоніми Іван Білик, І. Яковенко та ін. (1845—1905) — етнограф, письменник, літературний критик, перекладач. Брат Панаса Мирного (Рудченка).

М. Лисенко у листі до Ол. Барвінського писав, очевидно, даючи відповідь на запитання: „Ви не знаєте хто то Яковенко? Це дуже працьовита і розумна людина, мій добрий товариш, Рудченко (Ив. Яковлевич, Тим Яковенко); тільки вважайте, коли він пише під таким псевдонімом, то певно не хоче, щоб його прізвисько було відоме, до того ще він чоловік бідний, служить в Казенній службі, то щоб не повадило іому отвертість, бо своїх людей треба крити і вбороняти від ворожих нападів, а в нас на Вкраїні доволі одного вигуку, щоб чоловіка з місця скасувати и пустити без шматка хліба".

„Правди", зокрема, наголошував: „[...] мені дуже дивно: чому ніхто у вас не веде в Правді перегляду літературного? Він би по мойому був далеко корисніший для нашої літератури чим захарастрювать її аби якими віршами або оповіданнями. Перегляд книжок діло сучасне". Сам надсилає для „Правди" свій перегляд. Як своєрідний підсумок пише: „Тепер, як би ми про неї [про Правду.— *У. Є.*] не думали, треба їй, що сили, допомогти. Земляки київські і полтавські навіть мій рідний брат*, потроху додають їй помочі".

М. Бучинський, окрім казок, які надсилав І. Рудченкові для публікації в етнографічних збірниках, записував на тих же теренах пісні й надсилав їх П. Житецькому. Ці пісенні тексти Павло Житецький розглядав не тільки як етнографічний матеріал, але, насамперед, як джерело для мовознавчих, діалектологічних досліджень. Тому він просить М. Бучинського про фонетичну коректуру записаних текстів, надсилає йому програму (очевидно, анкети географічного товариства) для подальшого збору матеріалу з народних уст. Одержавши чергову партію записів, П. Житецький радів, дякував, „значить давать и своїх п'ять, щоб було десять" й одночасно міркував: „Маю пісні, але фонетичних фактів не маю"; розумів, що ще рано (без належного фактичного матеріалу) робити класифікацію говорів.

П. Житецький працює над зібраним матеріалом, „але ж діло моє не витанцьовується",— пише в листі, датованому 14 листопада 1872 р.**; тоді знову просить М. Бучинського: „Додайте свого розуму. На Вас всю надію покладаю". У цьому ж листі подає одинадцять запитань із фонетики, зокрема, кардинальні питання звукового розвитку української мови: розвиток **і** зі старих **о, е,** проблема ствердіння приголосних. Перше сформулював так: „Чи розличують у Вас в Галичині ***і*** из ***о*** од ***і*** из ***е*** (***йе***) [...] так, наприклад, *тік* (ток, гумно) и *утік* (т=ть); *за панів* (о панах) и *запанів* (*загордував, запишався*); *ніс* (nasus) и *ніс* (tuli)". Питання про ствердіння приголосних П. Житецький подав у прикладах: „Дуже цікава річ знати, як треба читати в вашій рукописі *пю, п'є, пєтниця*? Чи так: *пйу, пйе, пйетниця*..." Деякі з поставлених питань мають характер лінгвогеографічного підходу до мовного явища, наприклад: „Чи далеко півночі їде характеристичне підгірське **є** (***йе***) замість (***йа***)? У нас на Волині, в Владимирським і Кременецьким повітах се ***є*** (***йе***) теж можна чувати? Де говорять ***цкий, ский, ско*** [...] а де ***цький, ський, ського***? Де говорять *хатинкі, жінкі*? Де говорять *овати*, а де *увати*?"

Відповіді на ці запитання були для П. Житецького справою дуже пильною, тому, закінчуючи листа, він додає, що, якщо М. Бучинський не матиме ні хвилиночки часу, просить доручити дати відповідь Б. П'юркові. Саме Б. П'юрко й надсилає очікувану, вичерпну, багату відповідь на поставлені запитання. Лист виявляє й глибоку обізнаність кореспондента в царині філології, його знання діалектних особливостей рідної території, розуміння співвідношення діалектів із літературною мовою тощо. Очевидно, Б. П'юрко вважався у своєму середовищі знав-

* Панас Мирний.

** Дата помилкова, очевидно, мав би бути 1871 рік, бо відповіді датовано березнем і червнем 1872 р.

цем мовних питань[19]. Його лист до П. Житецького, опублікований у виданні К. Студинського, як видно зі змісту, не був єдиним. Б. П'юрко надіслав П. Житецькому „Проєкт" (мабуть, проект граматики). Припускаємо, що П. Житецький зробив багато зауважень (цього листа немає), з якими Б. П'юрко не погоджувався: „[...] оно правда, що наша письменність має свій корінь в народнім говорі, але правда и тоє, що в народнім говорі багато и дечого неправильного [...] З чого ще не виходить, що ми ті форми и в письмі узгляднити маємо. На то є граматика, котра виказати має, що правильне, а що ні, що уживатися, а що залишатися має". Граматика, стверджував Б. П'юрко, „не є над мовою, а задля мови". „Я з моєї сторони держу ся тої засади, що граматика нашої мови тоді тільки вартість і ціну мати буде, коли її правила будуть не чим іншим як тільки абстракцією форм бесіди живучої в устах 15 міл[ьйонів] народа". І далі: „[...] я застановлюючи ся в моїм проєкті над формами нашого язика, кладу на першім місци народню вимову, а утікаюсь до историї язика аж тоді, коли вимова та вагає ся, коли одна і та сама форма в народній вимові має більше видів (як *чести* і *честі*; *коневи* і *коневі*; *паньский* и *панський*)". „Розправляючи в моїм „проєкті" над формами (*панови*) і (*панові*) освідчився я за додержанням в письмі первої[20], для того, що послідня має за собою тільки виговір, перва же виговор и історію язика. Форми на (*і*) приписую рос. впливові о тілько, о кілько там и як і вимовляється". Б. П'юрко не погоджувався з багатьма зауваженнями П. Житецького на його „Проєкт", зокрема з неправильним тлумаченням положень Ф. Міклошича. Автор „Проєкту" твердив, що „формам ***тієї*** і ***цієї*** (хоч вживає їх Шевченко) над формою ***тої***[21] першости дати не можна, що виходить з парадигми". Ніби підсумовуючи, наголошує: „Як бачите, Добродію, я не переходжу Ваші уваги мовчки, а переходжу їх від коми до коми,— бо не ходить ту о забавку, або безхосенну полеміку, а тілько о тоє, щоб висвітити річ, а ратувати фонетику від упадку, який її грозить з її безладу правописного". Наостанку додає: „О наших діалектах писав вам вже Бучинський, на котрого спуститись можете [...] Миклошич нетерпеливостию вижидає Вашого видання, пісень і словаря. Поспішайте ж!"

---

[19] Богдан-Теодор П'юрко (1847—1906) — український педагог, журналіст, священик. Навчався у Віденському університеті, учень Ф. Міклошича. Був редактором „Правди". Автор багатьох статей і повідомлень із суспільно-історичної й культурно-освітньої тематики. Зробив суттєві зауваження до українських прикладів у першому виданні Ф. Міклошича „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen", які були враховані у другому виданні. Див.: Листування українських славістів з Францем Міклошичем.— С. 324—340. Як видно з листування з П. Житецьким, досить інтенсивно займався мовознавчими питаннями. У листі до М. Бучинського від 27 грудня 1872 р. писав: „Жаль тілько, що мій проєкт правописний, написаний мною, як знаєш, торік, до сего для необнародуваний". У 1883—1893 рр.— ректор Духовної семінарії у Відні. Автор підручника з етики, праць про роль Церкви тощо.

[20] Б. П'юрко зробив такий висновок, очевидно, ґрунтуючись на власних спостереженнях мовлення галичан. Пор.: Карта № 178. Давальний відмінок одміни іменників колишніх *-jo-* основ (кінь) // Атлас української мови.— Т. 2 (К., 1988), де на всій території, про яку йшлося в листуванні, зафіксовано ***-еви***.

[21] Б. П'юрко, очевидно, спирався на знання своєї говірки, форма ***тої*** охоплювала говірки західних областей. Пор.: Карта № 213. Орудний відмінок однини займенника ***та*** (Там само), де це явище чітко представлене. Форма ***тої*** — історично закономірна; ***тієї*** — пізніша, уважають, що остання виникла за апологією до ***моєї***.

Є спільні листи М. Бучинського і Б. П'юрка до П. Житецького. У них подано відповіді на запитання, пов'язані з працями І. Вагилевича, у яких по всіх пунктах додано „уваги і розложення територіальні". Наче перегукуючись із спостереженнями з-перед 130-ти років, матеріали „Атласу української мови" (Т. 2) сьогодні підтверджують правильність їхнього визначення: „1. *Я по шипячих: жяби, шяпка* приналежить цілковито гуцулам (в Коломийськім, Черновіцькім, Сирітськім повіті) і по части лемкам (коло Ліська) [...] 12. Форми praesentis: *гадам, гадаме, видіме*; hiatus занехаяний у: *гадаут, дує* приходять завсіди в товаристві звихнутого акценту, на лемківсько-словацькім пограниччю"[22]. Автори обіцяють П. Житецькому: „Жаданє Ваше, записати свіжих по кілька творів з усіх сторін, сповнимо, якомога, в літні місяці дома". Продовження листа становлять: „Деклінації слів прописних Волинсько-Подільсько-Гуцульський. Підгірський-Лемківський. У прикладах відміна іменників чоловічого, жіночого і середнього родів в однині і множині, а також прикметників твердої і м'якої відмін з окремими уточненнями, наприклад, Locativ женск[ого] р[оду] всюди окінчений на (*і*) (*ій*), винявши Подолян круг Тернополя, которі кажуть *-ойі*, пр[иміром] *о першої годині*". Відомості про поширення окремих слів і форм викладено в кількадцяти пунктах у такий спосіб: „[...] форми як *синові* не приходять в Галичині нігде".

70-ті роки XIX ст. можна назвати періодом інтенсивного дослідження рідної мови у поєднанні чи радше на основі етнографічного вивчення краю. Ця тенденція була не тільки українською, займалися цими питаннями дослідники, які здебільшого працювали в інших ділянках науки, але народознавство в усіх його проявах загально займало уми національно мислячих людей. Часто це були любительські поривання, які найбільше прислужилися фіксації тогочасного стану усної народної творчости і мови, а також спробам їх інтерпретації і систематизації.

Того ж року, коли П. Житецький писав М. Бучинському (липень 1872 р.), що ще не має достатніх фонетичних фактів, потрібних для праці над класифікацією українських говорів, вийшла праця К. Михальчука „Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины"[23]. Це була перша синтетична праця про класифікацію українських говорів, у якій автор виявився не тільки збирачем фактів, але й шукачем нових методологічних шляхів. К. Михальчук, як і згадувані галицькі подвижники, виступав в обороні української культури і мови, українство було для нього „релігією життя". У той час діалектологія була основною ділянкою мовознавства як науки і науково-творчих зацікавлень. Т. Лер-Сплавінський відзначив, що „między r. 1870—1880 dialektologia małoruska dzięki znanym pracom Potebni, Michalczuka i Żyteckiego mogła poszczycić się wynikami bodaj czy nie najświetniejszymi w Słowiańszczyźnie"[24]. Згадані польським мовознавцем учені робили теоретичні обґрунтування на матеріалах багатьох ентузіастів, які й спричинилися до створення відповідної наукової атмосфери. Особливе значення, очевид-

---

[22] Пор.: Карта № 241. 1-а особа множини теперішнього часу дієслів I та II дієвідмін *-еме, -име* // Атлас української мови.— Т. 2.

[23] Див.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западнорусский край, снаряженной Имп. Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским.— Санкт-Петербург, 1872.— Т. 7.

[24] Цит. за: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців.— К., 2002.— С. 98.

но, мали матеріали анкети (61 питання), розіслані Південно-західним відділом Російського географічного товариства. Щоправда, вони не завжди задовольняли дослідників. Зібрані за цією програмою завжди ґрунтовані на фактах відомості були, наприклад, недостатніми для К. Михальчука, особливо щодо говірок Галичини, Буковини, Закарпаття[25]. Ці матеріали вплелися і в канву праці П. Житецького „Очерк звуковой истории малорусского наречия", що була опублікована 1876 р.*

П. Житецький у листах висловлює також закиди редакції „Правди": „Не дуже смакуючи, читаємо ми її [...] Не те їй шкодить, що така худенька й убога вона з виду,— з середини дуже убога — ото шкода". Найбільше не до вподоби П. Житецькому, що „кроме знамени націоналізму не тримає вона в руках своїх ніякого іншого знамени. Будуючи хату націоналізма забули про виховання й розвій экономичної, соціальної и всякої иншої свободи...", а далі: „[...] нам здається тут, що нічого з сего не буде, бо в узкій сфері національного партикуляризма не можна плавати, як в тім тіснім човні по широкому морю исторического прогресса". М. Бучинський відповів П. Житецькому коротко: „Ви обвиняєте „Правду" за її национализм, приймаючи аксиомом, що национализм єсть узкий і порожний, словом єсть Hihil собою. Ся віра у нас не поділяєся, а маємо ми национализм на етапу sine qua non до гуманизма,— а у державі до федералізма, вигідним окликом до децентралізації т[о] є[сть] власного господарства економічного і культурного". Тими словами М. Бучинський своєрідно, але по-філософськи висловив своє розуміння шляху до української державности.

До середовища Південно-західного відділення Географічного товариства належав й Олександр Русов, який листувався з М. Бучинським. Обидва кореспонденти — ровесники з однаковими зацікавленнями — етнографія, фольклор. О. Русов — росіянин, його листи переважно російською мовою, хоч інколи вдається й до української. Він учитель Києво-Подільської протогімназії, а як член Географічного товариства займається виданням етнографічних матеріалів, активно нав'язує контакти з галичанами, надсилає їм східноукраїнські видання по кільканадцять екземплярів для продажу і поширення; крім П. Житецького, листується у справі видань етнографічних матеріалів: „про фонетику і переписування — та вже урядовою мовою, бо не знаю Вашої термінології".

1. „Печатать решили, принимая за норму украінское нарѣчіе, т[о] е[сть] говор і нарѣчіе, в которое входять и формы народного языка и формы попадающіися у того, или другого писателя. На этом нарѣчіи имѣющемъ найбольшую письменную литературу, у нас при том — большинство пѣсень: оттого ему и придается такое значеніе [...]

---

[25] Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців.— С. 99.

* Побудова окремих розділів, значна увага до галицьких мовних особливостей у праці П. Житецького вказує на контакти автора з галицькими кореспондентами. У додатку до нарисів, „Приложениях", у яких подано тексти народних пісень „Галицкія рознорѣчія", автор зазначив: „Образцы из разных местностей Станислав[ского] округа относятся к подгорскому типу галицкого говора". При деяких піснях, записаних у селах Колинці, Кутинці (Станісл[авський] окр[уг]), Королівка, Потік Золотий, Вергани (Стрий[ський] окр[уг]), Шешори, Ослав (Коломийський округ), є вказівка на те, що тексти записав М. Бучинський.

2. В остальных случаях будут строго соблюдаться и этимологическія и фонетическія формы других говоров, конечно, гдѣ это будет возможно; [...] будемъ при коррекции соображаться съ духом этого наречия".

Галицькі матеріали, які надіслав для київських видань В. Науроцький, редакція вважає недосконалими. І тільки коли прийдуть уточнення: приклади, записані правильною фонетикою „говора угорського и трех горских (Бойковского, Лем[ков]скаго и Гуцульского)", та пояснення до них, „то нам возможно будет создать рубрики фонетическіе для этих говоров и предпослать ихъ впереди [...] Что ж касается до остальных Галицких, то их всѣх порешили печатать коренным Галицким языком т. е. Днѣстрянским".

О. Русова цікавить життя у Галичині: „Пишите, пожалуйста, больше и не ограничивайтесь официальними извѣстіями и толком сухого рапорта: вѣдь Ваша внутренная жизнь для нас также интересна, как и наша собственная", „[...] як би Ви [...] мині написали [...] про діла Зорі, Січи, Основи и других проти Катківців писали, до (!) я й не знав, як би Вас дякувать". Просить надіслати йому книжку про австрійські гімназії.

З листа до О. Русова дізнаємося, що М. Бучинський намагався накреслити карту галицьких говорів. Про неї знаємо тільки з його відповіді й пояснень О. Русову: „Щодо моєї карти, то не жалую, що пропустив я чужі народи [...] До вияснення § 2 ff (горизонт и тло, на котрім підіймаються галицькі діялекти) додаю: Під язиковим зглядом Мала Русь розпадаєся у моїм погляді, на дві великі половині, западну и восточну". П. Житецький і О. Русов мали чимало питань і застережень до цієї карти. Однак О. Русов пише, що, якщо М. Бучинський дав би на них відповідь, то „кажется мы остались бы вполне удовлетворенными. Не теряйте из виду и того, что Ваш труд с картою в более обработанном виде представил бы прекрасные данные об этом нетронутом в славянской филологии и этнографии вопросе. Драгоманов предлагает представить его в наше географическое общество для получения Вами диплома на степень члена этого Общества [...] здесь Вам вполне подобает быть членом". На такі схвальні слова О. Русова М. Бучинський відповів: „Карта моя и нарис диялектів зівсім на ширший круг не облічені, так само як моя проча праця; літератом бути ніколи не думав и не буду. За сим неможе бути дискуссиї о приписанє мене в члени „географ[ічного] Общества". У переписці радо буду давати обясненя язикові, скоро їх зажадаєте від чоловіка нефахового у филологиї". Однак вістка про існування такої карти набрала розголосу. У грудні 1872 р. Б. П'юрко пише М. Бучинському: „Ти знов пришлеш мені, сли ласка, твою мапу наших діялектів бо я власне займаюся тепер чимсь подібним, то чого в оригіналі долучу Твою мапу з докладом твого чесного имя".

У листопаді того ж року М. Бучинський надсилає спільного листа до О. Русова і П. Житецького з відповіддю на їхні запитання і намаганням подати ареали поширення окремих явищ.

Хоча М. Бучинський надіслав до Києва свою карту, у листі відзначив: „Карта моя и нарис діалектів зівсім на ширший круг не облічені, так само як моя проча праця; літератом бути ніколи не думав і не буду". Його самооцінкою закінчуємо маленьку сторінку історії української культури, історію зв'язків Галичини з Україною. Безпосереднім ґрунтом листовних розмов послужили галицькі народовецькі газети, на сторінках

яких вівся обмін думками на суспільні теми, пробивалися і взаєморозуміння, і розбіжності у поглядах у загальній схемі схід—захід. Певний напрямок тематиці надало пожвавлення збору етнографічних матеріалів та їх видання. На цій основі в Галичині виникли стихійні зародки етнографічної школи в мовознавстві, що спиралася на народну пісню, на записи етнографічних матеріалів, що у своїй природі були архаїзовані (70-ті рр. XIX ст.). Представником цієї школи згодом став Євген Тимченко, який дістав широке визнання завдяки своїм працям із синтаксису, що були опубліковані в 20-х рр. XX ст.[26]

Галицькі дослідники, як самі скромно про себе говорили — не професіонали, були вихована у ґрунтовній віденській школі Ф. Міклошича.

Брати Барвінські, О. Партицький, М. Бучинський, Б. П'юрко визначали мовні особливості говірок карпатського ареалу на основі власних записів і завдяки особистим контактам зуміли збагатити цими фактами загальнонаціональну мовну скарбницю. Матеріали М. Бучинського, Б. П'юрка покладені в основу історичних досліджень П. Житецького й опинилися у загальноукраїнській мовній системі.

Мовні проблеми — тільки одна з тематичних груп, які простежуємо в листуванні українських культурних діячів 1862—1884 років. Інші — ще чекають на ґрунтовне осмислення, як і на осмислення цілости історичного, культурного, суспільного розвитку української нації цього періоду.

„Простір, який сьогодні є територією України, упродовж багатьох віків членували постійно зміщувані кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами кардинально відмінних економіних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів. Їхня багатоманітність, притягання і відштовхування поки що мало досліджені..."[27]

[26] Див.: Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців.— С. 13.

[27] Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 333.

Андрій ДАНИЛЕНКО

Університет „Пейс" (Нью-Йорк. США)

НУРМАНЕ — МУРМАНЕ — УРМАНЕ? ПРО ОДНУ КОНТРОВЕРЗУ З ІСТОРІЇ АРАБО-СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ СТОСУНКІВ

Назва *урмане*, яка здавна привертала увагу своєю незвичною як на східнослов'янську фонетику звуковою формою[1] у Лаврентіївському списку „Повісті временних літ" трапляється двічі. Уперше *урмане* згадані поміж нащадками Яфетовими: „Афетово бо и то колѣно Варѧзи Свеи. Оурмане [Готе] Русь Агнѧне Галичане. Волъхва Римлѧне Нѣмци. Корлѧзи Веньдици Фрѧгове и прочии" (ЛЛ, с. 4). Удруге про *урманів* ідеться в контексті покликання варягів 6370/862 р. поряд із назвами інших скандинавських народів. Ось як про це написано, зокрема, в „Повісті временних літ" за Іпатіївським списком: „сіце бо звахуть ты Варѧгы Русь · ꙗко се друзии зовутсѧ Свеє друзии же Оурмани Аньглѧне инѣи и Готе" (ИЛ, с. 14; пор. ЛЛ, с. 14). Підкреслюючи „руське", чи то пак скандинавське, походження згаданих народів, Л. Махновець слушно переклав давньоруську назву *урмане* як „нормани": „Бо так звали тих варягів — русь, як ото одні звуться своєю, а другі — норманами, англами, інші — готами,— отак і ці" (ЛР-М, с. 12).

Чи не для всіх з наведених давньоруських назв на позначення нащадків Яфетового коліна можна чітко визначити джерела їхнього походження/запозичення, як-от: 1) давньосканд.— *варѧзи, свеи, гъте;* 2) балто-фін.— *роусь*[2]; 3) давньогерм.— *корлѧзи* < **korъlędi*, пор. давньоверхньонім. *karling* (Vasmer, I, S. 627); 4) грец.— *фрѧгове* 'генуезці' (?) < середньогрец. Φράγκος, Φράγγοι 'франки; франко-нормани'[3], пор. середньолат. *francus*, від якого запозичене старосл. *фрѧгъ* 'francus' (Miklosich, S. 1087; Vasmer, III, S. 219); сюди ж додаймо *агнѧне/аньглѧне*, якщо воно утворене, як заведено вважати, від часів В. Томсена, від середньогрец. Ἄγγλινοι 'англійці', а не від англосакс. ***engle, -an*** (Vasmer, III, S. 480), а також *галичане*, яке походить, імовірно, від середньогрец. Γαλικία на позначення Галії, що у Франції, коли не від латинського *Galicii*

---

[1] Pogodin A. Der Bericht der russischen Chronik über die Gründung des russischen Staates // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte.— 1931.— Bd. 5 (neue Folge, Bd. 1).— S. 202—203.

[2] Falk K.-O. Einige Bemerkungen zum Namen Rusi // Les pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance). Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Upsal 20—22 avril 1979 / Red. par R. Zeitler.— Uppsala, 1981.— P. 148.

[3] Василевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // Труды В. Г. Василевского.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 1.— С. 319.

на позначення частини Іспанії[4], пор. лат. *Galaecia* (850 р.) (Chr. Alb., р. 453). До власне східнослов'янських назв, які, щоправда, були запозичені з інших мов ще за передісторичних часів, належать *волъхва* на позначення кельто-романів, *нѣмци*, що за народною етимологією асоціювалося від середини XI ст. з „німими людьми", чи то німцями або західними європейцями[5], пор. *языкъ нѣмъ* 'чужий народ' (ЛЛ, с. 235). До давньозапозичених східнослов'янських назв можна, очевидно, долучити і *Веньдици* 'венеціанці' (?), пор. *Venetiam*, нім. *Venedig* 'Венеція' (Vasmer, I, S. 182, 222)[6].

Судячи з оповіді про покликання варягів, етнонім *урмане* стосується котрогось північного або північно-західного германського племени, представники якого входили до числа варягів. Утім, походження цього слова ще й досі залишається нез'ясованим[7], особливо, якщо згадати про ототожнення Руси з варягами в пізніше вставленому у початковий літописний текст уривкові про покликання варягів[8]. Відомо-бо, що етнонім *урмане* заведено пов'язувати з формою *Мурманъ* щодо частини узбережжя Північного Льодовитого океану (пор. сучасне рос. *Мурманский берег*), а також на позначення північних *мурманських німців*, які разом зі *своями* боролися свого часу проти північних слов'ян (Vasmer, II, S. 188, III, S. 176). Характерно, що схожа форма, з початковим сонорним *м*, трапляється кілька разів у Новгородському літописі, пор. *мурмане* (1240 р.), зокрема в його комісійному списковi, як-от: *мурманѣ* (1241 р., 1412 р.) (НЛ, с. 77, 291, 403), а також у Софійському першому літописі XV ст., наприклад, *мурмани* (СЛ, с. 305). Цікаво, що у південній, Острозькій, копії Початкового літопису, зробленій 1570-х рр. в Острозі, рукою іншого переписувача надписана літера *и* у словоформі *(н)оурмане* (ОЛ, с. 7).

1996 р. Б. Струмінський висунув цілком оригінальний здогад про походження етноніма *урмане* в давньоруській мові[9]. На його думку, наведені факти свідчать про те, що форма *урмане* задовго до XV ст. була виправлена „освіченими новгородцями" на *нурмане* під упливом лат. *Normanni*, а вже перегодом перетворилася на *мурмане*, набувши значення 'норвежці' Отож, першопочатки назви *урмане*, яка, мовляв, є старожитнішою від *нурмане* і *мурмане*, слід шукати не в латинських і німецьких джерелах, а в арабській географічній та історичній літературі. Б. Струмінський покликається, зокрема, на історію Ібн аль-Ідарі (XIII ст.), який, оповідаючи про напад данців на Іспанію у 971 р.[10], згадав про *almağūs al-urdumānijūn* (المجوس الأردمانيون) (Seippel, ٣١; див.: Birkeland, S. 111). На думку Б. Струмінського, форма *al-urdumānijūn* (ґен. мн. чол. р.) могла постати внаслідок уподібнення кінцевого *l* в артиклі *al-*

---

[4] Pogodin A. Der Bericht...— S. 203.

[5] Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи. Изд. 2.— Варшава, 1885.— С. 13; Meillet A. Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave. 2 parts.— Paris, 1902—1905.

[6] Stender-Petersen A. D. Varangica.— Aarhus, 1953.— S. 74—75.

[7] Strumiński B. Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries).— Edmonton; Toronto, 1996.— P. 55.

[8] Шахматов А. Сказание о призвании Варягов // Известия Отделения русского языка и словесности.— 1904.— Т. 9.— Кн. 4.— С. 285.

[9] Strumiński B. Linguistic Interrelations...— P. 155—158.

[10] Dozy R. Recherches sur l'histoire et la litérature de l'Espagne pendant le moyen age. 3ème éd.— Leyde, 1881.— T. 2.— P. 298.

наступному приголосному *n* з подальшим зникненням останнього, пор. **al-nurdumānijūn* > **an-nurdu-mānijūn* > *al-urdumānijūn*[11].

Справді, за безпосередній аналог давньоруського *урмане* може правити лексема الأرمان (*al-urmān*), яка уперше зафіксована в „Книзі географії", написаній близько 1155 р. іспано-арабським автором Абу Бакром аз-Зухрі (див. Hadj-Sadok), який походив із Ґранади[12]. Попри те, що названа пам'ятка датована кількома роками пізніше за відповідний уривок з Початкового літопису (1113—1116), Б. Струмінський ствердив, що давньоруське *урмане*, від якого були утворені перегодом нурмане і мурмане, є західноарабського походження[13]. Натомість цей здогад не є переконливим з погляду як абсолютної хронології, так і філологічних даних, які, навпаки, свідчать про те, що слово *урмане* могло з'явитися в давньоруській мові пізніше за *нурмане* і *мурмане*. А отже, теза про безпосереднє запозичення давньоруського *урмане* з котрогось західноарабського джерела потребує уточнення.

Певна річ, що звукова форма етноніма الأرمان незалежно від оголоски, яку можна для цієї форми відтворити — чи то *al-urmān*, запропоновану мало не сто років тому А. Зейпелем (Seippel, ٤٨), чи то *al-armān*, зреконструйовану нещодавно В. Бейлісом[14],— нагадує давньоруську словоформу *урмане* на позначення одного зі скандинавських народів. Утім, цілковите ототожнення цих двох словоформ утруднюється семантичними міркуваннями, які випливають з відомостей, наведених Абу Бакром аз-Зухрі про країну *al-urmān/al-armān*. Наприклад, географічне розташування цієї країни можна визначити на самій лише підставі перелічених у „Книзі географії" сусідніх земель. Проте навіть цього переліку достатньо, щоб помітити, наскільки давньоруський рівнобіжник відбігає від арабського етноніма.

وبلاد جليقية تجاور بلاد غليسية المغرب و تجاور ارض الأرمان فى المشرق وارض غليسية اخر بلاد قشتالة فى الشمال وسياتى ذكرها إن شاء الله تعالى ،وبلاد الروم من ارض قسطنطينية فى المشرق الى بلاد برشلونة فى المغرب بلاد خصبة كثيرة الزرع والضرع

Країна Джилікія межує з країною Галісією на заході та із землею аль-Урман на сході, а земля Галісія [є] кінцем країни Каштала [Кастилії] на півночі, і про них мови-

---

[11] Strumiński B. Linguistic Interrelations...— P. 157. Пор.: Danylenko A. [Review of]: Strumiński B. Linguistic Interrelations in Early Rus': Northmen, Finns, and East Slavs (Ninth to Eleventh Centuries) // Harvard Ukrainian Studies.— 1997.— Vol. 21 (1—2).— P. 199.

[12] Brockelmann C. Geschichte der arabischen Literatur.— Weimar, 1898.— Bd. 1.— S. 476.

[13] Strumiński B. Linguistic Interrelations...— P. 158. Зазначмо, що на відміну від східноарабських джерел, в яких подибуємо назву روس (Rūs), в західноарабських текстах переважно вживалася не лексема *al-urmān, а назва al-maǧūs* (المجوس). Про співіснування цих словоформ у західноарабських пам'ятках свідчать деякі їхні цікаві сполучення як у складних словах, назагал нетипових для арабської мови, так і в синтаксичних сполученнях. Досить згадати складне слово ارمانجس (*urmanǧus*), що його вжив Масуді у своїй книзі „Kitāb at-tanbīh wa'l-išrāf" (Liber commotionis et recognitionis), написаній 946 р. (BGA, VIII/٨١), на позначення „різновиду (جنس) франкського люду" (الافرنجية, пор. Φράγγοι и *Фрагове*) (див.: Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny.— Wrocław; Kraków, 1956.— T. 1.— S. 95—96, 120—121; Seippel, p. 7).

[14] Бейлис В. М. Этноним ал-Арман в арабском географическом сочинении XII в. *Китаб ал-Джа'рафийа* и урмане „Повести временных лет" // Восточная Европа в древности и средневековье. Проблемы источниковедения. Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто. Москва, 18—20 апреля 1990 г. Тезисы докладов.— Москва, 1990.— С. 7.

الفواكه الكروم الا ما كان منها واغلا فى الشمال كبلاد ارمينية وبلاد الرمانية وبلاد جليقية وبلاد غليسية فالزرع فى هذه البلاد قليل والكرم عندهم معدوم وعندهم من الفواكه كثير والالبان والقطانى
(Seippel, ٤٠)

тиметься, коли того забажає Аллах. Країна ар-Рум від землі Кустантинія [Константинополь?] на сході до країни Баршилуна [Барселона] на заході [є] багата на зеленину, та худобу, та овочі, та виноград, поминаючи вже північні землі, як-от країна Армінія, і країна ар-Руманія, і країна Джилікія, та країна Галісія. А зеленини в оцих краях обмаль, і винограду замало, але багато овочів, молока і городини. [Тут і далі переклад наш.— *А. Д.*]

Згідно з наведеними відомостями, країна Джилікія межує на заході з країною Галісія та країною аль-Урман на сході. Це дає змогу тентативно ототожнити Джилікію з південними землями сучасної Франції. Проте інформації, ексцерпованої з „Книги географії", замало, щоб стверджувати достеменно, що країна аль-Урман так само була розташована на півдні Франції[15]. Не переконують у ймовірності цього й відомості про те, що країна ар-Руманія, в якій жив народ аль-Урман, зазнавала морських нападів мусульман зі Севільї та Альмерії (Hadj-Sadok, p. 232; Seippel, ٣٨-٣٩). Річ-бо в тім, що автор міг мати на оці передусім тих норманів, які захопили південну частину Італії у середині XI ст.[16] Проте не можна виключити, що в цьому разі могло йтися й про розмірно віддалені землі Нормандії[17]. Окрім цього, твердження про належність країни аль-Урман, називаної в іншому місці Арменією Великою (الارمينية الكبرى — аль-Армінія аль-Кубра), до країни ар-Рум (الروم), чи то „міста [sic!] ар-Румія" (الرومية — Візантії), не може бути певним з огляду на морфологічне поплутання назви аль-Армінія (аль-Армінія ас-Сутра — الأرمينية الصغرى) стосовно Арменії з назвою аль-Урманія (аль-Кубра — الأرمانية الكبرى) на позначення країни, „яка є найхолодніша на землі і простягається далеко на північ" (Hadj-Sadok, p. 231), пор. уже згадувану назву ар-Руманія (الرمانية), яка стосувалася, ймовірно, південної частини Італії[18]. Побіжно варто зазначити, що подібне поплутання етнонімів спостерігається у середньоросійській традиції літописання. Наприклад, у Воскресенському літописі XVI ст. поряд із „едукованою" формою *нурмани* (ВЛ, с. 261) трапляється *армане* (ВЛ, с. 268), що нагадує сучасне рос. *армяне*, пор. ще транслітерацію *урмяне* замість звичайного *урмане* в М. Барсова[19].

Назагал опис мешканців північної країни/міста Армінія Велика багатий на суперечності. Попри те, що мешканці цієї таємничої країни часто-густо подорожували (жили?) у південніших широтах, місце їхнього осідку було розташоване таки на півночі. Недарма в цій країні було ма-

[15] Бейлис В. М. Этноним ал-Арман...— С. 9.
[16] Dozy R. Recherches sur l'histoire...— P. 350—353.
[17] Бейлис В. М. Этноним ал-Арман...— С. 9.
[18] Strumiński B. Linguistic Interrelations...— P. 158.
[19] Барсов Н. П. Очерки...— С. 13.

ло зеленини, але багато худоби, молока і великих „яблук аль-армані" (التفاح الارمنى), що їх вивозили до Іраку, Сирії і навіть до Єгипту (Hadj-Sadok, p. 231).

Ототожнення давньоруського слова *нурмане* із західноарабським *аль-урман* ще більше утруднюється, якщо звернути увагу на характеристичний опис зовнішности мешканців цього міста, а також на цікаву згадку про їхнє господарювання:

واهل هذه المدينة قوم شقر ، بيض الوجوه والشعور ، زرق العيون حتى لا يكاد يظهر فى اعينهم سواد ، وهؤلاء القوم يدخلون فى بحر الخزر ، ويجلبون منه الجوهر الرومى [والصدف] وحجر المذنب [الجريب] وهو نوع من الياقوت
(Hadj-Sadok, p. 231, Seippel,٩٠)

Мешканці цього міста мають білі обличчя, рудаве волосся, [такі] сині очі, що ніколи в очах не видко чорного. І ці люди ходять до моря Хазарів [Каспійського моря] і дістають з нього римський самоцвіт, перламутр і кометне каміння [*джариб*], що є видозміною яхонту.

З опису зовнішности цих мешканців можна вважати північними норманами, зосібна й тими, які межували на півночі зі слов'янами. Проте за географією господарських зацікавлень їх, очевидно, можна віднести до тієї частини норманів, які осіли на півдні Франції, загрожуючи звідтіля, особливо від середини XI ст., мусульманським володінням, зокрема в Іспанії[20]. Щоправда, Абу Бакр аз-Зухрі, автор „Книги географії", заперечує таку ймовірність, стверджуючи в тому самому уривкові, що Армінію Велику населяють (окрім аль-арманів?) групи з народу ар-Рум (візантійців), які походять від хазарів, але над усіма панують ар-руми, і вони сповідують християнство (Hadj-Sadok, p. 231).

Утім, у контексті розв'язання контроверзи „Нурмане — Мурмане — Урмане" варто зважити на інший *hapax legomenon*, що на нього натрапляємо у подорожніх відомостях про слов'ян, написаних Ібрагімом Ібн Якубом близько 965 р.,— مرمان (*murmān*) (Seippel,٨٢)[21].

وملوكهم الأن اربعة ملك البلغارين وبريصلاو ملك فراغة وبويمة وكراكو ومشقه ملك الجوف وناقون فى آخر المغرب جاور بلد ناقون فى المغرب سكسون و بعض مرمان (Al-Bakrī, ١٥٨)

Тепер є їх [слов'ян] князів четверо. Князь булгарів, та Борислав, князь Праги, Богемії і Кракова, та Мішкун [Мешко], князь північного племени, та Накун [князь Након?] (Widukind, S. 158)[22] на скрайньому заході. І межує Накунова [Наконова] земля на заході зі Саксонією та частиною *мурманів*.

---

[20] Dozy R. Recherches sur l'histoire...— P. 332—371.

[21] Westberg Fr. Ibrāhīm's-ibn-Ja'kūb's Reisebericht über die Slawenlande aus dem Jahre 965 // Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg. VIIIe série.— 1898.— T. III.— N 4.— P. 39; Jacob G. Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert. Quellen zur deutschen Volkskunde. 1.— Berlin; Leipzig, 1927.— S. 11.

[22] Marquart [Markwart] J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhundert (ca. 840—940).— Leipzig, 1903.— S. 311, 327.

Якщо відкинути кон'єктуру *germān*, запропоновану де Ґеєм на позначення країни *Германії* („Germān, d. i. Germania te lezen")[23], як занадто спрощену, то цілком вірогідно, що згадана форма مرمان є першою фіксацією в арабському джерелі давньої східнослов'янської форми *мурмане* 'скандинави'; пор. уже згадувану форму *Мурманъ*, від якої походять, приміром, середньорос. *Мурманское море* (СЛ, с. 289) та сучасна російська назва Мурманск на позначення міста на Кольському півострові (Vasmer, II, S. 176). Словоформа *мурмане* була, вочевидь, розмовною, що постала внаслідок дистантного уподібнення сонорних приголосних ***n-m*** > ***m-m*** у складі фонологічного слова [nurmane] (*нурмане*). Останнє своєю чергою було взороване на франко-латинській словоформі на кшталт *Normanni*, але навряд чи *Nordomanni*, яке трапляється у Бертинських анналах („рукопис B") (ASB, p. 59), або ж *Nortmanni, Nordmanni* в „Antapodosis" Ліудпранда (Liudprand, S. 277, 331).

З погляду абсолютної хронології, зазначений асиміляційний перехід міг статися ще задовго до появи на початку XII ст. у тексті „Повісті временних літ" форми *урмане*. Характерно, що 1926 р., немов замикаючи історичне коло, Є. Карський у покажчиках до редаґованого ним Лаврентіївського списку виправив етнонім *урмане/урмани* на „едукованішу" словоформу *нурманы* (ЛЛ, с. 562, 564). Так чи так, але є тверді філологічні підстави припустити, що в давньоруській мові могли співіснувати дві „едуковані" форми. Першою словоформою могла бути назва *нурмане*, взорована на латинському відповіднику *Normanni*, яка пізніше в розмовній мові унаслідок асиміляційних процесів перетворилася на *мурмане*. Недарма форма *нурмане* з уподібненими сонорними приголосними переважає в літописних редакціях пізнішого часу, наприклад, у тексті Софійського першого літопису XV ст., як-от: *мурмани, мурманы* (СЛ, с. 305, 534) проти *нурманн* (СЛ, с. 2) або *нурманы* (ТЛ, с. 18) при переліку старожитніх народів Яфетового коліна. Другою, конкурентною, словоформою могла бути назва *урмане*, яка під впливом прямих або посередніх контактів з мусульманськими, зокрема західноарабськими, країнами Середземномор'я, включно з мусульманською Іспанією, могла з'явитися в давньоруській мові на позначення одного зі скандинавських народів.

Проте це значення навряд чи було запозичене разом із самою арабською словоформою. Писемні пам'ятки, що походять здебільшого із середземноморського реґіону, де перетиналися мусульманська і християнська культурно-історичні традиції, свідчать, що арабська форма *al-urmān/al-armān* могла постати внаслідок звичайного для арабської фонетики уподібнення кінцевого ***l*** в артиклі ***al*** наступному приголосному ***n*** з подальшим його зникненням (Seippel, p. 7). Таке уподібнення відбувалося у двоїстий спосіб. По-перше, це міг бути звуковий перехід на кшталт **al-nurdumān* > **an-nurdumān* > *al-urdumān*[24], засвідчений в оповіді Ібн

[23] Goeje M. J. de. Een belangrijk arabisch bericht over de slawische volken omstreeks 965 n. Ch. // Verslagen en mededeelingen der koninklijke Akademie van wetenschappen. Afdeeling letterkunde. 2.— 1880.— Reeks 9.— S. 193.

[24] Тут ми не беремо до уваги форми на кшталт الاردمليس або الاردمليش, використані аль-Маккарі (XVII ст.) (Analectes, V ٤ ٩), який спирається у відповідному уривку на текст одного зі своїх попередників — арабо-іспанського історика Ібн Хаяна (987—1076). Як слушно твердив Р. Дозі, ці форми слід вимовляти як *Alordomani* і перекладати як 'військо норманів', адже в обох випадках ідеться про неправильно скопійоване словосполучення

аль-Ідарі (XIII ст.) (Seippel, ٣١; Birkeland, S. 111) про напад данців на Іспанію у 971 р.[25], якщо запозиченню підлягала словоформа на зразок лат. *Nordomanni/Nortmanni/Nordmanni*. По-друге, зникнення прикінцевого *l* відбувалося при запозиченні іншої франко-латинської словоформи на взірець *Normanni* з відповідними звукозмінами: **al-nurmān* > **an-nurmān* > *al-urmān*. Своєю чергою обидві наведені арабські форми спричинили появу таких іспано-латинських похідних словоформ, як *Lordomani* (866 р.) (Chr. Alb., p. 453) та *Lormanes* (1054 р.) (Chr. Lus., p. 404)[26]. При цьому, як стає очевидним, і перша, і друга арабські форми позначали „південних норманів", тобто тих норманів, які осіли на північній межі середземноморського регіону. Отже, проблема полягає у тім, чому лексема *урмане* була використана східнослов'янськими літописцями як „едукована" форма на позначення не південних норманів, а одного зі скандинавських народів, які згадуються в давньоруських літописах у відомій оповіді про покликання варягів.

Як уже мовилося, питомою східнослов'янською лексемою на позначення північних норманів була „едукована" форма на кшталт *нурмане*, яка у процесі запозичення від франко-латинського відповідника *Normanni* зазнала асиміляційних змін із дистантним уподібненням початкового сонорного, звідки *нурмане* > *мурмане*. Те, що лексема *мурмане* була засвідчена у подорожніх відомостях Ібрагіма Ібн Якуба 965 р., тобто мало не на сто років раніше від форми *урмане*, є промовистим фактом. По-перше, він свідчить про те, що здавна у східнослов'янському літописанні використовувалося „питоме запозичення" *нурмане*. По-друге, у пізнішій вставці про поликання варягів, чи то пак Руси, у середині IX ст. літописець змушений був відмовитися від узвичаєної (стилістично нейтральної) лексеми *мурмане*, заступивши її незвичною (стилістично маркованою) лексемою *урмане* на позначення одного зі скандинавських народів, з-поміж яких варяги були покликані правити на (північно)слов'янських землях.

Залишається лише гадати, яким шляхом відбувалося запозичення етноніма *урмане*, — через західноєвропейські писемні джерела чи безпосередньо з арабської мови. З огляду на брак фіксацій цієї словоформи у західноєвропейських латинських пам'ятках, можна погодитися з другою ймовірністю. А втім, не варто нехтувати впливу усної традиції у використанні відповідного етноніма самими скандинавами у зносинах з арабами.

Умовні скорочення

ВЛ — Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1856.— Т. 7.

ИЛ — Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Москва, 1962.— Т. 2.

جيش‌الاردمانيين або ж جيش‌الاردمانين, засвідчене у тексті Ібн Бассама, який так само покликався на історичні відомості Ібн Хаяна (Dozy R. Recherches sur l'histoire...— P. 337—338).

[25] Там само.— P. 298.

[26] Калинина Т. М. Арабские ученые о нашествии норманнов на Севилью в 844 г. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Восточная и Северная Европа в средневековье / Отв. ред. Г. В. Глазырина.— Москва, 2001.— С. 206.

ЛР-М — Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець.— К., 1989.

ЛЛ — Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку // Полное собрание русских летописей.— Ленинград, 1926.— Т. 1.

НЛ — Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова.— Москва; Ленинград, 1950.

ОЛ — Староруські Київські і Галицько-Волинські літописи. Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський).— Cambridge (Mass.), 1990.

СЛ — Софийская первая летопись старшего извода // Полное собрание русских летописей.— Москва, 2000.— Т. 6.— Вып. 1.

ТЛ — Летописный сборник, именуемый Тверской летописью // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 15.

Al-Bakrī — *Abū 'Ubayd Al-Bakrī*. The Geography of al-Andalus and Europe. From the Book „Al-masalik wal-mamalik" [The Routes and the Countries] / Ed. by Abdurrahman Ali El-Hajji.— Beirut, 1968.

Analectes — Analectes sur l'Histoire et la Littérature des Arabes d'Espagne, par al-Makkari / Red. par R. Dozy et al.— Leyde, 1858—1861.— T. 2.

ASB — Les Annales de Saint-Bertin et de Saint-Vaast, suivies de fragments d'une chronique inédite / Red. par. C. Dehaisnes.— Paris, 1871.

BGA — Bibliotheca Geographorum Arabicorum / Edidit M. J. de Goeje.— Lugduni Batavorum, 1892.— T. VIII: *Kitâb at-tanbîh wa'l-ischrâf auctore al-Masûdî*.

Birkeland — Birkeland H. Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder // Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo II. Hist.-Filos. Klasse. 2.— Oslo, 1954.

Chr. Alb. — Chronicon Albeldense (Llamada tambien Emilianense) // España sagrada, theatro geografico histórico de la iglesia de España. Ed. 2.— Madrid, 1816.— T. XIII: De la Lusitania antigua en comun, y de su Metropóli Mérida en particular.— P. 433—466.

Chr. Lus. — Chronicon Lusitanum // España sagrada, theatro geografico histórico de la iglesia de España. Ed. 2.— Madrid, 1905.— T. XIV: De las Iglesia de Abila, etc.— P. 402—419.

Hadj-Sadok— Kitāb al-Dja'rāfiyya. Mappemonde du calife al-Ma'mūn reproduite par Fazārī (IIIe/IXe s.) rééditée et commentée par Zuhrī (VIe/XII^{e}s.) / Éd. par Mahammad Hadj-Sadok.— Damas, 1968.

Liudprand — Liudprandi Opera // Monumenta Germaniae Historica / Edidit G. H. Pertz.— Hannoverae, 1839.— Bd. III.— S. 264—363.

Miklosich — Miklosich Fr. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.— Wien, 1862—1865.

Seippel — Seippel A. Rerum normannicarum fontes arabici.— Osloae, 1896—1928.

Vasmer — Vasmer M. Russisches etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1953—1958.— Bd. I—III.

Widukind — Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachsengeschichte. Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos. Liudprands Werke / Hrsg. von A. Bauer und R. Rau.— Darmstadt, 1971.

Дмитро БУЧКО

Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка (Тернопіль. Україна)

УКРАЇНСЬКІ ОЙКОНІМИ З КОМПОНЕНТАМИ *-ГОРОД/-ГРАД ТА -ПІЛЬ/-ПОЛЬ, -ПІЛЛЯ, -ПОЛЕ* НА ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ТЛІ

Ідея створення загальнослов'янського ономастичного атласу існувала від початку XX ст., але тільки на IV Міжнародному з'їзді славістів у Москві 1958 р. вона знайшла своє наукове обґрунтування і для реалізації її були прийняті відповідні ухвали. Конкретна ж робота над втіленням цих ухвал у життя розпочалася щойно у 80-х роках XX ст., коли Е. Ейхлер і Р. Шрамек уклали спеціальний питальник для збору матеріалу до загальнослов'янського ономастичного атласу „Strukturní typy slovanské oikonymie" (Leipzig, 1988).

Започаткована праця ставить перед слов'янськими ономастами невідкладне завдання — якомога повніше зібрати та вивчити усі наявні давні та сучасні структурно-словотвірні типи назв населених пунктів усієї Славії.

Об'єктом нашого дослідження стали понад 50 назв поселень України з компонентами ***-город*** / та понад 250 назв з компонентами ***-піль / -поль, -пілля, -поле,*** які засвідчені у довідниках адміністративно-територіального устрою України з 1947 р.[1] і 1987 р.[2], наприклад: *Білгород* (Кв, Од), *Вишгород* (Кв), *Дзвенигород* (Тр), *Звенигород* (Лв), *Ужгород* (Зк); *Кіровоград* (Кг), *Красноград* (Хс), *Павлоград* (Дн); *Адампіль* (Хм), *Бориспіль* (Кв), *Марфопіль* (Зп), *Мелітополь* (Зп), *Севастополь* (Кр); *Довгопілля* (ІФ), *Іванопілля* (Дц), *Трипілля* (Кв); *Гуляйполе* (Дн, Зп, Кв, Пл, Тр), *Крупичполе* (Чг), *Широкополе* (Дн) та інші.

Наша праця ґрунтується передусім на українських матеріалах, оскільки інші слов'янські мови у порівнянні з українською містять незначну кількість назв виокремлених ойконімних типів: якщо ойконіми на ***-город / -град*** функціонують в ойконімії практично усіх слов'янських мов, хоч і репрезентуються різною кількістю назв, наприклад: в ойконімії Чехії ми виявили усього дев'ять композитних назв з компонентом ***-град***[3], стільки ж аналогічних назв ми нарахували і в ойконімії Сло-

---

[1] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на перше вересня 1946 року.— К., 1947.— 1064 с.

[2] Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на перше січня 1987 року.— К., 1987.— 504 с.

[3] Oliva K. Retrográdní slovník k dílu Dr. Antonina Profouse „Místní jména v Čechách".— Praha, 1976.— [T.] I—V.— 225 s.

венії[4], значно більше, хоч порівняно теж небагато цих назв використовується у польській, білоруській та російській ономастиках, то назви поселень на ***-поль, -полье*** не вживаються у західнослов'янських мовах, виняток становить лише польська мова, а у східнослов'янських мовах найбільше подібних назв функціонує в українській та білоруській ойконіміях. Отже, поза Україною виділені типи ойконімів або не представлені зовсім, або ж репрезентуються незначною кількістю назв, а тому практично не містять нічого нового у порівнянні з українськими і розглядаються нами лише побіжно.

У межах України домінуюче число назв поселень на ***-городъ / -градъ*** та ***-шіль / -поль, -шілля*** локалізується на території Правобережжя, зокрема назви з компонентом ***-городъ / -градъ*** найчисельніше представлені в ойконімії Київської, Вінницької, Кіровоградської, Житомирської та Рівненської областей, тобто у центральному і північно-західному регіоні України, а назви з компонентами ***-шіль / -поль, -шілля, -поле*** — в ойконімії Дніпропетровської, Донецької, Кіровоградської та Одеської областей, тобто переважно у південно-східному регіоні України.

Серед ойконімів першого типу найчисленнішими і найстаршими є назви з компонентом ***-городъ*** — 37 одиниць, вони активно фіксуються уже літописами Київської Руси, починаючи з IX ст., наприклад: *в Б҃лгородѣ* [980, ПСРЛ, I, с. 80], *Вышгородъ* [946, ПСРЛ, I, с. 60], *иде Звенигородоу* [1086, ПСРЛ, I, с. 200] та інші. Частина назв поселень з компонентом ***-городъ*** уперше засвідчена в писемних пам'ятках і пізніших століть. Так, в описі Львівської землі з XV ст. згадується на Стрийщині місто Вишегород: Wyszehrod [1482, AGZ, XVIII, s. 1577]; на Поділлі: Адамгород: z Adamgroda [1629, ŹD, XX, s. 110], Mykhorod [XVI—XVII, ŹD, XX, s. 181], do Klebania alias Slawgroda [1629, ŹD, XX, s. 111], *Шаргород* (з XVI ст.); на Київщині: Mirhorod m-ko nowoos(adzone) (Пл) [1628, ŹD, XX, s. 74]. Окремі назви населених пунктів з компонентом ***-городъ*** уперше фіксуються писемними пам'ятками навіть у XVIII—XIX ст., наприклад: *Архангелгород* (сучасний Новоархангельськ) (Кг), *Славгород* (Дн). Назва останнього селища почала вживатися тільки з 1873 р. замість давнішої *Жебунівка* (попередньо *Осокорівка*).

Назви поселень з компонентом ***-градъ*** (16 одиниць) є новітніми утвореннями, що вперше засвідчуються писемними пам'ятками тільки з кінця XVIII ст. Щоб ці назви створювали враження справжніх архаїчних найменувань, для їх творення використовувався старослов'янський варіант лексеми ***-градъ*** замість української форми ***-городъ.*** Порівняймо місто *Єлизаветград* (сучасний Кіровоград) з 1775 р., м. *Новоград-Волинський* (Жт) з 1795 р. замість літописного Зв'яголя (1257, *ко возвяглю*), *Павлоград* (Дн) з 1780 р., а назва м. *Болград* (Од), що було засноване переселенцями з Болгарії, почала вживатися щойно з початку XIX ст. замість давнішої назви Табак [Ник., с. 59].

Нові назви поселень на ***-градъ*** виникали також в ойконімії України, Росії та інших слов'янських країн навіть у XX ст., наприклад: *Ворошиловград* (давній і сучасний Луганськ), *Кіровоград* (давній Єлизаветград), *Ленінград* (Санкт-Петербург), *Сталінград* (давній Царицин, сучасний

[4] Furlan M. Odzadnji slovar zemljepisnnih jmen po Atlasu Slovenije.— Lubljana, 1993.— 354 s.

Волгоград), Червоноград (давній Христинопіль на Львівщині), у Болгарії ойконіми: *Велинград* (з 1948 р. замість Баня Чепинска, Каменица и Лъджене), *Димитровград* (з 1947 р. замість Марково, Раковски и Черноконево), *Коларовград* (з 1950 р. замість Шумен) [Ник., с. 78, 123, 199], у Польщі від березня 1953 до жовтня 1956 р. уживалася назва *Stalinogrod* (давнє і сучасне Kielce) та інші.

Значна продуктивність назв поселень з компонентом ***-город*** у Київській Русі є свідченням, як писав С. Роспонд, високого ступеня „адміністративного та організаційного розвитку" тодішньої державности русичів. „Відомо також, що скандинави називали Русь Gardariki — „країна міст". Власне цей другий член ***-город*** *і* вказує на функцію давніх назв як назв „культурних"[5].

Перші назви на ***-поль*** *(> -піль)* на території України теж уперше фіксуються ще давньокиївськими літописами, порівняймо: Трѣполь: *къ Треполю* [1093, ПСРЛ, I, с. 219], *Ш(е)поль* [1097, ПСРЛ, I, с. 265], однак масово вони виникають і фіксуються писемними пам'ятками тільки наприкінці XV — на початку XVII ст. на зразок: *Adampol* alias Szumilowka [1629, ŹD, XX, s. 117], z ms. *Aleksandropola* [1600, ŹD, XXI, s. 46], *Bialopol, Bilopole* [XVI—XVII, ŹD, XIX, s. 167], z Michalem Hornostajem... do nowoosadzonej osady dawniej Szychowa potem *Hornostajpola* zw. [1628, ŹD, XX, s. 76], z *Januszpola* [1570, ŹD, XIX, s. 15], do m. Sapohow zwanego *Miropol* [1624, ŹD, XXI, s. 368], osada *Nowopol, Wyszpol* [XVI—XVII, ŹD, XX, s. 184] та інші.

У межах ойконімів України з компонентами ***-піль / -поль, -пілля, -поле*** найчисленнішими сьогодні є деривати на ***-піль*** *(< -поль)*, які становлять близько 62 відсотки від усіх назв виокремленого типу. Удвічі меншою є кількість назв на ***-пілля*** (32 відсотки), а з компонентом ***-поле*** зафіксовано у названих сучасних джерелах тільки 17 назв. Характерно, що в ойконімах на ***-піль / -поль*** першим компонентом найчастіше виступають антропоніми: *Адампіль* (Хм), *Адріанопіль* (Лг), *Ганнопіль* (Вн, Жт, Хм), *Маринопіль* (Од), *Семенопіль* (Лг), *Сімферополь* (Кр), *Теофіполь* (Хм), власне тому такі ойконіми найчастіше виражають посесивність, а в ойконімах на ***-пілля*** першим членом є переважно відапелятивні атрибутиви або різні за семантикою апелятиви на зразок: *Білопілля* (Вл, Вн, Кг, См), *Великопілля* (Лг, Мк), *Довгопілля* (ІФ, Чц), *Лихопілля* (Пл), *Мирнопілля* (Од), *Новопілля* (Хк), *Шестипілля* (Дн), *Яснопілля* (Зп, Од). Відантропонімні ж деривати становлять у цій моделі назв на ***-пілля*** лише 20 відсотків, наприклад: *Варваропілля* (Лг), *Іванопілля* (Дц), *Павлопілля* (Дп) та інші. В ойконімах з компонентом ***-поле*** тільки у чотирьох випадках з 17 першим членом є антропонім: *Крупичполе* (Чг), *Миколайполе* (Зп), *Михайполе* (Тр). Кількісна та семантична неоднорідність аналізованих моделей ойконімів дає змогу говорити, що вони є різними і за часом свого виникнення та функціонування, і за словотвірним значенням: назви на ***-піль*** *(< -поль)* є давніми, а на ***-пілля*** — новітніми, власне українськими за формою. В білоруській мові їх континуантами є утворення на ***-ье***: *Кривополье, Леонполье, Тересполье* та інші. В. Жучкевич схильний кваліфікувати їх (назви на ***-ье***) як проміжну ланку на шляху перетворення давніх назв з компонентом ***-поле*** в назви з компонентом

[5] Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов // Восточнославянская ономастика.— Москва, 1972.— С. 52.

-поль[6]. На нашу думку, ойконіми на ***-ілля*** виникли за зразком хоронімів: *Надросся, Поділля, Покуття, Полісся, Пониззя* і подібних, вони є новітніми, якоюсь мірою штучними утвореннями, адже перші фіксації їх у писемних джерелах походять щойно з кінця XIX — початку XX ст., а найбільше назв з цим формантом з'явилося в українській ойконімії тільки після 1946 р. у результаті перейменування або так званого упорядкування назв населених пунктів України.

Якщо ойконіми з компонентом ***-город /-град*** узагалі не були ще об'єктом спеціального дослідження у слов'янській ономастиці, то назви поселень на ***-поль*** *(>-ілъ)* ще у 30-х роках XX ст. вивчав Б. Унбеґавн у спеціальній розвідці, яка була присвячена аналізові цих назв на території Російської імперії наприкінці XVIII ст.[7] Ойконіми на ***-поль, -город, -град, -ґард*** у польській та інших слов'янських мовах побіжно розглянув у своїй праці М. Карась[8]; вивчення назв поселень на ***-поле, -поліс*** у литовській мові здійснив О. Ванагас[9], а такі ж назви в білоруській ойконімії принагідно аналізував В. Жучкевич[10]. Українські ойконіми з компонентами ***-ілъ / -поль, -ілля, -поле,*** як і на ***-город, -град,*** досі не були об'єктом окремого дослідження, а лише принагідно розглядалися у названих працях Б. Унбеґавна та М. Карася, а також у розвідках М. Карплюківни[11] та Я. Ріґера[12], в регіональних дослідженнях В. Лободи[13], Д. Бучка[14], у довідниках Ю. Кругляка[15], В. Никонова, М. Янка[16].

З приводу походження ойконімів на ***-поль*** Б. Унбеґавн писав, що виникнення їх на теренах Російської імперії у XVIII ст. є результатом впливу грецького класицизму, який бере свій початок з періоду гуманізму та ренесансу. Вплив названого грецького класицизму на Русь здійснювався через Південну Слов'янщину з Константинополя, який, потрапивши під зверхність Туреччини, поступово занепадав. Важливим для нас видається також твердження цього вченого про чітке територіальне та часове окреслення локалізації цього типу ойконімів. Назви на ***-поль,*** як пише учений, розміщені переважно на просторах південно-західної частини Російської імперії, тобто головним чином на теренах України та частково Білорусі. Свої положення дослідник ілюстрував ойконімами грецького походження, які локалізуються на території України: *Мелітополь, Севастополь, Сімферополь, Ставрополь.* Виникнення назв з компо-

---

[6] Жучкевич В. Топонимика Белоруссии.— Минск, 1968.— С. 61.

[7] Unbegaun B. Les noms de villes russes: la mode grecque // Revu des Etudes Slaves.— 1936.— [Vol. XVI].— P. 214—235.

[8] Karaś M. Nazwy miejscowe typu Annopol, Białogard w języku polskim i w innych językach słowiańskich // Onomastica slawogermanica.— Berlin, 1970.— Bd. V.— S. 73—79.

[9] Ванагас А. Сложные ойконимы Литвы со вторым компонентом ***-pole, -polis*** // Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim.— Białystok, 1995.— S. 227—233.

[10] Жучкевич В. Топонимика Белоруссии.— С. 68.

[11] Karplukówna M. Polskie nazwy miejscowe od imion kobiecych // Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej.— Warszawa, 1955.— T. I.— S. 111—161.

[12] Rieger J. Niektóre problemy toponimii Ukrainy w XVI w. // Onomastica.— Kraków, 1994.— N 39.— S. 125—128.

[13] Лобода В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.— К., 1976.— 232 с.

[14] Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття.— Львів, 1990.— 143 с.

[15] Кругляк Ю. Ім'я вашого міста.— К., 1978.— 217 с.

[16] Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР.— К., 1973.— 179 с.

нентом ***-поль***, як писав Б. Унбеґавн, припадає на останні десятиліття XVIII ст. (раніші назви цього типу на досліджуваній території він уважав спорадичними.— ***Д. Б.***) і пов'язане воно з культурно-політичними діяннями Російської імперії: завоюванням Криму, східновізантійськими політичними тенденціями Катерини II, а також безпосереднім впливом античної культури на Східну Слов'янщину[17] Наведені положення вченого хоч і є цілком правильними, все ж потребують певних уточнень. По-перше, немало назв на ***-поль*** ***(>-піль)*** існувало на теренах України ще за кілька століть до XVIII ст. Порівняймо літописні *Трипольє, Шепольє* (Кв, Вл, Рв), а також давні назви: *Бориспіль* (Кв), *Загайпіль* (ІФ), *Тернопіль* (Тр), *Янушпіль* (Вн) і подібні; по-друге, домінуюче число назв на ***-поль***, які функціонували на теренах Російської імперії у XVIII ст. і які наводив Б. Унбеґавн, локалізуються виключно на території сучасної України; потретє, назви на ***-поль*** ***(>-піль)***, що виникли на території України до XVIII ст., є далеко не спорадичними — домінуюче число їх фіксується писемними пам'ятками наприкінці XV—XVII ст. Виникнення ойконімів на ***-поль*** ***(>-піль)*** на території України у цей період спричинене, вважаємо, тісними прямими контактами тодішнього населення України з Південною Слов'янщиною і безпосередньо з Візантією, адже традиції таких контактів були міцно закладені ще в ранній період Київської Руси (перші договори між Грецією і Київською Руссю були укладені у X ст.).

Вагому роль у використанні компонента ***-поль*** ***(>-піль)***, мотивованого грецькою лексемою ***polis*** — „місто, замок", а не компонентом ***-город*** чи ***-град***, при творенні назв містечок на теренах України, без сумніву, відіграли, по-перше, існуючі давні грецькі поселення у Криму та Північному Причорномор'ї, виникнення яких датують ще VII ст. до н. е., по-друге, мода на створення ойконімів, наслідуючи античну традицію[18]; потретє, бурхливий ріст кількости міст (містечок) на теренах тодішньої України. Останній чинник спричинився до витворення спеціальної моделі найменування поселень, яка на той час найточніше виражала відношення назви до денотата, а також належність поселень їх власникам. Цим вимогам найкраще відповідали саме композитні назви з компонентом ***-поль*** ***(>-піль)***, ***-поле***.

З приводу безпосереднього впливу візантійського класицизму на українське назівництво, що реалізувався у появі численних ойконімів на ***-поль*** ***(>-піль)***, про який говорив Б. Унбеґавн і з твердженням якого цілком погоджувався відомий польський мовознавець М. Карась, певні застереження висловив, аналізуючи топонімію України XVI ст., Я. Ріґер. Дослідник пише: „[...] теза про появу назв на ***-поль*** на Русі під візантійським впливом видається ненадійною. Справді, найбільше назв на ***-поль*** фіксуємо у Східній Україні у старостві Брацлавському та Київському, але, здається, що *треба це пов'язувати точніше з польськими впливами, а отже, із західною культурою, яка хоча й черпала зразки з Візантії, але через Рим* [виділено нами.— ***Д. Б.***]. Не слід думати, що вплив зразків старих грецьких назв як *Ставрополь, Мелітополь* в Україні міг бути значним"[19]. Твердження Я. Ріґера не видається нам переконливим тому, що

[17] Unbegaun B. Les noms de villes russes...— P. 214—235.
[18] Ванагас А. Сложные ойконимы Литвы...— S. 231.
[19] Rieger J. Niektóre problemy toponimii Ukrainy...— S. 126.

якби виникнення назв поселень на ***-поль*** було пов'язане з впливами візантійської культури через Рим, то подібні назви найчисельніше мусили б бути репрезентовані передусім на суто польських землях — у Великопольщі, а, зрештою, в топонімії інших західно- і південнослов'янських країн, де вплив Риму чи Візантії через Рим був, безперечно, значнішим. Однак, як слушно зауважив М. Карась, назви на ***-поль*** мало вживаються на суто польській території, значно більше їх у східній частині Польщі, тобто на теренах сучасного польсько-українського пограниччя. Вони також цілком відсутні на території Чехії, Словаччини, Хорватії та Словенії[20]. Сказане М. Карасем підтверджують теж інверсійні словники ойконімів Чехії[21] та Словенії[22].

На території сучасної Польщі, за даними М. Карася, узятими ним з Географічного словника за станом на другу половину XIX ст., було близько 70 назв поселень на ***-поль***, більшість з яких локалізується на сході Польщі, власне у трьох воєводствах — Підляському, Люблінському та Підкарпатському. У цій же праці автор дає порівняльну таблицю продуктивности окремих найчастіше вживаних ойконімів у Польщі та Україні (Білорусі). До них належать назви *Адамполь, Аннополь, Антополь, Геленополь, Маріямполь, Франополь, Юзефполь, Янополь.* Якщо ці назви на території Польщі репрезентуються 46 населеними пунктами або їх частинами, то на території України (Білорусі) аж 107[23]. Аналізуючи дуже загально назви поселень на ***-поль*** та ***-град*** *(**-гард**)*, ***-город*** у польській та інших слов'янських мовах, М. Карась пише, що, оскільки майже весь час маємо справу з назвами на ***-поль***, які є найменуваннями міст і більших оборонних поселень, тим дивнішим є той факт, що з кінця XV ст. на території України з'являються назви з компонентом ***-поль*** для новозасновуваних поселень[24]. Насправді так звані новозасновувані поселення не завжди були такими. Багаторічна праця з історичними пам'ятками неодноразово переконувала нас у тому, що певні населені пункти, які існували у попередніх століттях, у наступних нерідко називаються пустками або новозасновуваними поселеннями. Найчастіше такі дані подають люстрації. Тодішні магнати, аби за безцінь отримати від короля документ на право володіння давнім городищем, „зруйнованим" поселенням (пусткою), записували окремі свої поселення як „пустки", однак у скорому часі вони ж перетворювали їх у містечка на магдебурзькому праві. Наведемо один лише приклад: містечко *Білопіль* (*Білополе),* що містилося у Бердичівському повіті на Житомирщині, виникло на основі городища *Бернавка,* яке існувало ще в княжі часи. Пізніше *Бернавка* була подарована князем Свидригайлом звенигородському намісникові Каленикові, а в 1444 р. князь Олелько Володимирович подарував *Бернавку* житомирському земляninові Ілляшеві; наприкінці XVI ст. це городище фіксується як власність Тишкевичів, однак у 90-х роках того ж століття його сусід, якийсь Кирик, напав на *Бернавку,* зруйнував тутешній замочок, а людей розігнав і учинив тут пустку, на місці „пустки" на ґрунтах білопільських Федір Тишкевич заснував містечко Bernawka alias Bialopol

[20] Karaś M. Nazwy miejscowe...— S. 77.
[21] Oliva K. Retrográdní slovnik...
[22] Furlan M. Odzadnji slovar...
[23] Karaś M. Nazwy miejscowe...— S. 77.
[24] Там само.— S. 76.

[SG, I, s. 192]. „Новоосаджуваними" називаються не лише ті поселення та містечка, що виникли на основі давніх городищ, „пусток", але й існуючих уже містечок: odebranie *seliszcza Czerniewiec* і na tem *m. Skinderpola* osadzenie... kierowali do *miasta Czerniewiec*, nazwanego *Skinderpole* [1606, 1612, ŹD, XXI, s. 512, 558].

Другий компонент аналізованих назв поселень ***-поль (>-піль)*** може співвідноситися як з грецьким апелятивом ***polis*** — „місто, замок", так і зі слов'янським ***поле***. Сучасна форма компонента, на жаль, не завжди є індикатором однозначного зв'язку з першим чи другим апелятивом. На якій основі виник той чи інший ойконім з компонентами ***-поль*** і ***-поле***, можна, гадаємо, встановити, лише спираючись на дані історичних пам'яток. Проте і вони не завжди дають однозначну відповідь на поставлене питання. Наприклад, назва м. *Тернопіль* (давніше *Тарнополь*, оскільки походить від прізвища Я. Тарнавського) у польськомовних пам'ятках XVI ст. найчастіше іменується *Tarnopolie* in districtus trambowliensis [1564, ŹD, XVIII/I, s. 97], однак у наступних століттях це місто найчастіше називається *Тарнополь*, українське *Тернопіль* (як результат асоціації з українським апелятивом ***терен*** чи ***тернове поле***); село *Загайпіль* на Покутті у писемних пам'ятках XIV—XVIII ст. вживається у формі *Загайполе*, а від кінця XVIII ст. і до наших днів лише у варіанті *Загайпіль*[25]. Подібне стосується й інших назв цього типу, наприклад: с. *Кам'янопіль* (Лв) уперше фіксується в документах XVI ст. у формі *Camionopolye, Kamionopolie* [1515, 1578, ŹD, XVIII/I, s. 74, 156], але з XVII ст. вживається у сучасному варіанті. Подібне спостерігаємо і в інших назвах з компонентом ***-піль***. Заміна компонента ***-поле*** на ***-поль (>-піль)*** і виникнення пізніших варіантів *Загайпіль, Кам'янопіль, Тернопіль* і подібних відбулися, найімовірніше, за аналогією до назв інших поселень на ***-поль***, які переходили у ранг містечок у XVI—XVII ст., на зразок *Єзупіль*. У той же час місто *Трипольо* на Київщині, що уперше згадується в Лаврентіївському літописі під 1093 р. (а існувало воно уже в 996 р.): *Трѣполь* [ЕСЛГН, с. 159], і під цією назвою уживалося аж до кінця XIX ст., сьогодні відоме як село *Трипілля*.

Напевно, частковим підтвердженням того, що назви з компонентами ***-поль (>-піль)*** і ***-поле*** у середньовіччі однаково асоціювалися з грецьким апелятивом ***polis*** — "місто, замок", може бути той факт, що новостворюваним містечкам великі землевласники нерідко надавали назви, утворені не тільки від свого імені чи прізвища, але й від імен своїх дружин і, можливо, дочок, наприклад: *Ганнопіль* (Вн, Жт, Хм), *Єлизаветпіль* (Вл, Жт, Хм), *Людмилпіль* (Вл), *Маринопіль* (Жт, Хм), *Ольгопіль* (Вн, Мк), *Христинопіль* (Лв) та інші.

Як уже відзначалося, першофіксації ойконімів на ***-піль / -поль, -пілля, -поле*** у писемних пам'ятках різних століть, як і їх творення, є різними. За часом виникнення ойконіми досліджуваного типу можна звести до таких груп:

1. Назви поселень давньоукраїнського (княжого) періоду: *Трипольо* (> *Трипілля*), *Шепольо* (> *Шепель*).

2. Назви поселень давньоукраїнського періоду (XIV—XVII ст.): *Білопіль* (Вл), *Бориспіль* (Кв), *Горностайпіль* (Кв), *Єзупіль* (ІФ), *Загай-*

[25] Бучко Д. Походження назв населених пунктів Покуття.— С. 73.

піль (ІФ), *Краснопіль* (Рв), *Миропіль* (Жт), *Остропіль* (Хм), *Томашпіль* (Вн), *Ямпіль* (Вн, Кв, Лв, Хм) та інші.

3. Назви поселень новоукраїнського періоду (кінець XVIII—XIX ст.): *Богопіль* (Мк), *Костопіль* (Рв), *Маріуполь* (Зп), *Овідіополь* (Од), *Ольвіополь* (Мк), *Севастополь* (давній Ахтіар), *Сімферополь* (давній Акмечеть) та інші.

4. Назви поселень XX ст., головним чином післявоєнного періоду, що з'явилися у результаті перейменування чужоземних, відетнонімних або ж „неблагозвучних" чи неідейних назв, наприклад: *Бабинопілля* < Акрешори (ІФ), *Білопілля* < Малі Жджарки (Дн), *Високопіль* (Дн) < Гофенфельд, з нім. *hofen* „двірський", *Feld* „поле"; *Добропіль* (Дн) < Райхфельд, з нім. *Reich* „держава" і *Feld* „поле", *Зеленопілля* (Лг) Грінфельд, з нім. *grin* „зелений" і *Feld* „поле", *Кам'янопіль* (Мк) < Штейнфельд, з нім. *Stein* „камінь" і *Feld* „поле", *Чистопілля* (Од) < Казимирівка, *Ямпіль* (Лв) < Пруси та інші.

За семантикою першого члена досліджувані композитні назви поділяємо на: а) відантропонімні; б) відапелятивні (топографічні). Відмінність між назвами цих груп не завжди є абсолютно чіткою, тому в окремих випадках різні дослідники нерідко зараховують конкретні назви то до першої, то до другої груп. Так, назва ряду сіл *Ямпіль* у різних областях України (Вн, Дц, Кв, Лв, См, Тр, Хм) часто пояснюється у краєзнавчій літературі як поєднання двох апелятивів — ***яма*** і ***поле***. Насправді ж ця назва є відантропонімного походження і не має жодного стосунку до апелятива ***яма***. Сучасний варіант ойконіма *Ямпіль* утворився у результаті асимілятивних змін, які відбулися в першому компоненті назви поселення *Ян-піль:* приголосний ***н*** під впливом наступного губного приголосного ***п*** зазнав асиміляції за місцем творення і змінився на ***м***, звідси *Янпіль > Ямпіль.* Не випадково ойконім *Ямпіль* у писемних пам'ятках XVI ст. на території Рівненської і Тернопільської областей називається *Янушполе, Янушполь:* opp. Januszpole... miasto *Januszpol* [1570, 1582, ŹD, XIX, s. 15, 127]. Аналогічно виникли й варіанти назв *Юліямпіль* < *Юліянпіль* (Вн), *Юр'ямпіль* < *Юр'янпіль* (Тр).

Репрезентовані в основах досліджуваних ойконімів України антропоніми є різного походження: одні з них є автохтонними слов'янськими іменами на зразок *Борис(піль), Влади(піль), Дружко(піль), Крупич(поле), Горностай(піль), Миро(піль),* інші, значно чисельніші,— календарними хрещеними іменами: *Адам(піль), Антоно(піль), Єлизавет(піль), Івано-(піль), Костянтино(піль), Марино(піль), Ольго(піль), Ониш(піль), Петро-(пілля), Миколай-Поле, Михай(поле).* Характерно, що в основах цієї моделі ойконімів, як у жодній іншій слов'янській моделі топонімів, репрезентується значне число жіночих імен, наприклад: *Варваро(пілля), Ганно(пілля), Єлизавет(піль), Катерино(піль), Любо(піль), Марино(піль), Насто(піль), Ольго(піль)* та інші, усього 15 різних імен. У польських топонімах на ***-поль*** теж досить часто уживаються жіночі імена, їх дев'ять; чотири з них є такими ж, як і українські: *Ганнополь, Катеринополь, Маринополь, Софіполь (*польс. *Zofipol*), а ще *Вандополь, Веронікополь, Геленополь, Евополь, Тересполь.*

У групі відантропонімних ойконімів виділяємо ще посесивні та пам'яткові назви. До перших належать: *Горностайпіль, Тернопіль, Христинопіль, Ямпіль* та інші, а до других — ойконіми *Єзупіль, Богопіль, Маріу-*

поль, Овідіополь та інші. Критеріями розмежування перших і других є позалінгвальні фактори. Так, м. *Єзупіль* виникло наприкінці XVI ст. на місці с. Чешибіси; власник села граф Потоцький, засновуючи у 1598 р. на основі названого села містечко, щоб уникнути асоціації з *бісом*, дав йому назву *Єзупіль, Єзуполе* (польс. *Jezus* — Ісус). У 1946 р. це поселення було перейменовано у Жовтень, однак у 1991 р. йому повернуто давню назву *Єзупіль*. Пам'ятковими є також назви населених пунктів: с. *Богопіль* (Мк), ця назва уживалася з 1791 по 1919 р., сучасний її відповідник *Первомайськ*[26]; м. *Маріуполь* засноване греками-втікачами з Криму у 1779 р. і назване на честь дружини російського царя Павла — Марії [Ник., с. 139]; м. *Овідіополь* (Од), давніше Хаджи-дере, назване у 1789 р. на честь давньоримського поета Овідія, який був засланий у ці краї на початку нової ери [Ник., с. 303]; м. *Ольвіополь* назване на честь літописного грецького міста Ольвія, а у 20-х роках XX ст. його перейменовано у *Первомайськ*[27] Пам'ятковою є, можливо, також назва поселення *Мар'ямпіль*. Вона, як писав О. Ванагас, могла утворитися від найменування католицького ордену ***маріям*** < marijonai[28]. В. Котович[29] схильна виводити цю назву від чоловічого імени Мар'ян, порівняймо також болг. Мариям [Мор., с. 119]. Виникнення і вживання ойконіма *Мар'ямпіль* у топонімії різних областей України (Вл, Жт, Кв, ІФ), а також у топонімії Білорусі та Литви, цілком імовірно, спричинене саме назвою вказаного ордену.

Важливо, що календарні хрещені імена, які репрезентуються в основах ойконімів досліджуваної моделі, практично завжди вживаються лише у повній або офіційній формі, наприклад: *Іванопілля, Маркопіль, Марфопіль, Настопіль, Орестопіль, Петропіль, Семенопіль, Франкопіль*. Разом з тим в окремих випадках вживаються також імена в усічених та усічено-суфіксальних варіантах на зразок: *Антопіль* < Анто(но)піль, *Костопіль* < Кост(янтин)опіль, *Михайполе* < Михай(ло)поле, *Онишпіль* < Они(сим)піль, *Софіпіль* < Софі(я)піль, *Терешпіль* < Тере(нтій)піль, *Філіопіль* < Філі(м)о(н)піль, *Юрпіль* < Юр(ій)піль та інші. В основах окремих ойконімів представлені варіанти імен іменника польською мовою: *Марцепіль* (<польс. *Marcin*, укр. *Мартин*), *Томашпіль* (польс. *Tomasz*, укр. *Хома*), *Ямпіль* (<польс. *Jan*, укр. *Іван*).

Слов'янські автохтонні імена, що засвідчені в основах досліджуваних ойконімів, теж є різного походження та структури. Одні з них є відкомпозитними дериватами, які виникли у результаті усічення постпозиційного компонента або лише його частини, наприклад: *Борис-піль* (<Борис < Ворислављ), *Виш-піль* (<Виш < Вишеслављ — Туп., с. 512), *Владипіль* (<Влади < Владислављ < Володислављ), *Злато-піль* (< Злато < Златослављ — Мор., с. 91), *Миро-піль* (< Миро < Мирослављ), *Переям-піль* (<*Переям <*Переямиръ, пор. Переятичъ, Переяславъ — Туп., с. 301, 689), *Ясо-піль* (<Яс <*Яс(номиръ), *Яс(номужъ), порівняймо: Белимиръ, Черномиръ, Черномужъ, Чернислављ — Мор., с. 10, 206) та інші.

---

[26] Лобода В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя.— С. 176.

[27] Там само.

[28] Ванагас А. Сложные ойконимы Литвы...— S. 232.

[29] Котович В. Походження назв населених пунктів Опілля.— Дрогобич, 2000.— С. 98.

Інші особові назви є простими відапелятивними іменами чи пізніши-ми прізвиськами, або ще прирівнюваними до імен апелятивами. Такі імена можуть бути як безсуфіксними, так і суфіксальними. Ось кілька прикладів: *Горностайпіль* (<Горностай — Мор., с. 62), *Дружкопіль* (<Дружко — Туп., с. 135 < *Друг — ько), *Княжпіль, Крижопіль* (<Крижь — Мор., с. 106), укр. діалектне *криж* — „хрест, міра", *Чемерпіль* (<Чемерь — Туп., с. 423).

Частина слов'янських автохтонних імен, репрезентованих в основах досліджуваних ойконімів, може бути кваліфікована або як відкомпозитні, або ж як відапелятивні, наприклад: *Добропіль*: 1) Добро- (<Доброславъ — Мор., с. 73), 2) Добро (Князь Добро — Туп., с. 129); *Златопіль:* 1) Злато- (<Златославъ — Мор., с. 91), 2) Злато (Злато — Мор., с. 91); *Краснопіль:* 1) Красно- (<Краснородъ — Мор., с. 105), 2) Красенъ [Мор., с. 105]; *Світлопіль*: 1) Світло- (<Світлоушъ — Мор., с. 174), 2) Світла (Мор., с. 174); *Твердопілля:* 1) Твердо- (<Твердославъ — Мор., с. 191), 2) *Твердо, порівняймо Твердята, Твертко [Мор., с. 191].

У відапелятивних (топографічних) ойконімах на ***-піль*** ***(<-поль)***, ***-пілля, -поле*** першим компонентом найчастіше виступають якісні та відносні прикметники і лише в поодиноких випадках іменники, числівники та імперативи. За семантикою першого члена відапелятивні назви поселень можна поділити на такі групи:

1. Ойконіми, першим членом яких є якісний прикметник на означення кольору, розміру, форми чи іншої ознаки об'єкта: *Білопіль(-пілля), Зеленопіль(-пілля), Світлопіль(-пілля), Червонопілля; Великопілля(-поле), Довгопілля, Кривопілля, Рівнопіль(-пілля), Широкопілля; Високопіль(-пілля), Вишнопіль; Новопіль(-пілля), Добропіль(-пілля), Златопіль, Пустопілля, Ряснопіль, Твердопілля, Чистопіль(-пілля), Яснопілля* і інші.

2. Ойконіми, препозиційний член яких вказує на соціальну ознаку: *Вільнопілля, Вірнопілля, Лихопілля, Мирнопілля, Чеснопіль.*

3. Ойконіми, препозиційний компонент яких називає різні типи об'єктів на місцевості: *Вершинопілля, Лісопіль, Лутопіль, Скалопіль, Тернопілля, Хмизопіль* та подібні.

4. Ойконіми, перший компонент яких є числівником: *П'ятипілля, Трипілля, Шестипілля*; сюди ж, напевно, слід зарахувати й ойконім *Шепель < Шепіль*, що міг утворитися з *Ше(сти)піль.*

Посесивні та пам'яткові ойконіми досліджуваного типу щодо відапелятивних (топографічних) є не тільки чисельнішими, але й давнішими. Підтвердженням цього може бути, по-перше, час фіксації перших назв в історичних пам'ятках, по-друге, наявність у відапелятивних назвах поселень складених дво- чи навіть трикомпонентних форм переважно з препозиційними атрибутивами ***мало-, ново-, старо-*** і подібними, наприклад: *Малоконстантинопіль* (пор. Константинопіль), *Ново-Златопіль, Ново-Севастополь, Новий Миропіль, Старий Миропіль, Другий Ново-Краснопіль, Перший Ново-Краснопіль* і подібні.

Підсумовуючи сказане, слід додати, що більшість композитних ойконімів на ***-город*** і ***-піль / -поль***, першим компонентом яких виступають антропоніми, виражає посесивність, наприклад: *Івангород, Степангород; Бориспіль, Горностайпіль, Тернопіль, Христинопіль* та інші.

Оскільки середньовічні українські назви поселень на ***-піль*** ***(< -поль)*** < гр. ***polis*** — „місто, замок" семантично є тотожними з давньоукраїнськи-

ми літописними назвами з компонентом **-город** на зразок: *Білгород, Вишгород, Звенигород, Новгород*, тобто перші і другі виражають безпосередній зв'язок з денотатом, називаючи тип поселення, тому не виключено, що масове використання ойконімів з компонентами **-поль, -поле** при номінації численних новостворюваних міст на маґдебурзькому праві в Україні було спричинене, з одного боку, давньоукраїнською традицією відображати в назві тип об'єкта, а з другого — даниною моді, яка існувала у середньовічній Європі на стилізовані на грецький лад найменування.

Назви поселень на **-піль, -поль, -поле**, незалежно від семантики постпозиційного компонента, можуть виражати посесивність або топографічність. Однозначно відапелятивними є ті композитні ойконіми, першими (препозиційними) членами яких виступають: а) атрибутиви на зразок: *Білопіль, Вишпіль, Доброполе, Краснопіль* і подібні; б) апелятиви на означення різних об'єктів на місцевості, наприклад: *Кам'янопіль, Лугопіль, Лісопіль, Скалопіль, Хмизопіль* і інші. Практично усі ойконіми з компонентом **-город** є відапелятивними. Виняток становлять лише давні назви *Івангород, Спепангород*, а також значно пізніші *Комаргород, Микгород, Томашгород*. Назви з компонентом **-град** є цілком новими, найчастіше пам'ятковими або навіть штучними дериватами.

Умовні скорочення

ЕСЛГН — Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— 253 с.

Мор. — Морошкин М. Славянский именослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке.— Санкт-Петербург, 1867.— 108с. + 213 с.

Ник. — Никонов В. Краткий топонимический словарь.— Москва, 1966.— 509 с.

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Ипатиевская летопись.— Москва, 1962.

Туп. — Тупиков Н. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. 6.— 857 с.

AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej.— Lwów, 1868—1935.— T. I—XXV.

SG — Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880—1895.— T. 1—15.

ŹD — Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902.— T. XVIII.— Cz. I; Warszawa, 1894.— T. XX; Warszawa, 1894.— T. XXI.

Вл — Волинська обл.
Вн — Вінницька обл.
Дн — Дніпропетровська обл.
Дц — Донецька обл.
Жт — Житомирська обл.
Зп — Запорізька обл.
ІФ — Івано-Франківська обл.
Кв — Київська обл.
Кг — Кіровоградська обл.
Кр — Кримська обл.
Лв — Львівська обл.
Лг — Луганська обл.
Мк — Миколаївська обл.
Од — Одеська обл.
Пл — Полтавська обл.
Рв — Рівненська обл.
Тр — Тернопільська обл.
Хк — Харківська обл.
Хм — Хмельницька обл.
Хс — Херсонська обл.
Чг — Чернігівська обл.

Ірина ФАРІОН

Національний університет „Львівська політехніка" (Львів. Україна)

ІДЕНТИФІКАЦІЙНА ФУНКЦІЯ АНТРОПОНІМА ЯК СКЛАДНИК ЙОГО ОНТОЛОГІЧНОЇ ПРИРОДИ

Антропонім не лише складник лексичної системи мови — це найстійкіший факт культури і найважливіша її засада, позаяк народження людини, як і самої реалії,— це її називання.

Культура антропонімного називання — це згущений вияв провідної тенденції розвитку суспільства. Це випнута проблема взаємозв'язку мови і культури, які нагадують космічні зв'язки між галактикою — *мовою* та планетами — *різними формами культури* (релігія і філософія, державний устрій, мистецтво, побут і звичаї тощо). Усі ці форми культури існують в охопі мови, і не лише як в оболонці, а як значною мірою власне нею зумовлені явища. Перефразовуючи М. Гайдеґґера, визначимо *мову* як дім, у якому господарює *культура*. Себто, за його дефініцією, це той рівень розвитку суспільства, який характеризується властивими тільки певній добі і певному народові матеріальними та духовними цінностями. Отож мова, крім очевидного засобу комунікації, є самою дійсністю, і навіть передумовою дійсности. Трактування її лише як одного з засобів вираження культури — це обмежено-матеріалістичне розуміння, згідно з яким призначення мови полягає у її комунікативній функції,— так, ніби призначення хліба у тому, щоб його споживати, а не в тому, щоб завдяки йому жити. Мова існує не для того, щоб її лише використовувати, а для того, щоб у ній здійснюватися. Такий підхід забезпечить мові її потужне розгортання і найперше через її недопізнану іманентну природу, що подібна до батарейки, заряджувану від себе самої. Прагматично-матеріалістичний підхід до мови як засобу спілкування завжди налаштовує на поверховий вибір будь-якого іншого засобу, бо ж важливим є лише зрозуміння акту комунікації, а не проникнення у буттєву сутність мови. У такий спосіб мова втрачає саму себе, бо ж інтенсифікує лише одну з функцій, а решта, як незадіяні, атрофуються. Саме в контексті *онтологічної природи мови* особливе місце посідають *антропоніми* (і оніми взагалі) — згущені слова, що, як і всякі слова, але *більшою мірою,* є пінистою енергією духа і фокусами суспільної енергії[1]. Спробуймо це довести, розкривши спочатку онтологічну природу оніма, що, наче маленька шкатулка у велику,

[1] Флоренский П. Имена // Опыты: Литературно-философский ежегодник.— Москва, 1990.— С. 368.

вміщений у згадану онтологічну природу мови, але зі своєрідним наповненням і сутністю.

У чому ж полягає онтологічність імени? Видається, що найскладнішими є очевидні речі, наприклад, саме наше життя, а в антропонімійній площині — наречення кожної людини, яке до того ж обов'язково передбачає сув'язь суспільно-культурних традицій та мотивацій, які, зрештою, стають зупиненим словесно-іменним зрізом певного часу. Ім'я як згусток ментальних та суспільних процесів є власне тим невловимим теперішнім, що зависло між минулим і майбутнім. Це словесна точка, з якої поступово прядеться нитка життя людини. Отримати ім'я — означає вкоренитися і через це знайти вічність. Людина без імени не просто не є суспільним суб'єктом, вона не є сама для себе. Варто у цьому контексті згадати великих класиків літератури, зокрема О. Бальзака, який, створюючи свої романи, вважав, що ім'я має підходити героєві, „як ясна до зуба, як ніготь до пальця". Далі розгортає цю яскраву іменну метафору В. Ґете: „Ім'я людини — не плащ, що вільно колихається у неї на плечах, який можна пригладжувати та обсмикувати, а щільно, наче шкіра, прилеглий одяг. Його не можна скребти і різати, не поранивши самої людини". Зрештою, відомий Франків образ мови, як шкіри, якою не можеш замінитися з ким іншим без окалічення своєї душі, легко проектується у духовну важкість, а то й неможливість безпричинно змінювати власне ім'я. Бо воно не просто плащ, і не шкіра — воно духовна енергія предків, воно знак їхнього буття і нашого теперішнього та майбутнього. Наші предки, називаючи своїх дітей давніми слов'янськими відапелятивними іменами на зразок Вовк, Весна, Продан тощо та давніми слов'янськими іменами-композитами типу Будимир, Бойслав, Ярополк насправді закладали цими онімами програму життя новонародженого. Бо вони вірили у *слово*, що дорівнювало самому життю: скажу — і станеться. Зрештою, це і всім відома Біблійна теза, у якій відображено таке саме сприйняття слова-імени у новій філософії буття — християнстві. Згадаймо Христові слова про духовну творчу функцію мови: „Дух — ті слова, що їх я вимовив до вас, вони й життя"[2], а також Псалми Біблійні, що насичені проханням апелювати власне до імені Господнього: „[...] хваліте *ім'я* Господнє. Нехай *ім'я* Господнє буде благословенне віднині і повіки. Від сходу сонця і до його заходу хвальне *ім'я* Господнє" (Пс. 113, с. 685); „Ти ж Господи, о Боже, чини зо мною ради Твого *імені!*" (Пс. 109, с. 684); „Не нам, о Господи, не нам, а *імені* Твоєму дай славу [...]" (Пс. 115, с. 686); „І я прикликав *ім'я* Господнє: „О Господи, благаю, спаси мою душу!"" (Пс. 116, с. 687); „Обсіли мене, наче бджоли, палили, мов вогонь з тернини, *ім'ям* Господнім я їх розіб'ю", „Усі народи мене обступили, *ім'ям* Господнім я їх розіб'ю" (Пс. 118, с. 687); „Благословенний той, що приходить в *ім'я* Господнє!" (Пс. 118, с. 688); „Я згадую, о Господи, ночами Твоє *ім'я* і бережу закон Твій" (Пс. 119, с. 689); „Обернись до мене й змилуйся надо мною, як Ти звичайно робиш із тими, що люблять Твоє *ім'я*" (Пс. 119, с. 692)[3] тощо.

---

[2] Цит. за: Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності).— Львів, 2000.— С. 22.

[3] Святе Письмо Старого та Нового Завіту // United Bible Societies.— 1991.

Хоч знаємо, що друга заповідь Божа вчить: „Не взивай намарне *імені* Господа Бога Твого". Бо воно наче надпотужне світло, яке осліпити може: „Слово Твоє — світильник перед ногами в мене, світло на моїй стежці" (Пс. 119, с. 691). Образно кажучи, ім'я — як самоцвіт, що увінчує і увічнює кожного, а інколи і спопеляє. Засадниче у двох різних світоглядах — язичництві і християнстві — об'єдналося. І хоч би тому, що життя тривало. І власне воно — це життя — і є словом. Тому, як зазначає російський учений і релігійний діяч початку XX ст. Павло Флоренський, церква оцінює ім'я як тип, як духовну конкретну норму особистісного буття, як ідею. Лише вивчивши церковне і загальнолюдське розуміння імен як формотворчих сил, що насправді поєднує онтологічно всіх своїх носіїв, можна засвоїти вчення про покровительство святих і наслідування їх[4]. Вбачаючи у слові, а зокрема у слові-імені, дію, учений зазначає, що власне через ім'я виражено тип особистости, її онтологічну форму, яка визначає надалі духовну і душевну структуру людини[5]. Аби попередити звинувачення у неправдоподібності онтологічно-креативної функції власного імени П. Флоренський розкриває, на нашу думку, трансцендентну (потойбічну) природу іменного знака, який становить єдність трьох начал: верхнього, нижнього і середнього. Якщо верхнє начало імени — це чистий індивідуальний промінь божéственного світла, першообраз досконалости, що мерехтить у Святому цього імени, то нижнє його начало сягає гієни як абсолютне спотворення божественної істини цього оніма. Середня ж точка — це моральна байдужість. А все це разом становить один духовний тип імени, як, зрештою, будь-який факт нашого життя, що є складною діалектичною єдністю і рушієм поступу. Себто з тим самим іменем можна бути і святим, і обивателем, і навіть негідником: „Світло визначає тьму, щоб бути світлом"[6], як добро визначає зло, щоб бути добром. Правди, наголошує видатний релігійний діяч Ентоні де Мелло, не можна віднайти у формулах. І на підтвердження свого висновку наводить оповідку „Назвати первістка": „Коли прийшов час назвати первістка, чоловік та жінка почали сваритися. Вона хотіла назвати його на честь свого батька, він — на честь свого. Врешті-решт звернулися по допомогу до равина, щоб той розсудив їх.

— Як звали твого батька? — запитав равин чоловіка.

— Абія.

— А як звали твого батька? — запитав він його дружину.

— Абія.

— То у чому річ? — збентежено дивувався равин.

— Бачите, раві,— мовила жінка,— мій батько був людиною ученою, а його батько був конокрадом. Як же можу я дозволити моєму синові мати ім'я такого чоловіка.

Равин задумався, позаяк справа справді була делікатна. Він не хотів, щоб якась одна сторона почувалась у виграші, а інша у програші. Отож врешті-решт він сказав: „Ось що я вам пропоную зробити. Назвіть хлоп-

---

[4] Флоренский П. Имена.— С. 368.

[5] Там само.— С. 394.

[6] Лосев Л. Ф. Философия имени // Лосев Л. Ф. Из ранних произведений.— Москва, 1990.— С. 127.

чика Абієм. Тоді почекайте та подивіться, чи стане він ученим, чи конокрадом. Тоді знатимете, на честь кого його названо"[7].

„Людина стає такою саме відповідно до власного імени"[8],— зазначає П. Флоренський. Цю ідею автор намагалась розгорнути у дослідженні про зміну імен апостолів Симона на Кифу, по-грецькому „Петра", себто Петра, який і став основою — каменем Католицької Церкви; єврейського Савла на латинського Павла, бо саме у римлян мав проповідувати цей апостол, через що й змінив ім'я; називання князів Київської Руси іменами-композитами як знаками високої язичницької культури зі словомдією та їхнє перейменування з прийняттям християнства, яке насправді не було доконечним перейменуванням, себто переходом до іншого культурного пласта, позаяк не раніше ніж до XIV ст. побутує їхнє двойменння, як і двовір'я; перейменування монахів у постригові іменами обраних святих для наслідування їхньої долі; зрештою, перейменування дітей-сиріт у радянських колоніях на Октябрин, Віленів, Ревволів (< „революционная волна") тощо — це, зрозуміло, не зміна одягу, згаданого „плаща",— це демонстрування нової верстви культури, чи радше в останньому прикладі антикультури, у якій творитиметься адекватне життя людини[9].

Стосовно відповідности життя людини її власному імені як синтезові, за П. Флоренським, його верхнього, нижнього і середнього начал, чи, скажемо, берегів, між якими тече різнорідна за природою ріка, є цікаве спостереження видатного російського ономаста В. Ніконова: „Ім'я непереможного правителя передавали спадкоємцям як славу предка, використовували як політичний козир (аргумент законности зазіхань нащадка на трон, обіцянка тих самих перемог тощо), доки безталанні послідовники не скомпрометували його. Успіх Івана Калити, збирача руських земель, сприяв повторенню його імені серед претендентів на шапку Мономаха, доки печальна доля Івана V та Івана VI не відштовхнула спадкоємців", а могутність Карла Великого (лише у Швеції на престолі було 15 Карлів) перетворила його ім'я в загальну слов'янську назву *король*[10] — процес деантропонімізації тут зумовлений онтологічною природою цього антропоніма, що став апелятивом.

Онтологічність антропоніма („іменем твоїм живу") — це початок буття людини, її тривале і розмаїте перебування, неминуча смерть, але і неминуча вічність, згорнута в ім'я та прізвище, які з часом якщо і не заохочують пізнати чиєсь життя, то фіксують сам факт буття людини. А серед найстрашніших біблійних проклять читаємо: „Потомство його нехай згине, у другім поколінні ім'я їхнє хай буде стерте" (Пс. 110, с. 684). Образною наповненістю висвічуються тут згадані імена *Савла, Павла* у антропонімно безцінному спогаді Олени Теліги: „Моїм товариством були „істінно русскіе люді" з табору Денікіна та Врангеля, з ними я приятелювала, читала Гумільова, громила сепаратистів, і знаєте, як це сталося, що я з такого гарячого *Савла* стала не менш гарячим *Павлом*? З гордости"[11].

---

[7] Мелло Ентоні де. Молитва жаби.— Львів, 1999.— Т. 1.— С. 177—178.

[8] Флоренский П. Имена.— С. 403.

[9] Фаріон І. Д. Когнітивно-креативний аспект антропонімійної лексики // В пространстве филологии.— Юго-Восток; Донецк, 2002.— С. 188—198.

[10] Никонов В. А. Имя и общество.— Москва, 1974.— С. 13—14.

[11] Цит. за: Лизанчук В. Навічно кайдани кували.— Львів, 1995.— С. 367.

У просторі цієї онтологічности антропонім стверджує себе через низку функцій, одну з яких і розглянемо.

Ідентифікаційна функція

Із латинської identifico — „ототожнюю", отже, ідентифікація — це ототожнення, уподібнення, прирівняння[12]. На перший погляд, застосування цієї функції до антропонімійної чи взагалі онімійної лексики не цілком відповідне, адже зокрема антропонім — це, власне, виділення з-поміж інших. А натомість у сучасній українській мові функціонує близько 600 чоловічих та понад 450 жіночих імен[13] на понад 40 мільйонів українців. До слова, у Давньому Римі кількість імен взагалі обмежувалася лише вісімнадцятьма, а словник Н. Тупікова фіксує 5300 чоловічих і 50 жіночих імен, з яких 5 тисяч давньоруські[14]. Звичайно, значно більшу кількість становлять прізвища як найпізніший знак ідентифікації українців, однак самих лише Мельників, для прикладу, у телефонному довіднику Львова — 268, Ковалів — понад 200, Морозів — понад 100, Вовків — понад 90 тощо.

Незаперечність поняття „ототожнення—ідентифікація" на основі цих прикладів очевидна. Однак діалектична природа будь-якого явища, і зокрема ідентифікації, засвідчує, що антропонім, як зазначає В. Ніконов, „не тільки розділяє, але і вводить у ряд. Ім'я пов'язує носія з іншими носіями цього самого імени, із тою самою групою суспільства, в якій воно прийняте, незалежно від його вихідного етимологічного значення"[15]. Називаючи себе, представники певного роду найперше усвідомлюють своє походження від одного предка, але водночас і відособлюють себе цим від інших: „Язичницькі уявлення слов'ян про Рода, про духів-покровителів сім'ї, поклоніння предку-родоначальнику, віра в імена-обереги — ось ті основні мотиви, що змушували шукати мовних, антропонімічних засобів, які б об'єднували у спільну групу представників однієї родини, протиставляючи її всім іншим кровнородовим групам"[16]. Це означає, що ім'я як універсальний знак є водночас і власне мовно-національним витвором навіть усупереч первісному чужомовному етимонові. Якщо органічно спілкуватися з допомогою якоїсь мови можуть лише носії цієї мови, то саме для носіїв цієї мови існують самобутні антропонімолексеми як автохтонний або національно перетворений мововитвір. У більшості універсальних антропонімів на зразок *Івана* (франц. *Жан*, англ. *Джон*, нім. *Йоганнес* (Ганс), сканд. *Юхан*, ісп. *Хуан*, італ. *Джованні*, польс. і чес. *Ян*, молд. *Іво*, євр. *Jōchanan*), чи *Гаврила* (лат. *Gabriel*, старосл. *Гавриилъ*, білор. *Габрыэль*, польс. *Gabrel*, серболуж. *Fridrich*, чес. *Bedřich*, *угор. Gabor*, рум. *Frederic*, молд. *Гаврил*) це нагадує спільний пласт індоєвропейської лексики типу *мати* (пор. індоєвроп. **mater*, давньоінд. *mātár*,

---

[12] Пустовіт Л. О., Скопенко О. І. та ін. Словник іншомовних слів.— К., 2000.— С. 450.

[13] Скрипник Л. Т., Дзятківська Н. П. Власні імена людей. Словник-довідник.— К., 1996.

[14] Системы личных имен у народов мира.— Москва, 1986.— С. 370.

[15] Никонов В. А. Имя и общество.— С. 14.

[16] Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах.— Ужгород, 1999.— С. 22—23.

грец. *mētēr*, лат. *māter*, вірм. *mair*, нововерхньонім. *Mutter*, латис. *mâte*, лит. *móto* „жінка, дружина") тощо.

Однак саме набуття цією лексикою диференційних фонетично-морфологічних і словотвірних ознак у різних мовах і забезпечує цим мовам різність, а відтак окремість, подібно до того, як мова є не стільки засобом позначення думки, як засобом її перетворення і творення[17]. Себто, як зазначає відомий культуролог і філософ Л. Лосєв, „щоб існувати, треба від когось відрізнятися"[18].

Сліди фонетико-морфологічного і словотвірного засвоєння християнських імен староукраїнською мовою засвідчені вже пам'ятками давньоукраїнського періоду (XI—XIV ст.), у яких, як зазначає Р. Керста, поряд із адаптованими іменами типу *Данило* < *Данилъ; Иванъ* < *Иоаннъ; Михалъ* < *Михаилъ; Тоудоръ* < *Феодоръ; Фролъ* < *Флоръ* тощо широко представлені і похідні форми на зразок Алєксѣико, Андрихъ, Фєдорко, Иванко, Пашко, Пєтрило, Стєпанєць, Василько, Васко тощо[19].

Після розпаду Київської Руси християнські імена поглиблюють свою специфічну фонетично-морфологічну й словотвірну адаптацію у руслі розвитку української мови, білоруської чи російської, а історичний зріз XVI ст., як засвідчує ґрунтовне дослідження Р. Керсти,— це вже адаптовано-трансформовані форми, за якими подекуди не завжди легко дошукатися іншомовного твірного антропоніма типу: *Опанас* (< *Афанасий*), *Окула* (< *Акила*), *Остапко* (< *Євстафий*), *Омелян* (< *Ємилианъ*), *Веремко, Верешко* (< *Иєрємия*), *Юсько* (< *Иосифъ*) та особливо серед суфіксально нарощених та усічених форм типу: *Мель-к-о* (*О-мел-к-о* < *Ємилианъ*); *Дрон-ець* (< *Андроникъ*), *Мин-ч-укъ* (< *Мин-к-о* < *Мина*), *Кирста* (< *Христофоръ*), *Ри-ц-онъ* (< *Григорий*), *Гри-н-д-ей* (< *Гри-н-д-а* < *Григорій*), *Нич* (< *Нич-ипір*), *Ма-х* (< *Матвій*), *Зи-х* (< *Зиновій*) тощо. Адаптувавшись, ці імена стали знаками нової, але самодостатньої культури, хоч і в єдиному полі християнської філософії. Слушно висловився у цьому контексті О. Потебня: „Поширення культури одного народу на інший видається нам об'єднанням народів лише доти, доки ми витаємо у холодних висотах абстракції. Це так, як єдине в собі християнство розлилось цивілізованим світом цілим ланцюгом християнств, доволі відмінних між собою: воно є і східне, і західне, і українське, і російське"[20]. Передує цьому теоретичному узагальненню великого вченого думка його учителя В. фон Гумбольдта, який уважав, що „жоден народ не міг би оживити і запліднити чужої мови своїм духом без того, щоб не перетворити цієї мови в іншу"[21]. Так, староєврейські, грецькі, латинські та ще й у старослов'янській одежині імена через українську мову як одночасний засіб вираження і творення своєї культури, опинившись у чужому мовному горнилі, переплавились в антропонімоукраїнські форми, хоч були спершу геть чужим матеріалом. І зрештою цей матеріал, а зокрема твірна основа, цілком утратив своє „твірноосновне" значення, бо основним акумулятивним ідентифікатором є словотворчий формант як фундамен-

---

[17] Потебня А. Язык и народность // Мысль и язык.— Харьков, 1913.— С. 193.
[18] Лосев Л. Ф. Философия имени.— С. 53.
[19] Керста Р. Українська антропонімія XVI ст.— К., 1984.— С. 42.
[20] Потебня А. Язык и народность.— С. 191.
[21] Там само.— С. 204.

тальний будівельний матеріал кожної мови. За визначенням С. Роспонда, суфікси — це найкраща візитівка щодо мовної, а тим самим і етногенетичної належности носія власної назви[22]. Суфікс стає ідентифікатором не тільки щодо інших членів суспільства (серед них він виконує об'єднавчу функцію), але й щодо іншого суспільства, себто мовна (і не тільки) межа між суспільствами і є найбільш животворчою, бо власне вона, наче червона риска, підкреслює мовну, а отже, буттєву інакшість.

З огляду на зазначене можемо ствердити, що національномовна адаптація антропоніма — це один із надійних засобів ідентифікації: якщо я Іван, а не Йоган, то я українець; а якщо я, скажімо, Ваня, то Івасик — людина іншої етноналежности.

Однак сповна поділяємо і погляд видатного українського ономаста П. Чучки, який слушно застерігає, що „належність прізвищ та імен до іншомовних не є достатнім свідченням чужорідности їхніх носіїв"[23]. Це, зокрема, стосується історично складних регіонів, що пережили не одного завойовника на своїх теренах, а саме Карпатського регіону, де чимало прізвищ місцевих українців на підставі їхньої співзвучности з угорськими апелятивами мають статус місцевих українських діалектизмів угорського походження, наприклад: *Варґа* < угор. *varga* „чинбар", *Ковач* < угор. *kovács* „коваль", *Сабов* < угор. *szabo* „кравець". Це також стосується і прізвищ, які співзвучні з відповідними розмовними чи офіційними варіантами угорських чоловічих імен на зразок *Габор* < угор. *Gábor; Міклош* < угор. *Miklós, Ференц* < *Ferenc* тощо.

Не менш надійними, за дослідженням П. Чучки, є дані антропоніміки під час національної ідентифікації населення на українсько-словацькій межі, позаяк існує низка спільних прізвищ для обох етносів, наприклад: *Гривна, Зварич, Сливка, Шафран* тощо.

Промовистими щодо цього є і численні антропонімійні розсипи із Правобережної України наприкінці XIV — до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна), де мовно-культурна полонізація цих теренів спричинила трактування частини українських родин як польських лише на підставі однозвуччя прізвищ чи їхньої зумисної сполонізованої вимови. У такий спосіб, зазначає дослідниця Н. Яковенко[24], серед польської шляхти несподівано опинилися українці *Борщовські, Бучинські, Венгрини* (первісно — *Угриновичі*), *Вербицькі* (згодом *Вєжбицькі*), *Вербовські* (згодом *Вєжбовські*), *Галузовські* (згодом *Галензовські*), *Галчинські, Глуські, Головацькі* (*Гловацькі*), *Горайни, Гошовські, Корчовські, Ходаковські* та багато інших. Тут мимоволі напрошується анекдот, у якому промовисто обіграно ідентифікаційно-етнічні особливості польських прізвищ: „Коли Бог почав творити усякі народи, то наліпив шляхту із тіста, а русина виліпив із глини. Наліпив та й поставив на сонце, аби сохли. Якось туди забіг пес, то русина не рушив, бо був глиняний, а шляхту з тіста всю поїв. Тоді Бог сказав ангелові взяти пса за вуха і бити об дере-

---

[22] Rospond S. Struktura pierwotnych etnonimów słowiańskich // Rocznik Sławistyczny.— 1966.— T. 26.— Cz. 3.— S. 32.

[23] Чучка П. П. Антропонімія як засіб етнічної ідентифікації людності //Мовознавство.— 1988.— № 1.— С. 11—21.

[24] Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 242—243.

ва. Вдарив ангел псом об вербу — з пса вискочив шляхтич Вербіцький; вдарив об березу — вискочив Березовський; вдарив об бук — вискочив Буковський; вдарив об явора — вискочив Яворський"[25].

Із цього ж терену та часового зрізу маємо яскраві приклади прізвищ — етнічних ідентифікаторів, що вмотивовано історичним перебігом подій: для давніших часів (XIV—XV ст.) основний доплив до центральноукраїнського регіону становив тюркський збройний люд, що вливався до складу київсько-брацлавських феодалів: *Балагура, Булгак, Долмат, Колтак, Тавлуй, Шемет, Шепель.* Згодом частина бояр тюркського походження сховалася за власницькими прізвищами на ***-ський, -цький, -зький***, утвореними від належних їм поселень. Коли ж виникала потреба родової ідентифікації, слід було сягати давнього родового іменування, що вживалося до усталення відтопонімного прізвища української адаптації[26].

Що ж до вкраплень литовського і білоруського компонентів, то, як у випадку зі словацькими антропонімами Закарпаття, через ідентичність білоруських та українських імен вичленувати його досить важко. Легше впізнати литовців, імена яких марковані, наче лакмусовими папірцями,— суфіксами: *Недригайли, Пашути, Сирути, Судимонти, Бумонти, Довгайли.* На вірогідність молдовського походження вказують такі прізвища княжих родин: *Балики, Бринзи, Івони, Мушати, Сінгури*, а із земель Угорського королівства примандрували *Єштвани (Іштвани), Кашаї, Катуничі, Банки*, однак примандрувати з чужих земель додому могли і свої, тільки в чужій антропонімній одежині: „*Настка Стиранка* за два-три роки повертається з Угорщини додому вже як *Марія Гомбода* і наполягає на тому, що таке у неї тепер ім'я та прізвище через те, мовляв, що *стиранка* (себто страва „затирка") по-мадярському *гомбода*, а імені *Настка* там не знають і називали її Марцею"[27].

Зафіксовано і незначний відсоток германозвучних імен — Дорг, Бендерман, Гізель, Кімберк, Миштурт, Ершмугер, Ритель, Штимель, а вже на початку XVI ст. з'являються на Волині Лев Образцов та Бобер Тверитин[28] — від їхніх Образцових один крок у XVII ст. і до наших Аннушек, Вань та Аксюш, еволюція яких так блискуче виписана у „Боярині" Лесі Українки:

Ганна: *Я мало що Вкраїну пам'ятаю,*
а Банька тут уже й вродився.
Оксана: *Банька? Чому ж би не Івась?*
... А як же ти тут звешся?
Ганна: *Аннушка.*
Оксана: *Чи ба! Ганнушка.*
Ганна: *Ні бо, „Аннушка", Оксано.*
Оксана: *Не вимовлю. Проте ж воно нічого*

---

[25] Сенько І. М. Ім'я і прізвище як один із засобів етнічної ідентифікації у народних сміховинках-анекдотах // Ономастичні студії. Серія Філологія. Науковий вісник Ужгородського університету.— 1996.— С. 64.

[26] Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 170—171, 241.

[27] Потебня А. Проблема денационализации // Мова. Національність. Денаціоналізація.— Нью-Йорк, 1992.— С. 68.

[28] Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 241—242.

і по-московському, хто добре вміє.
А як по-їхньому Оксана буде?
Ганна: *Аксинья чи Аксюша.*
Оксана: *Щось негарно. Оксана мовби краще.*
Ти, Ганнусю, мене таки Оксаною зови[29].

Природно-асиміляційні процеси строкатого етнічного конгломерату відбувалися „в проукраїнському напрямі, реалізуючись через набуття православної конфесії і „руської" мови. Українська маса всмоктувала й розчиняла в собі іноетнічний елемент"[30], позаяк це відбувалося на її етнічних теренах та із власної волі прийшлих носіїв, але водночас тривали і протилежні процеси: неприродне насильне асимілювання українського антропонімікону на автохтонних теренах.

Отож, розглядаючи імена та прізвища як етнічні ідентифікатори, слід брати до уваги всю сув'язь взаємопереплетених чинників:

по-перше, власні назви є національними ідентифікаторами не меншою, а більшою мірою, ніж сама мова загалом, позаяк перебирають на себе функцію слів-концептів (від лат. concipio „збираю", у логіці — смисл знака-імени);

по-друге, оскільки це категорія назв, яка більшою мірою, ніж апелятивна лексика відзначена межимовною універсальністю та позамовною зумовленістю, то абсолютизація визначення етнічности лише за антропонімом хибна. І хоч би тому, що взагалі будь-яка абсолютизація призводить до абсурду. Себто Москалі, Волошини, Сербини не обов'язково такі за національністю, але обов'язковими були певні мотиви такої номінації, наприклад, відвідання цих країн давніми предками чи служіння у московській армії в ситуації з прізвищем Москаль або ще якісь мотиви навколоетнічного поля; для прикладу: *Варги* (< з польс. *warga* „губа"), *Витрикуші* (< з польс. *wytrykusz* „дозорець церковних речей, свічкар"), *Банахи* (з польс. *banach* „незґраба, нечемна дитина, вид грушок"), *Бонди* (< з польс. *Będa* „гроші зароблені невільником", „буханець хліба", „бурка, опанча") не цілком свідчать про номінацію поляків, бо ці антропоніми — похідні від діалектизмів польського походження у наддністрянському говорі; Донцови, Волкови, Шевцови, Белясіки, Якимішини, Дзяки є аж ніяк не росіянами чи поляками, а лише тавром завойовницької асиміляції, позаяк це українські Донці, Вовки, Шевці, Білясики, Якимишини, Дяки;

по-третє, розчленована структура антропоніма — це можливість прочитати його з допомогою ключа-суфікса, бо антропонімотворчі суфікси — це інформаційно-національні коди.

Для прикладу, неповторні прізвищеві форманти українців ***-енк-о; -ук, -юк, -чук; -ишин;*** росіян: ***-их, -аго;*** білорусів: ***-онак;*** угорців ***-фі;*** грузинів ***-дзе, -швілі;*** вірмен ***-янц*** (***-анц, -енц***) або ***-ян,*** хоч існують і спільні патронімні суфікси, що, наприклад, об'єднують по кілька слов'янських мов: ***-ськ, -ів, -ич, -ович, -ак, -як, -овець, -инець, -ик*** (ми подали їх в українському фонетичному варіанті);

---

[29] Леся Українка. Бояриня.— К., 1991.— С. 54—55.
[30] Яковенко Н. М. Українська шляхта...— С. 243.

по-четверте, слід розрізняти поняття природної адаптації та примусової *асиміляції* антропоніма як засадничих принципів ідентифікаційної функції.

Адаптація — це пристосування чужомовного оніма до фонетично-морфологічних та словотвірних норм мови-вбирача.

Примусова асиміляція — це знищення або уподібнення давніх слов'янських автохтонних імен або адаптованих антропонімів християнського походження та онімів інших класів відповідно до онімних норм мови-завойовника.

З огляду на це постає запитання, у яких мовно-суспільних зв'язках перебувають антропоніми Павлик — Паша, Степан — Стефан, Гаврило — Габор; прізвища Швець — Шевцов, Михайлюк — Михайлюков, Винник — Віннік; топоніми Січеслав — Дніпропетровськ, Жовква — Нестеров, Ряшів — Жешув; назви країн Русь — Україна, Московія — Росія, Сахе — Якутія; вул. Дорошенка — вул. Жовтнева тощо. Чи тотожні вони як ідентифікатори? І чи взагалі існує ідентифікаційна межа у таких випадках?

Відповісти на ці запитання можливо у контексті тривалого українського лінґвоциду як з боку нинішньої постімперської Росії, так і Польщі, Румунії, Угорщини і Словаччини у минулому. Під невпинним приціл урядів цих держав обов'язково перебував ономастичний простір як спресований засіб ідентифікації етносу, тому асимілювання його — стратегічне завдання кожного завойовника.

Обмежимося у цьому матеріалі прикладом асимілізаційної полонізації. У 1696 р., ліквідовуючи наслідки козаччини, варшавський сейм прийняв постанову про мову урядових українських канцелярій: „Писар повинен по-польськи, а не по-руськи писати", а відповідно до розпорядження Едукаційної комісії польського сейму 1789 р. закрили всі українські школи. З 1817 р. у Галичині польська мова остаточно закріпилася як офіційна мова освіти й адміністрації аж до того, що 1859 р. українські видання Східної Галичини та Буковини переведено на латинську абетку[31].

Вибух української визвольної революції 1917—1920 рр. поляки активно використовували передусім через окупацію 1918 р. Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя (які по війні опинилися у складі Польщі, так зване Закерзоння — назва від прізвища міністра закордонних справ Англії Д. Керзона, який 1920 р. встановив лінію — кордон між Радянським Союзом і Польщею. А на підставі радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 р. українське населення цих територій (приблизно 450 тисяч чоловік) переселено на територію України), а з 1920 р.— заборона української преси та підпорядкування українського шкільництва польському міністерству освіти, що врешті логічно завершилося 31 липня 1924 р. забороною української мови в польських державних установах Західної України. Упродовж 60—80 рр. XX ст. у ПНР кількість українських шкіл зменшилася зі 152 до 29, а 1977 р. відповідним державним

---

[31] Огієнко І. Історія української літературної мови.— К., 1995.— С. 102—103; Діяк І. Не тільки зросійщення // Урок української.— 2001.— № 4.— С. 57—59; Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.— Дрогобич, 1994.— С. 24; Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов.— К., 2001.— С. 135—136.

розпорядженням змінено українські назви 110 населених пунктів і, як зазначає І. Діяк, лише протест польських інтеліґентів змусив уряд повернути історичні назви частині місцевостей.

На тлі цих позамовних чинників не могли не виникати засимільовані антропоніми на рівні фонетично-морфологічної і словотвірної структури та й самого способу ідентифікації особи.

Позаяк офіційно-ділові документи писали чиновники чи писарі-поляки, то в кращому разі вони мимоволі спотворювали українські оніми, а зазвичай, з огляду на політику уряду, це була яскрава полонізація українських імен та прізвищевих назв, які через це автоматично переставали бути етноідентифікаторами. Промовистий матеріал засвідчено із реґіону Лемківщини за поземельними кадастрами — Йосифінською та Францисканською метриками XVIII ст.: *Антошко* (Antoszek), *Вартівник* (Wartownik), *Великий* (Wielki), *Дебрак* (Debrzak), *Пірчак* (Pirczek), *Стрілка* (Strzatka), *Ступак* (Stąpak) тощо. Дослідник антропонімікону цього реґіону І. Красовський зазначає, що „особливо виваженого підходу вимагали ті записи прізвищ, у яких полонізація зачепила не тільки графіку [що є звичайною субституцією.— *І. Ф.*], але і їхній фонемний склад", наприклад: *Zając, Węgrzyn, Wróbel, Wąsacz, Górnik, Jędruszko, Trębacz.* Однак додаткові пошуки серед сучасних лемків допомогли встановити, що такі прізвища в устах носіїв звучали як Заяць, Венгрин, Воробель, Вусач, Гірняк, Андрушко, Трубач, хоч окремі прізвища типу Цеплий (с. Орехова), Боцян (с. Суровиця) і тоді вже вимовляли на польський лад[32]. Отож віднайдена українська форма наче повернула самого українця, хоча не один з них через відомі драматичні віхи історії схований назавжди за чужим антропонімознаком, як, часом здавалось, назавжди схована правда.

І. Красовський зазначає, що основу лемківських прізвищ того часу становлять такі, носіями яких було понад 50 родин: Коваль — 56 родин, Барна — 51, Русин — 49. За словами дослідника, „ці найпопулярніші у XVIII ст. прізвища лемків, без сумніву, підтверджують належність населення північних схилів Західних Карпат до українського народу", а „відсутність серед лемківських прізвищ XVIII ст. більшої кількости прізвищ румунсько-молдовського походження підтверджує належність лемків до українського народу і ставить під сумнів масову волоську колонізацію Західних Карпат"[33].

Досліджуючи той самий реґіон із зазначених метрик, С. Панцьо робить висновок, що „основна кількість метричних записів усе-таки досить об'єктивно відображає фономорфемну структуру тих імен та прізвищ, які наприкінці XVIII — на початку XIX ст. обслуговували номінативні і комунікативні потреби галицьких лемків" і поряд із адекватним переданням українських імен наводить виразно полонізовані Анджей, Данієль, Юзеф, Самуель, Лавреніц супроти правдивих Андрій, Данило, Осип, Самійло, Лавро. Важко погодитися зі судженням автора, що „конскрипторам не завжди вдавалося засобами полонізованої латинської графіки передати фономорфологічну структуру українських традиційних імен,

[32] Красовський І. Прізвища галицьких лемків у XVIII ст.— Львів, 1993.
[33] Там само.— С. 21, 26.

прізвищ"[34]: вдається ж бо те, що хочеться, аби вдалося. Тут, на нашу думку, діяв зумисний чинник, ба навіть більше: асиміляція в ментальності завойовника — це „радість" поєднання народів та „ощасливлення" їх своєю мовою і культурою. Слушним видається інше: наявність фонетичних варіантів пояснюється сильною диференціацією лемківського діалекту на рівні фонетики, внаслідок чого те саме прізвище на різних теренах його побутування могло мати особливий план вираження: *Оленців — Голенців, Ястраб — Астраб, Вільха — Вульха*[35].

Одне з найновіших досліджень Г. Бачинської про антропонімікон переселенців злощасного Закерзоння яскраво свідчить про колишню етнічну єдність цих територій: по-перше, з огляду на загальнонаціональну та діалектну апелятивну лексику, закладену в основах прізвищ переселенців, по-друге, з огляду на їхню словотвірну структуру, яка за своїм найпродуктивнішим формантом ***-ак (-як), -чак,*** відтак ***-ович (-евич), -ук (-юк), -чук,*** а далі ***-ів, -ин*** має найбільше спільного з антропонімією Бойківщини, творячи єдиний західний ареал української антропонімійної системи; по-третє, основу іменника становлять християнські імена православного календаря, і дуже обмежено в основах прізвищ виступають власне католицькі імена або латинізовані форми православних імен[36]. Натомість яскравий приклад польської латинізації власних імен гуцулів наводить Б. Близнюк: у пам'ятці за 1650 р. читаємо: „Ян Казимир конфіскує майно Березовських і Грабовецьких за їхню участь у бунтах і передає на власність Гаспарові Острозькому", перелік же бунтівників ідентифікує лише за власним іменем: *Laurentium, Vasilium, Thoman, Stephaneem, Panconet...*[37]

Однак об'єктом асимілювання для поляків була не лише антропонімія чужинців, але почасти і власна. Для прикладу, польський священик XVIII ст. підписувався п'ятьма варіантами прізвищ, залежно від віяння швидкоплинної моди: *Fox, Foxius, Fozjusz, Foxowicz, Foxinski*[38]. Як зазначає С. Медвідь-Пахомова, „у поляків за часів, які передували встановленню прізвищ, навіть серед шляхти допрізвищеве найменування багаторазово змінювалося" і не тільки через прагнення отримати престижні відтопонімні власні назви на ***-sk-***, але й через виразну тенденцію до онімечення антропонімів, а на східних землях — до підпадання під східнослов'янську традицію іменуватися патронімом на ***-ич***, наприклад, *Worowski — Worowicz.* Тоді як українська та білоруська шляхта XV—XVII ст. „перебирає польську традицію іменування з відтопонімним означенням, звичай мати кілька особових імен, а також формулу звертання апелятив „пан" + антропонім"[39].

Пропонуємо таблицю графемно-фономорфологічних субституцій, що виникли як результат полонізації українських імен та прізвищевих

---

[34] Панцьо С. Є. Антропонімія Лемківщини.— Тернопіль, 1995.— С. 5—6.

[35] Там само.— С. 24.

[36] Бачинська Г. В. Антропонімікон переселенців з Польщі на Тернопільщину / Автореф. дис. канд. філолог. наук.— Івано-Франківськ, 2001.— С. 6, 14, 16.

[37] Близнюк Б. Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку / Автореф. дис. ... канд. філолог. наук.— Львів, 1997.— С. 9.

[38] Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул...— С. 48.

[39] Там само.— С. 47—49.

назв за матеріалами Францисканської та Йосифінської метрик із терену Лемківщини, Бойківщини та Верхньої Наддністрянщини.

Таблиця

Графемно-фономорфологічні субституції, що виникли як результат полонізації українських прізвищних назв

Українські графеми та морфеми	Польські субституції	Приклади
і	***o***	*Кіндрат (Kindrat / Kondrat)*
і	***'e***	*Піхур, Лепех (Pichur / Piechur, Lepech / Lepiech)*
		Петраш (Petrasz / Pietrasz)
и	***i***	*Стефанишин (Stefanyszyn / Stefaniszyn)*
он	***ą***	*Бонза (Bonza / Bąza)*
х	***h***	*Ходак (Chodak / Hodak)*
d	***dz***	*Дяк, Дикий (Diak / Dziak, Dyki / Dziki)*
р	***rz***	*Гонтар, Ваврко (Hontar / Gontarz, Wawrko / Wawrzko)*
-ів	***-ow***	*Карпів (Karpow)*
-ець	***-'ec***	*Карпець, Мартинець (Karpec / Karpiec, Martynec / Martyniec)*
-ич	***-icz***	*Іванич (Iwanycz / Iwanicz)*
-ок, -ик	***-ek***	*Сачок, Дмитрушик (Saczok / Saczek, Dmytruszyk / Dmytruszek)*
-ик, -ник	***-ik, -nik***	*Біласик, Мельник (Bilasyk / Bielasik, Melnyk / Mielnik)*
-ськ-ий	***-ski***	*Ковальський (Kowalskyj / Kowalski)*
-ишин	***-iszyn***	*Якимишин (Jakymyszyn / Jakymiszyn)*
-ин	***-in***	*Антонин (Antonin)*

Отож, дошукуючись через структуру та первісну семантику антропоніма етнічної належности особи, слід, не абсолютизуючи цього чинника, розглядати антропонімійні знаки в контексті історико-політичних обставин, які стимулюють вироблення певної ономастичної тенденції, у плині якої важко буде загубитися кожному окремому антропонімові, етноідентифікаційне прочитання якого викликає труднощі чи неоднозначність.

Чи потрапив під польськомовний асиміляційний вплив сам спосіб ідентифікації особи, себто кількість компонентів антропонімної формули, а зокрема, відсутність називання по батькові. Відповідь на це дискусійне питання лежить у загальнослов'янській площині та у єдності внутрі- та позамовних чинників, серед яких чільне місце посідає феномен моди на чуже, яка спершу охоплює суспільну верхівку, а відтак як психологічне явище опановує і більшість. У такий спосіб відкриваються шлюзи до асимілювання.

На думку С. Медвідь-Пахомової, українська і білоруська шляхта у XV—XVI ст. перебирає польську традицію іменування з відтопонімним означенням, звичай мати кілька особових імен, а також формулу звертання апелятив „пан" + антропонім; закарпатські українці періоду Австро-Угорщини дістають прізвища за угорським зразком; південні слов'яни, перебуваючи під османською окупацією, використовують патроніми на турецький кшталт; болгари у XIX ст. переймають від росіян трилексемну формулу офіційного іменування через так звану модність у них російської культури; а в росіян натомість панує мода на французьку культуру, що проявилося у формулі звертання титул + прізвище, а також у вживанні французьких термінів *мсьє* і *мадам* замість називання по батькові; поляки, які орієнтувалися на німецьку культуру, запозичають звичай давати подвійні імена; чехи використовують німецькі антропоформанти; у словацькій антропонімії, залежно від території, відчутний німецький та угорський впливи[40].

Ця ідентифікаційна асиміляція у різних народів промовисто засвідчує вплив позамовних чинників на антропонімійний простір і є знаком сконцентрованого синтезу мовного й позамовного у називанні людини. Себто це універсалія, якої не уникнути, як, мабуть, не уникнути збурення води після кинутого каменя, але найважливіше під час цього не розхлюпати води аж до її витікання — бо ж так недалеко до втрати власної ідентичности. Позаяк тривалий час більша частина України перебувала у складі Польщі та Росії, то чи позначився вплив антропонімійних систем цих країн: у Польщі це двокомпонентна, а в Росії — трикомпонентна система?

Трикомпонентність російської антропонімоформули зумовлена надзвичайно високим ступенем християнізації офіційного іменника, його скорочення і масової тезоіменности, що внеможливило у Росії точне визначення особи у межах дволексемної антропонімоформули[41]. В Україні у XIV—XV ст., коли дволексемний спосіб визначення особи поширився на все населення, трилексемні антропонімні формули стали специфічним способом ідентифікації знатних осіб. І це аж ніяк не можна пояснювати російським впливом, тому що, по-перше, приклади походять із територій, що не входили в радіус політичних впливів Московії; а по-друге, традиція використання трилексемних найменувань сягає часів Київської Руси і після XIII ст. не переривалася — на зразок, Ізяслав Ярославич, Всеволод Ярославич, Святослав Ярославич (сини Ярослава Муд-

[40] Медвідь-Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул...— С. 47, 49, 194.
[41] Там само.— С. 131.

рого) чи називання XVI ст. типу князі Константин Іванович Острозький, Константин Константинович Острозький[42].

Польська антропонімійна система перейшла етапи одно-, дво- і трилексемної антропонімної формули з кінцевою кодифікацією дволексемної ідентифікації, яка виявилася цілком достатньою для номінації громадян Польщі, позаяк, на відміну від російської антропонімної формули, у XVI—XVIII ст. додатковим компонентом у більш ніж 80 відсотках випадків виступала назва слов'янського походження[43].

З огляду на зазначене можемо констатувати органічність дво- і трилексемної ідентифікації українців, хоч державне узаконення останньої формули відбулося не без російського впливу. Через це маємо на сьогодні виразне тяжіння двокомпонентної ідентифікації українців на Заході і трикомпонентної — на Сході. Така двоїстість підсилена водночас двома чинниками: історичною українською дво- і трикомпонентністю із перевагою першої та перевагою трикомпонентної антропонімної формули у росіян. Отож, якщо повернутися до згадуваної метафори зі збуреною водою, то в українській ситуації вона таки не пролилася за вінця, хоч і зазнала втручання ззовні як із польського, так і російського боку.

[42] Одарченко П. Про культуру української мови. Збірник статей.— К., 1997.— С. 273.

[43] Медвідь-Пахомова С. Еволюція антропонімних формул...— С. 214.

Михайло ХУДАШ

Інститут народознавства НАН України (Львів. Україна)

ДО ЕТИМОЛОГІЇ ІМЕНИ *КИЙ* — НАЙСТАРШОГО З ЛЕҐЕНДАРНИХ БРАТІВ-ЗАСНОВНИКІВ КИЄВА*

Виклад концепції походження імени *Кий*[1] почнемо з констатації факту, що якогось спеціально присвяченого виведенню його етимології лінґвістичного дослідження, хоч би у масштабі належним чином аргументованої статті, не виявлено. Дослідники, які так чи так торкаються етимології цього імени, роблять це не спеціально, не в обсязі її аргументованого всебічного дослідження, а лише принагідно і лаконічно у працях, присвячених якимось тематично ширшим науковим питанням чи проблемам. Отож не дивно, що ці дотеперішні принагідні етимології імени *Кий* базуються чи не винятково на інтуїтивних домислах, до того ж в одних випадках, на неслов'янському мовному ґрунті, а в інших хоч і на слов'янському, але зазвичай на чисто механічному народноетимологічному зіставленні цього імени з апелятивом *кий* (kyj, kij). Важливо також відзначити, що в парі з цим недоліком у дотеперішній практиці етимологізації антропоніма *Кий* уже здавна міцно вкоренився ще один недолік, і, на наш погляд, теж дуже істотний. Цим недоліком уважаємо те, що вже, мабуть, від початкових спроб етимологізувати антропонім *Кий* дослідники, навіть лінґвісти, у різних випадках стереотипно дотримуються хибної думки, що особове власне ім'я *Кий*, як це далі проілюструємо, свого часу належало тільки літописному леґендарному Києві, тобто, виходить, було вигадане його батьками (чи, може, й волх-

---

* Редакція не погоджується з твердженнями автора щодо трактування деяких положень етимологізації імени *Кий* й оцінки поодиноких джерел.

[1] Цією статтею автор завершує публікацію результатів свого дослідження генези імен літописно засвідчених леґендарних засновників Києва — *Кий, Щек* і *Хорив*, а також імени їхньої леґендарної сестри *Либедь*: Худаш М. Л. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* // Українська ономастика. Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю К. К. Цілуйка.— К., 1998.— С. 167—171; його ж. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* та етноніма *хорвати* // Народознавчі Зошити.— 1998.— № 6.— С. 242—245; його ж. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Щек* // Одеський державний університет. Записки з ономастики. Збірник наукових праць.— Одеса, 1999.— Вип. 3.— С. 3—10; його ж. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Щек* та етноніма *чехи* // Народознавчі Зошити.— 1999.— № 2.— С. 247—251; його ж. До етимології імені легендарної сестри легендарних засновників Києва — *Кий, Щек, Хорив — Либедь* // Там само.— 2000.— № 6.— С. 1056—1069. До речі, в цій статті (посилання 1) обґрунтовуємо, чому ім'я леґендарної Либеді вживаємо у фонетичному варіанті *Либедь*, а не *Либідь*.

вами) лише для нього, а вже від нього, та ще й від утвореної від нього назви міста *Київ*, згодом набуло поширення в антропонімії та топонімії не тільки Руси, а й поза її межами. При цьому, забігаючи вперед, відзначимо, що цей стереотипний помилковий погляд на генезу імени *Кий* не лише негативно позначився на етимологізації цього імени, але й спричинився до появи в науковій літературі базованих на ньому певних науково хибних, бо хибно обґрунтованих, далекосяжних положень і висновків деяких дослідників стосовно навіть поодиноких важливих питань слов'янського етногенезу, зокрема пов'язуваних з гаданими міграційними процесами киян, що нібито відбувалися після смерти Кия. До цих недоліків дотеперішньої етимологізації імени *Кий* слід додати ще й ту обставину, що досі не всі дослідники схильні виводити етимологію назви стольного Києва від імени легендарного Кия. Існують й інші гіпотези генези цієї назви, як також існують і відповідні контроверзи до виведення її походження від імени Кий, які, своєю чергою, у цьому випадку так чи так наштовхують на думку деяких дослідників виводити етимологію імени *Кий* якраз від ойконіма *Київ*. Зупинятися на цих наявних на сьогодні в науковій літературі контроверзах літописним свідченням про походження назви *Київ* від імени *Кий*, як і на дотеперішніх інших гіпотезах походження цієї назви в їх повному обсязі, не вважаємо доцільним. За потреби далі звернемося лише до тих із них, до яких бачимо необхідність звернутися як до певного аргументаційного чинника. Зрештою, наводити тут ці контроверзи та гіпотези було б навіть зайвим, оскільки на найважливіші з них указав О. Стрижак у своїй ґрунтовній статті „Киевъ"[2].

Якщо безпосередньо вести мову про дотеперішні гіпотези походження імени легендарного епоніма назви *Київ Кий*, то, як ми уже відзначали, вони зводяться головним чином до спроб пошуку його генези або на неслов'янському мовному ґрунті, або ж переважно до спроб виводити цю генезу від слов'янського апелятива *кий* (*kyj, kij*).

Так, оскільки в літописах ім'я *Кий (Кыи)* фігурує разом з етимологічно темними та, на перший погляд, ніби й неслов'янськими іменами *Щекъ, Хоривъ* і навіть *Либедь*, то, незважаючи на його повну співзвучність зі згаданим слов'янським апелятивом *кий*, у минулому деякі вчені схильні були вважати літописних легендарних постатей Кия, Щека, Хорива та Либедь неслов'янами, а отже, й імена їхні, звичайно, теж неслов'янськими. Наприклад, відомий російський історик XVIII ст. В. Татіщев прямо писав: „Кий, Щек, Хорыв и Лыбедь имена несловянские, но видится сарматские, ибо и народ до нашествия славян был сарматский"[3]. Заперечували слов'янське походження Кия, а отже, і його імени, також німецькі історики Г. Байєр, Г. Міллер та А. Шлецер[4]. Зокрема, Г. Байєр уважав, що Кий — це готський король Кніва, який воював у Панонії в часи римського імператора Дація близько 250 р. н. е., Г. Міллер, своєю чергою, вважав, що Київ заснували гуни,— з цього виходить, що Кий був

[2] Див.: Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.— С. 77—80.

[3] Цит. за: История Киева. Древний и средневековый Киев.— К., 1982.— Т. I.— С. 44.

[4] Там само.— С. 45.

гуном, тож і ім'я його було гунським. „Ім'я Кий,— писав цей автор,— здається, нічого слов'янського в собі не містить"[5].

Отже, перед нами аж три версії неслов'янського походження Кия і його імени — сарматська, гунська і готська. Однак якщо сарматська і гунська в науці не одержали підтримки і не прижилися, то пов'язаній зі згаданим королем *Кнівою* готській версії таки пощастило, бо вже в наш час її не тільки повернув із забуття у науковий обіг, але й спробував відповідно науково розвинути, український мовознавець О. Царук[6]. Оскільки ж, згідно з цією його версією, від готського короля Кніви походить не тільки ім'я леґендарного засновника Києва *Кий*, а й назва заснованого ним города *Київ*, то на цій версії ототожнення *Кия* з *Кнівою* в інтерпретації згаданого ученого є необхідність зупинитися спеціально і докладніше.

Отож, розглядаючи „добу готсько-антських контактів"[7], О. Царук пише, що одним із цікавих свідчень цих контактів гіпотетично може служити постать „славетного засновника Києва, чи то князя, чи то перевізника на Дніпрі" Кия, якого він вважає „постаттю настільки легендарною, що важко повірити навіть у реальність її існування взагалі"[8]. І все ж, усупереч цьому своєму сумніву в реальність існування Кия, далі цей автор визнає, що Кий таки „реально існував, раз його іменем назвали місто"[9]. „Чи є в історії постать настільки ж легендарна і вікопомна, як Кий?" — запитує після цього автор і тут же відповідає: „На наш погляд, такою історичною особою був готський король Кніва"[10]. „Чи був Кніва готом? Можливо, що й так,— пише далі О. Царук.— Однак це не означає, що він [...] не міг очолити слов'янську державу чи союз племен. Антропоніми Кий і Кніва близькі не тільки за своїм фонетичним складом, але й за семантикою. Кий, як відомо, це „палиця, дрюк" у н[ижньо]-луж[ицькій] мові „великий (особливо залізний) молот" [...], тобто цілком міг означати і різновид зброї. Ім'я ж Кніви, якщо виводити його з германських мов, можна перекласти як „ніж", пор. анг. knife „ніж"[11].

Та цим непереконливим і суб'єктивним умоглядним зіставленням особових власних імен *Кий* з *Кніва* та апелятивів *кий* — „палиця, дрюк" чи й „великий (особливо залізний) молот" — з англійським knife „ніж", як різновидами зброї, формулювання і обґрунтування своєї гіпотези про тотожність особи леґендарного засновника Києва Кия з готським королем Кнівою О. Царук не завершує. Навпаки, він її ще навіть розширює і поглиблює, залучаючи як доказ її вірогідности деякі історичні і наукові арґументи, причому пов'язані не лише з ототожненими ним іменами *Кий / Кніва*, але й з назвою *Київ* та її генезою. Оскільки ж ці арґументи, їх інтерпретація та зроблені на її підставі О. Царуком деякі далеко-

---

[5] История Киева.— С. 45.

[6] Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри.— Дніпропетровськ, 1998.

[7] Там само.— С. 68.

[8] Там само.

[9] Там само.— С. 69.

[10] Там само.

[11] Там само.

сяжні припущення мають прямий стосунок до теми нашого дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися на них також докладно.

Отож після згаданого умоглядного ототожнення леґендарного засновника Києва Кия і його імени *Кий* з готським королем *Кніва* та такого ж ототожнення слов'янського апелятива *кий* з англійським апелятивом *knife*, О. Царук пише: „Якщо через 100—150 років після описаних подій [тобто подій 250—283 рр. н. е.— часу панування Кніви.— ***М. Х.***] уже існував Danparstad Германаріха, чи не міг він мати початкову або паралельну назву, що походила б від імени Кніви / Кия як антського володаря? Про можливість означення одного і того самого міста назвами Київ і Данпрштадир пише Н. Полонська-Василенко[12]. Паралель Кий—Кніва стане ще більш виразною, коли взяти до уваги варіантні назви Києва, засвідчені в різних народів. У Костянтина Багрянородного — Кіоава, у давньоісландських сагах — Кенугард, Куар / Куяр — у вірменських пам'ятках VII ст. (місто і князь). В арабських джерелах згадується три руські племені Куаба, Славія і Артанія [...]. Отже, назви Кніва / Куява / Кий виявляються ще ближчими, майже тотожними"[13]. „Топонім Київ,— продовжує далі О. Царук,— однак, не міг бути утвореним від імени Кия безпосередньо"[14]. Г. Хабургаєв, спираючись на відмінності в деривaційному оформленні назв мешканців давньоруських міст, вказує, що народонайменування киян пов'язується швидше не конкретно з Києм, а з означенням певної *етнічної єдности*, при цьому „не кияни — мешканці міста Києва, а навпаки, Кыевъ — місто кыян!"[15] Кияни справді утворювали певну етнічну єдність, але й одночасно були „людьми Кия"[16]. Після проведення усе ж таки гіпотетичного ототожнення готського володаря Кніви зі слов'янським засновником української столиці, ми вийшли на *цілком достовірні* [виділено нами.— ***М. Х.***] факти, а саме — існування етнічної єдности слов'ян, яка називалася *куява / куяба*, й цілком ймовірно, що це були *кияни* — люди Кия, що назвали його іменем місто на Дніпрі, а „можливо, ще й інші міста"[17]. Приєднуючись далі до думки деяких дослідників, згідно з якою „особливістю назв типу heroa eponyma або патронімічних є те, що вони, як правило, заступають *більш давні назви*, які є більш виразними в плані генеалогії", О. Царук висловлює переконання, згідно з яким „напевно, *кияни* (у сприйнятті сусідніх народів чи племен — *куява*) раніше звалися антами або полянами чи дулібами"[18]. Не менш важливо для нас відзначити й те, що, виходячи з цієї своєї гіпотези про походження леґендарного засновника Києва Кия, а отже, і його імени *Кий* та ойконіма *Київ*, від імени готського короля Кніви, О. Царук повністю приєднується до думки тих учених, які вважають, що оніми *Кий* та *Київ* виникли щойно за життя *Кия*. У даному випадку *Кий* — як його особове власне ім'я, а *Київ* — як назва заснова-

---

[12] Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.— К., 1992.— Т. І.— С. 72, 78.

[13] Царук О. Українська мова серед інших слов'янських...— С. 69—70.

[14] Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд (далі — ЭССЯ) / Под ред. О. Н. Трубачева.— Москва, 1974—1994.— Т. 13.— С. 257.

[15] Хабургаев Г. А. Этнонимия „Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глотогенеза.— Москва, 1979.— С. 175.

[16] Трубачев О. Н. В поисках единства.— Москва, 1992.— С. 62.

[17] Царук О. Українська мова серед інших слов'янських...— С. 70.

[18] Там само.

ного ним міста. Усі ж інші слов'янські антропоніми і топоніми з твірною основою ***кий-*** є не що інше, як генетично похідні від цих первісних утворень, які появилися на інших слов'янських теренах унаслідок міґрації сюди в якийсь час переселенців з Київщини. Правда, про антропоніми з твірною основою ***кий-*** на інших слов'янських теренах цей автор не пише, а ось щодо топонімів з цією твірною основою на інших слов'янських теренах, то їх, з відповідними посиланнями ще й на інших авторів, прямо розцінює як свідчення якихось давніх міґрацій киян, причому до слідів цих міґрацій відносить навіть польські *Куяви*. Так, О. Царук відверто пише: „Київ був центром пізніших слов'янських міграцій, разом з мігрантами переносилися окремі ойконіми [...]. Саме західний напрямок дає нам найбільш яскраві паралелі назв Куяви, Київ, про які вище йшла мова як про протоукраїнські етнічні означення"[19]. А ще в іншому місці читаємо, що „особливо вражаючим є поширення топонімів, паралельних українському Києву". Зокрема, на Мораві цілий комплекс таких назв: Kyjow (3), Kyjovec, Kyjovice (2), Kyjanka, Kylianka, Kujavy[20]. Мають свій „Київ" і словаки, і хорвати[21]. Українсько-західнослов'янський паралелізм у цих назвах стає ще вагомішим, якщо прийняти, що всі ці „Києви" були „містами киян"[22]. Завершує О. Царук побудову цієї своєї „готської" гіпотези генези „антських" онімів *Кий* та *Київ* відзначенням „показового", на його погляд, факту, „що при загальнослов'янському поширенні номена *Куjъ [...] та масовому (й достатньо компактному) характері відантропонімних назв [тобто топонімів.— ***М. Х.***] на західнослов'янській території, у південних слов'ян (зокрема, у болгар і сербів) не засвідчено жодного подібного топоніма. Все це є доказом того,— пише О. Царук,— що частина західнослов'янського ареалу певної історичної доби могла колонізуватися вихідцями з Наддніпрянщини, які називалися також іменем свого князя — *Кия*, тобто *куянами*, або *куяванами* [...]"[23]

Як бачимо, ця введена у науковий обіг сучасним лінґвістом О. Царуком „готська" гіпотеза походження імени леґендарного засновника Києва *Кий*, а водночас і походження назви *Київ*, фактографічно досить аргументована і без глибшого вникнення у її суть, у її аргументаційну базу, на перший погляд, може видатися навіть переконливою. Та чи справді вона не тільки переконлива, але навіть вірогідна? Відповідь на це запитання маємо гранично коротку і однозначну: ця гіпотеза, на нашу думку, не тільки непереконлива, отже, й неприйнятна, але й така, що не витримує наукової критики уже в самій основі своєї побудови. Адже який достатньо лінґвістично підготовлений читач (навіть не лінґвіст) погодиться з автором цієї гіпотези, що, як він пише, „Антропоніми Кий і Кніва близькі не тільки за своїм фонетичним складом, але й за семантикою". У чому він убачає цю фонетичну близькість односкладового (з трьох звуків) антропоніма *Кий* з двоскладовим (з п'яти звуків) антропонімом *Кніва*, до того ж ще й іменників різної відміни? Із фонетичного зіставлення

---

[19] Царук О. Українська мова серед інших слов'янських...— С. 70.

[20] Hosák L. Historický místopis zeme Moravsko-Slezske.— Praha, 1938.— S. 399, 637, 690, 755.

[21] ЭССЯ.— Т. 13.— С. 255.

[22] Там само.— С. 70—71.

[23] Там само.— С. 71.

цих двох антропонімів виходить, що їх фонетична близькість виявляється лише в наявності спільного для них початкового приголосного звука *к-* (*К*[*ий*] / *К*[*ніва*]). Але не треба, мабуть, доводити, що в даному випадку перед нами етимологічний нонсенс, який важко вкласти навіть у рамки народної етимології. Таким же нелогічним є і твердження О. Царука в наведеній цитаті про ще й семантичну близькість антропонімів *Кий* і *Кніва* на тій підставі, що перший з них — *Кий* — це „палиця, дрюк" чи „великий (особливо залізний) молот", а другий — *Кніва* — „можна перекласти як „ніж" (пор. анг. knife „ніж")". Аж дивно, яку саме близькість за семантикою знайшов автор між наведеними апелятивами (палицею, кием, залізним молотом і ножем), навіть якщо трактувати їх як назви певних видів зброї?

Однак наукова неспроможність аналізованої гіпотези О. Царука виявляється не тільки в лінгвістично невиправданому виведенні походження імени леґендарного Кия від імени готського короля Кніви, але й, на наш погляд, у наведеній цим автором на користь своєї гіпотези такій же науково хибній арґументації та основаних на ній твердженнях і припущеннях.

Так, О. Царук некритично, з повною довірою поставився до свідчень деяких давніх неслов'янських писемних джерел, у яких фіґурують явно лінґвально спотворені на неслов'янському мовному ґрунті назви,— в одному випадку в давньоісландських сагах назва Києва *Кенугард*, в іншому у вірменських пам'ятках VII ст. назва Києва й ім'я Кия — паралельно як *Куар* / *Куяр*, ще в іншому в арабських джерелах назва племени *Куяба*[24]. Прийнявши як цілком вірогідні ці явні лінґвальні спотворення, зумовлені нерозумінням і неправильним сприйняттям іноземцями антських онімів *Кый, Кыєвъ*, особливо ж наведене арабське *Куаба*, автор гіпотези дійшов хибного, на наш погляд, висновку про реальну можливість „існування етнічної єдності слов'ян, яка називалася *куява / куяба*, й цілком ймовірно, що це були *кияни — люди Кия*". Навіть більше, на підставі цього свого переконливо необґрунтованого гіпотетичного ототожнення спотвореної назви *Куяба* з назвою *Київ*, О. Царук дійшов далекосяжного висновку, згідно з яким, на його думку, від цієї „етнічної єдності слов'ян, яка називалася *куява / куяба*, що могла бути *киянами — людьми Кия*", походить відомий польський хоронім *Куяви*, який нібито виник після того, як ця місцевість „могла колонізуватися вихідцями з Наддніпрянщини, які називалися також іменем свого князя — *Кия*, тобто *киянами*, або *куяванами*". Висуваючи це припущення, його автор цілковито знехтував переконливе виведення етимології цього хороніма польськими етимологами від апелятива *куява*, відомого, до речі, в різних значеннях не тільки польській мові. Знехтував він також і наявну етимологізацію цього апелятива в „Етимологічному словнику української мови"[25].

Арґументуючи свою гіпотезу походження імени леґендарного Кия від імени готського короля *Кніви*, О. Царук допускає ще одну прикру помилку, на яку не можемо не вказати, оскільки вона теж має прямий

---

[24] Царук О. Українська мова серед інших слов'янських...— С. 70.

[25] Етимологічний словник української мови.— К., 1985—1989.— Т. 3.— С. 171.

стосунок як до виведення генези етимологізованого імени *Кий*, так і до виведення генези ойконіма *Київ*. Ця помилка О. Царука полягає в науково хибному трактуванні літописно засвідченого утворення *кыянє* не як катойконіма на ***-янє***, а як патроніма на ***-янє***, у той час як ще від праслов'янського періоду ніколи суфікс ***-ěn—inъ***, ***-jan—inъ*** не був патронімним, а лише винятково катойконімним суфіксом[26].

Слід відзначити, що до цієї науково хибної оцінки про патронімність суфікса ***-янє*** в літописно засвідченому утворенні *кыянє* О. Царук дійшов на підставі уже наведеної нами висуненої свого часу Г. Хабургаєвим і підтриманої О. Трубачовим думки, згідно з якою топонім *Київ* „не міг бути утворенням від імені Кия безпосередньо", що „народонайменування *кияни* пов'язується швидше не конкретно з Києм, а з означенням певної *етнічної єдності*", до того ж „не кияни — мешканці міста Києва, а навпаки, Кыєвъ — місто кыян!" На перший погляд, цій думці Г. Хабургаєва не можна відмовити в раціональності. Адже справді — від ойконіма *Кыєвъ* закономірно повинно було б виникнути, як назва мешканців (катойконім), утворення *кыєвянє* → *кыєвлянє* або ж *кыєвци*, а не *кыянє*, тоді як у літописах фіґурує виключно утворення *кыянє* чи *кыянѣ*[27]. І все ж прийняти цю думку як незаперечну істину, на наш погляд, аж ніяк не можна, оскільки маємо арґументи для її спростування. По-перше, її спростовує уже сам факт, що ще від праслов'янського періоду суфікс ***-janinъ***, ***-janě*** був виключно катойконімним — указував на мешканців за назвою місця їх проживання. Отже, і в цьому випадку, в утворенні *кыянє*, цей суфікс не міг якимось чином, усупереч своїй закономірній генетичній семантиці, вказувати не на мешканців *Києва*, а на людей *Кия*, тобто бути, виходить, патронімним. По-друге, утворення *кыянє* могло появитися у літописах за якоюсь аналогією (пор., напр., *Стрий — стрияни*) внаслідок скорочення первісного утворення *ки[єв']янє // ки[євл]янє*. Нарешті, по-третє, і це, гадаємо, найвірогідніше. Після заснування Києва, ще при житті Кия, та навіть і якийсь час після його смерти, назва цього города могла звучати не *Кыєвъ*, а *Кыи*, тобто бути утвореною семантично від імени *Кый* і первісно вживатися у значенні: *Кыи* — „місто, яке заснував, у якому проживає і яким володіє, *Кыи*". Звідси пішла і назва мешканців *кыянє*, яка традиційно збереглася і після того, як у конкурсному вживанні остаточно переміг її субстантивований посесивний варіант *Кыєвъ*. Прикладів такого семантичного чи трансонімізованого утворення відантропонімних ойконімів можна навести чимало. До речі, до цього нашого припущення про можливість первісного звучання назви Києва як *Кыи* схиляє наведене О. Царуком свідчення вірменської писемної пам'ятки VII ст., у якій варіанти *Куар / Куяр* означають паралельно й ім'я особи, і назву населеного пункту, тобто, виходить, ними іменуються і *Кий*, і *Київ*. На користь цієї версії промовляють і писемні свідчення, за якими назва Києва у певний час після його заснування звучала *Кий-городъ* (пор. ще й сучасне *Івангород*[28]). На це вказує, зокрема, наведена

---

[26] Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański.— Wrocław etc., 1974.— T. I.— S. 119.

[27] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 78.

[28] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р. Вид. перше.— К., 1947.— С. 751.

О. Царуком з давньої ісландської саги назва Києва *Кенугард*, у якій постпозитивний компонент **-гард** явно передає слово *городъ (градъ)*. А ще яскравіше на це вказує засвідчена у „Велесовій книзі" назва Києва як *Кіеград*[29], тобто як *Києградъ*, оскільки в цій пам'ятці, як це проілюструємо далі, ім'я *Кый* виступає і у варіантах *Кые та Кіе*. У цьому випадку на користь останньої версії пропонованого нашого припущення може також свідчити певним чином і сама назва *Кыєвъ*, яка як субстантивований посесив на **-євъ**, напевно, виникла унаслідок еліпсиса опорного компонента *городъ* чи *градъ* первісної словосполуки *Києвъ городъ (градъ)*. А ця словосполука, своєю чергою, була паралельним утворенням зі скороченою (стягненою) формою *Кыигородъ* чи *Кыиградъ*.

Проте у науковій літературі все ж таки уже здавна і досі переважає думка, що ім'я Кия з походження слов'янське. Так, ще відомий російський історик М. Карамзін свого часу висловив думку, що літописно засвідчені імена засновників Києва — *Кий, Щек* та *Хорив*,— як і ім'я їхньої сестри *Либедь*, напевно, слов'янські, бо піддаються етимологічному зіставленню на слов'янському апелятивному ґрунті. Критикуючи думки прихильників неслов'янського походження цих імен, він ре́зонно відзначав, що „имена древния не всегда могут быть изъяснены языком новейшим, из чего не следует, чтобы они произошли от иного языка. К тому же славянское местоимение [тут у значенні „іменник".— *М. Х.*] кий, слова щека, щекотать, гора, лебедь и многие другие столь же близки к именам киевских братьев и сестры, как и персидские или венгерские Кея, Хурех, Лебелае и пр."[30] Як бачимо, М. Карамзін був схильний ім'я *Кий* етимологічно зіставляти з апелятивом *кий*, ім'я *Щек* — з апелятивом *щека* та дієсловом *щекотать*, ім'я *Хорив* — з апелятивом *гора*, а ім'я *Либедь* з апелятивом *лебедь (лебідь)*.

Правда, в недавні, уже наші, часи дехто з дослідників був схильний виводити походження імен *Кий, Щек, Хорив* і *Либедь* від київських топонімів, зокрема ім'я *Кий* від ойконіма *Київ*, імена *Щек* і *Хорив* — від оронімів відповідно *Щекавиця, Хоревиця*, а ім'я *Либедь* — від гідроніма *Либедь* (тепер *Либідь*), про що автор цих рядків із арґументованим запереченням цієї думки вже писав у попередніх (посилання 1) статтях, присвячених етимології імени *Хорив*[31]. Однак важливо відзначити, що якщо йдеться про генезу імени *Кий*, то й досі в науковій літературі дослідники схильні виводити його походження таки від успадкованого слов'янськими мовами ще з праслов'янської мови апелятива *кий*.

Важливо, що з цим апелятивом пов'язують генезу імени *Кий* навіть сучасні лінґвісти, у тому числі й відомі у славістиці авторитетні ономасти. Так, наприклад, визначний чеський лінґвіст-ономаст Я. Свобода засвідчене стародавніми писемними пам'ятками ім'я Куj прямо зіставляє з апелятивом *kuj*[32] та відносить його до виділеної ним рубрики 86—443

---

[29] Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. Скрижалі буття українського народу. І тис. до нової доби — І тис. нової доби.— К., 7502.— С. 187, 188, 215.

[30] История Киева...— Т. I.— С. 46.

[31] Худаш М. Л. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив*.— С. 167—196; його ж. До етимології імені одного з легендарних засновників Києва *Хорив* та етноніма *хорвати*.— С. 642—643.

[32] Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— Praha, 1964.— S. 29.

„Зброя"[38]. Тут же відносить він це ім'я і до рубрики 86—444 „Знаряддя, прилади"[34], а ще в іншому місці — до рубрики 37—81 „Предмети, витвори"[35]. Отже, в усіх вказаних випадках цей автор пов'язує походження імени Куj з апелятивом *kyj* в різних відповідних його значеннях. Етимологізуючи писемно засвідчений ще 1126 р. моравський ойконім Kyjov, відомі чеські ономасти Я. Лютерер, М. Майтан та Р. Шрамек виводять його походження від особового імени Куj, яке, своєю чергою, виводять від апелятива *kyj* у значенні „палиця, кусок дерева"[36]. Відомий український ономаст О. Стрижак теж беззастережно виводить походження літописного імени *Кии (Кыи)* від апелятива *кий*. „Антропонім *Кии* (< *Кыи* до *кувати*),— пише цей автор,— надійно етимологізується на сл. ґрунті: пор. укр. кий „дубина, палиця з потовщенням на кінці" (Грінченко, 773), кол. різновид зброї, використовуван[ий] слов'янами в бою (Петров, Етно, 17), також „молоток"; пор. лит. kūjis „молот", латис. kuja „палиця" й под. (Buga I, 449)"[37] Від апелятива *kyj* виводить генезу польського прізвища Куj з Новотарзького староства польський ономаст Ю. Бубак, подаючи численні писемні його засвідчення у документах XVII—XIX ст. та засвідчений 1685 р. патронім Kijowicz[38]. Подібні приклади можна було б продовжити, але, гадаємо, їх достатньо для наочної переконливості у виведенні етимології антропоніма *Кий* від апелятива *кий* навіть відомими сучасними лінґвістами-ономастами.

Про неспроможність науково етимологізувати ім'я леґендарного Кия на неслов'янському мовному ґрунті уже мовилося. Отож нам залишається тепер з'ясувати, чи таке уже впевнено переконливе переважаюче у науці виведення етимології цього імени від слов'янського апелятива *кий*, незважаючи навіть на повну фонетичну співзвучність цих двох лексем, та разом з тим з'ясувати, чи справді, як це досі в науці стереотипно прийнято вважати, писемно засвідчені і відомі й досі у слов'янській антропонімії та топонімії антропонім *Кий (Куj, Кij)* і похідні від нього суфіксальні утворення генетично походять від імени конкретно нашого леґендарного Кия, яке, виглядає, належало свого часу тільки йому особисто і лише від нього згодом було поширене і за межі Руси.

Жодних якихось давніх свідчень народного епосу чи, тим більше, писемних історичних свідчень про походження імени *Кий* не маємо. Тож наша концепція його генези базуватиметься винятково на зіставленні наявних у нашому розпорядженні відповідних як історичних, так і сучасних антропонімних та топонімних загальнослов'янських даних про нього, а також на власних логіко-дедуктивних припущеннях, які з цих даних випливають і які підказує нам власний багатолітній досвід дослідження української і загальнослов'янської історичної антропонімії та відантропонімної ойконімії і етнонімії.

---

[33] Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— S. 199.

[34] Там само.

[35] Там само.

[36] Lutterer J., Majtan M., Šramek R. Zeměpisná jména Československá.— Praha, 1982.— S. 168.

[37] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 80.

[38] Bubak J. Nazwizka ludności dawnego starostwa Nowotarskiego.— Wrocław etc., 1970.— S. 163—164.

Отож на підставі наявних у нашому доробку відповідних фактографічних даних та основаних на них логічних умовиводах ми дійшли висновку, що етимологізоване нами ім'я леґендарного засновника Києва *Кий*, за винятком його повної співзвучности з апелятивом *кий*, насправді генетично не має з ним нічого спільного. На наше переконання і за нашими даними, це ім'я, як і вже етимологізовані нами імена *Хорив*, *Щек* та *Либедь*, генетично є не чим іншим, як відантропонімним, відкомпозитним утворенням ще глибоко доісторичного спільнослов'янського антропонімійного спадку. Тобто в цьому випадку маємо певні вагомі арґументи на користь думки, що це ім'я виникло як відкомпозитне антропонімне усічення ще у праслов'янському антропоніміконі і, отже, до свого писемного літописного засвідчення як ім'я засновника Києва і епоніма цієї назви мало вже, можливо, й кількатисячолітню традицію побутування, причому з поширенням у середовищі чи не всіх слов'янських племен.

Цю свою думку про глибоко праслов'янське походження імени *Кий* та його прадавнє, чи не загальнослов'янське, поширення базуємо передовсім на тому факті, що воно досить показово засвідчується не тільки в антропонімії, а й у відантропонімній ойконімії різних слов'янських народів. А цей факт уже сам собою говорить за те, що всі ці антропоніми й ойконіми у такому широкому, чи не загальнослов'янському, масштабі, напевно, не могли виникнути конкретно від імени леґендарного літописного Кия, а були утворені від імени *Кий*, почерпнутого із успадкованого слов'янами ще глибоко праслов'янського антропонімійного спадку. Для ілюстрації такого, чи не загальнослов'янського, поширення антропоніма *Кий (Кыи, Куj, Кij)* як у слов'янській антропонімії, так і топонімії наведемо конкретні приклади.

Так, якщо йдеться про українську антропонімію, то, етимологізуючи ім'я *Кыи*, О. Стрижак відзначив, що „особова назва *Кыи* > *Кий* відома на Наддніпрянщині не тільки за д[авньо]-р[уськими] літ[описа]ми й козацьк[ими] реєстрами XVII ст., а навіть і тепер, зокрема й у Києві"[39]. З українських історичних писемних джерел XVII ст. М. Демчук наводить прізвищеві назви: *Кіі, Кий, Киенко, Кийко, Кийковъ, Куjак*[40]. До цього додамо, що прізвище *Кий* або похідні від нього є, мабуть, в усіх областях України. Наприклад, прізвища *Кий, Кийко, Києнко* з Рівненщини реєструє О. Пура[41]; у довіднику Львівської міської телефонної мережі фігурує п'ять абонентів *Кийко*[42].

Що ж до ойконімів із твірною основою ***Кий-***, то, крім столиці *Київ*, в Україні й досі відомі такі з них, як *Киї, Київець, Кийків* на Львівщині;

---

[39] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 80.

[40] Демчук М. О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV—XVIII ст.— К., 1988.— С. 132.

[41] До речі, цей автор прізвище *Кий* етимологізує як „кий", „біс", „чорт", відсилаючи до цієї етимології й прізвище *Кийко* (Пура Я. О. Сучасні прізвища Рівненщини.— Рівне, 1990.— Ч. V.— С. 67), але вже прізвище *Києнко* етимологізує як „син Кия", Кий > м. Київ (Пура Я. Край наш у назвах.— Рівне, 1999.— Ч. 3.— С. 194), тобто залишає особову назву *Кий* без виведення етимології, вказуючи лише на походження від неї назви міста *Київ*.

[42] Довідник Львівської міської телефонної мережі (квартирні телефони): У 2 кн.— Львів, 1991.— Кн. 1.— С. 373.

Київці — на Миколаївщині і Рівненщині; *Київка* — на Чернігівщині; *Кийлів* — на Київщині[43].

Досить показово засвідчене колишнє широке побутування імени *Кий (Куj, Кij)* і серед інших слов'янських народів, зокрема західно- та південнослов'янських. Так, про наявність антропоніма *Куj* у старочеській антропонімії, з посиланням на Я. Свободу, ми уже згадували. Згадували і про наведені О. Царуком моравські ойконіми, подавали також етимологізацію ойконіма Kyjov Я. Лютерером, М. Майтаном та Р. Шрамеком. До наведених О. Царуком моравських ойконімів додамо ще такі чеські, як датований 1289 р. Куje, датований 1383 р. Куjіce та датований 1351 р. Kyjov, які, до речі, А. Профоус виводить від імени Куj, а останнє від апелятива *куj* у значенні „Stock, Prügel", тобто „палиця, біяк"[44]. У старопольській антропонімії писемно засвідчені особові назви: Кij — 1256 р.; Kijan — 1471 р.; Kijanczyński — 1399 р.; Kijanka, Kijenka — 1388 р.; Kijanowa — 1379 р.; Kijanowic — 1392 р.; Kijanowski — 1404 р.; Kijański, Kijeński — 1402 р.; Kijaszek — 1418 р.; Kijaszkowski — 1468 р.; Kije — 1450 р.[45]; Kijec — 1479 р.; Kijec(s)ki — 1398 р.; Kijek, Kijko — 1439—1499 рр.[46] Ще багатше засвідчене поширення антропоніма *Кij* у старопольській антропонімії відповідними польськими ойконімами, яких тут, з метою економії місця, усіх не будемо наводити. Подамо лише деякі найхарактерніші: Kij, Kijaków, Kijany, Kijanka, Kijanki, Kijanówka, Kijas, Kije, Kijewice, Kijewo, Kijków, Kijkowa, Kijów (4 рази з різних місцевостей), Kijowiec, Kijowska Góra й інші[47] Про побутування антропоніма *Кий (Кij)* у південнослов'янській, а саме хорватській антропонімії можуть свідчити такі хорватські прізвища, як Kijabudin, Kijabudina, Kijac, Kijalic, Kijandusi, Kijanka, Kijaseli, Kijavac, Kijezatini, Kijić, Kijo, Kijomento, Kijudina, Kijuk, Kijuzina, Kijuzski, Kijuś[48]. Цікаві і вагомі свідчення про широкомасштабне поширення особової назви *Кий* (Куj, Кij) серед різних слов'янських народів дають також досліджені відомим польським лінгвістом-ономастом С. Роспондом у стратиграфічному аспекті давні слов'янські патронімічні ойконіми на ***-itji*** з твірною основою ***Кий- (Кij-)***, як, наприклад, лужицькі Kijovici — 1377 р., Kijici — 1206 р., Куjici — 1216 р.[49]; поморське Kijowice — 1420[50]; моравське Kyjovice — 1348[51]; словацьке Kyjatice — без дати[52]; сербське Kijevšice — без дати[53]; хорватське Kejići — без дати[54].

---

[43] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ...— С. 758.

[44] Profous A. Místní jména v Čechach. Jejich vznik, původni význam a změny.— Praha, 1949.— Díl II.— S. 464.

[45] Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. i ze wstępem W. Taszyckiego.— Wrocław etc., 1970.— T. II.— C. 580.

[46] Там само.— S. 81.

[47] Słownik gieograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1883.— T. IV.— S. 58—95.

[48] Leksik prezimena socialisticke republike Hrwatske.— Zagreb, 1976.— S. 293.

[49] Rospond S. Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych (Próbny atlas toponomistyczny).— Wrocław etc., 1974.— S. 52, 59, 71.

[50] Там само.— S. 135.

[51] Там само.— S. 202.

[52] Там само.— S. 204.

[53] Там само.— S. 219.

[54] Там само.— S. 229.

На завершення цього огляду антропонімійних та ойконімійних свідчень про значне поширення серед слов'ян особової назви *Кий* (Куj, Кij) відзначимо також, що таких показових прикладів цього поширення нам не вдалося виявити на російському, білоруському та болгарському мовному ґрунті. Однак, напевно, не всі потрібні у цьому плані матеріали з російської, білоруської та болгарської антропонімії і топонімії використали. Тож категорично твердити, що серед росіян, білорусів та болгар (особливо ж серед росіян та білорусів, етнічні території яких свого часу були у складі Київської Русі) особова назва *Кий* не була відома, не можемо[55].

Які ж тепер із цих досить переконливих наочних свідчень про географічно широке, гадаємо, у давньому минулому навіть загальнослов'янське, побутування антропоніма *Кий* (Куj, Кij) можна робити висновки стосовно генези імени *Кий* як імени леґендарного засновника Києва і епоніма назви столиці України?

Отож, на наш погляд, на підставі цих наочних свідчень переконливо можна сформулювати такі основні висновки: 1. Літописно засвідчене ім'я *Кый*, як ім'я леґендарного засновника Києва, тобто ім'я князя антського племени полян, який, за певними історичними даними, жив у V чи наприкінці V — першій половині VI ст. н. е.[56], не могло бути запозиченим з якоїсь неслов'янської мови, як і не могло також бути штучно вигадане його родичами, чи, як на той час, волхвами, способом перетворення в особове власне ім'я слов'янського апелятива *кий*, та ще й набути згодом чи не загальнослов'янського поширення. Крім того, виведення етимології цього імени від апелятива *кий* є необґрунтованим і непереконливим ще й тому, що в слов'янській історичній антропонімії дохристиянського часу для її підтвердження не знаходимо якогось аналога. У цьому випадку не знаходимо жодного слов'янського історичного особового власного імени, особливо імени князя чи боярина, яке було б утворене від назви предмета побутового вжитку, на підставі чого можна було б з'ясувати, чи справді апелятив *кий*, у якому б значенні він не вживався, у давнину міг послужити для утворення від нього власного імени князя, та ще й імени, яке згодом набуло чи не загальнослов'янської популярности? У слов'ян, мабуть, ще з часів виникнення княжої влади, традиційно існували так звані княжі імена, якими були, звичайно, імена-композити, або, рідше, похідні від них гіпокористики типу *Борис* (< Брислав), *Лєшко* (< Льстимиръ, Льстиславъ) і т. ін. То ж важко припустити, щоб княжого сина після його народження, або при постригу, було наречено назвою примітивного побутового знаряддя чи примітивної зброї — кий. Припущення, що *кий* міг у давнину служити символом княжої влади або що *києм* могли тоді називати символ княжої влади типу булави чи жезла, слід відхилити як нічим реально не обґрунтований і не підтверджений фантастичний домисел[57] 2. Якщо таким чином ім'я *Кий* — як

---

[55] І все ж, як відзначає О. Царук з посиланням на О. Трубачова, топоніми з твірною основою ***Кий-*** засвідчені в російській топонімії Новгородщини та Псковщини. Їх, до речі, О. Трубачов (а за ним і О. Царук) розцінює як свідчення колишньої міґрації на ці терени населення з Києва (Царук О. Українська мова серед інших слов'янських...— С 70).

[56] История Киева...— Т. I.— С. 48.

[57] До речі, цей фантастичний домисел ще й тепер постулює С. Губерначук, який, говорячи про Київ і Кия, пише: „Загальновідомо, що назва нашого Києва походить від антро-

антропонім чи не загальнослов'янського поширення — не могло бути ні запозиченим з якоїсь неслов'янської мови, ні утвореним від слов'янського апелятива *кий*, то є всі підстави вважати, що виникло воно виключно на слов'янському *антропонімійному* ґрунті у глибокий праслов'янський період, тобто задовго, а може й на цілі тисячоліття, до народження полянського князя Кия[58]. Отже, необхідно встановити лише його праслов'янську генезу.

Наведені висновки підказують певні дедуктивні умовиводи стосовно уже безпосереднього пошуку етимології цього імені. Конкретно ці умовиводи такі. 1. Якщо ім'я *Кий* генетично глибоко праслов'янське, то його етимон слід шукати тільки на праслов'янському мовному ґрунті, а не на якомусь чужому, неслов'янському. Бо важко припустити, щоб наші глибоко праслов'янські предки свого часу так тісно контактували з неслов'янськими етнічними об'єднаннями, що навіть запозичували у них для себе особові власні імена. До того ж при цьому треба брати до уваги й той відомий в антропоніміці важливий факт, що ці наші не тільки гли-

---

поніму *Кий*. Не варто й роз'яснювати, що словом *кий (кийок)* українці називають палицю. Проте в давнину, за дослідженнями вчених, те звичайнісіньке наше слово вживалося ще й на означення таких предметів, як булава, жезл — символ влади. Тож ім'я Кий — то жезлодержець, володар, керманич" (Губерначук С. Як гул століть, як шум віків — рідна мова.— К., 2002.— С. 39—40). Вступати у полеміку з прихильниками фантастичного цього домислу вважаємо зайвим. Але тут маємо ще один яскравий приклад виведення етимології імени *Кий* від апелятива *кий*.

[58] На користь нашого переконання, що ім'я *Кий* виникло і було поширене в побуті протоукраїнських предків на території сучасної України ще десь, можливо, на цілі тисячоліття раніше від часу життя Кия — засновника Києва як певні свідчення можемо навести навіть відповідні наочні наукові аргументи, які, правда, на наш погляд, вимагають глибшого, ніж дотепер, наукового дослідження і тому наводимо їх тут лише марґінально. Так, наприклад, російський дослідник „Велесової книги" О. Асов на підставі аналізу тексту цієї пам'ятки виділяє аж трьох Київ. Говорячи про Кия — спадкоємця Буса Білояра (Книга Велеса / Перевод и пояснения А. И. Асова.— Москва, 1997.— С. 223), який правив у Києві 430—460 рр. (Там само.— С. 224), у примітці 2 цей автор пише: „Сей Кий жил через *четыре тысячелетия* [тут і далі виділення наше.— *М. Х.*] после Кия, сына Яруны (Арджуаны) и через *два тысячелетия* после Кия, сына Ария Оседня, о них вспоминают в первых строках дощечки" (Там само.— С. 225). Які саме дощечки згадують про цих Київ — О. Асов не вказує. Про „кількох жезлодержців Київ, крім полянського князя V ст." на підставі цієї ж „Велесової книги" говорить і С. Губерначук, посилаючись при цьому (без конкретної вказівки на джерело) на згадку про якогось Кия Страбоном, а також на ім'я *Киян* фараона-ґіксоса в Єгипті та назву протошумерського міста *Киян* з IV тисячоліття до н. е. (Губерначук С. Як гул століть...— С. 40). До речі, в опублікованій тепер новій своїй монографії „Атланты, арии, славяне: история и вера" (Москва, 2002.— С. 222—235) О. Асов увів у науковий обіг ще двох неслов'янських Київ — „Кия асського" та „Кия готського", яким, як уважає, був згадуваний уже нами готський король Книва. На хронологічно віддалених між собою трьох різних Київ-тезок у „Велесовій книзі", в доданій до опублікованого російського перекладу цієї пам'ятки своїй супровідній статті „Велесова книга": за и против (алфавит, язык, время создания)", вказує і Д. Дудко (див.: Велесова книга: славянские веды / Издание подготовлено Д. М. Дудко.— Москва, 2002.— С. 263).

Посилаючись тут і далі на відомості з „Велесової книги", з приводу якої в науці й досі точиться дискусія — оригінал це чи підробка, фальсифікат, уважаємо за потрібне відзначити, що, на наш погляд, ця пам'ятка не є фальсифікатом, а в деяких місцях тексту, мабуть, скорективаним (або й, можливо, змістово препарованим) Ю. Миролюбовим після її відчитання автентичним оригіналом (можливо, що й пізнішою орфографічно й лінґвально не безгрішною копією — з дощечки на дощечку), до того ж, напевно, ще й з досить численними елементами неправильно відчитаних слів чи й словосполук, які без оригіналу тепер важко або й неможливо установити. Отож ставимося до цієї пам'ятки як до історико-культурного джерела з великою довірою.

боко праслов'янські, але навіть і пізніші дохристиянські предки уже часів життя Кия, глибоко вірячи у магічну силу слова, особливо особових власних імен, давали своїм новонародженим дітям імена не лише задля ідентифікації особи, а й з дуже важливою, як на ті часи, забобонно-містичною метою, а саме як захисні або побажальні обереги. Тож важко припустити, щоб таким оберегом, з укладеним у нього конкретним побажанням, могло слугувати незрозуміле іншомовне ім'я. Отже, з огляду на ці міркування ще раз підкреслюємо, що спроби етимологізувати ім'я *Кий*, як і імена *Щек*, *Хорив* та *Либедь*, на неслов'янському мовному ґрунті вважаємо необґрунтованими і науково неспроможними. 2. Що стосується згаданих визнаних на сьогодні в науці найбільш переконливими і вірогідними спроб виводити етимологію імени *Кий* від слов'янського апелятива *кий*, то з цього приводу відзначимо, що, прийнявши цю етимологію уже як якусь аксіому, зокрема стосовно імени конкретно засновника Києва Кия, ніхто з її прихильників не спромігся переконливо з'ясувати найголовнішого — з яких мотивів утвореним від апелятива *кий* іменем нарекли князя, бо, за історичними даними, засновник Києва Кий напевно був князем, вождем племени? Чому, згідно зі згаданою уже нами традицією княжих родів, Кия не нарекли так званими „княжим" іменем, тобто іменем-композитом або відкомпозитним скороченням? Адже домисел, що *києм* могли колись називати булаву чи жезл як символи влади, є не чим іншим, як вифантазуваною фікцією, бо хто, коли і де знайшов якесь переконливе свідчення про це? Тож чому це, усупереч згаданій традиції, княжого сина найменували Києм від назви такого малошанованого побутового предмета, як *кий*? Крім того, абстрагуючись від особи князя Кия, запитаємо прихильників цієї відапелятивної „кийської" етимології антропоніма *Кий*: з яких же номінаційних мотивів саме апелятив *кий* набув такої популярности у творенні особових власних імен ще у праслов'янській антропонімії, що утвореним від нього іменем *Кий* було наречено навіть князя? Чому давні писемні пам'ятки — літописи, хроніки та давні ойконіми — не засвідчують слов'янських особових власних імен, утворених від назв інших рухомих побутових предметів функціонально важливішого, ніж *кий*, уживання? Між тим, іменослови і словники давніх слов'янських імен, навіть до XV ст. включно, якщо і реєструють слов'янські особові власні імена відапелятивного походження, то в дуже мізерній кількості. А це вже є прямим свідченням, що цей словотвірний тип імен у тогочасному слов'янському побуті не був популярний, оскільки від глибоко праслов'янських часів аж до витіснення з побуту церковно-християнськими іменами у слов'янському антропоніміконі абсолютно переважали слов'янські автохтонні імена-композити та здебільшого різні похідні від них гіпокористичні безсуфіксні, суфіксальні та префіксально-суфіксальні утворення, які у багатьох випадках ставали співзвучними або фонетично чи й фонетико-морфологічно уподібненими до відповідних апелятивів, унаслідок чого і розцінюються тепер деякими дослідниками як безпосередньо відапелятивні. Отож є вагомі підстави вважати, що саме від таких, співзвучних з відповідними апелятивами, або фонетико-морфологічно уподібнених до них генетично відкомпозитних гіпокористичних антропонімних утворень протягом довгого еволюційного шляху слов'янських антропонімійних систем ще в їх давньому минулому і сформувалася досить пока-

зова кількість особових назв, які тепер дослідники вважають винятково відапелятивними. На них, за браком місця, тут зупинитися не можемо[59]. Відзначимо лише головне: до таких помилково розцінюваних дослідниками як відапелятивні антропоніми, на наш погляд, що з'ясуємо далі, належить і етимологізоване ім'я *Кий*. Нарешті, в аспекті заперечення думки про походження імени *Кий* від апелятива *кий* відзначимо, що не допускаємо також можливости походження цього імени від гаданого родового тотема від апелятива *кий*, оскільки жодних слідів слов'янського відапелятивного тотемізму від назв побутових предметів у слов'янській антропонімії праслов'янського спадку в довголітній практиці її дослідження ми не виявили. 3. Якщо, згідно з цими нашими умовиводами, етимологізоване ім'я *Кий* генетично не може бути ні запозиченим з якоїсь неслов'янської мови, ні походити від слов'янського апелятива *кый*, то маємо усі підстави звернутися за пошуками його етимології до єдиного реального джерела, а саме засвідченої писемністю та в слов'янських відантропонімних топонімах антропонімії праслов'янського спадку, оскільки, на наше переконання, це ім'я є не чим іншим, як похідним безсуфіксним гіпокористичним утворенням від якогось глибоко праслов'янського імени-композита, слід якого у слов'янській антропонімії вже давно загубився і його необхідно шукати. 4. Якщо таким чином ім'я леґендарного засновника Києва *Кий* не було вигадане для нього ні його батьками, ні волхвами, а було почерпнуте з традиційного праслов'янського антропонімікону, то з цього факту органічно випливає, що в час життя Кия і, звичайно, після його смерти це ім'я цілком могло побутувати не лише серед племени полян, але й серед інших слов'янських племен праслов'янської генези, а отже, й серед західно- та південнослов'янських. Тож немає жодних вагомих підстав довіряти уже згадуваним припущенням чи навіть твердженням деяких дослідників про якусь доісторичну міґрацію киян на західно- і південнослов'янські землі, про що нібито свідчить наявність на їх теренах топонімів з твірною основою ***Кий-*** (***Куj-, Кij-***). Адже ці топоніми могли виникнути (і, ми переконані, таки виникли) від особової назви *Кий* (Куj, Кij), напевно, здавна традиційно поширеної серед місцевого (а не зайшлого з Києва) населення. Зрештою, про це наочно свідчить, як ми уже проілюстрували, наявність антропоніма *Кий* (Куj, Кij) та похідних від нього утворень і в антропонімії цих західно- та південнослов'янських народів. Таким чином ці західно- і південнослов'янські топоніми й антропоніми з твірною основою ***Кий-*** (***Куj-, Кij-***) у цьому випадку є яскравими свідченнями не про колишню гадану міґрацію киян на західно- і південнослов'янські землі, а про колишнє ще глибоко праслов'янське походження і чи не загальнослов'янське поширення імени *Кий* (Куj, Кij). Тож цей факт теж слід використати при пошуках етимології цього імени та обґрунтуванні її виведення.

Усі ці попередні відомості та сформульовані на їх основі умовиводи є такою теоретичною основою, виходячи з якої і спираючись на яку спробуємо тепер запропонувати свою власну гіпотезу етимології імени

---

[59] Див. про такі відкомпозитні антропонімні утворення статтю автора: Худаш М. Л. Явища фонетичного співпадіння давніх слов'янських скорочених особових власних імен або їх основ з загальновживаними словами // Мовознавство.— 1990.— № 6.— С. 36—40.

Кий, причому уже не лише як імени леґендарного засновника Києва *Кия*, але й як імени праслов'янського спадку, тобто спільнослов'янського імени взагалі.

Отож ми вже наголошували, що, на наше переконання, ім'я *Кий* — це не що інше, як гіпокористичне безсуфіксне похідне утворення, яке виникло внаслідок усічення якогось праслов'янського імени-композита, що могло дотепер уже або цілковито зникнути, або ж зберегтися як раритет. І справді, такі раритетні засвідчення антропонімних композитів з препозитивним компонентом, у цьому випадку в варіантах ***Kyj-, Kiej-*** (в оригіналі ***Kieу-***), ми таки виявили. І хоч цих композитів усього два, та й ті при їх наведенні вимагають відповідних лінґвістичних коментарів, усе ж вважаємо, що, як наочні свідчення про побутування у минулому в слов'янській антропонімії імен-композитів з препозитивним компонентом ***Кий-*** (***Кыи-, Kyj-, Kij-***), вони досить показові і промовисті. Конкретно у цьому випадку такими антропонімними композитами є згадуване уже нами хорватське прізвище Kijabudin з похідним від нього варіантом Kijabudina[60] та українська особова назва Kieydan, засвідчена у 1352 р. як власне ім'я, або й прізвищева назва, власника лісу у словосполуці Kieydan silva[61],— у буквальному тлумаченні як „Кейдана ліс", тобто „ліс, власником якого є особа, яку звуть *Кейдан*". Про фонетичний антропонімний варіант ***Кей-*** (***Кеj-***) і його побутування у слов'янській антропонімії можуть свідчити старопольські особові назви Kej, Kejsze та Kejd[62]. Остання з цих особових назв — виразне усічення імени-композита Kejd[an]. І все ж обидва ці композити вимагають певних коментарів.

Отож, якщо йдеться про наведене хорватське прізвище Kijabudin, від якого, як похідне, виникло також наведене Kijabudina, то, на перший погляд, може здатися, що структурно це посесивне суфіксальне утворення на ***-in*** від вихідного Kijabuda, а це — від словосполуки Kija buda чи Kija Buda. Однак важко припустити, щоб колись хтось був названий так описово цією словосполукою. Тому вважаємо, що прізвище Kijabudin — не що інше, як давнє слов'янське антропонімне суфіксальне утворення на ***-in*** від вихідного Kijabud, тобто утворення типу наведених Я. Свободою Bratin, Budin, Dobrin, Gostin, Radin і т. ін.[63] Важче пояснити наявність у цьому антропонімі нехарактерного для слов'янських антропонімних композитів сполучного голосного ***-a-*** (Kij**a**budin). У цьому випадку обмежимося лише припущенням, що це сполучне ***-a-*** могло появитися в розглядуваній особовій назві народноетимологічним способом замість характерного для слов'янських антропонімів-композитів сполучного голосного ***-o-***. Отже, це утворення могло первісно звучати не Kij**a**bud, а Kij**o**bud, яке, за аналогією до композитів з цим сполучним ***-o-*** типу *Добробуд* і інших, уповні могло виникнути від вихідного утворення без сполучного голосного ***-o-***, тобто *Kijbud — композита з препозитивним компонентом ***Kij-*** і свого часу досить продуктивним у слов'янських іменах-композитах постпозитивним компонентом ***-bud*** (пор., напр.: Bohobud,

[60] Leksik prezimena socialisticke republike Hrwatske.— S. 293.

[61] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ).— Lwów, 1875.— T. V.— S. 3.

[62] Słownik staropolskich nazw osobowych.— T. II.— S. 563.

[63] Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— S. 160.

Dobrobud, Drahobud, Chotěbud, Milobud, Poněbud, Sdebud, Velebud і подібні[64]). На жаль, у слов'янській антропоніміці генеза і первісна семантика цього композитного компонента досі ще переконливо не з'ясована і проблематична, отже, вимагає окремого дослідження[65].

Цю нашу концепцію стосовно існування в минулому у слов'янському антропоніміконі імени-композита Kijbudъ, його структури і походження доповнимо ще одним дуже важливим, оскільки стосується також особи леґендарного Кия, писемним свідченням ще VI ст. н. е., яке, правда, є лише здогадним, а проте цікавим і таким, що заслуговує навіть спеціальної уваги і спеціального дослідження. Маємо на увазі свідчення відомого історика Прокопія Кесарійського про напади слов'ян на Візантію і заходи імператора Юстиніана проти цих нападів, тобто використання до протидії їм самих найманих слов'ян, серед яких особливо відзначився найвидатніший з них *Хільбудій*, син Самбатаса. А Самбатас, як відомо, у візантійських джерелах — це Київ. Порівнюючи дані Прокопія Кесарійського про *Хільбудія* з літописними даними про Кия, історики знаходять у цих двох персонажах багато спільних рис[66]. Не маємо якихось вагомих арґументів припускати, що цей *Хільбудій* насправді міг бути Києм, але певну підставу висловити думку, згідно з якою в засвідченому Прокопієм Кесарійським імені Хільбудій може критися слов'янське ім'я-композит *Kijbudъ, таки маємо. Бо справді: як на слов'янському мовному ґрунті пояснити генезу цього імени? Тож припускаємо, що грек-візантієць Прокопій Кесарійський сприйняв і передав писемно слов'янське ім'я-композит *Kijbudъ по-грецьки як χιλβυδιος,— у цьому випадку за місцем артикуляції задньоязичний глухий звук ***к-*** сприйняв і передав як задньоязичний глухий звук ***х-***, а звук ***-й-*** („йот") посередині цього імени сприйняв і передав як сонант ***-л-***. До речі, чергування ***й/ль*** слов'янським мовам, зокрема українській, відоме. Тож праслов'янської генези ім'я *Kijbudъ в антропоніміконі антів уповні могло мати ще свій фонетичний варіант *Kilbudъ, від якого згаданим способом фонетичних перетворень і виникло утворення *Хільбуд[ій]*.

Щодо композитного утворення, засвідченого у графічному оформленні Kieydan, то з його лінґвістичним коментуванням справа простіша. В українській огласовці цю передану латино-польською орфографією особову назву слід по-українськи читати як *Кейдан*. А в тому, що це українська особова назва, можна не сумніватися, оскільки вона фіґурує в акті, який стосується української етнічної території, і не фіґурує у відомому „Słowniku staropolskich nazw osobowych". Але відразу відзначимо, що це утворення *Кейдан*, на наш погляд, слід розцінювати не як первинне, а як вторинне, у цьому випадку як похідне від вихідного *Кийдан*, утворене у варіанті *Кейдан* унаслідок наближеної вимови ненаголошеного голосного ***-и-*** до голосного ***-е-*** (*Кийдан* > *Кейдан*). Що особова назва *Кийдан* наголошувалася на другому складі, не викликає сумніву (пор., напр., Богда́н, Милода́н і подібні). Своєю чергою, композит *Кийдан* — це зрощення препозитивного компонента ***Кий-*** з відомим у слов'янських іменах-композитах постпозитивним компонентом ***-дан*** (пор. наведені *Богдан*, *Милодан*), утвореним, очевидно, від дієслова *давати*.

---

[64] Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— S. 72.
[65] Там само.
[66] История Киева...— Т. I.— С. 51.

Після цих лінгвістичних коментарів стосовно антропонімів *Kijabudin* (Kijabudina) та *Кейдан* як прямих свідчень про існування уже від давніх часів у слов'янському антропоніміконі особових назв-композитів з препозитивним компонентом ***Кий-*** (***Куj-, Кij-***), успадкованих напевно ще з глибоко праслов'янського антропонімікону, перед нами постає головне завдання — вивести етимологію цього препозитивного компонента ***Кий-*** (***Куj-, Кij-***), а отже, й етимологію етимологізованого імени *Кий*, що, на наше переконання, виникло саме від цього композитного компонента внаслідок усічення імен-композитів, у структурі яких він був у препозиції.

Почнемо з того, що, очевидно, внаслідок раритетности слов'янських антропонімів-композитів з препозитивним компонентом ***Кий-*** (***Куj-, Кij-***) у науковій літературі він як такий ніде не трапляється і не етимологізується, а розглядається і етимологізується лише як особове власне ім'я *Кий* (*Куj, Кij*), яке, вважаємо, від нього походить. Про дотеперішні спроби етимологізувати це ім'я уже мовилося. Тут конкретно пропонуємо спробу етимологізувати це ще праслов'янське ім'я не як генетично окрему, самостійну особову назву, а як похідне утворення, яке, як наголошувалося, виникло внаслідок усічення ще в глибокий праслов'янський період якогось з імен-композитів із препозитивним компонентом ***Кий-***.

Утворена від композитного компонента ***Кий-*** особова назва — спочатку як особове власне ім'я, а потім і як прізвищева назва та прізвище,— як ми вже проілюстрували, у слов'янських мовах засвідчується у двох фонетичних варіантах — *Кий (Кыи, Куj)* та *Кій* (рос. *Кий*), Кij. При цьому важливо відзначити, що фонетичний варіант *Кий* (*Кии, Кыи,* Куj) фіґурує лише в давньоруських писемних пам'ятках, у сучасній українській мові та етимологічно (з вимовою як Кij) також у чеській та словацькій мовах (Куj). В інших слов'янських мовах фіґурує фонетичний варіант *Кij* (рос. *Кий*). Така фонетична різноваріантність цієї особової назви у слов'янських мовах не випадкова, а генетично безпосередньо пов'язана з відповідною вимовою у кожній з них апелятива *кий*. У тих мовах, де цей апелятив вимовляється (чи вимовлявся) як *кий (кый, куj)*, ця особова назва теж має таке ж звучання, а в мовах, у яких цей апелятив вимовляється як *кій* (*кij*), ця особова назва також так вимовляється. Отож фонетична різноваріантність у вимові етимологізованої особової назви *Кий* в різних слов'янських мовах цілком природна, оскільки спричинена властивою відповідно кожній з них фонетичною закономірністю.

Однак для повноти викладу даних про фонетичну різноваріантність у слов'янських мовах антропоніма *Кий* та з'ясування причин, які її зумовили, мусимо відзначити й той факт, що в давньоруських писемних пам'ятках досліджуване ім'я *Кий* та назва міста *Київ* засвідчені у двох варіантах: *Кии, Киевъ* (таких більшість) і *Кыи, Кыевъ*[67]. А в найранішій писемній пам'ятці, згадуваній уже „Велесовій книзі", це ім'я фіґурує аж у чотирьох варіантах: *Кій* (С. 163, 207, 277), *Кіе* (С. 145, 214), *Кый* (у давальному відмінку *Кыу* — С. 210; у знахідному відмінку *Кыа* — С. 216) та *Кые* (С. 187, 209, 214), а назва міста *Київ* — у трьох варіантах: *Кіів* (С. 145), *Кіев* (С. 209; також *Кіеград* — С. 187, 214) та *Кыев* (С. 163). Тож виникає закономірне запитання, як ці варіанти розцінювати? Чи вважа-

[67] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— С. 77.

ти їх графічними, чи, може, фонетичними, а у випадку з наведеними з „Велесової книги" паралельно з варіантами *Кій, Кый* і *Кіе, Кые*, навіть, може, морфологічними варіантами? Однозначної і переконливої відповіді на ці запитання не знаходимо. Гадаємо, що вони заслуговують окремого дослідження у ширшому контексті і на ширшому порівняльному матеріалі. Тут можемо обмежитися лише припущенням, згідно з яким, синхронно засвідчені у літописах варіанти *Кии // Кыи* (так само *Києвъ // Кыєвъ*) — це не що інше, як графічні варіанти. Причому варіанти з ***-и-*** (восьмиричним) слід уже розцінювати як прямий наслідок артикуляції в давньоукраїнській мові того часу етимологічного голосного заднього ряду ***-ы-*** та як властиве і дотепер українській літературній мові передньо-середнє ***-и-***, яке в тодішній писемності позначалося літерою ***-и-***. А незначну кількість написань, відповідно *Кыи* (замість *Кии, Кий*), *Кыєвъ* (замість *Києвъ*), можна пояснювати як данину церковнослов'янській орфографічній традиції. Важче аргументовано і переконливо пояснити варіантність у написаннях *Кій, Кіе, Кіев* і *Кый, Кые, Кыевъ* у „Велесовій книзі", оскільки тут літерою ***і*** (десятиричним) послідовно передається звук ***-і-***. Однак і в цьому випадку не можна заперечувати, що наведені паралельні варіанти імени *Кий* і назва міста *Київ* — теж не що інше, як графічні варіанти, оскільки у цій пам'ятці десятиричне ***-і-*** фіґурує і в лексемах з українським передньо-середнім ***-и-***. Тож цілком можна припускати, що етимологічний звук ***-ы-*** заднього ряду перейшов у давньоукраїнській мові в передньо-середнє ***-и-*** у набагато глибші часи.

Складніше пояснити наявність у цій пам'ятці паралельно з написаннями *Кій, Кый* кількісно більше від них ужитих варіантів *Кіе, Кые*, оскільки за структурою тут уже перед нами графічні варіанти якось неочікувано засвідченого морфологічного варіанта імени *Кий*. Адже написання *Кіе, Кые* слід читати як *Киє*. А це написання вповні можна трактувати як похідне суфіксальне утворення на ***-(j)e*** від вихідного *Кий*, тобто як давнє антропонімне відкомпозитне гіпокористично-суфіксальне утворення типу уже згадуваного польс. Kije та наведених Я. Свободою Chvale, Vele, Vlasě, Male, Mladě і інших[68], які цей автор розцінює як утворення з суфіксом ***-е***, з допомогою якого творилися назви молодих істот. Отож, якщо це наше трактування графічних варіантів *Кіе, Кые* як гіпокористично-суфіксального утворення на ***-(j)e*** від імени *Кий (Кый)* правильне, то в цьому випадку маємо пряме писемне свідчення, що легендарний засновник Києва *Кий* у народному побуті свого часу, поряд з цим своїм іменем, іменувався ще і його зменшеною формою *Киє* (з наголосом на другому складі та в теперішньому значенні *„Кийко"*). А свідчення це дуже вагоме, оскільки з нього виразно випливає, що в час творення „Велесової книги" ім'я *Кий* у народному побуті не асоціювалося з апелятивом *кий*, бо інакше у зменшеній формі воно було б ужите у варіанті *Кийок*, а не *Киє*. Отже, це теж поважний аргумент проти виведення етимології цього імени від апелятива *кий*.

З'ясувавши виявлену різноваріантність (графічну, фонетичну і навіть морфологічну) антропоніма *Кий* на загальнослов'янському рівні та в давніх українських писемних пам'ятках, перейдемо безпосередньо до викладу своєї гіпотези про його етимологію.

---

[68] Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení.— S. 164.

Отож ми відкинули як науково неспроможні усякі спроби етимологізувати досліджуване ім'я *Кий* на неслов'янському мовному ґрунті та виводити його походження від апелятива *кий*, у якому б значенні цей апелятив не вживався. Натомість ми запропонували версію виведення етимології цього імени від препозитивного компонента ***Кий-*** якогось із праслов'янських імен-композитів з цим компонентом, навівши при цьому як наочні свідчення існування таких імен-композитів у слов'янській антропонімії писемно засвідчені хорватські прізвища *Kijabudin*, *Kijabudina*, засвідчене Прокопієм Кесарійським ім'я *Хільбудій*, яке розцінюємо як греко-візантійську деформацію слов'янського імени **Kijbudъ*, та українську особову назву *Kieydan*. Йшлося також про постпозитивні компоненти — відповідно ***-bud, -dan*** — цих антропонів-композитів. Мовилося і про генезу фонетичної варіантности препозитивного компонента (***Kij-, Kiey-***) в цих особових назвах-композитах. То ж тепер нам залишається головне — на підставі цих досліджених фактів з'ясувати етимологію препозитивного композитного компонента ***Кий-***, тобто на якій лінґвальній основі він міг виникнути.

Заздалегідь відзначаємо, що, не знаходячи переконливого етимона цього композитного компонента на апелятивному ґрунті, розцінюємо його, а отже, й похідне від нього ім'я *Кий*, як вторинне утворення від якогось фонетично подібного до нього антропонімного композитного препозитивного компонента, від якого він міг виникнути за фонетичним уподібненням. Конкретно у цьому випадку вважаємо, що таким препозитивним компонентом, від якого за цим фонетичним уподібненням виник етимологізований компонент *Кий*, міг бути лише препозитивний композитний компонент (теж праслов'янський) ***Koi-***, у якому за місцем артикуляції голосний звук заднього ряду ***-o-***, за асоціацією таки з праслов'янським апелятивом ***kyjъ***, перетворився у голосний звук, теж заднього ряду, ***-y-*** (графічно ***-ы-***) з йотацією кінцевого ***-i***, отже, як ***Koi- > Kyj-***.

В наявних у нашому розпорядженні слов'янських антропонімійних і ойконімійних матеріалах ми виявили лише два (зате у цьому сенсі виразні) слов'янські антропонімні композити, якими конкретно є засвідчена ще у XV ст. українська особова назва *Койдан*, отже, виразний фонетичний варіант розглянутого нами *Кийдан* (пор. Hryn et Coydan de Theskovicze — 1483 р., Coydan in Chotyncze — 1488 р., у тому числі і в патронімі *Койданович* у контексті Jaczkonem Koydanouicz de Gruschowka — 1446 р.[69]), а також сербське особове власне ім'я *Којислав*[70]. Але особливо рясно і показово засвідчені гіпокористичні і гіпокористично-суфіксальні похідні від цих (ще напевно праслов'янських) імен-композитів з препозитивним компонентом ***Koj-***. Порівняймо, наприклад: Koj, Kojak, Kojal, Kojan, Kojata, Kojen, Kojic[71]; *Кое, Кой, Койка, Койко, Койяна, Койянъ, Койенъ, Койята, Койинъ* і інші[72]; старопольські — Koja,

---

[69] AGZ.— Lwów, 1886.— T. XI.— N 2239; 1901.— T. XVII.— N 2191; 1903.— T. XVIII.— N 1804.

[70] Грковић М. Речник личных имен код срба.— Београд, 1973.— С. 112.

[71] Именословъ или речник личны имена разны народа словенски, скупно Іоаннъ Пачичъ, умножио і латинскомъ ортографіомъ изразіо и примечание додао Іоаннъ Колларъ / Издао Іосифъ Миловукъ.— Будим, 1828.— С. 26.

[72] Морошкин М. Я. Славянский именослов или собрание славянских личных имен.— Москва, 1867.— С. 101.

Kojan, Kojasz, Kojek, Kojęta, Kojle, Kojt[73], хорватські Koja, Kojek, Kojè, Kojś[74]; сербське *Kojam*[75]; болгарські *Койча, Койчо, Койшаров*[76]; українські прізвища *Койляк, Койнаш, Койчак*[77] Показово засвідчена коренева морфема ***Кой-*** (***Koj-***) і в слов'янській ойконімії. Порівняймо, наприклад, наведені Ф. Міклошичем польські Kojice, Kojanów, Kojęcin; чеські Kojice, Kojovici, Kojetin, Kojetice, Kojatky, Kojakovice, Kojkovice, Kojčin, Koječice, Kojšice; сербські Kojići, Kojnovîći[78]. Але тут важливо подати і прямі свідчення про походження композитної особової назви *Кийдан* від вихідної *Койдан*. Цими свідченнями можуть слугувати відомі з XIX ст. українські галицькі ойконіми *Кійданів* та *Кійданці*[79], видозмінені у 1946 р. радянською адміністрацією на *Киданів, Киданці*, очевидно, за народноетимологічною асоціацією з дієсловом *кидати*. Однак цікавим є той факт, що в латино-польських та польськомовних документах назви цих сіл виступають не як *Кійданів* і відповідно *Кійданці*, а як *Койданів // Куйданів* і відповідно *Койданці // Куйданці*. Порівняймо: *Кійданів*, тепер *Киданів* (Бучацького району Тернопільської області)[80], у написанні 1390 р. Kojdanov, 1578 р.— Kujdanow, 1785–1788 рр. Koydanov // Kujdanow[81]; *Кійданці*, тепер *Киданці* (Збаразького району Тернопільської області)[82], та *Кійданці*, тепер *Кийданці* (Коломийського району Івано-Франківської області)[83], у написанні 1446 р. Kojdance, 1464 р.— Kojdance, 1785—1788 рр.— Kujdańce[84]. Отже, назви цих сіл засвідчуються в цьому випадку у двох фонетичних варіантах, відповідно (в українській огласовці) як *Койданів // Куйданів*; *Койданці // Куйданці*. Але слід думати, що вже з якогось ранішого, ніж XIX ст., часу паралельно з цими двома фонетичними варіантами у місцевому українському побуті мусив уживатися також і український фонетичний варіант, відповідно *Кійданів, Кійданці* або й *Кийданів, Кийданці*, не реєстрований, проте, польською адміністрацією, бо важко припустити, що виник цей варіант і закріпився у місцевому українському середовищі щойно у XIX ст. Якщо ж тепер приглянутися до цих трьох варіантів (*Кійданів // Койданів // Куйданів*; *Кійданці // Койданці // Куйданці*) уважніше, то не важко переконатися, що з цих фонетичних варіантів варіанти *Куйданів, Куйданці* — це похідні утворення від вихідних, відповідно *Койданів, Койданці*. А виникли вони унаслідок місцевого „укання" — вимови ненаголошеного

---

[73] Słownik staropolskich nazw osobowych.— T. II.— S. 45.

[74] Leksik prezimena socialisticke republike Hrwatske.— S. 305.

[75] Грковић М. Речник личных имен код срба.— С. 111.

[76] Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у бъягарите.— София, 1969.— С. 263.

[77] Довідник Львівської міської телефонної мережі.— Кн. І.— С. 409.

[78] Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen im Slavischen von F. Miklosich.— Wien, 1864.— S. 38.

[79] Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів.— К., 1965.— С. 143.

[80] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ...— С. 556.

[81] Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.— С. 73.

[82] Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ...— С. 564.

[83] Там само.— С. 513.

[84] Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв...— С. 72.

голосного *-о-* як *-у-* (*Койда́нів* > *Куйда́нів*; *Койда́нці* > *Куйда́нці*). Щодо генези варіанта назви села *Куйданці* (Коломийського району), то такої ж думки, етимологізуючи цю назву, дотримується і Д. Бучко[85]. А фонетичні варіанти *Кійданів, Кійданці* є, безперечно; похідними утвореннями від вихідних, відповідно *Кийданів, Кийданці*, перетворених у *Кійданів, Кійданці* за асоціацією з апелятивом *кий*, який у місцевих говірках вимовляється як *кій*[86].

Після наведення цих досить численних і показових антропонімних і ойконімних свідчень про широке побутування в давнину у слов'янській антропонімії особових назв-композитів та відкомпозитних похідних гіпокористичних безсуфіксних і суфіксальних утворень з кореневою морфемою ***Кой-*** (***Коj-***), засвідченою навіть безпосередньо у функції самостійного антропоніма *Коj* з фонетичним варіантом Кеj, який унаслідок наближеної вимови голосного *-е-* до *-ы-* чи й передньо-середнього *-и-* в давньоруській мові міг рефлексуватися у варіант *Кый* чи відповідно *Кий*,— перед нами постає завершальне проблематичне завдання — з'ясувати етимологію і первісну семантику цієї кореневої морфеми, а отже, й генезу етимологізованого імени *Кий (Кый, Куj, Кij)*.

Вирішення цього завдання випливає з попередніх наших міркувань і наведених відповідних антропонімійних фактів. І все ж пропонуємо його далі не як обґрунтовану істину, а лише як гіпотезу.

Отож ця наша гіпотеза лаконічно зводиться до того, що етимологію і семантику препозитивного композитного антропонімного компонента ***Кой-*** (***Коj-***) ми схильні виводити від праслов'янського дієслова kojiti у значенні „заспокоювати, вгамовувати"[87]. Тож, виходячи з цього, припускаємо, що препозитивний компонент ***Кой-*** (***Коj-***) в іменах-композитах походить від праслов'янської імперативної форми дієслова другої особи однини koji дієслова kojiti у значенні koji — „заспокоюй", „вгамовуй". Отже, у наведеному вже засвідченому у сербській антропонімії композиті *Коjислав* та в наведеному Д. Бучком, з посиланням на Р. Шрамека, чеському композиті зі сполучним голосним *-е-* Kojeslav[88] — явно уже пізнішому, похідному утворенні від Kojislav, криється первісне побажання: „заспокоюй, вгамовуй славу". Отже, Kojslavъ — це первісно „той, що повинен заспокоювати, вгамовувати славу".

Правда, у рамки цього нашого припущення ніяк не вписується наведений нами антропонімний композит *Койдан* (Kojdan), у якому постпозитивний компонент ***-данъ*** — це виразний нечленний пасивний дієприкметник минулого часу від дієслова *давати, дати*. Отже, для зрощення з препозитивним компонентом ***Койн-*** (***Коjі-***) у наведених значеннях „заспокоюй", „вгамовуй" в антропонімному композиті він ніяк не підходить, бо такий антропонім з первісним значенням „заспокоюй, вгамовуй *дан(ий)*" був би нісенітницею. Тому вважаємо, що постпозитивний ком-

---

[85] Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття.— Львів, 1990.— С. 77.

[86] Д. Бучко вважає, що фонетичний варіант *Кійданці* виник від вихідного *Койданці* „внаслідок переходу ***о*** перед ***й*** в ***і*** (пор. *рій, бій* з давніших — *рой, бой*)" (Там само). З цією думкою важко погодитися, оскільки ця закономірність (***о / і***) для етимологізованого кореня ***кои- (кой-)*** не була властива (пор. українські дієслова *коїти, скоїти* та наведені українські прізвища *Койляк, Койнаш, Койчак*).

[87] Етимологічний словник української мови.— Т. 2.— С. 501.

[88] Бучко Д. Г. Походження назв населених пунктів Покуття.— С. 77.

понент ***-дан*** у композиті *Койдан* — це вторинне у слов'янській антропонімії утворення, яке виникло унаслідок скорочення (стягнення) первісного варіанта *Kojidanь, (< *Kojdanь) та ствердіння кінцевого приголосного ***-нь*** за аналогією до композитів таки справді з постпозитивним компонентом ***-дан*** (***-danь***), як *Богдан, Недан*, від первісного праслов'янського субстантивного постпозитивного компонента ***-danь*** у значенні „те, що комусь дається; дар, подарунок", а також „данина, податок"[89]. Отже, праслов'янське ім'я-композит *Kojdanь містило в собі якесь первісне поняття „заспокоюй даром, подарунком" чи й „заспокоюй даниною", тобто *Kojdanь — це первісно „той, що заспокоює даром, подарунком" або „той, що заспокоює даниною"*

На підставі цього, хоч і небагато арґументованого відповідним фактографічним матеріалом, нашого припущення про етимологію препозитивного антропонімного композитного компонента ***Кой-*** (***Koj-***), як можливого етимона етимологізованого імени *Кий*, можемо тепер уже схематично відтворити гадану нами етимологічну еволюцію цього імени від його композитного першоджерела і до остаточного становлення як відкомпозитного гіпокористика — окремого особового імени, що ще десь, можливо, у праслов'янський період утратило свою етимологічну прозорість.

Цю схему етимологічної еволюції імени *Кий* як відкомпозитного утворення вважаємо доцільним зобразити, виходячи зі сформульованого нами припущення, згідно з яким етимоном цього імени міг послужити у глибокий праслов'янський період препозитивний компонент ****Koj(i)-*** праслов'янських імен-композитів типу уже етимологізованих *Којислав, Койдан* (Kojdan), що як релікти збереглися до нашого часу.

Таким чином, якщо етимологізувати ім'я *Кий* (Куj, Кij) від праслов'янського імени-композита *Kojislavъ, то цю етимологію слід би зобразити такою схемою перетворень: *Kojislavъ > *Kojslavъ > *Kyjslavъ // *Kejslavъ > Куj // Кej > українське *Кий*, в інших слов'янських мовах Кij. Не виключена у цьому випадку і така схема: *Kojislavъ > Kojslavъ > Koj > Куj // Кej > українське *Кий*, в інших слов'янських мовах — Кij. Що ж до етимологізації цього імени від праслов'янського імени-композита Kojidanъ, то цю етимологію слід зобразити такою схемою: *Kojidanь > *Kojdanь > *Kojdanъ > Koj > Куj // Кej > українське *Кий*, в інших слов'янських мовах — Кij.

Ці конкретні схеми виведеної нами етимології не лише імени леґендарного засновника *Києва Кий*, але й цього імени в загальнослов'янському антропонімійному контексті у фонетичних варіантах *Кий (Кый, Куj, Кij)* і завершать наше дослідження. Водночас цим дослідженням ми завершуємо і публікацію результатів свого пошуку етимології імен літописно засвідчених леґендарних засновників Києва — Кия, Щека і Хорива та їх сестри Либеді. Отож на завершення циклу своїх досліджень імен згаданих леґендарних постатей вважаємо за доцільне висловити деякі

---

[89] Słownik prasłowiański.— Wrocław etc., 1976.— T. II.— S. 339.

* Не зіставляємо тут з цим препозитивним компонентом ***Koj(i)-*** і не етимологізуємо наведеного раніше імени-композита **Kijbudъ*, оскільки утворення **Koibudъ* ми не виявили, а крім того, як уже мовилося, етимологія і семантика постпозитивного компонента цього утворення вимагає окремого дослідження.

підсумкові міркування, причому не тільки стосовно етимології цих імен, але й стосовно самих епонімів цих імен та дотеперішньої практики їх етимологізації і практичного наукового застосування результатів цієї етимологізації.

1. Кий, Щек, Хорив та Либедь — не вифантазувані у народному епосі наших давніх предків персонажі, а таки цілком реальні особи, які свого часу були русами-праукраїнцями княжого роду, мабуть, полянами з походження, бо мали ще праслов'янської генези особові власні імена. Тож тепер, з підтвердженням факту реального існування братів Кия, Щека і Хорива як родоплемінних вождів, а Кия ще й як засновника Києва, у набагато давнішій за початковий літопис „Велесовій книзі", цих розцінюваних досі як леґендарних осіб слід би вже вважати реальними історичними постатями, з яких Кий справді був засновником Києва, що й отримав назву від його імени *Києвъ*. Хоч, як ми уже обґрунтували, є певні підстави думати, що первісно назва цього города звучала не *Кыєвъ*, а *Кы(и)йгородъ* чи *Кы(и)йградъ* і, еліптично, у варіанті *Кы(и)й*, від якого й виник катойконім *кы(и)янє*, а не *кы(и)євянє* чи *кы(и)євлянє* або *кы(и)євци*. Варто лише дослідити і уточнити, коли жив і княжив Кий і чи справді в нашій праісторії, крім Кия — засновника Києва, були ще якісь інші племінні вожді Киї — його тезки, які жили перед ним на цілі тисячоліття раніше, як це вважають деякі дослідники? Зокрема, слід би з'ясувати, а радше в історичному аспекті розв'язати таке принципово важливе і проблематичне питання, як встановлення хоч би приблизно часу, в який жив засвідчений і неодноразово згадуваний у „Велесовій книзі" леґендарний „праотець" русів Ор? Згідно зі свідченням цієї пам'ятки, Кий, Щек і Хорив — сини цього Ора (пор.: „А течаху всі і сыновє трієе од Оріїу. Бяше ті Кіе, Пащек а Горовато"[90]). Але ж цей Ор, як вважають окремі дослідники, „жив десь у VII—VI ст. до н. е."[91] Тож цілком логічно, що у VII—VI ст. до н. е. мусили жити і його сини Кий, Щек і Хорив, а отже, виходить, і Київ був заснований ще в VII або VI ст. до н. е. Завдання розв'язувати цю проблему ми перед собою не ставили. Воно вимагає окремого глибокого дослідження.

2. Імена Кий, Щек, Хорив і Либедь цих історичних, на наш погляд, осіб не могли бути для них штучно створені, вигадані, почерпнуті способом антропонімізації з апелятивної лексики чи бути запозиченими з якихось неслов'янських мов. Ці імена, як ми арґументовано намагалися довести, напевно були взяті із давно вже сформованого, навіть як на той час, глибоко праслов'янського традиційного антропонімікону, в якому, за давніми писемними свідченнями, абсолютно переважали імена-композити та ще частіше, утворені від них унаслідок скорочення різні гіпокористичні, безсуфіксні, суфіксальні і рідше префіксально-суфіксальні утворення, у тому числі й утворення, співзвучні з відповідними апелятивами (як ім'я *Кий*) або фонетично чи й фонетико-морфологічно уподібнені до відповідних апелятивів (як ім'я *Либедь*). Такими відкомпозитними гіпокористичними утвореннями ще праслов'янської генези, на наше переконання, є усі підстави вважати й етимологізовані нами імена *Кий, Щек, Хорив* та *Либедь*.

---

[90] Велесова книга.— С. 145.

[91] Губерначук С. Як гул століть...— С. 173.

3. Як антропоніми праслов'янського (спільнослов'янського) антропонімійного спадку, імена *Кий, Щек, Хорив* та *Либедь* у час життя леґендарних засновників Києва — Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді, як ми це намагалися довести, напевно, уже здавна були поширені не лише в побуті праукраїнського антського племени полян, а й у побуті чи не всіх інших тодішніх слов'янських племен, отже, й у побуті також племен-предків теперішніх західно- і південнослов'янських народів. Таким чином умоглядне, апріорне віднесення деякими дослідниками так чи так генетично пов'язаних з іменем *Кий* та відповідно з назвою *Київ* пізніше писемно засвідчених на території не лише інших слов'янських народів, але й на теренах України антропонімів та топонімів до гаданих ними свідчень про якісь нібито давні (ще за життя Кия або після його смерти) міґрації населення з Києва чи з Київщини не може бути визнане як науково переконливо обґрунтоване, отже, й бути прийнятим у науці навіть як вірогідна гіпотеза. Бо на підставі яких критеріїв можна тепер установити, що, наприклад, наведені нами в цій статті західно- та південнослов'янські ойконіми з твірною основою ***Кij-*** (***Куj-***) справді були свого часу занесені сюди міґрантами з Києва чи Київщини, а не утворились від імен своїх засновників чи власників Кij (Куj), тобто місцевих, відповідно західно- чи південнослов'янських імен, успадкованих з праслов'янського антропонімійного спадку, з якого походило й ім'я *Кий* леґендарного засновника Києва Кия? Винятком тут може слугувати хіба що назва села на Львівщині *Київець*, виникнення якої справді можна пов'язувати з Києвом.

4. Етимологам давніх слов'янських етимологічно темних не лише антропонімів, але й топонімів, етнонімів, язичницьких теонімів, демонімів та міфонімів, перед тим як дошукуватися етимонів цих онімів на неслов'янському мовному ґрунті, нерідко вдаючись при цьому до фантазування, механічного фонетичного зіставлення (інколи за випадковим звуковим збігом, як у випадку *Київ* та японське *Кіото*[92], *хорвати* та перське *Horaiva* і подібні), варто спочатку уважно пошукати цих етимонів у слов'янській антропонімії праслов'янського спадку. А це, на наше переконання, неоціненний і незамінний скарб, до того ж на сьогодні уже достатньо зібраний, хоч, правда, переважно у раритетних виданнях, які слід би перевидати.

---

[92] Різні такі, на наш погляд, випадкові фонетичні збіги неслов'янських онімів з твірною основою ***кий-*** наводить К. Тищенко у своїй статті: Поки живі українські діалекти — живе Україна // Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах.— 2002.— № 6.— С. 15.

Віктор ШУЛЬГАЧ

Інститут української мови НАН України (Київ. Україна)

РЕФЛЕКСИ ПРАСЛ. **SЪLG-* У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ АНТРОПОНІМІЇ

Деривaційне антропонімне гніздо з основою ****Sъlg-*** етимологічно не освоєно. Воно належить до структур типу ***tъlt***, яким властиві:

а) різноманітна вокальна реалізація ***ъ*** у групі „голосний + плавний", тобто потенційність ***ъl > -ал-, -ол-, -ел-, -ил- (-іл-), -ул-***, аналогічно з **Вълda* > укр. *Балда* (49: 96), *Болда* (38: 7, 252), чес. *Belda* (74: 82), рос. *Билдя*, 1520 р. (16: 22), укр. *Більда* (26: 2, 58), польс. *Bulda* (79: 1, 27) — антропоніми;

б) асимілятивні заміни плавного, тобто перехід ***л > м, н*** аналогічно до *Кумганов*, *Кунганов*, XV ст. (2: 1, 54, 132) — антропоніми замість **Кулганов* < **Кълganovъ*;

в) перехід плавного ***л > й*** (через стадію ***л'***), так звана солодкозвучність, як, наприклад, у топонімі рос. *Байганово* — на Ярославщині (64: 333) при укр. *Балган* — хутір поблизу с. Чайкиного Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. (62: 42) < **Вълganъ* і т. ін.

г) перехід ***л > ў/в*** на зразок **Кълda* > укр. *Колда* (36: 7, 36) при укр. *Ковда* (31: 3, 558) — антропоніми;

ґ) метатеза „редукований + плавний" > „плавний + редукований";

д) абсорбція плавного[1] аналогічно з укр. *Бова* (31: 1, 66) ~ *Болва* (39: 5, 44) < **Вълva*.

Врахування цих та інших особливостей дає можливість звести воєдино, на перший погляд, генетично різнопланову лексику, яка в етимологічних словникових статтях тлумачиться як запозичення з неслов'янських джерел (див., наприклад: 71: 4, 398: *шалгач*, *шелгач*; 13: 4, 648: *шульга* 'ліва рука' в статті *шуйца* '*т. с.*'; 6: 254: *Шульга* < *шульга* < тюрк. *sol* 'лівий' та ін.).

На чолі антропонімного гнізда з коренем ****Sъlg-*** виступають безафіксні прасл. ****Sъlga*** ж./****Sъlgъ*** ч./****Sъlgo*** с., розпізнання яких імовірне з допомогою таких фактів: укр. *Сульга* (30: 10, 405), (похідні) *Сульженко* (31: 3, 584), *Сульжук* (11: 23), *Сульжин* (35: 2, 252), *Сайга* (27: 1, 59) < **Сълга*, *Сайгін* (35: 18, 351), *Сальга* (36: 9, 76), рос. *Салга* (41: 72), *Сулгопяев* (42: 119) < *Сулго-пяев*, *Сульг*, **Сойга* > топонім *Сойгино* — в колишній Симбірській губ. (78: 8, 413), білор. (похідні) *Совгович*, 1615 р.

---

[1] Див. про це: Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд.— Гомель, 2000.— Т. І.— С. 8—9.

(47: 9, 144), *Савгинович* > ойконім *Савгиновичи* в Жемайтії (10: 285), *Сульжынскі* (7: 398), *Сонгов* (47: 3, 44), чес. *Salgo* (74: 82), польс. *Sełga*, *Sałga*, (79: 2, 393, 400), старопольс. *Solga* (81: 5, 146) та ін. Цей ряд можна продовжити, залучивши фонетично вторинні форми, які постали як результат змішування шиплячих (***Ш-***) та свистячих (***С-***)[2], тобто: укр. *Шульга*, *Шульго* (8: 269), рос. *Шолгинъ*, 1627 р. (1: 1, 576), ***Шайг*** > топоніми *Шайгово Новое*, *Шайгово Старое* — в колишній Пензенській губ. (78: 10, 204), *Шульга*, *Шуйга* (9: 373), *Шуйгин* (52: 161), *Шелъга*, 1649 р. (19: 76), *Шулга* (44: 1, 836), болг. *Шу́лга* (17: 560), польс. *Szulga*, *Szulgo*, *Szełga* (79: 2, 400, 558), словац. ***Šalga/*Šalg**, що відобразилися в ойконімах *Šalgočka*, *Uzovsky Šalgov*, *Šalgovce*, *Šalgovík* (77: 400). Беручи ж до уваги розповсюджене явище асимілятивної заміни плавного ***л*** у структурах ***tълt***, до списку етимологічно споріднених антропонімів долучаються: рос. *Самгин*, *Шангин* (65: 38, 56), *Шанга* (52: 161), *Шунгин*, 1552 р. (18: 32), укр. *Шумгинский* (22: 7, 592) та ін. Імовірними континуантами прасл. ****Sъlga*** можна розцінювати й факти на зразок укр. *Со́га* (30: 1, 266; 31: 7, 400; 26: 3, 138) < **Со́лга* з урахуванням такого фонетичного явища, як абсорбція плавних (найчастіше ***-л-***).

Зі слов'янських мов у литовську запозичено прізвища *Šùlga*, *Šulgà*, *Šulgas*, *Šulgis*, *Siulgà*, *Šulginas*, *Šalga* (76: 2, 880, 941, 989), де вони почасти граматично оформилися.

Щодо апелятивного підґрунтя для ****Sъlga/*Sъlgъ/*Sъlgo*** пор., наприклад, укр. *шульга* 'ліва; ліва рука; ліва сторона' (51: 42), рос. діал. *шульга* 'ліва рука, ліва, культя' (13: 4, 648), польс. діал. *szulga* 'кістка' (79: 2, 558) < **sъlga*, а також відіменні похідні укр. *со́вгатися* 'ковзатися' (12: 4, 164), білор. діал. *совгну́ты* 'штовхнути', *обсо́вгаты* 'обтовкти трохи в ступі' (15: 150, 211), *насо́ўгать* 'надавати стусанів' (68: 3, 161), *саўгану́ць*, *совгыну́ты* 'штовхнути, вдарити' (63: 4, 425), *саўга́цца* 'ковзатися, кататися на льоду' (20: 272) та ін. — рефлекси загальнішого *'штовхати(ся)', мотивованого в гнізді ***i.-є. *sel-*** 'скакати', 'повзти' (82: 2, 505) < *'рухатися'[3]. Семантична палітра слов'янських континуантів ***i.-є. *sel-g-*** досить строката; що ж до співвідношення значень 'кістка', 'кінцівка' ~ 'культя' і 'безладно рухатися', 'штовхати', 'ударяти' тощо пор., наприклад, прасл. ****kъlga*** *'нога', 'культя' і набір семантем у рефлексів прасл. **kъlgati* *'припадати на одну ногу', 'ковзати(ся)' і т. ін.[4]

Наявний у нашому розпорядженні фактичний матеріал дає змогу частково відновити лексичну мікросистему праслов'янських суфіксальних дериватів із коренем ****Sъlg-***.

Похідні з опорним ***-j-*** у суфіксальній частині:

---

[2] Див.: Селищев А. М. Соканье и шоканье в славянских языках // Селищев А. М. Избранные труды.— Москва, 1968.— С. 584—605; пор. також укр. *вишолопи́ти* 'висунути язика (про собаку)' (4: 1, 63), *Шукрута* (32: 2, 49) — прізвище, із *Сукрута* < **Sǫkrǫta*, *Судче* — ойконім у Любешівському р-ні Волинської обл., який має живомовний варіант *Шу́тче* [повідомлення О. І. Бренчука, 1995 р.] та ін.

[3] Докладніше див.: Шульгач В. П. Из этимологических разысканий в области русской исторической антропонимии // Folia onomastica Croatica.— Zagreb, 2001.— Kn. 10.— S. 238—239.

[4] Див.: Козлова Р. М. ***И.-е. *(s)kel-*** 'гнуть, сгибать; крутить, вертеть' в славянской гидронимии. II // Ономастика та етимологія. Збірник наукових праць на честь 65-річчя І. М. Желєзняк.— К., 1997.— С. 105.

Sъlgajь: укр. *Салгай* (39: 7, 555), *Сингай* (38: 3, 295), < **Силгай*, *Шульгай* (38: 1, 847; 11: 25) < **Сулгай*, рос. **Шульгай* > топонім *Шульгаи* — в колишній Вятській губ. (78: 10, 365), старопольс. *Solhay*, 1425 р. (81: 5, 146). Потенційно сюди ж модифіковані укр., рос. *Согай* (11: 347; 41: 78) < **Солгай*, *Сугай* (33: 10, 380; 61: 403; 25: 2, 175) < **Сулгай*, а також, вочевидь, *Соглаєв* (21: 3/1, 567) — метатезний варіант до **Солгаєв*.

Sъlgojь: укр. *Солгиєнко* (22: 17, 283), рос. *Сулгоев*, 1563 р., 1645 р. (52: 115; 19: 70).

Sъlgujь: рос. *Сулгуев*, 1563 р. (52: 115), **Сонгуев* > топонім *Сонгуева*, 1500 р. (50: 301).

До ймовірних праслов'янізмів можна віднести укр. *Сонгаль* (22: 12/2, 502) < **Солгаль* < ***Sъlgalь*** та *Шовгеля* (27: 1, 909) < **Совгеля* < ***Sъlgol'a***. Ад'єктив прасл. ***Sъlgavъ(jь)*** імовірно вбачати в чес. *Szilhavý* (74: 255) ~ укр. діал. *шульга́вий* 'ліша' (с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл. [запис наш.— ***В. Ш.***].

Похідні з ***-k-/-č-*** у суфіксальній морфемі:

Sъlgakъ/*Sъlgačь < ***Sъlgakjь***: укр. *Салгаков* (24: 11/2, 256), *Суйгачик* (с. Люблинець Ковельського р-ну Волинської обл.; див.: 3), *Шульгач* — прізвище, поширене у Волинській, Рівненській обл. (3), рос. *Шалгач*, 1603 р. (9: 360), *Шалгачев*, 1683 р. (54: 255), білор. **Шульгач* > топонім *Шульгачи* — в колишній Віленській губ. (78: 10, 365), чес. *Szilháček* (74: 290);

sъlgačь: укр. діал. *шульга́ч* 'ліша' (с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл.) [запис наш], рос. діал. *шульгач* 'ліша' (13: 4, 648), *шолгач* 'торба з харчами з грубого полотна' (13: 4, 465).

З огляду на укр. *Су́льжик* (11: 140; 32: 2, 364), *Шульжик* (61: 319; 11: 140; 32: 3, 445) імовірна реконструкція демінутива на ***-ikъ***: ***Sъlžikъ***.

До найдавніших у словотвірному відношенні дериватів належить патронім ***Sъlžitjь*** > ***Sъlžičь*** — похідне на ***-ičь*** із первісним демінутивним значенням, а в пізньопраслов'янську добу — із вказівкою на родинні зв'язки (тобто нащадок **Sъlga* чи **Sъlgy*). Континуантами прасл. ***Sъlžitjь*** виступають: білор. *Сульжыч* (7: 398) ~ с. *Сульжычы* в Мінській обл. (58: 257), *Сульжыцкі* (7: 398) — катойконім ('виходець із *Сульжыч*'), а також форми на зразок рос. *Шалгичевъ*, 1617 р. (60: 31), польс. *Szulgicz* (79: 2, 558) та ін., у яких відбулося вирівнювання консонантного ***-г-*** < ***-ж-*** за аналогією до *Шалга/Szulga*.

Похідні з консонантом ***-n-*** у суфіксі:

Sъlganъ/*Sъlžanъ: укр. *Солган* (смт Любомль Волинської обл.; див. 3), *Сейган* (49: 117), *Салганъ* (5: 6/2, 403), *Салга́н* (11: 369; 29: 3, 551), (похідні) *Солганов* (30: 10, 229; 35: 18, 544), *Салганенко* (38: 4, 270), *Салганюк* (11: 180), *Салганов* (24: 12, 285), *Саган* (34: 2, 253), *Соганов* (22: 17, 97) < **Салган*, **Солганов*, *Шовган* (61: 400) < **Совган*, **Шалган* < лімноніма *Шалганово озеро* (56: 70), *Шалганюк* (11: 344), *Шульган* (8: 269; 61: 403), рос. *Шалганцев* (28: 2, 423), *Солганко* (9: 295), **Сайган* < ойконіма *Сайганово* в колишній Тамбовській губ. (78: 8, 62), *Сайганов* (20а: 29), *Шалганко* (72: 84), *Шунжанин* (52: 161) < **Сулжанин*, білор. **Сульжань* > топонім *Сульжа́ні* — в Мінській обл. (58: 257), польс. *Sałgan*, *Sulgan*, *Szulgan*, *Szulhan* (79: 2, 393, 558), чес. *Šulhan* (75: 134), *Szilgan*, *Szilhan* (74: 254, 266) тощо. Слов'ян. *Šołgan* реалізувалося також у назві поселення *Szołganiszki* — в колишній Віленській губ. (80: 12, 16), литуанізоване через приєднання суфікса ***-iszki*** (= лит. ***-iški***);

sъlganъ: укр. діал. *саўган* 'отара, гурт овець' (43: 65), білор. діал. *саган* 'низька товста людина', 'високий горщик з вухами' (68: 5, 8) < **салган*, укр. *совга́нитися* 'совгатися' (12: 4, 164) та ін.

****Sъlgonъ, *Sъlgonь*** (****Sъlgon'a*)/**Sъlženь:*** укр. *Шовгеня* (35: 6, 110; 31: 11, 93), Иван *Шолкгєня* (59: 353), рос. *Сайгонов* (35: 18, 533) < **Салгонов*, *Шалженинов* (14: 196), білор. *Савгоничъ* (53: 132), польс. *Szulgenia*, *Szułgenia* (79: 2, 558).

****Sъlgunъ:*** укр. *Шовгун* (66: 925), *Шульгун* (55: 4, 272), *Шевгунов* (28: 2, 433), *Сагун* (27: 1, 309; 29: 4, 239) < **Салгун*, рос., білор. *Шалгун* > топоніми *Шалгуны*, *Шалгуново* — відповідно в колишніх Пермській та Вітебській губ. (78: 10, 210);

~ ****sъlgunъ:*** рос. діал. *шалгу́н* 'той, хто змушений ходити з мішком; мішочник' (45: 13, 114), *шалгу́н, шелгу́н* 'торба, мішок для хліба і припасів у дорозі' (13: 4, 648) та ін.

Деривати з ***-r-*** консонантом у суфіксі:

****Sъlgarъ:*** староукр. *Совгаръ, Совгаренко*, 1767 р. (5: 1/3, 358), очевидно, *Сугар* (11: 307) < **Сулгар*, *Шангар* (11: 219) < **Сангар* < **Салгар*.

****Sъlgora:*** укр. *Шингера* (8: 272).

****Sъlgurъ:*** укр. *Шовгур* (61: 400), *Сингу́р* (11: 391; 24: 5, 525; 30: 7, 682; 22: 12, 472), *Сінгур* (21: 6, 111) ~ с. *Сінгури* — в Житомирській обл., *Шенгур* (29: 5, 293; 31: 5, 532), *Сенгур* (24: 5, 552), **Сангур* < *Сангурский* — назва фільварку в колишній Чернігівській губ. (78: 8, 61), рос. *Сангуров* (36: 7, 285), *Сингуров* (36: 7, 495), *Сунгур*, 1630 р. (73: 164; 29: 5, 516), *Сумгур* (44: 6, 46; 67: 15). Антропонім *Сунгур* широко відобразився також у назвах поселень різних регіонів Росії, пор.: *Сунгурово* (в колишніх Казанській, Костромській, Вологодській, Нижегородській губ.), *Сунгуровская* — у колишніх Вятській та Вологодській губ. (78: 8, 642). Зважаючи на українське прізвище *Сагура* (31: 2, 505; 27: 1, 309) < **Салгура*, можна відновлювати базове ****Sъlgura*** — парадигматичний варіант жін. роду.

З уваги до укр. *Шейгас* (23: 4, 659; 61: 393) можлива реконструкція регіонального прасл. ****Sъlgasъ*** — похідного на ***-asъ***. Стосовно суфікса пор., наприклад, прасл. **Dǫbasъ*, **L'ubasъ*, **Mъrdasъ*, **Pъrgasъ* та ін.

Похідні з консонантом ***-š-*** у суфіксі:

****Sъlgašь, *Sъlgušь*** < ****Sъlgaxjь, *Sъlguxjь:*** рос. *Сайгашев* (61: 310), *Сайгушев* (29: 2, 575), *Сойгушкін* (37: 5, 114; 35: 18, 351), модифіковане (з абсорбованим ***-л***) *Шагушин* (22: 20, 252) < **Шалгушин*. Сюди ж ойконіми *Сайгуши* та *Ша́йгуши* — в колишніх Симбірській і Тамбовській губ. (78: 8, 62; 78: 10, 204), мотивовані антропонімами *Сайгуш, Шайгуш* < **Сългуш*, а також укр. *Сангу́ш* (с. Конюшки Дубнівського р-ну Рівненської обл.; запис 1967 р.; див. 46), білор. Роман *Сангушко*, 1590 р. (70: 141 — без пояснення) та *Сангушки* — литовський православний князівський рід (кореневе ***-н-*** < ***-л-***, денталізація).

До праслов'янських віддієслівних дериватів на ***-dlo*** належить ****Sъlgadlo***, яке вбачаємо в *Солгалов* (30: 2, 169), *Салгалов* (24: 6, 451; 36: 7, 284), *Сайгалов* (39: 7, 554), *Сонгайло* (48: 67), *Сунгайло* (47: 92) < **Солгайло*, **Сулгайло*, *Сагало* (55: 3, 244) < **Салгало* (абсорбція ***-л-***) та ін.

Деривати з консонантом ***-t-*** у суфіксі:

****Sъlgatъ(jь):*** укр. *Шульгат* (Волинська обл.; див. 3), *Шульгатий* (61: 403), *Сагатий* (35: 12, 573) < **Салгатий*, рос. *Сайгат* > ойконіми *Сайгатово* — у колишніх Московській та Ярославській губ. (78: 8, 62);

~ ***sъlgatъ(jь):*** укр. діал. *шульга́тий* 'ліва' (с. Городок Маневицького р-ну Волинської обл.) [запис наш].

Sъlgota: укр. *Шевгота* (40: 128) тощо.

Sъlgutъ, -a: укр. Данко *Сувгутовєцъ* (59: 204), **Солгут* (**Сулгут*) > топоніми *Солгутов/Сулгутов* — на Поділлі (78: 8, 427, 636), *Солгутове* — в Одеській обл. (69: 844), рос. **Сунгут* > топонім *Сунгутово* — в колишній Ярославській губ. (78: 8, 642), **Шайгут* > топонім *Шайгутово* — в Новгородській землі (44: 1, 125), польс. *Sałgut* (79: 2, 393) та ін.

Залучення нових джерел дасть змогу реконструювати антропонімне гніздо з коренем ***Sъlg-*** значно повніше.

Джерела та література

1. Акты писцового дела. Материалы для истории кадастра и прямого обложения в Московском государстве. Т. 1: Акты 1587—1627 гг. (Окончание) / С предисл. С. Б. Веселовского // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те.— 1913.— Кн. 4.— Отд. 1.— С. 449—668.

2. Акты социально-экономической истории Северо-Восточной Руси конца XIV — начала XVI в.— Москва, 1952.— Т. I.

3. Анкета Інституту української мови НАН України для збору ономастичних матеріалів.

4. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок.— Луцьк, 2000.— Т. 1—2.

5. Архив Юго-Западной России, изд. Временною комиссиею для разбора древних актов [...].— К., 1859—1914.— Ч. I—VIII.

6. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения.— Москва, 1979.

7. Бірыла М. В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі.— Мінск, 1969.

8. Богдан Ф. Словник українських прізвищ у Канаді.— Вінніпег, 1974.

9. Веселовский С. Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии.— Москва, 1974.

10. Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, сост. по 40 актовым книгам Россиенского земского суда / Сост. И. Я. Спрогис.— Вильна, 1888.

11. Горпинич В. О. Прізвища степової України: Словник.— Дніпропетровськ, 2000.

12. Грінченко Б. (упоряд.) Словарь української мови.— К., 1907—1909.— Т. 1—4.

13. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка.— Москва, 1955.— Т. 1—4.

14. Документы Печатного приказа (1613—1615 гг.): Сборник / Сост. С. Б. Веселовский, отв. ред. Б. В. Левшин.— Москва, 1994.

15. Дыялектны слоўнік Брэстчыны / Рэд. Г. М. Малажай, Ф. Д. Клімчук.— Мінск, 1989.

16. Древние грамоты и акты Рязанского края, собр. А. Н. Пискаревым.— Санкт-Петербург, 1854.

17. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите.— София, 1969.

18. Историко-статистическое описание Николаевского Корельского монастыря / Сообщил Макарий, епископ // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те.— 1879.— Кн. 1.— С. 1—49.

19. Карельская деревня в XVII веке: Сборник документов / Сост. Р. Б. Мюллер.— Петрозаводск, 1941.

20. Касьпяровіч М. І. Віцебскі краёвы слоўнік (матар'ялы).— Віцебск, 1927.

20-а. Книга-мемориал воинов, погибших при защите Родины в Великую Отечественную войну 1941—1945 гг. и захороненных в городе Калинине.— Калинин, 1986.

21. Книга пам'яті України: Дніпропетровська область.— Дніпропетровськ, 1994.— Т. 3, ч. 1; 1995.— Т. 6.

22. Книга пам'яті України: Донецька область.— Донецьк, 1996.— Т. 7; 1997.— Т. 12, ч. 2; 1998.— Т. 17; 1999.— Т. 20.

23. Книга пам'яті України: Житомирська область.— Житомир, 1994.— Т. 4.

24. Книга пам'яті України: Запорізька область.— Дніпропетровськ, 1994.— Т. 5; 1995.— Т. 6; 1996.— Т. 11, ч. 2; Т. 12.

25. Книга пам'яті України: Івано-Франківська область.— Львів, 2001.— Т. 2.

26. Книга пам'яті України: Київська область.— К., 1995.— Т. 1—3.

27. Книга памяти Украины: Кировоградская область.— Кировоград, 1995.— Т. 1.

28. Книга пам'яті України: Луганська область.— Луганськ, 1994.— Т. 2.

29. Книга памяти Украины: Николаевская область.— Николаев, 1995.— Т. 2; 1996.— Т. 3; 1997.— Т. 4; 1998.— Т. 5; 1999.— Т. 6.

30. Книга памяти Украины: Одесская область.— Одесса, 1994.— Т. 1—2; 1995.— Т. 7, 10.

31. Книга пам'яті України: Полтавська область.— Полтава, 1995.— Т. 1, 3; 1996.— Т. 5; 1998.— Т. 7, 11.

32. Книга пам'яті України: Рівненська область.— Львів, 1995.— Т. 2—3.

33. Книга пам'яті України: Сумська область.— Суми, 1995.— Т. 3.

34. Книга пам'яті України: Тернопільська область.— Львів, 1995.— Т. 2.

35. Книга пам'яті України: Харківська область.— Харків, 1994.— Т. 2; 1995.— Т. 6; 1997.— Т. 12; 2001.— Т. 18.

36. Книга памяти Украины: Херсонская область.— Симферополь, 1996.— Т. 7; 2000.— Т. 9.

37. Книга пам'яті України: Хмельницька область.— Хмельницьк, 1995.— Т. 5.

38. Книга пам'яті України: Черкаська область.— К., 1995.— Т. 1—3; 1996.— Т. 4; 1997.— Т. 7.

39. Книга памяти Украины: Черниговская область.— К., 1996.— Т. 5; 2001.— Т. 7.

40. Купянский район: Телефонный справочник предприятий, учреждений и частных абонентов.— Харьков, 2001.

41. Магницкий В. К. Чувашские языческие имена // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те.— 1905.— Т. 21.— № 4.— С. 65—102.

42. Материалы по истории Карелии XII—XVI вв. / Сост. С. Гадзяцкий. Под ред. В. Г. Геймана.— Петрозаводск, 1941.

43. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області.— Одеса, 1958.

44. Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссиею.— Санкт-Петербург, 1859—1910.— Т. 1—6 и указатель.

45. Новгородский областной словарь / Отв. ред. В. П. Строгова.— Новгород, 1992—1995.— Вып. 1—12; Великий Новгород, 2000.— Вып. 13.

46. Ономастичний архів Інституту української мови НАН України.

47. Опись документов Виленского центрального архива древних актовых книг.— Вильна, 1901.— Вып. 1; 1912.— Вып. 9.

48. Памятная книга Ковенской губернии на 1895 год.— Ковно, 1894.

49. Панцьо О. Є. Антропонімія Лемківщини.— Тернопіль, 1995.

50. Переписная окладная книга по Новугороду Вотьской пятины 7008 г. / Сообщ. М. А. Оболенским // Временник имп. Московского общества истории и древностей российских.— 1851.— Кн. XI.— С. 1—464.

51. Піскунов Б. Словниця української (або югової-руської) мови.— Одеса, 1873.

52. Писцовые книги Обонежской пятины 1496 и 1563 гг.— Ленинград, 1930.

53. Подробный алфавитный указатель к I—XIII томам Археографического сборника, изд. при Виленском учебном округе / Сост. И. Я. Спрогис.— Вильна, 1905.

54. Полякова Е. Н. К истокам пермских фамилий: Словарь.— Пермь, 1997.

55. Пура Я. О. Край наш у назвах.— Рівне, 1999.— Ч. 3; 2002.— Ч. 4.

56. Пура Я. О. Озера Ровенщини.— Ровно, 1989.

57. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці.— Мінск, 1980.

58. Рапановіч Я. Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці.— Мінск, 1981.

59. Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту.— К., 1995.

60. Симсон П. Калужские книги 1617 г. письма и дозору Ивана Кузьмича Бегичева и подьячего Игната Пчелина // Известия Калужской ученой архивной комиссии.— 1891.— Вып. 1.— С. 13—40.

61. Словник прізвищ: практичний словозмінно-орфографічний (на матеріалі Чернівеччини) / Укладачі: Бабич Н. Д., Колесник Н. С., Лук'янюк К. М. (гол. ред.) та ін.— Чернівці, 2002.

62. Словник специфічної лексики села Чайкиного Новгород-Сіверського району Чернігівської області // Методичні вказівки з діалектології української мови (та матеріали до словника східнополіського говору) / Укл. А. С. Зеленько.— Луганськ, 1990.— С. 40—53.

63. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча / Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч.— Мінск, 1980—1986.— Т. 1—5.

64. Списки населенных мест Российской империи, изд. Центральным статистическим комитетом МВД.— Санкт-Петербург, 1859.— Т. L: Ярославская губерния.

65. Справочная книга и адрес-календарь Калужской губернии на 1908 год.— Калуга, 1907.

66. Справочник квартирных телефонов г. Киева / Сост. Д. М. Циолек.— К., 1976.

67. Сторожев В. Н. Материалы для истории делопроизводства Поместного приказа по Вологодскому уезду в XVII веке.— Санкт-Петербург, 1918.— Вып. 2.

68. Тураўскі слоўнік / Рэд. А. А. Крывіцкі.— Мінск, 1982—1987.— Т. 1—5.

69. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946 р.— К., 1947.

70. Усціновіч А. К. Антрапанімія Гродзеншчыны і Брэстчыны (14—18 ст.).— Мінск, 1975.

71. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— Москва, 1986—1987.— Т. I—IV.

72. Чечулин Н. Личные имена в писцовых книгах XVI века, не встречающиеся в православных святцах // Библиограф (Санкт-Петербург).— 1890.— № 7—8.— С. 80—84.

73. Шумаков С. Заметки по истории Поместного приказа // Труды Рязанской ученой архивной комиссии.— 1903.— Т. XVII, вып. 2.— С. 161—172.

74. Beneš J. O českých příjmeních.— Praha, 1962.

75. Davídek V. O názvech a jménech Těšinska.— Opava, 1949.

76. Lietuvių pavardžių žodynas.— Vilnius, 1985—1989.— T. I—II.

77. Majtán M. Názvy obcí na Slovensku za ostatných dvesto rokov.— Bratislava, 1972.

78. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer.— Wiesbaden, 1962—1980.— Bd. 1—X.

79. Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymołogiczny.— Kraków, 1999—2001.— T. I—II.

80. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880—1902.— T. I—XV.

81. Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego.— Wrocław etc., 1965—1985.— T. I—VII.

82. Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen.— Berlin; Leipzig, 1927—1930.— Bd. I—II.

Зоряна КУПЧИНСЬКА

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

ПРО ДЕЯКІ ІСТОРИЧНО-ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ ТОПОНІМІЇ

Загальновідомо, що топонімія є одним з найархаїчніших лексичних пластів мови, і саме тому вона часто засвідчує найдавніші процеси, які відбувались у мові. Власні назви, що сформувались на основі апелятивів, завдяки своїй функціональній природі стійкіші, ніж загальні назви. А це розкриває величезний додатковий матеріал для вивчення історії мови.

Аналізуючи сучасну ономастику, ми знаходимо інформацію про фонетичні процеси, що відбувались у глибоку давнину і є для нас прямим унаочненням при вивченні деяких явищ історичної фонетики.

В ойконімії України відображені фонетичні процеси спільнослов'янської епохи розвитку мови: і палаталізації задньоязикових приголосних, і пом'якшення приголосних у сполученні з *j*, і спрощення у групах приголосних тощо.

Ми не спиняємось на звукових змінах, які відбувалися на рівні апелятива, що міг бути твірною основою топоніма. Нас цікавитимуть лише ті фонетичні процеси, які впливали на формування географічних назв або проявлялись унаслідок їх творення.

Яскравим прикладом впливу *j* на попередні приголосні є одні з найдавніших типів відприсвійної топонімії — географічні назви на ***jь**.

д+j > ж

Про сполучення **д +*jь** і його рефлекси, які зафіксовані у слов'янських мовах, у мовознавстві існують різні погляди (О. Потебня[1], П. Житецький[2], О. Соболевський[3], С. Кульбакін[4], Ф. Філін[5], А. Булаховський[6], П. Бузук[7], Ю. Шевельов[8]). Більшість з них пов'язує перехід **д+*jь** у **ж** через посередництво **дж**, однак пам'ятки не засвідчують такого фонетичного факту в топонімії, хоч діалектний матеріал це явище підтверджує[9].

---

[1] Потебня А. А. Два исследования о звуках русского языка.— Воронеж, 1866.

[2] Житецкий П. Г. Очерк звуковой истории малорусского наречия.— К., 1876.

[3] Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. 4-е изд.— Москва, 1907.

[4] Кульбакин С. М. Украинский язык. Краткий очерк исторической фонетики и морфологии.— Харьков, 1919.

[5] Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— Москва, 1962.

[6] Булаховський Л. А. Питання походження української мови.— К., 1956.

[7] Бузук П. О. Нарис історії української мови.— К., 1927.

[8] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— Харків, 2002.

[9] Там само.— С. 93.

Біловіж (Рв) (Białowież, 1581; ŹDz., XX, s. 38) < о. н. Біловид (див. Sv., s. 91). Фінальне ***ж*** з'явилось унаслідок впливу ***j***: *вид* + ****jь*** > *видж* (пор. діал. *виджу*) > *виж*. Будераж // Будерож (Рв) (Будорожь, 1322; Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 2—3) < о. н. Будорад // Будерад (див. Sv., s. 83). *Рад* + ****jь*** > *радж* (пор. *раджу*) > *раж*. Велдіж (Ів.-Фр) (Velschicz, 1469; (ŹDz., XVIII/I, s. 17; 1785—1788). Wełdzirz (ЙМ, с. 49) < о. н. Велдѣдъ // Веледѣдъ // Велидѣдъ + ****jь***. Дорогобуж (Рв) („Всеволодъ... вда єму Дорогобужь", 1084; ЕСЛГНПР, с. 52) < о. н. Дорогобуд (див. Sv., s. 72). *Буд* + ****jь*** > *будж* (пор. *буджу*) > *буж*. У першій частині композитного імени відбулось повноголосся (****-dъrg-***> *дорогий*). Дороговиж // Дроговиж (Лв) (Drohowysz, 1456; AGZ, XVI, s. 467) < о. н. Дороговид + ****jь***. Dragovid (Sv., s. 75). Збараж (Збыража; Ипат., с. 1211) < о. н. Sъby-rad + ****jь*** (тут з'явилось „нове" ***а***)[10]. Сураж (Рв) (ze Zuraza, 1583; ŹDz., XIX, s. 145) < о. н. Сурад. Перша частина композита є результатом скорочення імени типу Sudomir чи Sulislav (див. Sv., s. 87), а друга частина відповідає компоненту ***-рад***, яка під впливом форманта ****jь*** перетворилась у ***-раж***. Розваж (Лв) (Rozwasz, 1578; ŹDz., XVIII/I, s. 74) < о. н. Розвад (див. Sv., s. 90): *вад* + ****jь*** → *важ*. Хотовиж // Фотовиж (См) („[...] въ [...] селе Хотевижъ", 1779—1781; ОНСН, с. 468) < о. н. Хотевид (*вид* + ****jь*** > *виж*.). Ця о. н. не зафіксована, однак є чимало аналогічних композитів: *Chotebyt, Chotohost, Chotemysl (див. Sv., s. 76). Щодо зміни початкового ***х*** на ***ф***, то це результат пізніх фонетичних процесів. Нудіж // Нудиже (Вл) (Nudisz, 1564; ŹDz., XVIII/1, s. 189) < о. н. Нудиж (див. Sv., s. 74). *Дђд* + ****jь*** > *дђж*. У цьому випадку змінилася категорія роду у топонімі: назва чоловічого роду поширилась флексією і набула середнього роду. Таке явище спостерігаємо також і в ойконімі: Доброгощ — Доброгоще (Тр).

До ряду ойконімів, де відбувається перехід ***д*** у ***ж*** під впливом ****jь***, можна віднести такі: Тиховиж (Рв), Тураж (Рв), Пораж (Польща), Остобуж (Лв).

г + j > ж

Перехід ***г*** у ***ж*** під впливом ***j*** відбувався послідовно у всіх слов'янських мовах. Щодо механізму таких змін є різні міркування О. Селіщева[11] та С. Бернштейна[12].

Стрибіж (Жт) („w Stryhizu", 1784; Арх. ЮЗР, 6/II, с. 270) < о. н. Стрибог (*богъ* + ****jь*** > *біж*, ***о*** переходить у ***і*** у новозакритому складі). Людніж (Рв) (Люднежъ; Пура, с. 10) < о. н. Людніг (див. Sv., s. 92): ***нђг*** + ****jь*** > *ніж*. Заслуговує на увагу назва Певжа (Рв) („дали [...] приселки [...] Полжо", 1145; AS, I, s. 137) < о. н. Пелга (Пелгја > Пелжа > Певжа). Зміна ***л*** на ***ў (в)*** відбулась пізніше, усі умови на таку фонетичну зміну були: *пълга* > *пелга* > *пеўга*. Уріж (Лв) (Uroz, 1515; ŹDz., XVIII/I, s. 141) < о. н. Урогъ + ****jь***.

Аналогічних назв засвідчено ще шість: Черніж (Рв), Чорніж (Рв), Чаніж (Лв), Остобіж (Лв), Озденіж // Ождиніж (Вл).

---

[10] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 647.

[11] Селищев А. М. Старославянский язык.— Москва, 1951.— Ч. 1.

[12] Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков.— Москва, 1961.— Т. 1.

с + j > ш

Палаталізація зубного ***с*** під асиміляційним впливом наступного ****jь*** зафіксована лише в одному ойконімі: Будиголош (Лв) < о. н. Будиголосъ + ****jь***.

т + j > ч

Наявність різних рефлексів ***тj*** у слов'янських мовах можна пояснити тим, що палаталізація ***т*** почалася ще у період праслов'янської мови, а завершувалася тоді, коли в кожній з них асиміляція відбувалася самобутнім шляхом.

Дрогобич (Лв) („in Drohobicz", 1390; AGZ, II, s. 88) < о. н. Дрогобич (див. Sv., s. 72; Туп., с. 284): *бит* + ****jь*** > *бич*. Злобич // Злобичі (Жт) („do wsi Złobycza", 1698; ЦДІАК, ф. 2, оп. 1, спр. 8/213) < о. н. Злобич (див. Sv., s. 72): *бит* + ****jь*** > *бич*. Нем'яч (Лв) (Niemiacz, 1649; ЖУР, V, с. 195) < о. н. Немятъ + ****jь***. Судобич // Судобичі (Рв) < о. н. Судобич (див. Sv., s. 72). Улюч (Польща) (Ulucz, 1373; AGZ, III, s. 1287) < о. н. Улютъ + ****jь*** (пор. Унимиръ, Убыславъ; див. Мор., с. 196), Bolelut, Sdilut (див. Sv., s. 78). Люхча (Рв) (Люхча, 1577; ІМСУ, с. 83) < о. н. Люхт(а) + ****ja*** > Люхча. Люча (Ів.-Фр) < о. н. Лют(а) + ****ja*** > Люча. Очевидно, основа ***лют-*** є результатом скорочення композита типу Лютомир, Лютобор (див. Sv., s. 78).

У назвах Злобичі, Судобичі фінальне ***і*** з'явилось за аналогією до патронімічних назв на ***-ичі***.

ст + j > щ

Білогощ (Рв) (Бѣлощъ, 1779—1781; ОНСН, с. 100) < о. н. Білогощ (Білогост; див. Sv., s. 76; Туп., с. 185) + ****jь***. Дорогоща (Хм) < о. н. Дорогоща (Дорогост; див. Sv., s. 76) + ****jь*** > Дорогощ. Гоща (Рв) < о. н. Гоща (*гость* + ****jь*** > *гощ*).

Дві останні назви поширились флексіями ***а*** та ***е***. Назв, у яких засвідчений перехід ***ст*** під впливом ***j*** у ***шч***, багато: Доброгоща (Хм), Доброгоще (Тр), Літогоща (Вл), Радогоща (Жт), Селюгоще (Білорусь).

к + j > ч

Топча (Рв) < о. н. Топча (< **topkja*). Святополчь („И пріѣха вмалѣ дружинѣ на дворъ Святополчь", 1097; ЕСЛГНПР, с. 140) — на сучасному етапі не простежується < о. н. Святополк + ****jь*** (див. Sv., s. 82). Мізоч (Рв) („даємо Мезочь Малыи и Великыи", 1322; Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 2—3) < о. н. Мізок (Мѣзок) + ****jь*** > Мезочь // Мізоч. Яроповичі (Жт) (Ярополчь, 1160; ЕСЛГНПР, с. 178) < о. н. Ярополк (див. Sv., s. 82): *полк.* + ****jь*** > *полч*. Сучасне фонетичне оформлення пояснюється аналогією до топоназв на ***-ичі***.

Аналогічні назви: Радча // Радче (Ів.-Фр), Стрільче (Вл), Михальче (Чрв).

р, л, н + j > р′, л′, н′

Палаталізація сонорних під впливом ****jь*** відбувалась послідовно з попереднім подовженням приголосних. Що стосується депалаталізації фінальних сонорних, то це явище належить до пізнішого часу.

Чорнобиль (Кв) (Чрънабыль, 1193; Ипат., с. 142) < о. н. Чорнобиль (< Чорнобил (див. Sv., s. 72) + ***jь***). Радобил (Володимир-Волинський, тепер невідомий: „дворец Радобил", 1583; Арх. ЮЗР, 8/III, с. 353—354). Перерісль (Ів.-Фр) (Pererosl, 1578; ŹDz., XVIII/I, s. 93) < о. н. Перерос + ***jь***. Перемишль (Перемышль, 981; Лавр., с. 35) < о. н. Перемишль (< Перемысл (див. Sv., s. 81) + ***jь***).

У нас чимало аналогічних назв: Понебиль // Понебель (Рв), Яномисль (суч. Іваномисль) (Вл), Здомишль (Здемишель, Здомишеля) (Вл), Радомишль (Жт, Вл). Очевидно, і ***с*** змінився на ***ш*** під впливом ***j***. У таких випадках можна говорити про дистанційний вплив ***j***.

Богдан (Зк) < о. н. Богдан + ***jь*** > Богдань > Богдан. Вільгір (Рв) (у Вильгори, 1554; Арх. ЮЗР, 8/VI, с. 34) < о. н. *Вельгор + ***jь*** (див. Sv., s. 76; Туп., с. 407). Лютижир (Польща) (Lyutożyr, 1508; ŹDz., XVIII/I, s. 122) < о. н. Лютожир + ***jь*** (див. Sv., s. 93; Туп., с. 187).

З компонентом ***-бор*** (+ ***jь***) є чимало назв (див. Sv., s. 71; Туп., с. 145, 390): Самбір (Лв), Видибир (Жт), Мислібори (Мислибор) (Хм). Із втратою ***jь*** кінцевий ***р*** депалаталізується у зазначених топонімах.

губний + j > губний + л'

Вплив ***jь*** на попередній губний у слов'янських мовах відбувався непослідовно, рефлекси були різні, однак у протоукраїнських діалектах палатальний елемент після губного перетворився в епентетичний ***л*** послідовно. Це відображено на рівні апелятивної лексики. У давньоукраїнських пам'ятках епентетичний ***л*** регулярно з'являється у першій особі однини (*любити — люблю*), у формах імперфекта тих же дієслів (*люблясше*), пасивних дієприкметниках та іменниках, утворених від них (*кормля*), у присвійних прикметниках (*Вьсєславъ — Всєславль*), у пам'ятках засвідчено утворення навіть від недавніх запозичень (*Гълѣбъ — Глібль*)[13]. Що стосується пропріальної лексики, то тільки в окремих ойконімах епентетичний ***л*** зберігся і на сучасному рівні, хоч пам'ятки свідчать про їх наявність (Изяславль, 1240; Ярославль, 1152).

Богулавль (Кв) (Богуславль, 1195; Ипат., с. 145) < о. н. Богуслав + ***jь*** (див. Sv., s. 86; Туп., с. 145, 156, 181, 222). Стародуб (Стародубъ, 1096; Лавр., с. 103; суч. Стародубів (См) < о. н. Стародуб + ***jь***.

Аналогічні назви: Борислав (Лв), Мирославль (Вл), Переяслав (Кв), Ізяслав (Хм), Ярослав (Польща). Після занепаду ***єрів*** епентетичний ***л*** занепав майже в усіх ойконімах, і вони сприймаються уже не як відприсвійні топоніми, а як особові назви, що з допомогою семантичного словотворення перейшли у назви географічних об'єктів: Ярославль > Ярослав, Бориславль > Борислав, Ізяславль > Ізяслав. Тут можна говорити про морфологічне вирівнювання доойконімних утворень субстантивованої топомоделі.

Відомий також вплив ***j*** на попередній губний в інших ситуаціях: Теребовля (Тр), Боромля (См) (аналогічно до апелятивів *будовля > будівля, зимовля > зимівля*). Як бачимо, власні назви краще фіксують давні звуки, ніж апелятиви. Ю. Шевельов[14] висловлює думку, що в деяких топо-

[13] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 95—96.
[14] Там само.— С. 96.

німах відбувався перехід ***вл*** у ***мл***: Боромля (притока Ворскли), Верхомля (притока Попрада), Лукомль (село над Сулою), якщо ці назви походять від *Borovlja, *Vьrhovlja, Lukovlь тощо, але пор. Теребовля.

Іноді давні топоніми на ****jь*** формувалися з допомогою іменних топоформантів і набували форми множини за аналогією до патронімічних чи інших назв: Видубичі (Кв) < Видубич; Мислібори (Хм) < Мислібор, Ярополичі (Жт) < Ярополчь.

Є випадки, коли назви на ****jь*** поширювали іншими присвійними формантами: Стародубів (См) < Стародуб, Розважів (Кв) < Розваж.

Після занепаду форманта ****jь*** назви, сформовані під його впливом, набирали в окремих випадках іншої форми — вони часто поширювалися додатковими суфіксами, флексіями. Як наслідок цього, зміна роду назви: Доброслав > Доброслава (См), Нудіж > Нудіже (Вл).

Щодо часу, на який припадає процес перебудови системи приголосних під впливом ***j***, то є різні міркування. Ю. Шевельов[15] палаталізаційні процеси у їх головних рисах трактує як спільнослов'янські. „Це,— за його словами,— легко пояснюється інерцією однакової фонемної системи"[16]. Є. Курилович[17] відносить згадане явище до балто-слов'янської мовної єдности, С. Бернштейн[18] — до пізнішого періоду, коли ця спільність розпалася, аргументуючи свою думку тим, що у слов'янських мовах рефлекси впливу ***j*** на попередні консонанти дещо різняться. Дані топонімії підтверджуть цей факт.

Український ономастикон засвідчує і всі три типи перехідного пом'якшення задньоязикових ***г, к, х*** перед голосними переднього ряду, яке відбувалося приблизно в один час із впливом ***j*** на попередні приголосні: Андруші (Кв), Андрушівка (Вн, Жт, Тр) < о. н. Андрух, Барчин (Лв) < о. н. Барко, Бобриця (Жт, Кв) < *bobrika; Глушинець (См) < *gluhinekis. Треба, однак, зазначити, що перша і третя палаталізації задньоязикових проявились на рівні творення топоназв, а друга — при словозміні.

Із другою перехідною палаталізацією задньоязикових безпосередньо поєднана зміна у сполученнях ****gv, *kv, *hv***. Ці зміни торкнулись не всіх діалектів спільнослов'янської мови, а лише протосхідно- і протопівденнослов'янських мов. Що стосується українського поширення вказаних рефлексів, то наші діалекти засвідчують нерівномірність у їх поширенні. У середньоукраїнських пам'ятках представлені форми обох типів, а в давніших джерелах маємо лише форми з ***цв***[19]. В українській топонімії засвідчено 12 ойконімів із коренем ***цвіт-*** (Цвітів (См), Цвітова (Ів.-Фр, Тр) і шість із коренем ***квіт-*** (Квітки (Кв), Квітове (Тр), що підтверджує загальномовну тенденцію непослідовної зміни сполучення ****kv*** і, очевидно, давніше формування ойконімів із ***цв***.

Українська топонімія служить взірцевим ілюстративним матеріалом для історично-фонетичних змін у староукраїнській мові.

---

[15] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 100.

[16] Там само.— С. 73.

[17] Курилович Е. О. О балто-славянском языковом единстве // Вопросы славянского языкознания.— 1958.— Вып. 3.— С. 28.

[18] Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики...— С. 167.

[19] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 79.

Зміна приголосного ***л*** в українській мові пов'язана із занепадом редукованих ***ъ*** та ***ь***. У сполученнях ***тъlt, тьlt л*** дуже ствердів, і це наблизило його до нескладового ***ў*** (білабіального ***в***): Стовпин (Рв) (Stolpin, 1577; SGKP, XI, s. 367), Столповъ, 1753 (Теод., III, с. 407) < о. н. Столп // Стовп; Товпижин (Рв) („...были Нємєра Толпыжинскии", 1481; AS, I, s. 77) < о. н. Товпига < апелятив *товпига* — „товста, незграбна людина" (Гр., IV, с. 270) < *тълпыга*. Довпотів (Ів.-Фр) (Dolpotów, 1565; ЖУР, I, с. 122); Dołpotów, 1785—1788 (ЙМ, с. 104) < о. н. Долпотъ. Ракобовти (Лв) (Racobolti, 1531; ŹDz., XVIII/I, s. 247) < о. н. Ракоболтъ.

Однак не завжди послідовно це явище відображене в топонімії на сучасному етапі: Бовтишка (Кр) і Болтишка (Дн), Бовтуни (Вл), Болтів (Ів.-Фр, Лв).

Зближення у вимові ненаголошеного ***о*** з ***у***, що характерне для південно-західного наріччя, відображене графічно теж у топонімії, наприклад, Батути (Лв) < о. н. Батіг < апелятив *батогъ*.

Протетичні приголосні утворювались для того, щоб уникнути зіяння. У власних назвах не завжди зафіксовані літературні форми, більше — діалектні, наприклад, Горіхове (Жт, Лв), але Оріховець (Кв, Тр).

Цікавим є процес фонетичної адаптації власних імен іншомовного походження, що лягли в основу української топонімії:

1) усунення зіяння (стягнення): Федоренки (Пл), Федорівка (Вн, Вл, Лв, Зп, Кв, Мк, Пл, Рв, См, Тр, Хрк, Хрс), Федорівщина (Пл, Хрк) < о. н. Федір (Феодор), Семенів (Од, Тр) < о. н. Семен (Семеон), Гаврилів (См), Гаврилівна (Дн, Кв, Пл, Хрк, Чрг) < о. н. Гаврило (Гавриїл), Данилівна (Дн, Жт, Зп, Кв, Мк, Од, Рв, Хрк, Чрг) < о. н. Данило (Даниїл), хоч і зберігається у деяких випадках: Феофілівка (См). Процес стягнення двох голосних у численних християнських іменах, що прийшли з грецької мови, зафіксований у пам'ятках найдавнішого періоду: Михалко (Ипат., с. 1170), Гаврилъ (Арх. Єв., 1092), Федоръ (Жит. Сави, XIII ст.)[20]. Ю. Шевельов уважає, що більшість із цих коротких форм зумовлена балканським посередництвом, зокрема, й впливом розмовної грецької мови, яка мала відповідні форми. Але, очевидно, найраціональнішим є те, що ми маємо справу із синкопою, яка значно типовіша для українського способу потрактування сполук голосних у запозичених словах[21];

2) усічення голосних перед приголосними на початку назв: Настасів (Тр) < о. н. Настас (Анастас), Катериничі (Лв) < о. н. Катерина (Єкатерина), Гнатків (Вн), Гнатенки (Пл) < о. н. Гнатко < Гнат (< Ігнат). У давній українській мові найчастіше втрачався ненаголошений ***і*** на початку слова перед приголосним. Це явище зафіксоване у пам'ятках найдавнішого періоду як на апелятивному рівні, так і на пропріальному. Процес редукції початкових ***а, е, о*** у багатоскладових власних назвах на українському мовному ґрунті пройшов переважно послідовно;

3) зміна початкового ***а*** на ***о***: Олексіїв (См) < о. н. Олекса (Алексій), Оленичі (Жт) < о. н. Олена (Аленія), Олександрин (Чрв) < о. н. Олександра (Александра), Олесько (Лв) < о. н. Олесько (Алесько), Олещин (Ів.-Фр) < о. н. Олеська (Алеська). В українській мові голосний ***а*** у власних іменах грецького походження послідовно переходив в ***о***, про що

[20] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 157.
[21] Там само.

свідчать джерела: Олександро (Гр., 1429, IV, с. 557), Олена (Лавр., 1377, с. 61) тощо. Це явище підтверджується ойконімним матеріалом[22];

4) в іншомовних апелятивах ***о, е*** на ***і*** не змінювався, але в іменах давнього засвоєння це відбулось: Федірки (Хм, Лв, Пл, Ів.-Фр, См), Федірці (Лв, Хрк) < о. н. Федір; Яківка (Ів.-Фр), Яківці (Вл, Кр, Лв, Пл) < о. н. Яків.

Типова для української мови зміна ***о, е*** на ***і*** у новозакритих складах поширилась і на запозичені імена, що стали твірними основами ойконімів. Але це стосується переважно голосного ***о***. Перехід ***е*** в ***і*** за таких умов не відбувався: Семенці (Пл), Семени (Жт), Семенів (Од, Тр) < о. н. Семен; Євгенівка (Жт, Мк, Ів.-Фр) < о. н. Євген;

5) спрощення груп приголосних: Авксентій > Оксентій — Оксютинці (См); Євстафій > Остап — Остапенків (Пл); Константин > Костянтин — Костянтинівка (Рв);

6) зміни голосних унаслідок появи „нового" ***а***: Галаси (Лв) < о. н. Галасія (Геласія), Гарасими (Лв) < о. н. Гарасим (Герасим); Палажівка (Вл) < о. н. Палагія (Пелагія);

7) взаємозаміна артикулярно близьких звуків ***м*** і ***н*** на початку та в середині назв: Никловичі (Лв) < Никола // Микола; Панфили (Кв), Панфилівка (Зп) < Панфил // Памфил;

8) заміна звука ***ф*** артикуляційно близькими ***п, х, хв, в, т***: Ходорів (Лв, Кв), Ходорівці (Хм) < о. н. Ходор (Федір), Пилипів (См) < о. н. Пилип (Филип), Остапівка (Пл, Чрг) < о. н. Остап (Євстафій). Є й зворотний процес: Нехворощ (Жт, Кв), Нехвороща (Вл, Пл, Хрк), Хвороща (Лв), але Нефороща (XVII ст.).

Засвідчено багато прикладів неоправданих фонетичних змін, що відбувались під впливом народної етимології.

Балахóвичі (Рв) < **болоховичі* < о. н. Волох або Волох (населення у басейні Дністра у XII—XIII ст.), пор. *балахрестити — пустувати* (Гр., I, с. 24).

Зносичі < *зносичі* (*сносичі*); пор. о. н. Zniosek // Sniosek, 1408; SSNO, V/I, s. 133. Це є скорочення о. н. *Сносуд. Відбулось одзвінення ***с***.

Кусковичі („[...] у Кусковичох", 1600; Арх. ЮЗР, 1/VI, с. 290) < о. н. Куско < Кузько < Кузьма.

Пеньків (Рв) (Пемпковъ, 1855; ВТКВГ), Пемпковъ, 1890 (Теод., II, с. 568) < о. н. Пемпко (польс. pępek — пупок) (пор. о. н. Pępek // Pąpek, 1445; SSNO, IV/II, s. 221). Сучасна назва Пеньків — ймовірно, народноетимологічне переосмислення від апелятива *пень* — „нижня частина стовбура, вулик".

Діалектний ґрунт також залишає слід у фонетиці назв. Так, топонім Диків (Рв) засвідчено у різних варіантах: „село Дьаковъ", 1396 (AS, I, s. 20), „дали село Дєковъ на Стоублєжъ", 1446 (AS, II, s. 5), „имѣнє Дѣковъ", 1583 (Арх. ЮЗР, 6/I, с. 132—133) < о. н. Дик < Дяк < Дѣкъ (рефлексація ***ѣ*** в ***и***; як *сѣно* > *сино*).

Написання у пам'ятках топоніма Чернігів було різним: 1147, Чернигову; 1209, Чернѣговъ; 1151, Чернігову (ЕСЛГНПР, с. 173—174). Це свідчить про те, що у найраніший період розвитку староукраїнської мови у назвах відображались діалектні риси переходу ***ѣ*** в ***і/и*** (чи ***е*** для рос. мови).

Цікавим прикладом „ослов'янення" є народноетимологічне пояснення запозиченого антропоніма, що ліг в основу географічної назви: сучас-

[22] Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови.— С. 114—115.

не село (частина Львова) Замарстинів заснував Зомерштайн. Слов'янський посесивний суфікс ***-ів*** пристосував і твірну основу до слов'янського типу відприсвійних назв.

Різноманітні фонетичні зміни відбулися у відкомпозитних особових назвах, що стали твірними основами топонімів:

1) асиміляція суміжних приголосних на стику складів. Наприклад, сучасне Невицьке (Зк) утворилося від о. н. Невидъ з допомогою суфікса ***-ьско***, що внаслідок асиміляції приголосних (***дьск*** > ***тьск*** > ***цьк***) набуло сучасного звучання. Брацлав (Вн) < Брати-слав (***тс*** > ***ц***);

2) усічення початкового приголосного препозитивного компонента (Гостобогъ > Остобогъ; Госташь > Осташь), Осташівка (Рв), Осташівці (Тр), Осташки (Хм);

3) стягнення: Білоки (Лв) < Білооки < о. н. Білоок.

Аналогічні фонетичні процеси детально досліджені у монографії М. Худаша та М. Демчук[23].

Умовні скорочення

Арх. Єв.	— Архангельське Євангеліє, 1092.
Арх. ЮЗР	— Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1859—1914.— Ч. 1—8.— Т. I—XXXV.
Вл	— Волинська область.
Вн	— Вінницька область.
ВТКВГ	— Военно-топографическая карта Волынской губернии. 1833—1848.— Москва, 1855.
Гр.	— Словарь української мови / Зібрала редакція журнала „Кіевская Старина". Упорядкував з додатком власного матеріялу Б. Грінченко.— К., 1907—1909.— Т. I—IV.
діал.	— діалектне.
Дн	— Дніпропетровська область.
ЕСЛГНПР	— Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі.— К., 1985.
Жит. Сави	— Житие Саввы Освященного, составленное Кириллом Скифопольским в древнерусском переводе.— Санкт-Петербург, 1890.
Жт	— Житомирська область.
ЖУР	— Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1895—1900.— Т. I—III.
Зк	— Закарпатська область.
Зп	— Запорізька область.
Ів.-Фр	— Івано-Франківська область.
ІМСУ	— Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. / Голов. ред. колегія: Тронько П. Т. (голова) [та інші].— К., 1973. Ровенська область.
Ипат.	— Ипатиевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1843.— Т. II.
ЙМ	— Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики.— К., 1965.
Кв	— Київська область.
Кр	— Кіровоградська область.

[23] Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.

Лавр. — Лаврентиевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1846.— Т. I.

Лв — Львівська область.

Мк — Миколаївська область.

Мор. — Славянский именослов, или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке, составлен... Морошкиным.— Санкт-Петербург, 1867.

Од — Одеська область.

о. н. — особова назва.

ОНСН — Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781).— К., 1931.

Пл — Полтавська область.

польс. — польська мова.

пор. — порівняйте.

Пура — Пура Я. О. Назви населених пунктів Ровенщини в їх зв'язку на суміжних локаліях.— Львів, 1986.

Рв — Рівненська область.

рос. — російська мова.

См — Сумська область.

Теод. — Теодорович Н. И. Волынь в описании городов, местечек и сел... Житомирский уезд, Новгород-Волынский уезд, Овруцкий уезд.— Почаев, 1888.— Т. I: Ровенский уезд, Острожский уезд, Дубенский уезд; Почаев, 1889.— Т. II: Кременецкий и Заславский уезды; Почаев, 1893.— Т. III.

Тр — Тернопільська область.

Туп. — Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии русского археологического общества.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. 6.

Хм — Хмельницька область.

Хрк — Харківська область.

Хрс — Херсонська область.

ЦДІАК — Центральний державний історичний архів України у Києві.

Чрв — Чернівецька область.

Чрг — Чернігівська область.

AGZ — Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1868—1935.— T. I—XXV.

AS — Archiwum książąt Lubartowiczów w Sławucie.— Lwów, 1887.— T. I; Lwów, 1890.— T. III—IV; Lwów, 1910.— T. VI.

SGKP — Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880.— T. I; Warszawa, 1887.— T. VIII; Warszawa, 1893.— T. XIII.

SSNO — Słownik staropolskich nazw osobowych / Pod red. W. Taszyckiego.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1965—1978.— T. I—V.

Sv. — Svoboda J. Staročeská osobni jména a naše příjmení.— Praha, 1964.

ŹDz. — Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— T. V; Warszawa, 1908.— T. XVII.— Cz. I; Warszawa, 1902.— T. XVIII.— Cz. I; Warszawa, 1899.— T. XIX; Warszawa, 1894.— T. XX; Warszawa, 1894.— T. XXI.

Частина друга

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Валентина ШАНДРА

Інститут історії України НАН України (Київ. Україна)

З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ ЯК СПЕЦІАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Зміна загальнонаукової парадигми позитивно впливає на розвиток та взаємодію багатьох напрямів та сюжетів історичних досліджень в Україні, серед яких привертає увагу й історія державних установ, що підтверджується появою лише останнім часом немалої кількости статей[1], монографій[2] і навіть дисертаційних досліджень[3]. Причина цього відрадного явища полягає в тому, що історія державних установ як окремий комплексний, системний і багатоаспектний об'єкт дослідження навмисне занедбана за радянських часів, дає змогу з'ясовувати роль держави у громадсько-політичному житті та — і це найважливіше — простежити, як держава через систему адміністративної діяльности центральних та регіональних (місцевих) інститутів влади реалізовувала складні функції нагляду, контролю, управління і спрямовування політичних, соціально-економічних і культурних процесів на її території, що є базовими для розуміння закономірностей та специфічних особливостей історичного процесу загалом.

Не секрет, що сьогодні ленінське визначення держави як машини для пригноблення одного класу іншим та тримання у покорі одним кла-

---

[1] Йдеться про дослідження державних установ модерного періоду історії України, надруковані протягом останніх років: Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії у XIX — на початку XX ст.: історіографія проблеми // Проблеми історії України XIX — початку XX ст.— К., 2003.— Вип. V.— С. 17—24; Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII — у XIX ст. // Український історичний журнал.— 2003.— № 2.— С. 66—73 та ін.

[2] Омельченко І. К. Політична поліція Російської імперії і Україна (середина XIX ст.).— К., 1999; Мельничук О. Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття.— Вінниця, 2001; Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності.— К., 2001.

[3] Ващенко А. І. Інститут земських начальників Російської імперії кінця XIX — початку XX ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Харків, 2002; Шандра В. С. Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX — початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій / Автореф. дис. ... докт. іст. наук.— К., 2002; Дмитрієв В. В. Градоначальства Півдня України в XIX — на початку XX ст. / Автореф. дис. канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 2003; Левченко Л. Л. Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805—1900 рр.) / Автореф. дис. канд. іст. наук.— Донецьк, 2003.

сом інших[4] видається дуже прямолінійним і потребує уточнень. До того ж вихід України на самостійний шлях утвердження власної державності сприяє переосмисленню як позитивного, так і негативного досвіду, набутого під час перебування у складі інших держав, дає поштовх до активних досліджень. А звільнення історичної науки від різного роду ідеологічної заанґажованости та перегляду методології історичних досліджень дає можливість об'єктивно аналізувати історичні джерела, застосовуючи комплексні методи пізнання історичної дійсности та уникаючи апріорно крайніх позицій в оцінці історичних подій, явищ, процесів, у тому числі й відмови від схоластичних концепцій, винятково негативної оцінки ролі держави або її ідеалізації у житті людини і, зокрема, ролі осіб державних діячів у соціальному, економічному і культурному розвитку України. Очевидно, як свого часу в системі знань з'явилась палеографія, покликана до життя потребою мати справу з автентичними джерелами, так і вивчення історії державних установ оживляється сьогоднішніми державотворчими процесами. Як приклад можна назвати діяльність мирових посередників з їх незмінністю, незалежністю, широкою самодіяльністю та з поєднанням адміністративних і судових повноважень. Цей інститут місцевої влади, покликаний до життя селянською реформою 1861 р., найдовше протримався на Правобережній Україні. Якщо у внутрішніх губерніях Росії він проіснував 13 років, то тут аж 56, якщо там він змінювався, то тут протримався без змін до 1917 р.

Історія українських вищих, центральних і місцевих державних установ різних часів як складова історичної науки успішно вивчається нашими найближчими сусідами — у Польщі, Болгарії, Угорщині, Білорусі, Румунії, а найбільше у Росії з її розвинутою державницькою традицією, в якій, до речі, створено двосторонній центр дослідження управління Фінляндією. Унаслідок такої співпраці вийшла монографія доктора філософії, директора Держархіву Фінляндії, професора загальної історії Гельсінського університету Т. Полвінена, яку перекладено не лише російською, а й шведською та англійською мовами[5].

У центрі уваги російських істориків цілком закономірно перебувають питання історичного розвитку російських установ, причини їх створення, функції і компетентність, структура і штати, організація діловодства, контролю і звітности. Далі не залишається поза увагою Україна. Дослідження останнього часу концентруються переважно на підготовці універсальних словників-довідників[6]. Назване другим видання, що готується нині Всеросійським науково-дослідним інститутом документознав-

---

[4] Ленін В. І. Про державу: Лекція у Свердловському університеті 11 липня 1919 р. // Ленін В. І. Повне зібрання творів: У 55 т. 5 вид.— К., 1973.— Т. 39.— С. 68, 70.

[5] Полвинен Т. Держава и окраина. Н. И. Бобриков — генерал-губернатор Финляндии 1894—1904 гг.— Санкт-Петербург, 1997.

[6] Высшие и центральные государственные учреждения России 1801—1917: В 4 т. / Отв. ред. Н. П. Ерошкин, отв. составитель Д. И. Раскин.— Санкт-Петербург, 1998.— Т. 1: Высшие государственные учреждения; Санкт-Петербург, 2001.— Т. 2: Центральные государственные учреждения; Санкт-Петербург, 2003.— Т. 3: Центральные государственные учреждения; Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV века — февраль 1917 года): Словарь-справочник.— Москва, 1996.— Кн. 1; Москва, 1999.— Кн. 2.

ства і архівної справи, прямо-таки вражає структурованою глибиною статей-досліджень.

Важливим етапом у дослідженні владних установ можна вважати висновки, до яких дійшов сучасний петербурзький історик Б. Миронов. Він указує, що органи сільського (община) і міського (ратуша, магістрат, дума) самоуправління/самоврядування пройшли кілька етапів у своєму становленні та розвитку. Спершу вони впродовж доволі довгого періоду зазнавали підпорядковування вищим владним урядовим інституціям і, врешті, були використані у державних інтересах. Коронна адміністрація надала волосним і міським громадам статусу нижчої адміністрації через залучення їх до виконання державних функцій. Після Великих реформ відбувалося нове розмежування органів самоуправління і коронного управління. Норми російської общини, на думку цього автора, стали для уряду прикладом громадського порядку в державі[7].

Дослідження характеру регіональних державних установ в Україні збагатилися дослідженнями генерал-губернаторств, своєрідність яких пояснено специфікою військово-адміністративного освоєння набутих імперією територій[8]. З огляду на сучасний етап історичного розвитку України проблема вивчення історії державних установ України набуває важливого значення, зокрема період XIX — початку XX ст., з яким пов'язується формування й поширення централізованого імперського управління на територію українських губерній, що входили до складу Російської держави. Модернізація і раціоналізація управлінських структур вела до незворотних наслідків неухильного поетапно-поступового одержавлення найважливіших контрольованих державою напрямів соціально-економічного, політичного й культурного життя етнічно-національних регіонів імперії. Місцеві державні установи, проводячи урядову політику, коригували взаємовідносини центру й периферії, забезпечуючи інтеграційний процес неросійських територій. Для переконливости варто нагадати, що практично кожний російський імператор, посідаючи трон, розпочинав своє царювання із заснування урядового комітету, інколи таємного, якому доручав працювати над створенням поліпшеної управлінської системи, нових державних установ з досконалішою координацією їх діяльности при збереженості принципу політичного абсолютизму та поглибленої централізації і узгодження місцевого управління з центральним, що особливо характерне для періоду царювання Миколи I. Більше того, він надав Власній канцелярії при своїй особі надзвичайні повноваження, адже в певних питаннях управління вона підмінювала Державну раду і Комітет міністрів[9].

---

[7] Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII — начала XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т. 2-е изд., испр.— Санкт-Петербург, 2000.— Т. 1.— С. 426—427, 522—523. Для XV—XVIII ст. щодо земель, які історично були пов'язані з Річчю Посполитою, див. Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова.— К., 1998.— С. 9—38.

[8] Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832—1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал.— К., 1999; її ж. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802—1856: функції, структура, архів.— К., 2001.

[9] Див. детальніше: Полиевктов М. Николай I: биография и обзор царствования.— Москва, 1918.— С. 209—210.

Навіть неприскіпливий та неповний перелік указаних досліджень дає змогу зауважити, що історія державних установ в Україні виходить на ширшу орбіту, набуваючи особливої суверенної соціальної функції, сміливо залишаючи вготоване їй раніше прокрустове ложе окремої субдисципліни, допоміжної сфери, покликаної обслуговувати архівознавство, документознавство та діловодство. Незважаючи на достатньо потужні напрацювання російської історіографії у цій галузі, і передусім загальновизнаного фахівця М. Єрошкіна з його класовими оцінками і великодержавними симпатіями та очолюваної ним свого часу кафедри у Московському історико-архівному інституті, питання про виділення історії державних установ у спеціальну історичну дисципліну не ставилося. В останньому виданні його підручника йдеться про те, що історія державних установ є частиною вітчизняної історії, оскільки з нею її об'єднує історизм у поясненні закономірностей державного розвитку. На думку цього вченого, історія державних установ, хоч і має власний об'єкт вивчення, покликана, однак, обслуговувати насамперед потреби архівної галузі[10].

І справді, як напрям історичного дослідження історія державних установ належала до історичних дисциплін архівознавчого циклу й розвивалася досить довгий проміжок часу в межах потреб саме архівної галузі[11]. Отож, на наших очах відбувається розвиток досліджень з історії державних установ, унаслідок якого отримані емпіричним шляхом наукові знання слугують уже не так архівістам, як історикам. Варто зауважити, що першим більше йдеться про диференційований конкретно-історичний, фактичний матеріал щодо внутрішньої організації державних установ, місце установи в системі державного апарату управління та окреслення діловодства як системи документування основних напрямів діяльності, унаслідок чого створено архівний фонд — найважливіше за достовірністю історичне джерело.

Історикам, політологам і державознавцям набагато важливіше з'ясовувати інститути та структуру органів влади як елементів політичної системи, з допомогою яких держава реалізує себе на тих чи інших етапах становлення і розвитку народу, етносу, нації, місце і роль чиновництва в управлінському процесі, особливо тоді, коли йдеться про народи, включені до імперського простору. Адже саме з допомогою органів влади та установ держава поширювала свої впливи військовими, політичними, господарськими та культурно-освітніми засобами. Історія установи подає фактично найповнішу і найконкретнішу інформацію про устрій,

---

[10] Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп.— Москва, 1983.— С. 8.

[11] Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в единой Украинском Советском Социалистическом государстве: Справочник / Отв. ред. И. Л. Бутич и В. И. Стрельский.— Львов, 1955; Бондаревский А. О. Из опыта работы над справочником по истории государственных учреждений УССР // Научно-информационный бюллетень.— К., 1956.— № 1(23).— С. 23—27; Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1975.— Вип. 2.— С. 45—50; Шандра В. С. Довідник з історії державних установ на Україні періоду феодалізму і капіталізму // Українська археографія: Сучасний стан і перспективи розвитку.— К., 1988.— С. 211; її ж. До питання про підготовку довідника з історії державних установ / Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвідомчий збірник наукових праць.— К., 2002.— Вип. 5: Архіви — складова інформаційних ресурсів суспільства.— С. 481—500.

громадські настрої, найближчі інтереси соціуму та конкретної людини й влади, відображає боротьбу державних і недержавних інтересів, а також становище тогочасного населення, людини у її взаємовідносинах з державою, що становить суть багатьох сучасних проблем історичного пізнавального процесу в його конкретних соціально-історичних проявах.

Важливо зауважити ще один аспект проблеми: через установи з'ясовуються правовий стан у державі, права і обов'язки станів та класів, а також окремої особистості, яка не лише використовувала можливості держави, а й сама була її спонтанним творцем, служачи в цих установах та просуваючись по її владних щаблях. Адже служба — чи то цивільна, військова або й придворна — давала можливість особистості реалізуватися, створюючи кар'єру через державну службу.

Саме місцеві установи, що перебували у безпосередньому контакті з демосом, були тією сферою, через процедури в яких громадськість співпрацювала з урядовою системою та висловлювала своє ставлення до держави. Це тут писалися слізні скарги, простоювалося у чергах перед високими кабінетами, подавалися позови до судів, обмежувалася людська свобода, шукалося справедливости, співчуття і захисту. Саме досконалі знання з історії діяльности державних установ дають змогу встановити той ступінь народної довіри чи недовіри до урядів, унаслідок чого вони змінювали свою політику, пом'якшуючи або ж урежимлюючи з позиції сили форми керування державою та вдаючись до зміни складу урядовців та ін. Діловодними документами установа вдавалася до документування соціальних явищ як для контролю, так і для їх осмислення на різних рівнях влади. Своєрідним зразком суто політологічного дослідження органів влади може слугувати праця з історії місцевого самоуправління Російської імперії у формі земств[12].

Максималістські прагнення об'єднати інтереси архівістів й істориків спонукають до обговорення ідеї надати історії державних установ універсального, дисциплінарно інтеґрованого наукового змісту, а отже, статусу, що, звичайно, вимагає опрацювання параметрів власного об'єкта дослідження, методичного інструментарію і понятійного апарату, а також зміни назви дослідницького напряму на спеціальну історичну дисципліну. Як до окремого об'єкта історичного дослідження напрошується дефініція *установознавство*, яке намагається окреслювати питання інституціоналізаційної історії. Оскільки питання назви (спеціальні чи допоміжні), предмета вивчення, призначення, класифікації і функції дисциплін та напрямів, а також системи методів, що мають стосунок до джерелознавства, продовжують широко дискутуватися, особливо напрацювання О. Каменцевої[13], Г. Корольова[14], О. Медушевської[15], то до вже названих

---

[12] Ярцев А. А., Мацузато К. Земский феномен: Политологический подход.— Саппоро, 2001.

[13] Див., наприклад: Каменцева Е. И. Вспомогательные исторические дисциплины в современном мире: проблемы классификации, исследования, историографии, преподавания // Вспомогательные исторические дисциплины: высшая школа, исследовательская деятельность, общественные организации. Тезисы докладов и сообщений научной конференции. Москва, 27—29 января 1994 г.— Москва, 1994.— С. 5—12, а також інші випуски.

[14] Королев Г. И. Классификации вспомогательных исторических дисциплин за рубежом // Там само.— С. 85—87.

[15] Медушевская О. М. Вспомогательные исторические дисциплины: особая система методов гуманитарного познания // Там само.— С. 101—102.

підходів варто додати потребу подальшого розширення та уточнення предмета й методів дисципліни установознавства. Передусім необхідно розглядати не лише суто державні, а й залучати недержавні утворення, що мали безпосередній вплив на державотворчі процеси. Є потреба зламати започатковану правниками XIX ст. практику вивчення установ без зв'язку з чиновниками, поза суспільством, не враховуючи реалій життя, у якому особистісний чинник відігравав значну роль, а особливо у діяльності інститутів влади, що формувалися на основі нетрадиційної культури функціонування державних установ в умовах складних відмінностей історичного розвитку, геополітичного становища, економічному, соціальному, демографічному та етнічному стані різних регіонів України у складі Австрійської та Російської імперій.

З іншого боку, виникла потреба у подальшому розвитку методичного інструментарію установознавства, з'ясування теоретичних і практичних проблем архівознавства, документознавства та джерелознавства, інтеграції й удосконалення методів цих дисциплін у питаннях вирішення змісту та обсягу джерельної бази історії державних установ. Це буде можливим з огляду на те, що вивчення історії походження, структури і функцій установ спирається на аналіз системи документування й організації діловодних комплексів документів, що збереглися на сьогодні у структурі фондів державних архівів і продовжують функціонувати як джерела ретроспективної історичної інформації.

Своєю чергою історія установи є універсальним довідником, ключем до складу й змісту документів і їх місцезнаходження. Знання з історії установи дає змогу пояснити процеси формування документальних систем у контексті їх діяльності, а також реорганізації, простежити рух документів і документальних комплексів у просторі і часі, надає розуміння спадкоємності у формуванні шляхів документообігу у суспільстві і тим істотно вдосконалює методи архівної та документознавчої евристики, проведення реконструкції втрачених архівних документальних комплексів, камерально-археографічного опису документів, класифікаційного аналізу джерел, поліпшення сучасного науково-довідкового апарату архівів тощо.

Перелік складових проблем, які могло б з'ясовувати установознавство, окреслюється у такому комплексі дослідницьких питань:

— політичні передумови виникнення інститутів влади та їх розвиток з обов'язковим відзначенням регіональних особливостей та відмінностей;

— правові аспекти нормування діяльности владних структур: від відсутности визначеної компетентности до чіткого поділу напрямів діяльности. З'ясування обов'язкових елементів має супроводжуватися критичним ставленням до опублікованих указів та їх реального втілення[16];

— місце установи в ієрархічній системі влади і управління; її взаємозв'язок з вищими і центральними та регіональними і місцевими органами;

— функції установи з обов'язковим аналізом як реорганізацій під час управлінських реформ, так і незначних змін;

---

[16] Див. детальніше: Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел.— К., 2000.— С. 14.

— внутрішня структура установи в її динамічному розвитку, причини її ускладнення чи спрощення; штат та бюджет;

— апарат чиновників з персоніфікацією управлінського складу, порядок його комплектування, соціальне і етнонаціональне походження, освіта, професійність, розміри платні, а також обсяг службових повноважень із розподілом та перерозподілом;

— формування діловодства та видовий розвиток відомчої документальної системи: обов'язкові та необов'язкові/ ініціативні документи;

— ступінь і місце збереженості відомчого архіву установи, у канцелярії якої створювалася діловодна документація, сьогоднішня архівна джерельна база, вагомий інструментарій історичних досліджень.

Невелика за обсягом наукова література з історії державних установ України кінця XVIII — початку XX ст., на наше переконання, повинна стимулювати дослідження у цій важливій і почасти новій ділянці, завдяки чому, узагальнюючи результати, можна ставити ширші питання, важливі як для малодослідженої історії України цього періоду, так і для архівознавства, документознавства і джерелознавства. Бо ще на стали предметом спеціальних досліджень питання класифікації та систематизації державних установ: відомчі, адміністративно-територіальні, станово-корпоративні, конфесійні, військові.

Глибшого вивчення потребує їх структура, за ускладненням якої чітко простежується роль і значення держави та її намагання тісніше підпорядковувати своєму контролю ті чи інші соціальні явища, не з'ясовуються особливості самоврядних установ та їх специфіка в українських губерніях. Ширшого обговорення предмета вимагають також методи дослідження історії державних установ, зв'язок з іншими галузями науки і практики, зокрема, роль установ у створенні документальних комплексів та їх видових ознак, проблема достовірности діловодних документів та їх соціальної функції. Об'єктом вивчення тут виступають установи і товариства, створені внаслідок цілеспрямованої діяльности держави, а за основу методології вивчення береться загальний принцип історизму, що тісно поєднується зі структурно-функціональним, котрий потребує також залучення спеціальних методів архівознавства, джерелознавства, документознавства та камеральної археографії. На сьогодні історія державних установ перебуває на описовому рівні, коли накопичуються знання, етапі,— обов'язковому для становлення будь-якої наукової дисципліни чи окремих її напрямів, однак, видається, що для історії українських державних установ або установознавства цей процес дещо затягується.

Наталія ЯКОВЕНКО

Національний університет „Києво-Могилянська академія" (Київ. Україна)

МАТЕРІАЛИ ДО ПЕРСОНАЛЬНОГО СКЛАДУ КАНЦЕЛЯРІЙ ВОЛИНІ, НАДДНІПРЯНЩИНИ ТА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ (Остання третина XVI — середина XVII століть)

У фундаментальній розвідці про князівські канцелярії XIII — першої половини XIV ст. Олег Купчинський слушно констатує, що досі руською-українська канцелярія як інституція з певними управлінсько-виконавчими та культурними функціями майже не вивчалася[1]. Сам автор скромно називає свою працю „першим кроком у дослідженні проблеми"[2], хоча насправді запропонований тут глибокий проблемний аналіз та пілотні реконструкції п'яти князівських канцелярій, власне кажучи, відкривають цілком новий напрям у дослідженні Галицько-Волинського князівства, переконливо демонструючи пізнавальний потенціал „канцелярських студій". На жаль, канцеляріям ранньомодерної доби досі менше щастило або й завсім не щастило на своїх першовідкривачів (за винятком Генеральної військової канцелярії Козацького гетьманату, яка давно й плідно вивчається). До таких „пасербів історії" мусимо зарахувати й канцелярії ґродів та земств Волинського, Київського і Брацлавського воєводств, що функціонували безперервно від створення відповідних судово-адміністративних інституцій у реформах 1564—1566 рр. до кінця XVIII ст. Принагідні згадки у розвідках, присвячених самим судам чи урядам, при яких ці канцелярії діяли[3], або їх головному продукту — актовим кни-

---

[1] Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 44—108.

[2] Там само.— С. 66.

[3] Пор.: Лаппо І. Гродский суд в Великом княжестве Литовском в XVI столетии // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1908.— [Кн.] І.— С. 51—113; його ж. Земский суд в великом княжестве Литовском в конце XVI века // Там само.— 1897.— [Кн.] VI.— С. 263—301; його ж. Подкоморский суд в великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века // Там само.— 1899.— [Кн.] VIII.— С. 341—403. Про функціонування підкоморських судів Волині й Наддніпрянщини та їх збережену книжкову спадщину див. передмову Н. Яковенко до: Книга Київського підкоморського суду (1584—1644) / Підгот. Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич та ін.— К., 1991.— С. 5—36. Докладний аналіз роботи ґродських і земських судів Брацлавського воєводства кінця XVI — середини XVII ст. див.: Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.— Львів, 1998.— С. 81—106.

гам[4], за означенням, не передбачали занурення у специфіку канцелярій. Не потрапляли канцеляристи і в поле зору соціальної історії шляхетської спільноти — адже зазвичай це були „маленькі" із землевласницької чи політичної перспективи люди, тож з погляду соціальних стратифікацій вони становлять інтерес хіба як один із резервуарів прилаштування „зайвих" шляхетських синів із незаможних родин[5]. Сама ж канцелярія Волині, Наддніпрянщини й Східного Поділля — її функції, організація роботи, кадри та засади їх комплектування і підготовки — досі предметом окремого дослідження не була. Це тим більше парадоксально, якщо взяти до уваги інтенсивну розробку цього питання на матеріалі канцелярської спадщини Руського та Белзького воєводств наприкінці XIX — у першій половині XX ст. львівськими істориками права[6], а згодом, хоч і коротко, продовжену львівськими архівістами 1960-х рр.[7] (щоправда, нині ця проблематика й у Львові цілком занедбана). Разючим контрастом до такої незбагненної байдужости українських істориків виглядає ситуація у польській історіографії, у якій вивчення канцелярій практикується безперервно ось уже майже півтораста років, певна річ, сьогодні з цілком іншими дослідницькими акцентами, ніж їх робили історики права у XIX ст.[8], але, як відомо, підґрунтя для розмаїтих інтерпретацій закладається власне через нагромадження позитивного знання про досліджуваний феномен. Вдалим прикладом такого накладання „канцелярського" емпіричного матеріалу на ширші соціально-культурні явища може, зокрема, слугувати студія Петра Кулаковського про еволюцію регіональної ідентичности української шляхти. Вихідним матеріалом для автора став докладний аналіз роботи так званої Руської канцелярії, що діяла у складі Коронної канцелярії упродовж 1569—1673 рр.[9]

---

[4] Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии.— Москва, 1900; Андріяшев О. М. Актові книги Київського Центрального архіву давніх актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві / Зб. статей за ред. В. О. Романовського.— К., 1929.— С. 33—123; Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII—XVIII ст. (проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання.— К., 1968.— Вип. 4.— С. 129—170; Купчинський О. А. Про підготовку каталога судово-адміністративних фондів України // Архіви України.— 1976.— № 5.— С. 14—25; Яковенко Н. Н. О языковом составе гродских и земских книг Правобережной Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Сборник научных трудов.— Днепропетровск, 1983.— С. 64—72.

[5] Див. побіжні спостереження про такі розгалужені родини, з яких рекрутувалися канцеляристи, у праці: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 230—234.

[6] Перелік праць такого змісту був би занадто довгим, тому обмежимося посиланням на дослідження Бальцера, Домбковського, Малечинського та Левіна, що або виходили окремими книжками у Львові до 1939 р., або друкувалися в часописах „Przegląd prawa i administracji", „Pamiętnik historyczno-prawny", „Studia nad historią prawa polskiego", „Przewodnik naukowy i literacki", „Kwartalnik historyczny", „Ziemia Czerwieńska", „Miesięcznik heraldyczny".

[7] Захарчишина П. І. Писарі й архівісти земських і гродських канцелярій на західноукраїнських землях в XV—XVIII ст. // Архіви України.— 1969.— № 1.— С. 15—29.

[8] Див. підсумування та бібліографію сучасного польського напрацювання з канцелярської проблематики у: Łosowski J. Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku.— Lublin, 1997.

[9] Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569—1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій.— Острог; Львів, 2002.

Варто додати, що сьогодні можливості для освоєння „незвіданого материка" ранньомодерної канцелярської культури набагато сприятливіші, ніж кілька десятиліть тому. Маємо на увазі спалах зацікавлення формами та репрезентаціями влади, внаслідок чого потенційний дослідник низових виконавчих структур отримав верифіковану, якісно препаровану інформацію про „начальство", якому підлягали канцелярії, та про носіїв непрямого впливу й престижу в конкретному регіоні. З-поміж праць такого характеру згадаємо польські довідники з переліками королівських урядників і земських достойників XV—XVIII ст. (сьогодні ними охоплено вже всі українські воєводства[10], крім Брацлавського й Волинського — але й ці два, можна сподіватися, невдовзі побачать світ). Варто зазначити, що урядницькою проблематикою почали, врешті, цікавитися й українські історики, свідченням чого стали ґрунтовна студія Миколи Крикуна про еволюцію та специфіку земських урядів на українських теренах, а також стаття Петра Кулаковського про земських урядників Чернігово-Сіверщини і три розвідки Володимира Поліщука про Луцький замковий уряд кінця 1550-х — початку 1570-х рр.[11] Цей недовгий перелік можна було б доповнити ще статтею Олександра Крупки про склад земських судів Волині, але вона містить настільки кричущі ляпсуси (автор називає виборних земських урядників „чиновниками", які „працювали в суді"), що просто не надається до обговорення[12].

Стосовно самих канцелярій (окрім уже згаданої Генеральної військової канцелярії Козацького гетьманату), то український ужинок останнього десятиліття ще скромніший. Зокрема, можемо згадати нашу публікацію пародій і жартів, котрі як „службову розвагу" канцеляристи записували до актових книг[13] (це дисциплінарне порушення, крім історико-антропологічної вартости, важливе ще й тим, що є найдавнішим зразком україномовного світського письменства). Великий матеріал для реконструкції канцелярських процедур містить стаття В. Поліщука, присвячена

---

[10] Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / Oprac. K. Przyboś.— Wrocław etc., 1987; Urzędnicy województwa bełzkiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Gmiterek i R. Szczygiel.— Kórnik, 1992; Urzędnicy podolscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka.— Kórnik, 1998; Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski.— Kórnik, 2002.

[11] Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV—XVIII століттях // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. CCXXVIII.— С. 65—122; Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621—1648 рр. // Центральна і Східна Європа в XV—XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича.— Львів, 1998.— С. 113—130; Поліщук В. Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510—1576) // Київська старовина.— 2001.— № 3.— С. 56—72; його ж. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті в 1567 р. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. Український археографічний збірник. Т. 10.— К., 2002.— С. 185—215; його ж. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564—1566 рр. // Український історичний журнал.— 2003.— № 2.— С. 3—13.

[12] Крупка О. Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI — першій половині XVII століть // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI—XVIII століть.— К., 2000.— С. 173—181.

[13] Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5.— К., 1993.— С. 161—176.

механізмам здійснення та формам письмової фіксації публічно-правових акцій, що провадилися від імени Луцького замкового уряду середини XVI ст.[14] Залаштункові канцелярські пріоритети відображені у статті Ігоря Тесленка, у якій з максимальною вичерпністю аналізується один із епізодів боротьби за „збирання спадщини" князів Острозьких упродовж 1570-х рр.[15] Врешті, безпосереднім джерелом дослідження історії канцелярій є піонерська розвідка Наталії Старченко про інститут адвокатури[16], зазвичай тісно пов'язаний з канцелярським середовищем, звідки рекрутувався основний контингент адвокатів. Здійснені у цій розвідці (на матеріалі лише Володимирського повіту кінця XVI ст.) аналіз адвокатських практик, реконструкція родинних, свояцьких та клієнтарних взаємопов'язань в адвокатсько-канцелярському колі, моделювання життєвих пріоритетів цих людей переконливо продемонстрували, наскільки перспективним і багатоаспектним може стати занурення історика у „канцелярський світ".

Відштовхуючись від визначення давньої канцелярії, що його пропонує О. Купчинський, як управлінської установи, на котру покладено водночас і виконавчі, і посередницькі (між владою та соціумом) функції[17], спробуємо попередньо окреслити те коло дослідницьких тем, на які дає відповідь емпіричний матеріал, передусім живі голоси самих канцеляристів, розсипані по актових книгах. Якщо йдеться про інституційну історію, то тут на перший план, зрозуміло, виступають суто „бюрократичні" моменти: форми підпорядкування канцелярій локальній адміністрації, обсяг компетенцій, місце й організація роботи, персональний склад і внутрішня ієрархія штатів, процедури поточного документування тощо.

Не менш широкий ужинок обіцяє також соціально орієнтоване дослідження, оскільки давня канцелярія, на відміну від новітньої, ще не була суто чиновницькою інституцією. Навпаки, вона являла собою своєрідний центр локального публічного життя, куди стікалися усі гарячі місцеві новини, де фіксувалися усі майнові оборудки, з яких загал дізнавався „хто скільки коштує", де на очах у глядачів-свідків розігрувалися драми приватних зіткнень, примирень та не раз затятих локальних воєн[18]. Врешті, саме звідси невидимі диригенти-магнати нав'язували тому-таки загалові власну волю руками своїх слуг і клієнтів — урядників, канцеляристів та адвокатів. Усе це гостро ставить проблему публічного статусу канцелярії — як в очах її „роботодавців", так і у сприйнятті пересічного шляхтича, котрому в тій чи тій формі доводилося мати з

---

[14] Поліщук В. Врядове вижівство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558—1567 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2002.— Вип. 1.— С. 79—109.

[15] Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Там само.— К., 2003.— Вип. 3.— С. 99—120.

[16] Старченко Н. Умоцовані — прокуратори — приятелі: хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Там само.— Вип. 1.— С. 111—144.

[17] Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа...— С. 51—52.

[18] Пор. влучні спостереження над властивою ранньомодерному соціуму ритуалізованою публічністю у залагодженні конфліктів: Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої половини XVI століття) // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.— К., 1998.— Т. V.— С. 68—81.

нею справу — якщо не в судових або нотаріальних потребах, то принаймні під час обнародування ухвал поборового й оборонно-військового змісту. Це питання набирає особливої ваги, якщо зважити на брак прямих декларацій про сприйняття влади як такої. Відтак ставлення до персоніфікованого уособлення влади — канцелярії — здатне послужити опосередкованим матеріалом для реконструкції владних очікувань „мовчазної більшости". З другого боку, самі персоналії канцеляристів, їхнє соціальне походження та службові кар'єри, фахова солідарність і групування за професійною чи клієнтарною ознаками, життєві пріоритети є, без перебільшення, неозорим полем для докладення дослідницьких зусиль історика ранньомодерного українського соціуму.

Врешті, справжнім Клондайком „канцелярські студії" можуть стати для дослідників культури взагалі та культурної антропології зокрема. Адже, з одного боку, вони надають дослівно безмежний матеріал для вивчення писемно-документальної спадщини — мови, стилю та формуляра документа; практик експертизи його автентичности за почерком і датуванням[19], а з другого — перекладацьких технік і манери транскрибування кирилицею польськомовних документів (нагадаємо, що до початку XVII ст. неукраїномовні документи в канцеляріях Волині й Наддніпрянщини, як правило, перекладалися по-українському, причому не лише з латинської чи польської, але й з менш уживаних мов — наприклад, вірменської[20]; паралельно польськомовні тексти могли не перекладатися, а просто транскрибуватися кирилицею[21]). Окремою сторінкою студій про документальну спадщину є історія документальних комплексів („архівів"), які відкладалися у приватних руках, пред'являючись під час судових слухань і фіксуючись у відповідних протоколах, або нагромаджувалися як продукт діяльности самої канцелярії[22].

---

[19] Пор. стандартну вступну формулу облятування „печатей и подписей рук оглядавши" або для прикладу епізод зауваженого в київських протоколах 1602 р. фальшування: „яко же и наверху тоє термины [...] написал был третегонадцать дня, а тепер написано наверху „добро", а не „глагол", и не знати, што при тим „добре" написаном за личба, и титлом посереди̇нє дату затитловано" (Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАУК), ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 64).

[20] Пор. прохання священика луцької вірменської церкви Григорія, звернене до Луцької ґродської канцелярії, перекласти написаний по-вірменському королівський привілей: Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 334 зв. (1581 р.). Див. також більш стандартну ситуацію 1606 р., коли в Житомирській замковій канцелярії універсал польного гетьмана Станіслава Жулкевського перекладається по-українському: Там само.— Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 269.

[21] Див., наприклад, такі транскрипції у володимирських ґродських книгах: Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.— К., 1990.— С. 128—131 (1569 р.), 149—151 (1571 р.).

[22] Пор. реєстри книг, що зберігалися в архівах: Володимирського ґроду за 1561—1620 рр., складений писарем Геліяшем Малицинським у 1621 р. (ЦДІАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 207 зв.—211 зв. (1621 р.); Володимирського земства за 1567—1622 рр., складений підписком Григорієм Стрельбицьким у 1634 р. (Там само.— Спр. 69, арк. 169—172 зв.; кінець реєстру не зберігся, сумарний акт передачі фіксує 32 книги і 79 ще не оправлених секстернів: Арк. 173 зв.); Володимирського ґроду за 1561—1646 рр., складений регентом Ігнацієм Кропивою у 1647 р. (Там само.— Спр. 83, арк. 860—870 зв.); Володимирського земства за 1567—1647 рр., складений ревізорами у 1650 р. (Там само.— Ф. 27, оп. 1, спр. 42, арк. 297—301); Кременецького ґроду за 1542—1647 рр., складений писарем Андрієм Поморським у 1650 р. (Там само.— Ф. 21, оп. 1, спр. 142, арк. 1—16; кінець реєстру не зберігся); Луцького земства за 1565—1665 рр., складений писарем Яном Гулевичем у 1667 р. (Там само.— Ф. 26, оп. 1, спр. 51, арк. 727 зв.—728 зв.).

У найбільш масовому продукті канцелярій — актових книгах — буквально облогом лежать досі навіть не заторкнуті істориками свідчення культурно-антропологічного характеру: про правову свідомість канцеляристів та їхніх клієнтів; про побут канцеляристів, їхні розваги, сварки, бійки та легальний і тіньовий, зокрема адвокатський, заробіток; про характер освіти та шляхи набування фахових навичок у тому, що вони самі визначали як „пристойную науку до понятья стылюм канцелярии рускоє"[23] чи як вправляння „w pisaniu i w stylu kancellaryjskim"[24]; про взаємини канцелярського молодняка з молоддю міст, де розташовувалася канцелярія — схоже, далеко не завжди ідилічні (як гукали, наприклад, колеги володимирського Якимця Золотарчика услід побитим ними ж двом підпискам: другий раз так вам дамо, „же и до замку не трафите"[25]) тощо.

Як вступну пропозицію до „канцелярських студій" подаємо іменний перелік осіб, які від останньої третини XVI до середини XVII ст. працювали в канцеляріях ґродів і земств сфери чинности Другого Литовського Статуту, або так званого волинського права,— це Вінниця (ґрод і земство), Володимир (так само), Житомир (тутешній уряд спершу функціонував як замковий, згодом як ґродський), Київ (ґрод і земство), Кременець (так само), Луцьк (так само), Овруч (як і в Житомирі, тутешній уряд був спершу тільки замковим). На жаль, майже немає інформації про ґродські та земські суди Чернігова й Новгорода-Сіверського; за браком джерел також неможливо укласти бодай приблизний перелік персоналу канцелярій цілої низки королівських замкових урядів — у Каневі, Острі, Черкасах тощо (це стосується і замкових урядів приватних міст — Острога, Заслава, Дубна та ін.). Зрозуміло, що запропонований перелік далеко неповний, особливо якщо йдеться про підписків, бо теоретично їх мало б бути набагато більше. Наприклад, як згадує у своїй скарзі 1630 р. луцький ґродський регент Юзеф Сенницький, він „подписков до двадцати и болшей своим коштом подеймовал и дотул подеймует"[26], а тим часом вдалося зафіксувати лише десять осіб, котрі могли працювати за часів його регентства (див. Додаток). Яснішою є картина з „начальством" — ґродськими писарями, але й вона потребує доповнень та уточнень (імена решти „начальників" — старост і земських писарів, що були помітними персонами локального або й річпосполитського масштабу, наведено перед кожним з переліків).

Загалом вдалося встановити понад 400 імен, які вже самі по собі наштовхують на певні спостереження. Скажімо, показовим у плані формування „канцелярських династій", для кого хліб „юристи" ставав спадковим, є факт, що майже з 50 родин фіксується по декілька осіб, причому

---

[23] Це вислів зі скарги 1643 р. житомирського регента Діонісія Черкаса Висоцького на свого „виростка" Бакая, який замість вправлятися у канцелярській „науці", обікрав учителя й утік (ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 10, арк. 294—295 зв.).

[24] Вислів з аналогічної скарги 1659 р. володимирського ґродського регента Григорія Ласка Чернчицького на підписка Якуба Гродзицького, який „kancellarji nie jest pilny [...] mając parę koni coraz przejazdkami niepotrzebnemi się bawi to po weselach, to po terminach inszych niwiedzieć jakich, [...] a pisma różne odłogiem leżą, niemasz ich z kim pisać..." (Там само.— Ф. 28, оп. 1, спр. 96, арк. 188—189).

[25] Там само.— Спр. 47, арк. 747 зв. (1616 р.).

[26] Там само.— Ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1567 зв.

з різних поколінь. Впадає в око контингент „мандрівних канцеляристів", які в пошуках кар'єри чи з інших причин переміщалися з однієї канцелярії до іншої, інколи — навіть по 3—4 рази. Доволі виразно проглядається строкатість соціального складу, коливаючись від питомої, або, як тоді б сказали, „добре осілої", шляхти відповідного регіону до людей міщанського походження та сумнівних шляхтичів. Не можна обійти увагою і того, наскільки плинною є межа між канцеляріями земства й ґроду, коли одна й та сама особа фіксується то як підписок ґродський, то як підписок земський, а то й узагалі як підписок ґродський і земський. Врешті, перелік може стати в неоціненній пригоді для продовження досліджень з історії адвокатури, оскільки, як уже згадувалося, мало хто з канцеляристів не скуштував адвокатського хліба.

На завершення вважаємо за свій приємний обов'язок висловити подяку всім, хто спричинився до поповнення нашої картотеки канцеляристів, що складалася упродовж багатьох років як свого роду доважок до студій про шляхту Волині, Київщини та Брацлавщини. Передусім величезна вдячність належить Володимирові Кравченку — у значній мірі чи не співавторові того переліку, який оприлюднюється. За низку доповнень і хронологічні уточнення з особливою приємністю дякуємо Наталії Старченко, Володимирові Поліщуку й Ігорю Тесленкові, а також знавцю київських персоналій Наталії Білоус і дослідниці волинських заповітів Людмилі Демченко.

ДОДАТОК

Вінницька канцелярія*

Старости: кн. Роман Сангушко (1566—1571)
кн. Богуш Корецький (1571—1576)
Єжи Струсь (1579—1604)
Валенти Олександр Калиновський (1604—161[4])
Олександр Балабан (1614—1622)
Олександр Пісочинський (староста-сурогатор) (1620—1621)
кн. Кароль Корецький (1622—1623)
Адам Калиновський (1623—1638)
Ян Одрживольський (1638—1652)
Анджей Потоцький (1652—1661)

Земські писарі: Іван Дешковський (1566—156[8])
Філон Скобейкович Кордиш (1569—157[9])
Северин Судимонтович Кропивницький (1580—1589)
Іван Микулинський (1589—161[2])
Олександр Судимонтович Кропивницький (1613—1627)
Сильвестр Черленковський (1628—1659)

* У посиланнях на рукописні джерела перша цифра позначає номер справи (для рукописних відділів бібліотек) або фонду й справи, написаних через дефіс (для архівів), друга — сторінку справи: ЛНБ, Оссол. 4108, 24; ЦДІАУК, 256—60, 16. Якщо архівний фонд має більше, ніж один опис, номер опису показано за цифрою фонду через косий штрих: ЦДІАУЛ, 181/2-296, 88. Список скорочених назв додано наприкінці.

Таблиця 1

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
ПИСАР ґродський „браславский и веницкий" Олексій („Алекший") Томкович	**1569—1570**	Źródła, XX, 101 Архив ЮЗР, VIII-6, 292
ПИСАР ґродський „браславский" Яцько Семеновський	**1577**	ЦДІАУК, 25-77, 518 зв.
ПИСАР ґродський вінницький, згодом брацлавський і вінницький Григорій Васильович Грибунович Байбуза	**1572—1618**	Nykiel, 71
ПИСАР ґродський Матей Півочка	**1614** (сурогатор)	Крикун, Піддубняк, 92
Стефан Копчинський, старший (?) підписок ґродський; підписок земський	1578—1621 1605, 1611	ЛНБ, Оссол. 4105, 1 зв. Там само, 105 Крикун, Піддубняк, 97
Хруш, підписок ґродський	1590	Там само
Стефан Гульчевський, підписок земський; підписок ґродський	1592 1594—1606	Там само ЛНБ, Оссол. 4108, 24 Там само, 4107, 65
Станіслав Карнковський, підписок земський (?) [див. 1621: ґродський писар-сурогатор]	1614	Там само, 4108, 51 зв.
Григорій Росковський (Рошковський), підписок ґродський; старший підписок ґродський	1614—1621 1622—1629	Крикун, Піддубняк, 97 ЛНБ, Оссол. 4105, 101 зв. Крикун, Піддубняк, 97 Архив ЮЗР, VII-2, 397
Слизень, підписок земський	1616	ЦДІАУК, 28-48, 7
Вишковський, підписок земський	1616—1617	ЦДІАУЛ, 181/2-317, 76 зв. ЦДІАУК, 28-49, 414
Андрій (?) Мироновський, підписок ґродський	1618—1620 [1629?]	Крикун, Піддубняк, 97 Архив ЮЗР, VII-2, 407
Олександр (?) Постоловський, підписок ґродський; старший підписок ґродський	1618—163[3?] 1634	Крикун, Піддубняк, 97 ЛНБ, Чол. 2501, 325
ПИСАР ґродський Костянтин Григорович Грибунович Байбуза	**1619—1623**	Nykiel, 239
ПИСАР ґродський Федір Копіївський	**1619—1621** (сурогатор)	Крикун, Піддубняк, 92 ЦДІАУК, 28-53, 26 зв.

Продовження табл. 1

1	2	3
ПИСАР ґродський Станіслав Карнковський [див. 1614: підписок земський?]	**1621** (сурогатор)	Крикун, Піддубняк, 92
ПИСАР ґродський Мацей Лібуський [див. 1638: ґродський писар-сурогатор]	**1621** (сурогатор) **1623—1629**	ЛНБ, Оссол. 4105, 99 зв. Крикун, Піддубняк, 92 ЦДІАУК, 256-80, 54
ПИСАР ґродський „юриста" Ян Негребецький [див. 1636: ґродський писар]	**1628** (сурогатор)	Там само, 49-866, 11
Дзик, підписок ґродський	1619—1622	Крикун, Піддубняк, 97
Роман Сивич (Силич?), підписок ґродський	1622	Там само
Кузьмич, підписок земський	1622—1637	Там само ЦДІАУЛ, 181/2-296, 88 зв.
Шимон (?) Суронтовський (Скуратовський?), підписок ґродський; старший підписок ґродський	1622—? 1640—1646	Крикун, Піддубняк, 98 Там само
Олехновський, підписок ґродський	1624—1627	Крикун, Піддубняк, 97—98
Петро Росковський (Рошковський), старший підписок земський	1627—1637	Там само ЦДІАУК, 28-72, 813
Ян Минаковський, підписок земський	1627—1637	Крикун, Піддубняк, 97 ЦДІАУК, 28-72, 980
ПИСАР ґродський Ян Вітвицький	**1629—1635**	Крикун, Піддубняк, 92
ПИСАР ґродський „юриста" Ян Негребецький [див. 1628: ґродський писар-сурогатор]	**1636—1639**	Nykiel, 240 ЦДІАУК, 11-2, 341 зв.
ПИСАР ґродський Мацей Лібуський [див. 1621: ґродський писар-сурогатор; 1623—1629: ґродський писар]	**1638** (сурогатор)	Nykiel, 240
Корсницький, підписок ґродський	1630	Крикун, Піддубняк, 98
Миколай Лахнович, підписок земський [див. 1642: київський земський підписок]	1630—1639	ЦДІАУК, 25-173, 793 Там само, 28-74, 1450 зв.
Семен (?) Русанович (Русановський), підписок земський, старший підписок ґродський	1631—1636	Там само, 28-66, 833 Там само, 223-227, 1
Пішковський, підписок земський	1632—1633	Там само, 223-214, 1 Там само, 256-41, 43

Продовження табл. 1

1	2	3
Помяркович, підписок ґродський	1633	ЦДІАУК, 256-41, 44
Григорій Туровицький, підписок земський	1633—1638 [1639?]	Там само, 28-68, 294 зв. Там само, 28-73, 505 Архив ЮЗР, VII-2, 500
Тронковський, підписок земський	1635	Крикун, Піддубняк, 97
Миколай Романкевич, підписок земський; старший підписок ґродський	1635—1648 1638—1652	ЦДІАУЛ, 181/2-296, 71 зв. ЛНБ, Оссол. 4105, 105 ЦДІАУК, 28-73, 792 зв. Там само, 21-153, нн.
Семен Постоловський, старший (?) підписок земський	1636—1647	Крикун, Піддубняк, 97 Архив ЮЗР, VII-1, 455
Косович, підписок ґродський	1637	Крикун, Піддубняк, 98
Богдан (?) Куницький, підписок ґродський	1637	Там само, 97 Архив ЮЗР, VII-2, 399
Данило Ігнатовський, підписок ґродський	1637—1647	Крикун, Піддубняк, 97 ЦДІАУК, 11-14, 9
Стрельбицький, старший підписок земський	1638	Там само, 28-73, 1363 зв.
Блажейович, підписок земський	1638	Там само
ПИСАР ґродський Петро Францишек Домбровський	**1639—164[5?]**	Nykiel, 240
Семигіновський, підписок ґродський	1639—1646	Крикун, Піддубняк, 98
Данило Мормил (Мормул), старший (?) підписок ґродський	1639—1650	ЛНБ, Оссол. 4105, 174 Крикун, Піддубняк, 98
Косницький, підписок земський	1640	Там само
Роман Швед (Шваб?), підписок ґродський	1640	Там само, 97
Дмитро Станішевський, підписок земський	1640—1642	Там само, 98 ЛНБ, Оссол. 4107, 8
Жегота, підписок ґродський	1641	Там само, 4105, 189
Пшесецький (Пересецький?), підписок ґродський	1641	Крикун, Піддубняк, 98
Бартишевський, підписок земський	1641	Там само
Якуб Гродзицький, підписок земський [див. 1658: володимирський ґродський підписок]	1641—1648	Там само, 97 ЦДІАУК, 28-83, 1595
Єгзела (?!), підписок ґродський	1642	Крикун, Піддубняк, 98
Хановський (Храновський?), підписок ґродський	1642	Там само

Закінчення табл. 1

1	2	3
Войтех Святославський, підписок ґродський; „рекгент кгродський"	1642—164[4] 1645—1647	Крикун, Піддубняк, 97 Там само
Ханачевський, підписок земський; підписок ґродський	1642—1648 1644—1645	Там само, 98 Там само
ПИСАР ґродський Матей Чаплицький	**164[4]—16[68]**	Nykiel, 241
ПИСАР ґродський Криштоф Кордиш	**1645** (сурогатор?)	ЦДІАУЛ, 134/1-566, 3
Гловиський, підписок земський	1644	Крикун, Піддубняк, 98
Лозовицький, підписок земський	1644	Там само
Духанич, підписок ґродський	1644—1645	Там само ЦДІАУК, 49-945, 24
Павлосович, підписок ґродський	1645	Крикун, Піддубняк, 98
Керсновський, підписок ґродський	1645	Там само
Негребецький, підписок ґродський	1645	Там само
Клопотовський, підписок земський	1645	ЦДІАУЛ, 181/2-261, 49
Терлецький, підписок ґродський	1645	Крикун, Піддубняк, 97
Кобильський, підписок ґродський	1645—1646	Там само, 98
Юзефович, підписок земський	1645—1647	ЦДІАУЛ, 181/2-261, 46 зв. Крикун, Піддубняк, 98
Біловський (Бєльовський), підписок ґродський	1646	Там само
Янковський, підписок ґродський	1646	Там само
Гродзинський, підписок ґродський	1646	Там само
Ян Жменський (Zmiącki), підписок ґродський	1647	Архив ЮЗР, VII-1, 433
Тобільський, підписок ґродський	1647	ЦДІАУК, 11-14, 9

Володимирська канцелярія

Старости:

кн. Василь (Костянтин) Острозький (1550—1579)
кн. Костянтин-молодший Острозький (1579—1588)
кн. Василь (Костянтин) Острозький (1588—1603)
кн. Януш Острозький (1603—1620)
Станіслав Журавинський (1620—1624)
кн. Адам-Олександр Сангушко (1624—1625)
Роман Гойський (1626—1635)
кн. Єжи Заславський (1635—1636)
Габрієль Стемпковський (1636—1643)

Земські писарі:
Данієль Стемпковський (1643—1664)
Федір Солтан Бутятицький (1566—1593)
Юрій Овлочимський (Овлучимський) (1594—1616)
Ярош (Гієронім) Павлович (1617—1632)
Миколай Горайн Бережецький (1633—1647)
Габрієль Подгороденський (1647—1649)
Юрій Горайн Бережецький (1650—1663)

Таблиця 2

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
ПИСАР замковий / ґродський Яким Василевич Стрив'язький	**1567—1577**	ЦДІАУК, 27-1, 25 зв. Там само, 27-3, 227 зв.
ПИСАР ґродський Андрій Романовський	**1574** (сурогатор?) **1577—1583**	Там само, 28-11, 47 Там само, 27-5, 77 зв. Там само, 28-16, 33 зв.
Фронц (Фронтц, Фронцко) Круш, підписок земський [див. 1583: луцький земський підписок]	1570—1571	Вол. грамоти, 105 Там само, 124 (тут ім'я помилково прочитане як Труш)
Григорій (?) Мацевич, підписок ґродський	1579	Вол. ист.-археол. сб.-II, 224
Целінський, підписок ґродський	1579	Там само
Мартин Приборський, підписок ґродський	1579—1587	ЦДІАУК, 27-5, 208 зв. Торгівля, 193
Григорій Холявич Дворецький, старший підписок земський	1581—1592	ЦДІАУК, 27-6, 20 Там само, 28-25, 652
ПИСАР ґродський кн. Костянтин Курцевич	**1584—1586**	Тесленко, 118 ЦДІАУК, 28-19, 75
Бартош Адамович Мисевський, підписок ґродський [див. 1582: луцький підписок ґродський]	1584—1586 1591 (?)	Там само, 28-17, 185 Там само, 28-19, 194 Там само, 28-24, 488 зв.
Война Порядничˇ Защитовський, старший підписок ґродський	1586—1588 1591 (?)	Там само, 487 Торгівля, 218 ЦДІАУК, 28-24, 488 зв.
ПИСАР ґродський Якуб Крушинський (Кросинський) [з 1608: київський граничний коморник]	**1586—1588**	Там само, 28-19, 333 Там само, 28-21, 109 зв.

Продовження табл. 2

1	2	3
ПИСАР ґродський Олександр Черневський (Чернявський?)	**1588**	ЦДІАУК, 28-21, 534 зв.
ПИСАР ґродський Станіслав Прокшич Кандиба	**1588—1613**	Там само, 351 Там само, 28-45, 10
Філон Котельницький, підписок ґродський; підписок земський [див. 1588: луцький ґродський підписок; 1607: київський ґродський писар]	1589—1590 ?—1612	TRz. XVIIa, N 44, k. 276 ЦДІАУК, 28-24, 135 Там само, 28-44, 254
Єзоф Котельницький, підписок земський (?)	1591	Там само, 28-24, 28 зв.
Семен Єсифович Віхтевич, старший підписок ґродський	1591—1594	Там само, 302 Там само, 28-27, 20 зв.
Федір Бобрикович, підкоморський писар	1592	ККПС, 12
Корнилко, підписок ґродський	1595	ЦДІАУК, 27-9, 200
Ярош Гуля[ль]ницький, підписок ґродський	1595—1598	Там само, 28-28, 518 Там само, 27-10, 232 зв.
Іван Охремович, підписок ґродський	1598—1599	Там само, 28-31, 442 зв. Там само, 28-32, 181 зв.
Лукаш Стефанович, підписок земський	1599	Там само, 27-11, 303 зв.
Мартин Зенкович, „хлопец канцелярии кгродское володимерское"	1600	Там само, 28-33, 414 зв.
Марко (Макарко) Грузевич, старший (?) підписок ґродський	1600—1604	Там само, 18 Там само, 28-36, 716 зв.
Іван Грузевич, підписок ґродський [див. 1604: луцький земський підписок; 1607: київський ґродський підписок; з 1619: київський граничний коморник]	1602	Там само, 28-34, 486
Федір Василевич, підписок ґродський (?)	1602	Торгівля, 235
Олександр Віхтевич, „виросток пана писара и наместник подписка"; старший підписок ґродський	1604 1605	ЦДІАУК, 28-36, 511 зв. Там само, 28-37, 410
Ян Вербицький, підписок ґродський	1608	Там само, 28-40, 120
Лукаш Гошковський, підписок ґродський	1609—1617 1628 (?)	Там само, 28-41, 117 Там само, 28-49, 249 зв. Там само, 28-62, 1302
Абрам Дворецький, старший підписок земський; „подписок старший земский и кгродский"	1610—1612 1613—1623	Там само, 28-42, 356 зв. Там само, 28-44, 159 зв. Там само, 28-45, 272 Там само, 28-56, 734

Продовження табл. 2

1	2	3
Ян Мрозовський, старший підписок ґродський	1611—1613	ЦДІАУК, 28-43, 278 Там само, 28-45, 31
ПИСАР ґродський Матяш Іваницький [1600—1609: граничний коморник]	**1613—1615**	Там само, 10 Там само, 28-47, 83
Ян Вербський, підписок ґродський	1615	Там само, 238 зв.
ПИСАР ґродський Ярош Павлович	**1615—1616**	Там само, 1 Там само, 21-279, нн.
ПИСАР ґродський Андрій Павловський	**1616**	Там само, 28-48, 1 зв.
Павло Марцинкович, підписок ґродський	1615—1616	Там само, 28-47, 328 зв. Там само, 673 зв.
Григорій Черник, підкоморський писар	1615—1626	ККПС, 12
Григорій Шомаковський, підписок ґродський [1619: граничний коморник]	1616	ЦДІАУК, 28-47, 747 зв.
Григорій Козицький, підписок ґродський	1616 1627—1638 (?)	Там само Там само, 28-61, 387 Там само, 26-40, 730
ПИСАР ґродський Геліяш Малищанський (Малищинський) [див. 1610: луцький ґродський писар]	**1616—1620**	Там само, 28-48, 1 Там само, 28-53, 207 зв.
Павло Вишковський, старший підписок земський [з 1640: ґродський писар]	1617—1634	Там само, 28-49, 414 Там само, 28-69, 522 зв.
Василь Ярмоген (Єрмоген), підписок ґродський; „реєнт канцелярии кгродскоє"	1618—1638 1639	Там само, 28-50, 47 Там само, 28-73, 549 Там само, 28-74, 82
Ярмолинський, підписок ґродський	1619	Там само, 2070-19, 8
ПИСАР ґродський Олександр Вонсович „з Смокгорова"	**1621—1624**	Там само, 28-53, 207 зв. Там само, 28-57, 9
ПИСАР ґродський Марціян Ольшамовський	**1624—1627**	Там само, 28-58, 27 зв. Там само, 28-61, 23
ПИСАР ґродський Андрій Казимир Бедонський	**1627—1636**	Там само, 92 Там само, 28-71, 35 зв.
Не[т]цевич (Нецевич), підписок земський	1620—1629	ЦДІАУЛ, 181/2-320, 82 ЦДІАУК, 28-63, 573 зв.
Юзеф Сен[н]ицький, підписок земський; [див. 1621: луцький ґродський підписок; 1627: луцький ґродський регент]	1622—?	Там само, 28-55, 135 зв.

Продовження табл. 2

1	2	3
Андрій Кринський, „подписок и юриста", „реєнт канцеляреи володимерскоє"	1623—1636	ЦДІАУЛ, 134/1-251, 8 ЦДІАУК, 28-83, 201 зв.
Мартин Сосницький, підписок ґродський	1627	Там само, 28-61, 932
Ян Заблоцький, підписок ґродський	1627	Там само
Станіслав Жоравський, підписок ґродський	1627	Там само
Стефан Миколаєвський, підписок ґродський	1627	Там само
Павло Стрив'язький, підписок ґродський	1627	Там само
Вацлав Кринський, підписок ґродський [див. 1627: луцький ґродський підписок]	1627—1629	Там само, 2070-21, 31 Там само, 2070-28, 35
Федір (Теодор) Кузьмич, підписок земський [див. 1619: луцький ґродський підписок]	1627—1631	ЦДІАУЛ, 181/2-322, 11 ЦДІАУК, 28-66, 1224
Григорій Борисович Завальський, старший підписок земський	1627—1634	Там само, 28-61, 387 Там само, 28-69, 173
Григорій Стрельбицький, підписок земський; „канцеляриста старший" земський	1628—? 1634—1647	Там само, 28-62, 1754 Там само, 28-69, 169 Там само, 28-86, 45 зв.
Андрій Петрович, підписок земський	1630	Там само, 28-64, 132
Валентій Буський (Бузський), підписок ґродський (?) [див. 1637: писар ґродський]	1630—1633	Там само, 25-173, 731 зв. Там само, 28-68, 880 зв.
Олександр Ольшамовський, підписок ґродський (?); „реєнт канцеляреи кгродскоє"	1630 (?) 1640—1650	Там само, 25-173, 647 зв. Торгівля, 317 ЦДІАУЛ, 181/2-303, 31
Миколай Глобицький (Глембоцький), підписок ґродський	1635	Там само, 181/2-317, 4
Кристановський, підписок ґродський	1636	ЦДІАУК, 2070-31, 11
ПИСАР ґродський Павло Дробот	**1636**	Там само, 28-71, 35 зв.
ПИСАР ґродський Валентій Буський (Бузський) [див. 1630: підписок ґродський]	**1637—1644**	Там само, 28-72, 4 Там само, 28-79, 1013
Федір Ольбрахт Лозовицький, „хлоп'я" при регенті Василю Ярмогені; підписок ґродський	1639 1642	Там само, 28-74, 82 Там само, 28-77, 1034 зв.

Закінчення табл. 2

1	2	3
ПИСАР ґродський Криштоф Крушельницький	**1640—1643** (сурогатор?) **1644—1646**	ЦДІАУК, 28-75, 5 Там само, 28-78, 216 зв. Там само, 28-79, 5 Там само, 28-82, 149
Габрієль Ігнацій Кропива, підписок ґродський „кгродскои канцелярии реєнт"	1640—? 1644—1647	ЦДІАУЛ, 134/1-1272, 1 ЦДІАУК, 28-79, 32 Там само, 28-83, 860
Пйонтецький, підписок ґродський	1644—1646	Там само, 2070-99, 11 Там само, 2070-31, 2
Шомаковський, підписок ґродський	1645	ЦДІАУЛ, 181/2-298, 23
ПИСАР ґродський Олександр Піруський	**1646—1648**	ЦДІАУК, 28-82, 418 Там само, 28-84, 534
Андрій Абрамович Бурчак, підписок ґродський	1646—1647	Торгівля, 337 ЦДІАУК, 28-83, 860
Григорій Ласко Чер[н]чицький, підписок ґродський; „реєнт канцеляреи кгродскоє" [див. 1650: київський ґродський писар]	1646—1649 1651—1660	Там само, 28-83, 1063 зв. Там само, 28-85, 311 Там само, 28-87, 1 Там само, 25-289, 1 зв.
Гузикович, підписок ґродський	1647	Там само, 2070-5, 5
Павло Тетеря Моржковський, „реєнт канцеляреи кгродскоє"	1647—1648	Там само, 28-83, 860 Там само, 28-84, 436
Онуфрій Якимович, підписок ґродський	1647—1648	ЛНБ, Єлов. І-38 ЦДІАУК, 28-84, 84 зв.
Роман Городиський, підписок ґродський; підписок земський	1647—? 1651—1657	ЛНБ, Єлов. І-38 ЦДІАУК, 27-43, нн. Там само, 25-282, 105 зв.
ПИСАР ґродський Адам Буркацький	**1648—1651**	Там само, 28-84, 255 Там само, 28-87, 1
Яцько (?) Волосович, підписок земський	1654	ЦДІАУЛ, 181/2-1712, 8 зв.
Максиміліан Верещака, підписок ґродський	1654	ЦДІАУК, 28-90, 32
ПИСАР ґродський Адам Чорнолузький [див. 1635: житомирський підписок; 1646: київський земський підписок; 1651: київський ґродський писар]	**1655—1663**	Яковенко, 163 ЦДІАУК, 28-102, 104
Станіслав Пневський, підписок ґродський	1657	Там само, 2070-18, 44
Грушевський, підписок ґродський	1658	Там само, 2070-2, 5
Якуб Гродзицький, підписок ґродський [див. 1641: вінницький земський підписок]	1658—1659	Там само, 2070-18, 48 Там само, 28-96, 188
Кренжицький, підписок ґродський	1659	Там само, 2070-102, 24

Житомирська канцелярія

Старости: кн. Роман Сангушко (1557—1571)
кн. Костянтин Вишневецький (1571—1574)
кн. Михайло Чорторийський (1574—1582)
Семен Дениско Матвіївський (1582—1598)
кн. Януш Заславський (1598—1606)
кн. Олександр Заславський (1606—1626)
Януш Тишкевич (1626—1649)
Криштоф Тишкевич (1649—1655)

Таблиця 3

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
Богдан Іванович Шавула, замковий підписок (писар?)	1575	ЦДІАУК, 256-65, 23
Дахно Василевич замковий підписок (?)	1582—1584	Бойчук, 47 Там само, 128
ПИСАР замковий Іван Подгаєцький	**1584—1588**	Там само, 137 ЦДІАУК, 11-1, 331
ПИСАР замковий Ян Станішевський	**1590**	Там само, 11-2, 17
ПИСАР замковий Андрій Пересецький	**1602—1606** **1611—?**	Там само, 96 Там само, 11-4, 357 зв. Актова книга, 254
Ян Прегалинський, замковий підписок	1604	ЦДІАУК, 256-53, 31
Іван Григоревич, замковий підписок	1605	Ділова мова, 104
Мартин Щеніївський, замковий підписок [див. 1611: київський ґродський підписок]	1606	ЦДІАУК, 11-4, 410 зв.
ПИСАР ґродський Федір (Теодор) Мишинський	**1611—1620**	Там само, 11-6, 1 Там само, 256-53, 206
ПИСАР ґродський Адам Ласко [див. 1647: луцький ґродський підписок?]	**1616** (сурогатор)	Архив ЮЗР, VII-1, 288
ПИСАР ґродський Василь Виговський [див. 1632: київський земський підписок]	**1617** (сурогатор)	ЛНБ, Чол. 2501, 92
Третяк, підписок ґродський	1617	Там само, 115
Вацлав Силич, підписок ґродський (?)	1617	ЦДІАУК, 11-7, 618

Продовження табл. 3

1	2	3
Габрієль Ринда, підписок ґродський	1617 (?) 1626—1629	Źródła, XXI, 594 ЦДІАУК, 28-60, 794 зв. Там само, 11-2, 209
ПИСАР ґродський Захаріяш Андрушевич (Андрусевич)	**1626**	Там само, 28-60, 794 зв.
ПИСАР ґродський Олександр Іллінський	**1629**	Там само, 11-2, 211 зв.
Захаріяш Іванович Петрович Дідковський, підписок ґродський	1629—1636	ЛНБ, Чол. 2501, нн. Яковенко, 163
ПИСАР ґродський Михайло Карбот	**1630—1643**	ЦДІАУК, 11-8, 674 Там само, 11-10, 176
Григорій Рушковський (Рошковський), підписок ґродський	1630	Там само, 11-8, 237 зв.
Михайло Пересецький, підписок ґродський (?)	1630	Там само, 362 зв.
Барановський, підписок ґродський	1632	CVIA Litua, 1280/1-1416, 1
Мединський, підписок ґродський	1632	ЛНБ, Чол. IX-9, 1
Станіслав Стоцький, підписок ґродський (?)	1635	ЦДІАУК, 11-2, 244
Адам Чорнолузький, підписок ґродський [див. 1646: київський земський підписок; 1651: київський ґродський писар; 1655: володимирський ґродський писар]	1635—1636	Там само, 233 Яковенко, 163
Сингаївський, підписок ґродський	1636	ЦДІАУК, 11-2, 324
Коц, підписок ґродський	1638	Там само, 25-286, 300
Андрій Слугоцький, підписок ґродський (?)	1638	Там само, 11-2, 340
Ян Чарноцький, підписок ґродський; старший підписок ґродський	1638—164[4] 1647—1652	НБУ, І-4104, 384 ЦДІАУК, 26-40, 1 зв. Там само, 11-12, 9 Там само, 11-14, 196
ПИСАР ґродський Войтех Кулжевський	**1643—1645**	Там само, 11-10, 366 Там само, 28-81, 909
Федір Щербина, підписок ґродський	1643	Яковенко, 163
Іван Закусило, підписок ґродський [див. 1644: овруцький замковий підписок]	1643	Там само
Євтух (Явтух) Смалевський, підписок ґродський (?)	1643	Там само, 173

Закінчення табл. 3

1	2	3
Вацлав Кохнович, підписок ґродський (?)	1643	Яковенко, 175
Діонісій Черкас Висоцький, „реєнт кгродский"	1643—1645	ЦДІАУК, 11-10, 294 Архив ЮЗР, VII-1, 425
Бакай „Вилусков син з Баришова", „виросток" ґродського регента Діонісія Черкаса Висоцького	1643	ЦДІАУК, 11-10, 294
ПИСАР ґродський Ян Шидловський	**1646—1655**	Там само, 11-11, 469 Архив ЮЗР, II-1, 3

Київська канцелярія

Воєводи: кн. Василь (Костянтин) Острозький (1559—1608)
Станіслав Жулкевський (1608—1618)
Томаш Замойський (1619—1628)
кн. Олександр Заславський (1628—1629)
Стефан Хмелецький (1630)
Януш Тишкевич (1630—1649)
Адам Кисіль (1649—1653)

Земські писарі: Богуфал Павша (1566—1574)
Дмитро Єлець (1574—1598)
Іван Лозка (1599—1608)
Василь Воронич (1608—1615)
Федір Проскура Сущанський (1615—1647)
До початку 1660-х рр., ймовірно, не обирався

Таблиця 4

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
ПИСАР ґродський Богуш Гулкевич Глібовський (Глебовський)	**1571—1577**	ЗНТШ, 1896, XI-III, 17 ЦДІАУК, 28-10, 89 зв.
ПИСАР ґродський Богдан Рай	**1575** (сурогатор)	Там само, 28-9, 218
ПИСАР ґродський Лев Богданович Верещака	**1578—1586**	НБУ, Петров ДА-216, № 78 ЦДІАУК, 11-1, 233
ПИСАР ґродський Іван Іванович Черкас Дмитровський	**1584(!)—1587**	Там само, 108 Там само, 282 зв.

Продовження табл. 4

1	2	3
ПИСАР ґродський Еразм Стравинський [з 1593: київський війт]	**1588—1590**	НГАБ, 1817/1-3, 424 зв. НБУ, 61, № 1083
ПИСАР ґродський Іполит (Гиполит, Апалит) Родкевич [у 1619: київський мірник]	**1590—1600**	ЦДІАУК, 221-27, 8 Źródła, XXI, 46
Щеніївський, підписок ґродський	1591	НБУ, Петров ДА-217, 104
Колчинський, підписок ґродський	1596	ЦДІАУК, 128/4-9, 46
Миколай Зубрик, старший (?) підписок ґродський [див. 1584: луцький ґродський підписок]	1597	Там само, 28-30, 680 зв.
Кочуровський, підписок земський	1597—1598	Архив ЮЗР, IV-1, 6 ЦДІАУК, 28-31, 365 зв.
Павло Реховський, підписок ґродський (?) [див. 1609: ґродський писар]	1597—1598	Там само, 21-34, 192 зв. Архив ЮЗР, I-6, 238
ПИСАР ґродський Андрій Станіславович Сурин	**1600—1606**	Źródła, XXI, 53 ЦДІАУК, 11-4, 300 зв.
Красовський, підписок земський	1600	Там само, 2-4, 141 зв.
Тимофій Гуменецький, підписок земський	1601	Там само, 221-17, 5
Семен Смолянський, підписок ґродський	1602	Там само, 221-543, 1
Пашинський, підписок земський	1602—1605	Акты ЮЗР, II, 16 Там само, 18
Гаврило Кротович (Кретович, Кратович), старший підписок ґродський; старший підписок земський	1602—1606 1607—1613	ЦДІАУК, 11-2, 63 зв. Там само, 11-4, 300 зв. ЦДІАУЛ, 9/1-363, 1045 НБУ, I-61008
ПИСАР ґродський Іван [С]куратовський	**1606**	ЦДІАУК, 11-4, 1
ПИСАР ґродський Антон Чернявський	**1606**	Там само, 300 зв.
ПИСАР ґродський Стефан Лозка	**1607**	Там само, 256-97, 22
ПИСАР ґродський Філон Котельницький [див. 1588: луцький ґродський підписок; 1589: володимирський ґродський підписок; 1612: володимирський земський підписок]	**1607—1608**	ЦДІАУЛ, 9/1-363, 1043 ЦДІАУК, 256-53, 44

Продовження табл. 4

1	2	3
Посудовський, підписок ґродський	1607	ЦДІАУК, 221-12, 87
Іван Грузевич, старший (?) підписок ґродський [див. 1602: володимирський ґродський підписок; 1604: луцький земський підписок; з 1619: київський граничний коморник]	1607—1611	ЦДІАУЛ, 9/1-363, 1043 ЦДІАУК, 11-6, 155 зв.
ПИСАР ґродський Павло Реховський [див. 1597: підписок ґродський?]	**1609—1626**	Там само, 11-5, 66 ЦДІАУЛ, 182/2-69, 1
Синяговський (Сингаївський?), підписок ґродський	1609	Акты ЮЗР, II, 21
Аврам Тисевич, підписок ґродський	1610	ЦДІАУК, 256-53, 78
Малиновський, підписок земський	1610—1613	Акты ЮЗР, II, 41 ЦДІАУК, 256-53, 108
Андрій Гавратинський, підписок ґродський	1611—[1619?]	Актова книга, 203 (тут ім'я перекручене: Яврасинський) НБУ, 1-4104. № 1-4033
Мартин Щеніївський, підписок ґродський; старший (?) підписок земський [див. 1606: житомирський замковий підписок]	1611—1629 1631—1644	ЦДІАУК, 11-6, 368 Там само, 28-63, 675 зв. Там само, 256-53, 224 Там само, 28-79, 1235 зв.
Вербицький, підписок ґродський	1613	Довбищенко, 349
Т. Ринда, підписок земський	1615—1620	ЦДІАУК, 256-53, 124 Там само, 206
Миколай Рогуський (Рогуцький), підписок земський	1617	ЛНБ, Чол. 2501, 123
Дідковський, підписок земський	1617	Яковенко, 163
Адам Залуський (Залузький), підписок земський	1617—1619	ЦДІАУК, 221-17, 2 НБУ, І-4104, 305
Кублицький, підписок земський	1618	ЦДІАУК, 28-50, 555 зв.
Головинський, підписок земський	1619	Там само, 28-51, 69 зв.
Василь Остромецький, підписок земський	1619—1622	НБУ, 1-4104, 318 зв. ЦДІАУК, 221-75, 23
Криштоф Шанявський „з Шаняв", підписок ґродський (?)	1619—1639	НБУ, 1-4104, 305 ЦДІАУК, 4-1, 156
Новоселицький, підписок ґродський; підписок земський	1620—1623 1623	Там само, 256-53, 208 Там само, 221-105, 2 зв. Там само, 221-635, 1

Продовження табл. 4

1	2	3
Гошовський, підписок ґродський	1624	ЦДІАУК, 221-557, 1
Щербина, підписок ґродський	1624	Там само, 2070-28, 41
Петро (?) Сосновський, підписок земський	1624—1625 1630 (?)	Там само, 28-58, 356 Там само, 28-59, 729 Там само, 28-68, 294 зв.
Іван Стрив'язький, підписок ґродський; „старший подписок"	1628—? 1635—[1646?]	Там само, 221-566, 1 Там само, 11-2, 239 НБУ, І-4104, № І-1037
Минковський, підписок земський	1629	ЦДІАУК, 221-562, 1
Войтех Рильський, підписок ґродський (?)	1630	Там само, 221-155, 17
ПИСАР ґродський Войтех Рильський	**1632—1649**	Архив ЮЗР, II-1, 221 Там само, 353
Василь (?) Виговський, старший підписок земський [див. 1617: житомирський ґродський писар-сурогатор]	1632—1634	ЦДІАУК, 28-67, 63 зв. Там само, 28-69, 369 зв.
Куликовський, підписок земський	1633	НБУ, І-61017
Ян Млотковський, підписок ґродський	1635	ЦДІАУЛ, 140/3-41, 1
Іван (Ян) Виговський, старший (?) підписок ґродський	1635—1648	Там само, 140/1-125, 4 НБУ, Петров ДА-595 „В", № 167
Хрушовський, підписок ґродський	1636	Архив ЮЗР, VII-1, 243
Суржинський, підписок ґродський	1637	ЦДІАУК, 221-51, 13
Альберт Рильський, підписок ґродський (?)	1637	ЦДІАУЛ, 134/1-1137, 38
Черкас, підписок ґродський	1638	ЦДІАУК, 221-12, 23
Рафал Сапчинський (Чапчинський?), підписок ґродський	1638—1640	Там само, 19 Архив ЮЗР, VI-1, 519
Скіндер, підписок ґродський	1639—[1644?]	ЦДІАУК, 221-12, 27 зв. НБУ, І-4104, № II-1009
Самійло Посоховський, підписок ґродський	1639—164[5?]	ЦДІАУК, 221-12, 32 Там само, 11-11, 153
Янчинський, підписок ґродський	1639—1646	Там само, 128/4-9, 134 Там само, 28-83, 1066
Зигмунт (?) Копцевич (Коптевич), підписок ґродський	1641—1646	CVIA Litua, 1292/1-11, 46 НБУ, І-61017
Щербина, підписок земський	1642	ЦДІАУЛ, 181/2-261, 36

Закінчення табл. 4

1	2	3
Миколай (?) Лахнович, старший (?) підписок земський [див. 1630: вінницький земський підписок]	1642—1648	ЦДІАУК, 28-77, 1314 зв. Там само, 28-84, 1058 зв.
Левковський, підписок ґродський	1643	Там само, 28-79, 1149 зв.
Острожецький, підписок земський	1644	ЛНБ, Чол. 2501, 506
Адам Чорнолузький, підписок земський [див. 1635: житомирський підписок; 1651: київський ґродський писар; 1655: володимирський ґродський писар]	1646	ЦДІАУЛ, 181/2-302, 21
Древинський, підписок земський	1646	Там само
Силуян (?) Мужиловський, підписок земський	1647	ЦДІАУК, 28-83, 1286 зв.
Демковський, підписок земський	1647	Там само, 128/4-9, 145 зв.
Дідковський, підписок земський	1648	Там само, 28-84, 544 зв.
Іскоростенський, підписок ґродський	1648	CVIA Litua, 1292/1-11, 92
ПИСАР ґродський Ґригорій Ласко Чер[н]чицький [див. 1646: володимирський ґродський підписок; 1651: володимирський ґродський регент]	**1650**	ЦДІАУК, 27-42, 162
ПИСАР ґродський Адам Чорнолузький [див. 1635: житомирський підписок; 1646: київський земський підписок; 1655: володимирський ґродський писар]	**1651**	Там само, 28-87, 8 зв.
Жротовський (Жоротовський), підписок ґродський	1650—1651	Архив ЮЗР, III-4, 514 ЦДІАУК, 1280-66, 4

Кременецька канцелярія

Старости: кн. Миколай Збаразький (1560—1574)
кн. Януш Збаразький (1574—1608)
кн. Криштоф Збаразький (1608—1627)
кн. Януш Вишневецький (1627—1636)
Петро Данилович (1636—1645)
кн. Міхал Єжи Чорторийський (1645—1653)
кн. Ян-Кароль Чорторийський (1653—?)

Земські писарі: Ґригорій Болбас-Ростоцький (1566—1581)
Макар Ледуховський (1582—1612)
Самійло Макарович Ледуховський (1612—1615)

Олександр Болбас-Ростоцький (1616—1626)
Іван Болбас-Ростоцький (1626—1650)
Якуб Станіслав Єловицький (1650—1680)

Таблиця 5

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
Мисько Словак, підписок земський	1565	ЦДІАУК, 25-7, 209
ПИСАР ґродський Андрій Харитонович (?) Жирицький	**1566—1580**	Там само, 25-8, 190 Там само, 28-13, 532
Ярмолай (Єрмола) Сен[н]ицький, „райця старий", підписок ґродський [див. 1580: луцький ґродський підписок]	1568—1575	Торгівля, 128 ЦДІАУК, 21-18, 121
Іван Ледуховський, підписок ґродський	1574	Там само, 21-17, 24
Манойло Остафійович, підписок ґродський	1575	Там само, 21-18, 97
ПИСАР ґродський Матей Лонцький	**1581—1590**	Там само, 28-14, 331 зв. Собчук, 392
Хома Кондратович, підписок ґродський	1584—1586	ЦДІАУК, 25-497, № 712 (рук. опис) Там само, 25-35, 342 зв.
ПИСАР ґродський Григорій Андрійович Дедеркало	**1591—1595**	Там само, 28-24, 408 Там само, 25-46, 7
Мартин Кратович (Кретович, Кротович), старший (?) підписок ґродський	1593—? 1610— 1616 (?)	Там само, 25-43, 427 КЗС, II, 286 (№ 52) Там само, III, 17 (№ 35)
ПИСАР ґродський Федір Бруяка	**1595—1610**	Старченко, 139 ЦДІАУК, 28-42, 402
Ян Серховецький, підписок земський	1597	ЦДІАУЛ, 181/2-317, 72 зв.
Ян Сен[н]ицький, підписок ґродський (?)	1597	ЦДІАУК, 21-34, 188
Дмитро Скирмонт, старший (?) підписок земський [див. 1611: ґродський писар-сурогатор]	1608 (?)— 1611 1621 (?)	Там само, 22-16, 230 зв. Там само, 22-19, 57 зв. КЗС, III, 207 (№ 194)
Юзеф Фрик, підписок ґродський (?) [див. 1620: писар ґродський]	1609	ЦДІАУК, 22-17, 12
Олександр Малиновський, підписок земський (?) [див. 1620: луцький ґродський регент]	1609	Там само, 8 зв.

Продовження табл. 5

1	2	3
ПИСАР ґродський Олександр Макарович Ледуховський	**1611—1620**	КЗС, II, 281 (№ 1) Там само, III, 206 (№ 182)
ПИСАР ґродський Дмитро Скирмонт [див. 1608: ґродський підписок?]	**1611** (сурогатор)	ЦДІАУК, 22-19, 57 зв.
Іван (Ян) Волосович (Влосович, Власович) Зубрич, підписок ґродський (?); старший підписок ґродський	1616—1617 1618—1619 1622— 1638 (?)	Там само, 22-23, 145 Там само, 22-27, 108 зв. Там само, 28-50, 148 зв. Там само, 28-51, 646 Там само, 22-32, 153 Там само, 26-40, 1 зв.
Федір (Теодор) Грицькович Домашевський, старший (?) підписок земський [з 1621: граничний коморник]	1616—1620	Там само, 22-23, 76 Там само, 28-52, 1618
Лукаш Минковський, підписок земський	1616—1627	КЗС, III, 73 (№ 331) ЦДІАУЛ, 181/2-285, 5
Романкович (Романович, Романкевич), підписок земський (?); старший (?) підписок земський	1619 1630—1636	КЗС, III, 155 (№ 108) ЦДІАУК, 28-65, 539 ЦДІАУЛ, 140/1-125, 3 зв.
ПИСАР ґродський Юзеф Фрик (Фрикач) [див. 1609: підписок ґродський?]	**1620—1636**	ЛНБ, Сапєги 18/1с-1959, 109 ЦДІАУК, 256-209, 24
Кнешинський, підписок ґродський	1622	Там само, 28-55, 241 зв.
Григір Божкевич (Бужкевич), підписок земський (?); старший (?) підписок земський	1625—1630 1636	Там само, 22-35, 73 зв. Там само, 22-173, 865 Там само, 28-71, 95 зв.
Ян (Іван) Казимир Рожинський „з Єсчкова", підписок ґродський (?) [див. 1648: писар ґродський]	1630—1634	Там само, 25-173, 7 зв. Там само, 28-69, 1
Сокура (Сокор?), підписок ґродський	1631—1636	TRz., XXVIII, N 112, k. 553 Там само, k. 573
Ян Григір Бедонський, підписок ґродський (?) [з 1637: ґродський писар]	1633—1634	ЦДІАУК, 28-68, 716 зв. Там само, 28-69, 1
Чапчинський (Сапчинський?), підписок земський [1625—?: граничний коморник]	1636	ЦДІАУЛ, 140/1-125, 3 зв.
Костянтин Хорошко, старший підписок земський [див. 1619: луцький ґродський підписок]	1636—1637	ЦДІАУК, 28-71, 98 Там само, 28-72, 75

Закінчення табл. 5

1	2	3
ПИСАР ґродський Ян Григорій (Григір) Бедонський [див. 1633: ґродський підписок?]	**1637—1645**	ЦДІАУК, 28-72, 282 Там само, 28-81, 239 зв.
ПИСАР ґродський Криштоф Крушельницький [див. 1640: луцький ґродський писар]	**1639—1642** (сурогатор?)	Там само, 28-74, 1078 зв. ЦДІАУЛ, 181/2-1983, 1
Євстафій Гізель, підписок ґродський; „намесник реєнта канцелярии кґродскоє"; земський регент	1637—? 1649 1650—1657	TRz., XXVIII, N 112, k. 589 ЦДІАУК, 25-263, 129 Андріяшев. Актові книги, 51 ЦДІАУК, 28-94, 49
Ян Фрик (Фрикач), старший підписок ґродський	1638—1645	Там само, 221-138, 1 Там само, 256-72, 62
Ґригір (?) Сенинський, підписок ґродський; земський регент	1639—1649 1657—1659	ЦДІАУЛ, 181/2-290, 35 Андріяшев. Актові книги, 55 ЦДІАУК, 21-160, нн. Там само, 25-282, 409
Станіслав Божковський, підписок ґродський	1646	Там само, 28-83, 1064
ПИСАР ґродський Андрій Внучок Передільський	**1647**	Там само, 168 зв.
Ставинський, підписок ґродський	1647	Там само, 256-52, 30
Седельський, підписок ґродський	1647—1651	Там само, 30 Там само, 2072-31, 7
ПИСАР ґродський Ян (Іван) Казимир Рожинський „з Єсчкова" [див. 1630: підписок ґродський?]	**1648—1649**	ЛНБ, Єлов. I, 53 ЦДІАУК, 28-85, 523
Масевич, підписок ґродський	1648	ЛНБ, Єлов. I, 50
Лазневський, підписок ґродський	1648	Там само, 52
Страхович, підписок ґродський	1649	ЦДІАУЛ, 134/1-235, 50 зв.
ПИСАР ґродський Андрій Поморський	**1650—1663**	ЦДІАУК, 21-141, 1 Там само, 21-182, 1
Михайло Ледуховський, ґродський регент	1650	Там само, 21-143, нн.
Стефан Водарацький (Водарадзький), ґродський регент	1658—1665	Там само, 21-162, нн. Там само, 26-51, 206

Луцька канцелярія

Старости: кн. Богуш Корецький (1559—1576)
Олександр Жоравницький (1576—1581)
кн. Олександр Пронський (1581—1590)

Олександр Семашко (1591—1597)
Марек Собеський (1598—1600)
Миколай Семашко (1600—1618)
Альбрихт Станіслав Радзивілл (1618—1622)
Гієронім Харленський (1622—1639)
кн. Владислав Домінік Заславський (1639—1656)

Земські писарі: Михайло Федорович Коритенський (1566—1596)
Михайло Гулевич Воютинський (1597—1616)
Войтех Станішевський (1616—1624)
Семен Гулевич Воютинський (1624—1633)
Марек Гулевич (163[4]—1657)
Богуслав Ян Горайн (165[7]—1658)

Таблиця 6

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
Роман Іванович Перевеський, замковий „дяк" (писар)	**1556—1561**	ЦДІАУК, 256-1, 5 Там само, 28-3, 7
Павло Якович Невишський, замковий „дяк" (підписок?)	1560—1564	Там само, 256-1, 56 Торгівля, 108
ПИСАР замковий Василь Васильович Дешковський	**1561—1562**	Архив ЮЗР, VI-1, 36 ЦДІАУК, 25-4, 1
ПИСАР замковий Іван Хребтович Богуринський	**1561—1563**	Там само, 59 зв. Там само, 25-5, 1
Гришко Трушевич (Трушович, Трушкович), „дяк замку Луцкого"; „подписок замку Луцкого"; підписок земський	1562—1565 1566 1568—1570	Там само, 25-4, 88 зв. Там само, 25-7, 87 зв. Там само, 25-8, 458 зв. Там само, 26-1, 231 зв. Там само, 25-12, 63
ПИСАР замковий Гурин Маскович Хом'як	**1563**	Там само, 25-5, 123
ПИСАР замковий, згодом ґродський Федір Іванович Русин Берестецький	**1564—1570**	Там само, 25-6, 1а Там само, 25-13, 206
Григір Єневич, підписок ґродський	1567—1569	Там само, 256-1, 128 Там само, 26-2, 141
Єсько (Єсиф) Семенович, „дяк замку Луцкого"; підписок ґродський	1569 1570—1576	Там само, 25-11, 524 Там само, 25-12, 57 Там само, 25-16, 206 зв.
ПИСАР ґродський Семен Хребтович Богуринський	**1570—1577**	Там само, 25-14, 386 Там само, 27-5, 30 зв.

Продовження табл. 6

1	2	3
ПИСАР ґродський Іван Красносельський	**1574** (сурогатор)	ЦДІАУК, 25-459, 171 зв.
Богуш Богушович Липленський (Липлянський), підписок земський; старший (?) підписок ґродський; [див. 1579: ґродський писар-сурогатор]	1571—1575 1573—?	Там само, 25-458, 426 Там само, 25-15, 303 зв. Там само, 25-14, 466
ПИСАР ґродський Іван Павлович Шпаковський	**1573** (сурогатор) **1577—1579**	Там само, 425 Там само, 25-17, 1 Там само, 25-19, 343
ПИСАР ґродський Петро Мложовський (Мложевський) [див. повторно: 1588]	**1579—1586**	Там само, 233 Там само, 28-19, 164
ПИСАР ґродський Богуш Богушович Липленський (Липлянський) [див. 1571: земський підписок]	**1579—1581, 1584** (сурогатор)	Там само, 25-19, 343 Там само, 28-15, 33 зв. Архив ЮЗР, VIII-4, 183
Василь Костевич, підписок ґродський	1575	ЦДІАУК, 25-15, 85 зв.
Ярмола (Єрмола) Сен[н]ицький, підписок ґродський [див. 1569: кременецький ґродський підписок]	1580	Там само, 25-22, 457
Антон Мисевський, підписок ґродський	1581	Там само, 25-24, 214 зв.
Бартош Адамович Мисевський, старший (?) підписок ґродський [див. 1584: володимирський ґродський підписок]	1582	Там само, 25-27, 54 зв.
Фронц Круш, підписок земський [див. 1570: володимирський земський підписок]	1583	Там само, 26-4, 143 зв.
Миколай Зубрик, підписок ґродський [див. 1597: київський ґродський підписок]	1584	Там само, 25-497, № 388 (рук. опис)
Лукаш Третяк, підписок ґродський	1585—1586	Там само, 25-34, 1 Там само, 25-35, 21
Станіслав Ско[м]пський, підписок ґродський	1585—1586	Там само, 28-18, 513 зв. Там само, 25-35, 304
ПИСАР ґродський Адам Букоємський	**1587—1590**	Там само, 28-20, 30 зв. Там само, 28-24, 27
ПИСАР ґродський Петро Мложовський (Мложевський) [див. також: 1579]	**1588** (сурогатор?) **1590** (сурогатор?)	Там само, 28-21, 38 зв. Там само, 25-38, 205

Продовження табл. 6

1	2	3
Оникій Огурцевич, підписок ґродський	1587	ЦДІАУК, 28-20, 30 зв.
Миколай Чарноцький, старший (?) підписок ґродський; підкоморський писар [з 1601: граничний коморник]	1587—159[0] 1592—160[1]	Там само, 28-24, 631 ККПС, 11
Філон Котельницький, підписок ґродський [див. 1589: володимирський ґродський підписок; 1607: київський ґродський писар; 1612: володимирський земський підписок]	1588	ЦДІАУК, 28-21, 38 зв.
ПИСАР ґродський Олександр (Олехно) Ворона Борятинський [1586—1601: граничний коморник]	**1590—1591**	Там само, 27-7, 551 Там само, 28-24, 9 зв.
Йосип Іванович, підписок земський	1590	Там само, 25-38, 1
Лаврін „попович дмитровський", підписок земський	1590	Там само, 25-42, 77
Григорій (Григір) Котельницький, старший (?) підписок ґродський	1590—1594	Там само, 25-38, 738 Страшко, 18
ПИСАР ґродський Себастян Лапчинський	**1591—1592**	ЦДІАУК, 28-24, 371 зв. Там само, 25-42, 11 зв.
ПИСАР ґродський Сасин Русин[ович] Берестецький	**1591** (сурогатор?) **1592—1598**	Там само, 25-40, 8 Там само, 28-24, 115 Там само, 27-10, 468
ПИСАР ґродський Щасний Галезький (Галенський, Гаєвський)	**1593** (сурогатор)	Там само, 256-3, 41
ПИСАР ґродський Ян Свошовський (Свощовський)	**1593** (сурогатор)	Там само, 25-43, 476
Федір Обух[ович], підписок ґродський	1592	Там само, 27-7, 366 зв.
Ян Андросович, підписок земський	1593	Там само, 26-10, 112
Григорій Заяць, підписок ґродський („дяк")	1593—1597	Там само, 2070-18, 13 Страшко, 21
Єсиф Андросович, старший (?) підписок земський	1594—1600	ЦДІАУК, 25-45, 1328 Там само, 256-1, 227
Олександр Требович, підписок ґродський	1595	Там само, 25-46, 1
Стефан Желехович, підписок ґродський	1595—1597	Там само, 25-47, 5 Архив ЮЗР, I-6, 123
ПИСАР ґродський Іван (Борзобагатий) Красенський	**1597—1600**	Страшко, 21 ЦДІАУК, 28-33, 98 зв.

Продовження табл. 6

1	2	3
Хруслицький (Хрушлицький), підписок ґродський	1598—1599	ЦДІАУК, 27-11, 12 ЦДІАУЛ, 181/2-283, 5
Стефан Дворецький, старший (?) підписок ґродський	1599—1607	Там само, 181/2-294, 35 ЦДІАУК, 2070-28, 73
ПИСАР ґродський Войтех Станішевський	**1600—1608**	Архив ЮЗР, I-6, 303 ЦДІАУК, 25-60, 51 зв.
Гузовський, підписок ґродський	1600	Там само, 2072-8, 1
Прегалинський, підписок земський	1600	ЦДІАУЛ, 181/2-283, 93
Олександр Шишка, підписок земський	1600—1602	ЦДІАУК, 256-1, 228 зв. ЛНБ, Оссол. 4108, 61 зв.
Гулевич, підписок ґродський	1604	ЦДІАУЛ, 181/2-281, 20 зв.
Іван Грузевич, підписок земський [див. 1602: володимирський ґродський підписок; 1607: київський ґродський підписок; з 1617: київський граничний коморник]	1604—1606	ЦДІАУК, 28-36, 97 зв. Там само, 11-4, 143 зв.
Малиновський, підписок ґродський; підписок земський	1604—? 1608	ЛНБ, Оссол. 6145, 90 ЦДІАУК, 2070-29, 12
Ярош Станішевський, старший підписок ґродський	1604—[1616?]	Там само, 28-36, 682 зв. Там само, 22-23, 196
ПИСАР ґродський Ян Марковський	**1609**	Там само, 25-83, тит. арк.
ПИСАР ґродський Геліяш (Ілляш) Малищинський [див. 1616: володимирський ґродський писар]	**1610—1615**	Там само, 22-19, 62 зв. Там само, 25-60, 99 зв.
Яцько Козакович Прошицький, підписок ґродський (?) [див. 1614: підкоморський писар; 1630: ґродський писар]	1609—1627	Там само, 22-17, 146 зв. ЦДІАУЛ, 181/2-261, 12
Єневич, підписок земський	1610—1617	ЦДІАУК, 2071-29, 38 Там само, 28-49, 338
Якуб Огроденський (Огродзинський), підписок ґродський	1611—1618	Там само, 2070-20, 17 Там само, 28-50, 253 зв.
Кублицький, підписок	1612	ЦДІАУЛ, 181/2-317, 75
Яцько Козакович Прошицький, підкоморський писар [див. 1609: ґродський підписок (?); 1630: ґродський писар]	1614	ККПС, 11
Тимофій (Томаш) Гуля[ль]ницький, підписок ґродський	1615—1619 1630 (?)	ЦДІАУК, 2070-28, 31 Памятники, I, 11 ЦДІАУК, 25-173, 793

Продовження табл. 6

1	2	3
ПИСАР ґродський Андрій Дахнович [1609—1613: володимирський граничний коморник; з 1620: луцький граничний коморник]	**1616—1618**	ЦДІАУК, 28-48, 79 зв. Там само, 28-50, 55
Томаш Бобрикович, підписок ґродський	1616—1629 1630 (?)	Там само, 25-60, 94 зв. Там само, 28-63, 1423 зв. Там само, 25-173, 567 зв.
Федір Сосновський, підписок ґродський [з 1624: граничний коморник]	1618	Там само, 28-50, 66 зв.
ПИСАР ґродський Ян Будзинський	**1618—1624**	Там само, 253 зв. Там само, 28-57, 3 зв.
ПИСАР ґродський Валентій Ян Голайський (Голаський, Голазський) [див. 1624: ґродський писар]	**1623** (сурогатор?)	Там само, 28-56, 587 зв.
Федір (Теодор) Кузьмич, підписок ґродський [див. 1627: володимирський земський підписок]	1619—1625	Памятники, I, 12 ЦДІАУК, 28-59, 626
Костянтин Хорошко, підписок ґродський; старший підписок ґродський [див. 1636: кременецький ґродський регент]	1619—1627 1630—1633	Памятники, I, 9 ЦДІАУЛ, 181/2-294, 30 ЦДІАУК, 25-173, 1414 Там само, 28-68, 458
Долинський, підписок ґродський	1620	Там само, 2071-23, 1
Андрашевич (Андросович?), підписок земський	1620	ЦДІАУЛ, 181/2-320, 46
Домашевський, підписок земський	1620—1624 1630 (?)	Там само, 181/2-322, 6 зв. ЦДІАУК, 28-57, 651 Там само, 25-173, 794 зв.
Олександр Малиновський, старший підписок ґродський [див. 1609: кременецький земський підписок?]	1620—1626	Там само, 28-52, 999 зв. Там само, 28-60, 883 зв.
Вацлав Ольшамовський, підписок ґродський (?)	1621	ЦДІАУЛ, 181/2-210, 75 зв.
Юзеф (Йосиф) Сен[н]ицький, підписок ґродський; „реєнт канцелярии кгродскоє" [див. 1622: володимирський земський підписок; з 1639: луцький граничний коморник]	1621—1624 1627—1631	ЦДІАУК, 2070-20, 29 Там само, 2070-21, 75 Там само, 25-173, 1567 зв. Там само, 28-66, 1815

Продовження табл. 6

1	2	3
ПИСАР ґродський Валентій Ян Голайський (Голаський, Голазський) [див. 1623: ґродський писар-сурогатор]	**1624—1630**	ЦДІАУК, 25-173, 1411 зв. Там само, 1588 зв.
Дворецький, підписок земський	1624	Там само, 28-57, 559
Спинкевич, підписок земський	1625—1627	ЦДІАУЛ, 181/2-320, 67 Там само, 47 зв.
Мартин Щеніївський, підписок ґродський	1625—1638	ЦДІАУК, 2070-28, 39 Там само, 2071-29, 22
Сенявський, підписок ґродський	1627	Там само, 2070-21, 29
Вацлав Кринський, підписок ґродський [див. 1627: володимирський ґродський підписок]	1627	Там само, 2070-20, 37
Іван Виговський, старший (?) підписок ґродський; підписок земський	1627-1640 1638—1639	Архив ЮЗР, I-6, 582 ЦДІАУК, 28-75, 1225 зв. ЦДІАУЛ, 181/2-297, 10 зв. Там само, 20 зв.
Павло Русинович, підписок земський	1629—1638	ЦДІАУК, 2070-7, 19 Там само, 26-40, 236 зв.
Ковнеєвич, підписок ґродський	1630	Там само, 28-64, 246 зв.
Андрій Миколайович Чарноцький, підписок ґродський	1630	Там само
Миколай Рошковський, підписок ґродський (?)	1630	Там само, 25-173, 536 зв.
ПИСАР ґродський Юрій Романовський	**1630**	Там само, 28-64, 305
ПИСАР ґродський Ян (Яцько) Козакович Прошицький [див. 1609: ґродський підписок (?); 1614: підкоморський писар]	**1630—1634**	Там само, 25-173, 1412 зв. Там само, 256-169, 31
ПИСАР ґродський Ярема Казимир Воєводський	**1633—1634** (сурогатор?)	Там само, 2070-28, 48 Там само, 2070-22, 8
ПИСАР ґродський Матеуш Луцький	**1635—1637**	Там само, 2070-28, 50 Там само, 25-204, 927 зв.
ПИСАР ґродський Павло Дробот	**1637—1639**	Там само, 28-72, 2 зв. Там само, 28-74, 943 зв.
Федір Гуляницький, підписок ґродський (?)	1630	Там само, 25-173, 1412
Дем'ян Гулевич, підписок ґродський (?)	1630	Там само
Іван (Ян) Гуля[ль]ницький, підписок ґродський	1630—1638	Там само, 536 зв. Там само, 28-73, 885 зв.
Феліціян Ольшамовський, підписок ґродський	1630—1639	Яковенко, 164 ЦДІАУК, 2070-19, 32

Продовження табл. 6

1	2	3
Андрій Гуляницький, підписок ґродський	1630 (?) 1640—1644	ЦДІАУК, 25-173, 984 зв. ЦДІАУЛ, 181/2-297, 22 Там само, 181/2-261, 38
Павло Шолген[я], підписок ґродський; ґродський регент	1632—? 1643—1645	Архив ЮЗР, I-6, 652 ЦДІАУК, 2071-10, 5 ЦДІАУЛ, 181/2-298, 31
Фурсович, підписок ґродський	1633	ЦДІАУК, 2070-28, 48
Ігнат Стрельницький, „молодший" підписок ґродський	1633—163[4]	Там само, 28-81, 639 зв.
Іван Наливайко Берковський (Бирковський), ґродський регент	1633—1634	Там само Там само, 2070-20, 66
Марко Кринський, підписок ґродський; „реєнт канцелярии кгродскоє"	1634—? 1637—1638	ЦДІАУЛ, 181/2-296, 92 ЦДІАУК, 25-205, 16 Там само, 23-1, 15
Павло Вишковський, підписок ґродський [див. 1617: володимирський земський пілписок; 1640: луцький ґродський писар]	1637—1638	Там само, 2070-31, 3 Там само, 2071-29, 22
Миколай (Наливайко) Берковський, підписок ґродський	1638—1640	Там само ЦДІАУЛ, 181/2-297, 22 зв.
Ян Зглобицький, підписок земський; підписок ґродський	1638—1647 1651	Там само, 8 зв. Там само, 97 ЦДІАУК, 27-43, 485
Жебровський, підписок ґродський	1639	Вол. ист.-археол. сб. -II, 271
ПИСАР ґродський Павло Вишковський [див. 1617: володимирський земський пілписок; 1637: луцький ґродський підписок]	**1640—1641**	ЦДІАУК, 256-251, 1 Там само, 28-76, 6
ПИСАР ґродський Станіслав Казимир Беневський	**1641—1657**	Там само, 274 зв. Там само, 25-282, 22
Гієронім Шолайський, ґродський регент [див. 1657: ґродський писар]	1640—1654	ЦДІАУЛ, 181/2-297, 30 ЦДІАУК, 25-277, 1
Габрієль Прендецький, „виросток" Павла Вишковського	1641	Там само, 28-76, 274 зв.
Куликовський, підписок ґродський	1641—1642	ЦДІАУЛ, 181/2-297, 35 ЦДІАУК, 2070-28, 55
Томаш Сосницький, підписок ґродський; підписок земський	1641—1648 1646—1647	ЦДІАУЛ, 181/2-297, 35 ЦДІАУК, 256-52, 12 ЦДІАУЛ, 181/2-301, 55 зв. Там само, 69

Закінчення табл. 6

1	2	3
Скарбошевський, підписок ґродський	1642	ЦДІАУЛ, 181/2-261, 33 зв.
Паникевич, підписок ґродський	1642	Там само, 181/2-297, 39 зв.
Рудницький, підписок ґродський	1643	Там само, 181/2-301, 10
Чорнолузький, підписок земський	1643—1644	Там само, 181/2-297, 55 ЦДІАУК, 28-79, 1203
Павло Селява, підписок ґродський	1643—1651	ЦДІАУЛ, 181/2-301, 10 ЦДІАУК, 27-43, 464 зв.
Гужинський, підписок земський	1644	ЦДІАУЛ, 181/2-285, 18
Сингаївський, підписок земський	1644	Там само
Лозицький, підписок земський	1644	Там само, 181/2-261, 29
Макарович, підписок земський	1644	Там само
Соловицький, підписок ґродський	1644—1645	ЦДІАУК, 28-79, 1626 зв. ЦДІАУЛ, 181/2-301, 53
Теодор Нецевич, підписок ґродський; земський регент	1644—164[6] 1649—1657	ЦДІАУК, 2071-17, 2 ЦДІАУЛ, 181/2-297, 81 ЦДІАУК, 25-263, 957 Там само, 25-285, 936
З'яловський, підписок ґродський	1644—1647	Там само, 2070-19, 11 Там само, 256-52, 26
Романкевич, підписок земський	1644—1648	ЦДІАУЛ, 181/2-341, 9 ЦДІАУК, 256-52, 12
Василевський, підписок ґродський	1645	Там само, 2070-28, 61
Рапаловський, підписок ґродський	1645	Там само, 2070-31, 7
Самійло Соботкевич, підписок ґродський	1645—1662	ЦДІАУЛ, 181/2-301, 50 зв. ЦДІАУК, 25-301, скрепа
Овшакевич, підписок ґродський	1646	ЦДІАУЛ, 181/2-301, 59
Олександр Вольський, підписок ґродський; ґродський регент	1646—1647 1648	ЦДІАУК, 2073-42, 1 Там само, 28-83, 1113 Там само, 28-84, 347
Адам Ласко, підписок ґродський (?) [див. 1616: володимирський ґродський писар-сурогатор]	1647	Каталог КАК, 52 (№ 145)
Барановський, підписок ґродський	1650	ЦДІАУК, 2071-44, 29
Лоскуцький, підписок ґродський	1651	Там само, 2070-21, 62
Криштоф Перетяткевич, підписок ґродський [з 1662: ґродський регент]	1655—?	Там само, 28-93, 312 зв.
Григорій Сен[н]ицький, ґродський регент	1657—1660	Там само, 25-282, 408 Там само, 25-295, 76 зв.
Гуляницький, підписок ґродський	1659	ЦДІАУЛ, 181/2-285, 32
Заблоцький, підписок ґродський	1659	Там само

Овруцька канцелярія

Старости: кн. Андрій Капуста (1553—1572)
Михайло Мишка Варковський (1572—1578)
Абрам Михайлович Мишка Варковський (1578—1604)
кн. Михайло Вишневецький (1605—1615)
Павло Рудзький (Руцький) (1616—1617)
Анджей Гурський (1617—1623)
Стефан Немирич (1623—1630)
Гаврило Гойський (1630—1632)
Самійло Лащ (1632—1642)
Владислав Немирич (1642—1653)

Таблиця 7

Ім'я, функції	Дата (за багаторічної служби — крайні дати)	Джерело
1	2	3
ПИСАР замковий Григорій Масло	**1560—1571**	ЦДІАУК, 4-1, 12 Там само, 44-1, 64 зв.
Павло Болсуновський, замковий підписок	1574	Wittyg, 38
ПИСАР замковий Дмитро Рапштинський (Рабштинський)	**1576—1592**	НБУ, І-4104, 261 ЦДІАУК, 221-533, 1
ПИСАР замковий Станіслав Негребецький	**1595—1598**	Там само, 221-33, 1 Там само, 27-11, 281 зв.
Гурин Думинський, замковий підписок, [див. 1607: замковий писар]	1595	Там само, 221-534, 1
ПИСАР замковий Ян Воронецький (Вороницький)	**1599—1603**	ККПС, 122 ЛНБ, Оссол. 4075, 12
ПИСАР замковий кн. Юрій Друцький-Горський	**1606**	ЦДІАУК, 11-4, 276
ПИСАР замковий Гурин Думинський [див. 1595: замковий підписок]	**1607**	Акты ЮЗР, II, 38
ПИСАР замковий Петро Жуковецький	**1607—1608**	Там само, 19 Там само, 20
Олександр Дуби[н]ський, замковий підписок (?) [див. 1627: замковий писар]	1617—1618	ЦДІАУК, 11-7, 160 зв. Там само, 615
ПИСАР замковий Григорій Добошинський	**1618—1623**	Там само, 1072 зв. ЛНБ, Радзим. 235/V.3, № 26
ПИСАР замковий Олександр Дуби[н]ський [див. 1617: замковий підписок]	**1627**	Там само, Оссол. 4075, 3

Закінчення табл. 7

1	2	3
Григір Думинський, замковий підписок	1627	ЛНБ, Оссол. 4075, 3
Ян Зимовецький, замковий підписок	1627—? 1648 (?)	Там само, 14 зв. ЦДІАУК, 28-84, 805 зв.
ПИСАР ґродський (!) Вацлав (Стефан?) Щербина	**1629—1635 1640 (?)**	Яковенко, 163 ЦДІАУК, 11-9, 893
Адам Думинський, замковий підписок	1629—1640	Архив ЮЗР, IV-1, 88 ЛНБ, Оссол. 4075, 22
Валентій Залеський, замковий підписок (?)	1633	Там само, 17 зв.
ПИСАР замковий Ян Прийолковський (Приялковський, Пригалковський)	**1640—1641**	Там само, 22 ЦДІАУК, 28-76, 18
ПИСАР замковий Семен Вигура	**164[3]—1648**	ЛНБ, Оссол. 4075, 26 ЦДІАУК, 2-4, 115
Геліяш Васьковський, старший (?) замковий підписок	1643—1654	ЛНБ, Оссол. 4075, 26 Там само, 43
Іван Закусило, замковий підписок [див. 1643: житомирський ґродський підписок]	1644—1646	Яковенко, 163
Барановський, замковий підписок	1648—1654	ЦДІАУК, 2-4, 115 ЛНБ, Оссол. 4075, 44

Умовні скорочення

Актова книга — Актова книга Житомирського ґродського уряду 1611 року / Підгот. А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко.— Житомир, 2002

Акты ЮЗР, II — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией.— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 2

Андріяшев. Актові книги — Андріяшев О. М. Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві / Зб. статей за ред. В. О. Романовського.— К., 1929.— С. 33—123

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1859—1914.— Ч. I, т. 6; ч. II, т. 1; ч. III, т. 4; ч. IV, т. 1; ч. VI, т. 1; ч. VII, т. 1, 2; ч. VIII, т. 4, 6, 8

Бойчук — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. / Підгот. до видання М. К. Бойчук.— К., 1965

Вол. грамоти — Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995

Вол. ист.-археол. сб.-II — Волынский историко-археологический сборник.— Житомир, 1898.— Вып. 2

Ділова мова	— Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. Збірник актових документів / Підгот. В. В. Німчук та ін.— К., 1981
Довбищенко	— Архів Української Церкви. Т. 3, вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. / Упорядник М. В. Довбищенко.— К., 2001
Жизнь АК-II	— Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.— К., 1849.— Т. 2
ЗНТШ	— Грушевський М. Кілька київських документів XV і XVI в. // Записки НТШ.— Львів, 1896.— Т. XI, кн. III
Каталог КАК	— Каталог документів Київської археографічної комісії. 1369—1899 / Упоряд. Я. Р. Дашкевич та ін.— К., 1971
КЗС	— Кременецький земський суд. Описи актових книг. Вип. III, IV / Склали Л. А. Проценко та ін.— К., 1965
ККПС	— Книга Київського підкоморського суду (1584—1644) / Підгот. Г. В. Боряк та ін.— К., 1991
Крикун, Піддубняк	— Крикун М., Піддубняк О. Матеріали про діяльність гродських і земських судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI — першої половини XVII ст. в архіві роду Пісочинських // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької.— Львів, 1998.— С. 81—106
ЛНБ	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, відділ рукописів
НБУ	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису
НГАБ	— Нацыянальны гістарычны архіў Рэспублікі Беларусь
Памятники	— Памятники, издаваемые Киевской комиссией для разбора древних актов.— К., 1848.— Т. I; К., 1898.— Т. II—III (2 изд.)
Собчук	— Собчук В. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 380—389
Старченко	— Старченко Н. Умоцовані — прокуратори — приятелі. Хто вони? (Становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2002.— Вип. 1.— С. 111—144
Страшко	— Страшко В. Рекомендації до складання подокументних описів актових книг Правобережної України XVI—XVII століть.— К., 2002
Тесленко	— Тесленко І. Боротьба за Острiг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії.— К., 2003.— Вип. 3.— С. 99—120
Торгівля	— Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.— К., 1990
ЦДІАУК	— Центральний державний історичний архів України у Києві

ЦДІАУЛ — Центральний державний історичний архів України у Львові

Яковенко — Яковенко Н. М. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5.— К., 1993.— С. 161—176

CVIA Litua — Centrinis valstybinis istorinis archyvas Litua

Nykiel — Nykiel B. Spisy urzędników województwa bracławskiego (pow. bracławski, winnicki i zwinogrodzki).— Kraków, 2000 (машинопис авторки)

TRz. — Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Sanguszków, Teki Rzymskie

Wittyg — Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby / Oprac. W. Wittyg przy współdziale Stan. Dziadulewicza.— Kraków, 1908

Źródła — Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego.— Warszawa, 1894.— T. XX, XXI.

Іван БУТИЧ

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Київ. Україна)

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНСЬКА УЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ 1896—1918 РОКІВ

Серед губернських учених архівних комісій, створення яких розпочалося на підставі Положення від 13 квітня 1884 р., одне з почесних місць належить Чернігівській губернській ученій архівній комісії (ЧГУАК). Усупереч усім труднощам, які доводилося переборювати Комісії, вона залишила помітний слід як в організації збирання історичних джерел та створення архіву й музею, так і у пропаганді старожитностей та публікації документів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Чернігові вона була чи не єдиною установою, яка розробляла документальні матеріали місцевих архівів. Тому Комісія й приваблювала до себе людей, які серйозно цікавилися цими питаннями, вивчали історію свого краю і мали певний досвід праці з історичними документами. І хоч таких людей було не так багато, завдяки їхнім силам досягнуто помітних успіхів. Серед них такі подвижники, як М. Коцюбинський, В. Модзалевський, П. Добровольський та інші. Проте висвітлення діяльности обмежується загальними оцінками або торкається участи в її роботі того чи того дослідника.

Зокрема, загальні питання губернських учених архівних комісій порушувалися у працях М. Довнар-Запольського[1], Ю. Тессена[2], І. Маяковського[3], А. Чернова[4], І. Назіна[5], Н. Бржостовської[6]. Якщо М. Довнар-Запольський, І. Маяковський, Н. Бржостовська підкреслювали, що, незважаючи на брак приміщень, коштів, випадковість і розпорошеність надходжень документальних матеріалів, комісії відіграли позитивну роль у збереженні документальних матеріалів і створенні історичних архівів, то А. Чернов і І. Назін услід за Д. Самоквасовим[7] різко негативно оціню-

---

[1] Довнар-Запольский М. В. Обзор деятельности архивных комиссий 1896—1898 // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899.— Москва, 1902.— Т. II.— С. 90—99.

[2] Тессен Ю. Из жизни архивных комиссий // Сборник материалов и статей.— Москва, 1921.— Вып. 1.

[3] Маяковский И. Л. Очерки из истории архивного дела в СССР.— Москва, 1941.— Ч. I.

[4] Чернов А. В. История и организация архивного дела в СССР.— Москва, 1940.— С. 78—82.

[5] Назин И. С. Из истории архивного дела в дореволюционной России // Архивное дело.— 1936.— № 39.— С. 26—37.

[6] Бржостовская Н. Деятельность губернских архивных комиссий по созданию исторических архивов // Труды историко-архивного института.— Москва, 1954.— Т. V.— С. 77—116.

[7] Самоквасов Д. Я. Архивное дело в России.— Москва, 1902.— Кн. I: Современное русское архивное настроение. 1852—1902.

вали їх діяльність. Вони й не хотіли бачити в них нічого позитивного. Так само оцінено доробок губернських архівних комісій і в елементарному підручнику „Архівознавство"[8]. У нарисі історії російської дореволюційної археографії П. Софінов[9] лише згадав про діяльність губернських архівних комісій, вказавши на хиби археографічних методів публікації документів.

Архівні комісії ставили своїм завданням не допускати незаконного знищення документальних матеріалів, найцінніші з яких зосереджувати в історичних архівах і публікувати їх у своїх виданнях.

Інтерес до вивчення історії Чернігівщини губиться у глибині віків. Ще за часів Київської Руси існував окремий Чернігівський літопис. Детальніше висвітлено події на Чернігівщині у козацько-старшинських літописах XVII—XVIII ст. (Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка, у Топографічних описах Чернігівського намісництва О. Шафонського, Д. Пащенка, М. Домонтовича). Порівняно багато опубліковано документів і наукових розвідок з історії XVII—XVIII ст. у другій половині XIX — на початку XX ст. (О. Лазаревського, Д. Багалія, О. Єфименко, Г. Максимовича, О. Русова, І. Лучицького, В. Іконникова, В. Модзалевського). Низку важливих матеріалів з історії та історичної географії Чернігівщини вміщено у „Черниговских губернских ведомостях", „Черниговских епархиальных известиях", „Земском сборнике Черниговской губернии". А. Грінберґ у праці „Архівні комісії на Україні"[10] стверджує, що хоч основний склад Чернігівської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Київської, Харківської архівних комісій був незадовільний, проте до них проникали й демократичні елементи (дрібні службовці, бібліотекарі, вчителі та інші). Так, у ЧГУАК активно працював М. Коцюбинський.

Уперше на весь голос про наукову вартість праць губернських архівних комісій заговорила О. Шведова[11]. Загалом позитивно оцінив їх наукову діяльність В. Сарбей у доповіді на Другій науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін[12]. Про цю діяльність архівних комісій, у тому числі й Чернігівської, йдеться у науковому повідомленні журналу „Україна" за 1925 р.[13], у працях Д. Дорошенка[14], П. Білика[15], П. Федоренка[16] та інших.

---

[8] Архівознавство. Елементарний підручник.— К., 1932.— Ч. 1.— С. 19—24.

[9] Софинов П. Г. Из истории русской дореволюционной археографии. Краткий очерк.— Москва, 1957.— С. 138.

[10] Грінберг А. Архівні комісії на Україні // Науковий щорічник за 1956 рік. Історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.— К., 1957.— С. 115—116.

[11] Шведова О. И. Указатель „Трудов" ученых архивных комиссий и отдельных изданий // Археографический ежегодник за 1957 год / Под ред. акад. М. М. Тихонова.— Москва, 1958.— С. 378—379.

[12] Сарбей В. Г. Вклад губернських архівних комісій в історіографію України // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали.— К., 1965.— С. 261—279.

[13] А. В. Наукове життя в Чернігові (в 1914—1924 рр.) // Україна.— 1925.— Кн. 3 (12).— С. 180—183.

[14] Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1922.— С. 203—204.

[15] Білик П. М. М. Коцюбинський як член Чернігівської ученої архівної комісії (1902—1904) // Архівна справа.— 1929.— Кн. 11.— С. 69—71.

[16] Федоренко П. О. М. Лазаревський і культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник.— К., 1927.— Т. 2.— С. 39—42.

За офіційною версією, яка потрапила й до наукової літератури, ЧГУАК створено за ініціативою Чернігівського губернатора Є. Андрієвського, хоч насправді, що довів П. Федоренко, почин створення Комісії належить О. Лазаревському. Це підтверджується його листуванням з Чернігівським губернським предводителем дворян Г. Милорадовичем.

Оскільки вчений мешкав у Києві і не міг безпосередньо впливати на губернатора, він діяв через предводителя дворян. Уперше думка про заснування Архівної комісії виникла у квітні 1891 р. Тоді О. Лазаревський писав: „Чому за вашою допомогою не відкривається в Чернігові архівна комісія. Тільки пам'ятайте, що все питання в секретарі. Без відданого справі секретаря комісія не піде"[17] 9 жовтня 1895 р. О. Лазаревський, повідомляючи про обрання його головою Товариства Нестора-літописця, знову запитує Г. Милорадовича: „Чи скоро Чернігівська комісія стане яв'ю?" І додає: „До архівної комісії Чернігівської (коли ж вона народиться!) нас, конотопців, записалося десять чоловік під час земського зібрання і гроші ми тоді ж заплатили. Будь ласка архівну комісію підганяйте. Мені дуже хотілося б бути на першому засіданні"[18].

Та минув 1895 р., а Комісії не було. 18 березня 1896 р. О. Лазаревський знову запитує Г. Милорадовича: „Чи не знаєте чого небудь про Чернігівську архівну комісію. Чернігівський губернатор тепер у Києві і міг би просунути розв'язання цього питання. 8 лютого 1894 р. він писав: „Я все мрію про Чернігівську архівну комісію. Починайте цю справу листом до Андрієвського. Чи згодиться він підтримати таке питання. Адже тепер з Чернігова до Києва рукою подати — 10 годин їзди залізницею. Тому і я міг би подати діяльну допомогу".

1 серпня 1894 р. О. Лазаревський знову нагадує: „Спонукайте префекта до початку клопотання про відкриття в Чернігові архівної комісії. До речі, тепер розв'язується в С[анкт]-Петербурзі надання про відкриття комісії в Харкові і Курську. Я готовий бути діловодом, для чого буду приїжджати раз на місяць до Чернігова. Поговоріть з губернатором серйозно, щоб він тепер же подав у С[анкт]-Петербурзі. Там напевне дозволять, а робітники знайдуться".

З весни 1894 р. активізується листування з цього приводу. У 1895 р. О. Лазаревський на перше місце висуває питання про роль секретаря, який був би душею цієї справи. Чого ж Архівна комісія мовчить. Пора б і починати.

У травні 1895 р. Є. Андрієвський надіслав листи до Археологічного інституту в Петербурзі і до керівників діючих на той час архівних комісій з питаннями, що стосувалися умов і часу створення комісій, їх прав та обов'язків. Оскільки директор Археологічного інституту повідомив, що відкриття Комісії у Чернігові може бути вирішене позитивно за умови віднайдення місцевих джерел фінансування, губернатор звернувся за підтримкою до повітових предводителів дворянства. 16 листопада 1895 р. Є. Андрієвський повідомив директора Археологічного інституту, що працювати в Комісії зголосилося близько 140 осіб і вже надійшло

---

[17] Федоренко П. О. М. Лазаревський і культурні цінності Чернігівщини.— С. 351; Курас Г. О. Лазаревський і Чернігівська архівна комісія // О. М. Лазаревський 1834—1902. 20—22 жовтня 1994 р. Київ—Чернігів. Матеріали конференції.— К., 1994.— С. 56—58.

[18] Український археографічний збірник.— Т. 2.— С. 355.

понад 600 крб. Губернське правління зі свого боку виділило 300 крб. разово й ухвалило щороку асигнувати по 300 крб. на потреби Комісії.

Питання щодо створення Комісії 3 грудня 1895 р. губернатор обговорював з керівниками урядових установ Чернігова. Офіційний дозвіл на відкриття Комісії надійшов з Археологічного інституту 16 березня 1896 р., але організаційні збори відбулися лише 14 листопада. Головою Комісії на них обрано предводителя дворян Чернігівської губернії Г. Милорадовича, а його помічником колишнього голову губернської управи Ф. Уманця.

Того ж дня, 16 березня, у „Черниговских губернских ведомостях", з'явилося повідомлення про відкриття ЧГУАК, у якому зазначалося, що вона буде займатися збиранням й упорядкуванням документальних матеріалів, зокрема, розглядатиме справи й документи, призначені в губернських і повітових архівах різних відомств для знищення, і відбиратиме з них науково важливі документи на вічне зберігання, складатиме на них описи, копії яких надсилатиме до Археологічного інституту.

Практична робота ЧГУАК розпочалася лише з 15 червня 1897 р., коли в приміщенні Історичного музею під головуванням Г. Милорадовича відбулося друге засідання. На ньому за рекомендацією Г. Милорадовича обрано секретаря (керуючого справами) П. Тихонова, запрошеного з Брянська. Тоді ж обрано почесними членами комісії В. Антоновича, Д. Багалія, М. Владимирова-Буданова, В. Іконникова, О. Лазаревського та інших.

Упродовж часу існування Комісії (1896—1918) у її керівництві відбулися певні зміни. У грудні 1901 р. Г. Милорадович заявив про свою відставку з посади голови. Його наступником на цій посаді став директор 1-ї Чернігівської гімназії Є. Зеленецький. Однак у липні 1903 р. він виїхав до Полтави, і головою Комісії знову став Г. Милорадович. Від початку 1904 р. до березня 1906 р. обов'язки голови виконував губернатор О. Хвостов. Після його від'їзду з Чернігова головою ЧГУАК став новопризначений губернатор В. Голіцин, який 7 грудня 1908 р. відмовився від цієї посади. Ним тимчасово став секретар Чернігівської міської управи А. Верзилов.

У перші роки діяльність ЧГУАК була малопомітною навіть на тлі чернігівського життя. Це підтверджує й звіт про перші шість років її діяльности, який було заслухано 14 листопада 1902 р. За положенням вона мала займатися розглядом справ, призначених губернськими і повітовими архівами для знищення, збиранням відомостей про найважливіші акти, що зберігалися в архіві Міністерства юстиції та інших губернських архівах, встановлювати зносини з приватними особами, що мають родинні архіви, щодо зняття копій і виготовлення витягів, збирати і розробляти історичні матеріали про Чернігівщину, а також місцеві перекази та повідомлення про давні пам'ятки. Матеріали, що надходили до Комісії мали систематизуватися й описуватися. Секретар П. Тихонов залишив Чернігів у травні, але заяву про звільнення подав лише 2 вересня 1902 р. Посаду секретаря обійняв П. Добровольський, який до цього був учителем жіночої гімназії. Він керував справами до 1910 р. Далі 1911—1918 рр., керуючим справами був В. Модзалевський. Водночас він виконував обов'язки завідувача музею.

Скарбником Комісії спочатку був керівник канцелярії губернатора О. Шан-Гирей. З червня 1897 р. ці обов'язки за сумісництвом виконував П. Тихонов, а з червня 1902 р. до 27 травня 1903 р.— П. Добровольський (він також був охоронцем архіву, музею і бібліотеки). 7 червня 1909 р. головою Комісії обрано О. Рачинського, який працював на цій посаді до 10 квітня 1915 р.

Помічники голови Комісії теж змінювалися. 15 червня 1897 р. через відмову Ф. Уманця від виконання своїх обов'язків на його місце обрано помічника предводителя дворян М. Долгорукого. Після смерти останнього (1899) помічником голови став О. Муханов — працював від 28 лютого 1900 р. до вересня 1902 р. З лютого 1903 р. ці обов'язки виконував І. Шраг, який 17 лютого 1904 р. на знак протесту проти надмірного втручання губернатора у діяльність Комісії відмовився від обов'язків помічника голови і вийшов зі складу Комісії. 12 грудня 1904 р. помічником голови обрано В. Круковського.

О. Лазаревський, висловлюючи подяку за обрання його почесним членом ЧГУАК, писав: „Приносячи глибоку подяку за честь обрання мене членом комісії, я водночас з тим маю честь заявити про своє щире бажання приносити посильну допомогу комісії в її діяльності.

Користуючись цією нагодою, я дозволю собі зупинити увагу комісії на кончій необхідності тепер же приступити до збирання матеріалів для історії визволення селян у межах Чернігівської губернії. Важливішим матеріалом для цього є діловодство мировых посередників, які втілювали в життя уставні грамоти (1861—1863). Цей дорогий архівний матеріал зберігається, слід думати, при канцеляріях пп. повітових предводителів дворянства, які в свій час головували на з'їздах мировых посередників. Думається, корисно було б тепер же просити пп. повітових предводителів дворян про надіслання в архівну комісію всіх справ не лише мировых посередників, але й мировых з'їздів, у крайньому разі за перші три роки їх діяльності, тобто за 1861—1863 рр. Немає сумніву, що у свій час цей архівний матеріал стане дорогоцінним джерелом для історії втілення в життя закону 19 лютого 1861 р.[19]

Крім цього, маючи на увазі, що Чернігівська архівна комісія потурбується про складання бібліотеки, в якій буде зосереджена, по-можливості, вся література, що охоплює місцеву історію, я вважав би корисним потурбуватися збиранням книг, надрукованих у місті Чернігові в XVII і XVIII ст. Як відомо, друкарня Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря діяла до кінця XVIII ст., причому книги 2-ї половини цього сторіччя, тобто найпізніші і найменше відомі, багато з них не позначені в бібліографічних виданнях. Між тим у деяких чернігівських бібліотеках такі книги зберігаються у кількох примірниках, тому зібрання книг чернігівського друку за попередній час не становило б особливих труднощів, у крайньому разі щодо XVIII ст."[20]

На тлі чернігівського життя перші роки діяльности комісії пройшли малопомітно. Це підтверджується, про що вже йшлося, звітом за шість років роботи, який було розглянуто 14 листопада 1902 р. Комісія мало що

[19] Труды Черниговской губернской архивной комиссии.— Чернигов, 1903.— Вып. V.— С. 313—315.

[20] Там само.

зробила у справі виконання поставлених перед собою завдань. Було вирішено розпочати видання праць.

Бездіяльність Г. Милорадовича обурювала О. Лазаревського. 21 жовтня 1898 р. він писав: „Цікаво було дізнатися від вас про подальшу долю Чернігівської архівної комісії. Невже вона так і буде животіти. Хоча б збирала що-небудь для нащадків, якщо не може нічого видавати. Можна було б видати Опис Новгородського намісництва — у Чернігові друкувати, а я б тут коректуру виправляв"[21].

Намагаючись спонукати Г. Милорадовича до активізації діяльності ЧГУАК, О. Лазаревський знову й знову веде мову про секретаря Комісії. 21 квітня того ж 1899 р. він писав: „Знайти секретаря в архівну комісію завдання важке: секретарі ці, як і поети, не робляться, а народжуються. Треба, щоб любов до всякого роду шпаргалок була вроджена [...] Николайчик дещо підходить до цього типу, але вимагає дуже вже багато. Хоче місце інспектора народних училищ"[22]. 12 червня 1899 р. О. Лазаревський знову повертається до цього питання: „Я уже Вам писав про труднощі відшукати відповідного секретаря Архівної комісії. Вказував і князеві Долгорукову на Николайчика, але той поставив, по-перше, дуже важкі умови, а, по-друге, ідеальним секретарем бути не може (як жаль, що Чернігів не в такому положенні щодо Києва як Ніжин, я б спробував взяти якого-небудь схильного до справи студента і керувати ним. Давайте, хоч що-небудь видавати. Адже в архівній комісії гроші є. Почати хоча б з того ж Опису Новгород-Сіверського намісництва. Давайте кошти, і я його надрукую в Києві як видання Чернігівської архівної комісії"[23]. У листі від 12 листопада 1899 р. О. Лазаревський усю вину за такий стан справ покладає насамперед на Милорадовича. Він дорікає йому: „А архівна комісія в Чернігові спочиває сном праведних. Адже Ви голова і на Вас лежить перша вина сну. Мені здається, що насамперед треба усунути Тихонова і запросити кого хочете. Запросити з Києва одного з учителів, що займаються місцевою історією (Василенко, Кивлицький, Левицький) з умовою, щоб він приїжджав один раз на місяць до Чернігова для засідань, а другий для порядку в поточних справах. Повірте, робота піде прекрасно. Дайте плату ту, яку одержує Тихонов, й успіх Комісії буде забезпечений, я Вас запевняю. Ви не гнівайтесь, Григорію Олександровичу, бо все це божа правда. Або передайте вашу посаду іншому, або робіть що-небудь. Адже Андрієвському байдуже. Подумайте, зв'яжіться з Андрієвським і секретаря я Вам вкажу, саме Василенка (з Глухова) юнака знаючого і старанного"[24].

Як бачимо, до посади секретаря Комісії О. Лазаревський ставився відповідально. Він рекомендував людей, які залишили помітний слід в українській історіографії. Проте Г. Милорадович і далі не вживав практичних кроків щодо пожвавлення діяльності Комісії. Така його позиція обурювала О. Лазаревського і він вимагав від нього як голови або активізувати діяльність, або передати посаду іншому.

---

[21] Український археографічний збірник.— Т. 2.— С. 363.
[22] Там само.— С. 364.
[23] Там само.
[24] Там само.— С. 365.

Ідея створення місцевих наукових товариств відповідала потребам джерел місцевого походження.

Оскільки губернські архівні комісії були майже єдиними установами, що займалися вивченням місцевої історії і розробленням документальних матеріалів місцевих архівів, вони приваблювали до себе людей, які серйозно цікавилися цими питаннями, вважалися істориками свого краю і мали досвід роботи з джерелами. Серед них були такі видатні письменники і громадські діячі як В. Модзалевський, І. Падалка, Д. Багалій, В. Антонович, Б. Грінченко, Г. Коваленко, О. Русов, А. Верзилов, М. Шраг. Тоді ж до ЧГУАК вступив М. Коцюбинський. Саме в цей час Комісія обдумувала програму збирання місцевих переказів, повір'їв, народних пісень — усього того, що стосується побуту місцевого населення. Загальні вказівки для вироблення широкої програми збирання археологічних, історичних та етнографічних матеріалів склав М. Коцюбинський.

У практичній діяльності Архівна комісія намагалася стати науково-громадським осередком об'єднання дослідників місцевої історії та археології, але царський уряд різними адміністративно-політичними заходами гальмував будь-яку ініціативу щодо розвитку української культури, яка знаходила прихисток у Комісії. Таким чином, щоденна діяльність представників української демократичної інтеліґенції Чернігівщини відбувалася у боротьбі з представниками царського уряду, в якій брав участь і М. Коцюбинський[25].

У грудні 1901 р. Г. Милорадович залишив посаду голови. Поступово змінювався і склад Комісії. На місце вибулих приходили нові сили з інтеліґенції — вчителі середніх шкіл, бібліотекарі, співробітники земських управ. Це помітно позначилося на діяльності Комісії. 30 січня 1902 р. голова ЧГУАК Є. Зеленецький повідомив про працю дійсного члена комісії М. Бережкова „М. Є. Марков і його рукописний збірник про Чернігівські старожитності"[26], в якій на підставі документів М. Маркова, що зберігаються в Рум'янцевському музеї, наведено кілька правових та історичних документів стосовно Чернігівщини. До речі, якщо за перші шість років відбулося 12 засідань, то впродовж тільки одного 1902 р. було заслухано 18 наукових рефератів з місцевої історії та археології.

У міру нагромадження архівних матеріалів при ЧГУАК створювано історичний музей, складувано покажчики і каталоги. З 1898 р. Комісія почала видавати „Труды", в яких уміщувалися нариси, повідомлення і документи. У її роботі брали участь письменники, вчені, громадські діячі. 14 вересня 1902 р. дійсним членом Комісії обрано М. Коцюбинського.

Тільки тепер архівна комісія по-справжньому приступила до своїх обов'язків — збагачувала документами свій архів, поновлювала експозицію музею, складала бібліографію літератури про Чернігівщину, залучала до роботи всіх, хто цікавився збиранням пам'яток історії і культури. Наприкінці 1902 р. у її складі працювали визначні українські учені В. Антонович, Д. Багалій, М. Сумцов та інші. А загалом на 1902 р. в Архівній

---

[25] Труды...— Вып. V.— С. 4.

[26] Бережков М. Н. М. Е. Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине.— Нежин, 1902; Чернигов, 1905.

комісії залишилося 128 дійсних членів і 22 почесних, з них 60 міських і 68 іногородніх.

Велике зацікавлення Комісією з боку місцевої інтеліґенції, улаштування прилюдних доповідей про І. Котляревського, Г. Успенського, а головне, участь у цих заходах багатьох знаних людей непокоїли представників місцевої влади. З кінця 1903 р. Чернігівський губернатор О. Хвостов почав звинувачувати Архівну комісію у тому, що вона затверджувала кандидатів та дійсних членів без погодження з ним, без проведення прилюдних засідань. Губернатор не тільки звинувачував, але й вимагав виключити з дійсних членів Комісії Могилянського, Коцюбинського й інших працівників. Доповіді і реферати наказав надсилати йому на перегляд[27]

Необхідно підкреслити, що джерела комплектування місцевих архівів були обмежені. Положенням Кабінету Міністрів 1884 р. не було визначено ні самого порядку відбирання комісіями документів, ні кола тих установ, з архівів яких повинні ці документи надходити.

Правда, згаданим положенням передбачалося зосередження в архівах справ і документів, які не були потрібні для поточного діловодства, але важливі в історичному аспекті. Зберігання й упорядкування таких справ і документів покладалося на архівні комісії, а далі ці справи, описи і покажчики передавалися до історичних архівів.

Архів Чернігівської комісії довгий час поповнювався дуже повільно. Упродовж 1896—1902 рр., коли в справах був великий безлад і архівом майже ніхто не займався, він налічував 2500 архівних справ Сенатського архіву і 316 справ, переданих з канцелярії Городнянського предводителя дворянства. Під архів і бібліотеку було відведено усього одну кімнату. У наступні роки Чернігівська міська управа відала матеріалами XVIII ст., а потім і першої половини XIX ст. Особливо ж помітно архів почав поповнюватися з 1914 р.

ЧГУАК займалася питаннями археології, історії, етнографії, складанням загальної програми збирання матеріалів у Чернігівській губернії. Протягом місяця були опрацьовані такі розділи: про народні заняття — ремесла, торгівлю, промисли, про старожитності археологічні, юридичні — звичаєве право; про народну музику, народне житло, одяг, їжу, народну медицину; про народне мистецтво — орнаментацію, про народну словесність, кобзарство, бандуристів, лірників та керівні вказівки для кореспондентів; про повір'я і забобони. Складена таким способом програма становила цільний документ. Окремі зауваження та виправлення були зведені в одне ціле П. Добровольським. Їх оприлюднено в „Трудах"[28], інших виданнях й окремо.

Московське археологічне товариство у своєму листі на ім'я Архівної комісії від 21 червня 1903 р. висловило упорядникам програми подяку „за допомогу і грунтовну програму, яка повинна допомогти і спрямувати кожного, хто хоче попрацювати на користь краю"[29].

У грудні 1902 р. А. Верзилов прочитав повідомлення „Любецький синодик" як історичне джерело", а також виголосив реферат „Пам'яті

---

[27] Труды...— Вып. V.— С. 33—66.
[28] Там само.
[29] Там само.— 1903.— Вып. VI.— Отд. 1.— С. 17.

О. М. Лазаревського"[30], який був опублікований у випуску V „Трудов", де виклав творчий шлях ученого і порушив питання його взаємин з ЧГУАК та програму збирання матеріалів з історії селянської реформи.

Життя і діяльність О. Лазаревського складалися так, що все, над чим він працював, допомагало в його археографічних дослідженнях. Досконале знання літератури і джерел як опублікованих, так і архівних, були запорукою його успішної праці у цій ділянці науки. Вона забезпечила різноманітність тематики і високий професійний рівень добору документів для друку.

До публікації документів О. Лазаревський ставився дуже серйозно. Він намагався до видань включати тільки важливі документи, які засвідчували значущі події, відсіваючи усе дрібне і другорядне. У листах до Г. Милорадовича під час праці над „Любецьким архівом" він висловлював своє ставлення до різних документів і можливости їх видання.

Лазаревський у Чернігові стояв на чолі створеної ним історичної школи. Перші його дослідження з'явилися в „Черниговских губернских ведомостях", „Записках губернского статистического комитета", „Черниговском листке", які визначили спрямування подальших його праць.

Насамкінець історик приступив до зведення своїх праць в одне ціле: він задумав грандіозний опис Старої Малоросії у десяти томах. Але встиг описати лише три — Стародубський, Ніжинський і Прилуцький полки[31]. 1902 р. його настигла смерть за роботою над описом Полтавського полку. Залишилася ненаписаною історія наступних полків.

Своє наукове і суспільно-політичне бачення вивчення української історіографії ЧГУАК висловила у привітанні з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві 1903 р.: присвятивши свою діяльність збереженню старожитностей і народних переказів, Комісія дійшла висновку про необхідність дослідження пам'яток української художньої творчости в їх історичному зв'язку.

Члени Комісії в історичному аспекті вивчали творчу спадщину і біографію І. Котляревського, Т. Шевченка, Г. Успенського та інших видатних діячів. 27 травня 1903 р. Г. Коваленко виголосив доповідь „До історії літературних і громадських течій у Малоросії". Також А. Верзилов прочитав ґрунтовну доповідь „До біографії Г. А. Успенського".

„Труды", які видавала ЧГУАК, складалися з двох відділів. Перший призначався лише для журналів засідань Комісії, куди входили невеликі реферати і доповіді у витягах. У другому відділі вміщувано матеріали, дослідження і статті з різних питань історії, етнографії чи взагалі старожитностей Чернігівщини або суміжних з нею територій. Видання передбачалося публікувати безтерміновими випусками, кожен відділ з особливою пагінацією. Однак задекларований принцип з часом зазнав змін. А в період з другої половини 1905 і до 1908 р. включно Комісія не випускала жодних видань і тому була позбавлена можливости продовжувати звичайний книгообмін з іншими комісіями.

Річ у тому, що до 1905 р. Комісія одержувала на своє утримання від Чернігівського губернського земства по 300 крб., що давало змогу їй

---

[30] Труды...— Вып. V.

[31] Описание Старой Малороссии.— К., 1888.— Т. 1: Стародубский полк; 1893.— Т. 2: Нежинский полк; 1902.— Т. 3: Прилуцкий полк.

видавати „Труды". До 1905 р. вийшло шість випусків. З 1905 р. асигнування земства припинилися, а отже Комісія не мала можливости ознайомлювати читачів зі своїми науковими здобутками. Багато знань і праці було вкладено у програму збирання археологічних пам'яток, але її розроблення не було закінчене, бо на порядку дня постало питання про підготовку видання Чернігівського історично-археологічного відривного календаря на 1905 рік.

У серпні 1905 р. в Катеринославі відбувся XIII Археологічний з'їзд, який ухвалив рішення XIV з'їзд провести у Чернігові. Було розроблено програму підготовки з'їзду, якою передбачалося: „1) скласти історію всіх населених пунктів Чернігівщини; 2) підготувати історію всіх парафіяльних храмів; 3) сфотографувати усі молитовні споруди; 4) сфотографувати поміщицькі садиби та окремі споруди; 5) скласти детальний список городищ, курганів, майданів тощо; 6) зайнятись Описом повітових архівів; 7) проводити вивчення і запис місцевого фольклору".

4 листопада 1905 р. відбулося вшанування почесного члена Комісії В. Антоновича. Того ж року почесним членом ЧГУАК обрано Д. Яворницького. Крім того, у 1905 р. Комісія зібрала кошти на спорудження даху над останками князя Володимира Мономаха у селі Старогородці поблизу Остра, де збереглися рештки Мономахівського храму „Юрієва Божниця".

У 1906 р. Комісія змушена була зайнятися підготовкою XIV Археологічного з'їзду.

Загалом протягом 1898—1918 рр. заходами ЧГУАК з'явилося XII випусків „Трудов". Перші три вийшли за редакцією П. Тихонова, IV—VIII — за редакцією П. Добровольського, IX—XII — за редакцією В. Модзалевського. Публікацію документів здійснювано певним чином на всіх етапах багатогранної роботи Комісії, але тільки коли керівником справами обрано В. Модзалевського, це стало провідним у її діяльності. З понад 30 публікацій дві третини припадає на останній період. Переважна більшість опублікованих документів належить до XVII—XVIII ст. Дев'ять публікацій містять документи XIX ст. По одній публікації належить до XVI і XX ст. Крім того, низку важливих документів оприлюднено в наукових рефератах і наукових повідомленнях.

ЧГУАК перед Першою світовою війною досягла найбільшого свого розвитку. В. Модзалевський з винятковою енергією узявся за справу і зумів надати їй характеру більшої науковости. Поповнилася й матеріальна база Комісії. Крім допомоги від земства, міст та місцевого дворянства, вона отримувала ще й субсидію з центру, що давало їй змогу не тільки зводити кінці з кінцями, але й інколи мати певні збереження. Склад Комісії свідчить про зацікавлення місцевих кіл її діяльністю, тобто він став якіснішим. На 1 січня 1915 р. вона налічувала 20 почесних і 136 дійсних членів, які були зацікавлені у результативній праці. Через членів Комісії, що мешкали поза Черніговом, було налагоджено одержання документальних матеріалів з історії Чернігова і Чернігівщини, а також інших міст. Комісія опрацьовувала ті матеріали, які зберігалися у Статистичному комітеті і призначалися для знищення. Також Комісія одержала матеріали Рум'янцевського опису, що зберігалися у Сенатському архіві, надійшли справи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісницьких правлінь, а також документи з Полтавського губернського правління і Катеринославського архіву. Серед матеріалів, які прислав Сенат-

ський архів, виявилися топографічні описи міст Чернігова, Ніжина і Сосниці з іншими повітами. Складені вони 1783 р. місцевими землемірами, очевидно, за розпорядженням Сенату для підготовки нових планів міст.

Кожен випуск „Трудов" складався, як уже наголошувалося, з двох відділів з окремою пагінацією. У першому — друкували офіційні матеріали: протоколи засідань, виклади рефератів і доповідей, звіти про роботу, програми збирання документальних археологічних, етнографічних і фольклорних матеріалів, у другому — статті з історії та етнографії, огляди архівних матеріалів, документи, бібліографічні покажчики, що стосуються Чернігівщини і суміжних з нею губерній.

У передмові до першого випуску „Трудов" зазначалося, що для кращої орієнтації в матеріалах передбачається наприкінці додавати покажчики власних імен і предметів. Проте цих продекларованих принципів знову ж таки не завжди дотримувалися. Так, випуски I—VI, VIII відкриваються офіційними матеріалами, а у випуску VII перший відділ містить публікацію „Опис рік і річок Чернігівського полку 1754 року" О. Лазаревського, другий — покажчик статей з історії, археології і етнографії, вміщених у „Черниговских губернских ведомостях", реферати, прочитані на засіданнях Комісії, зокрема, статтю пам'яти В. Антоновича та про час святкування тисячоліття Чернігова. У додатку до випуску VII надруковано „Алфавітний список церков Чернігівської єпархії і журнали засідань ЧГУАК за 1905—1908 рр."

Випуск VII присвячено загальному оглядові діяльности ЧГУАК. Комісія чимало зробила для збирання архівних матеріалів, проте не могла налагодити архівну справу в губернії, зокрема планомірне надходження документів на державне зберігання.

Випуск IX[32] повністю присвячений матеріалам з історії визволення селян. У ньому немає першого відділу, а другий містить лише матеріали. Випуски X[33] й XI[34] мають наскрізну нумерацію. Протоколи вміщені у кінці випусків. Покажчиків імен і предметів немає.

Зокрема, неоднорідний щодо змісту випуск X „Трудов", який за структурою був відмінний від попередніх: на першому місці дослідження, на другому — документи. Введено новий розділ — „Матеріали і замітки" (1913). Аналогічний за структурою, але з меншими відмінами, випуск XV. Тут уміщені протоколи засідань, а також дослідження „Светописная Русь" з примітками П. Добровольського.

У 1917—1918 рр. з'явилася друком лише перша половина випуску XII „Трудов"[35], де вміщено „Матеріали для біографії стародубського полковника Тимофія Олексійовича (1654—1682)".

Окремо видана „Актова книга Стародубського городового уряду" 1693 р.[36], матеріали і замітки В. Модзалевського про Семена Палія, листування представників роду Забіл (1695—1733) з передмовою В. Модзалевського, документи про одруження гетьмана І. Брюховецького на московській дівчині Д. Іскапській.

---

[32] Труды...— 1908.— Вып. IX.
[33] Там само.— 1913.— Вып. X.
[34] Там само.— 1915.— Вып. XI.
[35] Там само.— 1917—1918.— Вып. XII.
[36] Актова книга Стародубського городового магістрату.— Чернігів, 1914.

У роки революції і громадянської війни спадкоємцем Чернігівської архівної комісії був Чернігівський комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Інтенсивнішим стає темп наукового життя після Лютневої революції.

Влітку 1913 р. утворилося Товариство пам'яток старожитностей та мистецтва, яке взялося доглядати ті історико-культурні цінності, що зберігалися в музеях та архівах Чернігівщини. Комісаром від губвиконкому був той же В. Модзалевський. 1917 р. засновано видавниче товариство „Сіверянська думка". Протягом 1918 р. воно видало шість книжок, а на початку 1919 р. припинило роботу.

Ще 1897 р. ЧГУАК вирішило перевидати „Любецький синодик"[37] — давньоруську пам'ятку, важливе джерело з історії Чернігово-Сіверської землі XIII—XIV ст. У ньому, крім передмови, подано 18 осіб різних родів. Найцікавішим є третій розділ, у якому представлені чернігівські князі та їхні дружини, причому як мирськими, так і християнськими іменами. Подекуди вказано по батькові, а також наведено примітки. „Любецький синодик" зі скороченнями вперше опублікував І. Милорадович у „Черниговских губернских ведомостях" (1860), а через три роки єпископ Філарет (Гумилевський) у „Черниговских епархиальных известиях" (1863) з передмовою і примітками. Згодом він умістив його в „Историко-статистическом описании Черниговской епархии" (1874). „Любецький синодик" також передрукував Г. Милорадович (1871 і 1886), В. Зонтов (1892), ЧГУАК (1897—1902) у додатку до випуску „Трудов".

Текст, опублікований єпископом Філаретом, містить імена чернігівських князів і їхніх дружин, запозичені з інших синодиків, що були в його розпорядженні. Зокрема, він згадує Єльницький, Сіверський, Київський, Іллінський, Галамківський синодики, а також синодики Чернігівського Спаського собору, Чернігівський кафедральний (архієпископського будинку), Чернігівського єпископа Іларіона.

Крім великих чернігівських князів, у „Любецькому синодику" записані князі з головних чернігівських уділів (Новгород-Сіверського, Путивльського, Трубчевського), а також князі дрібніших уділів, що виникли пізніше (Новосільського, Торуського, Оболенського, Звенигородського, Козельського та інших).

У „Любецькому синодику" здебільшого збережено наступництво великих князів, причому автор не повторює двічі ім'я одного й того ж князя.

До „Любецького синодика" не потрапили чернігівські князі, які не походили з роду Святослава Ярославовича, бо, напевне, на думку складача, вони не мали права на Чернігівський стіл.

Присутність у „Любецькому синодику" деяких князів Рюриковичів не з династії нащадків Святослава Ярославовича, а також князів Гедиміновичів, можна пояснити родинними зв'язками перших з чернігівськими Ольговичами через їхніх дружин та матерів, а інших як удільних чернігівських князів через завоювання після припинення великокнязівських династій.

---

[37] Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время.— Санкт-Петербург, 1892.

Складений „Любецький синодик" особою, добре обізнаною з історією свого краю й генеалогією його князів. Таким чином „Любецький синодик", доповнений відомостями з інших списків, дає змогу відтворити основний спадковий розподіл чернігівських князів, скласти таблицю їхньої наступности. У замітках він роз'яснює ряд історичних подій Чернігово-Сіверської землі від навали орд Батия до захоплення Великим князівством Литовським.

Публікація „Матеріали до історії формування ополчення 1812 р. в Чернігівській губернії" належить Семенові Гатцуку. Відкривається вона царським Маніфестом від 6 липня 1812 р. Усі матеріали пов'язані між собою авторським текстом. Ні заголовків, ні леґенд немає. Сказано лише, що їх узято з архіву Чернігівського губернського зібрання.

Найцікавішим у цьому випуску є розділ „Матеріалы и заметки", підготовлений до друку В. Модзалевським, де матеріали об'єднані в тематичні підрозділи. Вони друкуються зі збереженням орфографії. Для зручности читання у них розставлено розділові знаки. Власні імена послідовно написані з великих літер. Одні слова злиті, інші розділені відповідно до вимог тогочасного правопису, слов'янські цифри замінені арабськими.

Серед опублікованих насамперед слід назвати:

1. П'ять документів часів Богдана Хмельницького, у числі яких три купчі (1652, 1656, 1657) і два універсали Б. Хмельницького — від 29 грудня 1648 р. про заборону порушувати земельні володіння шляхтича Себастіяна Снетинського у Коростишеві і Городську і від 8 листопада 1649 р. про заборону робити шкоду Прилуцькому, Густинському Троїцькому монастиреві в його млині у селі Валках.

2. Акти, що стосуються історії землеволодіння,— 21 документ (універсали гетьманів і полковників, царські грамоти, купчі тощо) за 1637—1710 рр., запозичені з опису Лівобережної України, Генерального архіву Чернігівських дворянських депутатських зборів та Архіву П. Дорошенка.

3. До історії міст і церков — шість документів — універсали гетьмана Д. Апостола (1732), полковників ніжинського Василя Золотаренка (1663), стародубського Василя Золотаренка (1663), стародубського Петра Рославця (1673), київського Костянтина Солонини (1674) і купча на будинок (1675).

4. До історії станових стосунків. Це універсали гетьмана Івана Скоропадського від 3 і 21 вересня 1714 р. і лист Дем'яна Многогрішного до наказного чернігівського полковника Сави Унучки від 4 січня 1669 р.

5. Мати Івана Мазепи. Під цією рубрикою надруковано три документи, які стосуються одного і того ж факту — продажу Марією-Магдалиною Мазепою стародубському полковникові млина в селі Рухове (лист Марії-Магдалини до Михайла Миклашевського від 21 червня 1701 р.; урядова купча на продаж млина, складена в Стародубі 21 липня 1701 р.; купча Марії-Магдалини Мазепи Михайлові Миклашевському на продаж млина в селі Рухові та інших маєтностей, складена 7 жовтня 1701 р.).

6. Духовні заповіти за 1691—1705 рр.

У цьому ж розділі Є. Карноухов умістив „Справу чернігівського протопопа Корболецького", яка привернула до себе увагу тим, що син священика села Дрімайлівки Ніжинського повіту, який одержав освіту у Київській академії, просить повернути його на посаду, з якої був звільнений, у віршованій формі 1807 р.

Накінець, окремо, без заголовка, подано коротку доповідну про чернігівського архиєпископа Віктора.

Випуск XI „Трудов", що з'явився 1916 р. (на титулі — Чернігів, 1915), містить як наукові повідомлення, так і публікації документів. Відкривається цей випуск науковими повідомленнями Л. Кутової „Кілька слів про копні суди в Малоросії" та В. Модзалевського „Доля малоросійських пушкарів", а також Д. Бичкова „Пам'яті Олександра Івановича Покорського-Жоравки", який 1834 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету, до 1843 р. служив у Санкт-Петербурзі, потім вийшов у відставку і жив у своєму маєтку Анненському. Впродовж 12 років О. Покорський був Мглинським повітовим предводителем дворянства. Обирався головою межової комісії. Брав участь у роботі Чернігівського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян (1858—1859) від мглинських дворян. Планував видавати журнал „Святописная Русь", навіть одержав дозвіл цензури на видання, але так і не здійснив свого наміру. До статті доданий реєстр про бджільництво та кріпосне право.

Далі опубліковані листи Олександра Івановича Покорського-Жоравки до дружини Серафими Павлівни, народженої Потьє-де-ля Фрамадьєр (1838—1859), з примітками В. Модзалевського. Листи містять цікавий матеріал з історії Чернігівського губернського комітету. Надійшли вони до Комісії від дочки О. Покорського. В. Модзалевський застерігає, що він намагався якнайповніше зберегти попередній характер листів (а написані вони живою розмовною мовою). Орфографію майже не змінено, лише подекуди розставлені розділові знаки. Примітки здебільшого біографічного характеру, короткі. Чимало ініціалів В. Модзалевському не вдалося розшифрувати.

Як і в попередньому випуску, змістовним є розділ „Заметки и материалы", підготовлений до друку В. Модзалевським. Він містить статтю під назвою „До характеристики особи і діяльності Семена Палія" — листи та універсали, серед яких універсал Семена Палія від 9 листопада 1701 р.— у ньому найчастіше виступають інтереси полку і самого С. Палія. У цьому універсалі він вперше називає себе полковником, згодом, у 1709 р., охочекомонним і водночас білоцерківським полковником.

Матеріал „Із давнього листування роду Забіл" становить 16 листів (1696—1733) трьох поколінь, що містять істотні дані про справжні будні життя представників цього відомого в Україні роду.

Публікація „Шлюб гетьмана Брюховецького" дає відповідь на питання, з ким одружився Іван Брюховецький 1665 р. у Москві. Так, С. Соловйов і М. Бантиш-Каменський вважали, що він одружився з дочкою Дмитра Долгорукого. Якщо ж вірити документам Колезького архіву, то І. Брюховецький одружився з дочкою боярина Федора Шереметьєва. Проте подальші дослідження довели, що це не так. Насправді за царським указом І. Брюховецький був одружений з Дарією Іскансько ю, бідною родичкою князя Д. Долгорукого. Після загибелі І. Брюховецького вона з сином була відправлена до Чигирина, де жила ще в 1671 р.

У матеріалі „До історії компанійських полків" ідеться про те, що ці полки виникали в часи Руїни і перебували у безпосередньому підпорядкуванні гетьмана на початку XVIII ст. Їх було вісім і вони виконували охоронні функції.

Публікується дослідження справи про звільнення Івана Забіли від уряду хорунжого Генеральної військової канцелярії. Справу про його

звільнення було порушено відразу після смерти гетьмана Данила Апостола. Приводом до цього стало те, що, вступаючи на службу, він не прийняв присяги. Рішення про увільнення І. Забіли князем Шаховським і членом Генеральної військової канцелярії ухвалено 11 листопада 1785 р., а 17 листопада надіслано й указ. Водночас у І. Забіли відібрано ранґові маєтності.

Випуск XII „Трудов" містить одну публікацію — „Матеріали для біографії стародубського полковника Тимофія Олексійовича", підготовлену до друку В. Модзалевським. Усього 60 документів — універсали, листи, купчі, рішення стародубського міського уряду, в яких до певної міри віддзеркалена діяльність Тимофія Олексійовича, хоч відтворити всі деталі життя і діяльности у повному обсязі не вдалося. Навіть не вдалося встановити його прізвища чи рядового прізвиська. Перша згадка про нього належить до 1654 р., коли він у числі інших прийняв присягу у Стародубі. Пізніше Тимофій тривалий час був стародубським городовим отаманом і двічі стародубівським полковником (у 1676—1678 рр. після загибелі у Сибіру Петра Рославця і 1687—1689 рр.— після Якова Самойловича). Помер 1700 р.

Матеріали, що публікуються, розширюють і поглиблюють відомості про те, що робив цей чоловік, коли був городовим отаманом, полковником, якими були його стосунки з гетьманською владою і підданими.

Цим, власне, і вичерпується публікація документів у „Трудах". Як бачимо, більшість їх стосується XVII—XVIII ст., хоч важливе місце належить джерелам XIX ст., зокрема, про селянську реформу 1861 р.

Прихід у ЧГУАК на посаду керуючого справами В. Модзалевського спричинив піднесення й археографічної діяльности. Свідченням цього є уже той факт, що за перші чотири роки його праці в Комісії було здійснено видання, крім „Трудов", п'яти книг історичних джерел. Це три випуски „Актових книг Полтавського міського уряду XVII ст.", які були надруковані як видання Полтавської губернської вченої архівної комісії, „Актової книги Стародубського міського уряду 1693 р.", а також четвертий том „Щоденника українського мемуариста Якова Марковича", що охоплює 1735—1740 рр. Його видала Археологічна комісія НТШ[38]. Перші три томи підготовив О. Лазаревський і видала „Киевска Старина" у 1893—1897 рр.[39] Уперше зі скороченнями „Щоденник" Якова Марковича оприлюднено 1859 р. у двох томах його правнуком О. Марковичем[40]. „Щоденник" складався з десяти томів, у ньому подано відомості про господарство, життя і побут козацької старшини, про взаємини з підлеглими селянами, про розвиток тодішніх сільськогосподарських ремесел, торгівлі. Неабиякий інтерес становлять описи Сулацького (1725—1727) та Хотинського (1730) походів.

Архівне опрацювання публікацій ЧГУАК строкате — від окремих науково не опрацьованих документів до ретельно і кваліфіковано підготовлених видань, які не втратили свого значення і в наші дні.

---

[38] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1913.— Т. XXII.

[39] Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.— Москва, 1859.— Т. 1—2.

[40] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717—1767).— К., 1893.— Т. 1; 1895.— Т. II; 1897.— Т. III.

Олексій ТОЛОЧКО

Інститут історії НАН України (Київ. Україна)

„КРИМІНАЛЬНА АРХЕОГРАФІЯ" ВАСИЛІЯ ТАТІЩЕВА

Василій Микитович Татіщев (1688—1750) поєднував у собі дві риси, що у такій комбінації знову стали популярними лише в наш час: він робив кар'єру великого державного адміністратора, а у вільний від служби час пописував історичні праці. Державна служба приносила йому не тільки чини, але й звинувачення у корупції й зловживанні повноваженнями, історичні ж заняття забезпечили тривалу славу й пам'ять у нащадків. Свою найбільшу працю — „Историю Российскую" — Татіщев писав у формі давнього літопису й „старовинною" мовою, переносячи у текст відомості, які знаходив у своїх численних літописах. Історик наполягав, що у його викладі немає нічого, що він не знайшов би в літописах, і намагався подати свою працю як просту, але вичерпну щодо фактів компіляцію. З такою репутацією „История Российская" й увійша в історіографію. Як відомо, Татіщевська „История" містить надзвичайну кількість унікальних фактів і повідомлень, які не мають відповідників у збереженому корпусі літописів. За усталеною традицією, усі вони вважаються виїмками з джерел, які нібито втрачені після смерти Татіщева. „История Российская", таким чином, залишається єдиним текстуальним свідченням цих нині недоступних літописів, а отже, „татіщевські відомості" (тобто унікальні повідомлення „Истории") використовуються істориками як цілком надійні й автентичні.

Зрозуміло, що за такої ситуації пошуки й ідентифікація літописних списків, справді використаних Татіщевим, стають вирішальними для загальної думки про надійність „татіщевських відомостей". У спеціальній главі „Истории" Татіщев дав опис та побіжну характеристику всіх рукописів, з яких черпав відомості під час написання своєї праці. Втім, існує настійлива традиція „не знаходити" частину літописів із цього списку й саме з такими неідентифікованими (тобто назавжди втраченими для науки) списками пов'язувати якщо не усі, то принаймні більшість унікальних повідомлень „Истории Российской".

Найбільш загадковим з усіх літописів Татіщева віддавна вважається так званий Розкольничий список. „Загадковість" цього літопису пов'язана, передусім, з його походженням. Літопис, як зазначав історик, він одержав у Сибіру від якогось розкольника (звідси й назва). Власник літопису переписав його для історика, дещо змінивши мову й орфографію, але в Татіщева все ж залишалося враження, що він має справу з надзвичайно давнім джерелом.

„Вторый [манустрипт.— *О. Т.*],— писав В. Татіщев,— получил я от раскольника в Сибири в 1721-м году, который был весьма древняго письма на пергаменте. И оной для древности наречия и начертания, кроме того разкольника, никто списать не мог. Токмо в том неосторожность с сожалением воспоминаю, что он, списывая для меня, ради лутчаго выразумения, наречии переменил. Сия летопись кончилася в 1197-м году. В нем многих обстоятельств не находилось, которые в других написаны, и противо тому он содержал обстоятельства такие, которые в протчих ни одной не написаны, а наипаче разговоры и причины дел. Заглавие же его: „Повесть времянных дей Нестора, черноризца Феодосиева Печерского монастыря"[1].

Ім'я Нестора в заголовку літопису, без сумніву, ідентифікує його як один зі списків Іпатіївського літопису українського походження й при тому не раніший за XVII ст.[2] „Пергамент", звичайно, дивна подробиця для такого пізнього списку, покликана, ймовірно, вказувати на давність тексту, так само, як і „юси", що їх Татіщев уважав за ознаку давньої орфографії. З опису Татіщева не цілком зрозуміло, чи вдалося йому скористатися оригіналом літопису (або бодай побачити його), чи він мав лише виготовлену на замовлення копію, що вірогідніше. Так само двозначно звучить твердження про „поновлення" мови: адже, щоб встановити це, Татіщеву довелося б детально звіряти тексти оригіналу та копії, чого, судячи з усього, він не в спромозі був зробити.

Походження Розкольничого літопису — один із елементів його легенди. Старообрядці й у часи Татіщева, й пізніше мали репутацію людей, що зберігають (можливо, через даремну впертість і догматичність) у недоторканому стані давні рукописи й тексти. У такому середовищі пергаментний літопис XII ст. з „юсами" міг видаватися якщо й не цілком природним явищем, то принаймні не цілковито неможливим. Ніхто з дослідників не піддавав версію Татіщева сумніву, навіть ті з них, хто загалом скептично ставився до надійности унікальних повідомлень „Истории". Навпаки, „розкольниче" походження найбільш загадкового літопису всіма сприймалося як встановлене: якщо й міг до XVIII ст. дожити настільки давній літопис, то, звичайно ж, тільки серед старообрядців Сибіру.

Декому з дослідників здавалося, що у випадку Розкольничого літопису спостерігаємо щасливий збіг на благо науки двох іпостасей Татіщева: цивільного адміністратора та археографа. Під час свого перебування у Сибіру Татіщев, справді, мав тісне спілкування зі старообрядцями. Переважно він переслідував старовірів, при тому настільки інтенсивно й послідовно, що це навіть виходило за межі урядових приписів. Репресив-

---

[1] Татищев В. Н. История Российская.— Москва, 1995.— Т. 4.— С. 47—48; Москва, 1994.— Т. 1.— С. 123—124.

[2] Докладніше див.: Толочко О. П. „Нестор-літописець": біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина.— 1996.— № 4—5.— С. 11—35. Про спробу ідентифікації Розкольничого літопису як одного зі списків, похідних від Хлєбниковського, див.: Tolochko Oleksiy. 'Leo Kishka's „Annales sancti Nestoris" and Tatishchev's Chronicles // Χρυσαί Πύλαι — Златая врата. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Eightieth Birthday by his Colleagues and students / Ed. by Peter Schreiner and Olga Strakhov.— Cambridge (Mass.), 2002.— Vol. II.— P. 257—270.

ність Татіщева щодо старообрядців перевищувала усі розумні межі та йшла проти загальної політики властей[3]. Разом з тим Татіщев мав репутацію вільнодумця, особливо в питаннях віри, так що його навіть часто підозрювали в нецілковитому православ'ї. Отже, надмірно ревне переслідування старообрядців не може пояснюватися його релігійними переконаннями.

Розгадку дехто з дослідників шукав у припущенні, що Татіщев у такий „кримінальний" спосіб провадив свої археографчні пошуки. Репресії проти старообрядців виливалися не тільки в арешти, допити, ув'язнення, але й у конфіскації майна, серед якого неодмінно виявлялися книжки й рукописи. Як гадав Р. Піхоя (усне повідомлення), незвично жорстке переслідування Татіщевим (здогадно, людиною байдужою до дріб'язкових питань віри) старовірів викликане нічим іншим, як спробами віднайти з-поміж конфіскованих пожитків давні літописи, а можливо, навіть оригінал Розкольничого літопису. Якщо така гіпотеза правильна, то відкриває невідому й надзвичайно колоритну сторінку в історії російської археографії. Р. Піхоя намагався пройти слідами Татіщевських пошуків з тією ж метою — натрапити на слід таємничого Розкольничого літопису. Його зусилля виявилися марними, як і марними, треба гадати, були пошуки самого Татіщева.

„Кримінальний" аспект археографічних пошуків Татіщева (якщо для поповнення власної колекції використовується репресивний апарат держави) можуть виявитися лише недостатньо зграбною спробою шанувальників історика відвести від нього підозру в іншому: фальшуванні історій його рукописів. Власне кажучи, це також злочин з погляду професії, любителем якої був Татіщев, можливо, навіть тяжчий.

Татіщев був складною людиною. Його свідченням про походження літописів не варто довіряти завжди й беззастережно. Є підстави припускати, що історія Розкольничого літопису — леґенда. Дослідники якось не звертали увагу на ту обставину, що, за свідченнями Татіщева, в його колекції насправді було два рукописи „розкольничого" походження. Крім власне „Розкольничого", таким був і список Новгородського першого літопису, названий Татіщевим „літописом попа Іоанна". Ми напевне знаємо, що у другому випадку Татіщев відверто збрехав про джерело набуття літопису.

Рукопис (шостий у списку Татіщева) історик описав так: „Новгородской, в котором писатель в 1230-м году о себе тако сказует: „Погребен бысть игумен и мне, Иоанну попу, бывшу при том". А надписание его „Времянник, иж наричется летописание руских князей и земли Руской". По нем оной летописец кем продолжен или собран, неизвестно, токмо в окончании письмо новейшее лет более 100 прибавлено в внизу подписан так: „Написа книга сия 6962" (1444-го году). Он весьма ветх. Взят у одного раскольника в лесу и отдан мною в Библиотеку Академии"[4].

---

[3] З останніх публікацій про цю грань діяльности Татіщева див.: Hugh D., Hudson Jr. Religious Persecution and Industrial Policy in the Reign of Anna I. V. N. Tatishchev and the Old Believers Reconsidered // Jahbücher für Geschichte Osteuropas.— 2002.— [Bd.] 50.— [N] 1.— S. 22—36.

[4] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 4.— С. 48.

Цей літопис безпомилково ідентифікується як Академічний список Новгородського першого літопису[5]. Рукопис зберігся до наших днів (БРАН, 17. 8. 36 (Осн. 153).

В описі цього літопису Татіщевим бентежить одна обставина. Історик наполягав, що одержав (купив, конфіскував?) його від якогось розкольника „в лісі". Насправді вчений не був відвертим, і походження літопису було іншим. Воно встановлюється безпомилково. Існує копія цього списку, відома як „список Філіппса" (за іменем одного з власників). Філіппс купив рукопис 1824 р. на аукціоні в Гаазі у складі зібрання голландського правознавця Герарда Меєрмана. У 1887 р. рукопис купила Прусська королівська бібліотека в Берліні[6]. До нього докладено листа В. Татіщева невідомому адресатові від 12 жовтня 1749 р., в якому історик повідомляв, що посилає „для отдания препочтенному королевскому собранию копию с новгородского попа Иоанна"[7]. Утім, для проблеми походження рукопису найважливішою виявляється приписка наприкінці: „Сія книга списывана 1738 году с древняго лѣтописца Сенатскои Архівы, в которомъ подписано тако: в лѣто 6952 написана книга сія на почитанія православным христіаномъ; в переписываніи же хотя прилѣжное смотреніе оупотреблено, обаче от ветхости и многіе буквы не видимы, а инде повреждено, особливо первой лист, и для того от погрѣшности не безопасно"[8].

Отже, Академічний список Новгородського першого літопису Татіщев відшукав близько 1738 р. в архіві Сенату й, треба гадати, вилучив його звідти. Згодом він не повернув рукопис до Сенату, а чомусь вирішив передати його бібліотеці Академії наук. Ймовірно, ця обставина й змусила історика приховувати джерело рукопису. Походження зі Сенатської бібліотеки Татіщев приписав іншому своєму літопису, який називає „Кирилловский" (як з'ясовується, це так званий Львівський літопис).

З Новгородським літописом пов'язаний загадковий Ярославський літопис, про який Татіщев згадує лише у другій редакції „Истории Российской" (завершуваної протягом 1749—1750 рр.). Цей манускрипт, як стверджував Татіщев, він купив „у носясчаго на плосчади", а писаний він також — нота бене — „юсами". С. Пештич зазначив, що в робочому рукописі першої частини „Истории" Татіщев умістив опис цього літопису як приписку на полях, а отже, одержав її не раніше другої половини

---

[5] Бобров А. Г. Новгородские летописи XV века.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 41. Існує копія XVIII ст. цього рукопису, так званий Толстовський список. Свого часу він належав Архангельській бібліотеці Д. М. Голіцина. Як гадає Б. Клосс, Толстовський список створено під час роботи Татіщева в бібліотеці Голіцина наприкінці 1720-х рр. і скопійовано з Академічного списку, яким тоді володів історик (Клосс Б. М. Предисловие к изданию 2000 г. // Полное собрание русских летописей.— Москва, 2000.— С. VII).

[6] Гейерманс Г. Л. Татищевские списки Русской правды // Проблемы источниковедения.— Москва; Ленинград, 1940.— Вып. 3.— С. 168.

[7] Татищевские списки Правды // Правда Русская.— Москва; Ленинград, 1941.— Т. 2.— С. 822. Б. Клосс і В. Корецький помилково стверджують, що копію надіслано Татіщевим 1738 р. в „Берлін" (див.: Клосс Б. М., Корецкий В. И. В. Н. Татищев и начало изучения русских летописей // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания.— Москва, 1981.— С. 11).

[8] Цит. за: Татищевские списки Правды.— С. 821. Існують дві копії цього рукопису початку 1820-х рр.— Воронцовська та Рум'янцевська (див.: Гейерманс Г. Л. Татищевские списки Русской правды.— С. 167—168).

1748 р. (чи навіть у 1749 р., на думку С. Валка). У примітках до тексту „Истории" Татіщев називав цей літопис Ростовським. Літопис, за свідченням Татіщева, містив текст Короткої правди руської (отже, мусив би бути списком Новгородського першого літопису молодшого ізводу), але деякі інші подробиці не дають змогу кваліфікувати його так однозначно. Спроби ідентифікувати Ярославський / Ростовський літопис за вказівками Татіщева були численними, але щоразу з іншим результатом (у проміжку від пізнього Суздальського літопису до Новгородського четвертого або й зовсім унікального, який об'єднував нібито тексти найрізноманітніших зводів).

І у відомостях про зміст літопису, і в описі його походження щось негаразд: Татіщев нібито купує його 1749 р. в неозначеному місці, хоч у той час перебуває під домашнім арештом у своєму селі Болдіно. Цікава також інша деталь: як наполягає Татіщев, „оной подарен мною Аглинскому королевскому собранию, а точная копия в Академию наук"[9]. Ні у Лондоні, ні у Петербурзі відшукати слідів цих дарувань так і не вдалося.

Утім, як видно, Татіщев розподілив справжню історію Академічного списку Новгородського літопису між двома іншими: походження зі Сенатської бібліотеки віддав Кирилівському, а призначеному в дар Королівському товариству — Ярославському.

З докладеного до копії Академічного списку (тобто до списку Філіппса) листа Татіщева стає зрозуміло, що він призначав її у дар „препочтенному королевскому собранию". Це і є *Royal Society*, до якого подарунок, треба гадати, так і не дійшов. Відомо, що незадовго до того Татіщев намагався встановити взаємини з Королівським товариством і навіть висловлював намір присвятити цьому шанованому зібранню свою „Историю". На підтвердження власних заслуг історик хотів надіслати до Королівського товариства текст „Истории", попередньо переклавши її німецькою мовою (Авґуст Шльоцер уважав таке рішення „дивним"). Лист, з якого дізнаємося про плани Татіщева, датовано 1747 р.[10] З перекладом справа не вийшла, але Татіщев надіслав список „літопису попа Іоанна" (тобто список Філіппса) як аванс майбутнього співробітництва.

Отже, всупереч запевненням Татіщева в тексті „Истории", він подарував в Англію не Ярославський / Ростовський літопис, Новгородський перший. Історію з відсиланням переніс на Ярославський, так би мовити, у дзеркальному вигляді: не копію — у Лондон, а оригінал — у Петербург, але оригінал — у Петербург, а копію — в Академію наук.

Татіщев містифікував походження не тільки Новгородського літопису, але й Ростовського. Й зробив він це не через слабку пам'ять дійсних обставин, а цілком свідомо. Обидві історії рукописів — і докладений до копії Філіппса лист, і викладена в описі Ярославського літопису — належать до 1749 р. Та й обидві події — надсилання Новгородського літопису й „купівля" Ярославського — сталися майже одночасно, того ж 1749 р. Щойно відіславши один рукопис, Татіщев пише вклейку до „Истории", у якій стверджує, що відіслав зовсім інший.

---

[9] Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 125.

[10] Див.: Андреев А. И. Труды В. Н. Татищева по истории России // Татищев В. Н. История Российская.— Т. 1.— С. 34—35. У перекладі з німецької лист опубл.: Пекарский П. П. Новые известия о В. Н. Татищеве.— Санкт-Петербург, 1864.— С. 4—6.

Навіщо Татіщеву знадобилося б „прибирати" оригінал Ярославського / Ростовського літопису аж так „далеко", в Англію? Чи не може це бути пов'язане з унікальним змістом Ростовського літопису? У будь-якому разі зрозуміло, що Татіщев таки брехав і про джерела надходження деяких зі своїх літописів, і про їх подальшу долю. „Розкольниче" походження Новгородського літопису виявляється насправді блефом. „Англійський фінал" Ярославського / Ростовського, судячи з усього, також. Ця обставина породжує численні запитання. Чи існував таємничий Ростовський літопис узагалі? Чи існував ще більш загадковий Розкольничий літопис? Чи не є фальшовані історії рукописів спробою містифікувати їх зміст, приписати літописам відомості й тексти, яких там явно не було, й унеможливити перевірку?

Ростовський літопис не вдається ідентифікувати через вказані Татіщевим унікальні відомості, що в такому поєднанні не трапляються у жодному іншому літописному списку. Так само й з Розкольничим літописом: неможливі подробиці рукопису разом з неможливими поєднаннями текстів роблять усі спроби пов'язати його з якимсь збереженим літописом марними.

„Розкольниче" й „сибірське" походження, отже, є леґендою. Татіщев використовував цю надзвичайно вдалу і навряд чи інтуїтивно винайдену версію як елемент легітимізації фіктивного тексту літопису. Можемо зняти з історика звинувачення у тому, що він піддавав тортурам старообрядців з метою дошукатися до оригіналу Розкольничого літопису. Якщо такий існував, він міг і не мати нічого спільного зі Сибіром. Натомість звинувачення у містифікації та фальшуванні дістає додаткові аргументи.

Алла СВАШЕНКО

Харківський національний університет ім. М. Горького (Харків. Україна)

РУКОПИСНА „КРОЛЕВЕЦЬКА РАТУШНА КНИГА" XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Серед писемних пам'яток другої половини XVII — першої половини XVIII ст., писаних тогочасною українською літературною мовою, неабияке місце належить актовим книгам різних міст України (Полтави, Миргорода, Лохвиці, Борисполя, Стародуба, Пирятина, Кролевця). Ці книги цінні для історичних та діалектологічних студій, оскільки специфіка ведення судових документів вимагала дослівного запису скарг, свідчень учасників суду, зізнань звинувачених, тобто в актах цього типу, як слушно зауважив О. Левицький, „наче з фонографа, ви чуєте їхню [людей XVII ст.— *А. С.*] справжню мову"[1].

Перші згадки у друкованій літературі про рукописну „Кролевецьку* ратушну книгу 1655—1749 рр."[2] припадають на початок XX ст. Так, у передмові до „Актових книг Полтавського городового уряду" В. Модзалевський зазначає: „Є кілька книг по Кролевцю за XVII ст., одна з них захоплює 1650-і роки"[3]. Цілком можливо, що кролевецьких книг було не три, а більше, оскільки уривки з них були опубліковані в чернігівській газеті[4] за 1858 р., однак їх немає в досліджуваному нами рукописі. Про „Кролевецьку ратушну книгу" згадує також О. Маштабей: „В архівах та музеях УРСР зберігаються надзвичайно цінні для мовознавців актові документи [...] „Ратушні книги" міст Почепа, Коропа [...], Кролевця"[5]. Авторка навіть говорить про окремі мовні риси північних пам'яток, у тому числі й „Кролевецької ратушної книги", однак жодного прикладу з неї не подає, та й характеризує її якось дивно: „Кролевецькі акти на

---

[1] Левицький О. І. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини II половини XVII ст.— Харків, [б. р.].— С. 9.

* Місто Кролевець Сумської області.

[2] Зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 1767, спр. 1—3.

[3] Актовые книги Полтавского городового уряда XVII в.— Чернигов, 1912.— Вып. I.— С. 2.

[4] Выписъ с книгъ мѣских Кролевецких // Черниговские губернские ведомости.— 1858.— № 11.

[5] Маштабей О. М. Про завдання і деякі особливості методики історико-діалектологічного дослідження мови актових документів XVII ст. // Наукові записки Ворошиловградського педінституту. Серія філологічна.— Ворошиловград, 1956.— Вип. V.— С. 49.

200 аркушах, від 1653 [насправді 1655.— *А. С.*] до 1670 р."[6] Очевидно, О. Маштабей має на увазі першу книгу (якщо зважати на дати), але перша книга складається тільки з 75 аркушів, усі ж три книги дійсно налічують до 200 аркушів, але тоді повинно бути інше датування (1655—1749). Н. Москальова[7] називає кролевецькі акти серед пам'яток XVII ст., матеріали яких вона використовувала для порівняння з полтавськими актами при аналізі словотвору й словозміни іменників. На жаль, встановити ступінь використання даних „Кролевецької ратушної книги" цією дослідницею нам не вдалось, оскільки опубліковані тези й автореферат кандидатської дисертації не висвітлюють цього питання. Серед інших міських актових документів XVII ст. названо 1 том „Кролевецької ратушної книги" у монографії А. Пашука[8], присвяченій організації судів в Україні, однак із цілком зрозумілих причин у роботі немає ні палеографічної, ні лінґвістичної характеристики пам'ятки. Дослідженню живої народної мови пам'ятки[9] та фонетичних особливостей її у порівнянні з сучасними говорами[10] присвячені студії авторки. Їй також належить аналіз дієслівних форм[11], характеристика кролевецьких прізвищ[12] та спостереження над іменниковою парадигмою пам'ятки[13]. Однак обмежений обсяг цих публікацій не дав змоги охарактеризувати „Кролевецьку ратушну книгу" як пам'ятку ділової української мови з виразними рисами північного наріччя.

Наша стаття й присвячується характеристиці змісту пам'ятки, короткому палеографічному описові її, визначенню місця „Кролевецької ратушної книги XVII—XVIII ст." серед аналогічних пам'яток цього періоду.

---

[6] Маштабей О. М. Про завдання і деякі особливості методики історико-діалектологічного дослідження...— С. 50.

[7] Москалева Н. П. Словообразование и словоизменение имен существительных в Полтавских актовых книгах второй половины XVII в. / Автореф. дисс. канд. филол. наук.— Днепропетровск, 1965.— С. 5.

[8] Пашук А. Й. Організація судів на Україні в другій половині XVII століття.— Харків, 1961.

[9] Свашенко А. О. Жива народна мова у „Кролевецькій ратушній книзі" XVII—XVIII ст. // Республіканська наукова конференція, присвячена вивченню закономірностей розвитку усної форми української літературної мови. 12—15 травня 1965 р.— Полтава, 1965.

[10] Свашенко А. О. Фонетичні особливості мови Актових книг Кролевецького міського уряду XVII—XVIII ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм) // Вісник Харківського університету.— Серія філологічна.— Харків, 1965.— Вип. 1.— № 7.

[11] Свашенко А. А. Глагольные формы в „Кролевецкой ратушной книге" XVII — первой половины XVIII века // Вестник Харьковского университета.— Серия филологическая.— Харьков, 1965.— Вып. 2.— № 12.

[12] Свашенко А. О. Словотвір українських прізвищ (На матеріалі „Кролевецької ратушної книги XVII—XVIII ст.") // Питання літературознавства. Тези й автореферати доповідей. Вересень, 1965.— Харків, 1965.— Вип. 1; її ж. Рукописна „Кролевецька ратушна книга XVII—XVIII ст." як джерело вивчення українських прізвищ // Тези доповідей науково-практичної конференції „Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI—XVIII ст.".— Київ; Слов'янськ, 1993.

[13] Свашенко Алла. Із спостережень над іменниковою парадигмою рукописних Кролевецьких ратушних книг XVII—XVIII століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Філологічної секції.— Львів, 1997.— Т. CCXXXIV.— С. 281—296.

Як уже зазначалось, у фонді 1767 ЦДІА України у Києві вказано три справи. Номери їх для зручности далі будемо називати томами чи книгами: I, II, III. Оскільки титульна сторінка не збереглася, невідомо, яку назву мала пам'ятка у XVII—XVIII ст. В архіві вона значиться під назвами „Кролевецька ратуша" і „Кролевецька ратушна книга". Обидві ці назви фіґурують і в статті.

* * *

„Кролевецька ратушна книга" являє собою зібрання судових справ про вбивства, крадіжки, сварки, бійки, подружню невірність, нешлюбних дітей, нечесну торгівлю, позику, опіку, продаж і купівлю коней, волів, земель, гаїв, фільварків, дворів, будинків, млинів. За характером справ книги неоднакові: так, у I книзі зібрано 158 найрізноманітніших судових справ від крадіжки шматка сала до вбивства; користуючись термінологією Полтавських актів, їх можна було б назвати „справами поточними"; майнові ж справи (тестаменти, купчі листи, закладні, тобто за тією ж термінологією „справи вѣчисти") становлять тільки 27 відсотків усіх справ; у II книзі зібрано 180 справ, але тільки 20 перших аркушів заповнені справами, записаними за тим же зразком, що й у I книзі; з 1700 р. з книги зникають карні справи (тільки на аркушах 41—42 вміщено справу про вбивство вдови Ожежихи), а з 1736 р. книга стає винятково документом „набутих маєтностей" сотника Григорія Огієвського, який дуже енергійно скуповує землі, ліси, гаї, будинки, млини у своїх збіднілих сусідів, віднімає маєтки у вдів і сиріт за колишній несплачений борг годувальника сім'ї, забирає в кабалу людей за кварту горілки чи позичені чоботи; у III книзі перераховуються всі злочини, які були здійснені у Кролевці в 1718 р. Звичайно, для історика української мови найцікавіші I том і початок II-го, оскільки в них зібрані карні справи з детальними допитами підсудних, свідків і позивачів, виступи яких писарі намагалися записати з протокольною точністю, зберігаючи розповідь від першої особи, звертання, живомовні конструкції речень, а найчастіше фонетичні й морфологічні діалектні особливості мовця. У таких справах застиглі штампи, традиційні юридичні формули, як правило, бувають тільки на початку або в кінці при рішенні суду, у центральній же частині виразно відчувається тогочасна розмовна мова. Справи такого типу мають свою композицію, свій особливий зачин і кінцівку. Починаються вони з дати, за якою одразу ж перераховуються присутні члени уряду: „**перед нами, Григорiемъ Михаиловичемъ, штамано^м^ городовы^м^ Кролевечки^м^, а Маркомъ Василевичемъ вотомъ з бурмистрами того жъ мѣста Кролевечкого**" чи „**передо мною пно^м^ атамано^м^ Ярмолою Семеновичем и пно^м^ вото^м^ Василемъ Онисковичемъ, пно^м^ бурмистро^м^ Ивано^м^ Юсковичемъ и пред нными зачными мещанами [...]**" з обов'язковим наступним штампом: „**ставши вчевисто**", „**скаржи^л^ жалосливе**", „**ускаржался**", „**чинилъ вповѣдъ**", „**повѣдилъ**" або „**приточилася справа**". Це офіційна ділова частина кожної справи, мова її типово канцелярська й цікава з погляду становлення і розвитку українського діловодства XVII—XVIII ст.

За офіційною частиною йде детальний опис обставин, за яких стався злочин: „на денъ верховныхъ апостолъ Иваниха Лысая поапивала на рынку изъ Яцъком Мухою и всавуякою Ивановою и Процюхою Бочихою и Иваномъ Слѣпушенкомъ дякомъ никоаскимъ и поа вечеръ взявшися пошли мовитъ всѣ у двор Іваннхн Лысое [...] оная Иваниха почала заліоты стронтн [...]" (I, с. 63); „шкся Василиха слюсарка пришла на господу нашу до Федора Макгировского и взяла пяного Евсѣя товарища моего до своен кгосподы в дом Федора Поповича где шнковала в которон часъ немалын звавиа [...]" (I, с. 59).

Далі в актах подається опис самого злочину, рідше з уст потерпілого (якщо він залишився живий): „раз хопится в хату з ножеми сховпившися докупи зо мною вдарив разъ и другин и киако разни межи плечи ножем (II, с. 21); „втец протопопа взявшы кграната желѣзныи додаючы помочы Главрылови позваа мя бит мордерско [...] тѣды отецъ протопопа тым же кгранатом и попадю вилъ" (I, с. 44); частіше з уст злочинця (в записі його розповіді писарі намагалися бути найточнішими); перед нею, як правило, стоять слова „самъ призналъся" або „самъ на себе вызнавалъ": „я укралъ трубъ три с притрубками [...] также и поросят киаканаацят потаемнимъ способом поколоа [...] тѣды я на прозбу и пороззувавшися з ботовъ пошлисмо обое, а выдячи солодовню незамкненую, набрали мѣхъ солоду" (II, с. 7); „тые речи покралъ и фляшу горѣлки шковытое додому отнесе" (II, с. 7); „купившы есми пороху в рынку до господы пришеаши спытковалем на долонѣ была ручница заправлена поа сапалем [...] за паркан стрелилем [...] на тот час [...] небощык наткнуася чого я не постереглем и такъ з шного пострелу небощык смертию поконалъ" (I, с. 63). Звичайно, так відверто про свої злочини звинувачені розповідають не відразу, а під час допиту „на квестии", або тоді, коли злочинець спійманий на місці, або тоді, коли вбивство сталося випадково (остання справа). Коли ж звинувачені відмовлялися від своїх злочинів („прѣлися"), тоді на сцену виступали свідки. Писарі намагалися точно фіксувати і розповіді свідків, і запитання суду, і відповіді злочинців. Через це в деяких місцях записи нагадують сценічну дію з діалогами і розмовами кількох осіб: „отецъ Григорин рек же я не знаю, если мовит попадя моя знает; попадя признавалася же през цѣлын тиждень платє и казанъ ховали у дому своем; Маз нм Махниченко [...] сознаа же попадя втца Григория принешовши флашивє увела и упросила коня [...] а потом тую невѣсту мовит из худобою у двор мон упровадила" (I, с. 62); „Кузма Чырченко мовилъ тепер пют Сороченки поминаючы втца своего посварылыся и мовит Яков на Кузму, же ты чужым медом втца поминаешъ; Гриць ко Рыбачка призналъ [...] чулъ я, же Петро Борсук мовиа, що дурны будут Трохим и Клим, коли тепер не втмстят за тое, що шни заплатили меа Кузмѣ Чырченку покрадены у бору [...] Петро Борсукъ мовиа: справдѣ казалем Кузмѣ Чырченку [...] що посварылися Сороченки але не такъ шны повѣдает, тоако я чуле же Яков Сороченко з Кузмою [...] посварывшыся шдеи на другого помовляа ты втцовское добро крадеш, а тои на того [...] Яков и Кузма Сороченки мовили [...] же то ест ложъ" (I, с. 69).

Як видно з останнього прикладу, розібратись у карних справах XVII ст. не завжди було легко навіть при такому детальному записі всіх свідчень. Ось чому після допиту свідків судді найчастіше виносили без-

апеляційні рішення: „скара^т на шибеницѧ" або вигнати з міста, а головне, стягти з винного й позивачів „выну^ пѧ^скую" на „вря^ на^ш Кролевецки^" і на пана полковника. При цьому відшукувався потрібний артикул із „Магдебурзького права", і само собою зрозуміло, що ця третя частина акта була офіційною. Спираючись на „Speculum Saxonum" (значно рідше на Литовський статут), члени суду зазначали відповідні розділи й артикули, і справа закінчувалась традиційним: „що^мо до кни^г мески^х Кролевецки^х казали записа^т" або „казали^мо записа^т".

Аргументація вироку становила собою досить складну синтаксичну структуру з відокремленими прикладками, означеннями, обставинами, кількома підрядними частинами: „мы вы^шмянованые врядовые wсобы зхили^вшыся ку праву посполитому в Ма^гдебурыи и Саксонѣ описано^м ве^лу^ а^ртикулу wдинадцатого в котро^м оба^вляе^т абы прыличны^ злодѣ^и у пре^кгера бы^ би^т и значо^и ве^лу^ть права вы^свѣ^чения з мя^ста" (I, с. 41); „Мы урядовые wсобы видячи самее лице учы^ку злодѣ^иского^ прихиляючыся ку праву в статутах описано^м в а^ртыкулѣ 11, в которо^м о^свѣдчае^т: абы ко^жде^и злочы^ца прилы^чны^м не бы^ ве^лу^ лица ка^рности w^дале^и [...] казали^мо пре^з слугу м^е^тского^ wную У^стию выби^т" (I, с. 41). У цій частині актів багато застиглих канцелярських штампів, засвоєних з юридичних зразків, які, очевидно, були в кожній ратуші. Традиційні юридичні вирази типу: „прили^чны^и злодѣ^и", „ни в чо^м не подо^зрены^м", „тѣды за тое погодилъ и прощеня межы собою взяли", „каранем пре^кгеровы^м декрету^емо", „казали^мо слузѣ м^е^скому хлосту да^т" мандрують майже без усяких змін зі справи у справу. „Магдебурзьке право" було в ратушах у польському перекладі (у пам'ятці весь час підкреслюється: „в Саксонѣ[14] и порядку"[15]; саме тому в цій частині актів багато польських виразів або юридичних інтернаціоналізмів, засвоєних українською мовою через польську. Зі спостережень над рішеннями суду у „Кролевецькій ратуші" видно, що під час ведення справ судді часто зверталися за консультацією до „книг правних": „Speculum Saxonum", „Porządek", рідше до Литовського статуту[16], а раз, коли треба було виправдати священика за ненавмисне вбивство, до права Хелмського[17].

Крім цих чотирьох довідників для суддів, у ратуші лежав ще довідник для писарів, у якому вказувалось, як треба записувати справи. Один із довідників такого типу видав Б. Грінченко під назвою „Старинный малорусский письмовник XVIII ст."[18] Хоч це пам'ятка XVIII ст., але, як свідчить „Кролевецька ратушна книга", такі ж „письмовники" були і в XVII ст. Порівняймо один зі зразків „письмовника" і одну справу з нашої пам'ятки:

---

[14] Artycuły prawa Maydeburskiego: które zowią Speculum Saxonum. Z łacińskiego języka na polski przełożone, y znowu drukowane.— Kraków, 1618.

[15] Porządek sądów y spraw mieyskich Prawa Maydeburskiego.— Kraków, 1619.

[16] Статут Великого Князьства Литовского, 1588. Новое издание императорского Московского общества истории и древностей российских.— [Б. м., б. р.].

[17] Prawo Chełmińskie poprawione i z Łacińskiego języka na Polski przetłumaczone, na xiąg pięcioro ku pospolitemu pożytkowi przełożone przez Pawła Kuszewicza z Chełmna // Maciejowski Piśmiennictwo polskie.— 1852.— T. III.

[18] Старинный малорусский письмовник: „Книга глаголемая листовня" / С предисл. Б. Д. Гринченко.— Черниговъ, 1901.

„Письмовник":

Ежели який побой станеться в дорозѣ, теди завод чинять, то пиши рок наперед. Перед нами, врядом городовим, войтом, бурмистром и всего маестату нашего (всѣх по имени) и многих людей зацных и вѣры годних, ставши очевисте пред нами (имр), жител (який) прекладал жалобу свою на оного забойцу, так мовячи: Панове врядове, іжъ побилъ без даня причины, на доброволной дорозѣ, втой способъ: (где стрѣтились или напав) при той вакованой дорозѣ заставши бити сросе, як сами видите мое побитья. Зачим ми, уряд, вислухавши его скарг и оного забойцу до вязеня давши, велѣлисмо на врядѣ нашомъ до болшей резулиции записати. Дѣялос в року и дня вишписаного[19].

„Кролевецька ратушна книга":

Року в҃жого 1655 м҃ця априля к҃дня. Перед нами Ярмолою Семеновичемъ атаманом, Василем Вниковичем, войтом, паном бурмистром [...] людми вѣры годными приточилася справа Васка Сидоренка из жоною, ижъ ездучи до войска боярина [...] Бутурлина в его полкъ под Бѣлую Церковъ: Иван Влизаровъ еаровъски [...] спонаквши на доброволной дорозе пяным обычаемъ одного Васка Сидоренка з жоною ево Марею [...] побил, шаблею поруба мало не до мозку [...] Где мы, уряд, видечи таковые збытки и своеволю на доброволной дорозе, хотѣлисмо досла до Нѣжина; [...] згоду межи собою взели. Тая справа до книг вписана (I, с. 10).

Отже, як видно з наведених прикладів, на мові актів позначився вплив різних юридичних і літературних зразків, що віддаляло її від тогочасної розмовної мови, однак при веденні справ писарі не так часто дотримувались вироблених літературних норм, особливо в заплутаних справах, що їх ніяк не можна було підігнати під один шаблон, наприклад, звинувачення у продажу хворого барана чи торгових махінаціях, відмова від одруження, втеча шлюбної жінки (див. також зразки справ, наведених раніше).

Справи купівлі-продажу, які в I томі становлять тільки 27 відсотків, а в II томі переважають усі інші — 81 відсоток, теж, очевидно, мали певні зразки, як сучасні бланки; треба було тільки заповнити їх, вставивши у знайомий текст прізвища покупців і продавців та предмет продажу. На існування таких зразків на початку XVIII ст. і ще в XVII ст. вказує Б. Грінченко у передмові до свого „Письмовника"[20]. Надрукований ним рукопис „листовни" початку XVIII ст. містить поради канцеляристам, як треба складати ті чи інші ділові папери, подає застиглі канцелярські штампи і вказує, де треба вставити прізвища покупця і продавця, де записати членів уряду, присутніх при угоді, і таке інше. Проте ці зразки у XVII і XVIII ст. були не зовсім однаковими, що можна простежити на матеріалах I і II книг нашої пам'ятки. Порівняймо справи про продаж двору в 1655 р.: **„Перед нами, Ярмолою Семеновичем, [...] атаманом [...] войтомъ [...] ставши очевисто Алеѯандер Панамаренко зезналъ доброволне ижъ продалъ двор свой на плецу стоячи [...] никому не заведены за золотых десят Хведору Холоденку,**

[19] Старинный малорусский письмовник...— С. 19.
[20] Там само.— С. VIII.

которому вже во^но будет ѡт себе продат, дат, дарovат и на свои пожиток привхащит, що^смо слышавши, казали^смо то до книгъ записат, що ест и записано" (I, с. 8) і в 1736 р.: „Я, Селивестръ жител кролевецкий прозваніемъ Кисѣлъ, з добро^ моє^ волѣ и из порадою жени моєи Варвари, двор мои, мною купленни^ в Кулинѣ Севрючки [...] за три копъ, продалъ значковому товаришу по^ку Нѣжи^ского Григорию Огневскому за десять рублеи и ^нне всѣ денги прия^ я от него [...] во^но будет ему [...] з женою его и дѣтми его ж и кто рода по нему будеть тимъ дворомъ [...] вѣчними часи владѣти и кому хотя дать, продат, дароват и во всякіе крѣпости [...] завести" (II, с. 70). Ядро шаблону і загальний принцип зберігаються, але виникають нові штампи, сама справа збільшується, зникає типовий для XVII ст. зачин: „передо мною [...]". У II томі в документах цього типу з'являється багато штампів, типових для тогочасної російської ділової мови. Як видно з наведених зразків, у документах такого типу питома вага розмовної мови зовсім невелика.

Нарешті, третій вид справ — копії тестаментів (заповітів). Про них слід сказати окремо: у тестаментах дуже помітний вплив церковнослов'янської мови, для них характерні свої трафаретні вирази типу: „видячи здорове свое слабое" (II, с. 19), „будучи навѣжона хоробою [...] сподѣваючися же ближшеи ку смерти нѣжели ко животу" (I, с. 61), „близшы ку смерти нижели ку здоровою в старости лѣт моих хорыи" (I, с. 30) на початку заповіту і „а хто бы се^ тестамент му^ встатною мою волю важи^ся нарушати и касовати, на такового покладаю клятву святых богоносных вѣцъ и розсудится зо мною пред нелицемирным суднею бго^ правдивы^" (I, с. 61), „а хто бы мѣлъ в то^ моє^ встатне^ волѣ быти противным, и се^ тестаментъ мо^ [...] касовати, на такового покладаю неблагословенство мое родителское, и будет проклятъ анафема а на остаток судитися имат со мною пред нелицемѣрным судіею егда приидет судити живых и мертвих" (II, с. 20) — у кінці його. З тих тестаментів, які знаходимо у „Кролевецькій ратуші" і в інших актах цього періоду, видно, що при їх складанні був обов'язково присутній священик і, можливо, саме його присутністю, з одного боку, пояснювався такий високий стиль заповітів, створюваний церковнослов'янізмами. З другого боку, приречений на смерть віруючий повинен був відмовитись від усього земного і думати тільки про „царство небесне", а сама форма „духовного заповіту" теж готувала його до цього. Починається заповіт молитвою: „Во имя бца и сына и стого дха живо начална и нероздѣлимыя троица аминъ" (I, с. 61).

Крім названих документів, у II томі знаходимо копії універсалів гетьманів І. Мазепи, І. Скоропадського, Д. Апостола.

Аналіз „Кролевецької ратушної книги" дає змогу визначити її місце серед інших пам'яток такого типу. За характером справ І книга найближче стоїть до „Актових книг Полтавського городового уряду" XVII ст. (І том), „Лохвицької ратушної книги II половини XVII ст." і до першої половини „Книг третіх міських Пирятинських", хоч у полтавських актах найбільше справ про вбивства, а в пирятинських про „чужолозтво". У „Кролевецькій ратушній книзі" тільки 4 справи про вбивства і 6 справ про „чужолоство", найбільше справ про крадіжки — 50 (як і в лохвицьких актах), про образу „словами нецнотливими" — 18,

бійку, наклеп, обдурювання, сварки за межу, за город, за спадщину та інше — переважно дрібні побутові справи, що вимагали великої кількости свідків і запису їхніх розповідей. Це й зумовлює історико-діалектологічну цінність І книги. ІІ книга ближче стоїть до „Актових книг Стародубського городового уряду", у якій теж переважають справи купівлі-продажу, і до другої половини „Книг третіх міських Пирятинських" (з 1719 р.).

Перша книга (75 аркушів з 6 по 81 без 79) без оправи, прошнуровані тільки окремі аркуші, на інших збереглися рештки товстих сірих ниток, якими пам'ятка була зшита. Краї майже всіх аркушів трохи пошкоджені, а аркуші 6, 48—67, 71—78 надірвані згори й збоку, внаслідок чого у деяких справах бракує окремих слів, а іноді (рідше) словосполучень і речень.

На корінці другої книги збереглися рештки шкіряної оправи коричневого кольору; всі аркуші прошнуровані і майже не пошкоджені, тільки на 103—119 відірваний нижній ріжок, а на аркушах 28—119 праворуч угорі велика руда пляма, яка не знебарвлює написаного.

Третя книга складається з трьох подвійних аркушів.

Слід зазначити, що кожен аркуш пам'ятки має не одну, а кілька нумерацій різними почерками. Частина аркушів була втрачена, і впорядкування документа супроводжувалось новою нумерацією. Так, І книга за старішою нумерацією починається з 31-го аркуша, а за пізнішою — з 6-го; 16-й за останньою нумерацією аркуш має ще два номери: 18 і 40. Зібрана і зшита І книга була, мабуть, за сотництва Григорія Огієвського, про що свідчать його підписи: *Гри* — аркуш 6, *горий* — 7, *Огиев* — 8, *ский* — 9, *подпи* — 10, *салъ* — 11; з 12 аркуша починається повторення повного підпису: *сот* — 12, *никъ* — 13, *Кро* — 14, *левец* — 15; аркуші 16, 17 були втрачені пізніше (на це вказує не тільки стара нумерація (18), а й утрачені фраґменти підпису: *кий* і *Гри*, оскільки на 18 (16) аркуші маємо *горий*, на 19 (17) — *Огиєв*, на 20 (18) — *ский*. Були втрачені й перші 5 аркушів із фраґментами підпису, повний вигляд якого можна реконструювати на основі аркушів 12—20 (18). На 14-му аркуші читаємо такий запис: *„всѣ книги новыхъ листовъ шсмъ, а старыхъ нумерованыхъ пѣномъ Чуковичемъ сто сорок девять"*. Отже, до нас дійшла тільки половина першої книги.

Перші аркуші другої книги теж мають потрійну нумерацію: буквену, цифрову (старішу — чорним чорнилом, новішу — фіолетовим). При цитуванні користуємося останньою нумерацією, яка, до речі, теж не завжди досконала: очевидно, нумерували зшиті підряд аркуші, і той, хто нумерував, не вчитувався у зміст справ: на 29-му аркуші — *бурми-*, на 31-му — *страми*, а між ними вставлений 30-й аркуш; на аркушах 118 і 119 записані справи, датовані 1680-м р. Це не пізніші копії середини XVIII ст., а оригінальні документи кінця XVII ст., про що свідчать і оформлення справ, і папір, і характер скоропису.

Формат аркушів у всіх трьох частинах різний: І — 320/190 мм, ІІ — 290/188 мм, ІІІ — 330/208.

* * *

Папір пам'ятки був колись білим, у першій частині і на початку другої — біліший і тонший, далі — товщий і жовтіший. Як свідчать наші дослідження водяних знаків на папері, він вироблявся на різних фабриках. У першій частині пам'ятки переважає французький папір із водяним знаком „щит". Коли книга зшивалась, аркуш паперу перегортався навпіл: таким чином, на першому аркуші був уже зазначений водяний знак, а на другому — так звана „контрамарка", буквене позначення цього знака ED, очевидно, перші літери імені та прізвища французького паперового фабриканта Edmond Denise (*Табл. 1. 1-а—б*). Оскільки деякі аркуші книги втрачені, „контрамарка" не завжди точно чергується з відповідним водяним знаком, хоч здебільшого цей принцип зберігається: 14—16, 15—17, 19—21[...], що дає змогу уточнити послідовність записів і виявити пізніше вставлені справи. Саме такі водяні знаки з ініціалами фабриканта фіксуються в альбомі О. Гераклітова під номерами 1427—1435 у пам'ятках, датованих 1656 р.[21] До знайдених палеографом варіантів знака „щит" можна додати варіанти на папері досліджуваної нами пам'ятки.

На аркушах 6—8 першої книги знаходимо інший водяний знак — „герб — лілія на щиті", чи „лілія Страсбурга" (*Табл. 1. 2*) — варіанти цієї філіграні відзначені О. Гераклітовим у документах за 1660 р. і подані в альбомі під номерами 212 і 213[22] та в альбомі І. Каманіна і О. Вітвіцької під номером 639 (документ на папері датований 1650-м роком)[23]. Як зазначає О. Мацюк, папір з лілією на щиті під короною у кінці XVIII ст. (1790) виготовлявся і в Україні в папірні еміґрантів Піллерів[24].

Водяний знак „блазень" виступає на папері пам'ятки у двох варіантах — з бубонцями на шапці і без них (*Табл. 1. 3-а—3-в*). В альбомах О. Гераклітова[26], І. Каманіна і О. Вітвіцької[26] знаходимо багато варіантів цієї філіграні, але папір досліджуваної пам'ятки (80-ті рр. XVII ст.) дозволяє додати до них ще два: 3-а і 3-б. Не виключена можливість, що 3-б — варіант філіграні, яку Л. Черепнін вважає російським наслідуванням голландської[27]

Друга книга, як уже зазначалося, зшивалася у середині XVIII ст. з окремих аркушів паперу різних фабрик. Перший аркуш, на якому нічого не записано, має філіграні „Ярославський герб": на щиті з короною ведмідь з алебардою на плечі. У жодному з відомих нам альбомів ця філіграні у такому вигляді, як наша, не фіксується. Треба гадати, що протягом чверти століття цей водяний знак зазнав певних змін:

---

[21] Гераклитов А. А. Филиграни XVII в. на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения.— Москва, 1963.— С. 217.

[22] Там само.— С. 74.

[23] Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст. (1566—1651 рр.) // Збірник історико-філологічного відділу Української Академії наук.— 1923.— № 11.— С. 71.

[24] Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI — поч. XX ст.).— К., 1974.— С. 99.

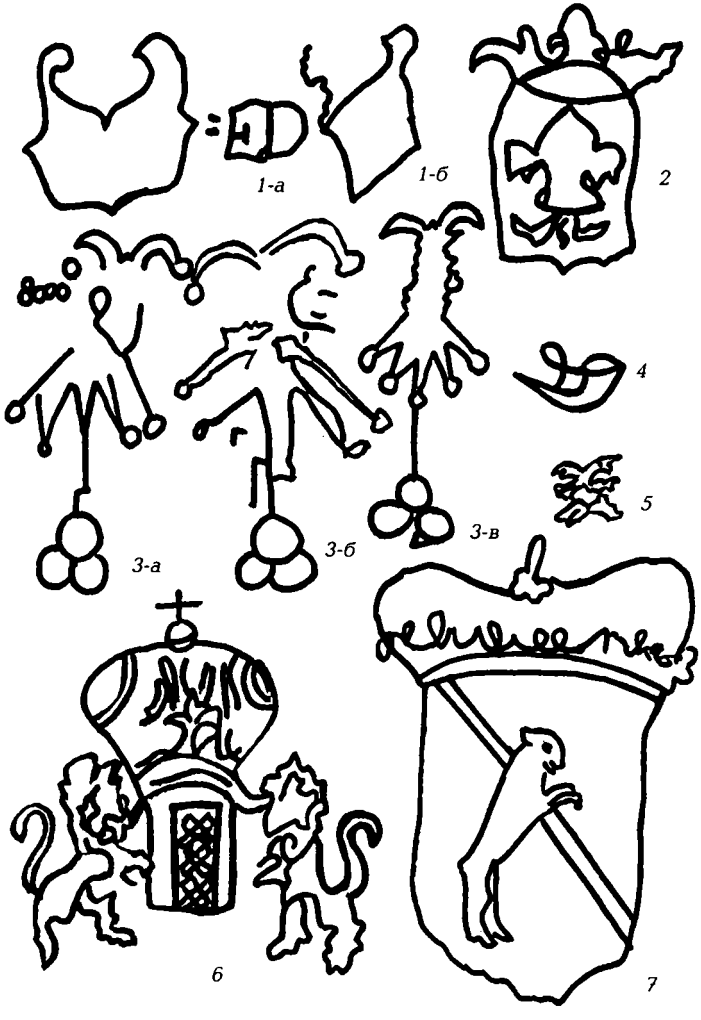
[25] Гераклитов А. А. Филиграни XVII в. ...— С. 210.

[26] Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки...— С. 129.

[27] Черепнин Л. В. Русская палеография.— Москва, 1956.— С. 340.

найбільше він нагадує філіграні ярославської мануфактури Сави Яковлева, які в альбомі С. Клепикова датуються 1774—1786 рр.[28]

Таблиця 1

Водяні знаки на папері у „Кролевецькій ратушній книзі":

1-а—б — перші літери і водяний знак французького паперового фабриканта Edmond Denise; *1. 2* — водяний знак „герб — лілія на щиті", або „лілія Страсбурга"; *1. 3-а—в* — водяний знак „блазень" (елементи); *1. 4* — водяний знак „ріжок"; *1. 5* — водяний знак „двоголовий орел"; *1. 6* — водяний знак „герб Амстердама"; *1. 7* — водяний знак „Ярославський герб" (елементи)

[28] Клепиков С. А. Филиграни на бумаге русского производства XVIII — начала XX века.— Москва, 1978.— С. 236—237.

Решта аркушів другої книги має філіграні „ріжок" (*Табл. 1. 4*) і „двоголовий орел" (*Табл. 1. 5*), дуже спрощені в середині XVIII ст. порівняно з цими знаками другої половини XVII ст., вміщеними в альбомах І. Каманіна і О. Вітвіцької (1675)[29] та О. Гераклітова (1660)[30].

Папір третьої книги має водяний знак „герб Амстердама" (*Табл. 1. 6*), датований в альбомі О. Гераклітова[31] 1725 р., а в нашій пам'ятці — 1718 р. С. Клепиков вважає, що філігрань „герб Амстердама" використовувалась голландськими факторами, які повністю скуповували продукцію окремих французьких фабрикантів і примушували їх ставити на папері голландські герби[32].

„Ратушна книга" писалася чорним чорнилом, яке дуже вилиняло, поруділо, а на деяких аркушах першої частини перетворилось на жовте.

Пам'ятка написана багатьма почерками. Таких почерків нами виділено 34. У першій і третій частинах немає жодного підпису писаря, і тільки на основі ретельного зіставлення почерків нам вдалося встановити, що першу частину писало вісім писарів (відповідно почерки № 1—8), а третю — один (відповідно почерк № 22). Друга частина пам'ятки охоплює величезний проміжок часу — від 1670 до 1749 р. Зрозуміло, що за цей час змінилось багато писарів (25), а в 1742 р. з'явилась ще й посада *протоколіста*, який, очевидно, виконував усю механічну роботу з переписування майнових справ. Зафіксовано 12 імен писарів: *Діонисій Максимович, Данило Павлович, Ілля Камінський, Ілля Радіонович, Тимофій Павлович, Григорій Романович, Стефан Новицький, Григорій Іванович, Федір Леонтієв, Михайло Яковлевич, Клим Мосціпанов, Василь Богатиневич*. Почерки решти писарів подаємо під номерами (відповідно № 9—21).

Перша книга і початок другої писані українським скорописом XVII ст., за винятком почерку № 4 з елементами білоруського скоропису[33]. До речі, у цього ж писаря є й окремі фонетичні та морфологічні білорусизми; у другій книзі на зміну українському приходить російський скоропис[34].

Окремо варто розглянути графіку копій універсалу гетьмана І. Скоропадського, указу правителя Генеральної військової канцелярії (II книга) і листа ніжинського полковника Григорія Гуляницького (I книга). Ці документи написані дуже старанним розбірливим почерком. Лист Григорія Гуляницького датований 1657 р., але його копія внесена до I книги значно пізніше — десь у середині XVIII ст. Про це свідчить перевага в документі російських скорописних літер XVIII ст.: (в), (д), (ж), (ц), (щ), (ѣ), (р), (я)[35].

---

[29] Каманін В., Вітвіцька О. Водяні знаки...— С. 76, 90—91.

[30] Гераклитов А. А. Филиграни XVII в. ...— С. 156.

[31] Там само.— С. 40.

[32] Клепиков С. А. Комментарии к работе А. А. Гераклитова // Гераклитов А. А. Филиграни XVII в. ...— С. 233.

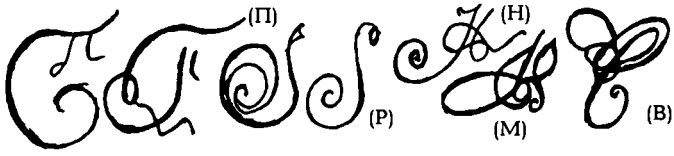
[33] Черепнин Л. В. Русская палеография.— С. 384.

[34] Палеография. Сборник снимков с русского письма XI—XVIII в.— Москва, 1967.— С. 58—59; Палеографический альбом.— Ленинград, 1968.— С. 87.

[35] Палеография. Сборник снимков...— С. 58.

Розмір літер у різних писарів не однаковий: висота рядкових букв від 2 до 5 мм, ширина — 2 мм, відстань між рядками від 7 до 9 мм. Рядки досить рівні, але слідів розлініювання немає. У середньому на кожну сторінку припадає 30 рядків, але є й значні відхилення: так, на сторінці 112 другого тому писар Василь Богатиневич написав тільки 24 рядки, стільки ж рядків на сторінці 118 у писаря Григорія Романовича, а на сторінці 70 у писаря з почерком № 14 цих рядків тільки 21. На сторінці 41 першого тому (писар із почерком № 4) вміщено аж 42 рядки. Кожна сторінка, як правило, заповнена до кінця, тільки у Василя Богатиневича, Григорія Романовича, Данила Павловича, Діонисія Максимовича та писарів із почерками № 11, 14 поле внизу — на 1—2 рядки. Між заголовком і наступним текстом зазвичай залишається один рядок. Літери заголовків за розміром не відрізняються від літер тексту; тільки в окремих випадках літери заголовків сягають 10 мм. Переважають у пам'ятці нерозбірливі почерки, але є й чіткі та дуже красиві (почерки Діонисія Максимовича, Іллі Камінського, Данила Павловича, 11, 12 писарів та інших).

Звертає на себе увагу написання тих букв, з яких починаються справи. Літери ці, як правило, мають багато зайвих елементів, але прикраси не нівелюють основних контурів:

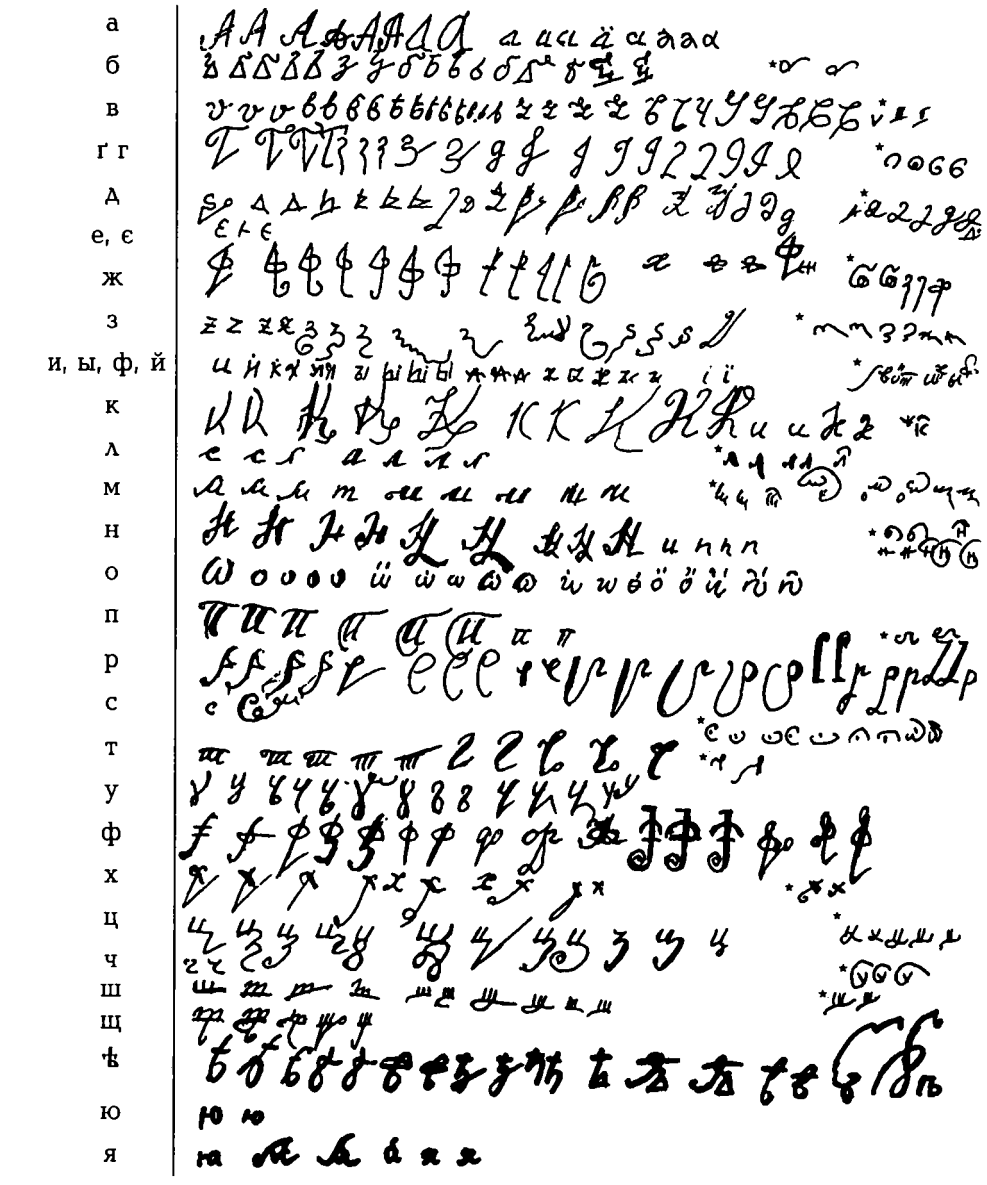
Справи переважно починаються датами і не мають заголовків.

Більшість справ уміщено на одній—двох сторінках, але якщо справа переходила на другу чи на третю сторінку, то наступний документ починався тут же (незалежно від особи писаря). Такими великими за обсягом були, звичайно, карні справи. По дві на одній сторінці розміщувались справи купівлі-продажу, угоди про позику чи опіку, якщо писарі писали дрібними почерками.

Порівняння графіки першої та початку другої частин „Кролевецької ратушної книги" з таблицею графем українського скоропису другої половини XVII ст., поданою в дослідженні В. Панашенко[36], дає змогу стверджувати, що і в пам'ятці старої Кролевеччини (як і в пам'ятках старої Полтавщини та Чернігівщини) відбито певні графічні традиції віку, спільні закономірності в розвитку українського скоропису. Разом з тим слід відзначити, що внаслідок аналізу графіки „Кролевецької ратушної книги" таблиця українського скоропису може поповнитися рядом відсутніх графем. Так, велика літера *А* у писаря з почерком № 3 (1663) нагадує сучасне друковане *А*, перекреслене опуклою дужкою: *А* (у таблиці дужка не перекреслює букви: А А). Писарі з почерком № 2 і 3 (60-ті рр.) букву *в* починають писати як цифру **6**, а потім, не від-

[36] Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису II половини XVII ст.— К., 1974.— С. 67.

Таблиця 2

Прориси графем почерків різних писарів з „Кролевецької ратушної книги"

* Зірочкою позначені надрядкові графеми.

водячи руки, проводять невеличку дужку, яка не доходить до краю (шестірки: *в* (у таблиці не дужка, а вертикальна риска). У Діонисія Максимовича і писаря з почерком № 12 (90-ті рр.) *в* нагадує латинську друковану літеру *v*. У писаря з почерком № 1 *в* нагадує сучасну велику літеру **Ч**: . Велика буква *Г* у писаря з почерком № 5 становить майже вертикальну лінію, зламану внизу під гострим кутом, верхній елемент відрізняється від варіантів, поданих у таблиці, дуже заокругленим краєм . У цього ж писаря цікавий варіант малої літери *г*: . З великими викрутасами пише літеру *К* писар з почерком № 1: . Відсутній у таблиці В. Панашенко варіант літери *у* із заокругленням нижнього елемента вправо: (писар з почерком № 1) та інші.

Характерною для досліджуваної пам'ятки є велика кількість надрядкових літер (19) — за таблицею В. Панашенко, типовим для українського скоропису другої половини XVII ст. їх є 20. Не знайшли ми в „Кролевецькій ратушній книзі" тільки виносної літери *щ*. Написання надрядкових літер досліджуваної пам'ятки таке ж, як і в таблиці В. Панашенко[37]

Як уже зазначалось, переважна більшість справ другої книги написана російським скорописом або під сильним його впливом. Російський скоропис у досліджуваній пам'ятці повністю відповідає його характеристиці, даній у роботі Я. Кіся: „Російські літери широкі, розмашисті, з різною висотою, нахилені в різні боки"[38].

Усі писарі, як правило, відокремлюють повнозначні слова одне від одного, а прийменники й сполучники пишуть із наступним словом переважно разом*: **зм҃ужем҃, наго҃под҃ѣ, очом҃, наꙋхꙋ, ау҃чра҃вши, идете҃** та інші.

Окремі слова пишуться скорочено під титлом. Це не тільки релігійні терміни, підтитлове написання яких запозичене ще з давньоруських уставних пам'яток: **бц҃а, бг҃а, сн҃а, с҃того, дх҃а**, а й звичайні побутові, тільки часто повторювані в актах слова: **чл҃вкъ, мц҃я, нд҃лѣ, пн҃а, мл҃сти**, поява яких пов'язана з розвитком скорописного письма.

Розділові знаки, які вживаються у пам'ятці (кома, крапка з комою, двокрапка), дуже рідко використовуються за призначенням: це коми при переліченні членів уряду та перед *що* у третього писаря, при дієприслівникових зворотах у Іллі Камінського і Діонисія Максимовича, зрідка у складнопідрядних реченнях (усі писарі). У переважній же більшості випадків постановка розділових знаків не пов'язана з будовою речення, наприклад: **„а: при житєлю [...] Крамарꙋ; зоставꙋючи [...] коня з санми, и з житом,— вносила жал свою, Анастасия Яковиха; посполꙋ з синами своими. Бо то наш знакомыи: а того: не знаемсмо жебы тые волы [...]"**

---

[37] Панашенко В. В. Палеографія українського скоропису...— С. 68.

[38] Кісь Я. П. Палеографія.— Львів, 1975.— С. 45.

* При цитуванні названі сполучення слів пишемо окремо.

* * *

Проведене дослідження дає змогу зробити такі висновки. „Кролевецька ратушна книга", яка заповнювалась майже протягом сторіччя тридцятьма чотирма писарями, являє собою пам'ятку XVII — першої половини XVIII ст., витриману в дусі стандартів тогочасного українського діловодства. У кримінальних та майнових справах, що повинні були оформлятись за певними зразками, очевидно, наявними в кожній ратуші (Литовський статут, Speculum Saxonum, право Хелмське, „Письмовник"), усе ж таки залишалось місце для фіксації живого народно-розмовного мовлення, яке звучало в розповідях підсудних, свідків і потерпілих. Серед інших документів такого типу (полтавських, лохвицьких, стародубських, бориспільських) „Кролевецька ратуша" вирізняється тривалістю свого функціонування (а значить, і великою кількістю писарів) та типовими східнополіськими діалектними рисами.

Палеографічна характеристика пам'ятки свідчить: а) про використання в ній паперу різного походження (французького, голландського, німецького, російського) з відповідними філігранями; б) про неоднаковий рівень писемно-книжної підготовки писарів і канцеляристів; в) про витіснення українського скоропису XVII ст. російським скорописом приблизно з 20-х років XVIII ст.

Порівняння графіки першого та початку другого тому „Кролевецької ратушної книги" з таблицями графем українського скоропису другої половини XVII ст., поданого В. Панашенко, дає підстави стверджувати, що в досліджуваній пам'ятці (як і в пам'ятках старої Полтавщини, Київщини, Чернігівщини) відбито певні графічні традиції віку, спільні закономірності в розвитку українського скоропису. Разом з тим аналіз графіки пам'ятки дає змогу поповнити таблицю українського скоропису рядом відсутніх раніше графем.

Юрій ЯСИНОВСЬКИЙ

Львівська музична академія ім. М. Лисенка (Львів. Україна)

НОТНИЙ ІРМОЛОГІОН ЯК ТИП РУКОПИСНОГО КОДЕКСУ: ПИТАННЯ СТРУКТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ

В історії української музики та рукописної книжности вагоме місце належить нотному Ірмологіону (за самоназвою Ірмолой). З одного боку, тут зосередилася найдавніша верства професійної музики писемної фіксації у її тісних зв'язках з візантійською гимнографією та церковним співом, а з другого — це один з найпоширеніших типів репертуару української рукописної книжности, в якому відбилися як характерні риси книжкової культури України та візантійсько-слов'янського світу, так і сформувалися власні уявлення про красу та раціональні елементи творення кодексу.

Цілісну уяву про український нотний Ірмологіон як рукописну книгу дає вивчення структури кодексу. Звичайно, головним у будь-якій книзі є зміст. Проте істотне значення мають також і способи його організації — як окремі його частини співвідносяться з цілістю, врешті, як форма організації тексту залежить від змісту[1]. У контексті поняття „рукописна книжність" Ірмолої є комплексом певних естетичних поглядів, у яких одночасно реалізуються функція кодексу та технологія його виробництва. Це відображає уяву їх творців про красу, яка добре узгоджується з аналогічними поняттями стосовно власне гимнографічного мистецтва.

Уже сама техніка формування блоку книги під час її написання виявляє певні особливості та уподобання. Зазвичай переписувач заздалегідь виготовляв окремі зошити, які переважно складалися з восьми аркушів, розлінійованих для написання нотного тексту. Це так звані *кватеріони*, де кожний зошит — це чотири аркуші, зігнуті і прошиті наполовину. Рідше трапляються *терціони* — зошити по три аркуші (№ 317, ВМ-417[2]). Кожний новий розділ переписувач намагався починати не лише з нової сторінки чи аркуша, але й з нового зошита; причому навіть

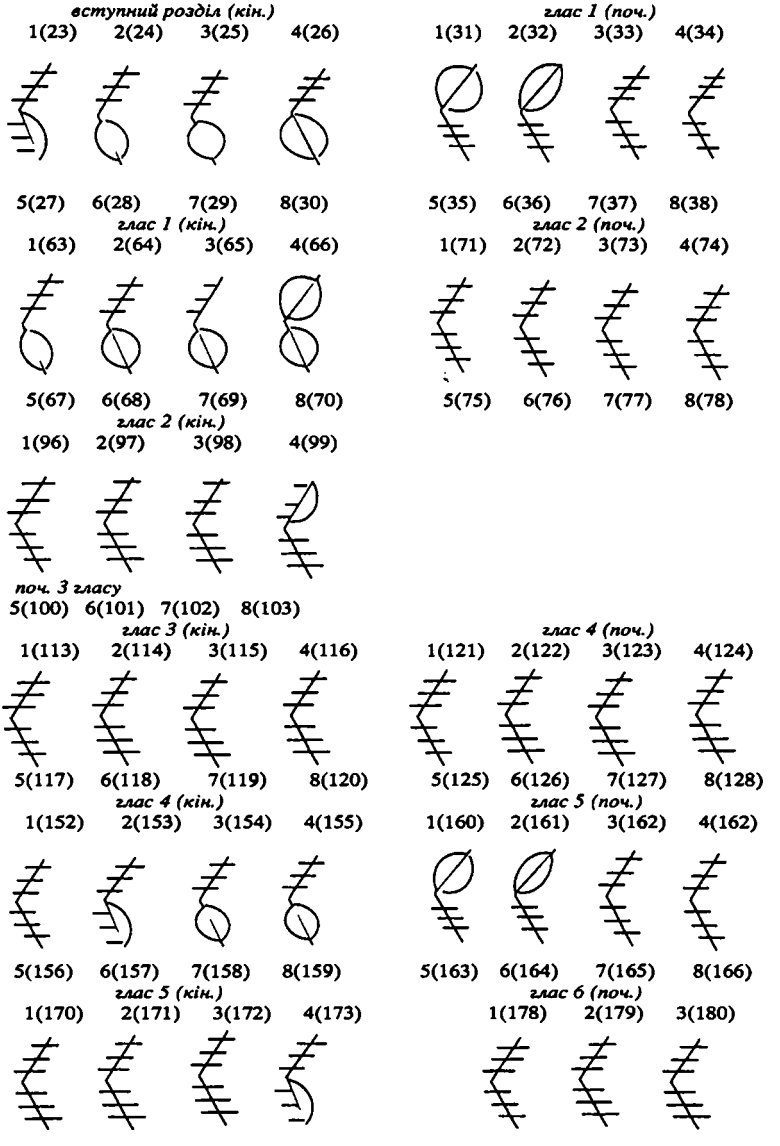
---

[1] Киселева Л. Западноевропейская рукописная книга XIV—XV вв.: кодикологический и книговедческий аспекты.— Ленинград, 1985.— С. 14. Див. також: Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги.— К., 1992.

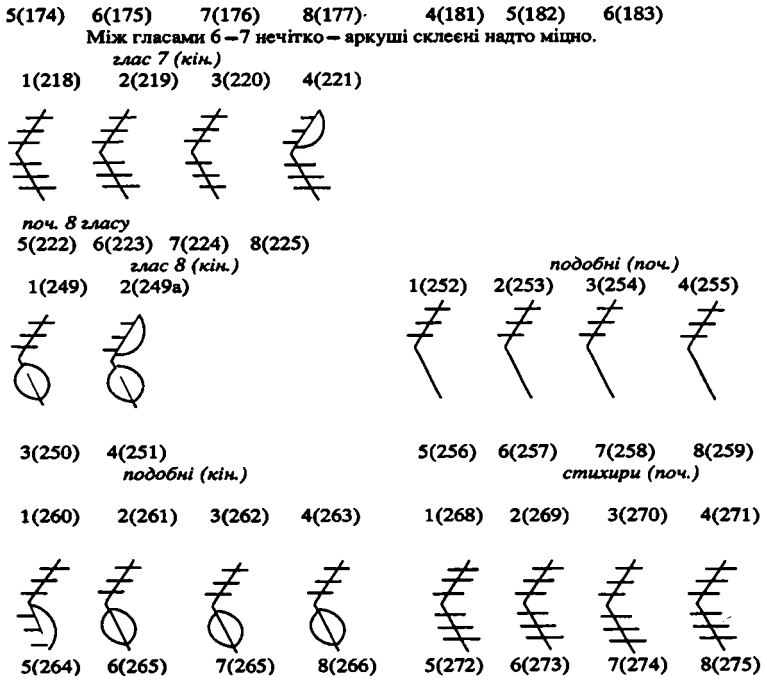
[2] У посиланнях на рукописні Ірмологіони дотримуємося такої послідовности: перша цифра під номером вказує на номер пам'ятки у Каталозі: Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16—18 століть.— Львів, 1996, наступний блок абревіатур — шифр пам'ятки; наприкінці статті подано список прийнятих скорочень.

тоді, коли у попередньому зошиті залишалися уже розлінійовані чисті аркуші*.

Розглянемо схему розташування зошитів на межі розділів в одному з типових Ірмолоїв XVII ст.— Лежайському 1680—1681 рр. (№ 236, НД-103):

* Ці незаповнені переписувачем аркуші часто використовували учні для копіювання піснеспівів з навчальною метою; на них є також чимало маргінальних записів.

Числа 1—8 є номерами аркушів у зошитах; номери у дужках — сучасна нумерація аркушів. Заштриховані аркуші відображають заповнені текстом сторінки, а чисті — обведені дужками. Схематичні зображення зошитів на стику двох розділів добре показують, що кожний новий розділ, за двома винятками, починається з нового зошита. І лише на межі 2 і 3 гласів та 7 і 8 маємо один і той самий зошит; але й тут новий розділ починається з лицевої сторінки аркуша, а попередній залишає останню сторінку зошита чистою. Між вступним розділом і 1 гласом є особливе поєднання зошитів: зошит, який відкриває новий розділ, має повністю чистий перший аркуш та лицеву сторінку другого аркуша, а на звороті того ж другого аркуша — вихідна мініатюра на цілу сторінку. Текст 1 гласу починається з третього аркуша нового зошита. Така ж структура зошитів спостерігається і на межі 4 і 5 гласів; мабуть, переписувач задумував тут також розмістити на звороті другого аркуша зошита мініатюру, що доволі часто трапляється в Ірмолоях — наприклад, у Золочівському (№ 317, ВМ-417), але з якихось причин не здійснив свого наміру. З метою економії аркушів кінець 3 гласу переписувач пише дуже стисло і вкладається повністю у зошит, і тому наступний 4 глас не відділяється чистим аркушем чи навіть сторінкою. Наприкінці 8 гласу після заповнення чергового зошита залишилося ще трохи тексту (на півтора аркуша), і тому переписувач додає неповний зошит з чотирьох аркушів.

Отож переписувач, намагаючись починати кожний новий розділ з нового зошита, все ж прагне до економної витрати паперу. В одних випадках він прискорює темп письма, щоб вкластися у зошит, в інших

додає неповний зошит чи взагалі відмовляється від цього принципу та починає 3 і 7 гласи з другої половини зошита. Обдумуючи переходи з одного розділу в інший, переписувач Ірмолоя 1736 р. Данило Баделовський (№ 736, Худ.-пром.-764) занотував відповідні колоритні записи: **ѹжемъ ѹчинилъ конець и второмѹ гласѹ, треба бачѹ дбаты и третьи завчасѹ** (наприкінці 2 гласу, арк. 71 зв.); **Же малѹю лѣчбѹ ірмосовъ гласъ третіи має стави ѹвесь дошихъ(?) бо четвертыи доганяє** (наприкінці 3 гласу, арк. 92 зв.); **ак четвертыи глас за волею Бґа скончилем, зараз и пятого працы немедлячи сготѣлемъ** (наприкінці 4 гласу, арк. 124 зв.).

У XVIII ст. принцип започаткування кожного чергового розділу новим зошитом дотримується вже не так послідовно, а багато рукописів узагалі його іґнорують (№ 402, НТШ-427), що виразно промовляє за істотний занепад культури книги.

Розвиток нотного Ірмолоя як пам'ятки рукописної книжности зумовив формування і вдосконалення його допоміжного апарату, чимало елементів якого були успадковані з попередньої доби, а також з'являються нові — головно під впливом друкованої книги. Одні елементи допоміжного апарату виникли під час конструювання книги (*сиґнатура, реклама, фоліація, паґінація*), інші — у процесі осмислення тексту, його складових частин та окремих співів (*рубрики, заголовки, титульні аркуші, колонтитули, покажчики змісту* тощо).

Сиґнатура (нумерація зошитів) в Ірмолоях трапляється зрідка — переважно в репрезентативних рукописах і, зокрема, монастирського походження, які виготовлялися з підкресленою дбайливістю[3]. У найдавніших рукописах кінця XVI — початку XVII ст. сиґнатура була частіше — Долинянському (№ 1, арх. Франка-4779), Львівському (№ 2, ВМ-50), Супрасльському (№ 5, І-5391). Вона сприяла правильній послідовності зошитів, що було важливим при брошуруванні книги та формуванні її блоку. У сиґнатурі Ірмолої дотримувалися загальнослов'янської традиції нумерації зошитів — кириличні цифри проставлялися знизу посередині аркуша (№ 275, ОН-236) або ж у правому куті (№ 2, ВМ-50). Зошити, як уже мовилося, становили переважно кватеріони і лише зрідка терціони[4]. У друкованих Ірмолоях сиґнатура є в усіх виданнях.

Вивчення сиґнатури допомагає реконструювати початковий зміст рукопису, виявити втрати та доповнення.

Первісна нумерація аркушів — *фоліація* — в Ірмолоях трапляється зрідка; переважно — в тих же найдавніших та репрезентативних рукописах (№ 41, ДА-350 П). Здебільшого аркуші нумерували кирилицею, пізніше вживали також арабські цифри (№ 898, Син. п.-311). *Паґінації* (нумерація сторінок)[5] в Ірмолоях, за окреми-

---

[3] Іноді в музикознавчій літературі плутають сиґнатуру з паґінацією (див.: Конотоп А. Супрасльский ирмолой 1638—1639 гг. // Памятники культуры. Новые открытия. 1980.— Ленинград, 1981.— С. 236).

[4] Окремі зошити можуть мати різну кількість аркушів, як уже вказувалося. У Львівському ірмолої (ВМ-50) серед основної кількости зошитів-кватеріонів є терціони (зошити 2, 3, 35); у Супрасльському (І-5391) 19-й і 35-й зошити мають по 10 аркушів, тобто є квінтаріонами (щоправда, у 35-му зошиті нині збереглося лише 7 аркушів).

[5] У літературі нерідко фоліацію (нумерацію аркушів) помилково називають паґінацією (пор.: Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки церковнославянских и русских.— Вильно, 1882.— С. 271, 276).

ми винятками[6], немає; використано також її у Львівському першодруці 1700 р.[7]

Фоліація в Ірмолоях розпочинається здебільшого не з самого початку кодексу, а з основного восьмигласного розділу[8]. Не нумерувалися і різні додаткові покажчики наприкінці книги[9]. Така практика властива також стародрукам.

Іноді трапляється подвійна фоліація, де початковий розділ має власну нумерацію аркушів. У списку 1820 р. (№ 1073, Кн.-2082) вжито потрійну фоліацію: арк. I—II (титульний аркуш і вихідна мініатюра), арк. 1—11 (вступний обиходний розділ) і арк. 1—200 (основний зміст книги). У сучасній археографії прийнято проставляти нову фоліацію, незалежно, чи є давня нумерація, чи її немає, що дає змогу оцінювати реальний обсяг рукописів.

Ці начебто деталі мають, проте, важливе значення при оцінці повноти рукописів; незнання та недооцінка їх іноді призводить до неправильних висновків, як це бачимо на прикладі Ірмологіону 1652 р. (№ 103, ДА-346 П.) у праці І. Вознесенського[10]. Російський дослідник уважав рукопис повним на підставі нумерації аркушів, що починалася з восьмигласного розділу, і тому зробив хибний висновок про те, що у давнішій верстві українських Ірмолоїв не було повсякденних („обиходних") співів, які розміщені найчастіше саме у початковому розділі, аркуші якого мають або свою окрему фоліацію, або ж узагалі ненумеровані.

Допоміжну роль у процесі створення книги мала *реклама* — тобто перенесення складу чи цілого слова з однієї сторінки на наступну. У слов'янських рукописах, призначених для читання, реклама мала ще й оповіщальну роль, себто попереджувала читця про наступне слово чи склад. В Ірмолоях така функція перейшла до нотного тексту, де кожна нотна стрічка виписана спеціальними знаками (кустодами або сторожами), і тому тут реклама трапляється рідко[11].

Нотні Ірмолої створили стрункy систему раціональної організації тексту, яка сприяла його кращому розумінню та засвоєнню. Цій меті слугувала сукупність спеціальних засобів: розташування тексту на сторінках, система рубрикацій, заголовків та ініціали, зміни масштабів і темпу письма, система художнього декору, вибір кольорової гами письма і декоративних форм.

Основний текст Ірмолоїв складався з певної кількости розділів, які визначалися системою рубрикацій. Кожний розділ розпочинався з ново-

---

[6] Дзяржавна бібліятэка Беларусі в Мінску, рук. кн. № 091—283.— С. 19—334 (перша нумерація) і С. 1—261 (друга).

[7] Нумерація сторінок — пагінація — настільки нехарактерна для рукописної та стародрукованої книги, що зумовлює типову помилку, коли фактична пагінація (нумерація сторінок) механічно сприймається як фоліація (див., наприклад, опис друкованого Ірмолоя 1700 р. у: Запаско Я., Ісаєвич Я. Каталог стародруків, виданих на Україні.— Львів, 1981.— Кн. 1.— С. 115.— № 752).

[8] Див., наприклад, рукопис ОН-236, в якому первісна фоліація починається з 39 арк. сучасної нумерації, але сигнатура зошитів розпочинає нумерацію з самого початку кодексу.

[9] Винятком є список ВМ-38 (№ 490).

[10] Вознесенский И. Церковное пение Юго-Западной Руси.— Москва, 1898.— Вып. 1.— С. 11.

[11] Виняток див.: Mokslų Universiteto Bibliotekos. Vilnaus, rankraštšių skirius, F-45—67.

го аркуша чи сторінки, причому перша сторінка, як правило, має спуск тексту, а її верхня частина заповнювалася орнаменальними заставками та ініціалами і в'яззю заголовка. Нові тексти та його окремі частини також розпочиналися з орнаментальних ініціалів, а у менших масштабах — кіновар'ю. Тож сторінки нотних Ірмологів мали святковий вигляд. Піднесеного тонусу додавали акуратність почерку словесного і нотного текстів, чіткий ритм чергування нотних стрічок, витіюваті й іноді доволі ефектні закінчення у вигляді розчерків пера тощо.

Загальний вигляд книг пожвавлювався червоним кольором кіноварі, якою писалися ініціальні літери та заголовки, колонтитули та ґлоси. Свідоме поєднання практичної функції заголовків з естетичною випливало як із загальної уяви про красу рукописної книги слов'янсько-візантійського культурного середовища, так і з особливостей українського мистецтва барокової доби. Основний текст займав переважно всю площу сторінки, а з усіх чотирьох боків утворювалися досить великі поля. Сам текст нерідко огортався спеціальними рамками, що інколи доповнювалися орнаментом[12]. Усе це сприяло належній концентрації тексту і створювало відповідний святковий настрій.

Естетичний смак переписувачів Ірмологів засвідчують пошуки ідеальних співвідношень між полем тексту та зовнішніми полями сторінки. „Основний закон полягає в тому,— пише Л. Кисельова,— що висота тексту (чи площі, відведеної під письмо) дорівнює ширині писаного матеріалу (перґаменту чи паперу): при співвідношенні сторінок 2 : 3, що є обов'язковою умовою цього канону, 1/9 частка ширини аркуша утворює внутрішнє поле, 2/9 — зовнішнє, 1/9 частка висоти аркуша — верхнє поле, 2/9 — нижнє. Поле, відведене під письмо, і розміри аркуша пропорційні між собою"[13]. Ці висновки щодо західноєвропейської давньої книги у багато дечому є справедливими і для українських Ірмологів.

Розглянемо ці співвідношення на прикладі Золочівського ірмолоя 1695 р. формату in Q° (№ 317, ВМ-417)*. Розміри аркуша такі: висота 190 мм, ширина 149 мм, площа тексту — 140×108 мм; ширина внутрішнього поля — 13 мм, зовнішнього — 28 мм, верхнього — близько 18 мм, нижнього — 36 мм. Таким чином, співвідношення висоти й ширини — близько 3 : 4; внутрішнє поле співвідноситься з шириною аркуша як 1 : 11, зовнішнє — 2 11. Площа всього аркуша і площа тексту — приблизно як 3 : 2.

Гармонійний зв'язок площі поля, тексту і формату аркуша сприяв утворенню оптимальних пропорцій, що надавало нотним рукописам естетичного вигляду. Очевидно, самі переписувачі здебільшого теоретично не усвідомлювали цих пропорцій, але їх красу відчували і передавали інтуїтивно.

Українські Ірмолої, як слов'янські та візантійські рукописи, не знали такого розмаїття форм розміщення тексту на сторінках, як західно-

---

[12] Наприклад, в Ірмолоях, створених у Києво-Печерському монастирі; див. ілюстрацію стор. 48—49 у статті: Ясиновський Ю. Український нотолінійний Ірмолой як тип гимнографічного збірника: зміст, структура // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Музикознавчої комісії.— Львів, 1993.— Т. CCXXVI.

[13] Киселева Л. Западноевропейская рукописная книга...— С. 34.

* Обрізи аркушів при оправленні книг (іноді кількакратні) деформували первісні розміри аркушів, тому у висновках щодо пропорцій повинна враховуватися ця обставина.

європейська книга[14]. Текст в Ірмолоях розташовувався в одну колонку по 8—10 стрічок на сторінці; *кантичкові* формати мали в середньому по 5 стрічок. І лише два списки мають текст у дві колонки: Софійський середини XVII ст. (№ 60, Кн.-2097) та ще один того ж часу (№ 108, Разум.-90)[15].

Конфігурація тексту на сторінках змінювалася, як про це уже йшлося, лише на початкових сторінках нових розділів, а також на прикінцевих сторінках розділів, текст яких нерідко мав форму перевернутої піраміди (наприклад, у списку Стефана Селецького; № 249, НД-123). Ритм тексту порушували і динамізували внутрітекстові мініатюри.

З метою концентрації уваги на важливих елементах тексту на полях розміщували *ґлоси* та *інтерполяції*. Ґлоси, звичайно, писали кіновар'ю й нерідко огортали орнаментальними рамками. Вони повідомляли співакові назви жанрів, їх гласову приналежність, спосіб виконання чи естетичну оцінку, а також порядок розташування у службі; є тут і вказівки на напіви, нумерація пісень у канонах тощо[16].

Рідше трапляються *інтерполяції*; вони характерні для списків, створених з особливою повнотою і докладністю (мабуть, з навчальною метою). Це виписки з Типіконів про особливості виконання того чи іншого співу в різних службах (№ 50, Універс.-20 М), виписки з різних літургійних книг коротких піснеспівів без нот, які виконувалися наближено до речитативу: наприклад, прокимни у Золочівському ірмолої (№ 317, ВМ-417, арк. 40 та ін.), *величання* на 9-й пісні канонів (№ 928, ЛІМ, Рук.-90).

Організуючим елементом у кодексах були також *колонтитули*, які інформували про назви служб, піснеспівів, вказівки на напіви, гласову приналежність тощо. Колонтитули також писали кіновар'ю.

Система колонтитулів і ґлос сприяла швидкій орієнтації співця-практика та учня у складних переплетеннях змісту Ірмолоїв. Одночасно практична функція колонтитулів і ґлос робила виразнішим текст Ірмолоїв, збагачувала його ошатність.

У цілісній організації Ірмолоїв важливе місце належить *титульним аркушам*, які сформувалися під впливом друкованої книги. До їх появи інформація про назву книги та її автора, дату і місце створення кодексу та ім'я переписувача містилася у *колофонах*, себто заключних рядках книги після основного тексту. Відголоски такої традиції трапляються і в нотних Ірмолоях: **Сооружися сеи Ярмолои многогрѣшным рабом Божиимъ Стефаном Селецким в Новосѣлках року Божия 1682 мѣсяца июня 23 дня** (№ 249, НД-123, арк. 406). Подібну інформацію можна знайти і в середині рукописів наприкінці окремих розділів: „Roku 1699 miesąca marca

---

[14] Киселева Л. Западноевропейская рукописная книга...— С. 40—43.

[15] М. Бражников помилково вважав, що текст у дві колонки є типовою рисою українських Ірмолоїв, орієнтуючись, очевидно, на список Разумовського № 90 (див.: Бражников М. Певческие рукописи собраний Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского // Рукописные собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Описания.— Москва, 1960.— С. 8).

[16] Для прикладу вкажемо на ґлоси Лежайського ірмолоя (№ 246, НД-103); назви жанрів — *киноник* (арк. 9), місце в службі — *по євангелію* (арк. 4 зв.), спосіб виконання — *потрикротное* (арк. 4 зв.), назви напівів — *печерское, болгарское* (арк. 2 зв., 8), назви свят — *Успеніе Пресвятой Бци* (арк. 41).

d[nia] 7 dokączyłem w monastyry Domaszowskim. Ieromonach Anatoli Zeraszkewicz rodem z Jaworowa" (№ 331, F-613, арк. 258).

Титульний аркуш у переважній більшості рукописних Ірмологів є початковим аркушем кодексу, а на його звороті часто розміщена вихідна мініатюра — цар Давид з псалтерієм, що символізує пам'ятку як співочу книгу. І лише зрідка титульний аркуш є дещо далі від початку кодексу — наприклад, на аркуші 15-му у Золочівському ірмології (№ 317, ВМ-417), на аркуші 32-му в Супрасльському (№ 5, 1-5391); в обох випадках усі аркуші до титульного є додатковими і вплетені, очевидно, під час оправлення.

У найдавніших списках основний текст нерідко починається відразу з першого аркуша і початковий текст інформує про назву рукопису: **Съ Богом почнѣмъ Ермолон дагматъ гласъ 1** (№ 2, ВМ-50, арк. 1) або ж така інформація розпочинає зворот першого аркуша: **Ермолои твореніе Іоана Дамаскіна. Книга глаголемая Ірмолои твореніе Іоана Дамаскіна, догматик, глас 1** (№ 17, О-17).

Як пише Яким Запаско, титульні аркуші в українських рукописах майже невідомі й утверджуються під впливом друкованої книги щойно у XVIII ст.[17] Проте наш матеріал засвідчує інше: утвердження титульного аркуша в українській рукописній книзі настало вже у другій половині XVII ст. А вперше титульний аркуш з'явився ще раніше — у 1601 р. (Супрасльський ірмолой, № 5, 1-5391). Цей титульний аркуш узагалі — на значній хронологічній відстані від традиційного титулярію українсько-білоруських Ірмологів; наступний титульний аркуш бачимо рівно через 50 років — у Кутеїнському ірмології 1651 р. (№ 102, ДМБ-4574). Надалі титулярії з'являються регулярно й утверджуються остаточно: 1652 р. у Білому Ковелі (№ 104, Син. п.-1368), 1651—1653 рр. Матфея Заплатинського (№ 105, БА-275), Віленський 1653 р. (№ 106, Син. п.-33), Спасівський 1657 р. (№ 109, Акс.-10781) і т. д.

Інформація титульних аркушів Ірмологів містить три основні блоки: назву кодексу, загальний перелік змісту та імен творців гимнографічних піснеспівів і вихідний літопис. Форма записів у загальних рисах зберігає усталені форми колофонів: традиційне звернення до Бога, назву книги та імена авторів основних розділів і піснеспівів, імена замовника та переписувача, час і місце написання, засвідчення смиренности переписувача, прохання про молитву за нього та висловлення радости з нагоди завершення праці над книгою[18]: В Ірмологях ця звична форма титулярію набула певного уточнення, викликаного як специфікою співочої книги, так і подальшим розвитком рукописної книжности та помітним впливом друкованої книги. Останнє позначилося у винесенні в титулярій вичерпних вихідних даних про місце і дату створення та ім'я творців кодексів.

Важливим аспектом інформації титульного аркуша є його самоназва — Ірмолой, зрідка Єрмолой (№ 2, ВМ-50; № 503, Петр.-323), або ж грецизована форма Ірмологіон (№ 329, БА-254). Українські та білоруські списки, створені у Росії, іноді мають російську назву Ірмолог, як це бачимо в Ірмологях Гаврила Головні (№ 894, ДА-351 П, № 938, ОЛДП, F-511).

---

[17] Запаско Я. Мистецтво книги на Україні в XVI—XVIII ст.— Львів, 1971.— С. 29; його ж. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга.— Львів, 1995.

[18] Карский Е. Славянская кирилловская палеография.— Москва, 1928.— С. 276—280.

Самоназва Ірмолой в Україні міцно ввійшла у всенародну практику й сприймалася як явище національної культури. Але, усвідомлюючи умовність такої назви, переписувачі часто уточнювали її на титульних аркушах: **Ирмолои или Соборник** (№ 246, НД-103), **Ірмолои си есть Осмогласник** (№ 739, ОН-519; друк 1700 р.) чи **Ирмолои еже есть Осмогласник** (№ 254, Q-208; № 317, ВМ-417), **Ірмолои сирѣч Осмогласнік єлинскн же Параклит** (№ 558, F-254); **Ірмологіон сирѣчь Катавасія** (№ 697, ЛІМ, рук. 86), **Ирмологіон или составленіе пѣснеи** (№ 329, БА-254), **Ирмологіон сирѣчь Пѣснословник** (друк 1709 р.) або **Ирмологіон сирѣчь Пѣснословник** (№ 330, Петр.-123), **Ирмологионъ сирѣчь Гимнослов** (№ 239, BCS, Ms-10846) та інші. Зрідка вживалися й інші найменування — наприклад, у Львівському ірмолої 1699 р. **Ірмосопсалът** (№ 333, ХНБ-819148).

Одразу ж за назвою збірника в титуляріях викладено зміст основних розділів та вказуються імена їх творців. Так, у Лежайському ірмолої 1680—1681 рр. читаємо на титулі: **Ірмолои или Соборник догматов и ирмосов празником господскнм, богороднчным и нарочнтым святым, и нинаго напѣлу по чнну церковному** (№ 246, НД-103); у Сосницькому ірмолої 1699 р. такий перелік має стислішу форму: **Ирмолои или Пѣснословесник, съдержан в себѣ пѣніе ірмосов и подобнов и стыхир на праздніки** (№ 330, Петр.-123). Перелік імен авторів співів та циклів бачимо в Дорогиницькому ірмолої 1653 р.: **Ірмолои со Богом начинается, твореніе Іоанна Дамаскина і прочнх твореніях нх Іоанна Монаха, Андрея Крытскаго, Стефана, Германа, Іосифа** (№ 105, БА-275). Найчастіше вживається короткий перелік основної суті змісту: у Супрасльському ірмолої — **Ирмолои твореніе преподобного отца нашего Іоана Дамаскіна** (№ 5, 1-5391), у списку 1686 р. (№ 254, Q-208), Золочівському (№ 317, ВМ-417), у друкованому 1709 р., Львівському ірмолої 1679 р.— **Ирмолои сдержан в севѣ чин церковнаго пѣнія на всякy потребy** (№ 243, ОН-235).

У заключній частині титулярію, як уже мовилося, повідомляються основні вихідні дані рукопису: дата, місце створення та ім'я переписувача.

Отож, українські та білоруські Ірмолої, за деякими винятками, мають вичерпні вихідні дані. Проте численні механічні пошкодження призвели до втрат титульних аркушів, а з ними загубилися і вихідні дані у багатьох пам'ятках збереженого фонду Ірмолоїв. Тож можна стверджувати, що український Ірмолой є унікальним типом кодексу слов'янської рукописної книжности, де сформувався стійкий канон вихідного літопису. А це значно полегшило їх розшуки та ідентифікацію у величезній масі східнослов'янських нотованих рукописів.

Зміцненню композиційної єдности Ірмолоїв сприяли різноманітні Скари, Реєстри та Укази, а також Пасхалії, Індикти, Ключі та інші хронологічні й астрономічні таблиці, що добре орієнтувало співців-практиків та учнів у репертуарі пісенних книг. Скари сприяли усвідомленню єдности гимнографічного репертуару в межах річного церковного календаря та зміцнювали структурну організацію кодексу. Очевидно, тут відчувається вплив друкованої книги, проте іманентний розвиток української церковної монодії з виразною диференціацією у виборі пісенного репертуару також формував потребу чіткої структурної організації, зокрема, у плані створення відповідних покажчиків змісту.

У Скарах головну увагу відведено ірмосам, які були найчисленнішим гимнографічним жанром і посідали провідне місце в церковному співі. Вибраний характер українських пісенних кодексів зумовив і вибірковість репертуару ірмосів — переважно до канонів празників та улюблених свят. У Скарах вказувався широкий спектр використання ірмосів, що значно полегшувало їх пошук у зв'язку з певними святами та службами. Слід також зауважити, що в Ірмолоях ірмоси розташовували здебільшого за гласами, що ускладнювало їх пошуки. Тож наявність Скари допомагала швидко віднайти потрібні ірмоси.

Скари властиві насамперед репрезентативним спискам та монастирського походження, де створювали великі за обсягом кодекси. Здебільшого вони розміщені наприкінці книг, але трапляються і на початку (№ 5, І-5391; № 321, Q-277). У XVIII ст. Скари іноді наближаються до майже сучасних форм оглавлень — наприклад, *Оглавленіє* в Ірмолої Гаврила Головні (№ 894, ДА-351 П., арк. V—VII). Іноді переписувачі копіювали Скари з інших за змістом рукописів і стародруків і пристосовували їх до потреб Ірмолоїв: **Сіа скара або (!) реєстр списася с Триоди постнои и цвѣтнои друкованих киовскнх року божія от створенія свѣта 7160, а от рождества Христова 1652-го мца апріля 2 дня** (№ 103, ДА-346 П., арк. 338)[19].

Часто Скари доповнювалися іншими статтями, переважно хронологічно-астрономічного змісту — Круг сонця, Пасхалія, Лунне тєчєніє, Індикт та іншими, які сприяли глибшому усвідомленню складної хронології церковного календаря. У цих статтях іноді трапляються цінні відомості про місцевих святих. Це вимагає уважного перегляду та опису цих розділів, на що звертав увагу ще Іван Огієнко[20]; самі ж співи місцевим святим в українських Ірмолоях трапляються зрідка. Нижні дати в Пасхаліях можуть слугувати підставою для точного датування, якщо немає титульних аркушів чи інших відповідних записів переписувача. Оскільки дати на титульних аркушах переважно фіксують час завершення праці над кодексами, то Пасхалії, особливо ж ті, що розміщені на початку кодексів, можуть уточнювати дату початку праці над рукописом. Таким способом нами встановлено дату створення Жировицького ірмолоя — 1649 р. (№ 51, І-3367, арк. 401).

Важливе місце в осмисленні цілісного змісту Ірмолоїв та їх структурної організації посідають „Предословія"[21]. Здебільшого це стисле звертання переписувача **ко пѣвцем церковным** (№ 734, ХНБ-819158), де йдеться про сенс церковного співу та його історію, богословська й естетична оцінки, причини та умови створення кодексу, характер і зміст редагування (переважно стосовно літературного тексту) тощо. В Ірмолоях Предословія з'являються під впливом друкованих книг і досить пізно — щойно у XVIII ст.; до винятків належать **Предмовн к боголюбфивому пѣвцу**

---

[19] Інші приклади подібних заголовків: **Реєстр списанін праздников господскнх и нарочитнх святых при храмѣ святителя Николая весн Олѣевн року божія 1766** (№ 948, Син. п.-18); **Скара для прутшого виналѣку** (№ 315, F-658).

[20] Огієнко І. Як описувати рукописи (методологічно-критичні уваги) // Byzantinoslavica.— 1932.— Roč. IV.— S. 190—194.

[21] Джерела „Предословій" також, очевидно, містяться у стародрукованій книзі (пор.: Сазонова Л. Украинские старопечатные предисловия конца XVI — первой половины XVII в. // Русская старопечатная литература.— Москва, 1981.— С. 180—190).

Ірмолоїв, створених у Манявському скиті 1675—1676 рр. та 1684 р.[22] Цілком можливо, що появу таких передмов стимулювали нотні першодруки, в яких є досить розлогі *Предословія* і яких нерідко копіювали переписувачі Ірмолоїв.

Наприкінці Ірмолоїв іноді можна знайти вихідний літопис та післямову до співців з проханням про виправлення можливих помилок (№ 111, Петр.-96, арк. 374 зв.; № 317, ВМ-417, арк. 472 зв.), що вказує на неперервний зв'язок з давньою традицією слов'янської та руcько-української рукописної книжности.

У процесі свого розвитку Ірмолой виразно перетворювався у практичний посібник з нотної грамоти. Широке побутування у шкільному середовищі зумовило появу спеціальних нотних азбук. Проте, на відміну від кулизм'яної нотної книжности, де азбуки з'являються уже в XV ст.[23], в Ірмолоях азбуки належать до XVIII—XIX ст. і переважно у вигляді пізніших доповнень[24]. **Алфавѣт Ірмологісанія** як коротка нотна азбука вперше з'явився у почаївських нотодруках і копіювався у рукописних Ірмолоях. Виняток становить Ірмолой кінця XVII — початку XVIII ст., створений, мабуть, у Харківсько-Курязькому Преображенському монастирі (№ 383, Текущие пост.-717). На аркуші окремої пізнішої нумерації (на початку, арк. I—V) архимандритом монастиря Онуфрієм вписана **Наука о нотѣ**. Азбука подає короткі відомості з музичної грамоти і партесного багатоголосся, а текст супроводжується декількома віршами.

Практичне спрямування Ірмолоїв, їх широке побутування в учнівському середовищі зумовили включення до кодексів додаткових текстів — нотних і без нот. Це насамперед пізніші копії популярних гимнографічних піснеспівів, які учні вписували в Ірмолої з метою вправ у написанні нотних текстів. Трапляються також духовні пісні, передовсім колядки та інші. Серед духовних пісень в Ірмолоях поширені в Україні „Ой, хто, хто Николая любить" (№ 463, Q-221, арк. 170 зв., без нот), „О всепітая мати" з вказівкою *пісньбарская* (№ 657, ЦДІАЛ, Рук. 4361, арк. 100); цілий блок пісень з Богогласника знаходимо у списку НД-376 (№ 534)[25]. З нотним текстом такі пісні трапляються рідше — наприклад, „Єй, не рік, не два" (№ 596, НТШ-276, арк. 190). Трапляються й записи світських пісень: „Бил мене муж" (№ 457, НД-107, арк. 48 зв.), *посполитиє козачиє* — „Меже плечей" (№ 294, Син. п.-1079, на верхній оправі).

В Ірмолоях можна знайти також записи партесних композицій. Найдавніший такий зразок є в Супрасльському ірмолої 1638—1639 рр. (№ 46,

---

[22] Biblioteca Centrală de Stat. Bucureşti, Ms slav.-10846 та Ms slav.-10845 (Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої...— С. 209.— № 239; С. 217.— № 252). Факсимільне відтворення цих „Предмов" див.: Тончева Е. Манастирът голям скит — школа на *българский роспев*. Скитски *български* ирмолози от XVII—XVIII в.— София, 1981; транскрипція „Предмови" Ірмолоя 1675—1676 рр. див.: Ясиновський Ю. Манявський скит в історії української музики // Музика Галичини / Musica Galiciana.— Львів, 1999.— Т. II.— С. 39—40.

[23] Бражников М. Древнерусская теория музыки.— Ленинград, 1972.— С. 25—26.

[24] Див., наприклад, **Алфавѣт Ірмологісанія**, вписаний до Ірмолоя останньої чверти XVII ст. відомим співцем і вчителем церковного співу середини XIX ст. Симеоном Рибаком (№ 205, ВМ-28, арк. 1—2 зв.).

[25] Свенцицкий И. Церковно- и русско-славянские рукописи Публичной библиотеки Народного Дома во Львове // Известия Императорской академии наук по отделению русского языка и словесности.— Санкт-Петербург, 1904.— Т. IX, кн. 3.— С. 382.

MUB, F-19—116, арк. 15 зв.)[26]. З інших фраґментів відзначимо триголосе „Хваліте Господа" (№ 489, F-271, арк. 171), партії альта і тенора „Воскресенія день" (№ 728, Акс.-2601, арк. 143—144), Херувимської пісні (№ 209, F-604, арк. 86-а—86-б).

Важливим доповненням в Ірмолоях є віршовані тексти, які разом з художнім оформленням та різноманітними формами розміщення основного тексту збагачують естетичне наповнення пісенної нотної книги. Найчастіше такі вірші містяться в мініатюрах у вигляді епіграм на теми сюжетної канви. Вірші присвячувалися царю Давидові-псалмопівцю, Йоанові Дамаскину та іншим. Більшість з них, мабуть, не є надто оригінальними — вони мандрують з рукопису в рукопис і стали надбанням широкого співочого середовища. Але деякі з них — цікаві і свідчать про неабияку поетичну майстерність їх авторів Григорія Залеського (№ 317, ВМ-417), архимандрита Харківсько-Курязького Преображенського монастиря Онуфрія (№ 383, Текущие пост.-717) та інших. Найчастіше вірші містяться на фронтисписі у вихідній мініатюрі, що властиве українським стародрукам[27]

Опрацювання кодикологічних аспектів нотолінійних Ірмолоїв істотно доповнює розуміння цієї проблематики на українському матеріалі і, можливо, інспірує не надто часте звернення учених-археографів до проблематики рукописної книги.

Список
скорочень назв фондосховищ і збірок

арх. Франка	— Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, від. рукописів, ф. 3 (І. Я. Франко)
БА	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 6 (Богословська Академія)
ВМ	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 3 (Василіянські монастирі)
ДА	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, ф. Духовні академії
ДМБ	— Дзяржаўный музей Беларусі
Кн.	— Києво-Печерський історико-культурний заповідник, ф. Книги
ЛІМ	— Львівський історичний музей, збірка рукописів
НД	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 2 (Народний Дім)
НМЛ	— Національний музей у Львові
НТШ	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 1 (НТШ)

---

[26] Херувимська пісня; див.: Герасимова-Персидська Н. Хоровий концерт на Україні в XVII—XVIII ст.— К., 1978.— С. 13; Конотоп А. Супрасльский ирмологий 1638—1639 гг. // Памятники культуры. Новые открытия. 1980.— Ленинград, 1981.— С. 238.

[27] Колосова В. Функції віршів в українських стародруках кінця XVI — першої половини XVII ст. // Українське літературне барокко.— К., 1987.— С. 144—155.

ОЛДП	— Российская национальная библиотека. Санкт-Петербург, отд. рукописей и редких книг, ф. Общество любителей древней письменности
ОН	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 9 (Окремі надходження)
Петр.	— Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів, ф. 77 (А. Петрушевич)
Разум.	— Российская государственная библиотека. Москва, ф. Разумовского
Син. п.	— Государственный исторический музей в Москве. Синодальное певческое собрание
Текущие пост.	— Библиотека Российской Академии наук. Санкт-Петербург, отд. редкой и рукописной книги
Універс.	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, ф. Університет ім. св. Володимира в Києві
ХНБ	— Харківська наукова бібліотека ім. Короленка
ЦДІАЛ	— Центральний державний історичний архів України у Львові, збірка рукописів і стародруків
Худ.-пром.	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, ф. Художньо-промисловий музей у Києві
I	— Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, ф. Перший відділ
Akc.	— Biblioteka Narodowa w Warszawie, zb. Akcesja
BCS	— Biblioteca Centrală de Stat. Bucureşti
MUB	— Mokslų Universiteto Bibliotekos. Vilnaus, rańkraštšių skirius
F, Q, O	— Національний музей у Львові, від. рукописів і стародрукованої книги. Збірка рукописів

Сергей ЯКОВЕНКО

Институт российской истории РАН (Москва. Россия)

МАТЕРИАЛЫ ИТАЛЬЯНСКИХ АРХИВОВ И БИБЛИОТЕК ПО ИСТОРИИ УКРАИНЫ. ИЗУЧЕНИЕ И ПУБЛИКАЦИЯ

Сегодня уже можно с уверенностью говорить о том, что те „разрывы" в изучении истории Церкви, которые существовали в отечественной исторической науке, в значительной степени преодолены. Достоянием исследователей стало большое количество общих и специальных работ, опубликованных документов.

Важное место среди них занимают материалы итальянских архивов и библиотек по истории Церкви в Украине. В 50—70-е годы XX в. церковными историками диаспоры были опубликованы две большие документальные серии документов Ватиканских архивов, отражающие историю унии, Греко-Католической Церкви[1]. Первая насчитывает около 55 томов. Издание было предпринято по инициативе оо. василиан[2]. Вдохновителем и неутомимым тружеником в исполнении этого проекта был о. Атанасий Великий[3].

Второе документальное собрание состоит из 14 томов[4]. Оно было задумано греко-католическим митрополитом Андреем Шептицким, который во время своих поездок в Рим самостоятельно занимался сбором документов в архивах. Однако другие обязанности, особенно его пастырская деятельность, не давали возможность полностью посвятить себя этому занятию, поэтому он обратился к о. Кириллу Королевскому (французу, настоящее имя которого Charon) с просьбой продолжить работу. В результате многолетних архивных поисков о. Кирилл Королевскоий собрал большую коллекцию римских документов по истории Греко-Католической Церкви.

---

[1] Documenta romana ecclesiae catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae; Monumenta Ucrainae Historica.— Romae, 1964—1977.— T. I—XVI.

[2] Общую характеристику издательской деятельности василиан см.: Крив'як Б. Видавничо-просвітницька діяльність василіянського чину в Україні // Київська Церква (Київ; Львів).— 1999.— № 4.— С. 34—40. Общую историю василиан см.: Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Anno centesimo reformatione Dobromylensis vertente (1882—1982).— Romae, 1982. Специальный том „Записок ЧСВВ" посвящен столетнему юбилею Добромыльской реформы василиан: Патрило І., ЧСВВ. Нарис історії Галицької Провінції // Записки ЧСВВ.— Рим, 1982.— Т. XI (XVII).— Вип. 1—4.— С. 43—130 (см.: об издательской деятельности с. 120 и далее).

[3] См. о нем, о его проекте издания документов римских архивов: Пріцак О. О. Атанасій Великий, ЧССВ — археограф // Записки ЧСВВ.— Рим, 1985.— Т. XII (XVIII).— Вип. 1—4.— С. 58—68.

[4] Monumenta Ucrainae Historica.

Опубликованные документы уже давно попали в поле зрения исследователей. Были охарактеризованы и те принципы, которыми руководствовались издатели этих серий[5].

Таким образом, к настоящему времени мы имеем в своем распоряжении и сами издания, и хотя бы их краткие характеристики.

Поэтому речь может идти о том, чтобы к уже достаточно полной картине добавить некоторые детали, которые тем не менее в некоторых случаях проясняют всю картину.

Если считать, что первым, кто начал публиковать материалы римских архивов по украинской церковной истории был Холмский епископ Яков Суша (1610—1683)[6], то их издание насчитывает уже более двух столетий. Естественно, что при отборе и публикации использовались разные принципы. Часто они отражали различные идеологические позиции.

При всей сложности провести какие-то грани (в том числе хронологические) все же можно сказать, что принципиальное значение имело открытие Ватиканского архива для исследователей в 1881 г.

Украинские историки „почти" не отреагировали на это событие, но именно „почти", поскольку работа в архиве В. Антоновича, С. Томашевского, митрополита А. Шептицкого, а затем публикация собранных материалов были результатом этой акции Апостольского Престола.

Цель данной работы — дать краткий перечень тех материалов, которые касаются истории Украины: кто, где и когда изучал и публиковал документы итальянских архивов и библиотек по этой теме. Поскольку первые публикации появились в XVII в., этим и определяется нижняя хронологическая грань данной темы. Характер самого материала (документы по истории Церкви), его происхождение и местонахождение (в значительной степени Ватиканский архив), специфика истории и географического положения Украины определили заинтересованность в этих материалах представителей различных исторических, историографических школ и направлений (польские, русские и собственно украинские историки). Поскольку речь идет об изучении этих материалов на протяжении, по меньшей мере, двух столетий, это определило различные историографические и археографические подходы в их изучении и публикации.

Заинтересованность своей историей на определенном этапе привела к началу публикации источников.

Естественно, что в первую очередь в поле зрения историков попадали документы и материалы отечественных архивов и библиотек.

Важной вехой, обозначившей переход от простого собирания на новый уровень в изучении и публикации документов, стала организация постоянно действующих археографических комиссий.

„В 1828 г. Академия наук утвердила разработанный П. М. Строевым проект Археографической экспедиции, деятельность которой, охватив значительную территорию Европейской России (12 губерний), продолжалась до 1834 г. Работой руководил П. М. Строев, ближайшим помощником которого был Я. Бередников. Создавшееся в результате обширное

---

[5] Пріцак О. О. Атанасій Великий...; Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого (Огляд видань римських джерел з історії української церкви) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 2. Український археографічний збірник. Т. 5.— К., 1993.— С. 6—14.

[6] Плохій С. М. Від Якова Суші до Атанасія Великого...— С. 6—7.

собрание рукописей вызвало необходимость в превращении Археографической экспедиции в Археографическую комиссию, открытую в 1837 г. в качестве постоянного органа при Министерстве народного просвещения. В дальнейшем комиссия превратилась в основной центр по собиранию и публикации письменных источников. Важные публикации были посвящены актовым материалам: это „Акты археографической экспедиции", собранные во время деятельности экспедиции (четыре тома), и „Акты исторические" (пять томов), вскоре пополнившиеся „Дополнениями к Актам историческим" (12 томов)"[7].

„Наряду с центральной Археографической комиссией в 1843 г. возникла Киевская Временная археографическая комиссия для разбора древних актов..."[8] Результатом ее деятельности стала публикация большой документальной серии „Архив Юго-Западной России".

Важным этапом в развитии украинской археографии стало затем создание Археографической комиссии НТШ, основанной по инициативе М. Грушевского (1895)[9]. М. Капраль обращает внимание на то, что Археографическая комиссия НТШ была создана не в 1894 и не в 1895 г., а 16 января 1896 г.[10]

В задачу Комиссии входила также публикация памятников истории Церкви, организация археографических экспедиций в Галиции и за границей[11].

Важный этап в развитии украинской археографии начался после возвращения М. Грушевского в Украину в 1924 г. (до начала 30-х гг.). Однако деятельность Археографической комиссии (АК УНТ, АК ВУАН) не включала публикации материалов по интересующей нас теме[12].

---

[7] Историография истории СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции / Под ред. В. Е. Иллерицкого и И. А. Кудрявцева. Изд. 2-е, испр. и доп.— Москва, 1971.— С. 111.

[8] Там само.— С. 111—112. О деятельности Киевской археографической комиссии см.: Пятидесятилетие Киевской Комиссии для разбора древних актов. Историческая записка ее деятельности (1843—1893).— К., 1893; Грушевський М. П'ятдесятиліття Київської Археографічної комісії // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далее — Записки НТШ).— Львів, 1894.— Т. III.— С. 211—221; Журба О. І. Київська археографічна комісія: 1843—1921. Нарис історії і діяльності.— К., 1993.

[9] Общий очерк развития украинской археографии см.: Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1. Український археографічний збірник. Т. 4.— К., 1992.— С. 9—18. Общий очерк истории Археографической комиссии НТШ см.: Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. (Нарис історії діяльності) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4. Український археографічний збірник. Т. 6/7.— К., 1999.— С. 56—76.

[10] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка...— С. 72.

[11] Там само.— С. 56.

[12] См.: Кіржаєв С. М. Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?) // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 3/4.— С. 77—86. Археографическая комиссия ВУАН „остаточно сконституювалася 13 травня 1921 р. (затверджена 18 травня) внаслідок злиття Київської комісії для розбору давніх актів (1843) та археографічного осередку УНТ (1913), Комісії для видання пам'яток письменства, мови й історії при І відділі (1919). Після смерті голови комісії акад. В. С. Іконнікова 15 березня 1924 р. головою був обраний М. С. Грушевський, який, ввівши в комісію ряд дійових співробітників, надзвичайно активізував її роботу. Були знову розгорнуті археографічні експедиції і розвідки по Україні, в Москві, Ленінграді, Кракові, Варшаві, Львові, Берліні (завдяки обраним зарубіжним членам — М. Кордубі, В. Герасимчуку)". (Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність.— К., 1993.— С. 172.) Археографическая дея-

Археографическая деятельность М. Грушевского стала результатом специального изучения в работе Б. Крупницкого[13].

Однако история Церкви, отношений между Украиной, Церковью в Украине и Святым Престолом не являлись предметом специальных археографических исследований и публикаций украинских историков. По крайней мере, они не были органично связаны с традицией издания „ватиканских" материалов, которая уже в XIX в. существовала в российской, польской исторической науке, в публикациях префекта Ватиканского архива А. Тейнера.

Например, документы, изданные в „Актах исторических" А. Тургенева, использовались в различных исследованиях, однако не послужили основой для дальнейшей работы украинских историков. Возможно, это можно объяснить, хотя бы отчасти, тем, что украинская историческая наука и археография долгое время развивались не столько как самостоятельная национальная археография, сколько „в тени" ее соседей: российской, польской, австрийской, немецкой исторической науки. Предпринимать какое-либо обширное самостоятельное издание в этих условиях было не очень целесообразно. Не было понятно, каков мог бы быть характер исследований в этой области и соответственно характер публикаций.

В рамках деятельности Киевской археографической комиссии ее серийное издание представляло собой по преимуществу публикацию актовых материалов под названием „Архив Юго-Западной России".

Ситуация, при которой Украина фактически лишалась ее самостоятельного исторического прошлого, была характерна не только для российской или польской историографии. В обширной публикации документов и материалов Ватиканского архива, предпринятой по инициативе префекта архива А. Тейнера[14], документы, касающиеся Украины, не выделены в отдельную группу, а все издание носит название „Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia" (далее — VMPL).

В предисловии к первому тому этого издания говорится о той роли, которую сыграли венгры и поляки под руководством Католической Церкви, Римских Понтификов по освобождению Европы от турецкого ига: „Nobilissimae Hungarorum et Polonorum gentes, iam inde cum ferocissimi Mahumeti sectatores Europam depopulationibus implerent, validissima Christianitatis propugnacula semper extiterunt [...] Occidentem non

---

тельность комиссии, как об этом можно судить на основании указанной выше работы (Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia...— С. 172—176), не включала в себя издания иностранных материалов по истории Украины.

[13] Krupnycki B. Die archäeographische tätigkeit M. Hruschevs'kyjs // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.— Breslau, 1935.— Bd. 11.— Heft 3/4.— S. 610—621 (то же на украинском языке: Крупницький Б. Археографічна діяльність М. Грушевського // Історія української археографії: персоналії.— К., 1993.— Вип. 1). См. также: Едиційна археографія в Україні у XIX—XX ст.: Плани, проекти, програми видань.— К., 1993.— Вип. 1.

[14] См. о нем: Jedin H. Augustin Theiner. Zum 100. Jahrestag seines Todes am 9. August 1874 [Hildesheim, A. Lax, 1973].— S. 134—186 (отд. оттиск из: Archiv für schlesische Kirchengeschichte. Bd. 31).

semel a fera Turcarum tyrannide, obstupescente et plaudente orbe Christiano, liberarunt"[15].

А. Тейнер осуществил еще ряд крупных изданий документов Ватиканского архива, однако, ни одно из них не было посвящено специально Украине[16]. Очевидно, речь могла идти скорее о более крупных государственных образованиях — например, Российская, Австрийская империи.

В том, что касается интересующего нас вопроса, большую часть материалов, в той или иной степени касающихся Украины, представляли папские буллы и бреве. Они были не очень многочисленны, и значительная часть их была опубликована в сборниках Тургенева и Тейнера.

Большая часть новых материалов содержалась в фонде Польской нунциатуры Ватиканского архива (Archivio Segreto Vaticano. Nunziatura di Polonia). Изучение, а затем и публикация переписки папских нунциев в Польше начались уже в конце XVIII в. Материалы, собранные Я. Альбертранди[17], легли, в частности, в основу издания Э. Рыкачевского[18].

Затем был предпринят целый ряд публикаций, основанных на изысканиях отдельных исследователей. Эти работы велись также историками России[19] и Польши.

Археографические исследования историков Украины были сосредоточены в первую очередь на изучении и издании актовых материалов. Важное место в этой работе принадлежит Н. Иванишеву[20].

Исследования и публикации источников велись, конечно, не только в рамках различных учреждений, направлений, но и просто отдельными исследователями, которые, тем не менее, часто представляли то или иное направление.

Одной из самых крупных фигур украинской историографии и археографии XIX в. является, безусловно, В. Антонович[21].

---

[15] VMPL.— Romae, 1860.— T. I.— P. III.

[16] Monuments historiques relatifs aux regnes d'Alexis Michaelowitch, Feodor III et Pierre le Grand, czars de Russie, extraits des Archives du Vatican et de Naples par Augustin Theiner.— Rome, 1859; Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.— Roma, 1859—1862.— Vol. I—II; Vetera monumenta slavorum meridionalium.— Roma; Zagreb, 1863—1875.— Vol. I—II; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica deposita ab Augustino Theiner.— Romae, 1860—1864.— T. I—IV.

[17] См. о нем: Wojtyska H. D. Jana Chrzciciela Albertrandiego kwerendy archiwalne we Włoszech w latach 1777—1783 // Archiwa, Biblioteki i Musea Kościelne.— 1993.— T. 63.— S. 101—114.

[18] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690 / Zebrał J. Albertrandi. Wydał E. Rykaczewski.— Berlin; Poznań, 1864.— T. I—II.

[19] Самым крупным исследователем этой темы является, безусловно, российский историк Е. Шмурло. О его исследовательской деятельности в этом направлении см.: Яковенко С. Г. Евгений Францевич Шмурло // Историки-эмигранты. Вопросы русской истории в работах 20-х—30-х годов.— Москва, 2002.— С. 202—209; його ж. Павел Пирлинг (1840—1922), Евгений Шмурло (1853—1934) и их исследования по истории отношений между Россией и Святым Престолом (XV—XIX вв.) // Россия и Ватикан в конце XIX — первой трети XX века.— Санкт-Петербург, 2003.— С. 148—157.

[20] О деятельности Н. Иванишева в Киевской археографической комиссии см. статью Л. Лаптевой: Лаптева Л. П. Профессор университета св. Владимира Н. Д. Иванишев (1811—1874) и его деятельность в Киевской Археографической Комиссии // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 1.— С. 47 и далее.

[21] См. о нем: Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи.— К., 1997.

„Вслед за С. Томашевским большинство исследователей и сегодня сходятся в мысли, что Антонович был родоначальником позитивизма в украинской историографии"[22].

Благодаря профессору Н. Иванишеву, своему первому наставнику, Антонович перенял также научные методы критического анализа исторических источников, обработки актового материала и др.[23]

Архивные материалы В. Антонович собирал в „государственных и частных архивах Киева, Москвы, Петербурга, Львова, Кракова, Варшавы, Рима (Ватиканский архив). Особенное место в его жизни и творчестве имеет двадцатилетняя работа в качестве главного редактора Киевской комиссии по разбору древних актов (1863—1883)"[24].

Среди многочисленных научных начинаний В. Антоновича была также его работа в Ватиканском архиве. Собственно на этот эпизод научной биографии В. Антоновича нам бы и хотелось обратить большее внимание. Что привело его в Рим, в Ватиканский архив, была ли его работа здесь органичным закономерным продолжением предыдущих исследований в отечественных архивах или же сыграл существенную роль „его величество случай", велись ли исследования в Ватиканском архиве по определенной программе или носили достаточно случайный характер, каков был результат научных разысканий В. Антоновича в Риме (что из найденных документов было опубликовано); исследования, которые он проводил в Риме, имели предшественников и последователей или же он был „одиноким путником", то есть — какое место занимает В. Антонович в контексте украинской археографической традиции исследования материалов Ватиканского (и итальянских) архивов по церковной истории?

В. Антонович приехал в Рим в начале 1897 г. 10 февраля он писал отсюда Ф. Вовку: „[...] для того, чтобы не скучать и не стать в роль клинического путешественника я с большим трудом добыл себе здесь право заниматься в Ватиканском архиве и сижу там 5 дней в неделю (минус праздники, которых в католической церкви не мало) выписывая документы, относящиеся к истории южной Руси — встречаются не безинтересные"[25].

О своих занятиях в Архиве он писал также и М. Грушевскому 1/13 февраля 1897 г.: „В Римі скучно мені сидіти за дьа того тільке, шчоб дихати теплим воздухом; через те я з великою працею виробив собі право займатись у Ватиканському архіві. Вже більше тижньа просижуйу там ранкі и нахожу де шчо з нашоі гисторіи. Йіден дрибязок, відносячий се

---

[22] Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович...— С. 83.

[23] Там само.— С. 84.

„[...] характерными чертами Антоновича-историка были: строгий документализм (именно он заложил в украинской историографии традицию документализма), который предполагал постоянное введение новых архивных материалов..." (Там само.— С. 85). Об археографической деятельности В. Антоновича см.: Там само.— С. 88—93; Ткаченко М. Археографічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник.— К., 1930.— Т. 3.— С. 325—346.

[24] Ульяновський В. І., Короткий В. А. Володимир Антонович...— С. 88.

[25] Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т.— К., 1997.— Т. 1.— С. 250.

до релігіозної гисторіи Галиччини и посилаю Вам, може він Вам до чого набудь здастьсьа"[26].

Уже 17 февраля он получил ответ от М. Грушевского и, судя по тому письму, которое В. Антонович отправил М. Грушевскому из Рима 22 февраля 1897 г., он не очень хорошо был готов к своим архивным поискам: „Видання „Rela[cj]e nuncjuszów" я николи не бачив; роблячи тепер виписки з Ватиканського архіву дуже-б мені хотілось ею оріентируватись, шчоби не збирати дублетів. Як Ваша ласка зробіть мені коротку вимітку: з якого и до якого часу документи знаходяться у цьому виданні и йакого вони більше змісту (справи религійни? гіерархічні? политичні? козацкі? особисті? и т. п.). Як маете яке діло спеціально Галицьке, про котореб тут можна пошукати документів, то напішіть мені його — меж прочім майте на увазі, шчо в Ватиканському архіві документы починаються лише з 1/2 XVI в. и тянуться лише до 1780 р.— принаймній в тій частині архива, шчо доступна для публики"[27]

О своих занятиях в Ватиканском архиве В. Антонович писал также Т. Флоринскому (Рим, 6 февраля/25 января 1897 г.): „[...] после долгих хлопот, усилий и проволочек, меня наконец допустили к занятиям в Ватиканском архиве и даже сообщили (что не всегда бывает) каталог архива; все это сделано было крайне неохотно и с большою волокитою, но конец концом сделано [...] Та часть архива, которая доступна (уверяют, что больше ничего нет), начинается лишь с половины XVI столетия [...] все документы состоят из реляций папских нунциев"[28].

Эти фрагменты из писем В. Антоновича дают представление о том, как и почему он оказался в Ватиканском архиве и чем он там занимался.

Найденные В. Антоновичем донесения папского нунция Торреса давали ему возможность ответить на те обвинения, которые выдвинула в свое время редакция „Biblioteki Warszawskiej" в адрес Богдана Хмельницкого, объявив его на основании, возможно, этих же материалов атаманом разбойников[29].

Поскольку издания документов и материалов итальянских и Ватиканского архивов и библиотек, касающихся истории Восточной Европы и, в частности, Украины, можно было пересчитать по пальцам, а также, если учесть наличие Ватиканской библиотеки и специального зала в Ватиканском архиве, где собраны публикации, эта просьба В. Антоновича выглядит несколько странно. Кроме того, его упоминание о том, что материалы Ватиканского архива доступны, начиная с середины XVI в. до 1780 г., и затем публикация переписки нунция Иоанна Торреса позволяют предположить, что он имел в виду прежде всего материалы Польской нунциатуры.

О своих исследованиях в Ватиканском архиве В. Антонович сообщил в выступлении на заседании Исторического общества Нестора-летописца в сентябре 1897 г.[30] и в небольшой заметке[31]. Лишь много

---

[26] Син України...— Т. 1.— С. 262.
[27] Там само.— С. 263.
[28] Там само.— С. 320.
[29] Там само.
[30] Там само.— С. 265.
[31] Антонович В. Б. О новых материалах для истории Западной Руси, хранящихся в Ватиканском архиве // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1898.— Кн. 12.— С. 28—29.

лет спустя собранные им материалы были опубликованы[32].

Следует учесть также и то, что Ватиканский архив был открыт для исследователей в 1881 г.[33] Здесь уже начали систематически работать историки различных стран и поэтому можно было бы говорить даже о некоторой успевшей сложиться традиции исследования материалов Ватиканского архива. Все выше сказанное ни в коей мере не следует рассматривать как некий укор В. Антоновичу, как свидетельство его некомпетентности. Скорее — это свидетельство того, что украинская историография и археография сосредоточивала основное внимание на работе с материалами иного рода (например, актовые материалы). Кроме того, В. Антоновича интересовали донесения нунция Дж. Торреса, очевидно, не столько как определенный вид источника (донесения нунциев), сколько как источник „о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого". Это отражало общие тенденции в развитии украинской историографии — изучение народных движений, „козаччины" и пр.

История отношений со Святым Престолом, Католической Церковью здесь также находится в тени.

Изучение материалов Ватиканского архива, материалов переписки нунциев предполагало систематические исследования: 1) либо отдельных ученых (как, например, профессор Варшавского университета Ф. Вержбовский)[34]; 2) либо группы ученых (как, например, работа польской исторической комиссии в Риме под руководством профессора Ст. Смольки[35]), которые в течение ряда лет проводили систематические исследования в Риме[36].

---

[32] Донесення папского нунция Иоанна Торреса, архиеп. Андрианопольского о событиях в Польше во время восстания Богдана Хмельницкого. С дополнениями В. Забугина // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. II.— С. 1—181.

[33] Об исследованиях в Ватиканском архиве см.: Speculum mundi. Roma centro internazionale di ricerche umanistiche.— Roma, 1992 (ristampa anastatica: Roma, 1993).

[34] Викентий Лаурео, мондовский епископ, папский нунций в Польше, 1574—1578, и его неизданные донесення кардиналу Комскому, статс-секретарю папы Григория XIII, разъясняющие политику римской курии в течение вышеуказанных лет, по отношению к Польше, Франции, Австрии, России, собранные в тайном Ватиканском архиве и изданные Ф. Вержбовским.— Варшава, 1887 (Vincent Laureo, eveque de Mondovi, nonce apostolique en Pologne 1574—1578, et ses depeshes inedites au cardinal de Come, Ministre-Secretaire d'Etat du Pape Gregoire XIII, eclaireissant la politique du Saint-Siege dans les annees susdites relativement a la Pologne, la France, l'Autriche et la Russie recueillies aux archives secretes du Vatican et publiees par Theodor Wierzbowski.— Warsovie, 1887.— [Vol.] XIX.— 754 p.). Правда, относительно его методов работы по публикации источников высказывались достаточно резкие критические замечания (см., например: Отзыв о труде Ф. Вержбовского: „Материалы к истории Московского государства в XVI и XVII столетиях". Выпуск I—V, Варшава. 1896—1903, составленный Е. Ф. Шмурло.— Санкт-Петербург, 1908), тем не менее он был одним из первых, кто в новых условиях начал систематические занятия в Ватиканском архиве (см.: Вержбовский Ф. Отношения России и Польши в 1574—1578 годах, по донесениям папского нунция В. Лаурео // Журнал Министерства народного просвещения.— Санкт-Петербург, 1882.— Ч. CCXXII.— Август.— С. 208—242).

[35] См. о нем: Barycz H. Stanisław Smolka w życiu i w nauce.— Kraków, 1975.

[36] Об исследованиях польских ученых, историков в итальянских, ватиканских архивах и библиотеках см.: Biliński B. Biblioteca e Centro di Studi a Roma della Accademia Polacca delle Scienze nel 500 Anniversario della Fondazione, 1927—1977.— Warszawa, 1977 (Accademia Polacca delle Scienze. Biblioteca e Centro di Studi a Roma. Conferenze. Fasc. 70).

По поводу работы в Польской экспедиции в Риме см.: Biliński B. I polacchi nell'Archivio Vaticano e il primo trentennio dell'Expeditio Romana (1886—1916). (Con una bibliografia

Собранные и подготовленные к печати документы Ватиканского архива были собраны, обработаны и опубликованы членами Польской комиссии в Риме (Expeditio Romana Polonica), учениками Ст. Смольки, в серии „Monumenta Poloniae Vaticana" (T. I—VII). Вся публикация была разделена на две части. Вторая представляла собой издание документов фонда Польской нунциатуры — переписку папских нунциев в Польше[37].

После долгого перерыва работа польских историков по изучению и публикации материалов итальянских архивов и библиотек была возобновлена, и в 1990 г. материалы переписки папских нунциев в Польше стали издаваться в новой серии — „Acta Nuntiaturae Polonae"[38].

Таким образом, работу В. Антоновича в Ватиканском архиве можно рассматривать лишь как отдельный эпизод в его обширной многогранной и разносторонней научной деятельности. При этом археографическая деятельность в этом направлении не получила четко выраженного характера и у его учеников.

Правда, в рамках Научного общества им. Шевченко было осуществлено несколько публикаций по интересующей нас теме. Однако они не имели систематического характера.

Конечно, сегодня с учетом того, какое большое количество такого рода новых архивных материалов было опубликовано украинскими церковными историками, эти вопросы звучат несколько запоздало. Быть может, некоторым оправданием может служить лишь стремление к „прояснению деталей" в истории украинской археографии в том, что касается издания материалов иностранных архивов, а если быть более точным — материалов иностранных архивов (в первую очередь итальянских) по истории Церкви (главным образом по истории церковной унии, Греко-Католической Церкви) в Украине (или более широко — на Востоке Европы, поскольку основными материалами являются официальные документы Святого Престола): папские буллы, бреве, переписка папских нунциев в Польше с Римом (римской курией), материалы Архива Конгрегации Пропаганды Веры, которые часто были адресованы конкретным людям, по конкретному случаю, но не всегда рассматривали, например, Украину как отдельную территорию. Так, в Инструкции Конгрегации Пропаганды Веры для нунция в Польше говорилось, что в его ведении находятся Польша, Швеция, Московия, Бьярмия [!] и другие территории[39].

---

sommaria) // L'Archivio Segreto Vaticano e le ricerche storiche / A cura di P. Vian.— Roma, 1983.— P. 37—90.

О Польской экспедиции в Риме под руководством Ст. Смольки см.: Rederowa D. Ze studiów nad kontaktami Akademii Umiejętności z nauką obcą. Ekspedycja Rzymska (1886—1918) // Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.— Wrocław; Kraków, 1958.— Rok 4.— S. 191—256 (особенно: S. 196—232).

[37] Monumenta Poloniae Vaticana. T. IV—VII: 1578—1585.— Cracoviae, 1913—1950.

[38] Acta Nuntiaturae Polonae. T. I: De fontibus eorumque investigatione et editionibus. Instructio ad editionem. Nuntiorum series chronologica / Auctore Henrico Damiano Wojtyska.— Romae, 1990.— [Vol.] XXXVIII.— 477 p. (рец.: Archivum Historiae Pontificiae.— Romae, 1990.— Vol. 28.— P. 414—417 [P.Blet]).

[39] Olsr J. La Congregazione ed i Paesi assegnati al Nunzio di Polonia (Polonia, Svezia, Russia) // SCPF Memoria Rerum.— N 1/2.— P. 201—225.

Конечно, это можно рассматривать, как выражение масштабности планов Святого Престола относительно Востока Европы. Но это могло отражать и простое неведение, недостаток информации о том, что собой представляет Восточная Европа.

Очевидно, продолжением той линии, которую В. Антонович наметил или обозначил, можно считать археографическую деятельность в рамках НТШ. Она не была представлена большим количеством публикаций, не представляла специально разработанной программы — это были лишь отдельные публикации, из которых по нашей теме можно обратить внимание в нервую очередь на издания документов С. Томашевского и М. Чубатого.

Работа М. Чубатого[40] представляет собой исследование, в приложении к которому опубликовано 42 документа. Эти документы взяты из других изданий. Они являются ценной подборкой, но среди них нет каких-либо новых, а публикация отобранных документов сделана без археографической обработки (указаны лишь издания, в которых они были опубликованы ранее).

Исследование М. Чубатого фактически представляло собой небольшую монографию, в приложении к которой он опубликовал документы. Так что эта публикация не представляла самостоятельного значения и не ставила целью ввести в оборот новый неизвестный материал.

М. Чубатый выполнял свое исследование под руководством С. Томашевского, о чем он пишет в предисловии, датированным декабрем 1916 г.[41]

Работа С. Томашевского[42] по характеру и типу издания вполне укладывается в ту модель, которая представлена публикацией В. Антоновича — материалы переписки папских нунциев периода восстания под руководством Богдана Хмельницкого, тексты донесений без археографической обработки.

Работа С. Томашевского была опубликована в серии „Жерела до історії України-Руси" и являлась частью издательского проекта Археографической комиссии НТШ под руководством М. Грушевского. Поскольку М. Грушевский был учеником В. Антоновича, можно считать, что издание С. Томашевского представляло эту линию в развитии украинской археографии.

С. Томашевский был секретарем Археографической комиссии НТШ (1900—1902)[43]. Он предложил план издания галицких актов периода Хмельниччины (1648—1654)[44].

Таким образом, издание переписки нунциев вполне соответствовало этому его предложению и „укладывалось" в его издательскую программу.

---

[40] Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії // Записки НТШ.— Львів, 1917.— Т. CXXIII—CXXIV.— С. 1—107.

[41] Там само.— С. 3.

[42] Ватиканські матеріали до історії України / Зібрав і видав Стефан Томашівський. Т. I: Донесення римських нунціїв про Україну 1648—1657. Вип. 1. Тексти.— Львів, 1919.

[43] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка...— С. 57.

[44] Там само.— С. 58.

Примечательно, что С. Томашевский работал в Риме в качестве члена (очевидно, стипендиата) Австрийского института в Риме[45]. Дело в том, что польские историки начали свои систематические исследования в Ватиканском архиве благодаря стипендиям, которые они получали от Галицкого сейма, и научной поддержке своих австрийских коллег[46].

Четвертым томом „Жерел" Археографическая комиссия начала публикацию серии документов под общим названием „Матеріали до історії Галичини". Они готовились к изданию С. Томашевским и были тесно связаны с политической жизнью всей Украины периода деятельности Богдана Хмельницкого (1648—1657)[47]

Таким образом, издание С. Томашевским материалов переписки нунциев (1648—1657: XVI-й том „Жерел") выглядит вполне органично в контексте его археографической деятельности. С целью сбора материалов С. Томашевский дважды побывал в Риме — в 1910 и 1911 гг.[48]

Как отмечает М. Капраль, С. Томашевский, „очевидно, не заметил аналогичного издания документов" из археографического наследия В. Антоновича, которые были изданы в 1916 г.[49]

Учитывая, что подобного рода изданий было совсем немного в украинской археографии, это выглядит несколько странно. Быть может, этот „недосмотр" был связан со сложностями времени, когда том был опубликован — война, революция.

Комиссия планировала начать копирование актов истории унии. Однако исполнителя этого проекта найти не удалось[50].

В 1921 г. Киевская комиссия для разбора древних актов и АК при историко-филологическом отделении УАН (1919) объединились в единую АК ВУАН. После возвращения в Украину М. Грушевского он привлек к работе членов АК НТШ во Львове. В связи с изменением общей политической ситуации в конце 1920-х — начале 1930-х годов АК практически прекратила свою деятельность[51].

---

[45] „В 1911 г. Археографическая комиссия обратилась в Министерство вероисповеданий и образования через украинское парламентское представительство в Вене, чтобы оно признало С. Томашевского членом римского „Istituto austriaco di studi storici" для работы над материалами в Ватиканском архиве конгрегации пропаганды веры (sic!). Просьбу удовлетворили и С. Томашевский в течение трех месяцев 1911 г. работал в этом архиве" (Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка...— С. 62).

[46] См.: Rederowa D. Ze studiów nad kontaktami...— S. 247—255 (письма Теодора Сикля, директора Австрийского института в Риме, в поддержку проекта основания в Риме „станции" Польской академии наук в 1898 г.).

Об Австрийском историческом институте в Риме см.: Rudolf K. Geschichte des Osterreichischen Historischen Instituts in Rom von 1881—1938 // Romische Historische Mitteilungen / Hrsg. vom Osterreichischen Kulturinstitut in Rom und der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften. Geleitet von H. Schmidinger und A. Wandruszka.— Rom; Wien, 1981.— 23. Heft.— S. 1—138; Schmidinger H. Die Historischen Studien und deren Abteilung am Osterreichischen Kulturinstitut in Rom nach dem Zweiten Weltkrieg // Там само.— S. 139—180.

[47] Жерела.— Львів, 1898.— Т. 4.

[48] См.: Тимчасове справозданє з археографічних занять у Ватіканськім архіві. Хроніка.— Львів, 1912.— Ч. 50.— С. 16—17.

[49] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка...— С. 75.

[50] Там само.— С. 60.

[51] Там само.— С. 71.

Деятельность АК НТШ была восстановлена 2 февраля 1992 г.[52]

В планы Археографической комиссии после 1924 г. не входили в качестве постоянного направления исследований изучение и публикация материалов итальянских (и прежде всего Ватиканского) архивов и библиотек.

Восстановление в 1987 г. Археографической комиссии и созданного на ее основе в 1991 г. Института украинской археографии также не предполагает в качестве проектов изучение и публикацию интересующих нас материалов[53].

В контексте украинской археографии по истории Церкви речь идет в данном случае и о соотношении материалов отечественных и зарубежных, иностранных архивов; об археографических принципах издания данных материалов (так, в зарубежной археографии в данной области можно отметить разные этапы и разные принципы издания документов и материалов, которые корреспондируют как с достижениями в данной конкретной области, так и с общими достижениями в области археографии).

В качестве примера можно привести издания А. Тургенева[54], А. Тейнера[55], Э. Рыкачевского[56]. Эти издания не относятся полностью к одному типу. Тем не менее, то общее, что их объединяет, может быть определено и охарактеризовано, как этап перерастания, перехода от того состояния, при котором сбор и публикация новых исторических документов и материалов начинает превращаться из „собирания древностей" в науку с отбором всех имеющихся материалов. Кроме требования „полноты", важное значение приобретает подробное, детальное комментирование. Не случайно издание документов часто сопровождается специальными исследованиями[57].

Детальное изучение и публикация интересующих нас материалов на новом археографическом уровне были связаны не только с новым уровнем и новым этапом в развитии археографии. В значительной степени это стало возможным благодаря открытию в 1881 г. Ватиканского архива для исследователей. Это привело к созданию в Риме ряда научных учреждений, которые занимаются по преимуществу изучением материалов итальянских (в значительной степени Ватиканского) архивов и библио-

---

[52] Капраль М. М. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка...— С. 71.

[53] См.: Сохань П. С. Стан і перспективи розвитку української археографії.— С. 9—18 (особенно: С. 17).

[54] Historica Russiae Monumenta.— Petersburg, 1841—1842.— T. I—II.

[55] VMPL.— Romae, 1860—1864.— T. I—IV.

[56] Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób...— T. I—II.

[57] Например: Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia Epistolae et Acta. 1581—1585 / A Ludovico Boratynski P. M. collecta. Pars I: 1581—1582. E. Kuntze et Cz. Nanke edidere (Monumenta Poloniae Vaticana.— T. V).— Cracoviae, 1923—1933; Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia Epistolae et Acta. 1581—1585. Pars II: 1583 / Edidit E. Kuntze (Monumenta Poloniae Vaticana.— T. VI).— Cracoviae, 1938; Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia epistolarum et actorum. Pars III, fasc. I (M. jan.—jun. 1584) / Edidit E. Kuntze.— Kraków, 1939—1948; Pars III, fasc. II (M. junio 1584—maio 1585, appendix M. jan. 1584—febr. 1585) (Monumenta Poloniae Vaticana.— T. VII) / Edidit E. Kuntze.— Kraków, 1950; Boratyński L. J. A. Caligari nuncyusz apostolski w Polsce (1578—1581).— Kraków, 1915; його ж. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576—1584).— Kraków, 1903; його ж. Studia nad nuncyaturą polską Bolognettego (1581—1585).— Kraków, 1906.

тек по истории тех стран, которые они представляют в Риме. В 1947 г. эти, главным образом национальные, учреждения объединились в неформальное научное сообщество „Unione Internazionale..."

Каждый из национальных исторических институтов в Риме имеет свою определенную специфику. Некоторые из них занимаются изданием интересующих нас материалов (в частности, переписки папских нунциев). В общей массе публикуемых документов большая часть представляет собой переписку папских нунциев, отправлявшихся папской курией, Святым Престолом в различные государства.

Важное значение имеет при этом наличие определенных, в том числе национальных, традиций издания того или иного вида документов.

Например, Немецкий исторический институт в Риме[58], опираясь на богатые традиции немецкой исторической школы, издает переписку папских нунциев в Германии (Nuntiaturberichte aus Deutschland)[59], которая представляет собой в определенном смысле образец этого типа издания[60].

Очевидно, мы не ошибемся, если скажем, что украинская археографическая традиция в этом отношении стоит в стороне, не связана органично с другими историческими школами, направленнями, институтами.

Как уже говорилось, основные, фундаментальные публикации документов по интересующей нас теме относятся главным образом ко второй половине XX в. Это — издания, осуществленные в двух больших сериях под редакцией А. Великого[61] и И. Слипого[62].

Документы, которые легли в основу издания „Monumenta Ucrainae Historica", представляют собой собрание митрополита Андрея Шептицкого. Во время своих периодических поездок в Рим он много времени проводил в архивах и библиотеках, собирая документы по украинской церковной истории. Поскольку у него не было возможности полностью выполнять эту работу, он обращался за помощью к другим исследователям. Так, большое участие в этой работе по просьбе и поручению митрополита Андрея Шептицкого принял о. Кирилл Королевский. Он дополнил собранный материал, упорядочил его и особенно в последних томах вложил много своего труда. Несколько томов, подготовленных к печати, были привезены во Львов, однако болезнь и смерть митрополита Андрея и о. Кирила помешали их публикации[63].

---

[58] См. о нем: Das Deutsche Historische Institut in Rom. 1888—1988 / Hrsg. von R. Elze und A. Esch.— Tübingen, 1990.

[59] Nuntiaturberichte und Nuntiaturforschung. Deutsches Historisches Institut in Rom. 1976 = Nuntiaturberichte und Nuntiaturforschung / Kritische Bestandsaufnahme und neue Perspektiven, herausg. vom Deutschen Historischen Institut in Rom.— 1976 (Sonderausgabe aus „Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken".— 1973.— Bd. 53.— S. 152—275); Nuntiatur Giovanni Delfins (1572—1573). Im Auftrag des Deutschen Historischen Instituts in Rom bearbeitet von Helmut Goetz (Nuntiaturberichte aus Deutschland, III. Abt., Bd. 6).— Tübingen, 1982; Nuntiatur Giovanni Delfins (1573—1574). Im Auftrag des Deutschen Historischen Instituts in Rom bearbeitet von Almut Bues (Nuntiaturberichte aus Deutschland, III. Abt., Bd. 7).— Tübingen, 1990.

[60] Lutz H. Nuntiaturberichte aus Deutschland. Vergangenheit und Zukunft einer „klassischen" Editionsreihe // QFIAB 45.— 1965.— S. 274—342.

[61] Documenta romana ecclesiae catholicae in terris Ucrainae et Bielarusjae.

[62] Monumenta Ucrainae Historica.

[63] Там само.— Romae, 1966.— T. III.— P. V—VI.

Тем не менее, огромная коллекция документов из собрания митрополита Андрея Шептицкого была опубликована в Риме его преемником митрополитом Иосифом Слипым[64]. Сюда было добавлено несколько томов дополнений[65].

Продолжением начинания митрополита Андрея Шептицкого по сбору документов стала организованная в 1944 г. по его инициативе с участием проф. А. Оглоблина Церковно-Археографическая Комиссия. Однако ее работа началась лишь в 1946 г. в Мюнхене-Пазинге. В задачу Комиссии входили также „сбор и систематизация документального материала по истории украинской Церкви, как рукописного (архивного), так и уже ранее опубликованного"[66].

Опубликованные материалы римских архивов активно используются исследователями. Одним из примеров этого может служить работа С. Плохия[67]. В одной из своих работ он сделал археографический обзор иностранных источников по истории Церкви, который дает полное представление о комплексе опубликованных материалов[68].

Обзор С. Плохия, к сожалению, лишний раз доказывает отсутствие в русской и украинской археографии традиций систематического изучения и публикации этого вида источников, например, материалов Ватиканского архива, архива Конгрегации Пропаганды веры.

---

[64] Monumenta Ucrainae Historica.— Romae, 1964—1970.— T. I—VIII.

[65] Там само.— Romae, 1977.— T. IX—XIV.

[66] Ленцик В. Церковно-археографічна Комісія (Львів-Мюнхен) // Український історик.— 1997.— N 1—4 (132—135).— Рік XXXIV.— С. 126.

[67] Плохий С. Н. Ватикан и Украина.— К., 1988.

[68] Плохий С. Н. Борьба украинского народа с католической экспансией (XVI—XVII вв.).— Днепропетровск, 1987.

Мар'ян МУДРИЙ

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

РУКОПИСНІ ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ХРИСТИЯНСЬКО-СУСПІЛЬНОГО СОЮЗУ В ГАЛИЧИНІ

В історіографії тема християнсько-суспільної течії в українському русі підавстрійської Галичини висвітлена дуже стисло. Уперше як дослідницька проблема вона з'явилася у працях львівських істориків щойно в середині 1990-х рр., але й досі не стала самостійним об'єктом вивчення. Історики, які досліджують Галичину зламу XIX—XX ст., торкаються названої теми здебільшого в контексті українсько-польських відносин та місця й ролі в них Олександра Барвінського. Так, Олена Аркуша порушила питання про „український" варіант політичного консерватизму, що знайшов утілення в очолюваній О. Барвінським християнсько-суспільній „партії"[1]. Ігор Чорновол зосередив увагу на з'ясуванні ролі „полонофільських" і „клерикальних" елементів у діяльності О. Барвінського як політика й організатора громадсько-політичного життя[2]. Свої судження ці автори ґрунтують переважно на аналізі документів і матеріалів з архіву родини Барвінських, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України). Джерельний потенціал цієї збірки важко переоцінити. Ігнорування її істориком, який ставить завдання вивчати християнсько-суспільну течію в українському русі Галичини, може істотно негативно позначитися на науковій вартості дослідження[3].

Мета пропонованої історико-джерелознавчої розвідки — ввести в науковий обіг рукописні матеріали до історії Християнсько-суспільного союзу з передодня Першої світової війни, а також на їх основі скласти нарис внутрішньої організації, стану та діяльности цього політичного товариства. Названі матеріали, які нараховують десятки невеликих за

---

[1] Аркуша О. Олександр Барвінський (до 150-річчя від дня народження).— Львів, 1997.

[2] Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський (1847—1927). Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. Львів. 14 травня 1997 р. Наукове товариство ім. Шевченка у Львові; Праці сесій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ.— Львів, 2001.— Т. 11.— С. 32—44.

[3] Див., наприклад: Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX — на початку XX століть // Олександр Барвінський...— С. 45—58.

обсягом одиниць зберігання, згруповані головно в двох „архівах" — Християнсько-суспільного союзу та газети „Руслан" — і становлять частину фонду Барвінських (фонд № 11) у відділі рукописів ЛНБ НАН України. Здебільшого це листи різних осіб, переважно членів товариства, до правління Союзу, його голови О. Барвінського або ж до редакції газети „Руслан", що була офіційним органом партії. Серед використаних у цій статті листів переважають багатотематичні, в яких віддзеркалюється життя автора, зокрема, його міркування стосовно не тільки поточних, але й віддалених у часі чи навіть прогнозованих подій і явищ суспільного життя. Значно менша чисельно, але надзвичайно важлива інформаційно, частина колекції — документи й матеріали про заснування, внутрішню організацію, персональний склад та фінансове становище товариства.

Більшість використаних у статті матеріалів не позбавлені особистісних нашарувань, вони яскраво відображають емоційний стан, спосіб думання, характер бачення світу та світоглядні концепції своїх авторів. Передусім майже немає листів виняткового схвального характеру. Навпаки, у збереженій кореспонденції переважають критичні міркування або ж пропозиції щодо коригування напряму й тактики діяльности керівних органів Союзу. Як не бракує у вхідній кореспонденції товариства листів, що були спровоковані почуттям невдоволення чи навіть образи в їхніх авторів, так і таких, що відбивають настрої та інтереси дещо ширших груп усередині Союзу або верств суспільства загалом. Всі ці матеріали, втім, першорядне джерело до вивчення залаштункового світу Християнсько-суспільного союзу, позаяк пояснюють, чому ця новостворена партія, формально декларуючи актуальні для українського руху в Галичині завдання, відразу опинилася на марґінесі політичного життя.

Утворення та організація діяльности. Християнсько-суспільний союз, створений у Львові 1911 р., був третьою політичною організацією українських християнських суспільників*. Перша — Католицький руський-народний союз — виникла ще 1896 р.[4] на ґрунті розбіжностей між Олександром Барвінським і Юліаном Романчуком та їхніми прихильниками довкола здобутків і втрат „нової ери". Друга — Руська громада — створена 1901 р.[5] у рамках підготовки до сеймових виборів і як реакція християнських суспільників на процес партійної структуризації українського суспільства. Заснування О. Барвінським щоразу нового політичного товариства диктувалося бездіяльністю попереднього. Суперечки всередині Руської громади навколо напряму діяльности товариства підвели риску під сподіваннями багатьох прихильників О. Барвінського відновити порозуміння з націонал-демократами. Це був результат розчарування з їхнього боку виразно пропольською і проавстрійською політикою очолюваного О. Барвінським угруповання та побоювання перед

---

* Християнсько-суспільний союз як політична організація проіснував до середини 1920-х рр., коли саморозпустився. Після початку Першої світової війни він майже не діяв. Про український християнсько-суспільний рух у Галичині в міжвоєнний період див.: Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. XX ст.— К., 1998.

[4] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 170, арк. 1—4 (Статут політичного товариства під назвою Католицкий Руско-Народний Союз.— [Львів, 1896].— 7 с. [Друк.]).

[5] Там само.— Спр. 172, арк. 1—4 (Статут політичного товариства „Руска Громада" у Львові.— Львів, 1901.— 7 с. [Друк.]).

викликами масової політики. Тит Евакович, якого з О. Барвінським пов'язували давні приятельські стосунки, у 1905 р., заявляючи про вихід з виділу Руської громади, констатував, що „політика утилітарна [тобто лояльна супроти польської влади й австрійського уряду.— *М. М.*] нинька і вже довгий час жадного хісна Русинам—Українцям не приносить"[6]. Упродовж короткого часу від О. Барвінського відійшли майже всі його політичні однодумці, більшість з них опинилася у лавах Національно-демократичної партії. У 1909 р. О. Барвінський вийшов на пенсію, але прагнення залишитися в політиці, до того ж на провідних позиціях, його не покидало.

Першим (установчим) зборам Християнсько-суспільного союзу передувала підготовча робота. Початково планувалося провести їх навесні 1911 р., напередодні виборів до австрійського парламенту. О. Барвінський розгорнув активну організаційну діяльність. Він звернувся до повітового судді Романа Ковшевича з проханням укласти на основі статуту австрійської християнсько-суспільної партії статут аналогічної української партії[7]. Однак створення партії довелося відкласти. Головною причиною, як свідчить листування, була пасивність провінційного духовенства, зокрема, його небажання зайняти активну позицію під час парламентської виборчої кампанії і протиставитися націонал-демократам. Катехит о. Іван Плав'юк так характеризував ситуацію в одному з деканатів поблизу Городенки: „На соборі деканальнім, де сам реферувавєм сю акцию, стрінувєм ся з сильною опозициєю, упередженями, якимись личними атаками, а в більшій части з боязнею собратів розпочинати тепер акцию перед виборами. На відповідь мою, що орґанізация не завадить, а ми тепер не будемо мішати ся до виборів, заявили, то розпочинаймо по виборах. Гірко то є на товаришів [...] писати щось такого, так щож: одні мають видно за мало радикального сала за обшивкою, деякі не дають ся пробудити, а решта на всьо байдужна. А може по виборах отворять ся очи, ліпше пізно зачати, як ніколи"[8].

10 червня 1911 р. члени-засновники Союзу підписали проект статуту товариства, який мав бути винесений на обговорення установчих зборів. Наступного дня з'явилася відозва, теж підписана членами-засновниками із викладом основних програмних засад організації, та зразком заяви про вступ до неї (згодом, 21 серпня 1911 р., на її основі була підготовлена ще одна відозва із закликом вступати до вже створеного політичного товариства Християнсько-суспільний союз). Членами-засновниками Союзу були Олександр Барвінський (придворний радник), Кирило Кахникевич (публіцист, придворний радник), д-р Роман Ковшевич (пові-

---

[6] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 2201, арк. 40—41 (Лист до виділу Руської громади від 24 вересня 1905 р.), 46—48 (Лист до О. Барвінського від 4 жовтня 1905 р.).

[7] Там само.— Спр. 5378 (Записка О. Барвінського до Р. Ковшевича, Львів, 30 квітня [1911 р.]).

[8] Там само.— Спр. 5292, арк. 18 зв.—19 (Лист до О. Барвінського, с. Топоровці [Городенківського повіту], б/д [квітень—травень 1911 р.]). У виступі на установчих зборах О. Барвінський пояснював зволікання зі створенням Союзу небажанням вносити розлам в український рух напередодні парламентських виборів: „Збори мали бути скликані давнійше однак не хотів комітет сего робити перед виборами, аби в очах кермуючої партиї не стати елементом деструктивним" (Там само.— Спр. 5143, арк. 3-б [Уривок з протоколу установчих зборів Християнсько-суспільного союзу, Львів, 29 червня 1911 р.]).

товий суддя), Ілля Кокорудз (професор гімназії), о. Василь Лициняк (професор VII гімназії у Львові), д-р Євстахій Макарушка (професор Академічної гімназії у Львові), д-р Осип Маковей (професор учительської жіночої семінарії), Йосип Романович (радник крайового суду), д-р Кирило Студинський (професор Львівського університету), Василь Тисовський (професор учительської чоловічої гімназії у Львові)[9]. Наявність серед дев'яти членів-засновників Союзу тільки одного представника духовенства свідчила про інструментальне трактування цією групою українських діячів „християнсько-суспільної ідеї" — тільки як вільного простору в політичному спектрі Галичини.

На перші загальні (установчі) збори, які відбулися 29 червня 1911 р., було запрошено близько 200 чоловік, з них 98 прислали письмові заяви про вступ до товариства. На самі збори приїхало близько 70 осіб, здебільшого священиків і учителів. Збори проходили в актовому залі „Політехнічного товариства" у Львові на вул. Зіморовича (нині вул. Д. Дудаєва), 9; головував д-р Олександр Кулачковський з Відня. До складу правління (старшини) Союзу, вибраного першими зборами, увійшли Олександр Барвінський (президент), Йосип Романович (віце-президент), Роман Цеглинський, д-р Олександр Сушко, о. Василь Лициняк, Василь Тисовський (усі зі Львова), д-р Франц Щепкович (зі Станиславова) і о. Юліан Дзерович (зі Стрия). Створення Християнсько-суспільного союзу стримано привітали митрополит Андрей (Шептицький), єпископи Костянтин (Чехович) і Григорій (Хомишин), а також представники австрійської влади[10]. Однак надалі співпраця з вищими ієрархами Греко-Католицької Церкви в керівництва Союзу не склалася. Крилошанин д-р Іван Ґробельський оцінював так цю ситуацію: „Чехович відноситься цілком індифферентно до „Союза" а Митрополить є таки противний Християньскому „Союзови" і я не бачу иншої причини котра би спиняла розвиток Християньско-суспільного Союза"[11]. Але причина цього не лише в позиції керівництва Союзу (про що твердив автор листа), але й у задовго до того визначеній підтримці митрополитом Національно-демократичної партії[12].

Статут Християнсько-суспільного союзу складався з 15 параграфів, у яких визначалися мета діяльности політичного товариства та шляхи її досягнення, права й обов'язки членів, порядок обрання і комплектування керівних органів, діяльність місцевих секцій тощо. Товариство ставило метою „практичну діяльність християньства в суспільнім напрямі з

---

[9] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5148 (див. підписи під проектом Статуту Християнсько-суспільного союзу, Львів, 10 червня 1911 р.), 5153 (див. підписи під „Відозвою!", Львів, 11 червня 1911 р.).

[10] Там само.— Спр. 5142 (Лист від президії Галицького намісництва до Християнсько-суспільного союзу на ім'я О. Барвінського, Львів, 8 липня 1911 р.); Перші загальні збори „Христ[иянсько-]сусп[ільного] союза" // Руслан (Львів).— 1911.— 2 лип. (19 черв.).— Ч. 145; З Руского „Християнско-Суспільного Союза" // Там само.— 16 (3) лип.— Ч. 155.

[11] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5208 (Лист до К. Студинського [Станиславів, від 24 березня 1912 р.]). Місце й дату листа подаємо за поштовим штемпелем на конверті.

[12] Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900—1918 роки) // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії.— Львів, 2000.— Ч. 2.— С. 212—223.

підмогою береженя та пособлюваня духових і матеріяльних справ християньского горожаньства". Засобами її досягнення визначено проведення зборів для обговорення політичних, громадських і господарських справ; організацію наукових і популярних лекцій і товариських зустрічей; підготовку й обнародування петицій, резолюцій, адресів, пропам'ятних листів та інших звернень; участь у виборах до представницьких органів різних рівнів; створення і підтримку „пожиточних підприємств", зокрема християнських часописів. Членами Союзу могли стати тільки повнолітні, повноправні австрійські громадяни чоловічої статі й християнського віросповідання. Керівними органами товариства були старшина, до складу якої входили голова, заступник голови і 7 членів, а також щорічні загальні збори. У рамках Союзу з ініціативи членів могли утворюватися секції на основі „культурних, політичних, промислових, торгових або робітничих інтересів"[13]. Правління (канцелярія) товариства розміщувалося у Львові на вул. Хмельовського (нині вул. Л. Глібова), 15[14].

Повноважними представниками центрального осередку Союзу в місцевих округах (у межах судових повітів) були довірені особи, так звані відпоручники. Перед відпоручником стояли чотири завдання. По-перше, гідно представляти інтереси організації у відносинах з іншими політичними силами, а у внутрішньому плані дбати про якнайбільше залучення членів до Союзу і до тих товариств, спілок, інституцій, які „виразно вкаже начальна управа" Союзу. По-друге, зміцнювати фінансову основу Союзу, зокрема, збирати щорічні членські внески в межах округу. По-третє, організовувати і спрямовувати в національному й релігійному дусі просвітню роботу в окрузі, поширювати серед населення й особисто серед членів Союзу відповідні видання та інформаційні матеріали. По-четверте, керуючись своїми „розумом і совістю", а також вказівками центрального правління, всіляко сприяти діяльності Християнсько-суспільного союзу. Для виконання цих завдань, як вказувалось у спеціальній пам'ятці для довірених осіб, відпоручник повинен був, з одного боку, постійно контактувати з центральним правлінням, оперативно реагуючи на розпорядження звідти, а з другого — перебувати в „постійнім порозуміню" зі всіма членами Союзу в своєму окрузі[15].

Під час налагодження роботи місцевих осередків Християнсько-суспільного союзу виникало чимало проблем, значною мірою через брак осіб, здатних до організаційної діяльности. Можливість вибору була дуже вузькою, позаяк освіченіші й діяльніші особи вже були зайняті роботою в структурах популярніших і впливовіших політичних сил — Національно-демократичної і Радикальної партій. Християнським суспільникам залишалося невелике поле для пошуку своїх прихильників. Це було старше покоління греко-католицького духовенства, обтяжене

---

[13] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5148, с. 1—12 (Статут „Християньско-Суспільного Союза" у Львові, Львів, 10 червня 1911 р. [Друк.]).

[14] Там само.— Спр. 5150, арк. 1 (Листівка із заявою о. Євгена Ступницького, пароха в Обертині Станиславівської єпархії, про вступ до Християнсько-суспільного союзу від 24 листопада 1911 р.); спр. 5151, арк. 1 (Листівка із заявою Степана Ступницького про вступ до Християнсько-суспільного союзу від 14 листопада 1911 р.); та ін.

[15] Там само.— Спр. 5154, с. 1—8 („Вказівки і спис членів для відпоручника...", 1911 р. [Друк.]).

численними родинними обов'язками, часто неспроможне фізично й інтелектуально діяти в ритмі новітнього часу. „Вôдъ довшого часу по отбутой операціи нездужаю и нѣякъ менѣ ѣздити"; „до веденя той праці я не чую в собі ані спосібностей, ані средств, ані сили"; „хисту орґанізацийного у мене дуже мало — однак з огляду на донесліть орґанізації буду старати ся по силам обов'язок сей сповнити" — такого змісту повідомлення нерідко надходили до правління Християнсько-суспільного союзу у Львові у відповідь на прохання очолити місцевий осередок товариства[16]. Християнські суспільники могли конкурувати на повітовому рівні хіба що тільки з радикалами, і то за принципом зіткнення двох крайностей. Священик Ілля Кливак переконував керівництво Християнсько-суспільного союзу у Львові негайно створити повітову організацію товариства на Городенківщині. „У нас тепер є велике розчарованє із за послованя [в австрійському парламенті Василя] Стефаника,— мотивував він свою пропозицію,— а нарід темний дасть ся ужити до всего доброго і чесного. Тому гадаю [...] сей час приступити до орґанізації повіта, бо повіт є цілком пущений на ласку і неласку радикалів але без ніякої орґанізації"[17].

Прийняття членом Союзу пропозиції стати відпоручником товариства теж не завжди було пов'язане з оптимістичним поглядом у майбутнє. Священик Антоній Глодзінський з Надвірнянського повіту, наприклад, інформував правління Християнсько-суспільного союзу, що його „діяльність в тім напрямі не може бути видатною", бо „інтелігенция і духовеньство в тут[ейшій] околици в жаднім напрямі не ангажують ся", „школи слабо функціонують", священики „переважно старенькі люди, з великим упередженєм до „реформ" Еп[ископа] Хомишина", а вчителі „не суть щасливо дібрані з великою шкодою для розвою громад"[18]. Подібні проблеми виникали й під час скликання загальних зборів, які зазвичай відбувалися щороку в грудні у Львові в приміщенні „Технічного товариства". Збори заслуховували звіт про діяльність правління (старшини), реферат про актуальне політичне становище і завдання партії, а також здійснювали вибір керівних органів товариства[19]. „На жаль не могу приїхати — бо в хаті моя мама 86 літна старушка дуже слаба"; „я духом єсьм з Вами, однак із взглядів родинних і фінансових прибути не могу. Я їздив кількарази до Станіславова та коштує мене се звиж 100 кор[он] а я єсьм завідателем парохії до часу тай фінанси мої не упорядковані" — це типові відмови приїхати на загальні збори Християнсько-суспільного союзу до Львова[20].

---

[16] ЛНВ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5127 (Лист о. Кипріяна Дурбака, с. Вербівчик [Бродівського повіту], від 1 лютого 1912 р.), 5130 (Лист о. Петра Коцюби, с. Висічка [Борщівського повіту], від 23 лютого 1912 р.), 5164 (Лист о. Іллі Чорнодолі, Заліщики, від 8 лютого 1912 р.).

[17] Там само.— Спр. 5128 (с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], 28 лютого 1912 р.).

[18] Там само.— Спр. 5122, арк. 3—4 (с. Білі Ослави, 4 березня 1912 р.).

[19] Зразки запрошення на Загальні збори Християнсько-суспільного союзу, які мали відбутися 26 грудня 1912 р., див.: Там само.— Спр. 5155, 5158 (18 грудня 1912 р.).

[20] Там само.— Спр. 5131, арк. 1 (Лист о. Володимира Левицького, с. Грозьова [біля м. Лімни], б/д [грудень 1911 р.]); спр. 5128, арк. 1 (Лист о. Іллі Кливака, с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], від 20 грудня 1911 р.).

Програмні засади Християнсько-суспільного союзу. Вони були викладені в низці публікацій на шпальтах газети „Руслан", які передували створенню партії, а також у проекті статуту від 10 червня та відозві від 11 червня 1911 р., що зберігаються у відділі рукописів ЛНБ НАН України. Відправною точкою для програмних конструкцій стало гасло „органічної народної роботи", а зразком для наслідування німецький, чеський і словенський національні рухи. Програмні постулати були сформульовані в максимально доступній формі й зорієнтовані головним чином на сприйняття їх парафіяльним духовенством, яке традиційно з недовірою ставилося до складних теоретичних конструкцій, з нехіттю сприймало інтелектуальні зусилля. Характерною ознакою дискусій навколо програмних засад товариства стала теза про пряму залежність національної свідомости від моральних основ українського суспільства. Само по собі поняття „національна свідомість" як абстрактна категорія не завжди було зрозумілим для рядових членів Союзу — священиків і учителів, сприймалося ними — на противагу основам християнської моралі — як щось нетривке. Закономірно, отже, що під час обговорення доповіді про політичне становище, виголошеної О. Барвінським на установчих зборах Союзу, промовці констатували моральний занепад народу, вказуючи на те, що „се самодурство говорити про якийсь великий зріст народної самосьвідомости; ся сьвідомість — се в великій части нахапані плиткі фрази, а певности у нічім не видко". Головними винуватцями морального розкладу села називалися партійні „аґітатори"[21].

Ідейно-теоретичні засади українського християнсько-суспільного руху в Галичині концентровано викладені в статті „Ідім вперед", якою видавці газети „Руслан" розпочали 1911 рік. Унаслідок невідрадних історичних обставин, стверджували автори статті, серед українського народу не сформувалося чітке й усвідомлене почуття державности, яке б мало стати стрижнем національної політики, орієнтиром серед нерідко суперечливих тенденцій модерного світу. Об'єднувально-спрямувальний чинник, здатний забезпечити українцям їх „народну самостійність і окремішність" і стати „кріпким заборолом проти загибели нашого народу в космополітичній всесьвітовости", вони вбачали в Греко-Католицькій Церкві. Ефективність боротьби за національні права лідери християнсько-суспільного руху прямо пов'язували із законними методами її ведення. Що більше, покликаючись на досвід німців, чехів, словенців, вони закликали не абсолютизувати боротьбу як засіб досягнення національних цілей: „Треба однак тямити, що народна діяльність не повинна починати ся і кінчити ся лише боротьбою, котра стілько абсорбує наших сил але годить ся також звернути бачність на позитивну і реальну народну роботу для народо-господарского, просьвітного і культурного розвитку широких верств нашої суспільности. І тут взірцем може послужити нам реальна робота на християньско-суспільних основах Німців, Чехів, а навіть нечисленного народу — Словінців"[22].

Дещо по-іншому розставляли програмні акценти члени-засновники Християнсько-суспільного союзу — автори відозви від 11 червня 1911 р.

---

[21] Перші загальні збори „Христ[иянсько-]сусп[ільного] союза" // Руслан.— 1911.— 2 лип. (19 черв.).— Ч. 145.

[22] Ідім вперед! // Там само.— 1911 (1910).— 1 січ. (19 груд.).— Ч. 1.

Тут передусім наголошено на ідеї національної самостійности, австрійської державности, а також завуальовано пропольську (в сенсі, не спрямовану на конфлікт) позицію угруповання. Головні програмні цілі партії, що мала бути невдовзі створена, викладено в чотирьох пунктах: 1) розбудження і підтримання якнайширшої національної свідомости серед народу; 2) культивування християнських цінностей і захист прав Греко-Католицької Церкви; 3) пробудження серед українського народу якнайбільшого зацікавлення державним життям у рамках Австрійської держави; 4) турбота про економічний розвиток народу. Організатори партії стояли на українських національних позиціях і відкидали будь-які союзи з „ненаціональними" (йшлося, очевидно, про Русскую народную партию) угрупованнями. Прагнення християнських суспільників пом'якшити напругу в українсько-польських відносинах було відображене у пропозиції до суспільства розширити аналізований контекст цих відносин: „На справу нашого відношеня до Поляків дивимо ся не лише з нашого національного, але християньского і державного становища. Уважаємо себе народом рівноправним і ніякої висшости та опікуньства над собою не признаємо. Сьвідомі того, що для осягненя повної рівноправности також ми повинні доложити всяких старань, розуміємо ще наше відношене до Поляків так, що і християньска справедливість і державна конечність вимагає передовсім від Поляків, як від сильнійших, щоби они шукали способів, як полагодити наші міжнародні спірні справи"[23].

Питання про державне майбутнє українського народу християнські суспільники вирішували, керуючись як зовнішньою, так і внутрішньою мірою. Їх аналіз у взаємозв'язку давав підстави стверджувати, що національно-державницькі інтереси галицьких українців лежать у площині австрійської державности. На відміну від інших українських партій національної орієнтації (Національно-демократичної і Радикальної), засновники Християнсько-суспільного союзу не включили до своїх програмних засад тезу про побудову самостійної соборної української держави як кінцеву мету українського національного руху і свою як його частини, натомість наголошували на необхідності для українців пройти ще тривалий шлях кристалізації національної свідомости й зміцнення економічних основ нації, аби в підсумку стати силою на межі між Австрією і Росією, здатною відігравати вагому роль в їхній історії. „Кождий нарід потребує сильної і добре упорядкованої держави,— йшлося у відозві,— але й кожда держава потребує просьвіченого і прихильного для себе народу. Ми сьвідомі, що мимо всяких перепон у розвитку нашого народу, які походять не лише з міжнародних відносин і занедбань державних і краєвих властий, але і з немочи та малої сьвідомости нашого власного народу, ми таки найкрасші обставини до дальшого розвитку маємо у нашій Австрийскій державі, а не поза єї межами. Ми сьвідомі також, що нарід такий як наш в Галичині, без численної своєї інтеліґенциї, без певного у всіх верствах національного почутя, слабий економічно, так довго не може і не буде мати хісна хоч би і з найліпших державних порядків, поки сам не дорасте до уживаня признаних єму прав, поки в основних справах, як у національній, не перестане блукати так, як доси блукає, і буде знати, яка єго мета. Ми маємо дбати про се, щоби наш

[23] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5153, арк. 1—2.

нарід зрозумів своє положенє і своє відношене до держави, і з другого боку, щоби також держава не ставила перепон нашому розвиткови. Доля і будучина нашої держави у великій мірі залежить від нас, яко від народу, що жиє на межі з Росиєю і може в потребі відограти важливу ролю в істориї обох держав"[24].

Назагал програмні засади Християнсько-суспільного союзу створюють враження поспіху, з яким вони формувалися. Окремо кожна з них не була позбавлена раціонального сенсу, але усім разом бракувало органічної єдности. Аналіз друкованих і рукописних матеріалів дає підстави стверджувати, що головним джерелом ідейно-теоретичних засад, покладених в основу програми Християнсько-суспільного союзу, був розроблений О. Барвінським ще в середині 1890-х рр. „Проект організації народної роботи"[25]. Уривчастість програми Союзу неодноразово змушувала його керівників удаватися на шпальтах газети „Руслан" до пояснень, що не тільки не усувало фраґментарности, але й робило ще випуклішими застарілі тези[26]. Переплетення у програмі Християнсько-суспільного союзу актуальних для українського руху завдань (наприклад, „органічна праця" задля зміцнення економічних і культурних основ нації) із застарілими (наприклад, зведення підвалин державного життя до „хліборобського стану" і таких складових, як „родина, релігія, школа і товариства"), прагнення досягти ідеалізованої „справдешньої свободи" і „справдешнього поступу", протиставлення християнських суспільників націонал-демократам — все це робило її привабливою для обмеженого кола осіб.

Соціальна база і члени. Засновники Християнсько-суспільного союзу, очевидно, усвідомлювали вузькість соціальної бази новоствореного політичного товариства. Про це свідчить, наприклад, статутне положення, згідно з яким загальні збори Союзу вважалися правомочними вже при наявності 30 членів[27]. Нечіткість, а подекуди й анахронізм програмних засад, суперечлива репутація засновників, з огляду на їхні пропольські симпатії,— все це змушувало українське громадянство з осторогою ставитися до нового політичного товариства. „[...] Рідко хто знає що то є дійсно Христ[иянсько-]сусп[ільна] партія. Кождий собі по своєму се толкує",— писав священик Ілля Кливак у листі до правління Християнсько-суспільного союзу[28]. Не останню роль відігравала тут спрямована проти Союзу загалом і його лідерів зокрема агітація з боку Національно-демократичної та Радикальної партій. Фактично Християнсько-суспільний союз був партією однієї особи — Олександра Барвінського. Цього не приховував напередодні загальних зборів Союзу 1913 року К. Студинський: „Старшина „Союза" зійшла ся і рішила здержати ся з оповісткою зборів до повороту Пана Радника Двора [О. Барвінського.— *М. М.*]. При-

---

[24] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5153, арк. 1—2.

[25] Там само.— Спр. 4482 (опубл.: Аркуша О. Олександр Барвінський...— С. 21—34).

[26] Див., наприклад: Основи, задачі і змаганя „Християньско-суспільного сторонництва" // Руслан.— 1912.— 6 берез. (22 лют.).— Ч. 51; 7 берез. (23 лют.).— Ч. 52; 8 берез. (24 лют.).— Ч. 53; 12 берез. (28 лют.).— Ч. 56; 13 берез. (29 лют.).— Ч. 57; 14 (1) берез.— Ч. 58; 15 (2) берез.— Ч. 59. Анонсоване продовження публікації не відбулося.

[27] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5148 (Статут... — С. 7, § 11).

[28] Там само.— Спр. 5128, арк. 5 (с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], 23 лютого 1912 р.).

йшли до пересвідченя, що хто иньший головою зістати не може. Я сам сьвідомий того, що „Союз" розлізе ся, як не буде мати на чолі Пана Радника Двора"[29].

Було дві головні причини, які зумовлювали набуття різними особами членства в Християнсько-суспільному союзі. По-перше, побоювання перед наслідками радикалізації суспільних настроїв, що дедалі активніше використовували у своїй політиці провідні українські партії; бажання дещо стримати хід часу, віддати належне життєвому вікові й заслугам. Такими міркуваннями здебільшого керувалися греко-католицькі священики, особливо старше покоління. Характерний у цьому плані — лист управителя школи Михайла Галаня до правління Християнсько-суспільного союзу, в якому автор пояснював мотиви вступу до Союзу пароха з Белза Володимира Ринявця і висловлював своє ставлення до них: „В[исоко]п[оважного] о[тця] Ринявця зневолило „Діло" до вступленя в члени Хр[истиянсько-]С[успільного] С[оюзу] своїми безнастанними напастями на особу нашого В[исоко]п[оважного] Голови. „Незаслужена а скрайна й ординарна лайка чоловіка, котрого придбаннями дихаємо, бо з єго уступленєм теперішні політики нац[іонально]-дем[ократичні] майже нічого нам не придбали,— склонює мене до вступленя в партию, бо тепер там мені місце; „Діло" своєю напастливою ординарностию стаєсь з кождим днем більше неможливим. Єще якийсь час мушу єго приймати, бом заплатив пренумерату — а по тому геть з ним!" Отсі слова висказав чоловік, котрого я ніколи не намовляв до вступленя в нашу партию, а в дуже частих з ним розговорах інформував єго про єї задачу, тай обмінювавсь „Русланом" за „Діло". Такий самостійний осуд мусить видати кождий, хто читає одно і друге, тай предкладає факти над голову. Думаю, що тепер більше таких найдеть ся, і хотяй поволи то остаточно ростимемо в силу коштом нетерпимости, засліпленя і ароґанциї людий, котрі самодурством самі себе ослабляють, а через те престіж нашої партиї і заслуги єї Голови підносять. Наведені повисше слова чоловіка старшого, горячого патриота і взірцевого тай любленого в цілій Белзщині сьвященика (коштом над 10.000 К[рон] без конкуренциї обновив із вні прехорошо церков в Белзі в протягу одного року — а тепер постепенно з самих жертв добровільних відновлює престоли в середині), най будуть ліком на зболілу душу Чоловіка, в котрого тепер каміням мечуть; дасть однак Бог опамятанє і в недалеких часах Русь кількадесять-літну Єго працю потрафить належито оцінити"[30]. Ставлення до О. Барвінського автор цього листа та його герой, очевидно, проектували на себе.

Додатковою (інколи, може, єдиною) притягальною обставиною для священиків було культивування Християнсько-суспільним союзом релігійних цінностей і декларування підтримки Греко-Католицької Церкви. В уяві частини духовенства процеси секуляризації та радикалізації настроїв могли перекреслити майбутнє суспільства. Священик Володимир Левицький бажав старшині Союзу „з христіяньским прапором в руках на перед все поступати, бо в Христ[иянсько]-суспіль[ному] Союзі наша побіда — наша будуччина — Христ[иянсько-]сусп[ільний] Союз не

[29] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 2484, арк. 79 зв. (Лист до О. Барвінського, від 7 грудня 1913 р.).

[30] Там само.— Спр. 5120, арк. 1—2 (Белз, 5 червня 1913 р.).

єсть для руського народу шкідливим, лишень для крикунів-ревунів без християньских засад"[31]. Священик Кипріян Дурбак з Бродівщини заявляв: „[...] належу до Васъ зъ глибокого пересвѣдченя, що йно въ Службѣ для Христовой Церкви лежитъ спасеніє руского (украѣньского) народа и всѣ моїй — хоть немочній силы хочу посвятити успѣшному розвоєви хр[истиянсько-]сусп[ільної] организації и поширеню Хр[истової] йдеѣ"[32]. Можна припустити, що для цих священиків усі інші — поза „поширенням християнської ідеї" — програмні завдання Союзу мали другорядне значення.

Другий мотив вступу до Християнсько-суспільного союзу — кар'єрні міркування й пов'язані з ними побоювання щодо загострення українсько-польських відносин. Ці люди, здебільшого вчителі й почасти священики, жили в тісному польському довкіллі, свої життєві плани будували на зв'язках із представниками польської національности. Природно, вони не бажали порушувати комфортний для себе стан в ім'я міжнаціональної ворожнечі з імовірною перспективою втратити здобутий важкими зусиллями бодай мінімальний рівень достатку. Втім, вибір на користь членства в Християнсько-суспільному союзі й за таких умов зробити було нелегко. Активно творена й підтримувана пресовими органами сильніших у той час політичних сил громадська думка швидко оскаржувала цих осіб у національній зраді, заперечуючи їм право надалі користуватися національними здобутками. Тому серед членів Союзу знайшлися дві категорії „кар'єристів" (не вкладаємо в цей термін негативного звучання): забезпечені особи, достаток і позиції котрих не могли похитнути жодні оскарження преси, й ті, найслабші з української інтеліґенції, які не пов'язували з національним рухом жодних надій на особисті користі. Вже згадуваний о. Ілля Кливак з Городенківщини в листі до правління Союзу восени 1911 р., відчуваючи гостроту вибору, писав: „Ябим був гадки абсолютно змінити назву „Руслана" на иньшу з ріжних взглядів, котрі певно і Вам відомі, розширити єго еще більше як на се є спромога, і в тім дусі як він і єго вести, лиш до часу, зазначую, для політичного маневру дати єму різкійшу взглядом ряду і поляків марку. Богато через се зискаєм"[33].

Пойменний склад товариства відображений у записній книжці під назвою „Поазбучний спис П[анів] Т[оваришів] Членів „Християнсько-суспільного союза" у Львові". Характер записів і виправлення свідчать, що список використовувався в діловодних та організаційних справах упродовж кількох років. Первісний його варіант був складений або на прохання Ярослава Гординського в 1912 р., або ж написаний кимось з членів товариства відразу після першої хвилі запису до Союзу (ця особа мала виразний почерк; вона ж на початку, до кінця 1911 р., вела касову книгу; це міг бути перший касир товариства о. Василь Лициняк) і переданий пізніше, 1912 р., Я. Гординському як секретареві товариства. Цей варіант налічував 167 чоловік. Рукою Я. Гординського зроблено правки,

---

[31] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5131, арк. 1—2 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Грозьова [біля м. Лімни], б/д [грудень 1911 р.]).

[32] Там само.— Спр. 5127, арк. 1 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Вербівчик [Бродівського повіту], від 1 лютого 1912 р.).

[33] Там само.— Спр. 5128, арк. 11 (с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], 12 листопада 1911 р.).

які уточнювали місце проживання (адресу) або відображали зміни в ній. Нові члени Союзу зафіксовані в списку двома почерками, у тому числі рукою касира о. Спиридона Кархута, і доведені до числа 257. Це число, як вважаємо, й відображало більш-менш точно кількість членів Християнсько-суспільного союзу напередодні Першої світової війни. Однак треба враховувати, що в списку частина первісно записаних членів товариства (8 осіб) закреслена (очевидно, це ті, котрі вийшли зі Союзу чи були виключені), а біля інших прізвищ (23 особи) червоним олівцем намальовано хрест — знак того, що цей член помер. Більшість із цих позначок зроблені після 1914 р. Кожному членові товариства, за незначними винятками, надано порядковий номер[34].

Найчисленішими соціальними групами серед членів Християнсько-суспільного союзу були греко-католицькі священики (160 чоловік, 62,3 відсотка) й педагоги (57 чоловік, 22,2 відсотка). Духовенство представляли переважно парафіяльні священики, педагогічних працівників — учителі й директори (управителі) сільських шкіл, гімназійні професори. З членів партії 18 (7,0 відсотків) мали ступінь доктора наук. Байдужість до нової партії виявили селяни. Тільки 20 селян-„господарів" (7,8 відсотка) стали членами Християнсько-суспільного союзу, з них 18 мешкали в двох сусідніх селах на Бродівщині — Вербівчику й Оріхівчику[35]. Вони вступили до Союзу винятково під впливом місцевого пароха Кипріяна Дурбака. Процес агітації селян виглядав так: „[...] д[ня] 20. Сѣчня 1912 (въ Суботу по св. Богоявленѣю) вôдбули ся загальнй рôчнй зборы тутейшой читальнѣ „Просвѣты" (повѣдомивши передъ тимъ ц[ісарсько-]к[оролівське] Староство въ Бродахъ) пôдъ моимъ проводомъ; — зôбрало ся звышъ 50. хлопôвъ членôвъ, котрй однодушно выбрали мене головою читальнѣ и просили, абы я имъ що сказавъ зъ „политики". Покористовавшися нагодою и розказавши имъ про житє и дѣяльнôсть о. Маркіяна Шашкевича, поставивъ я питаня: *„де и якъ повинній Русины гуртовати ся пôдъ теперѣшну пору"?* [Тут і далі виділено в оригіналі]. Отже представивши имъ цѣле наше чисте безголовє (москвоф[ільство], рад[икали], нац[іональні] дем[ократи] въ полѣтицѣ), зазначивъ я цѣль и напрямъ „Хр[истиянсько-]суспôльного союза", до котрого всѣ добромислячй и щирй Русины повиннй *записатися*, що зôбранй выслухали зъ живимъ зайнтересованємъ а при кôнци заявили, що прапора христового *нѣколи* не покинутъ"[36].

Фінанси. Відомості про фінансовий стан Християнсько-суспільного союзу подані у касовій книзі, в якій відображено прибутки й видатки товариства з часу його створення до початку 1914 р.[37] Її вели касири товариства — священики Василь Лициняк (1911) і Спиридон Кархут (1912, 1913). Найбільший обсяг роботи касир виконував під час загальних зборів товариства, коли приймав від учасників членські внески (частина членських внесків надходила через рахунок газети „Руслан"), а

---

[34] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5159 („Поазбучний спис...", Львів, 1912 р.).

[35] Там само.

[36] Там само.— Спр. 5127 (Лист о. Кипріяна Дурбака до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Вербівчик [Бродівського повіту], від 1 лютого 1912 р.).

[37] Там само.— Спр. 5161, арк. 1—15 (Касова книга Християнсько-суспільного союзу, 1911—1914 рр.).

також пожертви на оплату винайнятого для зборів приміщення. Доходи товариства фіксувалися поіменно з поділом на рубрики („на заплаченя салі", „членьскі вкладки" та ін.), видатки — за статтями („протокол засідань — індекс (для секретаря)", „марки на розсилки", „коверти", „печатка і пуделко з фарбою", „вінець на ювілей Шашкевича" та ін.). Для перевірки правильности записів у касовій книзі створювалася ревізійна комісія. Її очолювали К. Студинський (1912) і Євстахій Макарушка (1913—1914), про що свідчать відповідні записи в касовій книзі від 26 грудня 1912 р. і 2 лютого 1914 р. Утім, припускаємо, не всі надходження і видатки фіксувалися в касовій книзі. Наприклад, з чернеткових записів касира відомо, що о. Володимир Петрівський з Чикаґо прислав 100 крон „на кошти подорожи до Відня на Евхарист[ійний] Конґрес"[38], але в касовій книзі вони не відображені.

Головним джерелом надходження коштів на потреби товариства були членські внески (згідно зі Статутом, кожен член товариства зобов'язаний щорічно сплачувати 4 крони; для малозабезпечених верств суспільства — міщан, селян і робітників — зроблено виняток — вони сплачували по 1 кроні[39]). Крім того, під час щорічних загальних зборів товариства його учасники збирали по 1 кроні для оплати приміщення, винайнятого для їх проведення. Незначне поповнення бюджету відбувалося завдяки добровільним пожертвам і прибуткам від продажу книжок. Головними видатками були винаймання залу для проведення загальних зборів, канцелярські, поштові й друкарські витрати тощо. Із загальнонаціональних урочистостей, в яких Християнсько-суспільний союз брав участь і які зумовили витрати, було хіба що відзначення 100-річчя від дня народження Маркіяна Шашкевича. „Вінець на ювілей Шашкевича" і „фіякер для тих, що везли вінець", коштували для товариства 32 крони. Траплялися й непередбачувані видатки. 1913 р., наприклад, 50 крон було витрачено на вінок та домовину для померлої дружини Олександра Барвінського — Євгенії.

Як випливає з касової книги, в середньому приблизно лише четверта частина членів Християнсько-суспільного союзу сплачувала членські внески. Переважна більшість членів товариства платила членські внески тільки раз — під час вступу до Союзу. Під таким кутом зору найдисциплінованішими платниками були священики, майже не платили вчителі й зовсім не платили селяни. Траплялися навіть випадки, коли дехто на членстві в Союзі намагався заробити. Так, гімназійному професорові з Сянока Роману Ковальову, який не сплачував членських внесків реґулярно й у повному обсязі, з каси товариства було виплачено 50 крон як „кошти подорожи на заг[альні] збори [26 грудня 1912 р.] і за реферат". Були у Християнсько-суспільному союзі й спроби фінансових зловживань. Найбільша з них у 1911 р. пов'язана з діяльністю касира о. Василя Лициняка, катехита у Львові, одного з членів-засновників товариства, який помилився в рахунках на 160 крон 6 центів. Замість задекларувати

---

[38] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5160, арк. 15.

[39] Там само.— Спр. 5148 (Статут... — С. 3, § 6). Згодом було зменшено до 2 крон щорічний членський внесок і для „народних вчителів" як „до тепер ще розмірно скупо оплачуваних" (Там само.— Спр. 5154, с. 6 [„Вказівки і спис членів для відпоручника...", 1911 р.]).

„надлишок" він, як припускаємо, вирішив його приховати. Повернув зазначену суму щойно в 1913 р., очевидно, під тиском неспростовних доказів крадіжки. Ймовірно, що це стало причиною виключення о. В. Лициняка з членів товариства, принаймні в списку членів Союзу його прізвище закреслене.

Громадська думка. Місцем, де перехрещувалися нерідко суперечливі думки навколо діяльности правління Християнсько-суспільного союзу, була редакція газети „Руслан". Головні теми, які порушували автори більшости листів до редакції,— роль греко-католицького духовенства в громадському житті галицьких українців та висвітлення цієї ролі на шпальтах „Руслана", відносини Християнсько-суспільного союзу з іншими українськими партіями, а також позиція товариства щодо польсько-українських відносин. Представлений у кореспонденції широкий спектр думок, тематично розкиданих, концептуально теж маловпорядкованих, наштовхує на думку про те, що організаційно й ідеологічно Християнсько-суспільний союз не досяг рівня партії і був радше політичним товариством, яке діяло від часу до часу.

Редакція газети „Руслан", відображаючи позицію правління Союзу, часто виступала з критикою духовенства і навіть вищих церковних ієрархів, прагнучи таким чином активізувати їхню діяльність. Читачі, значну частину яких становили самі священики, сприймали це як образу, як замах на гідність духовенства. Отець Іван Гробельський, крилошанин зі Станіславова, член товариства, закидав редакції „Руслана": „компромітуєте єрархию духовну так, що лучше не потрафив би найгірший її ворог". Він уважав, що ця газета „яко часопись стояча на християньских основах та на основі церковного авторитету не повинна нічого писати на жадного сьвященника, хочби як злого"[40].

Найбільшим збуренням громадської думки стала публікація статті „Допись зпіді Львова". Її автор змалював невідрадний стан українства у Львівському повіті й Львові зокрема, а відповідальність за швидкі темпи полонізації українського населення поклав на духовенство, звинувативши його в недбалому ставленні до своїх обов'язків[41]. Доводячи протилежне, о. Андрій Гаврищак писав, що дана стаття „заподіяла нам сотрудникам-катехитам львівским велику кривду": „Взагалі ціла та допись така несмачна і таки скажу по моій совісти *нехристіяньска,*— підсумовував він свої міркування,— що в такій формі не повинна знаходити ся в Руслані, єсли Руслан має здобувати собі симпатию у загалу сьвященьства, та горячих приклонників"[42]. Тактичною помилкою вважав появу цієї статті й Володимир Виногродський, який не був членом Християнсько-суспільного союзу, але його прихильник. Він закликав редакторів „Руслана" відразу „писати ясно і неполовинно", наголошував, що „сто-

[40] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5208, арк. 1—4 (Лист до К. Студинського, Станиславів, від 24 березня 1912 р.).

[41] Допись зпіді Львова // Руслан.— 1912.— 23 (10) січ.— Ч. 16. Див. також: Барвінський Ол. Відповідь о. М. Щепанюкови на статтю п. т. „В обороні львівских катехитів і сотрудників", поміщену в 4. і 5. чч. „Ниви" // Руслан.— 1912.— 31 (18) берез.— Ч. 73; 2 квіт. (20 берез.).— Ч. 74; 3 квіт. (21 берез.).— Ч. 75; Допись зпіді Львова // Там само.— 1912.— 20 (7) квіт.— Ч. 87; 21 (8) квітня.— Ч. 88.

[42] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5196, арк. 1—4 (Лист до О. Барвінського, Львів, від 24 січня 1912 р.).

ронництво непопулярне, тай ще до того таке, що ставить перші кроки на шляху свого розвою", не може допускати двозначности в позиції[43].

Головне вістря міжпартійної полеміки з боку Християнсько-суспільного союзу було спрямоване проти Національно-демократичної партії. Початково це навіть притягало до товариства нових членів. Показовим у цьому плані є приклад священика з Тисмениці Івана Коцюби. Йому імпонував захист О. Барвінським „клєрикальной (щирокатолицкой) партіи Русинôв", тоді як погляди Юліана Романчука — „щобы *на першôм* мѣстци ставити інтерес народности, а *потому* інтерес вѣры и церкви!" — він вважав помилковими[44]. І. Коцюба належав до старшого покоління греко-католицького духовенства і назагал відображав спосіб його думання. Так само священик Ілля Кливак, „в закутині перебуваючий смертельник", як він себе називав[45], був рішуче налаштований проти націонал-демократів, тому що „Діло" і ціле Сторонництво Нац[іонально-]демокр[атичне] воює клеветами і в той спосіб ніби удержує свій німб национальний"[46].

Згодом непередбачуваність „Руслана" почала викликати роздратування, особливо серед священиків, котрі вбачали свою громадську діяльність на широких національно-демократичних засадах. У листі священик Венгринович із с. Наконечного поблизу Яворова до редакції „Руслана" пояснює, чому Християнсько-суспільному союзу не вдалося охопити своїм впливом загал греко-католицького духовенства. Авторові листа не імпонував „масонізм" (замкнутість, кастовість) новоутвореної партії. Він, спираючись на думку певного кола священиків, бачив вихід із ситуації у перетворенні Союзу на праве крило Національно-демократичної партії: „Та я так собі міркую і декотрі з наших що ми мусимо утворити праве крило в нац[іонально-]демократ[ичній] партиї — і мусимо ся єї тримати бо єї розбити, то розбити народ або і всі институції — або по просту наразити ся на викинене зі всіх институций — а чи то добре би було? Ви за гроші пишете, то собі пишіт здорові за згодою з поляками — але коли як так ся підрепаруєте то таки я мрію мати лише дневник не менше опозиційний як Діло в головних зарисах, але клєрикальний христяньский і о стілько лише менше радикальний, опозиційний о скілько мораль христ[иянська] позволяє взглядно не позволяє. В тім гадці хочу попирати Ваш орґан — Два дневники можуть безпечно у нас веґетувати, а колись добре стояти — а будуть себе взаімно контролювати і народну роботу однак таки я не радо бачу пертє до розбитя партиї — до витвореня нової — бо молодежи ще не маємо і не скоро єї будемо мати — на тоє треба зібрати сили, і працювати щиро — і таки осторожно треба бо інакше таки будете здрадниками — а много з наших „клєрикалів" таки на тоє би не пішло"[47]. Але в позиції „Руслана" нічого не змінилося, і невдово-

---

[43] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5193, арк. 2—3 (Лист до редакції газети „Руслан", с. Загір'є, від 4 квітня 1912 р.).

[44] Там само.— Спр. 5241, арк. 1—2 (Лист до редакції газети „Руслан", Тисмениця, від 6 травня 1911 р.).

[45] Там само.— Спр. 5128, арк. 11 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], від 12 листопада 1911 р.).

[46] Там само.— Арк. 8 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], б/д [після 26 листопада 1912 р.]).

[47] Там само.— Спр. 5187, арк. 1—2 (б/д [1914 р.?]).

лення отця Венгриновича зростало. Можна припустити, що в такому самому напрямку розвивалися міркування його однодумців. Підсумком стала відмова священика від читання „Руслана" взагалі: *„Прошу більше не присилати свого Руслана* — почекаю ще на інший курс а тепер маю вже досить. Волю „Діло" бо знаю що оно є і нічо у нім мене не стріне несподіваного але і ритувати ся Вашими виступами що ганоблят нашу справу, нашу політику — не можу над сили"[48].

Груба („несмачна") критика націонал-демократів християнськими суспільниками була не єдиною причиною, яка відштовхувала від них ширші верстви українського суспільства. Чимало завважував тут польський чинник. Побоювання видатися перед польською суспільністю „некультурними" стримувало певну частину прихильників Християнсько-суспільного союзу виступити з критикою Національно-демократичної партії, головного гравця з українського боку на політичній арені Галичини. Юрист Адам Богусевич, що не був членом Союзу, спочатку прислав до редакції „Руслана" статтю з критикою „Діла", але після роздумів просив її „відповідно злагодити і скоротыти, або зовсім єї не поміщувати, щоби не обудила несмаку серед своїх і не дала товчка польским часописьям до нападів на некультурність нашої суспільности"[49].

Автори листів до редакції „Руслана" були невдоволені м'якою позицією часопису стосовно поляків. Редакція ігнорувала дописи з критикою антиукраїнської політики польських політичних сил. Священик Стефан Білинський, наприклад, рішуче запитував редакцію, чому не надруковано його статтю під промовистою назвою „Тверда Русь іде в перед або Dziennik-ови Polsk-ому могорич на запитє zgody z Rusinami". Бажання редакції „Руслана" згладжувати польсько-українські суперечності породжувало підозри в пропольській орієнтації й нехтуванні національних інтересів. С. Білинський міркував так: „[...] єсли на сторінках „Руслана" появляють ся такі по правді не смачні річи як „Наш університет в Відни", дальше дописи проти дир[ектора] Цеглиньского, стихи, не лицюючі зовсім поважному христ[иянсько]-сусп[ільному] орґанови, то для чого-ж не поміщує ся полєміки з польскими часописами от хочби із русиноїдним „Dziennik-ом"? Се не суть лиш мої погляди такі що до редаґованя „Руслана" але і многих, дуже многих сьвящеників, які від серця радіби бачити єго розвій"[50].

Оскарження від націонал-демократів у пропольській орієнтації змушували християнських суспільників виправдовуватися. Кілька листів показують ступінь перетворення, якого може зазнати слабка політична сила під тиском громадської думки. У деяких випадках християнські суспільники займали більш антипольську позицію, аніж самі їхні критики. Один з анонімних кореспондентів, наприклад, писав: „Стали виговорювати наші вороги, що Христ[иянсько-]сусп[ільний] Союз витворили Поляки на розбитє сил нашого народа. Люди, що належать до Союза, не єднались з Поляками, ніякої з ними згоди не заключали, а в справі уні-

[48] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5187, арк. 5—6 (Лист до редакції газети „Руслан", б/д).

[49] Там само.— Спр. 5180, арк. 1—2 (Городенка, 15 червня 1913 р.).

[50] Там само.— Спр. 5178, арк. 1—2 (Лист без місця і дати [Яворів, 1911 р.?]). Врешті-решт стаття „Тверда Русь і Dziennik Polski" була надрукована (Там само.— Арк. 4 [Лист о. С. Білинського до редакції газети „Руслан", Яворів, від 12 серпня 1911 р.]).

верситету, виборчої реформи і інших прав виступали з домаганнями так добре, як другі партиї нашого народа, а в дечім ставили навіть висші вимоги"[51]. Священик І. Кливак, котрий належав до найактивніших членів Християнсько-суспільного союзу у провінції, пропонував навіть обумовити ймовірну угоду з поляками зобов'язаннями морального характеру: „Я гадаю, що до угоди з Поляками ми малиби жадати того самого, що і национ[альні] демократи але навіть єще більше а то, щоб Поляки на експанзивнім своїм становищу не причинялись до радикалізму у нас, щоб перестали перетягати гр[еко-]кат[оликів] на обр[яд] лат[инський], щоб їх священьство робило дійсно більше для справи католицької ніж польскої, бо они мають далеко більше сили моральної і материяльної та в той спосіб будуть могли нам служити приміром і бути помічними в поборюваню атеїзму і схізмофільства а не лиш ширити Польшу і то надармо марнувати свої сили"[52].

Соціальні практики греко-католицького духовенства. Позалаштунковий світ Християнсько-суспільного союзу багатий на людські почуття. Лідери товариства, здається, цей чинник недооцінювали. Вони ставили своїх членів, передусім священиків, у незвичні для них умови, змушуючи їх зосереджуватися на партійних завданнях. Однак повсякденні турботи нерідко брали верх. Підтвердження цьому — листи священиків з виправданнями чи оскарженнями. Наведемо декілька прикладів. Всі вони — джерело для вивчення механізмів і закономірностей включення в публічну дискусію міжособистісних стосунків, що відбувалося на певному етапі розвитку українського національного руху.

Перший з них стосується виправдань священика Андрія Гаврищака від імени львівських катехитів у відповідь на звинувачення з боку автора вже згадуваної статті „Допись зпіді Львова". Священик змалював складні обставини, в яких діяли греко-католицькі катехити у Львові; доводив, що об'єктивні чинники нерідко бувають сильнішими від національних почуттів і бажань. Випадки викладання греко-католицькими катехитами в народних школах польською мовою він пояснював тим, що учні, а надто учениці, часто не розуміли „слівця одного по руски". Так само о. Андрій Гаврищак закликав не драматизувати випадків переходу на римо-католицький обряд: „Зі всіх, що в нашій парохії перейшли на лат[инський] обряд було лише 3. людий незалежних, а всьо решта переважно служниці, сторожі каменичні, челядники-ремісники всіляких катеґорій, переважно мулярі, всілякі функціонарі магістратскі і двох желізничників. Та і в тім случаю не належалоби так всього брати трагічно, бо знаю богато случаїв таких, що зголосив перехід на лат[инський] обряд „ради хліба", а коли єго дірвав ся, лишив ся далі в гр[ецькому] обряді і в тім обряді хрестить діти"[53].

Інший приклад пов'язаний з конфліктом, який виник між двома членами Християнсько-суспільного союзу — Іваном Ґробельським, крило-

---

[51] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5132, арк. 5—6 (Рукопис статті „Лист до руского народа", 4 листопада 1913 р.).

[52] Там само.— Спр. 5128, арк. 1—2 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Ясенів-Пільний [Городенківського повіту], від 20 грудня 1911 р.).

[53] Там само.— Спр. 5196, арк. 1—4 (Лист до О. Барвінського, Львів, від 24 січня 1912 р.).

шанином зі Станіславова, і священиком Данилом Бодревичем, парохом у с. Порохник поблизу Станіславова. Про суть конфлікту довідуємося з листа І. Ґробельського до редакції газети „Руслан". Центральною постаттю у цьому конфлікті була жінка — дружина священика — „мабуть Кацапка", як її називав автор листа. Ця жінка, якщо вірити І. Ґробельському, руйнує парафію й українські інституції в ній, дбаючи тільки про те, аби місцеві черниці не „відбили" її чоловіка. Для неодруженого крилошанина така поведінка заслуговувала однозначного осуду, який він переносив на увесь „женатий клир". Висновок І. Ґробельського був категоричний: „З такою суспільностю неможливий ніякий поступ, з такою суспільностю і я не могу мати ніякого діла"[54]. Лист І. Ґробельського показує, як політичні мотиви переплітались з особистими взаєминами в ієрархії Греко-Католицької Церкви на початку XX ст.[56]

Ще інший приклад стосується критики на шпальтах „Руслана" керівництва бурси святого Івана Хрестителя в Дрогобичі. На захист правління (виділу) бурси, зокрема його голови о. Паліявкта Кмитя, що був членом Християнсько-суспільного союзу, виступив настоятель бурси Володимир Бирчак. У листі до О. Барвінського він просив зважити, що „бурса — то не банк, в якім за веденє платять": „О[тець] Кмить — целєбс, що все своє житє посьвятив ученикам, а був час коли *сам* оден держав бурсу — і плював кровю. І того чоловіка нині копаєть ся — Не є він моїм „партайманом" — власне належить і до Христ[иянсько-]суспільної партиї — але я бачу у ньому шляхотного чоловіка, що тіни зла не зробив нікому,— 15 літ тягне бурсацький віз в тихім-глухім провінціональнім місті. А нині приїде з Риму молодий монах і обпльовує усіх, щоб самому остати". В. Бирчак просив О. Барвінського вплинути на редакцію „Руслана", аби толерантніше ставитися до рядових працівників у провінції: „Людий знеохотити не штука — але питанє ще, чи дописуватєлі, що на все плюють, умілиб вести бурсу — та чи їм ще й схотіло би ся, щоб їх житя обертало ся між бурсацьким смродом — а бурсацькою кашою"[56].

Листування навколо діяльности Християнсько-суспільного союзу дає багатий матеріал про обставини, в яких працювало греко-католицьке духовенство. Священики здебільшого скаржилися на низький освітній рівень, моральний занепад і матеріальні злидні парафіян. „Села в тут[ейшій] околици суть страшно занедбані, школи слабо функціонують і т[ак] д[алі]. В Ославах на 3 000 душ 1-клясівка і то о слабій фреквенції а анальфабетів є 99.9 %!",— писав до правління Союзу священик Антоній Глодзінський з Надвірнянського повіту[57]. Така похмура вихідна характеристика деяким священикам була потрібна для того, аби підкреслити свої заслуги. Отець Кипріян Дурбак з Бродівщини в листі до правління

---

[54] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5208, арк. 5—6 (Лист без місця і дати).

[55] Про це ж у контексті діяльности крилошанина І. Ґробельського див. також: Заярнюк А. Надання „презенти" на парафію у другій половині XIX століття: соціальні та дискурсивні практики // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Феодосія Стеблія.— Львів, 2001.— Вип. 9.— С. 454.

[56] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5175, арк. 1—3 (Дрогобич, 20 лютого 1912 р.).

[57] Там само.— Спр. 5122, арк. 3 (с. Білі Ослави, 4 березня 1912 р.).

Союзу із самопохвалою писав про результати організованої ним для парафіян ще в червні 1908 р. під проводом василіян 5-денної „духовної місії": „Вôдъ того часу зауважив я, що моральный уровень сильно пôднѣсъ ся въ моєй парохіи — хлопы не бютъся, не сваратъся, не кленутъ и менше пютъ; зате часто до Церкви ходятъ и спов'ѣдаютъся"[58]. У політизованому контексті соціальних практик образ „позитивного" священика був о. Кипріянові Дурбаку вкрай необхідний, так він якоюсь мірою міг уберегтися від критики з боку патріотичної частини українського суспільства.

У цьому зв'язку важлива тема для дописувачів Християнсько-суспільного союзу — нарікання на своє важке матеріальне становище, що мало виправдати їх обмежену участь в організаційних акціях товариства. Той самий священик К. Дурбак пояснював: „До выдавничой спôлки для тыжневика хр[истиянсько-]сусп[ільного] приступити не могу, изза лихого матеріяльного положеня, бо маючи лихо ситуовану (хоть на моргахъ показьну (132) — „nieprzemakalna glinka") парохію а до того посилаючи дѣти до шкôлъ въ Бродахъ, не єсьмъ въ станѣ выдержати нынѣшной дорожнечѣ и не маю гроша"[59]. Священик Петро Коцюба з Борщівського повіту відмовлявся бути відпоручником Союзу, пояснюючи: „Парохія котру занимаю дуже мала не позволяє мені на часті поїздки до Львова в цілі інформацій на з'їзді мужів довіря". Він пропонував на цю роль іншого місцевого пароха, який „посідає матеріальні засоби, єст добрий священик и патріот"[60].

Документи та матеріали, які зберігаються у відділі рукописів ЛНБ НАН України, є першорядним джерелом для вивчення різнобічної діяльности Християнсько-суспільного союзу, а також міжпартійних і міжнаціональних відносин, стану греко-католицького парафіяльного духовенства і вчительства в Галичині напередодні Першої світової війни. Інформаційна цінність цих документів і матеріалів для історика полягає у тому, що вони висвітлюють проблеми крізь призму бачення їх тими особами, які не належали до світу великої політики. Ці люди — здебільшого священики й учителі, котрі жили в селах поблизу і на віддалі від Львова,— щиро вболівали за долю християнсько-суспільного руху в Галичині, хоча його завдання кожен розумів по-своєму і часто невід'ємно від власних інтересів. Майже кожен з використаних у статті матеріалів, передусім листів, пов'язаний не лише з особою творця-автора, а й з особою адресата, на якого був спрямований і почуття чи інтереси якого мав зачепити.

Проаналізовані документи й матеріали свідчать про ідеологічну та організаційну неконкурентноспроможність Християнсько-суспільного союзу як політичної сили. По-перше, програма Союзу надзвичайно твердо лягала на психологію тогочасного українського суспільства в Галичи-

---

[58] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 11 (Барвінські), спр. 5127, арк. 1 зв. (Вербівчик [Бродівського повіту], 1 лютого 1912 р.).

[59] Там само.— Арк. 1.

[60] Там само.— Спр. 5130, арк. 1—2 (Лист до правління Християнсько-суспільного союзу, с. Висічка, від 23 лютого 1912 р.).

ні, ставлячи досить віддалену в часі й нечітку мету діяльности, натомість нічого не обіцяючи взамін у найближчому майбутньому. По-друге, вона ставила під сумнів „боротьбу" як ефективний засіб досягнення національних цілей, підкреслювала потребу в порозумінні з поляками в той час, коли міжнаціональна напруга була найвищою. По-третє, в ім'я збереження вже сумнівних на початку XX ст. вартостей (Церква як лідер українського руху) керівники Союзу фактично закликали українське суспільство відмежуватися від світу, немов декларуючи його безсилля.

Крізь діяльність Союзу так, як її представлено в епістолярній спадщині, ключовою проходить тема українсько-польських відносин. Опрацьовані матеріали істотно коригують поширену в історіографії тезу про пропольську орієнтацію угруповання О. Барвінського. Це полонофільство, принаймні на етапі існування Християнсько-суспільного союзу, існувало швидше всього в уяві політичних супротивників і опонентів О. Барвінського, аніж реально. Інша справа, що напрямна лінія розвитку суспільних відносин у Галичині неухильно сприяла загостренню українсько-польських відносин. Гасло „боротьби" було піднесене врешті-решт обома сторонами до рангу національного символу, певного роду святости, з якою пов'язувалося національне буття. Християнсько-суспільний союз був прикладом того, що напередодні Першої світової війни оскарженим у пропольських симпатіях і зраді власної національности можна було стати навіть за просте пов'язання інтересів українського руху з досягненням стабільности в українсько-польських відносинах.

Ігор ГИРИЧ

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (Київ. Україна)

АРХІВ АНДРІЯ ЖУКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

За останні століття якось уже повелося, що коли українець з Великої України хоче бути українцем не тільки за анкетою, а й за суттю та духом, то рано чи пізно він мусить залишити свою Вітчизну. Опиняючись за межами батьківщини, людина краще відчуває перспективу, починає мислити в такт зі світом, а не чваніти у мороці безвиглядної російської дійсности. А це, своєю чергою, дає можливість еміґрантам більше зробити для упослідженої неньки за тих синів, які на рідній землі мусять спочатку проти волі, а згодом і позасвідомо діяти згідно з приписами чужої, сторонньої, сили. Так П. Орлик написав свою знамениту Конституцію на вигнанні в межах Османської імперії. А двісті років згодом інший політичний еміґрант — А. Жук стає творцем Союзу визволення України (СВУ) — першої політичної структури, яка відверто поставила своєю головною метою здобуття незалежности для України новітніх часів[1].

Цікавим був життєвий шлях цієї людини. Син козака з півночі Полтавщини, що спромігся лише на початкову освіту[2], тридцять років пропрацював на редакційних посадах у кооперації, написавши сотні статей на політичні, економічні й культурно-громадські теми. Виходець із невеличкого села Вовчка (майже до двадцяти років не бачив великого міста), більшу частину свого життя (понад сорок років) прожив і відійшов у вічність в одній з вічних столиць світу — столиці останньої імперії Євро-

---

[1] Про А. Жука існує уже чимало літератури, її огляд див.: Ясь О. Андрій Жук у світлі сучасної української історіографії // Молода нація.— 2002.— № 3.— С. 250—258. Йому присвячено номер журналу-альманаху „Молода нація", № 3 за 2002 р. З найбільших публікацій про нього див.: Патер І. А. Жук: політик, кооператор, публіцист // Вісник Львівської комерційної академії.— Львів, 1998.— Т. 2.— Ч. 3.— С. 126—131; Патер І., Пастушенко Р. Андрій Жук (1880—1968) // Українські кооператори: історичні нариси.— Львів, 1999.— С. 281—294; Сніцарук Л. Жук Андрій // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника.— Львів, 1996.— Вип. 3.— С. 130—131; Патер І. Союз визволення України: проблеми державности і соборности.— Львів, 2000.— С. 51—53, 62—63, 134—135, 151, 306—308, 316; Срібняк І. Діяльність СВУ серед полонених старшин-українців у таборах Німеччини й Австро-Угорщини (1915—1918 рр.).— К., 1996; його ж. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920).— К., 1999; Гирич І. В тіні В. Липинського (Андрій Жук як політичний мислитель й дослідник історії визвольного руху) // Молода нація.— 2002.— № 3.— С. 8—45; Осташко Т. А. Жук в добі національно-визвольних змагань // Там само.— С. 46—57.

[2] Він закінчив лише трирічну церковно-парафіяльну школу. Див.: Дві короткі автобіографії Андрія Жука // Молода нація.— 2002.— № 3.— С. 222.

пи — Відні, але зберігав до останньої хвилини прив'язання до рідних місць. До кінця життя він мріяв дописати (так і не закінчив) історію дорогої серцеві Лубенщини. Тієї Лубенщини, яка дала Україні таких визначних людей, як Микола Порш, брати Володимир та Сергій Шемети, брати Микола та Юрій Міхновські, Андрій Лівицький, Володимир Леонтович.

Він починав свою політичну діяльність як революціонер соціал-демократ, засліплений класовою теорією Маркса і орієнтований на російський соціал-демократичний рух. На його очах постала знаменита брошура М. Міхновського „Самостійна Україна", ба, більше — батько радикального самостійництва навіть допоміг з працевлаштуванням А. Жука на залізницях поблизу Харкова, де тоді вже працював і жив сам. І все ж А. Жук при розколі Революційної української партії (РУП) підтримав більшість, яка вважала за необхідне вирішення соціальних питань першочерговими перед національними. Коли народжувалася Українська соціал-демократична робітнича партія, Андрій Іллевич був серед її засновників. Його обрали до складу Центрального комітету УСДРП.

Проте твердим марксистом був недовго. Як людина розумна, здатна аналізувати і оцінювати, А. Жук відразу побачив невідповідність між теоретичним марксизмом російського зразка й практикою підросійського суспільного буття. Не радикальний соціальний експеримент, ґрунтований на диктаті, а еволюційний економічний розвиток суспільства, розвиток виробничої ініціативи звичайного робітника через кооперативні форми організації господарства радше дасть реальне покращення простій людині. А ще він переконався в існуванні соціалізму панівної й пригнобленої нації,— речей дуже відмінних й нетотожних між собою. До таких висновків дійшов А. Жук уже в перші роки перебування на вимушеній еміґрації в Австро-Угорщині з 1907 р. Мешкаючи у Львові, він особисто спостерігав непримиренний конфлікт політико-економічних інтересів поляків та українців, що заперечував теорію інтернаціональної єдности пролетаріату за соціальним, а не національним принципом, як це розроблялося у доктринах міжнародного соціалістичного руху. Провідні німецькі, російські й французькі соціалісти не розуміли національних потреб пролетарів гноблених націй, у тому й українців.

Саме життя поставило перед А. Жуком проблему вибору: або залишатися класичним соціал-демократом,— тоді ставати політичним поляком чи росіянином, або покинути професійно-революційну діяльність, залишившись українцем. Він обрав друге. Проте не відійшов від політики. Українську соціалістичну роботу він провадив у легальних формах, працюючи в статистичному відділі Українського кредитового союзу; умови конституційної Австрії в українському Львові давали змогу йому робити це.

Тут, ставши редактором журналу „Економіст" та його додатку „Самопоміч" — органів кредитової спілки, А. Жук відразу поринув у вир галицького життя, зблизився з невеликим гроном галицьких соціалістів В. Старосольським, В. Левинським, Л. Ганкевичем, які на відміну від наддніпрянських товаришів по партії, чітко розмежувалися на національному ґрунті з польськими соціалістами, а свої політичні дії звіряли з панівною у Галичині Націонал-демократичною партією. Галичина ні на мить не давала себе одурити сподіванками радикалів з Великої України

на так звану спільність соціал-демократичного фронту з російською чи ще якоюсь соціал-демократією. Трохи сильніше й традиційно тривкіше галицьке суспільство з його чималою, порівняно з підросійськими українцями, інтеліґенцією, яка рекрутувалася головним чином з багатодітних священицьких родин, з нечисленним, проте реально наявним українським міщанством і культурно розвиненішим, завдяки кооперації, селянством, починало на всіх ділянках успішно конкурувати з польською економічно й культурно домінуючою спільнотою, відвойовуючи крок за кроком плацдарми для власного повноцінного життя. І цьому сприяла національна солідарність різних за соціальною спрямованістю політичних сил, а також реальна позитивна праця в економічних інституціях, а не сектантська підпільна боротьба за відбирання чужої власности, за яку аґітували крайньо ліві течії у російському соціал-демократичному русі.

Наддніпрянські есдеки стояли на згубному шляху розчинення їх у всеросійському соціалістичному морі. Добра воля до співпраці на засадах єдиного керівництва з боку російського ЦК РСДРП, яку продемонстрували „спілчани" О. Скоропис-Йолтуховський й М. Меленевський, зрештою до нічого доброго українських есдеків не привела. Догматично-правовірна марксистська позиція останнього передреволюційного лідера УСДРП Л. Юркевича так само не зробила з нього друга російських більшовиків, для яких централізм, принциповим противником якого завжди виступав Левко Йосипович, був завжди пріоритетом партійного будівництва. А. Жук першим наважився здійснити ідейну переорієнтацію УСДРП, провівши загальну дискусію про шляхи подальшого прямування партії. З цією метою 1909 р. А. Жук заснував у Львові неперіодичний журнал „Праця".

За ленінською термінологією, А. Жук був типовим „ліквідатором". Більше того, він ще був класичним „опортуністом", бо, крім заперечення нелегальної діяльности, Андрій Іллевич закликав до класового миру зі „злісним ворогом пролетаріату" — буржуазією. Проте, саме цей шлях був єдино правильним для українських есдеків, коли вони хотіли здобути своєму народові національне визволення. Невелика їхня кількість і незначний вплив на маси не давали права на розкіш, як у російському випадку, відкидати спільність дій з ліберальними загальнодемократичними силами в Галичині та Наддніпрянщині, представлені ТУПом і націонал-демократами. З другого боку, на відміну від росіян, у радикалів і центристів була спільна мета — федеративне перебудування імперій, у яких українські території здобули б автономію.

Була відмінність між українськими й російськими есдеками в ставленні до приватної власности, особливо до земельної власности селян. Росіяни переважно відкидали засади приватної власности на землю, а тому й були проти проникнення ринкових відносин у село, бо це позбавляло селян рабської залежности від великих земельних власників і давало перспективу взагалі позбутися залежности від поміщиків. Селянство для українських есдеків, крім усього, було носієм національного, а отже їхня економічна емансипація вела до господарського зміцнення й сприяла підвищенню культурного рівня, а за ним і до національного усвідомлення. Тому наші есдеки так пильно цікавилися розвитком кооперації в селі.

Тим часом, марксистська доктрина засліплювала очі керівництву УСДРП. Спочатку М. Порш, а згодом і Л. Юркевич розривалися у про-

тиріччях: що роботи? Чи далі дотримуватися марксистських догм, чи йти за вимогами життєвих реальностей? М. Порш уже перед Першою світовою війною зійшов з догматичних позицій. Л. Юркевичу, гадаємо, піти цим шляхом завадила передчасна смерть.

Внутрішньопартійна дискусія не увінчалася перемогою позиції А. Жука. Його підтримали лише В. Дорошенко й В. Степанківський. Проти виступили, крім двох партійних лідерів, ще й В. Винниченко та, як це не дивно, той, хто стане через десять років ідеологом українських націоналістів — Д. Донцов. Середини дотримувалися С. Петлюра й В. Садовський. Хто програвав, мусив залишати партію[3].

1911 р. колишній есдек А. Жук почав контактувати з засновником українського модерного консерватизму В'ячеславом Липинським. Той тоді перебував в Австрії та працював над архівальними студіями у Кракові, де готував до друку свою знамениту „Z dziejów Ukrainy". У березні відбулася у Львові таємна нарада А. Жука, В. Липинського, М. Залізняка, В. Степанківського та В. Кушніра. На ній ухвалено рішення про заснування організації і друкованого органу „Вільна Україна", яка ставила за мету здобуття Україною самостійності[4]. Члени-засновники сподівалися залучити до організації й Л. Юркевича, який попередньо на це ніби погоджувався. Симпатиками були також В. Темницький, О. Назаріїв, В. Дорошенко, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський. Планувалося знайти контакт з самостійниками з Великої України М. Міхновським, О. Степаненком, братами Шеметами, київськими самостійниками-есдеками Д. Антоновичем та подружжям Голіцінськими.

Тут, можливо, вперше в сучасній історії, спрацювала ідея надпартійного утворення, яке об'єднується на засадах головної спільної мети. Крім двох есдеків і одного есера, в організацію вступили один прихильник монархізму та один симпатик націонал-демократії. Більше того — ідеологом нової організації мав стати саме консерватор-монархіст В. Липинський. Він навіть написав „Меморіал" до урядів центральних держав Європи й розробив засади політики українських суспільних кіл у разі війни в Європі.

Проте жодного числа нового видання так і не з'явилося. Більше того — фактичним наслідком тривалих переговорів стало лише заснування Інформаційного бюро, яке ставило своїм завданням інформувати уряди основних країн Європи й Північної Америки про українські питання й бажання українців створити незалежну державу. „Вільна Україна" стала прообразом майбутнього СВУ.

Чому ж не вдалося розвинути діяльність „Вільної України" напередодні Першої світової війни? По-перше, не виявив сподіваної позитивної реакції на цю ініціативу визнаний провідник українства по обох берегах Збруча Михайло Грушевський (хоч цілком цій ідеї співчував інший авторитетний діяч — митрополит А. Шептицький). По-друге, В. Степанків-

---

[3] Докладніше див.: Гирич І. В тіні В. Липинського...— С. 11—18.

[4] Жук А. Як дійшло до заснування Союза визволення України // Календар „Дніпро" на 1935 рік.— Львів, 1934.— С. 103—117. Проблеми стратегії і тактики „Вільної України" були обговорені у досить великому листуванні В. Липинського з А. Жуком (Листування В'ячеслава Липинського / Гол. ред. Ярослав Пеленський.— Київ; Філадельфія, 2003.— Т. 1: А—Ж.— С. 741—750).

ський та В. Кушнір вели власну гру, вони пропонували перейменувати майбутній орган на „Визволення України", чим додавали дещо іншого змісту всій справі. Вони сподівалися визволити Україну через сторонні треті сили: Австрію та Німеччину, коли В. Липинський й А. Жук сподівалися це здійснити передусім українськими руками і погоджувалися на австрофільську орієнтацію лише як тимчасову тактику. М. Залізняк так само демонстрував нахил до політичних авантюр.

Коли вибухнула Перша світова війна, А. Жукові було 34 роки. Чотири роки війни стали для нього часом його найвищого злету як політичного діяча. Уже в серпні 1914 р. у Львові А. Жук ініціює створення СВУ. Серед співзасновників організації були В. Дорошенко, О. Скоропис-Йолтуховський, Д. Донцов, М. Залізняк. Усього ж в ній у різний час працювало близько 150 чоловік. Основу становили наддніпрянські емігранти-соціалісти, а в культурно-освітніх установах „Союзу" співпрацювали провідні діячі науки і культури з Галичини й Буковини С. Смаль-Стоцький, І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Сімович, Л. Цегельський, М. Василько та багато інших. СВУ було визнано Центральними державами представницею інтересів підросійської України, чотирьох відпоручників СВУ включено до Головної української ради, яку утворили на західноукраїнських землях представники всіх політичних сил підавстрійської України. СВУ став першою наддніпрянською організацією, яка проголосила серед усіх держав постулат незалежної України, надрукувавши за ці роки сотні популярних брошур про українську справу всіма головними мовами Європи: німецькою, англійською, французькою, турецькою, болгарською. Інформаційні аґенції, пов'язані з СВУ, діяли й у країнах Антанти: США, Великій Британії, Франції, Швейцарії. Основним друкованим органом СВУ був тижневий журнал „Вісник СВУ" — одне з найкращих з погляду журналістської якости, українських пресових видань за всі часи існування української преси.

Найголовнішою ж справою СВУ, до якої беспосередню дотичність мав А. Жук, було виділення українських полонених в окремі табори і формування зародків майбутньої національної армії. З несвідомих свого українства царських „солдатушок" з таборів Раштат, Зальцведель, Вецляр, Фрайбурґ було створено дві елітні, добре вишколені дивізії — Сірожупанна й Синьожупанна. Вони стали основою армії УНР після Берестейської угоди України з Центральними державами. Усією діяльністю СВУ керував А. Жук, виконуючи, власне кажучи, секретарсько-розпорядчі функції. Саме він був фактичним керівником Союзу, хоч офіційно головували інші: Д. Донцов, М. Залізняк, О. Скоропис-Йолтуховський.

Андрій Іллевич постійно дбав про те, аби СВУ не стало креатурою чужих сил, виконавицею волі розвідок ворожих до Російської імперії держав. Так, СВУ діставала фінансування від військового міністерства Австро-Угорщини, проте у своїх політичних діях вона провадила власну політичну лінію.

З постанням Центральної Ради мету, яку переслідувала СВУ, було досягнуто. Вже не було потреби виступати від імени поневоленого народу, бо на рідних землях виникла Українська Народна Республіка. Андрій Жук ще до четвертого Універсалу Центральної Ради вирішує розв'язати СВУ, що було не так просто здійснити, бо залишалося чимале майно (бібліотеки, аматорські театри, редакції газет в українських таборах, які необхідно було зберегти; цим понад рік також займався А. Жук).

З приходом до влади гетьмана Скоропадського А. Жука запрошує до служби в українському дипломатичному представництві посол Української держави, давній знайомий Андрія Іллевича, В'ячеслав Липинський. Його завданням було опікуватися українськими військовополоненими в Австрійській державі. З падінням гетьманства А. Жук стає радником міністра закордонних справ УНР В. Темницького.

На ці часи припадає й останній період партійної діяльности А. Жука. Він разом із колишнім есдеком М. Богуном-Чудиновим засновує 1919 р. на Поділлі Українську народну партію (далі — УНП) — продовжувачку традицій РУП і УНП Миколи Міхновського[5]. Цікава подальша метаморфоза ідейних поглядів А. Жука. Нова партія мала захищати інтереси середнього й дрібного землевласника у зовнішній політиці і, звичайно, стояла на позиціях самостійництва. УНП стояла на демократично-республіканських позиціях, хоча очевидно, А. Жук не відкидав можливости монархічного устрою майбутньої України. Ще перед війною гурт наддніпрянців-самостійників обговорював можливість обрання на український престіл когось з габсбурґської родини. 1920 р. Є. Коновалець у своїх листах до січового стрілецтва кваліфікував А. Жука як монархіста[6]. Безперечно, тут не можна не побачити впливу В. Липинського.

І все ж А. Жук не був монархістом в ідейному розумінні цього слова, інакше він би долучився до гетьманського руху. Монархізм А. Жука мав, напевно, тактичну мету. Він міг на нього погодитися, якщо б той привів Україну до незалежности.

У 1920 р., коли українська революція конала під ударами червоної Москви й Польщі Пілсудського, А. Жук підтримав галичан у їхньому незадоволенні Варшавським договором С. Петлюри. Він пише листа до Симона Васильовича з пропозицією відійти від влади і передати її комусь із прихильників замирення зі східним противником — більшовиками[7]. Помилкою Директорії і, можливо, цілком слушно, він уважав спробу будувати Українську державу після поразок 1919 р. на колишніх підросійських землях, замість намагатися рятувати самостійність на підконтрольних галицькими українцями землях Західної України. Галичани, на думку А. Жука, більше підготовлені до державобудування, ніж анархізована суспільність Східної України. Отже, треба було спільними зусиллями обох Україн намагатися втримати національну владу на теренах ЗУНР.

1921 — рік краху українських соціал-демократичних ілюзій. Фактично УСДРП уже тоді припинила своє існування. Люди, що пройшли горнило російсько-української війни 1917—1920 рр., зрозуміли, як мало важить соціальна близькість, порівняно з національно-державними вартостями.

Андрій Жук як прихильник відбудови держави на західноукраїнських теренах не сприйняв польської орієнтації С. Петлюри. Він спів-

---

[5] Матеріали до програми, тактики і організації Української народної партії.— Київ; Відень, 1920.— Вип. І.— 44 с.

[6] Листи Євгена Коновальця // Євген Коновалець та його доба.— Мюнхен, 1974.— С. 256.

[7] Лист А. Жука до С. Петлюри (Відень, 1 лютого 1920 р.) // Листування В'ячеслава Липинського.— С. 835—841. Див. також передрук у журналі: Молода нація.— 2002.— № 3.— С. 231—237.

працює в екзильному віденському уряді Є. Петрушевича, виступає з концепцією відродження Галицько-Волинської держави. Разом з тим А. Жук після проголошення курсу на українізацію у підрадянській Україні став прихильником радянофільства, бо вважав, що підтримка некомуністичними силами цього курсу сприяє скріпленню національного елементу й виховання національної свідомости широкого загалу людности.

Перебуваючи під значним впливом В. Липинського напередодні Першої світової війни і доби визвольних змагань та маючи цілком терпиме ставлення до національного монархізму, можна було сподіватися на прилучення А. Жука до гетьманського руху в 1920-ті роки. Цього очікував і сам В. Липинський. І все ж А. Жук мав власну візію українського державного розвитку і тримався її протягом усього життя. Традиційні соціал-демократичні переконання і політичний реалізм робили його прихильником скоріше центристів з галицького національно-демократичного табору[8].

У 1930 р. А. Жук повертається до Львова й знову працює там як кооператор в Ревізійному союзі українських кооперативів. Редагує журнал „Кооперативна республіка", співпрацює у календарі-альманасі „Дніпро", де друкує низку своїх статей-спогадів з історії політичної думки у переддень світової війни. Від практичної ж політики відходить, залишаючи цю справу молодшим і, можливо, менш досвідченим.

1939 р. до Західної України вступають радянські війська. А. Жук спочатку вирішує залишитися у Львові. Та дійсність за більшовиків не вселяла надій на майбутнє: розпочалися арешти інтелігенції, почала згортатися кооперативна діяльність; і за кілька місяців він розуміє, що треба тікати. Він з родиною на постійно перебирається до вже рідного Відня, в якому прожив до того майже п'ятнадцять років.

У Відні А. Жук провів останні 28 років свого життя, присвятивши їх вивченню минулого національно-визвольної боротьби українського народу, чому і сам віддав молоді роки. Його скромна віденська квартира була значним архівом й бібліотекою українського визвольного руху початку XX ст. Цей архів він самовіддано зберігав у часи лихоліть Другої світової війни з надією, що він придасться Україні, яка колись звільниться від свого колоніального становища. Архівна збірка А. Жука охоплює фактично архів СВУ та матеріали інтелектуальної історії діяльности РУП—УСДРП та української революції 1917—1921 рр. Ця одна з найцінніших документальних збірок з новітньої історії України нині зберігаєть-

[8] Цікава характеристика А. Жука збереглася у листі В. Липинського до О. Жеребка (20 лютого 1925 р.): „Жук міг би написати більше, але про нього — при всій моїй до нього великій симпатії — мушу сказати, що він дуже тяжко піддається дисципліні. У нього завжди є якісь свої ідеї, які вкінці йому ж самому найбільше шкодять, бо все приходить запізно. Пригадую собі, скільки крови він (та й вся наша інтелігенція, з якою я тоді зустрічався) мені попсував, починаючи від 1904 року (коли я його пізнав), своєю опозицією до ідеї нашої державної незалежности. Потім він її прийняв і став горячим сторонником — але найкращий час (1904—1914 рр.) для підготовки був упущений і пропаганда її в СВУ в часі війни робила враження, що цю ідею „видумали німці", а не українці. Так само нашу Гетьманську ідею він прийме колись (дай, Боже, аби тільки ми змогли її своєчасно поширити, щоб знов не було запізно). Але поки що він заангажувався, не знати по що і на що, в большевикофільському (коли большевики вже на ладан дишуть, отже знов запізно!) віденському „Об'єднанню". У всякому разі, якщо попробуєте і Ви (я це роблю при кожній нагоді) його переконати — буде добре". (Листування В'ячеслава Липинського.— С. 712.)

ся у Державному архіві Канади в Оттаві, що значно обмежує можливості для українських дослідників для його використання.

А. Жук повертається в Україну. Про нього пишуть статті, його архів пригодився для написання кількох дослідницьких книжок та збірників документів. Проте це лише початок віддання данини видатній людині.

У нещодавно виданому довіднику „Українські архівісти"[9] немає імени Андрія Жука, а він на це більше, ніж заслуговує. За своїм характером це був справжній архівіст, який на кожній ділянці своєї роботи невтомно призбирував папери, документи, газети, журнали, книжки та інші різноманітні поточні матеріали. У нього просто ментальність була архівного працівника, котрий, дбаючи про майбутнє, цінує кожнісіньке документальне джерело, яке відкладається в ході життєдіяльности організації, установи чи окремої людини, і котре треба будь-якою ціною зберегти для нащадків.

За кілька років перебування у Львові в А. Жука нагромадився архів Закордонної групи УСДРП, за який довелося воювати з Л. Юркевичем і врешті йому віддати, бо А. Жук уже 1911 р. фактично перестав бути членом УСДРП. Як кожному власникові чи творцеві архіву, йому не вельми хотілося це робити.

Перебуваючи в СВУ, А. Жук був не просто позалаштунковим керівником організації. Він зібрав і зберіг архів Союзу. Коли 1918 р. організація була розв'язана, однією з найбільших турбот А. Жука було збереження документальної бази всіх осередків українського життя в Австрії та Німеччині, які були пов'язані з СВУ. Так архіви таборів українських військовополонених А. Жук пропонував залишити у ліквідаторів СВУ (власне, під своїм контролем) для подальшої передачі в Україну, а позаяк здійснити це було неможливо, то передати на тимчасове зберігання в якийсь з музеїв, наприклад — Андрія Шептицького у Львові[10].

На початку 1920-х рр. А. Жук консультувався з В. Липинським з приводу створення музею-архіву у Відні з тих документальних матеріалів, які зібралися у нього після Першої світової війни і визвольних змагань В. Липинський радив саме А. Жукові зайнятися музеєм-архівом і залишити активну політику. „Краще візьміться серйозно і виключно за справу Музею-Архіву, до чого Вас саме життя і становище ваше (як посідача великого архіву) кличе"[11].

Минуло понад десять років по закінченню Другої світової війни, а А. Жук все розшукував рештки документального спадку СВУ. 1957 р. він писав листи до Туреччини до тамтешніх українців з проханням дізнатися про долю архівів місій СВУ у Балканських країнах[12].

---

[9] Українські архівісти. Бібліографічний довідник / Упоряд. О. Коваль, І. Матяш, В. Шандра.— К., 1999.— Вип. 1: XIX ст.— 1930-і рр.

[10] Жук А. Розв'язання Союза визволення України // Вістник політики, літератури й життя.— 1918.— 30 черв.— Ч. 26 (209).— С. 393.

[11] Лист В. Липинського до А. Жука (30. XII. 1924) // Листування В'ячеслава Липинського.— С. 808—809.

[12] National Archive of Canada (далі — NAC), A. Zhuk Collection (MG30 C167), vol. 4, file 8.

Творені А. Жуком архіви опинилися у різних куточках світу. Майно українського табору військовополонених з австрійського Фрайбурґа разом з його бібліотекою та іншими паперами А. Жук на початку 1920-х років передав на збереження в ужгородську „Просвіту". Книжки з таборової бібліотеки, крім того, розіслав по національним установам Холмщини.

З архівних збірок РУП деякі документи Андрій Жук вислав до Праги в Музей визвольної боротьби, у якому директором був давній товариш по РУП Дмитро Антонович. Звідти ці документи помандрували після травня 1945 р. до Центрального державного архіву Жовтневої революції у Києві, більше тридцяти років були у спецфонді, а нині вже доступні для дослідників як окремі архівні фонди[13].

Та більша частина архіву РУП—УСДРП, СВУ, документація з його кооперативної діяльности, особисті матеріали, бібліотека видань, у тому числі й нелегальних за 1900-ті — початок 1920-х років, зберігалися у його помешканні у Відні. В листі до Володимира Дорошенка А. Жук писав, що дуже стурбований подальшою долею свого архіву, який він збирався передати або американському НТШ, або архівові УВАН (до нього мав безпосередній стосунок В. Дорошенко) в Нью-Йорку. Хоч це документальне майно, на слушну думку А. Жука, могло б стати підставою для цілої нової інституції наукового характеру, наприклад, Інституту новітньої історії України, можливо — при якомусь американському університеті. Бібліотеку, котра налічувала близько трьох тисяч одиниць, А. Жук теж планував передати через Р. Смаль-Стоцького НТШ в Америці[14].

У 1970-х роках українсько-канадський дослідник Ю. Бошик[15], пишучи свою докторську дисертацію, вийшов через сина Жука Юрія на архів А. Жука у Відні. Побачивши справжні документальні скарби, у нього виникла думка спровадити цей архів до Канади. У Національному архіві Канади в Оттаві працював тоді (й працює нині) знаний архівіст Мирон Момрик. Домовившись з керівництвом архівного управління, вони вдвох здійснили акцію пересилання поштою з Австрії до Канади всього архіву. Праця тривала кілька років і таким чином у 1980-ті роки в Центральному оттавському архіві з'явилося Andrij Zhuk Collection, MG30, C167.

У 1980—1990-х роках над архівом А. Жука в Канаді працювала відома дослідниця українського політичного життя Ольга Андрієвська[16]. У часи незалежности мали змогу працювати в архіві й українські дослідники. Зокрема, його матеріали використані у публікаціях І. Патера й І. Срібняка[17].

---

[13] Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО), ф. 3807, 4405.

[14] NAC, vol. 25, file 20.

[15] Boshyk G. The Rise of Ukrainian Political Parties in Russia, 1900—1907: With Special Reference to Social Democracy // D. Phil... dissertacion University of Oxford.— 1981.

[16] Andriewska O. The politics of national identity: Ukrainian Question in Russia, 1904—1912.— Harvard University, 1991.— 485 p. (докторська дисертація).

[17] Див., наприклад: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914—1920).— К., 1999; Срібняк І., Соловйова В. Українські військово-санітарні місії в Німеччині та Австро-Угорщині (1818—1920).— К., 2000; Патер І. Союз визволення України... Деякі матеріали з архіву А. Жука надруковані в: Молода нація.— 2002.— № 3; 2003.— № 2, зокрема, уривки зі спогадів А. Жука та його листування з З. Книшем.

Перехід під державний контроль колись приватного архіву, на жаль, не вирішив усіх проблем, навіть проблеми збереженості унікальних документів. Канадська архівна влада вважає цей архів для себе непрофільним і зовсім не зацікавлена у проведенні відповідних описових й архівно-облікових робіт. Взагалі, за нормами української архівної системи, цей архів не повинен видаватися дослідникам. Опис фонду не містить кількости сторінок у кожній його справі. Та й самі справи-файли не пронумеровані й не підшиті до обкладинок, що не виключає небезпеки втрати деяких сторінок. Описані справи-файли сумарно, й за назвою важко здогадатися, які саме документи зібрані в окремій справі.

Не стоїть на порядку денному й проблема мікрофільмування архіву А. Жука. В ідеалі цей фонд мав би бути в Україні. Документи його унікальні й не мають здебільшого паралельних джерел в наших архівосховищах. І якщо навіть не ставити питання про передачу всього архіву в Україну (що зрештою є цілком реальним, бо канадці, схоже, не чинитимуть перешкод), то принаймні виготовлення страхових копій — річ нагальна і не терпить відкладання.

Фонд А. Жука поділяється на описи (volumine) та одиниці зберігання — справи (file). Описів у фонді — 31, кожний охоплює близько 50 справ. Отже, всього маємо майже півтори тисячі одиниць зберігання. За форматом обсягу — це тридцять одна стандартна скринька документів[18]. Окремо зберігаються книжки з бібліотеки А. Жука*, а це ще приблизно такий самий обсяг. Описи укладено за тематичним принципом, якого, на жаль, не завжди вдалося дотримати. Перший присвячено матеріалам біографічного характеру — автобіографіям А. Жука, нотаткам мемуарного характеру й багатотомному щоденникові (33 зошити-книжечки), котрий А. Жук вів від 1907 р. (початку його еміграції) й майже до кінця життя — 1964 р.

Далі йде листування з офіційними установами в радянській Україні й видавництвом „Книга" у Берліні та матеріали, які зібрано під час святкування 80-річчя від дня народження Андрія Іллевича в 1960 р.

З третього опису розпочинаються документи й матеріали з історії національно-визвольного руху кінця XIX — початку XX ст. Тут є і біографічні нотатки про деяких діячів, копії статей з соціал-демократичної газети „Слово", нотатки А. Жука про Братство тарасівців, „Спілку", РУП—УСДРП, Українську соціалістичну партію, групу „Вільна Україна", російську інтригу в Галичині напередодні Першої світової війни, газетні статті А. Жука з історії політичної думки української соціал-демократії

[18] За обсягом документального матеріалу Архів Жука можна порівняти з Архівом Грушевських у Центральному державному історичному архіві України у Києві (ф. 1235). Причому документів власне Михайла Грушевського у київському архіві менше за півтори тисячі одиниць зберігання. Разом з тим матеріалів з часів Української революції 1917—1921 рр. у М. Грушевського майже немає, у той час як у А. Жука на цей період припадає найбільша кількість документів.

* Деякі книжки з бібліотеки А. Жука у складі колекції професора Аркадія Жуковського (Париж) потрапили до бібліотеки Фундації О. Ольжича в Києві, разом із деякими архівного характеру матеріалами про Українську народну партію (1919—1920). За можливість користування дякуємо директорові бібліотеки Олександру Кучерукові.

та ін. Окремою групою приєднано матеріали про життя та діяльність найвизначніших діячів РУП—УСДРП: Д. Антоновича, М. Богуна-Чудинова, В. Дорошенка, М. Ґалаґана, Л. Когута, Ю. Колларда, А. Кучерявенка, А. Лівицького, Б. Мартоса, В. Мазуренка, М. Русова, О. Мицюка, О. Назаріїва, М. Порша, В. Сімовича, Ю. Сірого (Тищенка) та ін. Деякі з цих матеріалів (Д. Антонович, М. Русов, В. Сімович, А. Кучерявенко) він використав для написання статей у 1950—1960-х рр. у „Вільній Україні" та „Сучасності".

Четвертий опис обіймає листування А. Жука з Д. Донцовим, І. Бочковським, Л. Юркевичем, В. Садовським, М. Поршем, В. Винниченком, М. Залізняком у справі висунення гасла самостійної України в діяльності УСДРП. А також зібрано дослідницький матеріал А. Жука про діяльність рупівців по повітах й губерніях Наддніпрянщини.

П'ятий опис охоплює програмні документи різних революційних партій та кооперативних організацій Бунду, ППС, ППСД, УСДРП, „Спілки", Соціалістичної партії Білоруси, Жидівської соціал-демократичної партії в Галичині та ін. Тут зібрані й статті А. Жука на кооперативну проблематику.

Шостий опис — це статті А. Жука в журналах „Господарсько-кооперативний часопис" та „Кооперативна республіка". Тут же зібрані й примірники цих журналів з 1930—1940-х рр. Другу частину опису становлять нотатки, фінансові документи й листування з львівськими товариствами педагогічно-освітнього характеру „Просвітою", „Соколами", „Січ", музеями, Музичним товариством, Педагогічною організацією вчителів, „Сільським господарем", Товариством Українських наукових викладів ім. П. Могили та ін.

Описи сьомий—шістнадцятий стосуються архіву Союзу визволення України. Тут зібрані щоденникові нотатки А. Жука про організацію СВУ, протоколи зборів президії СВУ, матеріали домовленості про співпрацю з Головною Українською Радою, Парламентарним українським клубом, листування з державними чинниками Німеччини й Австро-Угорщини, матеріали про діяльність філій СВУ в Болгарії, Румунії, Туреччині та дипломатичні акції СВУ в Скандинавських країнах, спроби нав'язати взаємини з іншими поневоленими народами Росії — грузинами, естонцями, з російськими соціалістами, що стояли на „пораженських" позиціях. Якщо офіційні документи про ту чи ту галузь діяльности СВУ не відкладалися в архіві, А. Жук писав спеціальні рапорти у вигляді записок інформаційного характеру. Так збереглися його нотатки про подорож на Балкани та до Швейцарії.

Багато місця обіймають протоколи спільних засідань Загальної української ради й представників СВУ. Окремий опис відведено під матеріали про видавничу діяльність СВУ, культурно-освітню діяльність союзівців на окупованих австрійцями теренах підросійської України, про організацію українського шкільництва на Волині й Холмщині.

Окремий опис містить звіти з таборів військовополонених про звільнення українських вояків, а також матеріали про роботу союзівців в таборах українських військовополонених у Фрайштадті, Вецлярі, Зальцведелі, Раштаті та ін., заснування там культурно-громадських установ.

Рапорти, звіти й меморіали співробітників Союзу про ситуацію на окупованих австро-німецькими військами, а згодом — поляками, землях

Волині та Холмщини зібрані в описи, де є також матеріали про стосунки СВУ з Центральною Радою у Києві від часів її постання до Берестейського договору України з Центральними державами.

Окремий блок матеріалів присвячено Українським Січовим Стрільцям. Кореспонденція, нотатки, інші матеріали з історії УСС стосуються часів від 1915 до 1925 р., коли у Відні існувала Центральна управа УСС.

Закінчується масив документів, що стосується діяльности СВУ, фінансовими та ліквідаційними матеріалами, нотатками та рукописами опублікованих пізніше статей А. Жука про свою працю в СВУ та інших осіб, зокрема Д. Донцова, М. Грушевського, авантюру М. Залізняка з висадкою десанту на Кубані, статті інших авторів про СВУ.

У 16 описі є, крім статей й заміток про СВУ, також матеріали про діяльність А. Жука на посаді радника міністра закордонних справ УНР В. Темницького. Тут же зібрані матеріали про працю А. Жука в еміграційному уряді Є. Петрушевича. Андрій Іллевич був одним з творців Комітету оборони західних українських земель. Разом з записками про правно-політичне становище західноукраїнських земель у зв'язку з окупацією їх територій сусідами, а також з матеріалами про Українську народну партію, членом якої на початку 1920-х років був А. Жук, вони становлять 17 опис фонду.

У 18 описі фонду зберігаються документи про участь А. Жука у різноманітних видавничих проектах першої половини 1920-х рр.: газеті „Вільне козацтво", Західно-Українському видавничому фонді, Союзі українських видавців, співробітництві до 1945 р. з товариством Музею визвольної боротьби у Празі.

Громадській діяльності А. Жука серед українців Відня присвячено 19 опис. У ньому зібрано листування, записки, друковані видання про Комітет західно-української політичної еміграції у 1920-ті рр., Всеукраїнську національну раду і Український державний союз у Відні, Братство св. Варвари у Відні, гурток УСС, Культурно-просвітній комітет у Відні, Союз українських журналістів і письменників у Відні, товариства „Український музей-архів" та „Січ" у Відні, віденський Союз українок, Українську громаду (1920—1960-ті рр.) та Союз австрійських громадян українського походження у Відні (1960-ті рр.).

Від 20 опису починається листування. Воно розбите за хронологічним принципом на кілька періодів: до 1914 р. (оп. 20), 1914—1918 рр. (оп. 21), окремо листування президії СВУ (оп. 22), 1918—1939 рр. (переважно листи за 1920-ті рр., оп. 23—24), 1939—1968 рр. (здебільшого листи за 1950-ті — початок 1960-х рр., оп. 25—26). Усього близько 350 кореспонденцій з загальною кількістю листів понад 10 тисяч.

27 опис уміщує матеріали, які А. Жук збирав для написання історико-політологічних публікацій. Тут є нотатки, виписки з інших праць, машинописні копії статей, кореспонденції про Д. Антоновича, М. Грушевського, М. Залізняка, І. Франка, М. Гаврилка, І. Боберського, В. Леонтовича, С. Петлюру, В. Сімовича, митрополита Шептицького та ін.

28 опис — це виписки зі статей та друкований матеріал на тему про розселення українців по всіх країнах земної кулі: різних регіонах Росії, вагома роль та значення українців по різних районах Радянської України. Тут же зібрані матеріали для книжки А. Жука „Культурні діячі Лубенщини", куди мали ввійти нариси про В. Лесевича (1837—1905),

Р. Чмикала (1829—1920), В. Шевича (1830—?), Ф. Камінського (1846—1891), М. Номиса (1823—1900), В. Милорадовича (1846—1911), В. Яновського (1845—1910), О. Мартоса (1790—1842), В. Леонтовича (1866—1933). У книзі мали бути також загальні нариси про національний рух на Лубенщині, зокрема „Лубенський полк", „Лубенська республіка", „Революційний Вовчок 1901—1907", „ЗУБО в Лубнах", „Гімназіальна українська громада в Лубнах у 90-х роках XIX ст."

У 29—30 описах уміщені рукописи й друковані примірники газетних статей А. Жука за 60 років його журналістської діяльности. Наведемо лише деякі з них: „Борба австрійських українців за національний університет" (1910), „До конфлікту між Україною і більшовиками" (1958), „До питання про нові кадри українських наукових сил" (1929), „Хто робив жидівські погроми на Україні" (1958), „Київська група прихильників Союза визволення України" (1942), „Повстання в Чорноморській фльоті 1905 р.", „Львів — центром українського економічного життя в Галичині", „У вирі боротьби галицьких українців за свої права". Закінчується 30 опис брошурами й книжками інших авторів, які збирав А. Жук для написання своїх праць, зокрема, є три публікації М. Грушевського — статті „На українські теми", „Сараєвська трагедія" та „Ветхий прах".

31 опис містить збірку мап та різний ілюстративний матеріал.

Насамкінець, після короткої анотації фонду А. Жука, спробуємо нарисово зазначити, які з матеріалів цього фонду заслуговують на першочергове видання[19].

Очевидно, що цей архів — неоціненний резервуар даних про багатогранну творчість самого А. Жука. Тому, коли дійде до підготовки і видання його творчої спадщини, то в пригоді стануть ті рукописи й машинописи, які зберігаються в Оттавському архіві.

Надзвичайну джерельну вартість мають щоденникові записи А. Жука, які він робив не кожного дня, проте вони охоплюють період майже у шістдесят років. Такого щоденника наша історична наука у археографічній ділянці ще не видавала, а за обсягом і фактажем його можна порівняти хіба з щоденником В. Винниченка. Головний його плюс — надзвичайно дохідлива форма подачі, жвава мова й публіцизм у передачі складних проблем української справи першої половини XX ст. Він насичений думками А. Жука, ремінісценціями й поверненнями з перспективи часу до епох української революції 1917—1921 рр.

Коли А. Жук працював у Національній Раді після резиґнації з дипломатичної служби, він вів щоденник засідань цієї ради, який, очевидно, збирався видати Ю. Бошик, бо в фонді збереглися його машинописні

[19] Матеріали з архіву А. Жука частково надруковані в: Молода нація.— 2002.— № 3. Зокрема, його неопублікована стаття „Проф. М. Грушевський і Союз визволення України в роках Першої світової війни" (Див.: Там само.— С. 111—134). Про історію написання і взаємини А. Жука з М. Грушевським див.: Гирич І. „Федераліст" очима „самостійника" (до історії написання статті А. Жука „М. Грушевський та СВУ") // Там само.— С. 83—110. У розділі „Архів" журналу вміщено уривки зі спогадів А. Жука, його автобіографії і деякі інші архівні матеріали (С. 177—240).

копії. Це саме стосується журналу засідань Головної української ради, які так само конспектував А. Жук.

На окреме видання заслуговує архів СВУ.

Безперечну цінність має зібране листування про групу „Вільна Україна" й молодоукраїнський рух напередодні Першої світової війни. Листи В. Липинського вже використано дослідниками Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії для підготовки першого тому листів В. Липинського, який недавно з'явився друком у видавництві „Смолоскип".

На особливу увагу заслуговує надзвичайно цікаве листування з іншими діячами РУП—УСДРП Л. Юркевичем, М. Поршем, В. Винниченком, С. Петлюрою, кооператором В. Доманицьким та ін. Окремо варто відзначити дуже цікаве для читача велике листування двох найближчих друзів В. Дорошенка й А. Жука. При перегляді його само собою напрошується ідея видати ці сотні листів, які є своєрідною енциклопедією українського життя за п'ятдесят років.

Можуть бути використані сучасними публікаторами зібрані А. Жуком матеріали М. Міхновського й С. Петлюри, а також численні праці самого А. Жука з історії його рідної Лубенщини.

Галина СВАРНИК

Центральний державний історичний архів України у Львові (Львів. Україна)

АРХІВНА СПАДЩИНА ДМИТРА ДОНЦОВА

Можна сказати, що біографам і дослідникам творчости Дмитра Донцова пощастило,— незважаючи на його часто драматичну особисту долю, як не дивно, збереглося доволі багато документальних джерел, що стосуються його життя і творчости. Окрім значного за обсягом еміграційного архіву, що зберігається у Національному архіві Канади в Оттаві[1], порівняно недавно вдалося віднайти і зробити доступною для дослідників велику збірку документів його особистого архіву й редакції „Літературно-Наукового Вістника" (1922—1932) та „Вістника" (1932—1939), яка міститься в Національній бібліотеці у Варшаві. Автор основної монографії про Донцова М. Сосновський[2] користувався матеріалами Австрійського державного архіву у Відні, Віденського університету, студентом якого був Д. Донцов, архівом Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. К. Липинського у Філадельфії. Джерелами для її написання послужили, окрім розмов з доктором Дмитром Донцовим, його дружиною Марією Донцовою, Михайлом Гікавим та іншими особами, також публіковані матеріали, спогади сучасників та співробітників Д. Донцова, листування тощо. Очевидно, М. Сосновський був ознайомлений також з архівом самого Д. Донцова. Проте цей досить великий за обсягом архів, який складається з 28 томів (файлів), містить здебільшого матеріали з періоду перебування Д. Донцова у Канаді та зібрані ним в еміграції. Лише невелика їх частина стосується періоду до Другої світової війни. Доступу до львівських архівів автор тоді не мав та й не міг знати, що сам архів Д. Донцова зник зі Львова ще під час Другої світової війни.

Архів родини Бачинських (Д. Донцов був одружений з Марією Бачинською), переданий на початку війни на зберігання до Бібліотеки НТШ, у березні 1944 р. був приготований до вивезення у Краків. Але разом з іншими документальними матеріалами й книжками після закінчення війни він потрапив до Варшави, де понад сорок років пролежав прихований і неопрацьований. Архів, як унікальний комплекс, є цінним джерелом для вивчення життя і творчости Дмитра Донцова переважно

---

[1] National Archives of Canada. Dontsov Dmytro. MG 31, D 130. Finding Aid N 1895.

[2] Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет.— Нью-Йорк; Торонто, 1974.

львівського періоду, проте містить також значну кількість раніших документів і листів, які відображають основні моменти біографії, діяльности, сфери його зацікавлень та коло осіб, у той чи інший спосіб пов'язаних із ним.

За своє довге творче життя (проживши 90 років, 65 з них він активно займався публіцистикою і журналістикою) Д. Донцов написав сотні статей і десятки книжок, брошур, які відображають його великий еволюційний шлях від крайньо лівої, марксистської, соціал-демократичної ідеології через „чинний націоналізм" і традиціоналізм до християнського містицизму[3]. Велика частина цих монографій, статей, нарисів, рецензій і рефератів збереглася у вигляді рукописів, машинописів з авторськими правками та друкарських відбитків. Тематично творча спадщина Д. Донцова поділяється на праці політичного й публіцистичного характеру, літературознавчі праці, переклади та поезію. До політичних праць віднесені також меморіали про вихід Д. Донцова з УСДРП (1914) та СВУ (1915). Окремий підрозділ становлять матеріали різних політичних партій, організацій, надіслані Д. Донцову.

Однією з найбільших тематичних груп документів є редакційний архів „Літературно-Наукового Вістника" (1922—1932) і „Вістника" (1932—1939)[4], з якими активно співпрацювали письменники — Олег Ольжич-Кандиба, Юрій Липа, Галя Мазуренко, Євген Маланюк, Леонід Мосендз, Освальд Бурггардт (Юрій Клен), Улас Самчук, Василь Кучабський, Андрій Крижанівський, Олена Теліга, науковці — доктор Мирон Кордуба, професор Василь Біднов, професор Степан Смаль-Стоцький, Володимир Дорошенко, Іван Гончаренко, Микола Гнатишак, Ярослав Гординський, публіцисти різних політичних орієнтацій — Володимир Залозецький, Дмитро Дорошенко, адмірал Ярослав Окуневський, точилась полеміка з В'ячеславом Липинським.

Найбільшу за обсягом і найінформативнішу групу становить листування. Окрім автографів Д. Донцова (копії, чернетки листів до окремих осіб, які він зберігав у найважливіших випадках і в разі конфліктних ситуацій), тут міститься велике листування з редакціями, організаціями, товариствами, установами цього періоду, листи кореспондентів (список налічує понад 530 осіб), колективні й анонімні листи та візитні картки.

Діяльність і творчість Д. Донцова можна поділити на досить чітко окреслені етапи, які добре простежуються за документами архіву. Варшавська збірка починається від 1907 р. (датою появи Д. Донцова на політичній арені вважається 1905 р.).

Період 1907—1914 рр.— у рядах Революційної Української Партії (РУП), згодом — Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП). Період співпраці й розриву з УСДРП представлений листуван-

---

[3] Сосновський М. Дмитро Донцов...— С. 398—402. (Бібліографія творів Д. Донцова та основних періодичних видань, у яких він співпрацював.)

[4] Про Д. Донцова як редактора див.: Сварник Г. І. Дмитро Донцов як редактор „Літературно-наукового вістника" (1922—1932) і „Вістника" (1932—1939 рр.) у Львові // Українська періодика: історія і сучасність.— Львів; Житомир, 1994.— С. 153—156; її ж. Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922—1939) // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1996.— Вип. IX.— С. 153—162.

ням з Володимиром Степанківським, Левом Юркевичем (Рибалкою), Володимиром Левинським, Андрієм Жуком, Дмитром Дорошенком, Олександром Лотоцьким й іншими. Основні твори: „Школа а релігія" (1910), „Модерне москвофільство" (1913), „Сучасне політичне положення нації і наші завдання" (1913). Співпраця з часописами: „Українська Хата", „Дзвін", „Слово", „Украинская жизнь", „Ukrainische Rundschau", „Przegląd Współczesny" та іншими.

Особисті документи: редакційний квиток Д. Донцова як співробітника газети „Утро Россіи" (Санкт-Петербург, 1912).

Твори: план статті „Zoll- und Handelsvertrag v. 30. XII. 1907"; витинки з львівських часописів „Земля і Воля", „Вперед" зі статтями Д. Донцова; дописи як львівського кореспондента газети „Утро Россіи" (Санкт-Петербург).

Лист Д. Донцова до Лева Юркевича від 6 квітня 1913 р.

Листи до Д. Донцова:

Богацький Павло, редактор „Української Хати" (9 листів з 1913—1914, 1922, 1926—1927 рр., Київ). Співпраця з „Українською Хатою", „ЛНВ".

Буняк Павло, редактор „Вперед" і „Добра Новина" (13 п/к і листів з 1912—1914 рр.). Замовлення статей у Д. Донцова; повідомляє, що не встигне приготувати реферат Д. Донцова.

Доманицький Василь (брат Віктора і Платона) (10 листів і п/к з 1909—1910 рр., Відень, Єжева, Закопане). Київський знайомий, кооператор, разом лікувались у Закопаному.

Дятлов Петро (1 п/к від 10 жовтня 1912 р., Прага). Про молодоукраїнців, соціал-демократичну резолюцію, складену Д. Донцовим.

Жеребко Григорій (3 листи з жовтня—листопада 1913 р., Львів). Про заснування Г. Рафаловичем Українського комітету в Лондоні.

Жук Андрій (18 листів з 1908—1913 рр., Львів). Співпраця й розрив з соціал-демократами.

Ковалевський Олександр (9 листів з 1913—1914, 1929—1930 рр., Санкт-Петербург, Острогожськ, Луцьк). Від редакції „Українського студента" у Санкт-Петербурзі, про українські національні ідеї в Росії; пропонує написати спогади для „ЛНВ" про період 1905—1917 рр. у Росії.

Когут Осип, редактор журналу „Шляхи" у Львові (23 листи з 1913—1916, 1922 рр., Львів, п/п, Єзупіль). Про друкування реферату Д. Донцова Українським студентським союзом у 1913 р.; конфлікт з редакцією „Дзвону", соціал-демократичною партією у 1913 р., українське питання під час війни; співробітництво з „Nachrichten des Ukrainischen Pressbüros" у Берліні, про вихід Д. Донцова з СВУ, відносини між українськими політичними групами; переклад „Staatsidee" Д. Донцова.

Котецький Володимир (5 листів з 1913 (?)—1917 рр., Львів, Радовіц (Югославія). Про іспити у Львівському університеті. Підготовка студентського з'їзду 2—4 липня 1913 р. у Львові і реферату Д. Донцова.

Кушнір Володимир, редактор „Нової Буковини" у Чернівцях і „Ukainische Rundschau" у Відні (17 листів з 1912—1915 рр., Чернівці, Відень). Про надіслання статей Д. Донцова до „Ukrainische Rundschau".

Левинський Володимир, редактор „Дзвону" у Києві (12 листів з 1911—1913 рр., Київ, Відень). Співпраця Д. Донцова з журналом і виключення зі співробітників як „немарксиста і не соціал-демократа".

Метик Роман (1 п/к від 16 січня 1910 р., Закопане).

Назаріїв Олекса (1 п/к від 27 жовтня 1909 р., Париж). Висловлює сподівання на зустріч у Відні і просить роздобути білет на засідання парламенту 30 жовтня 1909 р.

Охримович Юліан, редактор журналу „Шляхи" (2 п/к з 1913 р., Крочин, Львів). Про видання брошури Д. Донцова, яке передав І. Чмолі й О. Когутові; про потребу відповісти Рибалці з приводу реферату Д. Донцова, що „ідея сепаратизму і самостійництва є виключно націонал-демократична і противиться марксівському рухові (!)".

Панейко Василь, редактор „Діла" (5 листів з 1913—1915 рр., Львів). Радить передрукувати брошуру „Модерне москвофільство" у „Ділі"; пропонує місце референта до справ української преси у прес-бюро МЗС Австро-Угорщини (1913).

Порш Микола, редактор „Слова" (1 лист від 13 вересня 1908 р., [Київ]). Замовляє статті про економічне становище Галичини, економічну політику, політико-національні теми.

Рафалович Джордж, видавець „L'Ukraine" (10 листів з 1913—1915 рр., Лондон, Монтре). Надсилає статті до „Ukrainische Nachrichten", „Ukrainische Rewiev", „Ukrainische Rundschau", пише про діяльність Українського комітету, СВУ, про політику іноземних держав щодо України.

Сімович Василь (1 п/к від 14 грудня 1911 р., Чернівці). Домовляється про зустріч у Закопаному і просить „зробити лад" з його „Нашим Голосом".

Сінгалевич Володимир, редактор „Слова", „Дзвону" (16 листів з 1908—1921 рр., Київ, Тарнів). Про спільне перебування у Лук'янівській в'язниці, політичні справи у Києві, співпрацю з редакціями „Слова" і „Дзвону".

Старосольський Володимир (1 лист від 12 листопада [1913 р.], Львів). Відповідає, що не вдасться притягнути до суду газету „Рада" у Києві й В. Винниченка за статтю проти Д. Донцова.

Степанківський Володимир, редактор „Кіевской Старины" (9 листів з 1911—1914 рр., Київ). Про співпрацю з „Кіевской Стариною", „Українською книгарнею", розповсюдження „Модерного москвофільства".

Степанківський Віктор (24 листи з 1912—1917 рр., Львів, Лозанна, Відень, Лондон, Женева). Українське бюро у Швейцарії, редакція „L'Ukraine". Обіцяє пропагувати кандидатуру Д. Донцова на обсадження редакції „Ukrainische Rewiev", у справах української преси та інше.

Струтинський Михайло (1 лист від 26 травня 1913 р., Львів). Від редакції „Шляхів" дякує за статтю, пише про перспективи видання, про підготовку конгресу та ювілею І. Франка.

Токаревський Михайло (1 лист від 20 березня 1914 р., Москва). Від імени студентів-українців запрошує до участи в „Студенческом сборнике" у Москві, пише про українські студентські справи.

Федюшка (Євшан) Микола (3 листи з 1913 р., Львів). Запрошення до співробітництва в „Українській Хаті".

Чмола Іван (1 лист від 20 серпня 1913 р., Перемишль). Про видання Українським студентським союзом реферату Д. Донцова (разом з О. Когутом).

Юркевич Лев (псевд. Рибалка) (26 листів з 1910—1917 рр., Львів, Париж, Женева). Справи соціал-демократичної партії та її видань „Вперед", „Дзвін", „Робітнича бібліотека".

Період Першої світової війни — Союз Визволення України (першим головою якого був Д. Донцов), політично-інформаційна діяльність в Австрії, Німеччині та Швейцарії. Група документів політичної та службової діяльности охоплює працю в Українській інформаційній службі у Берліні („Ukrainische Pressbüro") (1914—1916), де Д. Донцов видавав пресовий тижневий бюлетень „Korrespondenz", і в очолюваному ним 1916—1917 рр. Бюро Національностей Росії у Берні, яке видавало бюлетень „Korrespondenz der Nationalitäten Russlands", „Bulletin des Nationalités de Russie" німецькою, французькою й англійською мовами. Цього періоду стосується велике листування з відомим у Швейцарії українським діячем Віктором Степанківським, який фінансував видавничу діяльність Бюро і був керівником Бюро преси у Лозанні.

1918 р. Д. Донцов очолював Українське Телеграфне Агентство в уряді гетьмана Павла Скоропадського у Києві, матеріали якого зберігаються в київських архівах. Найповніше збережені матеріали діяльности очолюваного Д. Донцовим Українського прес-бюро у Берні (лютий 1919—березень 1921 р.)[5] і видання бюлетеня „Schweizerische Depeschenagentur": звіти, пресові матеріали, листування тощо; Мирової конференції в Парижі (січень 1919 р.), Конгресу II Інтернаціоналу в Женеві (липень 1920 р.). Про організацію української прес-служби за кордоном під час Першої світової війни йдеться у листуванні з бароном Миколою Васильком та архикнязем Вільгельмом (Василем Вишиваним).

Під час війни активно публікувався у німецькій пресі, а саме: „Das grössere Deutschland" „Das neue Deutschland", „Der Türmer", „Nord und Süd", „Frankfurter Zeitung", „Der Panther", „Berliner Morgenzeitung", „Der (rote) Tag", „Deutsche Politik" та інших. У 1919—1921 рр. дописував до швейцарської преси, а саме: „Journal de Genéve", „Impartial", „Gazette de Lausanne", „Die Berner Nachrichten", „Die Baseler Nachrichten", „Neue Züricher Zeitung", „Vaterland" та інших.

Особисті документи: дозвіл Королівського таємного архіву в Берліні на користування його фондами (1915); читацьке посвідчення журналіста на право користування Університетською бібліотекою у Відні (1916); посвідчення, видане Д. Донцову Женевською групою РСДРП, що він є політичним емігрантом, для поїздки через Францію і Англію до Росії (6 травня 1917 р.); дозвіл для поїздки з Відня до Львова (від 12 травня 1917 р.); дозвіл діяти на власний розсуд, виданий Д. Донцову П. Мілюковим — послом російської III Державної Думи (1917); дозвіл Центрального бюро поліції для чужоземців Швейцарського департаменту юстиції і поліції для продовження перебування у Берні (1919); тимчасове посвідчення особи, видане Місією України у Швейцарії докторові права Д. Донцову (від 4 липня 1919 р.)[6].

Відкриті листи, меморіали, складені Д. Донцовим: відкритий лист з поясненням причин свого виходу із СВУ (1914); лист „До моїх політичних однодумців" (З приводу „Союзу Визволення України")

---

[5] Матеріали діяльности Українського прес-бюро у Берні (11 травня 1919 — травень 1920 р.) зберігаються також у скрині 25. XXIV. 19. Радіотелеграфні й пресові повідомлення. Діяльність українських прес-бюро.

[6] Сварник Г. Кілька документів до біографії Дмитра Донцова // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історично-філософської секції.— Львів, 1994.— Т. CCXXVIII.— С. 488—497.

(1915)[7]; меморіал до політичної комісії при Українській мирній делегації в Парижі „О границях Української держави під взглядом політичним" [1919]; відкритий лист до членів УНРади і Ради Державних Секретарів ЗО УНР і Українського комітету в Злучених Державах Північної Америки „Куди ідете" [1919].

Статті: „Der Panslavismus und die ukrainische Frage" („Панславізм і українське питання") [1914]; „Ukrainische Jungschützen" („Українські стрільці") [1915—1917]; „Zur politischen Lage in der russischen Ukraine" („До політичного становища в російській Україні") (1915); „Indivisibiliter ac inseparabiliter" („Неподільний чи невіддільний") (1916); „Das ukrainische Mirakel" („Український міраж") [1918—1919]; „Zur Lage in der Ukraine" („До становища в Україні") [1919]; „La crise de l'Empire russe" („Криза Російської імперії") [1919].

Листи Д. Донцова: до отамана М. Тарнавського зі скаргою на усунення його з Паризької місії Директорії, призначений для прочитання С. Петлюрі й міністрові закордонних справ (від 16 лютого 1917 р., Відень); листи до різних установ і осіб періоду керівництва Українським прес-бюро у Берні (листопад 1919—жовтень 1920 р.).

Листи до Д. Донцова:

Адельсберґер (1 п/к від 20 жовтня 1916 р., Відень). До редакції „Ukrainische Revue".

Бабюк Андрій (псевд. Мирослав Ірчан) (1 лист від 4 червня 1917 р., Відень). З Коша УСС у Відні.

Баран Степан (1 лист від 13 березня 1915 р., [б. м.]). Радить видавництво С. Kroll у Берліні, у якому друкувались брошури С. Рудницького і М. Лозинського.

Василько Микола, барон (16 листів [у тому числі 1 меморіал Буковинської національної ради] з 1914—1919 рр., Відень). Про дипломатичну діяльність українських місій.

Архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний) (2 п/к і 2 листи від 19 січня 1918 р., п/п, від 2 вересня 1933 р., Париж). Висловлює надію на зустріч, поділяє думки Д. Донцова.

Гасенко Георгій (5 листів з 1915 р., лазарет Гольцмінден). Колишній голова Надзвичайної дипломатичної місії у Румунії. Пише з лазарету.

Ґрюнберґ Карл, доктор (1 п/к від 26 лютого 1916 р., Відень, Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung). Пише до Українського прес-бюро в Берні, дякує за надіслані праці Д. Донцова.

Дідушок Василь, УСС (3 листи з 1915—1916 рр., [Львів]. Про надіслання статей Д. Донцова до Легіону УСС.

Єнсен Альфред (1 п/к від 19 липня 1914 р., Стокгольм). Надсилає адресу доктора Свена Гедіна.

Заклинський Корнило (1 п/к з [1915 р.], Відень). Про те, яку літературу потрібно для 3-го правничого іспиту у Віденському університеті.

Заклинський Мирон (2 п/к з 1917—1918 рр., п/п, УСС). Про події в Легіоні УСС.

---

[7] Оригінал разом з перекладом зберігається серед документів Міністерства закордонних справ Австрії у Haus-Hof- und Staatsarchiv in Wien, 903 Politisches Archiv I, Liasse Krieg 8-b, Ukraine, 1915 VII. 1916.

Заклинський Ростислав (2 листи з 1915 р., Відень). Про те, як російські жандарми допитували його про Д. Донцова; про російську окупацію Галичини.

о. Зафійович А. (2 листи від 5 січня 1918 р., Цішки, п/п). Пересилає картку архикнязя Вільгельма й запитує, чи Д. Донцов приїде, щоб з ним зустрітися.

Іроденко Степан (2 п/к з 1915 р., Бад-Ішль у Верхній Австрії). Про надіслання чисел часопису „Nachrichten des Ukrainischen Pressbüros" та брошур Д. Донцова — для освідомлення чужинців під час війни.

Калинович Іван (7 листів з 1915—1917 рр., Борислав). Пише до редакції „Korrespondenz der Nationalitäten Russlands" у Берні про складання воєнної та загальноукраїнської бібліографії періоду 1914—1917 рр. і дякує за надсилання йому потрібних видань.

Карбовський Михайло (1 лист від 25 травня 1915 р., Стокгольм). Відпоручник Української студентської ради у Санкт-Петербурзі. Листи до Головної Української Ради і СВУ.

Кирстюк, стрілець запорозького полку (1 п/к від 6 січня 1918 р., с. Чехи, станція Заболотці). До отамана М. Тарнавського про полагодження справи виїзду Д. Донцова в Україну через лінію фронту — до Києва (див. лист Д. Донцова до М. Тарнавського).

Кірхнер Ф. (2 листи з 1915 р., Нордгаузен). Про видання з історії України.

Коссак Григорій, полковник УСС (1 лист від 31 грудня 1915 р., [б. м.]). Дякує за запрошення офіцерам УСС писати для „Ukrainische Nachrichten".

Кузьма-Ляхоцький Антін (1 п/к від 30 квітня 1915 р., Женева). Дякує за надіслання газетної вирізки з 3-го числа „Боротьби".

Левицький Северин, четар УСС (11 листів і п/к з 1915—1917 рр., Снятин, Німеччина, п/п). До редакції „Ukrainische Nachrichten".

Липинський В'ячеслав (8 листів з 1919—1920 рр., від 12 травня 1926 р. до редакції „Свободи" у Джерсі-Сіті (копія Д. Донцова), Відень, Райхенау, а також відповідь Д. Донцова від 15 травня 1926 р., Львів)[8].

Лозинський Михайло (2 п/к з [1915—1917 рр.], Відень, Львів). Про друк своїх праць у видавництві Карла Кролля у Відні.

Олесницький Євген (5 п/к з 1915—1916 рр., Відень). Просить числа часопису „Nachrichten des Ukrainischen Pressbüros".

Панькевичева Клавдія (1 п/к від 19 жовтня 1916 р., Львів). Замовляє п'ятикілограмову пачку книжки „Karls XII. Feldzug nach der Ukraine" Д. Донцова для Книгарні НТШ у Львові.

Петровський Василь-Роман, УСС (5 листів і п/к, є фото з 1915—1916 рр., Опава (Сілезія), п/п). Пише з фронту і шпиталю у Троппау.

Пулюй Іван (6 листів; крім них 1 до редакції „Berliner Tagblatt" з 1915 р., Прага). Про видання брошур Д. Донцова і своїх у видавництвах П. Станкевича та К. Кролля. Стаття І. Пулюя „Aus Anlass des Falles von Warschau (23. VIII. 1915)".

---

[8] Листи опубліковані у томі листування В. Липинського, підготованому до друку Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. К. Липинського у Філадельфії. Див.: Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський.— Архів.— Т. 1.— Листування.— Т. 1 / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська.— Київ; Філадельфія, 2003.— С. 572—579.

Рорбах Пауль, доктор (1 лист від 14 лютого 1919 р., Берлін). Дякує за брошуру Д. Донцова.

Тишкевич Михайло, граф (3 листи від 20 березня 1916—1920 рр., Лозанна, Рим, Париж)[9]. Про українські справи і Ватикан.

Томашівський Степан (3 листи з 1915 р., Відень). Про друк його брошури „Nachtrag..." — просить зробити коректуру.

Федорців Федь, редактор „Шляхів" (17 листів з 1915—1920 рр., Львів). Про співпрацю Д. Донцова у „Шляхах", які постійно мали неприємності через його статті. Пропонував Донцову стати ідеологом нового напряму.

Чиж Яків (1 лист від 11 січня 1918 р., Берестя). Про переговори у Бересті: Порш і Дорошенко не беруть у них участи, а він не має особливого контакту з українськими делегатами, тому не може виконати тим часом прохання Д. Донцова.

Шишманова Лідія, дружина Івана Шишманова (2 листи [1919 р., Швейцарія] — до Д. Донцова та до Пана Посла, у якому пише про Д. Донцова). Просить дізнатися, де її чоловік. Пише, що було б добре, якби Д. Донцов познайомився у Берні з болгарами: професором Іширковим, Дімітром Мишевим, І. Тешевим: „[...] болгари й українці можуть дуже добре розуміти один одного: обидва народи страждали від чужого ярма — і обидва демократичні".

Яцків Михайло (1 лист від 9 грудня 1915 р., Львів). Надсилає статтю про Збірну станицю УСС у Львові до альманаху „Червона Калина".

Міжвоєнний період 1921—1939 рр.— перебування у Львові. Зберігся Бюлетень Партії Національної Роботи (1922.— Ч. 1), але майже цілком немає матеріалів групи „Заграва", ідеологом якої був Д. Донцов, та видаваного ним у Львові 1923 р. однойменного часопису. Редактор „ЛНВ", „Вістника"; твори: „Підстави нашої політики" (1921), „Націоналізм" (1926). Видавництво Донцових.

Особисті документи: Подорожнє посвідчення Польського посольства у Відні для поїздки до Польщі (від 11 січня 1922 р.)[10]; уділова книжечка „Літературно-Наукового Вістника" у Львові на ім'я Д. Донцова як співвласника журналу (від 1 квітня 1922 р.); повідомлення Українського Центрального Комітету у Варшаві про те, що управа УЦК звернулась до МВС Польщі з проханням про видачу йому закордонного паспорта на виїзд до Франції (від 23 листопада 1929 р.); анкета для біобібліографічного словника українських письменників професора Миколи Плевака у Харкові (від 26 серпня 1929 р.)[11]; біографія Д. Донцова як редактора „Вістника" у Львові [1937—1938][12].

Відкриті листи, складені Д. Донцовим: проект відкритого листа Партії Українських Хліборобів-Демократів у Львові до Союзу Українських Хліборобів-Державників у Відні (1922).

Статті: „Gentilhomme-Bourgeois (zur Volkspsychologie der Polen)" („Шляхтич міщанином (до національної психольогії поляків)") [1922];

---

[9] Листи графа М. Тишкевича до Д. Донцова з 1915—1930 рр. опубліковані у „Вістнику" (1939.— Кн. 9.— С. 643—667).

[10] Сварник Г. Кілька документів до біографії Дмитра Донцова.— С. 488—497.

[11] Там само.

[12] Там само.

„Кріза нашої літератури" (1923); „1725—1925 (Zur Krise des moskowitischen Imperiums)" („1725—1925 (До кризи Московської імперії)") [1925]; „Українсько-совітські псевдоморфози" (1925); праця „Націоналізм" [1925][13]; „Естетика декадансу" (1930); відповідь на статті С. Шемета, опубліковані в газеті „Нова Зоря" в обороні гетьмана П. Скоропадського і гетьманської ідеї [1932]; „Die ukrainische Politik Sowjetrusslands" („Українська політика радянської Росії") [початок 1930-х рр.]; праця „Два патріотизми" [193?]; „The Strife for the Black Sea" („Зона Чорного моря"); „На партійнім екрані" [1935]; „Pro domo sua" (1937); „Між молотом а ковалом" (травень 1938 р.); відповідь на брошуру С. Доленґи (псевд. А. Крижанівського) „Донцовщина" (1938).

Тексти відчитів: „П'ять років революції на Україні" (11 марта 1917—11 марта 1922 р., Львів); „Опортунізм і прінціпіяльність в політиці" (6 березня 1927 р., Львів); „Маса і Провід" [1928]; „Що таке українізація України?" (6 жовтня 1929 р., Львів, 13 жовтня 1929 р., Перемишль); „Чин чи Партія" (20 листопада 1932 р., Львів); „Традиція" (13 листопада 1937 р., Краків, Варшава, Львів); [„Націоналізм"] (28 березня 1926 р., Станіславів); відчит про стан сучасної української літератури (6 грудня 1925 р., Станіславів); „Шевченківські роковини" на шевченківських вечорах у Львові, Перемишлі та ін. (березень 1927, 1928, 1929, 1931 рр.); „Естетика декадансу" (27 березня 1930 р., Львів); „Literatura stepu" (у ПЕН-Клубі 3 грудня 1931 р., Варшава)*.

Недатовані статті: „Die ukrainische Literatur" („Українська література"); „Od epigoństwa do samodzielności (nowe prądy w literaturze ukraińskiej)" („Від епігонства до самостійності (нові течії в українській літературі)"); „Mazeppa in der Weltliteratur" („Мазепа у світовій літературі"); „Der weibliche Childe-Garold (Marie Baschkirzew)" („Жіночий Чайльд-Гарольд (Марія Башкирцева)"); „На перехрестних стежках (До літературної кризи на Великій Україні)". Збереглися окремі літературні спроби Д. Донцова: вірші, драма „Habemus papam" та переклади з англійської (казка Р. Кіплінґа „Кіт, що ходив сам") і з німецької мов.

Листи Д. Донцова: до Ілька Борщака з відмовою від його співпраці через лист І. Борщака проти графа Михайла Тишкевича (від 31 грудня 1923 р., Львів); до Михайла Гікавого, співробітника редакції „ЛНВ" і „Вістника" (1924—1932 рр., Львів); до В'ячеслава Липинського у справі конфлікту між ними (від 15 травня 1926 р.). Проект відповіді Д. Донцова і чернетка М. Донцової на лист Семена Стефаника про авторські права на книжки М. Черемшини і бібліотеку (1927). Лист до [В. Щербаківського] з зауваженнями до праці з історії аграрного права (від 28 лютого 1928 р.); листування з редакцією „Нового Часу" щодо публікації спростування повідомлення „Діла" про „заснування" Д. Донцовим спільно з В. Зубрицьким та І. Борщаком Національно-радикальної партії (від 15 травня 1928 р.); листи до Юрія Косача про можливість видання його збірки „Романтика" в „ЛНВ" та про перехід до „Нових Шляхів" і повернення до „ЛНВ" (від 5 жовтня 1928—8 квітня 1930 рр.); лист до [Спиридона Черкасенка?] (від 24 червня 1929 р., Львів); до Товариства україн-

[13] Фрагмент тексту.— С. 5—110.

* Частина цих відчитів була опублікована, частина збереглась лише в рукописах або машинописах.

ських еміґрантів у Франції про плановану поїздку до Франції (від 22, 24 жовтня 1929 р.); до Проводу Українських Націоналістів у Празі з приводу заступництва Проводу за М. Гнатишаком, який перейшов до „Нових Шляхів" (від 27 грудня 1929 р.); до Андрія Крижанівського про романи „Я і любов", „Китай" та інші (від січня — 24 вересня 1930 р.); до Бориса Козубського з Крем'янця про вибори до Сейму і Сенату 1930 р.; витяг з листа Володимира Дорошенка до Є. Маланюка і відповідь на цей лист Д. Донцова (від 13 і 19 вересня 1931 р.)[14]; відповідь на лист Спілки Українських Студентів у Німеччині (від 11 січня 1932 р.); лист до Івана Черняви (псевд. Еміля Кіцила) про роман „На Сході — Ми!" (від 12 січня 1932 р.); лист до редакції „Українського голосу" у Перемишлі з протестом (від 5 травня 1932 р.); відповідь на лист А. Крижанівського (від 19 жовтня 1932 р.); лист до Освальда Бурґгардта про бажаність його співробітництва з „Вістником" (від 28 липня 1933 р.)[15]; листування з редакцією „Назустріч" про вміщення „Вістником" спростування замітки Д. Донцова про замасковане совітофільство „Назустрічі" (від 20—27 травня 1933 р.); відповідь на лист Олександра Кошиця, який просив не надсилати йому „Вістника" (січень 1934 р.); листи до Юрія Липи з зауваженнями до „Чорноморської доктрини" (від 11 січня 1936 р., 13 травня 1939 р.)[16]; до К. Топачевського з приводу статті В. Іваниса (від 18 жовтня 1936 р.); до Василя Пасічняка (псевд. Осип Струтинський) про своє ставлення до Церкви (від 22 листопада 1937 р.).

Листи до Д. Донцова:

Андрієвський Віктор (7 листів з 1920-х — 1934 рр., українська Станиця, Каліш). Публікація у „ЛНВ", „Вістнику" спогадів. Організація „Антикомуністичної ліги"; про еміґрантське життя, роль „ЛНВ", Д. Донцова в націоналістичній ідеології.

Андрієвський Дмитро (42 листи з 1922—1935 рр., Брюссель). „ЛНВ", „Вістник", справи української еміґрації у Бельгії, Франції. Історія мистецтва, літератури. Націоналістична організація і Д. Донцов; конфлікт Донцов — Липинський.

Антонович Дмитро (4 листи з 1919—1923 рр., Рим). Голова Надзвичайної дипломатичної місії Української республіки в Італії, Брюссель; політичні події, „ЛНВ".

Антонович Марко (1 п/к від 17 лютого 1937 р., Прага). Про виступ у Празі В. Винниченка, про Ю. Косача.

Антонович Михайло (11 листів з 1934—1938 рр., Прага, Берлін). „ЛНВ", „Вістник", Український Науковий Інститут у Берліні. Автор серії „Книгозбірня Вістника". Ще 1 лист від 20 січня 1934 р., Берлін — про поему Л. Мосендза „Вічний корабель".

Бабій Олесь (11 листів з 1925—1929 рр., Прага, 1 вірш). Співпраця з „ЛНВ", „Націоналістичною думкою", літературне життя у Празі.

Бажанський Михайло (5 листів з 1932—1935 рр., Прага). Оповідання і новели для „ЛНВ", „Вістника"; переклади чеських письменників.

---

[14] Сварник Г. До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми (Київ).— 1997.— Ч. 1.— С. 142—148.

[15] Сварник Г. Наймолодший з „п'ятірного ґрона" — Освальд Бурґгардт (Юрій Клен). Листи до Дмитра Донцова // Там само.— 1999.— Ч. 1—2.— С. 177—219.

[16] Лист з 1939 р. опубл.: Листи Юрія Липи до Дмитра Донцова // Там само.— 1995.— Ч. 3—4.— С. 130—160.

Барвінський Олександр (2 листи від 6 листопада 1925 р., 15 листопада 1926 р., Львів). Надсилає замітки про І. Нечуя-Левицького, пропонує його наукову розвідку; просить про зустріч.

Бачинський Євген (2 листи від 12 травня 1921 р. та 27 квітня 1931 р., Женева). Прохання надіслати „Підстави" для обговорення в Українсько-Швейцарському клубі; як редактор „Ecclesia, Buletin d'Information religieuse" (Geneve, Suisse) — журналу з релігійних проблем — надіслати „ЛНВ" зі статтею А. Річинського про св. Софію.

Безушко Володимир (4 листи з 1924—1929 рр., Ужгород, Самбір, Краків). Переклади творів Голсуорсі, стаття про Лессінґа, рецензії, мовознавчі статті.

Бжеський Роман (псевд. І. Мазепа, Іван Мазепинець, І. М., Дажбожич, Характерник) (57 листів з 1925—1932 рр., Ковельщина, Волинь)[17] Співпраця з „ЛНВ", спогади про українську революцію.

Біднов Василь (21 лист з 1923—1933 рр., Подєбради, Прага, Варшава). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

Бірчак Володимир (8 листів з 1922—1931 рр., Ужгород, Прага). Співпраця з „ЛНВ", „Червоною Калиною".

Богуш М. (1 лист від 11 липня 1933 р., Лондон). Про намір видавати у Женеві періодичний журнал англійською і французькою мовами. Просить дозволу передрукувати статтю Д. Донцова „Кінець революції" у „Pan-Ukraine".

Бончковський Володимир (1 лист від 13 липня 1933 р., Варшава). Просить надіслати брошуру Д. Донцова.

Борщак Ілько (1 лист від грудня 1923 р. (обсягом 17 стор.), Париж, а також копія листа Ромена Роллана до І. Борщака, [б. д., б. м.]). Про те, що він не має нічого спільного з графом М. Тишкевичем.

Босяк І. (4 листи з 1923—1924 рр., Нью-Йорк). „Sichowy Bazar". Про розповсюдження „Заграви" в Америці.

Бохенський Адольф, редактор „Polityki" (1 лист від 1 грудня 1937 р., с. Пониква біля Бродів). Пропонує Д. Донцову виголосити реферат про значення національного питання в Росії у XIX (XX) ст. в клубі „Polityki".

Бургґардт Освальд (псевд. Юрій Клен, Гордій Явір) (47 листів з 1933—1939 рр., Мюнхен, Мюнстер)[18]. Співпраця з „Вістником".

Бутович Микола (9 п/к і листів з 1933—1934 рр., Прага). Оформлення книжок поезії, мистецька праця.

Архикнязь Вільгельм (В. Вишиваний) (2 п/к і 2 листи від 19 січня 1918 р., п/п від 2 вересня 1933 р., Париж). Висловлює надію на зустріч; поділяє думки Д. Донцова.

Вітошинський Борис (2 листи з 1938 р., Варшава). Українська студентська громада, про події варшавського життя.

о. Волохатюк Теодор (17 листів з 1935—1938 рр., Сван Плейн, Саскічеван, Канада). Переклади з англійських авторів для „Вістника".

Вороний Марко (1 лист, [б. д., б. м.]). Надсилає вірші Адама Монтрезора.

---

[17] Сварник Г. Загадковий „вістниківець" Роман Бжеський. Листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми.— 1997.— Ч. 2.— С. 144—149.

[18] Сварник Г. Наймолодший з „п'ятірного грона" — Освальд Бургґардт (Юрій Клен). Листи до Дмитра Донцова.— С. 177—219.

Гаврилюк Ілько (14 листів з 1924—1933 рр., Сабо, Бессарабія). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

Гайворонський Михайло (5 листів з 1926—1932 рр., Нью-Йорк). Композитор, розповсюдження „ЛНВ", „Вістника" в Америці; організація поїздки Донцових до Америки.

Геродот Дмитро (псевд. Д. Івашини) (7 листів з 1922—1935 рр., Бухарест). Представник редакцій „ЛНВ", „Вістника" у Румунії, співробітник „ЛНВ".

Гікавий Михайло (59 листів з 1923—1931 рр., Закопане, Сколе, Лавочне). Адміністратор „ЛНВ", „Вістника".

Гнатишак Михайло, доктор (8 листів з 1928—1929 рр., Берлін). Співробітник „ЛНВ".

Гомзин Борис (4 листи з 1925—1927 рр., Горні Черношіце, Прага). Співпраця з „ЛНВ".

Гончаренко Іван (74 листи з 1927—1939 рр., Омекур, Нансі, Вадемон, Пешельброн). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником"; про літературне, громадське, політичне, культурне життя Франції.

Городянин-Лісовський Юрій (Горліс-Горський) (7 листів до Д. Донцова і М. Гікавого [1920—1933], Рівне). Надсилає спогади для „ЛНВ", „Вістника", вірші „Ave dictator!", „Їх прийшло 12" та інші.

Господин Андрій (8 листів з 1932—1939 рр., 1 відбиток статті, фото, Вінніпег). Представник „Вістника" у Канаді, автор статей про шкільництво.

Грицай Остап (18 листів з 1924—1937 рр., Відень). Співпраця з „ЛНВ"; літературознавство.

Гузарева Ольга (22 листи з 1927—1939 рр., Чернівці). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником" і постійна критика Д. Донцова.

Геркен-Русова Наталія (1 лист від 3 січня 1935 р., 1 вірш, [б. м.]). Дякує за надіслання „Вістника" через Д. Геродота.

Денисенко-Сулима Анатоль (7 листів з 1934—1939 рр., Варшава-Кельци). Прихильник „Вістника" і творів Д. Донцова.

Дністрянський Станіслав, доктор (3 листи з 1922—1924 рр., Прага). Цикл статей до „ЛНВ".

Доманицький Віктор (брат Василя і Платона) (2 листи з 1924 р., Берлін). Пише про себе, надсилає статті до „ЛНВ".

Дорошенко Володимир (25 листів з 1909, 1913—1929 рр., Київ, Карлсбад). Співробітник редакції „ЛНВ", коректор 1922—1929 рр.

Дорошенко Дмитро (11 листів з 1922—1935 рр., Берлін, Прага). Просить виключити його з числа співробітників „ЛНВ"; наукова співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

*Дригинич Ярослав (Ярослав Ярий, справжнє прізвище Кіршак Володимир**) (10 листів з 1930—1933 рр., Болехів). Поезія для „ЛНВ", „Вістника".

Дубицький Іван (1 лист від 4 липня 1933 р., Варшава). Пропонує Д. Донцову співробітництво у часописі „Ми".

Дудко Федір (2 листи з 1931 і 1935 рр., Львів). Просить зняти своє прізвище з обкладинки „ЛНВ"; про непорозуміння між ним і Д. Донцовим, який звинуватив його у москвофільських і радянофільських симпатіях.

---

* Згодом писав під псевдонімом Вадим Лесич.

Думин Осип (псевд. Антін Крезуб) (23 листи з 1927—1938 рр., Берлін , Кеніґсберґ). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником" про написання „Історії Легіону УСС", статей про бої під Крутами.

Душник Володимир (7 листів з 1935—1938 рр., Ловран (Бельгія), Нью-Йорк). Співробітник „Вістника", його представник в Америці.

Єндик Ростислав (13 листів з 1935—1937 рр., Єна, Ляйпциґ, Берлін, Комарно). Співпраця і розрив з „Вістником".

Журба Галина (1 лист від 16 січня 1925 р., Здолбунів на Волині, книгарня „Відбудова"). Надсилає етюд „В перелеті років" для „ЛНВ".

Залозецький Володимир (3 листи з 1925 р., Відень). Співпраця і розрив з „ЛНВ".

Іванис Василь, інженер (2 листи з 1935 і 1938 рр., Прага). Статті для „Вістника"; про необхідність допомогти хворому Л. Мосендзу.

Калинів Іван (справжнє прізвище Ковальчук Володислав) (7 листів з 1929—1930 рр., Тернопіль, Львів). Надсилає вірші до „ЛНВ".

Карашевич Анатоль (13 листів з 1925—1929 рр., Дермань на Волині). Постійний співробітник „ЛНВ".

Кедро Ростислав (5 листів з 1933—1934 рр., [б. м.]). Співпраця і розрив з „Вістником".

Кедровський Володимир (8 листів з 1923, 1926—1934 рр., Баден, Нью-Йорк). Публікація спогадів у „ЛНВ" про 1917—1919 рр.; про перспективи розповсюдження „Націоналізму" в Америці, американську політику, свій вихід зі „Свободи".

Келлер Ганс, доктор, президент Академії за права народів (3 листи з 1937—1938 рр., Берлін). Пропонує Д. Донцову утворити Український комітет, полемізує з ним, просить підготувати реферати про українські погляди на питання прав нації, вислати „Націоналізм".

Кентржинський Богдан (1 лист від 15 квітня 1939 р., Варшава). Про свою участь у корпорації „Запорожжя" у Варшаві, участь у часописі „Трибуна Молодих".

Киричинський Омелян (2 п/к з 1929 р., Київ). Пропонує переклади з італійської мови творів Піранделло.

Кисілевська Олена (2 листи з 1930—[1933] рр., Коломия). У справі статей про Л. Чикаленка, вміщення оголошення про „Світ Молоді" у „Вістнику".

Кіркконнел Ватсон (1 лист від 19 квітня 1937 р., Вінніпег). Про передплату „Вістника".

Ковальський Микола (25 листів з 1923—1933 рр., Тарнів, Варшава, Париж). Співробітник „Тризуба"; про вбивство С. Петлюри, українську політику у Франції. Проект поїздки Д. Донцова до Франції. Вірші, переклади, спогади, оповідання для „ЛНВ", „Вістника".

Коковський Франц (3 листи з 1933—1936 рр., Сянік). Надсилає до „Вістника" поезії та статті.

Колесса Філарет (1 лист від 19 березня 1938 р., Львів). Надсилає до „Вістника" розвідку про народні пісні у записах І. Франка.

Коломиєць Авенір (4 листи з 1928—1930 рр., Варшава, Бережниця). Статті до „ЛНВ", поезії. Перехід до „Нових Шляхів" і спроба повернення до „Вістника".

Корда Роман (2 листи з 1938—1939 рр., Харбін). Надсилає до „Вістника" статті про українські позиції на Далекому Сході.

Кордуба Мирон (1 лист від 7 листопада 1929 р., Варшава). Надсилає переклад з польської мови для „ЛНВ".

Коровицький Іван (5 листів з 1935—1938 рр., Варшава). Співробітництво з „Вістником", про вечір „Вістника" у Варшаві, Українську студентську громаду.

Королева Наталена (8 листів з 1926—1933 рр., Прага, а також 1 лист з 1930 р., Мельнік). Надсилає до „ЛНВ" і „Вістника" переклади з французької мови, оповідання.

Королів Федір (1 лист з 1933 р., Берлін, а також 1 дописка на п/к, 1917 р.). Про створення Українського Національного Об'єднання у Німеччині — просить висловити свою думку про це.

Королів-Старий Василь (3 листи з 1927—1929 рр., Прага, Мельнік). Співробітництво з „ЛНВ".

Коструба Теофіль (1 п/к від 14 жовтня [1926 р.], Білобожниця). Пропонує статтю до „ЛНВ", присвяченого покійному редакторові В. Гнатюку.

Котович Анатоль (4 листи з 1923—1927 рр., Варшава, Бяла над Горинню; крім них 1 лист з 1926 р.). Надсилає рукописи до „ЛНВ"; 28 листопада 1926 р.— статтю про релігію.

Кралька Ясь, доктор (3 листи з 1934—1937 рр. (Пряшів, Гуменне у Словаччині). Про велике значення „Володаря" Маккіавеллі для українського читача; про те, якими повинні бути „Вістник" і „Бібліотека Вістника".

Кривицька Олена (Леся) (1 лист від 24 серпня 1928 р., [Черче]). Просить надіслати для перекладу нові драматичні твори, щоб внести „хоть трохи в наш „ніби театр" нового духу і допомогти піднести його так, щоб не соромно було називати театром..."

Крижанівський Андрій (19 листів з 1927—1932 рр., Береcть, Краків, Познань, а також 1 відповідь Д. Донцова). Про публікацію своїх творів у „ЛНВ"; 1 листівка від 17 липня 1930 р., Берестя, „з прогульки „лісових чортів" по Волині, Поліссю". Останні листи — про чутки, поширювані у Познані, що А. Крижанівський — провокатор.

Крупницький Борис (3 листи з 1931 і 1934 рр., Берлін). Про вміщення праці „Карл XII і Петро I під Полтавою і над Прутом" і статті про пресу як історичне джерело для історії України.

Крушельницький Іван (5 листів з 1927—1933 рр., Стрий, Львів). Про вміщення „Амора і Псіхе", „Мандрівки", рецензій у „ЛНВ"; передплату „Вістника" і бажання з ним співпрацювати.

Кубійович Володимир, доцент Ягеллонського університету (6 листів з 1933—1935 рр., Краків). Надсилає працю „Людність українських земель в Польщі в світлі перепису з 1931 р.", про Холмщину й Підляшшя, людність Полісся, про видання карти українських земель.

Кузьма Марта (1 лист з [1930-х рр., б. м.]). Лист з приводу статті О. Теліги „Сліпа вулиця" — про жіночі видання у Галичині.

Куликівна Софія (8 листів з 1924—1939 рр., Кути). Про переклади з англійської і французької мов художньої і наукової літератури.

Кульчицька Олена (6 листів з 1923—1927 рр., Перемишль). Про організацію відчитів Д. Донцова у Перемишлі і враження від них.

Кучабський Василь (1 лист з [1922 р., б. м.]). Про свою участь у „ЛНВ" через два роки.

Кушніренко Сергій (22 листи з 1936—1939 рр., Варшава). Надсилає поезію для „Вістника" і статті, сперечається про мову, правопис, жанри.

Лагутенко Олександр (14 листів з 1927—1938 рр., Париж). Мистецтвознавець, співпраця з „ЛНВ", „Вістником". Про українських малярів у Франції. Критика „Призначення України" Ю. Липи.

Лащенко Ростислав (1 лист від 6 червня 192?, Виногради біля Праги). Стосовно надіслання для „ЛНВ" статті про право земельної власности.

Левицький Володимир, голова НТШ (1 лист від 3 серпня 1934 р., Львів). Про повернення рукопису п. Сагана.

Левицький Кость (1 лист від 29 лютого 1924 р., Добржіховіце біля Праги). Про неможливість дістати візу і місце професора університету у Празі [для Д. Донцова].

Леонтович Володимир (1 лист з 1923 р., [Прага]). Щодо написання спогадів про перебування у Константинополі, Болгарії, Німеччині і книжки про сільськогосподарські культури в Україні.

Липа Юрій (37 листів з 1925—1936 рр., Познань, Варшава)[19]. Співпраця з „ЛНВ", „Вістником" і розрив.

Липовецька Млада (справжнє прізвище Норляндер Раїса) (14 листів з 1924—1931 рр., Італія). Співпраця з „ЛНВ", про становище українців у Італії.

Лисяк Павло (5 листів з 1920 і 1931 рр., Відень, [Львів]). Від редакції „Українського прапора" у Відні про опублікування звіту Українського прес-бюро. Критика редакційної політики „ЛНВ" через відмову опублікувати його п'єсу „Пропасть".

Лівицька-Холодна Наталія (5 листів з 1932—1933 рр., Варшава). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

[Лівицький Андрій] (1 лист від 6 листопада 1926 р., [б. м.]). Критика П. Скоропадського, В. Липинського та інших сучасних політиків.

Лоський Костянтин (псевд. К. Вишевич) (3 листи з 1922 і 1924 рр., Відень, Добржіховіце біля Праги). Згода співпрацювати з „ЛНВ" у ділянці права.

Лотоцький Олександр (1 лист від 23 грудня [1922 р., Варшава]). Відмова співпрацювати з „ЛНВ", оскільки там з'являються статті проти державного центру УНР.

Лукасевич Євмен (13 листів з 1919, 1926—1928 рр., Відень, Варшава). Українське посольство у Відні. Співпраця з „ЛНВ", друк спогадів про Крути, запрошення на шевченківські святкування до Варшави.

Лукасевич Лев (син Є. Лукасевича) (10 листів з 1926—1928 рр., Варшава). Слов'янський філолог, співпраця з „ЛНВ".

Луців Лука (псевд. Л. Граничка) (11 листів з 1927—1937 рр., а також 3 рецензії, Самбір; крім них 1 лист з 1933 р., Коросно). Переклади, рецензії, розповсюдження „ЛНВ", „Вістника" й інших видань. Про надіслання рецензій на праці В. Сімовича й „Український правопис" І. Огієнка.

Луцький Остап (1 лист від 2 квітня 1927 р., Конюхів біля Стрия). Співпраця з „ЛНВ".

Мазуренко Галя (9 листів з [1926]—1929 рр., Розтоки біля Праги). Співпраця з „ЛНВ".

Маланюк Євген (2 томи листування з 1924—1939 рр., Варшава[20], а також 1 п/к від 10 квітня 1929 р. і 1 лист від 8 жовтня 1933 р.). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

---

[19] Сварник Г. Листи Юрія Липи до Дмитра Донцова.— С. 130—160.

[20] Сварник Г. Євген Маланюк періоду „Стилета і стилоса". Листи Євгена Маланюка до Дмитра Донцова 1924—1925 років // Україна. Наука і культура. Щорічник.— К., [1998].— Вип. 30.— С. 262—284.

Матіїв-Мельник Микола (1 лист від 27 листопада 1935 р., [Львів]. Передає рукопис про Ю. Федьковича.

Маценко Павло (1 лист з [1932 р.], Відень, а також 1 лист від 15 грудня 1933 р., Відень). Про опублікування праці в „ЛНВ", надіслання статті „До джерел нашого церковного співу" до „Вістника".

Мицюк Олександр, професор (13 листів з 1927—1930 рр., Прага). Співпраця з „ЛНВ".

Мірна Зінаїда (1 п/к від 25 серпня 1928 р., Горні Черношіце біля Праги). Надсилає оповідання свого чоловіка І. Мірного „Смерть Ази" для „ЛНВ".

Мірчук Іван, професор (1 лист від 8 вересня 1925 р., Відень). Професор університету в Празі. Пропонує працю „Філософські основи світогляду Т. Г. Масарика" для „ЛНВ".

Монкевич Борис (1 лист від 29 жовтня 1926 р., Варшава). Пропонує надрукувати свої військові мемуари з 1918 р. у „ЛНВ".

Морей де Моран І. Л. (3 листи з 1933 р., Париж). Колишній урядовець з особливих доручень при МЗС УНР. Пропонує статтю для „Вістника".

Мосендз Леонід (90 листів з 1931—1939 рр., Брно, Ужгород, Братислава)[21]. Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

Мухин Михайло (43 листи з 1920—1938 рр., Прага, Ужгород). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

Наріжний Олександр (14 листів з 1931—1938 рр., Ужгород, Дубровка). Про видавання „Свободи" Волошинова та повернення її на християнсько-народовські позиції. Полемізує з М. Мухиним, О. Штулем, Д. Донцовим на тему „Маса і провід".

Наріжний Симон (6 листів з 1929—1936 рр., Добржіховіце біля Праги). Надсилає статті для публікації у „ЛНВ", „Вістнику".

Неділько Олександр, доктор (7 листів з 1933—1939 рр., Богосудов (Чехія), Мост, Брікс (Німеччина). Співпраця з „Вістником", оповідання, статті. Знайомий Л. Мосендза.

Неприцький-Грановський Олександр (1 лист від 29 червня 1938 р., Ст.-Пол, Міннесота). Надсилає вірші до „Вістника", критикує працю Д. Донцова „Де шукати наших історичних традицій".

Никорович Сидонія (2 листи з 1933 р., Чернівці). Редактор журналу „Самостійна думка" у Чернівцях. Обмін виданнями і вміщення спростування про передрук у „Самостійній думці" якоїсь статті галицького комуніста.

Огієнко Іван (5 листів з 1926—1935 рр., Варшава). Співробітництво з „ЛНВ", „Вістником", проблеми видавання часописів „Наша культура", „Рідна мова".

О'Коннор-Вілінська Валерія (3 п/к з 1925—1928 рр., Подєбради). Надсилає для „ЛНВ" драму В. Короліва-Старого, пропонує драму Л. Старицької-Черняхівської „Мазепа".

Окуневський Ярослав (6 листів з 1925—1926 рр., Городенка). Співпраця з „ЛНВ".

Ольжич Олег (псевд. Олега Кандиби) (42 листи з 1931—1938 рр., Прага)[22].

---

[21] Частина листів опубл.: Сварник Г. Листи Леоніда Мосендза до Дмитра Донцова за 1931—1934 роки // Записки НТШ. Праці Філологічної секції.— Львів, 2000.— Т. CCXXXIX.— С. 479—541.

[22] Сварник Г. Листи О. Ольжича до Д. Донцова // Українські проблеми.— 1994.— Ч. 4—5.— С. 128—146.

Олянчин Дмитро (4 п/к з 1934—1939 рр., Мюнстер, Штутґарт). Статті до „Вістника" на історичну тематику, стаття про орден Юди для гетьмана І. Мазепи.

Омельченко Григорій (7 листів та 1 лист до НТШ з 1926—1927 рр., Прага). Надсилає рукопис про Гавлічка, критику на білоруську книжку „Гісторыя беларускай кнігі".

Омелянович-Павленко М., генерал (5 листів з 1929—1937 рр., Прага). Публікує спогади у „ЛНВ".

Онацький Євген (37 листів з 1923—1935 рр., Рим, а також 1 лист від 29 листопада 1928 р., Рим). Статті, переклади, рецензії, полеміка з К. Сосенком. Статті з етнографії, ритуальної народної символіки, етнології. Лист до редакції з приводу рецензії в XI кн. „ЛНВ" на його статтю в „L'Europa Orientale".

Островерха Михайло (7 листів з 1931—1939 рр., Львів, Рим, Нью-Йорк). Надсилає вірші, статті, переклади до „ЛНВ". Зробив добірку з промов Муссоліні.

Панченко-Юревич Володимир (псевд. Sarmatus, В. П. Ю.) (11 листів з 1933—1939 рр., Дортмунд, Вюртемберґ). Передплатник „Вістника" і „Книгозбірні", інженер-хімік. Надсилає статті, рецензії, переклади, вірші, репортажі з Африки і Мальти („Лівія", „Швеція", „Рур"). Подає для Д. Донцова часописи „Geopolitik", „Die Tat", „Wille und Macht", „Die Osteuropa", у яких можна було б писати на українські теми.

Пасічняк Василь (псевд. Осип Струтинський) (2 листи з 1937 і 1939 рр., Станіславів, Варшава; 1 відповідь Д. Донцова від 22 листопада 1937 р.). Про взаємини Д. Донцова з Церквою, можливість його „переходу" на католицизм, полеміка про О. Назарука тощо.

Пачовський Василь (5 листів з 1924—1929 рр., Берегово). Надсилає пісні, драму „Пекло України" („Золоті ворота"), „Зоря черні".

Пащенко Сергій (8 листів з 1923—1924 рр., Відень, Тулуза). Подає відомості про С. Черкасенка, Н. Онацьку. Надсилає переклади творів Р. Роллана, Дантона.

Пеленський Євген-Юліан (2 листи з 1927 і 1935 рр., Конюхи біля Стрия). Надсилає статтю про О. Маковея, рецензію на книжку Ю. Косача.

Перебийніс В. (1 лист від 11 березня 1938 р., Париж). Про відкриття своєї виставки у Львові й закінчення книжки.

Перетц Володимир (1 п/к від 30 листопада 1926 р., Ленінград). Пише, що його „Слово о полку Ігоревім" має ВУАН, і радить звернутись до неї.

Перфецький Леонід (1 лист від 9 березня 1931 р., Париж). Про надіслання до „Червоної Калини" рисунків і картин, які були продані, а грошей нема.

Петрів Всеволод, генерал (7 листів з 1928—1930 рр., Лазнє-Подєбради). Просить вмістити спростування статті Ілька Гаврилюка „4-й універсал", спогади, статті про українські селянські республіки 1918—1919 рр.

Пирогова Юлія, Пирогов Микола, Пирогов Юрко (11 листів з 1925—1931 рр., Дермань на Волині, Ковель). Добрі знайомі, згодом — родина*. Надсилають гроші, переклади, займаються друком календарів.

---

* Донька доктора Миколи Пирогова і Юлії Пирогової Таля (Наталія) Пирогова-Зибенко була приятелькою М. Донцової, О. Теліги, Н. Лівицької. Друга донька Оксана вийшла заміж за брата М. Донцової Володимира Бачинського.

Підгородецький П. (3 листи з 1928—1931 рр., Омекур). Про українську колонію в Омекурі, про втечі з Радянської України через Дністер. Замітка для „ЛНВ".

Піснячевський Віктор (3 листи з 1921—1928 рр., Відень). Про вміщення листа Д. Донцова (про М. Тишкевича?), надіслання „ЛНВ" та книжок Д. Донцова.

Порохівський Гнат (1 лист з [1935—1936 рр.], Бухарест). Товариство вояків бувшої армії УНР у Румунії. Про умови розповсюдження „Вістника" у Румунії.

Приходько Віктор (3 листи з 1927—1931 рр., Подєбради, Ржевніце). Про видання його спогадів, праці „Подільська Духовна Семінарія", статті про Євфимія Сіцінського.

Процишин Жиґмонт (5 листів з 1932—1937 рр., Мовен, Брюссель, Львів). Пропонує відновити співпрацю з „ЛНВ", „Вістником". Надсилає оповідання, новели.

Прушинський Мечислав (1 лист від 4 листопада 1935 р., [б. м.]). Просить про зустріч від імени редакції „Bunt Młodych".

Риндик Степан (псевд. Киднир) (1 лист від 17 липня 1933 р., Ржевніце у ЧСР). Надсилає вірш „Татарські люде", пише про зміни у вірші „Трактор і кінь", опублікованому у „Вістнику".

Річинський Андрій (16 листів з 1928—1934 рр., Володимир, Ворохта). Лікар. Надсилає статтю до „ЛНВ" про біологічне значення співу; запрошує Д. Донцова на відчити у Володимир 23 і 24 червня 1928 р.; надсилає рецензії, статтю про собор св. Софії; пише про конфіскацію своєї книжки тощо.

Романчук Юліан (1 п/к від 6 березня 1933 р., Відень). Надсилає до „Вістника" допис про „Раду старих", засновану у червні 1930 р.

Рудницький (Лисяк) Іван (1 лист від 12 травня 1922 р., [Львів]). Про отримання від Д. Донцова неґативної анкети щодо студентського руху.

Рудницький Михайло (1 лист від 23 січня 1923 р., Львів). Надсилає статтю до „ЛНВ" і пише, що став би його постійним співробітником.

Русов Юрій (17 листів з [1931—1938 рр.], Бухарест, Закарпаття). Про Карпатську Україну, про полеміку з М. Мухиним; 1935 р. запрошує Д. Донцова від імени української громади в Бухаресті прочитати цикл лекцій; про конфлікт у справі книжки Н. Ґеркен-Русової „Свято Державності".

Садовський Валентин (3 листи з 1922—1927 рр., Тарнів, Подєбради). Статті й рецензії для „ЛНВ".

Садовський Віктор, полковник (2 листи з 1928—1929 рр., Каліш). Колишній редактор „Веселки" у Каліші; запрошує Д. Донцова до участи у журналі товариства українських воєнних інвалідів „Інвалід".

Саліковський Олександр (1 лист від 16 лютого 1923 р., Варшава). Головний редактор „Української Трибуни" у Варшаві. Пропонує написати до „ЛНВ" про події 1918—1919 рр.

Самчук Улас (55 листів з 1926—1938 рр., с. Тилявка, Крем'янець, Прага). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником".

Світ Іван (1 лист, [б. д.], Харбін). Стаття про Японію. Див. ще листи редакцій, організацій.

Семанюк Іван (Марко Черемшина) (3 п/к з 1925—1927 рр., Косів, Снятин)[23]. Привітання зі святами.

Семанюкова Наталія (2 листи з 1927—1928 рр., Косів). Хоче порадитись стосовно рукописів М. Черемшини; повідомляє, що буде у Львові свідком на процесі Стефаників.

Сірополко Степан (25 листів з 1926—1934 рр., Горні Черношіце, Прага). Надсилає статті до „ЛНВ" про бібліотечну справу, шкільну освіту тощо. Пише до кінця існування „ЛНВ", а згодом „з відомих причин" не зараховує себе до складу теперішніх співробітників „Вістника" (1 грудня 1934 р.). Заступається за О. Олеся, якого Є. Маланюк зачислив до „покійників" (21 жовтня 1926 р.).

Січинський Володимир (2 листи [1-й до В. Гнатюка] з 1924 р., Прага). Про спростування Г. Лукомського рецензії В. Січинського на видання „Старые годы"; просить висилати йому „ЛНВ", надсилає часопис „Uměni Slovanů", який видає у Празі.

Скегар Г. Ґ. (Гр. Ватаманюк) (20 листів з 1927—1938 рр., Чикаґо, Нью-Йорк). Співпраця з „ЛНВ", „Вістником". Пише про „Історію українців в Америці", „Світову виставу в Шикаґо", надсилає витинки про подорож Д. Скоропадського по Америці (1938); пише про українські книжки для „Books Abroad"; про секретний обіжник „Оборони України", у якому на першій сторінці є атака на Д. Донцова за те, що студенти читають його „Вістник" (28 березня 1938 р.).

Смаль-Стоцький Степан (14 листів з 1927—1933 рр., Прага). Щодо публікації статей про Т. Шевченка, про правописну реформу А. Кримського, підтримує Д. Донцова проти „Діла" (8 червня 1928 р.); участь у дискусії про родовід української нації (проти „общого", висловлюваного М. Кордубою) (27 липня 1931 р.). Нарікає на коректу.

Сосенко Ксенофонт (11 листів з 1928—1932 рр., с. Конюхи біля Бережан, [б. м.]; 1 лист від 10 жовтня 1929 р., [б. м.]). Розвідки з етнології, полеміка з Є. Онацьким; 10 жовтня 1929 р. надсилає книжку „Anthropos" за травень—серпень для можливого використання у „ЛНВ" рецензії на його книжку.

Стахів Володимир (5 листів з 1937 р., Берлін). Надсилає машинопис праці „Ґенерал Франко — вождь еспанців" і статтю Р. Керча, призначену для „Вістника", присилає витинки з „Вістей" тощо.

Стефаник Василь (1 лист з 1927 р., с. Русів поблизу Снятина). Просить гроші.

Стефаник Семен (1 лист з 1927 р., с. Русів поблизу Снятина). Питає, чи матиме авторські права на книжки М. Черемшини і бібліотеку. Є проект відповіді Д. Донцова і чернетка М. Донцової.

Стефанович Олекса (3 листи з 1931 і 1939 рр., Прага). Надсилає вірші для „ЛНВ", пише про П. Котовича; лист з 7 лютого 1939 р.— пояснення форми своїх віршів у відповідь на закиди Д. Донцова.

Стечишин Михайло (6 листів з 1924—1934 рр., Йорктон, Саскачеван). Пише про українську еміґрацію у Канаді, популярні статті на фізичні теми, переклади популярних праць.

---

[23] Листи М. Черемшини до Д. Донцова опубліковані у „Вістнику" (1938.— Кн. 11.— С. 810—814).

Сціборський Микола (1 лист від 5 вересня 1927 р., Субіжов, Морава). Про надіслання Д. Донцову „Державної Нації", про підготовку об'єднавчої національної конференції Л. У. Н., закидає Донцову брак у його діяльності порад, вказівок, тільки критику, а також холодне ставлення до нього особисто.

Сурмач Мирон (3 листи і музичні композиції з 1933—1935 рр., Нью-Йорк). Власник „Сурми" — книгарні і музичної компанії. Продаж „Вістника" у Нью-Йорку (просить не надсилати більше 10 примірників, бо не йде).

Таддеі Франческо (1 лист від 2 січня 1937 р., Рим). Про співробітництво у журналі „Universalitá Fascista", видання в Україні книжок Муссоліні, Вольпе, Ґаццетті — фашистів.

Теліга Олена (4 листи з 1928—1939 рр., Подєбради-Лазнє, Варшава, а також вірші). Надсилає вірші, рецензію на збірку Є. Маланюка.

Токаржевська-Карашевич Оксана (13 листів з [1930]—1938 рр., Тарнів, Рим). Надсилає переклади, рецензії. Замовляє статті Д. Донцова для „Moniteur'a" та інших фашистських видань в Італії і Франції; про гурток фашизмознавства: хочуть запросити до нього М. Мухина, М. Островерху, оскільки Д. Донцов „прінціпово не бере участи в жадних організаціях"; стараються про візу для Д. Донцова.

Токаржевський-Карашевич Ян, князь (9 листів з 1921—1935 рр., Царгород, Тарнів, Париж). Історичні праці, статті, про Товариство фашизмознавства.

Трильовський Кирило (13 листів з 1912, 1916, 1923, 1926—1938 рр., Яблонів, Борислав, Відень, Гвіздець). Просить написати про становище селян на Великій Україні; надсилати „Korrespondenz der Nationalitäten Russlands"; 1923 р. дорікає Д. Донцову, що, знаючи його 40-літню працю, написав зневажливо про селянсько-радикальну партію; пише до „ЛНВ", „Вістника".

Турушанко [О.] (1 лист від 19 березня 1937 р., Чернівці). Про відвідання у Берліні „Internationaler Arbeitsgemeinschaft der Nationalisten" і „Академії прав народів", про їх діяльність. Доктор Ганс Келлер пропонує Д. Донцову очолити Український комітет і співпрацювати з ними. Просить пояснити незрозуміле місце у книжці Д. Донцова „Патріотизм", питає думки Донцова про чернівецький „Час".

Турянський Осип (2 листи з 1922 р., Відень). Просить надрукувати уривок „Або звірі або люде!" і прислати назад нарис про „Отамана Зеленого", посилає замітку про О. Грицая.

Угрин-Безгрішний Микола (2 листи з 1927 і 1931 рр., Рогатин). Редактор-видавець видавництв „Журавлі" та „Калина" у Рогатині. Пропонує вмістити відповідь на критику М. Рудницького в „Ділі" Осипа Турянського за комедію „Раби". Надсилає статтю „Г. Барвінок".

Филипчак Іван, професор (4 листи з 1928, 1935, 1936 рр., Самбір). Надсилає історичні повісті для „ЛНВ", „Вістника". В останньому листі скаржиться на несправедливу критику у „Вістнику" його історичної повісти „Дмитро Детько", скороченої видавництвом І. Тиктора наполовину.

Фірак Михайло (1 лист [1923—1924 рр.], Югославія). Надсилає три нариси словацьких письменників для „ЛНВ" і питає про статтю „Кріза югославянства", присланну для „Заграви".

Чадеш Віктор, доктор (3 листи з 1922 р., Відень). Адвокат. Про оплату рахунків по судовому процесу з М. Васильком у Відні.

о. Чапельський Лев (2 листи з 1935 р., Мінерсвіль, США). Директор Українського музею в Америці. Просить надіслати фотографію та рукописну автобіографію для Музею, який збирає пам'ятки від найвизначніших сучасних українців, а також просить надіслати адреси найвідоміших співробітників „Вістника".

Черкасенко Спиридон (5 листів з 1923—1929 рр., Ужгород). Описує своє життя, надсилає „Думу про вдову і трьох синів", пише про багатство української мови. Сперечається про етюд, відкинений Д. Донцовим.

Чехович Костянтин, доктор (5 листів з 1929—1931 рр., Прага). Полеміка з приводу його статті „Початки української нації" і статті М. Кордуби у „ЛНВ", надсилає Р. S. до статті, фейлетон „Молодий автор".

Чижевський Павло (2 листи з 1923 р., Відень). Дякує за друк своєї розвідки у „ЛНВ", пропонує свої спогади „Відродження нації" (Хроніка села Бичів за 20 років) під псевдонімом „Бичівець", оскільки для написання історичних споминів (про вибори до Державної думи чи секретарювання у земстві) йому бракує документальних джерел.

Чикаленко Євген (2 листи з 1922 р., Рабенштайн, Нижня Австрія). Пропонує для „ЛНВ" спогади — з 1861 по 1900 р., з 1906 р.— щоденник, який буде друкуватися лише після його смерти. Протестує проти друку його рецензії на книжку В. Андрієвського у дуже зміненому вигляді.

Чикаленко-Келлер Ганна (30 листів з 1928—1939 рр., Кіль, Женева, Тюбінґен). Надсилає переклади з англійської і каталонської мов, огляди сучасних англійської, французької, каталонської, іспанської літератур, пише спогади про свого батька Є. Чикаленка. Перекладає А. Беннета, Брета Гарта, Честертона, О'Флаґері, Мелвіла, Голсуорсі, Барбей д'Оревіль, Р. Кіплінґа, О'Генрі, пише про умови з перекладом і виданням книжок у Франції. Остання поштова картка від 14 квітня 1939 р.— повідомляє, що почала писати книжку про Уоллеса і Роберта Бернса — борців за незалежність Шотландії.

Чирський Микола (3 листи з 1929, 1934, 1937 рр., Ужгород, Угорські Яновиці). Надсилає „Дон-Кіхота" для „ЛНВ", пише про свою творчість, „Вістник".

Чопівський (Фещенко) Іван (1 лист від 11 травня 1927 р., Краків). Пропонує для „ЛНВ" етюд одного з бувших старшин армії УНР, на той час слухача Гірничої академії у Кракові Адріяна Марущенка.

Шандрук Павло, генерал (2 листи — від 21 червня та 10 жовтня 1933 р., [б. м.]). Повертає „Вістник", оскільки через матеріальні обставини може передплатити лише один на двох з генералом Сальським: „При тій нагоді позволяю собі зазначити, що вважаю „Вістник" за бойовий орган нашої патріотичної думки, зокрема, з великим зацікавленням читаю Ваші, Пане Докторе, статті". Надсилає статтю: „був би дуже щасливий побачити себе в числі хочби випадкових Ваших співробітників".

Шелухин Сергій (2 листи — від 15 січня та 23 лютого 1931 р., Ржевниці біля Праги). Просить умістити відповідь на критику В. Щербаківського його брошури „Звідкіля походить Русь". Пропонує статтю про участь Бодуена де Куртене в українському русі з 1905 р.

Шлемкевич Микола (16 листів з 1928—1933 рр., Сновидів біля Бучача, Відень, Джурин, повіт Чортків). Надсилає низку нарисів для „ЛНВ", драму для оцінки Д. Донцову, нариси про філософію мистецтва.

Шмідт Аксель (3 листи з 1926, 1933 рр., Берлін). На замовлення Д. Донцова надсилає статтю про нову Німеччину для перекладу і публікації у „Вістнику".

Шпилінський О. (псевд. О. Переяславський) (6 листів з 1935—1936 рр., Берлін, Нюрнберґ). Пропонує для „Вістника" свої праці „Остання збройна сила України", про Монголію.

Штуль Олег (9 листів з 1937—1938 рр., Варшава). Співпраця з „Вістником", пише про літературне життя й ідеологічну боротьбу в українському середовищі у Варшаві; про Є. Маланюка, О. Телігу, Ю. Липу та інших.

Шульгин Олександр, професор (3 листи з 1925, 1927, 1931 рр., Варшава, Прага). Про видання посмертного твору В. Леонтовича „Дитячі роки Володі Ганкевича", надсилає свою книжку „L'Ukraine et le couchemar rouge" і пише про умови її видання.

Шумовський Арсен (21 лист з 1925—1933 рр., Хшанів, Краків). Інженер з родиною. Надсилає нариси Ренана (переклади з англійської) для „ЛНВ", пише про життя у Польщі, питає про родину Підгірських.

Янчевська-Соколовська Євгена (6 листів з 1935—1936 рр., Варшава). Надсилає оповідання й вірші для „Вістника", пише про мистецтво й мовознавство, літературу, сперечається з оцінками Д. Донцова.

Яремченко Олексій (13 листів з 1922—1925 рр., Берлін, Париж). Секретар Спілки студентів-українців у Німеччині. Характеризує діяльність спілки, пише до „ЛНВ". Посилає свою книжечку про Пласт, просить Д. Донцова перевидати свої твори окремою збіркою, щоб їх можна було дістати на еміґрації і Великій Україні.

Матеріали про діяльність Видавництва Донцових: листування Видавництва з установами і книгарнями стосовно замовлення й купівлі книжок Д. Донцова „Підстави нашої політики", „Націоналізм", „Маса й Провід" (1921—1937); умова з М. Островерхою про видання його книжки „Кавур" (1939).

Родинні документи: містять особисті папери дружини Марії Бачинської-Донцової; листи М. Бачинської до Д. Донцова і його листи до дружини та її матері Олени Бачинської; листи окремих осіб до М. Бачинської; листи шваґра Влодка Бачинського, родини Бачинських; брата Володимира Донцова, сестри і племінниці до Д. Донцова; листи управителя маєтку Донцових у Мелітополі П. Гордієвського.

Фінансові документи: банківські рахунки, документи з подорожей, готелів, ресторанів, бібліотек, лікарські рецепти, лотерейні квитки, квитанції тощо.

Матеріали, зібрані Д. Донцовим і надіслані до редакції „ЛНВ": книжки, брошури, окремі друки й величезна кількість витинок із європейської преси того часу.

Записники, конспекти, бібліографічні виписки, окремі нотатки займають велике місце і є найскладнішими для дослідження, оскільки почерк автора, призначений для власного читання, неймовірно важкий з погляду палеографії письма. Тим більше, що нотатки роблені принаймні сімома мовами.

Перед вивезенням зі Львова у 1944 р. архів Бачинських займав дві скрині (23—24)[24], тепер, після впорядкування й описання у Національній бібліотеці у Варшаві, це умовні скрині 19. VII. 1—25; 20. VII. 26 та окремі статті, рукописи й листи у складі скринь 22, 25 і 26. Тобто збірка складається з 26 пачок та окремих листів, рукописів і друків. Очевидно, що праця з цими документами непроста, як непростий і неоднозначний для зрозуміння сам Д. Донцов зі своїми поглядами й ідеями, відображеними в них. Зате вдумливе вивчення й дослідження першоджерел дає змогу по-новому оцінити внесок Д. Донцова в ідейну й культурну спадщину XX ст., відмовитись від примітивних ідеологічних стереотипів і звинувачень, які так часто звучать на його адресу ще й сьогодні.

[24] Звіт бібліотеки НТШ за березень 1944 р. // Державний архів Львівської области, ф. Р-49, оп. 1, сир. 4, арк. 18.

Reinhard HEYDENREUTER

Bayerisches Hauptstaatsarchiv München; Katholische Universität Eichstätt (München. Deutschland)

DER MORD AM UKRAINISCHEN NATIONALISTENFÜHRER STEPAN BANDERA 1959 UND SEINE VORBEREITUNG IM SPIEGEL VON MÜNCHNER POLIZEIAKTEN

Als am Donnerstag, den 15. Oktober 1959 Stepan Bandera, der in München lebende und schon damals legendäre Führer der ukrainischen Nationalisten, auf der Treppe seines Hauses tot zusammenbrach, war die Polizei und die Presse zunächst ratlos. Doch sehr bald wurde der Verdacht geäußert, Bandera könnte einem Mordanschlag zum Opfer gefallen sein. Erst 1961 erhielt man Gewißheit, daß Bandera im Auftrag des sowjetischen Geheimdienstes ermordet worden war. Ausgeführt wurde die Tat durch Bohdan Staschynskij*, der nach einem vollständigen Geständnis in einem spektakulären Prozeß vor dem Bundesgerichtshof im Jahre 1962 lediglich als Gehilfe verurteilt wurde, obwohl er den tödlichen Anschlag eigenhändig mit Hilfe einer Blausäurepistole ausgeführt hatte.

Die Zeitungen in München berichteten über den Tod Banderas erst in den Montagausgaben vom 19. Oktober 1959. Schon nach einigen Tagen äußerten die Zeitungen den Verdacht, Bandera könnte einem Mordanschlag zum Opfer gefallen sein. Man stützte sich dabei vor allem auf Aussagen der in München lebender Ukrainer. Pikanterweise gastierte am 17. Oktober 1959, also zwei Tage nach dem Mord, das staatliche ukrainische Tanz- und Gesangsesemble in München, das mit dieser Vorstellung seine Rundreise durch die Bundesrepublik begann. Der Auftritt in München, der nach dem Mord an Bandera von einem starken Polizeiaufgebot bewacht wurde, war der erste sowjetische Beitrag zu dem am 30. Mai 1959 geschlossenen deutsch-sowjetischen Kulturabkommen.

Im folgenden soll nun an Hand Münchner Polizeiakten** rekonstruiert werden, was die Polizei und das bayerische Landesamt für Verfassungsschutz zum Zeitpunkt des Mordes über Bandera wußten und wie sie zum ihm stand und wie sie seine politische Tätigkeit beurteilte. Die Ermittlungen im Zusammenhang mit dem Mord selbst sollen einer größeren Arbeit des Verfassers über die Tätigkeit Banderas in München vorbehalten bleiben.

---

* Im Originaltext „Bogdan".

** Die einschlägigen Akten des Polizeipräsidiums Münchens im Staatsarchiv München sind noch nicht geordnet und werden daher im folgenden nicht einzeln aufgeführt. Zusätzlich heranzuziehen wären die Akten der Staatsanwaltschaft. Dies soll einer späteren Arbeit vorbehalten bleiben.

An Hand der vorliegenden Akten vor allem aus dem Jahre 1958 läßt sich zeigen, daß die Münchner Polizei auf Grund von Berichten des Bayerischen Landesamts für Verfassungsschutz erstaunlich genaue Kenntnisse über vorbereitende Aktionen des sowjetischen und des DDR-Geheimdienstes hatte. Vor allem wußte sie über eine vom sowjetischen Geheimdienst 1958 gestartete Briefaktion Bescheid, die offensichtlich der Vorbereitung des geplanten Attentats diente. Die Briefaktion hatte den Zweck, wie man heute weiß, den Verdacht auf die mit Bandera rivalisierenden ukrainischen Exilgruppierungen zu lenken.

Sprengstoffanschlag und anonyme Briefe 1958: die Vorbereitungen des sowjetischen Geheimdienstes auf das Attentat von 1959

Am 18. 04. 1958 wurde in der Zeppelinstraße, 67, dem Sitz der Organisation der Ukrainischen Nationalisten in München ein Sprengstoffattentat verübt. Wenig später ging der Polizei ein anonymes Schreiben zu, in dem behauptet wurde, daß in dem Anwesen Zeppelinstraße, 67 von den Bandera-Leuten Radiosender und -geräte sowie Waffen- und Sprengstoffe gelagert worden waren und nun nach dem Anschlag an anderen Stellen aufbewahrt würden. Gleichzeitig will der Briefschreiber aus „Gesprächen" erfahren haben, daß die Bandera-Leute irgendwann in Freimann die Ukrainer Tschiskowskij, Petschera, Skobe und Petrow ermordet hatten. Bandera soll Todesurteile über andere Ukrainer unterzeichnet haben. Der anonyme Briefschreiber behauptet weiter, daß angeblich auch Rebet von Bandera-Leuten vergiftet worden waren.

Wie wir heute wissen, ist dieser erste Brief der Beginn einer vom sowjetischen Geheimdienst gesteuerten Briefaktion. Am 20. 07. 1958 wurden an deutsche Adressaten anonym Briefe verschickt, die ein hektographiertes Schreiben *„[...] einer Gruppe der ukrainischen Emigranten, die in der Bundesrepublik wohnhaft waren [...]"* enthielt. In diesem Schreiben wurde um Mithilfe gegen den Terror der *„Faschisten Terrororganisation mit Bandera an der Spitze gebeten:*

In der Leitung dieser Organisation, deren Grundprinzip die Diktatur, Todesangst und Haß zu allen anderen Völkern darunter auch zu dem deutschen Volke ist, sind ausgesprochene Banditen. Der Führer dieser Organisation Stepan Bandera hat seine „Tätigkeit" mit dem Mord des polnischen Ministers Pirazkij im Jahre 1934 begonnen, wofür er vom polnischen Gericht zuerst zum Tode und später zur lebenslänglichen Gefängnisstrafe verurteilt worden war.*

Der Stellvertreter von Bandera, der Führer des sogenannten „Antibolschewistischen Völkerblocks" Jaroslav Stetzko war 1941 der Anstifter der Plünderungsaktionen gegen die ukrainische und polnische Bevölkerung und die deutschen Siedler in der Ukraine. Darauf wurde er von den Hitlerbehörden verhaftet und ins Lager gebracht.

---

* Im Originaltext „Perazkij".

Der Leiter des sogenannten Sicherheitsdienstes OUN Iwan Kaschuba hat viele Menschen bis zum Tode gequält. Im Auftrag von Bandera haben Kaschuba und seine Gehilfen in Kellern in Freimann in München die Emigranten Petschora, Tschishewski, Moros, den Gelehrten Petrow und andere ermordet.*

*Bandera, Ste[t]zko und ihre Gehilfen von Zeppelinstr[aße], 67 haben 1954 eigenmächtig, ohne dazu Recht zu haben, ihre politischen Gegner Bohdan Pidgeinij, Modest Ripezkij, Leo Rebet, Wladimir Stachiw, Roman Ilnizkij** und andere zum Tode verurteilt. Kaschuba, Zbroshek, Suschko, Mudrika wurden beauftragt, dieses Urteil zu vollziehen.*

Ein Teil von diesen zum Tode verurteilten Menschen wurde dadurch gerettet, daß sie nach den USA und Kanada geflüchtet waren. Die in der Bundesrepublik zurückgebliebenen leben in ständiger Angst erschossen, erstickt oder vergiftet zu werden, da die Banditen schon begonnen haben, ihr Urteil zu vollziehen.

Vor 6 Jahren haben die Banditen von Zeppelinstr[aße] 67 Gnip, Zipera, Litwin versucht, den Emigranten Gulaji zu ermorden. Aber sie wurden verhaftet und ins Gefängnis gebracht. Jetzt sind sie wieder freigelassen und bereiten zusammen mit Bandera einen neuen Mord vor [...]"

Gleichzeit wurde auch den Ukrainern in München ein anonymer Brief einer fingierten Gruppe *Dnipro* in ukrainischer Sprache zugestellt, in dem vor allem Kaschuba, *„[...] dem blutigen Raubtier des Bandera SB (Sicherheitsdienst)"* beschuldigt wird, im Jahre 1949 den ukrainischen Wissenschaftler Viktor Petrow ermordet zu haben.

„Sie haben in ihren Verließen in Freimann den Wassilij Tschishewskij und Andrej Petschora zu Tode gefoltert. Sie dachten, daß ihre Mordtaten nicht aufkommen, daß die Ukrainer im Ausland von diesen furchtbaren Verbrechen nichts wissen werden. Heute wissen wir die Namen unserer drei Brüder, die Bandera-Leute in ihren Verließen umgebracht haben. Morgen werden wir sowie die gesamte anständige Menschheit auch die Namen anderer Ukrainer kennen, die durch die Henker des Bandera-SB ermordet wurden. Jeder der diese Zeilen gelesen hat, wird die Frage stellen: Ist das den amerikanischen und deutschen Behörden bekannt und falls ja, warum bestrafen sie den Kaschuba und den SB nicht? Wir antworten Ihnen: Sie wissen es; bestrafen sie aber deswegen nicht, weil die SB-Leute ihnen in Treu und Glauben dienen und die amerikanischen und deutschen Herren erhoffen mit Hilfe des SB Euch außerhalb Eueres teuren Vaterlandes zurückzuhalten [...]"

Das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz vertrat die in einem für das Münchener Polizeipräsidium bestimmten Bericht vom 13.10.1958 die Meinung, daß diese Briefaktionen vom Osten aus gesteuert wurden: *„Das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz [...] verfügt über Erkenntnisse, aufgrund deren zu schließen ist, daß die im Juli 1958 mit Anschuldigungen gegen die OUN gestartete Briefaktion vom Osten gesteuert wurde und die*

* Im Originaltext „Kaschura".
** Im Originaltext „Ilnizeji".

Briefe im Osten hergestellt und vermutlich von Kurieren in der Bundesrepublik auf dem Postweg verteilt worden sind". Erst nach dem Tode Banderas sollte sich herausstellen, daß diese Aktionen nicht zuletzt auch zur Vorbereitung des Attentats dienen sollten.

Das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz begründete seine Analyse der Briefaktion wie folgt:

„Als sich am 28. 03.1955 in Ostberlin das sogenannte Komitee „Für die Rückkehr in die Heimat" bildete, hat diese Zweigstelle des sowjetischen Staatssicherheitsdienstes ihre besondere Aufmerksamkeit der OUN des Bandera gewidmet. In der gleichnamigen Zeitschrift des Komitees erscheinen laufend Angriffe gegen die OUN. Zahlreiche Artikel mit heftigen Angriffen sind in dieser Zeitung insbesondere in letzter Zeit erschienen. Auch in der sowjetischen Presse werden Hetzartikel veröffentlicht, in denen die OUN-Mitglieder als Banditen, Verbrecher und Agenten, die unschuldige Menschen morden hingestellt werden. Diese geschieht, um den Mißerfolg der Rückkehraktion zu begründen und die öffentlichkeit in der Ukraine gegen die im Untergrund tätigen OUN-Mitglieder zu beeinflussen. Der wahre Zweck dieser Propaganda, die in ähnlicher Form auch gegen andere Emigrantenorganisationen betrieben wird, ist, die politische Substanz der Emigration zu zerstören und dadurch die Führungen der Emigranten-organisationen als politischen Faktor auszuschalten. Vor allem aber soll Mißtrauen zwischen den Gastländern und den Emigranten gesät werden.

Um den Anschein zu erwecken, daß unter den Emigranten selbst sog. Mitwirkungsgruppen im Sinne des Komitees tätig seien, werden im Bundesgebiet Flugblätter der sog. Gruppen „Sokol", „Burewestnik", „Patriot" auf dem russischen und „Dnipro" sowie „Trembita" auf dem ukrainischen Emigrationssektor verbreitet, die als Briefe in großen Mengen versandt werden. Das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz verfügt über einwandfreie Beweise, daß diese Briefe mit Flugblättern in Berlin-Karlshorst hergestellt und durch einen Kurier nach Westdeutschland zum Einwurf gebracht wurden. Es ist bekannt, daß sogar Briefumschläge und- bogen, Pelikan-Tinte und Briefmarken für diesen Zweck in der Bundesrepublik eingekauft wurden. Auch das in Ablichtung und übersetzung beiliegende Flugblatt der fingierten Gruppe „Dnipro" wurde einem Kurier vom sowjetischen Staatssicherheitsdienst in größerer Anzahl zum Einwurf in der Bundesrepublik übergeben. Es enthält fast die gleichen Beschuldigungen wie das Schreiben „einer Gruppe der ukrainischen Emigranten" vom Juli 1958. Weitere Flugblätter mit ähnlichen Angriffen gegen die OUN liegen beim Landesamt für Verfassungsschutz vor".

Dieses vom Bayerischen Landesamt für Verfassungsschutz geschilderte sowjetische Vorgehen folgte Direktiven, die in ähnlicher Form bereits kurz nach dem Krieg für die sowjetischen Repatriierungskommissionen erlassen wurden. In einer Instruktion N 6 vom 26. 04. 1947, herausgegeben vom Sonderbeauftragten des Ministeriums für Staatssicherheit der UdSSR bei den Besatzungstruppen wurden die Hauptgrundsätze der Arbeit zur Zersetzung der Emigration aufgelistet: a) die Gegensätze zwischen verschiedenen politischen Emigrantengruppen zu unterstützen und zu schüren; b) das Verbrechertum in den Lagern zu fördern und dort ein eigenes Netz zu organisieren,

um die Lagerinsassen unter Kontrolle zu bringen; c) die Polizei der Alliierten davon zu überzeugen, daß die Mehrzahl der Verbrechen von den Emigranten verübt wird, um das Verhältnis zwischen den Emigranten und den alliierten Besatzungstruppen zu verschärfen.

An den Untersuchungen gegen die Gruppe Bandera, die auf Grund dieser anonymen Briefe aufgenommen wurde, waren neben der Münchner Polizei und der Staatsanwaltschaft München I noch das bayerische Innenministerium, des Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz, das Bundesamt für Verfassungsschutz, das Landeskriminalamt und das Bundeskriminalamt beteiligt. Dieses stattliche Aufgebot erklärt sich daraus, daß man sofort auf eine gezielte Aktion aus dem Osten tippte. Erstaunlich ist, daß bei den ganzen Ermittlungen Bandera selbst offensichtlich nicht offiziell befragt worden ist. Die Rede ist nur, daß man eventuell „vertrauliche Informationen" über diese oder jene Person bei ihm einholen könne. Das bedeutete, daß Bandera offensichtlich eng mit dem bayerischen Landesamt für Verfassungsschutz bzw. mit der in den Akten nicht genannten Organisation Gehlen, dem Vorgänger des Bundesnachrichtendienstes, zusammengearbeitet hat. Z. B. wurde ein bei der Staatsanwaltschaft eingeleitetes Verfahren gegen Bandera wegen falscher Versicherung an Eides Statt 1956 aus Staatsschutzgründen (§ 170 II StPO) wieder eingestellt.

Auch die im Herbst 1958 auf Grund der in den zitierten anonymen Briefen erhobenen Anschuldigungen eingeleiteten Ermittlungen gegen Bandera wurde von der Staatsanwaltschaft schon am 1. Dezember 1958 wieder eingestellt.

Die Mordanschläge gegen Bandera vor 1959

Nach dem Mord an Bandera ging man den alten Mordanschlägen gegen Bandera nach. Auch bei diesen alten Attentatsversuchen ging die Polizei von einer Urheberschaft des sowjetischen Geheimdienstes aus.

Die Akten vermerken den Attentatsversuch des sowjetischen Agenten Jaroslav Moros im Jahre 1947 im Auftrag der KGB-Zentrale in Kiew. Moros war Mitglieder OUN als er im Jahre 1946 als Kurier nach Deutschland zurückkehren wollte, stellte man ihm eine Falle. Er wurde verwundet und vom Geheimdienst umgedreht. Am 3. 01. 1947 wurde er nach München geschickt, da sich damals innerhalb der OUN gerade ein Konflikt anbahnte. Schon damals verfolgte der sowjetische Geheimdienst die gleiche Taktik wie 1958/59. Die geplanten Morde an Bandera und Stetzko einerseits und an Lebid und Hrynjoch* andererseits hätten wie interne Abrechnungen der rivalisierenden ukrainischen Exilgruppen aussehen sollen.

1948 soll ein weiterer sowjetischer Agent (der unter verschiedenen Namen auftrat, etwa Wolodymyr Stelmaschtschuk) im Range eines Hauptmanns, der eng mit der polnischen Untergrundorganisation AK (Armia Krajowa) Polnischer Landsturm zusammenarbeitete, mit einem Attentat auf Bandera beauftragt worden sein. Ein weiterer Attentatsversuch hat 1952 stattgefunden. Die genannten Attentatsversuche sind alle im Vorbereitungsstadium stehen geblieben bzw. entdeckt worden.

* Im Originaltext „Heynjoch".

Charakterisierung Banderas und seiner Organisation durch das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz

Im Zusammenhang mit der Untersuchungen des Sprengstoffanschlags vom April 1958 auf die Zeppelinstraße und der folgenden Briefaktionen haben sowohl das Bayerische Landeskriminalamt als auch das Bayerische Landesamt für Verfassungsschutz umfangreiche Gutachten zu Organisation der Ukrainischen Nationalisten erstellt, aus denen sich ergibt, daß die Bayerischen Stellen sehr genau mit den Zielen und Anliegen der ukrainischen Emigration vertraut waren. In einem Gutachten über die „Organisation der Ukrainischen Nationalisten" (OUN) des Bayerischen Landesamts für Verfassungsschutz vom 5. 08. 1958 wurde die Rolle Banderas nach dem Krieg wie folgt geschildert:

„1946 fand in München ein Kongreß der OUN des **Bandera** *statt, bei welchem sich, zur Kennzeichnung der Verbundenheit mit der OUN in der Heimat, die in der westlichen Emigration befindlichen OUN den Namen „Sakordonni Tschastyny OUN" — Stsch.OUN (Auswärtige Gliederungen der OUN) gab. Eine politische Deklaration von 1943 wurde überprüft und deren Absatz, in welchem Deutschland neben der Sowjetunion zu den Hauptfeinden der Ukrainer erklärt worden war, in Bezug auf Deutschland gestrichen. Im Jahre 1954 kam es zum Ausbruch eines Konfliktes, der innerhalb der OUN bereits seit einigen Jahren bestand. Ein Teil der Mitglieder mit dem in den USA ansässigen* **Lebid** *an der Spitze, lehnte das bisherige Führungsprinzip ab und forderte die Anwendung eines kollegialen, demokratischen Prinzips in der Auslands-Organisation der OUN, wie dies angeblich in der Heimat der Fall sei. Die Meinungsverschiedenheiten wurzelten aber noch tiefer auf ideologischem Gebiet. Die oppositionelle Gruppe will sich auf die Kräfte in der Heimat und ihre ideologische Auffassung stützten und dem politischen sowie sozialen Bewußtsein dieser Menschen Rechnung tragen. Dazu gehört z. B. die Verstaatlichung aller Grundzweige der Wirtschaft.* **Bandera** *dagegen will die sozial-wirtschaftliche Ordnung im Staat auf dem Prinzip des individuellen Eigentums der Produktionsmittel usw. aufbauen. Er bezeichnet das Programm der Opposition als „nihilistisch, antichristlich und materialistisch". Ferner wird der Opposition Abhängigkeit von der USA-Politik vorgeworfen. Beide Gruppen berufen sich auf den Willen der Führung in der Heimat und unterstreichen die Bedeutung des Kampfes in der Ukraine. Tatsächlich ist aber die Gruppe um* **Bandera** *zu der Überzeugung gelangt, daß die Führung in der Heimat vom Einfluß feindlicher, linksradikaler Kräfte nicht verschont blieb... Die Bandera-Gruppe ist im Besitz eines Teiles des Hauses an der Zeppelinstr[aße], 67, das zusammen mit deutschen Interessenten erbaut wurde. Spenden der Ukrainer aus der ganzen Welt haben bereits einen Teil der Gesamtsumme, die in Raten bezahlt werden muß, gedeckt. Dort sind Organisationen der Befreiungsbewegung und eine eigene Druckerei untergebracht. Presseorgan dieser Gruppe ist „Schlach Peremohy" (Der Weg zum Sieg). Nach vorliegenden Erkenntnissen verblieb der überwiegende Teil der Mitglieder bei* **Bandera**. *Diese tragen auch durch eine Art Steuer „für die Befreiungsaktion" zur Finanzierung der Organisation bei, nach Angaben der Oppositions-Gruppe erhielt die OUN-Führung in den letzten fünf Jahren allein aus Kanada 900 000 Dollar. Die aus den USA erhal-*

tenen Beiträge sollen diese Summe noch übersteigen. Zu den Geldgebern des **Bandera** *wird auch der Apostolische Visitator der griechisch-katholischen Kirche in Rom, Erzbischof* **Butschko**, *gerechnet. Erkenntnisse, die auf andere Geldquellen hindeuten, liegen nicht vor.*

Der Führung ist eine Geheimabteilung angegliedert, welche persönlich **Bandera** *untersteht und zur Aufgabe hat, die Verbindungen nach der Ukraine zu der dortigen illegalen Organisation herzustellen und aufrecht zu erhalten. Dieser Sicherheitsdienst (Slushba Bespeky-SB) der OUN kann als Spionage- und Spionageabwehrdienst bezeichnet werden. Als Führer der Organisation ist* **Bandera** *mit diktatorischen Vollmachten ausgestattet. Gehorsam ist in der straff organisierten OUN das oberste Gesetz... Diese strengen Maßnahmen mögen der OUN-Führung vielleicht deshalb als gerecht erscheinen, weil die Organisation ungeheure Opfer in ihrem Freiheitskampf bringen mußte. Die meisten Mitglieder saßen in polnischen, sowjetischen und auch deutschen Gefängnissen. Durch Verrat stehen oft viele Menschenleben der Anhänger in der Heimat auf dem Spiel. Deshalb schützt sich die OUN mit allen Mittel vor der Unterwanderung durch Sowjetagenten, was bei der undurchsichtigen Tätigkeit anderer Emigrantengruppen positiv zu werten ist".*

Der Mordanschlag auf Bandera als Teil einer gegen die Bundesregierung gerichteten Aktion der DDR

Wie wir heute wissen, war an den Maßnahmen gegen die ukrainische Exilgruppen in München im erheblichen Umfang auch der Staatssicherheitsdienst der DDR beteiligt. Inwieweit sich heute noch in den Akten des ehemaligen Ministeriums für Staatssicherheit („Gauck-Behörde") Hinweise zu diesen Vorgängen befinden, müßte nachgeprüft werden. Im Todesjahr Banderas hatte sich der DDR-Staatssicherheitsdienst vor allem mit der Rolle des damaligen Vertriebenenministers Theodor Oberländer während des Krieges befaßt. In den ostdeutschen Zeitungen insbesondere im *„Neuen Deutschland"* erschienen Artikeln, die sich mit den Polen- und Judenerschießungen in Lemberg 1941 befaßten. Die westdeutsche Zeitschrift *„Der Spiegel"* griff die Angelegenheit in seiner Nummer vom 2. Dezember 1959 auf. Danach hatte Oberländer aus der zerschlagenen polnischen Armee ukrainische Freiwilligenbataillone aufgestellt und agierte in der Folgezeit als Offizier und *„volkstums-psychologischer Ratgeber"*, d.h. als politischer Leiter des Bataillons *„Nachtigall"*. Dieses Bataillon war in der Nacht vom 29. zum 30. Juni 1941 nach dem Abzug der Russen in Lemberg eingerückt. Wenig später folgten die SS-Einsatzgruppen. 1959 hat man die Erschießungen von 30 ukrainischen Intellektuellen, Rechtsanwälten, Ärzten, Ingenieuren, Professoren und Geistlichen Oberländer und seinem Bataillon Nachtigall zugeschrieben, obwohl Oberländer immer erklärt hatte, was sich dann auch bestätigt hatte, daß die abgezogenen Russen für die Exekutionen verantwortlich waren. Die Judenerschießungen in Lemberg (Lager Janow), die man in den ostdeutschen Medien damals auch Oberländer und seinem ukrainischen Bataillon zuschrieb, sind durch die SS-Einsatzgruppen vorgenommen worden, wie das aus dem erhaltenen Tagebuch des zuständigen SS-Oberscharführers Landau hervorgeht und wie das schon in den Nürnberger Einsatzgruppenprozessen und in folgenden Prozessen nachgewiesen worden ist.

Die von Ostdeutschland gesteuerte Propaganda gegen Oberländer und die Vorwürfe gegen ihn zeigen, **daß der Mordanschlag auf Bandera** nicht nur gegen die ukrainischen Exilorganisation gerichtet war, sondern auch **als ein Teil einer großangelegten gegen die Regierung Adenauer und ihrer Vertriebenenpolitik gerichteten Destabilisierungspolitik** des Ostens, insbesondere der DDR angesehen werden muß.

Juristisches Nachspiel

Abschließend soll noch kurz der Prozeß gegen den Mörder Banderas Bohdan Staschynskij, der 1962 vor dem 3. Strafsenat des Bundesgerichtshofs in Karlsruhe stattfand, angesprochen werden. Dort wurde deutlich, daß der Mord von den gleichen Drahtziehern ausging wie die Aktionen von 1958, die oben beschrieben wurden. Das am 19. Oktober 1962 gefällte Urteil[1] ist jedem deutschen Juristen geläufig, da es für die Geschichte des deutschen Strafrechts größte Bedeutung erlangen sollte. Staschynskij, der nicht nur Bandera, sondern schon am 12. Oktober 1957 ebenfalls mit einer Blausäurepistole den Schriftsteller Lew Rebet getötet hatte, wurde nämlich nicht als Täter, sondern als **Gehilfe** verurteilt, und kam daher mit acht Jahre Zuchthaus wegen Beihilfe zum Mord davon. Der Entscheidung des Bundesgerichtshofs basierte auf der sogenannten subjektiven Teilnahmelehre, die heute nicht mehr vertreten wird. Nach dieser Theorie kann auch derjenige bloßer Gehilfe sein, der alle Tatbestandsmerkmale selber erfüllt, wenn er die Tat nicht als eigene gewollt hat... In der Begründung des Gerichts heißt es:

„Beide Attentate sind nach dem sicheren Ergebnis der Hauptverhandlung von sowjetischer „höchster Stelle", zumindestens auf Regierungsbasis unter Beteiligung Schelepins, des damaligen Vorsitzenden des Komitees für Staatssicherheit mit Ministerrat der UdSSR (KGB), dem Angeklagten befohlen worden. Das beweisen die festgestellte Umstände, besonders die Art der Befehlserteilung, die Ordensverleihung und das Dokumente hierüber. Der Sachverständige hat für die Zeit seit Stalins Tod im Jahre 1953 überzeugend dargelegt: Vor diesem Zeitpunkt waren Tötungsbefehl und andere Willkürmaßnahmen gegen Sowjetbürger und andere Personen durch den Leiter des KGB [...] häufig. Seit etwa 1956 [...] hätte sie [...] nur noch von einem aus mehreren Regierungsmitgliedern bestehenden Gremium, nicht mehr vom KGB, beschlossen werden dürfen. Diese Erkenntnis stimmt mit den [...] Angaben des Angeklagten zur Auftragserteilung überein. Sie werden dadurch unterstrichen, daß Staschynskij den Kampforden vom Roten Banner für die Durchführung „eines wichtigen Regierungsauftrages" (so der sowjetische General in Karlshorst und Schelepin in Moskau) erhalten hat, oder, wie sich die „Dienstliche Beurteilung" durch KGB vom 28. Dezember ausläßt, für die „Bearbeitung eines wichtigen Problems". Staschynskijs Auftraggeber haben bei der Anordnung beider Attentate deren wesentliche Merkmale (Opfer, Waffe, Gegenmittel, Art der Anwendung, Tatzeiten, Tatorte, Reisen) vorher festgelegt. Sie haben vorsätzlich gehandelt. Die auf ihr Geheiß angefertigte, „schon mehrfach und stets mit Erfolg verwendete" Giftpistole, die Tataufträge und -anweisungen im einzelnen beweisen, daß sich dabei [...]

[1] Entscheidungen des Bundesgerichtshofes in Strafsachen.— Bd. 18.— S. 87.

Morde vorgestellt und daß sie diese Morde gewollt haben. Als Taturheber, Drahtzieher im eigentlichen Sinne, hatten sie Täterwillen [...] Diese eigentlichen Taturheber sind daher Täter und zwar mittelbare Täter".

Mit dieser Neuinterpretation des Teilnehmerbegriffs wollte man natürlich die kooperative Haltung Staschynskijs belohnen. Da der Geheimdienstchef Schelepin durch das Urteil ausdrücklich als Haupttäter qualifiziert wurde, ergaben sich später diplomatische Komplikationen, als dieser später nach Deutschland einreisen wollte. Heute stellt das deutsche Strafgesetzbuch in § 25 klar, daß als Täter bestraft wird, *„wer die Straftat selbst [...] begeht".*

Dariusz DĄBROWSKI

Instytut Historii Akademii Bydgoskiej (Bydgoszcz. Polska)

ROMANOWICZE W ROCZNIKACH POLSKICH

Jednym z ważniejszych typów źródeł historiograficznych służących poznaniu dziejów średniowiecznej Polski są roczniki. Nie kwestionuje się, że autorów tych zwięzłych *ex deflnitio* źródeł interesowało odnotowanie nie wszystkich, lecz jedynie pewnych specyficznych kategorii wiadomości. Możemy do nich zaliczyć informacje o charakterze genealogicznym (np. narodziny, małżeństwa, czy zgony członków dynastii lub przedstawicieli elit społecznych), politycznym (sprawy sukcesji, wojny, zjazdy władców itp.), religijnym (sprowadzanie zakonów, fundacje obiektów sakralnych, kanonizacje, zgony dostojników kościelnych itp.), wzmianki o klęskach naturalnych i zjawiskach niezwykłych (pojawienie się komety, zaćmienie słońca, powódź, głód, ale i narodziny zwierzęcia-potworka), wreszcie stosunkowo rzadkie wiadomości o charakterze prawnym i gospodarczym (lokacja miast, itp.). *Oczywiście* wymienione kategorie wzmianek mają dość płynne granice. Gdzie bowiem na przykład lokować informację o śmierci biskupa? Czy w kategorii wzmianek genealogicznych, politycznych, czy religijnych? Śmierć władcy, albo też jego małżeństwo były przecież zarówno faktami genealogicznymi, jak i znaczącymi wydarzeniami politycznymi. Krótko mówiąc wspomniane typy informacji — co naturalne — przenikają się. Kwestią w dużym stopniu umowną jest więc ich wyodrębnianie. Jest to jednak działanie przydatne z mojego punktu widzenia. Chciałbym bowiem w tym tekście sprawdzić, jakie wydarzenia dotyczące Romanowiczów były przedmiotem zainteresowania autorów analizowanych źródeł. Dlatego też postanowiłem wprowadzić wyodrębnioną z szerokiego zbioru wiadomości politycznych, kategorię informacji o charakterze genealogicznym. Za takowe uznałem te wzmianki, których podstawowym celem informacyjnym było przekazanie wiedzy o narodzinach, działaniach matrymonialnych (zaręczyny, małżeństwo, rozwód), zgonie, wreszcie wszelkich kwestiach filiacyjnych (rodzice, rodzeństwo, potomstwo, inne układy pokrewieństwa i powinowactwa) dotyczących danego Romanowicza. Stąd na przykład za przynależną do kategorii wzmianek o charakterze genealogicznym uznaję zapiskę o śmierci księżnej mazowieckiej Marii Juriewny, natomiast za należącą do grupy informacji o charakterze politycznym wszystkie wiadomości o zgonie Romana Mścisławowicza, bowiem podawane są one w odpowiednich zapiskach niejako informacje samoistne, lecz jako logiczna konsekwencja klęski poniesionej przez tego księcia w bitwie pod Zawichostem. Rocznikarza — według mnie — interesowało przede wszystkim

powiadomienie czytelników o zwycięstwie wojsk polskich nad najeźdźcami, zaś śmierć Romana odnotowana została głównie z tego względu, że była jednym ze znaczniejszych przejawów *victorii* — udało się uśmiercić wodza wrogiej armii.

W rocznikach zdecydowanie przeważają zapisy o charakterze lokalnym, związanym z szeroko pojętym środowiskiem, w którym źródło powstawało. Występują jednak zwyczajowo także wzmianki o wartych odnotowania w opinii autora(-ów) wydarzeniach rozgrywających się zagranicą.

Wiadomo, że Piastowie utrzymywali bardzo bliskie stosunki z Romanowiczami, panującymi nad sąsiadującymi z ziemiami polskimi księstwami ruskimi ponad sto czterdzieści lat, licząc od momentu zjednoczenia w swych rękach przez protoplastę linii, Romana, księstwa włodzimierskiego i halickiego (1199 r.), aż po tragiczny zgon ostatniego władcy Rusi halicko-wołyńskiej, Romanowicza po kądzieli, Bolesława Jerzego Trojdenowicza (1340 r.). Przedstawiciele obu dynastii zawierali ze sobą sojusze, nader często wchodzili w związki matrymonialne — z drugiej zaś strony — prowadzili wojny. Dodajmy jeszcze, że wzajemne stosunki pomiędzy książętami polskimi i Romanowiczami znalazły bardzo dobre, czasami wprost niezwykle szczegółowe oświetlenie, na kartach kroniki halicko-wołyńskiej, źródła, którego powstanie wiąże się z dworami kilku przedstawicieli dynastii Romanowiczów. Powinniśmy się więc spodziewać, że znajdziemy w rocznikach polskich cały szereg informacji dotyczących poszczególnych przedstawicieli tej odrośli Rurykowiczów. Zobaczmy jak się to przedstawia w rzeczywistości.

Przedmiotem analizy są zapiski z lat 1195—1341[1] zawarte w dwudziestu siedmiu rocznikach, siedmiu spominkach oraz w jednym kalendarzu[2], spisanych na ziemiach polskich do początków XVI wieku. Wszystkie te źródła będę w niniejszym artykule określał — z pewnym uproszczeniem — mianem roczników. Nie zajmuję się przekazami tzw. *Rocznika franciszkanów krakowskich*, bowiem jest to w rzeczywistości kontynuacja *Kroniki Dzierzwy*. Naturalnie, samo w sobie, jest to źródło godne uwagi. Pomijam też *Rocznik dawny* i *Rocznik kamieniecki z* tego powodu, że ich zapiski kończą się przed 1195 r.

Analizowane źródła zostały spisane w Małopolsce, w Wielkopolsce, na Śląsku, na Kujawach i na Mazowszu. Z ośrodkiem małopolskim wiąże się powstanie *Rocznika kapituły krakowskiej*[3], *Rocznika krótkiego*[4], *Rocznika tzw. kompilowanego krakowskiego*[5], *Rocznika świętokrzyskiego*[6], *Rocznika Traski*[7], *Rocznika Sędziwoja*[8], *Rocznika małopolskiego*[9], *Rocznika Krasiń-*

[1] Przyjąłem taką cezurę czasową, bowiem w latach 1195—1341 znajdujemy w analizowanych źródłach imienne informacje dotyczące Romanowiczów.

[2] Chodzi o „Kalendarz włocławski" połączony ze „Spominkami włocławskimi" — zob. przyp. 21 i 22.

[3] Rocznik kapituły krakowskiej / Wyd. Zofia Kozłowska-Budkowa // Monumenta Poloniae Historica (dalej — MPH) nova series (dalej — n. s.).— Warszawa 1978.— T. V.— S. 21—105.

[4] Rocznik krótki / Wyd. Z. Kozlowska-Budkowa // Там само.— T. V.— S. 231—244.

[5] Rocznik krakowski (tzw. kompilowany krakowski) / Wyd. August Bielowski // MPH.— Lwów, 1872.— T. II (reprint: Warszawa, 1961).— S. 826—852.

[6] Rocznik świętokrzyski / Wyd. Anna Rutkowska-Płachcińska // MPH n. s.— Kraków, 1996.—T. XII.

[7] Rocznik Traski / Wyd. A. Bielowski // MPH.— T. II.— S. 826—861.

[8] Rocznik Sędziwoja / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 871—880.

[9] Rocznik małopolski / Wyd. A. Bielowski // Там само.— T. II.— S. 816—825; Lwów, 1878.— T. III (reprint: Warszawa, 1961).— S. 135—202.

skich[10], *Rocznika miechowskiego*[11] i *Kroniczki krakowskiej 1202—1377*[12]. W Wielkopolsce spisano *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*[13], *Rocznik kapituły poznańskiej*[14], *Spominki gnieźnieńskie*[15], *Rocznik lubiński*[16], *Spominki poznańskie*[17], *Rocznik poznański II*[18] oraz *Rocznik poznański I*[19], przy czym o źródle tym Brygida Kürbis pisze: „Toteż w Roczniku poznańskim w istocie odkrywamy odpis jakiegoś rocznika powstałego prawie w całości na terenie Krakowa w XIV w. Poznańskiego pochodzenia być może jest tylko ostatnia zapiska z 1341 r. o poślubieniu przez króla Kazimierza księżniczki Adelajdy w katedrze poznańskiej"[20]. Nieco podobnie przedstawiają się dzieje *Kalendarza i spominek włocławskich*[21]. Trafiły one z Włocławka do *Wielkiej Kroniki* powstałej w Wielkopolsce około 1395 r.[22] Kujawskiej proweniencji są spisane na początku XVI w. *Annales Cuiavienses*[23], pozostające w zależności od *Rocznika świętokrzyskiego*[24].

Na Śląsku zostały zestawione *Annales Silesiaci compilati*[25], *Rocznik wrocławski dawny*[26], *Rocznik magistratu wrocławskiego*[27], *Rocznik wrocławski większy*[28], *Spominki klarysek wrocławskich*[29], *Rocznik krzeszowski większy*[30], *Rocznik krzeszowski mniejszy*[31], *Rocznik cystersów henrykowskich*[32], *Rocznik henrykowski*[33], *Rocznik lubiąski*[34], *Rocznik górnośląski*[35], *Spominki wrocławskie*[36] i *Zdarzenia godne pamięci*[37], źródło w wysokim stop-

[10] Rocznik Krasińskich / Wyd. A. Bielowski // MPH.— T. III.— S. 127—133.
[11] Rocznik miechowski / Wyd. A. Bielowski // Там само.— T. II.— S. 880—896. Ponownie wydała to źródło Zofia Kozlowska-Budkowa w „Studiach Źródłoznawczych" (1960.— T. V.— S. 118—135).
[12] Rocznik kujawski = Kroniczka krakowska 1202—1377 / Wyd. A. Bielowski // MPH.— T. III.— S. 204—212.
[13] Rocznik kapituły gnieźnieńskiej / Wyd. Brygida Kürbis // MPH n. s.— Warszawa, 1962.— T. VI.— S. 1—20.
[14] Rocznik kapituły poznańskiej / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 21—78.
[15] Spominki gnieźnieńskie / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 93—110.
[16] Rocznik lubiński / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 111—122.
[17] Spominki poznańskie / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 123—126.
[18] Rocznik poznański II / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 135—142.
[19] Rocznik poznański I / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 127—134.
[20] MPH n. s.— T. VI.— S. XLVII.
[21] Kalendarz i spominki włocławskie / Wyd. B. Kürbis // Там само.— S. 79—92.
[22] MPH n. s.— T. VI.— S. V, XXXIII—XXXIV.
[23] Annales Cuiavienses / Wyd. Wojciech Kętrzyński // MPH.— T. V.— S. 885—889.
[24] MPH n. s.— T. XII.— S. LXV.
[25] Annales Silesiaci compilati / Opr. Mieczysław Błażowski // Там само.— T. III.— S. 657—679.
[26] Rocznik wrocławski dawny / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 680—685.
[27] Rocznik magistratu wroclawskiego / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 680—688.
[28] Rocznik wrocławski większy / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 688—690.
[29] Spominki klarysek wrocławskich / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 691—695.
[30] Rocznik grysowski większy / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 696—697.
[31] Rocznik grysowski mniejszy / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 698.
[32] Rocznik cystersów henrykowskich / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 699—704.
[33] Rocznik henrykowski / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 705—706.
[34] Rocznik lubiąski / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 707—708.
[35] Rocznik górnośląski / Wyd. A. Bielowski // Там само.— S. 714—716.
[36] Spominki wrocławskie / Opr. Aleksander Semkowicz // Там само.— S. 732—734.
[37] Zdarzenia godne pamięci / Wyd. Antoni Lorkiewicz // Там само.— S. 296—313.

niu zależne od *Rocznika świętokrzyskiego*, umieszczone w foliancie spisanym po 1517 a przed 1526 r. we Wrocławiu przez Tomasza, syna Marcina z Oławy[38]. Na Mazowszu powstały *Spominki płockie*[39], przechowane w rękopisie Jana z Niegłoszowa jako kontynuacja *Rocznika świętokrzyskiego*[40] oraz *Spominki sochaczewskie*[41], na identycznej zasadzie wpisane do rękopisu Sochaczewskiego.

W 35 przebadanych źródłach znajdujemy 79 zapisek poświęconych Rusi halicko-wołyńskiej, dynastii tam panującej i mieszkańcom tego obszaru[42]. Dotyczą one 24 wydarzeń, które rozegrały się w okresie nas interesującym, czyli pomiędzy 1195 a 1341 r. Poszczególni Romanowicze są imiennie wzmiankowani w rocznikach zaledwie 30 razy, jako uczestnicy 10 wydarzeń rozgrywających się z ich udziałem. Zostało wyszczególnionych w ten sposób ledwo 7 osób należących do dynastii. Oczywiście interesujące nas źródła zarejestrowały także fakty, w których Romanowicze — wiemy nawet z przekazów innych źródeł, którzy konkretnie — uczestniczyli. Zostali oni jednak w odpowiednich relacjach roczników polskich ukryci pod ogólnym terminem „Rutheni"[43], a w najlepszym wypadku — „duces Russie"[44].

Sądzę, że działaniem najsensowniejszym z naszego punktu widzenia, będzie prezentacja katalogu imiennych wystąpień Romanowiczów w wymienionych źródłach, a następnie możliwie wielostronna analiza tego zbioru. Dodać tutaj jeszcze muszę, że w niniejszym artykule zdecydowałem się przedstawić w zasadzie wyłącznie „ilościową" stronę problemu. Ze względu na wielowątkowość zagadnienia, niemożliwego do pełnego ukazania w ramach z natury rzeczy krótkiego przyczynku, prezentuję katalog wiadomości o Romanowiczach, tylko w jednostkowych, nadzwyczajnych wypadkach odwołując się do konotacji filiacyjnych poszczególnych informacji na temat książąt halicko-wołyńskich. Przy analizie omawianych źródeł staram się przy tym w miarę możliwości uwzględniać takie czynniki jak czas i miejsce powstawania danych roczników, czy przypuszczalne motywy umieszczenia konkretnej wiadomości.

Katalog wystąpień w rocznikach polskich poszczególnych Romanowiczów:

l) Roman Mścisławowicz

Jest to najczęściej wzmiankowany przedstawiciel dynastii Romanowiczów. W rocznikach znajdujemy 12 zapisek opowiadających o dwóch wydarzeniach dotyczących Romana. Chodzi konkretnie o:

---

[38] MPH n. s.— T. XII.— S. LXV—LVI.

[39] Spominki plockie / Wyd. A. Rutkowska-Płachcińska // MPH n. s.— T. XII.— S. 127—129.

[40] MPH n. s.— T. III.— S. 118.

[41] Spominki sochaczewskie / Wyd. A. Rutkowska-Płachcińska // MPH n. s.— T. XII.— S. 131—134.

[42] Nie uwzględniam tutaj odnotowanej przez „Spominki płockie" (S. 127—128) i „Spominki sochaczewskie" (S. 131) wzmianki o najeździe Litwinów w 1321 r. na Dobrzyń. Jest tam wspomniana bezimiennie wdowa po księciu dobrzyńskim. Chodzi naturalnie o należącą do dynastii Romanowiczów Anastazję, żonę zmarłego około 1312 r. Siemowita Dobrzyńskiego.

[43] Na przykład w ten sposób „Rocznik kapitulny krakowski" (S. 85) i „Rocznik krótki" (S. 241) określiły książąt ruskich, którzy wspólnie z Bolesławem Wstydliwym i Władysławem Opolskim wyprawili się w 1253 r. na ziemię opawską. Z relacji „Kroniki halicko-wołyńskiej" wiemy, że w tej akcji zbrojnej uczestniczyli Daniel Romanowicz wraz z synem Lwem oraz książęta litewscy Towtywil i Eidywid (Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Москва, 2001.— T. 2 (reprint wydania: Санкт-Петербург, 1908), стб. 821—826).

[44] W „Roczniku Krasińskich" pod 1260 r. została odnotowana informacja o spustoszeniu przez Mongołów ziem polskich: „auxilio ducum Russie" (Rocznik Krasińskich.— S. 133).

a) uczestnictwo w bitwie nad Mozgawą w 1195 r.[45];

b) najazd na Polskę i śmierć w starciu pod Zawichostem[46].

Bitwa pod Zawichostem i śmierć w niej Romana są w ogóle najczęściej wzmiankowanym przez roczniki polskie faktem dotyczącym dynastii halicko-wołyńskiej. Zwycięstwo nad Rusinami musiało zostać uznane współcześnie za wydarzenie niezwykle ważne, za bodaj najważniejszy sukces militarny odniesiony przez przedstawicieli małopolskiej linii Piastów w XIII w.[47] Świadczy o tym najdowodniej długie trwanie tradycji o bitwie, przejawiające się zarówno w odnotowywaniu tego faktu przez licznych działających w późniejszych czasach małopolskich rocznikarzy, jak również w funkcjonowaniu jeszcze w drugiej połowie XV w. znanych Długoszowi pieśni o zwycięstwie pod Zawichostem[48]. Mamy w tym wypadku do czynienia z ciekawym przykładem istnienia pewnej tradycji wspólnej zarówno dla elit intelektualnych (rocznikarzy), jak i ogółu społeczeństwa (zapotrzebowanie na pieśni). Warto jeszcze wspomnieć, że Roman Mścisławowicz występuje w omawianych źródłach bez jakichkolwiek określeń filiacyjnych. Nasze źródła nie podają informacji czyim był synem. Nie znają też jego rodzeństwa, ani potomstwa. To ciekawe, bo przecież w Polsce dość dobrze orientowano się co do stosunków rodzinnych tego dynasty, choćby z jednego powodu — był on, o czym wspomina Mistrz Wincenty, Piastem po kądzieli, siostrzeńcem Kazimierza Sprawiedliwego[49]. Również późniejszym polskim kronikom ten fakt genealogiczny nie jest obcy[50].

---

[45] Rocznik górnośląski.— S. 715.

[46] Rocznik kapituły krakowskiej.— S. 69 (pod 1205 r.); Rocznik krótki.— S. 239 (pod 1205 r.); Rocznik tzw. krakowski kompilowany.— S. 836; Rocznik Traski.— S. 835 (z datą 19. VI. 1205 r.); Rocznik Sędziwoja.— S. 876 (pod 1205 r.); Rocznik malopolski.— S. 162 (pod 1205 r.— kodeks Kuropatnickiego); S. 163 (pod 1207 r.— kodeks Szamotulskiego; pod 1229 r.— kodeks królewiecki); Rocznik świętokrzyski.— S. 31 (pod 1205 r.); Zdarzenia godne pamięci.— S. 305 (pod 1205 r.); Kroniczka krakowska 1202—1377.— S. 206; Rocznik górnośląski.— S. 715 (pod 1196 r.); Annales Cuiavienses.— S. 887.

[47] Wiadomo, że z okazji zwycięstwa nad Romanem zostal ufundowany ołtarz ku czci świętych Gerwazego i Protazego, w dzień których stoczona została bitwa pod Zawichostem (Długosz Jan. Liber beneficiorum Dioecesis Cracoviensis.— T. I: Ecclesia Cathedralic Cracoviensis — Ecclesiae collegiatarum // Długosii Joannis [...] Opera omnia / Wyd. Aleksander Przezdziecki.— Cracoviae, 1863.— T. VII.— S. 204).

[48] Długosz Jan. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae.— Varsaviae, 1973.— Ks. 5—6.— S. 196. Odpowiedni fragment podaję w tłumaczeniu polskim Julii Mrukówny: „Samo zaś zwycięstwo było tak głośne i słynne, że u sąsiednich narodów slawiono je, często o nim mówiąc. Polacy, którym ono przypadło i których sława wyniosła dzięki bogactwom i zaszczytom, opiewali je i jego przebieg w różnych pieśniach, które po dziś dzień słyszymy śpiewane dźwięcznymi głosami na widowiskach" (Jana Długosza Roczniki czyli Kronika slawnego Królestwa Polskiego.— Warszawa, 1973.— Ks. 5—6.— S. 244).

[49] Mistrz Wincenty nie podaje tej informacji wprost. W jego kronice pada informacja o zapewnieniu przez Kazimierza panowania nad Brześciem swojemu siostrzeńcowi, wygnanemu stamtąd przez braci. Następnie kronikarz wspomina o oddaniu tego grodu — po śmierci osadzonego przez Kazimierza księcia — jego bratu Romanowi (Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum / Wyd. Marian Plezia // MPH n. s.— Kraków, 1994.— T. XI.— S. 156, 158). W innym mejscu swego dzieła Mistrz Wincenty nazywa Romana krewnym drugiego stopnia Leszka Białego (Там само.— S. 184).

[50] „Kronika wielkopolska" informuje o pokrewieństwie zachodzącym między Romanem i Kazimierzem Sprawiedliwym, nazywając wprost księcia ruskiego synem siostry władcy polskiego albo też Kazimierza określając wujem Romana (Kronika wielkopolska / Wyd. Brygida Kürbis // MPH n. s.— Warszawa, 1970.— T. VIII.— S. 63, 69). Poza tym Jan Długosz w kilku miejscach swej kroniki podaje otczestwo Romana (Długosz Jan. Annales...— Ks. 5—6.— S. 162—

2) Daniel Romanowicz

Dynasta ten odnotowany jest w rocznikach trzy razy przy okazji dwóch wydarzeń:

a) koronacji na króla Rusi[51];

b) zgonu[52].

Daniel, podobnie jak jego ojciec, występuje w rocznikach bez określeń filiacyjnych. Gdybyśmy mieli opierać się tylko i wyłącznie na wiadomościach zawartych w omawianych źródłach, nie wiedzielibyśmy czyim był synem, czy był żonaty, a jeśli tak to ile razy i z kim, oraz — za jednym wyjątkiem — jak przedstawiała się sprawa jego potomstwa. Podobnie jak w wypadku poprzednim, w rocznikach odnotowano mniej informacji niż w innych źródłach polskich. Dla przykładu *Kronika wielkopolska* i idący według wszelkiego prawdopodobieństwa za nią Jan Długosz opisując pod 1259 r. wyprawę mongolską na Polskę informują, że miał on brata Wasylka oraz synów, Lwa i Romana[53]. Te same źródła wzmiankując pod 1266 r. śmierć Daniela podają, że był on ojcem Lwa i Romana[54]. Długosz wiedział również, że dynasta ten był synem Romana. Wydaje się przy tym, że kronikarz czerpał tę wiedzę z jakiegoś ruskiego latopisu, który spożytkował w swej pracy[55], nie zaś z innych źródeł polskich nie podających otczestwa Daniela.

3) Lew Daniłowicz

Książę ten imiennie wspominany jest łącznie trzy razy jako bohater dwóch wydarzeń. Roczniki polskie wzmiankują mianowicie:

a) zamordowanie przez Lwa w 1267 r. Wojsiełka Mendogowicza[56];

b) najazd na Małopolskę w 1280 r. Lwa prowadzącego siły ruskie, litewskie i mongolskie. Wyprawa ta, która miała przynieść zagarnięcie przynajmniej części Małopolski, zakończyła się klęską napastników w bitwie pod Goślicami[57]. O wydarzeniu tym wspominają i inne roczniki, jednak już bez imiennego wyszczególniania Lwa, często wprost sugerując, że był to najazd mongolski[58].

164, 169—170, 192—193), a także wprost stwierdza, że Roman dla Kazimierza Sprawiedliwego był: „germanus nepos ex sorore" (Dlugosz Jan. Annales...— S. 192). Warto tu jeszcze zauważyć, iż w większości wypadków polski kronikarz informację określającą ojca księcia ruskiego dopisał na marginesie właściwego tekstu (Там само.— S. 162—164, 169—170). Świadczy to — moim zdaniem — wyraźnie o uzupełnianiu przez Długosza tekstu swej kroniki za pomocą informacji wydobytych, według wszelkiego prawdopodobieństwa, z jakiegoś latopisu.

[51] Rocznik Krasińskich.— S. 132 (pod 1253 r.).

[52] Rocznik Traski.— S. 840 (pod 1266 r.); Rocznik małopolski.— S. 171 (pod 1266 r.— kodeks Szamotulskiego).

[53] Kronika wielkopolska.— S. 113; Dlugosz Jan. Annales...— Varsaviae, 1975.— Ks. 7—8.— S. 124.

[54] Kronika wielkopolska.— S. 120; Długosz Jan.— Annales...— Ks. 7—8.— S. 153.

[55] Długosz Jan. Annales...— Ks. 5—6.— S. 232, 234, 236, 243. Wskazuje na to fakt, że otczestwo Daniela podaje Długosz w tej partii swej kroniki, którą prawdopodobnie wzbogacił informacjami latopisu ruskiego. Tak więc w księdze 6 obejmującej lata 1174—1240 Daniel zawsze występuje z otczestwem, natomiast w księgach 7 i 8 zawsze bez niego (Там само.— Ks. 7—8.— S. 47, 57—58, 68, 94—95, 124, 129, 135, 149, 153, 157, 247).

[56] Rocznik Traski.— S. 840.

[57] Там само; Rocznik małopolski (kodeks Szamotulskiego).— S. 181.

[58] Tak na przykład „Rocznik kompilowany krakowski" (S. 847): „dux Lestko Cracoviensis Thartharos et Rutenos in Gozlicz devicit" (pod 1281 r.).

Rocznik Traski — co jest zjawiskiem wyjątkowym — określa pochodzenie Lwa. Informuje mianowicie, że był on synem króla Daniela[59]. Więcej wiadomości na temat stosunków rodzinnych tego księcia nie znajdujemy.

4) Szwarno Daniłowicz

Szwarno wspominany jest imiennie w rocznikach pięć razy, zawsze przy okazji klęski jaką poniósł w starciu z oddziałami wyprawionymi przez Bolesława Wstydliwego na Ruś[60]. W żadnym z roczników nie znajdujemy informacji dotyczących filiacji Szwarna. Jest to tym bardziej ciekawe, że w *Kronice wielkopolskiej* i u Długosza jest on błędnie określany jako siostrzeniec Daniela Romanowicza. W źródłach tych Szwarno występuje zresztą w bardzo niekorzystnym świetle. Przede wszystkim jako morderca księcia mazowieckiego Siemowita I Konradowica, poza tym jako wróg Bolesława Wstydliwego[61]. Zagadką jest skąd wymienione kroniki zaczerpnęły dziwaczne przeinaczenie filiacji Szwarna. Z pewnością nie z zachowanych roczników. Zdaje się, że wspomniane opinie na temat Szwarna były amplifikacją kronikarzy, wynikającą z ich przekonania co do posiadania przez Daniela Romanowicza tylko dwóch synów, Lwa i Romana.

5) Światosława Lwówna

Trzy spokrewnione ze sobą roczniki grupy franciszkańskiej zgodnie informują o śmierci tej będącej klaryską księżnej pod 1302 r., przy czym *Rocznik Sędziwoja* dodaje, że zmarła ona w [Starym] Sączu. Nie podają te źródła żadnych wiadomości na temat filiacji Światosławy, jednak wszystkie określają ją jako córkę wielkiego księcia Rusi[62]. Omawiany fakt uszedł uwagi lub nie wzbudził zainteresowania innych źródeł polskich. Nie zarejestrowały go kontynuacja *kroniki Dzierzwy*, *Kroniczka krakowska 1202—1377* i przede wszystkim Jan Długosz. Moim zdaniem, zanotowanie informacji o śmierci Światosławy właśnie przez roczniki z kręgu franciszkańskiego należy traktować jako argument świadczący o szczególnym zainteresowaniu i związkach tego środowiska z Romanowiczami.

6) Anastazja, córka Mścisława (II) Daniłowicza

Księżna ta jest wspomniana zaledwie raz. *Kalendarz i spominki włocławskie* odnotowują jej zgon pod datą „IV Idy marca 1335 r."[63] Ze wzmianki tej, jeśli chodzi o sprawy rodzinne Anastazji, dowiadujemy się jedynie, że zmarła ona jako wdowa po księciu dobrzyńskim Siemowicie. Nie powinno dziwić zainteresowanie śmiercią księżnej źródła spisywanego do pewnego momentu na Kujawach. Przecież była ona żoną Piasta z linii kujawskiej, brata — co podkreślono przecież w zapisce — króla Władysława Łokietka.

---

[59] Rocznik Traski.— S. 840.

[60] Rocznik kapituły krakowskiej.— S. 91 (1266 r.); Rocznik krótki.— S. 242 (1266 r.); Rocznik świętokrzyski.— S. 48—49 (1266 r.); Zdarzenia godne pamięci.— S. 308 (1266 r.); Kroniczka krakowska 1202—1377.— S. 206.

[61] Kronika wielkopolska.— S. 116—117, 121; Długosz Jan. Annales...— Ks. 7—8.— S. 135—136, 149—150.

[62] Rocznik Traski.— S. 853: „Swetoslawa filia magni principis Russie, ordinis sancte Clare obiit"; Rocznik malopolski.— S. 188: „Swanthoslawa filia magni principis Russie, ordinis sancte Clare obiit" (kodeks Kuropatnickiego); S. 189: „Swantoslawa magni ducis Russie filia, ordinis sancte Clare obiit" (kodeks Szamotulskiego); Rocznik Sędziwoja.— S. 879: „Domicella Swanthoszka filia magni principis de Rusia ordinis sancte Clare obiit In Sendecz".

[63] Kalendarz i spominki wloclawskie.— S. 81.

7) Maria Juriewna

Maria wzmiankowana jest w rocznikach, podobnie jak poprzednia przedstawicielka dynastii Romanowiczów, tylko raz i to w identycznych okolicznościach. *Rocznik poznański I* odnotowuje jej zgon pod datą „III Idy stycznia 1341 r."[64] Wspomniane źródło, spisane w Małopolsce w XIV w., zarejestrowało zapewne fakt zgonu księżnej w związku z żywym w czasie jego sporządzania zainteresowaniem kwestią sukcesji ruskiej, tj. następstwa po Bolesławie Jerzym Trojdenowiczu. Nie bez powodu zapiski o śmierci tego księcia i jego matki sąsiadują ze sobą. Zapewne z tej samej przyczyny zaznaczono, że Maria była matką Bolesława Jerzego, nie odnotowując niewiele późniejszego zgonu jej męża Trojdena. Książę czersko-mazowiecki z perspektywy sprawy sukcesji ruskiej nie *odgrywał* żadnej roli. Jeśli chodzi o kwestie filiacyjne, ze wspomnianego źródła dowiadujemy się wyłącznie, że Maria księżna Mazowsza była matką zmarłego rok wcześniej księcia Rusi Bolesława Jerzego[65].

8) Warto tutaj jeszcze dodać, że w czterech z zajmujących nas źródeł odnotowana została tragiczna śmierć Bolesława Jerzego Trojdenowicza. Był to co prawda Romanowicz po kądzieli, jednak władał on Rusią halicko-wołyńską, a jego zgon uznawany jest za wydarzenie, które zamyka okres istnienia państwa Romanowiczów jako tworu udzielnego. Informacje o śmierci Bolesława Jerzego zostały zarejestrowane przez *Rocznik Traski* i *Rocznik małopolski* z dobrą datą roczną (1340 r.) i przybliżoną dzienną („circa festum annunciacionis beate Marie")[66]. *Spominki płockie* zanotowały to wydarzenie pod zepsutą datą roczną 1301 r.[67] Natomiast *Rocznik poznański I* podaje precyzyjny (dzienny i roczny), lecz niemożliwy termin zgonu Bolesława Jerzego — XII Idy kwietnia 1340 r.[68] Wydawcy rocznika odczytali tę datę jako VII Idy kwietnia (7 IV)[69]. Natomiast ostatnio Janusz Bieniak przedstawił wiarygodniejszą — w mojej opinii — propozycję, by czytać ją jednak jako — XII Kalendy kwietnia, czyli 21 marca[70].

Warto przy tym pamiętać, że podobnie jak to było w wypadku wiadomości o śmierci Romana Mścisławowicza pod Zawichostem, informacji na temat zgonu Bolesława Jerzego Trojdenowicza podanej przez roczniki nie należy lokować w grupie wzmianek o charakterze genealogicznym. Rocznikarze zanotowali — moim zdaniem — ten fakt, gdyż stanowił on przyczynę wypraw ruskich Kazimierza Wielkiego. Trudno byłoby inaczej wyjaśnić akcję króla polskiego. Za taką interpretacją najlepiej przemawia odpowiedni fragment relacji *Rocznika Traski:* „Bolezlaus filius Troydeni [...] a suis inpocinnatus circa festum annunciacionis beate Marie, ex hac vita migravit [...] Audiens Kazimirus rex Polonie, quod ita vita decessisset, Russiam circa festum paschę in parvo numero intrans"[71].

---

[64] Rocznik poznański I.— S. 130.

[65] Там само.

[66] Rocznik Traski.— S. 860; Rocznik małopolski.— S. 199—200.

[67] Spominki płockie.— S. 128.

[68] Rocznik poznański I.— S. 130.

[69] MPH n. s.— T. V.— S. 133 (przyp. 26).

[70] Bieniak Janusz. Wygaśnięcie książąt halicko-włodzimierskich // Aetas media. Aetas moderna. Studia ofiarowane profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin.— Warszawa, 2000.— S. 392.

[71] Rocznik Traski.— S. 860.

* * *

Jak widzimy, lista Romanowiczów wzmiankowanych w rocznikach polskich jest dalece niekompletna. Brak jest wiadomości o tak ważnych i mających różnorodne kontakty z księstwami polskimi przedstawicielach halicko-wołyńskiej linii Rurykowiczów jak choćby Wasylko Romanowicz, Roman i Mścisław (II) Daniłowicze, Włodzimierz Wasylkowicz, czy Jerzy Lwowicz. Nie może natomiast dziwić duża proporcjonalnie liczba odnotowanych przez nasze roczniki kobiet należących do dynastii Romanowiczów. Wszystkie trzy, których daty śmierci zapisały analizowane źródła, zmarły w Polsce. Dwie z nich były żonami Piastów (Anastazja i Maria). Trzecia z kolei, Światosława, zmarła jako klaryska w Starym Sączu, w klasztorze odgrywającym ważną rolę jako fundacja otaczanej szczególną czcią księżnej krakowskiej, wdowy po Bolesławie Wstydliwym, Kingi. Traktowane więc były te księżne jako swoje, a nie jak reprezentantki obcej dynastii.

Z mocą należy podkreślić, że w ogóle kwestii genealogicznych dotyczy zaledwie siedem pośród imiennych wzmianek poświęconych Romanowiczom. Roczniki odnotowały — jak wiemy — zgony Daniela Romanowicza, Światosławy Lwówny, Anastazji, córki Mścisława (II) Daniłowicza, wdowy po Siemowicie Dobrzyńskim oraz Marii Juriewny. Są to więc wyłącznie informacje obiturialne, do których można — z przedstawionymi wcześniej zastrzeżeniami — dołączyć jeszcze wzmianki o zgonach Romana Mścisławowicza i Bolesława Jerzego Trojdenowicza.

Zadziwia natomiast brak wiadomości na temat powiązań rodzinnych poszczególnych Romanowiczów. Na przykład roczniki nie zanotowały wprost ani jednej informacji o zawartych przez nich małżeństwach z Piastami, choć było ich w interesującym nas okresie całkiem sporo, mianowicie sześć[72]. Gwoli ścisłości, jeśli chodzi o ruskie mariaże Piastów zaistniałe w latach 1195—1341 w źródłach tych znajdujemy jedynie informację dotyczącą związku małżeńskiego Leszka Białego z Grzymisławą Ingwarówną[73]. Brak jest natomiast wzmianek o mariażach Piastów z członkami innych gałęzi Rurykowiczów, jak choćby Konrada I Mazowieckiego z Agafią Światosławówną, czy Bolesława I Konradowicza z Anastazją Aleksandrówną[74].

Więcej uwagi rocznikarze polscy zwrócili na sprawy polityczne rozgrywające się z udziałem Romanowiczów. Sześciu wydarzeniom poświęcili dwadzieścia trzy wzmianki. Przede wszystkim opisane zostały fakty z zakresu stosunków wzajemnych między księstwami polskimi i Rusią halicko-wołyńską, konkretnie zaś wyprawy wojenne. W trzech wypadkach (19 wzmianek) mamy przy tym do czynienia z zapiskami dotyczącymi zwycięstw odniesionych przez

[72] Wiemy o istnieniu następujących związków małżeńskich zawartych przez osoby należące do dynastii Piastów i Romanowiczów: Wasylko Romanowicz z Dubrawką, córką Konrada I Mazowieckiego; Siemowit Konradowicz z Perejasławą, uważaną powszechnie w literaturze za córkę Daniela Romanowicza; Kazimierz II Bytomski z Heleną Lwówną; Jerzy Lwowicz z Eufemią Kazimierzówną; Siemowit Kazimierzowicz z Anastazją, córką Mścisława (II) Daniłowicza; Trojden Bolesławowicz z Marią Juriewną. O szczegółach tych mariaży zob.: Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Biblioteka Genealogiczna / Pod red. Marka Górnego.— Poznań; Wrocław, 2002.— T. 6.

[73] Rocznik Traski.— S. 835; Rocznik malopolski.— S. 162—163.

[74] Informacje źródłowe dotyczące tych małżeństw wymienia Kazimierz Jasiński (Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich / Wyd. Marek Górny. Biblioteka Genealogiczna / Pod red. Marka Górnego.— Poznań; Wrocław, 2001.— S. 33—37). Tam odniesienia do starszej literatury.

książąt polskich nad poszczególnymi Romanowiczami (Zawichost, „Worota", Goślice). Pojedyncza wzmianka jest poświęcona udziałowi Romana Mścisławowicza w bitwie nad Mozgawą, będącej epizodem walk o tron krakowski między Mieszkiem III Starym i jego bratankami, Kazimierzowicami. Zaledwie dwie pozostałe wzmianki dotyczą wydarzeń z dziejów Rusi. Chodzi o koronację Daniela Romanowicza, niezwykle przecież ważne wydarzenie polityczne odnotowane jednak wyłącznie przez jeden rocznik polski, oraz o zamordowanie przez Lwa Daniłowicza Wojsiełka.

Warto jeszcze zaznaczyć dobrą orientację roczników jeśli chodzi o tytulaturę wzmiankowanych przedstawicieli dynastii halicko-wołyńskiej. Roman Mścisławowicz nazywany jest konsekwentnie — za jednym wyjątkiem — „dux" albo „princeps Ruthenorum". Wyjątek stanowi wzmianka *Rocznika górnośląskiego* dotycząca udziału tego dynasty w bitwie nad Mozgawą. Pada tam stwierdzenie: „in Mescava bellum cum Romano rege fit"[75]. Trudno znaleźć wytłumaczenie dla tej pomyłki. Przywiązywanie wagi do właściwego tytułowania władców halicko-wołyńskich widać doskonale na przykładzie wzmianki *Rocznika Krasińskich:* „Daniel dux Russie in regem coronatur". To samo można powiedzieć o przekazie *Rocznika Traski* dotyczącym zamordowania przez Lwa Daniłowicza Wojsiełka Mendogowicza. Autor źródła stwierdzając: „Dux Leo filius Danielis regis Russie" wykazuje się precyzją jeśli chodzi o tytułowanie poszczególnych Romanowiczów. Ta dobra orientacja źródeł polskich odbiega od praktyki stosowanej przez autorów piszących w innych krajach, nawet sąsiadujących z Rusią. Problem ten wykracza jednak poza zakres poruszanych przeze mnie w artykule zagadnień.

Co naturalne, najwięcej imiennych wzmianek o Romanowiczach znajdujemy w źródłach proweniencji małopolskiej. Na ogólną liczbę trzydziestu, rejestrują ich one dwadzieścia trzy, do czego trzeba dodać jeszcze dwie zapiski *de facto* małopolskiego *Rocznika poznańskiego I.* Szczególnie dużo takich informacji, bo aż siedem — licząc łącznie ze wzmianką o zgonie Bolesława Jerzego Trojdenowicza — zawiera *Rocznik Traski,* o jedną mniej *Rocznik małopolski.* Krótko mówiąc, źródła powstałe poza Małopolską przechowały zaledwie pięć zapisek, w których imiennie wspomniano książąt halicko-wołyńskich. Wniosek nasuwa się jasny, Romanowicze nie budzili specjalnego zainteresowania poza Małopolską. Powstaje pytanie z czym należy wiązać przedstawione proporcje? Niewątpliwie swoją rolę odegrać musiał już wzgląd geopolityczny. Małopolska sąsiadowała z Rusią halicko-wołyńską, władcy jej posiadali z natury rzeczy najsilniejsze — nie licząc książąt mazowieckich, dla dziejów których brak jednak lokalnych roczników — kontakty z ruskimi sąsiadami. Jak sądzę, chodzi także o inne powody. Najwięcej wiadomości o Romanowiczach przechowały roczniki, które powstały około 1340 r., a więc w okresie, gdy problem ruski odgrywał w polityce polskiej bardzo istotną rolę. Jak się można domyślać, budził on też zainteresowanie autorów zapisek roczników sporządzanych w środowisku małopolskich franciszkanów i sprzyjał utrwalaniu przez nich wcześniejszych wiadomości dotyczących Romanowiczów, choć te nie były liczne. Jak przecież wiemy, roczniki reprezentujące ośrodek katedralny krakowski *(Rocznik kapituły krakowskiej* i *Rocznik krótki)* wzmiankują imiennie tylko Romana Mścisławowicza, opisując bitwę pod Zawichostem, oraz Szwarna Daniłowicza, w zapisce dotyczącej jego

[75] Zob. przyp. 45.

klęski w starciu z oddziałami Bolesława Wstydliwego. Wyraziste świadectwa braku specjalnego zainteresowania tych źródeł Romanowiczami odnajdujemy — moim zdaniem — w tych zapiskach, w których z pewnością przedstawiciele tej dynastii występują, jednak bezimiennie. Weźmy choćby znaną nam już informację o polsko-ruskiej wyprawie na ziemię opawską z 1253 r.

Wracając do franciszkanów warto zauważyć, że mogli oni posiadać jakieś stosunki z książętami halicko-wołyńskimi. Przecież wiemy, że Światosława Lwówna była klaryską w Sączu, który to klasztor ufundowała Kinga, siostra żony Lwa Daniłowicza, Konstancji. Przypuszczenie co do istnienia szczególnego zainteresowania franciszkańskich rocznikarzy piszących około 1340 r. Romanowiczami potwierdza to, że zarówno *Rocznik Traski*, jak i *Rocznik małopolski* posiadają zdecydowanie więcej wiadomości na temat książąt halicko-wołyńskich niż *Rocznik świętokrzyski* (zaledwie dwie, w tym ani jednej z okresu, gdy urwały się już zapiski *Rocznika kapituły krakowskiej* i *Rocznika krótkiego).*

Zamykając już nasze rozważania warto stwierdzić, że w rocznikach polskich jest bez wątpienia znacznie mniej informacji dotyczących Romanowiczów, niż w związanej z tą dynastią kronice halicko-wołyńskiej wiadomości poświęconych Piastom. Ta sytuacja wynika w dużej mierze z różnicy co do środowisk, w jakich powstawały wspomniane źródła. Tak więc, gdybyśmy na przykład mieli oglądać stosunki między Romanowiczami i Piastami wyłącznie przez pryzmat wzmianek roczników polskich uzyskany obraz byłby nader mglisty i na dodatek dość wyraźnie wypaczony. Z drugiej strony, należy jednak pamiętać, że analizowane źródła zachowały kilka ważnych informacji nie występujących gdzie indziej. Krótko mówiąc, badania nad dziejami Romanowiczów i ich państwa nie mogą się obyć bez znajomości przekazów roczników polskich.

Володимир СОБЧУК

Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Т. Шевченка (Кременець. Україна)

БОГОВИТИНОВИЧІ: ГЕНЕАЛОГІЯ І МАЄТКИ

На зламі середніх віків і нової доби провідною верствою українського суспільства була феодальна знать. Одну з головних форм її організації становили роди. Для створення цілісної наукової картини процесів формування й функціонування цієї суспільно-соціальної групи нарівні із загальними дослідженнями, у тому числі теоретичними, вкрай необхідне монографічне вивчення поодиноких родів. У запропонованій статті предметом розгляду будуть родовід і володіння Боговитиновичів. Цей шляхетський рід функціонував понад двісті років — з кінця першої третини XV до середини XVII ст.— і завдяки розгалуженості, заможності, матримоніальним зв'язкам, посадам був добре відомий своїм сучасникам.

Рід започаткував пан Боговитин, який жив у першій половині XV ст. У поле зору дослідників він потрапляє 1431 р. як один із поручників за групу знатних литовців і русинів, унаслідок угоди між Польським королівством і Великим князівством Литовським про перемир'я звільнених королем Яґеллом із полону[1]. У 1437 р. джерела фіксують Боговитина в найближчому оточенні Свидригайла[2]. Під час існування на Волині окремого князівства Свидригайла в межах Луцького й Володимирського повітів (1442—1452) засновник досліджуваного нами роду належав, очевидно, до табору прихильників центрального литовського уряду. У всякому разі, у відомих нам документах, що вийшли з канцелярії правителя цього політичного утворення, його імени немає.

Від Казимира Ягайловича Боговитин дістав на Берестейщині маєтки Неплі, Козеради й Овза. Відповідні акти відомі з двох недатованих реґестових нотаток про них у третій Книзі записів Литовської метрики[3]. Су-

---

[1] Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Monumenta medil aevi historica.— Kraków, 1876.— T. 2, p. 1.— N 73.

[2] Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР).— К., 1886.— Ч. 7.— Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России.— С. 6. Обгрунтування дати див.: Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka.— Kraków, 1915.— S. 287—288.

[3] Lietuvos Metrika.— Vilnius, 1998.— Kn. 3 (1440—1498): Užrašymų knyga 3 / Parenge L. Anuzyte ir A. Baliulis.— P. 63.

дячи з переліку посадових осіб, причетних до появи привілею на перші два поселення, він з'явився у межах від 1440 до 1452 р.[4] Запис про лист на третє з поселень хронологічних ознак не має, але це надання відбулося, імовірно, десь у той самий час.

1513 р. один з онуків Боговитина виклопотав у Сигізмунда I підтвердження на родові володіння. У цьому акті перераховано такі маєтки: Козеради і Неплі на Берестейщині, Душево під Новгородком та Шумсько, Кут, Кордишів, Горбівці, Загайці, Онишківці, Сураж і Валева, розташовані компактною групою у басейні р. Вілії в Кременецькому повіті на Волині[5]. У листі відзначено, що вказаними маєтками рід володіє за привілеями Вітовта й Казимира. Усі вони становили, очевидно, спадщину діда або й давніших предків.

Починаючи від В. Кояловича, понад два століття геральдисти відносили рід Боговитиновичів до герба Корчак[6]. А. Бонецький на основі сфрагістичних матеріалів 20—30-х рр. XVI ст. приписав їх до герба Пелікан[7]. О. Галецький, спираючись на опис печатки Боговитина Яном Замойським та печатку одного з його синів, дотримувався традиційної версії[8]. Відомі нам печатки середини й другої половини XVI ст. справді містять зображення птаха[9], але трактувати його можна радше як герб Лебідь. Поряд із цим знаком часто є три бруси герба Корчак. Виходячи з цього, можна твердити, що Боговитин і його сини належали до герба Корчак, а десь від третього покоління нащадки користувалися також іншим геральдичним знаком. Він міг походити зі спеціального привілею на герби, виданого імператором Максиміліаном I (1493—1518). Про надання такого документа свідчить реєстр паперів одного з репрезентантів роду, складений 1576 р., у якому зазначено: „[...] **привилеи, што цесар Максимианъ надал домү нашомү гербы, которые сүт намалеваны в том же листе**"[10].

Роди, які входили в спільноту, об'єднану гербом Корчак, володіли маєтками в декількох руських землях Корони Польської й Великого князівства Литовського, у тому числі й на Волині, але якщо в Луцькому й Володимирському повітах вони мали досить міцні позиції, то в Кременецькому в межах до відомої адміністративно-територіальної реформи 60-х рр. XVI ст., яка по-новому перекроїла карту Волині, маєтки Боговитиновичів у басейні р. Вілії нагадують острівок, відірваний від масиву володінь Корчаків. Жодного іншого роду цієї спільноти тут не було.

---

[4] Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. 1386—1795.— Kraków, 1885.— S. 34, 72, 254.

[5] Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae, 1385—1430 / Zebrał i wyd. J. Ochmański.— Warszawa; Poznań, 1986.— S. 76—77.

[6] Niesiecki K. Herbarz polski... / Powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— T. 2.— S. 207.

[7] Boniecki A. Herbarz Polski. Cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich.— Warszawa, 1899.— T. 1.— S. 361.

[8] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły...— S. 48, przyp. 1.

[9] Цітоў А. К. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі.— Мінск, 1993.— С. 93; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапеги), оп. 1, спр. 6282, арк. 64 зв., 66; спр. 6503, арк. 40.

[10] Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІА України у Києві), ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 21 зв.

Коли в четвертому-п'ятому поколіннях, поділившись уже на кілька гілок, до старої родової назви, похідної від імени засновника, Боговитиновичі почали додавати топоантропоніми, утворені від назв маєтків, то компонентом, похідним від топоніма Козеради (у формах „Козерадський" та „з Козерад"), час від часу користувалися у кожному з відгалужень[11], підкреслюючи цим свою причетність до відповідного підляського маєтку, який уважали, очевидно, спільною батьківщиною.

З дітей Боговитина відомі нам Богуш, Лев, Петро, Ганна і ще одна дочка, невідома на ім'я.

Перша з Боговитинівен у 1498 р. була замужем за земським підскарбієм Андрієм Солтаном, друга — за князем Андрієм Полубенським[12]. Більше звісток про них немає.

Лінія Богуша Боговитиновича

Богуш Боговитинович від 1466 до 1487 р. кілька разів фігурує у списках свідків приватно-правових актів, складених на Волині та під Кобрином і пов'язаних із князями Острозькими, Збаразькими, Санґушковичами, Гольшанськими й Кобринськими[13]. Далі майже на півтора десятиліття він зникає з поля зору, а за 1501 р. є знову відомості про нього, цього разу — з суперечки з одним із синів з приводу суми запису дружині, що доводилася дітям мачухою, у маєтку Козеради[14]. Службову кар'єру цей із Боговитиновичів завершив королівським дворянином, у ролі якого фігурує в 1487 р.[15]

Судячи з володінь дітей*, з маєтків роду, перерахованих у підтвердженні 1513 р., під час поділу отчини Богуш Боговитинович дістав частину Козерад на Берестейщині та Шумсько й Кут у Кременецькому повіті, а крім того, йому належало на Волині записане дочці село Теремне, що становило, мабуть, уже власне надбання[16].

Перед згаданою жінкою невстановленого походження дружиною Богуша була невідома на ім'я сестра луцького городничого Петра Мушатича, оскільки останній називає одного з його синів своїм „сестренцом роженым"[17].

---

[11] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 85 зв.—86 зв., 304; кн. 13, арк. 231—233 зв.; кн. 16, арк. 24; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 228.V.3, арк. 275 зв.; ф. 103 (Князі Сапеги), оп. 1, спр. 6282, арк. 64 зв., 66; спр. 6334, арк. 25; спр. 6345, арк. 71—72; спр. 6358, арк. 57—60 зв.

[12] Акты Литовской Метрики (далі — Акты ЛМ) / Собр. Ф. И. Леонтовичем.— Варшава, 1896.— Т. 1, вып. 1: 1413—1498 гг.— С. 164; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku.— Poznań, 1995.— S. 19—20.

[13] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі — AS) / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1887.— T. 1: 1366—1506.— S. 61, 63, 76, 81—82, 139.

[14] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 2: 1499—1507 гг.— С. 70.

[15] AS.— T. 1.— S. 139.

* Див. про них далі у відповідних частинах тексту статті.

[16] Село Теремне подане в Литовській метриці в одному з регестових записів „Книги данин Казимира" початку 40-х рр. XV ст. як поселення, яке належало раніше якомусь Ожоговичу, а тепер надається Проборщу Щулепі (Lietuvos Metrika.— Kn. 3.— P. 63).

[17] AS.— T. 1.— S. 132.

Започатковану Богушем Боговитиновичем гілку роду продовжили сини Богдан, Василь, Богуш-Михайло, Ян-Война, Іван та дочка Богдана.

Про Богдану відомо, що спочатку вийшла заміж за луцького повітника Ігната Дчусу[18], на час „попису" Литовського війська 1528 р. була вже вдовою[19], а пізніше стала дружиною якогось Олексія Зінковича, разом з яким у 1537 р. відступає братові Івану згадане село Теремне[20], отримане від батька замість посагу й виправи.

Богдан Богушович фігурує в листі 1496 р. про передачу йому братом батька Петром прав на село Турія, узяте в кременецьких повітників Тур'янських-Синковичів у сумі 12 кіп грошів[21], а далі ні про нього, ні про його нащадків ніде не згадано.

Василь Богушович у 1505 р. служив господарським дворянином[22], 1522 р. разом із луцьким повітником Семеном Бабинським судився із зем'янами Івашенцевичами за маєтки Кам'яне, Мухоїдовичі, Іспачичі, Подсихи й Жерів, що становили якусь близькість їх обох[23], а в 1525 р. Спаський монастир і подвір'я в Кременці, що раніше були його власністю, великий князь передавав уже братові Івану[24]. Нащадків у Василя не було.

Богуш Богушович і його нащадки. Михайло-Богуш, здебільшого відомий як Богуш[25], близько 30 років провів при дворі, де дослужився до посади земського підскарбія. У першій згадці в джерелах — записі про відрядження влітку 1500 р. до подніпровських волостей для збору данини — він значиться писарем[26], хоча відповідний уряд обійняв аж у 1504 р., а раніше був лише дяком[27]; у 1509 р. кілька місяців виконував обов'язки земського підскарбія; з 1512 р. титулується господарським маршалком; у 1520 р. повторно посів крісло підскарбія, цього разу вже до кінця життя, залишаючись також писарем і маршалком[28]. Крім придворних, Богуш Богушович обіймав кілька місцевих урядів. Зокрема, 1506 р. він фігурує у ролі троцького городничого[29], у 1500—1506 рр.— пе-

---

[18] Михайло Ігнатович Дчуса-Ляхівський прямо вказує, що його мати доводилася Іванові Богушовичу Боговитиновичу сестрою (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 32).

[19] Литовская Метрика.— Петроград, 1915.— Отд. 1, ч. 3: Книги публичных дел: Переписи войска Литовского.— Стб. 188.

[20] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 61.I.4, с. 347.

[21] AS.— T. 1.— S. 144—145.

[22] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 2.— С. 163.

[23] Литовская Метрика.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. I.— Стб. 1039.

[24] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции (далі — Описание документов и бумаг МАМЮ).— Москва, [б. р.].— Кн. 21.— С. 296.— № 482.

[25] Як Михайло-Богуш він фігурує лише в тестаменті (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР).— Санкт-Петербург, 1863.— Т. 1: 1361—1598.— С. 75).

[26] Lietuvos Metrika.— Vilnius, 1993.— Kn. 5 (1427—1506): Užrapšymų knyga 5 / Parenge E. Banionis.— P. 295.

[27] Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie...— S. 19.

[28] Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 185, 259—260.

[29] AS.— T. 1.— S. 132.

релайського, 1508 р.— жижморського, 1509—1518 рр.— довгівського, з 1518 р.— кам'янецького, з 1522 р.— слонімського намісника[30]. 12 листопада 1529 р. пан підскарбій склав у Слонімі тестамент, у якому розпорядився маєтками й заповів поховати його в Києво-Печерському монастирі[31], а наступного року помер[32].

Дружиною Богуша була княжна Федора Санґушковичівна, дочка маршалка Волинської землі Андрія Санґушковича та невідомої на ім'я княжни Острозької[33]. Маючи від чоловіка доживотня на придбаних ним на Підляшші маєтках Яблочно, Слав'ятичі й Довгобороди[34] (у першому з поселень пані підскарбієва фундувала навіть монастир святого Онуфрія[35]), останні роки життя вона провела на Волині, де одна з дочок виділила матері „на выховане" замок Жуків і двір Ярославичі[36]. У Жукові 8 вересня 1565 р. Федора Санґушковичівна склала тестамент[37]. 24 лютого 1569 р. вона квитувала ще свого урядника за звіт про управління маєтком Ярославичі, а коли 13 липня квит вносився в Луцьку ґродську книгу, була вже покійною[38].

У шлюбі з княжною Санґушковичівною Михайло-Богуш мав дочок Ганну, Федору й Уляну. Ганна восени 1538 р. вийшла за сандомирського воєводича Станіслава Точинського[39], а восени 1565 р. була вже покійною, оскільки в згаданому тестаменті матері фіґурує її дочка — Катерина з Точинських, княгиня Слуцька[40]. Федора десь у середині 1540-х рр. стала дружиною київського воєводи князя Семена Глібовича Пронського, котрий уже після шлюбу, внаслідок прийняття католицької віри дістав ім'я Фрідріх, і 1555 р. вона овдовіла; у червні 1559 р. вона була вже за гнезнєнським каштеляном Миколаєм Требуховським, але в 1563 р. знов овдовіла; третім чоловіком середньої з Боговитинівен був хелмінський підкоморій Міхал Дзялинський[41]. Остання прижиттєва згадка про Федору, пов'язана із записом нею до Луцької ґродської книги листа синові на маєтки, датується серединою 1579 р.[42] Уляна в судовому листі

---

[30] Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 185, 259—260.

[31] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[32] Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 185.

[33] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego.— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 186—207; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.— Warszawa, 1895.— S. 428. У тексті про князів Пронських, оповідаючи про дітей Михайла-Богуша, Ю. Вольфф пише, що Ф. Санґушковичівна була матір'ю середньої і молодшої його дочок, а старша народилася у шлюбі з першою дружиною (див.: Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 401), але акт, на який він посилається, не дає цьому твердженню жодної підстави (Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА), ф. 389, оп. 1, кн. 31, л. 5 об.— 8).

[34] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[35] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— Lwów, 1906.— T. 1.— S. 206—207.

[36] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 401, 428.

[37] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 200—206.

[38] Опись актовой книги Киевского центрального архива № 2043 / Сост. И. М. Каманин.— К., 1887.— С. 39.— № 311.

[39] Любавский М. К. Литовско-русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства.— Москва, 1900.— С. 274—280; Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 187—191.

[40] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 203.

[41] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 401—402.

[42] Biblioteka Jagiellońska w Krarowie, teka 406 / 69, summariusz pod tytułem „Dokumenta".

великого литовського князя, датованому серединою листопада 1546 р., фігурує поряд із сестрами як „змовена" за сина надвірного маршалка й земського підскарбія Івана Горностая[43], а в січні 1547 р. була вже за ним замужем[44]. Чоловік Уляни, як і свекор, мав ім'я Іван[45]. Остання прижиттєва згадка про пані Горностаєву є у тестаменті її матері[46].

За результатами „попису" Литовського війська 1528 р., Богуш Богушович повинен був виставляти 78 вершників (64 з панами-радою та 14 із Волинською землею)[47]. Частина їх припадала, очевидно, на маєтки, що перебували в нього в заставі або доживотті. Володіння пана підскарбія були розташовані в Троцькому воєводстві, на Підляшші та Волині.

У Троцькому воєводстві на початку кар'єри Богуша Богушовича великий литовський князь Олександр надав йому у Волкиницькому повіті двірець Нарвидишки із селами Юнишки й Войдишки й у 1503 р. підтвердив на вічність[48], але Сиґізмунд І у 1510 р. відібрав цей маєток, а натомість дав у Слонімському повіті маєток Озерницю[49]. У Пунській волості 1505 р. Богуш Богушович дістав від Олександра землю й людей над р. Німаном, а пізніше тут з'явився двір Пром'яз[50]. У 1508 р. Сиґізмунд І надав у Троках двірець, відібраний у князя Михайла Глинського, а також двірець його слуги Матея в Пунському повіті[51]. Деякий час у Слонімському повіті Богушу Богушовичу належав ще двірець Стецьківський, але його виміняно на маєток на Підляшші. Така ж доля спіткала й двірець у Троцькому повіті.

На Підляшші в Івана Рязанця та його зятя Васька Дмитровича на згаданий Стецьківський двірець Богуш Богушович виміняв розташований у Більському повіті маєток Топчикали[52], а в дяка Єська Івановича на двірець у Троцькому повіті — суміжні з ним села Кошелі й Вервечки[53]. На час складання тестаменту він мав тут також двір Орля, що був центром цього невеличкого комплексу[54]. У Берестейському повіті дворянин Урсул Волошин записав Боговитиновичу свій маєток Слов'ятичі[55]. З тестаменту відомі ще тут поселення Яблочно й Довгобороди, що теж були власними надбаннями[56]. У Мельницькому повіті в 1527 р. в Андрія і Яна Точинських було придбано маєток Сем'ятичі[57]. З тестаменту дружини

---

[43] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 31, л. 8.

[44] AS / Wyd. przez B. Gorczaka.— Lwów, 1890.— T. 4: 1535—1547.— S. 529—530.

[45] Там само.— S. 534—535.

[46] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 200—206.

[47] Литовская Метрика.— Отд. 1, ч. 3.— Стб. 10, 183.

[48] Там само.— 1910.— Отд. 1, ч. 1: Книги записей.— Т. 1.— Стб. 839.

[49] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 183.— № 506.

[50] Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie...— S. 19—20.

[51] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 168.— № 330; С. 170.— № 354.

[52] Підтвердження 1512 р. (Там само.— С. 192.— № 624).

[53] Підтвердження 1513 р. (Там само.— С. 192.— № 626); підтвердження 1516 р. на це і попереднє надбання див.: AS.— T. 3.— S. 141—143.

[54] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[55] Підтвердження 1516 р. (Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 223.— № 378).

[56] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[57] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1889.— T. 10.— S. 542.

пана підскарбія довідуємося, що в склад володінь її чоловіка входило ще поселення Костеневичі[58].

На Волині Богушу Богушовичу належали такі володіння: село Кут[59], отримане, очевидно, внаслідок поділу з братами отчини; маєток Свинарин, записаний у 1506 р. братом матері Петром Мушатичем[60], а в 1518 р. разом із успадкованими після дядька двома фільварками під Луцьком підтверджений великим литовським князем[61]; маєток Берестейце „с присєлъки", який дістався в 1512 р. за тестаментом удови віленського воєводи Миколая Радзивілла Федори-Зофії, дочки Івашка Рогатинського[62], що доводилася, мабуть, близькою родичкою; двір Жуково з присілками Білів, Новий Став і Гуменники, спочатку наданий Сигізмундом I тимчасово, а в 1516 р. підтверджений на вічність із правом будувати замок і мати торг[63]; маєток Ярославичі із селами Підлісці й Городниця та двором Княгинино, отриманий від великого литовського князя в 1519 р. на вічність[64]. Село Кут розташоване в Кременецькому повіті, Свинарин підпорядковувався і Володимирові, й Луцьку, а решта названих тут маєтків належала до Луцького повіту.

На маєтках Яблочно й Костеневичі Богуш Богушович записав дружині 1 000 кіп грошів віна[65], на тому ж Яблочно, а також на маєтках Слав'ятичі й Довгобороди забезпечив їй доживотня, а решту своїх володінь поділив у тестаменті між дочками. Ганні, зокрема, він призначив підляські двори Сем'ятичі й Орля та дім у місті Вільно, Федорі — розташований у Троцькому воєводстві замок Озерницю з дворами Близка й Пром'яз, а Уляні — волинські маєтки, за винятком данників у селі Кут, яких записав племінникові Федорові Войничу[66].

Оскільки Ганна вийшла заміж за чужоземця, то згідно зі Статутом, замість нерухомости мала дістати від родичів її вартість готівкою. Призначені Сигізмундом I комісари оцінили частку старшої Боговитинівни в 11 000 кіп грошів, та пані підскарбієва не змогла або не захотіла дати дочці й зятеві цю суму, внаслідок чого великий литовський князь наказав ув'язати їх у маєтки[67]. Щоб таке вирішення справи про отчину Боговитинівни, яка набула у Великому князівстві Литовському дуже великого розголосу[68], не викликало сумнівів щодо його легітимности, наприкінці 1546 р. на прохання Станіслава Точинського і його дружини Сигізмунд Авґуст вилучив їхні маєтки з Мельницького повіту й підпорядкував Дрогицькому і тим самим поширив на них так зване підляське право[69].

---

[58] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 202.
[59] У тестаменті згадуються данники Кутляни (Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77).
[60] AS.— T. 1.— S. 131—132.
[61] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 141.— № 470.
[62] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 22, л. 2 об.—3 об.
[63] AS / Wyd. przez B. Gorczaka.— Lwów, 1890.— T. 3: 1432—1534.— S. 147—148.
[64] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 22, л. 4—5.
[65] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 202.
[66] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.
[67] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 31, л. 6 об.
[68] Любавский М. К. Литовско-русский сейм...— С. 274—280; Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 187—191.
[69] Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym.— Warszawa, 1844.— T. 2, cz. 2.— S. 1285, 1308.

Після смерти подружжя Точинських Сем'ятичі успадкувала їхня дочка Катерина[70].

Князь Пронський після одруження із середньою з Боговитинівен разом із дружиною оскаржив її матір перед великим литовським князем у несправедливості щодо дочок та затримці передачі маєтків і в квітні 1546 р. позвав на суд із вимогою показати батьків тестамент і виділити вказану в ньому частину спадщини[71]. Восени того ж року воєвода, його дружина та наймолодша із сестер позивали вже Станіслава Точинського й Ганну Богушівну, звинувачуючи їх у тому, що взяли собі кращі маєтки. Внаслідок розгляду справи Сиґізмунд Авґуст залишив без змін визначений у тестаменті Богуша Богушовича поділ між його дочками, а щоб вирівняти частини, ухвалив маєтки, що перебували в доживотті вдови, після її смерти поділити лише між Федорою та Уляною. У частині спадщини пана підскарбія, призначеній удові, вирок фіксує ще одне поселення — містечко Ганне[72], що з'явилося, мабуть, зусиллями вдови вже після його смерти.

З листа свекра Уляни до брата її матері князя Федора Санґушковича, який датується січнем 1547 р., можна зрозуміти, що після виходу заміж наймолодшої з Богушівен конфлікт із пані підскарбієвою з приводу маєтків повторився[73], але в середині березня Іван Горностай уже писав, що Федора Санґушковичівна „имена волынскии вси [...] по дочце своей пани Ульяне намъ поступила"[74].

Невдовзі внаслідок якоїсь невідомої нам угоди отримані Горностаями волинські маєтки опинилися в сім'ї Федори Богушівни, і під час перевірки в жовтні 1547 р. прав волинської знаті на землю документи на них пред'являв уже Фрідріх Пронський[75].

У маєтку Берестейце, успадкованому Боговитиновичами після Рогатинських, у 1547 р. князь Пронський осадив місто[76]. Другий чоловік Федори Богушівни — Миколай Требуховський — 1559 р. роздобув для нього привілей на магдебурзьке право[77] За станом на 1568 р. на ґрунті маєтку було вже п'ять поселень — місто Берестечко та присілки Острів, Ридків, Пляшева й Пляшівка Мала[78]. На початку 1578 р. Федора Богушівна записала цей невеличкий комплекс своєму синові від першого шлюбу князю Олександрові Пронському[79].

У маєтку Жуків 1564 р., уже після смерти другого чоловіка, Федора Богушівна теж осадила місто[80]. Належне до нього село Білів, що територіально тяжіло до Клеванського маєтку князів Чарторийських, вона, очевидно, продала. За податковим реєстром 1570 р., це поселення, що мало

---

[70] Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska...— T. 2, cz. 2.— S. 1286.
[71] AS.— T. 4.— S. 443—444.
[72] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 31, л. 5 об.—8.
[73] AS.— T. 4.— S. 529—530.
[74] Там само.— S. 534—535.
[75] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 22, л. 1—5.
[76] Архив ЮЗР.— К., 1869.— Ч. 5: Акты о городах (1432—1798).— Т. 1.— С. 47.
[77] Акты ЮЗР.— Санкт-Петербург, 1865.— Т. 2.— С. 151.
[78] Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, teka 406 / 69, summariusz pod tytulem „Dokumenta".
[79] Там само.
[80] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 402.

вже статус містечка, перебувало в руках сусідів[81]. На час продажу Олександром Пронським у 1595 р. Жуківського маєткового комплексу Адамові Горайському тут було аж дев'ять поселень: містечко Жуків та села Старий Жуків, Новосілки, Новий Став, Сухівці, Радохівка, Гуменники, Судрівці й Піджуків[82]. У Свинаринському маєтку, за поборовим реєстром 1577 р., пані Дзялинська мала чотири села — Свинарин, Ревушки, Мочулки й Чернів[83]. Цей маєток теж залишився синові Олександру, оскільки в 1583 р. він платить за нього податок[84].

Крім волинських маєтків, до рук Федори Богушівни згодом потрапили також батькові володіння в Берестейському повіті. Хоча згідно з вироком великого литовського князя 1546 р., у 1564 р., за кілька років до смерти, Федора Санґушковичівна відступила своє доживотня на підляські володіння чоловіка середній і молодшій дочкам[85], віно на них вона заповіла тільки Федорі[86]. У 1597 р. ця частина спадщини Богуша Боговитиновича, де було вже 12 поселень (місто Слов'ятичі із селами Старі Слов'ятичі, Домачово, Кобилки, Яблочне й Лепловки та містечко Ганна із селами Довгобороди, Голиків, Гарси, Липників і Мошаків), залишалася цілісним комплексом[87] і перебувала, очевидно, в нащадків Федори Богушівни, оскільки відомо, що в 1615 р. її внук князь Олександр Олександрович Пронський продав Слов'ятичі своїй сестрі по матері Ганні Лещинській з Радзимінських[88].

Крім отчини, Федора Богушівна мала й деякі власні надбання. На Волині, зокрема, за податковим реєстром 1577 р., у руках пані Дзялинської перебував маєток Жобрин[89], який пізніше успадкував син. 1587 р. останній віддає в заставу частину в селах Жобрин, Докшин, Круги, Волька, Чорна й Чудви[90]. З інших документів довідуємося, що двір і село Жобрин з належними до нього присілками становили частину так званих Юршанських маєтків; 1595 р. їх відсудив Криштоф Монивид на Дорогостаях, і 1596 р. вдова Олександра Пронського змушена була їх віддати[91]. Другу частину тих же Юршанських маєтків становили двір і село Воротнево й половина села Романів, що на час спорядження реєстру 1577 р. теж були власністю пані Дзялинської[92], а в 1595 р. їх відсудили в її нащадків[93]. Уже в 1559 р. Федорі Богушівні належала частина села Склен[94]. Згодом її успадкував син Олександр, який володів нею в 1585 р., а пізні-

---

[81] Wykazy geograficzno-statystyczne. Województwo wołyńskie / Wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1889.— T. 19.— S. 11.

[82] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— Lwów, 1912—1913.— T. 2, cz. 2.— S. 123.

[83] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 55.

[84] Там само.— S. 125.

[85] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 1.— S. 202, przyp. 1.

[86] Там само.— S. 202.

[87] Там само.— T. 2, cz. 2.— S. 128.

[88] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 403.

[89] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 55.

[90] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 35.

[91] Там само.— S. 125—126.

[92] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 55.

[93] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 125—126.

[94] М. Требуховський розмежовує Склен із маєтками князя Романа Санґушка Звиняче й Голятин (див.: Там само.— T. 2, cz. 1.— S. 133, 205—207).

ше продав Янові Цимінському[95]. У Київському воєводстві в 1574 р. Федора Богушівна купила в Гліба Сапєги частину маєтку Грежани[96], яка залишилася після неї нащадкам[97]. Відомо також, що в 1558 р. вона придбала маєток Рубишки[98].

Війна Богушович і його нащадки. Війна Богушович у листі одного з двоюрідних братів, датованому 1540 р., названий Яном-Войною[99], а в решті джерел фігурує тільки під другим із компонентів свого подвійного імени. Вперше він з'являється в „пописі" королівських дворян 1512 р.[100], а востаннє згадується в акті ревізії Кременецького замку 1545 р.[101]

Із запису в пом'янику Києво-Печерського монастиря довідуємося, що дружину Войни звали Євдокія[102], а походження її з'ясувати не вдалося. З дітей відомі сини Климент, Іван, Федір та дочка Богдана.

Чоловіком Богдани був кременецький повітник Богухвал Лабунський[103].

Климент Войнич, який трапляється у джерелах здебільшого лише під власним іменем та патронімом, 1547 р. постає в ролі одного із суддів у розгляді спору Сенют і Ярмолинських[104], за актом ревізії 1552 р., разом із братом Федором відповідає за одну з городень Кременецького замку[105], у квітні 1561 р. ще опікується неповнолітніми дітьми сестри Богдани[106], а в грудні того ж року старший із сестренців у зв'язку зі смертю дядька квитує за держання ним під час опіки маєтків його вдову[107]. У деяких, пов'язаних із цією опікою, записах 1561 р. Климент фігурує з топоантропонімом Колесницький[108], утвореним від села Колесники, розташованого в Луцькому повіті на р. Горині, але як він придбав цей маєток, незрозуміло.

---

[95] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 126, 135, 153. У 1577 р. пані Дзялинська платила також податок за підданих із сіл Кутрів, Мерва, Порицко й Григоровичі, але на яких правах вони перебували в її руках, не зазначено.

[96] Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569—1673 / Упоряд. Г. Боряк та ін.— К., 2002.— С. 251.

[97] У 1597 р. двір і село Грежани з містечком і волостю фігурують у заповіті дружини О. Пронського Федори Санґушківни (Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 130—131).

[98] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 401.

[99] Stecki T. J. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym.— Lwów, 1871.— Seria 2.— S. 447. Лист, датований 12 листопада 9 індикту, якому в даному випадку відповідає 1540 р. Видавець помилково його відніс до 1570 р.

[100] Lietuvos Metrika.— Vilnius, 1995.— Kn. 8 (1499—1514): Užrašymų knyga 8 / Parenge A. Baliulis, R. Firkovicius, D. Antanavicius.— P. 165.

[101] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1877.— T. 6.— S. 92, 94, 97.

[102] Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.— К., 1892.— Кн. 6, отд. 3.— С. 63.

[103] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 18 зв.—20; кн. 5, арк. 209 зв.—211.

[104] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 7, арк. 61 зв.—62.

[105] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 24.

[106] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 98 зв.—99 зв.

[107] Там само.— Арк. 261—261 зв.

[108] Там само.— Арк. 98 зв.—99 зв.

Дружиною Климента Войнича була Катерина Дахнівна[109], дочка луцького повітника Дахна Васильовича, кременецького старости королеви Бони другої половини 30-х рр. XVI ст. Остання прижиттєва згадка про неї датується червнем 1571 р.[110]

Рід продовжили Адам та Андрій Климентовичі. У поле нашого зору вони потрапляють у 1567 р.[111]

Старший із Климентовичів у 1579 р. став кременецьким підкоморієм[112], під час безкоролів'я після смерти Стефана Баторія був одним із каптурових суддів Волинського воєводства[113], у 1590 р. й 1596 рр. згадується як депутат трибуналу від Волинського воєводства[114]. 27 липня 1613 р. на уряд підкоморія, що звільнився унаслідок його смерти, було номіновано вже іншу особу[115].

Дружиною Адама Климентовича спочатку була Барбара Семашківна, про яку є згадка за 1583 р.[116] Вдруге він одружився з княжною Марушою Козечанкою, але в 1594 р. її брати вже домагалися віддачі віна й посагу сестри, що померла, не залишивши нащадків[117]

Спадкоємицею Адама була єдина дочка Маруша. У 1614 р. вона фігурує як дружина кременецького повітника Адама Човганського[118], 1622 р. була вже вдовою[119]. Очевидно, їй тотожна Маруша Боговитинівна з Козерад Оборська, яка в 1629 р. платить податок за 21 дим у селах Луцького повіту Колесники, Вільгор, Черняхів та Угольці[120].

Андрій Климентович обіймав уряд волинського стольника з 31 травня 1593 р.[121] Його дружиною була дочка кременецького земського писаря Григорія Болбаса-Ростоцького — Маруша, якій у 1580 р. він записує віно з привінком на половині розташованого в Луцькому повіті села Войниця[122], де пізніше постійно, мабуть, проживав зі своєю сім'єю. У 1620 р. пан стольник судився з князем Корецьким за наїзд на це село, що призвів до смерти дружини[123].

З дітей Андрія відомі син Миколай, спадкоємці якого в 1629 р. платили податок за 27 димів у селі Войниця[124], та чотири дочки — Кристи-

---

[109] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 261—261 зв.

[110] Опись актовой книги Киевского центрального архива № 2045 / Сост. О. И. Левицкий.— К., 1889.— С. 28.— № 235.

[111] Stecki T. J. Wołyń...— Seria 2.— S. 68—69.

[112] Уперше з титулом підкоморія фігурує 8 червня 1579 р. у переліку свідків одного з актів (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 7, арк. 64).

[113] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6293, арк. 90.

[114] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 40 зв.; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6282, арк. 62—62 зв.

[115] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 22, арк. 2—3.

[116] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 1.— S. 363.

[117] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 74—74 зв.

[118] Там само.— Кн. 23, арк. 33—34 зв.

[119] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 218.V.3, арк. 10—12 зв.

[120] Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. І: Волинське воєводство.— К., 1930.— С. 68.

[121] Руська (Волинська) Метрика: Регести документів...— С. 446.— № 126.

[122] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 545 зв.—546 зв.

[123] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 1.— S. 363.

[124] Баранович О. І. Залюднення України...— С. 68.

на, Барбара, Теодора й Катерина, перша з яких фігурує 1624 р. у позові князя Адама Санґушка-Коширського як дружина князя Лева Воронецького, друга — Криштофа Гораїна, третя — Григорія Шостаковського, а четверта — ще незаміжня[125]. У 1629 р. Барбара була вже вдовою, оскільки сама платить подимне зі сіл Луцького повіту Понебиль, Корпилівка й Рогачів[126], що залишилися, мабуть, після чоловіка.

Сином Миколая міг бути козак Черкаського полку Іван Боговитин, у 1649 р. внесений у реєстр Запорозького війська[127].

Іван Войнич уперше з'являється в реєстрі 1570 р., за яким платить зі своєї частки отчини в Кременецькому повіті податок за п'ять городників[128], а остання прижиттєва згадка про нього датується жовтнем 1574 р.[129]

Федір Войнич потрапляє в поле нашого зору 1529 р. в заповіті батькового брата Михайла-Богуша[130]; на Городенському сеймі 1566—1567 рр. він був призначений одним із поборців Кременецького повіту[131]; 6 липня 1592 р. склав у Кременці тестамент[132], незабаром помер, оскільки наприкінці січня наступного року у володіння маєтками вступили спадкоємці[133].

Перша дружина Федора Войнича невідома, а другою була Луція Любешовська[134], яка походила зі шляхетської родини Опочинського повіту Корони Польської[135]. На півдні Волині вона з'явилася, мабуть, після переїзду сюди її дядька Яна, котрий 1576 р. за військові заслуги дістав у Кременецькому старостві в доживотня село Рудку[136]. У листопаді 1596 р. Луція була вже замужем за кременецьким ґродським писарем Григорієм Дедеркалом[137], у 1598 р.— за Щасним Ґалензьким[138], згодом луцьким підстаростою, і згадується з його іменем також у 1607 р.[139]

У першому шлюбі Федір Войнич мав синів Івана, Павла, Федора та дочку Олену, а в другому — дочку Марушу. Олена в 1589 і 1592 рр. фігурує як дружина Криштофа Вітвінського[140]. Про Марушу, відому з 1589 р.[141], джерела повідомляють, що спочатку була замужем за Криш-

---

[125] Gorczak B. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Ratneńskiego.— Lwów, 1906.— T. 3: Gałąź Koszyrska.— S. 219.

[126] Баранович О. І. Залюднення України...— С. 60.

[127] Липинський В. Твори.— Філадельфія, 1980.— Т. 2.— С. 558.

[128] Wykazy geograficzno-statystyczne...— T. 19.— S. 27.

[129] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 17, арк. 101—102.

[130] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[131] Литовская Метрика.— Юрьев, 1914.— Отд. 1—2, ч. 3: Книги публичных дел.— Т. 1.— Стб. 417.

[132] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 289—290 зв.

[133] Там само.— Арк. 281.

[134] Там само.— Арк. 289—290 зв.

[135] Boniecki A., Reiski A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1911.— T. 14.— S. 234—235.

[136] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 63—63 об.

[137] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 694 зв.—695 зв.

[138] Там само.— Кн. 11, арк. 161—162.

[139] Там само.— Кн. 14, арк. 953 зв.—956.

[140] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 17, арк. 67 зв.—67-а; ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 289—290 зв.

[141] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 69—70 зв.

тофом Ґуйським (1602—1621), згодом — за Войтехом Мнішеком і, нарешті, за Яном Лосем (1624—1630)[142]. За даними К. Несецького, вона померла в 1647 р. і була похована в Луцьку у костелі[143]. Іван Федорович Боговитинович-Кутенський згадується лише раз у 1574 р.[144] Нащадків після нього не залишилося. Про Павла Федоровича є відомості з 1589 по 1607 р.[145] Чи були в нього діти, джерела не повідомляють. Федір Федорович, згаданий поряд із братом і сестрами в 1589 й 1592 рр.[146], невдовзі помер, а його дочки Ганна й Раїна потрапили під опіку Павла[147].

Старша з Федорівен 1607 р. була вже замужем за шляхтичем Іваном Качановським[148]. Молодша, тоді незаміжня, згодом вийшла за шляхтича Миколая Омелянського, у ролі дружини якого фігурує разом із сестрою та її чоловіком у 1631 р.[149]

1577 р. у тестаменті князя Михайла Олександровича Ружинського у завданні йому смертельних ран звинувачується якийсь Михайло Войнич[150]. Дружиною його, ймовірно, була княжна Федора Василівна Ружинська, згадана в 1571 р. в листі її сестри як дружина якогось Войнича Боговитиновича[151]. Оскільки відомо, що в поділі спадщини Войни Боговитиновича брали участь сини Климент, Іван та Федір[152], але перший із них помер ще на початку 1560-х рр., під іменем цього загадкового репрезентанта роду Боговитиновичів ховається або середній, або молодший із Войничів.

За „пописом" Литовського війська 1528 р., Война Богушович повинен був виставляти з підляських маєтків 8 вершників[153]. Унаслідок поділу з братом Іваном отчини, вчиненого десь у другій половині 1530-х рр.[154], у Кременецькому повіті йому перепали села Пігаси й Залужжя, щодо яких маємо його свідчення 1540 р.[155] За актом ревізії Кременецького замку 1552 р., діти Войни володіли також селами Садки й Ліски[156], що могли бути власними надбаннями батька.

---

[142] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 14, арк. 367—369; кн. 34, арк. 58 зв.—59 зв., 158 зв.—160 зв.

[143] Niesiecki K. Herbarz polski...— S. 207—208.

[144] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 17, арк. 67 зв.—67-а.

[145] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 69—70 зв.; кн. 14, арк. 953 зв.—956.

[146] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 17, арк. 67 зв.—67-а; ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 289—290 зв.

[147] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 231—233 зв.

[148] Там само.— Кн. 14, арк. 953 зв.—956.

[149] Там само.— Кн. 38, арк. 155—158.

[150] Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко.— К., 1995.— С. 182.

[151] Там само.— С. 143.

[152] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 85 зв.—86 зв.

[153] AS.— T. 3.— S. 322.

[154] Наприкінці травня 1536 р. Іван Богушович вніс до книг Литовської метрики розповідь про те, що позивав на суд перед королем брата Войну за поділ Шумського маєтку та межі з маєтком Кут, але він не з'явився на призначений термін (РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 19, л. 200 об.).

[155] Stecki T. J. Wołyń...— Seria 2.— S. 447.

[156] Архив ЮЗР.— К., 1890.— Ч. 7.— Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России.— С. 24.

Частку Климента Войнича в отчині, розташованій у Кременецькому повіті, становили, ймовірно, згадані тут Садки й Ліски, успадковані згодом синами. Адам Климентович у 1579 р. продав свою половину цих поселень за 1 200 кіп грошів Жданові Боровицькому[157]. Молодший із Климентовичів учинив, мабуть, так само як і брат, оскільки про його частку в родових володіннях Боговитиновичів на півдні Волині у джерелах відомостей немає. У Луцькому повіті Климент Войнич теж залишив синам деякі володіння. Відомо, зокрема, що Маруша Боговитинівна з Козерад Оборська, яка, за нашим здогадом, була дочкою Адама, у 1629 р. мала тут 21 дим у селах Колесники, Вільгор, Черняхів та Угольці[158], а Андрій Боговитин-Козерадський володів половиною села Войниця, на яку 1580 р. записує дружині віно[159], та частиною села Рудники, 1586 р. проданою за 2 009 кіп грошів князеві Романові Санґушку[160]. У 1629 р. податок за село Войниця, де нараховувалося 27 димів, платили внуки Андрія по синові Миколаю[161].

У маєтку Івана Войнича в Кременецькому повіті, за реєстром 1570 р., було лише п'ять городників[162]. У 1571 р. він продав свою частку отчини, на яку припало село Пігаси, за 1 600 кіп грошів зятеві князів Збаразьких Валентію Вкринському[163]. 2 серпня 1578 р. останній отримав привілей, за яким, „с того вышен помененого имѣнья Пигасъ Роҳмановъ ѵчинивши", було дозволено садити на його ґрунті місто на маґдебурзькому праві[164].

Володіння Федора Войнича складалися з розташованих у Кременецькому повіті маєтків Кут і Залужжя, перший з яких він отримав за вже згаданим тестаментом свого дядька Михайла-Богуша[165], а другий — у результаті поділу з братами Климентом та Іваном отчини[166]. За поборовим реєстром 1570 р., у цих двох поселеннях нараховувалося 39 сімей підданих[167].

1589 р. село Кут разом із розташованими на його ґрунті неосілим селищем Садочки й слободою Заболоття та придбаний у Кременці двір Федір Войнич подарував дочці Марушці, а решту дітей віддалив від цих своїх надбань[168]. У 1592 р. він підтвердив своє рішення тестаментом, мотивуючи це тим, що інші „близкие и кревные", під якими малися на увазі діти від першого шлюбу, „еще бѹдѹчи при животе моемъ мне великие злости и трѹдности выражали"[169].

---

[157] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 7, арк. 64—65, 71 зв.—72 зв.

[158] Баранович О. І. Залюднення України...— С. 68.

[159] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 545 зв.—546 зв.

[160] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2.— S. 162.

[161] Баранович О. І. Залюднення України...— С. 68.

[162] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 27.

[163] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 15, арк. 114 зв.; ф. 22, оп. 1, кн. 4, арк. 63 зв.—65; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 228.V.3, арк. 77—78.

[164] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 195, л. 85—87.

[165] Акты ЮЗР.— Т. 1.— С. 75—77.

[166] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 85 зв.—86 зв.

[167] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 25.

[168] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 69—70 зв.

[169] Там само.— Арк. 289—290 зв.

Нехтуючи тестаментом батька, Павло Федорович вступив у боротьбу за його спадщину й відсудив для себе та дочок брата Федора, на той час уже покійного, відповідну частину, і 1601 р. продав свою половину сіл Кут і Залужжя та слободи Тиха Воля за 20 000 злотих двоюрідному братові Андрію Климентовичу Боговитину-Козерадському[170]. Маруша Федорівна в лютому 1604 р. порушила клопотання, щоб брат і племінниці згідно з волею батька повернули їй село Кути[171], і добилася, очевидно, позитивного рішення, бо 1607 р. брат і племінниці позивали її разом із матір'ю за те, що повністю забрали собі цей маєток[172].

У 1624 р. Маруша Боговитинівна уклала з кременецьким ґродським суддею Олександром Ушаком-Куликівським угоду про продаж йому села Кути зі слобідкою Тихою і частини в селі Залужжя за 10 000 злотих[173], але потім змінила свій намір, бо через деякий час покупець позивав її до суду за відмову взяти гроші й відступити маєтки[174]. У 1628 р. її частка становила вже власність Данила Єло-Малинського[175].

Дочки Федора Боговитина з Козерад Ганна Качановська й Раїна Омелянська разом зі своїми чоловіками в 1631 р. подарували тому самому Данилові Єло-Малинському належну їм половину двору, фільварку й села Залужжя[176].

Іван Богушович і його нащадки

Поява в джерелах останнього з перерахованих нами синів Богуша Боговитиновича — Івана — пов'язана з наданням йому в 1525 р. на вічність Спаського монастиря й подвір'я в місті Кременці, що перебували раніше в державі його брата Василя[177]. У наступному році в підтвердженні на маєтки, набуті в двоюрідних братів Боговитина й Івана Львовичів, він фігурує як господарський дворянин[178], у 1527 р. дістав на деякий час Корм'ялівське староство, у 1542 р. постає як дрогицький староста, з 1546 р. до кінця життя титулується господарським маршалком і довгалівським державцею[179], а крім того, у 1548 р. деякий час обіймав уряд кременецького старости королеви Бони[180]. 12 листопада 1550 р. Іван Богушович склав у підляському маєтку Вортоль, де, мабуть, постійно проживав, тестамент, а на час підтвердження в травні наступного року цього акту останньої волі великим литовським князем був уже покійним[181].

---

[170] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 231—233 зв.
[171] Там само.— Кн. 14, арк. 367—369.
[172] Там само.— Арк. 953 зв.—956.
[173] Там само.— Кн. 34, арк. 58 зв.—59 зв.
[174] Там само.— Арк. 158 зв.—160 зв.
[175] Там само.— Кн. 37, арк. 116 зв.—118.
[176] Там само.— Кн. 38, арк. 155—158.
[177] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 296.— № 482.
[178] Там само.— С. 306.— № 593.
[179] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 1.— S. 362.
[180] Собчук В. Д. Крем'янецька волость у XVI столітті: територія і поселення // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 386, прим. 33.
[181] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, л. 16 об.—19 об.

Перша дружина Івана Богушовича невідома, а другою була Ганна Коптівна, дочка господарського маршалка й писаря Коптя Васильовича[182]. Остання прижиттєва згадка про неї датується 1580 р.[183]

З першою дружиною Іван Богушович мав дітей Степана, Ганну, Феодосію та Оксинію[184], а з другою — Гаврила, Кириляка, Михайла, Бенедикта[185], Ганну й Мотруну, яку звали ще Олександрою.

Доля старших двох дочок від першого шлюбу — Ганни та Феодосії — невідома, а Оксинія в 1561 р. була замужем за шляхтичем Жигимонтом Славінським[186]. Ганна від другого шлюбу в 1573 р. була дружиною мозирського підкоморія Стефана Лозки[187]. Мотруна в 1572 р. вийшла заміж за красилівського старосту Якуба Кресинського[188]. 1578 р. вона фігурує поряд із тим самим чоловіком як Олександра[189], 1584 й 1587 рр.— знову під іменем Мотруна[190]. Остання прижиттєва згадка про цю з Боговитинівен датується 1601 р., коли вона судилася з дітьми брата Степана за належні їй посаг і виправу з успадкованої ними частини Шумського маєтку[191].

Степан Іванович у 1561 р. одружився з Настасією — дочкою кременецького повітника Грицька Сенюти-Ляховецького, за якою отримав 600 кіп грошів посагу й на 400 кіп виправи[192] і проживав із сім'єю в розташованому під Шумськом селі Боложівка[193]. На час складання братом Михайлом 6 червня 1580 р. тестаменту він був ще живим[194], а в листопаді наступного року Михайла позивала вже вдова[195].

Після смерти чоловіка Настасія Сенютянка доживала віку, очевидно, в підляському маєтку Козеради, де померла 30 листопада 1597 р.[196]

У шлюбі із Сенютянкою Степан Боговитинович залишив дітей Яна, Петра, Марушу, Катерину й Настасію. Перший із синів помер у 1597 р.[197] Другий — останній раз фігурує разом із сестрами у вересні

---

[182] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie), zbiór pergaminów, N 7673.

[183] Акты, издаваемые Археографической комиссией, высочайше учрежденной в Вильне (далі — Акты АК в Вильне).— Вильна, 1867.— Т. 2: Акты Брестского земского суда.— С. 209.

[184] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, л. 16 об.—19 об.

[185] Там само.

[186] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 3, арк. 60 зв.—61 зв.

[187] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 12 зв.—17.

[188] Шлюбна угода датована 25 лютого 1572 р. (Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 267, арк. 22).

[189] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 198.V.3,I, арк. 9 зв.—10 зв.

[190] Там само.— Ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 7136, арк. 32—32 зв., 36—37.

[191] ЦДІА України у Києві, ф. 22, кн. 12, арк. 216—217.

[192] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6507, арк. 6—6 зв.

[193] За умовою про позику грошей Олексію Козинському, укладеною в 1563 р., борг треба було повернути в маєтку Боложівка (ЦДІА України в Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 137—138), а в переказі випису з книг Кременецького городського уряду 1574 р. в листі Стефана Баторія з приводу справи Степана Боговитина-Шумського прямо вказано, що він жив у селі Боложівка (Акты АК в Вильне.— Т. 2.— С. 232).

[194] Акты АК в Вильне.— Т. 2.— С. 212.

[195] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 223.V.3, арк. 13.

[196] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 119—119 зв.

[197] Там само.— Кн. 11, арк. 52 зв.—53 зв.

1598 р. в позові князя Януша Збаразького за борги покійного брата[198]. Згодом Боговитинівни звинувачувала в смерті Петра чоловіка Катерини[199].

Маруша Степанівна 1589 р. вийшла заміж за луцького й кременецького повітника Матвія Єловича-Малинського[200], 1602 р. овдовіла[201]; останння прижиттєва згадка про неї датується 1617 р.[202] Настасія Степанівна спочатку була за луцьким повітником Федором Вільгорським[203], у травні 1616 р. фігурує як удова[204], у листопаді наступного року — як дружина кременецького повітника Миколая Ярмолинського[205]; 1 липня 1639 р. ця з Боговитинівен зробила ще запис дочці від першого шлюбу Марині на маєтки[206], а далі джерела мовчать про неї. Катерина Степанівна вийшла заміж за Тихона Шашкевича[207], від 1607 р. брацлавського підкоморія[208], 1624 або на початку 1625 р. овдовіла[209]; у лютому 1636 р. вона мала ще в Кременці справу з князем Юрієм з Острога Жаславським за підданих, що втекли до його володінь[210], а в серпні 1637 р. була вже покійною[211].

Сини Івана Богушовича від другого шлюбу деякий час служили дворянами: Гаврило в 1565—1566 рр.[212], Киріяк — у 1565 р.[213], Михайло й Бенедикт — у 1571 р.[214] На вищі щаблі службової кар'єри зумів піднятися, здається, тільки Михайло, котрий у 1587 р. обіймав уряд господарського маршалка[215].

У 1569 р. Гаврило разом „з братею" значиться в списку шляхти Кременецького повіту, яка з різних причин не присягнула на вірність Коро-

---

[198] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 11, арк. 122 зв.—125 зв.

[199] Там само.— Кн. 12, арк. 114—116 зв.

[200] Там само.— Кн. 8, арк. 60 зв.—64 (запис віна й привінку).

[201] Тестамент Матвія Єло-Малинського датований 12 листопада 1602 р. На час запису його 12 липня 1603 р. до актової книги Маруша була вже вдовою (Там само.— Кн. 13, арк. 637 зв.—638 зв.).

[202] Там само.— Кн. 29, арк. 116 зв.—119 зв.

[203] Там само.— Кн. 12, арк. 114—116 зв.

[204] Там само.— Кн. 24, арк. 522—523.

[205] Там само.— Кн. 29, арк. 117 зв.

[206] Там само.— Кн. 45, арк. 11—13.

[207] Там само.— Кн. 11, арк. 122 зв.—125 зв. М. Гоздава-Гіжицький (Волиняк) дружину Т. Шашкевича помилково вважав дочкою берестейського маршалка Яна Боговитина (див.: [Gozdawa-Giżycki M.] Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu.— Stary Konstantynów, 1910.— S. 121), а К. Пуласький сплутав її з двоюрідною сестрою Катериною, дочкою Михайла Боговитина (Pulaski K. Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy: Monografie i wzmianki: W 2 t.— Warszawa, 1991.— T. 2.— S. 211).

[208] Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 190.

[209] Там само.

[210] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 42, арк. 135—136 зв.

[211] Там само.— Кн. 43, арк. 328 зв.

[212] Там само.— Ф. 25, оп. 1, кн. 7, арк. 92—93; AS / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1910.— T. 7: 1554—1572 (Dyplomataryusz gałęzi Niesuchojeżskiej.— T. 2).— S. 102.

[213] ЦДІА України у Києві, ф. 25, оп. 1, кн. 7, арк. 92—93.

[214] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 7822.

[215] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапеги), оп. 1, спр. 7136, арк. 32—32 зв.

ні Польській[216], а в 1571 р. ні його, ні Киріяка вже не було, очевидно, серед живих, оскільки спір із родичами за маєтки ведуть лише Михайло й Бенедикт[217] і частину батькової спадщини продають тільки ці два сини Івана Богушовича й Ганни Коптівни[218].

Від'їжджаючи в 1580 р. до Німеччини на лікування, на випадок смерти Михайло Іванович склав тестамент[219], але повернувся живим. Остання прижиттєва згадка про нього датується лютим 1587 р.[220] Дружиною Михайла була дочка сандомирського хорунжого Барбара Ієронімівна Русецька[221]. Запис оправи їй, що робився, як правило, під час шлюбу, у заповіті чоловіка датується 1573 р.[222]

У шлюбі з Русецькою Михайло Боговитин мав шестеро дітей. У тестаменті 1580 р. згадуються лише п'ятеро — Іван, Ярош, Гаврило, Катерина й Анна[223]. У листі 1600 р., за яким старший зі синів, що називає себе тут Яном, продає деякі успадковані після батька маєтки, крім нього, фігурують ще дві сестри — відома вже нам Катерина, що була в цей час дружиною берестейського ґродського писаря Прделава Горбовського, та Барбара, поки що незаміжня, котра народилася, очевидно, після появи згаданого тестаменту[224]. Решти дітей Михайла на час укладання угоди вже не було, мабуть, серед живих.

Наймолодший із синів Івана Богушовича — Бенедикт — датує свій тестамент, за яким заповідає поховати його при костелі у Вортолі, 14 квітня 1576 р. в Любліні і там же невдовзі помирає[225]. Жінкою його була Барбара Ленартівна Косинська, вдова князя Жижемського. Під час складання чоловіком заповіту вона очікувала дитину[226], але подальші джерела про неї мовчать.

Степан Боговитин часто додавав до старого родового прізвища топоантропонім Шумський, який потім перейшов на дітей, а його брати користувалися топоантропонімом Козерадський. Інколи останній зі складників використовується також і Степаном та його нащадками, але рідко.

За „пописом" 1528 р., у разі війни Івану Боговитиновичу належало виставляти 39 вершників — 17 із панами-радами, 15 із Волинською та 7 із Берестейською землями[227]. Під час поділу отчини цей із синів Богуша отримав частину маєтку Козеради на Підляшші та маєток Шумсько на Волині, про стан якого згадував пізніше у тестаменті: „**Имене мое головное Шумско, которое есми от братьи мое в дел взял, было пусто — небо а земъ-**

---

[216] Довнар-Запольский М. В. К истории Люблинской унии // Киевская Старина.— К., 1896.— Т. 52.— С. 57.

[217] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 4, арк. 79 зв.—80.

[218] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 7822.

[219] Акты АК в Вильне.— Т. 2.— С. 208—216.

[220] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапеги), оп. 1, спр. 7136, арк. 32—32 зв.

[221] Акты АК в Вильне.— Т. 2.— С. 209.

[222] Там само.— С. 214.

[223] Там само.— С. 209.

[224] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 8074.

[225] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 17—22 зв.

[226] Там само.

[227] Литовская Метрика.— Отд. 1, ч. 3.— Стб. 14, 183; AS.— T. 3.— S. 322.

ля"[228]. Згодом Іванові Богушовичу вдалося обжити свою волинську отчину: він побудував у Шумську замок, осадив людей[229], у сестри Богдани в 1537 р. купив віддане їй батьком село Теремне[230].

В одного з двоюрідних братів — Івана Львовича Боговитиновича — у 1525 р. за 1 000 кіп литовських грошів Іван Богушович придбав під Новгородком маєтки Душево, Завиєне й Велешин та двох підданих у Греску[231], в іншого — Боговитина Львовича — десь у той самий час дістав права на підляський маєток Вортоль і в 1526 р. виклопотав на обидва надбання підтвердження великого литовського князя на вічність[232], а в Станіслава Іллінича в 1529 р. за 800 кіп грошів купив містечко Докудово, що становило втрачену Левом Боговитиновичем третину маєтку Вортоль[233].

Унаслідок конфлікту з дітьми від першого шлюбу всі володіння за межами Волині, переважну більшість яких становили власні надбання, Іван Боговитинович заповів дітям, народженим Ганною Коптівною, а Шумський маєток, успадкований після батька, розпорядився поділити порівну між усіма п'ятьма синами з умовою сплати дочкам від другого шлюбу четвертої частини його вартости грішми[234].

Усупереч тестаментові старший син Степан спочатку зайняв усю отчину на Волині[235], але молодші брати і їхня мати домоглися своїх прав і в 1562 р. вступили у володіння відповідною частиною Шумського маєтку[236]. Як наслідок в руках Степана Івановича, що видно з поборового реєстру 1570 р., залишилися тільки села Боложівка й Степанівка[237], останнє з яких, судячи з назви, могло бути осаджене ним самим.

Унаслідок передчасної смерти Гаврила й Кириляка їхні права на батькові надбання, призначені дітям від другого шлюбу, перейшли на молодших братів. У травні 1571 р. Михайло й Бенедикт за згодою матері продали частину отчини — маєток Душево й двірець Велешин із належними до нього данниками у Грезку в Новгородському повіті та данників у Кришичах під Мозиром — за 1 000 кіп грошів князю Юрію Слуцькому[238], а решту володінь у 1573 р. поділили[239]. Акт поділу не виявлено, але Бенедиктова половина відома з його тестаменту 1576 р. Сюди входили двір Вортоль із фільварком Яворово, містечко Левково, село Вортоль, село Перковичі в Берестейському повіті на Підляшші й пляц у самому

---

[228] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, л. 17 об.

[229] Там само.

[230] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 61.1.4, с. 347.

[231] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 7530.

[232] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 306.— № 593.

[233] AS.— T. 3.— S. 354—355.

[234] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 35, л. 17 об.—18.

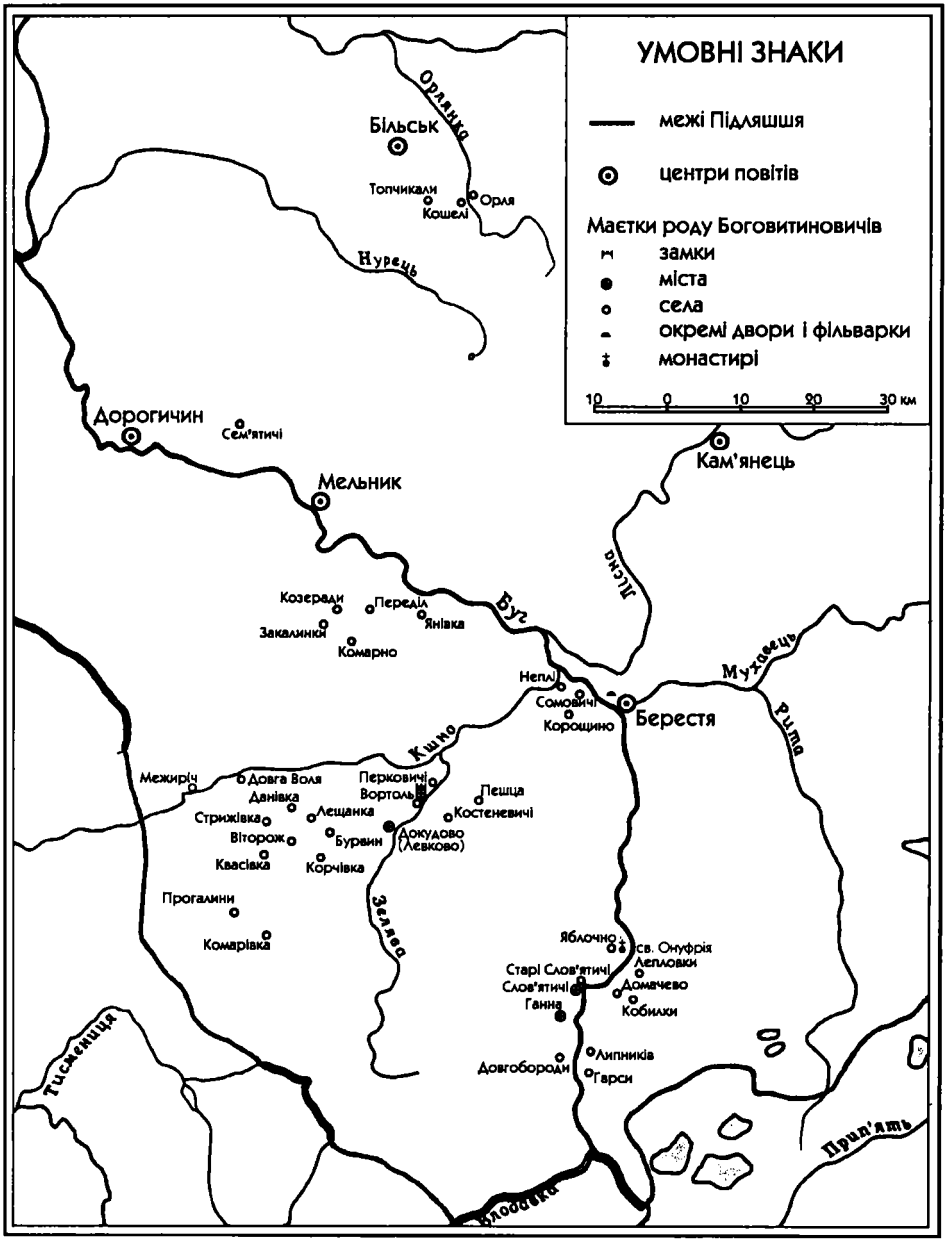
[235] В акті ревізії 1552 р. городова повинність з Шумського маєтку на користь Кременецького замку значиться лише за Степаном Івановичем (Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 24—25).

[236] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 7, 40 зв.—42.

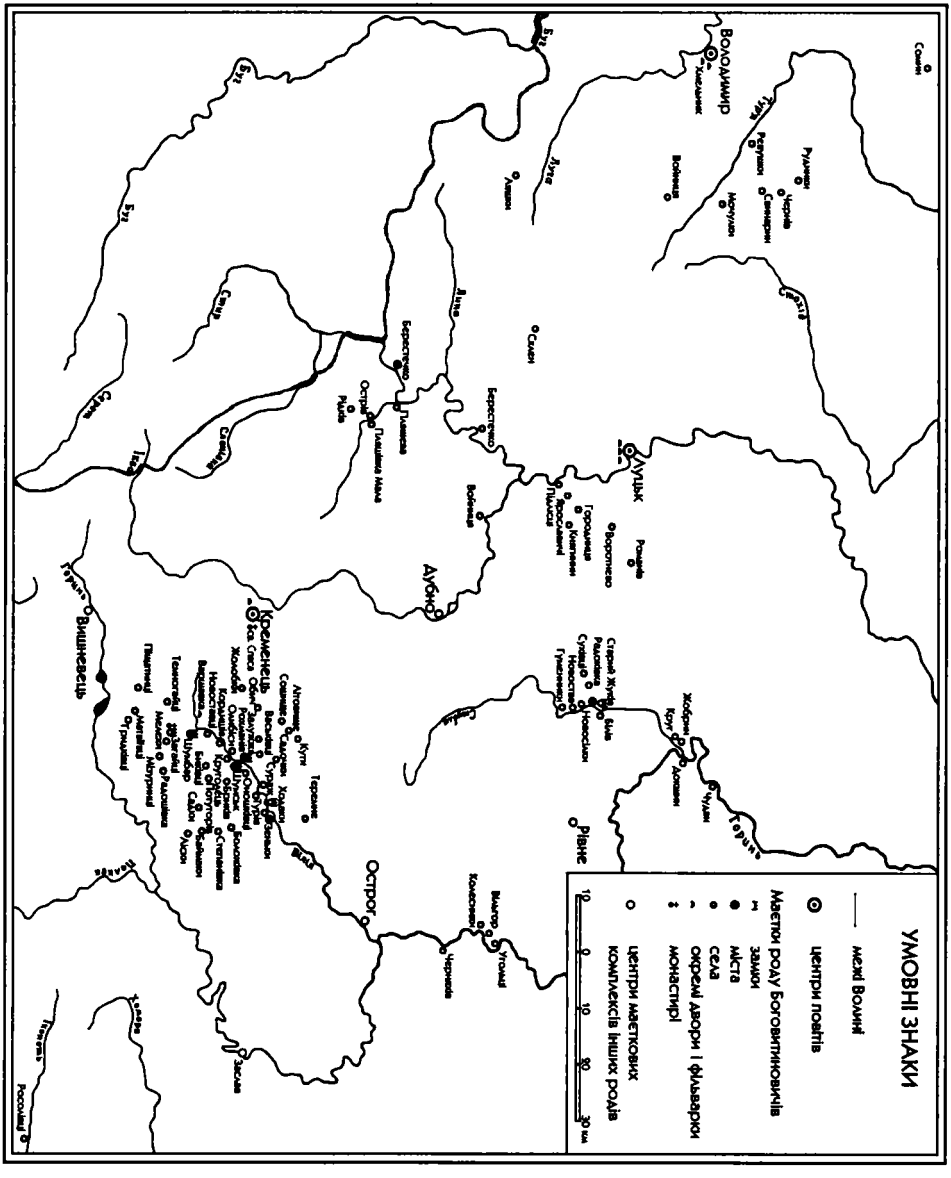
[237] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 30. За цим реєстром, Степан Шумський платить побір аж із восьми сіл, але шість із них — Коров'я, Крива Воля, Вовчківці, Воробіївка, Москалівка й Михнівці — належали до володінь кременецького повітника Ф. Сенюти-Ляховецького.

[238] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 7822.

[239] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 36 зв.—37.

Маєтки роду Боговитиновичів на Підляшші

Маєтки роду Боговитиновичів на Волині

Бересті та замок і місто Шумськ із селами Літовище, Васьківці, Круголець, Теремне й Токарі в Кременецькому повіті на Волині, а, крім того, села Бурмин, Корчівка й фільварок Яворівка на Підляшші, на яких дістала оправу дружина[240]. Після смерти Бенедикта всі його володіння за заповітом перейшли до Михайла[241].

Гаврило й Кириляк Івановичі заповітів, мабуть, не залишили і своїми частками не розпорядилися, що давало найстаршому з братів підстави претендувати на відповідну частку їхньої спадщини. Після довгих суперечок у 1578 р. Степан і Михайло Івановичі вирішили нарешті долю родової частини батькової спадщини, тобто Шумського маєтку на Волині й Козерадського на Підляшші. Внаслідок остаточного поділу перший із них отримав третину, а другий — дві третини (свою і Бенедиктову) цих володінь. На частку Степана перепали третини міста Шумська й замкового городища та сіл Круголець і Теремне з Токарями, а також повністю села Боложівка й Степаніка; Михайло ж дістав дві третини поселень, що ділилися на частини, та села Васьківці й Літовища повністю. Оскільки село Теремне з присілком Токарі Михайло й Бенедикт передали раніше до посагу сестрі Олександрі, то до викупу його Михайло відступив Степанові 5 підданих і 21 селисько в інших поселеннях своєї частки[242].

Закінчивши з поділом, 1579 р. Михайло Боговитин завершив довголітній спір із Валентієм Вкринським за урочище Сошище, дві третини якого віддав сусідові до його села Обич, і встановив із ним по р. Сошище остаточну межу між володіннями[243]. Укладена з цього приводу угода фіксує на вказаній річці вище Залузького ставу належний Михайлові двір під назвою Комарівка[244].

На час складання Михайлом Івановичем у 1580 р. тестаменту в його володіння входили такі маєтки: Вортольський у складі двору Вортоль, що залишався в доживотті матері, частини містечка Левково, яке називалося тепер Докудово, двору Довжанського, двірців Яворівка й Станково та сіл Перковичі, Замосточе, Закачин, Красна Воля, Бурвин, Корчівка, Узка, Довга Воля, Чавика; Мінковський, суміжний із Вортольським, у складі двору Мінков і сіл Віторож, Квасівка, Стрижівка, Данівка, Лещанка; Козерадський у складі двох частин двору й сіл Козеради, Закалинки, Переділ, Янівка, Олька, Клешна, Комирна (третина цих поселень за поділом 1578 р. відійшла братові Степану); третина Прогалинського, придбана самим Михайлом, у складі відповідних частин у селах Прогалини, Комарівка й Завадівка; двір у Бересті на передмісті Піски з двома сіножатями; дві частини Шумського маєтку в Кременецькому повіті на Волині[245].

Село Теремне й присілок Токарі, які Олександра-Мотруна Боговитинівна дістала від братів замість посагу, разом із чоловіком вона заставила в сумі 350 злотих берестейському зем'янинові Криштофу Туровському. Згодом Михайло переніс належну сестрі суму на підляські маєтки

---

[240] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 6, арк. 17—22 зв.

[241] Там само.

[242] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 198.V.3, I, арк. 6—12 зв.

[243] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 7, арк. 87 зв.—88 зв.

[244] Там само.

[245] Акты АК в Вильне.— Т. 2.— С. 208—216.

Вортоль і Докудово й отримав право викупу отчини на Волині[246], та оскільки своєчасно ним не скористався, сума викупу зросла до 450 злотих. Тим часом десь у середині 1580-х рр. він продав свої волинські маєтки луцькому старості князю Олександрові Пронському, у зв'язку з чим окремим листом, датованим 2 лютого 1587 р., надав йому право викупити обидва поселення[247]

1600 р. Ян Михайлович Боговитин-Козерадський, не маючи чим платити батькові борги, продав успадковані після нього Віторозький, Вортольський і Докудовський маєтки в Берестейському воєводстві в складі поселень Віторож, Стежівка й Данівка та спустілих сіл Квасівка, Лещанка, Пешца, Мислятин і Боровики, села Вортоль із двором і частини в містечку Вортоль та пущі маєтку Докудов за 30 000 злотих канцлерові Великого князівства Литовського Леону Сапєзі[248]. Доля решти володінь Михайла Івановича на Берестейщині невідома.

Частину спадщини Івана Богушовича Боговитина, що потрапила до рук князя Пронського, придбав Вацлав Боговитин-Шумбарський, а в 1591 р. за 15 000 злотих її перекупила вдова Степана Боговитина-Шумського Настасія Сенютянка[249].

Володіння Степана Боговитина успадкували сини, та оскільки вони не залишили нащадків, права на маєтки перейшли донькам, що створило між ними гострі суперечки. На початку серпня 1601 р. Кременецький земський суд розглядав п'ять позовів Боговитинівен із взаємними звинуваченнями в захопленні спадщини матері й братів[250]. Справа дійшла до трибуналу. 1 серпня 1603 р. за його вироком сестри з'їхалися до Шумська й поділили родові володіння. Маруша Малинська взяла містечко Шумсько із селом Круголець, Настасія Вільгорська дістала села Васьківці й Теремне та селище Токарі з двором у другому з поселень з доплатою від сестер п'яти тисяч злотих, Катерині Шашкевичевій перепали села Боложівка, Янівка й Степанівка, а село Літовищі сестри домовилися спільними зусиллями визволити з багаторічної застави й поділити[251].

У 1616 р. Настасія Вільгорська продала свою отчину в Кременецькому повіті за 14 350 злотих Адамові Човганському з умовою, що належну їй третину села Літовищі, яка перебувала в заставі в сестри Маруші, він викупить сам[252], але в 1617 р. село Васьківці й третину Літовищ Маруша Єло-Малинська відкупила[253], а Теремне й Токарі так і залишились у чужих руках. Після смерти Маруші належну їй частину володінь роду Боговитиновичів успадкував єдиний син Данило. Частка Катерини Шашкевичевої, єдиний син якої Адам Шашкевич загинув у Криму в татарському полоні[254], після її смерти залишилася племіннику Данилові Єло-Малинському та сестрі Настасії. 1 липня 1639 р. Настасія Боговитинівна,

---

[246] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 7136, арк. 36—37.
[247] Там само.— Арк. 32—32 зв.
[248] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 8074.
[249] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 57—59.
[250] Там само.— Кн. 12, арк. 114—122 зв.
[251] Там само.— Кн. 13, арк. 775—779; кн. 14, арк. 41—43 зв.
[252] Там само.— Кн. 24, арк. 529 зв.—532 зв.
[253] Там само.— Кн. 29, арк. 116 зв.—119 зв.
[254] Там само.— Кн. 43, арк. 328 зв.

по чоловікові тепер Ярмолинська, записала свою половину спадщини сестри в складі села Степанівка, половини сіл Боложівка Велика й Боложівка Мала та частини села Літовищі дочці від першого шлюбу Марині, заміжній за Станіславом Жебридовським[255].

Лінія Лева Боговитиновича

Лев Боговитинович частину життя провів при дворі великого литовського князя, оскільки в 1481—1490 й 1502—1503 рр. джерела подають його з титулом писаря[256], а в 1496, 1501 й 1505 рр.— чашника[257]. Крім придворних чинів, у 1486—1497 рр. він обіймав уряд берестейського ключника[258], у 1502 р. деякий час виконував обов'язки кременецького намісника[259]. Остання згадка про Лева, де він фігурує вже без жодного титулу, датується 1517 р.[260]

Рід продовжили Богдан, Боговитин та Іван Львовичі. Перший із них потрапляє у поле нашого зору в 1520 р. у зв'язку з продажем успадкованого після батька села[261], а під час складання „попису" 1528 р., очевидно, його вже не було серед живих, оскільки в цей документ не потрапив. Після смерти Богдана його дружина, яку звали Мариною, вийшла за підляського лісничого Патея Тишковича, а діти й спадщина кільканадцять літ перебували під опікою двоюрідного брата Івана Богушовича Боговитиновича[262].

У шлюбі з Мариною Богдан Львович мав двох дочок. Старша з них — Богдана — близько 1539 р. вийшла заміж за князя Івана Федоровича Масальського[263], що мав прізвисько Мунча. До середини 1550-х рр. вона померла, бо в 1556 р. дружиною Мунчі була вже якась Олена Матвіївна[264]. Молодша з Боговитинівен, невідома на ім'я, згадується лише раз у 1539 р. поряд зі старшою сестрою[265].

Про Боговитина Львовича є відомості під 1525—1526 рр. у зв'язку з переходом його маєтків до двоюрідного брата Івана Богушовича[266]. Іван Львович уперше з'являється 1525 р. в угоді з братом Богданом щодо отчини[267], а остання прижиттєва згадка про нього датується 1539 р.[268] Про сім'ї Боговитина й Івана джерела не дають відомостей.

---

[255] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 45, арк. 11—13.

[256] AS.— T. 1.— S. 80, 112, 139, 152; AS.— T. 3.— S. 20; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 259.

[257] AS.— T. 1.— S. 145; Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 68.— № 439; Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie...— S. 20.

[259] AS.— T. 1.— S. 112, 139, 145; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze...— S. 256.

[259] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 2.— С. 100—101; AS.— T. 1.— S. 151—152.

[260] Литовская Метрика.— Санкт-Петербург, 1903.— Т. 1.— Стб. 444.

[261] AS.— T. 3.— S. 198—199; пор.: Там само.— S. 209—210.

[262] ЦДІА України у Києві, КМФ 33, оп. 1, позит. № 125, арк. 1—1 зв., 2 зв.—3.

[263] Там само.— Арк. 2 зв.

[264] Бершадский С. А. Документы и регесты к истории литовских евреев.— Санкт-Петербург, 1882.— Т. 2: 1550—1569.— С. 176.

[265] ЦДІА України у Києві, КМФ 33, оп. 1, позит. № 125, арк. 2 зв.

[266] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 296.— № 487; С. 306.— № 593.

[267] Там само.— С. 295.— № 474.

[268] ЦДІА України у Києві, КМФ 33, оп. 1, позит. № 125, арк. 1—1 зв.

З володінь нащадків Лева Боговитиновича видно, що під час поділу з братами отчини йому перепали маєтки Онишківці, Сураж і Валева на Волині, Неплі на Підляшші та Душево під Новгородком. Розширюючи свої володіння, у кременецького повітника Олехна Болбасовича в 1486 р. він придбав прилеглі до його частки села Ходаки й Тетерівку[269]. У Луцькому повіті Левові належали село Берестечко й фільварок у самому Луцьку на Гнідаві, а в Перемишльському — село Ляшки, але в 1508 р. він обміняв ці маєтки зем'янину Івашкові Сенковичу Русину на село Сомин у Володимирському повіті, подвір'я у Володимирському замку та фільварок Хмельник на передмісті Володимира[270].

У Брацлавському повіті в 1497 р. Левко вислужив у великого литовського князя села Щурівці й Фоминці[271], у Берестейському в 1501 р. дістав село Вортоль[272], а в 1503 р.— привілей на будівництво замку в цьому маєтку на старому городищі Острів, осадження на магдебурзькому праві містечка Левково й право засипати на р. Желеві до берега княжого маєтку Ломази став[273]. Крім цього, на Берестейщині йому належав під Радованичами двірець Круцовський, замість якого в 1502 р. великий литовський князь надав жеребій Теляковський[274]. У боярина віленського повіту Петра Михайловича Левко придбав якийсь маєток у Рудомінській волості[275].

Сини Лева Боговитиновича не змогли зберегти отчину. Село Сомин разом із подвір'ям та фільварком у Володимирі в 1520 р. Богдан Львович відступив за 450 кіп грошів князю Василеві Санґушковичу-Ковельському[276]. Душево, Завиєне, Велешин і двох підданих у Греску в 1525 р. Іван Львович продав за 1 000 кіп литовських грошів Івану Богушовичу Боговитиновичу[277]. Вортоль, що перепав на частку Боговитина Львовича, як довідуємося з підтвердження 1526 р., останній записав Іванові Богушовичу Боговитиновичу[278], а якусь землю — братові Богдану[279].

З надбань дітей Лева відомий тільки маєток Корощино, придбаний Богданом у крайчого Григорія Остиковича й у 1525 р. підтверджений великим литовським князем[280].

Спадщина Богдана Львовича залишилася дочці Богдані. За актами ревізій 1545 й 1552 рр., князь Мунча, її чоловік, повинен був із сіл Оношківці, Турівка, Сураж і Валева підтримувати в належному стані городню Кременецького замку[281]. За дільчим листом дітей Боговитинівни 1571 р.,

---

[269] AS.— T. 3.— S. 20; пор.: ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 41, арк. 119—119 зв.

[270] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 4782-b. Пор.: AS.— T. 3.— S. 198—199, 209—210.

[271] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 1.— С. 142. У 1545 р. селищем Щурівці володів місцевий зем'янин Щуровський (див.: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 126).

[272] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 2.— С. 77—78.

[273] AS.— T. 1.— S. 151—152.

[274] Акты ЛМ.— Т. 1, вып. 2.— С. 100—101.

[275] Литовская Метрика.— Т. 1.— Стб. 1162.

[276] AS.— T. 3.— S. 198—199; пор.: Там само.— S. 209—210.

[277] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 7530.

[278] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 306.— № 593.

[279] Там само.— С. 296.— № 487.

[280] Там само.

[281] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 2.— С. 24; Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 94.

на території її спадщини на півдні Волині були містечко Зеньки та села Оношківці, Сураж, Турівка, Валево, Бриків, Баймаки, Тетерівка, Попівці, Ходаки (тут був замочок) і Зеньки, а на Підляшші — двір Неплі й двірець Сомовичі[282].

Лінія Петра Боговитиновича

Петро Боговитинович уперше потрапляє в поле зору дослідників як свідок одного з актів, датованого в Кременці в 1490 р.[283], у 1504 р. присутній на розгляді луцьким старостою справи[284], а далі про нього у джерелах немає відомостей. У переліку членів родини, внесеному сином до пом'яника Києво-Печерського монастиря, поряд з іменем Петра вписане ім'я Євдокія[285], що належало, очевидно, його дружині.

Започатковану Петром гілку роду продовжив єдиний син. У прижиттєвих джерелах він фіґурує під іменем Боговитин Петрович Шумбарський, але з патроніма синів, зафіксованого в переказі їхнього дільчого листа, відомо, що мав ще ім'я Яків[286]. Уперше цей із представників роду постає перед нами 1521 р. в Городні як свідок одного з актів[287] За гербівником А. Бонецького, уже в 1528 р. він був кременецьким городничим, войським і мостовничим[288], а за актовими джерелами, у серпні 1529 р. не посідав ще жодного уряду[289], у листопаді 1530 р. значиться господарським дворянином[290], у квітні 1532 р.— знову без титулу[291], у жовтні 1532 р. був уже одним із суддів Кременецького повіту[292], у травні 1533 р. фіґурує в списку свідків як кременецький суддя, городничий і мостовничий[293], у березні 1534 р.— городничий, войський і суддя[294], а в липні — ще й мостовничий[295], у записі зятеві в листопаді 1538 р.[296] та в останній прижиттєвій згадці, датованій 1540 р., знову без титулів[297].

Дружиною Боговитина Петровича була Зофія Андріївна Лозка[298], дочка підляського лісничого, а потім берестейського войського[299]. Після

---

[282] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 4, арк. 84 зв.—87 зв.; див. також: Собчук В. З історії землеволодінь шляхетських родів із княжими титулами у Південній Волині XV — першої половини XVII століть // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. CCIL.— С. 351.

[283] AS.— T. 1.— S. 112.

[284] Там само.— S. 150.

[285] Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры...— С. 66.

[288] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 25, арк. 22—22 зв.

[287] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6448, арк. 6.

[288] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 1.— S. 362.

[289] AS.— T. 3.— S. 351.

[290] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 410.I.4, арк. 38.

[291] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 4789.

[292] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6321, арк. 6.

[295] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 4790.

[294] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 140.I.2, арк. 48—48 зв.

[295] Там само.— Ф. 103 (Князі Сапєги), оп. 1, спр. 6446, арк. 6 зв.

[295] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 4787.

[297] Stecki T. J. Wołyń...— Seria 2.— S. 447—449.

[298] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 450.

[299] AS.— T. 3.— S. 128, 142, 352.

смерти першого чоловіка вона вийшла заміж за князя Василя Михайловича Санґушковича-Ковельського, у ролі дружини якого фіґурує вже в лютому 1542 р.[300], тому інколи трапляється у джерелах під іменем княгині Ковельської. Останню прижиттєву згадку про неї знаходимо в переписі Литовського війська 1565 р., за яким виставляла зі своїх володінь на земську службу 20 вершників[301].

У шлюбі з Лозчанкою Боговитин Петрович мав синів Михайла й Павла, другий з яких відомий також під іменем Памфіло, та дочок Федору, Зофію і Раїну.

Перша з Боговитинівен у листопаді 1538 р. вийшла заміж за володимирського повітника Яна Богдановича Загорівського, котрий як посаг дістав за нею в сумі 300 кіп грошів села Кокорів і Денятин, які тесть тимчасово тримав у волості Кременецького замку[302], у грудні 1549 р. була вже вдовою[303], а востаннє згадується у 1577 р.[304] Друга стала дружиною Петра Михайловича Семашковича, кременецького старости королеви Бони 1550-х рр., 1560 р. овдовіла[305], 30 січня 1576 р. склала в селі Добрятин, маєтку покійного чоловіка в Луцькому повіті, де доживала за його листом віку, тестамент, а 2 лютого того самого року була вже покійна[306]. Третя в 1561—1563 рр. була за Юрієм Матейовичем Юндилом, що походив із відомого литовського шляхетського роду, і разом з ним тимчасово тримала материні маєтки в Кременецькому повіті[307].

Михайло Боговитинович потрапляє в поле нашого зору в червні 1543 р.[308]; остання прижиттєва згадка про нього датується травнем 1563 р.[309], а в жовтні того ж року в маєтку вже господарювала його вдова Ганна Олехнівна Борзобогата[310], що походила з родини луцьких повітників. У шлюбі з нею було двоє дітей, кожне з яких фіґурує під двома іменами.

Дочка в записі матері 1575 р. значиться як Єва[311], а в скарзі брата 1584 р. постає під іменем Ганна[312]. В обох цих згадках вона є дружиною Бартоша Лаща. Після смерти першого чоловіка, у шлюбі з яким були дочки Зофія і Катерина, Ганна вийшла за шляхтича Станіслава Тимінського, а в квітні 1596 р. брат уже квитував другого чоловіка за її дітей і спадщину, переданих йому в опіку[313].

---

[300] AS.— T. 4.— S. 306.

[301] Литовская Метрика.— Отд. 1, ч. 3.— Стб. 241.

[302] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 4787.

[303] AS / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radzimińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka.— Lwów, 1910.— T. 6: 1549—1577 (Dyplomataryusz gałęzi Niesuchojeżskiej.— T. 1).— S. 4.

[304] РГАДА, ф. 389, оп. 1, кн. 216, л. 112—112 об.

[305] Собчук В. Д. Крем'янецька волость...— С. 386, прим. 33.

[306] Kamieński A. Kariera rodu Siemaszków w XV—XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica.— Poznań, 1989.— T. 3.— S. 187.

[307] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 8, арк. 28; ф. 25, оп. 1, кн. 5, арк. 241—243.

[308] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 1, арк. 7 зв.

[309] Там само.— Кн. 9, арк. 128 зв.—129 зв.

[310] Там само.— Кн. 9, арк. 124—124 зв.; кн. 14, арк. 102 зв.

[311] Там само.— Кн. 18, арк. 49—49 зв.

[312] Там само.— Кн. 23, арк. 140—142 зв.

[313] Там само.— Кн. 13, арк. 358—359 зв.

Син у материному листі 1575 р. сестрі, на час спорядження якого був ще неповнолітнім, іменується і Михайлом, і Миколаєм[314]. Ту саму подвійність бачимо також у його скарзі 1584 р. на сестру[315]. Джерела пізнішого часу подають цього з Боговитинів лише Миколаєм.

У шлюб Миколай Михайлович уступав три рази. Першою його дружиною була дочка луцького войського Михайла Павловича Єва[316]. У 1584 р. вона дістає від нього, можливо, у зв'язку з одруженням, запис на маєтки[317]. 1594 р. віновний лист видавався вже Ганні Ближинській[318]. Третьою дружиною була якась Маруша Єрцовна, від якої брати Єви Павлович добивалися згодом визнання деяких записів[319].

З тестаменту, складеного Миколаєм Михайловичем 31 жовтня 1600 р. у селі Болотківці, відомо, що від шлюбу з Євою були дочки Маруша й Раїна, а з Ганною Ближинською — дочка Олександра. На випадок смерти Миколай заповідав поховати його в церкві села Загайці поряд із першою дружиною, а дітей з обох шлюбів разом із маєтками віддати під опіку її братів[320].

Восени 1600 р., маючи намір розлучитися з другою дружиною, Миколай позвав її в Луцьк до владики на суд, а там увірвався зі своїми людьми в дім міщанина, де його тесть Ян Ближинський зупинився з дочкою на ніч, убив його, як оповідав потім син покійного Юрій, з рушниці „**и забитое тѣло самъ рукою своею палашомъ сюкъ**". У помсту за смерть батька 2 серпня 1601 р. Олександр Ближинський напав із групою поміч-ників при в'їзді в Кременець на Миколая, що їхав у своїх справах до суду, і вбив його[321]. Це набуло великого розголосу й на вимогу волинської шляхти, яка добивалася розгляду цієї справи на найвищому рівні, зокрема, в березні 1607 й листопаді 1608 рр. включала відповідну вимогу в інструкцію Луцького сеймику[322], 1609 р. розглядалося у Варшаві на вальному сеймі[323].

Старша з Боговитинівен — Маруша — у січні 1605 р. була вже за шляхтичем із Луцького повіту Михайлом Хрінницьким[324]. Середня — Раїна — у листопаді 1606 р. фігурує як дружина кременецького повітника Костянтина Ярмолинського[325]. Молодша — Олександра — згодом вийшла за Миколая Брудзієвського, разом з яким у 1623 р. продає свою третину отчини сестрі Раїні[326].

Раїна Ярмолинська на початку 1627 р. була вже вдовою[327]. У 1644 р. вона приїздила ще до Добрятина, щоб у зв'язку з хворобою зятя —

---

[314] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 18, арк. 49—49 зв.
[315] Там само.— Кн. 23, арк. 138 зв.—140.
[316] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 111—113.
[317] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 23, арк. 255—257 зв.
[318] Там само.— Ф. 22, оп. 1, кн. 9, арк. 491—492.
[319] Там само.— Кн. 13, арк. 287—287 зв.
[320] Там само.— Арк. 111—113.
[321] Там само.— Кн. 24, арк. 55—62 зв., 394—399.
[322] Архив ЮЗР.— К., 1861.— Ч. 2: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России.— Т. 1.— С. 80, 100.
[323] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 24, арк. 55—62 зв.
[324] Там само.— Кн. 14, арк. 639 зв.—641 зв.
[325] Там само.— Арк. 636—637 зв.
[326] Там само.— Кн. 34, арк. 51—54 зв.
[327] Там само.— Кн. 36, арк. 92 зв.—93.

князя Юрія з Козельська Пузини — забрати „на едукацию свою" внучку Катерину, „а потом в продком часе с того света [...] зошъла"[328]. Коли 27 червня 1646 р. дочки Раїни черниці Серафина й Афтаназія вносили в Луцьку ґродську книгу запис про відмову їх на користь брата від спадщини матері, її вже не було серед живих[329]. Раїна Ярмолинська відома як фундаторка православного чоловічого монастиря св. Івана Милостивого, заснованого нею в 1636 р. в селі Загайці, що було її резиденцією[330].

Молодший із синів Боговитина Петровича в 1544 р. фігурує поряд із братом в угоді з князем Матвієм Четвертенським про межі між маєтками під іменем Памфіло[331], а в декількох актах 1550—1555 рр. іменується Павлом[332]. У травні 1562 р. його колишня дружина Зофія з Конарських була вже вдовою[333]. Згодом вона вийшла за шляхтича з Буського повіту Руського воєводства Корони Польської Станіслава Лаща-Стремілецького й жила з ним у маєтку першого чоловіка[334]. Присутність Лаща в Шумбарі простежується з часу появи його восени 1567 р. на земській службі на чолі загону з чотирьох вершників, виставленого „з ыменен женных в повете Кременицком"[335]. У 1570 р. він платить із маєтку податок[338] і на цій основі в гербівнику А. Бонецького й А. Рейського помилково віднесений до зем'ян Кременецького повіту[337].

Спадкоємцями Павла Боговитиновича були сини Ян і Василь. Починаючи з 1580-х рр., молодший із них іменується Вацлавом[338]. У 1571 р. обидва брати були ще неповнолітніми[339]. В останній прижиттєвій згадці, датованій листопадом 1589 р., Ян виступає як ротмістр Берестейського воєводства[340].

Після Яна Павловича залишилися син Ян і дочка Диянна. У серпні 1601 р. вони ще неповнолітні, унаслідок чого суд відкладає розгляд справи, в якій їм відводилася роль відповідачів[341]. Дружиною Яна Яновича була Олександра Іваницька, вдова кременецького війта Яна Новоселецького, разом з якою в лютому 1616 р. він має справу з кременецькими францисканцями за несплату грошей, записаних першим чоловіком на

---

[328] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 48, арк. 126—127 зв.

[329] Там само.— Арк. 51-в—51-д зв.

[330] Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.— К., 1859.— Т. 4.— Отд. 1.— С. 63—86.

[331] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 425—427 зв.

[332] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 2, арк. 2, 29 зв., 30 зв.—31; кн. 3, арк. 7, 16 зв.—17; кн. 8, арк. 8; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), оп. 3, спр. 2110; ф. 103 (Князі Сапеги), оп. 1, спр. 6503, арк. 40.

[333] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 16 зв.—17.

[334] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 227.V.3, арк. 14—16.

[335] Литовская Метрика.— Отд. 1, ч. 3.— Стб. 1252.

[336] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 27.

[337] Boniecki A., Reiski A. Herbarz Polski.— Warszawa, 1912.— T. 15.— S. 218—219.

[338] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 223.V.3, арк. 28—29.

[339] Там само.— Спр. 227.V.3, арк. 14—16.

[340] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków...— T. 2, cz. 2: Gałąź Niesuchojeżska (Dokończenie).— S. 169.

[341] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 278 зв.—280.

будівництво монастиря[342]. У 1619 р. Олександра з Івані була вже вдовою і разом із сестрою покійного чоловіка Дияною Янівною, на той час дружиною волинського чашника Лаврентія Древинського, активного учасника боротьби за права православних у Речі Посполитій, позивалася за сплату боргів Яна Яновича[348]. Про дітей останнього у джерелах відомостей немає.

Дияна Янівна в 1621 р. судилася з родичами за право викупу спадщини діда, і на цьому прижиттєві звістки про неї обриваються, а в 1630 р. була вже покійною[344].

Вацлав Павлович деякий час обіймав уряд волинського хорунжого[345]. Дружиною його була княжна Зофія Михайлівна Чарторийська. 1600 р. вона вже вдова[346]. Останнім прижиттєвим свідченням про Зофію Михайлівну є лист, виданий нею в лютому 1602 р. в містечку Рохманів, де, ймовірно, жила, про заставу одного з дворищ[347]. Дітей у Вацлава Боговитина не було.

Судячи з володінь нащадків, під час поділу між синами Боговитина маєтків, указаних у згадуваному нами підтвердженні 1513 р., Петро Боговитинович дістав села Кордишів, Горбівці й Загайці. У Казимира Ягайловича він вислужив у Кузьминській волості село Росолівці[348], а в кременецьких повітників Тур'янських-Синковичів по сусідству з отчиною взяв у 12 копах грошів село Турію, правда, у 1496 р. відступив свої права на останнє з поселень синові брата Богданові Богушовичу[349].

Усю спадщину Петра Боговитиновича дістав син Боговитин. Село Росолівці, що лежало на р. Случі на великій відстані від основного масиву володінь, у 1523 р. він продав за 50 кіп грошів князю Костянтинові Острозькому[350], зате по сусідству з отчиною випросив у Сигізмунда I село Жолобки[351], а крім того, 1524 р. дістав привілей на осадження в селі Шумбар містечка[352]. За результатами „попису" 1528 р., з його володінь на потреби земської оборони належало виставляти 21 вершника — 7 із підляських та 14 із волинських маєтків[353].

Зофія Лозчанка після виходу за князя Василя Сангушковича-Ковельського теж почала набувати нерухомість. Зокрема, у Станіслава Фальчевського, котрий, залишаючи уряд кременецького старости, розпродував набуті в повіті маєтки, вона купила село Обич[354], а в зем'ян Ширинд-Олибіських — село Олибіси із селищем Шопинці[355]. У 1563 р.

---

[343] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 23, арк. 165—166 зв.

[343] Там само.— Кн. 28, арк. 32—36.

[344] Там само.— Кн. 37, арк. 138—139 зв.

[343] Там само.— Кн. 8, арк. 304, 405.

[346] Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...— S. 28.

[347] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 13, арк. 21 зв.—23.

[343] Архив ЮЗР.— Ч. 7.— К., 1886.— Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России.— С. 65—66; AS.— T. 3.— S. 253—254.

[349] AS.— T. 1.— S. 144—145.

[350] Архив ЮЗР.— Ч. 7, т. 1.— С. 65—66; AS.— T. 3.— S. 253—254.

[351] Rewizya zamków ziemi wołyńskiej...— S. 104.

[350] Описание документов и бумаг МАМЮ.— Кн. 21.— С. 290.— № 412.

[350] Литовская Метрика.— Отд. 1, ч. 3.— Стб. 183; AS.— T. 3.— S. 322.

[354] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 425 зв.

[350] У 1552 р. села Олибіси й Шопинці належали ще Ширинд-Олибіським (Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 4, арк. 2 зв.).

вказані поселення перебували в користуванні її дочки Раїни, але пізніше княгиня Ковельська продала їх князеві Миколаю Збаразькому[356].

Маєтки Боговитина Петровича поділили сини Михайло й Павло. Перераховуючи в борговому листі Степанові Боговитину-Шумському, датованому лютим 1563 р., свої володіння в Кременецькому повіті, які контрагент міг забрати в разі несплати боргу, перший із них називає частину містечка Шумбар, села Горбівці й Загайці, слобідку Радошівка та якийсь двірець, відзначаючи, що дістав їх унаслідок поділу з братом[357] Приблизно за рік до появи цього акту, у квітні 1562 р. відзначене в ньому поселення Радошівка згадується як село, що тільки-но почало осідати[358]. У 1569 р. часткою Михайла Боговитиновича, на той час уже покійного, був двірець Варшавка[360], очевидно, тотожний безіменному двірцеві 1563 р.

Син Михайла Боговитиновича Михайло-Миколай формально успадкував отчину ще в 1563 р., одразу після смерти батька, та оскільки спочатку вона перебувала в руках матері, потім кільканадцять літ — у заставі в Мартина Лаща-Стремілецького, то вступ його у володіння батьківськими маєтками відбувся аж у 1584 р.[360] Остаточний поділ спадщини Боговитина Петровича, проведений синами Михайла й Павла в 1585 р., на Волині закріпив за Миколаєм половини міста Шумбар і сіл Мізуринці, Горбівці, Новий Став, Кордишів і Жолобки та села Загайці й Темногайці повністю[361], а в Козерадському маєтку на Берестейщині, де було 5 сіл (Козеради, Виховичі, Воля, Комарно й Закалинки), в яких сумарно нараховувалося 50 осілих і 22,5 неосілих волок, половину цих волок[362]. Половину села Жолобки в січні 1600 р. Миколай Боговитин-Шумбарський продав за 5 000 злотих Вацлаву та Маруші Межинським[363].

Після смерти Миколая його родичі Адам, Андрій і Павло Боговитини з Козерад усупереч заповітові забрали дочок і маєтки — замочок Новий Двір та села Горбівці (з двором), Мізуринці, Загайці й Темногайці — під свою опіку, та брати першої дружини Павловичі, „**зобравши войско немалое людей служебныхъ, выбранцов и гандуков килкосотъ чоловека, такъ конныхъ, яко и пешихъ**", відібрали[364].

На початку 1605 р. старша з дочок — Маруша Миколаївна — записала свою третину батькової спадщини в Шумбарі, замочку Новий Двір та селах Загайці, Темногайці, Горбівці й Мізуринці на вічність своєму чоловікові Михайлові Хрінницькому[365]. У 1608 р. останній придбав також частину спадщини Боговитина Петровича в складі половини містечка

---

[356] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 2, арк. 24.

[357] Там само.— Ф. 21, оп. 1, кн. 9, арк. 86—87 зв.

[358] Там само.— Арк. 13.

[359] Там само.— Кн. 14, арк. 91 зв. У 1555 р. у Варшавці проживав (очевидно, тимчасово) Михайло Богушович Несвіцький (Там само.— Кн. 7, арк. 11 зв.).

[360] Там само.— Кн. 23, арк. 138 зв.—140, 161—162.

[361] Там само.— Кн. 25, арк. 22—22 зв.

[362] Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией (далі — Акты ВАК).— Вильна, 1887.— Т. 14: Инвентари имений XVI-го столетия.— С. 336—338.

[363] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 259—262 зв.

[364] Там само.— Кн. 13, арк. 245—249.

[365] Там само.— Кн. 14, арк. 639 зв.—641 зв.

Шумбар і сіл Горбівці та Новостав, що належала спадкоємцям Павла Боговитиновича[366], але в 1620 р. відступив усі свої надбання в родових володіннях Боговитинів сестрі дружини Раїні та її чоловікові[367]. У 1623 р. Раїна й Костянтин Ярмолинські за 15 тисяч злотих придбали також і ту третину отчини, що перепала наймолодшій із Боговитинівен — Олександрі Брудзієвській. У виданому нею листі поряд із відомими нам поселеннями з'являється нове село Мелехи[368]. Внаслідок цього Раїна Ярмолинська зібрала майже всі землі Боговитина Петровича на Волині. Будучи вже вдовою, у 1632 р. вона купила в Олександра Григоровича Деницка-Матвіївського по сусідству зі своєю отчиною села Матвіївці, Волицю, Гридківці й Піщатинці[369]. Крім цього, в її руках деякий час перебувала ще й спадщина чоловіка — села Семенів, Данилівка, Турівка й частково Кошелівка.

Спадщина Павла Боговитиновича у Кременецькому повіті на час поборового реєстру 1583 р., за яким тут нараховувалося 133 сім'ї підданих, залишалася ще в руках Станіслава Лаща[370]. За згаданим вище поділом 1585 р., на Волині Павлові сини Ян і Вацлав закріпили за собою половини міста Шумбар і сіл Мізуринці, Горбівці, Новий Став, Кордишів і Жолобки та села Биківці й Потуторів повністю[371], а в Козерадському маєтку на Берестейщині — половину волок у вказаних вище п'яти селах[372]. У 1587 р. за 10 000 злотих брати купили у Валентія Вкринського двір і село Обич[373]. З листа про плату за оренду, виданого продавцеві кількома днями раніше, випливає, що їм належало вже також містечко Рохманів із замочком, що було раніше власністю того самого Вкринського[374].

У 1608 р. син старшого з братів Ян Янович Боговитин-Шумбарський продав успадковані після батька в Кременецькому повіті маєтки — половину містечка Шумбар із половиною замкового городища, половину села Горбівці з Раківським ставом та половину села Новостав — за 12 000 злотих Михайлові Хрінницькому, правда, з умовою викупу їх із застави, оскільки батько завів їх у сумі 2 000 кіп грошів 600 злотих князю

---

[366] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 16, арк. 23—24б зв.

[367] Там само.— Кн. 37, арк. 35—35 зв., 43-а. Текст листа зберігся фрагментарно і при реставрації книги опинився розірваним на частини. З фрагментів зрозуміло, що йдеться про продаж маєтків, але назви поселень немає. У 1633 р. Раїна разом із синами позивала дочок М. Хрінницького за те, що їхній батько під час продажу їй маєтку зобов'язався боронити його від усяких процесів, та коли в 1630 р. Л. Древинський зі своїми дітьми завдав клопоту, вони не хотіли її захищати. Звідси випливає, що М. Хрінницький продав Раїні й ту частину, яку придбав у Яна Яновича Боговитина, брата Диянни з Боговитинів Древинської.

[368] Там само.— Кн. 34, арк. 51—54 зв.

[369] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 71.II.3, с. 29. Ці поселення перебували в руках Раїни Ярмолинської вже в 1629 р. (див.: Баранович О. І. Залюднення України...— С. 107), але, очевидно, лише в користуванні. Переконання О. Барановича щодо права власности на них базується на джерелі, на два десятиліття пізнішому.

[370] Wykazy geograficzno-statystyczne...— S. 140.

[371] ЦДІА України у Києві, ф. 21, оп. 1, кн. 25, арк. 22—22 зв.

[372] Акты ВАК.— Т. 14.— С. 336—338.

[373] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 91 (Родинно-маєтковий архів Радзимінських), оп. 1, спр. 112.V.2, арк. 3.

[374] Там само.— Арк. 5—7.

Янушу Збаразькому[375]. Через три тижні возний уже ув'язав нового власника в набуті володіння[376]. Містечко Шумбар і села Горбівці та Новий Став за декретом Стефана Баторія забрано в Яна Боговитина й передано Янушеві Збаразькому на час до сплати 5 000 злотих, а крім того, село Новостав Ян і Вацлав заставили у 800 злотих королівському коморнику Станіславу Хлопіцькому, котрий відав своє право на Януша Збаразького, та восени 1609 р. Михайло Хрінницький домігся у князя Юрія Збаразького згоди взяти гроші й віддати маєтки[377] Пізніше ця частина володінь Боговитиновичів потрапила, як уже відзначалося, до Раїни Ярмолинської. У 1621 р. Янова сестра Диянна пробувала довести своє право на викуп отчини; у 1630 р., уже після її смерти, пані Ярмолинську позивав із цього приводу чоловік Диянни Лаврентій Древинський, та — безрезультатно[378].

Підляський маєток у складі частин у селах Козеради, Коморов і Закалинки у 1610 р. Ян Янович продав Войцеху Собеському[379].

Вацлав Павлович окремо від брата уже, мабуть, після поділу з ним, придбав у князя Пронського частину спадщини Івана Богушовича Боговитина, але 16 травня 1591 р. продав її за 15 000 злотих Настасії Сенютянці з Ляховець, удові Стефана Боговитина-Шумського[380]. У Новгородському воєводстві восени 1595 р. за 20 000 кіп грошів він купив також у своїх швагрів князів Юрія і Михайла Михайловичів Чарторийських маєток Столовичі — двір і містечко Столовичі із селами Колонець, Запольє, Завеже, Коровляни, Цюкантовичі та „**з бояры, шлахтою, слугами панъцерными и путными, з селы и зо всими кгрунътами тыхъ бояръ**"[381].

На початку 1596 р. Вацлав Боговитин-Шумбарський видав у Луцьку лист про те, що позичив у своєї дружини княжни Зофії Михайлівни Чарторийської 40 000 злотих і записав цю суму на всіх своїх рухомих і лежачих маєтках, а саме: Рохманівському маєтку — місті Рохманів і селах Обич, Волиця (?), Жолобки, Олибіси, Кордишів і Новий Став та містечку Шумбар і селах Горбівці, Биківці, Потуторів, Валева, Бриків, Баймаки, в які вона повинна була в'їхати після смерти чоловіка й тримати аж до повної сплати родичами боргу[382]. Останні три поселення цього переліку, що входили, як уже відзначено, у володіння нащадків Лева Боговитиновича, могли перебувати в руках Вацлава Боговитина лише тимчасово[383].

---

[375] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 16, арк. 23—24-б зв.
[376] Там само.— Арк. 147 зв.
[377] Там само.— Кн. 17, арк. 312—313.
[378] Там само.— Кн. 37, арк. 138—139 зв.
[379] Boniecki A. Herbarz Polski.— T. 1.— S. 363.
[380] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 8, арк. 57—59.
[381] AGAD w Warszawie, zbiór pergaminów, N 8035.
[382] Stecki T. J. Wołyń...— Seria 2.— S. 452—454.
[383] Княжна Ганна з Масальських, внучка Богдана Львовича Боговитиновича, записала ці села, що становили її материзну, своєму чоловікові Касперу Клодинському, а останній у 1594 р. продав їх кременецькому гродському писарю Г. Дедеркалові (ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 12, арк. 88 зв.—93). У 1629 р. поселення перебували в руках О. Ушака-Куликівського та О. Туржанського (див.: Баранович О. І. Залюднення України...— С. 108, 112), що доводилися Г. Дедеркалові зятями.

Після смерти Зофії Михайлівни маєтки Боговитинів перейшли до її брата Юрія, а останній 15 грудня 1605 р. передав свої права на них овруцькому старості князю Михайлові Вишневецькому та його дружині Регіні Могилянці. У виданому з цього приводу листі перераховуються місто і замок Рохманів, половина містечка Шумбар, села Кордишів, Биківці, Олибіси, Сошища, Новий став, Жолобки й половина села Горбівці, а щодо інших відзначено, що вказані у записі Вацлава дружині[384]. На початку 1616 р. Ян Янович позивав княгиню Раїну Могилянку та її дітей Ярему й Ганну Вишневецьких, дочок Григорія Дедеркала з чоловіками і декількох інших осіб, у руках яких перебували містечко Рохманів і села Обич, Сошище, Олибіси, Кордишів, Биківці, Потуторів, Валева, Бриків і Баймаки, за 30 000 злотих боргу, у 1596 р. записаних Вацлавом Боговитином і Зофією Чарторийською його батькові на цих поселеннях[385]. У 1617 р. Диянна Янівна домагалася від тих же Вишневецьких сплати з маєтку Рохманів, трактованого нею як отчина, посагу[386]. Частина отриманих Вишневецькими поселень залишилася у їхніх володіннях, де вони становили окрему Рохманівську волость. За реєстром 1629 р., у цей невеличкий комплекс входили місто Рохманів і села Жолобки, Олибіси, Кордишів, Обич і Биківці[387]

Рід Боговитиновичів становив одне з відгалужень кровноспорідненої спільноти Корчаків. Започаткований у другій чверті XV ст., він проіснував понад два століття. За цей час змінилося сім поколінь, які, за відомими нам джерелами, репрезентують 76 осіб. У XVI ст. Боговитиновичі поділилися на кілька гілок, які взяли собі топоантропоніми Шумбарський, Шумський, Кутенський, похідні від назв їхніх гнізд на півдні Волині. Крім того, всі відгалуження користувалися також спільним топоантропонімом, утвореним від назви підляського маєтку Козеради.

Матримоніальні зв'язки Боговитиновичів з княжими родами, зокрема, із Сангушковичами, Чарторийськими, Пронськими, Масальськими, а також провідними шляхетськими родами Волині та інших регіонів, засвідчують високий статус роду в тогочасному суспільстві.

За час існування роду через нього пройшло близько 182 поселень. Найбільша їх кількість припадає на Волинь (98 поселень); далі йде Підляшшя (59 поселень); по 10 поселень зафіксовано в Новгородському й Троцькому воєводствах. Найдавніші володіння розташовувались в Кременецькому, Берестейському й Новгородському повітах. Значна частина маєтків походила з вислуг. Дроблення володінь під час поділів, перехід у чужі руки по жіночій лінії через відсутність нащадків чоловічої статі, а під кінець існування роду й розпродаж зумовили розпорошення маєтків.

Найбільша активність роду припадає на першу половину XVI ст., час діяльности Михайла-Богуша та Івана Богушовичів і Боговитина Петровича Шумбарського, та на кінець XVI і початок XVII ст., коли діяли Адам та Андрій Климентовичі, Вацлав Павлович та Михайло Іванович Боговитини, що володіли порівняно значними маєтками й обіймали поважні

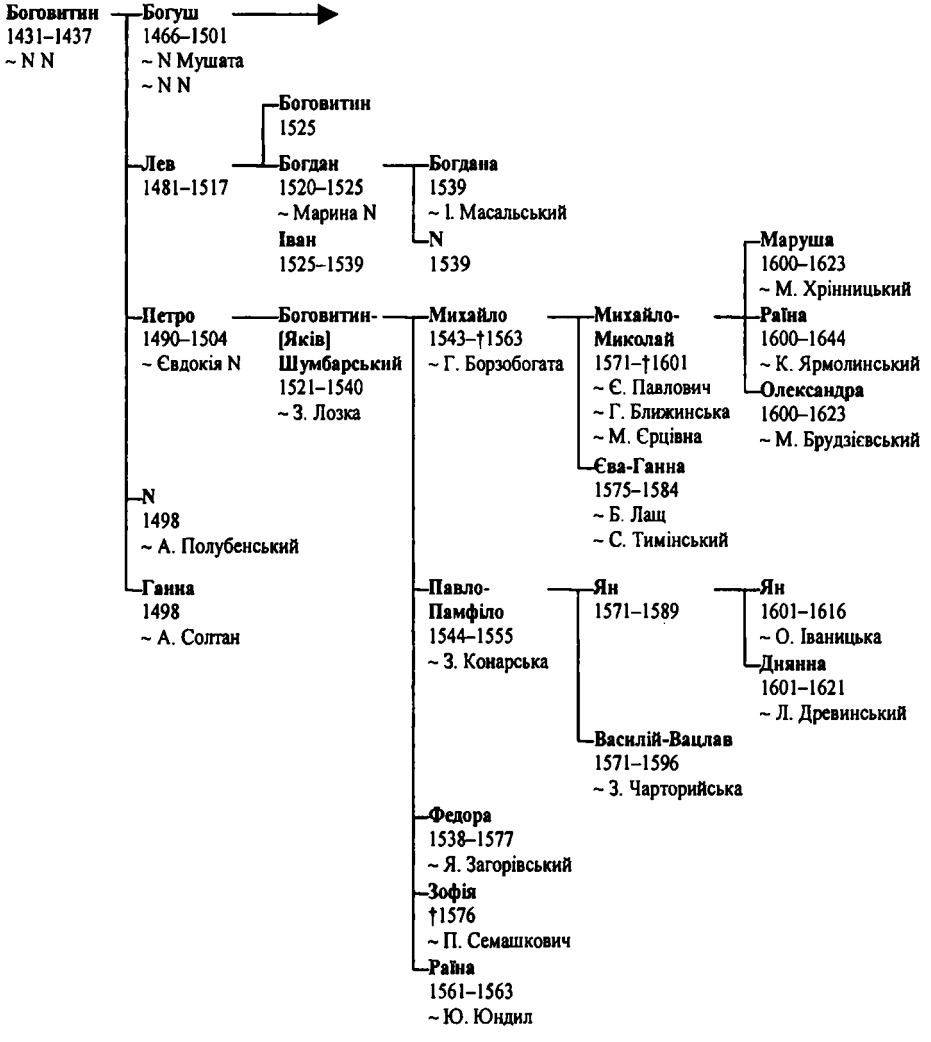

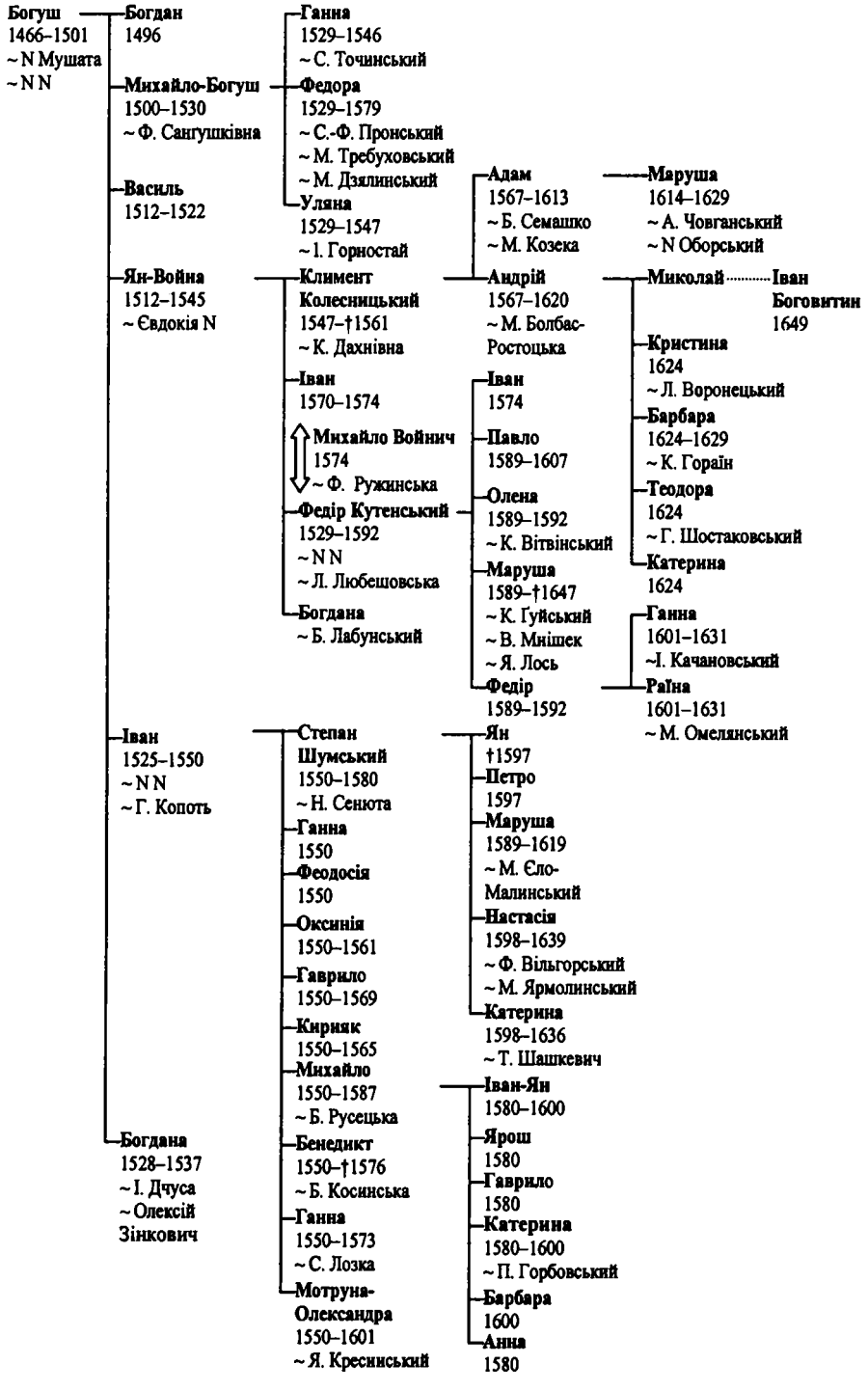
[384] Stecki T. J. Wołyń...— Seria 2.— S. 455—459.
[385] ЦДІА України у Києві, ф. 22, оп. 1, кн. 23, арк. 124-а—126.
[386] Там само.— Кн. 26, арк. 7 зв.—9 зв.
[387] Баранович О. І. Залюднення України...— С. 102.

уряди регіонального (а перший із перерахованих осіб — і загальнодержавного) рівня. В останні десятиліття існування роду найпомітнішою постаттю серед його репрезентантів за обсягом володінь була Раїна Миколаївна з Боговитинів-Шумбарських Ярмолинська.

ДОДАТОК

1. Схема родоводу Боговитиновичів

Богуш
1466–1501
~ N Мушата
~ N N
Богдан
1496
Михайло-Богуш
1500–1530
~ Ф. Сангушківна
Василь
1512–1522
Ян-Война
1512–1545
~ Євдокія N
Іван
1525–1550
~ N N
~ Г. Копоть
Богдана
1528–1537
~ І. Дчуса
~ Олексій Зінкович
Ганна
1529–1546
~ С. Точинський
Федора
1529–1579
~ С.-Ф. Пронський
~ М. Требуховський
~ М. Дзялинський
Уляна
1529–1547
~ І. Горностай
Климент Колесницький
1547–†1561
~ К. Дахнівна
Іван
1570–1574
Михайло Войнич
1574
~ Ф. Ружинська
Федір Кутенський
1529–1592
~ N N
~ Л. Любешовська
Богдана
~ Б. Лабунський
Степан Шумський
1550–1580
~ Н. Сенюта
Ганна
1550
Феодосія
1550
Оксинія
1550–1561
Гаврило
1550–1569
Кирияк
1550–1565
Михайло
1550–1587
~ Б. Русецька
Бенедикт
1550–†1576
~ Б. Косинська
Ганна
1550–1573
~ С. Лозка
Мотруна-Олександра
1550–1601
~ Я. Кресинський
Адам
1567–1613
~ Б. Семашко
~ М. Козека
Андрій
1567–1620
~ М. Болбас-Ростоцька
Іван
1574
Павло
1589–1607
Олена
1589–1592
~ К. Вітвінський
Маруша
1589–†1647
~ К. Гуйський
~ В. Мнішек
~ Я. Лось
Федір
1589–1592
Маруша
1614–1629
~ А. Човганський
~ N Оборський
Миколай
Іван Боговитин
1649
Кристина
1624
~ Л. Воронецький
Барбара
1624–1629
~ К. Гораїн
Теодора
1624
~ Г. Шостаковський
Катерина
1624
Ганна
1601–1631
~ І. Качановський
Раїна
1601–1631
~ М. Омелянський
Ян
†1597
Петро
1597
Маруша
1589–1619
~ М. Єло-Малинський
Настасія
1598–1639
~ Ф. Вільгорський
~ М. Ярмолинський
Катерина
1598–1636
~ Т. Шашкевич
Іван-Ян
1580–1600
Ярош
1580
Гаврило
1580
Катерина
1580–1600
~ П. Горбовський
Барбара
1600
Анна
1580

2. Список поселень, якими в різний час володів рід Боговитиновичів

Волинь: Баймаки (*с. Баймаки Білогірського р-ну Хмельницької обл.*); Верестейце, Берестечко (*м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл.*); Верестечко (*с. Берестечко Млинівського р-ну Рівненської обл.*); Биківці (*с. Биківці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Білів (*с. Білів Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Воложівка, Боложівка-Велика (*с. Боложівка Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Воложівка-Мала (*с. Боложівка Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Бриків (с. *Бриків Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Балева, Валево (*у р-ні с. Бриків Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Варшавка (*уроч. Баршавка на лівобережжі р. Білії 2 км нижче с. Цеценівка Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Баськівці (*с. Баськівці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Вільгор (*с. Більгір Гощанського р-ну Рівненської обл.*); Бойниця (*с. Бійниця Млинівського р-ну Рівненської обл. або Локачівського р-ну Волинської обл.*); Волиця (*у р-ні с. Матвіївці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Волиця (*у р-ні сіл Обич і Жолобки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Волька (*у р-ні с. Жобрин Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Боротнів (*с. Боротнів Луцького р-ну Волинської обл.*); Горбівці (*у р-ні с. Шумбар Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Городниця (*с. Велика Городниця Млинівського р-ну Рівненської обл.*); Гридківці (*с. Гриньківці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Гуменники (*с. Гуменники Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Докшин (*с. Дюксин Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Жобрин (*с. Жобрин Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Жолобки (*с. Жолобки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Жуково, Жуків (с. *Старожуків Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Заболоття (*у р-ні с. Кути Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Загайці (*с. Великі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Залужжя (*с. Залужжя Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Зеньки, м-ко (*с. Зіньки Білогірського р-ну Хмельницької обл.*); Зеньки, с. (*с. Зіньки Білогірського р-ну Хмельницької обл.*); Княгинино, Княгинин (*с. Зоряне Млинівського р-ну Рівненської обл.*); Колесники (*с. Колесники Гощанського р-ну Рівненської обл.*); Комарівка (*у р-ні с. Залужжя Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Кордишів (*с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Круги, Круг (*частина с. Жобрин Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Круголець (*с. Круголець Шумського р-ну Тернопільської обл.)*; Кут, Кути, Кутляни (*с. Кути Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Ліски (*с. Ліски Білогірського р-ну Хмельницької обл.*); Літовище (*с. Літовище Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Ляшки (*хутір Ляшки с. Підберезжя Горохівського р-ну Волинської обл.*); Матвіївці (*с. Матвіївці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Мелехи (*уроч. Мелехи в с. Великі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Мізуринці (*с. Мізюринці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Мочулки (*тепер с. Мочалки Турійського р-ну Волинської обл.*); Новий Двір (*в р-ні с. Великі Загайці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Новий Став, Новостав (*с. Новостав Дальній Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Новий Став, Новоставці (*с. Новостав Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Новосілки (*частина с. Іскра Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Новоставці, див. Новий Став; Обич (*с. Обич Шумського р-ну Тернопільської обл.*);

Олибіси (*с. Мирове Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Оношківці (*с. Онишківці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Острів (*с. Острів Радивилівського р-ну Рівненської обл.*); Пігаси (*частина м. Шумськ Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Піджуків (*у р-ні с. Старожуків Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Підлісці (*с. Підлісці Млинівського р-ну Рівненської обл.*); Піщатинці (*с. Піщатинці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Пляшева (*с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.*); Пляшівка Мала (*с. Пляшівка Радивилівського р-ну Рівненської обл.*); Попівці (*у р-ні с. Бриків Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Потуторів (*с. Потуторів Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Радохівка (*с. Радухівка Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Радошівка (*с. Радошівка Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Ревушки (*с. Ревушки Турійського р-ну Волинської обл.*); Рідків (*с. Рідків Радивилівського р-ну Рівненської обл.*); Романів (*с. Романів Луцького р-ну Волинської обл.*); Росолівці (*с. Росолівці Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.*); Рохманів (*частина м. Шумськ Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Рудники (*можливо, хутір Рудники с. Вербичне Турійського р-ну Волинської обл.*); Садки (*с. Садки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Садочки (*с. Малі Садки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Свинарин (*с. Свинарин Турійського р-ну Волинської обл.*); Склен (*с. Шклинь Горохівського р-ну Волинської обл.*); Сомин (*с. Сомин Турійського р-ну Волинської обл.*); Сошище (*с. Сошище Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Старий Жуків (*с. Старожуків Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Степанівка (*с. Степанівка Білогірського р-ну Хмельницької обл.*); Судрівці (*у р-ні с. Старожуків Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Сураж (*с. Сураж Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Сухівці (*с. Сухівці Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Темногайці (*с. Темногайці Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Теремне (*с. Теремне Острозького р-ну Рівненської обл.*); Тетерівка (*у р-ні с. Ходаки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Тиха Воля, Тиха (*у р-ні с. Кути Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Токарі (*у р-ні с. Теремне Острозького р-ну Рівненської обл.*); Турівка, Турія (*частина с. Сураж Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Угольці (*с. Угольці Гощанського р-ну Рівненської обл.*); фільварок у Луцьку на Гнідаві; Хмельник (*на території м. Володимир-Волинський*); Ходаки (*с. Ходаки Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Чернів (*с. Черніїв Турійського р-ну Волинської обл.*); Черняхів (*с. Черняхів Острозького р-ну Рівненської обл.*); Чорна (*у р-ні с. Жобрин Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Чудви (*с. Чудви Рівненського р-ну Рівненської обл.*); Шопинці (*уроч. Шопинки на захід від с. Кордишів Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Шумбар (*с. Шумбар Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Шумськ, Шумсько (*м. Шумськ Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Янівка (*у р-ні с. Боложівка Шумського р-ну Тернопільської обл.*); Ярославичі (*с. Ярославичі Млинівського р-ну Рівненської обл.*).

Підляшшя: Боровики (*у р-ні с. Ортель Королєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Бурвин, Бурмин (*с. Бурвін повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Вервечки; Виховичі (*у р-ні с. Константинув повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Віторож (*с. Віторож повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Воля (*у р-ні с. Константинув повіту Бяла Подляска Люб-*

лінського воєводства); Вортоль (*с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Ганна, Ганне (*с. Ганна повіту Влодава Люблінського воєводства*); Гарси (*с. Харси Брестського р-ну Брестської обл.*); Голиків; Данівка (*с. Данувка повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Довга Воля, Довжанський двір (*можливо, с. Долга повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Довгобороди (*с. Долгоброди повіту Влодава Люблінського воєводства*); Докудово, Левково (*с. Докудув повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Домачово (*с. Дамашава Брестського р-ну Брестської обл.*); Завадівка (*у р-ні сіл Пржеґаліни Мале і Пржеґаліни Дуже повіту Радзинь Подляскі Люблінського воєводства*); Закалинки (*с. Закалінкі повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Закачин (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Замосточе (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Квасівка (*с. Квасувка повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Клешна (*у р-ні с. Константинув повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Кобилки (*с. Кабйолка Брестського р-ну Брестської обл.*); Козеради (*с. Константинув повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Комарівка (*с. Комарувка Подляска повіту Радзинь Подляскі Люблінського воєводства*); Комарно, Комирна, Коморов (*с. Комарно повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Корощино (*с. Корощин повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Корчівка (*с. Корчувка повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Костеневичі (*с. Косцєнєвіче повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Кошелі (*с. Кошелі повіту Бєльск Подляскі Підлясього воєводства*); Красна Воля (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Круцовський (*у р-ні с. Радваничі Брестського р-ну Брестської обл.*); Левково див. Докудово; Лепловки (*с. Лапльоука Брестського р-ну Брестської обл.*); Лещанка (*с. Лєщанка повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Липників (*с. Ліпінкі Брестського р-ну Брестської обл.*); Ляшковщина; Мислятин; Мінков (*у р-ні с. Вітороż повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Мошаків; Неплі (*с. Нєплє повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Овза; Олька (*у р-ні с. Константинув повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Орля (*с. Орля повіту Бєльск Подляскі Підлясього воєводства*); Переділ (*с. Передило повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Перковичі (*с. Перковіце повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Пешща (*с. Піщац повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Прогалини (*с. Пржеґаліни Мале і Пржеґаліни Дуже повіту Радзинь Подляскі Люблінського воєводства*); Семятичі (*м. Семятиче повіту Семятиче в Підлясього воєводства*); Славатичі Старі (*с. Славатичі повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Славатичі, Слов'ятичі (*с. Славатичі повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Сомовичі (*с. Самовіче повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Станково (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Стрижівка, Стежівка (*с. Стжижувка повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Теляковський (*у р-ні с. Радваничі Брестського р-ну Брестської обл.*); Топчикали (*с. Топчикали повіту Бєльск Подляскі Підлясього воєводства*); Узка (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци*

повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства); Чавика (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Шиловщина; Яблочно (*с. Яблечна повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Яворівка, Яворово (*у р-ні с. Ортель Крулєвскі та Ортель Ксьонженци повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*); Янівка (*с. Янув Подляскі повіту Бяла Подляска Люблінського воєводства*).

Новгородське воєводство: Велешин; Греск (*с. Греск Слуцького р-ну Мінської обл.*); Душево; Завеже; Завиєне; Заполье; Колонець; Коровляни; Столовичі (*с. Столовичі Барановичівського р-ну Мінської обл.*); Цюкантовичі.

Троцьке воєводство: Близка; Войдишки; двірець у Пунському повіті; двірець у Троцькому повіті; маєток у Рудомінській волості; Нарвідишки; Озерниця (*с. Озерниця Слонімського р-ну Гродненської обл.*); Промяз; Стецьківський двірець; Юнишки.

Брацлавщина: Фоминці; Щурівці (*с. Щурівці Гайсинського р-ну Вінницької обл.*).

Київське воєводство: Кришичі під Мозиром; Грежани.

Невідомого розташування: Рубишки.

Андрій ГРЕЧИЛО

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення (Львів. Україна)

СИМВОЛИ КОРОЛІВСТВА ГАЛИЧИНИ І ЛОДОМЕРІЇ (1772—1918)

1772 р. відбувся перший поділ Речі Посполитої, наслідком якого стало приєднання частини західноукраїнських земель до Австрійської монархії. Формально цей акт проголошувано універсалом імператриці Марії-Терезії (яка тоді була також королевою Чехії й Угорщини) від 11 вересня 1772 р., за яким визначали й межі „здавна належних провінцій"[1]. Підставою слугували давні претензії угорських королів на Галицьку Русь. Обґрунтування причин захоплення цих територій австрійська дипломатія виклала у брошурі-маніфесті, виданій у Відні латинською, німецькою, французькою та польською мовами[2]. Анексію подано як ревіндикацію. Окрім спекулювання фактами, вибраними з різних хронік та архівних документів, котрі мали б підтверджувати приналежність від XIII ст. Галицької Русі, Волині та Поділля до Угорської корони, як важливий аргумент також вказувалося, що угорські монархи постійно використовували титул „короля Ґаліції і Лодомерії", від якого ніколи не відмовлялися, а на своїх печатках поміщали герби цих земель[3]. 1773 р. у відповідь на це вийшла друком (без вказаного місця видання, у варіантах польською та французькою мовами) інша брошура, яка спростовувала австрійські твердження й „засвідчувала" польські права на українські території[4]. У ній, зокрема, вказано, що жоден угорський король не використовував претензійної титулатури під час дипломатичних контактів з Короною Польською[5]. Однак на той час ця дискусія не мала більшого значення, оскільки на території новоприєднаної провінції уже почали діяти австрійські закони.

Угорські претензії на Галицьку землю намагалися виводити з кінця XII ст., коли Бела III, скориставшись князівськими міжусобицями, ув'яз-

---

[1] Edicta et mandata universalia regnis Galiciae & Lodomeiae a die 11. septembr. 1772. initiae possessionis promulgata (Rozkazy i ustawy powszechne krolestwom Galicyi i Lodomeryi od dnia 11. wrzesnia 1772. obicia possessyi ogłoszone).— Leopoli, 1772.— P. 1—3. Пор.: Schnür-Pepłowski S. Z przeszłości Galicyi (1772—1862).— Lwów, 1894.— T. 1.— S. 8—10.

[2] Jurium Hungariae in Russiam Minorem et Podoliam, Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatis praevia explicatio.— Vindobonae, 1772. Польськомовний варіант: Wywod poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego.— Wiedeń, 1772.

[3] Jurium Hungariae...— P. 6, 32, 43. Пор.: Wywod poprzedzaiący...— S. 8, 42, 53.

[4] Odpowiedź na wykład poprzedzaiący praw korony Węgierskiey do Rusi Czerwoney y do Podola, tako iako korony Czeskiey do xięstw Oswiecimskiego y Zatorskiego.— [Б. м.], 1773.

[5] Там само.— S. 124—126, 128.

нив князя Володимира Ярославича, посадив у Галичі свого сина Андрія й, за угорськими джерелами, близько 1190 р. присвоїв собі титул короля „Galliciae"[6]. Але галичани незабаром вигнали угорців, і Володимир повернувся у Галич[7] Зрештою, на печатці короля Бели III з документа за 1195 р., як і на печатках його наступників з початку XIII ст., Галичини у титулатурі немає[8]. Однак згодом угорський король Андрій II у документах починає вживати титул „Halliciae Lodomeriaeque rex"[9]. 1214 р. він садить у Галичі свого малолітнього сина Коломана й коронує його на короля Галичини[10]. У леґенді маєстатових печаток Андрія II спершу, окрім титулів короля Угорщини, Далмації, Хорватії, Рами та Сербії, з'являється „Galicie rex", а на золотій печатці з грамоти 1221 р.— ще й „Lodomerie" [тобто — латинізована форма назви „Володимирія" від міста Володимира на Волині.— ***А. Г.***][11]. Хоча після розгрому угорців під Галичем 1221 р. Коломан потрапив у полон і втратив реальну владу в цьому місті, угорські королі й надалі вживали претензійні титули, які фіксували і на печатках, і в документах[12].

На початок XIV ст. остаточно утверджується територіальний герб Галицько-Волинської держави зі зображенням „руського" лева[13]. Після розпаду Руського королівства цей символ використовувався, зокрема, на грошиках, карбованих угорсько-польським королем Людовиком у Львові в 1379—1382 рр.

Від кінця XIV — початку XV ст. у Східній Європі поширюється практика застосування королівських маєстатових і менших печаток із зображенням територіальних гербів земель, які входили до складу державних утворень, або на які поширювалися претензії монархів. „Руський" лев фігурував на печатці польського короля Владислава Яґелла, відомій з документа за 1388 р., та його наступників аж до розпаду Речі Посполитої в другій половині XVIII ст. В Угорщині маєстатові печатки такого типу трапляються на документах короля Сиґізмунда за 1406 і 1432 рр., однак ні „руського" лева, ні іншого символу для означення Галичини чи „Лодомерії" на цих печатках не було[14]. На меншій печатці короля Матяша Гуньяді, прикладеній до документа за 1470 р., а також на маєстатовій та таємній печатках цього ж короля за 1475—1477 рр., уперше з'являється

---

[6] Див.: Palma F. C. Heraldicae Regni Hungariae Specimen.— Vindobonae, 1766.— P. 68; Jurium Hungariae...— P. 6.

[7] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— Львів, 1999.— С. 105.

[8] Див. печатки Бели III, Емерика (1202 і 1203 рр.) та Андрія: Pray G. Syntagma historicum de sigillis Regum, et Reginarum Hungariae pluribusque aliis.— Budae, 1805.— Tabl. II, fig. 2; tabl. VI, fig. 6; tabl. VII, fig. 3; tabl. VIII, fig. 3.

[9] Palma F. C. Heraldicae...— P. 69; Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 3.

[10] Про це він повідомляв у листі папу Інокентія III (див.: Jurium Hungariae...— Suppl. 1).

[11] Pray G. Syntagma...— P. 53; tabl. III, fig. 2; tabl. V, fig. 1; tabl. VII, fig. 1.

[12] Там само.— P. 36, 60; tabl. I, fig. 7; tabl. 2, fig. 1; tabl. III, fig. 1; tabl. IV, fig. 1; tabl. V, fig. 2; tabl. VI, fig. 3, 4; tabl. VII, fig. 2; tabl. IX, fig. 1; tabl. X, fig. 1; tabl. XI, fig. 1; tabl. XII, fig. 1; tabl. XIII, fig. 1; tabl. XIV, fig. 1; Jurium Hungariae...— P. 6, 32; Fejérpataky L. Magyar czimeres emlékek.— Budapest, 1901.— 1. f.— 31. o.

[13] Докладніше про це див.: Гречило А. Територіальні символи Галицько-Волинської держави другої половини XIII — початку XIV століть // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. CCXL.— С. 255—263.

[14] Pray G. Syntagma...— Tabl. IV, fig. 1; tabl. XIV, fig. 1.

1

2

3

4

Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772—1918):
1 — печатка короля Андрія II. *Початок XIII ст.*; *2* — печатка короля Андрія II. *1221 р.*; *3—4* — печатки короля Матяша Гуньяді. *1470 р.*

5

6

7

Символи Королівства Галичини і Лодомерії:

5 — печатка короля Владислава II. *1490 р.*; *6* — печатка короля Владислава II. *1491 р.*; *7* — герби Галичини та Лодомерії на печатці короля Фердинанда I. *XVI ст.*

новий герб, якого пізніші дослідники з XVIII—XIX ст. трактують як герб Галичини: у щиті корона[15]. На підставі дослідження тинктури на печатці робилися намагання реконструювати колористику цього герба, а саме: у синьому полі золота корона[16]. Аналогічний символ фігурує й на меншій печатці Владислава II за 1491 р.[17] Однак на маєстатовій печатці цього ж короля (з датою у леґенді — „1490") подано щит вже з двома коронами, одна над іншою, а штрихування поля мало би вказувати червоний колір[18]. На реверсі великої печатки Фердинанда I Габсбурґа (угорського короля 1526—1564 рр., короля Римського від 1531 р., імператора Священної Римської імперії з 1556 р.) серед розташованих по колу дванадцяти земельних гербів містяться уже відомі дві корони (Галичина) та щит із двома шахованими геральдичними балками (Лодомерія)[19]. У такому вигляді ці символи використовували й інші імператори Священної Римської імперії, котрі були також угорськими королями, майже до середини XVIII ст., зокрема — імператор Карл VI (1711—1740)[20]. Хоча вже на той час з'являються публікації, у яких герб Галичини описано як зображення коронованої галки над трьома коронами (поле щита вважалося червоним), а герб Лодомерії — у синьому полі дві геральдичні балки в два ряди срібно-червоної шахівниці[21]. Мабуть, під цим впливом на угорських та інших печатках імператриці Марії-Терезії (1740—1780) ще до 1772 р. як претензійний герб Галичини фігурувало вже три корони[22].

Більша частина приєднаних 1772 р. до Австрійської монархії західноукраїнських земель до того часу впродовж понад трьох століть входила до складу Руського воєводства, гербом якого залишався давній символ Галицько-Волинської держави — золотий „руський" лев у синьому полі (з короною або без неї на голові, спинаючись на скелю, або без неї). Проте цей герб не відповідав австрійській політичній декларації про „повернення давніх угорських провінцій", тому не дивно, що його скасовано, а натомість для Королівства Галичини і Лодомерії (так названо нову провінцію) канцлер князь Кауніц рапортом від 6 жовтня 1772 р. рекомендував „зберегти" відповідні претензійні символи[23]. На цій підставі угорська королівська надвірна канцелярія 16 листопада того ж року визначила гербом Галичини — у синьому полі три золоті корони, дві над

---

[15] Pray G. Syntagma...— Tabl. XII, fig. 4; tabl. XIII, fig. 2; tabl. XV, fig. 1; Bárczay O. A heraldika kézikönive.— Budapest, 1897.— 32 o.— 85 ábra.

[16] Ströhl H.-G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle nach Seiner Kaiserlichen und Königlichen Apostolischen Majestät grossem Titel.— Wien, 1890.— S. XIV.

[17] Pray G. Syntagma...— Tabl. XIII, fig. 5; Vossberg F. A. Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen.— Berlin, 1854.— Taf. 15.

[18] Pray G. Syntagma...— Tabl. XVI, fig. 1; Ströhl H.-G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle...— S. XIV.

[19] Ströhl H.-G. Heraldischer Atlas.— Stuttgart, 1899.— Taf. LXIV, Fig. 8.

[20] ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 3 зв.

[21] Cereographia Hungariae seu notitia de insignibus et sigillis Regni Mariano-Apostolici compendio data.— Tyrnaviae, 1734.— P. 56, 57; Palma F. C. Heraldicae...— P. 69. Див також: Berténvi I. Új magyar címertan.— Budapest, 1998.— 75 o.

[22] Див.: Ströhl H.-G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle...— S. XIV; Jurium Hungariae-Ungarische Wappenrolle...— P. 32 (йдеться про коронну угорську печатку, виготовлену 1769 р.).

[23] ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 3.

одною, а Лодомерії — у синьому полі дві балки, тричі шаховані червоним і сріблом[24]. Оскільки до складу нової провінції також приєднали колишні претензійні території Чеської корони — Освенцимського й Заторського князівств,— то загальний герб складався з трьох полів (у першому — три корони, дві над одною (Галичина); у другому — дві шаховані балки (Лодомерія); у третьому — в срібному полі синій орел (Освенцимське князівство), з накладеним коронованим щитком з австрійським гербом (у червоному полі срібна балка), щит увінчувався королівською короною й іноді поміщався на грудях чорного австрійського імперського двоголового орла[25]. Такий герб, зокрема, карбовано спеціально для Галичини на мідних шилінгах (1774) та срібних п'ятнадцяти та тридцяти крейцерових монетах (1775—1777)[26].

Однак 27 січня 1782 р. цісар Йосиф II своїм дипломом запровадив новий герб для провінції: овальний щит у золотому декоративному картуші, увінчаний короною й обрамований пальмовою та лавровою гілками, розділений на чотири поля, де, крім символів Галичини та Лодомерії, подано окремо знаки Освенцимського (у синьому полі срібний орел зі золотою літерою „O" на грудях) і Заторського (на срібному тлі пурпуровий орел зі золотою літерою „Z" на грудях) князівств[27]. Треба зазначити, що колористику двох останніх символів подано у різних публікаціях і матеріалах не завжди вірно, а при подальших модифікаціях крайового герба вона також змінювалася[28]. Герб 1782 р., хоч і в інших формах щита та без картуша й гілок, широко використовувався на печатках багатьох громад, повітових органів і різних установ аж до 1918 р.[29], а в деяких випадках — і в 1920—1930-х рр.[30]

За Декретом цісаря Леопольда II від 27 жовтня 1790 р. визначено новий повний імператорський титул і великий герб, у якому на грудях орла поміщався щит і серед верхніх полів два середні займали знаки

---

[24] ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 3.

[25] Там само.— Спр. 169, арк. 14. Див. також: Edicta et mandata... (поклик 1).

[26] Plage K. Monety bite dla prowincyi polskich przez Austyę i Prusy oraz monety Wolnego miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w oblężeniu Zamościa.— Kraków, 1906.— S. 11—12; tabl. I, N 1—10.

[27] „Scutum videlicet erectum italicum, seu ovale, margine sculptili artificioso aureo, varie ac eleganter inflexo, volutatoque conclusum, hinc ramo Palmae illinc Lauri redimitum superincumbento corona Regia clausa aurea, gemmis ac unionibus consita, sonspicuum, perpendiculari una, horizontali altera quadrfariam sectum, cujus areae superiori dextrae sapphirinae inscriptae sint tres Coronae aureae, antiquae, regiae radiatae 2. 1. utpode Digma Regni Galiciae, sinistrae vero aequde janthinae arma Regni Lodomiria, nempe duae fasciae duplici ducto ex argento et minio octies atlernantibus tessellatae, tandem in inferiori dextra pariter glauca Digma Ducatus Oswiecimensis, videlicet aquila argenten expansa, in pectore Elemento aureo O. superbiena insinistra vero, armis Ducatus Zatoriensis respondente argentes similis aquila sed muricata fluctuet in cujus pectore littera Z. aurea fulgeat" (ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 6—7). Див. також: J. Siebmacher's großes Wappenbuch.— Neustadt an der Aisch, 1985.— Bd. 32: Der Adel von Galizien, Lodomerien und der Bukowina.— S. 50, 51; Taf. 42.

[28] Див.: ЦДІА України у Львові, ф. 755, оп. 1, спр. 170, арк. 11; [Kuropatnicki E. A.] Geografia albo dokładne opisanie królestwa Galicyi i Lodymeryi.— Lwów, 1858.— S. 2.

[29] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3848, арк. 20; спр. 3851, с. 6; спр. 5242, с. 30; спр. 5389, арк. 65, 71, 83—84, 115, 117; спр. 5391, арк. 222; спр. 5392, с. 34; спр. 5393, с. 49; спр. 5395, арк. 92; спр. 7527, с. 113, 116, 119, 122 та ін.

[30] Державний архів Львівської області, ф. 7, оп. 3, спр. 134, арк. 26, 107 (печатки громад Зарудці та Дорнфельд, 1926 р.); спр. 496, арк. 10 зв., 11 (печатка відділення повітової ради в Мостиськах, 1935 р.).

8

9

Символи Королівства Галичини і Лодомерії:
8 — герби Галичини та Лодомерії у книзі Ф. К. Пальми „Heraldicae Regni Hungariae Specimen". *1766 р.*: *9* — герб Галичини та Лодомерії в „Edicta et mandata". *1772 р.*

10

11

12

13

Символи Королівства Галичини і Лодомерії:
10—11 — герби Галичини та Лодомерії в „Edicta et mandata". *1772 р.; 12* — монета 30 крейцерів з гербом Галичини та Лодомерії. *1777 р.; 13* — герб Королівства Галичини та Лодомерії, наданий цісарем Йосифом II. *27 січня 1782 р.*

Галичини і Лодомерії[31]. Так само ці символи розміщені й на середньому гербі 1792 р. за панування Франца II[32]. Але вже згідно з наказом цього ж цісаря від 5 листопада 1804 р. у середньому гербі імперії крайовий знак надалі складався із двох частин, але містився на окремому щиті на крилах орла, а у великому гербі його подано так: відведена частина щита перетята і напіврозтята, у верхньому полі знак Лодомерії, у нижньому правому — Освенцимського князівства, в нижньому лівому — Заторського, у серцевому щитку — новий символ Галичини: в синьому полі червона балка, над якою чорна галка (eine schwarze Dohle), а внизу — три золоті корони, дві над одною[33]. Подальші зміни імперських гербів уведено наказом від 6 серпня 1806 р.: у середньому з'являється тільки герб Галичини (з галкою і коронами); а на великому — у правому нижньому полі кількість територіальних знаків від провінції збільшується з чотирьох до десяти: у три ряди, в першому — Лодомерія, Краків, Мазовія; в другому — Сандомир, Галичина і Волинь; третьому — Освенцим, Люблін, Затор і Підляшшя[34]. Для Волині подано у синьому полі срібний „8-кутний" хрест з чорною подвійною обвідкою, на якому срібний щиток з чорним одноголовим орлом, зі срібною літерою „V" на грудях[35]. А для Підляшшя — зображення Погоні у срібному полі. В обох цих випадках використано давні територіальні герби, але змінено їхню колористику та поодинокі елементи[36]. Хоча вже 1809 р. Австрія втратила частину земель на північ від Вісли, але 1815 р. повернула так званий Тернопільський край, який намагалися пов'язати з гербом Волині.

Нові зміни до гербів Австрійської імперії запровадив 13 травня 1836 р. цісар Фердинанд I. На великому гербі крайові символи подавали в лівому нижньому полі так само, як 1804 р.[37] Однак найчастіше як узагальнений знак Королівства Галичини і Лодомерії використовувано герб з чорною галкою та трьома коронами. Цей символ також потрапив на печатки багатьох місцевих громад, різних установ та урядів і застосовувався аж до розпаду Австро-Угорщини[38]. Разом з володимирськими „шахівницями" галицький знак входив до герба австрійського ерцгерцога, затвердженого 1816 р., зміненого 1896 р.[39]

Від 1786 р. до складу Галичини входила Буковина, яку в патенті цісаря Франца Йосифа I від 4 квітня 1849 р. уже названо окремою провінцією — „Герцогство Буковина". Герб цього коронного краю затверджено 8 січня 1863 р.: у розтятому на синє і червоне поля щиті чорна голова бика (einen schwarzen Ochsenkopf), над нею та обабіч три золоті

---

[31] Gall F. Österreichische Wappenkunde.— Wien; Köln; Weimar, 1992.— S. 55.

[32] Там само.— Taf. 11.

[33] Там само.— S. 70—71; Taf. 11.

[34] Там само.— S. 83—84.

[35] „Im blauen Feld ein silbernes achteckiges Kreuz, mit doppelten schwarzen Rändern, dessen Mitte einen Schild trägt, in dem sich in Silber ein schwarzer Adler findet, der ein silbernes „V" auf der Brust trägt" (Там само).

[36] Докладніше про це див.: Гречило А. Територіальні символи...— С. 255—263; його ж. Земельна геральдика // Пам'ятки України.— 1991.— № 3.— С. 42—46.

[37] Gall F. Österreichische Wappenkunde.— S. 91. Див. також: Kolař M. Českomoravská heraldika.— Praha, 1902.— S. 357—362.

[38] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5391, арк. 4, 132; оп. 64, спр. 1902, арк. 106 та ін.

[39] J. Siebmacher's großes Wappenbuch.— S. 55—56, 66, Taf. 51, 51-a.

шестипроменеві зірки[40]. Новий знак базувався на історичному символі Молдавського князівства, але мав деякі відмінності в колористиці й елементах. Герб Буковини планувалося ввести 1871 р. до великого герба Австро-Угорщини, але цей ескіз не затвердили[41]. Разом з гербом Галичини його внесли до нового великого герба Австро-Угорщини 1915 р.[42] Обидві провінції використовували спершу однакові прапори у „крайових кольорах" з двох горизонтальних рівновеликих смуг синьої та червоної, але згодом для Галичини порядок барв змінено — верхня смуга стала червоною, а нижня — синьою[43].

Давній територіальний герб з „руським" левом, замінений новими австрійськими символами 1772 р., досить швидко перестав функціонувати. Хоча Галицька дворянська гвардія у Відні й використовувала в 1781—1793 рр. синьо-жовті прапорці[44], однак їх колористика також збігалася з барвами колишнього претензійного, а тепер нового крайового герба — три золоті корони на синьому фоні.

Відродження історичного символу Руського королівства XIII—XIV ст. відбулося після „весни народів" 1848 р. Саме ці революційні зміни дали змогу утрадиційнитися поняттю українських національних кольорів у Галичині, яке згодом поступово поширилося на інші етнічні землі й на початку XX ст. набуло всеукраїнського значення. Проте питання українських національних символів на початку 1848 р. було ще не до кінця з'ясоване. На відміну, скажімо, від поляків, у яких завдяки не так давно перерваним державницьким традиціям, фактично не було якихось сумнівів у подібній проблемі, чи чехів, територіальний знак яких продовжував офіційно функціонувати в Австрійській імперії.

Головна Руська Рада порушила проблему національних символів тільки на таємній раді сьомого засідання, що відбувалося 16 травня, а вже на таємній раді 18 травня вирішено, „[...] що знамя земли рускои тутейшои єсть левъ, а цвѣты руски жовтый и синый"[45]. Малюнок самого герба (з повернутим геральдично вправо левом), взятий з перевиданого 1839 р. у Ляйпцигу першого тому гербовника К. Несецького, опубліковано з описом кольорів у „Зорі Галицькій" аж 27 червня[46]. Утвердження українських національних символів набуло великого поширення. Йосафат Кобринський у листі з Коломиї від 8 червня до Якова Головаць-

---

[40] Ströhl H.-G. Oesterreichisch-Ungarische Wappenrolle...— S. XV, Taf. IX. Зазначимо, що у деяких тогочасних виданнях герб Буковини помилково подавали як „голову буйвола (ein Büffelkopf) у золотому полі"; див.: Geographisch-statistische Übersicht Galiziens und der Bukowina nach amtlichen Quellen bearbeitet.— Lemberg, 1867.— S. 6.

[41] Göbl M. Staatssymbole des Habsburger-Reiches ab 1867 mit besonderer Berücksichtigung des Staatswappens // Österreichs politische Symbole: Historisch, ästhetisch und ideologiekritisch beleuchtet.— Wien; Köln; Weimar, 1994.— S. 20—21.

[42] Gall F. Österreichische Wappenkunde.— S. 101—105, Taf. 118; Neubecker O., Brooke-Little J. P. Heraldry: Source, Symbols and Meaning.— London, 1988.— P. 90—91.

[43] Lind K. Städte-Wappen von Österreich-Ungarn.— Wien, 1885.— Taf. Galizien I, III; Hickmanns A. L. Geographisch-statistischer Universal-Taschenatlas.— Wien; Leipzig, 1917.— Taf. 60.

[44] Дашкевич Я. Синьо-жовті прапорці Галицької гвардії 1781—1793 рр. // Знак.— 1993.— Ч. 4.— С. 3.

[45] ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 25 зв., 26. Пор.: Головна Руська Рада (1848—1851): протоколи засідань і книга кореспонденції.— Львів, 2002.— С. 26—27.

[46] Зоря Галицка.— 1948.— 27 черв.— Ч. 7.— С. 30.

14

15

16

ГЄРБЪ, ИЛИ ЗНАМА ГАЛИЦКОН РЄСИ;
В ТОЗОЛОТЫЙ ЛЄВЪ ВЪ СИНОМЪ ПО-
ЛИ ВСПИНАЮЧЫЙ СѦ НА СКЫЛЄ.

17

18

Символи Королівства Галичини і Лодомерії:

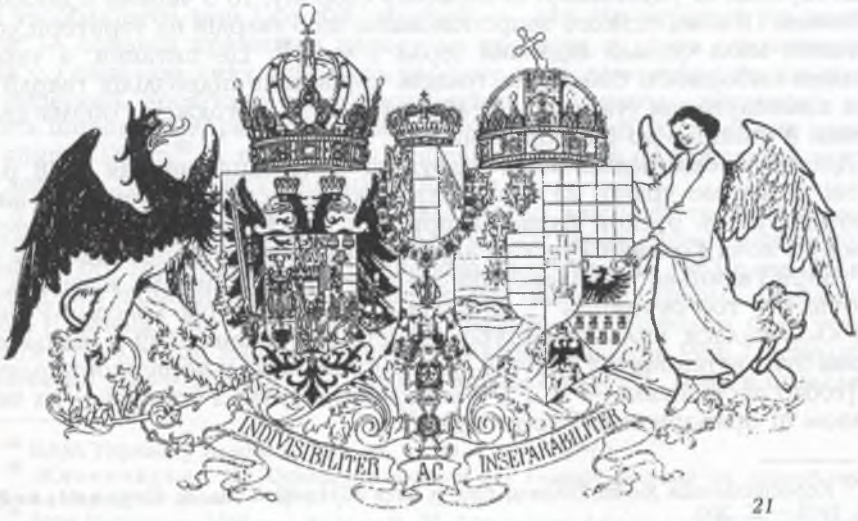
14 — середній герб Австрійської монархії. *1792 р.*; *15* — середній герб Австрійської монархії. *1804 р.*; *16* — герб Волині як один з елементів австрійського герба. *1806 р.*; *17* — герб Галичини і Лодомерії у гербі ерцгерцога. *1816—1896 рр.*; *18* — герб Галицької Русі, опублікований у „Зорі Галицькій". *1848 р.*

19

20

21

Символи Королівства Галичини і Лодомерії:
19 — герб Галичини. *1804—1918 рр.*; *20* — герб Буковини. *1863—1918 рр.*;
21 — герби Галичини та Буковини у гербі Австро-Угорщини. *1915 р.*

кого писав: „[...] Льва в синѣмъ поле по шапках и капелухах даже селяне носятъ [...] В Коломыи зроблена хоругва Левъ в синим поли: и хороша робота коштує и хороши грош [...]"[47]

Відродження давнього територіального герба як українського національного знака викликало аґресивну реакцію з польського боку, що своєю чергою провокувало українські вимоги заборонити використання у Галичині польського орла[48]. У відповідь на польські провокації згодом у „Зорі Галицькій" опубліковано вірш з такими глузливими словами:

...Где єстъ теперь така сила,
Щобъ Русина повалила?
Левъ ся орла не боитъ.
Якъ Левъ рикне, птахъ злетитъ...[49]

З 2 по 16 червня 1848 р. у Празі відбувався Слов'янський з'їзд, на якому однією з проблем українсько-польського порозуміння було питання атрибутів загонів Національної гвардії у Галичині. Відповідно до „Оуставу для учрежденія Гвардиі народовой (Стражи народовой) въ кесарствѣ Аустріяцкомъ" від 8 квітня у § 19 зазначено, що „каждий баталіонъ маєтъ корогву (хоронгевъ), а каждій швадронъ штандаръ оздобленій колорами краю"[50]. Оскільки тогочасні крайові символи не влаштовували ні українську, ні польську сторону, то 5 червня в декларації Зенона Поглодовського запропоновано, щоб гвардія на території усієї Галичини мала спільні відзнаки (орла і лева)[51]. Це питання, а також принцип виборності більшістю голосів керівників підрозділів гвардії та мови командування (української або польської), погоджено обома делегаціями й увійшло до § 3 порозуміння[52].

Досить неординарна подія відбулася наприкінці червня 1848 р. у Львові. В неділю уранці 25 червня на вежі львівської ратуші було вивішено „хоруговъ руской барвы, а при ней зъ лѣвои стороны хоруговъ польску", хоча Головна Руська Рада відмежувалася від цієї події й у газеті „Зоря Галицька" заявлено, що „то не Русини оучинили, и наветъ не знаютъ, кто тоє оучинивъ"[50]. Щоправда, вже через рік Головна Руська Рада клопоталася, щоб під час урочистостей 15 травня 1849 р. на ратуші Львова була встановлена хоругва „руска синоожовта и чорноожовта ракуска" [тобто австрійська.— *А. Г.*], а згодом пробувала з'ясувати,— за чиїм наказом ці прапори знято того ж дня[54].

---

[47] Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49 / Вид. К. Студинський.— Львів, 1909.— С. 260.

[48] ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 2, арк. 33, 36. Див. також: Головна Руська Рада...— С. 30, 32; Гречило А. Відродження українських національних символів у Галичині в 1848 р. // Знак.— 1998.— Ч. 16.— С. 1—2.

[49] Зоря Галицка.— 1848.— 11 лип.— Ч. 9.— С. 38.

[50] Кревецький І. Проби орґанізованя руських національних ґвардій у Галичині 1848—1849 // Записки НТШ.— Львів, 1913.— Т. CXIII.— Кн. І.— С. 131.

[51] Wisłocki W. T. Kongres słowiański w roku 1848 i sprawa polska // Rocznik zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.— Lwów, 1928.—T. I—II.— S. 607.

[52] Wisłocki W. T. Kongres...— S. 703; Кревецький І. Проби...— С. 83.

[53] Зоря Галицка.— 1848.— 27 черв.— Ч. 7.— С. 30.

[54] ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 3, арк. 42 зв., 44.

Незважаючи на домовленості під час празького Слов'янського конгресу, в Галичині почалося активне створення національних гвардій під польською атрибутикою. Так, у селах причиною цього було те, що організаційними питаннями переважно займалися пропольськи налаштовані мандатори. Це викликало обурення й опір українського населення. Протестаційні листи йшли від сотень громад. Так, селяни Нового Милятина відмовилися вступати до гвардії „під знаком орла єдиноглавного" й вимагали організувати „Руську гвардію"[53]. Тому почалося стихійне формування таких загонів (наприклад, створення української гвардії у Дрогобичі в липні 1848 р. та освячення там синього прапора з жовтим левом[56]). А 20 вересня Головна Руська Рада видала відозву до українського народу у справі організації національних гвардій[57]. Дано рекомендації про вигляд прапорів таких загонів: на синьому полотнищі з одного боку мав бути жовтий (золотий) лев, що спинається на скелю такої ж барви, а на зворотньому — патрон місцевої церкви. Досить швидко національні гвардії були створені в Яворові, Стрию, Бережанах, Станіславові, Жовкві та інших містах. До Головної Руської Ради зверталося багато сільських громад із проханням допомогти „штандар руский зо Львова спровадити", з огляду на складність виготовити його на місці[53]. Це спричинило значне поширення простіших у виготовленні прапорів „у руських барвах" — з двох рівновеликих горизонтальних смуг, синьої та жовтої. За тогочасними трактуваннями, синій колір — „якъ чисте небо южнои Руси" — мав уособлювати мир і спокій, жовтий — „якъ тіи зорницѣ на ясномъ небѣ" — означав прагнення народу до просвіти, а „левъ спинающийся на скалу означавъ силу, крѣпость народну и тоє самоувѣреніє, що помимо перепонъ досягнути хоче своєй цѣли"[59]. Символ „руського" лева досить широко використовувався на печатках багатьох сільських громад від кінця XIX ст.[60], а під час Першої світової війни фігурував на кокардах легіону Українських січових стрільців.

З боку поляків у Галичині ставлення до давнього територіального знака з левом після 1848 р. визначалося уже через сприйняття його як українського герба. Цікаво, що напередодні повстання 1863 р. польський тимчасовий національний уряд запровадив символ із трьома знаками — орлом (Польща), погонею (Литва) та Архангелом Михаїлом (мав уособлювати Русь),— що мав відображати ідею відновлення Речі Посполитої, але вже не „двох народів" (Польща і Литва), а трьох[61]. Тому в польських

---

[55] ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 6, арк. 64—65.

[56] Желеховский Ю. Освященіе хоругви для Гвардіи русской въ Дрогобычѣ // Вѣстник „Народного дома".— 1910.— Ч. 1.— С. 11—12.

[57] Зоря Галицка.— 1848.— 3 жовт.— Ч. 20. Див. також: Андрусяк М. Проби організування галицько-українського народнього війська в 1848—1849 рр. // Літопис Червоної Калини.— 1932.— Ч. 3.— С. 9; Косачевская Е. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г.— Львов, 1965.— С. 69.

[58] ЦДІА України у Львові, ф. 180, оп. 1, спр. 6, арк. 66.

[59] Головацкий Я. Исторический очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ и любителей народного просвещенія.— Львов, 1850.— С. XXXVII—XXXIX.

[60] Сварник І. Головна Руська Рада і українська символіка // Знак.— 1998.— Ч. 16.— С. 3.

[61] Kuczyński S. K. Orzeł Biały w powstaniach narodowych i ruchach wyzwoleńczych XIX wieku // Orzeł Biały — herb państwa polskiego.— Warszawa, 1996.— S. 252—255.

колах, які намагалися досягнути порозуміння з українцями, більше апелювалося до традиції саме цих символів. Скажімо, висловлювалися пропозиції змінити офіційну назву Галичини на „Польсько-Русинський край", а в гербі помістити білого орла й архангела Михаїла, „в очікуванні Погоні" [тобто символа Литви,— знову повторення ідеї „Речі Посполитої трьох народів".— *А. Г.*][62].

Символи Королівства Галичини і Лодомерії офіційно припинили своє функціонування 1918 р. з розпадом Австро-Угорщини. Хоча подекуди в пізніші часи ще траплялися ці знаки на печатках сільських громад чи повітових управлінь, що свідчило зовсім не про прихильність до колишніх крайових символів, а про брак належного правового регулювання та дотримання порядку в цих питаннях у міжвоєнній Польщі.

Як бачимо, до 1772 р. претензійні угорські герби нічого спільного з історичними знаками ні Галичини, ні Волині не мали. Хоча територіальний символ з левом і був добре відомим в Угорщині, й навіть використовувався Людовиком на вже згаданих монетах 1379—1382 рр., однак до другої половини XV ст. серед символів земель, декларованих у титулатурі угорських королів, не трапляється жодного знака, який би представляв чи Галичину, чи „Володимирію". Варто зазначити, що титулу королів Хорватії (вживаного угорськими королями з 1102 р.) також не представлено на цих печатках відповідним гербом, який з'являється лише в XVI ст. Поява 1470 р. на печатці Матяша Корвіна герба з однією короною, який у його наступника Владислава II видозмінився уже на дві корони, засвідчує, що цей знак був витвором угорської королівської канцелярії. Він не мав жодної традиції у Галичині, як і на Волині не мав якихось історичних аналогів вигаданий згодом герб Лодомерії з двома шахованими балками. У публікаціях XVIII ст. у нібито галицькому гербі кількість корон зростає до трьох, а також з'являється зображення чорної галки зі складеними крильми у червоному полі. Останній елемент, очевидно, пов'язаний з історичним гербом Галицької землі, який від початку XV ст. представляв у срібному полі чорну галку з розгорнутими крильми, а на давніших боярських печатках галка фігурувала й зі складеними крильми[63].

З трьох символів, експлуатованих австрійськими монархами впродовж 1772—1918 рр.— трьох корон, шахованих балок та галки,— тільки останній (хоч і змінений) міг відповідати місцевим геральдичним традиціям. Три корони намагалися пов'язати з подібним гербом краківського латинського єпископату (три корони на срібному полі), але ні територіально, ні за функцією знака, ні за історією формування претензійного герба нічого спільного між цими символами немає (з таким же успіхом можна шукати аналогії з гербами Швеції чи Мурсії, у яких також фігурують по три корони). Можна хіба що припустити, що досить швидка трансформація однієї корони у дві мала означати Галицьке і Володимирське королівства в одному знаку. Третю корону разом із галкою автори публікацій XVIII ст. могли почерпнути зі старих польських гербовників і помилково приписати Галичині. Ще менш зрозуміле походження герба

[62] A. Z. [Czerwiński J.] Polityka nerwów.— Kraków, 1882.— S. 25.
[63] Гречило А. Територіальні символи...— С. 260.

Лодомерії. Зате зовсім легко пояснити скомбіновані в XIX ст. герби Волині та Буковини, опертi вже на місцевих історичних символах.

Таким чином, основу для нових символів захоплених Австрією 1772 р. західноукраїнських земель становлять витворені угорцями наприкінці XV — на початку XVI ст. претензійні герби, які відображали політичну ідею „повернення давніх провінцій"[64]. Вже з утвердженням у Галичині Австрійської монархії до територіальних символів внесено елементи дійсних історичних знаків. Хоча надумані крайові емблеми все ж не були достатньо популярними, особливо після подій 1848 р. Під час Другої світової війни німецькі окупанти намагалися створити символ для Генерал-губернаторства, опертий на якісь „германські традиції". З цією метою використано три корони, які у поєднанні з левом подано на емблемі дивізії „Галичина"*.

[64] Політичний зміст і походження цих гербів висвітлювали й інші українські дослідники. Див.: Петрушевич А. С. О мнимой старинной картѣ „Царствъ Галицкаго и Владимірскаго" // Вѣстник „Народного дома".— 1887.— Ч. 54.— С. 480; Я. Г. [Головацкий Я.] Нѣсколько словъ по поводу герба, помѣщенного на старинной картѣ Володиміро-Галицкаго царства // Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ.— Санкт-Петербург, 1885.— Вып. 8: Холмская Русь (Люблинская и Сѣдлецкая губ., Варшавскаго Генералъ-Губернаторства).— С. 1—6.

* На початку 2003 р. подібний символ як нібито герб Галичини активно використовувався під час організованого приватними структурами конкурсу „Галицький лицар" у Львові. Застосування такого знака з приносними претензійними деталями без елементарних знань його змісту і походження стало свідченням невігластва та надмірних амбіцій організаторів цього дійства.

Мирослав ЛАБУНЬКА

Університет „Ла-Салль" (Філадельфія. США)

КНЯЗЬ ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ І КОРОНАЦІЯ УГОРСЬКОГО КОРОЛЯ БЕЛИ IV (Чин: Officium Stratoris)[1]

Ще у середині VIII ст. виник гострий конфлікт між двома головними центрами християнства — Римом і Константинополем (Царгородом). Причиною цього було іконоборство (іконоклязм), яке у Візантії терпіли чи навіть у певний час підтримували імперський уряд і вищі сфери візантійського (грецького) суспільства, включаючи церковну ієрархію. Вшановування ікон передусім обороняло нижче духовенство, особливо монахи. Римська церква не піддавалася тискові візантійської цісарської і церковної влади й не відступала від своєї традиції вшановування ікон. Конфлікт цей із церковної дискусії перейшов у сферу політики. Настала так звана холодна війна між цими двома великими релігійними центрами (вона триває донині!). Згадаймо, що іконоборство було спричинене поширенням нової релігії — магометанства чи ісламу (від 622 р.). Виснажливі війни Візантії з аґресивними арабами магометанської віри, очевидно, надихнули візантійську політичну еліту на думку, що, може, вдалося б припинити аґресію арабів, якби християнство відмовилося від вшановування ікон. Як відомо, іслам відкидає будь-яке фізичне зображення божества й святих. Іконоборство не примирило магометан, але поділило християн внутрі. Його осуджено на Сьомому вселенському соборі (2-му Нікейському) 787 р. Але непорозуміння тривали.

Завоювання арабів у Середземномор'ї VII—VIII ст. утруднили контакти між Римом і Константинополем (Царгородом). Візантія не мала змоги обороняти християнські країни в цьому просторі й втратила політичний контроль над Італією. Римські папи стали незалежними від Візантії як у політичному, так і в церковно-релігійному аспектах. Італія у той час потерпала від нападів германських племен. Особливо загрозлива ситуація виникла, коли ланґобарди зайняли Північну Італію (Ломбардське королівство) і оселились на південь від Риму (князівство Сполето й Беневенто), що загрожувало Римові, передусім за панування короля Ломбардії Айстульфа (749—757). Римські папи не мали змоги власними

---

[1] На цю тему автор виголосив доповідь на конференції у Крилосі — Бурштині 20 серпня 1993 р. Коротшу версію статті див.: Officium Stratoris Principis Galiciae et Lodomeriae Danielis Romanovych // Χρυσαί Πύλαι — **Златаа врата**. Essays presented to Ihor Ševčenko on his Eightieth Birthday by his Colleagues and students / Ed. by Peter Schreiner and Olga Strakhov.— Cambridge (Mass.), 2002.— Vol. I (Vol. X: Palaeoslavica.— N 1).— P. 222—223.

силами обороняти Рим. Потрібен був сильний союзник, який би допоміг спинити аґресію ланґобардів. Ним виявилось Королівство франків за династії каролінґів, які замінили меровінґів. Епохальною подією в історії цього двостороннього союзу стала зустріч папи римського Степана II (III) (752—757) з королем франків Пипіном Малим (чи Коротким, як його називають, 751—768), батьком Карла Великого (768—814)*, яка відбулася у Понтіоні (Ponthion) на території теперішньої Франції, куди папа, подолавши Альпи, прибув з Риму 6 січня 754 р. Їхав він верхи на коні в напрямку міста. Назустріч йому зі своєю свитою вийшов король Пипін і, взявши поводи, провадив коня з папою деяку відстань[2]. Такий ритуал, обряд чи чин ведення коня з вершником за поводи означав віддання пошани одною високопоставленою, тобто високого ранґу, особою іншій і був відомий на Заході у середньовіччі як Officium Stratoris (дослівно чин конюшого)[3]. Виконання цього чину було важливим привілеєм. Почесний конюший заступав у цьому випадку звичайного конюшого (agebat vice stratoris)[4]. Ритуал у такій формі, який стосовно папи Степана II виконав

---

* Карл Великий завоював Північну Італію і знищив Ломбардське королівство. На Різдво 800 р. його короновано цісарем у Римі (західної „Римської імперії") папою Левом III.

[2] Див.: Notitia historica in Stephanum Papam II // Migne J. P. Patrologiae cursus completa. Series latina (PL.).— Vol. 89.— Cols. 974—975: „Ipsique [i. e. Peppinus] in palatio suo, in loco qui vocatur Ponticonc. Ad ferctrium millium spatium, descendens de equo suo, cum magna humilitate *terrae prostratus*, una cum sua conjuge, filiis et optimatibus eunden sanctissimum papam suscepit. Cui *et yice stratoris* usque in aliquantum locum juxta eius sellarem properavit. Tuno praedictus almificus vir, cum omnibus suis, extensi voce gloriam et inocessabiles laudes omnipotenti. Deo referens, cum hymnis et canticis spiritualibus, usque ad praefatum palatium et cum rege omnos profecti sunt, sexta Januarii mensis qie in Apparanonis Domini et Salvatoris nostri Jesu Christi sacrstissima solemnitate, ibique intus oralorium periter consedente mox idem beatissimus papa praedictum Christianissimum regem lacrymaliter deprecastus est". [Тут і далі — курсив автора]. Див. Constitutum також: Duchesne L. Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commanteur par.— Paris, 1886.— T. I (=Bibliotheque des Ecoles Francaises d'Athenes et de Rome, 2e serie, t. III/I).— P. 447; Holzmann R. Der Kaiser als Marschall des Papstes Fine Untersuchung zur Geschichte der Beziehungen zwischen Kaiser und Papst im Mittelater.— Berlin; Leipzig, 1928 (Schriften der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellischaft, Heidelberg, N. F., Heft 8).— S. 2, 8—14 та ін.; його ж. Zum Strator- und Marschalldienst, zugleich eine Erwiderung // Historische Zeitschrift.— 1931.— Bd. 145.— S. 305, 307; Eichmann E. Das Officium Stratoris et Strepae // Там само.— 1930.— Bd. 142.— S. 19, 23, 34, 37, 40; Fuhrmann Horst. Das Constitutum Constantini / Konstantinische Schenkungs Text Herausgegen von...— Hannover, 1968 (=Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarunt ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi X; Constitutum Constantini); Ostrogorsky G. Zum Stratordienst des Herrschers in der byzantinisch-slawischen Welt // Seminarium Kondakovianum Receuil d'etudes. Archeologie, histoire de l'art, etudes byzantines, VII.— Praha, 1935.— S. 187—204 (passim). Цю статтю перевидано у збірнику: його ж. Byzanz und die Welt der Slawen. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen.— Darmstadt, 1974.— S. 101—121.

У латинському тексті треба також звернути особливу увагу на фразу „cum magna humilitate terrae prostratus", у якій ідеться про ще один середньовічний звичай (Adoratio), яким виявлялися підпорядкування і пошанівок. Див. про це: Eichmann E. Das Officium...— S. 20—22, 32; Holzmann R. Zum Strator- und Marschalldienst...— S. 306, Note 1. Крім Officium Stratoris, у той час були на Заході відомі Officium Strepae і Officium Marescalci. Див.: Там само; а також: Du Cange. Mreschalcus // Glossarium mediae et infrimae latinitatis.— Paris, 1954.— T. IV.— P. 274—278.

[3] Про це докладніше див.: Holzmann R. Der Kaiser als Marschall des Papstes...— S. 2, 8—14; його ж. Zum Strator- und Marschalldienst...— S. 305, 307; Eichmann E. Das Officium...— S. 19, 23, 34, 37, 40; Ostrogorsky G. Zum Stratordienst...— S. 101, 187.

[4] Там само. Про значення терміна *strator* див.: Glossarium mediae et infrimae latinitatis.— S. 610; *sub. verdo* (=equorum curator, apparitoris adjutor, grassator) див. також: A Dictionary of Greek and Roman Antiquities / Eds. Smith W., Wayte W. and Marin-

король франків Пипін у Понтіоні, засвідчено в історичних джерелах. Його вважають першим у середньовіччі і наслідують як у первісній, так і у зміненій формі, з нагоди різних зустрічей володарів й інших панівних осіб у багатьох країнах Європи і Близького Сходу[5]. Але, незважаючи на видозміни й еволюцію цього чину церемоній, основними елементами у його виконанні залишиться їзда верхи поважних персон і ведення коня (чи осла, як, наприклад, у Москві, коли цей чин виконували у Вербну неділю) за поводи почесним конюшим.

Звичай вести коня за поводи, вершником на якому була визначна особа, дуже давній[6]. Але виникнення його в середньовіччі на Заході пов'язують саме з подією у Понтіоні та з короткочасним поширенням перед тим відомого, підробленого тексту так званої дарчої грамоти (Donatio Constantini, відомої також під назвою Constitutum Constantini) римського цісаря Костянтина Великого (306—337) папі римському Сильвестрові I (314—335)[7]. У цій грамоті йдеться про виконання цісарем Костянтином чину Officium Stratoris щодо папи Сильвестра I. Стосовне місце у цій грамоті звучить у перекладі українською мовою так: „[...] тримаючи поводи його [папи Сильвестра] коня, ми здійснили щодо ньо-

---

din G. E. 3 th ed. revised and enlarged.— London, 1890.— Vol. I.— P. 804, *sub verbo* (тут читаємо, що *stratores* належали в Римській імперії лише дуже високопоставленим посадовим особам, яким вони допомагали сісти на коня, тобто імператорам, губернаторам і прокураторам провінцій та преторійським префектам).

[5] Див. посилання 10—14.

[6] Про розвиток Officium Stratoris у давнину й середньовіччі як частини (revelatio, adventus) Божої ласки і чину володарів див.: Kantorowicz E. H. The King's Advent and the Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina // Art Bulletin.— 1949.— Vol. XXVI.— P. 207—231. Статтю перевидано у збірнику: Selected Studies.— Locust Valley; New York, 1965.— P. 37—81; Labunka Miroslav. The Novogorodian Legend of the White Cowl (The Study ofits „Prologue" and „Epilogue").— Munich, 1998 (=Ukrainian Free University. Series: Monographs, vol. 36).— P. 244—248 та ін.

[7] Текст дарчої грамоти Костянтина Великого неодноразово опубліковано у різних виданнях латинською мовою і в перекладах іншими мовами. Її критичне видання з розлогим науковим апаратом див.: Fuhrmann Horst. Das Constitutum Constantini; див. також: Zeumer Karl. Der acltesic Text des Constitutum Constantini / Festgabe für Rudolf von Gneist zum Doctor-Jubiläum MDCCCLXXXVIII gewidmet von Heinrich Brunner [und anderen].— Berlin, 1888.— S. 37—60 (латинський текст — S. 47—59: Exemplar Constituti Domni Constantini Imperatoris); Grauert Hermann. Die Konstantinische Schenkung // Historisches Jahrbuch.— 1882.— Bd. III/I (=Goerres Gesellschaft).— S. 3—30 (латинський текст — S. 15—29); Levison W. Konstantinische Schenkung und Silvester-Legende // Studie Testi.— 1923.— N 38.— S. 159—247. Переклад Constitutum Constantini грецькою і церковнослов'янською мовами див.: Павлов А. Подложная дарственная грамота Константина Великого папе Сильвестру в полном греческом и славянском переводе // Византийский Временник.— Санкт-Петербург, 1896.— Т. III.— С. 18—82 (текст двома мовами у паралельних колонках, с. 59—82, варіанти з Кормчої і примітки під текстом).

Про виникнення цього унікального фальсифікату і його вплив на розвиток політичних та правових концепцій (особливо про взаємини Церкви й держави в Західній Європі у середньовіччі) див., наприклад: Fuhrmann Horst. Einfluss und Verbreitung der pseudoistorischen Fälschungen. Von ihrem Auftauchen bis in die neuere Zeit.— Stuttgart, 1973.— 2 Teil (Schriften der Monumenta Germaniae Historica, Bd. 24, II).— S. 354—407, et passim; Loenerz R. J.); Constitutum Constantini. Destination, destinatairs, auteur, date // Acvum.— 1974.— T. XLVIII.— P. 199—245; En marge du 'Constitutum Constantini', Contribution a l'histoire du texte // Revue des sciences philosophiques et theologiques.— 1975.— T. LIX.— P. 289—294; Laehr G. Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts.— Berlin, 1926 (Vaduz. Kraus Reprint LTD, 1965).

го — конюшого — чин задля пошани до блаженного [апостола] Петра [...]"[8]

Документальне підтвердження цієї події у джерелах не засвідчене. Зі зрозумілих причин його й не могло бути. Таким чином можна прийняти як дуже правдоподібне те, що король Пипін у цьому випадку, вшановуючи папу римського як спадкоємця апостола Петра, наслідував Officium Stratoris першого християнського цісаря Римської імперії Костянтина Великого, що було описано у згаданій підробленій дарчій грамоті. Традицію вшанування римських пап у формі Officium Stratoris продовжували пізніше під час зустрічей з ними німецькі королі й цісарі[9]. Прикладом можуть служити згадки:

858 р.— король Людовик II провадить коня на честь папи Миколи I у Квінто (Quinto) неподалік Риму; 1095 р.— Конрад, син цісаря Генріха IV, замість батька, на честь папи Урбана II у Кремоні (Cremona); 1131 р.— цісар Льотар III на честь папи Інокентія II у Льєжі (Liege), сучасна Бельгія; 1155 р.— цісар Фрідріх I Барбаросса на честь папи Адріана IV поблизу Сутрі (Sutri), Італія.

Але ця форма (окремий чин) вшановування німецькими королями й цісарями високопоставленої особи з часом не обмежувалася лише особою папи римського, а поширилась узагалі на володарів країн і церковних ієрархів[10]. В історичних джерелах засвідчені випадки здійснення чину Officium Stratoris, крім названих країн (Франція, Італія, Німеччина)*, також у Скандинавії[11], Візантії[12],

---

[8] „[...] et tenentes frenunt equi ipsius pro reverentia beati Petri *stratoris officium* ith exhiburmus". Fuhrmann Horst. Das Constitutum Constantini.— S. 92; Grauert A. Die Constantinische Schenkung.— S. 27; Павлов А. Подложная дарственная грамота...— С. 79; Holzmann R. Der Kaiser als Marschall des Papstes...— S. 24—25 (автор уважає, що це місце є пізнішою інтерполяцією у тексті Constitutum Constantini, хоч цей погляд поділяють й інші історики, однак трансмісія тексту на це не вказує, як правильно стверджує Канторович у своїй статті: Kantorowicz E. H. The Kind's...— P. 230).

[9] Див.: Ostrogorsky G. Zum Stratordienst...— S. 188—189.

[10] Так вітають, наприклад, новообраних чи призначених ієрархів Римо-Католицької Церкви, коли вони офіційно прибувають до осередку своїх єпархій. Див.: Miller Maureen C. The Florentine Bishop's Entry and the Origins of the Medional Episcopal Adventus // Revue d'Histoire Ecclesiastique.— 2003.— Janv.—Juin.— Vol. 98.— N 1—2.— P. 27, див.: P. 9 et passim.

* Коли йдеться про країни Західної Європи, то випадки здійснення чину Officium Stratoris засвідчені в багатьох історичних джерелах. Є також багато літератури на цю тему. Згадаємо лише деяких дослідників, зокрема Р. Гольтцмана, Ф. Фехмана, Г. Острогорського, Е. Канторовича та ін.

[11] 1210 р. король Норвегії і король Данії виконували чин Officium Stratoris щодо короля Швеції. Див.: Holtzmann R. Zum Strator- und Marschalldienst...— S. 322.

[12] 1258 р. Михайло Палеолог, майбутній цісар Візантії (Михайло 1259—1282), здійснив чин Officium Stratoris щодо патріарха Царгорода Арсенія (1255—1260, 1261—1267). Див.: Ostrogorsky G. Zum Stratordienst...— S. 191; див. також літературу на цю тему: Labunka M. The Legend of the Novogorodian White Cowl...— P. 145—146 (примітка 203). Деякі дослідники вважають, що візантійські цісарі не виконували чин Officium Stratoris, як і Officium Strepac. Випадок з Михайлом Палеологом — виняток, і він, зрештою, у той час не був цісарем. Однак зауважимо, що у XV ст. високі достойники імперії виконували чин Officium Stratoris щодо царгородських патріархів під час їхнього впровадження у заступстві цісарів, про що знаходимо відомість у відомому трактаті Симеона Солунського (De Sacris Ordinationibus Opera Omnia // Migne J. P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca (PG).— Vol. 155.— Col. 361—470).

Сербії*, Угорщині**, Московії[13] й Іраку (у Баґдаді)[14].

Цікавим є випадок виконання чину Officium Stratoris князем Галичини і Волині Данилом Романовичем (1201—1264) щодо угорського короля Бели IV (Bella) (1206—1270) під час коронації останнього 1235 р. в Білгороді (угор. Fehervar). Ця подія засвідчена у двох історичних джерелах — у Галицько-Волинському літописі (ГВЛ)[15] й у Віденській ілюстрованій хроніці (Chronicon Pictum Vindobonense Marci de Kalt)[16]. Уґраїнське джерело, як побачимо, настільке незрозуміле, що без образного опису самого ритуалу ми не в змозі розкрити значення фрази, яка мала б про це інформувати. Зауважимо також, що й ритуал був зідентифікований істориками досить пізно. Це викликало в українських і російських істориків сумніви щодо самої події і не раз неправильне пояснення міжнародноправного і політичного значення чину Officium Stratoris, який здійснив князь Данило. Подаємо уривок з Галицько-Волинського літопису в оригіналі й у перекладі сучасною українською мовою:

Данилъ же в то врема шелъ бѣше со братомъ своимъ во Оугры ко королеви. бѣ во звать его на чѣсть[17]	У той же час Данило пішов був із братом своїм в Угри до короля [*Бели*], *бо той кликав його на честь* [курсив автора][16].

---

* У 1342 р. король Сербії Стефан Душан (відомий також як Стефан Неманя XI) виконав чин Officium Stratoris щодо архиепископа Йоаникія (від 1346 р. „патріарх сербів і греків") під час їхньої зустрічі у місцевості Тао поблизу Пріштіни.

** Про один відомий випадок мовитиметься далі у цій статті.

[13] Чин Officium Stratoris у Новгороді, Москві, а також в інших єпархіальних містах країни, став частиною торжеств Вербної неділі, але його виконували також і з інших нагод, як, наприклад, при впровадженні єпископів. Див.: Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы. К вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей.— Харьков, 1901 (Slavistic Printings and reprintings, 127. The Hague.— Paris; Mouton, 1969).— С. 158—175; Никольский К. О службах Русской Церкви бывших в прежних богослужебных книгах.— Санкт-Петербург, 1885.— С. 16—18, 45—97; Забелин И. Домашний быт русских царей.— Москва, 1862.— Т. I.— С. 325—332; Ostrogorsky G. Zum Stratordienst...— S. 193—203; Labunka M. The Legend of the Novogorodian White Cowl...— P. 134—164.

[14] 3 січня 1069 р. султан Тотрульбет виконав чин Officium Stratoris щодо каліфа Каіма (династія Аббасидів) при в'їзді останнього до Баґдада: Holtzmann R. Zum Strator- und Marschalldienst...— S. 327. Це єдиний відомий випадок здійснення цього чину в нехристиянському культурному колі.

[15] Бібліографічні дані видань і перекладів ГВЛ див. у поклику 17.

[16] Текст хроніки часто публіковано оригінальною латинською мовою й у перекладах на інші. Критичне видання див.: Scriptores rerum Hungaricarm ducum regumque stirpis Arnadianae gestarum / Ed. E. Szentpetery.— Budapest, 1937.— Vol. I.— P. 239—505. Ширшу інформацію про цю хроніку див. у передмові до перекладу німецькою мовою T. Кардоса: Kardos Tibor. Ueber die Bilderchronik des Markus von Kalt // Die ungarische Bilderchronik. Chronica de gestis Hungarorum.— Berlin, 1961). Див. також: Kaindl Raimund Friedrich. Studien zu den ungarischen Geschichtsquellen, IX, X, XI und XII.— Wien, 1900.— S. 72—79.

[17] Текст у Галицько-Волинському літописі, що зберігся в Іпатіївському кодексі, див. у: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). Т. 2 (2-е изд.— Санкт-Петербург, 1908, репринт.).— Москва, 1962 (1-е вид.: Там само.— 1843).— Стб. 776. Відмінності з Хлєбніковського кодексу, що подані в примітках до тексту, ближчі до протографа, ніж текст Іпатіївського кодексу у випадку фрази про запросини „на честь". Видавці ПСРЛ не були впевнені, що слово *честь* вони правильно відчитали й перед ним у дужках вставили слово „помощь". Докладніше це обговорено у статті автора: Officium Stratoris Principis...— P. 222. Див. також окреме видання: Летопись по Ипатскому списку. Изданіе Археографической комиссии.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 517. Іпатіївський кодекс,

Із цього короткого тексту ГВЛ довідуємося що: а) князь Данило і його брат Василько подались в Угорщину до короля, який тут не незваний; б) тільки князь Данило запрошений королем *„на честь"*. У ГВЛ подія ця записана під 1237 р. Як відомо, хронологія у цьому літописі не є достовірною, і дослідники без великих труднощів ствердили, що подорож князів Романовичів відбулась восени 1235 р.[19] й що угорським королем у той час став Бела IV. Ключовим є тут слово *честь*. На основі тексту ГВЛ неможливо встановити, про яку *честь* тут ідеться і що під тим розумів літописець[20]. Можна, однак, припустити, що він і його сучасники знали, що треба розуміти під такого роду честю, і тому він не вважав за потрібне дати пояснення. Але це було пояснено, коли історикам стала відома угорська хроніка — Chronicon Pictum Vindobonense[21]. *Честь* у ГВЛ — це чин Officium Stratoris, як це видно з тексту згаданої хроніки. Подаємо його в оригіналі латинською і в перекладі українською мовою:

Migrarit autem rex Andreas ad Dominum anno domini MCCXXXIV, tricesimo anno regni sui, cuius corpus in monasterio de Egrus feliciter requiescit. *Rex Bella coronatur.* MCCXXXV 176. Rex Bella, post eum, filius eius coronatus est pridi Idus Octobris, feria prima, qua cantatur: „Da pacem Domine" in cathe-

Але року Божого 1234 відійшов до Господа король Андрій на тридцятому році свого панування і його тіло благословенно спочило в Егерському монастирі. *1235 коронований король Бела.* Після нього був коронований його син Бела 14 жовтня у ту неділю, коли співають: „Дай нам мир, Господи", у

як відомо, з'явився друком 1989 р. у перекладі українською мовою. Див.: Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 392. Існує ще два інші переклади ГВЛ українською мовою: Галицько-волинський літопис / Переклав і пояснив Теофіль Коструба.— Львів, 1937.— Ч. 2.— С. 13; Галицько-Волинський літопис / Переклав Леонід Махновець // Вітчизна.— 1982.— № 7.— С. 36. У перекладі Коструби (цит. місце) займенник *його* подано у множині — *їх*, що помилково вказує на те, начебто обидва князі були запрошені „на честь".

[18] Літопис Руський.— С. 392. Навпроти тексту примітка: „Поч[аток] Весни 1237" (!) Пор.: С. 391, на якій у примітці 9 йдеться про те, що Данило брав участь в інтронізації короля Бели восени 1235 р., але це віднесено до іншого візиту Данила в Угорщину.

[19] Див.: Грушевський М. Хронольогія подій Галицько-волинської літописи // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1901.— Т. XLI, кн. III.— С. 65 [Додаток]: Хронольогічна таблиця подій Галицько-волинської літописи.

[20] Дуже цікаве дослідження про значення і вживання слова *слава* з часів Київської Руси (але без його вживання як *terminus technicus* на означення чину Officium Stratoris) здійснила: Kollmann Nancy Shields. Was There Honor in Kiev Rus? // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, N. F.— 1988.— Bd. 36.— S. 481—492. Пор.: Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусскаго языка по письменнымъ памятникамъ.— Санкт-Петербург, 1903.— Стб. 404—406. (Sub verbo) старослов'янське слово *слава* має у старогрецькій мові три відповідники, але жодний не відповідає технічному значенню, про яке йдеться у нашій розвідці. Пор.: Назарко Іриней І. Святий Володимир Великий — Володар і Христитель Руси-України (960—1015) // Записки ЧСВВ. Серія І. Секція І.— Рим, 1954.— Т. VI: Праці.— С. 136: „Слово „честь" у старій Русі вживалося як вираз глибокої пошани. Навіть у старих богослужбових книгах слово честь є рівнозначне з пошаною і поважанням".

[21] Бібліографія видань латинською і угорською мовами, яка з'явилась перед 1937 р.: Albinus Franciscus Gombos // Catalogus fontium historiae Hungariae 800—1301.— Buda, 1937.— T. I.— P. 595.

drali ecelesia beati Petri Albe, quam ipse consecrari fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, *Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reve rentia ducente. Regnavit autem XXXV annis*[22].

катедральному храмі св. Петра в Білгороді, що його він сам наказав був освятити. Брат його, принц Коломан, держав з пошаною у його боці його королівський меч, *а князь русинів Данило вів перед ним з найбільшою пошаною його коня.* А панував він 35 років.

Якщо порівняти наведений текст із угорської ілюстрованої хроніки про інтронізацію (коронацію)[23] Бели IV з текстом у ГВЛ, то немає сумніву, що в обох випадках йдеться про ту саму подію. Правдомовність мадярської хроніки дослідники не заперечують. Таким чином, з певністю можна стверджувати, що галицько-волинський князь Данило Романович під час коронаційної процесії 14 жовтня 1235 р. здійснив чин (ритуал) Officium Stratoris щодо угорського короля Бели IV у місті Білгороді Угорському (угор. Fehervar, нім. Stuhlweissenburg).

* * *

У середньовіччі в європейських країнах існував теократично-монархічний лад. Володарі країн у цій структурі (ієрархії) посідали визначене звичаєво-правне місце; іншими словами — їх поділено за значенням і вагомістю поодиноких країн (й прецеденсу), що було відображене також у титулятурі й ранґах — цісар, король, князь (сюзерен і уділький, „підручний" князь). Деколи, хоч рідко, поставала ленна залежність одного володаря від іншого. Угорські королі, наприклад, уважались ранґом вищими за галицьких князів, що останні усвідомлювали. Це й спонукало Данила Романовича відгукнутись на запрошення короля Бели IV й прибути на його коронацію і під час урочистої процесії здійснити щодо нього чин Officium Stratoris.

Серед істориків є розбіжності у думках про міжнародно-правне й політичне значення участи Данила Романовича в коронації угорського короля і виконання чину почесного конюшого щодо нього. Угорські історики вважають, що це був вияв ленної підлеглости Галицько-Волинського князівства Угорщині (короні св. Стефана)[24]. На думку М. Грушевського, „для Данила не було ніякою особливою нечестю признати угорсько-

---

[22] Marci Chronica de gestis Ungarorum ad origine gentis ad annum MCCCXXX producta.— Pestini, 1867.— P. 100; пор.: Scriptores rerum...— P. 467. Латинський текст і угорський переклад цього місця див.: Kepes kronika. A kepes kronika es kora [irta] Dercsenyi Desze... II.— Budapest, 1964.— L. 164; німецький переклад у: Die ungarische Bilderchronik...— S. 234.

[23] М. Грушевський слушно зауважував, що Бела був коронований (уперше) за життя свого батька короля Андрея (Грушевський М. Історія України-Руси. [2-е вид.].— Нью-Йорк, 1954.— Т. III: До року 1340.— С. 53).

[24] Див.: Homan Balini. Geschichte des ungarischen Mittelalters. II Bd.: Vom Ende des XII Jahrhunderts bis zu den Anfängen des Hauses Anjou.— Berlin, 1943.— S. 31: „Bei der Krönung Belas fürte er Daniel) als dessen erster Lechnsmann das Pferd" („Під час коронації Бели вів він (Данило) коня як його перший ленник"), пор. с. 32, де автор називає Данила „угорським ленником" — „ungarische Lehnsmann". Пор.: його ж. Magyar Tortenet.— Budapest, 1941.— I. kotet.— L. 515.

го короля старшим від себе (чи формально признавав він себе васалом — річ иньша, про яку не маємо підстави думати)"[28]. До цього, на думку М. Грушевського, Данила змусили обставини. М. Карамзін уважав, що вести коня короля Бели IV під час коронаційної процесії було принизливо для Данила[26]. Цей автор, очевидно, не знав значення чину Officium Stratoris. Інші уважають, що сам акт чину був лише символічним ритуалом без якогось більшого політично-правного значення[27] Ще інші — взагалі не згадують у своїх працях про участь князя Данила у коронації короля Бели IV[28] або, повідомивши про це, не висловлюють своєї думки про значення цього факту[29]. Варто назвати також тих істориків, особливо українських, які з обуренням відкидали можливість участи Данила в коронації, чи інтерпретацію її мадярськими істориками, наприклад — М. Шашкевич, Д. Зубрицький, І. Шараневич[30]. Пізнавальним щодо цього є міркування німецького дослідника Р. Гольцмана, який в одній із своїх статей твердить, що чин Officium Stratoris є виявом пошанування (Ehrenerweisung) і визнанням високого значення (hoeheres Ansehen), але не ленної залежности[31]. Ленну залежність символізував інший чин, а саме: Officium Strepae — Чин стремена, коли супровідник (strator) тримав стремено вершника, до чого був зобов'язаний ленник. Такий стан існував у Західній Європі від XII ст.[32] Отож, можемо зробити висновок, що князь Данило виконував чин почесного конюшого під час коронації угорського короля Бели IV і не був його ленником.

---

[25] Грушевський М. Хронольогія подій...— С. 53, прим. 2.

[26] Карамзин Н. М. История государства российского.— Москва, репринт, 1989.— Т. III.— С. 163 („Уничиженіє безполезное!") і „Примечанія къ III тому" (С. 127, прим. 348).

[27] Грушевський М. Хронольогія подій...

[28] Див.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— Москва, 1950.— С. 217; Котляр М. Ф. Данило Галицький.— К., 1979.— С. 93; Грицак П. Галицько-Волинська Держава.— Нью-Йорк, 1938.

[29] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. 2-е видання із змінами і доповненнями.— Львів, 1999.— С. 123, прим. 14.

[30] Див.: Грушевський М. Хронольогія подій...

[31] Holtzmann R. Zum Strator- und Marschalldienst...— S. 322—323. Автор покликається на випадок скандинавських королів: королі Данії і Норвегії, виконуючи чин Officium Stratoris щодо короля Швеції, не стали його васалами.

[32] Там само.— S. 313, 333—338 та ін.

Віталій ГАВРИЛЕНКО, Роман ЧАЙКА

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

ВИСЛІ СВИНЦЕВІ БУЛЛИ З ПЛІСНЕСЬКА: ФАКТИ І ГІПОТЕЗИ

Сфрагістична збірка, що є предметом нашого дослідження, бере свій початок у 1948—1949 рр., коли під час Пліснеської археологічної експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР, очолюваної І. Старчуком, знайдено декілька свинцевих булл, зразки клейм на денцях посуду та срібний позолочений перстень зі знаками Рюриковичів (двозуби і тризуби). Печатки розшукано на дитинці літописного Пліснеська (тепер хутір Пліснеськo поблизу села Підгірці Бродівського району Львівської області) у культурному шарі 0,3—0,4 м від теперішньої поверхні[1], який археологи відносять до початку XII ст.

Печатки належать до групи вислих свинцевих булл (так званих молівдовулів) у формі круглих дисків діаметром 19—24 мм. Їх відносять до розряду давньоруських печаток архаїчної традиції. На трьох печатках — двосторонні погрудні зображення святих, які дослідники сфрагістики датують кінцем XI ст. Інша печатка має зображення погрудної постаті і грецький п'ятирядковий напис, це так званий греко-руський тип булл, що панує зі середини XI до початку XII ст.[2] Ще одна печатка має на аверсі погрудне зображення святого, характерне для XI ст., і на реверсі — зображення святого на повен зріст, притаманне XII ст. Тобто пліснеські знахідки репрезентують перехідні сфрагістичні типи рубежу XI—XII ст.

Шосту з досліджуваних печаток з написом „ДЬНѢСЛОВО" знайшов археолог Р. Чайка у 1980 р. на поверхні орного поля біля другого оборонного валу дитинця Пліснеського городища під час стаціонарних археологічних досліджень експедицією Львівського університету ім. І. Франка. В. Янін упевнено відносить групу печаток „ДЬНѢСЛОВО" до часу князювання у Києві Святополка Ізяславича, тобто 1093—1113 рр.[3], що ще раз підтверджує датування сфрагістичної збірки Пліснеська кінцем XI — початком XII ст. Отже, можна констатувати повний збіг сфрагістичної і археологічної (стратиграфічної) хронології пліснеських булл.

---

[1] Інститут археології Львівського національного університету ім. І. Франка. Звіт про розкопки І. Д. Старчука Пліснеського городища. Ділянка 40, квадрат 84, штих I—II, IV—V.

[2] Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская сфрагистика и геральдика. Изд. 2-е.— Москва, 1974.— С. 63.

[3] Янин В. Л. Печати с надписью „Дьнѣслово" // Советская археология.— 1962.— № 2.— С. 168.

У науковий обіг сфрагістичні пам'ятки стародавнього Пліснеська ввів археолог О. Ратич. У зведенні археологічних пам'яток західних областей України IX—XIII ст. він побіжно інформував про дві пліснеські „олов'яні підвісні печатки із зображенням святих" та знаки Рюриковичів на кераміці і перснях з сигнетами, подав їх невиразні ілюстрації[4]. 1959 р. з печатками ознайомився визнаний авторитет у галузі давньоруської сфрагістики професор Московського університету В. Янін під час короткого візиту до Львова. Описи печаток опубліковані у фундаментальній книжці В. Яніна „Актові печатки Стародавньої Русі X—XV ст.", зокрема у першому томі[5]. Автор подав атрибуцію лише однієї пам'ятки — печатки Олісави-Гертруди, дружини великого київського князя Ізяслава Ярославича[6]. Інші булли, які відзначаються фраґментарністю леґенд, незадовільним станом збереження, описав В. Янін дуже побіжно: не вказано їх власників, місць та обставин знахідок, не розкрито змісту написів і зображень.

Молівдовул княгині Олісави-Гертруди (Іл. *7-а*) має форму диска діаметром 22 мм, товщиною 2,1—3,5 мм. Усередині по діаметру — канал від шнура, яким кріпилась печатка до документа. Отвір заповнений окисом свинцю, що чітко проступає на ребрі печатки у місцях виходу шнура. У верхній частині — два маленькі круглі наскрізні отвори, а також спроба зробити третій отвір, їх діаметр 1 мм. Складається враження, що відшукувався центр рівноваги. Тобто печатку могли використовувати як натільний образок. Відтиски печатки виконано недбало. При стисканні буллотерієм (щипцями) свинцеві заготовки змістилися на аверсі вліво, на реверсі відповідно вправо — внаслідок частина написів залишилася поза полем печатки.

На лицевому боці печатки — погрудне зображення святої мучениці Єлизавети. Навколо голови — рельєфний німб. У зігнутій правій руці — масивний хрест. Обличчя з продовгуватим підборіддям, довгим носом, маленьким ротом і круглими опуклими очима. На голові св. Єлизавети традиційний давньоруський жіночий убір. Одяг на передпліччях прикрашений дорогоцінними каменями чи перлами, а також поздовжніми й поперечними стрічками. Можемо припустити, що різьбяр передав риси конкретної особи, ймовірно, власниці печатки. До речі, наявність на печатці умовного портрета її власника не суперечить сфрагістичним традиціям.

Справа від постаті святої — кириличні літери „ЄЛС", з початку колонкового напису — поперечна риска (титла). Повніше зберігся напис іншого примірника цієї пам'ятки, знайденої 1909 р. у Києві у збірці київського колекціонера Т. Кундеревича. Пізніше придбана М. Лихачовим[7] і потрапила у Московський історичний музей[8]. Тепер зберігається у відді-

---

[4] Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— С. 29, рис. 9, № 9—10; табл. V, № 7, 8, 9; табл. XI, № 20.

[5] Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— Москва, 1970.— Т. 1: Печати X — начала XIII в.— С. 210, 215, 222, 229.

[6] Першу спробу дослідження печатки зроблено у статті: Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика.— Москва, 1963.— Вып. 4.— С. 142—164.

[7] Гавриленко В. О. Українська сфрагістика.— К., 1977.— С. 92—93.

[8] Государственный исторический музей в Москве, отд. письменных источников, ф. 136, д. 10, л. 109; д. 30, л. 127.

лі нумізматики Ермітажу у Санкт-Петербурзі. На ермітажному примірнику читається повний напис „ЄЛ[И]САВС", тобто Єлизавета, або Олісава[9].

На зворотному боці печатки — зображення архангела Гавриїла на повен зріст з розпростертими уздовж постаті крилами. Святий одягнутий у довгий хітон, оздоблений смарагдами і тасьмою з металевим пітканням, частина якої звисає з лівого передпліччя. У широко розставлених руках символи влади — берло чи жезл у правиці і держава — сфера у лівиці. Навколо голови крапковий німб.

Характерне зображення голови св. Гавриїла з довгим кучерявим волоссям, що обрамлює обличчя у вигляді косиць, і неприродно видовженою шиєю. Поле печатки обмежує шнурковий обвід, який унаслідок зміщення матриці проступає лише у правій частині булли. Поруч напис кирилицею: літера „а" у маленькому колі, що згідно з візантійською іконографічною традицією означає „αγιος", тобто „святий", а також чотири літери „РИЛС", що дає змогу відтворити повний напис „[ГАВ]РИЛС". Літери „Р" та „И" вертикального колонкового напису об'єднані видовженою спільною рискою зліва. У переданні імен на печатці „ЄЛИСАВС" і „ГАВРИЛС" виразно відчуваються грецькі впливи.

Перший дослідник цієї печатки М. Лихачов відзначав, що на ній позначилися „сильні впливи візантійських зразків", і називає пам'ятку „печаткою найстарішої епохи" давньоруської сфрагістики[10]. В. Янін підкреслював, що за своїми технічними ознаками (розмір, товщина відтиску) печатка належить до XI ст. Поєднання поясного зображення св. Єлизавети на аверсі, що притаманне XI ст., та зображення св. Гавриїла на повен зріст на реверсі печатки — сфрагістичний тип кінця XI — початку XII ст.[11]

Гертруда була донькою польського короля Мєшка II та сестрою польського монарха Казимира I Відновителя. У 1043 р. вступила у шлюб з сином Ярослава Мудрого туровським князем Ізяславом, який після смерти батька став великим київським князем. Мала трьох синів — Ярополка, Святополка, Мстислава та доньку Євдокію. За твердо встановленим на Русі звичаєм, Гертруда прийняла при одруженні православ'я і отримала християнське ім'я Олісава, канонічна форма якого Єлизавета. С. Висоцький відшукав на стінах Київської Софії графіті: „Господи, допоможи рабі своїй Олісаві Святополчій матері, руській княгині"[12].

На печатці Олісави-Гертруди спостерігаємо традиційне для давньоруської сфрагістики поєднання двох святих, тезоіменитих власникові печатки. Якщо зображення св. Єлизавети, що стала покровителькою Гертруди при хрещенні, можна прийняти без застережень, то наявність на зворотньому боці печатки зображення св. Гавриїла вимагає додаткових пояснень і дослідницьких пошуків.

Згідно з давньоруською сфрагістичною традицією, розміщення на печатках парних зображень святих мало двоякий вираз. У XII—XIII ст.

---

[9] Государственный Эрмитаж, отд. нумизматики, сфрагистическая коллекция, № 261.

[10] Петербургский филиал Архива Российской Академии наук, ф. 246, оп. 1, д. 119. Сфрагистический альбом Н. Лихачева.— Табл. 45, № 2.

[11] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 159.

[12] Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни.— К., 1978.— С. 75.

подібним чином позначали християнські імена та по батькові власників печаток. В XI ст. так найчастіше зображували ієрархічні стосунки володільця печатки і сюзерена, якому він був безпосередньо підлеглий. Відома чимала група печаток княжих радників, єпископів і навіть митрополитів, на яких, окрім власників, уміщали княжі патрональні зображення[13]. Оскільки батько Гертруди, як відомо, був католиком, вона в ніякому разі не могла називати себе по батькові — Гавриїлівною. Логічно було б сподіватися на печатці патронального зображення її чоловіка — великого київського князя Ізяслава Ярославича (1024—1078), тобто св. Дмитрія.

Після смерти чоловіка Олісава 30 років прожила зі своїми синами Ярополком і Святополком. Нам відомі їхні хресні імена. Князь Святополк мав за свого патрона св. Михаїла, а князь Ярополк — св. Гавриїла. З „Повісти временних літ" знаємо, що після смерти батька Ярополк дістав Волинську і Туровську землі. Разом зі старшим сином Ярополком проживала Олісава, переносячи всі незгоди династичних війн, що переслідували нащадків Ярослава Мудрого. Літописець Нестор пише під 1085 р.: „Ярополк збирався іти на Всеволода [великого київського князя.— ***Авт.***], бо послухав він злих дорадників. Довідавшись про це, Всеволод послав проти нього сина свого Володимира [Мономаха.— ***Авт.***], і Ярополк тоді, оставивши матір свою [...] у Луцьку, сам утік у Ляхи"[14].

В історіографії давно склалася думка, що Ярополк не відзначався рішучим характером[15]. Літописець в некролозі на смерть Ярополка у 1087 р. писав, що він був: „[...] кроткий, смиренний, братолюбивий, нищелюбець"[16]. За цих обставин для нього не зайвими були поради енергійної матері. Отже, Олісава могла користуватись своєю печаткою як головна порадниця сина. У такому разі поява на її інсиґнії св. Гавриїла цілком слушна.

Погіршення стосунків Ярополка з великим київським князем Всеволодом, як уже згадувалось, літописець пояснив тим, що він послухав „злих дорадників". О. Майоров убачає у цих „дорадниках" володимирських бояр. Можливо[17]. Але дуже вимовний факт, що Володимир Мономах, як повідомляє літописець, прийшовши до Луцька „[...] посадив тоді Давида в [городі] Володимирі замість Ярополка, а матір Ярополкову [Олісаву], і жону його [Ірину-Кунігунду], і дружину його [військо.— ***Авт.***] привів до Києва, майно його забравши"[18]. Літописець тісно поєднав в одному повідомленні згадку про „дорадників" і факт переведення Олісави й Ірини у Київ, під безпосередній нагляд великого князя. Тут не йдеться про добрі наміри Володимира Мономаха, намагання надати притулок родині Ярополка, з цим не в'яжеться безсоромне пограбування майна

---

[13] Янин В. Л. Из истории русской художественной и политической жизни XII в. // Советская археология.— 1957.— № 1.— С. 117.

[14] Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець.— К., 1989.— С. 125.

[15] Андриашев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст.— К., 1887.— С. 111; Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века.— Одесса, 1895.— С. 121.

[16] Літопис Руський...— С. 126.

[17] Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 97.

[18] Літопис Руський...— С. 126.

останнього. Логічно було б відправити Олісаву до її другого сина Святополка, який в той час був новгородським князем. Невдовзі, коли він стане у 1093 р. великим київським князем, Олісава житиме якийсь час разом з ним у Києві, про що свідчать згадувані графіті Софіївського собору та знахідка у Києві другого примірника печатки Олісави-Гертруди. Спираючись на літописні дані про перебування Олісави на Волині, В. Янін датує її печатку 1078—1086 рр.[19]

В. Янін висунув надзвичайно важливу для нашого подальшого дослідження тезу про те, що шлях до вирішення проблеми атрибуції багатьох печаток „лежить через нагромадження матеріалу, збільшення топографічних свідчень тяжіння окремих різновидів булл до певних територій"[20]. На нашу думку, надзвичайно вагомим є факт знахідки досить значної кількости печаток у Пліснеську — віддаленій периферії політичного життя Київської Руси. Візьмемо до уваги ще один важливий висновок, який зробили дослідники сфрагістики щодо топографії знахідок печаток, а саме, що „місце знахідки печатки у переважній більшості випадків збігається з місцем її прикладення при документі [...], що більшість вислих печаток, які дійшли до нас, є залишками численних приватних актів (купчих, духовних і т. ін.), затверджених тими державними інститутами, яким належало право скріплювати такі грамоти"[21].

Які ж державні установи могли бути у стародавньому Пліснеську, адже він ніколи не був княжою столицею чи центром перебування осіб вищого духовного сану. Єдиним можливим може бути припущення, що пліснеські сфрагістичні старожитності були часткою приватного архіву чи збірки документів. На нашу думку, власником цих документів була Олісава, що знаходила у Пліснеську притулок на час міжусобиць. Вона збирала відповідний актовий матеріал, який хоч проблематично міг би захистити її майнові інтереси. За звичаєм того часу, документи затверджувалися печатками. Ці акти вона перш за все могла дістати від свого чоловіка та сина Ярополка, які володіли Володимирською землею.

Узявши до уваги вказані обставини, спробуємо визначити власників інших пліснеських печаток, що не вдалося у свій час зробити В. Яніну. Ось як він описав одну з пліснеських пам'яток у розділі своєї монографії „Печатки невизначених князів": „**Л. с.**" Погрудне зображення святого воїна зі списом у правій руці та щитом у лівій. „**З. с.**" Погрудне зображення невизначеного святого. Навколо крапковий ободок. Місце знахідки не відоме"[22].

Уважно оглянувши цю пам'ятку (Іл. *7-б*), зіставивши її з іншими княжими печатками XI—XII ст., можна дійти висновку, що вона належала князю Ізяславу Ярославичу. Аргументуємо це твердження на основі методу сфрагістичної аналогії, тобто порівняємо розглядувану пам'ятку з іншими печатками, зокрема, з ідентичними буллами Ізяслава Ярославича, яких на сьогодні відшукано дев'ять. Великий регіон поширення цих знахідок: Новгород, Вишгород біля Києва, с. Воїнська Гребля на Полтавщині (стародавній Воїнь), Княжа Гора поблизу Турова Гомельської

[19] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 160.
[20] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 149.
[21] Там само.— С. 157.
[22] Там само.— С. 215.— № 271.

области (Білорусь), урочище Білий Спас біля Межиріччя Київської області, с. Волковиськ Гродненської області (Білорусь), що свідчить про інтенсивну діяльність князя Ізяслава. Печатки Ізяслава Ярославича можна поділити на три типи: 1) зі зображенням чотирипелюсткової розетки у формі хреста і стоячої фігури в імператорській короні; 2) княжого знака (тризуба) і кругового грецького напису: „Господи, допоможи рабу своєму Димитрію" та малюнком св. Дмитрія Солунського на реверсі; 3) багатопелюсткові розетки (символічної квітки) і св. Дмитрія[23].

Проаналізувавши напечаткові зображення булл Ізяслава Ярославича, відзначимо, по-перше, значну свободу у виборі зображень печаток, певне нехтування канонічними традиціями, наявність у накресленнях святих особистих (індивідуальних) рис власника печаток, по-друге, різноманітність композиційних елементів (особливо це стосується кругового напису, нехарактерного для давньоруських печаток), по-третє, наявність на печатках св. Дмитрія.

На приналежність Ізяславові Ярославичу хресного імени „Дмитрій" вказують численні джерела: літописне свідчення про спорудження Ізяславом Ярославичем патронального монастиря св. Дмитрія Солунського у Києві, булла папи Григорія VII 1075 р., написи на паліумі (освяченій тканині) на домовину св. Альберта, подарованому Ізяславом Ярославичем кафедральному костелу м. Гнєзно у Польщі 1076 р., де зазначалося: „Молитвами святого Дмитрія дай, Боже, многая літа рабу твоєму Ізяславу, князю руському [...]"[24], а також повідомленням німецького хроніста Ламберта Герсфельдського: „Прийшов руський князь на ім'я Дмитрій, приніс йому (німецькому імператорові Генріху IV) безцінні багатства із золотого і срібного посуду, дорогоцінні тканини і просив у нього допомоги проти свого брата (Святослава), який силою вигнав його з княжіння"[25].

При зіставленні пліснеської печатки № 2 з комплексом раніше опублікованих печаток Ізяслава Ярославича, впадає в очі надзвичайна подібність зображень св. Дмитрія Солунського (юного воїна зі списом і щитом). Ідентичний іконографічний тип, техніка різьби, аналогічні окремі деталі: плащ з характерними складками і круглою фібулою на правому плечі, круглий щит зі залізними заклепками, зображений на одну третину поруч з лівим передпліччям, у правій руці спис з листоподібним лезом і кулькоподібним потовщенням біля втулки наконечника. Специфічно передано кучеряве волосся у вигляді кружалець. Невелика клиноподібна борідка на безвусому обличчі, чітке зображення пальців руки на списі та інше.

Вражаюча подібність сюжетних мотивів печаток (навіть скрупульозне копіювання їх окремих фраґментів) незаперечно вводить пліснеську буллу у коло сфрагістичних пам'яток Ізяслава Ярославича. Але, як це не парадоксально, майже фотографічне відтворення на нашій печатці образу св. Дмитрія, стало утруднюючим моментом в остаточній атрибуції

---

[23] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 166—167.

[24] Lewicki A. Napis na paliuszu z XI wieku // Kwartalnik historyczny.— Lwów, 1893.— Rocz. VII.— S. 115—128.

[25] Lamberti Annales // Monumenta Germanie Historica.— Hannoverae, 1980.— T. 5.— P. 219.

пліснеської пам'ятки № 2. Річ у тому, що на зворотньому боці печатки представлено поплічне зображення св. Дмитрія, про що свідчать супроводжувальні грецькі літери „дельта" (у класичному накресленні у вигляді трикутника без нижніх рисок — „Δ") і „Т" („ταυ"), що безсумнівно вказують на ім'я Дмитрій. Але ми знаємо, що патрональні зображення св. Дмитрія одночасно на аверсі і реверсі повинні вказувати, згідно з давньоруськими сфрагістичними традиціями, ім'я власника печатки і по батькові, тобто Дмитро Дмитрович.

1. Печатки: *а* — князя Ізяслава Ярославича зі зображенням св. Дмитрія; *б* — князя В'ячеслава Ярославича зі зображенням св. Меркурія; *в* — князя Мстислава Ізяславича зі зображенням св. Георгія

Логічно було б сподіватися на реверсі печатки Ізяслава зображення св. Георгія, який був патроном його батька Ярослава Мудрого. Після перегляду зводу давньоруських сфрагістичних пам'яток стало очевидним те, що зображення святих Георгія, Дмитрія і Меркурія на Русі були іконографічними близнюками (*Іл.* 1). Подібні зображення спостерігаємо на печатці брата Ізяслава Ярославича — великого київського князя В'ячеслава періоду його смоленського князювання (1054—1057) та на двох печатках його сина Мстислава Ізяславича (помер у 1069 р.), знайдених у Києві і на Чернігівщині[26]. М. Лихачов і В. Янін відзначили також тісний композиційний зв'язок зображень св. Дмитрія на печатках Ізяслава Ярославича і св. Георгія на сріблениках Ярослава Мудрого — так зване „Ярославле срібло"[27]. Відомий знавець давньоруського грошового обігу

[26] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 168.— № 14; С. 170.— № 24; С. 172—173.— № 35.

[27] Там само.— С. 23, 35, 37, ил.; Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Вып. 2 // Труды Музея палеографии.— Ленинград, 1930.— Т. 2.— С. 43, 178, 198.

М. Бауер навіть назвав ці монети печатками: „[...] щось на зразок вірчого знака, якими споряджались, згідно з літописом, руські купці, що відвідували Константинополь"[28]. Категорично не погоджуючись з М. Бауером щодо включення сріблянників у сферу сфрагістики, зазначимо, проте, слушність його спостереження щодо тісного зв'язку зображень найдавніших печаток зі синхронними типами монет. Подібність у накресленнях святих воїнів зі щитом і списом Дмитрія, Георгія та Меркурія можна пояснити наявністю певного іконографічного зразка, який вплинув на зображення цих святих у металопластиці Київської Руси X—XI ст. До речі, аналогічний випадок спостерігаємо і в іконографії печаток із зображеннями архангелів Гавриїла та Михаїла[29].

Завершуючи атрибуцію печатки Ізяслава Ярославича, подамо зображення святих у такому порядку. Лицевим боком визнаємо поплічне зображення св. Дмитрія з грецькими літерами „Δ" і „Τ", де представлено святого з німбом, круглим слов'янським овалом обличчя, випуклими очима, широкими, врозліт, бровами, великим носом, звисаючими вусами і широкою, коротко підстриженою, бородою. Можливо, маємо портретне зображення князя в образі св. Дмитрія. Ось як описав князя Ізяслава Ярославича Нестор у „Повісті временних літ": „Був же Ізяслав на вигляд гарний, тілом великий, незлобний норовом, кривду ненавидів, любив правду"[30].

На звороті печатки зображено святого Георгія. Справа від постати — велика літера „Α", очевидно, „αγιος". Ми знаємо, що напис „αγιος" — „святий", позначався на печатках, як правило, маленькою літерою в колі. Накреслення грецької літери класичної форми „Α" (альфа), а можливо, і латинської літери „A", не є типовим проявом напису. Тому можна припустити, що матрицю реверса печатки різав майстер, який був малообізнаний з давньоруськими та візантійськими традиціями. Якщо із зображенням він, маючи певні фахові навички, більш-менш упорався, то з написом мав значні труднощі.

Акцентуємо увагу на різних рівнях мистецького виконання аверса і реверса цієї пам'ятки. Якщо зображення лицевого боку печатки відзначається схематичністю, порушенням пропорцій між головою і тулобом, то зворотній бік, ідеальний щодо виконання — високий рельєф, чітко опрацьовані контури обличчя, деталі озброєння і вбрання (особливо драпіровка плаща). Реверс печатки, без сумніву, скопійований зі сріблянника Ярослава Мудрого: крім загальної сюжетної схожости, дуже подібні поодинокі деталі печатки і монети, зокрема, маємо на увазі характерне зображення грушоподібного вольового підборіддя з клиноподібною маленькою борідкою, аналогії якому не вдалось відшукати на інших давньоруських пам'ятках (Іл. 2). Можна припустити, що матриці аверса і реверса різали два майстри,— дуже вже велика різниця у рівні їх виконання. Ймовірно, печатка ґравірована у часи поневірянь Ізяслава Ярославича у Європі.

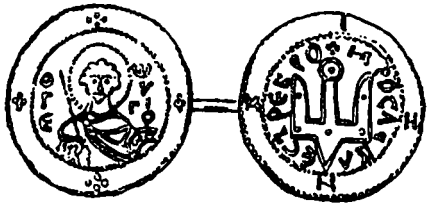
---

[28] Бауер Н. П. Древнерусский чекан конца X и начала XI в. // Известия Государственной Академии истории материальной культуры.— Ленинград, 1926.— Т. 5.— С. 317.

[29] Лабутина И. К., Волочкова О. К., Лабутин В. И. Новые сфрагистические находки в Пскове // Советская археология.— 1985.— № 1.— С. 222.

[30] Літопис Руський...— С. 123.

Зупинимось на перипетіях бурхливого життя Ізяслава Ярославича, що допоможе з'ясувати не лише сюжетну своєрідність його печатки, але й датувати її. Ізяслав як старший син посів великий княжий стіл після смерти свого батька Ярослава Мудрого у 1054 р. Однак йому не вдалось осягнути всієї повноти влади, і він змушений був ділити її зі своїми братами Святославом і Всеволодом. Цей тип державного правління отримав назву „тріумвірат"[31]. Брати спільно здійснили законодавчу реформу („Правда Ярославичів"), ділили між собою удільні землі, проводили спільні походи проти кочівників. Отже, вони поділяли і славу, і здобутки. Але коли у 1068 р. над річкою Альтою половці розбили війська Ярославичів, провина впала на Ізяслава. Кияни не простили князеві поразки, нерішучости в організації відсічі ворогові і вигнали його з Києва. Ізяслав подався по допомогу до племінника своєї дружини Олісави-Гертруди, польського короля Болеслава II Сміливого, який за матеріальні, а можливо, й територіальні обітниці Ізяслава допоміг йому повернутися у Київ[32].

2. Сріблянник князя Ярослава Мудрого з погрудним зображенням св. Георгія

Перша вимушена перерва у князюванні Ізяслава тривала недовго, близько семи місяців. Значно довшою, а головне, трагічнішою за наслідками була друга втеча Ізяслава у 1073 р., коли він підступно був вигнаний братами з Києва: разом із сім'єю і великим майном, за яке він сподівався набрати військо, Ізяслав знову подався у Польщу, але, як пише літописець, „все забрали у нього ляхи і показали дорогу од себе"[33]. Не виключено, що саме тоді з княжими регаліями пропали і функціонуючі печатки.

Не знайшовши підтримки у Польщі, Ізяслав подався до Німеччини. За посередництвом саксонського маркграфа Дедо фон Веттіна він вступає у контакт з німецьким імператором Генріхом IV, приносить йому подарунки і просить допомоги. Але спроба також виявилася марною. Спокусившись, як пише німецький хроніст Ламберт[34], небаченими до того у Німеччині подарунками від Святослава Ярославича, який узурпував великокняжий престіл у Києві, Генріх IV безсоромно ошукав Ізяслава. Переконавшись у підступності Генріха IV, Ізяслав звертається до римського папи Григорія VII Гільдебрандта, супротивника німецького імператора. Наслідком цих зносин стали дві папські булли, що датуються

---

[31] Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь // Україна крізь віки.— К., 1998.— Т. 5.— С. 6.

[32] Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст.— К., 1891.— С. 68—74.

[33] Літопис Руський...— С. 112.

[34] Lamberti Annales...— P. 219, 230.

серединою квітня 1075 р., де, зокрема, Григорій VII рекомендує польському королеві Болеславу II повернути Ізяславові забрані у нього багатства[35].

Ймовірно, що саме тоді постала потреба вирізати нову печатку Ізяслава Ярославича. Як додатковий доказ претензій Ізяслава на київську спадщину при карбуванні матриці печатки використовується відомий сюжет монети Ярослава Мудрого з образом св. Георгія.

Про якусь дієвішу участь папи Григорія VII у справах Ізяслава не відомо. У всякому разі, останній продовжував поневірятись у Європі, зокрема, його доля була пов'язана з великим торговим центром на Дунаї Регенсбурґом, купці з якого часто бували на Русі[36]. Там також можна було знайти ґраверів, обізнаних хоч би побіжно з руською торевтикою — мистецтвом карбування художніх виробів з металу, в тому числі і печаток.

Смерть Святослава Ярославича у 1076 р. нарешті надала Ізяславові Ярославичу можливість повернутися на київський стіл після більш ніж чотирирічних блукань на чужині. Саме цим часом (березень 1073 — травень 1077 рр.) можна досить впевнено датувати досліджену нами свинцеву буллу Ізяслава Ярославича.

Розглянемо третю сфрагістичну знахідку з Пліснеська (Іл. 7-*в*). За композиційними елементами і технікою виконання вона належить до останньої третини XI ст. Стан збереження пам'ятки незадовільний. Шнурком, яким кріпилася печатка до грамоти, деформовано постаті святих. З тієї ж причини у верхній частині стався наскрізний розлом. На звороті печатки три вм'ятини механічного походження, заповнені патиною, що спричинило пошкодження напису і деяких зображень. Відтиски матриць зроблено неуважно, їх нижня частина зміщена по горизонталі, тому нижні літери напису відбилися нечітко. Очевидно, саме тому опис першого дослідника печатки виявився фрагментарним і неточним: „Л. с." Погрудне зображення святого. „ⓐ ИѦ". Навколо ободок. „З. с." Погрудне зображення святого. З боків: „ⓐ ГЛ —". Місце знахідки не відоме"[37] Зрозуміло, що В. Яніну не вдалося встановити власника цієї печатки.

Спробуємо провести уважнішу атрибуцію пам'ятки. Так, у центрі лицевої сторони печатки — деформоване поясне зображення святого у профіль, зліва на його спині розпливчастий обрис крила. З голови спадає пасмо кучерявого волосся у вигляді косиці, подібне до зображення волосся архангела на реверсі печатки Олісави. Поруч літера „ѧ" в кружечку, тобто „αγιος" — святий, внизу — ще одна літера „Ѧ", яка належить до напису, що починається справа: „ГЛЪ", тобто „ГА[ВРИ]ЛЪ" — „Гаврило", остання кирилична літера „Ъ" (єр) зливається з круговим обідком, що утруднює її читання. Отже, на лицевому боці викарбувано архангела Гавриїла, який, як ми уже вказували, був патроном князя Ярополка Ізяславича. Іконографічний тип архангела Гавриїла у профіль (з одним крилом) спостерігаємо на так званих благовіщенських печатках, де зображено Марію, що уважно слухає святого[38]. На нашій

[35] Грушевський М. Історія України-Руси.— Нью-Йорк, 1954.— Т. 2.— С. 65.
[36] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 157.
[37] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 216.— № 275.
[38] Там само.— С. 108—110.

печатці відтворено архангела Гавриїла у профіль, але без Діви Марії. Ми вважаємо, що єдино можливим поясненням цього факту є те, що матрицю пліснеської печатки різав чужоземний майстер, малообізнаний з давньоруськими сфрагістичними композиціями. Найімовірніше, це трапилося у пору перебування Ярополка разом з батьками у Німеччині.

Малюнок реверса печатки № 3 підтверджує наше припущення, у ньому чітко проступають нехарактерні для давньоруської сфрагістики мотиви. У центрі печатки — погрудне зображення апостола Петра і літери: зліва „**А**" — „агіос", справа — дві латинські літери у колонку „**Р А**", які, на нашу думку, слід інтерпретувати як „**П[ЕТРО] А[ПОСТОЛ]**". Абревіатурний напис дещо незвичний для давньоруської сфрагістики. Такого типу леґенди печаток стануть домінуючими на козацьких сфрагістичних пам'ятках XVII ст. Варто пригадати, що на розглянутій печатці Ізяслава Ярославича також викарбувано абревіатуру з двох літер „**ДТ**" — „**Д[МИ]Т[РІЙ]**". Ми не випадково пригадали св. Дмитрія, який був християнським патроном Ізяслава Ярославича. За усталеними нормами сфрагістики Давньої Руси, логічно було б сподіватися на реверсі печатки Ярополка зображення не апостола Петра, а патронального образу його батька, тобто св. Дмитрія Солунського. У цьому випадку спостерігаємо чергову невідповідність у патрональних зображеннях на печатках з Пліснеська. Очевидно, композиційна свобода, що межує з анархією, набрала на сфрагістичних інсигніях Ізяславичів характеру родинної традиції.

Поява портрета апостола Петра з благословляючим перстом правої руки стане зрозумілою, коли ми згадаємо, що Ярополк Ізяславич мав два християнські покровителі — Гавриїла і Петра. Про друге християнське ім'я Ярополка свідчать різні історичні джерела. Літописець Нестор повідомляє, що Ярополка поховали 1087 р. у монастирі св. Дмитрія Солунського, спорудженому його батьком. Він був похований „[...] в раці мармуровій у церкві св. апостола Петра, що її він сам почав зводити"[39]. У Києво-Печерському патерику уточнено, що храм св. Петра Ярополк заклав у 1080 р. і був похований у ньому ще до завершення будівництва[40]. Під ім'ям Петра Ярополка згадано у буллі папи Григорія VII від 17 квітня 1075 р. та на мініатюрах Трірського псалтиря[41].

Подвійне святе покровительство є маловідомим явищем на Русі, але й не поодиноким. Наприклад, крім Ярополка, два хресні імени мав старший син Володимира Мономаха Мстислав-Федір-Гаральд (1076—1132). Ім'я Гаральд він отримав на честь свого діда по материнській лінії англосаксонського короля Гаральда II Годвінсона.

Не можемо оминути найновішої знахідки — свинцевої булли Ярополка Ізяславича 2000 р. біля села Новомильськ Здолбунівського району Рівненської области. Розмір печатки 33—34 мм. На аверсі у крапковому обводі розміщене поясне зображення апостола Петра. Кожна деталь зображення добре опрацьована: випуклі очі, кучеряве волосся й малень-

---

[39] Літопис Руський...— С. 126.

[40] Патерик Києво-Печерський / Упоряд. І. Жиленко.— К., 2001.— Вид. 2-е.— С. 227.

[41] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження.— Львів, 2000.— С. 155.

ка борода, складки хітона. Німб навколо голови окреслений суцільною лінією. Права рука піднята в жесті благословення, а ліва стискає жезл у формі хреста. Обабіч фігури супровідні написи. Ліворуч: „ПѲ[Т]РЪ", праворуч: Ⓐ — „агіос". Зворотний бік печатки зберігся гірше. На ньому — зображення святих князів Бориса і Гліба в князівських шапках, з хрестами у правицях. Написи нечитабельні. Печатка зберігається у приватній колекції Г. Стецюка, опублікована рівненським дослідником В. Луцом[42].

Опис печатки лаконічний, ілюстрації незадовільні, але навіть фрагментарні дані свідчать про значну спорідненість пліснеського і новомильського сфрагістичних екземплярів. Звернення Ярополка до образів Бориса і Гліба невипадкове, а, враховуючи трагічну долю трьох названих князів, надто вимовне. Нестор у „Повісті временних літ" наводить фразу, яку нібито любив повторювати Ярополк: „Господи, Боже мій, Ісусе Христе! Прийми молитву мою і дай же мені смерть таку, яку ото дав ти єси двом братам моїм Борису і Глібу, од чужих рук, нехай омию я гріхи всі своєю кров'ю [...] І того, чого він просив, не позбавив його милий Бог" (?!)[43]. Як відомо, Бориса і Гліба вбив у 1015 р. старший брат Святополк „окаянний", Ярополк загинув 1087 р. від руки дружинника Нерядця, підісланого, як гадають історики, перемишльським князем Рюриком Ростиславичем.

Поставимося з певним скепсисом до слів літописця, вкладених в уста Ярополка, адже вони взяті з некролога, а некрологи завжди писалися з патетикою, притаманною даним обставинам. Але ці слова наведені не випадково, вони відбивали ідею єдности Руси, необхідности підпорядкування молодших князів старшому, яка нерідко пов'язувалася давньоруськими книжниками з образами Бориса і Гліба. Цими ж міркуваннями була продиктована ініціатива Ізяслава Ярославича про перенесення у 1072 р. останків „святих страстотерпців" Бориса і Гліба у нову церкву, що її збудував Ізяслав[44]. Далі літописець пише: „Одспівавши літургію, обідали брати всі [Ізяслав, Святослав і Всеволод.— *Авт.*] вкупі, кожен із боярами своїми, і в *любові* [курсив автора] великій". Слово „любов" ми виділили як лейтмотив цього заходу. Через два речення, відкриваючи записи 1073 р., Нестор зазначає: „Підняв диявол розлад серед братів сих — Ярославичів. І коли настала звада межи ними, [то] були Святослав із Всеволодом заодно проти Ізяслава"[45], що й змусило останнього втікати на чужину. Отже, в цьому випадку літописець пов'язує образи Бориса і Гліба з ідеєю єдности Руси.

Подібна ситуація склалася у 1084—1085 рр., коли проти Ярополка виступили Ростиславичі, прагнучи захопити Володимир. Ймовірно, що саме за цих обставин виникла думка відобразити на печатці Ярополка (новомильська знахідка) образи Бориса і Гліба. Цим же, очевидно, був зумов-

---

[42] Луц В. Невідомі пам'ятки сфрагістики і металопластики Волині домонгольської доби // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть. Науковий збірник. Матеріали VII міжнародної наукової конференції з волинського іконопису, м. Луцьк, 27—28 листопада 2000 р.— Луцьк, 2000.— Вип. 7.— С. 22, 24, іл. У повідомленні подано інформацію ще про три печатки зі стародавньої Пересопниці.

[43] Літопис Руський...— С. 126—127.

[44] Там само.— С. 111—112.

[45] Там само.— С. 112.

лений вислів Ярополка, наведений у літописі, про можливість повторення долі Бориса і Гліба.

Однак повернемось до пліснеської булли Ярополка і завершимо її атрибуцію з'ясуванням обставин та часу виготовлення цієї пам'ятки. Розглянемо цікаву і маловідому в Україні історичну пам'ятку, так званий „Кодекс Гертруди", підшитий до Трірського псалтиря, який тепер зберігається в одному з архівів Північної Італії. Кодекс виготовлений на замовлення матері Ярополка Ізяславича Гертруди-Олісави.

У молитовних текстах пам'ятки згадуються поневіряння Гертруди та її сина. Вона молить Богородицю, апостола Петра, архангела Михаїла і святу Олену за „здравіє" свого сина Петра. Особливо цікаві для нас дві мініатюри цієї пам'ятки[46]. На першій зображено апостола Петра і дві постаті у пишному вбранні, що звертаються до нього з молитвою. Поруч з чоловічою фігурою напис: „**Ο ΔΙΚΑΙΟϹ ЯРОПЪЛК**", тобто „праведний Ярополк". Біля ніг апостола зображено жінку, яка цілує його ноги, над фігурою напис: „**ΜΡ ЯРОПЪЛ**", тобто „мати Ярополка". На другій мініатюрі зображено сцену вінчання княжого подружжя самим Ісусом Христом, який тримає над їхніми головами шлюбні корони. Княжу пару підводять до Ісуса їхні святі патрони — апостол Петро й Ірина (Іл. *3*).

3. Вінчання князя Ярополка Ізяславича та Ірини. Мініатюра з „Кодексу Гертруди" (Трірський псалтир)

Отже, „Кодекс Гертруди" незаперечно свідчить про перехід Ярополка у католицьку віру і прийняття другого хресного імені — Петро. У

[46] Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи на миниатюрах XI в.— Санкт-Петербург, 1906.— С. 8; Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 144—145.

* Звертаємо увагу на накреслення грецької літери „Δ" (дельта), ідентичне з написом на печатці Ізяслава Ярославича.

Кодексі розмиті хронологічні орієнтири, але ми знаємо з інших джерел, що Ярополк одружився зі старшою дочкою саксонського маркграфа Дедо II Кунігундою-Іриною у 1075 р. В цьому ж році Ярополк їздив у Рим на переговори з папою Григорієм VII Гільдебрандтом, результатом яких стало послання (булла) папи Григорія VII до Ізяслава Ярославича 17 квітня 1075 р. Папа писав, що Петро, так хресним іменем названо у буллі Ярополка, „приніс присягу на вірність главі апостолів [св. Петрові]" і що йому [Ярополкові], згідно з волею батька і матері, дано князювання у Руській землі в лен [спадкове володіння.— *Авт.*] від католицького Риму[47].

Не будемо вдаватися у політичну оцінку цього факту, його церковний підтекст; для нас 1075 р. цікавий як відправний момент для датування печатки Ярополка пліснеської знахідки. До вступу в католицизм Ярополка та прийняття ним нового патронального імени поява печатки із зображенням апостола Петра була просто неможливою. Іншою крайньою межею карбування печатки може бути 1077 р., коли родина Ізяславичів повернулася на Русь. Найвірогіднішою датою слід вважати 1075 р., коли до поїздки Ярополка в Рим, за твердженням В. Яніна, було виготовлено і підшито до Трірського псалтиря „Кодекс Гертруди"[48]. Додатковим аргументом приязних намірів Ярополка повинна була стати і печатка зі зображенням апостола Петра.

Рукопис „Кодексу Гертруди", найвірогідніше, був виготовлений не руськими митцями, що випливає з європейського покрою вбрання на мініатюрах, граматичних помилок у написах. Так, при накресленні слова „мати" вжито скорочення „**МР**", що використовувалось при написанні лише імени Богородиці. Не зміг митець написати у родовому відмінку слово „Ярополк", він накреслив лише „**ЯРОПЪЛ**" і зупинився перед закінченням[49]. Печатка Ярополка також виготовлена іноземним майстром, про що незаперечно свідчить латинська літера „**Р**" (абревіатура слова „Петро"). Про недотримання давньоруських сфрагістичних канонів при карбуванні пліснеських сфрагістичних знахідок ми наголошували неодноразово.

Поєднання на печатці Ярополка Ізяславича патрональних зображень святих Гавриїла і Петра, очевидно, мало компромісний характер: з одного боку, Ярополк повинен був продемонструвати добрі наміри щодо римської курії, а можливо, і рідної матері, яка знову перейшла у католицизм, що засвідчує „Кодекс Гертруди", а з другого,— потрібно було думати про майбутнє повернення до православних підданих на Русі, враховувати їхню реакцію. Невипадково після повернення на Русь факт прийняття Ярополком католицької віри був прихований від широкого загалу[50], хоч церковні діячі знали про це. Зокрема, у „Повісті временних літ" є нарікання на великі гріхи Ярополка, під якими, очевидно, розуміли його тимчасове віровідступництво: „Омию гріхи всі своєю кров'ю,— передрікає Ярополк,— ізбудуся [...] сіті вражої"[51].

---

[47] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли...— С. 83—84.
[48] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 163.
[49] Там само.— С. 156—157.
[50] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи...— С. 155.
[51] Літопис Руський...— С. 127.

Слід зауважити, що маніпуляції з патрональними зображеннями святих, використання їх з політичною метою, династичними претензіями стали майже нормою печаток Ізяславичів. Нехтуються навіть традиційні сфрагістичні канони. Нагадаємо нетипове поєднання розетки і людської постаті в імператорській короні на печатках Ізяслава Ярославича, святих Єлизавети і Гавриїла на свинцевій печатці Ярополка 1075 р. з пліснеських знахідок, святих Бориса і Гліба з Петром на новомильській сфрагістичній знахідці та інше.

З цього приводу варто згадати дискусію про належність сріблянників з іменами святих Дмитрія і Петра[52]. Український дослідник М. Петров і услід за ним відомий російський нумізмат О. Орєшников віднесли ці нумізматичні пам'ятки до Ізяслава Ярославича і Ярополка Ізяславича[53]. З Літопису ми знаємо, що, повернувшись із чужини і сівши втретє на великокняжий стіл, батько посадив Ярополка у Вишгороді під Києвом (1077—1078), як зазначає М. Грушевський, „[...] залишив біля себе для допомоги"[54]. О. Орєшников висуває припущення, що Ізяслав готував у наступники на великокняжому столі свого сина Ярополка і що „[...] карбовані Ізяславом сріблянники з поєднанням у написі його імені та імені його сина Ярополка ніби [...] заявляють, що майбутнім спадкоємцем київського столу буде Ярополк"[55]. В. Янін виступає проти „політичних аргументів", висунутих О. Орєшниковим[56]. Але його аргументація також має хиби. У всякому разі ми вважаємо, що дискусію про належність сріблянників з написами „Дмитро" і „Петро" закінчувати передчасно.

Завершуючи розгляд печатки Ярополка, вслід за Н. Щавелевою відзначимо, що „[...] будучи вірним сином християнської церкви, вільно орієнтуючись у політиці європейських країн, на рівних спілкуючись з правителями Європи не лише завдяки родинним зв'язкам і всебічній освіченості, але перш за все завдяки високому авторитетові Давньоруської держави, князь Ярополк-Петро залишив про себе добру славу у світських і церковних пам'ятках католицького Заходу і православної Руси"[57] Додамо, що значне зацікавлення викликають і його сфрагістичні пам'ятки.

Тенденція пошуку нових сфрагістичних форм, яку ми спостерігаємо на розглянутих нами свинцевих буллах і яка характерна загалом для давньоруських сфрагістичних типів кінця XI — початку XII ст., особливо рельєфно виступає на печатці з Пліснеська із загадковим написом „**ДЬНѢСЛОВО**" (Іл. *7-г*). Ця печатка, як ми зазначали на початку статті знайдена окремо від основної групи пліснеських молівдовулів, але за

---

[52] Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.— К., 1971.— С. 28—35.

[53] Петров Н. И. Монеты великого князя киевского Изяслава Ярославича // Труды IX археологического съезда в Вильне.— Москва, 1895.— Т. 1.— С. 103—115; Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси // Труды Государственного исторического музея.— Москва, 1936.— Вып. 6.— С. 53—62; Мец Н. Д. Неизданные сребреники Государственного исторического музея // Нумизматика и сфрагистика.— К., 1963.— Вып. 1.— С. 101—102.

[54] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли...— С. 88.

[55] Орешников А. В. Денежные знаки...— С. 60.

[56] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 163.

[57] Щавелева Н. И. Князь Ярополк Изяславич и христианская церковь XI в. // Восточная Европа в древности и средневековье: X чтения к 80-летию чл.-корр. АН СССР В. Т. Пашуто. Материалы к конференции.— Москва, 1998.— С. 136.

всіма ознаками вона, безперечно, походить зі збірки документів Олісави.

Печатка — з розряду вислих свинцевих булл, кругла, діаметр — 24 мм. На зворотньому боці викарбувано святого Федора на повен зріст зі щитом у лівій руці та списом у правій, який розміщено під невеликим кутом до постаті, і складається враження, що святий воїн спирається на нього. Щит невеликий, овальний, з поздовжніми гранями, поставлений на ребро біля ніг. Навколо голови крапковий німб, обличчя вилицювате, з довгою бородою і звисаючими вусами. Святий Федір одягнутий у військовий одяг: кольчуга, довга до колін сорочка з накладними металевими пластинами, на плечах плащ наопашки. У леґенді печатки наявні певні композиційні та лінґвістичні відмінності, порівняно з іншими давньоруськими печатками. Ім'я Федір подано у скороченому вигляді без голосних літер: „**ФДР**". Для накреслення слова „агіос" — святий ужито дві літери: „**АГ**", замість однієї літери „**а**" в колі. Порушено традиційний порядок розміщення слів напису: „Федір святий" замість „святий Федір".

Поле лицевого боку печатки займає напис у три ряди: „**ДЬ — НѢСЛО — ВО**". Він скомпонований у вигляді хрестоподібної (так званої квадрофолійної) фіґури, де у першому рядку — дві літери, у другому — п'ять, у третьому — дві. Мотиви квадрофолії характерні для планування давньоруських храмів, мініатюр рукописних книг (Остромирове, 1056—1057 рр., та Мстиславове, 1117 р., Євангелія). Поширені вони і в європейській сфрагістиці.

Напис пліснеської печатки № 4 накреслено прописними кириличними літерами, буква „Е" в корені слова передана через **ѣ** (ять). Існує п'ять варіантів написання формули „**ДЬНѢСЛОВО**". На печатці з Пліснеська представлено найбільш поширений і граматично правильний варіант. Він наявний на 17 з відомих на сьогодні 36 примірників печаток цього типу[58].

Зацікавлення печатками з написом „**ДЬНѢСЛОВО**" існує віддавна. Ще 1888 р. український археолог М. Біляшівський опублікував печатку цього типу, знайдену в Переяславі[59]. З того часу печатки „**ДЬНѢСЛОВО**" незмінно привертають увагу істориків[60].

Перший серйозний дослідник печаток з написом „**ДЬНѢСЛОВО**" М. Лихачов розділив напис на дві частини: „**ДЬНѢ**" і „**СЛОВО**". „Значення напису,— писав він,— угадується в тому, що печать вказувала, що в документі, до якого вона привішена, міститься повідомлення чи розпорядження, тобто — чиєсь „слово"[61]. Напис ніби запрошує прочитати завірений печаткою документ. Додамо, що персоніфікація печаток, підкреслення їх функціонального призначення — поширене явище у світовій сфрагістиці, особливо візантійській[62].

---

[58] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 183—186. [Підрахунок авт.]

[59] Беляшевский Н. Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея // Киевская Старина.— К., 1888.— Т. 22.— С. 133—135.

[60] Гавриленко В. О. Українська сфрагістика...— С. 52, 62, 92—93, 109, 122, 141.

[61] Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики...— С. 29.

[62] Климанов Л. Г. Византийские отражения в сфрагистике: коллекция металических печатей VII—XX веков Н. П. Лихачева в Западноевропейской секции Архива СПб ФИРИ РАН.— Санкт-Петербург, 1999.

В. Янін провів хронологічну експертизу печаток „ДЬНѢСЛОВО". На основі стилістичних і технічних ознак він датує ці пам'ятки рубежем XI—XII ст., більше того, він відносить їх до чітко окресленого періоду: 1093—1113 рр.— часу правління у Києві Святополка Ізяславича, сина Олісави. Він вказує, що печатки з написом „ДЬНѢСЛОВО" не могли з'явитися раніше 1093 р., тому що серед них немає печаток попереднього великого київського князя Всеволода Ярославича (1078—1093), які відомі у дев'яти примірниках. На печатках Всеволода викарбувано святого Андрія Первозванного та грецький рядковий напис: „Господи, допоможи рабу своєму Андрею Свладу"[63]. Інший хронологічний рубіж визначається тим, що молівдовулів „ДЬНѢСЛОВО" немає серед чисельних сфрагістичних пам'яток Володимира Мономаха, який обійняв київський стіл після Святополка Ізяславича у 1113 р. За його князювання постає інший сфрагістичний тип — печатки з патрональним зображенням святого і кириличним доброзичливим написом: „Господи, помозі рабу своєму [...]", який стає панівним у сфрагістиці Руси XII ст.[64]

Відзначимо, що на появу новацій у сфрагістиці кінця XI — початку XII ст. істотно впливав суб'єктивний фактор. Це передусім стосується печаток родини Ізяславичів. Унаслідок їхніх контактів з європейською культурою відбувається ломка традиційних стереотипів і формуються нові світоглядні орієнтири, нові уподобання. Зокрема, коли на молівдовулах Святополка Ізяславича з'явився напис „ДЬНѢСЛОВО", новий модус підхопило найближче оточення князя, церковні ієрархи. Зі сходженням Святополка із політичної арени негайно зникає і сфрагістичний тип „ДЬНѢСЛОВО".

Визначення власників печаток — одна з найскладніших проблем анонімної у своїй основі давньоруської сфрагістики. Відшукання власників печаток з написом „ДЬНѢСЛОВО" — ще складніше завдання. Адже тут ми маємо справу не з комбінацією патрональних зображень чи імен, а лише з одним святим, тезоіменитим власникові печатки. Дослідники шукають найменшу можливість для атрибуції цих печаток. Важливими додатковими аргументами у цьому випадку є відомості про місце урядування або проживання певної особи, місце знахідки сфрагістичної пам'ятки.

Взявши до уваги патрональні зображення печаток „ДЬНѢСЛОВО", місця їх знахідок, В. Янін здійснив удалу атрибуцію більшости з цих пам'яток. Так, молівдовули зі зображенням архангела Михаїла він відніс до великого київського князя Святополка Ізяславича, християнське ім'я якого було Михайло. Печатку з образом святої Ірини пов'язано з дружиною князя Святополка Варварою, дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна, з якою він узяв шлюб у 1104 р. У пізнішому синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря вона названа Іриною. Це її хресне ім'я, яке вона отримала на Русі. Група печаток з патрональними зображеннями Івана Предтечі віднесена до сина Святополка Ізяславича князя Ярослава-Івана, який володів у 1100—1118 рр. містом Володимиром на Волині. Декілька печаток приурочено князям Мстиславові Володими-

[63] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 15—16, 168—170.— № 15—22.
[64] Янин В. Л. Печати с написью „Дьнѣслово".— С. 164—169.

ровичу Великому і Давидові Святославичу (патрон св. Давид), які на зламі XI—XII ст. були намісниками великого київського князя Святополка Ізяславича у Новгороді. Печатку з малюнком св. Мини визначено як пам'ятку полоцького єпископа Мини (1105—1116)[65].

Отже, на реверсах печаток типу „ДЬНѢСЛОВО" представлено розмаїття патрональних зображень святих: Михайла — сім примірників, отири варіанти; Івана Предтечі — шість примірників, два варіанти; Федора — вісім примірників, чотири варіанти; Давида, Ірини і Мини — по одному примірнику, не визначено — 12 примірників.

Зосередимо увагу на найчисленнішій групі печаток, а саме — з патрональним зображенням св. Федора, образ якого наявний на пліснеській знахідці № 4. Великий ареал цих знахідок: Новгород — два примірники, Київ — два примірники, смт Стеблів і с. Кононча Черкаської області — два примірники, м. Белз і Пліснеськ Львівської області — по одному примірнику. В. Янін відносить печатки з образом св. Федора до князя Мстислава-Федора (1076—1132), сина Володимира Мономаха, мотивуючи це тим, що всі чотири варіанти цієї пам'ятки мають нетрадиційне розміщення написів обабіч фігури святого: зліва — „Федір", справа — „агіос", що ім'я Федір накреслено у скороченому вигляді з пропуском голосних літер тощо[66].

Аналіз відбитків зображень і написів печаток „ДЬНѢСЛОВО" з образом св. Федора свідчить, що при всій позірній подібності вони не ідентичні. Так, на реверсах печаток, знайдених у центральній частині України (чотири примірники), немає напису „Федір" (іконографічний тип святого не викликає сумніву), на новгородських знахідках слово „агіос" — святий подано повністю, а на печатках з Белза і Пліснеська — лише дві початкові літери — „АГ". Певні видозміни спостерігаються у накресленні слова „ДЬНѢСЛОВО" на аверсах печаток. Наявні також певні технічні відмінності, печатки мають різні розміри: від 13 до 26 мм[67] Усе це дає підставу твердити, що печатки „ДЬНѢСЛОВО" із патрональним зображенням св. Федора могли належати двом і навіть трьом власникам. Неможливо уявити, яким чином печатки Мстислава Володимировича могли з'явитись у Київській та Володимиро-Волинській землях. Ми знаємо, що він князював спочатку в Ростові, потім у Новгороді (1096—1117). У Білгороді володів княжим столом у 1117—1125 рр., великим київським князем був у 1125—1132 рр.[68], тобто в останніх двох випадках сфрагістичний тип „ДЬНѢСЛОВО" уже затухає, і знахідки у центральній частині України йому ніяк не могли належати. Отже, до Мстислава Володимировича можна віднести печатки „ДЬНѢСЛОВО" лише з новгородських знахідок.

Однак залишимо осторонь проблему приналежності всієї групи печаток із зображенням св. Федора і зосередимо увагу на західноукраїнських знахідках, тобто печатках із Белза й Пліснеська та спробуємо відшукати власників цих пам'яток серед галицько-волинських князів (Іл. *4*). Печатка з Белза знайдена археологом Я. Пастернаком на дитинці у

[65] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 183—186.— № 74—96.
[66] Янин В. Л. Печати с написью „Дьнѣслово".— С. 164.
[67] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 184, 289.— № 80—83.
[68] Літопис Руський...— С. 138, 144—146, 157, 177, 182.

1935 р. Він датує цю пам'ятку другою чвертю XII ст. і відносить її, на нашу думку, помилково або до київського князя Мстислава Володимировича (1125—1132), або до переяславського князя Ярослава-Федора Всеволодовича (1200—1206)[69]. Для нас надзвичайно важливо, що реверси печаток з Белза і Пліснеська споряджені однією й тією ж матрицею. Аверси відмінні: на белзькому примірнику напис „ДЬНѢСЛОВО" у другому рядку має чотири літери, а на пліснеському — п'ять літер. Певні розбіжності наявні і в накресленні окремих літер. Тобто печатки з Белза і Пліснеська виконані не чотирма матрицями, а трьома, що може слугувати додатковою підставою у визначенні власника печатки.

4. Печатка князя Мстислава Святополковича з Белза

У гроні родини Ізяславичів достовірно не знаємо жодного представника чоловічої лінії, який би мав хресне ім'я Федір. Стародавні джерела, зокрема літописи, подають переважно світські імена князів, тому святі патрони більшости князів маловідомі. Нам не відомі святі покровителі синів Ярополка Ізяславича, князів Ярослава (+1102) і В'ячеслава (+1104), які, на думку деяких істориків, мали уділи на Волині[70]. Не знаємо святих патронів і трьох синів Святополка Ізяславича — волинського князя Мстислава (1097—1099), Брячислава (1105—1123) та Ізяслава (+1123), два останні мали уділи у Турівському князівстві[71]. Ще один син Святополка — волинський князь Ярослав (1100—1118) мав хресне ім'я Іван, йому належать, як уже зазначалось, шість печаток „ДЬНѢСЛОВО" зі зображенням св. Івана Предтечі. Для повноти картини зазначимо, що невідомі християнські імена Давида Ігоровича (+1112), Володаря (+1124) і Василька (+1124) Ростиславичів, які були суперниками Святополковичів у боротьбі за Волинь і з певною вірогідністю можуть претендувати на розглядувану нами печатку „ДЬНѢСЛОВО" з Пліснеська.

Зі всіх названих претендентів на пліснеську знахідку ми віддаємо перевагу Мстиславові Святополковичу, мотивуючи це двома обставинами. По-перше, патрональному зображенню святого воїна Федора, дуже популярного на Русі, притаманна цікава особливість. Ім'я Федора постійно виступає як християнський синонім світського „княжого" імени Мстислав. Серед сонму давньоруських князів домонгольського періоду, відомих за літописами, християнське ім'я Федора, крім Мстислава Володимировича, мали син Юрія Довгорукого — пересопницький князь Мстислав, син Ізяслава Мстиславича — дорогобузький і луцький князь

[69] Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 648—649.

[70] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи...— С. 156; Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— Москва, 1977.— С. 87.

[71] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи...— С. 157.

Мстислав (+1170), син Ростислава Мстиславича — Мстислав Хоробрий (+1187) і його інший син — Мстислав (1193—1230), син Мстислава Ростиславича — Мстислав Удатний (+1128), син Гліба Святославича — Мстислав-Федір[72]. Тому з великою ймовірністю можна припустити, що хресне ім'я Мстислава Святополковича за давньою традицією було Федір.

По-друге, як ми з'ясували раніше, аверс пліснеської печатки відтиснуто іншою матрицею, ніж на белзькому примірнику. Вона і стилістично, і композиційно подібна до печаток Святополка-Михаїла Ізяславича, батька Мстислава, знайдених у Києві 1907 і 1955 рр. (Іл. *5*). Матриця пліснеської печатки — дещо зменшена копія київських зразків. Цікаво, що печатка Святополка Ізяславича київської знахідки 1955 р. підібрана на території Федорівського монастиря, побудованого у X—XI ст.[73]

5. Печатки з написом „ДЬНѢСЛОВО" князя Святополка Ізяславича із зображенням архангела Михаїла

На Волині Мстислав Святополкович відомий недовго, притому він не стільки сидів на володимирському столі (1099), як боровся за нього з Давидом Ігоровичем. Знахідки печаток Мстислава у Пліснеську і Белзі, найближчих околицях м. Володимира,— ще одне вагоме підтвердження сказаного. Перипетіями волинської війни 1098—1100 рр., коли Святополк і Мстислав неодноразово терпіли поразки, залишали Володимир та інші міста цієї землі, можна пояснити втрату однієї з матриць белзької печатки Мстислава і заміну її матрицею Святополка з легендою „ДЬ—НѢ—СЛО—ВО".

У 1099 р. під час облоги м. Володимира Мстислав загинув. Києво-Печерський патерик повідомляє: „Невздовзі ж сам Мстислав застрелений був у Володимирі на заборолах, бьючись з Давидом Ігоровичем". Смертельно поранений князь вимовляє: „[...] якоже вмираю, поділяючи долю Федора і Василя"[74]. Не оминув цю подію і літописець Нестор, він писав: „Мстислав же заперся в городі [Володимирі] з залогою [...] І став Давид, обступивши город, і часто ходив приступом. Одного разу підступили вони до города під вежами, а ті билися з городських стін. І стріляли вони одні до одних, йшли стріли, як дощ. Коли ж Мстислав збирався стріляти, він зненацька ударений був під груди стрілою на заборолах крізь щі-

---

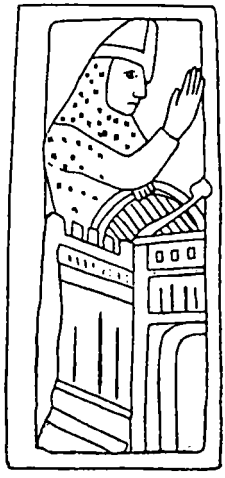
[72] Именно-особовий покажчик // Літопис Руський...— С. 467—520.

[73] Кілієвич С. Р. Висла печатка з Києва // Праці Київського державного історичного музею.— К., 1958.— Вип. 1.— С. 226; Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 183, табл. 5.— № 75, 1—2.

[74] Патерик Києво-Печерський...— С. 157; Киево-Печерский Патерик // Древнерусские патерики.— Москва, 1999.— С. 64—66.

лину"[75]. Про обставини смерти Мстислава повідомляє і літописний звід Густинського монастиря на Полтавщині: „Давид Ігорович обступив град, і часто штурмуючи, хотів його взяти, але боролися вельми з міста. У тій же битві застрелений був Мстислав Святополкович стрілою під серце на заборолах [...]"[76].

Обставини смерти Мстислава привернули нашу увагу до знайденої у Пліснеську унікальної пам'ятки образотворчого мистецтва: кістяної пластинки (віко від шкатулки) із зображенням воїна на прямокутній вежі. Лицар у шоломі та кольчузі спирається лівою рукою на щит, поруч — лук, праву руку він підніс до обличчя як заслону від небезпеки[77] О. Ратич відзначав, що ця пам'ятка не має аналогій на Русі[78]. Можна припустити, що сюжет пам'ятки стосується трагічної смерти Мстислава Святополковича. Очевидно, вона була придбана Олісавою-Гертрудою від іноземних купців чи замовлена місцевим майстрам-косторізам у пам'ять про свого внука (Іл. *6*). Образ лицаря з пластинки асоціюється з образом святого воїна Федора у найдрібніших деталях: військовий одяг, шолом, лук, щит. Тобто цю мініатюру, яка розглядалася археологами як випадкова знахідка, ми пов'язуємо з конкретною історичною особою, власником пліснеської печатки № 4 Мстиславом Святополковичем.

6. Кістяна пластина з Пліснеська, ймовірно, за мотивами трагічної смерти князя Мстислава Святополковича

Проведемо атрибуцію ще однієї пліснеської знахідки — свинцевої вислої печатки із зображенням св. Василя Великого Кесарійського та Богородиці (Іл. *7-г*). Печатка — кругла, відтиск матриці зміщений, свинцева пластинка має розміри 19—24 мм, діаметр поля печатки (у межах кругового обводу) — 19 мм. Рельєф високий, але трохи деформований буллотерієм чи пізнішими механічними впливами, особливо на виступаючих фраґментах печатки. На аверсі і реверсі наявні глибокі вм'ятини. Знизу і зверху на ребрі — отвори від шнура, яким кріпилася печатка до акта.

На лицевому боці погрудне зображення св. Василя у святительських ризах, оздоблених дорогоцінними каменями. Контур голови видовжений, очі круглі, довгі звисаючі вуса і клиноподібна борода. Німб у формі кола крапкового накреслення. Такий же обвід печатки. Між німбом голови і обводом зліва і справа грецький напис „**Ο ΒΑϹ[И]ΛΕΟ[Ϲ]**", тобто „св. Василь". Перша літера правої колонки „**Λ**" (ламбда) пошкоджена.

---

[75] Літопис Руський... — С. 154.

[76] Густинская летопись // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1843.— Т. 2.— С. 284.

[77] Історія українського мистецтва: У 6 т.— К., 1966.— Т. 1.— № 313; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1962.— Т. 12.— С. 44; Історія міст і сіл Української РСР: Львівська область.— К., 1968.— С. 134.

[78] Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки... — С. 29.

Зворотний бік: погрудне зображення Богородиці типу „Оранта" з піднесеними вгору до рівня пліч руками. Навколо голови — лінійний німб, голова покрита довгим повоєм (мафорієм), що спадає фалдами до пояса. На хітоні біля правого плеча прикраса у вигляді п'ятипелюсткової квіточки. Риси обличчя згладжені, виразно проступають лише круглі очі. Обабіч голови Богородиці фрагмент монограми „ΘV", перша частина якої „ΜΡ" ушкоджена глибокою вм'ятиною. Навколо круговий обвід, що зберігся частково. Маємо ще одну печатку, знайдену в Новгороді, яка відтиснута цією ж парою матриць, що дає змогу взаємно доповнити ушкоджені фрагменти написів і зображень[79].

Серед дослідників сфрагістики немає єдиної думки щодо атрибуції печаток з образами Богородиці та одного зі святих. На сьогодні відомо 38 примірників богородицьких булл. М. Лихачов уважав можливим віднести ці пам'ятки до княжої сфрагістики. Так, дві печатки із зображенням канонічного типу Богородиці і св. Петра, знайдені у Києві, він приписував волинському князеві Ярополкові Ізяславичу (1078—1087)[80]. В. Янін менш категоричний у своїх міркуваннях. Він уважає, що принципове значення має хронологія печаток. Якщо пам'ятки належать до другої половини XI ст., коли відбувався процес становлення сфрагістичних типів, можливі різні відміни печаток. У XII ст. викристалізовується єдина загальноцерковна емблема із зображенням Богородиці, яка стає головною розпізнавальною ознакою єпископських печаток. На аверсах цих булл карбували святих, тезоіменитих християнському імені князя, на території якого розташована єпархія[81]. Єпископи у цьому випадку виступали не лише представниками духовного сану, але й радниками князя. Подібний принцип оформлення характерний також для печаток інших княжих уповноважених — протопроедрів і тисяцьких.

Булли із зображенням св. Василя і Богородиці виявлені, крім Пліснеська, у Звенигороді галицькому (три примірники) і Новгороді (один примірник)[82]. Вони, на думку В. Яніна, могли належати якомусь володимиро-волинському чи галицькому єпископові, що був дорадником домінуючого князя, який мав за свого патрона св. Василя[83]. У Володимирі, як відомо, діяла одна з найдавніших на Русі єпископій[84]. З розглядуваного періоду знаємо двох володимирських єпископів: Стефана (1086—1094) і Амфілохія (1105—1122)[85]. Але нам не відомий жодний володимирський чи галицький князь з християнським ім'ям Василь. Теребовельського князя Василька не слід брати до уваги, позаяк у його володіннях не було єпископської кафедри.

---

[79] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 222.— № 314-2.

[80] Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики...— С. 161—162.

[81] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 148—149.

[82] Грушевський М. Звенигород галицький: Історично-археольогічна розвідка // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1899.— Т. XXXI—XXXII, кн. V—VI.— С. 19—22; Шеломенцев-Терской В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода // Нумизматика и сфрагистика.— К., 1968.— Вып. 3.— С. 163—167; Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 222.— № 314.

[83] Там само.— С. 149.

[84] Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. Володимир-Волинський: історико-краєзнавчий нарис.— Львів, 1988.— С. 5.

[85] Літопис Руський...— С. 129, 137, 160, 170.

Серед можливих власників пліснеської печатки № 5 заслуговує на увагу ігумен Михайлівського Видубицького монастиря, пізніше — єпископ Переяславської землі Лазар (1105—1117), де княжий стіл обіймав Володимир-Василь Мономах (1094—1113). На ранній печатці єпископа Лазаря, що дійшла до нас, викарбувано зображення святих Василя Кесарійського і Лазаря[86]. На пліснеській і тотожній новгородській буллах зберігся образ святого Василя, патрона князя Володимира Мономаха, а патрональне зображення єпископа — святий Лазар — поступилося місцем Богородиці — загальноцерковному символу. Зображення св. Василя пліснеської печатки споріднене із зображеннями печаток Володимира Мономаха, відомих у 23 примірниках[87] Можемо твердити про послідовне копіювання одного й того ж іконографічного типу, що проявилось і в загальних рисах (стиль і техніка виконання), і в окремих формальних елементах (грушоподібної форми голова та своєрідна борода, яку прийнято називати лопаткоподібною).

Володимир Мономах брав активну участь у волинських справах спочатку як прихильник Ізяславичів, що відстоювали свої права на Волинь, яку вони вважали за свій домен, а потім як їхній суперник у боротьбі за впливи на Русі й оволодіння великокняжим столом. З „Повісті временних літ" і „Повчання" дітям Мономаха знаємо, що він неодноразово бував у Володимирі, ходив походом на Микулин поблизу Теребовлі, двічі на Броди, проходив через галицько-волинські землі, вирушаючи проти ляхів, угрів і чехів. Ганебно, як уже вказувалося, віднісся Мономах до Олісави і Кунігунди-Ірини, матері і дружини Ярополка Ізяславича, захопивши їх у Луцьку в полон і присвоївши майно останнього[88]. Ми вже з'ясовували досить тісні і непрості за суттю стосунки Ізяславичів з Православною церквою. Тому участь церкви і, зокрема, єпископа Лазаря як духовного арбітра Мономаха у суперечках з Ізяславичами — можлива реальність. З Літопису знаємо, що Володимир Мономах звертався у 1096 р. по допомогу до церкви для владнання стосунків з Олегом Святославичем — „Гориславичем": „Піди до Києва. Хай урядимося ми про Руську землю перед єпископами, ігуменами, і перед мужами отців наших, і перед городянами, щоби оборонили ми землю Руську од поган [половців]"[89]. У 1001 р., коли Святополк Ізяславич полонив свого племінника Ярослава Ярополковича, що самочинно посів Берестейську волость, за нього заступилися митрополит Микола та ігумени київських монастирів і „[...] вблагали вони Святополка. І повели його [Ярослава присягнути] перед гробами святих Бориса і Гліба, і зняли з нього окови, і пустили його"[90].

Отже, цілком імовірно, що Олісава могла мати у своєму архіві грамоти єпископа Лазаря, споряджені його печатками. Печатку можна віро-

---

[86] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 129, 210.— № 225.

[87] Там само.— С. 16.— № 25; с. 70.— № 97—112; Пуцко В. Г. Вислая печать Владимира Мономаха // Нумизматика и сфрагистика.— К., 1974.— Вып. 5.— С. 96—99.

[88] Літопис Руський...— С. 121, 125, 458—459; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— Львів, 1999.— Вид. 2.— С. 92.

[89] Літопис Руський...— С. 139.

[90] Там само.— С. 155.

гідно датувати між 1105 р., коли Лазар був хіротонізований єпископом, і 1108 р., коли померла Олісава.

Розглянемо ще одну печатку (Іл. 7-д) з пліснеських знахідок, яка має зображення дуже подібне до св. Василя. Печатка — діаметром 21 мм, свинцевий диск масивний, товщиною до 4 мм, з припухлими краями. Стан збереження її незадовільний, відтиск деформований буллотерієм. На ребрі — поздовжній наскрізний отвір від шнурка, яким кріпилася печатка до документа. Шнурок, очевидно, був надто товстим, тому отвір до цього часу не окислився повністю. На реверсі від нього пошкодився напис, а в нижній частині утворився глибокий пролом.

На лицевому боці — зображення святого з видовженим ликом і лопаткоподібною бородою. Обриси фігури нагадують іконографічний тип св. Василя, наявний на давньоруських іконах[91]. Зліва на печатці літера „А", що вказує на слово „агіос". На звороті — п'ятирядковий напис з нерозбірливими і деформованими літерами (20—23 знаки). Виходячи із зображення та напису, ця пам'ятка належить до греко-руського сфрагістичного типу (XI ст.). Не виключено, що це одна з ранніх печаток Володимира Мономаха, на аверсі яких карбувався св. Василь Кесарійський, а на реверсі — грецька доброзичлива формула „Господи допоможи [...]"[92].

Знахідки печаток у Пліснеську (а точніше цілого комплексу печаток), їх наукова інтерпретація істотно збагачують потенціал інформації про це загадкове городище.

З багатьох нез'ясованих проблем щодо Пліснеська виділимо дві, на розв'язання яких додаткове світло можуть пролити сфрагістичні дані. По-перше, чому Пліснеськ, появу якого археологи відносять до VII ст. і який за розмірами площі городища, захищеної оборонними валами, перевищує інші давньоруські міста, вперше згадується у писемних пам'ятках наприкінці XII ст.? По-друге, відомо, що Пліснеськ розташовувався на галицько-волинському порубіжжі, але до якої конкретно землі, Галицької чи Волинської, він належав?

Археологи І. Старчук, М. Кучера і О. Ратич, зусиллями яких у другій половині 1940—1950-х років були проведені систематичні розкопки Пліснеська, виявили залишки слов'янського (VII—IX ст.) та давньоруського (IX—XIII ст.) міста з потужними укріпленнями у вигляді семи ліній оборонних валів до 10 м заввишки, ровів, ескарпів, веж, комплексом житлово-господарських та культових об'єктів, обширного некрополя. Зібрано численний речовий матеріал: предмети побуту, знаряддя праці, зброю і речі військового спорядження, пам'ятки місцевої обробки заліза, дерева, рогу та кістки, ливарно-ювелірних промислів, керамічні вироби. Укріплена територія охоплює понад 160 га[93].

П. Раппопорт, який обстежував Пліснеськ у 1962 р., висловив сумнів щодо розмірів укріпленої частини городища, але вимушений був визна-

---

[91] Для порівняння див. мідну штамповану оправу на книгу зі зображенням св. Василя з Чучинського городища: Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 1, кн. 1. Вклейка між с. 320—321.

[92] Янин В. Л. Актовые печати...— Т. 1.— С. 30, 173.— № 38.

[93] Старчук І. Д. Розкопки на городищі Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1949.— Т. 1; 1952.— Т. 3; 1955.— Т. 5; Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Там само.— 1962.— Т. 12.— С. 3—56; Ратич О. О. Стародавній Пліснеськ.— Львів, 1972.— 20 с.

ти, що його дитинець становить понад 50 га (за останніми даними, близько 70 га) і переважає захищені валами території інших міст Київської Руси, включаючи навіть такі великі центри, як Київ, Чернігів, Луцьк, Галич[94]. Він також зазначив, що досить пізні згадки в літописах (1188 і 1233 рр.) вказують на те, що це місто не відігравало істотної ролі у політичній історії Руси. Він пише: „Пліснеськ не згадується серед пунктів, які мали велике військове чи політичне значення, він не мав самостійних князів [...] І недарма Пліснеська майже зовсім не згадували історики, які писали про Галицьку землю на основі самих лише писаних джерел"[95].

Найновіші археологічні дослідження, проведені директором Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка М. Филипчуком, посилили інтригу щодо Пліснеська. Зокрема, археолог визначив, що городище обіймає площу понад 300 га, вали дитинця в урочищі, яке називається Оленин парк, були зміцнені кам'яними стінами-крепідами висотою 2,5 м і шириною 1,5 м. Виявлено долівку великої споруди, вимощену полив'яними різноколірними плитками, якими оздоблювали феодальні замки і церкви, знайдено рештки кам'яного саркофага, який дуже подібний до саркофагів Ярослава Мудрого з Київської Софії та Ярослава Осмомисла з Івано-Франківського краєзнавчого музею. Безперечно, це поховання людей високого соціального стану[96].

Вважаємо, що статус Пліснеська у X—XII ст. стане зрозумілим, якщо припустити, що він був латентною княжою резиденцією, місцем перебування жінок князів у часи війн та міжусобиць. В історії Пліснеська виразно простежується жіноче начало. Пригадаємо назву частини дитинця — Оленин парк, велику кількість жіночих прикрас із золота, знайдених на розкопках, декілька багатих жіночих поховань. Збереглася леґенда про заснування Пліснеського монастиря белзькою князівною Оленою Всеволодівною[97]. Пліснеські знахідки печаток родини Ізяславичів вказують, що тут могла проживати княгиня Олісава-Гертруда. Не виключено, що ім'я Олени у назві „Оленин парк" — похідне від Олісави, яке було важким для сприйняття місцевим населенням. Пригадаємо, що у „Кодексі Гертруди" Олісава звертається з молитвою до апостола Петра (християнське ім'я її сина Ярополка), архангела Михаїла (святого патрона її другого сина Святополка) і святої Олени, очевидно, покровительки Олісави у католицизмі[98].

Друга половина XI — початок XII ст.— період драматичних подій на Русі, у тому числі і для Ізяславичів. Це час найзапекліших усобиць з підступними вбивствами Ізяслава Ярославича, Ярополка Ізяславича і Яро-

---

[94] Раппопорт П. А. К вопросу о Плеснеске // Советская археология.— 1965.— № 4.— С. 92. Для порівняння зазначимо, що укріплена площа Звенигорода становила 13 га, Перемишля — 8 га, а стародавнє теребовельське городище не досягало і 3 га.

[95] Там само.— С. 94.

[96] Филипчук М. Нова знахідка: пліснеський саркофаг // Літопис червоної калини.— Львів, 1994.— № 10—12.— С. 52—54; Літопис Руський...— С. 99, № 146; с. 345, № 469.

[97] Кучера М. П. Древній Пліснеськ.— С. 7, 9, 31—32, 54; Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки...— С. 26—27.

[98] Бобринский А. Киевские миниатюры XI в. и портрет князя Ярополка Изяславича в псалтыри Егберта архиепископа Трирского // Записки Русского археологического общества.— Санкт-Петербург, 1901.— Т. 12.— Вып. 1—2 (новая серия).— С. 367—371; Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи...— С. 123.

слава Святополковича, осліпленням теребовельського князя Василька, страта на шибеницях з подальшим ритуальним розстрілом з луків володимирських бояр Лазаря і Василя. Час, коли завіряння у вірності батьківським заповітам дружби і любові з цілуванням хреста межували з миттєвою відмовою від клятв і переходом до нового кровопролиття. До міжусобної боротьби залучалися зовнішні сили — половці, ляхи, угри. Сутички між князями довершувалися протистоянням земських общин Києва, Володимира, Перемишля, Звенигорода, Галича та інших міст[99].

Зрозуміло, що Олісава не могла їздити за своїм чоловіком та синами по всій Південно-Західній Русі. Невдалим для її перебування був і стольний город Володимир-Волинський, який інколи переходив з рук у руки по декілька разів на рік, водночас, як заявляє літописець, городяни „ізнемагали від голоду"[100]. Тому логічним було б перебування Олісави десь поблизу і водночас осторонь. Таким ідеальним місцем, безперечно, міг бути Пліснеськ, що стояв поруч зі всіма осередками запеклої боротьби: Володимиром, Звенигородом, Теребовлем, Луцьком, Дорогобужем, Бродами та іншими. З іншого боку, Пліснеськ з його потужними укріпленнями був надійним укриттям, оволодіти яким було досить складно. Так, невдачею закінчилась спроба Романа Мстиславича заволодіти містом у 1188 р., що перекреслило його плани завоювання Галича[101]. Додатковою ґарантією безпеки Пліснеська у розглядуваний час був його нейтральний статус. Крім того, поруч знаходились польські родинні землі Олісави, куди Ізяславичі неодноразово подавалися у разі скрути.

Джерельний матеріал дає змогу у загальних рисах визначити час перебування Олісави на Волині. У 1068 р., коли кияни, розгнівані поразкою у війні з половцями, вигнали Ізяслава з Києва і він протягом семи місяців був у Польщі, з ним, як повідомляє польський історик Я. Длуґош, були сини Святополк і Мстислав[102]. Невідомо, де в цей час перебувала Олісава зі старшим сином Ярополком. Найімовірніше — на Волині.

Під час другого вигнання Ізяслава з Києва його братами Святославом і Всеволодом у 1073 р. він, як відомо із „Житія Феодосія", подався зі своєю родиною у Польщу не відразу. Проти нього Святослав, який став великим київським князем, і князь Всеволод ходили походом, щоб вигнати з „усієї области"[103]. Як вважає В. Татіщев, тут ідеться про Володимирську землю[104].

Після смерти Ізяслава Ярославича у 1078 р. Олісава, за свідченням „Повісті временних літ", проживала з старшим сином Ярополком у Володимирській землі, можливо, у Пліснеську. У 1086 р. її разом з дружиною останнього Кунігундою-Іриною насильно вивіз Володимир Мономах до Києва[105].

---

[99] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 2.— С. 54, 57, 62, 74—76, 96—97; Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь...— С. 6, 65—66, 74—78; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь...— С. 91—108, 116—158.

[100] Літопис Руський...— С. 154.

[101] Там само.— С. 347; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь...— С. 542.

[102] Dlugossi I. Historiae Polonicae libri XII // Ed. A. Przezdziecki.— Cracoviae, 1873.— T. 3.— P. 250.

[103] Житие преподобного отца нашего Феодосия, игумена Печерского монастыря // Повести Древней Руси XI—XII вв.— Ленинград, 1983.— С. 292.

[104] Татищев В. Н. Собрание сочинений: В 8 т.— Москва, 1995.— Т. 2—3.— С. 87.

[105] Літопис Руський...— С. 124—125.

Святополк, другий син Олісави, вокняжившись на великому київському столі у 1093 р., прагне повернути Володимирський домен. Почалася затяжна війна з князем Давидом Ігоровичем, якому Володимир дістався за Любецьким миром 1097 р.[106] Через два роки Святополкові вдалося посадити у Володимирській землі свого сина Мстислава. Давид утік в ляхи і з їхньою допомогою неодноразово брав в облогу Володимир, захопив Сутійськ, Червен, Луцьк. Як уже зазначалося, під час облоги Володимира загинув Мстислав Святополкович. У 1100 р. княжий з'їзд у Вітечеві закріпив Володимир за Ярославом (Ярославцем), сином Святополка, де він перебував до 1118 р.[107]

Знахідки печатки Мстислава Святополковича у Пліснеську з написом „ДЬНѢСЛОВО" (цей тип булл, як відомо, з'явився після 1093 р.), а також кістяної пластинки з образним відтворенням обставин загибелі Мстислава у 1099 р. свідчать, що Олісава перебувала наприкінці XI — на початку XII ст. на Волині, зокрема у Пліснеську. Не виключено, що вона була під опікою свого внука володимирського князя Ярослава (Ярославця) до смерти. Повідомляючи про кончину Олісави у 1108 р., літописець лаконічно пише: „У той же рік преставилася княгиня, Святополкова мати, місяця січня у четвертий день"[108]. Олісава користувалася увагою давньоруських книжників, вона тричі згадується у „Повісті временних літ", на сторінках Києво-Печерського патерика, в тексті „Житія Антонія Печерського", пізніше — у Четьях-Мінеях митрополита Макарія. До неї прихильно ставився укладач літописного зводу 1072—1073 рр. ігумен Києво-Печерського монастиря Никон[109]. Надто побіжний запис про смерть Олісави, без вказівки на місце поховання, свідчить, що вона померла за межами Києва і обставини її кончини не були відомі літописцеві. Можливо, вона померла у Пліснеську, де після її смерти залишилися документи з печатками. Стисле повідомлення про смерть Олісави контрастує зі звістками про похоронні церемонії інших князів і княгинь. Наприклад, повідомлення про кончину княгині Анастасії, внучки Олісави, у 1158 р. займає майже півсторінки Літопису[110].

Дискутивною проблемою історії Володимирської і Галицької земель є розмежування між ними. Зокрема, нас цікавить адміністративне підпорядкування стародавнього Пліснеська. Більшість істориків, які базують свої розповіді на основі досить пізніх писемних даних, відносять місто до Галицького князівства[111]. Інші, спираючись на дані археології та історичної географії, залучають Пліснеськ у сферу впливу м. Володимира[112].

---

[106] Літопис Руський...— С. 146.

[107] Там само.— С. 152—155.

[108] Там само.— С. 162.

[109] Янин В. Л. Русская княгиня Олисава-Гертруда...— С. 143.

[110] Літопис Руський...— С. 271.

[111] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 2.— С. 373; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— Вид. 2.— С. 25, 35; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.— С. 96—97; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь.— С. 541—542.

[112] Толочко П. П. Волынское княжество // История Украинской ССР.— К., 1981.— Т. 1.— С. 401; Войтович Л. В. Волинська земля княжих часів (X—XII ст.) // Проблеми історичної географії. Зб. наук. праць.— К., 1991.— С. 15; Кучинко М. Проблема етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X — середини XIV ст. // Історичні та культурологічні студії.— Львів, 2001.— Вип. 3: Галичина і Волинь у добу середньовіччя.— С. 194—195.

Пліснеські знахідки печаток родини Ізяславичів переконливо свідчать на користь останньої версії. У всякому разі це стосується кінця XI — початку XII ст.

7. Прориси вислих свинцевих печаток з Пліснеська (кінець XI — початок XII ст.):

а — княгині Олісави-Гертруди; *б* — великого київського князя Ізяслава Ярославича; *в* — князя Ярополка Ізяславича; *г* — князя Мстислава Святополковича; *г* — єпископа Лазаря; *д* — невизначеного власника. Розміри малюнків печаток дорівнюють оригіналам. Художник І. Принада

Резюмуючи дослідження, зазначимо, що пліснеська сфрагістична збірка є однією з найбільших у Галицько-Волинському регіоні, вона поступається лише знахідкам печаток у Галичі (вісім примірників). За компактністю і належністю одній родині (Ізяславичів) вона не має аналогій у давньоруській сфрагістиці домонгольського періоду.

Пліснеські знахідки підтвердили важливий аспект давньоруської сфрагістичної практики — вислі свинцеві печатки у переважній більшості є залишками стародавніх збірок приватних актів. В особі княгині Олісави-Гертруди маємо один з перших прикладів аматорського колекціонерства Київської Руси. Крім печаток, це проявилося і в спорядженні „Кодексу Гертруди", підшитого до Трірського псалтиря, з автобіографічними мініатюрами та персоніфікованими молитвами, а також у виготовленні пам'ятної кістяної пластинки за мотивами трагічної смерти князя Мстислава Святополковича.

Дослідження пліснеських печаток свідчить, що вони розвивалися у єдиному ключі давньоруської сфрагістичної традиції. Рубіж XI—XII ст. був переломним у становленні нових сфрагістичних типів. Важливу роль у відмінах печаток відігравав суб'єктивний фактор. Новації великокняжих свинцевих булл швидко вкорінювалися в інших видах пам'яток сфрагістики.

Анонімність переважної більшости давньоруських печаток чітко проявилася і в пліснеській збірці, що не дало змоги подати вичерпні відповіді на висунуті у статті питання, особливо у загальноісторичній сфері. Будемо сподіватися на появу нових сфрагістичних джерел, що дадуть змогу провести остаточну атрибуцію печаток князя Ізяслава Ярославича та його родини.

ДОДАТОК 1

Реєстр пліснеських сфрагістичних знахідок

I. *Печатка княгині Олісави-Гертруди, дружини князя Ізяслава Ярославича (1025—1108).* Іл. 7-а.

Лицевий бік: погрудне зображення святої мучениці Єлизавети з німбом навколо голови та хрестом у правій руці. Одяг традиційний, святковий, оздоблений камінням і стрічками. Зліва — залишки обідка. З обох боків постаті напис:

Є
Л С }, тобто „ЄЛ[И]С[АВ]С"
С

Зворотний бік: зображення крилатого архангела Гавриїла на повен зріст з жезлом у правій і сферою (кулею) у лівій руці. Праворуч залишки шнуркового обідка і напис в колонку:

Ⓐ
Г
И }, тобто „αγιος" „[ГАВ]РИЛС"
Л
С

Печатка кругла, діаметр — 22 мм. Рельєф середньої висоти, товщина 2,1 — 3,5 мм, вага — 9,35 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ поблизу с. Підгірці Бродівського району Львівської области, 1948—1949 рр.

Література: Ратич О. Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР.— К., 1957.— С. 29, рис. 9, № 10; Янин В. Л. Русская княгиня Олиса-ва-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика.— Москва, 1963.— Т. 4.— С. 159—160; його ж. Актовые печати Древней Руси X—XV вв.— Москва, 1970.— Т. 1: Печати X — начала XIII в.— С. 210.— № 226 (2), табл. 20, 63; Літопис Руський / Пер. з давньоруської Л. Махновця.— К., 1989.— С. 162, іл.; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження.— Львів, 2000.— С. 145, іл.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

II. *Печатка князя Ізяслава Ярославича (1024—1078).* Іл. 7-б.

Лицевий бік: доплічне зображення св. Дмитра. Навколо голови німб, у верхній частині поля печатки крапковий обвід. З боків літери справа наліво „Δ" і „Т", тобто „**Дмитро**".

Зворотний бік: поясне зображення святого Георгія у гарно драпірованому одязі, зі списом у правій руці і щитом у лівій. Навколо голови крапковий німб. Справа велика літера „**А**" — „агіос". У нижній частині печатки сліди крапкового обводу.

Печатка кругла, розмір — 19—21 мм, відтиск зміщений, асиметричний (зображення аверса і реверса по вертикалі діаметрально протилежні). Стан збереження ідеальний, свинцевий диск — масивний, рельєф високий — 2,5—4 мм, вага — 8,75 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ Львівської області, 1948 р.

Література: Опубліковано без атрибуції: Янин В. Л. Актовые печати...— С. 215.— № 271.— Табл. 24, 66.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

III. *Печатка князя Ярополка Ізяславича (+1087).* Іл. 7-в.

Лицевий бік: св. Гавриїл у профіль, на повен зріст, з німбом навколо голови. Суцільний обідок, що зберігся у верхній частині. З боків постаті напис:

Ⓐ Г
А Л } тобто „αγιος" **ГА[ВРИ]ЛЪ** — св. Гаврило.
Ъ

Зворотний бік: погрудне зображення апостола Петра з німбом навколо голови. Права рука у двоперстому благословенні, ліва — на поясі. У верхній частині поля печатки — фраґмент обідка. З лівого боку постаті святого — літера Ⓐ у маленькому колі, тобто „агіос", справа леґенда:

Р
А }, тобто „**П[ЄТРО] А[ПОСТОЛ]**".

Печатка кругла, діаметр 20—21 мм. Стан збереження незадовільний. Матриці відтиснуті недбало, напис і зображення деформовані. Свинцева пластина пошкоджена шнурком з наскрізним проломом до 5 мм.

Вага — 5,86 г.

Місце знахідки: Дитинець давнього Пліснеська, тепер Львівської області.

Література: Опубліковано без атрибуції: Янин В. Л. Актовые печати...— С. 215.— № 275.— Табл. 24, 66.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

IV. *Печатка князя Мстислава Святополковича (+1099).* Іл. 7-г.

Лицевий бік: напис масивними літерами у три рядки:

ДЬ
НѢСЛО}, тобто „ДЬНѢСЛОВО"
ВО

Навколо добре збережений крапковий обідок.

Зворотний бік: зображення святого воїна Федора на повен зріст у військовому одязі (кольчуга, сорочка з металевими накладками, шолом), щит у лівій руці, спис — у правій. Навколо голови крапковий німб. Обабіч постаті напис:

Ф А
Д Г }, тобто „Ф[Є]Д[О]Р АГ[ІОС]" — „Федір святий".
Р

Навколо печатки крапковий обвід, дещо порушений у нижній частині. Печатка кругла, діаметр — 24 мм.

Місце знахідки: Орне поле у зоні дитинця давнього Пліснеська, тепер Львівської області, 1980 р.

Література: Аверс не опубліковано. Реверс ідентичний матриці печатки, знайденої у 1935 р. у м. Белзі Львівської області. Публікації: Пастернак Я. Археологія України.— Торонто, 1961.— С. 648—649; Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки...— С. 19, рис. 9, № 8; Янин В. Л. Печати с надписью „Дьнѣслово" // Советская археология.— 1962.— № 2.— С. 174; його ж. Актовые печати...— С. 187.

Місце зберігання: Приватна колекція М. Пелещишина.

V. *Печатка єпископа Лазаря (?).* Іл. 7-ґ.

Лицевий бік: погрудне зображення св. Василя Кесарійського з німбом навколо голови, у святительських ризах. У верхній частині печатки сліди подвійного обводу, з боків нечіткий напис:

О̄ Л
В А Є }, тобто О̄ ВАС[І]ЛЄО[С] — „св. Василь".
С О

Зворотний бік: погрудне зображення Богородиці типу „Оранта". Справа напис: ΘV. Круговий обвід (зберігся частково).

Печатка кругла, відтиск матриць зміщений, розміри свинцевої пластини — 19—24 мм, діаметр поля печатки (обмежений обводом) — 19 мм, вага — 9,65 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ Львівської області.

Література: Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки...— С. 29, 55, рис. 9, № 10; Янин В. Л. Актовые печати...— С. 222.— № 314 (1).— Табл. 28, 71.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

VI. *Печатка невизначеного власника.* Іл. 7-д.

Лицевий бік: зображення невідомого святого з видовженим ликом, без німба, зліва нечітка літера „А", що вказує на слово „αγιος" — святий.

Зворотний бік: п'ятирядковий напис з деформованими нечіткими літерами (сліди 20—23 знаків).

Печатка кругла, діаметр — 21 мм. Свинцевий диск масивний, товщина — 2—4 мм, вага 9,54 г.

Місце знахідки: хутір Пліснеськ Львівської області.

Література: Ратич О. О. Давньоруські археологічні пам'ятки...— С. 29, рис. 9, № 9; Янин В. Л. Актовые печати...— С. 229.— Табл. 31, 74.— № 362.

Місце зберігання: Музей археології та нумізматики історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка.

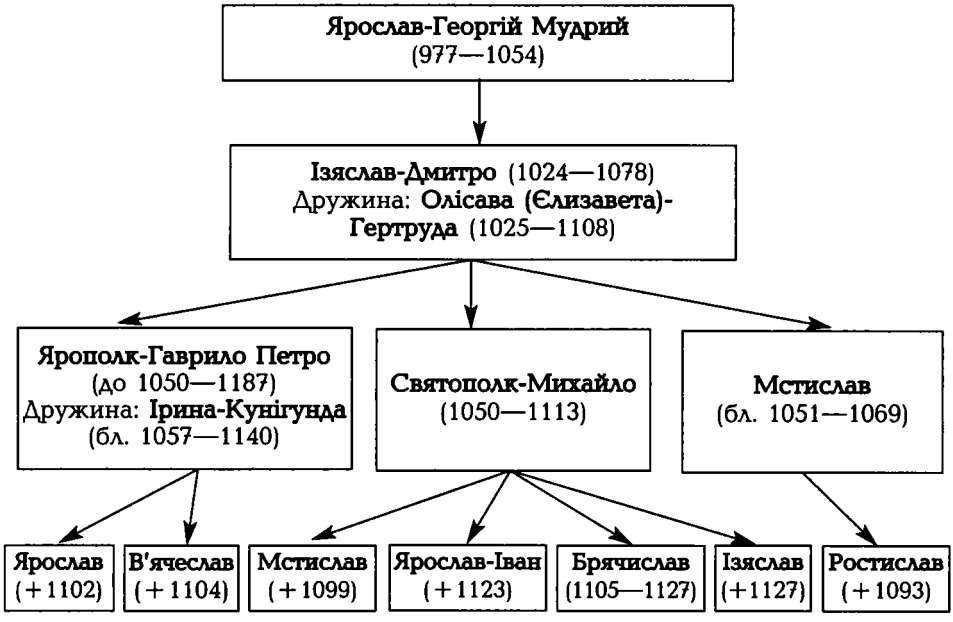
ДОДАТОК 2

Перелік князів, які володіли Володимирською землею після смерти Ярослава Мудрого

Ігор Ярославич (1054—1057)
Ізяслав Ярославич (1057—1073, 1076—1078)
Всеволод Ярославич (1073)
Олег Святославич (1073—1076)
Ярополк Ізяславич (1078—1084, 1084—1085, 1087)
Володар і Василько Ростиславичі (1084)
Давид Ігорович (1085—1086, 1087—1099, 1099—1100)
Мстислав Святополкович (1099)
Ярослав Святополкович (1100—1118)
Роман Володимирович (1118—1119)
Андрій Володимирович (1119—1134)

ДОДАТОК 3

Родовід Ізяславичів

Іван СВАРНИК

Центральний державний історичний архів України у Львові (Львів. Україна)

СИМВОЛІКА МІСТ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Галицька земля — один із регіонів Галичини, де значні міста виникли ще в період Київської Руси. А в Галицько-Волинській державі вони досягли помітного розвитку й за багатьма параметрами не поступалися іншим містам тодішньої Європи. Галич, Теребовля, Жидачів, Коломия належать до найдавніших міських центрів не лише Галичини, але й України. Академік Іван Крип'якевич серед міст Галицького князівства згадує також Тисменицю, Товмач, Городок на Черемоші. У роки правління Ярослава Осмомисла до Галицького князівства належали ще й землі у пониззі Дунаю з містами Килія, Білгород, Берладь, Малий Галич (Галац), Аський Торг (Ясси), Немеч, Сучава, Серет, Баня, Хотин та інші[1].

Однак символіка як цих міст, так і міських центрів, що виникли у наступні століття, досить часто залишається невідомою. У минулому її лише спорадично досліджували українські (А. Петрушевич, І. Крип'якевич) та польські (В. Віттиґ, К. Соханевич) історики. У радянський період значний матеріал опублікували О. Маркевич та В. Гавриленко[2]. Однак усі ці праці не охоплюють багатьох міст і містечок регіону, не фіксують зміни їх символіки[3] протягом століть. Останнім часом з'явилася низка публікацій, що до певної міри заповнюють цю прогалину[4]. З іншого боку, виходять також компілятивні видання, які, претендуючи на науковість, містять багато фактичних помилок і перекручень[5], тому вносять значну плутанину в питання історії міської символіки.

У більшості випадків єдиним джерелом для відновлення міської символіки регіону є сфрагістичні пам'ятки — печатки міста, магістрату, лави

---

[1] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство.— К., 1984.— С. 38.

[2] Маркевич О. Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 225—237; його ж. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція.— К., 1968.— С. 354—371; Гавриленко В. Українська сфрагістика.— К., 1977.

[3] Сварник І. Зміна символіки міських печаток Галичини // Третя наукова геральдична конференція. Збірник тез повідомлень та доповідей.— Львів, 1993.— С. 70—71.

[4] Сварник І. Печатки міст Галицької землі // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.— Львів, 1993.— С. 125—126; Гречило А. Українська міська геральдика.— Київ; Львів, 1998.— С. 20, 22—23, 26—27, 35—36, 76, 153 та ін.; Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV — І пол. XX ст.).— К., 2001.— С. 95—96, 111, 117—118, 123, 130, 139, 143, 153, 158, 166, 188, 196, 207, 235, 259, 271, 281, 299, 337, 350, 373.

[5] Панченко В. Гербівник міст України.— Київ; Нью-Йорк, 1996.

(міського суду), громадського уряду. На відміну від Західної Європи, у нас не існувало єдиної централізованої установи, що відала наданням гербів населеним пунктам. Більшість міських поселень були приватновласницькими, їхній статус закріплювали і змінювали привілеї власників, у яких герби фіксувались далеко не в усіх випадках. Королівські привілеї і підтвердні грамоти на маґдебургію також зазвичай не містять ні опису, ні зображення герба. До того ж королівська канцелярія, як правило, не займалася розробкою герба, а лише підтверджувала символ, яким місто вже користувалося упродовж певного часу, інколи навіть протягом століть. Сфрагістичні пам'ятки малих містечок, як і комплекси документів XIV—XVIII ст., які вони засвідчували, також збереглися дуже фрагментарно через часті ворожі напади, пожежі, повені, цілеспрямоване нищення архівів селянами, міщанами й козаками під час народних повстань і козацьких воєн XVI—XVII ст., Хмельниччини, шведського „потопу" початку XVIII ст., Коліївщини та іншого[6].

Виявлений нами за 20 років у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові) й ГАДА у Варшаві* сфрагістичний матеріал щодо міст Галицької землі почасти використав П. Сіреджук. Проте велика кількість цих пам'яток в архіві, особливо з XIX — початку XX ст., ще потребує тривалого часу для виявлення і опрацювання, не кажучи вже про потребу пошуків у інших архівах реґіону та в архівах і бібліотеках Польщі.

Територія Галицької землі за адміністративним поділом XV—XVIII ст. охоплювала давньоруські Галицьку й Теребовлянську землі і складалася з трьох повітів: Галицького, Теребовлянського й Коломийського[7]. Згодом, після включення цих земель до Австрійської монархії, тут існували Станіславівський, Бережанський, Коломийський і Тернопільський циркули (округи). За виявленими на цей момент сфрагістичними матеріалами, тоді тут налічувалося 39 міст і містечок. Поки що зовсім не виявлено печаток Бариша і Єзуполя. Хронологічно ці печатки охоплюють майже чотири століття — 1554—1937 рр. Брак сфрагістичних пам'яток XIV—XV ст. пояснюється поганою збереженістю документів місцевого самоуправління цього реґіону. Навіть у архіві найукріпленішого в усій Галичині Львова книги й фасцикули ради та лави збереглися щойно з 1382 р.[8]

За кількістю печаток найбагатше представлена сфрагістика Рогатина (дев'ять різних печаток 1655—1937 рр.), Снятина (вісім печаток за 1566—1907 рр.), Бучача (сім печаток з кінця XVIII ст.— 1911 р.), Чорткова (сім печаток 1868—1928 рр.), Теребовлі (шість печаток 1600—1896 рр.), Косова (шість печаток 1564—1933 рр.), Кутів (п'ять печаток 1815—1933 рр.). Натомість сфрагістика чи не найдавнішого в реґіоні міста Галича представлена поки що лише чотирма печатками 1591—1668 рр. По чотири печатки виявлено також для Заболотова (1904—1916), Калуша (1583—1911), Станіславова (1687—1853). Загалом виявлено 116 печаток

---

[6] Нариси історії архівної справи в Україні.— К., 2002.— С. 173.

* Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

[7] Див.: Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku.— Lwów, 1939.

[8] Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник.— Львів; Київ, 2001.— С. 19.

39 міст і містечок, у середньому по три печатки на кожне. Найраніші з цих печаток, XVI—XVII ст., так звані паперово-воскові, виготовлені з бджолиного воску[9], переважно брунатного чи темно-зеленого кольорів, й паперової накладки. Десь зі середини XVII ст. як основа починає використовуватися рожева воско-мастика. Згодом, у XVIII ст., матеріалом для печаток стає сургуч різних відтінків червоного кольору, основою під паперову накладку далі слугують віск, воско-мастика, зрідка тісто. Наприкінці XVIII ст. з'являються сажові відбитки, у середині XIX ст.— чорнильні й фарбові. Окремі міста наприкінці XIX — на початку XX ст. замість печаток використовують дво-триколірні друкарські наліпки з тисненням, однак не під текстом самого документа, а для скріплення шнура на багатоаркушевих документах, при підсумкових записах і для запечатування конвертів. Форма печаток переважно округла чи овальна, розмір коливається від 20 до 50 мм.

Давні печатки XVI—XVII ст. збереглися лише з 12 міст. Вони заслуговують на особливу увагу, оскільки свідчать про давнішу символіку наших міст, зокрема ту, що походить із часів Галицько-Волинської держави. Такими можна вважати печатки Галича 1591—1668 рр.[10] Вони різної належности — раєцька, лавнича, міська, однак містять майже незмінне зображення обернутої по-геральдичному вправо галки з розпростертими крилами. Вона стоїть на землі чи сидить на гілці. Зображення галки було дуже поширеним ще у XII—XIV ст. у приватній геральдиці[11], давньоруській архітектурі й ужитковому мистецтві. Уже 1410 р. чорна коронована галка з розпростертими крилами виступає як герб Галицької землі на хоругві її полку під Грюнвальдом[12]. Оскільки польський судово-адміністративний устрій з поділом на воєводства, землі й повіти в Галичині запровадили щойно 1434 р., то, зрозуміло, що 1410 р. йшлося про Галицьку землю за руським поділом і символіку, притаманну цій території з попередньої епохи Галицько-Волинської держави. Про це може свідчити й корона на голові галки — символ столичного статусу Галича, який це місто втратило після 1241 р., коли його дощенту знищили татари, а Данило Романович збудував нову столицю — Холм. Натомість у літописах Галич іще 1272 р. виступає як стольний град. Місто з 1157 р. було осідком владик, а з 1302 р.— митрополитів. Додатковим аргументом про давньоруське походження цього символу є українське звучання його назви (в українській міській геральдиці чітко виділяється ціла група так званих називних гербів); українське „Галич" перегукується з птахом галкою (галич — ворон)[13], натомість у польській мові слово „kawka" (гал-

[9] Восковими були також вислі печатки попереднього періоду, однак грамот міст Галицької землі XIV—XV ст. виявити поки що не вдалося (див.: Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові, 1233—1799 / Упоряд.: О. А. Купчинський, Е. Й. Ружицький.— К., 1972).

[10] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 182, арк. 1; ф. 52, оп. 1, спр. 186, арк. 1494; оп. 2, спр. 188, арк. 463; спр. 184, арк. 629.

[11] Див., наприклад, репродукцію трьох срібних персневих печаток XIV ст. (Грушевський М. Ілюстрована історія України.— Київ; Львів, 1912.— С. 168).

[12] Jana Długosza Chorągwie grunwaldzkich zwycięzców.— Warszawa, 1989.— S. 64—65.— N 20.

[13] Як зауважили М. Худаш і М. Демчук (див.: Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.— С. 3), „з назв праць, у яких розглядається походження ойконімів Київ та Галич, можна скласти вже цілі бібліографічні списки".

ка) ніяк не пов'язується з цією історичною назвою. Насправді ж ойконім Галич походить або від кельтського *„gal"* — сіль[14], або ж від праслов'янської основи ***„galъ"***, альтернативної форми до кореня ***„golъ"*** — голе, безлісе місце, галявина у лісі[15]. Однак у народній свідомості й образному мисленні назви Галич, Галичани, Галицька земля, Галичина найближче асоціюються саме з невеликим чорним птахом.

До періоду Галицько-Волинської держави належить і символ Коломиї — голова орла в короні. Цей герб узаконив[16] привілей Владислава Яґелла 1395 р. Зображення було незмінним на печатках 1554—1849 рр.[17] Згодом, наприкінці XIX ст., польська адміністрація з політичних міркувань вирішила змінити символіку міста, і замість голови орла на печатках 1892—1906 рр. з'являється половина орла, розрізаного вертикально,— частина національного герба Польщі[18]. Листування з приводу зміни герба відклалося у фонді Крайового архіву гродських і земських актів у Львові. Парадоксально, але вже у роки перебудови Коломийська міськрада відхилила пропозицію Українського геральдичного товариства про відновлення найдавнішого герба міста й затвердила третій варіант міської символіки: зображення цілого орла з розпростертими крилами, що цілком нагадує герб Польщі.

Від часу публікації В. Віттиґа, який припустився цілої низки помилок у ідентифікації печаток, загальноприйнятою була думка, що найдавніша печатка Косова 1564 р. мала зображення тридільної гуцульської церкви. Це твердження 1939 р. повторив А. Хоміцький[19]. Автор цих рядків, працюючи у Варшаві, виявив іще два відбитки цієї печатки на документах 1564 й 1589 рр.[20] Основуючись на згаданому сфрагістичному матеріалі, було виконано реконструкцію герба Косова 1991 р.[21] Щойно валовий перегляд А. Гречилом сфрагістичного матеріалу Архіву Скарбу Коронного в ГАДА у Варшаві* при підготовці монографії „Українська міська геральдика" дав змогу з'ясувати, що всі згадані печатки XVI ст. з легендою „HOC • SIGILLVM • CIVITATIS • KOSOV • " (це печатка міста Косова) належать не до галицького, а до польського містечка Косова у Краківському воєводстві. Тому в останньому виданні „Герби міст України" ми спинилися на печатках Косова XIX — початку XX ст. (у картотеці автора цієї статті зафіксовано п'ять різних печаток 1823—1933 рр.), що міс-

---

[14] Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР.— К., 1973.— С. 40—41.

[15] Нерознак В. Названия древнерусских городов.— Москва, 1983.— С. 56—57.

[16] Сучасні дослідники вважають, що Яґелло при наданні герба Коломиї керувався політичними міркуваннями і прагнув закріпити за Польщею нові території, за які точилася боротьба з Молдавією (Гречило А. Українська міська геральдика.— С. 23; Seroka H. O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej // Ludzie i herby w dawnej Polsce.— Lublin, 1995.— S. 160).

[17] Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski.— Kraków; Warszawa, 1905—1914.— Zesz. I—III.— S. 121; ЦДІА України у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 161, арк. 1; ф. 180, оп. 1, спр. 11, арк. 36 зв.—37.

[18] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 84, спр. 28, п. 1, арк. 6; спр. 28, п. 3, арк. 11; п. 5, арк. 3.

[19] Chomicki A. Herby miast i ziem polskich.— Warszawa, 1939.— S. 60.

[20] Сварник І. Колекція печаток АҐАД у Варшаві // Друга наукова геральдична конференція.— Львів, 1992.— С. 66.

[21] Гречило А. Герб та хоругва міста Косова // Знак (Львів).— 1993.— Ч. 3.— С. 5.

* Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Символіка міст Галицької землі:

1 — печатка Галича. *1678 р.*; *2* — печатка Галича. *1591 р.*; *3* — печатка Рогатина. *1655 р.*; *4* — печатка Рогатина. *1657 р.*; *5* — печатка Станіславова. *1687 р.*; *6* — печатка Станіславова. *1795 р.*; *7* — печатка Калуша. *1689 р.*; *8* — печатка Калуша. *1629 р.*; *9* — печатка Підгайців. *1658 р.*

10

11

12

13

14

15

16

17

18

Символіка міст Галицької землі:

10 — печатка Надвірної. *1708 р.*; *11* — печатка Бучача. *1867 р.*;
12 — печатка Кутів. *1844 р.*; *13* — печатка Кутів. *1851 р.*; *14* — печатка Снятина. *1566 р.*; *15* — печатка Коломиї. *1529 р.*;
16 — печатка Войнилова. *1689 р.*; *17* — печатка Войнилова. *1793 р.*;
18 — печатка Косова. *1746 р.*;

тять зображення будиночка над соляною шахтою, прикрашеного трьома прапорцями. Нещодавно У. Кришталович при впорядкуванні нового фонду П. Контного виявила невідому печатку міста на документі 1746 р.[22] Це складений у Косівському замкові акт про заставну оренду І. Тимофійчуком М. Боєчкові Токаревого поля, засвідчений підписами косівського війта А. Думанського, бурмистрів М. Курилюка й С. Тобші, атамана Ю. Поповича, економа Є. Козловського та п'ятьох свідків (останні поставили замість підписів хрестики). Документ скріплює досить якісний сажовий відтиск округлої міської печатки діаметром 37 мм з леґендою: „SIGILLUM CIVITATIS KOSSOW" (печатка міста Косова). У полі зображення — два овальні щити з гербами Сас і Рогаля, з боків і знизу обрамлені рослинною віньєткою. Над обома щитами графська корона, над нею орел з розпростертими крилами. Аналіз архівних документів і геральдичної літератури[23] дав можливість встановити, що це герб тодішнього власника Косова — галицького підчашого графа Яна Дідушицького герба Сас, одруженого з Розою Ліпською герба Рогаля. Характерно, що їхній син Тадей також був одружений із шляхтянкою того ж герба — Трембінською, донькою люблінського підсудка. Судячи з доброї якости відтиску, толока цієї печатки була виготовлена незадовго до 1746 р. А вже 1823 р. на міській печатці з леґендою „STANISLAUER KREIS STADT KOSSOW" (Станіславівський округ місто Косів) виступає уже згадуване зображення будиночка над копальнею, увінчаного шпилем[24].

Донедавна найдавнішим джерелом до вивчення символіки Теребовлі вважали печатки середини XVII ст. Однак нещодавно авторові цієї статті пощастило виявити у ГАДА у Варшаві* печатку міста, що засвідчує лист магістрату до Я. Замойського 1600 р. Судячи з відтиску, толока печатки походить принаймні зі середини — другої половини XVI ст.[25] Протягом XVI—XVIII ст. Теребовля незмінно використовувала на печатках герб Леліва[26] — півмісяць ріжками догори, а над ним шестипроменеву зірку. Це один із найдавніших геральдичних знаків, поширений у всій Європі. У Речі Посполитій цей герб мали відомі роди Чапських, Голуховських, Грановських, Синявських, Монвідів, українські шляхетські родини Тарновських, Тишкевичів, Островських, Копистенських, Хлібовичів[27]. Оскільки Теребовля (літописний Теребовль) є одним із найдавніших міст Галичини і була столицею удільного князівства, а згодом повітовим центром Галицької землі, то виникнення її символіки можна віднести до часу появи перших міських гербів у Європі — зламу XIII й XIV ст. Однак її, попри зовнішню подібність, не можна прямо пов'язувати зі шляхетською геральдикою (що напрошується за аналогією з Терно-

---

[22] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 210, арк. 1.

[23] Там само.— Ф. 146, оп. 86, спр. 1363, арк. 122; Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami... i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza.— Lipsk, 1839.— T. III.— S. 465; 1841.— T. VIII.— S. 121—123.

[24] ЦДІА України у Львові, ф. 186, оп. 2, спр. 183, арк. 203.

* Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

[25] Сварник І. Герб міста Теребовлі // Галицька брама (Львів).— 1996.— № 10.— С. 8.

[26] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamoyskich, N 701; ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 9, спр. 3426, арк. 10, 12.

[27] Okolski S. Orbis Poloni.— Cracoviae, 1641.— Vol. II.— P. 61—102.

полем, заснованим Я. Тарновським). Радше цей герб був символом заснування міста як оборонного осередку військової організації краю і запозичений із християнської символіки: шестипроменева зірка над півмісяцем символізувала перевагу християнського світу над мусульманським, а сама зірка завжди уособлювала Христа. „Являється нам живий по смерті, став для нас зіркою ранковою",— казав про Христа Григорій Великий, а св. Іван у „Апокаліпсисі" називає Господа „зіркою світлою, ранковою"[28]. Власне поєднання зірки й перекинутого півмісяця виникло у часи перших, іще переможних, хрестових походів. Як згадувалося, цей символ поширений у всій Європі: чехи мають герб Стернберк (щоправда, їхня зірка має вісім променів), данці — Гілленштерна (з сімома променями), саксонці й тюрінзці — Коспот (з п'ятьма променями)[29]. А Лелі́ва була відома в Італії, Польщі, Німеччині та інших європейських країнах. До герба Теребовлі цей символ міг потрапити у XIII—XIV ст. чи дещо пізніше, коли ідея захисту християнства і Європи перенеслася з місць колишніх хрестових походів на землі Галичини, які ставали передпіллям боротьби проти монголо-татар, а потім проти Криму й Османської імперії. Одним із важливих осередків захисту як України, так і Європи був Теребовлянський замок. Отож герб Теребовлі відображає героїчну історію міста й особливості його виникнення. У XIX ст., можливо, щоб усунути подібність зі шляхетською Лелівою чи з гербом Тернополя, герб міста піддали певній трансформації: замість однієї зірки над півмісяцем почали зображати три шести- або восьмипроменеві зірки[30]. Проміжним етапом між цими зображеннями можна вважати суто написову печатку 1867 р.[31] Півмісяць із трьома зірками був гербом Теребовлі до 1939 р.

Оригінальним і лаконічним було зображення на давній печатці Калуша, міста, що згадується ще в руські часи: півмісяць, над яким три топки солі. Печатка 1583 р. з цим зображенням нетипова за розміром — її діаметр лише 20 мм[32]. Толоку цієї печатки виготовили відразу після надання містові маґдебургії 1549 р. Зображений на печатці півмісяць — частина герба Леліви галицького старости Миколи Синявського, який отримав від короля привілей на заснування міста, а рід Синявських став власником міста аж до вигаснення його чоловічої лінії. Другий елемент герба — топки солі — свідчить про причини виникнення поселення, адже саліни у Калуші відомі ще з XV ст. Дещо видозмінений герб зображений на печатках Калуша 1629 і 1689 рр.[33]: у першому випадку півмісяць обернений ріжками донизу, у нього вписаний сигль „К" — перша літера назви міста, а знизу — три топки; у другому випадку півмісяць зображений унизу, а топки — вгорі, між ними — літера „К". Таким герб міста залишався й на печатках XIX ст.[34] Лише на початку XX ст. маґіст-

---

[28] Forstner D. Ordeny Świętego Bazylego. Świat Symboliki Chrześcijańskiej.— Warszawa, 1990.— S. 103.

[29] Сварник І. Герб міста Теребовлі.— С. 8.

[30] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 23, спр. 5846, арк. 2.

[31] Там само.— Ф. 160, оп. 5, спр. 1566, арк. 5.

[32] Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski.— S. 101.

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 156, арк. 1; ф. 52, оп. 2, спр. 496, арк. 1065.

[34] Маркевич О. Печатки міст України...— С. 365-а.— № 25.

рат Калуша з незрозумілих міркувань виготовив печатку не з традиційним символом, а зі зображенням лицарської корони[35].

Схожим на герб Калуша був і давній символ Підгайців, які вперше згадуються у документах 1414 р. Він зафіксований на печатці 1658 р. з легендою „+ SIGILLVM • CIV[ITA]T[IS •] [P]ODHAIENSI" (печатка міста Підгайців)[36]. Печатка містить зображення півмісяця ріжками догори, над ним — латинська літера „P" (легенда латинською мовою), а нижче півмісяця — хрест із розширеними раменами. Точно таке ж зображення на печатці без легенди 1554 р., яку виявив А. Гречило у Кракові[37] Остання була виготовлена відразу після надання Підгайцям у 1539 р. магдебургії. Очевидно, творці герба не боялися звинувачень у схилянні перед ісламом і приниженні ролі християнства. Навпаки, цей герб символізував ту історичну особливість, що добре укріплене місто не раз ставало нездоланною перепоною на шляху ворожих набігів, а під його мурами відбувалися криваві битви з татарами й турками 1516, 1667, 1675, 1698 рр. Власники міста Я. Бучацький, М. Вольський, а з 1630 р. Потоцькі домоглися для Підгайців привілеїв 1519, 1536, 1539, 1590 рр. на ярмарки й торги, перенесли його на німецьке право, збудували потужний замок та інші укріплення, фундували мурované костели й церкви. Дворянин короля Яна III Далейрак у 1677 р. так описує місто: „Раніше одне з найвідоміших на Русі, про що свідчать руїни мурів, бруківка, брами, вкриті написами, кам'яниці з архітектурними оздобами, п'ять мурованих храмів, замок старосвітської будови з потужними вежами й високими терасами, оточений валом. Людність міста становлять жиди, волохи, вірмени й місцеві"[38]. У середині XVIII ст., коли Підгайці переходили від одного власника до іншого, місто занепало. Очевидно, стара печатка й давні документи у цей час пропали, бо на печатці 1866 р. з польською легендою „Cyrkuł Brzeżański Miasto Podhajce" (Бережанський циркул місто Підгайці) вирізьблено цілком інший знак: у щиті латинський сигль „P", над ним „око провидіння"[39]. А вже наступного року місто виготовляє нову печатку з написом „* URZĄD GMINNY * W PODHAJCACH" (громадське управління в Підгайцях) і зображенням меча. А на початку XX ст., як пише геральдист Франц Ковалишин, основуючись на невідомих нам печатках, символом Підгайців стала золота міська брама з двома вежами у синьому полі[40].

Войнилів (давня назва Вонилів) згадується у судових документах 1437 р. як власність червоногородського старости Теодорика з Бучача. А з 1454 р. власниками Войнилова надовго стали Синявські. Прокіп Синявський 1552 р. отримав королівський привілей на заснування на ґрунтах Войнилова містечка Прокопів (ця назва не прижилася) на магдебурзькому праві. Тоді ж у Войнилові збудували міцний замок, який витримав турецьку облогу під час війни 1676 р.[41] У XVII—XVIII ст. власниками міс-

---

[35] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 84, спр. 28, п. 5, арк. 1.

[36] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 319, арк. 1455.

[37] Гречило А. Герб та прапор міста Підгайців // Знак.— 1996.— Ч. 12.— С. 13.

[38] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1887.— T. VIII.— S. 386.

[39] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 4424, арк. 276.

[40] Там само.— Ф. 137, оп. 1, спр. 1, арк. 135.

[41] Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України...— С. 111.

та були Ґідзінські, Тодоські, Поструські. 1799 р. австрійський уряд підтвердив попередні привілеї міста. Первісним гербом міста була, очевидно, Леліва — герб засновників міста Синявських. Саме цей символ, дещо модифікований (замість зірки над півмісяцем квітка з двома гілочками, вгорі корона) виявлено на старій стертій печатці, прикладеній до зізнання 1793 р.[42] Ймовірно, це найстарша печатка, якою місто користувалось у XVI—XVII ст. Про це свідчить і архаїчна форма назви міста в її частково збереженій леґенді: „VPSON...VONILO..." З невідомих причин, можливо, через втрату попередньої печатки, магістрат знову використав її після тривалої перерви, протягом якої містом володіли Ґідзінські. Леліва збереглася й на печатці Войнилівської домінії 1818 р.[43] Натомість на печатці Войнилова 1689 р. зображений лев на мурі, обернений праворуч[44]. Це видозмінений герб Ґідзінських Правдич. Цей символ повторений і на печатці Войнилова 1870 р. з українською леґендою: „УРЯДЪ ГРОМАДСКІЙ ВОЙНИЛОВЪ"[45]. Однак на ній шляхетський герб зазнав іще однієї трансформації: за аналогією зі земельним гербом Галичини (так званим руським левом) лева на печатці Войнилова зобразили в короні. У такому вигляді, лише обернений вліво, він зафіксований і геральдистом Ф. Ковалишиним[48].

Снятин також згадується ще у XII ст.[47] Його назву пов'язують з іменем воєводи Кснятина (Костянтина) Сірославича, боярина і найближчого помічника князя Ярослава Осмомисла. Маґдебурзьке право Снятин отримав 1448 р. Хоч значним містом він був уже з початку XV ст.: 1415 р. Владислав Яґелло приймав тут присягу від молдавського господаря Олександра, сюди до короля приїжджали посли візантійського імператора Костянтина Палеолога та константинопольського патріарха[48]. Протягом кількох століть місто використовувало на печатках зображення орла з розпростертими крилами та головою, обернену по-геральдичному вліво. Свого часу про це писав О. Маркевич[49], однак подав хибне посилання і не вмістив репродукції печатки. Нещодавно в архіві вдалося виявити листа Снятинського магістрату 1566 р.[50], засвідченого восково-паперовою печаткою міста із цим зображенням. Її латинська леґенда „• SIGIL • CIVITATIS • SCHNIATHINENSIS" (печатка міста Снятина) досить незвично передає назву міста. Це може свідчити або про німецький склад ради міста у цей час, або ж про німецьке походження майстра-ґравера. Добра якість відтиску вказує на час виготовлення толоки, близький до 1566 р. Очевидно, це не перша печатка міста, яке доти функціонувало вже протягом тривалого часу. Оскільки сфрагістична практика XV — початку XVI ст. не має прикладів кардинальної зміни

---

[42] ЦДІА України у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1052, арк. 5.
[43] Там само.— Ф. 149, оп. 2, спр. 479 (ненум.).
[44] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 496, арк. 1046.
[45] Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України...— С. 112.
[48] ЦДІА України у Львові, ф. 137, оп. 1, спр. 1, арк. 195.
[47] Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область.— К., 1971.— С. 516—517.
[48] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1889.— T. X.— S. 930.
[49] Маркевич О. Печатки міст України...— С. 365, прим. 73.
[50] ЦДІА України у Львові, ф. 132, оп. 1, спр. 221, арк. 1.

зображення міських печаток, можна припускати, що саме орел з розпростертими крилами був найдавнішим символом Снятина, що побутував понад триста років. Щойно 1790 р. австрійський цісар Леопольд II надав Снятинові новий герб: у синьому полі срібна міська стіна з трьома вежами, посеред муру латинський сигль „S"[51]. Цим символом місто послуговувалося до 1939 р., він зафіксований на печатках 1841, 1870, 1876, 1907 й інших років[52].

Типовим для міської символіки Галичини XVII ст. є зображення на печатках Станіславова 1687—1897 рр.[58] Це міська чи фортечна брама з уміщеною в ній Пилявою засновників і власників міста Потоцьких і трьома вежами однакової висоти. Певне ускладнення зображення сталося наприкінці XVIII ст.— коли вежі замість бланків увінчали плюмажами, середню зробили дещо вищою. Згодом на печатці 1857 р.[54] зобразили мур із сімома (!) вежами, середню з яких, дещо вищу, прикрасили великим плюмажем завбільшки з саму вежу. Толоку цієї печатки різьбив ґравер-аматор, тому укріплення на ній виглядають досить химерно, а зображення може слугувати взірцем геральдичного несмаку. Натомість печатка магістрату 1897 р. може бути прикладом вишуканості й мистецького хисту. А зображення знову повернулося до первісного муру з трьома вежами.

Як вказувалося, найбільша кількість печаток — дев'ять за 1655—1937 рр.— дійшла до наших часів з міста Рогатина. Раніших печаток поки що не виявлено, однак вони, безумовно, існували: міські права й герб Рогатин отримав ще 1415 р. від Волчка Преслужича, який перетворив на місто своє село Филиповичі[55]. Цей герб згодом підтвердили король Сигізмунд I (1535) і цісар Франц II (1796)[56]. Зображення на всіх печатках Рогатина[57] за 300 років майже не змінювалося. Це дводільний щит з оленячим рогом і латинською літерою „R". До 1900 р. включно над щитом зображали корону. Цікаво, що на печатках 1874 й 1900 рр. графічно подавався синій колір поля щита. За характером зображення символ Рогатина є виразним „промовистим" гербом, причому слово „ріг", від якого утворена назва міста, повторене у ньому двічі. Промовистим у регіоні є ще герб Галича.

Надвірна як містечко у Галицькій землі вперше згадується в актах Галицького ґродського суду 1596 р.[58] У 1601 р. його власник Павло Куропатва домігся королівського привілею на заснування міста на місці попереднього, спаленого татарами[59]. Частина шляхетського герба Куропатвів

---

[51] Гречило А. Українська міська геральдика.— С. 76.

[52] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 20, спр. 811, арк. 43; ф. 156, оп. 1, спр. 22, арк. 165; ф. 145, оп. 1, спр. 113, арк. 101 зв.; ф. 146, оп. 63, спр. 774, арк. 141 зв.

[58] Там само.— Ф. 52, оп. 2, спр. 496, арк. 519; ф. 166, оп. 1, спр. 2064, задня обкладинка; ф. 146, оп. 84, спр. 28, п. 3 (ненум.).

[54] Там само.— Ф. 146, оп. 64, спр. 1223, арк. 21.

[55] Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України...— С. 299.

[56] Biesiadecki F. Herb królewskiego miasta Rohatyna.— Lwów, 1935.— S. 3, 8.

[57] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 180, арк. 388; ф. 146, оп. 64, спр. 8500, арк. 25 зв.; оп. 20, спр. 178, арк. 87; ф. 179, оп. 3, спр. 440, арк. 5.

[58] Там само.— Ф. 13, оп. 1, спр. 104, с. 359.

[59] Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi halickiej w latach 1590—1648.— Opole, 1963.— S. 358, 378.

Яструбець (підкова догори вухами і вписаний у неї хрест) виступає символом Надвірної на печатці 1708 р.[60] Її леґенда — „STANISŁAW KOROPATWA ...STA NA..." (Станіслав Куропатва староста Надвірної) — підкреслює приватновласницький характер містечка. У самому документі печатка названа „нашою міською". Примітно, що й Куропатва, засвідчуючи документ, пише: „райці і магістрат міста нашого власного Надвірної". Згодом, коли у XVIII ст. власниками містечка стали графи Цетнери, його символіка змінилася, і роль міського герба став виконувати герб Цетнерів Пшерова — хоругва зі зламаним древком.

Найдавніших сфрагістичних пам'яток Бучача, що вперше згадується в історичних джерелах 1397 р., а 1515 р. отримав маґдебурзьке право[61], поки що не виявлено. На той час місто було родовим гніздом двох гілок могутнього роду Бучацьких (гербів Абданк і Пилява)[62]. Оригінальними були печатки Бучача XVIII—XIX ст. Перша з них засвідчує документ 1867 р.[63], однак характер виготовлення й незвична леґенда толоки („CIVITAS : BUCZACZ SUB : TUTELA CRUCIS" — місто Бучач під опікою хреста) вказують на XVIII ст. Усе поле печатки, навіть нижню частину написового овалу, займає зображення чотириповерхової ратуші з годинником. На третьому поверсі — Пилява Потоцьких, яким місто належало у XVII—XVIII ст. Цю чудову барокову ратушу збудував 1751 р. відомий архітектор Б. Меретин, а скульптурами прикрасив Й. Пінзель. Зображення реальної будівлі у сфрагістиці досить-таки рідкісні. Серед міст України подібне бачимо хіба що на печатці Острога з будівлею Богоявленського собору. Саме ця печатка стала для архівіста Ф. Ковалишина підставою для реконструкції герба. На проекті він вказав: „За старою печаткою при акті в Міському архіві"[64]. На жаль, після 1881 р. герб Бучача спростили до краю, різьблячи на печатках лише Пиляву[65]. З певним запізненням це відображало занепад міського самоврядування наприкінці XVIII—XIX ст.: хоч місто на підставі цісарського розпорядження 1785 р. й перевели у розряд містечок, однак магістрат мав неповний склад: у ньому були радний, касир, писар і чотири дільничні начальники, а ратуша була власністю Я. Потоцького[66].

Кути, що згадуються у документах XV ст., отримали маґдебурзьке право й герб 1715 р.[67] У королівському привілеї гербове зображення описане як „відчинена брама на двох горбах". Однак печаток міста XVIII ст. поки що не виявлено. Натомість на печатках Кутів 1844—1933 рр.[68] майже без змін зображали відчинену міську браму з двома вежами, права з яких напівзруйнована. Мабуть, саме так виглядали укріплення з головною брамою міста на початку XIX ст. Напівзруйновані тоді, вони, очевидно, не дійшли до XX ст., але пам'ять про них зафіксувалася в ори-

---

[60] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 204, арк. 40.

[61] Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України...— С. 96.

[62] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1880.— T. I.— S. 434.

[63] ЦДІА України у Львові, ф. 137, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

[64] Там само.— Ф. 145, оп. 1, спр. 107, арк. 53.

[65] Там само.— Ф. 146, оп. 58, спр. 2301, арк. 8; ф. 165, оп. 5-а, спр. 246, арк. 57 зв.

[66] Там само.— Оп. 88, спр. 188, с. 35; спр. 183, с. 44, 46.

[67] Там само.— Ф. 5, оп. 1, спр. 260, с. 1679—1683.

[68] Там само.— Ф. 137, оп. 1, спр. 8, арк. 50, 74; ф. 146, оп. 15, спр. 680, арк. 50; ф. 145, оп. 1, спр. 107, арк. 33.

ґінальному міському гербі. Описаний символ Кутів має ще й ту особливість, що легко можна визначити час його виникнення. Давніша печатка Кутського магістрату, виготовлена 1815 р.[69], не мала зображення, хоч за леґендою була дуже своєрідною: „MIASTO KUTTY || PIECZĘCIE PREZEDENSTWA • POLSKY • Y • RUSKY || 1815" (місто Кути, печатка влади польської і руської). Отож згаданий герб Кутів, відмінний від описаного у привілеї короля Авґуста II, виник на початку 40-х років XIX ст. Деталі, що доповнюють основне зображення — князівська корона над укріпленнями, лаврова і пальмова гілки обабіч,— також незмінно повторювалися на всіх печатках. Винятком є лише печатка 1925 р.[70], на якій брама чомусь зміщена вліво, а обидві вежі цілі. Очевидно, замовлення ґраверові подали словесне, а не графічне, і він вирізьбив печатку так, як зрозумів опис. Сумніви у правильності цього зображення спонукали магістрат у 1933 р. звернутися із запитом про герб міста до Земського архіву у Львові. Дирекція архіву, відповідаючи на цей запит*, надіслала до Кутів копії привілеїв короля Авґуста II 1715 р. на маґдебургію (з описом герба міста) й галицького старости Ю. Потоцького 1717 р. про права кутських вірменів[71], натомість заперечила наявність у архіві відтисків печаток Кутів. На урядовому рівні у міжвоєнній Польщі герб Кутів не був затверджений[72].

Досі вважалося, що Делятин уперше згадується у податкових документах 1578 р.[73] Але ще 1939 р. історик П. Домбковський на підставі опублікованих ґродських і земських актів зафіксував згадку про Делятин 1495 р.[74] Нам вдалося знайти дві ще раніші згадки про Делятин з 1440 й 1443 рр.[75], коли село належало шляхтичам Делятинським, один із яких, Мелешко, мав конфлікт із львівським архиєпископом через несплату податку „осельщизна" в розмірі чотирьох волів. Обставини надання Делятину маґдебурґії невідомі. Герб Делятина, зафіксований на печатках 1846—1866 рр.[76], можна вважати типовим для галицьких міст: це десять топок солі, складених пірамідою. Делятинські жупи славилися ще у XVI ст., отож цей символ виразний і зрозумілий. З огляду на це невмотивованою була заміна у 1898 р. міського символу на Пиляву[77] Проміжною між цими печатками була печатка 1857 р.[78] з німецькою леґендою (попередні й наступні печатки мали польський напис): „Delatyner ☼ Gemeinde Amt 1857" (управління громади Делятина) і без зображення. Топки солі в гербах використовували також Калуш, Дрогобич, Долина, Солотвин, Стара Сіль. Серед філологів та істориків поширена думка, що

---

[69] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 4428, арк. 21.

[70] Там само.— Ф. 179, оп. 4, спр. 509, арк. 135 зв.

* Його виконувала д-р Г. Полячківна.

[71] ЦДІА України у Львові, ф. 145, оп. 1, спр. 107, арк. 31—33.

[72] Pudłowski L. Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka — Lublin, 1992.— S. 107—126.

[73] Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область.— С. 417; Źródla dziejowe.— Warszawa, 1902.— T. XVIII, cz. 1.— S. 104.

[74] Dąbkowski P. Podział administracyjny...— S. 48.

[75] ЦДІА України у Львові, ф. 6, оп. 1, спр. 1, с. 155, 238.

[76] Там само.— Ф. 146, оп. 64, спр. 2357, арк. 7; спр. 4487, арк. 314.

[77] Там само.— Оп. 71, спр. 158, арк. 134.

[78] Там само.— Ф. 160, оп. 5, спр. 1566, арк. 18, 24.

й назви Галич, Галичина походять від кельтського *„гал"* чи грецького *„гальс"* — сіль[79], тобто основного природного багатства краю, розробку якого в Карпатах почали ще племена голіградської культури[80] у X—VII ст. до н. е.

Автентичним і досить давнім можна вважати й символ містечка Устя-Зеленого, яке вперше згадується у документах 1438 р., а 1548 р. за клопотанням власника Я. Мєлецького отримало від короля маґдебурзьке право[81]. Печаток Устя XVI—XVII ст. поки що не виявлено. Найдавніша на цей момент печатка 1799 р. написова. Натомість печатка 1866 р., судячи зі стану толоки й леґенди „SIGILLVM : CIV. ITATI USTI..." (печатка міста Устя)[82], може походити зі середини XVIII ст. На ній зображена поясна постать з оголеними руками, притиснутими до грудей. Дослідники ототожнювали його зі святим Миколаєм[83], мабуть, виходячи з того, що римо-католицьку парохію у містечку фундував 1579 р. Микола Мєлецький[84]. Однак костел в Усті, освячений 1755 р., мав відозву Св. Трійці, парафіяльна церква — Собору Пречистої Діви Марії (попередня дерев'яна — Святої Трійці). Єдиною церквою св. Миколая поблизу була церква в Луці, чи не найдавніша у парохії[85]. Згодом, виготовляючи нову печатку, прикладену до міських документів 1887 й 1907 рр.[86], зображення конкретизували й вирізьбили св. Михаїла — одного з улюблених патронів українських міст — з мечем і піхвами в руках. Таким чином, герб Устя-Зеленого — єдиний у Галицькій землі приклад зображення патрона міста на печатці, хоч у Галичині і в Україні загалом має численні аналоги (Володимир-Волинський, Збараж, Кам'янець-Подільський, Київ, Луцьк, Мукачеве, Сколе, Смотрич, Тартаків, Чернігів та інші).

Багато міст і містечок використовували шляхетські герби своїх засновників чи власників. У Галицькій землі найчастіше це була Пилява Потоцьких. Сама чи в поєднанні з іншими символами, вона виступає на печатках і в гербах Бучача, Городенки, Заболотова, Монастириськ, Печеніжина, Золотого Потоку (видозмінена), Станіславова, Яблунева, Тисмениці. „Леліва" Синявських фігурує на печатках Войнилова, Теребовлі, Тернополя. Яструбець (частина) Куропатвів та Пшерову Цетнерів бачимо на печатках Надвірної. У сфрагістичній практиці Галичини, особливо з огляду на бурхливе політичне життя XIV—XVIII ст., частими були випадки повної втрати містами, особливо малими містечками, своїх архівів. Міста, що не зберегли привілеїв чи інших історичних доказів давньої символіки, використовували у своїх печатках австрійський герб Галичи-

---

[79] Янко М. Топонімічний словник-довідник...— С. 41; Słownik wyrazów obcych.— Warszawa, 1974.— S. 267.

[80] Баран В., Грицак Я., Зайцев О. та ін. Історія України. Вид. 2-ге, зі змінами.— Львів, 1998.— С. 29.

[81] Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України...— С. 350.

[82] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 4435, арк. 39; ф. 145, оп. 1, спр. 113, арк. 111.

[83] Маркевич О. Печатки міст України...— С. 367.

[84] Słownik geograficzny...— Warszawa, 1892. — T. XII.— S. 834.

[85] Шематизм всего клира греко-католицкои Епархіи Станиславівскои на р[ік] Б[ожий] 1912.— Станиславів, 1911.— С. 247.

[86] ЦДІА України у Львові, ф. 145, оп. 1, спр. 113, арк. 111.

ни (Бовшівець, Бурштин, Гвіздець, Обертин), польського орла (Чортків) чи руського лева (Заболотів, Отинія).

Символіка міських поселень Галицької землі, зокрема найдавніших, сягає своїми коренями періоду Галицько-Волинської держави. За характером і змістом зображень, за мовою леґенд ці міські печатки вписуються у загальне русло європейської міської символіки, вирізняючись водночас оригінальністю й використанням місцевих мотивів. Аналіз найдавніших сфрагістичних пам'яток міст Галицької землі дає змогу зробити висновок про її цілком самостійний розвиток, без поважного впливу сусідніх країн, у першу чергу Польщі. Згодом, у XVII—XVIII ст., ці впливи стають відчутнішими, зокрема, для приватновласницьких містечок, що зосереджуються у руках кількох магнатських родин (Потоцьких, Синявських). Але зміни у символіці міст виступають щойно у XIX ст. Завданням сучасних фахівців у галузі геральдики, сфрагістики й джерелознавства загалом є подальший пошук невідомих джерел, що походять із XV—XVI ст.

Ірина СКОЧИЛЯС

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення (Львів. Україна)

ДО ГЕНЕЗИ ПАРАФІЯЛЬНОЇ СФРАГІСТИКИ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ

Початок панування Австро-Угорщини у Галичині та політика йосифізму привели до радикальних змін у краї. Надання національним групам рівних прав, поліпшення економічного становища поєднувалося з модернізацією бюрократичного зразка. Майже усі сфери суспільного життя регламентувалися законодавчо (патентами, розпорядженнями та законами). Така „модернізація" Галичини спричинила документальний бум, що виявився у поступовому запровадженні канцелярських стандартів епохи Просвітництва, вироблених віденським двором. У різних галицьких інституціях почали призвичаюватися до практики документації різних сфер людської діяльности, у тому числі релігійної. З масовим поширенням канцелярського способу діловодства виникла потреба забезпечення збереженості та дотримання конфіденційности офіційної та приватної документації. Ця проблема була розв'язана передусім шляхом масового впровадження печаток. У релігійній сфері важливу роль відіграла деканальна та парафіяльна сфрагістика.

Вивчення Ніколаєм Гремедою парафіяльних печаток Православної Церкви на Буковині показує, що законодавчо цей процес тривав протягом усього XIX ст. Після входження Буковини до складу Габсбурзької монархії (1775) парафіяльна сфрагістика була інтродукована[1] розпорядженням губернаторства від 6 вересня 1797 р. Вимогу запровадження печаток у Буковинській православній єпархії уряд порушував і в наступні 1797—1799 рр.[2], поки, врешті, штемпелі не були виготовлені.

Законодавче врегулювання питань, пов'язаних із функціонуванням парафіяльної сфрагістики, періодично здійснювалося протягом усього XIX ст. Так, у 1840 р. вийшов указ „Про виготовлення печаток парафіям"[3] (йдеться, зокрема, про те, що оплату за виготовлення штемпелів повинні здійснювати самі парафії), у 1887 р.— „Циркуляр" щодо процедури виготовлення нових та заміни старих штемпелів[4] та інші.

О. Маркевич, вивчаючи печатки сільських громад Галичини, що запроваджувалися майже паралельно з парафіяльними, також намагався

---

[1] Grămăda N. Vechile peceţi bisericeşti bucovinene.— Gernăuţi, 1939.— P. 3.
[2] Там само.— P. 19.
[3] Там само.— P. 5.
[4] Там само.— P. 6.

простежити їх генезу, обмежившись, однак, констатацією факту їх масової появи наприкінці XVIII ст., котра була пов'язана з приходом до влади Австро-Угорщини[5].

У Правобережній Україні контроль за православними церковними печатками здійснювала Російська державна адміністрація. Закон 1836 р. чітко регламентував сфери їх застосування. Обер-прокурор Святішого Синоду був навіть зобов'язаний підготувати зразки матриць для кожної з єпархій, котрі слугували б основою для масового виготовлення однотипних храмових печаток[6].

Приклад Буковини та Правобережної України доводить, що парафіяльні печатки були введені в дію на зламі XVIII—XIX ст. саме з ініціативи державних інституцій, місцеві консисторії виступали у ролі ретранслятора реформаційних потуг держав для нижчих церковних структур (благочиній і приходів).

Римо-католицькі катедральні храми на території сучасної Польщі володіли власними матрицями, починаючи з XIII ст.[7], а в XVI ст.[8] уже всі латинські парафіяльні уряди мали штемпелі. Процес їх запровадження у Речі Посполитій розпочався значно раніше, на відміну від Росії. Це питання належало до компетенції церковної місцевої ієрархії, про що свідчать соборові акти низки дієцезій кінця XVI—XVII ст.

Перша відома згадка походить з Куявського собору (1583), який зобов'язав парохів при вирішенні матримоніальних та інших чинностей, що вимагали метрикального посвідчення, використовувати печатку, яка відображала б титул церкви[9].

Перемишльський дієцезіальний собор у 1723 р. наголошував на потребі легітимації метричних записів печатками, але не давніми приватними печатками священиків, а штемпелями храмів із зображенням патрона храму або ікони. Передбачалася навіть ревізія печаток в усіх церквах на деканатських соборчиках[10].

Постанови собору Полоцької дієцезії 1733 р. зобов'язували латинський клір виготовити парафіяльні матриці з відповідно викарбуваним написом: „Sigillum Ecclesiae parochialis N."[11] Подібні рішення були прийняті Куявською (1745), Київською (1762) та Львівською (1765) дієцезіями.

---

[5] Маркевич О. В. Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР.— 1963.— № 6.— С. 15.

[6] Перкун В. Печатки Православних інституцій та духівництва (за матеріалами Державного архіву Вінницької області XIX — першої третини XX ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану академіка Валерія Андрійовича Смолія.— К., 2000.— Вип. 10.— Ч. 5.— Част. 1.— С. 160.

[7] Piekosiński F. Pieczęcie Polskie wieków średnich // Sprawozdania komisyi do badania historyj sztuki w Polsce.— Kraków, 1897.— T. VI.— Zesz. I.— S. 64, 70; Zesz. II i III.— 1898.— S. 180—181.

[8] Bobowski K. Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury z epoki Gryfitów.— Szczecin, 1989.— S. 118.

[9] Decretales summorum pontificum pro Regno Poloniae et Constitutiones synodorum provincialium et Dioecesanarum Regni ejusdem ad summam collectae, cum annotationibus, declarationibus, admonitionibus et additionibus ex historia, jure ecclesiastico universali, et jure civili regni.— Poznaniae, 1869.— P. 306.

[10] Там само.

[11] Там само.

Щодо українсько-білоруських земель, то найдавніші згадки про катедральні печатки сягають XVII ст.[12] Українська церква намагалася використати західноєвропейський досвід запровадження сфрагістичного контролю за церковною документацією. Полоцька унійна архиєпархія у 1763 р. подала свої пропозиції на Берестейський собор (який мав відбутися 1765 р.), де порушувалося й питання функціонування у Греко-Католицькій Церкві парафіяльних і деканальних печаток[13]. Поява деканальних печаток мала б сприяти упорядкуванню деканальних канцелярій. Писар, відповідальний за офіційні акти, повинен був представляти їх на соборі. Передбачалося, що ці документи разом з печаткою переходили до наступника декана.

Проект постанов Берестейського собору 1765 р. постулював також впровадження парафіяльних штемпелів. Для зміцнення церковної дисципліни в єпархії усі парохи повинні були протягом року виготовити печатку церкви з відповідним написом. Священик міг використовувати її і для засвідчення парафіяльних актів, листування та інших документів.

На митрополичому рівні на важливості церковної сфрагістики* наголосив генеральний собор Київської унійної єпархії 1739 р. Зокрема, йшлося про те, що кожен декан повинен виготовити для себе копію діянь собору з вивішеною печаткою („z pieczęcią wywieszy")[14].

Аналіз законодавчих актів Габсбурзької монархії, дотичних Галичини, доводить, що початково австрійська влада не вимагала від греко-католицьких єпархій запровадження парафіяльних печаток, хоч щодо єврейських громад Галичини було ухвалено спеціальний закон, який включав параграф про штемпелі кагалів[15].

Урядовий циркуляр від 9 грудня 1784 р. про автентичність і кореборацію документів („Względem Autentykowania y korroborowania dokumentów"[16]) вимагав, щоб усі офіційні документи засвідчувалися підписами і печатками. У розпорядженні „Przepis o postępowaniu względem następstwa" 1797 р. передбачалося завірення заповітів печаткою[17] В обох випадках йшлося про юридичну та підтверджувальну функції печатки на правових документах загалом і не акцентувалося на потребі впровадження парафіяльних штемпелів.

Спробуємо простежити час виникнення храмових печаток на основі збереженого сфрагістичного матеріалу.

---

[12] Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западнаго края.— Киев, 1899.— С. 6—7; Ситий І. Церковна старовина.— Чернігів, 2001.— С. 34; Цітоў А. Сфрагістыка і геральдыка Беларусі.— Мінск, 1999.— С. 124.

[13] Epistolae Jasonis Junosza Smogorzevskyj. Metropolitae Kioviensis catholici (1780—1788).— Romae, 1965.— P. 25.

* На жаль, чітко не зазначено, яка саме повинна бути печатка, та, мабуть, у цьому випадку йдеться про деканальну.

[14] Санкт-Петербургский институт истории РАН. Архив, коллекция 52 (Павел Доброхотов), оп. 1, д. 369, л. 51 об.

[15] Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januar. ad ultimam decembr. anno 1776.— Leopoli, 1776.— P. 99.

[16] Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januarii ad ultimam decembris anno 1785 emanatorum.— Leopoli, 1785.— P. 110—111.

[17] Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae a die 1 januarii ad ultimam decembris anno 1797 emanatorum.— Leopoli, 1797.— P. 45—46.

1

2

3

4

5

6

Парафіяльні печатки Перемишльської греко-католицької єпархії:
1 — м. Ярослава Ярославського деканату. *1763 р.*; *2* — Тарнавки Канчуцького деканату. *1799 р.*; *3* — Липник Потелицького деканату. *1776 р.*; *4* — Радоцина Дуклянського деканату. *1795 р.*; *5* — Лопушниці Устрицького деканату. *1804 р.*; *6* — Млинів Ярославського деканату. *1811 р.*

7

8

9

10

11

12

Парафіяльні печатки Перемишльської греко-католицької єпархії:
7 — Залужжя Яворівського деканату. *1804 р.*; *8* — Заміхова Порохницького деканату. *1791 р.*; *9* — м. Кракова. *1802 р.*; *10* — м. Кракова. *1885 р.*; *11* — Ульговок Угнівського деканату. *1803 р.*; *12* — Прелук Яслиського деканату. *1805 р.*

Документи архіву Перемишльської греко-католицької єпархії 1772—1783 рр. показують, що одними з перших парохи почали масово засвідчувати печатками так звані фасії. Вони укладалися на вимогу губернаторства з 1782 р. 29 вересня 1783 р. з'явився друкований формуляр „Фасії"[18], котрий повинен був обов'язково завірятися печатками пароха, колятора і куратора[19], тому майже всі документи містили 2—3 печатки. Вибіркове опрацювання „Фасій" Дуклянського, Ліського та Самбірського деканатів[20] виявило, що вони були засвідчені перстеневими печатками парохів (сургучеві, сажові або паперово-воскові), причому жодних слідів парафіяльної не було.

Таким чином, храмових печаток у цей час масово ще не використовували. Розпорядження Перемишльської консисторії від 1 травня 1790 р. підтверджує це, оскільки в ньому вимагалося, щоб парохи, котрі проживають у віддалених від адміністративних центрів місцевостях, прибули до деканату і привезли зі собою „каламар, перо, лак, власну печатку й аркуші паперу" для складання фасій[21]. Привертає увагу інформація про „власну печатку", тобто особисту, приватну; отже, на 1790 р. парафіяльні печатки також ще не функціонували.

Ще одним вагомим доказом того, що процес запровадження парафіяльних печаток розпочався після 90-х років XVIII ст., є офіційне листування між єпархією та губернаторством щодо виготовлення та введення у дію нової матриці Перемишльської консисторії, ескізи якої були представлені у 1788 р.[22] Логічно припустити, що парафіяльні печатки не могли бути запровадженні швидше від консисторських.

---

[18] Archiwum Państwowe w Przemyślu (далі — AP w Przemyślu), zesz. 142, N 9633, s. 22—24.

[19] Там само.— S. 25. В кінці йшов напис: „Subscriptione manus proprie et apprefsione sigilli attestor" (Там само.— N 6527, s. 4) або: „Circa sigillum usitatum manu propria subscribo" (Там само.— S. 48).

[20] Там само.— N 6471, s. 1—5, 10—11, 18; N 6500, s. 3—26; N 6527, s. 2—44.

[21] Там само.— N 3520, s. 98.

[22] Ці документи збереглися в: AP w Przemyślu, zesz. 142, N 1374, s. 12, 58, 60; див. також: Nabywanieć St. Diecezia Przemyska Greckokatolicka w latach 1772—1795 // Przemislia Christiana.— 1992—1993.— T. 5.— S. 82—83. З приходом Австро-Угорщини до влади Перемишльська консисторія користувалася печаткою з урядовим гербом у вигляді орла. У 1788 р. було запропоновано кілька проектів консисторської печатки. Уряд у листі від 9 червня 1788 р. підкреслював необхідність, поряд із власними атрибутами консисторії та її церковним патроном, існування скороченого титулу його цісарської величности, та леґенди на кшталт: „Sigiilum Consistorii greco-catholici Przemisliensis", а також обов'язкового повернення старого штемпеля консисторії (з орлом) відразу після виготовлення нею нового (AP w Przemyślu, zesz. 142, N 1374, s. 12).

За основу печатки Перемишльської консисторії було запропоновано взяти зразок штемпеля Львівської греко-католицької консисторії. Уряд знову активно відгукнувся на цю пропозицію і в листі від 30 червня 1788 р. вимагав врахувати такі моменти: змінити форму хреста на звичайний, традиційний, який носять на грудях єпископи, тому що запропонований консисторією хрест більше нагадував орденський; усунути з леґенди напис „Generalis" та замінити „Leopoliensis" на „Przemisliensis"; замінити св. Юрія, церковного покровителя Львова, на патрона Перемишля Івана Хрестителя і відобразити сцену хрещення Ісуса Христа Іваном Хрестителем. Після внесення усіх перелічених змін необхідно було знову переслати ескіз до уряду. У цьому ж листі зазначалося, що поряд з великою печаткою консисторії треба виготовити малу — для економії сургучу (Там само.— N 1374, s. 58). Це ще раз підкреслює, що поза увагою австро-угорської бюрократії не залишалася жодна дрібниця, навіть така малесенька, як економія сургучу в канцелярії консисторій. Що тоді говорити про такі важливі речі, як атрибути на печатках різних ін-

Ініціатива масового впровадження парафіяльних штемпелів у церковні канцелярії належала урядові. Поштовхом до цього був лист від 6 вересня 1797 р. № 23123, що надійшов, очевидно, у всі єпархії, розташовані на теренах монархії[23]. У ньому йшлося про те, що для легітимного прийняття шляхетства видавалися метричні свідоцтва народження, не підтверджені ні парафіяльними, ні деканальними печатками. Тому консисторії віддано розпорядження про необхідність у тих її деканатах і парафіях, де бракувало урядових печаток, уникати видання фальшивих (неправомірних) свідоцтв народження. Для цього автентичні свідоцтва слід завжди затверджувати. Це розпорядження сприяло появі ще кількох подібних ухвал з різноманітними уточненнями та роз'ясненнями, а саме від 18 і 22 вересня 1797 р. та 26 і 29 серпня 1798 р. У них теж зазначалась необхідність підтвердження автентичних документів відповідними печатками та констатувався факт відсутности офіційних штемпелів у парохів переважно греко-католицького обряду.

Давалися і практичні поради щодо виготовлення парафіяльних та деканальних штемпелів. Зазначалося, зокрема, що поза столицею краю — Львовом — в інших місцях провінції не було ґраверів по металу, котрі можуть викарбувати такі матриці. Крім того, встановлювався відповідний порядок їх виготовлення. Йшлося про те, що величина штемпелів має бути стандартною — однаковою; деканів зобов'язали скласти списки всіх парохій, що містяться на теренах деканату, із зазначенням титулів церков. Якщо окремі офіційні деканальні печатки не були викарбувані за зразком, встановленим консисторією, то їх треба було переробити у Львові.

У листах від 26 і 29 серпня 1798 р. порушувалося питання оплати за ґраверні послуги. До кліру зверталися з роз'ясненням цієї процедури, зокрема, щодо потреби укладення контракту між парохом та майстром, який потрібно було надіслати через посередництво деканату до консисторії. А також зазначалося, що священики мають звертатися до консисторії у випадку, якщо оплата за надані послуги буде перевищувати чотири польських злотих.

Отже, необхідність підтвердження й легітимізації метричних актів та автентичности інших документів сприяла запровадженню у 1797—1798 рр. деканальних і парафіяльних штемпелів у всіх греко-католицьких єпархіях Галичини. Саме це розпорядження поклало початок розвитку церковної сфрагістики краю. Та це не означало, що до того часу в окремих парафіях не використовувалися храмові печатки.

Виявлені на документах відтиски з датами в легендах дають змогу встановити точний час виготовлення церковних матриць. Першими запровадили печатки парафії м. Ярослава Ярославського деканату (1763)[24],

---

ституцій. Тотальний контроль за усіма процесами, котрі відбувалися у релігійному житті краю, що виявлялися навіть у галузі сфрагістики, ще раз засвідчував бажання уряду регламентувати усі сфери тогочасного суспільного життя.

[23] Про цей лист до Буковинської православної консисторії згадував Н. Ґремеда (Grămăda N. Vechile peceţi bisericeşti bucovinene.— P. 19). Вдалося також відшукати відповідне розпорядження в архіві Львівської митрополичої консисторії (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 201, оп. 1, спр. 331, арк. 24—26 зв.).

[24] Про це йдеться: Скочиляс І. Греко-католицькі парафіяльні печатки міста Ярослава (друга пол. XVIII — поч. XX ст.) // Знак.— 2001.— № 25.— С. 5.

Липник Потелицького деканату (1776), Радоцина Дуклянського деканату (1795), Заміхів Порохнянського деканату (1791). Отже, процес використання парафіяльних матриць розпочався раніше стихійно і, можливо, ґрунтувався на партикулярному канонічному праві Перемишльської греко-католицької єпархії ще старопольського періоду.

Аналіз найдавніших відтисків парафіяльних печаток засвідчує, що церковні штемпелі в поодиноких випадках таки побутували у другій половині XVIII ст., але масово почали застосовуватися у 1798—1799 рр.[25] Однак це не означає, що впровадження печаток відбулося одночасно в усіх парафіях. Процес запровадження штемпелів тривав ще й на початку XIX ст., тому в багатьох парафіях продовжували досить часто використовувати приватні печатки священиків[26]. Аналіз датованих штемпелів свідчить, що деякі матриці теж були виготовлені значно пізніше[27] Розпочавшись в останніх роках XVIII ст., процес інтродукції печаток на парафіяльному рівні завершився у першій третині XIX ст. і був результатом спільних зусиль йосифінського законодавства та Перемишльської єпархії, канонічне право якої зазнавало потужного латинського впливу.

Наступним етапом державного реґулювання церковної сфрагістики було губернське розпорядження від 1842 р., в якому зазначалося, що церковні управління, як і інші управління, що володіли приватними маєтками, повинні за власні кошти виготовляти штемпелі та ними користуватися[28].

Наступне за хронологією законодавство щодо парафіяльної сфрагістики було покликане устійнити нову для греко-католицьких священиків канцелярську практику шляхом адаптації постанов губернського уряду, намісництва, міністерства віросповідання і просвіти другої половини XIX — початку XX ст. згідно з контекстом Греко-Католицької Церкви. Переважно регламентувалося їх правильне застосування та сфери функціонування. Зокрема, щодо метричного обліку населення[29], видання мет-

---

[25] Документи парафій Перемишльської єпархії, що відклалися у ЦДІА України у Львові (ф. 159, оп. 9), дають змогу скласти цілісне уявлення про особливості церковного діловодства кінця XVIII — початку XIX ст. Зі сотень архівних справ кожна 3—5 містила документи, засвідчені парафіяльною печаткою. За її відсутности використовувалася особиста печатка священика. Це означає, що процес запровадження церковних штемпелів відбувся не одночасно на усій території єпархії, а розтягнувся на тривалий період.

[26] Збереглася низка „Консигнацій", засвідчених особистими перстеневими печатками парохів. За станом на 1798—1799 рр. парафіяльних штемпелів не мали Лопінка Балігородського деканату, Манів Яслиського деканату, Прелуки Яслиського деканату, Смільник Затварницького деканату (AP w Przemyślu, zesz. 142, N 3536), Устя-Руське Біцького деканату (Там само.— N 3534, s. 215), у 1803 р.— Кошелів Куликівського деканату (ЦДІА України у Львові, ф. 159, оп. 9, спр. 482, арк. 6 зв.), Мощанець Яслиського деканату (Там само.— Спр. 511, арк. 6 зв.), Диків Олешицького деканату (Там само.— Спр. 443, арк. 13), Добрачин Белзького деканату (Там само.— Спр. 445, арк. 3), у 1814 р.— Купичволя Жовківського деканату (Там само.— Спр. 48, арк. 3) та ін.

[27] Парафіяльний штемпель с. Чорноріки Короснянського деканату містить дату 1837 р. (Muzeum Ziemi Przemyskiej, MPH N 7199); с. Поляни Дуклянського деканату — 1824 р.; с. Торчиновичі Самбірського деканату — 1837 р. Див.: Скочиляс І. Документи Галицького намісництва у Львові як джерело до вивчення церковної сфрагістики Перемишльської єпархії XIX—XX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2000.— Вип. 35—36.— С. 562.

[28] ЦДІА України у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 2240, арк. 1—1 зв.; Zbiór Ustaw prowincyjnych dla Królestw Galicyi i Lodomeryi z roku 1842.— Lwów, 1844.— S. 54—55.

[29] Сіонъ рускій. Часопись церковна.— 1871.— Ч. 6.— С. 203—205.

ричних свідоцтв, які мусили засвідчуватися підписом священика та парафіяльною печаткою[30].

Детально описувалося, як треба укладати офіційні документи до вищих церковних органів. Спеціальне розпорядження „О стылю урядовôмъ"[31] скрупульозно визначало спосіб опечатування листів парафіяльними печатками[32], види документів (реверси[33], метричні витяги[34]), котрі потребували сфрагістичного засвідчення (деякі з них, зокрема церковні інвентарі, передбачалося опечатувати деканальними печатками[35]).

Згадане законодавство визначало рамки функціонування парафіяльних документів і їх засвідчення. Крім того, існували ще розпорядження Львівського митрополичого ординаріату, що стосувалися вигляду церковних матриць, зокрема, змісту їх написів. Ці документи публікувалися у „Львôвско-Архіепархіяльныхъ Вѣдомостяхъ"[36] та у „Вѣстнику Перемыской епархіи"[37]

Широкого суспільного розголосу набула справа про заборону вживання терміна „руско-католицький уряд парафіяльний" на парафіяльних штемпелях та його заміну написом „греко-католицький уряд парафіяльний". Певна річ, зростання української національної свідомости серед греко-католиків Галичини неможливо було зупинити одним розпорядженням, і подібні проблеми з ідейним написом на парафіяльних штемпелях виникали в інших регіонах (Станіславівська єпархія) і в наступні роки[38].

Світло на функціонування печаток проливають „Reversales"[39] і протоколи деканських візитацій („Odpowiedzi na zapytania pod czas wizyty rocznej Dziekańskiej w roku 1815 w dekanacie Kulikowskim..."), у котрих згадуються церковна печатка та стан її зберігання[40]. Ця та подібні інформації засвідчують масове побутування парафіяльних печаток у згаданий період і дають змогу уточнити термін функціонування штемпеля у тому разі, коли перші відомі нам відтиски належать до значно пізнішого часу.

Збереглася офіційна кореспонденція між парафіяльними урядами та консисторією й намісництвом щодо виготовлення нових матриць. Стосувалася вона пізнішого періоду (початку XX ст.), та й листування здійснювалося у межах іншої греко-католицької єпархії (Станіславівської). Однак цілком зрозуміло, що і в Перемишльській єпархії церковна сфрагістика розвивалася подібним чином. Це листування доводить, що місцем виготовлення печаток переважно був Львів[41], що не всі парафії могли собі дозволити замовлення нових матриць[42] через вартість граверних

---

[30] Сіонъ рускій. Часопись церковна.— 1871.— Ч. 7.— С. 241.
[31] Вѣстникъ Перемыской епархіи.— 1909.— Ч. IX.— С. 91—99.
[32] Там само.— 1889.— Ч. II.— С. 14; 1909.— Ч. IX.— С. 92.
[33] Там само.— 1889.— Ч. II.— С. 18; 1909.— Ч. IX.— С. 97.
[34] Там само.— 1896.— Ч. XII.— С. 104
[35] Там само.— 1902.— Ч. XII.— С. 150.
[36] Львôвско-Архіепархіяльные Вѣдомости.— 1904.— Ч. VI.— С. 67.
[37] Вѣстникъ Перемыской епархіи.— 1906.— Ч. VII.— С. 57.
[38] Вістникъ Станиславівської епархіи.— 1931.— Ч. X—XII.— С. 21—22.
[39] ЦДІА України у Львові, ф. 489, оп. 1, спр. 11, арк. 33, 46.
[40] Там само.— Спр. 17, арк. 1.
[41] Там само.— Ф. 146, оп. 4, спр. 1978, арк. 9.
[42] Там само.— Арк. 9 зв.

робіт, що старі матриці продовжували зберігатися у храмах[43], і в разі потреби їх могли повторно використовувати у діловодстві, та про необхідність заміни написів[44] тощо.

У підсумку зазначимо, що, незважаючи на появу печаток катедральних храмів ще у XVII ст., масове застосування церковних печаток у Греко-Католицькій Церкві почалося наприкінці XVIII ст. (з 1797 р.). З огляду на прискіпливе ставлення губернаторства до процесу запровадження печатки консисторії питання інтродукції парафіяльних штемпелів перебувало під пильним контролем влади, а безпосереднє їх запровадження належало до компетенції консисторії. Сфрагістичний бум у Перемишльській єпархії був пов'язаний із політикою йосифізму австрійського двору та спробами модернізувати галицьке суспільство через бюрократизацію. Печаткотворчі процеси певною мірою орієнтувалися на римокатолицький приклад функціонування храмових печаток. Саме у містах, де латинські впливи були особливо помітними та де розміщувалися адміністративні центри греко-католицьких деканатів, з'явилися перші українські парафіяльні печатки. Водночас не треба скидати з рахунку й вплив церковного права Київської унійної митрополії XVIII ст. на генезу греко-католицької сфрагістики.

Подальше регламентування вжитку парафіяльних штемпелів здійснювалося шляхом видання циркулярів, розпорядженнь, постанов як світських, так і духовних інституцій. Вони публікувалися у регіональних єпархіяльних виданнях і таким чином популяризувалися серед нижчого духовенства. Масове застосування церковних штемпелів було тісно пов'язане з бюрократизацією діловодства та зміною суспільно-політичної ситуації в краю. Те, що парафіяльні уряди не завжди беззастережно виконували розпорядження консисторії, засвідчує їхню певну автономність та вагому роль Церкви у суспільно-політичному житті Галичини.

[43] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 1978, арк. 9.
[44] Там само.— Арк. 17, 40, 42, 45—46, 55, 60.

Михайло РОЖКО

Інститут народознавства НАН України (Львів. Україна)

ПРАЗЬКІ ГРОШІ НА ТЕРЕНАХ МІСТА ЛЬВОВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV СТОЛІТТЯ (За матеріалами археологічних розкопок)

Публікація про празькі гроші основується на найновіших археологічних дослідженнях княжого Львова і пов'язана з розкопом на території Львівської пивоварні (Львів, вул. Клепарівська, 18). Їх проводила Львівська міська постійно діюча археологічна експедиція (при Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: керівник — В. Оприск, науковий консультант — М. Рожко)[1]. Оминаючи повну інформацію про наслідки археологічних досліджень, зауважимо, що скарб монет у кількості 63 шт. виявлено при зачистці бокових стінок розкопу А-1 перед його фотофіксацією та обмірами (Іл. *1*). Вони майже всі трималися разом, були склеєні органічними рештками і покриті темним твердим шаром. При пізнішому їх огляді виявилося, що лише центральна частина була порівняно чистою і неокисленою. Краї з багатьох боків покрилися шаром оксиду. Деякі монети, які, очевидно, відділилися від основної маси, але лежали поряд, були покриті шаром оксиду срібла, що не розчинявся у воді. Загальна вага виявленого необробленого нумізматичного матеріалу дорівнювала 144,29 г. Після завершення розчистки їх вага дорівнювала 131,987 г.

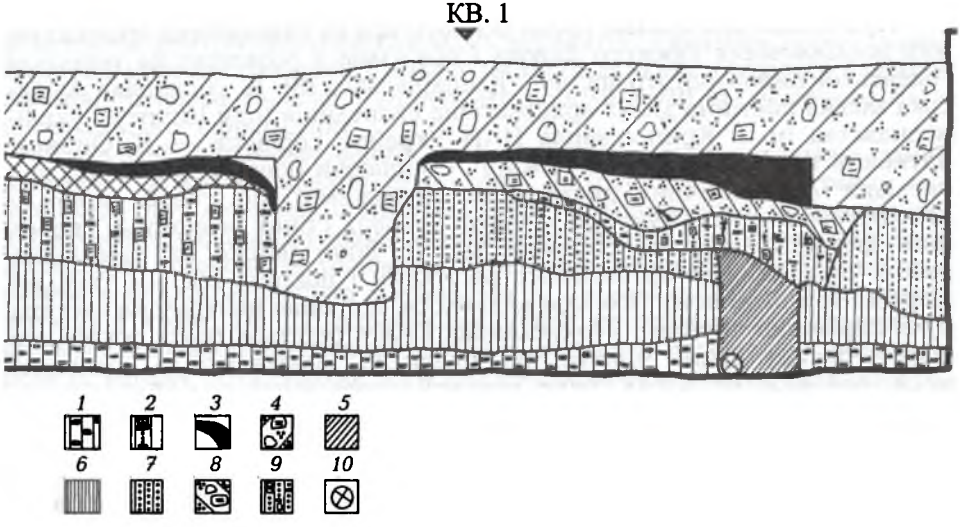
Скарб є цінною знахідкою з огляду вивчення проблеми грошового обігу на землях Галицько-Волинського князівства у першій половині XIV ст. Загалом цей період економічного життя князівства в нумізматичному аспекті історики називають „безмонетним", що відображає брак емісій власних грошей руськими князями. Деякі польські дослідники вважали, що ринки Галицько-Волинського князівства взагалі обходилися без монет, використовуючи як засіб платежів тільки срібні гривні, їх уламки або шкірки тварин цінного хутра, і лише з приходом польського урядування після 1349 р. і випуску у Львові руських монет з іменем польського короля Казимира III, на їхню думку, Галицька Русь стала послуговуватися у повсякденній торгівлі розмінною монетою[2].

---

[1] Про знахідку вже повідомлялось: Празькі півгроші на теренах Львова. Коротка інформація. Ідея та ілюстрації: Михайло Рожко. Інформаційний текст: Василь Оприск, Михайло Рожко.— Львів, 2000; Оприск В., Лек О. Найновіші археологічні розкопки княжого Львова. Король Данило та його син Лев // Галицька брама (Львів).— 2001.— № 9—10 (81—82).— С. 30—31.

[2] Stronczyński K. Dawne monety Polskie dynastyi Piastów i Jagiellonów.— Piotrków, 1885.— Cz. III.— S. 31; Kiersnowski R. Pradzieje grosza.— Warszawa, 1975.— S. 278.

М. Котляр натомість висловив припущення, що монетний обіг був у Галичині ще до завоювання Львова поляками[3]. Широкі торговельні контакти галицьких купців з європейськими державами, про що свідчать грамоти Юрія II Болеслава, надані великому магістрові ордену хрестоносців у 20—30-х роках XIV ст. у справі торгівлі, Дмитра Детька — торунським купцям у 1341 р. і листи Людовика Угорського до Дмитра Детька з 1344 р. стосовно мита кошицьким купцям не могли, без сумніву, відбуватися без грошового обігу, звичного у європейській торгівлі, і особливо без празьких грошів, які з часу своєї появи у 1300 р. швидко заволоділи ринками Центральної та Східної Європи. Інакше кажучи, галицькі ринки у першій половині XIV ст. були обізнані з празькими грошами і використовували їх у торгівлі, якщо й не повною мірою у внутрішніх трансакціях, то в розрахунках із зарубіжними купцями.

1. Стратиграфія розкопу, в якому виявлений скарб:

1 — гумус із залишками деревного вугілля; *2* — супісок з деревним вугіллям, перепаленою глиною та уламками цегли; *3* — залишки пожежі, шар перепалених органічних решток; *4* — будівельне румовище; *5* — порушений гумус у заповненні ями; *6* — гумус; *7* — супісок; *8* — захоронене будівельне румовище; *9* — супісок з вугіллям, камінням, уламками цегли та випаленої глини; *10* — місце знахідки скарбу монет

Саме це й підтверджує важливе значення виявленого скарбу празьких грошів. Найпізніші за датою випуску монети у його складі 1346—1349 рр. Брак монет, які можна було б датувати після 1349 р., у поєднанні з поспішними обставинами захоронення скарбу і слідами пожежі над

[3] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст.— К., 1981.— С. 19.

місцем його знахідки дають підстави з упевненістю вважати, що тезаурація скарбу відбулася, очевидно, восени 1349 р. під час віійськових акцій польської армії по захопленню Львова. Знайдений у розкопках стародавньої фортеці Тустань празький гріш чеського короля Вацлава II (1282—1305) доповнює картину грошового обігу Галичини першої половини XIV ст., отриману на основі аналізу скарбу, у твердженні, що в торговельних відносинах того часу, тобто ще до випуску у Львові руських монет за короля Казимира III, їх функцію виконували празькі гроші.

Стратиграфія розкопу, де був знайдений нумізматичний матеріал, така: від денної поверхні до глибини 0,50 м залягав шар будівельного сміття з уламками цегли, каміння, розчину, піску. Далі залягав шар згорілого гумусу товщиною 12 см (глибина до 65 см), який лежав на шарі будівельного розвалу. Наступним шаром є супісок з вугіллям, перепаленою глиною, уламками цегли, що може вказувати на зруйновану споруду (Іл. *1*). Під цим шаром залягав супісок на глибину 0,95 м. Саме він був перерізаний вузькою ямою завширшки 0,30—0,35 м. Яма мала глибину 1,35 м. Вона перерізала шар гумусу завтовшки до 20 см (глибина 1,15 м). Першим шаром, що лежав на материку, був гумус зі значним вмістом деревного вугілля. Такий шар може утворитися лише у процесі активної діяльности людини. Додатковим підтвердженням цьому є виявлене у квадраті А 3—4 заглиблення з керамікою княжого періоду XII—XIII ст.

Цей факт дає підставу вважати, що територія, на якій виявлено скарб, давно освоєна та забудована. За історичними джерелами, тут уже на початку XV ст. зафіксоване окреме поселення, що згодом отримало назву Клепарів[4], хоч виявлені археологічними дослідженнями матеріали XIII—XIV ст. підтверджують існування тут споруд ще з раніших, навіть доісторичних часів[5]. Так, раннє освоєння цієї околиці Львова можна пояснити її розташуванням поблизу дороги, яка вела з Ярослава на Львів[6].

Подаємо короткий опис монет і їх реєстр.

1 монета*. Діаметр — 21,2×21,5 мм, вага — 1,800 г, товщина — 0,6 мм, матеріал — срібло**

Вертикальна вісь зображення аверсу (далі — вісь) відхилена щодо реверсу на 90° вліво.

Аверс: обріз монети порівняно рівний. Лицевий бік монети витертий (Іл. *1. 1*). Корона вписана в обвідок кулькового декору діаметром 13,5 мм, перлиною се-

---

[4] Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові.— Львів, 1991.— С. 148.

[5] Оприск В., Лек О. Найновіші археологічні розкопки княжого Львова...— С. 30.

[6] Ця дорога з Ярослава і до Ярослава розгалужувалася на північний схід до Червеня або на захід до Сандомира, Кракова, Вроцлава, Праги, Регенсбурга. Регенсбург був центром купців, які торгували з Руссю. Купців з „Русі та слов'ян", які приходили з Кракова до Праги, згадує ще у другій половині X ст. Ібрагім ібн Якуб. Про цей шлях повідомляє у XII ст. купець Дорбало (Halaga O. Porta Poloniae w kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu // Acta Archaeologica Carpathica.— 1965.— T. VII.— Fasc. 1—2.—S. 17). Дорога через Ярослав на Перемишль і Львів відома і в XIII ст. (Dembińska M. Obsługa ruchu i sieć drożna // Historia kultury materialnej Polski.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978.— T. 1.— S. 248—249).

* Дві перші монети з виявленого скарбу Яна Люксембурзького передано до місцевого музею „Львівська пивоварня".

** Далі про метал не згадуватимемо — усі монети зі срібла.

2. Празькі гроші

редньої лілії дотикається до обвідка, бокові витерті і збігаються з ним. У центрі зображення корони має механічне пошкодження, деталей немає. Леґенда складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і крапкою, і вписана в поле завширшки 2,6 мм, обмежене обвідком кулькового декору діаметром 19,8 мм. Висота букв — 2,1 мм. Зміст леґенди такий: „+ WENCEZLAVS · SECVNDVS". Зовнішня леґенда обрізана*

Реверс: обвідок монети витертий, а рисунок проглядається погано. Його діаметр — 19,8 мм. Зображення лева з низько посадженою короною на голові трьома лапами вписане в коло. Роздвоєний хвіст має завершення у вигляді трьох пелюсток, але погано збережений. Роздвоєною основою він кріпиться з допомогою „півмісяця". Леґенда обрізана (надалі леґенда буде згадуватися лише у випадку її часткового відчитування).

2 монета. Діаметр — 23,3×23,4 мм, вага — 2,150 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в коло кулькового декору діаметром 13,2 мм (Іл. *1. 2*). Леґенда вписана в поле завширшки 3 мм, обмежене обвідком діаметром 20,2 мм. Висота букв — 2,5 мм. Зміст леґенди такий: „+ ..NCEZLAVS SECVNDVS".

Реверс: обвідок кулькового декору має діаметр 20,2 мм. Зображення лева трьома лапами вписане в коло. Роздвоєний хвіст має завершення у вигляді трьох пелюсток.

3 монета. Діаметр — 23×25 мм, вага — 2,504 г, товщина — 0,7 мм. Вісь відхилена на 90°.

Аверс: у внутрішній обвідок кулькового декору діаметром 11,8 мм вписана корона, центральна перлина якої дотикається до обвідка, а бокові посаджені на нього. Нижня частина корони декорована заглибленою лінією, що повторює її контур, і рядом кружечків. Поле леґенди завширшки 3 мм обмежене зовнішнім обвідком кулькового декору діаметром 18,7 мм, висота букв — 2,5 мм. Текст леґенди розділений вирізним хрестом і двокрапками, а зміст його такий: „+IOhANNES : PRIMVS". Перемичка букви M виходить за межі поля.

Реверс: рельєф лева трьома лапами вписаний в обвідок кулькового декору діаметром 19,3 мм. Хвіст посаджений на малий півмісяць і завершується трьома китицями.

4 монета. Діаметр — 23×25 мм, вага — 2,570 г, товщина — 0,7 мм. Вісь збігається.

Аверс: у внутрішній обвідок кулькового декору діаметром 11,7 мм вписана корона, центральна перлина якої дотикається до обвідка. Поле леґенди завширшки 3 мм обмежене зовнішнім обвідком кулькового декору діаметром 18,7 мм, висота букв — 2,5 мм. Текст леґенди розділений вирізним хрестом і двокрапками, а зміст його такий: „+IOhANNES : PRIMVS".

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок кулькового декору діаметром 19,5 мм. Рисунок рельєфу досить чіткий, хоч і дещо витертий. Корона на голові лева посаджена на обвідок. Китички закінчення хвоста з'єднані кулькою. Леґенда розділена вирізним хрестом і шестикутними зірками. Частково обрізана леґенда читається так: „* + * GROSSIS : PRAGENSES".

5 монета. Діаметр — 22,2×22,2 мм, вага — 2,205 г, товщина — 0,7 мм.

Аверс: внутрішній обвідок має діаметр 11,7 мм. Корона з витертим зображенням. Леґенда розділена вирізним хрестом і двома крапками внизу. Її поле — 3 мм, а висота букв — 2,5 мм (Іл. *4. 5*). Зміст леґенди: „+ IOhANNES PRIMVS".

Реверс: обвідок монети має діаметр 18,9 мм. Роздвоєний хвіст лева завершується у вигляді трьох пелюсток, а основа кріпиться з допомогою „півмісяця".

---

* Далі про зовнішню леґенду не згадується, за винятком монет, на яких вона частково читається.

6 монета. Діаметр — 22,6×22,6 мм, вага — 2,385 г, товщина — 0,8 мм. Зображення аверсу та реверсу співвісні за своїми площинами.

Аверс: корона в обвідку, який має діаметр 11,6 мм. Верхня перлина вписана в коло, а бокові розташовані на обвідку. Перлина посаджена на зрізану середню пелюстку лілеї з допомогою товстої перемички (Іл. *4. 6*). Поле леґенди — 3 мм, висота літер — 2,2 мм. Текст розділений вирізним хрестом і двокрапками. Зміст леґенди: „ + IOПANП... .RIMVS".

3. Монети чеського короля Вацлава II, що були випущені в 1300—1305 рр.:
а — аверс; *б* — реверс

Реверс: зображення лева чотирма лапами вписане в коло діаметром 19,8 мм.

7 монета. Діаметр — 21,5×21,8 мм, вага — 2,030 г, товщина — 0,8 мм. Вісь відхилена на 90°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 10,2 мм. Центральна перлина невелика (Іл. *4. 7*). Другий обвідок має діаметр 18,3 мм, поле — 3 мм, висота літер — 2,4 мм. Леґенда розділена вирізним хрестом. Її текст такий: „+ IOhANП..? PRIMVS". У леґенді є зміщення пуансона.

Реверс: зображення лева вписане в обвідок діаметром 18,9 мм. Рисунок має здвоєні лінії (зміщення штампа).

8 монета. Діаметр — 22,7×22,5 мм, вага — 2,210 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 90° вправо.

Аверс: корона вписується в обвідок діаметром 10,5 мм, знизу та з боків декорована додатковою лінією, що повторює її силует (Іл. *4. 8*). Центральна перлина відірвана від неї і розміщена на обвідку. Легенда з двох слів розділена вирізним хрестом і вписана в обвідок діаметром 18,1 мм. Висота букв — 2,8 мм. Легенда така: „+IOhANnes PR MVS".

Реверс: зображення лева вписане в обвідок діаметром 19,3 мм. Роздвоєний хвіст посаджений на „півмісяць" і завершується трьома пелюстками.

9 монета. Діаметр — 23,3×22,7 мм, вага — 1,910 г, товщина — 0,5 мм. Зображення реверсу щодо аверсу збігається.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 11,8 мм. Перлина з'єднана з короною тонкою перемичкою (Іл. *4. 9*). Зовнішній обвідок має діаметр 18,9 мм, висота літер — 2,5 мм. Слова розділені вирізним хрестом і двокрапками. Зміст легенди такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: зображення лева в обвідку діаметром 18,3 мм. Роздвоєний хвіст з'єднаний півмісяцем, завершується трьома пелюстками та крапкою.

10 монета. Діаметр — 21,6×21,7 мм, вага — 2,065 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розгорнута на 180°.

Аверс: внутрішній обвідок легенди має діаметр 11,2 мм, у який вписана корона. Центральна перлина посаджена на загострене завершення лілії. Зовнішній обвідок має діаметр 18,2 мм, висота букв — 2,5 мм. Легенда розділена внизу двома крапками (Іл. *4. 10*). Зміст її такий: „+ IOhANnes PRIMV." Внутрішня перемичка букви М виходить за межі поля.

Реверс: зображення лева рівномірно витерте. Роздвоєний хвіст з'єднаний „півмісяцем" і завершується невеликими китичками-пелюстками.

11 монета. Діаметр — 22,8×23,0 мм, вага — 2,245 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 90°.

Аверс: зображення корони вписане в обвідок діаметром 11,7 мм. Центральна перлина дотикається обвідка діаметром 19 мм, поле легенди — 3 мм, висота букв — 2,5 мм. Легенда розділена вирізним хрестом і двокрапками. Зміст такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: зображення лева чотирма лапами вписане в обвідок діаметром 18,6 мм. Роздвоєний хвіст завершується трьома пелюстками, які розділені між собою крапкою.

12 монета. Діаметр — 22,8×22,4 мм, вага — 1,895 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 180°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 12,1 мм, бокові перлини посаджені на нього, а центральна, невелика, не доходить до обвідка, зовнішній обвідок має діаметр 19 мм. Поле завширшки 3 мм, висота букв — 2,5 мм. Легенда розділена вирізним хрестом і двокрапками (подвійний удар штампа). Зміст легенди: „+ IOhANnes PRIMVS". У букві М перемичка виходить за межі лінії легенди.

Реверс: обвідок має діаметр 19 мм. Верхня лапа лева разом із задньою вписана в коло, але вкомпонована близько до голови. На рельєфі помітні сліди повторного штампа.

13 монета. Діаметр диска — 22,5×22,9 мм, вага — 2, 320 г, товщина — 0,8 мм. Вісь розвернута на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 11,7 мм. Середня перлина не доходить до обвідка і посаджена на короткий стрижень. Зовнішній обвідок має діаметр 18,5 мм, поле завширшки 2,9 мм, текст — 2,5 мм. Слова розділені вирізним хрестом і двокрапками. Легенда така: „+ IOhANnes : PRIM..."

Реверс: зображення лева з короною вписане в обвідок діаметром 18,5 мм, верхня частина хвоста випрямлена і завершується невеликими китичками.

14 монета. Діаметр диска — 22,7×21,7 мм, вага — 2,100 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 90° вправо.

4. Монети Яна Люксембурзького, які карбувалися в 1311—1346 рр.

Аверс: центральний обвідок має діаметр 11,7 мм, у нього вписана корона, перлина не дотикається до обвідка. Зовнішній обвідок має діаметр 19 мм. Слова розмежовані вирізним хрестом і двокрапками. Леґенда прочитується: „+ IOhANnes PRIMVS". У букві M немає внутрішньої перемички.

Реверс: при карбуванні монети відбулося зміщення зображення (подвійний штамп).

15 монета. Діаметр — 23,1×22,6 мм, вага — 1,910 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зображення реверсу збігається з віссю аверсу.

Аверс: внутрішній обвідок діаметром 11,6 мм обмежує зображення корони. Поле леґенди обмежене зовнішнім обвідком діаметром 18,3 мм, а слова розділені вирізним хрестом і двокрапками. Текст леґенди такий: „+ IOhANne. P. IMVS." Внизу проглядаються окремі букви другої леґенди: „REX".

Реверс: діаметр обвідка 19,7 мм, у нього вписане зображення лева.

16 монета. Діаметр — 22,6×22,8 мм, вага — 1,835 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зображення реверсу розвернута на 90° вліво.

Аверс: у внутрішній обвідок діаметром 11,5 мм вписана корона, центральна перлина якої дотикається до обвідка, а бокові посаджені на нього. Нижня частина корони декорована заглибленою лінією та рядом кружечків. Поле леґенди 2,8 мм обмежене зовнішнім обвідком діаметром 18,4 мм, висота букв — 2,2—2,5 мм. Текст розділений вирізним хрестом і двокрапками. Зміст його такий: „+ IOhANnes : PRIMVS". Буква A не має перемички.

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 18 мм. „Вісімка" хвоста тонка, посаджена на „півмісяць" і завершується трьома пелюстками-китичками.

17 монета. Діаметр диска — 23,1×23,3 мм, вага — 2,400 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зміщена на 90°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 11,5 мм, центральна перлина дотикається до нього. Поле леґенди відділене зовнішнім обвідком кулькового декору діаметром 19 мм. Слова розділені вирізним хрестом і двокрапками, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+ IOhANnes .RIMVS".

Реверс: рельєф лева чотирма лапами та хвостом вписаний у коло обвідка діаметром 18,1 мм, помітні сліди повторного удару пуансоном.

18 монета. Діаметр — 21,5×21,5 мм, вага — 1,680 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 90° вправо.

Аверс: центральний обвідок має діаметр 11,7 мм, у нього вписана корона, яка боковими перлинами сидить на обвідку, але центральна не доходить до верхнього його краю. Другий обвідок має діаметр 18,1 мм. Леґенда розділена вирізним хрестом. Її зміст такий: „+IOhANn PRIM ."

Реверс: фігура лева вписана в обвідок діаметром 18,3 мм.

19 монета. Діаметр — 23,7×22,2 мм, вага — 2,520 г, товщина — 0,7 мм. Вісь збігається зі зображенням аверсу.

Аверс: обвідок має діаметр 11,7 мм, у центрі вписана корона. Центральна перлина значно більша від інших і розміщена впритул до обвідка. Зовнішню площу леґенди формує обвідок діаметром 18,6 мм. Ширина леґенди — 2,9 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhAN PRIMV. ."

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 18,8 мм. Верхня лапа лева вкомпонована близько до голови. Верхня частина хвоста також наближена до голови і завершується трьома китичками.

20 монета. Діаметр — 22,6×22,5 мм, вага — 2,170 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 180°.

Аверс: корона проглядається погано. Обвідок має діаметр 11,4 мм, зовнішній — 18,6 мм. Поле леґенди завширшки 2,9 мм. Вона складається з двох слів, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: лев чотирма лапами вписаний у коло діаметром 19 мм. Хвіст масивний і завершується трьома невеликими китицями.

21 монета. Діаметр — 22,3×21,7 мм, вага — 2,090 г, товщина — 0,6 мм. Вісь розвернута на 180°.

Аверс: подвійний удар штампа, обвідок має діаметр 11,5 мм, зовнішній — 18,5 мм. Слова леґенди розділені хрестом і двокрапками, зміст її такий: „+IOhANNES PRIMVS".

Реверс: лев трьома лапами вписаний у коло обвідка діаметром 18,2 мм. Верхня лапа максимально наближена до голови лева.

22 монета. Діаметр — 21,5×22,7 мм, вага — 1,570 г, товщина — 0,5 мм.

Аверс: площина монети знищена оксидами, тому прочитується погано.

Реверс: обвідок має діаметр 19 мм. Зображення лева трьома лапами вписане у коло. Лапи значно товстіші і завершуються „ромбоподібними" пальцями-кігтями.

23 монета. Діаметр — 21,8×22,2 мм, вага — 2,040 г, товщина — 0,6 г. Вісь розвернута на 90° вправо.

Аверс: у коло діаметром 12 мм вписана корона. Її зображення зіпсуте подвійним ударом штампа. Зовнішній обвідок має діаметр 19 мм, поле леґенди завширшки 2,9 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+OhANNES PRI I I (M—?)VS". Буква M не має внутрішньої перемички. У нижній частині монети зберігся обрізаний фраґмент леґенди: „REX".

Реверс: обвідок кулькового декору має діаметр 18,6 мм, у нього вписана фіґура лева з трьома лапами. Верхня лапа максимально наближена до голови. Хвіст у верхній частині тонкий і завершується трьома делікатними пелюстками, що дотикаються. У верхній частині монети частково збереглися дві шестигранні зірки, посередині розділені хрестом. З правого боку прочитуються букви леґенди: „GR..." Диск монети має механічний згин.

24 монета. Діаметр — 23,8×23,4 мм, вага — 2,370 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 90° вправо.

Аверс: напис леґенди та корона зі здвоєним рисунком. Внутрішній обвідок з кульковим декором має діаметр 11,4 мм, зовнішній — 18,5 мм, ширина поля — 3 мм, висота букв — 2,5 мм. Леґенда такого змісту: „+IOhANNES PRIMVS".

Реверс: лев чотирма лапами з великими пальцями-кігтями вкомпонований у коло обвідка діаметром 19,6 мм. Простежується частина леґенди: „...ENSES".

25 монета. Діаметр — 23,0×24,1 мм, вага — 2,420 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зміщена на 90° вліво.

Аверс: площину обвідка діаметром 11,7 мм заповнює корона. Рисунок зміщений і подвійний. Обвідок має діаметр 19,3 мм, поле леґенди завширшки 3 мм, висота букв — 2,5 мм. Слова розділені хрестом і двокрапкою. Зміст такий: „+IOhANNES PRIMVS". Перемичка букви M виходить за межі лінії. Зліва на монеті простежуються букви другої леґенди: „BOЄMIЄ".

Реверс: обвідок має діаметр 18,7 мм, рисунок лева зміщений подвійним ударом пуансона. В нижній частині простежуються букви леґенди: „.PRAGENSES".

26 монета. Діаметр — 23,1×22,7 мм, вага — 2,180 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 180°.

Аверс: обвідок має діаметр 13,3 мм, вписану корону, дві перлини посаджені на обвідок, а центральна не доходить до нього. Другий обвідок має діаметр 20 мм, поле леґенди — 2,5 мм, висота букв — 2,2 мм. Слова розділені вирізним хрестом і двокрапкою. Зміст леґенди: „+IOhANNES : PRIMVS". Внутрішня перемичка букви M виходить за межі бокових стояків.

Реверс: зображення лева вписане в обвідок кулькового декору діаметром 20,5 мм. Передня лапа та хвіст максимально наближені до голови.

27 монета. Діаметр — 23,5×23,7 мм, вага — 2,220 г, товщина — 0,6 мм. Вісь зміщена вліво на 45°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,5 мм, зовнішній діаметр — 20,5 мм. Текст завширшки 2,4 мм. Слова розділені хрестом і двокрапкою. Зміст леґенди такий: „+IOhANNES PRIMV."

Реверс: діаметр обвідка 20,8 мм. Зображення лева трьома лапами вписане в обвідок. Корона на голові посаджена на лінію обвідка.

28 монета. Діаметр — 23,0×23,3 мм, вага — 2,020 г, товщина — 0,5 мм. Осі аверсу та реверсу збігаються.

Аверс: корона з маленькою перлиною вписана в обвідок діаметром 13,6 мм. Другий обвідок має діаметр 19,7 мм. Леґенда складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою, висота букв — 2,4 мм. Зміст її такий: „+IOh.NnES PRIMVS".

Реверс: лев трьома лапами і короною вписаний в обвідок діаметром 20,1 мм. Роздвоєний хвіст посаджений на „півмісяць" і завершується китичками.

29 монета. Діаметр — 23,1×22,8 мм, вага — 1,830 г, товщина — 0,5 мм. Осі аверсу та реверсу збігаються.

Аверс: в обвідок діаметром 13,1 мм вписана корона з невеликою перлиною, що дотикається до нього. Поле леґенди — 3 мм, другий обвідок має діаметр 20 мм, ширина букв — 2,4 мм. Леґенда з двох слів розділена хрестом і двокрапкою. Текст її невиразний: „+IOhANn.S : PRIMVS". Друга леґенда читається частково: „...X: BOEMIA+".

Реверс: зображення лева витерте, вписане в обвідок діаметром 20,5 мм.

30 монета. Діаметр — 22,9×21,1 мм, вага — 1,880 г, товщина — 0,6 мм. Вісь зміщена вправо на 90°.

Аверс: корона з двома невеликими перлинами вписана в обвідок діаметром 12,8 мм, третя дотикається до нього. Леґенда обмежена другим обвідком діаметром 20,1 мм і складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою. Поле — 3,2 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст леґенди такий: „+IOhANnES : PRIMVS".

Реверс: зображення лева вписане в обвідок діаметром 20,1 мм. Рельєф дуже витертий.

31 монета. Діаметр — 24,5×24,3 мм, вага — 2,630 г, товщина — 0,7 мм. Осі зображень збігаються.

Аверс: корона з великими лілеями вписана в обвідок діаметром 13,1 мм. Другий обвідок має діаметр 20,1 мм. Поле завширшки 3,2 мм. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, висота букв — 2,8 мм. Зміст леґенди такий: „+IOhANnES PRIMVS". Внутрішня перемичка букви M виходить за межі її бокових колонок.

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 21,1 мм зі слідами подвійного удару штампа. Масивний роздвоєний хвіст завершується трьома китичками.

32 монета. Діаметр — 23,1×24,1 мм, вага — 2,400 г, товщина — 0,6 мм.

Аверс: корона з маленькими перлинами вписана в обвідок діаметром 13,8 мм, а її рисунок — подвійний через зміщення пуансона. Другий обвідок має діаметр 20,1 мм, поле завширшки 3,1 мм. Леґенда розділена вирізним хрестом і двокрапкою, висота букв — 2,7 мм. Зміст її такий: „+IOhANnES PRIMVS". Перемичка букви M виходить за межі колонок.

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 20,6 мм, корона дотикається до обвідка.

33 монета. Діаметр — 21,2×21,6 мм, вага — 1,800 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена вліво на 90°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,2 мм, другий обвідок має діаметр 20,1 мм. Леґенда складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою. Її поле — 3 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст леґенди такий: „+IOhANnES : PRIMVS". Перемичка букви M виходить за межі її колонок.

Реверс: зображення лева витерте і вписане в обвідок діаметром 20,4 мм.

34 монета. Діаметр — 24,7×24,5 мм, вага — 2,680 г, товщина — 0,7 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона посаджена двома перлинами на обвідок діаметром 13 мм, а середньою дотикається до нього, другий обвідок має діаметр 20 мм. Віддаль між обвідками 2,8 мм заповнена леґендою з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою, висота букв — 2,4 мм. Зміст леґенди: „IOhANnes : PRIMVS". Зовнішня леґенда частково обрізана, але можна прочитати: „...BOЄM.....GRATIA...X."

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20 мм.

35 монета. Діаметр — 23,6×23,4 мм, вага — 2,420 г, товщина — 0,6 мм. Вісь зображення аверсу збігається з віссю реверсу.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,1 мм, центральною перлиною дотикається до нього. Другий обвідок має діаметр 20,3 мм, поле завширшки 2,6 мм, висота букв — 2,4 мм. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: зображення лева трьома лапами і короною вписане в обвідок діаметром 20,3 мм. Товста „вісімка" хвоста посаджена на маленький півмісяць.

36 монета. Діаметр — 23,3×22,3 мм, вага — 1,700 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зображення відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,1 мм. Другий обвідок діаметром 20,3 мм обмежує поле завширшки 3,1 мм, висота букв — 2,4 мм. Зміст леґенди такий: „+ OhA . nes PRIMVS".

Реверс: зображення лева чотирма лапами і зрізаною короною вписане в обвідок діаметром 20,5 мм. Хвіст завершується трьома китичками.

37 монета. Діаметр — 21,5×21,4 мм, вага — 1,930 г, товщина — 0,7 мм. Вісь відхилена на 45° вліво.

Аверс: зображення корони в обвідку діаметром 13,9 мм, другий обвідок має діаметр 20 мм, поле завширшки 2,6 мм. Леґенда складається з двох слів, які розділені вирізним хрестом і двокрапкою, висота букв — 2,4 мм. Зміст леґенди: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20,1 мм.

38 монета. Діаметр — 22,7×23,3 мм, вага — 2,230 г, товщина — 0,5 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в коло обвідка діаметром 13,3 мм. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, вписана в поле завширшки 3 мм, яке обмежене обвідком діаметром 20,3 мм. Зміст її такий: „+IOh..nes : PRIMVS". За межами обвідка простежується залишок роздільчого хреста.

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок кулькового декору діаметром 20 мм.

39 монета. Діаметр — 23,1×23,4 мм, вага — 2,430 г, товщина — 0,5 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок кулькового декору діаметром 13,5 мм. Центральна перлина дотикається до обвідка, але бокові витерті. Леґенда розділена вирізним хрестом і двокрапкою, вписана в поле завширшки 2,9 мм, обмежене обвідком діаметром 20 мм, висота букв — 2,4 мм. Зміст леґенди такий: „+IOh..nes PRIMVS".

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 20,1 мм, але його рельєф проглядається погано.

40 монета. Діаметр — 23,0×24,4 мм, вага — 2,230 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,5 мм і перлиною середньої лілії дотикається до нього. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, поле завширшки 3 мм обмежене обвідком діаметром 20,5 мм, висота букв — 2,4 мм. Зміст такий: „+IOhANnes PRIMVS". У другій леґенді прочитується: „. EX BOEM..."

Реверс: зображення лева в обвідку діаметром 20,5 мм.

41 монета. Діаметр — 21,4×21,5 мм, вага — 2,030 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в коло діаметром 13,2 мм. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, обмежена полем завширшки 2,9 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhAN S PRIMVS".

Реверс: зображення лева чотирма лапами вписане в обвідок діаметром 20,3 мм, корона на обвідку, хвіст масивний.

42 монета. Діаметр — 21,6×21,2 мм, вага — 1,910 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: зображення корони вписане в обвідок діаметром 13,2 мм. Леґенда обмежена обвідком кулькового декору діаметром 20 мм, складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і великою крапкою, поле завширшки 2,8 мм, висота букв — 2,6 мм. Зміст леґенди такий: „+IOhANnes PRIMVS". Зрізаний текст другої леґенди не читається.

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20 мм.

43 монета. Діаметр — 22,5×22,5 мм, вага — 2,200 г, товщина — 0,5 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: зображення корони вписане в обвідок діаметром 13,4 мм. Бокові перлини посаджені на обвідок, а центральна доторкається до нього. Леґенда в обвідку діаметром 20,5 мм, складається з двох слів, розділених вирізним хрестом, поле завширшки 2,9 мм, висота букв — 2,6 мм. Зміст її такий: „+IOhA ..e •PRIMVS".

Реверс: лев чотирма лапами вписаний в обвідок діаметром 21,1 мм.

44 монета. Діаметр — 22,4×22,2 мм, вага — 2,330 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 120° вліво.

Аверс: корона обмежена обвідком діаметром 13,6 мм, бокові перлини витерті, а центральна не доходить до обвідка. Леґенда в обвідку діаметром 20,1 мм складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і крапками у вигляді хреста, обмежена полем завширшки 2,6 мм, висота букв — 2,4 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes• PRIMVS".

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 19,8 мм, корона на голові посаджена на обвідок, а хвіст завершений у вигляді трьох китичок.

45 монета. Діаметр — 23,2×22,5 мм, вага — 2,130 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,4 мм. Центральна перлина не доходить до обвідка. Леґенда з обвідком діаметром 20,9 мм складається з двох слів, розділених великою двокрапкою, поле завширшки 3 мм, висота букв — 2,4 мм. Зміст леґенди такий: „ hANnes PRIM. ."

Реверс: зображення лева чотирма лапами вписане в обвідок діаметром 20,1 мм, хвіст у вигляді трьох невеликих китичок.

46 монета. Діаметр — 23,0×22,3 мм, вага — 2,150 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 45° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок, а центральною великою перлиною доторкається до нього. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і великою двокрапкою, вписана в обвідок діаметром 13,4 мм і шириною поля 3 мм, висота букв — 2,5 мм, ззовні обмежена обвідком діаметром 20,1 мм. Зміст її такий: „+ . . nes PRIMVS".

Реверс: механічне зміщення штампа, деформація зображення.

47 монета. Діаметр — 24,8×25,5 мм, вага — 2,750 г, товщина — 0,7 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в коло діаметром 13,1 мм, бокові перлини посаджені на обвідок, а центральна, невелика, прилягає до нього. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, поле завширшки 3 мм обмежене обвідком діаметром 20,6 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS". Зрізана леґенда читається частково: „BOEM ."

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок діаметром 20 мм. Корона вписана в лінію обвідка. Основа „вісімки" хвоста посаджена на невеликий півмісяць. Ромбоподібна верхня частина хвоста завершується трьома китичками-кульками. Частково збережені вирізний хрест і дві шестикутні зірки, леґенда розділена двокрапкою, а її зміст такий: „* + *. OSSI PRAGENS. ."

48 монета. Діаметр — 24,4×25,2 мм, вага — 2,570 г, товщина — 0,6 мм. Вісь зображення аверсу збігається з віссю реверсу.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 14 мм, з внутрішнього боку нанесена тонка лінія, що дублює контур рисунка. В нижній частині корона декорована кільцевим орнаментом. Бокові перлини посаджені на обвідок, а центральна дотикається до нього. Леґенда складається з двох слів, розділених хрестом і двокрапкою, вписана в поле завширшки 2,8 мм і обмежена другим обвідком діаметром 20,6 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes RIM S". Зрізаний текст другої леґенди читається лише частково: „DEI GRA ."

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20,6 мм, корона та закінчення хвоста дотикаються до обвідка і завершуються трьома китичками.

49 монета. Діаметр — 22,3×23,8 мм, вага — 2,180 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 45° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,5 мм, перлини вкомпоновані на обвідку, а центральна не доходить до нього. Леґенда розділена вирізним хрестом і двокрапкою, поле завширшки 3 мм обмежене обвідком діаметром 19,9 мм, висота букв — 2,3 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes : .RIM.S". Текст другої леґенди читається частково: „BOEM ."

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 19,8 мм, корона дотикається до нього. У верхній частині монети зображення двох шестикутних зірок з вирізним хрестом. Зрізаний текст леґенди такий: „* + *GROS . . ."

50 монета. Діаметр — 23,4×23,2 мм, вага — 2,190 г, товщина — 0,5 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в обвідок кулькового декору діаметром 13,4 мм. Бокові перлини витерті, а центральна дотикається до обвідка. Леґенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, вписана в поле завширшки 2,8 мм і обмежена обвідком діаметром 20,1 мм, висота букв — 2,5 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: лев вписаний в обвідок діаметром 20,1 мм, зображення нечітке.

51 монета. Діаметр — 24,0×23,5 мм, вага — 1,900 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 12,8 мм. З внутрішнього боку нанесена тонка лінія, що дублює її рисунок. Перлини вкомпоновані, а центральна вписана в обвідок. Леґенда обмежена обвідком діаметром 19,9 мм, складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою, обмежена полем завширшки 2,6 мм, висота букв — 2,2 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS".

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20 мм. Корона на його голові та завершення хвоста дотикаються до обвідка. Зрізаний текст леґенди читається лише частково: „GROSS". Інший текст нерозбірливий.

52 монета. Діаметр — 23,0×23,4 мм, вага — 1,820 г, товщина — 0,5 мм. Вісь зображення аверсу збігається з віссю реверсу.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,3 мм. Бокові перлини посаджені на обвідок, центральна — на лілії і не доходить до нього. Леґенда розділена вирізним хрестом і великою крапкою, поле завширшки 2,8 мм, обвідок має діаметр 20,3 мм, висота букв — 2,1 мм. Зміст її такий: „+IOhANnes PRIMVS". Текст другої леґенди частково зрізаний.

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок діаметром 20 мм. Корона на його голові та завершення хвоста дотикаються до обвідка.

53 монета. Діаметр — 23,9×22,9 мм, вага — 2,090 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вправо.

Аверс і реверс монети дуже знищені.

54 монета. Діаметр — 23,3×23,3 мм, вага — 2,320 г, товщина — 0,6 мм. Вісь зображення аверсу відхилена від осі реверсу на 90° вліво. Аверс і реверс монети забиті та знищені.

55 монета. Діаметр — 24,8×25,4 мм, вага — 2,560 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 45° вправо.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 13,5 мм, збереження погане. Легенда з двох слів розділена вирізним хрестом і двокрапкою, поле завширшки 3 мм, обвідок має діаметр 20,4 мм, висота букв легенди — 2,4 мм. Зміст її такий: „+IOhANNe : PRIMVS". Текст другої легенди частково зрізаний, але прочитується: „. .X BOEM ."

Реверс: лев чотирма лапами вписаний в обвідок діаметром 19,6 мм. Частково зрізаний текст легенди читається так: „GROSSI PRAGENSE".

56 монета. Діаметр — 25,1×24,5 мм, вага — 2,720 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в обвідок кулькового декору діаметром 13,9 мм. Дві бокові перлини посаджені на обвідок, а центральна дотикається до нього. Легенда складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і двокрапкою, поле завширшки 3 мм, обвідок має діаметр 21 мм, висота букв легенди — 2,4 мм. Зміст її такий: „+IOhANNeS PRIMVS". Текст другої легенди: „...X : BOEMIE+".

Реверс: зображення лева трьома лапами вписане в обвідок кулькового декору діаметром 21 мм. Корона та завершення хвоста (трьома китичками) дотикаються до обвідка. Текст легенди розділений двома зірками та вирізним хрестом і читається так: „ * + *. OSSI PRAGENSE."

57 монета. Діаметр — 25,6×24,6 мм, вага — 2,710 г, товщина — 0,6 мм. Вісь відхилена на 90° вліво.

Аверс: корона вписана в обвідок кулькового декору діаметром 12,5 мм. Дві бокові перлини посаджені на обвідок, а центральна дотикається до нього. Легенда складається з двох слів, розділених вирізним хрестом і крапкою, обмежена полем завширшки 3,1 мм та обвідком діаметром 20 мм, висота букв — 2,3 мм. Зміст її такий: „+IOhANNeS PRIMVS". Текст другої легенди: „. . . : BOEM . . . + DEI..."

Реверс: лев трьома лапами вписаний в обвідок кулькового декору діаметром 19,05 мм. Корона та завершення хвоста (трьома китичками) дотикаються до обвідка. Текст легенди розділений двома зірками та вирізним хрестом і читається так: „* + *GROSSI ."

58 монета. Діаметр — 21,5×21,5 мм, вага — 1,950 г, товщина — 0,8 мм. Вісь відхилена на 180°.

Аверс: обвідок кулькового декору діаметром 11,8 мм з короною, вписаною у коло. Бокові перлини посаджені на обвідок, центральна, середніх розмірів, лягає на зрізану пелюстку лілії короткою перемичкою, але не доходить до обвідка. У нижній частині корона виділена додатковою заглибленою лінією, декорована кульковим орнаментом (Іл. *5. 58*). Хрести між центральною і боковими лілеями округлої пелюсткоподібної форми. Зовнішній обвідок має діаметр 18,8 мм, висота букв — 2,5 мм. Вони розділені вирізним хрестом і крапкою внизу. Зміст легенди такий: „+KAROLVS • PRIMVS".

Реверс: обвідок діаметром 18,8 мм правою стороною виходить за гурт (ребро). Зображення лева лише частково вписане у коло. Деталі тулуба великі, м'якої форми, поверхня монети рівномірно стерта.

59 монета. Діаметр диска — 21,6×22,4 мм, вага — 1,920 г, товщина — 0,6 мм. Зображення аверсу та реверсу співвісні.

Аверс: внутрішній обвідок витертий, має вигляд зубчастої смужки діаметром 11,3 мм. Корона центральною перлиною посаджена на короткий стрижень середньої лілії, але не дотикається до обвідка, бокові перлини витерті. Зовнішній обвідок діаметром 18,6 мм обмежує легенду, ширина букв — 2,6 мм. Слова роз-

ділені вирізним хрестом і великою крапкою. Зміст легенди такий: „+KAROLVS · PRIMVS" (Іл. *5. 59*).

Реверс: диск монети витертий, обвідок має діаметр 19,6 мм.

60 монета. Діаметр диска — 22,0×22,1 мм, вага — 2,130 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 150°.

Аверс: корона вписана в обвідок діаметром 11,4 мм, але центральною перлиною не дотикається до нього. Перлина сидить на короткому стрижні центральної лілії. Зовнішній обвідок має діаметр 18,3 мм, висота букв — 2,5 мм. Текст легенди розділений вирізним хрестом і великою крапкою. Її зміст такий: „+KAROLVS PRIMVS". Букви легенди L, V, S і крапка з'єднані перемичкою штемпеля.

5. Монети чеського короля Карла IV, які карбувалися у 1346—1348/1349 рр.

Реверс: обвідок має діаметр 19,3 мм. Зображення лева трьома лапами вписане в коло, роздвоєння хвоста посаджене на „півмісяць".

61 монета. Діаметр — 21,3×21,8 мм, вага — 1,990 г, товщина — 0,8 мм. Вісь зображення реверсу збігається з аверсом.

Аверс: силует корони має м'які обтічні форми, декорований додатковою заглибленою лінією, вписаний в обвідок діаметром 11,2 мм. Центральна перлина посаджена на короткий стрижень зрізаної середньої пелюстки лілії і не доходить до обвідка, а бокові перлини посаджені на нього. Зовнішній обвідок має діаметр 20,9 мм, поле леґенди вужче, завширшки 2,9 мм, висота букв — 2,5 мм. Незважаючи на подвійний удар штампа, слова леґенди читаються добре, розділені хрестом з вирізними раменами, а також великою крапкою. Леґенда така: „ + KAROLVS IMVS" (Іл. *5. 61*). Буква M складається з двох вертикальних стійок з підсічками, між якими розміщена перемичка.

Реверс: зображення лева витерте і деформоване.

62 монета. Діаметр диска — 23,5×22,7 мм, вага — 2,550 г, товщина — 0,7 мм. Вісь зміщена на 90° вліво.

Аверс: лицевий бік монети невиразний через зміщення штампа при карбуванні монет. Зовнішній обвідок має діаметр 19 мм, а внутрішній — 11,7 мм. Текст леґенди розділений вирізним хрестом і крапкою, його зміст такий: „ + KA OLVS PRIMV ." У нижній частині монети зберігся фраґмент зовнішньої леґенди з таким текстом: „REX . BO ." (Іл. *5. 62*).

Реверс: диск монети витертий. Частково збережений обвідок має діаметр 20,5 мм. Леґенда обрізана.

63 монета. Діаметр — 22,2×22,5 мм, вага — 2,590 г, товщина — 0,7 мм. Вісь розвернута на 180°.

Аверс: площина монети нерівномірно витерта. Центр диска сформований обвідком діаметром 11,4 мм, у який вписана корона (Іл. *5. 63*). Другий обвідок діаметром 18,2 мм разом з першим обмежує поле леґенди завширшки 3 мм. Слова леґенди висотою 2,5 мм розділені вирізним хрестом і кільцем. Зміст її такий: „+KA .OLV. • PRIMVS".

Реверс: лев чотирма лапами композиційно вписується в обвідок діаметром 18,5 мм.

Узагальнюючи інформацію про знайдений матеріал, можна зробити такі висновки, а саме: у скарбі виявлені дві монети чеського короля Вацлава II* (1278—1305), 55 монет сина німецького імператора Генріха VII Яна I Люксембурзького (1310—1346)[7], шість монет чеського короля Карла IV[8] (1346—1378). Хронологічні межі карбування монет визначаються

---

* Вацлав II — чеський король з 1282 р. Наприкінці XIII ст. захопив польські землі і в 1300 р. коронувався королем Польщі. Запровадив державну монополію на видобуток срібла. З 1300 р. карбує власну монету — „празькі гроші" зі срібла високої проби. Помер 1305 р. Після його смерти Польща відокремилася від Чехії.

[7] Після смерти короля Вацлава III (син Вацлава II, правив лише рік) боротьба за чеський трон тривала до 1310 р. Ян Люксембурзький, одружившись з дочкою Вацлава II, сів на чеський трон у 1311 р. 1320 р. він покинув Чехію і решту життя провів за кордоном, де брав участь у військових діях. Загинув 1346 р. під Крещаком у битві з англійцями. Під час його правління проведено 30 грошових емісій, що негативно позначилося на якості монет. Від 1311 р. вміст чистого срібла, проба металу та вага монети зменшуються (Castelin Karel. O chronologii prazských grosů Jana Luxemburskeho // Numismatický sbornik.— Praha, 1960.— [T.] VI.— S. 129—165).

[8] Карл IV — чеський король, син Яна Люксембурзького. Період його правління відомий в історії як „золота доба". З 1355 р. коронований імператором Священної Римської імперії. Розглянуті в публікації монети карбовані у першій фазі його правління (Pinta V. Studie o chronologii prazských grosů Karla IV. Z let 1346—1378 // Numismatické listy.— 1971.— N 3.— S. 75).

1346—1348 або 1349 рр.[9] Отже, цей скарб не міг опинитися в землі раніше 1346 р.

Той факт, що основна маса нумізматичного скарбу трималася одним об'ємом, може вказувати на те, що монети на цій глибині були закопані спеціально. Відсутність будь-якої твердої оболонки (керамічного, металевого чи дерев'яного посуду) свідчить про швидкий спосіб захована монет у м'якій упаковці. Підтвердження цього — компактний об'єм матеріалу, який лише завдяки зовнішній оболонці міг триматися разом. Проте брак слідів такої оболонки дає можливість твердити, що це був шкіряний гаманець або мішечок з тканини. Розглянута стратиграфія розкопу дає підставу думати, що скарб закопувався, очевидно, в якійсь споруді. На це додатково вказують рештки пожежі та шар будівельного сміття, що утворився на цьому місці після закопування скарбу.

Отже, можемо хоч приблизно відновити хронологію подій, пов'язаних із закопуванням срібних монет. В одній упаковці виявилися монети королів Вацлава II, Яна I Люксембурзького, Карла IV. Останні можуть бути межею їх функціонування на цих теренах. Події, що передували цьому, були не найкращими. Польський король Казимир III 1340 р. з невеликою дружиною несподівано захопив Львів. Проте утримати Галицьку землю не було змоги і він повернувся до Кракова.

Другий похід був краще підготовлений, і 1349 р. Казимир III остаточно захопив Львів[10]. Оскільки така кампанія була жорстокою, то, очевидно, місцеве населення захищало своє майно доступними засобами, найпростішим з яких було закопати монети. Пожежа, що спалахнула на цьому місці, перешкодила власникові повернути закопаний скарб. Порушений культурний шар над скарбом дає підстави висунути гіпотезу про його пошуки власником.

[9] Veselý S. Pražské groše Karla IV // Numismatický sbornik.— Praha, 1968.— N 10.
[10] Крип'якевич І. Історія України.— Львів, 1990.— С. 110.

Роман ШУСТ

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

ГРОШОВА СИСТЕМА І ФАЛЬШУВАННЯ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У ГАЛИЧИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ

Одним із наслідків бурхливих революційних подій 1848—1849 рр. було загострення кризових явищ у фінансовому становищі Австрійської імперії, до складу якої ще з 1772 р. входило Королівство Галичини та Лодомерії. Як і за часів наполеонівських воєн, на грошовому ринку існував паралельний обіг повновартісних золотих, срібних та мідних монет і знецінених паперових грошових знаків. Різниця курсів між цими групами валюти ставала дедалі більшою. У 1849 р. 100 гульденів, кожен з яких дорівнював 60 крейцерам, у повновартісній срібній монеті, карбованій згідно з конвенційною монетною стопою, оцінювалися у 114 гульденів у банкнотах. 1851 р. ця сума становила вже 126 гульденів. Усвідомлюючи потребу проведення грошової реформи, уряд у перших роках правління імператора Франца Йосифа I (1848—1916) відмовився від масової емісії монет, дозволивши лише карбування однокрейцерових монет, зовнішнє оформлення та метрологічні показники яких були незмінними з 1816 р. Лише у 1851 р., в умовах певної політичної та економічної стабілізації, віденський, кремніцький, празький, карлсбурзький і нагибанський монетні двори розпочали карбування монет згідно з новими зразками. На початку року у Відні були випущені повновартісні півталери та талери. Їх метрологічні показники відповідали конвенційній монетній стопі. Вага талера становила 28,06 г срібла 833 проби. Дещо пізніше, 7 червня того ж року в обіг запроваджено нову серію мідних монет. До її складу входили: 1/4, 1/2, 1, 2 та 3 крейцери з датою „1851". Монетна стопа їх була дещо відмінною. З віденського центнера міді (56,008 кг) карбували монети на суму 170 гульденів 40 крейцерів[1]. 1852 р. розпочалася емісія розмінних 10- та 20-крейцерових срібних монет. Випускалися вони з металу 900 проби, згідно з новими метрологічними стандартами. Вага першої монети становила 2,16 г, другої — 4,32 г. З кельнської марки чистого срібла (233,8 г) карбували монети на суму 20 гульденів. У 1852 р. відновлено випуск високопробних одно та чотиридукатових монет (3,49 г золота 986 проби). Метрологічні показники цих міжнародних засобів обігу залишалися незмінними ще з XVI ст.[2] Ці за-

---

[1] Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 210.

[2] Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte.— Wien; Köln; Weimar, 1994.— Bd. II.— S. 537.

сади карбування монет на території імперії без значних змін вдалося утримати лише до 1856 р.

Крім монет, на австрійському грошовому ринку перебувала велика кількість різноманітних паперових грошових знаків. Після завершення наполеонівських воєн австрійському урядові вдалося на певний час стабілізувати фінансове становище імперії. Результатом реформи 1816 р. мало стати запровадження системи виключного обігу повновартісних грошових знаків. З цією метою, згідно з імператорським патентом, 1 червня 1816 р. створено Австрійський Національний банк, який з 1 липня того ж року розпочав емісію власних банкнот номінальною вартістю 5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 гульденів. Згодом емісії банкнот цього типу здійснювалися 23 червня 1825 р. (5, 10, 25, 50, 100, 500 та 1000 гульденів), 9 грудня 1833 р. (5 гульденів), 8 грудня 1834 р. (10 гульденів), 1 січня 1841 р. (5, 10, 50, 100 та 1000 гульденів), 1 січня 1847 р. (5, 10, 100 та 1000 гульденів), 1 травня 1848 р. (1 та 2 гульдени), 1 липня 1848 р. (1 та 2 гульдени), 1 липня 1854 р. (10 гульденів), 1 січня 1858 р. (1 та 10 гульденів), 1 березня 1858 р. (100 та 1000 гульденів), 1 травня 1859 р. (5 гульденів), 15 січня 1863 р. (10 та 100 гульденів)[3]. Банкноти перших емісій цієї так званої віденської валюти перебували в обігу до 1858 р., а їх вартість була майже незмінною аж до революції 1848—1849 рр.[4] Це найтриваліший період стабілізації монетно-грошових відносин на території Галичини.

У 1848—1849 рр., внаслідок політичної дестабілізації, грошовий ринок країни перебував у стані глибокої кризи. У зв'язку з тим, що запаси дорогоцінних металів в Австрійському Національному банку були втроє меншими від суми випущених ним в обіг банкнот у період з 13 березня по 2 травня 1848 р., уряд встановив граничну суму при обміні паперових грошових знаків на монету до 25 гульденів. Але це обмеження виявилося недостатнім, і з 22 травня паперовим грошам надано примусовий курс, а з 2 червня припинено обмін банкнот на золото. Ще раніше, у квітні 1848 р., заборонено вивіз дорогоцінних металів за кордон[5]. Зникнення з повсякденного обігу як повновартісної, так і розмінної монети, стало причиною випуску з 1 липня того ж року Центральною державною касою Міністерства фінансів замінних монетних нот (так званих Munzscheine) номінальною вартістю 6 та 10 крейцерів. Загальна сума цієї емісії повинна була становити 5 млн. гульденів, але вже незабаром її було істотно перевищено. Незважаючи на постійне вилучення цих грошових знаків шляхом їх викупу державною скарбницею, 1851 р. на ринку все ще перебували мюнцшейни на суму 18 млн. гульденів.

Але й цього виявилося замало. Ринок надалі відчував брак грошових знаків. У цій ситуації Центральна державна каса розпочала випуск 3- та 5-відсоткових касових зобов'язань, 5-, 5,5- та 6-відсоткових заставних іпотечних листів і нот державної скарбниці. Номінал цих тимчасових грошових замінників був різним: 30, 60, 90, 300, 600 та 900 гульденів у емісіях, датованих 1 вересня 1848 р. і 1 березня 1849 р., а також 5, 10,

---

[3] Pick A. Standard Catalog of World Paper Money.— Iola, 1996.— P. 77—79.

[4] Głąbiński S. Waluta Austryi i dążenie jej do reformy.— Lwów, 1890.— S. 16—17.

[5] Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX i XX wieku. Zarys mennictwa europejskiego.— Kraków, 1989.— T. X.— S. 252.

25, 50, 100, 500, 1000 гульденів з датами 1 січня 1849 р., 1 березня 1849 р., 1 липня 1849 р. і 1 січня 1850 р. В останніх місяцях 1840 р. Центральна державна каса запровадила в обіг ще й опроцентовані та неопроцентовані скарбові квитанції, які мали примусовий курс і були забезпечені майном державної залізниці. Перша емісія цих грошових бонів становила 50 млн. гульденів, а до 1854 р. їх було надруковано на суму близько 200 млн. гульденів.

В умовах політичної та економічної стабілізації уряд Австрійської імперії в середині 1850-х рр. розпочав підготовку до проведення грошової реформи. З цією метою велися переговори з державами Німецького Союзу, утвореного ще у 1815 р. Частина з них, зокрема південнонімецькі держави на чолі з Баварією, перебувала під впливом Австрії, яка всіляко намагалася протидіяти прусським впливам, які дедалі відчутніше посилювалися. Результатом австро-прусського протистояння та першим кроком до проведення реформи стало підписання 24 січня 1857 р. віденської монетної конвенції, яка запровадила в обіг так звану союзну монету (Vereinsmunze). Основним її номіналом був союзний талер (Vereinstaler). Новою спільною ваговою одиницею, замість кельнської марки, став так званий важкий митний фунт вагою 500 г. З цієї кількости срібного монетного сплаву 900 проби карбували 30 союзних талерів, що дорівнювали 45 австрійським гульденам. Вага кожної монети становила 18,518 г, у тому числі 16,666 г чистого срібла.

Для потреб міжнародної торгівлі і здійснення міждержавних платежів вирішено розпочати емісію спеціальних золотих торгових монет — крон і півкрон. Однокронова монета важила 11,111 г золота 900 проби. Номінали, карбовані згідно із засадами віденської монетної конвенції, перебували в обігу до 1867 р., коли після поразки у війні з Пруссією Австрія вийшла з Німецького митного союзу[6].

Подальшим кроком у проведенні грошової реформи стала зміна внутрішньої монетної системи Австрійської імперії. У зв'язку з тим, що аж до середини XIX ст. світова ціна на золото була нестабільною, вирішено про перехід до системи срібного монометалізму. Замість віденської валюти, яка функціонувала з 1816 р., запроваджено австрійську валюту. Її основним номіналом став гульден (флорин) австрійської валюти, який поділявся на 100 нових крейцерів. На території Галичини населення продовжувало називати цю грошову одиницю золотим ринським. Одночасно встановлено обмінний курс старої та нової валют: 1 гульден монетами, викарбуваними за конвенційною монетною стопою, обмінювався на 1,05 гульдена австрійської валюти, а 1 гульден віденської валюти мав дорівнювати 0,42 гульдена австрійської валюти. Згідно з імператорським патентом, з 1 грудня 1858 р. нова валюта стала єдиним законним засобом платежу.

Одночасно із запровадженням срібного монометалізму змінено й систему монетних номіналів. З 19 вересня 1857 р. на монетних дворах у Відні, Кремніці, Карлсбурзі, Мілані та Венеції розпочалася емісія нових гульденів. Випускалися вони зі срібла 900 проби вагою 12,35 г (11,11 г чистого срібла). З 1868 р. карбування цих монет в австрійській частині

[6] Szwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach polskich X—XX w.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1990.— S. 70—71.

імперії зосередилося на віденському монетному дворі. У 1859 р. розпочалась емісія двогульденових монет. До повновартісних (курентних) монет зараховували також чвертьгульдени, що карбувались зі срібла 520 проби (вага — 5,34 г, у тому числі 2,77 г чистого срібла). Розмінними номіналами були білонні 5 (1,33 г срібла 375 проби) та 10 (2 г срібла 500 проби) нових крейцерів. Зазнали змін і метрологічні показники емісії мідних монет. З центнера міді (50 кг) карбували монети на суму 160 гульденів австрійської валюти. З 1858 р. на всіх монетних дворах імперії емітувались мідні монети номінальною вартістю 5/10 та 1 крейцер, а з 21 жовтня 1860 р. в обіг запроваджено ще й 4 крейцери.

Грошова реформа 1857 р. мала великий вплив і на використання на ринку паперових грошових знаків. Згідно з віденською монетною конвенцією було заборонено здійснення емісії банкнот без забезпечення їх вільного обміну на срібну монету. У зв'язку з цим з 1 липня 1858 р. вилучено з обігу банкноти віденської валюти, а з 30 серпня того ж року нові банкноти з позначенням номіналу у гульденах австрійської валюти, що емітувалися Австрійським Національним банком, безперешкодно обмінювалися на срібло. В обігу перебували грошові знаки номіналом 1 та 10 гульденів (емісія 1 січня 1858 р.), 100 та 1000 гульденів (емісія 1 березня 1858 р.), 5 гульденів (емісія 1 травня 1859 р.), 10 та 100 гульденів (емісія 15 січня 1863 р.). Одночасно фіскальні установи проводили обмін паперових грошових знаків та їх замінників, а також монет попередніх емісій на монети та банкноти нового зразка[7].

Однак урядові не вдалося на тривалий період утримати стабілізацію монетно-грошових відносин в Австрійській імперії. Вже 1859 р., після військових невдач у війні в Італії, у фінансовому становищі держави розпочалося наростання кризових явищ. З обігу найперше вилучили повновартісну срібну монету, а згодом і білонні та мідні номінали. Високопробні союзні талери та золотий і срібний курант масово вивозили за кордон для покриття негативного сальдо у торгівлі з сусідніми державами. У цих умовах уряд вдався до давно випробуваних заходів — надмірної емісії паперових грошей, яким надано примусовий курс обігу. Для ліквідації браку розмінної монети урядовим розпорядженням від 1 листопада 1860 р. в обіг запроваджено білети Головного монетного управління номінальною вартістю 10 крейцерів. Друковані на неякісному газетному папері, ці грошові знаки дуже швидко ставали непридатними до використання на ринку. Це спричинило емісію аж трьох їх випусків упродовж короткого часу. Як і в 1848—1849 рр., населення розпочало використовувати поділені на кілька частин банкноти. Провінції імперії знову заполонили різноманітні грошові замінники. Фіскальні органи все частіше доповідали про появу на ринку дедалі більшої кількості підроблених австрійських паперових грошових знаків і монет. Усе це призвело до зростання ажіо при проведенні платежів паперовими грішми. У 1859 р. воно становило 22,16 відсотка, а у 1861 р. вже 41,25 відсотка.

Ще більш відчутною для Австрії стала її поразка 1866 р. у війні з Пруссією та втрата чергових провінцій — Шлезвіґа на користь Пруссії та Венеції на користь Італії. Не менш важкими були фінансові наслідки воєнної катастрофи. Величезні видатки уряд знову покрив за рахунок

[7] Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX i XX wieku...— S. 257.

емісії паперових грошей. Уже 7 липня 1866 р. в обіг запроваджено державні ноти Центральної державної каси номінальною вартістю 1 та 5 гульденів, а з 25 серпня того ж року — 50 гульденів. 18 січня 1867 р. емісію п'ятигульденових нот повторено. Загальна маса паперових грошових знаків на території Австрійської імперії невпинно зростала. Якщо у 1849 р. в обігу перебувало різноманітних грошових знаків на суму 313,08 млн. гульденів, в 1866 р. ця сума становила 499,78 млн. гульденів, то в 1870 р. їх було 649 млн. гульденів[8]. Держава знову опинилася на грані фінансової катастрофи.

Політичні зміни, що відбулися у державі Габсбургів у 1867 р., відобразилися й на організації монетної справи. Внаслідок домовленостей з угорцями Австрійську імперію перетворено в дуалістичну Австро-Угорську монархію. При поділі імперії на дві частини Королівство Галичини та Лодомерії залишилося в австрійській частині держави. Умова між обома частинами монархії передбачала існування уніфікованої, метрологічно єдиної монетної системи зі збереженням відмінностей в оформленні монетних номіналів.

Поразка австрійської політики у Німеччині стала причиною розпуску 1867 р. віденського монетного союзу та припинення емісії союзних золотих крон і срібних талерів. Зміни відбулися і в організації монетної справи всередині держави. В австрійській частині імперії з 1868 р. працював лише віденський монетний двір. В Угорщині відтоді ж функціонували монетарні у Кремніці та Карлсбурзі, а з 1872 р. монети карбували лише на кремніцькому монетному дворі[9]. Під час підготовки до проведення монетно-грошової реформи ще 1864 р. у Відні припинили карбування чотирикрейцерових монет, але в угорській частині держави цей номінал запроваджено лише у 1868 р., хоч і виглядав він по-іншому. Того ж року, згідно з новою монетною стопою (75 гульденів з фунта), для обох частин монархії розпочалася емісія білонних монет номінальною вартістю 10 та 20 крейцерів. Відтоді ж емітувалися угорські форинти, котрі метрологічно відповідали австрійським гульденам (флоринам), а також мідні крейцери. У 1882 р. здійснено емісію угорських монет номіналом 5/10 крейцерів. На відміну від австрійської, в угорській частині монархії не випускалися монети вартістю 1/4 та 2 гульдени. В обох угорських монетних дворах у 1868—1869 рр. велося карбування золотих дукатів, що мали відмінний від австрійських вигляд. На аверсі цих монет бачимо постать австрійського імператора і угорського короля Франца Йосифа I у коронаційних шатах і з інсигніями угорських королів. На реверсі — великий герб Угорського королівства. На відміну від Австрії, в Угорщині не емітувалися монети вартістю 4 дукати. Всі леґенди на монетах, що карбувалися для угорської частини монархії, виконувались угорською мовою. У леґендах австрійських золотих і срібних монет найчастіше використовувалась латинська мова, а мідних — німецька.

Шукаючи шляхів для впорядкування грошового господарства і повернення до повновартісної монети, серед панівної еліти Австро-Угор-

---

[8] Österreichische Staatswörterbuch (Handbuch des gesammten österreichischen offentlichen Rechtes) / Herausgegeben von E. Mischler und J. Ulbrich.— Wien, 1895.— Bd. 1.— S. 686.

[9] Korczyńska E., Paszkiewicz B. Mennictwo XIX i XX wieku...— S. 396.

щини наростали настрої про доцільність приєднання країни до Латинського монетного союзу. Його 1865 р. утворили Франція, Бельгія, Швейцарія та Італія, до яких згодом приєдналися Сербія, Румунія, Греція та інші держави. Однак відмінні політичні орієнтації Австро-Угорщини та держав Латинського монетного союзу не привели до вступу наддунайської монархії до його складу і метрологічної уніфікації гульдена австрійської валюти та франка Латинського монетного союзу. Все це не перешкодило австрійському урядові 9 березня 1870 р. видати монетну ординацію, згідно із засадами якої розпочалося карбування золотих монет із подвійним позначенням номіналу: 4 гульдени — 10 франків (вага монети 3,2258 г золота 900 проби) та 8 гульденів — 20 франків (вага монети 6,4516 г чистого золота). Випускалися вони до 1892 р. і використовувалися для міждержавних розрахунків з країнами Латинського монетного союзу. Ці торгові монети не мали стабільної вартости. На грошовому ринку їх приймали за курсом, встановленим на біржі з урахуванням світових цін на золото[10]. Австрійський золотий гульден став грошовою одиницею, що перебувала на ринку паралельно зі срібними та паперовими гульденами.

Наслідком австро-угорських домовленостей 1867 р. були зміни засад емісії паперових грошових знаків. Надалі написи на одному боці банкноти виконувалися німецькою мовою, а на другому — угорською. На ринку перебували ноти Центральної рахункової каси номіналом 1 (емісії 1 січня 1882 р. та 1 липня 1888 р.), 5 (емісія 1 січня 1881 р.) та 50 гульденів (емісія 1 січня 1884 р.). З 1 травня 1880 р. в обіг запроваджено банкноти Австро-Угорського банку вартістю 10, 100 та 1000 гульденів.

Різке зростання світового видобутку срібла призвело до небаченого досі падіння вартости цього дорогоцінного металу. Особливо помітними ці процеси стали у 1873 р. Грошова система Австро-Угорщини, у якій головним валютним металом було срібло, відразу ж відчула негативні наслідки цього процесу. Вартість срібних монет почала знижуватися. Для зупинення негативних тенденцій уряд у 1872 р. припинив карбування на віденському монетному дворі білонних монет номіналом 10 та 20 крейцерів. Після 1875 р. не емітували також 1/4 гульдена. Однак, незважаючи на ці кроки уряду, негативні тенденції на монетному ринку імперії посилювалися. 1878 р. курс повновартісних срібних монет впав нижче від паперових грошових знаків. Особливо негативно на стан справ на грошовому ринку впливало збереження системи вільного карбування срібних монет. Досі кожна особа могла принести до монетного двору певну кількість монетного металу і отримати відповідну кількість срібних монет (власник металу покривав лише кошти карбування). У таких умовах стало вигідно привозити з-за кордону великі партії дешевого срібла та перекарбовувати його на віденському чи будапештському монетних дворах, а отриману монету пускати в обіг на території Австро-Угорщини. Підприємливі особи дуже швидко збагнули вигоду від цього, і невдовзі на ринку з'явилася надмірна кількість срібних гульденів. Засвідчують це статистичні дані обох державних монетарень. Якщо у 1872 р. у Відні ви-

[10] Österreichische Staatswörterbuch...— S. 669; Szwagrzyk J. A. Pieniądz na ziemiach polskich...— S. 274; Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1928.— S. 102.

карбувано 4.725 тис. одногульденових монет, у 1874 р.— 2.479 тис., то у 1877 р. їх випустили 13.963 тис., у 1878 р.— 18.963 тис., а в 1879 р.— рекордну кількість — 37.485 тис. Подібна ситуація спостерігалася і на будапештському монетному дворі. 1872 р. тут випущено 3.456 тис. форинтів, у 1874 р.— 2.082 тис., а у 1879 р.— 25.756 тис. однофоринтових монет[11]. У відповідь на це 1879 р. уряд відмінив вільне карбування срібла, але цей крок не призвів до поліпшення ситуації на грошовому ринку. Обіговий курс різних видів валюти продовжував коливатися. У 1889 р. за 100 гульденів у золоті платили 118,58 гульдена у банкнотах, або 144,33 гульдена у срібній монеті[12]. В умовах падіння на світових ринках вартости срібла цей метал став непридатним як засіб грошового обігу та основне мірило вартости. Розуміючи це, уряд, за зразком інших західноєвропейських країн, розпочав підготовку до проведення грошової реформи і запровадження в Австро-Угорщині золотого монометалізму.

Упродовж другої половини XIX ст. донесення австрійських поліційних і фіскальних органів рясніють повідомленнями про виявлені на території імперії фальшиві паперові грошові знаки та монети. Не була винятком і Галичина. Документи Галицького намісництва, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), дають можливість детально розглянути питання про виготовлення та розповсюдження фальшивих грошових знаків і боротьбу з цим державних правоохоронних органів. Комплекс збережених документів найповніше охоплює період від початку 70-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни.

Згідно з донесеннями правоохоронних органів, упродовж травня 1870 р. на території, підпорядкованій Галицькому крайовому намісництву, виявлено велику кількість підроблених грошових знаків: 1 — одногульденову банкноту без позначення серії вилучено у Львові, 2 — одногульденову банкноту здав податковий інспектор у Жидачеві, 3 — три однориньскові банкноти вилучено у Тарнові, 4 — 312 п'ятиринськових банкнот виявлено у шинку Хаїма Гутмана у Львові, 5 — п'ятиринськову банкноту, власником якої був Герш Гроссінгер з Балігроду, виявлено у Ліську, 6 — банкноти вартістю 10 гульденів виявлені у Львові (двічі), Долині та Бохні[13].

У грудні 1870 р. на території повітів Західної Галичини підроблені десятигульденові банкноти виявлені у таких місцевостях: Розвадів — 1, Ліманова — 3, Дембіца — 3, Кольбушова — 1, Мєлєц — 2, Домброва — 4, Щуцін — 1[14].

24 серпня 1872 р. у торговця Шиї Ересрайха, який походив з Гіньчова, що у Царстві Польському, відібрано 47 фальшивих срібних союзних талерів. Ці монети відіслано до краківської повітової фінансової дирекції. Під час слідства встановлено, що ці талери Ересрайх отримав від торговця пір'ям з Гіньчова в обмін на російські рублі[15].

---

[11] Standard Catalog of World Coins / By Chester L. Krause and Clifford Mishler.— Iola, 1995.— P. 147, 1023.

[12] Зварич В. В. До питання про грошовий обіг у Галичині...— С. 212.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3371, с. 4—6.

[14] Там само.— Спр. 3372, с. 118.

[15] Там само.— Спр. 3374, с. 58.

Звичним явищем упродовж другої половини XIX ст. була підробка найбільш поширених серед населення срібних одногульденових монет. Особливо багато їх з'явилося 1879 р. на ярмарках в околицях Нового Таргу та Пороніна. Виготовляли їх переважно з олова та цинку[16]. 7 липня 1880 р. на ярмарку в Долині жандарм затримав селянина зі села Креховичі Стефана Максимовича, який мав підроблену монету цього номіналу, виготовлену з олова і посріблену. Імітація була вдалою. Під час слідства встановлено, що цю підробку торгівець збіжжям з Рожнятова Якуб Маєр Лєрер вручив братові Стефана Максимовича Івану під час розмінювання п'ятиринськової банкноти. Сам Маєр, через великі обсяги срібної готівки (близько 50 ринських), яка щоденно переходила через його руки, не зміг згадати, хто дав йому підроблену монету. Але він припускав, що це могли бути євреї з Угорщини, з якими він торгував збіжжям[17]

У тому ж році у селянки зі села Ільник Тереси Зданкович-Ільницької поліція виявила фальсифікат одноринськової монети, а повітовий староста з Ропчиць повідомляв про вилучення подібної монети у мешканця с. Сьреднє Блажея Рахвали[18]. Часто виготовленням фальшивих монет займалися місцеві жителі. Так, повітовий староста з Ясла повідомляв у намісництво, що коваль зі села Шежин Анджей Клісевич підробляв одногульденові монети з цинку та олова. А селянин Францішек Явор виробляв „срібні" флорини з олова, використовуючи при цьому дерев'яний прес[19]. 2 липня 1881 р. у селі Жовтанці, неподалік Львова жандарм виявив дві фальшиві одноринськові монети, виготовлені з цинку і складені з двох тонких склеєних частин. Одну з підробок вилучено в адміністратора маєтку зі села Колодно[20].

Велика кількість фальшивих монет номінальною вартістю 1 ринський 1881 р. з'явилася у Кракові. Впродовж декількох днів тут виявлено і вилучено з обігу сім таких підробок. Усі вони були відлиті з олова, а зображення аверсу та реверсу відтиснуті з допомогою фальшивих штемпелів. Згодом замість посріблення підробки покривали ртуттю. Такі примітивні фальшиві монети поширювались переважно серед селян і робітників. Незабаром поліції вдалося затримати уродженця села Зярки Хшановського повіту 33-річного Кароля Пайонка, який працював гірничим робітником. При ньому виявлено пляшку з невідомою рідиною, два напильники, дві десятиринськові банкноти, 95 крейцерів розмінною монетою, білий порошок, дев'ять польських надплавлених монет, мішечок з російськими монетами, а також чотири шматки надплавленої міді. Під час обшуку Пайонк намагався відкинути від себе пляшечку з ртуттю, фальшивий ринський, два шматки свинцю та папір з п'ятьма відбитками срібних ринських. Під тиском неспростовних доказів зловмисник зізнався, що він упродовж двох тижнів підробляв монети у лісі, неподалік села Бєляни. Знаряддя, необхідні для цього, привіз з Варшави. Фальшиві штемпелі виготовив невідомий варшавський єврей, який проживав на

[16] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3380, с. 48.
[17] Там само.— С. 93.
[18] Там само.— С. 97, 99.
[19] Там само.— С. 127—128.
[20] Там само.— Спр. 3381, с. 6.

вул. Новоліпки. За це Пайонк заплатив йому 25 російських рублів. Поліції вдалось віднайти й решту інструментарію та матеріалів, які використовував фальшивомонетник. Це були дві ложки для плавки цинку, 25 шматків цинку, чотири шматки свинцю, пристрій для виготовлення відтисків з фальшивих штемпелів, три цинкові відливки зі срібних флоринів 1881 р., дві мідні форми для відливання флоринів 1872 р., молоток, чотири гаки для закріплення згаданого пристрою, два долота, 31 готова цинкова заготовка, п'ять закінчених фальшивих одноринських монет[21].

Нерідко фальшивомонетники втрачали пильність і підроблені монети поширювали серед своїх постійних клієнтів. Так, 27 квітня 1886 р. поліція затримала Шуліма Кляйна з Перемишлян, який виготовив з цинку та олова сім одноринських монет. Дві з них він віддав Аполлонії Бросмановій з Глібович за проданий нею овес, три підробки від нього отримав Стах Фіна з Ладанець, також за проданий овес, власником останніх двох фальшивок став ще один селянин, який продав Кляйну збіжжя. Суд у Бережанах засудив невдалого „підприємця" до дев'яти місяців тяжкої тюрми з постом через кожні 14 днів. Вища судова інстанція визнала вирок зам'яким і присудила Кляйну 15 місяців ув'язнення з щотижневим одноденним постом[22].

Жадоба наживи нерідко не зупиняла власників підроблених грошей перед аморальними з погляду тогочасного суспільства вчинками. Так, 10 липня 1892 р. мешканка села Городниця Анна Курницька спробувала реалізувати фальшиву одноринську монету, давши її як пожертву під час Служби Божої у місцевому римо-католицькому костелі. При цьому вона вимагала від костельного служки 98 крейцерів решти. Спіймана на гарячому вчинку, Курницька зізналася, що отримала два фальсифікати від столяра Михайла Гурбеля. Один з них їй уже вдалося розміняти у торговців овочами. Затриманий поліцією Гурбель спочатку заявив, що знайшов підробки у річці, але під час обшуку в нього виявлено ще п'ять одноринських підробок та 11 фальшивих російських двадцятикопійкових монет. Усі вони були виготовлені з цинку[23].

Матеріали слідчих справ дають підстави стверджувати, що увагу фальшивомонетників привертали насамперед гульдени австрійського карбування, котрі емітувалися на віденському монетному дворі. Значно рідше підроблялися угорські форинти, які метрологічно і за вартістю відповідали австрійським гульденам (ринським). 29 жовтня 1892 р. поліція конфіскувала у мешканців Кракова Яна Вуйцика, Юзефа Шевчика та Михайлини Скальської три фальсифікати угорських форинтів 1884 р. Під час обшуку у помешканні матері Яна Вуйцика Катерини Вуйцик у селі Рудава Хшановського повіту знайдено ще десять фальсифікатів австрійських гульденів 1889 р. та угорських 1884 р. Крім того, тут були дві підроблені німецькі одномаркові монети та дві підроблені печатки гмін Рудава та Новойова[24].

---

[21] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3381, с. 7.
[22] Там само.— Спр. 3384, с. 29.
[23] Там само.— Спр. 3386, с. 37.
[24] Там само.— Спр. 3387, с. 81.

Особливо багато підробок австрійських одногульденових монет з'явилося 1889 р. у різних місцевостях Східної Галичини. У Львові з цього приводу розслідування велося по 17 випадках, у Городку-Ягеллонському — по 9, у Перемишлянах — по 4, у Бібрці — по 3, у Ходорові — по 2, у Рогатині та Винниках — по 1. Всього встановлено 37 випадків появи фальшивих монет, але в жодному з них зловмисники не були виявлені[25]. Наступного року правоохоронні органи занотували появу підроблених одноринськових монет у дев'яти місцевостях. Найбільше, аж десять фальсифікатів вилучено у Чернівцях. Крім того, підробки вилучено у Станіславові, Калуші, Надвірній, Бучачі, Золочеві, Бережанах та в інших місцевостях[26]. Усього на території Галичини від травня 1892 до січня 1893 р. виявлено 147 фальшивих австрійських одногульденових монет[27] Тоді ж (упродовж листопада 1892 — квітня 1893 р.) на території Гусятинського судового округу виявлено близько 80 фальшивих монет цього ж номіналу, що були виготовлені в одній майстерні[28]. Всього на території Східної Галичини 1893 р. конфісковано 284 одноринськові підробки: у Тернопільському судовому окрузі — 128, у Львівському — 91, у Самбірському — 40 тощо[29].

Після проведення грошової реформи 1892 р. основною грошовою одиницею Австро-Угорщини стала крона, що прирівнювалась до 1/2 гульдена. Згідно із законодавством, срібні гульдени, що карбувались у великій кількості на багатьох монетарнях імперії впродовж 1857—1892 рр., підлягали обміну і вилученню з обігу. Термін остаточної заборони їх використання при проведенні фінансових операцій неодноразово переносився, і ці популярні серед населення монети перебували на ринку аж до початку Першої світової війни. Тож не дивно, що ще 1908 р. у Львові виявлено 30 таких монет, відлитих з олова, з використанням гіпсових форм[30].

Часто для проведення слідчих дій, пов'язаних з виявленням підробок грошових знаків, залучались досвідчені слідчі, яких спеціально скеровували з Кракова чи Львова. Так, після появи у 1882 р. в околицях Тарнова та Мєльца великої кількости підроблених монет, 4 квітня того ж року сюди з Кракова скеровано цивільно-поліційного стражника Меркля. Невідомо, чи успішно завершилась його місія, але фінансовий звіт про поїздку він подав досить докладний: 1 — візникові за довезення з Подгужа до залізничного вокзалу у Кракові — 70 крейцерів, 2 — квиток третього класу з Кракова до Тарнова — 1 ринський 47 крейцерів, 3 — візникові у Тарнові за перевезення з залізничного вокзалу до готелю — 30 крейцерів, 4 — кошти чотириденного проживання у готелі разом з харчуванням та обслугою — 9 ринських 90 крейцерів, 5 — плата агентам у Тарнові за надану під час слідства інформацію — 3 ринські, 6 — візникові за перевезення з готелю на залізничний вокзал — 30 крейцерів, 7 — квиток у вагоні третього класу з Тарнова до Дембіци — 93 крей-

[25] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3386, с. 1.
[26] Там само.— С. 3.
[27] Там само.— Спр. 3387, с. 95.
[28] Там само.— С. 1.
[29] Там само.— С. 48.
[30] Там само.— Спр. 3388, с. 127—128.

цери, 8 — проживання у готелі в Дембіци разом з обслугою та вечерею — 1 ринський 35 крейцерів, 9 — оплата візникові за проїзд з Дембіци до Мєльца — 4 ринських, 10 — оплата за проживання у готелі в Мєльці разом з харчуванням та обслугою — 2 ринські 30 крейцерів, 11 — плата агентові у Мєльці за надану інформацію — 1 ринський 50 крейцерів, 12 — оплата візникові за проїзд з Мєльца до Дембіци — 4 ринських, 13 — вартість залізничного квитка у вагоні третього класу за маршрутом Дембіца — Краків — 2 ринські 40 крейцерів, 14 — оплата візникові за провіз з головного залізничного двірця у Кракові до Подгужа — 70 крейцерів. Усього за час відрядження слідчий Меркель витратив 32 ринські 85 крейцерів[31].

Менш популярними серед фальшивомонетників були розмінні номінали австрійської монетної системи. Це пояснюється меншою вартістю та невеликими розмірами цих монет, що утруднювало процес їх підробки. Дрібні літери їх леґенд і низький рельєф зображень не давали змоги домогтися чіткости під час виготовлення з них відтисків і відливання фальсифікатів з олова чи свинцю. Однак і вони, незважаючи на це, привертали увагу зловмисників. Так, на початку 1871 р. в околицях Теребовлі з'явились підроблені монети вартістю 10 та 20 крейцерів. У їх виготовленні та розповсюдженні підозрювався Павло Ковач, який служив у розквартированому у цій місцевості гусарському полку. 25 січня 1871 р. його заарештовано і ув'язнено в бережанській тюрмі. Серед місцевих євреїв виявлено дві підроблені двадцятикрейцарівки та дві десятикрейцарівки. Під час розслідування один з торговців упізнав також гусара Йосифа Роста, який розрахувався з ним за куплений тютюн фальшивою монетою[32]. 17 травня того ж року повітовий староста з Радехова повідомив у намісництво про виявлення на території повіту фальшивих двадцятикрейцерових монет[33].

21 лютого 1881 р. повітовий староста з Кольбушової повідомляв у Галицьке намісництво про появу на підвладній йому території фальшивих 20-крейцерових монет, виготовлених зі сплаву бронзи, міді, цинку та відлитих з форми монети 1870 р.[34]

Особливо багато фальшивих монет цього номіналу фінансові та правоохоронні органи виявили на початку 90-х рр. XIX ст. Так, 1892 р. в Головному податковому управлінні в Золочеві зберігалось 265 підроблених двадцятикрейцерових монет[35].

Підробкою розмінних білонних монет займалися люди з різним суспільним статусом. Так, у другій половині травня 1871 р. селянин зі села Залісся Матвій Турконяк заплатив у місцевій корчмі десятикрейцеровими монетами, які були виготовлені з олова. Під час обшуку у його помешканні знайдено п'ять десятикрейцерових монет, декілька шматків білої бляхи, чотири шматки олова, кліщі, два долота, ложку для плавлення металу, глиняні форми та відтиски справжніх монет. Самого зловмисника заарештовано і відправлено до суду у Монастириськах[36].

---

[31] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3381, с. 92.
[32] Там само.— Спр. 3370, с. 121—123.
[33] Там само.— Спр. 3372, с. 96.
[34] Там само.— Спр. 3380, с. 135.
[35] Там само.— Спр. 3386, с. 5.
[36] Там само.— Спр. 3372, с. 100.

30 серпня 1871 р. поліція у Бродах затримала кравця Беньяміна Тененбаума, якого звинуватили у виготовленні та розповсюдженні розмінних срібних монет. Разом з ним на базарі заарештовано його спільника, також кравця, Ісаака Фарба. Під час обшуку у них знайдено і вилучено інструменти та матеріал для виробництва підробок. Там же було дві десятикрейцерові та шість двадцятикрейцерових монет, виготовлених з олова[37].

Найчастіше об'єктом фальшування були білонні монети, що карбувалися на віденському монетному дворі. Саме їх здебільшого використовувало населення Галичини. Монети номіналом 20 та 10 крейцерів, виготовлені у Будапешті, хоч метрологічно і відповідали австрійським і були в обігу на всій території імперії, становили меншу частку у загальній монетній масі на території регіону. Частіше вони траплялися у повітах, що межували з угорськими комітатами. Однак, незважаючи на те, що населення уважніше придивлялося до угорського білону, фальшивомонетники інколи звертали свою увагу на ці монети. Можливо, вони сподівалися, що малограмотні галицькі селяни братимуть їх без зайвої пильности. Так, 19 квітня 1874 р. писар громади у Заболотові Снятинського повіту Фердинанд Дворникевич повідомив місцевий постерунок поліції про те, що під час розмінювання банкноти йому вручили дві фальшиві угорські десятикрейцерові монети[39].

Значно менше у донесеннях правоохоронних органів є повідомлень про підробки мідних монет. Можна припустити, що незначна вартість цих номіналів та великі затрати на їх виготовлення робили фальшування цих монет невигідним через мізерний заробіток, але ніяк не меншу відповідальність. Лише раз за понад три десятиліття, 19 серпня 1871 р. дирекція цісарсько-королівської поліції переслала з Коломиї до Косова дві фальшиві чотирикрейцерові монети. Одна з них була вилучена надстражником Василем Заставським у гуртівника продажу тютюну в Косові Осії Валлерштайна, друга конфіскована у селянина з Яворова Костя Щербанюка. Проведене слідство закінчилось безрезультатно. Осія Валлерштайн не знав особи, яка дала йому підроблену монету, а Щербанюк сказав, що отримав чотирикрейцарівку від корчмарки зі Соколівки Ханни Мербаум, яка цього не визнала[39].

Подібною була ситуація і з підробкою низькопробних срібних монет номіналом 1/4 гульдена. Ці монети також не були популярними серед зловмисників. Лише раз поліція встановила, що колоніст зі села Попівці Чортківського повіту Філіп Ляндер під час ярмарку 28 січня 1872 р. мав кілька срібних монет, серед яких одна підроблена чвертьгульденова монета, виготовлена з цинку. Монета походила з гмінної каси колонії у Попівцях[40].

Найчастіше у донесеннях фіскальних і поліційних органів занотовано випадки підробки та поширення паперових грошових знаків. У системі номіналів австрійської грошової системи найбільш вартісними були банкноти вартістю 1000 та 500 гульденів. Однак сфера їх застосування

---

[37] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3373, с. 66.
[38] Там само.— Спр. 3375, с. 97.
[39] Там само.— Спр. 3373, с. 86.
[40] Там само.— С. 133.

була обмеженою через високу вартість цих купюр. Найчастіше вони використовувалися представниками заможного населення, які завдяки своїй обізнаності добре розумілися на якості грошових знаків. Крім того, вони були постійними клієнтами банківських установ, що давало їм можливість користуватися консультаціями фахівців. Найбільш вартісним номіналом, яким користувалося менш заможне населення — селяни, міські ремісники та середні й дрібні купці — були грошові знаки номіналом 100 гульденів. Тому й не дивно, що фальшивомонетники, які добре орієнтувалися у ситуації, налагодили виготовлення цих купюр і поширювали їх, намагаючись отримати великі прибутки. Так, 3 липня 1872 р. у Добромилі виявлено фальшивий кредитний білет вартістю 100 гульденів. Його власником був місцевий єврей Маркус Мартмайєр[41].

Під час ярмарку в Турці, який відбувався 6 серпня 1872 р., жандармерія конфіскувала у селянина Гриця Марича з Нижньої Яблінки фальшиву банкноту номінальною вартістю 100 гульденів. Під час слідства Гриць Марич і його односелець Олекса Пукшин визнали, що незадовго до цього вони возили на продаж до Угорщини свиней, яких продавали у різних місцях. Останні чотири у них купив невідомий селянин на ярмарку у Сиксові, що за дві милі від Мішкольца. Саме він вручив їм підроблену сотку, одержавши при цьому 80 ринських решти. Свідком цього був місцевий коваль, який мешкав неподалік складу збіжжя[42].

12 березня 1873 р. на ярмарку у Старому Сончі селянин зі села Плашкова Міхал Кручек продав коня якомусь гуралю, який був господарем з Чарного Дунайца. Отримавши банкноту вартістю 100 гульденів австрійської валюти, селянин видав 7 злотих ринських і 50 центів решти. Місцевий податковий уряд визнав цей грошовий знак серії ВУ № 11278 фальшивим, відзначивши високу якість його виготовлення. При цьому вказувалось, що для його розпізнання треба мати певні навики у цій справі[43].

Інколи підробкою та розповсюдженням підробок стогульденових банкнот займалися злочинні групи, до складу яких входили представники різних професій. Одну з них виявлено на Підгаєччині у 1880 р. До неї входили: професіональний художник Теодор Кречковський (засуджений на п'ять років в'язниці), сільський учитель із Завалова Костянтин Горбачевський, корчмар Пейсах Лейба Езенбрум, селянин Юрко Дуркало (кожен з них засуджений на чотири роки тяжкої в'язниці), селянин зі села Кам'яна Гора Михайло Сокульський, ткач Сенько Литвин (засуджені на три роки тюрми), селяни Дмитро Бобецький та Олекса Білецький[44].

Найбільш популярними серед любителів легкої наживи були широкопоширені серед населення грошові знаки дрібних номіналів — 10, 5 та 1 гульден. Це пояснюється насамперед тим, що їх кількість у загальній монетній масі переважала, а через зношеність багатьох з них населення не приділяло великої уваги цим купюрам. Крім того, основну кількість своїх заощаджень люди зберігали у банкнотах саме цих номіналів. А якщо врахувати, що селяни, сільські та містечкові ремісники, дрібні та

---

[41] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3374, с. 15.
[42] Там само.— С. 53.
[43] Там само.— С. 160.
[44] Там само.— Спр. 3380, с. 102.

середні купці майже не користувалися послугами банківських установ, а зберігали готівку переважно вдома, то можна було сподіватися, що підроблена купюра впродовж тривалого часу могла бути нерозпізнаною. Акти Галицького намісництва рясніють повідомленнями про появу підроблених банкнот дрібних номіналів у різних повітах коронного краю. Згідно з поліційним донесенням від 15 лютого 1871 р., в околицях Дембіци з'явилися підроблені банкноти вартістю 10 ринських, які, ймовірно, походили з околиць Мєльца[45]. Для детального розслідування справи з Відня відряджено поліційного комісара Абеля[46].

2 січня 1872 р. селянин Юрко Микита, мешканець села Лоп'янка, приніс до цісарсько-королівського староства у Долині десять фальшивих грошових знаків номінальною вартістю 5 гульденів. Згідно з його свідченнями, підробки йому вручив на ярмарку невідомий селянин як розрахунок за проданого коня. За результатами проведеного слідства встановлено, що підробки виготовлялись в Угорщині[47].

10 липня 1874 р. у Турці виявлені три фальшиві десятиринськові банкноти та одна вартістю 5 ринських. Цими підробками невідомі угорські євреї розрахувалися з мешканцем села Вижнього Висоцька Матвієм Пукічем за куплену у нього на ярмарку у Сможі корову. Ці підробки виконані звичайним олівцем і чорнилом на штучно зістареному папері. Читабельними на них є лише слова; „Zehn Gulden" та „Fünf Gulden". Решта напису, який на справжніх банкнотах надруковано дрібними літерами, виконано різноманітними знаками, які не мають жодного значення, але мають явні ознаки єврейського письма. Слідчий комісар стверджував, що лише вкрай обмежена або нетвереза людина могла прийняти таку підробку. Тому, як правило, малоосвіченим селянам під час ярмарків давали ці гроші надвечір, коли вже сутеніло. При цьому кілька євреїв оточували жертву обману, створюючи видимість активної торгівлі і приціновання до коня чи корови. Часто їхніми спільниками були угорські селяни. Побоюючись наслідків, більшість ошуканих селян замовчувала випадки отримання фальшивих грошових знаків. З огляду на непоодинокі випадки поширення підроблених грошей повітовий староста у Турці повідомив про ці випадки Дирекцію поліції у Львові, повітових старост у Стрию та Сколе, а також начальників комітатів у Мукачевому та Ужгороді. Крім того, призначено окремого таємного поліційного агента, який мав вистежувати поширення фальшивих грошей під час ярмарків[48].

22 березня 1873 р. громадський уряд у Жаб'є, під час сплати податку селянином Андрієм Филипчаком, виявив у нього підроблену банкноту вартістю 10 ринських (серія XR № 845905), яка була датована 15 січня 1863 р. Грошовий знак був зроблений досить недбало, написи та зображення на ньому нечіткі, водяних знаків не було. Андрій Филипчак дістав підробку від свого сина Дмитра, а той від жида Яцка Маєра, якому продав пару биків за 90 ринських[49].

---

[45] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3370, с. 128.
[46] Там само.— Спр. 3372, с. 87.
[47] Там само.— Спр. 3373, с. 126.
[48] Там само.— Спр. 3374, с. 18—20.
[49] Там само.— С. 168.

Часто під час проведення слідства поліції доводилось простежувати довгий шлях мандрівки підробки, що переходила з рук у руки. Так, фальшиву десятиринськову банкноту серії R № 524788 селянин Валентий Бернат з Павлова отримав від Софії Курор з Грушова за продану свиню. Софії Курор вона дісталася під час повернення боргу від Казимира Міхальчика, який у свою чергу отримав підробку від торговця свиньми з Домброви Михайла Томашевського, що не пам'ятав, як до нього потрапила фальшива десятигульденівка[50].

У 1873 р. краківській поліції вдалося викрити групу фальшивомонетників, яка займалася виготовленням і поширенням фальшивих банкнот вартістю 10 ринських. Усе розпочалося з того, що наприкінці травня невідомий чоловік у кав'ярні Войцеха Кобельського, що містилася на вул. Шпитальній, 404, розрахувався за спожиті напої десятиринськовою банкнотою, яка виявилася фальшивою. 1 липня цей же чоловік, у товаристві іншої невідомої особи, знову прийшов до кав'ярні Кобельського і спробував розрахуватися подібною фальшивкою. Але коли власник її розпізнав, зловмисники негайно втекли.

Після того, як власник кав'ярні повідомив про ці події поліцію, розпочалося слідство. Незабаром було встановлено особу одного зі злочинців. Ним виявився Антоній Скарбінський, який мешкав у будинку 401, що на вул. Шпитальній. Цей 41-річний, одружений, бездітний чоловік, який працював торговим агентом, був сином покійного окружного комісара Ради міста Кракова. Після арешту він зізнався, що крім двох підробок, залишених у кав'ярні, третю фальшивку він розміняв в аптеці Соліховського „Pod Gwiazdą", що на вул. Флоріанській. Поліція вилучила цю підробку. Четверту банкноту поліція отримала від Кароліни Лазарової, яка проживала на вул. Щепанській. Ще один фальсифікат конфісковано у жінок, які торгували маслом.

Подальше розслідування довело, що співучасником Скарбінського був Фрідріх Божецький, який з 1868 р. служив у 7 компанії 13 полку піхоти, а після звільнення працював практикантом тесляра. Його було затримано вночі з 1 на 2 липня у помешканні, що на вул. Клепаж, 22.

Підроблені банкноти зловмисники отримали для реалізації від Едварда Гутковського, який був економічним офіціалістом у селі Братковце Кросненського повіту. За реалізацію кожної підробки Скарбінський і Божецький отримували два ринські. Гутковського було затримано вранці 3 липня. Він був неодруженим, мав 27 років і походив із заможної краківської родини. Його батько, Антоній Гутковський — колишній аптекар, власник кількох будинків і готелю у Кракові. Під час обшуку у Гутковського знайдено 26 фальшивих десятиринськових банкнот. 23 з них були без номера та серії, а три — мали ці обов'язкові атрибути паперових грошових знаків. При цьому одна з підробок була виконана дуже недбало. Під час обшуку у помешканні зловмисника знайдено матриці, фарби, кліше, чимало іншого друкарського приладдя та інструментів. Слідчий Парфенюк встановив, що Гутковський був тісно пов'язаний з літографом місцевого крайового суду Людвиком Сейбом, який походив з Опави в Сілезії, був вдівцем і мав шестеро дітей. Результати обшуку в будинку

[50] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3374, с. 66.

Сейба підтвердили наявність контактів між обома любителями легкої наживи.

Конфісковані у помешканні Гутковського предмети дають змогу відтворити перелік інструментарію, який використовували у своїй діяльності фальшивомонетники[51].

Вирок суду у цій справі був досить суворим. Едварда Гутковського засудили до 12 років ув'язнення з щотижневим одноразовим постом. Антоній Скібінський за участь у злочинній діяльності отримав десять років в'язниці, а Фрідріх Божецький — чотири місяці[52].

Враховуючи успішне завершення слідства у цій справі, повітовий староста звернувся до намісництва у Львові з поданням про відзначення слідчих грошовою винагородою — Олександрові Парфенюку — 80 ринських, Янові Костшембському — 40 ринських та Анджею Бібульському — 20 ринських. За резолюцією Дирекції поліції, перший з них отримав 60, другий — 30, а третій — 20 ринських винагороди[53].

Одним із осередків фальшування та поширення підроблених грошових знаків було прикордонне місто Броди. У травні 1876 р. тут виявлено групу зловмисників, які діяли по обидва боки кордону. Все розпочалося з того, що 1 травня міська поліція затримала двох жінок, котрі на ринку намагалися розміняти підроблену одноринськову купюру. Під час огляду банкноти поліцейським урядником одна із затриманих спробувала непомітно викинути пачку банкнот, серед яких виявилось кілька фальшивих одно та десятиринськових банківських нот. Після цього обох жінок відпроваджено до міського уряду. Тут встановили, що це сестри — Францішка та Маріанна Кух, які разом зі своїми батьками приїхали з Росії, а підробки вони отримали від якогось чеха під час обміну 50-рублевої банкноти. Доставлений незабаром батько затриманих сестер — Антоній Кух зізнався, що він походить з Чехії і раніше був покараний на шестирічне ув'язнення за фальшування австрійських грошей. Після відбуття покарання він разом з родиною переїхав до Росії та оселився у селі Строків, неподалік Дубна. На новому місці він знову взявся за підробку австрійських банкнот. Під час обшуку в готелі, де зупинилась родина Куха, знайдено 42 одноринськових і 78 десятиринськових підробок. Тут же були кліше для їх виготовлення та інші інструменти. Злочинець визнав, що його спільником був Вацлав Єлінек, що мешкав у селі Корито поблизу Дубна. Разом вони виготовили плити для друкування підробок. Усього підробили 1000—1100 одногульденівок та багато десятигульденівок. Поширенням фальшивок займалися сини Єлінека та якийсь тесляр Пласкаль у Радивилові. Усього спільникам вдалося поширити близько 50 одногульденових і три десятигульденових фальшивок.

Для продовження слідства на території Росії до Радивилова виїхали комісар поліції Міхаловський та інспектор поліції Герман. Там російська поліція заарештувала згаданого Пласкаля. При цьому виявлено десятигульденову підробку. Пошук родини Єлінека доручено представникам російської влади. Незабаром їх заарештовано, але під час перевезення Єлінекам удалося втекти[54].

---

[51] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3375, с. 3.
[52] Там само.— С. 91.
[53] Там само.— Спр. 3375, с. 1—3.
[54] Там само.— Спр. 3376, с. 1—17.

4 червня 1873 р. керівництво повітової жандармерії у Турці отримало інформацію про те, що мешканець присілку Звіринець Микола Гав'як хотів продати на ринку фальшиву п'ятигульденівку. Затриманий жандармами, він зізнався, що справді хотів розміняти отриманий від Миколи Матчука грошовий знак, але йому це не вдалося. Підробку він віддав Адамові Комарницькому зі Звіринця для повернення Миколі Матчуку.

Під час проведення обшуку в Комарницького знайдено фальшиву п'ятигульденівку. Після цього правоохоронці подалися до помешкання Миколи Матчака, який мешкав у Мельничному. Затриманий зізнався, що восени 1872 р. на ярмарку у Сморжу він продав трьом угорським купцям з Веречка пару волів, отримавши за це 16 таких п'ятигульденівок. Не знаючи, що це підробки, чотири з них він віддав селянинові з Борині Заяцю. І довідався, що це фальшиві гроші лише після того, як їх конфіскувала поліція. 12 підробок, які у нього залишилися, Матчак передав Юркові Збурину з Мельничного, який мав їх переховати[55].

16 квітня 1870 р. повітовий староста з Вадовіц повідомив Галицьке намісництво у Львові про те, що у Кальварії-Зебжидовській виявлено кілька підроблених банкнот номінальною вартістю 1 ринський. Під час проведення слідства встановлено, що виготовленням підробок займався колишній термінатор літографічної майстерні Станіслав Літвінський. У його помешканні жандарми знайшли літографічний прес, інше, необхідне для підробки грошей приладдя, та 11 фальшивих банкнот. Ще одну літографічну плиту зловмисник сховав у річці, де її згодом знайшли місцеві хлопчаки. Підробки Літвінського виконані вкрай примітивно, і особи, котрі вміли читати, могли легко розпізнати фальсифікати. Під час допиту фальшивомонетник-початківець зізнався, що їздив до Кальварії і розраховувався там підробленими банкнотами[56].

26 березня 1872 р. єврей Міхе Міш повідомив поліцію про те, що Мендель Цейслер разом з дружиною і вісьмома спільниками зі Золочева та Бродів з допомогою малого друкарського пресу у корчмі фальшують одноринськові банкноти. Фальшивомонетники планують невдовзі переїхати до корчми неподалік Бурштина, а згодом, маючи закордонні паспорти, виїхати до Молдавії і там поширювати фальшиві гроші. Однак під час обшуку поліцейськими та жандармами жодних підробок не виявлено[57]

18 квітня 1872 р. близько шостої години вечора у цирку Сідолі у Львові затримано колишнього фотографа Францішка Яблонського, який у касі намагався розрахуватися підробленим грошовим знаком вартістю 10 золотих ринських. Спочатку касирка прийняла купюру, але відразу ж білетер і контролер Людвіг Хагн попросив її перевірити грошовий знак, бо йому було відомо, що підозрювана особа у скрутному матеріальному становищі, але, незважаючи на це, часто відвідує вистави. Крім того, Яблонський уже карався за підробку державних кредитних білетів. Викликаний урядовець підтвердив, що грошовий знак підроблено шляхом фотографування. Спершу зловмисник заперечував свою причетність до фальшування грошей, але після того, як комісар поліції Блейм

[55] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3374, с. 187.
[55] Там само.— Спр. 3370, с. 89.
[57] Там само.— Спр. 3372, с. 14.

провів обшук у його помешканні, під час якого знайдено неґативи одно, п'яти та десятигульденових банкнот, зізнався[58].

Впродовж кількох років на території Російської імперії, поблизу Кам'янця-Подільського виготовлялись фальшиві австрійські банкноти номінальною вартістю 10 гульденів, які згодом поширювалися в Австро-Угорщині. Справа виявилася у 1869 р., коли один єврей, який постійно проживав у Росії, дав селянинові Томашу Івановському десятиринськову банкноту і послав його купити горілки у селі Ниви, яке містилось в Австрії. Під час купівлі підробку було виявлено. Зловмисником виявився австрійський підданий Селіг Брауншгейн — єврей зі Скали, справжнє прізвище якого Селіг Гершер. Раніше у нього вже були проблеми з правосуддям. У 1856 р. його було звинувачено у крадіжці худоби.

Правоохоронними органами виявлено понад сто підробок цього виробництва, які проходили по 47 кримінальних слідчих справах. Підозрюваними були піддані Росії, Австро-Угорщини, а також невідомі особи. Для розслідування цієї справи з Буковини до Росії скеровано службовця поліції Антонія Гертвера, який мав виявити фальшивомонетників і домогтися видачі їх австрійським властям[59].

У березні 1871 р. з території Царства Польського євреї завезли велику кількість фальшивих банкнот, які поширювали в околицях Тарнова. У селі Ільків війт здав одну десятиринськову підробку, яка походила від Маєра Блюма[60].

У Подільській губернії Російської імперії Дмитро Павелко підробляв австрійські десятигульденові кредитні білети. Під час обшуку у його помешканні виявлено такі предмети: 1 — мідна плита, з допомогою якої виготовляли фальшиві банкноти; 2 — три ножики, напильник та шило; 3 — дерев'яний валок; 4 — 50 пробних відтисків австрійських десятигульденових банкнот; 5 — чорна фарба; 6 — надпалені відтиски банкнот; 7 — пачка подертого паперу з відтисками банкнот; 8 — покрита воском на чверть площі мідна плита, на якій проглядаються літери п'ятигульденової банкноти; 9 — дерев'яна дошка для підробки водяних знаків; 10 — мідна пластина; 11 — багато недокінчених підроблених банкнот. 5 липня 1872 р. подільський генерал-губернатор повідомляв намісника Галичини про завершення слідства та судове рішення в цій справі. За підробку російських 50-рублевих та австрійських 10-гульденових банкнот Дмитро Павелко був засуджений до каторжних робіт, а Олександр Розворович — до заслання на поселення. Фальшиві австрійські грошові знаки та пристрої для їх виготовлення переслано до Австрійського Національного банку у Відні[61].

В актах Галицького намісництва занотовано непоодинокі випадки поширення на території краю паперових грошових знаків іноземних держав, які часто виготовлялися поза межами Австро-Угорщини і завозилися сюди або для розповсюдження серед місцевого населення, або як транзитний вантаж. Найбільшими осередками фальшування грошових

---

[58] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3373, с. 169; спр. 3374, с. 26.
[59] Там само.— Спр. 3370, с. 121.
[60] Там само.— Спр. 3372, с. 6.
[61] Там само.— С. 108; спр. 3374, с. 40.

знаків на той час були Брюссель, Лондон, Берлін, Прага та інші міста. Так, донесення поліції засвідчують, що 1868 р. у Брюсселі у великій кількості підробляли російські банкноти номінальною вартістю 50 рублів[62]. Того ж року якийсь Альберт Доссмонд (за іншими даними, Довмонд) у Празі підробляв російські кредитні білети. Фальшуванням купонів російських облігацій займався Антоній Хелміцький. Якийсь Куцик підробляв французькі грошові знаки. Одним із осередків виготовлення фальшивих грошових знаків був також Мюнхен[63].

Згідно з донесенням постерунку цісарсько-королівської поліції у Щуціні, 19 липня 1872 р. місцевий єврей Альтер Кампф обмінював 20 фальшивих російських банківських білетів вартістю 50 рублів на австрійські державні грошові знаки. Дві фальшивки отримав від нього Вольф Пек, кілька Міхаел Ейбеншиц, три — Маєр Маєргоф з Домброви і кілька — Лейзер Аляум з Щуціна. Вольф Пек, маючи при собі ці фальшивки, був затриманий у Стубниці російською поліцією і ув'язнений у Кельцах. Довідавшись про це, Ейбеншиц та Аляум повернули Кампфу фальшиві рублі. Проведений обшук жодних результатів не дав[64].

У 1872 р. львівська поліція викрила велику групу осіб, котрі займалися підробкою та поширенням російських кредитних білетів. У цій справі був заарештований якийсь Казакевич, що мешкав у Львові на вул. Кароля Людвіка, 11. Він сам фальшував російські 50-рублеві банкноти, а також з допомогою якогось Сєчиковського завозив підробки з Лондона та Ліона. Під час обшуку знайдено шість фальшивок. Не менш знаним серед фальшивомонетників був і Париж. Так, 1881 р. якийсь Баяс Зейлер переслав Леону Вейсові, який налагодив у цьому місті широкомасштабне виробництво фальшивих австрійських банківських нот, 500 німецьких марок[65].

Під час слідства виявилось, що натхненником злочинних дій був згадуваний Сєчиковський, який народився 1840 р. в селі Дембська Воля Келецької губернії (Російська імперія). Освіту здобув у гімназії в місті Радом та в агрономічній школі в Бельгії. Брав участь у повстанні 1863—1864 рр. у Польщі. Після його поразки через Дрезден, Франкфурт, Гайдельберг переїхав до Цюріха. Далі його шлях пролягав через Турин, Грецію, Туреччину і далі до Ясс у Румунії. Звідси він у 1865 р. переїхав до Галичини, де розпочав працювати як економ. Не маючи достатніх засобів до існування, він вирішив поліпшити своє матеріальне становище з допомогою підробки грошей. При цьому злочинці фальшували великий асортимент грошових знаків: російські 5-, 10-, 25- та 50-рублеві купюри, а також австрійські 5-, 10- та 50-гульденові банкноти. Під час обшуку у нього виявили таку кількість підробок: 4 по 50 ринських, 13 по 10 ринських, 10 по 5 ринських, 20 по 50 рублів, 2 по 25 рублів, 3 по 10 рублів, 2 по 5 рублів[66].

Тоді ж Дирекція поліції у Цюріху повідомила, що вона простежила шляхи поширення фальшивих грошей. Один з них вів до Львова. Тут, у

---

[62] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3375, с. 34.
[63] Там само.— Спр. 3372, с. 137.
[64] Там само.— Спр. 3374, с. 33.
[65] Там само.— Спр. 3381, с. 29.
[66] Там само.— Спр. 3375, с. 34.

готелі „Жорж" зупинявся якийсь Корвін. Він був римо-католиком, походив з Вінниці, мав 51 рік і був емігрантом з 1863 р.[67]

17 листопада 1878 р. кельнер ресторану готелю Лазаруса у Львові Йосиф Кеттенбаум здав у поліцію дві російські трирублеві банкноти, які йому видавалися підробленими. Походили вони від одного російського єврея, який, назвавшись Леоном Шуботовським, 16 листопада вирушив поїздом до Чернівців. Повідомлені телеграфічно поліційні власті наступного дня затримали вказану особу. Разом з ним заарештовано його спільника Давида Дунаєвського. При них знайшли 78 фальшивих 25-рублевих банкнот, а також дві трирублеві купюри. Поліція підозрювала, що зловмисники були пов'язані з фальшивомонетниками, яких затримала англійська поліція у Грінвічі, неподалік Лондона. Вони займалися підробкою російських грошових знаків. Під час арешту знайшли кілька тисяч підроблених банкнот[68].

Одним із найбільших осередків виготовлення та розповсюдження фальшивих російських банкнот був Берлін. Саме звідти 17 жовтня 1881 р. єврейка Генендля Кошесова привезла певну кількість підроблених російських паперових рублів. Під час обшуку підробок знайдено на суму 63 рублі: дві купюри по 25 рублів, одну — десятирублеву та три — однорублеві. За вироком суду зловмисницю засуджено до десяти років тяжкої тюрми, загостреної двома постами на тиждень, „твердим ложем" раз на місяць. Після відбуття покарання за нею мав бути встановлений постійний поліційний нагляд[69].

Єврей Мойсей Шенкель підтримував тісні контакти зі своїм шваґром Баясом Зейлером — знаним виробником фальшивих паперових грошей, який кілька тижнів перебував у Лондоні[70]. Саме звідти, згідно з донесеннями поліційних органів, на територію Австро-Угорщини завозили найбільше підроблених банківських нот. Так, лише на початку 1893 р. їх було вислано на суму близько 4 млн. ринських[71]. Тоді ж якийсь Ітціг Шмуклер з Тарнова побував у столиці Німеччини, звідки привіз для поширення велику кількість російських фальшивих грошових знаків. А Мошко Герц з Мєльца, що у Західній Галичині, за такими ж підробками здійснив подорож до Гамбурга та Лондона[72].

Зрідка на території Галичини з'являлися підроблені російські монети. 1909 р. поліція виявила у прикордонному з Росією Мєльці фальшивий рубль, а у Хшанові — 50 копійок[73]. 25 травня 1910 р. у Кракові поліція заарештувала Шимона Альстера, якого звинуватили у підробці російських 15-копійкових монет. Під час обшуку у його помешканні виявлено пристрій для виготовлення фальсифікатів, сировину, а також велику кількість готових і незакінчених підробок. Згідно з твердженням Альстера, фальшуванням російських розмінних монет займався якийсь Вейнманн, що походив з Росії і винаймав у нього помешкання[74].

---

[67] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3372, с. 121.
[68] Там само.— Спр. 3379, с. 62.
[69] Там само.— Спр. 3381, с. 99.
[70] Там само.— С. 27.
[71] Там само.— Спр. 3387, с. 25.
[72] Там само.— Спр. 3381, с. 29.
[73] Там само.— Спр. 3388, с. 141—143.
[74] Там само.— С. 146.

Інколи з фальшуванням грошей траплялися курйозні історії. Так, 24 жовтня 1883 р. до власника картонажно-літографічної фабрики у Станіславові зголосився невідомий чоловік, який запропонував розпочати друк фальшивих румунських грошових знаків. У разі прийняття пропозиції він пообіцяв власникові фабрики виплатити готівкою 6 тис. дукатів. Однак пропозиція не була прийнята й ініціатор вигідного „бізнесу" зник. Незважаючи на докладний словесний портрет (повний, середнього зросту чоловік, віком близько 50 років, з кругим обличчям, чорними великими вусами та чорним волоссям; розмовляв польською мовою з використанням німецьких і французьких виразів; одягнений у сурдут оливкового кольору, темні штани та чорний низький капелюх), поліції не вдалося знайти підозрювану особу[75].

Наприкінці XIX ст. політичне керівництво Австро-Угорщини дійшло до переконання про конечність проведення у країні грошової реформи. На той час срібний стандарт, на якому від 1857 р. базувалася грошова система імперії, через різке подешевшання базового металу зазнав краху. На 1892 р., у порівнянні з 1870 р., срібло щодо золота впало на 51 відсоток. Співвідношення між ними від 1 до 15 змінилося від 1 до 24,5[76]. Для успішного проведення реформи у країні треба було ліквідувати дефіцит державного бюджету, а також завдяки позитивним тенденціям у розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі та економіки держави загалом створити відповідні запаси золота. Вже у 1890 р. позитивне сальдо державного бюджету імперії становило 22,2 млн. гульденів. Ще 7 млн. прибутків отримала державна залізниця. Одночасно розпочалась роз'яснювальна робота серед населення з обґрунтуванням доцільности проведення грошової реформи.

Після відповідної підготовки, 2 серпня 1892 р. імператор Франц Йосиф I разом з міністрами Штайнбахом, Тааффом і Шонборном в Офензее підписав закон про запровадження Золотої кронової валюти. Цей правовий акт, що складався з 26 статей, мав вступити в дію з 1 січня 1893 р. Закон ознаменував перехід країни до системи золотого монометалізму, основною грошово-лічильною одиницею стала золота крона (корона), що поділялася на 100 гелерів (центів, сотиків). Монетно-ваговою одиницею став кілограм з десятковим поділом. Передбачалося, що з кілограма золота 900 проби слід карбувати монети на 2952 крони (одна золота крона містила 0,30488 г чистого золота)[77]

Враховуючи політичні та економічні інтереси монархії, нова австрійська валюта була прив'язана до німецької марки та франка країн Латинського монетного союзу. 1 австрійська золота крона = 0,85060975 німецької марки = 1,050135 французького франка = 0,0416364 англійського фунта стерлінгів.

Закон передбачав емісію золотих монет номіналом 20 крон (вага 6,745067 г золота 900 проби) та 10 крон (вага 3,3875338 г золота 900 про-

---

[75] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3382, с. 37.

[76] Огуй О. Запровадження золотої коронової валюти 1892—1914 рр. в Австро-Угорщині: економічні передумови, реформа та наслідки // Науковий вісник Чернівецького університету.— Чернівці, 2003.— Вип. 173—174: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.— С. 154.

[77] Павенцький Л. О грошах и о новой валюте в Австріи.— Львів, 1892.— С. 30—41.

би)[78]. Згодом, згідно з законом, від 11 серпня 1907 р. розпочалася емісія монет вартістю 100 крон.

Враховуючи традиції монетного карбування, після тривалої дискусії вирішено продовжувати емісію так званих торгових монет. Із золота 986 проби щорічно випускали монети номіналом один та чотири дукати. Для потреб східної торгівлі зі срібла 833 проби емітували так звані левантійські талери (талери Марії Терезії). Населення Галичини, особливо Гуцульщини та Покуття, часто використовувало ці монети для виготовлення жіночих прикрас — монист.

З часу ухвалення нового монетного закону на монетних дворах у Відні та Кремніці припинилося карбування срібних монет австрійської валюти номіналом 1 та 2 гульдени. Разом з тим закон передбачав обіг усіх монет, що емітувалися в імперії згідно з патентом від 9 вересня 1857 р., до повного забезпечення потреб ринку у новій монеті. Після цього вони підлягали обміну у співвідношенні 1 гульден австрійської валюти на 2 крони золотої кронової валюти. Офіційно одногульденові монети перебували в обігу до 1899 р., але фактично вони використовувалися населенням Галичини аж до розпаду Австро-Угорщини. Передбачалось розпочати емісію розмінних срібних монет номіналом 1 крона зі срібла 835 проби. З кілограма срібла карбували 200 монет цього номіналу. Планувалось випустити також монету вартістю 50 гелерів, але цей задум не був реалізований, і до 1918 р. роль цього номіналу виконували старі чвертьгульденові монети. Розмінними монетами були нікелеві 10 та 20 гелерів, а також бронзові 1 та 2 гелери. При цьому зовнішнє оформлення монет нової валюти для обох частин дуалістичної монархії залишалося відмінним.

Під час проведення грошової реформи перед державою постала низка питань, пов'язаних із забезпеченням країни достатньою кількістю нових засобів обігу. Для розв'язання цієї проблеми 1892 р. проведено повну технічну модернізацію та переобладнання віденського монетного двору, який перетворився на сучасне підприємство, на котрому працювало 276 фахівців. Завдяки цим заходам його потужність відчутно зросла. Того ж року тут використано 12702,4205 кг золота і 171117,507 кг срібла. У 1893 р. ця кількість зросла — 72543,8037 кг золота і 377192,021 кг срібла. Впродовж року у віденській монетарні викарбувано 29022000 одногелерових, 41507000 двогелерових, 43524000 десятигелерових, 41457000 двадцятигелерових, 50124000 однокронових та 7872023 двадцятикронових монет[79]. Під час грошової реформи в обіг запроваджувалися нові номінали монет. 1900 р. розпочалася емісія п'ятикронових монет (вага 24 г срібла 900 проби), а у 1912 р. на ринку з'явилися двокронові монети (вага 10 г срібла 835 проби). Планувалося розпочати також емісію розмінних монет номіналом 5, 25, 50 гелерів та 3 крони. Однак до початку Першої світової війни ці плани не були реалізовані.

Крім старих монет австрійської валюти, на території імперії, згідно із законом від 21 травня 1887 р., в обігу перебували паперові грошові знаки — державні ноти вартістю 1, 5 та 50 гульденів і банкноти Австро-

[78] Grossel E. Wprowadzenie waluty koronowej w Austrii w 1892 r. // Biuletyn Numizmatyczny.— 1984.— Zesz. 3—4.— S. 42.

[79] Там само.— S. 44—45.

Угорського банку номіналом 10, 100 та 1000 гульденів. Під час реформи вони поступово вилучалися і знищувалися. Однак через неможливість вчасно виготовити достатню кількість банкнот кронової валюти їх перебування на ринку затрималося на тривалий час. Лише до грудня 1899 р. вилучені з обігу одногульденові ноти, однак ноти вартістю 5 та 50 гульденів залишалися законним засобом обігу аж до 1910 р. Такою ж була ситуація з банкнотами Австро-Угорського банку. Купюри номіналом 10 гульденів вилучалися з обігу від 2 вересня 1901 до 31 серпня 1903 р., однак вони були анульовані лише 31 серпня 1909 р. Ще довше перебували на ринку 100 (обмінювалися до 31 жовтня 1904 р., анульовані 31 жовтня 1910 р.) та 1000 (обмінювалися до 30 червня 1904 р., анульовані 31 грудня 1910 р.) гульденів[80].

Паралельно з вилученням купюр австрійської валюти в обіг запроваджували нові банкноти з позначенням вартости у кронах. Від 31 березня 1900 р. Австро-Угорський банк розпочав емісію банкнот вартістю 10 та 20 крон, а від 2 січня 1902 р.— 50, 100 та 1000 крон. Згодом емісії банкнот кронової валюти здійснювалися 2 січня 1904 р.— 10 крон, 2 січня 1907 р.— 20 крон, 2 січня 1910 р.— 100 крон, 2 січня 1912 р.— 100 крон, 2 січня 1913 р.— 20 крон, 2 січня 1914 р.— 50 крон. Згодом, під час Першої світової війни були випущені паперові грошові знаки номіналом 1 (емісії 5 серпня 1914 р. та 1 грудня 1916 р.), 2 (емісії 5 серпня 1914 р. та 1 березня 1917 р.) та 10 (емісія 2 січня 1915 р.) крон.

Запроваджуючи золоту кронову валюту, уряд не наважився відразу ж запровадити вільний обмін банкнот на золото. Карбовані у великій кількості золоті монети, що повинні були стати реальним забезпеченням нової валюти, нагромаджувались у банках. Лише у 1901 р. банкноти Австро-Угорського банку з позначенням номіналу в австрійській золотій кроновій валюті стали вільно обмінювати на золото.

Невдовзі після проведення в Австро-Угорській імперії грошової реформи 1892 р. і заміни австрійської валюти золотою кроновою валютою на землях Галичини з'явилися підроблені крони та гелери. Вже 12 жовтня 1893 р. в селах Кшешовіце та Рудава, неподалік Кракова, поліція виявила кілька однокронових і двадцятигелерових монет, які були виготовлені з олова та цинку. Одну крону отримав за продані цигарки трафікант Маврикій Бухсбаум, а власницею підробленої двадцятигелерівки стала перекупка Марія Цвікла. Правоохоронці підозрювали, що фальшиву монету міг виготовляти мешканець Рудави Ян Вуйцик, який вже притягувався до кримінальної відповідальности за вчинення такого злочину. Однак підозрюваний, мабуть, відчуваючи загрозу, зник[81]. Нерідко фальсифікати були виготовлені досить вдало. У 1895 р. власник рафінерії спирту у Добромилі мав підроблену крону, відрізнити яку від справжньої було досить важко, хоч вона була тоншою і з меншим діаметром[82].

Інколи для підробки фальшивомонетники використовували номінали, що підлягали вилученню з обігу під час проведення обміну монет. Так, 29 травня 1894 р. у Лопатині виявлено срібну крону, виготовлену зі старої чвертьфлоринової монети[83].

---

[80] Огуй О. Запровадження золотої коронової валюти...— С. 160—161.
[81] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3387, с. 39.
[82] Там само.— С. 17.
[83] Там само.— С. 50.

Випадки фальшування дрібних розмінних номіналів кронової валюти майже не занотовані у поліційних документах. Винятком є випадок, котрий стався у селі Липиця-Дольна, неподалік Рогатина, у липні 1902 р. Під час гри в карти місцеві парубки зауважили, що один з них для розрахунків використовує фальшиві монети. Під час розслідування, проведеного жандармерією, встановлено особу зловмисника. Ним виявився 18-річний Стефан Павчук, який з олова відлив одну десятигелерівку, три двогелерові монети та чотири одногелерові[84].

Часто підроблені монети на територію Галичини завозили з інших частин імперії. Так, упродовж другої половини 1894 р. у Львові поліційні органи конфіскували кілька однокронових підробок. Усі вони походили з нелегальної монетарні у місті Верштадт, що неподалік міста Тімішоара у Трансільванії. Під час обшуку знайдено понад 200 фальшивок[85].

Особливо багато підробок виявлено у галицьких повітах у 1895 р. Щомісячно органи державної влади на місцях повідомляли намісництво у Львові про виявлені фальшиві монети. Цікавими для фальшивомонетників надалі залишалися одноринські та двадцятикрейцерові монети, але дедалі частіше об'єктами підробок ставали розмінні номінали кронової валюти — однокронівки, а також 20- та 10-гелерівки. Так, лише за березень з різних місцевостей Галичини надійшла інформація про виявлення таких фальсифікатів: 1 флорин — 14 шт. у дев'яти місцевостях (Львів, Краків, Ходорів, Турка, Борщів, Косів, Сянок, Дрогобич, Горлиці); 1 крона — 3 шт. у двох місцевостях (Львів, Збараж); 20 крейцерів — 135 шт. у восьми місцевостях (Львів — 117, Мостиська, Стрий, Краків, Борщів, Кросцєнко, Новий Сонч); 20-гелерівки — 11 шт. у чотирьох місцевостях (Станіславів, Краків, Ликів, Мостиська)[86]. Така тенденція зберігалася аж до середини 1896 р.

З новим піднесенням запрацювали фальшивомонетники наприкінці першого десятиліття XX ст. Так, згідно з донесеннями поліції, у січні 1909 р. на території Королівства Галичини та Лодомерії виявлено випадки появи підроблених монет у 14 населених пунктах — Львові, Кракові, Кутах, Бережанах, Журавні, Кросні, Мєльці та ін. Найчастіше підроблялися монети вартістю 1 та 5 крон, 20 гелерів та популярні серед населення дореформені гульдени. У лютому таких випадків побільшало, і фальсифікати зареєстровано вже у 22 місцевостях. У двох випадках це були гульдени, у 15 — п'ятикронові монети, у семи — однокронівки, у чотирьох — 20-гелерівки. Інколи траплялися згадки про фальшування іноземних монет. Найчастіше це були російські рублі та 50-копійкові монети, а також німецькі марки[87]. Майже детективними були обставини виявлення одного міжнародного фальшивомонетника. 4 травня 1912 р. військовий патруль 100-го полку піхоти, який розташовувався у Кракові, затримав підозрілу особу, котра тривалий час перебувала поблизу військових об'єктів. Підозрюваним виявився 44-річний російський підданий Юліуш Копицяк. Під час допиту він заявив, що прибув до Кракова ще 9 квітня

[84] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3388.
[85] Там само.— Спр. 3387, с. 99.
[86] Там само.— Спр. 3388, с. 21.
[87] Там само.— С. 141—143.

для ознайомлення з історико-культурними та архітектурними пам'ятками міста. Під час обшуку помешкання „туриста" виявлено три штемпелі для фальшування російських золотих монет вартістю 5 рублів. Один з них був повністю завершений, два інші потребували доопрацювання. Зловмисник зізнався, що заготовки штемпелів він привіз з Петербурга, а краківський ґравер Станіслав Біре за 200 російських рублів погодився завершити роботу над ними. Заарештований ґравер визнав факт змови з Копицяком і підтвердив, що отримав за роботу аванс 100 крон[88].

У першому десятиріччі XX ст. найбільш популярними серед фальшивомонетників стали запроваджені в обіг 1900 р. п'ятикронові монети. Їх підробкою займалися як піддані австрійського імператора, так і громадяни сусідніх держав. Так, 26 вересня 1906 р. цісарсько-королівська жандармерія заарештувала у Чекаю, на австро-російському кордоні, російського підданого, 20-річного слюсарського челядника з Варшави Еугеніуша Данилевського. Однак згодом виявилось, що його справжнє прізвище Брецлавський. Приїхавши з Варшави, він упродовж певного часу працював на фабриці вагонів у Сяноці, а згодом у рафінерії нафти в Єдлічу. Разом з колишнім ревізором худоби Юзефом Хмельовським та агентом із розповсюдження машин Александром Стабрилом він займався підробкою та поширенням п'ятикронівок. Під час обшуку у нього знайдено 23 фальсифікати. Під час допиту він зізнався, що їх виготовив слюсарський челядник, 37-річний Антоній Нівельт, який походив з Чехії, а тепер проживав у селі Менцінка, неподалік Кросна. До спільників належали також ще один місцевий слюсарський челядник Володимир Гаврилян та невідомі мешканці Тарнова. Підробки були виконані вкрай примітивно. Їх відливали у гіпсових формах з олова. Під час обшуку поліція знайшла шість таких форм з досить вдалими відтисками п'ятикоронових монет. Тут же було шість шматків металевого сплаву, ложка для його плавлення та напильник, а також шість закінчених і шість незавершених фальсифікатів. Слідство довело, що виготовляв фальсифікати сам Брецлавський, якого засуджено до півтора року ув'язнення. Після відбуття покарання його депортовано до Росії. Нівельт отримав три місяці в'язниці. Варто зауважити, що монети цього виготовлення виявлялись у районах Сянока, Ясла, Тарнова, Львова та Жешова[89].

У 1912—1913 рр. кілька справ, пов'язаних із виготовленням і розповсюдженням п'ятикронівок, розслідувала львівська поліція. Наприкінці 1911 р. встановлено, що підробкою цих монет займався Владислав Малик, який працював робітником на будівництві житлового будинку на вул. Фредра. Під час робочого дня він часто відлучався до свого помешкання, де з олова відливав п'ятикронівки 1909 р., використовуючи гіпсові форми[90]. 12 лютого 1912 р., під час спроби реалізувати п'ятикроновий фальсифікат, поліцією був затриманий якийсь Дмитро Романик. Згодом виявилось, що справжнє прізвище зловмисника Іван Стасюк. Слідством встановлено, що він разом зі своїм спільником Антоном Миколаєвичем у помешканні на вул. Яна Длуґоша, 17 займався підробкою п'ятикронових і двадцятигелерових монет. Під час обшуку поліція знайшла 24

[88] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3388, с. 156.
[89] Там само.— С. 112—121.
[90] Там само.— С. 152.

підробки перших та 104 — других. Крім того, тут було немало незакінчених фальсифікатів і набір відповідного інструментарію[91].

У грудні 1913 р. Головне пробірне управління у Львові занотувало появу великої кількости фальшивих п'ятикронових монет у місті Тарнові та його околицях. Усього фінансовим і поліційним органам вдалося виявити 24 підробки, відлиті зі сплаву цинку, свинцю та антимону і посріблені. Для виготовлення гіпсових форм використано справжню п'ятикронову монету 1907 р. У донесенні пробірного управління відзначено високий рівень виконання фальсифікатів[92].

Після запровадження в обіг банкнот кронової валюти вони також стали об'єктом фальшивомонетників. Хоч ці купюри через вищий рівень їх захищености підробити було набагато важче, ніж гульденові банкноти австрійської валюти. Саме тому поліційні донесення про появу на ринку нових грошових знаків трапляються набагато рідше. Так, 4 липня 1907 р. під час ярмарку в містечку Бобова мешканець села Коженна Юзеф Зелєнь здійснив невдалу спробу розміняти у селянки зі села Вільчиска Катажини Круль фальшиву 20-кронову купюру на п'ятикронівки. Втікаючи від переслідування поліції, він здійснив невдалу спробу позбутися ще десяти фальсифікатів, які викинув разом з палицею[93].

Упродовж другої половини XIX і першого десятиліття XX ст. грошове господарство Австрійської (з 1867 р. Австро-Угорської) монархії зазнало змін. Зруйновані внаслідок бурхливих революційних подій 1848—1849 рр. та політичних потрясінь і воєнних невдач 50—60-х рр. державні фінанси завдяки великим зусиллям вдалося стабілізувати лише наприкінці 80-х рр. XIX ст. Запроваджена у 1857 р. система срібного монометалізму через зміну цінової ситуації на світовому ринку вже через два десятиліття вичерпалася і стала гальмом економічного розвитку монархії. У зв'язку з цим добре продумана грошова реформа 1892 р. і перехід країни до золотого монометалізму на тривалий час впорядкували монетно-грошові взаємини у державі, що мало позитивні наслідки для розвитку економіки. Разом з тим уряду не вдалося завершити формування доцільнішої системи монетних номіналів.

Як і в інших країнах, в Австрії та її провінціях часто траплялися випадки фальшування грошових знаків. У Галичині такі злочини траплялися особливо часто. Пояснюється це насамперед низьким освітнім рівнем населення, особливо сільського, яке, будучи неписьменним, часто мало труднощі при визначенні правдивости паперових грошових знаків. Неабияке значення тут мав рівень виконання банкнот, наявність у них належного захисту. Особливо доступними для підробки були купюри австрійської валюти. При проектуванні банкнот золотої кронової валюти багато недоглядів було враховано, і вони майже не підроблялися. Варто зауважити, що банкноти Австро-Угорського банку впродовж багатьох років вважалися найбільш високоякісними у Європі, а їх оформлення — зразковим.

---

[91] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3388, с. 154.
[92] Там само.— С. 163, 167.
[93] Там само.— Спр. 3387, с. 124.

Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ

Львівський історичний музей (Львів. Україна)

ХРОНОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТИ ЛЬВІВСЬКОГО МОНЕТНОГО ДВОРУ В XIV—XV СТОЛІТТЯХ

На початку 50-х років XIV ст., за панування у Галичині польського короля Казимира III, у Львові розпочалося масове карбування руських монет — срібних грошиків та мідних денарів.

Упродовж тривалого часу дослідників-нумізматів не покидала надія знайти монети галицько-волинських князів. Доходило навіть до сенсаційних повідомлень про їх відкриття з відвертим притягуванням аргументів на користь авторів публікацій, які викликали, своєю чергою, запеклі суперечки в історично-нумізматичних колах. До однієї з таких статей можна віднести інформацію київського нумізмата К. Болсуновського наприкінці XIX ст., в якій він описує новопридбаний срібний солід Болеслава зі слов'янським написом і відносить цю монету до останнього галицько-волинського князя Болеслава — Юрія II[1].

Публікація К. Болсуновського викликала широкий резонанс у польській пресі зі звинуваченнями автора в перекручуванні фактів, а також у свідомому намірі „відібрати цю монету в польської нумізматики і перенести її з Польщі на Русь". Звинувачення мотивувалось тим, що знахідки цих монет і раніше траплялися, але в скарбах X—XI ст., а Болеслав-Юрій II правив у Галицько-Волинському князівстві у 1323—1340 рр.[2] Заради справедливости слід теж визнати, що на руських землях знахідок цих монет не зафіксовано, тому необхідно погодитися з віднесенням сучасними польськими дослідниками цієї монети до Болеслава Хороброго[3]. Разом з тим багато питань і надалі викликає з'ясування місця карбування, обставини і причини появи саме такого типу монет цього короля.

Якщо їх карбували у Києві під час короткочасного захоплення міста військами Болеслава Хороброго в 1018 р., у розпалі міжусобної боротьби між синами Володимира Великого, то чому вони метрологічно абсолютно не відповідають руським сріблянникам, битим до того і після того у Києві, і чому цих монет немає у скарбових знахідках на Русі?

---

[1] Bołsunowski K. Solidy Bolesława z napisem słowiańskim.— K., 1887.

[2] Ryszard A. Solidy Bolesława z napisem słowiańskim // Zapiski Numizmatyczne.— Kraków, 1886.— N 7.— Rocz. III.— S. 268; Janowicz A., Bołsunowski K. Solidy Bolesława z napisem słowiańskim // Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne.— 1889—1892.— T. I.— S. 40—42, 47—49, 121—124.

[3] Haczewska B., Kiersnowski R., Kubiak S., Suchodolski S. Mennictwo średniowieczne.— Kraków, 1984.— S. 90; Kiersnowski R. Początki pieniądza polskiego.— Warszawa, 1962.— S. 90.

Коли ж їх штемпелі виготовляв у Польщі вивезений з Руси монетний майстер, то для кого призначався слов'янський напис? Якщо для відвойованих на деякий час Болеславом Хоробрим у Русі перемишльських та червенських земель, то, помимо того, що це є вагомим аргументом про руську національність його мешканців, бачимо знову-таки відсутність таких монет у знахідках на зазначених територіях.

Учений зі Санкт-Петербурга М. Свердлов стверджує[4], що ці монети Болеслав Хоробрий карбував у Києві зі здобутого у князівській скарбниці срібла для виплати своїм військам. А оскільки польська окупація Києва, котра завершилася повстанням місцевого населення, тривала усього місяць, монети не встигли розійтись по руській території. Воїни угорських та німецьких допоміжних загонів, відпущені Болеславом раніше, просто не встигли, як вважає М. Свердлов, отримати нових грошей, тому їх немає у скарбах на території цих держав. Не кажучи про натягнутість аргументів, як же в такому разі пояснити те, що на одному штемпелі Болеслава Хороброго зображено з вусами і бородою, а на іншому без них, що може справляти враження досить тривалого часу емісії цих монет?

Ці запитання без однозначної відповіді на них свого часу спричинили навіть припущення, викладені в чеській нумізматичній літературі 80-х років XIX ст. Йшлося про належність цієї монети чеському королю Болеславу II Побожному, без переконливої, щоправда, аргументації[5].

Згадані монети усе ще вимагають додаткового вивчення, однак, треба визнати, що галицько-волинські князі власної монети не карбували, і першою монетною емісією на західноукраїнських землях слід вважати випуск у Львові руських монет Казимира III.

До цього часу — першої половини XIV ст.— на ринках Галичини, як уважає М. Котляр і що підтверджується нумізматичними знахідками, мали широкий обіг празькі гроші (від латинського слова „grossus" — великий, на відміну від попередніх європейських маловартісних брактеатів). Карбування празьких грошів розпочали чеські королі з 1300 р.— після відкриття кутногорського родовища з великим запасом срібної руди. Празькі гроші швидко заволоділи ринками Центральної та Східної Європи, у тому числі і Галичини[6].

Логічно припустити, що монетна стопа нововведеної руської валюти повинна була дотримуватися певного паритету щодо ваги празьких грошів. Усі попередні дослідники галицьких монет сходяться на тому, що генезу монетної стопи руських грошиків Казимира III слід вбачати у чеській монетній системі, приймаючи вагу його монет, карбованих у Львові, як рівну половині празького гроша, що відповідає загалом дійс-

---

[4] Swerdłow M. Jeszcze o „ruskich" monetach Boleslawa Chrobrego // Wiadomości Numizmatyczne (далі — WN).— 1969.— Zesz. 3.— S. 175.

[5] Smolik J. Nalezy českých denarů mimo zemi českou // Památky archeologické a místopisné.— Praha, 1880.

[6] Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVII ст.— К., 1981.— С. 19—27; Соболева Н. Пражские гроши в музеях Украины. Нумизматика и сфрагистика.— К., 1963.— № 1.— С. 128. Львівський археолог М. Рожко при проведенні розкопок давньоруської фортеці Тустань знайшов празький гріш Вацлава II (1300—1305), а при розкопках на території Львівської пивоварні — скарб празьких грошів, який датується перед 1349 р., тобто часом, що передував завоюванню Галицької Руси поляками.

ності, щоправда, без переконливої аргументації метрологічними розрахунками[7].

Польська монетна система, грошовий обіг якої становили маловартісні срібні денарії, була розбалансованою і сама вимагала реформ, тому нові руські монети на неї не взорувалися.

Конкретної дати початку діяльності львівського монетного двору в архівах немає. Це й не дивно, адже найстаріші львівські документи, що збереглися, датуються 1382 роком. Немає одностайної думки щодо цього і в учених.

Ф. Пекосінський відносить початок карбування руських монет Казимира III до 1340—1346 рр.[8], що з огляду на історичні події боротьби за панування у Львові не витримує серйозної критики. Інший польський дослідник В. Баґенський датує їх початок 1367 р.[9] Факт першої згадки срібних руських грошиків, зафіксований у грамоті Казимира III з 1356 р. про надання Львову маґдебурзького права, де при описуванні розміру податків з подарованих місту лісів, луків та пасовищ зазначено суму „в 24 гроші з манса землі, відлічуючи руськими грошами"[10], польський історик уважає непереконливим, тому що оригінал цього документа не зберігся і відомий лише з копії початку XV ст. Натомість, на думку українського історика М. Котляра, перші руські грошики з'явилися в 1351—1354 рр.

Допомогти у вирішенні цього питання може аналіз самих львівських монет, їх метрологічних показників у порівнянні з іншими монетними системами, передовсім празькими грошами. Автор цієї статті, у ході вивчення діяльності львівського монетного двору дослідив майже 2 тис. руських монет XIV—XV ст. з більш як 30 музейних збірок та приватних колекцій України, Польщі, Молдавії, Росії та Угорщини*. Встановлення характерних особливостей іконографії монетних штемпелів дало змогу розділити їх емісію на різні відміни, а метрологічні показники цих відмін допомогли розташувати окремі різновиди у хронологічному порядку.

Порівняльний аналіз ваги дає, за законом Коперника-Грешема, хронологічну послідовність карбування окремих різновидів. За цим економічно-монетарним законом, більш якісні металеві гроші, виготовлені з дорогоцінних металів, витісняються з обігу менш якісними. Річ у тому, що кожний новий випуск монетного номіналу, задекларований як аналогічний попередньому, насправді був дещо легшим, а часом і з гіршою пробою срібла, що приносило істотні прибутки від монетної емісії. Тому метрологічний аналіз монет, поряд з вивченням архівних даних, є необ-

---

[7] Piekosiński F. O monecie i stopie menniczej w Polsce w XIV i XV ww.— Kraków, 1878.— S. 143; Котляр М. Галицька Русь в другій половині XIV — першій чверті XV ст.— К., 1968.— С. 55—56; Terlecki W. Reforma monetarna Kazimierza Wielkiego // WN.— 1962.— Zesz. 3—4.— S. 269.

[8] Piekosiński F. O monecie...— S. 143.

[9] Bagieński W. Moneta na Rusi Czerwonej od połowy XIV do połowy XV w.— Warszawa, 1977.— S. 14. (Maszynopis pracy magisterskiej, złożonej w czerwcu 1977 r. w Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.)

[10] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej.— Lwów, 1872.— T. III.— N 5.— S. 17.

* Дослідження в Польщі проводились за сприяння Fundacji popierania nauki Kasy im. Józefa Mianowskiego.

хідним для визначення часу і послідовности випуску окремих різновидів монет, особливо коли на них не вказано дати карбування. У європейських державах датування на монетах розпочалося лише наприкінці XV — на початку XVI ст. Також немає дат випуску і на всіх монетах XIV—XV ст. з львівського монетного двору.

Аналіз ваги перших різновидів руських грошиків Казимира III, проведений автором, дає результат 1,61—1,76 г. Визначивши вагу, можна спробувати перевірити співвідношення руської монетної системи до монетної стопи празьких грошів.

У хронологічній та метрологічній класифікації празьких грошів чеського короля Карла IV, запропонованій чеським дослідником В. Пінтою, їх відміна III, датована 1350—1358 рр., мала вагу 3,30—3,43 г[11], що відповідає подвійній вазі першої групи руських грошиків Казимира III.

У великому скарбі з більш як 2 тисяч празьких грошів, віднайденому 1975 р. під містом Лодзь у Польщі[12], середня вага відміни III „б", за класифікацією чеського нумізмата С. Весели[13], датованої 1350—1354 рр., становила 3,38 г, а відміни IV, з 1354—1356 рр.,— 3,35 г, що теж дає аналогічну вагову і часову пропорцію до перших руських грошиків Казимира III.

Наведені метрологічні розрахунки остаточно підтверджують припущення, що монетна стопа першої групи руських грошиків Казимира III була встановлена на базі чеської монетної системи і вага руських монет відповідала половині ваги празького гроша.

Для конкретизації дати початку емісії грошиків у Львові необхідно звернутися до історичних фактів.

Від 1349 р., дати захоплення влади Казимиром III у Львові, аж до 1352 р. точилися запеклі бої між Польщею та Литвою за володіння Галичиною. Тільки черговий польсько-угорський військовий похід завершився укладенням у вересні 1352 р. перемир'я терміном на 2 роки. Очевидно, що тільки у відносно спокійних часах могла розпочатися така нова справа, як відкриття монетного двору, тому емісія перших руських грошиків Казимиром III не могла розпочатися до 1353 р.

Виходячи з факту обігу руських грошиків уже в 1356 р., можемо встановити початок їх карбування — 1353—1355 рр. Таке датування, своєю чергою, збігається з даними метрологічного паритету відповідних за часом різновидів празьких грошів.

Повертаючись до датування В. Баґенського, його слід вважати намаганням автора прив'язати початок випуску монет у Львові до часу проведення польської монетної реформи у 1367 р., проте метрологічні розрахунки відкидають ці припущення. З метою вирішення проблеми обігу в Польщі, як уже згадувалося, маловартісних денарів Казимир III своїми монетними реформами 1334 і 1337 рр. лише модифікував їх обмінну вартість щодо загальноприйнятої твердої валюти — празького гроша. І лише в 1367 р., значно пізніше від початку карбування монет у Львові,

---

[11] Pinta V. Studie o chronologii pražských grošů Karla IV z let 1346—1378 // Numizmatické listy.— Praha, 1971.— N 3.— S. 71.

[12] Horbacz T., Mikołajczyk A. Skarb groszy XIV w. z Ozorkowa pod Łodzią // WN.— 1975.— Rocz. XIX.— Zesz. 3—4 (73).— S. 129.

[13] Veselý S. Pražské groše Karla IV // Numizmatický sbornik.— Praha, 1967—1968.— [N] X.— S. 123.

Казимир III зробив спробу радикальної монетної реформи у Польщі: були випущені срібні краківські гроші, вагою і зовнішнім виглядом скопійовані з празьких грошів,— лише лева замінено на польського орла, а також півгроші (названі в архівних матеріалах квартниками) з зображенням короля на троні. Вага краківських грошів, орієнтовно 3,1—3,2 г, дорівнювала сучасним їм празьким грошам з кінця 60-х років XIV ст. і була меншою від ваги празьких грошів 1350—1354 рр. (3,3—3,43 г), на які взорувалися перші руські грошики. Показники краківських квартників (вагою орієнтовно 1,5 г при пробі срібла від 720 до 450) були значно гіршими від перших різновидів руських грошиків (вага 1,61—1,76 г при пробі 940—950). Це є вагомим доказом того, що перші руські грошики випускалися набагато раніше від краківських квартників, а порівняння вагової відповідности до празьких грошів дає змогу їх датувати 1353—1355 рр.

Руські грошики Казимира III випускались у Львові впродовж усього часу його правління Галичиною аж до смерти короля у 1370 р. З часом їх вага поступово зменшувалася, згідно з законом Коперника-Грешема, а девальвація празького гроша у 1358—1360 рр. спричинила зниження ваги руських грошиків, при збереженні високої проби срібла. Їх вага впала у 1360—1370 рр. до 1,45—1,28 г при пробі срібла 940—950, що відповідало за вмістом срібла згаданим краківським квартникам 1367—1370 рр., тобто половині сучасних їм празьких грошів.

Після смерти польського короля Казимира III польський трон, а з ним і право володіння Галичиною, перейшли до Людовика, короля Угорщини. У Казимира не було синів і, за угодою між Польщею та Угорщиною, в цьому випадку спадкоємцем став його племінник — угорський король.

Зайнятий облаштуванням польської адміністрації, Людовик не відновив з першого ж року свого правління діяльности львівського монетного двору. До карбування срібних грошиків та мідних денарів у Львові, аналогічних монетним номіналам, які випускалися за часів Казимира III, дійшло лише за правління його повноважного намісника Владислава, князя Опольського, призначеного Людовиком у жовтні 1372 р. „паном і дідичем Руси на вічні часи"[14].

Про відсутність у 1370—1372 р. емісії львівського монетного двору свідчать як метрологічні дані монет (грошики Людовика легші від монет Владислава Опольського), так і наявність перехідного типу грошика. Цей грошик був карбований нововиготовленим штемпелем аверсу з іменем Владислава Опольського і помилково, очевидно, у поспіху, збереженим від попередніх емісій штемпелем реверсу монет Казимира III. Якби карбування руських грошиків розпочалося відразу ж після смерти останнього, тобто у 1370 р., то такий перехідний тип монет міг би бути лише з іменем Людовика[15]. Іншим аргументом, котрий підтверджує думку, що після Казимира III монети у Львові почали випускати лише за Владислава Опольського, є дані метрологічного аналізу. Середня вага перехідних монет становить 1,29 г, що приблизно відповідає середній вазі останньої

[14] Sroka S. W sprawie daty objęcia Rusi przez Władysława Opolczyka // Rocznik Przemyski.— 1994.— T. XXIX—XXX.— S. 307.

[15] Котляр М. Галицька Русь...— С. 63.

відміни руських грошиків Казимира III — 1,28 г, тоді як середня вага руських монет Людовика — усього 1,08 г[16].

Наявність таких перехідних монет вказує на те, що у роботі львівської монетарні була перерва на два роки, і відновлення її діяльности настало у 1372 р. Владислав Опольський карбував монети у Львові теж упродовж всього свого правління у Галичині. В січні 1379 р. угорський король призначає на Русь замість Владислава Опольського звичайного намісника, який уже не мав таких широких прав, як, зокрема, випуск своєї монети. На монетному дворі розпочинається карбування руських монет з ініціалом та титулатурою Людовика Угорського, котре тривало до його смерти у 1382 р. Після нього Галичина належала королеві Угорщини Марії, дочці Людовика, яка своїх монет у Львові не карбувала. До речі, як польському королю, так і угорським Галичина належала на праві особистої власности, не входила до складу їх королівств, а користувалася певними ознаками автономії, зокрема, карбуванням власної монети. У часи правління Марії львівський монетний двір знову мав перерву у своїй діяльності.

Унаслідок бурхливих подій угорського повстання проти Марії (кінець 1385 — початок 1386 рр.) Владислав Опольський у 1386 р. повторно править Галичиною і випускає у Львові руські грошики, але вже з інакшим зображенням на монетах. Попередні його грошики, як і руські грошики Казимира III та Людовика Угорського, містили на аверсі ініціал правителя, а на реверсі руський герб — лева з написом „+ Moneta Russie". На аверсі нових грошиків 1386 р. Владислава Опольського зображено верхньосілезького орла, його родовий герб, а реверс залишився без змін — з руським гербом. Можливо, цим типом грошика, відмінним від попередніх своїх монет, Владислав Опольський хотів продемонструвати інший, незалежний, статус правління у Галичині, а зображенням орла — володіння Галичиною на таких самих правах, як й іншими своїми землями[17]. Нові грошики Владислава Опольського мають вагу 1,04 г, яка є нижчою від ваги його попередніх грошиків і від грошиків Людовика Угорського.

Наприкінці 1386 р., перед польською загрозою, Владислав Опольський покидає Львів. На цьому завершується період угорського панування у Галичині. За останні 40 років утретє змінюється влада у Львові.

Навесні 1387 р. польські війська, очолювані королевою Ядвіґою, зайняли без особливого спротиву основні міста Галицької Руси. Головною метою показного опору з боку місцевого боярства та приїжджого, за роки втрати Галичиною своєї державности, купецтва і чиновництва було бажання отримати підтвердження старих привілеїв, посад і маєтностей у нових володарів.

Ядвіґа та Яґелло як досвідчені політики не забарилися у сповненні їх сподівань,— по зайнятті чергового галицького міста надавали їх мешкан-

---

[16] Крижанівський А. Львівський монетний двір у період „угорського" підпорядкування Галичини (1370—1386 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі.— К., 2002.— Вип. 2.— С. 102.

[17] Крижанівський А. Загадка руського грошика Владислава Опольського зі зображенням орла // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. CCXL.— С. 158.

цям відповідні грамоти. Не збереглося документів, у яких йшлося б про відновлення діяльности львівського монетного двору, однак не виключено, що карбування руських грошиків, звичного монетного номіналу впродовж останніх 40 років, стало одним із заходів, прийнятих новою адміністрацією на збереження стабільности в краї.

С. Куб'як[18] початок емісії руських грошиків Владислава Яґелла відносить до 1388 р., М. Котляр — до 1389 р., І. Ступницький на підставі аналізу частоти архівних згадок про руські грошики в останньому десятилітті XIV ст. твердить, що їх випуск розпочався ще до 1390 р.[19] Точніше конкретизувати ці датування визнаних авторитетів у дослідженні нумізматики Галицької Руси — з вказанням року, а тим більше місяця — з огляду браку згадок в архівах стосовно відновлення роботи монетного двору, не вдається. В. Баґенський на підставі аналізу грамоти, даної Ядвіґою у Сандомирі, котрою королева передавала в оренду львівським міським райцям право на мито та на діяльність монетарні[20], датує відновлення роботи львівського монетного двору кінцем 1387 р. Сума орендної плати за право випуску руських грошиків, зазначена у грамоті, мізерна — всього 18 гривень срібла на рік, що може вказувати на те, що дохід від роботи монетарні залишався у розпорядженні міста.

Отже, можна вважати, що у своєму бажанні спокійного переходу влади в Галичині до польської адміністрації Владислав Яґелло не відклав надовго відновлення попереднього привілею — карбування галицької монети і не далі як через рік після встановлення свого панування у Львові розпочав їх випуск, тобто у 1388 р. Цей час, мабуть, був достатнім і для запрошення нових майстрів (характерні риси монет Владислава Яґелла, відмінні від останніх грошиків Владислава Опольського з 1386 р., вказують на авторство іншого майстра).

Руські грошики Владислава Яґелла за своєю вагою плавно продовжують ряд монет його попередників. Перші їх різновиди з 1388—1391 рр. характеризуються вагою 0,97 г, наступні — 0,95 г. Останні руські грошики Владислава Яґелла мають вагу 0,91 г. До цікавих висновків схиляє детальне вивчення цих найлегших, останніх різновидів руських грошиків Владислава Яґелли: для їх карбування нових штемпелів не виготовляли, а використовували старі, збережені від емісій попередніх різновидів, на що вказують підправлені букви на штемпелях. Незначна кількість таких монет у загальній масі збережених грошиків (усього 32 шт. серед більш як 900 відомих авторові руських грошиків Владислава Яґелла), істотне зниження ваги свідчать про певне обмеження, а може й призупинення їх випуску наприкінці періоду емісії руських грошиків.

Такі висновки, одержані внаслідок метрологічного аналізу, підтверджуються історичними фактами та архівними матеріалами.

У 1394 р. Владислав Яґелло проводить давно очікувану грошову реформу в Польському королівстві.

---

[18] Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów (1386—1444).— Wrocław, 1970.— S. 69.

[19] Stupnicki J. O monetach halicko-ruskich.— Lwów, 1865.— S. 145—146.

[20] Zbiór dokumentów małopolskich: Dokumenty z lat 1435—1450. Uzupełnienie: Dokumenty z lat 1286—1442 / Wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś.— Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.— Cz. 8.— N 2542-a.

На Краківському монетному дворі розпочинається випуск срібних коронних півгрошів, вагою близько 1,5 г і діаметром приблизно 21 мм. Нові монети карбувалися зі срібла нижче 500-ї проби. Окрім цих півгрошів, за новою монетною системою випускалися також третяки вагою 0,62—0,69 г і пробою від 277 до 405 та денари вагою 0,27—0,36 г і пробою срібла ще нижчою — від 116 до 387[21].

За С. Куб'як, у цьому ж таки 1394 р., а згідно з М. Котлярем, у 1399 р. на львівському монетному дворі припиняється випуск руських грошиків, які виготовляли зі срібла орієнтовно 730-ї проби, і розпочинається емісія львівських півгрошів, вагою і пробою аналогічних новим коронним монетам цього ж номіналу. Фактично, Владислав Яґелло об'єднав у метрологічному сенсі галицьку монетну систему з коронною.

Можна припустити, що Владислав Яґелло, який з початком випуску у Польщі в 1394 р. коронних півгрошів, напевно мав бажання зрівняти стопу руських монет з польською, в останні роки емісії руських грошиків зменшив, а може, й призупинив їх випуск, і лише наприкінці цього періоду з'явилися грошики, карбовані повторним використанням штемпелів з підправленими літерами.

Очевидно, що останнім роком випуску руських грошиків була дата початку емісії львівських півгрошів, карбованих за вагою і пробою срібла у повній відповідності з польською монетною системою.

Автор схиляється до датування монетної реформи у Львові за М. Котлярем — 1399 р. У цьому році збіглися дві важливі для Владислава Яґелла події. Перша — смерть Ядвіґи і зміна тимчасової непевности його становища у Польщі (Владислав Яґелло після смерти королеви спершу навіть збирався до виїзду у Литву) на посилення влади короля. Нові уклади з польською шляхтою зробили з нього, хоч і короля, але все-таки передусім лише чоловіка спадкової королеви з династії П'ястів (або „чоловіка короля", як влучно окреслюється у польських дослідженнях його статус за життя Ядвіґи), повноправного польського монарха, засновника нового королівського роду. Друга — жахлива поразка литовського війська у серпні 1399 р. в битві з татарами над Ворсклою, що призвела до ослаблення Литви і полагодження певної напруженості у стосунках Польщі та Литви, яка особливо проявилася після таємної коронації магістром Ордену хрестоносців великого князя литовського Вітовта на „короля литовського та руського"[22].

Зазначені події могли спонукати Владислава Яґелла до прийняття рішення про запровадження у Галичині загальнопольської монетної системи, введеної ним у Польщі ще з 1394 р., що однозначно повинно було розцінюватися місцевим населенням як обмеження автономії Руси. Але з цим кроком, зважаючи на попередні симпатії православної більшости Галичини до литовських князів та невизначености свого майбутнього після очікуваної смерти хворобливої Ядвіґи, Владислав Яґелло, очевидно, не поспішав. Інші обставини спричинили події 1399 р., і саме в цьому році могли з'явитися львівські півгроші.

Другим арґументом на користь дати 1399 р. є аналіз емісії молдавських монет. Руські грошики Владислава Яґелла, як і попередніх волода-

---

[21] Haczewska B., Kiersnowski R., Kubiak S., Suchodolski S. Mennictwo średniowieczne.— S. 287—290.

[22] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1993.— Т. IV.— С. 142—143.

рів Галичини, мали обіг на території колишнього Галицько-Волинського князівства і зон його економічного впливу, натомість знахідок їх у Польщі, чи польських монет у Галицькій Русі, в цей час зафіксовано мало, що свідчить про економічну окремішність руських земель. До зони обігу руських грошиків належали як землі Галичини, Поділля, Буковини, так і молдавські землі[23].

Занепад Галицько-Волинського князівства практично збігся у часі з розвитком Молдавського князівства. З розпадом Галицько-Волинського князівства у 1349 р. Людовик Угорський підпорядкував собі територію в районі річок Молдова—Сучава—Сирет, що перебували у зоні впливу галицьких князів. У 1359 р., внаслідок повстання під проводом мараморошського воєводи Богдана, ці землі звільнились з-під влади угорського короля, створивши нове Молдавське князівство, яке до кінця XIV ст. розширило свою територію зі західного берега Пруту на простори між Прутом та Дністром — колишні землі Галицького князівства[24].

Проте ці землі залишилися під економічним впливом Галицької Руси. І навіть монети, які карбувалися у Молдавії, діаметром і вагою повністю відповідали руським монетам. Так, молдавський гріш, який випускали господарі Молдавії Петро I Мушат (1375—1392) і Стефан I (1394—1399), важив 0,85—0,98 г, що практично відповідало вазі руського грошика Владислава Яґелла. Подвійний молдавський гріш господарів Олександра I (1400—1432) і Стефана II (1433—1435) за вагою 1,55 г та діаметром 20—23 мм дорівнював львівському півгрошу, монетам нового номіналу, запровадженим Владиславом Яґеллом наприкінці XIV ст. замість руських грошиків[25].

Якби у Львові карбувалися львівські півгроші, починаючи з 1394 р., то Стефан I теж випускав би монету за їх вагою та пробою. Проте він до кінця свого правління, тобто до 1399 р., карбував молдавські гроші за стопою, наближеною до стопи руських грошиків. До випуску ж молдавських подвійних грошів справа дійшла лише за його наступника — Олександра I (1400—1432), що побічно підтверджує і датування початку емісії львівських півгрошів на 1399 р.

Порівнявши наведені аргументи, можна з упевненістю стверджувати, що в 1399 р. припинилося карбування останнього різновиду руських грошиків (з підправленими буквами) і розпочався випуск львівських півгрошів.

Львівські півгроші на аверсі мають зображення так званого яґеллонського орла і напис „+ Wladislaus Rex:", а на зворотньому боці, біля зображення лева — герба руської землі,— напис „+ Moneta Lemburg". Польські дослідники вважають ці монети міськими, що свідчило б про обмеження автономії Галичини у Польській державі, проте збереження на монеті попереднього герба — лева, що спинається на гору (міський герб Львова зображав лева крокуючого), не дає підстав так думати. Лік-

---

[23] Про це свідчать Сиретський та Кугурештський скарби, значну частину яких становлять руські грошики (Нудельман А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV — начале XVI вв.— Кишинев, 1975.— С. 94—124).

[24] Большая советская энциклопедия: В 51 т.— Москва, 1974.— Т. 16.— С. 426; Огуй О. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові.— Чернівці, 1997.— С. 15.

[25] Нудельман А. Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР.— Кишинев, 1976.— Вып. 8.— С. 10, 25, 38 та ін.

відація автономії Галицької Руси настала після смерти Владислава Яґелла. Разом з тим відхід від традиційної місцевої монетної стопи вказував на те, що в недалекому майбутньому буде припинена емісія і цієї монети, а сама львівська монетарня буде ліквідована. У королівстві Владислава Яґелла, крім краківського монетного двору, постійно діяв лише львівський, з чим не могла змиритися польська верхівка у своїх намірах створення унітарної держави. Щоправда, у 1404—1410 рр. відбувалися епізодичні емісії маловартісних міських денарів на познанському і всховському монетних дворах, проте вони істотно не впливали на монетну ситуацію у державі.

Перевірити дату переходу на львівській монетарні до випуску півгрошів можна, зіставляючи вагу перших (за метрологічними показниками) відмін львівських півгрошів з вагою окремих різновидів аналогічних польських коронних монет. Польська дослідниця С. Куб'як на підставі метрологічного аналізу 2058 шт. коронних півгрошів 1394—1434 рр., у тому числі 796 шт., датованих нею на період від 1394 р. до 1414 р.— дати тимчасового закриття краківського монетного двору, встановила орієнтовний час випуску різних їх відмін[26], з вагою яких порівняємо показники львівських півгрошів. Львівських півгрошів С. Куб'як вивчила усього 97 шт.

У нашому дослідженні проведено аналіз 395 львівських півгрошів, емісію яких можна датувати 1399—1408 рр. (пропорційно, виходячи з короткого періоду їх випуску, ця кількість відповідає 796 шт. грошиків 1394—1414 рр. з краківської монетарні, вивченої С. Куб'як).

За типами зображення орла виділено окремі різновиди і на основі зміни вагових параметрів встановлено послідовність їх карбування.

Для визначення часу карбування зазначених різновидів львівських півгрошів порівняємо їх метрологічні показники з коронними півгрошами з краківської монетарні.

За С. Куб'як, перші два типи польських коронних півгрошів, датовані нею на 1394—1398 рр., характеризуються такими метрологічними показниками: 1,64—1,66 г. Показники найстаршої, першої групи, львівських півгрошів легші від перших двох типів польських півгрошів, але приблизно такі ж, як у типу III польських (1,56—1,57 г), віднесених С. Куб'як до 1399—1400 рр.

Тому зважаючи, що запровадження Владиславом Яґеллом на львівському монетному дворі нової монети, аналогічної польській, повинно було супроводжуватися обов'язковим ваговим паритетом львівських півгрошів з сучасними їм коронними, а такими були показники польського типу III, початком емісії першої групи львівських півгрошів можна вважати 1399 р., що ще раз підтверджує наші висновки стосовно зміни саме у цьому році випуску руських грошиків на львівські півгроші.

Дату закриття львівської монетарні, і відповідно завершення випуску львівських півгрошів, пов'язують з припиненням діяльности краківського монетного двору, тобто з 1414 р. Однак, як доказує С. Куб'як[27], припинення випуску півгрошів в Кракові настало вже у 1407 р. Їх порівняно висока якість вимагала постійного постачання імпортного срібла, а

[26] Kubiak S. Monety pierwszych Jagiellonów.
[27] Там само.— S. 29.

отже, замість очікуваного зиску королеві, приносила прибуток якомусь Маркові з Нюрнберґа, котрий одержав в угорського короля виняткове право на продаж срібла за межі Угорщини. Тому у 1407 р. був припинений випуск півгрошів, згодом менш вартісних третяків, і лише у 1414 р., під натиском шляхти, низькопробних денарів. Випуск третяків і денарів був вигідним королю та орендарям монетарні, проте призвів до переповнення польського ринку недоброякісною монетою, що, зрештою, викликало інфляцію і протести в державі з вимогами закрити всі монетні двори.

На львівському монетному дворі, згідно з архівними записами, у 1408 р. проводилися великі за обсягом столярні, мулярські та ковальські ремонтні роботи[28]. Як уважають Ф. Пекосінський та М. Котляр, сталася пожежа, унаслідок якої пошкодилося не тільки приміщення, але й обладнання монетарні. Не виключено, що це могло призвести до припинення карбування монет, чим могла скористатися адміністрація короля у своєму намірі призупинити випуск у Львові півгрошів.

У львівській міській книзі видатків та доходів за 1404—1414 рр. під 1408 та 1411 рр. записано про значні видатки в першому випадку у розмірі 22 копи грошей, а в другому — аж 100 кіп „на предмет монетного двору". М. Котляр уважає, що тут „завуальовано" може йтися про хабарі королівській адміністрації з метою отримання містом права власного карбування монет, адже львівські купці тільки-що, у 1407 р., отримали привілей від молдавського господаря Олександра І на право перевезення з угорського Семигороддя через Молдавію срібла у злитках[29].

Тобто, на відміну від краківського монетного двору, у якому випуск півгрошів не приносив прибутку ніяким впливовим особам ні в королівському дворі, ні у краківській монетарні, у Львові з цього користала місцева знать. Зрозумілі, виходячи з цього, і їх прагнення та відверте „лобіювання" у королівській адміністрації справи відновлення карбування півгрошів на львівській монетарні.

Але здається, що витрати 1408 та 1411 рр. на отримання права відновлення карбування у Львові монет успіху не принесли. Королівській монетарні у Кракові була вигідною як емісія низькопробних монет, значно гірших від львівських, так і цілком зайвою діяльність львівського монетного двору.

На це вказують і рахункові книги міста. Витрати у 1408 р. на львівський монетний двір стосуються лише ремонтних робіт (тесляреві, муляреві і ковалеві), а також на оплату краківському монетному двору за виготовлення проб, що можна вважати тільки підготовкою до відновлення роботи монетарні. Інших згадок з 1408 р. і далі, пов'язаних безпосередньо з карбуванням монет на львівському монетному дворі, немає.

Хоч у 1414 р. ще згадується у міських книгах місцевий монетарій Донат, а в 1416 р. запис про нього уже не супроводжується покликанням на його посаду[30], на підставі цього не можна однозначно стверджувати, що львівський монетний двір продовжував свою роботу після 1408 р. У цих записах він не виступає від імени монетного двору чи у справах, пов'язаних з карбуванням монет, а лише як приватна особа. Тому покли-

[28] Księga przychodów i rozchodów miasta. 1404—1414.— Lwów, 1896.— Cz. 1.— S. 69—72.
[29] Котляр М. Галицька Русь....— С. 92—96.
[30] Księga przychodów i rozchodów miasta. 1414—1426.— Lwów, 1905.— Cz. 2.— S. 8, 26.

кання на його фах, не може свідчити про діяльність монетного двору. Зрештою, запис 1414 р. про Доната як монетарія можна вважати і простою згадкою про його недавню професію, за якою він був відомим у місті.

Очевидно, що у 1408 р. королівська адміністрація закрила львівський монетний двір і тим самим припинила емісію львівських півгрошів так, як це вона зробила у Кракові рік перед тим з випуском коронних півгрошів.

До таких висновків може схиляти і менша кількість збережених львівських півгрошів у відомих авторові збірках — 395 шт. порівняно з 921 шт. руських грошиків, карбованих упродовж 11 років, від 1388 до 1399 р. Якби вони випускалися до 1414 р. або ж протягом 15 років, кількість збережених львівських півгрошів, думається, була б більшою. Незначна їх кількість трапляється і в скарбових матеріалах на території Польщі, де, здавалось би, львівських півгрошів, рівних за метрологічними параметрами з коронними, повинно було б бути, у випадку довшої емісії, теж дещо більше (у згаданих дослідженнях С. Куб'як на відомих їй 796 коронних півгрошів, збережених у польських музеях, припадає лише 97 львівських).

Підсумовуючи результати вивчення хронології діяльности львівського монетного двору у XIV—XV ст., подаємо складену нами таблицю типології його продукції.

Таблиця

Монети	Роки карбування	Метрологічні показники:	
		вага (г)	проба срібла
Грошики Казимира III	1353—1358	1,61—1,76	940—950
	1358—1360	1,30—1,76	916—950
	1360—1370	1,20—1,45	916—950
Грошики Владислава Опольського	1370—1376	1,07—1,36	916—950
	1376—1378	1,00—1,31	916—950
	1386	0,90—1,17	916
Грошики Людовика Угорського	1379—1382	0,93—1,16	916—950
Грошики Владислава Яґелла	1388—1391	0,97—0,98	700—870
	1392—1398	0,94—0,95	700—870
	1399	0,89—0,91	700—870
Півгроші Владислава Яґелла	1399—1403	1,53—1,57	390—520
	1404—1408	1,49—1,50	380—470

Крім срібних грошиків та півгрошів, на львівській монетарні випускалися мідні денари. Їх карбували з ініціалами Казимира III, Владислава Опольського і Людовика Угорського, очевидно, у цей же час, що й срібні грошики, тобто з 1353 по 1382 р.

Олена РУСИНА

Інститут історії НАН України (Київ. Україна)

КИЇВ — ТРОЯ: ПЕРЕДІСТОРІЯ ТА ІСТОРІЯ МІФОЛОГЕМИ

Останнім часом в українській науці дедалі більше уваги приділяють „вітчизняній античності", якою, на думку дослідників, поставала у ренесансному світосприйнятті давньоруська доба. На цьому тлі не може не дивувати цілковитий брак зацікавленості набагато виразнішими паралелями з античністю — передусім, міфологемою „Київ — Троя" та тим контекстом, в якому вона сформувалася. Це, тим паче, є дивним, коли згадати, що троянські сюжети належать до найпопулярніших у світовій культурі, а віднайдення решток Трої Генріхом Шліманом стало однією з найбільших сенсацій XIX ст.

Утім, задовго до Шлімана примарний образ цього леґендарного міста вабив людей — ба, навіть цілі народи. Відомо, що на походження від мужнього захисника Трої Енея, котрий, якщо пригадати Котляревського, „накивав п'ятами" після її спалення греками (а, відтак, і на походження від самої богині Афродити — матері Енея), претендували давні римляни — за що подеколи їх звали енеадами; представники ж славетного патриціанського роду Юліїв — зокрема, Юлій Цезар і його прийомний син Авґуст,— вважали своїм безпосереднім предком сина Енея — Юла, або Асканія. У суто „троянському" дусі тлумачились і відносини між Римом та Карфагеном: у їх обопільній ворожнечі вбачали відгук взаємин між Енеєм і карфагенською царицею Дідоною.

Не відставали від римлян і мешканці підкореної ними Галлії. Зокрема, за нащадків — утікачів із Трої видавали себе союзники Юлія Цезаря — едуї, про яких він згадує у своїх „Записках про Галльську війну" як про „братів і родичів"; такий почесний титул надав цьому кельтському племені римський Сенат, офіційно санкціонувавши їхню амбітну „генеалогію" — і не дивно, що зрештою саме едуї першими серед галльських народностей дістали право бути сенаторами й обіймати почесні виборні посади. На предків-троянців покликалися й арверни, пам'ять про яких збереглася у назві французької провінції Овернь; інша, Бургундія, нагадує про германське плем'я бургундів, котрі також уважали себе єдинокровними з римлянами[1].

Франки, підкоривши державу бургундів (VI ст.), привласнили не тільки їхні землі, а й їхній гаданий родовід. Щоправда, останній вони

[1] Pomian K. Przeszłość jako przedmiot wiary.— Warszawa, 1969.— S. 13—14.

істотно деталізували. Вже в VII ст. місцеві хроністи називали першим володарем франків троянського царя Пріама, а їхнім сородичем — самого Олександра Македонського. У іншій, пізнішій версії леґенди, викладеній у „Книзі історії франків" (VIII ст.), до Пріама додано ще одного вождя троянців — Антенора; стверджувалося, що після знищення Трої обидва володарі на чолі 12-тисячного війська дісталися гирла Танаїсу (Дону) і, подолавши багна Меотиди (Азовського моря), оселилися у Паннонії — однак невдовзі, через непорозуміння з імператором Валентиніаном (котрий правив через 1600 років після падіння Трої!), залишили цей край, знайшовши притулок у Германії[2].

В XI—XII ст. ця фантастична оповідь перетворилася на династичний переказ Каролінгів — нащадків Карла Великого, політичним кредо яких було відновлення Римської імперії. Парадоксально, але на європейському континенті цю сповнену анахронізмів леґенду не піддавали жодному сумніву аж до кінця XV ст. (а це майже 800 років!) — тоді як у Британії її вже в XII ст. сприймали вкрай критично. Воно й зрозуміло: адже місцеві хроністи були переконані у троянському походженні самих британців і зовсім не збиралися ділити з будь-ким свою „історичну батьківщину"[3].

Загалом не складно зрозуміти первісну функцію тих троянських переказів, які постали в перших віках нашої ери. Племена, котрі заселяли тодішню Західну Європу, прагнули долучитися до цивілізації в єдиній, знаній їм, римській формі, доводячи, що, попри „варварську" зовнішність, є енеадам-римлянам „далекоюріднею".

Зовсім іншою була історична тенденція тих леґенд, що з'явилися у Східній Європі, де ніколи не ступала нога римлянина. Їх генеза припала на XV ст.— період, коли міфи Заходу вже доживали свого віку, перетворюючись в об'єкт критики для учених-гуманістів (хоча, наприклад, і XVI ст. правитель „Священної Римської імперії германського народу" Максиміліан I Габсбурґ упевнено вів свій рід від троянського героя Гектора[4]). У XV—XVI ст. авторитет давнього Риму залишався надзвичайно високим і перед ним схилялися навіть там, де не були відчутні культурні імпульси Відродження, яке устами Франческо Петрарки проголосило: „Що ж є вся історія, як не римська слава?"

Серед діячів римської історії особливу повагу мав імператор Авґуст, що його ім'я закарбувалося навіть у календарі (на його честь було названо місяць, у якому він помер). Слово „август" виступало як рівнозначне титулові „імператор", а сам Авґуст ніби втілював всю велич Римської держави. Ваги додавав і той факт, що за часів його правління „народився господь наш Ісус Христос". Наведена літописна цитата походить із Сербії, володарі якої претендували на походження від Авґуста-кесаря. Із римською імператорською родиною пов'язували себе й болгарські царі Асені (XII—XIII ст.). Один із них у листуванні з папою римським без вагань згадував про гадану італійську „вітчизну, звідки ми походимо"[5].

---

[2] Pomian K. Przeszłość...— S. 14—17.

[3] Про їхній світогляд див.: Keller L. „Historia Regum Brittaniae" and Four Medieval Chroniclers // Speculum.— 1946.— P. 24—37.

[4] Pomian K. Przeszłość...— S. 365.— Przyp. 58.

[5] Див.: Иконников В. С. Опыт русской историографии.— К., 1908.— Т. 2, кн. 2.— С. 1406; Гольдберг А. Л. Историко-политические идеи русской книжности XV—XVII вв. // История СССР.— 1975.— № 4.— С. 62—63.

На обширах Східної Європи ідея римської прабатьківщини постала в зв'язку з політичним протистоянням держав, які раніше поділили між собою давньоруську територіальну спадщину — Корони Польської, Литовського й Московського князівств. Поляки не полишали надії домогтися від Вільна повного виконання умов укладеної ще 1385 р. у Крево державної унії і прагнули цілковитої інкорпорації Литви, водночас потрактовуючи її як терен „цивілізаторства". Своєю чергою литовці ревно обстоювали свою політичну окремішність та історичну самобутність. Відтак, саме з литовського боку пролунав перший залп у тій „генеалогічній війні", яка у XV ст. спалахнула на сході Європи.

Антипольський за своєю тенденцією, литовський „родовід" постав, очевидно, у середовищі вчених-литвинів, які незвичним способом скористалися знаннями з історії та класичної філології, здобутими в провідному осередку польської культури — Краківському університеті. Вже 1447 р. його ректор Ян із Людзишки, вітаючи з обранням на польський престіл великого князя литовського Казимира, назвав його королем із династії, яка бере свій початок від римських консулів і преторів[6]; саме так він „засигналізував" появу теорії, що виводила литвинів від латинян.

Першим виклав її на письмі — всупереч особистим симпатіям і політичним уподобанням — польський історіограф Ян Длуґош на зламі 1450—1460-х рр. Ця „римська" концепція базувалася на схожості мови литовців (до речі, однієї з найархаїчніших у Європі) з латиною, а їхніх язичницьких вірувань та поховальної обрядовості — з античними зразками. Не маючи докладних відомостей про те, „коли і як народ литовський і жмудський прибув до тих північних країв, де тепер мешкає, та від якого племені рід свій виводить", він припустив, що за часів Юлія Цезаря частина давніх італійців, прихильників Помпея, очолена князем Вілієм, міґрувала далеко на північ, заснувавши місто, назване на честь їхнього вождя Вільном. Суворий край, який вони заселили, був (на згадку про далеку батьківщину) охрещений л'Італією; ця перекручена, назва перетворилася у „Литву"[7].

Самі литовці виклали цю леґенду дещо пізніше і в дещо іншій формі. У так званих білорусько-литовських літописах широкої редакції, які вона відкриває, виїзд їхніх гаданих предків з Італії пов'язується не з боротьбою між Юлієм Цезарем і Помпеєм, а з безчинствами імператора Нерона, котрий навіть „власну матір свою й доктора свого найвищого Сенеку без жодної причини до смерті приправив, і кілька разів казав місто Рим запалювати ні для чого іншого, а тільки для того, іжби тому дивувався й потіху мав; а княжатам і панам римським, шляхті й усьому поспільству кривди та утиски великі чинив"; не дивно, що його піддані шукали „справедливого спокою" в інших землях.

Серед цих утікачів опинився й родич Нерона — „римський князь" Палемон, який на чолі великого почту вирушив морем на захід, маючи зі собою астронома, що добре знався на зірках. З Межиземського (Середземного) моря вони потрапили у „море-океан", а потім — у гирло річ-

---

[6] Дмитриев М. В., Старостина И. П., Хорошкевич А. Л. Михалон Литвин и его трактат // Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян.— Москва, 1994.— С. 44.

[7] Długosz J. Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.— Kraków, 1868.— T. 3.— S. 442—447.

ки Німан, піднявшись якою угору, знайшли „гори високі, рівнини великі, діброви розкішні"; тут утікачі „поселилися й почали розмножуватися", започаткувавши литовську шляхту й династію Гедиміновичів[8].

Згодом у „Хроніці Биховця" постала ще одна версія цих подій, що їх було дещо деталізовано й перенесено з часів імператора Нерона (I ст.) на часи Аттіли (V ст.) — аби скоротити явно завелику відстань між Палемоном і Гедиміном, котрий помер 1340 р. Укладач „Хроніки" був уже настільки певен в італійських коренях своїх одноплемінників, що вклав їм в уста твердження: „Ми шляхта стара, римська" (на відміну від польської: адже первісно „ляхи не були шляхтою, але були люди прості")[9].

Реакція польських інтелектуалів на всі ці генеалогічні побудови була доволі стриманою. Деякі з них (наприклад, історики Мартін Кромер і Мартін Бельський) поставилися до них із здоровим скепсисом — однак їхні сумніви переважали арґументи „від філології": „Позаяк маємо в мові литовській силу-силенну слів латинських, то без сумніву, мусив хтось у ті краї з Італії заїхати" (Йоахим Бельський)[10]. Тож польська суспільно-політична думка пішла не шляхом спростування „римського" міфу литовців, а шляхом його „припасування" до власного, „сарматського" — тобто уявлення про поляків як нащадків давніх сарматів. Виявилося, що об'єднати два міфи доволі нескладно — варто було лише занотувати, що на теренах Литви прибулі італійці зустріли тубільців-сарматів і зрештою з ними перемішалися. Цим було „нейтралізовано" гадану „вищість" литовців і створено теоретичний ґрунт для їхнього об'єднання з поляками (реалізованого у формі Люблінської унії в 1569 р.)[11].

Зовсім інакше зреаґували на „римський" родовід володарів Литовської держави у Москві, розцінивши його як прямий виклик власним амбіціям, підкріпленим одруженням Івана III із „римлянкою" Софією Палеолог, яка освітила тамтешні краї відблиском слави Візантійської імперії, зруйнованої турками за двадцять років до цього шлюбу. Він не міг не сприяти піднесенню міжнародного престижу Московської держави й був фактом, на який мали зважати сусідні країни. Доволі симптоматично, що їхня реакція подеколи набувала міфологічного забарвлення. Зокрема, напередодні одруження сина Івана III — Івана Молодого, з донькою молдавського воєводи Стефана,— Оленою Волошанкою, постав літописний переказ про походження молдаван; вони, звісно, теж виявилися нащадками римлян, а їхні праотці, Роман і Влах — засновниками Риму, нібито названого на честь старшого із братів. Зрозуміло, що з таким родоводом Олена Стефанівна не боялася осоромитися перед свекрухою-„римлянкою" — та ще й мала перед нею ті переваги, що її гадані предки виступали в переказі як ревні захисники православ'я, якого ві-

---

[8] Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 1980.— Т. 35.— С. 128, 145, 173 та ін. Цю версію походження литовців супроводжував й оригінальний переказ про заснування Вільна (Там само.— С. 96, 153, 180—181, 201, 222).

[9] Хроника Быховца // ПСРЛ.— Москва, 1975.— Т. 32.— С. 128—129, 153.

[10] Kulicka E. Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // Przegląd Historyczny.— 1980.— T. LXXI.— Zesz. I.— S. 11—12.

[11] Там само.— S. 12—13.

зантійці зреклися на Флорентійському соборі 1439 р. (за що, як вважалося, й були скарані Богом 1453 р.)[12].

Утім, на відміну від волохів, які цілком довільно тлумачили питання, звідки „**начашаста Божиим произволением Молдавская земля**", і литовців, чиє далеке минуле губилося у суцільному мороці, московські володарі мали відповідь на запитання, „**Откуду есть пошла Руская земля есть · и хто в Киеве почаˆ первѣе княжити и откуда Руская земля стала есть**". Однак за обставин, що склалися, їх уже не влаштовувала оповідь „Повісті минулих літ" про „призивання" слов'янами їхнього предка Рюрика. Тож наявному родовому дереву подовжили коріння, зв'язавши московську династію із самим Авґустом (про якого в білорусько-литовських літописах сказано, що він „не тільки в одному Римі, а й в усьому світі панував")[13]. Антилитовська тенденція цього родоводу була очевидною з огляду на те, що до нього додано доволі в'їдливий екскурс у генеалогію великих литовських князів, який зводив нінащо їхні „римські" амбіції.

Цікаво, що автором цього генеалогічного „компромату" — складової „Послання про Мономахів вінець", написаного на замовлення невідомої особи — був не московит, а виходець з Литовської держави, для якого образливий родовід Яґеллонів став, до певної міри, способом зведення з ними особистих рахунків.

Щоправда, в історії Московської держави відомі й інші випадки, коли саме приходні сприяли піднесенню її авторитету. Згадаймо хоча б протеже галицько-волинського князя Юрія Львовича — ігумена Петра, який мав обійняти після Ніфонта новостворену галицьку митрополію. Висвячений, натомість, у Константинополі на митрополита всієї Руси, саме він зробив новим митрополичим осередком Москву, чим істотно підвищив шанси місцевих князів у змаганнях за гегемонію у Північно-Східній Русі. Він же став першим московським святим, був удостоєний канонізації через рік після смерти. Нарешті, митрополита вважають і автором ідеї богообраности Москви, приписуючи йому пророцтво, яке він нібито виголосив, прохаючи Івана Калиту, аби той побудував Успенський собор, що в ньому згодом поховали Петра: „**Аще мене, сыну, послушаеши и храм Пресвятое Богородицы воздвигнеши в своем граде, и сам прославишися паче иных князен, и сынове, и внуцы твои [...], и град сеи славен будет во всех градах русских, и святители поживут в нем [...], и прославится Бог в нем**"[14].

Що ж до „Послання про Мономахів вінець", то його автор — інший митрополит (цього разу суто київський, із компетенцією у межах Литовської держави) — тверич з походження Спиридон-Сава (званий „за резвость его" Сатаною), поставлений на сан у Константинополі в 1475 р., за чутками, за хабарі („по мзде"). З цих або інших причин не прийнятий королем Казимиром і ув'язнений, він згодом опинився у Московській державі, де його заслано до Ферапонтового монастиря. Тут Спиридон-

---

[12] Зимин А. А. Античные мотивы в русской публицистике конца XV в. // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— Москва, 1972.— С. 134—135.

[13] Летописи белорусско-литовские.— С. 145, 173, 193.

[14] Прохоров Г. М. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы: Повесть о Митяе.— Санкт-Петербург, 2000.— Приложения: Житие митрополита Петра.— С. 430.

Сава і написав своє „Послання" якійсь впливовій особі, будучи вже глибоким старцем (91 рік)[15].

У цій пам'ятці, створеній десь на початку XVI ст., стверджувалося, що предок великих литовських князів Гедимін (названий тут „Гегимиником") був нібито тільки „рабом", „конюшцем" Вітеня* — дрібного смоленського князя, який, утікши з татарського полону, оселився у Литві у „некоего бортника" й одружився з його дочкою. Коли ж цього „Витенца" вбив грім, з нею взяв шлюб Гедимін — що й дало початок роду литовських князів. Їхні успіхи пояснювалися „великих князей русских несогласием" і „межусобными браньми", які дали змогу Гедимінові, вирядженому тверським князем Олександром Михайловичем збирати данину „об сю сторону Немана", збагатитись і стати володарем Литви (протверська тенденція родоводу була зрозумілою з огляду на походження його автора; у московській традиції XVI ст. Олександра Тверського заступив брат Івана Калити і його попередник на московському столі — великий князь Юрій Данилович).

Паралельно колишній київський митрополит сконструював родовід володарів Московії: „з'ясувалося", що вони через Рюрика та міфічного Пруса — походять від римського імператора Авґуста. Цей предок дуже припав до смаку великим московським князям — особливо Іванові IV Грозному, якому спорідненість із „Авґустом-кесарем, всей вселенной обладателем" давала підставу для глузувань над „мужичим родом" шведських королів. На згадку ж Густава Вази про герб „Священної Римської імперії" (запозиченого у Візантії двоголового орла) він зверхньо відповідав: „А что писал еси о Римского царства печати, (то) и у нас своя печать (есть) от прародителей наших — а и римская печать нам не диво: мы от Августа-кесаря родством ведемся"[16].

Щоправда, наприкінці XVI ст., зі смертю останнього Рюриковича — сина Івана Грозного Федора,— міфічний зв'язок із Авґустом мав перерватися; однак у Москві з ним настільки „зріднились", що на походження від „прекрасноцветущего и пресветлого корени Августа" заявили права і Василь Шуйський, і Романови — ба, навіть більше: за часів „Смути" зголосився самозванець з доволі дивним, як для Росії, іменем Авґуст[17].

Утім, Спиридон-Сава, з легкої руки котрого постала така „генеалогія", за спостереженнями дослідників, „зв'язав Московську державу з давнім величчям Римської імперії подвійним вузлом"[18], бо запровадив в обіг ще й переказ про „дари Мономаха" — власне, ствердив право московських князів на царський титул, оскільки їхній предок Володимир

---

[15] Пам'ятку опубл.: Дмитриева Р. П. Сказание о князьях владимирских.— Москва; Ленинград, 1955.— С. 159—170.

* Вітень — брат Гедиміна і його попередник на литовському великокняжому столі.

[16] Сборник имп. Русского исторического общества (далі — Сборник РИО).— Санкт-Петербург, 1910.— Т. 129.— С. 238; Послання Ивана Грозного.— Москва; Ленинград, 1951.— С. 153. Див. також: Иконников В. С. Опыт...— С. 1408—1409; Калугин В. В. Андрей Курбский и Иван Грозный: (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя).— Москва, 1998.— С. 231—232.

[17] Иконников В. С. Опыт...— С. 1410; Джираудо Дж. „Русское" настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.— К., 1992.— Т. І.— С. 96.

[18] Жданов И. Н. Русский былевой эпос.— Санкт-Петербург, 1895.— С. 85.

Мономах дістав царські регалії від візантійського імператора Константина Мономаха.

Згідно з „Посланням", це сталося унаслідок організованого Володимиром Всеволодовичем походу на Фракію, що увінчався цілковитим успіхом. Просячи миру, Константин Мономах передав йому через послів свій „венец царский [...] на блюде злате", знятий з власної шиї „животворящий крест от самого животворящего древа, на нем же (был) распят владыка Христос", „крабицу (тобто коробку, ларчик) сердоликову, из нее же Август, кесарь римский, веселяшеся, и ожерелье, иже на плечу своем ношаше [...] и иные многие дарове". Укоронований царським вінцем ефесським митрополитом Неофітом, київський князь дістав право зватися „отселе боговенчанный царь [...] И от того времени князь великий Володимир Всеволодич наречеся Мономах[19] и царь Великия Россия. И от того часа тем венцом царским, что его прислал великий царь греческий Константин Мономах, венчаются все великие князи володимерские, егда ставятся на великое княжение русское".

Спиридонове „Послання про Мономахів вінець" стало основою офіційного „Сказання про князів володимирських", яке своєю чергою — наріжним каменем ідеології самодержавства у Московській Русі. Наявні в ньому „історичні арґументи" охоче використовували російські дипломати, які обстоювали царський титул свого володаря, офіційно прийнятий Іваном Грозним 1547 р.

У відповідь на імперські претензії московських володарів з Кракова й Вільна лунали заяви, що, позаяк Київ належить Литві, „никому бы тым именем и титулом царства киевского не было пристойно писатися — одно его королевской милости, а не великому князю московскому" (1548)[20] — хоча взагалі ідея „царства" була чужою Литовській Русі[21]; траплялися й кепкування над вигаданою генеалогією правителів Росії (так, польський поет Ян Кохановський писав про Івана Грозного: „У чо-

---

[19] Насправді Володимир Всеволодович звався Мономахом по матері — „царицею грекинею", яка, як вважають, була донькою Константина IX Мономаха; той помер, коли онукові минуло два роки, й гадки не мав про передачу йому своїх імператорських інсигній, за які в Москві видавали символи великокнязівської влади, відомі з часів Івана Калити (зокрема, „шапку золоту" середньоазійської роботи XIV ст.). Уже Василій III, за часів якого створено „Послання", написав у своєму заповіті: „Ивана (майбутнього Івана Грозного) благославляю царством русским, шапкою мономаховскою и всем чином царским, что прислал прародителю нашему, царю и великому князю Владимиру Мономаху царь Константин Мономах из Царьграда". Докладніше про ці регалії див.: Флоря Б. Н. К генезису легенды о „дарах Мономаха" // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1987.— Москва, 1989.— С. 186—187; Соболева Н. А. Знаки княжеской власти Киевской Руси // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.).— Москва, 1996.— С. 4—24.

[20] Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год).— Москва, 1843.— С. 51.

[21] Характерними є, зокрема, ті зміни, яких зазнало на теренах Великого князівства Литовського грецьке з походження многоліття, що його виголошували в Константинополі напередодні Різдва імператорові й патріархові. Тут воно було „переадресоване" князям і митрополиту, оскільки „в нашеи же Роуси [...] несть царствие [...], нижли царя" (див. про це: Иконников В. С. Опыт...— С. 1085.— Прим. 3; Naumow A. Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich.— Kraków, 1996.— S. 61—62; Морозова Н. А., Темчин С. Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // Krakowsko-wileńskie studia sławistyczne.— Kraków, 1997.— T. 2.— S. 34).

тирнадцятому коліні нащадок римського імператора Авґуста; хто зна, звідки взяв він того літописця!"[22]).

Натомість сам Іван Грозний доволі коректно ставився до родоводу великих литовських князів, називаючи нісенітницею (брехнею „безлепичников") історію про рабське походження Гедиміна[23]. Зрозуміло, однак, що й ідея „латинства" литовських володарів не мала шансів на визнання у Москві — і, зрештою, не дивно, що тут постав „компромісний" варіант їхньої генеалогії (як гадають, під тиском тих Гедиміновичів, котрі служили при московському дворі — Трубецьких, Бельських, Мстиславських). Гедиміна оголосили Рюриковичем, нащадком полоцького князя Рогволода. В основу такої „ідентифікації" покладено літописний сюжет про заслання до Царгорода сином Володимира Мономаха Мстиславом двох Рогволодовичів, які відмовились допомогти йому в боротьбі з половцями (1129). За версією московських книжників, які назвали їх на литовський лад Давилом і Мовколдом, згодом князів запросили до себе „вильняне"; праправнуком Давила („первого князя на Вильне") нібито й був Гедимін[24].

Цей варіант родоводу задовольнив як еміґрантів-Гедиміновичів, так і володарів Московії, оскільки, згідно з літописом, Мстислав позбавив Рогволодовичів їхньої частки Руської землі — а, отже, їхні нащадки не могли претендувати на давньоруську територіальну спадщину (тобто окреслена у цьому родоводі ситуація, коли міста, які у давніші часи були „обладаны князьми киевскими, иные черниговскими, иные смоленскими, иные полоцкими", стали „городами литовскими [...], иже суть ныне за кралем (тобто за королем Польщі, котрий був одночасно й великим князем литовським)", розумілась як аномальна). Більше того — оскільки „Литва в ту пору дань даяше князем полоцким", а ті своєю чергою підпорядковувалися київським, з'явилась основа для тверджень, що „не токмо что Русская земля, но и Литовская земля вся" є „отчиною" московських Рюриковичів[25].

Незалежно від того, як широко окреслювалися межі цієї „отчини", головним пунктом московських претензій залишався Київ — центр Давньоруської держави. Безумовно, сучасники мали рацію, констатуючи, що Іван Грозний прагнув захопити його як „колишню столицю Русі"[26] — адже цар не раз згадував, що за його предків „и Бильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Кие-

---

[22] Цит. за: Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'.— New York, 1998.— P. 128, fn. 8.

[23] Послания Ивана Грозного.— С. 260. Водночас Іван IV у листі до князя Полубенського не відмовив собі у задоволенні обіграти ім'я „Палемон", глузуючи з вдачі адресата: „А пишешься Палемонова роду, ино то палаумова роду, потому что пришел на государство, да не умел его под собою держать, сам в холопи попал иному роду" (Там само.— С. 203).

[24] Докладніше див.: Флоря Б. Н. Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. // Восточная Европа в древности и средневековье.— Москва, 1978.— С. 320—328.

[25] Сборник РИО.— Санкт-Петербург, 1892.— Т. 71.— С. 108.

[26] Дневник Люблинского сейма 1569 года: Соединение Великого княжества Литовского с Королевством Польским / Изд. М. О. Коялович.— Санкт-Петербург, 1869.— С. 401.

ву"[27]. Крім того, київські святощі напевно б додали шансів на успіх московським змаганням за першість у православному світі, а сама влада над Києвом мала „переконати" литовсько-польську сторону в законності царського титулу великих московських князів.

Ці настрої свого володаря поділяли й пересічні росіяни. В одного літописця часів Івана Грозного навіть вихопилося: „Да видети бы нам государя на Киеве, православного царя, великого князя Ивана Васильевича всея Руси!"[28] Доволі симптоматичні й зауваги Михалона Литвина щодо ставлення московитів до Києва: їхній князь „понад усе бажає оволодіти цим містом, яке йому до вподоби, твердячи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Немало ремствують і його люди, що не володіють такою давньою столицею царів та її святощами"[29].

Взагалі, праця Михалона Литвина — полемічний трактат „Про норови татар, литовців і московитів", піднесений 1550 р. великому князю литовському і польському королю Сигізмунду-Августу — дуже цікава пам'ятка суспільної думки тогочасної Литви. Його автор, наприклад, без вагань покликався на „напівлатинську мову" та „давні римські обряди" своїх одноплемінників і спогорда згадував про „московські письмена", котрі „не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литвинам, тобто італійцям, у чиїх жилах тече італійська кров". Щоправда, Литвин не був певен того, як саме предки литовців дісталися на північ. Він знав дві версії цих подій, відмінних від літописної й Длуґошевої. За першою, їх було вириджено на боротьбу зі скіфами; ближчою ж до істини він вважав другу, згідно з якою „вони були занесені бурями океану за Гая Юлія Цезаря", під час його походу на Британію[30].

У „сприйнятливості" Литвина до леґендарних конструкцій немає нічого дивного — адже віра в ці „римські історії" протрималась у письменстві аж до XIX ст. (та й у XX ст. вони подеколи живили наукову міфотворчість[31]). Парадоксальним є інше — ті троянські акценти, які він розставив, описуючи українські землі. Ні, він не стверджував, що слов'яни — нащадки троянців[32]. Він попросту віднайшов тут Трою — за

---

[27] Сборник РИО.— Т. 71.— С. 172. На цьому тлі не можуть не дивувати твердження, що, посилаючись на „отчину" своїх предків, володарі Московії мали на увазі „передусім московських великих князів, а не давніх київських" (Кінан Е. Російські історичні міти.— К., 2003.— С. 18—19).

[28] Софийские летописи // ПСРЛ.— Санкт-Петербург, 1853.— Т. 6.— С. 315.

[29] Михалон Литвин. О нравах...— С. 102.

[30] Там само.— С. 85—87.

[31] Зауважимо, зокрема, спроби відродити міф про Палемона, приписавши йому англосаксонське походження (див.: Нарбут А. Н. Князья Гедройцы.— Москва, 2001 (=Родословные росписи.— Вып. 16).— С. 5, 12).

[32] За нього це зробив його сучасник — славнозвісний сподвижник Мартіна Лютера Філіп Меланхтон, який у своїй „Епістолії про походження генетів, чи сарматів", оприлюдненій з нагоди опублікування карти Польщі Вацлава Гродецького (1559), ототожнюючи слов'ян-венетів із італійськими генетами, „вивів" їх з-під Трої, покликаючись на авторитет Гомера й Геродота (див.: Ułewicz T. Sarmacja: Studium z problematyki słowiańskiej XV i XVI w.— Kraków, 1950.— S. 103, 182—183). Над цими карколомними побудовами іронізував ще Микола Карамзін, нотуючи у своїй „Історії держави Російської": „Гомерова поема настільки уславила Трою, що всі народи хотіли бути троянцями [...] Відповідно, й слов'янам належало дати права громадянства в Іліоні" (Карамзин Н. М. История государства Российского.— Москва, 1989.— Т. 1.— С. 180).

400 років до Шлімана! Згадавши в своїй праці про Овидове озеро в гирлі Дністра, що в його назві нібито збереглося ім'я колись засланого сюди славетного римського поета Овідія Назона (насправді той писав свої тужливі „Послання з Понта", відбуваючи покарання поблизу сучасного румунського міста Констанца[33]), Литвин зауважив далі: „Вважається, що й Іліон, чи Троя, колись знаходились на київській території, у родючих степах і мальовничих лісах. Тут можна побачити пам'ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гроти, мармурові плити й рештки міцних мурів. Це давно покинуте, але дуже зручне для життя місце зветься нині Торговицею"[34].

Коли розуміти текст Литвина буквально, то з нього випливає, що, згадуючи про Трою, він тільки зафіксував якусь пов'язану з нею місцеву традицію — хоча, бувало, подорожники видавали за місцеві перекази дані, віднайдені ними де-інде (наприклад, австрієць Сигізмунд Герберштейн у своїх „Записках про Московію" (1549 р.) нотував: „Русини твердять, нібито половці — це готи",— хоча насправді запозичив цю думку (на його погляд, хибну) у свого попередника — автора „Трактату про дві Сарматії" поляка Матвія Меховського[35]). Те, що на Подніпров'ї не існувало власної троянської традиції як такої і її появу слід приписати багатій фантазії Литвина та його схильності до античних алюзій, виразно унаочнює подальший „дрейф" Трої: пізніші автори, витлумачивши „київську територію", як „територію Києва", й випустивши згадку про Торговицю (яку, очевидно, розуміли як апелятив), ототожнили з Іліоном Київ[36] — і розмірковування над правомірністю такої локалізації леґендарного міста перетворилися на загальник усіх праць, тією чи іншою мірою пов'язаних з Києвом[37].

Зрозуміло, що в цьому різноголосому хорі переважали доводи скептиків — і було дуже мало тих, хто обходив це дражливе питання мовчанням або кому для його вирішення бракувало переконливих аргументів (до останніх слід віднести, зокрема, королівського секретаря Рейнольда Гейденштейна, котрий, розмірковуючи над початками Києва, зауважив:

---

[33] Ulewicz T. Sarmacij...— S. 187—188; Подосинов А. В. Овидий в ссылке // История и археология Нижнего Подунавья.— Рени, 1991.— С. 5—7.

[34] Михалон Литвин. О нравах...— С. 99.

[35] Пор.: Меховский М. Трактат о двух Сарматиях.— Москва; Ленинград, 1936.— С. 47—48; Герберштейн С. Записки о Московии.— Москва, 1988.— С. 165.

[36] До певної міри, те ж сталося і зі згадкою про Овидове озеро; принаймні, у 1675 р. пастор Йоанн Гербіній, про якого ще йтиметься далі, пробував довести, що „Київ не був місцем вигнання Овідія" (Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей.— К., 1874.— Отд. 2.— С. 109).

[37] Незрозуміло, чому Н. Яковенко приписує авторство „троянської" ідентифікації Києва Герберштейну — чи, точніше, його інформаторові А. Гаштольду (Iakovenko N. L'image de l'Ukraine dans l'imagination Européenne du XVIe au XVIIIe siècle // Regards sur l'indomptable Europe du Centre-Est du XVIIIe siècle a nos jours.— Lille, 1996.— P. 261—262; її ж. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст.— К., 2002.— С. 301). У праці Герберштейна Трою взагалі не згадано, а опис величних решток давнього Києва знаходимо вже у „Трактаті" Меховського (1517). Див.: Меховский М. Трактат...— С. 49—50. Утім, це не є принциповим, оскільки сутністю „троянської ідеї" було не „порівняння руїн Києва як символу скороминущої втраченої величі з руїнами Трої", про яке твердить дослідниця, а їх буквальне ототожнення, яке постало через хибну інтерпретацію тексту Литвина.

„Коли він був побудований, як давно існує, чи не сягає часів Колхіди та Енея — невідомо: закрили все давнина та байдужість істориків")[39].

Щоправда, польських історіографів того часу не можна було звинуватити у байдужості. Наприклад, Матвій Стрийковський називав безумним твердження, що „Троя була там, де тепер Київ [...], оскільки Троя знаходилася над морем в Азії, де я й сам побував у 1574 р."[39] Тотожність Трої та Києва він розумів фігурально, відзначаючи щодо останнього, що наявні у ньому „рештки вулиць, ринків, монастирів і церков (яких одних було колись 300) нині є єдиними свідками славної минувшини й вельможности київської; так що кожен русин, споглядаючи їх, може бідкатись, разом із Енеєм і Пантусом, словами Вергілія: „Була Троя, був Іліон і слава троянців безмежна"[40]. Цей крилатий вислів навів у своєму „Опису Європейської Сарматії" й інший польський історіограф, Олександр Гваньїні, прокоментувавши його так: „Були, панували, славилися, а тепер немає нічого — навіть поля, де стояла Троя, не можемо знайти"[41]; цілком очевидно, що він не був налаштований шукати її на київських пагорбах.

Не сподівався віднайти над Дніпром решток Трої і київський католицький єпископ Йосиф Верещинський. У 1595 р. він занотував: „Київ — місто здавна знамените й до того ж предковічне; щоправда, він ніколи не був, як думають деякі люди, Троєю"[42]. Вона „лежить у Малій Азії, десь у 300 милях від Києва",— пояснював сучасник Верещинського, Мартін Груневеґ, котрий, чимало помандрувавши світом, дивувався вірі русинів у те, що „Троя стояла на тому самому місті", де згодом був збудований Київ[43].

Нині важко судити, наскільки певними цього були самі кияни — звісно, якщо не брати на віру поетичні рядки Яна Домбровського, який 1619 р. у своєму творі „Дніпрові камени" (останнім часом „спопуляризованому" настільки, що в його назві античних „камен" (німф джерел, муз) потіснило загальнозрозуміле „каміння"[44]) переконував нововисвяченого київського біскупа Богуслава Радошевського, що київський люд „і доніні фрігійської давньої Трої марить ще снами, що так на життя їх сучасне не схоже"[45]. Інший поет, Себастіан Кльонович, описуючи у своїй „Роксоланії" Київ, також згадував про „людей, що шукають тут залишків Трої" — але водночас енергійно заперечував цю міфологему, вдаючись до суто „географічної" аргументації:

---

[38] Сборник материалов...— Отд. 2.— С. 23.

[39] Локалізація Трої Стрийковським є доволі загальною — однак він, очевидно, спирався на сталу місцеву традицію, занотовану, зокрема, єродияконом Зосимою, який, пропливши Мраморне море й Дарданелли, занотував: „**И ту бо бяше устие, выходя на великое Понетьское море, еже зовется Белое море** [сучасне Егейське.— *О. Р.*], **ту стояше град Троя на самом устии**" (Книга хожений: Записки русских путешественников XI—XV вв.— Москва, 1984.— С. 125).

[40] Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi.— Warszawa, 1846.— Cz. I.— S. 155—156.

[41] Гваньїні О. Хроніка про татарську землю.— Запоріжжя, 2000.— С. 11.

[42] Киев триста лет назад // Киевская Старина.— 1894.— Март.— С. 404.

[43] Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції.— К., 1982.— С. 119.

[44] Хведченя С. Киево-Печерская Лавра: пещеры, легенды, клады.— К., 1999.— С. 66.

[45] Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія.— К., 1995.— Ч. 2.— С. 201.

...Ця казка пуста не до вподоби мені.
Де, скажи, нині ті ріки, що вовну овець червонили,
Як багряніла колись Ксантова бистра вода?
Де ті ідайські джерела і де Сімоентові хвилі?
Понад їх плином швидким Троя стояла колись[46].

А майже століття по тому так само „академічно" поставився до окресленої проблеми пастор Йоанн Гербіній, який у своїй праці, присвяченій „підземному Києву", відкинувши його ототожнення з Троєю, брався спростувати й думку про те, що „в печерах київських лежать неушкодженими тіла Гектора, Пріама, Ахілла та інших троянських героїв"[47] — хоч абсурдність такого твердження очевидна для кожного, хто будь-коли тримав у руках „Іліаду": хіба можна забути Гомерові описи погребових багать, на яких було спалено тіла героїв Троянської війни?

Отже, інтелектуалам XVI—XVII ст. довелося по-пустому витрачати порох, аби переконати своїх читачів у хибності уявлень, які постали внаслідок простої текстуальної помилки. Та повертаючись на заклик древніх „до джерел", не можна не замислитися над запитанням: чому Михалон Литвин ототожнив із Троєю Торговицю, що її відповідником нині вважають однойменне село на притоці Південного Бугу Синюсі (Кіровоградська обл.)?

Ще в 1920-х роках відповідь на це запитання спробував дати український дослідник Федір Петрунь. Приписавши появу образу Трої в трактаті „Про норови татар..." схильності його автора до риторики, він зауважив: „Розшифрування красномовного, але дуже загального опису Литвина дає нам згадка документа 1673 р. про намір Дорошенка передати Торговицю туркам, „ведая, что мечетей бусурманских в Торговице каменные столпы есть"; надгробки мусульманські з написами відомі були тут і в XIX ст."[48]

Відтак, на думку Петруня, Михалон Литвин прийняв за залишки Трої пам'ятки татарської старовини — або, за словами іншого документа, „мечеті в полях, а по-татарськи кишені"[49], яких було чимало на теренах Південної України і які були вагомим (і, головне, наочним) аргументом у тогочасних територіальних суперечках[50].

Однак при докладному розгляді цієї гіпотези виникають сумніви: як міг Михалон Литвин — судячи з його твору, добре освічена людина, котра багато подорожувала обширами Східної Європи* — сплутати татарські старожитності з античними? З другого боку, в „Хроніці" Матвія Стрийковського, яка постала через 30 років після появи трактату Литви-

---

[46] Кльонович С. Роксоланія.— К., 1987.— С. 70.

[47] Сборник материалов...— Отд. 2.— С. 108—109.

[48] Петрунь Ф. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // Східний світ.— 1928.— № 6.— С. 164.

[49] Гваньїні О. Хроніка...— Додаток.— С. 59.

[50] Цікавий приклад цього див.: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою.— К., 1998.— С. 200.

* Як не прикро, ще й досі остаточно не з'ясовано, хто саме стоїть за псевдонімом „Михалон Литвин" — хоча на цю роль науковці висували вже з півдесятка можливих кандидатів (докладніше див. у передмові до останнього видання його трактату, що нами цитується).

на, Торговиця фігурує саме як античне місто. Так, коли автор твердить: „У дикому полі й сьогодні стоять старі мури, де перед тим жили греки [...] І сьогодні татарин полює на диких кобил там, де раніше були міцні замки, вежі й міста",— він супроводжує це зауваження маргінальною нотаткою: „Зокрема, Тарговіска, місто старе занепале у полях за Києвом, (як їхати) к Перекопу"; нижче, щоправда, він зараховує „Тарговицю" до тих міст, „які італійці-генуезці разом із половцями (!) будували" і від яких після татарської навали залишилися тільки „старі зруйновані мури"[51].

Очевидно, що ідентичність цієї „греко-італійської" Торговиці з „татарською" Торговицею 1673 р. є суто здогадною — і сумніви у їх тотожності посилює як поширеність назви „Торговиця" у середньовічній топонімії[52], так і доволі широке тлумачення терміна „Київщина" у XV—XVI ст.[53] Безсумнівним є тільки одне: Торговиця, відома Михалонові Литвину, була напівзруйнованим городищем — а в тому, що це рештки Трої, його, напевно, могли переконати розташовані поруч у степу кургани (яких не бракує на нашій території, але доволі екзотичні з погляду литовця): адже саме такий вигляд мали поховання героїв Троянської війни (земляний пагорб насипали над уміщеною у дерев'яний зруб золотою урною з прахом померлого). Здається, що на „роль" цієї Торговиці якнайкраще підходить згадане Геродотом „торжище Борисфенське", розташоване десь на Гіпанісі (Південному Бузі) поблизу Ольвії (відомої також під назвою Борисфен) на землях еллінів-скіфів[54]. Ця ідентифікація потребує подальших уточнень — однак уже зараз можна стверджувати, що „троянська ідея" Михалона Литвина, яка несамохіть дала поштовх ототожненню Києва з Іліоном, була продуктом не його „легковажности", а, навпаки, доброї обізнаности з текстом „Іліади".

---

[51] Stryjkowski M. Kronika Polska...— S. 64, 231.

[52] Звідси — плутанина у публікаціях з історично-географічної тематики. Зокрема, заснування Торговиці пов'язують з Немирами (Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV — середина XVII ст.).— К., 2001.— С. 266) — тобто, фактично, з „даниною" Казимира Немирі Рязановичу, де об'єктом пожалування виступали волинські маєтності (пор.: Акты, относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР).— Санкт-Петербург, 1846.— Т. 1.— С. 68—69.— № 54; Российская историческая библиотека.— Санкт-Петербург, 1910.— Т. 27.— Ст. 100—101; Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута.— Москва, 1892.— С. 213, 226). З цією ж волинською Торговицею ототожнювалась і Торговицька волость на Чернігівщині, котра на початку XVII ст. являла собою „пустое городище" (див.: Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.— Чернигов, 1874.— Кн. 6.— С. 279—280, 398). Повертаючись до Торговиці у Побужжі, про яку згадував Литвин, зауважимо також спроби Ф. Шабульдо ототожнити її із замком Сині Води і водночас з Ябу-городком татарських ярликів XV—XVI ст. (чи, за лексикою автора, „Ябу-містом"); гіпотеза ця ґрунтується на вкрай хитких джерельних засадах (наприклад, дослідник вважає „Ябу-город" резиденцією ханського намісника, посилаючись на термін „йабгу" — хоча його використання у значенні „намісник" у Золотій Орді не зафіксовано) — див.: Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання.— К., 1998.— С. 75—76, 80—84.

[53] Пор. хоча б з даними так званого обводу Свиридова: Акты ЗР.— Санкт-Петербург, 1848.— Т. 2.— С. 361—362.— № 199.

[54] Геродот. История // Историки Греции.— Москва, 1976.— С. 111, 128, 404.

Александр МАЙОРОВ

Санкт-Петербургский государственный университет
(Санкт-Петербург. Россия)

О ВРЕМЕНИ И ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ ОСНОВАНИЯ ГАЛИЧА: ИСТОРИОГРАФИЯ СПОРНЫХ И НЕРЕШЕННЫХ ПРОБЛЕМ

Письменные, археологические и топонимические источники о древности Галича

Город Галич — столица Галицко-Волынской Руси, крупнейший политический и культурный центр Восточной Европы эпохи средневековья — принадлежит к числу тех древних городов, происхождение которых теряется в глубине веков и вместе с тем является одним из наиболее трудных и спорных вопросов его истории.

Острая дискуссия по этому поводу развернулась в последнее время. Решение проблемы затруднено в виду недостатка свидетельств о существовании города в аутентичных источниках. На страницах летописи Галич появляется очень поздно. Киевская летопись конца XII в. впервые упоминает город под 1141 г. в связи с сообщением о смерти князя Ивана Васильковича и переходом власти в Галиче к Владимирко Володаревичу[1].

Встречаются и более ранние упоминания о Галиче, сохранившиеся в некоторых письменных источниках, однако их достоверность вызывает значительные сомнения у исследователей[2]. Среди таких известий — рассказ Киево-Печерского патерика о событиях конца XI в., где речь идет о прекращении подвоза в Киев галицкой соли[3], грамота Ивана Берладника 1134 г., где он титулует себя „**отъ стола галичского князь берладьскы**"[4], упоминание „Галичан" под 1139 г. в позднейшей Густынской летописи[5]. Некоторые известия имеют иностранное происхождение. Это сообщение „Польской истории" Яна Длугоша, в котором Галич упомянут в связи с русско-польской войной 1126 г.[6], а также некоторые венгерские известия, о которых подробнее речь пойдет ниже.

Недостаток письменных свидетельств в определенной степени может быть компенсирован археологическими данными. В результате

---

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ).— Москва, 1998.— Т. II.— Стб. 308.

[2] См.: Грушевський М. С. Історія України-Руси.— К., 1992.— Т. II.— С. 465, прим. 4.

[3] Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик.— К., 1991.— С. 151—152.

[4] Более подробно см.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 211—240.

[5] Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— Санкт-Петербург, 1843.— Т. II.— С. 294.

[6] Ioanni Dlugossii Historiae Polonicae libri XII / Ed. A. Przedziecki.— Cracoviae, 1873.— T. I.— Liber IV. 1125.

большой работы, систематически проводившейся на протяжении последних лет, установлено, что город Галич берет свое начало от славянского поселения VIII, возможно, даже VII вв.[7], о чем свидетельствуют разнообразные находкн и, в частности, крылосский клад серебряных предметов византнйского происхождения, датируемый VI—VII вв.[8] Древнее городище было расположено на высокой Крылосской горе, со временем площадь его укреплений постоянно возрастала, достигнув наибольшего размера в XII—XIII вв.— около 50 га[9]. Сделанные открытия дали возможность исследователям говорить о существовании длительного „долетописного славянского периода" в истории Галича[10], а также ставить проблему изучения истории Галицкой земли в V—X вв.[11]

С решительной критикой попыток „удревнить" Галич, „доказать, что он возник намного раньше первого упоминания о нем в аутентичном источнике — Киевском летописном своде", выступает Н. Котляр. Главным методологическим просчетом своих оппонентов исследователь считает то, что у них „почему-то остался в тени ключевой вопрос о времени превращения сельского поселения в настоящий городской центр, т. е. о действительном возникновении города Галича"[12]. Однако, вопреки ожиданиям, сам Н. Котляр ответить на поставленный им вопрос не может, поскольку никакими новыми сведениями на сей счет не располагает. Историк ограничивается лишь общими замечаниями, не подкрепленными соответствующими фактическими данными: „[...] хотя нет оснований сомневаться в том, что поселение на Крылосской горе существовало с VIII—IX вв., вряд ли оно было укрепленным (один из определяющих признаков феодального города!) ранее конца XI — начала XII вв."[13]

Новейшие археологические открытия опровергают подобные утверждения. Раскопками 1993—1996 гг. на территории главного оборонительного вала Крылосского городища виявлены три фазы строительства укреплений: X, XII—XIII и XVI—XVIII вв. Возведение древнейших из них датируется серединой X в. Это был мощный земляной вал высотой

---

[7] См.: Ауліх В. В. З історії долітописного Галича // Дослідження з слов'яноруської археології.— К., 1976.

[8] Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972.— С. 196—197.

[9] Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. Сб. научных трудов / Отв. ред. В. Д. Королюк.— К., 1980; Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 292—303.

[10] Томенчук Б. П. Три періоди розвитку Галича // Еволюція розвитку слов'янських градів VIII—XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр. Тези доповідей міжнародної археологічної конференції.— Львів, 1994; його ж. Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.).— К., 1996; його ж. Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н. е. Зб. наукових праць / Відп. ред. Р. В. Терпіловський.— К., 1999.

[11] Ауліх В. В. Населення південно-західного пограниччя Київської Русі (З історії Галицької землі V—X ст.) // Київська Русь: культура, традиції. Зб. наукових праць / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич.— К., 1982.

[12] Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.— К., 1985.— С. 75.

[13] Там само; см. также: Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь.— К., 1998.— С. 114.

до 3 м и до 14 м шириной, на вершине которого находилась оборонительная срубная стена 3—3,5 м шириной, дополнительно укрепленная с внутренней стороны системой пустотелых срубов. В середине XII в. на месте этих первоначальных укреплений, пострадавших от сильного пожара, построена новая, более мощная оборонительная система[14].

К настоящему времени на территории Крылосского городища открыто свыше двадцати жилищно-хозяйственных комплексов середины X—XI вв., что также дает основание говорить о существовании здесь в указанный период значительного поселення. Подобная ситуация отмечается исследователями в связи с развитием других славянских городищ Галицкого Прикарпатья, где в середине X в. возникает группа значительных по площади и сложных в плане укрепленных поселений типа Крылосского[15]. Некоторые из них являлись „княжескими центрами этих земель", но в целом они „были славянскими городами-полисами большого государственного образования хорватов, которое именно в это время достигло наивысшего политического развития"[16].

О древности Галича свидетельствует и расположенная неподалеку Галичина могила, упомянутая в летописи под 1206 г.[17] Там же помещено интригующее обещание летописца вернуться еще раз к рассказу об этой могиле и о начале Галича, которое, однако, так и осталось невыполненным. Но и того, что сказано летописцем, достаточно, чтобы сделать вывод: в древности Галичину могилу связывали с началом города. „Очевидно,— считал М. Грушевский,— это должна была быть могила какого-то (или какой-то) Галици — основателя-эпонима города, от которого он будто бы назвался, как Киев от Кия, а из этого выходит, что начало Галича переносилось в какие-то далекие времена"[18]. Аналогичным образом рассуждал М. Тихомиров: „Название „Галичина могила" указывает на какого-то Галича, основателя города, жившего еще в языческие времена, судя по характеру его погребения в виде насыпной могилы"[19].

В результате многолетних поисков исследователи пришли к выводу, что Галичина могила — реально существующий объект, отдельно стоящий курган, расположенный в урочище Качкив в южной части Крылосского городища. В 1883, 1911 и 1934 гг. могила подвергалась археологическим исследованиям, не выявившим, однако, остатков древнего погребения[20]. Настоящей сенсацией завершилась четвертая по счету попытка проникнуть в тайну знаменитой могилы, предпринятая в 1991—1992 гг. экспедицией под руководством В. Барана и Б. Томенчука. В центральной

---

[14] Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991—1996 рр. // Галич і Галицька земля.— Київ; Галич, 1998.— С. 14—15.

[15] Корчинський О. Про один тип городищ IX — початку XI ст. у Верхньому Подністров'ї // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій. Тези Міжнародного історико-археологічного семінару.— Чернівці, 1994.— С. 26—27; Филипчук М. Слов'янський період в історії Пліснеська // Галицько-Волинська держава.— Львів; Галич, 1993.— С. 21—23.

[16] Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії...— С. 300—301.

[17] Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— Т. II.— Стб. 722.

[18] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. II.— С. 466.

[19] Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— Москва, 1956.— С. 329.

[20] Свистун Ф. И. Галичина могила // Научно-литературный сборник Галицко-Русской матицы.— Львов, 1901; Пастернак Я. Старий Галич.— Краків; Львів, 1944.— С. 51—52.

части кургана на глубине около 2 м учеными выявлены следы древнего захоронения — остатки деревянного челна, в носовой части которого найдены предметы снаряжения знатного воина. Следов человеческого захоронения, как и ранее, не выявлено, что может быть объяснено двумя причинами: либо Галичина могила представляла собой кенотаф, либо урна с останками человека была утрачена во время строительства блиндажей периода Первой мировой войны, вызвавшего значительные повреждения древней курганной насыпи[21].

По времени найденное захоронение археологи относят приблизительно к середине X в., что совпадает с хронологией первоначальных оборонительных сооружений на Крылосе и дает веские основания утверждать: „Погребение в челне и возведение такого большого кургана диаметром 26 м в наивысшей точке древнего Галича, а также его название и упоминание летописи указывают на то, что он мог быть сооружен в честь князя — основателя города"[22]. Это тем более вероятно, если учитывать широко распространенную у восточных и западных славян традицию, идущую с дохристианских времен, почитания могил князей-родоначальников или основателей-эпонимов, подобных Краку в Кракове, Сальверегину в Сандомире, князю Черну (Черному) и княжне Черне в Чернигове и др.[23]

Сведения хроники венгерского Анонима

О существовании галицкого князя, как и самого Галича, еще во времена переселения венгерских племен под предводительством Альмоша (Алмоша) в Паннонию (конец IX в.) сообщается в средневековом венгерском источнике — хронике анонимного нотария короля Белы III (1173—1196) „Деяния венгров (Anonymi Gesta Hungarorum)". Этот памятник, сохранившийся в единственном списке — рукописи второй половины XIII в., составлен на латинском языке примерно на рубеже XII—XIII вв. и в известной мере опирается на сведения одноименного произведения второй половины XI в., в несколько переработанном виде сохранившемся в составе позднейших исторических компиляций[24].

Одиннадцатая глава „Деяний", носящая название „О городах Владимире и Галиче", содержит сведения об обстоятельствах следования венгров вблизи этих городов и пребывании на подвластных местным князьям территориях[25]. Здесь мы читаем, что из-под Киева Альмош привел

---

[21] Баран В., Томенчук Б. Галичина могила // Галицько-Волинська держава.— С. 50—52; їх же. Підсумки досліджень...— С. 11—14.

[22] Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень...— С. 13.

[23] Толочко О. П. До питання про сакральні чинники становлення князівської влади на Русі у IX—X ст. // Археологія.— 1990.— № 1.— С. 58; Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе.— Ленинград, 1985.— С. 215; Щавелев А. С., Щавелев С. П. Черная могила // Вопросы истории.— 2001.— № 2.

[24] Дьерффи Д. Время составления Анонимом „Деяний венгров" и степень достоверности этого сочинения // Летописи и хроники. Сборник статей. 1973 год.— Москва, 1974; Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. Политическая и этническая история.— Москва, 1985.— С. 186—204.

[25] Anonymi Belae regis Notarii de gestis Hungarorum / Praef. est et textum rec. Ae. Jakubovich. Cap. XI—XII. Ed. E. Szentpétery // Scriptores rerum Hungaricarum.— 1937.— Vol. I.

своих соплеменников к Владимиру (Волынскому), местный князь откупился от них многими дарами и предоставил заложников. Всего под стенами города венгерские кочевники провели три недели.

„А на четвертой неделе,— читаем далее,— вождь Альмош со своими [спутниками] пришел в Галицкую землю (in Galiciam) и здесь выбрал себе и своим [спутникам] место для отдыха. Когда об этом услышал князь Галицкой земли, он вышел навстречу вождю Альмошу босой со всеми своими вельможами и предоставил в пользование (ad usum) вождя Альмоша различные дары; открыв ворота города Галича, он оказал ему такое гостеприимство, как будто своему господину, отдал ему в заложники единственного своего сына вместе с сыновьями вельмож своего королевства; кроме того, он подарил как вождю, так и его воинам десять наилучших скакунов (farisii) и триста лошадей с седлами и удилами, три тысячи марок серебра и двести марок золота, а также наилучшие одежды. После того, как вождь Альмош провел на месте своего отдыха в Галицкой земле один месяц, ее князь и другие его сотоварищи (consocii) начали просить вождя Альмоша и его знатных [приближенных особ] (nobiles), чтобы они шли на запад за [лес] Ховош, в земли Паннонии. Сказали они им, что земля эта очень хорошая, и что там сливаются известные источники, имена которых, как мы сказали выше, Дунай, Тиса, Ваг, Марош, Кёрёш, Темеш и другие..."[26]

Окончание рассказа содержит двенадцатая глава „Деяний", носящая название „Как они [венгры.— *A. M.*] вошли в Паннонию". Здесь мы читаем: „Вождь Альмош и его вельможи, приняв совет Русов, заключили с ними найкрепчайший мир. Князья же Русов, чтобы их не согнали с их мест, как мы уже сказали, отдали сыновей своих в заложники вместе с бесчисленными дарами. Далее князь Галицкой земли приказал, чтобы впереди [венгров] пошли две тысячи лучников (duo milia sagittatorum) и три тысячи крестьян (III-a milia rusticorum), которые должны были расчистить путь через лес Ховош до границы Унга (ad confinium Hung). И нагрузил весь тягловый скот (iumemta) продуктами и другими необходимыми вещами, и предоставил в качестве продовольствия огромное количество домашних животных. Тогда семь особ княжеского достоинства, которые назывались hetumoger, и те семь половецких вождей, имена которых мы назвали выше, вместе со своими родственниками, а также вместе со слугами и служанками по совету и при помощи Русов вышли из Галицкой земли в земли Паннонии. Преодолев таким образом лес Ховош, они достигли области Унг (ad partes Hung)..."[27]

Как видим, приведенный рассказ относится ко времени переселения мадьяр в Паннонию, где со временем возникло Венгерское государство. Исторической прародиной мадьяр, которая по средневековой традиции называлась „Великая Венгрия", вероятнее всего была степная полоса между Волгой и Южным Уралом, приблизительно совпадающая с территорией современной Башкирии. Постепенное продвижение венгров на запад продолжалось несколько столетий. Оно началось еще в VI—

[26] Anonymi Belae regis Notarii...— P. 48—50. Мы также пользовались переводом В. Шушарина (Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в. // Международные связи России до XVII в. Сборник статей / Ред. кол.: А. А. Зимин, В. Т. Пашуто.— Москва, 1961.— С. 142—145).

[27] Anonymi Belae regis Notarii...— P. 50—51.

VII вв.[28] и поначалу имело весьма медленный характер. Этот процесс приобрел значительное ускорение после того, как венгры столкнулись с другими степными кочевниками — более многочисленным и воинственным племенным союзом печенегов.

Долгое время венгры пребывали под властью хазар и признавали верховенство кагана. Их пастбища размещались в непосредственной близости от северных границ каганата, они были союзниками хазар и в борьбе с печенегами. Как сообщает византийский император Константин Багрянородный, первая же большая война между печенегами и венграми закончилась сокрушительным поражением последних, которое едва не привело к полному их уничтожению. Единый мадьярский этнос распался: часть племен ушла на восток к границам Персии, другая — на запад, в землю, которая называется Ателькузой[29].

Это событие, как считают современные исследователи, произошло в 50-х гг. IX в.[30] Уцелевшие мадьяры под руководством легендарного предводителя Леведии были вынуждены покинуть свои земли — страну, получившую название от имени Леведии,— и продвигаться далее на запад, в новую землю, которая стала называться Ателькузой. Локализация Леведии и Ателькузы вызывает определенные трудности. Большинство исследователей помещает ее в причерноморских степях между Доном и Днепром[31]. Однако встречаются и иные мнения: Леведию искали в лесостепной полосе между Киевом и Воронежем или в лесостепной зоне бассейна Дона на север от основной территории салтовской культуры, или даже вблизи Урала, иногда Леведию отождествляли с Ателькузой[32]. Значительные расхождения существуют в литературе относительно даты поселения мадьяр в Леведии: это событие могло иметь место либо между 700 и 750 гг. (или даже раньше)[33], либо в 20—30-е гг. IX в.[34]

Название Ателькуза или Ателькузу (в венгерской транскрипции — Етелькёз) означает Междуречье. По мнению большинства специалистов,

---

[28] Седов В. В. Венгры в Восточной Европе // Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Отв. ред. В. В. Седов.— Москва, 1987.— С. 237.

[29] Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева.— Москва, 1989.— С. 159—161.

[30] Юрасов М. К. О времени появления печенегов в степях Восточной Европы // Восточная Европа в древности и средневековье: Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей.— Москва, 1994; його ж. Внешнеполитические акции венгров в Центральной Европе во второй половине IX века // Славяне и их соседи. Средние века — раннее новое время. Вып. 9: Славяне и немцы. 1000-летнее соседство: мирные связи и конфликты / Отв. ред. Г. Г. Литаврин.— Москва, 1999.— С. 47.

[31] Данилевский Н. Я., Грот К. Я. О пути мадьяр с Урала в Лебедню // Известия Русского географического общества.— Санкт-Петербург, 1883.— Т. XIX.— Вып. 3.— С. 241; Zakkarov A., Arendt W. Studia Levedica archeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im IX J[ahr]h[underte] // Archeologia Hungarica.— 1934.— Vol. 16; Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами // Studia slavica Academiae Scientiarum Hungaricae.— 1956.— Т. II.— С. 88; см. также: Эрдели И. Венгры в Лебедии: Материальная культура венгров IX—X вв. / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Ленинград, 1959.

[32] Седов В. В. Венгры в Восточной Европе.— С. 236.

[33] Перени Й. Угры в „Повести временных лет" // Летописи и хроники. Сборник статей...; Шушарин В. П. Комментарии [к гл. 38—39] // Константин Багрянородный. Об управлении империей...— С. 391, прим. 1.

[34] Седов В. В. Венгры в Восточной Европе.— С. 236.

она должна была размещаться западнее Леведии и, скорее всего, имела отношение к междуречью Днепра и Днестра или несколько шире — Днепра и Серета. Пребывание в Ателькузе было сравнительно недолгим. В виду нового натиска печенегов венгры продолжили продвижение на запад, преодолели Карпаты и в начале X в. вступили на территорию Среднего Подунавья[35].

Согласно венгерской раннесредневековой традиции, Альмош — глава союза племен мадьяр (по Анониму, глава союза племен, избранный главами семи племен), осуществлявший власть до вступления этого союза на территорию Среднего Подунавья, будучи главным „капитаном" великого переселения. Выведя мадьяр из „Скифии", Альмош передал власть своему сыну Арпаду (который стал основателем первой королевской династии) после того, как его народ достиг территории будущего Венгерского королевства[36]. Впрочем, по другим данным, Арпад получил власть непосредственно от не имевшего наследников Леведии, который в соответствии со степными обычаями добровольно уступил власть, когда почувствовал себя немощным старцем[37]

Венгерские известия о Галиче и данные археологии

Следует учитывать, что хроника венгерского Анонима, сведениями которой мы воспользовались, одной из своих задач имела исторически обосновать претензии венгерских королей на Галичину и Волынь; отсюда ее крайняя тенденциозность в передаче сюжетов русско-венгерских отношений, перенесение реалий позднейшего времени на предшествующий период[38]. Мы имеем в виду тот факт, что, начиная с 1189 г., венгерские короли неоднократно добивались утверждения на княжеском столе в Галиче своих сыновей, становившихся галицкими правителями (Андрей — впоследствии король Эндре II (1205—1235), Коломан (Кальман), Андрей-младший)[39]. Это давало им основания титуловаться в официальных документах „королями Галицкой земли", „королями Волынской земли" или „королями Галичины и Володимирии", о чем свидетельствуют грамоты 1189, 1205 и 1206 гг.[40]

Подобная политика требовала своего рода исторических прецедентов, которые усиленно отыскивали в прошлом, допуская при этом грубые искажения исторической действительности. Достаточно сказать, что упоминаемый в рассказе Анонима Владимир-Волынский был, как из-

---

[35] Майоров А. В. Восточные славяне и народы Причерноморья, Кавказа и Поволжья в раннем средневековье // Мир истории: Россия и Восток / Отв. ред. С. М. Иванов, Ю. В. Кривошеев, Б. Н. Мельниченко.— Санкт-Петербург, 2002.— С. 29.

[36] Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания.— Москва, 1997.— С. 150, 153.

[37] Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров...— С. 52.

[38] Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках // Новосельцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение.— Москва, 1965.— С. 441—442.

[39] См.: Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь...— С. 281—294, 352—353, 356—357, 442—443, 527—559 и др.

[40] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis (далее — CDH) / Ed. G. Fejer.— Budae, 1829.— T. II.— P. 247; 1831.— T. III.— Vol. 1.— P. 31—32; 1841.— T. VII.— Vol. 5.— P. 166.

вестно, основан лишь в конце X в.[41] Следовательно, во время описываемых событий этот город не мог существовать, упоминание о нем — продукт позднейшего домысливания, которое весьма компрометирует все сообщение. И все же, полностью отбрасывать его не следует.

Труд Анонима оставался неизвестным хронистам XIII в., пользовавшихся, как и нотарий Белы III, протографом середины или конца XI в. Наличие иных источников (сочинения Шимона Кезаи и так называемой Иллюстрированной хроники), которые независимо от Анонима восходят к общему с ним протографу середины (конца) XI в., позволяет воссоздать в первоначальном виде содержание рассказа о прохождении венгров славянскими землями в Паннонию. Эта задача в свое время была успешно решена венгерскими исследователями, а также известным отечественным специалистом по истории средневековой Венгрии В. Шушариным.

В протографе середины (конца) XI в. нет сведений о покорении русских земель, а говорится только о сопротивлении русов (венгры шли по русским землям вопреки воле местного населения). Нет также сведений о Галиче и Владимире-Волынском, местных князьях, предоставлении ими заложников, денежного выкупа, продуктов, тяглового скота, проводников и др. Зато в протографе имеется указание на переход венгров-кочевников через Северные Карпаты именно в районе Галича, хотя составителю протографа был известен и другой, проходивший севернее маршрут — через трансильванские перевалы[43].

По мнению некоторых исследователей, в основе сообщения Анонима лежит какое-то древнее народное сказание о прохождении венгерских племен землями Руси, которое „содержало описание стычек венгров с русским войском с упоминанием их побед над русскими и русских над венграми". В сказании сообщалось и об установлении мирных отношений: „Условиями этого мира были уход венгров из Русской земли в Паннонию и предоставление русскими своим бывшим противникам помощи продовольствием и другими предметами первой необходимости"[42].

Если некоторые отсутствующие в протографе подробности описания столкновения венгров с русскими под Киевом могли быть взяты Анонимом из устного сказания, то утверждения о покорении венграми русских земель и захват ими имущества русских князей, добровольное подчинение волынского, а затем и галицкого князя „выглядит как плод литературного вымысла Анонима". К народному сказанию, возможно, относятся утверждения о просьбе русских князей установить мир и указание о выполнении Альмошем другой просьбы о выходе венгров из их земли, а также двухкратное сообщение о заключении мира между венграми и русскими и требование венгров о предоставлении заложников (последнее могло быть обоюдным)[44].

---

[41] Кучинко М. М. Древний город Владимир на Волыни // Древнерусский город. Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 1500-летию города Киева / Отв. ред. П. П. Толочко.— К., 1984; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.— К., 1989.— С. 64.

[42] Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в.— С. 148—149.

[43] Там само.— С. 170—171.

[44] Там само.— С. 169—170.

Впрочем, что касается подчинения Галичины, нельзя считать, будто нотарий короля Белы III целиком выдумал это событие. Основания для подобного утверждения существовали и в более раннее время. Об этом можно судить из грамоты короля Стефана (Иштвана) II (1116—1131), датированной 1124 г., в которой он титулует себя „королем Галичины"[45]. В виду того, что в 1099 г. венгры под предводительством короля Кальмана понесли сокрушительное поражение под Перемышлем от русско-половецкого войска[46], претензии на Галичину должны корениться в более раннем времени. Однако слишком пышная титулатура, использованная в упомянутой грамоте, с ее чересчур большими политическими претензиями („Hungariae, Dalmatiae, Croatiae. Gallitiae Bulgariaeque rex") оставляет этот титул под некоторым сомнением.

Сказание о подчинении Галичины и письменные источники, его отразившие, возможно, так и остались бы каким-то историческим курьезом, не достойным особого внимания, если бы не некоторые археологические находки, становящиеся с ним в определенную связь. В 1935 г. в районе Крылоса, на расстоянии около 1 км от древних городских укреплений в лесу Диброва Я. Пастернаком были открыты два древних захоронения.

Внешне это были два почти полностью сравнявшиеся с землей холма диаметрами 14 и 16 м соответственно, густо поросшие молодым лесом. Оба погребения имели одинаковую ориентацию в направлении северо-запад — юго-восток и, кроме костей людей, содержали конские черепа с железными трензелями. Первое погребение было очень богатым. Скелет человека, от которого сохранилось лишь несколько костей, был густо усыпан большим количеством золотых и серебряных украшений. Среди них отличаются 17 золотых и около 20 серебряных бляшек с выбитым орнаментом и небольшими отверстиями для подвеса, украшавших некогда кожаную одежду покойника, две длинные ленты из неукрашенных, тонких как бумага золотых бляшек, золотой перстень с сердоликом и пр.[47] Другое погребение находилось на расстоянии около 500 м от первого. Привлекают внимание размеры найденного здесь человеческого скелета, который достигал в длину 190 см. Инвентарь этого погребения был намного беднее. В могиле находились две серьги из низкопробной серебряной проволоки, железные нож и стремена[48].

На основании многочисленных аналогий Я. Пастернак пришел к выводу, что оба найденные вблизи Крылоса захоронения принадлежат венграм-кочевникам. Исследователь датирует их началом X в. и считает древнейшими памятниками, свидетельствующими о перемещении венгров через прикарпатские земли во время миграции в Паннонию[49]. Открытие Я. Пастернака, как бы к нему не относиться, безусловно, является наиболее важным подтверждением сообщения хроники Анонима о более или менее продолжительном пребывании венгерских переселенцев в окрестностях Галича.

---

[45] CDH.— T. II.— P. 67.

[46] Повесть временных лет (далее — ПВЛ).— Москва; Ленинград, 1950.— С. 115—116.

[47] Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // Archeologia Hungarica.— 1937.— Vol. 21.— L. 297.

[48] Там само.— L. 298.

[49] Там само.— L. 302.

Археологические находки 1935 г. дали основания для определения пути венгерских племен в Паннонию, который проходил именно через местность древнего Галича, как это следует из хроники Анонима. Венгры двигались через Северные Карпаты, преодолевая Верецкий перевал в направлении Галич — Калуш — Болехов — долина реки Опур — Верецкий перевал. Известно 12 погребений венгров-кочевников на этом пути за Карпатами (в долине реки Латорицы Закарпатской области Украины) и много аналогичных погребений в междуречье Тиссы и Бодрога. Путь через Северные Карпаты использовался уже в период бронзы и гальштадтской культуры[50]. Большое значение он имел и в древнерусское время: как известно из Галицко-Волынской летописи, именно этой дорогой, на которой стоял Синеводский (Синеволодский) монастырь Святой Богородицы, в 1241 г. бежали толпы галичан в Венгрию в поисках спасения „от безбожных татар"[51].

Русско-венгерские отношения второй половины IX в.: разногласия исследователей и противоречия источников

Свидетельства венгерского Анонима, подкрепленные археологическими находками, получили весьма широкое обсуждение в современной историографии — как отечественной, так и зарубежной. Большинство отечественных авторов принимает только ту часть сообщения, которая касается подтвержденного „Повестью временных лет" пребывания венгров под Киевом, совершенно не рассматривая последующего сообщения о дальнейшем продвижении их на запад и пребывании под Галичем[52]. Сказанное объясняется особым недоверием именно к этой части известий венгерского Анонима. „Упоминание в рассказе Галича и Владимира-Волынского,— по мнению П. Толочко,— свидетельствует о расширении канвы русско-венгерских отношений IX в. за счет событий позднейшего времени, в том числе и современных Анониму"[53].

Относительно характера русско-венгерских отношений во время прохождения последних землями Руси существуют весьма разноречивые мнения. Часть исследователей настаивает на исключительно мирном пребывании венгров в русских землях и союзнических отношениях с русскими князьями[54]. Существует и совершенно противоположное мнение, что венгры покорили русские земли и возложили на русов ежегодную дань[55]. Встречаются компромиссные решения, согласно которым не исключается лишь возможность „разовой уплаты Русью венграм какой-то денежной суммы, чем преследовалась цель ускорить их продвижение

---

[50] Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde...— L. 302—303.

[51] Ипатьевская летопись // ПСРЛ.— Т. II.— Стб. 778.

[52] Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. IX — первая половина X в.— Москва, 1980.— С. 97; Толочко П. П. Древняя Русь.— К., 1987.— С. 24—25; Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян (VI—X вв.).— Санкт-Петербург, 1996.— С. 306—307; Івакін Г. Ю. Формування міжнародних зв'язків на ранньофеодальному етапі розвитку Русі // Давня історія України: У 3 т.— К., 2000.— Т. 3.— С. 528.

[53] Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь.— К., 1999.— С. 29.

[54] Павлушкова М. П. Русско-венгерские отношения до начала XIII века // История СССР.— 1959.— № 6.— С. 151—153; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси.— Москва, 1968.— С. 49—50.

[55] Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси...— С. 97.

на запад"[56]; или имел место только откуп, предотвративший взятие и разорение Киева венграми, „контрибуция, но не ежегодная дань"[57].

Несколько иное мнение существует в венгерской и польской историографии. Перевес отдается свидетельствам в венгерских и других европейских источниках, которые сопоставляются с новейшими археологическими находками, относящимися к материальной культуре венгров-кочевников. Несмотря на затруднения, препятствующие восприятию последней части рассказа Анонима, где речь идет о пребывании венгров в Прикарпатье, именно эти свидетельства пользуются особым вниманием исследователей.

В новейших исследованиях сформировалось мнение о том, что венгры не были лишь гостями в Среднем Поднестровье: они на некоторое время установили в этом регионе свое господство, подчинив местное славянское население,— в приднестровских городах и крепостях были размещены даже венгерские гарнизоны. Основанием для таких утверждений являются новые археологические открытия, сделанные в 1970—1980-х гг. венгерскими и польскими учеными. В частности, А. Коперским и М. Парчевским найдено погребение венгра-кочевника в Перемышле[58]; открыты также женское погребение в Судовой Вишне и еще два захоронения с останками коня в надпрутских селениях Пробота и Будешти[59].

Сопоставляя эти материалы с известиями письменных источников, Е. Домбровская приходит к выводу, что нельзя „полностью отбрасывать возможность временного подчинения венграми соседних с Ателькузой славян, а также принуждения к выплате дани, это согласуется с их практикой последующего времени, а также подтверждается известием Ибн Русте, которое происходит от анонимного сообщения IX в."[60] Более категорично эту мысль выражает М. Парчевский, который считает найденные в окрестностях Галича захоронения знатных венгров (как и аналогичные им в других местах) остатками кладбища воинов венгерского гарнизона, пребывавшего в городе в период „временного венгерского владычества в Поднестровье"[61].

С подобной интерпретацией решительно не соглашается В. Аулих. По мнению этого авторитетного знатока древнего Галича, в городе не осталось никаких материальных следов, свидетельствовавших бы о пребывании здесь венгерского гарнизона. Такой вывод базируется на результатах его собственных археологических исследований городища древнего Галича, продолжавшихся на протяжении более чем двадцатилетнего периода[62].

---

[56] Толочко П. П. Древняя Русь.— С. 25.

[57] Фроянов И. Я. Рабство и данничество...— С. 308.

[58] Koperski A., Parczewski M. Wczesnośredniowieczny grób Węgra-koczownika z Przemyśla // Acta Atchaeologica Carpathica.— 1978.— T. 18.

[59] Dąbrowska E. Węgrzy // Szymański W., Dąbrowska E. Awarzy. Węgrzy.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979.— S. 163.

[60] Там само.

[61] Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach.— Kraków, 1991.— S. 40—41.

[62] Аулiх В. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / Відп. ред. Я. Ісаєвич.— Львів, 2001.— С. 141.

Решая этот вопрос, на наш взгляд, следует учитывать более широкий комплекс обстоятельств, касающихся пребывания венгров-кочевников в Восточной Европе, прежде всего того времени, которое приходится на их проживание в землях между Днепром и Днестром, и характера отношений с местным восточнославянским населением во второй половине IX в. Такой подход требует тщательного изучения состояния письменных источников, содержащих сведения о венгерско-славянских отношениях, а также рассмотрения их на фоне более значительных геополитических изменений, происходивших тогда в степях Восточной Европы и имевших непосредственное влияние на положение венгров-кочевников и их взаимоотношения с соседями-славянами.

Последние десятилетия IX в. ознаменованы появлением в причерноморских степях основной массы новых обитателей — печенегов, ставших на протяжении последующего столетия безраздельными хозяевами этого края. Это произошло вследствие натиска, который испытали сами печенеги со стороны других степных мигрантов, гузов (торков); вместе с тимаками и карлуками они вытеснили печенегов из степей между Волгой и Уралом и вынудили их идти дальше на запад[63]. Именно появление в Северном Причерноморье основной массы печенежского народа привело к новым катастрофическим поражениям венгров и уходу их в Паннонию[64].

Наличие общего врага, коковым были печенеги, должно было способствовать сближению венгров и восточных славян, установленню между ними добрососедских и, возможно, союзнических отношений. Это касается именно периода пребывания венгров в Ателькузе, который приблизительно может датироваться второй половиной IX в. Еще Г. Вернадским была выдвинута гипотеза, принимаемая и новейшими исследователями, о возникновении какого-то военного союза между венграми, тиверцами и уличами. В пользу нее указывает совместное проживание названных групп восточнославянского населения и венгров в междуречье Днестра и Южного Буга, а также их предполагаемые совместные военные действия: представляется неслучайным, что именно сопротивление тиверцев и уличей остановило завоевательную политику киевского князя Олега[65].

Кроме того, в период пребывания в Ателькузе венгры проводили активную внешнюю политику, принимая участие в масштабных военных операциях в Центральной Европе. В 862 г., согласно хронологии Гинкмара, епископа реймского (третья часть Бертинских анналов), а также Аламаннским анналам, мадьяры впервые проникли в самое сердце Европы, приняв участие в заговоре австрийского маркграфа Карломана против своего отца восточнофранкского короля Людовика Немецкого[66]. В 881 г. состоялся новый поход венгров и их союзников каваров (часть

---

[63] Майоров А. В. Древняя Русь и кочевники в X—XIII вв.: печенеги, торки, половцы // Мир истории: Россия и Восток.— С. 38—39, 51.

[64] Györffy Gy. The Original Landtaking of the Hungarians.— Budapest, 1975.— L. 12—14.

[65] Вернадский Г. В. Киевская Русь.— Тверь; Москва, 1996.— С. 33. См. также: Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров...— С. 50.

[66] Annales Bertiniani / Ed. F. Grat, J. Vielliard, S. Clémencet.— Paris, 1964.— P. 93; Annales Alamanici (703—926) / Ed. G. H. Pertz // Monumenta Germaniae Historica. Scriptoris (далее — MGH).— Hannoverae, 1826.— T. I.— P. 50.

хазар, которая по каким-то причинам, вероятно, религиозным, отделилась от каганата и присоединилась к мадьярскому племенному союзу, став его восьмым племенем) на австрийские земли. По сведениям Больших Зальцбургских анналов, венгры действовали под самыми стенами Вены[67]. В 892 г., по сообщению Фульдских анналов, венгры воевали на стороне немецкого короля Арнульфа против великоморавского князя Святоплука I[68].

Не вызывает сомнений тот факт, что условием подобных походов, требовавших продолжительного отсутствия значительной части военных сил, было надежное обеспечение тыла, для чего венгры должны были установить мирные отношения со своими восточными и северными соседями — восточнославянскими племенами, в том числе, разумеется, населением Среднего Поднестровья.

Об этом же свидетельствуют и некоторые сообщения в письменных источниках, указывающие на установление союзнических отношений русских князей с венграми вскоре после прохождения последних русскими землями[69]. О таком союзе свидетельствует и наличие прочных русско-венгерских торговых связей, начиная со времени киевского князя Олега[70]. Видимо, не случайно история перехода венгров через русские земли и, в частности, вблизи Киева, нашла отражение в „Повести временных лет" наряду с другими упоминаниями о происхождении и ранней истории Венгерского государства, составленными в доброжелательном и даже дружественном духе[71].

Скорее мирными и доброжелательными, нежели враждебными отношениями можно объяснить наличие черт значительного взаимного влияния киевских и венгерских изделий из золота, установленного современными венгерскими археологами[72].

Сделанным выводам, казалось бы, противоречат сведения, содержащиеся в арабских и персидских источниках. Арабский историк Ибн Русте в энциклопедии „Дорогие ценности", написанной около 903—913 или после 923 гг., ведет рассказ о славяно-венгерских отношениях и, в частности, указывает: „Мадьяры властвуют над всеми соседними славянами, возлагают на них тяжкие оброки и обращаются с ними как с военнопленными [...] Воюя славян и захватывая от них пленных, отвозят они этих пленных берегом моря до одной из пристаней Румской земли"[73].

---

[67] Annales Juvavensis Maximi / Ed. H. Bresslau // MGH.— Lipsiae, 1926.— T. XXX.— Pars 2.— F. 1.— P. 742.

[68] Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte / Neu bearb. von R. Rau.— Berlin, 1957.— Bd. I.— S. 132.

[69] Перени Й. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами; Пашуто В. Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. К 60-летию акад. Б. А. Рыбакова / Отв. ред. Е. И. Крупнов.— Москва, 1968.— С. 346.

[70] Новосельцев А. П., Пашуто В. Т. Внешняя торговля Древней Руси // История СССР.— 1967.— № 3.— С. 85—87. См. также: Петегирич В. М. Из истории экономических и культурных связей Галицко-Волынской Руси в X—XIII вв. (по археологическим данным) // Славянские древности...

[71] См.: Иглои Э. Повесть временных лет о венграх // Slavia.— Debrecen, 1963.— T. III.

[72] См.: Dąbrowska E. Węgrzy.— S. 163.

[73] Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах.— Санкт-Петербург, 1869.— С. 27.

Персидский историк XI в. Гардизи в сочинении „Краса повествований" (1049—1053) рассказывает о венграх в Восточной Европе, что они „побеждают славян и всегда берут верх над славянами и смотрят на них (как на источник) рабов [...], ходят к гузам, славянам и русам и берут оттуда пленных, везут в Рум (Византию) и продают [...] И постоянно нападают на славян, и от венгров до славян два дня пути..."[74]

Отечественные ориенталисты сделали вывод, что сведения о венграх, приведенные Ибн Русте и Гардизи, восходят к общему источнику. Таковым должно было являться распространенное на Востоке сочинение перса Ибн Хордадбеха[75]. Известно, что этот автор составил первую редакцию своего произведения в 846, а вторую — в 855 г.[76] Следовательно, он мог пользоваться только сведениями, относящимися к первой половине IX в., которые не могут распространяться на последующее время.

Свидетельства Гардизи также требуют хронологического уточнения. Их нельзя относить ко времени, предшествовавшему заселению венграми Среднего Подунавья. Хотя известие Гардизи и содержит сведения, восходящие к сочинению Ибн Хордадбеха и принадлежащие IX в., сам автор, как доказывает венгерский ориенталист М. Кмошко, описывая отношения венгров со славянами, имел в виду венгров X — первой половины XI в. Таким образом, его сведения касаются последующего периода венгерской истории — начала пребывания венгров в Подунавье и, значит, относятся к дунайским славянам. С этим выводом соглашаются и другие исследователи[77]

Как видим, распространенные среди восточных авторов IX—XI вв. известия о подчинении славянского населения Восточной Европы венграми, рассматривавшими славян только в качестве источника легкой наживы, постоянно совершавшими набеги, собиравшими оброки и захватывавшими пленных, правомерно использовать только для четко ограниченного периода до середины IX в. Это было время, когда венгры проживали в Леведии — на степных просторах между Доном и Днепром. Пребывание в этих краях, значительно более продолжительное, нежели последующее кратковременное нахождение в Ателькузе, согласно некоторым оценкам, началось еще в начале VIII в. Для венгров леведийский период был временем относительной стабильности, намного более благоприятным, нежели последующие несколько десятилетий, когда они столкнулись с печенегами, понесли значительные потери и едва не были доведены до полного уничтожения.

Главными чертами внешнеполитического положения мадьярских племен леведийского времени были тесные взаимоотношения с Хазарским каганатом, власть которого они должны были признавать. Эта связь нашла своеобразное отображение в древнерусской летописи. По-

---

[74] Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Новосельцев А. П. и др. Древнерусское государство и его международное значение.— С. 389—390.

[75] Бартольд В. В. „Худуд ал-'алем", рукопись Туманского.— Ленинград, 1930.— С. 25; Новосельцев А. П. Восточные источники...— С. 377.

[76] Крачковский И. Ю. Арабская географическая литература // Крачковский И. Ю. Избранные сочинения.— Москва; Ленинград, 1957.— Т. IV.— С. 148.

[77] Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в.— С. 178—179.

весть применяет к ним обоим общее название — „угры", разделяя их на „белых" (хазар) и „черных" (мадьяр)[78]. Это показывает, что восточные славяне воспринимали мадьяр и хазар как части одного целого если не в этническом, то в политическом отношении. О тесном хазаро-мадьярском союзе свидетельствует Константин Багрянородный: венгры воевали „как союзники хазар во всех их войнах"[79]. Как справедливо считает П. Толочко, „венгры, подчинявшиеся Хазарскому каганату, выполняли по его поручению роль сборщиков оброка со славянских племен"[80]. Вот почему восточные славяне почти отождествляли их с хазарами.

Имеются археологические свидетельства того, что в ответ на венгерские набеги славянское население сооружало укрепления. Но это касается территории Среднего Подонья, где, по мнению исследователей, именно против венгерской угрозы славяне возводили укрепления типа городища Титчиха, первый строительный период которого датируется IX в.[81] Понятно, что все эти средства, как и сама венгерская угроза, были актуальными, когда венгры еще не ушли с Дона, обитали в непосредственной близости от хазар и действовали под их руководством.

Оторванные от своих союзников и покровителей печенегами, понесшие большие потери в столкновениях с этим более сильным и воинственным кочевым народом, венгры, оказавшись за Днепром в землях Ателькузы, вынуждены были проводить совершенно иную политику в отношении местного славянского населения. События второй половины IX в. сложились таким образом, что они едва ли могли думать о подчинении славян, скорее возникала потребность искать с ними мира и поддержки как у союзников в борьбе с печенегами. Но для всего этого у венгров не было достаточного времени: их пребывание в Ателькузе оказалось слишком коротким и напоминало транзит.

Именно незавершенность миграционного процесса и неопределенность дальнейшей собственной судьбы не давали возможности венграм установить господство над местным населением, даже когда для этого хватало военной силы. К такому выводу приходит И. Фроянов, изучая даннические отношения восточных славян. По мнению исследователя, венгры в период описанного в древнерусской летописи пребывания под Киевом и дальнейшего продвижения на запад „не имели еще освоенной территории, которая должна была служить базисом для организации военных операций и удержания в даннической зависимости племен, встреченных на миграционном пути"[82].

Такой вывод совпадает с общей оценкой политического положения и военных возможностей венгерских племен времени, когда они уже достигли Паннонии и начали набеги на прилежащие земли. Л. Мюссе по этому поводу отмечает: „Венгерская армия, в наивысшей мере пригодная для набегов, практически не была приспособлена к завоеванию тер-

---

[78] ПВЛ.— С. 10. См. также: Лихачев Д. С. Комментарий // ПВЛ.— С. 392; Swoboda W. Węgrzy Biały: Węgrzy Czarni // Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1980.— T. VI.— Cz. 2.— S. 401—403.

[79] Константин Багрянородный. Об управлении империей...— С. 159.

[80] Толочко П. П. Кочевые народы степей...— С. 29. См. также: Перени Й. Угры в „Повести временных лет".— С. 102.

[81] Москаленко А. Н. Городище Титчиха.— Воронеж, 1965.— С. 130 и др.

[82] Фроянов И. Я. Рабство и данничество...— С. 308.

риторий, уже заселенных оседлыми племенами". Для того, чтобы проводить завоевательную политику, мадьярам не доставало самого главного — необходимых политических и идеологических средств и даже самой потребности в этом. У мадьяр того времени еще „не было никакой политической организации и никакой объединяющей идеи, чтобы навязать ее своим соседям"[83].

Наконец, приведем еще один аргумент. Давно возникший в венгерской историографии и получивший распространение также среди отечественных исследователей взгляд о прохождении киевскими и галицкими землями всего мадьярского народа, который таким образом шел из причерноморских степей через горные перевалы в Карпатах в Паннонию, в последнее время подвергается большому сомнению и почти полностью отвергается. Вместо этого выясняется, что карпатскими горными перевалами должен был пройти лишь небольшой войсковой авангард под предводительством Арпада или его отца Альмоша. Его составляли собственно не мадьяры, а их союзники кавары, составлявшие лишь одно из племен (восьмое, по традиционному счету) венгерского племенного союза. Основная же масса венгерского народа шла в Паннонию степью через Седмиград[84].

Обобщая приведенные факты, мы приходим к выводу: чтобы установить политическое господство над восточнославянскими землями к западу от Днепра, в частности в Среднем Поднестровье, мадьярам не хватало ни времени, ни достаточных сил. Этому препятствовали как объективные условия (незавершенность миграции, натиск печенегов, продолжительные заграничные походы), так и отсутствие внутренних политических и идеологических оснований. Вот почему пребывание венгров в Поднестровье могло быть лишь кратковременным, ограничивалось только незначительными столкновениями с местным населением и, вероятно, уплатой последним разовой контрибуции. Нет достаточных оснований говорить о пребывании в Галиче и других приднестровских городах постоянных военных гарнизонов,— для этого не хватило бы сил небольшого войскового авангарда Альмоша. Погребения вблизи Крылоса, вероятно, принадлежали погибшим в стычке с местными жителями какому-то венгерскому вождю и знатному воину-богатырю. На это указывает следующая деталь: скелет первого из них не имел головы, на месте которой был найден хорошо сохранившийся глиняный горшок[85].

Определение времени возникновения Галича в „Повести временных лет"

Древнерусская летопись датирует поход венгров „мимо Киева горою, еже ся зовет ныне Угорьское" 898 г.[86] Откуда возникла эта дата и насколько она достоверна? По мнению А. Шахматова, 6406 (898) г. связан с западнославянским письменным произведением „Сказание о пере-

[83] Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу. Вторая волна.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 276.

[84] Györffy Gy. The Original Landtaking...— L. 20—22; Dąbrowska E. Węgrzy.— S. 163—165.

[85] Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde...— L. 297.

[86] ПВЛ.— С. 15.

ложении книг на славянский язык", составленным, вероятнее всего, в Моравии и оказавшимся на Руси в XI в. вместе с другими моравскими памятниками. Как устанавливает далее исследователь, „датой 6406 (898) г. определялось в „Сказании о переложении книг" овладение мадьярами средним течением Дуная и подчинение ими здешних славянских жителей. Вполне естественно, что составитель „Повести временных лет" этой датой, найденной в „Сказании", определил появление мадьяр с востока, а также предполагаемое им (на основании географической терминологии) прохождение мадьяр через Киев"[87]

Эти выводы были поддержаны другими исследователями[88]. В составе „Сказания" выделяют даже „Повесть о поселении славян на Дунае и нашествии венгров", относящуюся к моравско-чешской традиции X в. Некоторое время это произведение находилось в Сазавском монастыре, а оттуда на рубеже XI—XII вв. попало на Русь и было использовано Нестором вместе с другими западнославянскими памятниками[89].

Таким образом, хотя дата 898 г., вероятно, взята летописцем из реально существовавшего древнего источника и, следовательно, не была им выдумана, она не имеет отношения к событиям, связанным с прохождением венгров киевскими горами и вообще пребыванием их в Восточной Европе, потому что относится к сообщению, которое географически и хронологически связано с совершенно иными событиями, происходившими после того, как венгры уже преодолели Карпаты и достигли Дуная.

Вот почему возникла хронологическая несогласованность в дальнейшем изложении, на которую обращают внимание все исследователи „Повести временных лет". Под тем же 898 г. летописец помещает рассказ о миссии Кирилла и Мефодия в „Словеньскую землю", но описанные здесь события происходят ранее 885 г. (год смерти Мефодия) и даже ранее 869 г. (год смерти Кирилла)[90]. Современные исследователи объясняют такие противоречия тем, что целью летописца было вовсе не освещение венгерского похода через русские земли; известие об этом походе было использовано им как способ обозначить историческую связь Руси с дунайскими славянами, потому что именно на Дунае он помещает общую прародину всех славян[91].

Таким образом, приведенная в летописи дата не имеет ничего общего с прохождением венгров ни вблизи Киева, ни через Карпаты. В 898 г., как сообщается в западноевропейских источниках, венгры были уже в Италии: они атаковали оборонительные сооружения на р. Бренте, в следующем году пришли вновь, преодолели их и оказались под Павией, разгромили войска короля Беренгария возле переправы через Бренту вбли-

---

[87] Шахматов А. А. „Повесть временных лет" и ее источники // Труды отдела древне-русской литературы.— Ленинград, 1940.— Т. IV.— С. 83.

[88] Лихачев Д. С. Комментарий.— С. 411; Насонов А. Н. Знания и просвещение // Очерки истории СССР. Период феодализма. IX—XV вв.— Москва, 1953.— Ч. 1.— С. 464.

[89] Свердлов М. Б. К изучению моравских исторических произведений в составе „Повести временных лет" // Феодальная Россия: Новые исследования.— Санкт-Петербург, 1993.

[90] Лихачев Д. С. Комментарий.— С. 411.

[91] Петрухин В. Я. Начало этнокультурной истории Руси IX—XI вв.— Смоленск; Москва, 1995.— С. 23—24.

зи Падуи, дошли до самого Пьемонта и Валле-д'Аоста, другая часть достигла Эмилии, Модены и Венеции[92].

Однако именно помещенная в „Повести временных лет" дата — 898 год — сейчас принимается как дата основания Галича, в связи с чем в 1998 г. были проведены официальные торжества по случаю 1100-летия города, и эта дата приобрела статус государственно признанной[93]. Между тем, вполне очевидно, что эта дата, как и вся хронология начальной части древнейшей летописи, имеет слишком условный характер и весьма ненадежна.

Известно, что почти за десять лет до этого венгры были вынуждены оставить территорию Поднестровья и искать себе пристанища где-то на самом западном участке причерноморского степного „корридора", вблизи Нижнего Дуная, возле границ Болгарин. Это произошло вследствие нового сокрушительного поражения от печенегов, которое, по свидетельству „Всемирной хроники" Регино Прюмского, венгры потерпели в 889 г.[94]

В середине 890-х годов венгры под предводительством Арпада и Курсана приняли участие в войне болгарского царя Симеона с Византией на стороне византийского императора Льва VI Мудрого. Но в решающий момент болгары и византийцы достигли согласия и обратили оружие против мадьяр, причинив им тяжелые потери, к тому же стремительным нападением захватили их жилища, оставшиеся на время похода без защиты[95].

По другой версии, после того, как в 895 г. мадьяры нанесли поражение болгарам, они не успели вовремя вернуться домой, чтобы отразить набег печенегов на свои жилища. Мирное население, оставававшееся там с небольшой охраной, было почти все уничтожено печенегами, а скот захвачен. Уцелевшие мадьяры бежали за Карпаты в Дунайскую низменность, куда еще ранее проложили путь их передовые вооруженные дружиины. Верховный вождь Арпад с главным войском уже осенью 894 или, вероятнее, весной 895 г. достиг Великой (Венгерской) равнины[96].

Частичное поселение мадьяр в Дунайской низменности произошло ранее. В 892 г. они в обмен на помощь королю Арнульфу против Великой Моравии получили его согласие на владение теми землями, которые они успели занять во время похода. Таким образом, в 895—896 гг. осуществилось очередное, но теперь уже последнее переселение мадьяр. Речь идет о миграции всего мадьярского этноса, насчитывавшего тогда, по разным подсчетам, от 200 до 500 тысяч человек[97]. Преодолевая сопротивление разрозненного славянского населения Среднего Подунавья, венгры без особых усилий захватили земли Великой Моравии, ослаблен-

---

[92] Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу...— С. 31—32.

[93] Толочко П. П. Галичу — 1100 років // Галич і Галицька земля; Баран В. Д. Галичу 1100 років // Археологія.— 1999.— № 1.

[94] Gombos F. A. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae.— 1937.— T. III.— P. 2039.

[95] Артамонов М. И. История хазар.— Санкт-Петербург, 2001.— С. 464—465; Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров...— С. 171—172; Юрасов М. К. Внешнеполитические акции венгров...— С. 53; Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу...— С. 30; Dąbrowska E. Węgrzy.— S. 160—161.

[96] Марсина Р. Славяне и мадьяры в конце IX—X в. // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI—XII вв.) / Отв. ред. Г. Г. Литаврин.— Москва, 1991.— С. 108.

[97] Там само.

ной внутренними конфликтами и внешними врагами, ускорив окончательную гибель этой недавно могущественной державы.

Исходя из этого, пребывание венгров на территории, которую занимали восточнославянские племена, в том числе переход вблизи Киева и, соответственно, Галича, следует датировать более ранним временем. Это не могло произойти позднее конца 80-х гг. IX в., потому что в 90-е годы, по сведениям, в связи с дальнейшим ходом венгерской миграции в Среднем Поднестровье уже не могло оставаться сколько-нибудь значительного венгерского присутствия.

В виду этого небезосновательными представляются сомнения Н. Котляра, писавшего: „Празднование 1100-летнего юбилея Галича, инициированное местной властью, выглядит нелогичным. Основание города следует устанавливать либо по археологическим источникам (как это было сделано в случае с Киевом), и тогда зарождение Галича отстает от нашего времени на 12, а то и на 13 веков, либо по первому упоминанию в аутентичном источнике, а это 1140-й год"[98]. Правда, и сам Н. Котляр недостаточно последователен в данном вопросе. Предлагая устанавливать время возникновения Галича по археологическим источникам, исследователь почему-то забывает сформулированный им ранее тезис, что одним из определяющих признаков города является наличие укреплений[99].

Действительно, наличие укреплений — один из главных и общепризнанных археологических критериев городского поселення, начиная со времени появления первых административных и оборонительных центров племенных общин[100]. Наиболее ранние укрепления, открытые археологими на Крылосском городище, датируются, как сказано выше, серединой X в. Если эти укрепления считать наиболее ранними, основание Галича как городского поселення или, возможно, превращение его в город правомерно относить ко времени не ранее указанного рубежа.

Но, несмотря на всю важность „археологического пути" определения времени возникновения древнего города, в случае с Галичем его нельзя признать решающим. Во-первых, потому что возникает достаточно значительный хронологический разрыв (более трех столетий) между появлением первых славянских поселений на территории Крылоса и возникновением первых городских укреплений. В виду дальнейшего стремительного развития Галича, выгодность его размещения в стратегическом и хозяйственном отношениях, мы должны предполагать наличие здесь изначально более мощного потенциала развития, который должен был реализовываться более быстрыми темпами. Во-вторых, недавно открытые городские укрепления середины X в. нельзя с полной уверенностью считать древнейшими, поскольку, как отмечают сами археологи — исследователи Галича, укрепления на Крылосе на протяжении веков возводились на одном и том же месте, и по этой причине последующие сооружения уничтожали предыдущие[101].

---

[98] Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь.— С. 118.

[99] Котляр Н. Ф. Формирование территории...— С. 75.

[100] Древняя Русь. Город, замок, село / Отв. ред. Б. А. Колчин.— Москва, 1985; Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам.— Москва, 1995.

[101] Ауліх В. Княжий Галич; Томенчук Б. П. Три періоди розвитку історичної топографії...

Исходя из этого, более предпочтительным следует признать другой, альтернативный путь определения времени основания города по первому упоминанию о нем в письменном источнике. Но попытки, предпринятые в этом направлении, нельзя признать удовлетворительными. Это касается как даты первого упоминания о Галиче в Ипатьевской летописи (1140), традиционно воспринимаемой в качестве даты основания города, так и предложенной новой даты — 898 г.

Хроника венгерского Анонима в определении времени возникновения Галича

Датой основания города нельзя считать дату, приведенную в сообщении „Повести временных лет" о венгерском продвижении русскими землями в Карпаты и далее в Паннонию. Для этого нет никаких оснований. Данное известие не только хронологически не связано с описываемыми событиями, прежде всего, в нем нет самого главного — оно не содержит упоминания о Галиче (из русских городов здесь сказано лишь о Киеве). Таким образом, когда принимается эта дата, нарушается сам принцип установления времени возникновения города по первому письменному свидетельству о нем, потому что такого свидетельства нет ни в сообщении 898 г., ни в „Повести временных лет". Несмотря на то, что 898 г. считается датой возникновения Галича, она должна быть отброшена.

Действительно, первым упоминанием Галича в древнем письменном источнике является сообщение венгерского Анонима, относящееся к концу IX в. Вопреки всей тенденциозности этого источника, помещенное в нем свидетельство о прохождении венгров вблизи Галича (которое таким образом отражает существование города во время этого события) нельзя считать вымыслом, поскольку оно подтверждается археологически — в конце IX в. уже существовало славянское поселение на Крылосе, древнейшем территориальном ядре Галича, а в непосредственной близости от него зафиксированы следы погребений знатных венгров того же времени, чем подтверждается их пребывание здесь. О том, что поселение на Крылосе уже в древние времена могло носить название Галича, свидетельствует захоронение в Галичиной могиле, связываемое древней традицией с основателем города. Остатки этого захоронения датируются началом X в. (значит, таков и возраст могилы), т. е. время венгерского пребывания под Галичем совпадает со временем жизни и деятельности легендарного основателя города. Это воспринимается как доказательство возникновения Галича как города именно в конце IX ст.

Возникает вопрос о степени аутентичности хроники венгерского Анонима. Его можно решать только в сравнении с другими источниками, прежде всего, древнерусской летописью. Кроме того, степень аутентичности источника следует устанавливать, опираясь на определенные объективные критерии. Во-первых, их возраст, в том числе возраст их наличествующих списков. По этому признаку хроника Анонима ничем не уступает „Повести временных лет" и другим древнерусским источникам, аутентичность которых не вызывает сомнений. Венгерская хроника, как и древнейшие русские летописи, составлена еще в домонгольское время. Сохранилась же она в списке второй половины XIII в., тогда как старшие списки „Повести временных лет", сохранившиеся в соста-

ве Лаврентьевской и Ипатьевской летописей, относятся к концу XIV — первой половине XV в.

Другим критерием является мера удаленности во времени составителя летописи от тех событий, о которых сообщается в его повествовании. И венгерская хроника, и древнерусская летопись в равной мере были хронологически отдалены от описываемых в них событий начальной истории венгров и восточных славян на несколько столетий.

Третье — это степень аутентичности тех источников, которыми должен был пользоваться составитель летописи, рассказывая о давно минувших событиях, свидетелем которых он не мог являться. В нашем случае — это устные сказания более позднего времени. Именно на них в своем изложении событий конца IX в. опирались как русский монах, так и венгерский нотарий, подвергая их собственной литературной обработке. Вполне естественно, что такие сказания не могут быть лишены обычного искажения и домысливания. Что же касается тенденциозности в освещении взаимоотношений враждебными соседями, то это общий недостаток всех средневековых источников, и венгерский Аноним не составляет исключения.

Наконец, еще одним критерием аутентичности источника может быть наличие в нем полностью вымышленных, фантастических фактов и мотивов, которые явно не могут соответствовать исторической действительности, точнее не отвечают ее современному рационалистическому восприятию. Подобные сведения могли возникать в результате позднейшего истолкования или переосмысливания реальных событий, как, например, выдумки о происхождении венгерского народа от знаменитых гуннов, а его правителей — от рода самого Атиллы, встречающиеся не только в изложении нотария Белы III, но и свойственные всей средневековой венгерской историографии. Но разве не выводили древнерусские летописцы происхождение славян от библейского патриарха Ноя?

Столь же фантастические сведения о происхождении венгров приводятся в средневековых анналах Западной Европы. Значительное распространение здесь приобрели фантазии на темы некоторых легенд об Александре Великом. Согласно одной из них, Карл Великий якобы запер венгров за крепкими стенами крепости, однако Арнульф Коринтийский, желая получить от них помощь против Святоплука Моравского, неосмотрительно освободил их. Этот рассказ встречается уже во времена Оттона I у Видукинда Корвейского[102]. Существуют и другии подобные вымыслы. Они отражают то огромное впечатление, которое произвело вторжение венгров в Европу, правители которой долгое время не могли найти против них надежных средств. До 955 г. практически каждое столкновение с венграми европейских христиан приводило к кровавому поражению последних, вследствие чего в рядах западной аристократии погиб каждый десятый[103].

Нам могут возразить, что в сравнении с другими, так сказать традиционными историческими источниками, „Деяния" венгерского Анонима обладают весьма специфическими жанровыми особенностями, отра-

---

[102] Widukind de Corvey. Chronica Saxonum / Ed. H. E. Lohmann, P. Hirsch // MGH.— Hannover, 1935.— T. LX. 1. 19.

[103] Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу...— С. 34—35.

жающимися на характере содержащихся в них известий. Это действительно так. „Деяния" не относятся к классическим жанрам средневековой исторической литературы (хроник, анналов или летописей). Это также не деяния в обычном понимании. По мнению венгерского исследователя памятника Д. Дьерффи, произведение Анонима принадлежит к относительно новому жанру средневековой литературы, ставшему модным в XII в.,— жанру деяний-романа. „Авторы деяний-романа оживляли давно минувшие времена на основании собственных представлений. Творцы таких романов писали не историю, не стремились достичь достоверности на основе источников и воспоминаний, а, не имея источников или их игнорируя, создавали способное возбудить интерес литературное повествование". По законам жанра, писатель, исходя из сюжета своего повествования, „должен был создавать образы героев, заставляя их действовать в вымышленных исторических обстоятельствах, сценах и эпизодах. Именно поэтому,— делает вывод Д. Дьерффи,— история, изложенная в романе-деяниях, не является для историка достоверным источником"[104].

Приведенное мнение представляется нам несколько односторонним. Труд Анонима нельзя считать чисто литературным произведением, не имеющим значения исторического источника. Его автор вовсе не игнорирует исторические источники, приводя многочисленные ссылки и заимствуя сведения из произведений античных и средневековых историков, в том числе венгерских, что признают как сам Д. Дьерффи, так и другие современные исследователи[106]. Автор „Деяний" относится к своему труду именно как к историческому произведению, стремится достичь достоверности изложения на основе критического отношения к источникам: Аноним отдает предпочтение письменным историческим произведениям и почти полностью отвергает сведения устных сказаний (впрочем, более декларативно, на деле же нередко обращается к ним)[105]. Критическим было его отношение и к протографу позднейших венгерских хроник, созданному в середине (конце) XI в.[107]

Такие же отмеченные черты произведения Анонима, как домысливание автором некоторых обстоятельств, сцен и эпизодов с целью литературного приукрашивания повествования, создание образа героя, который на деле мог значительно отличаться от реального прототипа,— все эти черты присущи и другим жанрам исторической литературы и зависят в большей мере от индивидуальных особенностей автора, его добросовестности и отношения к своему труду.

В этом смысле от хроники Анонима мало чем отличаются сообщения „Повести временных лет", относящиеся к начальному периоду русской истории, которые А. Шахматов назвал „Сказаниями о первых русских князьях". Сказания эти основаны на устных преданиях и, по мнению современных исследователей, „построены в жанре „деяний" (gesta), где легенда („сага") и история трудно различимы"[108].

---

[104] Дьерффи Д. Время составления...— С. 120—121.

[105] Там само.— С. 121—122.

[106] Там само.— С. 122. См. также: Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в.— С. 164—165.

[107] Дьерффи Д. Время составления...— С. 122.

[108] Петрухин В. Я. Древняя Русь. Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. Т. 1 (Древняя Русь).— Москва, 2000.— С. 140.

Изучая хронику венгерского Анонима как исторический источник, определяя меру его аутентичности и достоверности сообщений, В. Королюк сделал вывод, не утративший значення и сегодня: „Во всех случаях, когда свидетельства венгерского „Анонима" могут быть проверены показаниями независимых от него памятников, обращение к нему остается обязательным"[109]. К таким подтвержденным другими источниками свидетельствам исследователи относят, в частности, его сообщение о северном, через Верецкий перевал в Карпатах, миграционном пути венгров[110]. На этом пути лежит древний Галич, и прежде чем достичь карпатского горного перевала, нужно было миновать этот город.

Свидетельство венгерского Анонима о Галиче, таким образом, соответствует всем необходимым требованиям и имеет достаточные основания, чтобы быть воспринятым в качестве первого упоминания о городе в древнем письменном источнике.

Остается еще одно препятствие, требующее разрешения. Упоминание Галича в венгерском источнике не имеет собственной датировки. Точнее говоря, сообщение о пребывании венгров вблизи города непосредственно не датировано. Но в хронике Анонима имеется другая дата, в определенной мере компенсирующая этот недостаток. Начиная рассказ о последнем путешествии венгров на запад в Паннонию, когда они двигались восточнославянскими землями, мимо Киева и Галича, королевский нотарий сообщает, что этот переход произошел в 884 г.

Такая дата приводится в седьмой главе хроники, называющейся „О выходе венгерских племен из их прародины". Здесь мы читаем: „В 884 году от Рождества Христова, как об этом говорится в хрониках с изложением событий по годам (in annalibus... cronicis), семь особ княжеского звання (principales persone), называемых хетумогер [hetumoger в переводе с венгерского — семь мадьяр.— *А. М.*], вышли из земли Скифии на запад"[111].

Приведенное сообщение относится не к выходу венгров из их первоначальной прародины, т. е. к началу миграции (это событие произошло намного раньше), а к очередному изменению места пребывания, когда они уже достигли Восточной Европы, о чем узнаем из дальнейшего изложения. Ссылка автора на „хроники с изложением событий по годам" дает возможность предполагать, что дата 884 г. возникла из каких-то предшествующих письменных источников, которые он использовал.

Некоторые исследователи считают приведенную Анонимом дату ошибочной: он выпустил цифру „V", которая должна была значиться между цифрами „XXX" и „IIII" и обозначать другую дату — CCCLXXXVIIII (889) г., которая значится в хронике Регинона как дата очередного перемещения венгров на запад вследствие поражения от печенегов[112]. Но это только предположение. Как бы то ни было, приведенная венгерским Анонимом дата — 884 г.— в наибольшей мере отвечает

---

[109] Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы...— С. 193.

[110] Łowmiański H. Początki Polski.— Warszawa, 1970.— T. IV.— S. 393; Королюк В. Д. Славяне и восточные романцы...— С. 193.

[111] Anonymi Belae regis Notarii...— P. 42.

[112] Шушарин В. П. Русско-венгерские отношения в IX в.— С. 135, прим. 23.

нашим требованиям. Она является той датой, которая относится к первому письменному упоминанию о Галиче и потому имеет все основания считаться датой возникновения города.

Такой выбор является тем логичнее, что хроника Анонима сейчас уже рассматривается многими историками именно как источник, содержащий первое известие о городе. Однако некоторые современные исследователи ошибочно связывают ее с 898 г. „Первое письменное упоминание древнего Галича,— читаем, например, у В. Барана,— относится к 898 г. и принадлежит венгерскому летописцу — анонимному нотарию короля Белы, свидетельствующему, что вождь венгров Алмош на пути в Паннонию останавливался в Галиче"[113]. Приведенной В. Бараном даты в хронике Анонима нет. Она возникла из сообщения „Повести временных лет", которое не содержит упоминания о Галиче, и потому не может быть признанной.

Можно предположить, что венгры сыграли более значительную роль в исторической судьбе Галича, нежели та, которая представляется в сообщении Анонима. Как это очень часто бывает в истории, именно внешняя угроза способствует возникновению новых укрепленных пунктов или укреплению уже существующих с целью обороны земли от внешних врагов. Венгры же для оседлого европейского населения и представляли эту самую угрозу. Напомним, что против их набегов возводили укрепления славянские жители Среднего Подонья. Такое же положение отмечается и позднее, когда венгры уже оказались в Центральной Европе. По словам Л. Мюссе, „венгерская угроза была одним из основных факторов увеличения количества укрепленных городов и замков в Южной Германии и Северной Италии"[114].

Возможно, не является лишь случайным совпадением тот факт, что венгерское пребывание под Галичем совпадает со временем жизни легендарного основателя города, в честь которого была возведена Галичина могила, если считать, что недавно открытое в ней захоронение-кенотаф принадлежит именно этому эпическому герою.

[113] Баран В. Д. Галичу 1100 років.
[114] Мюссе Л. Варварские нашествия на Западную Европу...— С. 35.

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів. Україна)

ДЕ БУЛА СТОЛИЦЯ ЛЕВА ДАНИЛОВИЧА? (Джерелознавчий аспект проблеми)

Князеві Левові Даниловичу в історіографії не пощастило. Провівши майже все життя у сідлі з мечем у руках, „**князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многыхъ ратехъ**"[1], „винахідник машин для здобування фортець"[2], не потурбувався про власного літописця, а волинські редактори, князі яких дуже неприхильно ставилися до свого старшого брата, перенесли цю неприязнь на сторінки Галицько-Волинського літопису. Тому сучасному дослідникові доводиться користуватися навіть найменшими крихтинами джерел, що зберегли інформацію про цього князя, який був дуже популярним серед різних верств українського населення, особливо на землях своїх колишніх князівств, упродовж XV—XIX ст.[3]

Однією з проблем, які торкаються діяльности князя Лева Даниловича, є проблема його столиці в часи боротьби за відновлення єдности Галицько-Волинського королівства. При всій умовності самого поняття „столиці" для періоду феодальних монархій, які вимагали великої рухливости правителів, усе ж таки існували центри, де переважно перебували двори, бо саме двір у свідомості населення та сусідів виділявся як символ держави та її правителя. Подібним є свідчення анонімного каталонського географа середини XIV ст., який писав, що з Польщею межує „королівство Лева, столиця його — місто Лева"[4]. Навіть скептики відносять ці відомості до початку XIV ст., але цього свідчення замало, аби вважати Львів столицею князя Лева Даниловича.

Останнім часом відроджується зацікавлення ранньою історією Львова[5]. Однак панівною залишається думка, що місто було засноване коро-

---

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— Москва, 1962.— Т. 2.— Стб. 935.

[2] Zimorowicz J. B. Opera quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur / Ed. C. Heck.— Leopoli, 1899.— P. 44.

[3] Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 1988.— Вип. 24: З історії стародавності і середньовіччя.— С. 61; Мицько І. Феномен грамот князя Лева // Старосамбірщина. Альманах.— Львів, 2002.— Вип. 2.— С. 187—194.

[4] Przegląd Historyczny.— 1965.— N 3.— S. 411.

[5] Шишка О. Історія княжого Львова. Історико-бібліографічний огляд // Вузівська бібліотека: історія, теорія, досвід роботи.— Львів, 1993.— Вип. 3.— С. 25—36; його ж. Історіографія старого Львова // Євшан-зілля (Львів).— 1993.— № 7.— С. 9—13; Janeczek A. Studia nad początkami Lwowa: balans osiągnięć i potrzeb badawczych // Rocznik Lwowski. 1993—1994.— Lwów, 1994.— S. 6—36.

лем Данилом і назване на честь його (найстаршого на той час) сина Лева. Ці здогадки базуються тільки на фраґменті короткої похвали королю Данилові, у якому літописець зазначив, що він збудував „городи многі". Літопис також підтверджує заснування королем Данилом Холма та Угровеська (Угровська). Можна ще говорити про Данилів. Але жодне з джерел не дає підстав стверджувати, що саме Львів був заснований королем Данилом. Більше того, польський історик М. Кромер, так звані білорусько-литовські літописи: Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Рум'янцівський, ряд авторів XVI—XVIII ст.: Мартин Груневеґ, Йоганн Альнпех, Симеон Окольський, Бартоломей Зиморович, а також один актовий документ кінця XVI ст. вважали, що місто було збудоване князем Левом[6]. На Галицькій брамі міста був латинський напис: „Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс". Частина дослідників, зокрема А. Чоловський[7], Т. Коструба[8], Л. Войтович[9] та Я. Книш[10], погоджується з цими та іншими аргументами та допускає, що Львів справді був заснований князем Левом Даниловичем. Я. Ісаєвич висловив здогадку, що „Данило здійснював загальне керівництво будівництвом Львова, а Лев безпосередньо очолив будівництво"[11].

Політичні підстави для заснування Львова князем Левом, а не його батьком, були: місто закладене на стику доріг на межі Перемишльського та Белзького князівств, якими Лев Данилович у середині XIII ст. володів. Напевно, вартує облишити міркування археологів, які датують різні знахідки на території Львова X—XII ст. і навіть ранішими часами. Як і у багатьох міст, у Львова могли бути попередники — селища, замки, а може, й незнане з джерел містечко. Лев Данилович був першим Рюриковичем, який отримав це грецьке ім'я, і не існує жодних мотивів, щоб пов'язувати назву міста з ким-небудь іншим. Судячи з опису битви під Ярославом, у 1245 р. Лев Данилович уже був удільним князем і очолював полк свого князівства. На початку 1250-х років його брат Роман Данилович претендував на австрійську спадщину. Було б неймовірним, щоб його старший брат, який зі своїм військом у цій війні діяв цілком самостійно, не посідав окремого уділу. По смерті короля Данила за Левом залишилися Перемишльське, Белзьке і Галицьке князівства. Останнє він мав отримати як найстарший з Даниловичів. Перемишльське князівство могло бути йому надане до 1245 р., а найскоріше — ще у 1240 р., коли Данило Романович покладав надії на союз з угорським королем Белою IV і їздив зі сином в Угорщину, сподіваючися скріпити цей союз шлюбом. Белзьке князівство могло відійти до Лева Даниловича невдовзі після битви під Ярославом, у якій брав участь белзький князь Всеволод Олександрович. Після цього про нього вже немає жодних згадок у джерелах.

---

[6] Книш Я. Заснування Львова // Семінарій „Княжі часи".— Львів, 2002.— С. 7—13.

[7] Czołowski A. Lwów za ruskich czasów.— Lwów, 1891.— S. 18.

[8] Коструба Т. Початки Львова // Українські вісти.— Львів, 1936.— Ч. 9.— С. 3.

[9] Войтович А. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII—XVI ст.— Львів, 1996.— С. 90—91.

[10] Книш Я. Заснування Львова.— С. 10.

[11] Ісаєвич Я. Як виникло місто під назвою Львів // Львів. Історичні нариси.— Львів, 1996.— С. 16—18; його ж. Місто, князівство, держава // Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси.— Львів, 1998.— С. 37.

Львів уперше згаданий під 1256 р. при описі пожежі у м. Холмі: „Таке полум'я було, що по всій землі було видно заграву. Бо і з Львова, дивлячись по белзьких полях, було видно заграву від сильного полум'я пожежі"[12]. Поза сумнівами, місто з такою назвою на той час уже існувало. Російський військовий письменник і історик Ф. Глінка (1786—1880), який був у Львові 1805 р., бачив університетську бібліотеку, де цікавився стародруками та рукописами. У своєму щоденнику він занотував, що Львів заснований 1245 р. князем Левом, який був одружений з дочкою угорського короля Бели[13]. Ця версія виглядає дуже вірогідною, хоч брак джерел залишає це питання відкритим.

У 1259 р. на вимогу улусбека Бурундая Лев Данилович мусив розібрати укріплення Львова. Одночасно були розібрані або спалені укріплення Данилова, Стіжка, Кременця, Луцька і Володимира. Стіжок та Кременець витримали облогу військ Батия у 1241 р., Кременець встояв перед Куремсою у 1257 р. Це дає змогу припускати, що або Львів мав дуже значні укріплення, або місто було такою ж княжою столицею, як Володимир.

Данило Романович не любив Галича за постійні конфлікти з його боярством, яке дуже відрізнялося від волинського боярства і домагалося обмеження князівської влади. Через те він і перемістив столицю до Холма у волинській частині землі, зберігаючи традиційний князівський титул, замінений згодом на королівський. У Лева були такі самі підстави не любити Перемишля, бояри якого не відрізнялися від галицьких. Недаремно ж двірський Андрій мусив здобувати Перемишль штурмом і „удоси" місцевого владику[14]. В останній чверті XIII ст. Львів узагалі опинився в самому центрі володінь Лева Даниловича на перехресті галицьких і волинських шляхів, що теж мало істотне значення.

Львів швидко відбудував свої укріплення. Б. Зиморович датував це нове будівництво 1270 р., що також цілком ймовірно[15]. Археологічні дослідження виявили сліди цього будівництва на терені міського арсеналу — зразки дерев'яних конструкцій, датованих 1270—1290 рр.[16] За хронікою львівських домініканців, у районі нового будівництва на місці пізнішого Домініканського монастиря був терем князя Лева[17]. Місто мусило бути досить серйозно укріпленим, раз хан Телебуга після двотижневої облоги у 1287 р. не насмілився його штурмувати[18]. Сьогодні археологи схильні поширювати територію Львова XIII ст. від Високого замку до річки Полтви на півдні, заході і сході, а не лише у районі Підзамча і вулиці Б. Хмельницького, як вважалося раніше[19].

---

[12] Білецький С. Т. Перша історична згадка про місто // Нариси історії Львова.— Львів, 1956.— С. 18—20.

[13] Глинка Ф. М. Письма русского офицера.— Москва, 1815.— С. 186—187.

[14] Ипатьевская летопись.— Стб. 894.

[15] Zimorowicz J. B. Opera quibus...— P. 41—42.

[16] Багрій Р. С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова // Київська Русь. Культура, традиції.— К., 1982.— С. 35.

[17] Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce.— Lwów, 1859.— T. 2.— S. 443.

[18] Ипатьевская летопись.— Стб. 894.

[19] Багрий Р. С., Могитич И. Р., Свешников И. К. Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции // Археологические открытия. 1976 г.— Москва, 1977.— С. 264—265; Бучко Р. С. Раскопки во Львове // Там само. 1982 г.— 1983.— С. 241; Багрий Р. С.

Отже, є всі підстави припускати, що Львів часів князя Лева Даниловича не був незначним провінційним містом на кордоні Перемишльського князівства. Але цього замало для визначення місця столиці. Правда, на користь такої гіпотези свідчать і деякі міркування з приводу герба міста.

Найдавніший герб Львова — крокуючий лев — повністю збігається з гербом міста Ломпертсас (Берегсас), яким це місто користувалося принаймні з першої половини XIV ст., коли він був законодавчо закріплений дружиною короля Карла Роберта, яка володіла містом[20]. Ломпертсас був центром жупи Берег, яка ввійшла до складу володінь Лева Даниловича, на думку багатьох дослідників, не пізніше 1281 р.[21] Останнім часом І. Мицько висунув досить аргументовану версію щодо отримання Левом Даниловичем частини Закарпаття у 1290 р. після смерти Ласло IV від його небожа Андрія III за відмову від претензій на угорську спадщину[22]. Отож геральдичний знак князя Лева, який був гербом його столиці, міг стати і гербом центру закарпатських володінь.

Однак найважливіші аргументи треба шукати у писемних пам'ятках.

Леґендарна частина литовських літописів зберегла розповідь про сина великого князя литовського Тройдена (1270—1282) Римонта, який нібито вчився руської мови і прийняв християнство при дворі князя Лева у Львові[23]. Папір, на якому написано найдавніший з цих літописів (так званий літопис Археологічного товариства), датується 1582 р., почерк — кінцем XVI ст. У розповіді багато леґендарного, є неточності: Тройден не був одруженим з мазовецькою княжною — навпаки, його дочка Гаудемунда-Софія була одружена з мазовецьким князем Болеславом II Земовитовичем. Тройден був суперником Лева у боротьбі за литовський престіл, але в різні періоди їхні стосунки могли бути різними. Відомості до літопису могли потрапити з життя або традиції Римонта-Василя-Лавриша. Вирішальним таке свідчення назвати не можна, але відкидати також не варто.

Але є ще кілька джерел польського та угорського походження, які стосуються цього періоду. Родинні стосунки Лева Даниловича з Арпадовичами зблизили його і з іншими родичами дружини. Рідна сестра Констанції — Кунігунда (Кінга) була, як і вся родина Бели IV, фанатично

Львов // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья.— К., 1990.— С. 116—119; Могитич І. Розвиток княжого Львова // Галицька брама (Львів).— 1996.— № 12: Княжий Львів.— С. 6—8; його ж. Мурованні укріплення княжих часів на Високому замку // Там само.— С. 9—10; його ж. Будівництво Львова у XIII ст. (повертаючись до дискусії) // Там само.— 2001.— № 9—10 (81—82): Король Данило і його син Лев.— С. 6—8; Космолінська Н., Космолінський О. Терени давнього Львова (концепція потрійного Львова з огляду на останні дослідження) // Там само.— 1997.— № 6 (30): Знесіння.— С. 2—7; Оконченко І. Хронологія будівництва та реконструкції оборонних споруд міста Львова // Там само.— 1998.— № 3 (39): Фортифікації Львова.— С. 2—5; Рожко М. Залюблений у княжий Львів // Там само.— 2001.— № 9—10 (81—82): Король Данило та його син Лев.— С. 8—9; Диба Ю., Петрик В. Планувальна структура „долокаційного" Львова // Семінарій „Княжі часи".— С. 40—59.

[20] Beregszász rendezett tanáczu várossa valo fèjlesztesènek 70 èvek evfördüloja.—Beregszász, 1939.— L. 8 l.

[21] Войтович Л. Удільні князівства...— С. 91—92.

[22] Мицько І. Самборь // Старосамбірщина. Альманах.— Львів, 2002.— Вип. 2.— С. 24—25.

[23] ПСРЛ. Т. 35: Летописи Белорусско-Литовские.— Москва, 1980.— С. 94, 150, 198, 219.

віддана релігії. Польські хроністи Я. Длуґош, М. Кромер, М. Бельський, В. Хмельовський писали про „шлюб чистоти" Кунігунди (1234—1292) з краківським князем Болеславом Встидливим. По смерті чоловіка у 1279 р. Кінга пішла у монастир кларисок у Сончі, якому офірувала подаровані їй землі. У монастирі вона стала аскеткою. Було написане її „Житіє", а у 1684 р. Кінга була беатифікована Католицькою Церквою. „Житіє Кінги" зберегло деякі відомості про Констанцію та Львів. Між обома дворами були дружні відносини. По смерті бездітного Болеслава Лев навіть претендував на польський престіл. У 1302 р. у тому самому монастирі кларисок у Сончі померла його дочка Святослава[24]. Всі сумніви, які виникали у дослідників при інтерпретації джерел про Святославу, остаточно розвіяв відомий польський дослідник генеалогії Романовичів Д. Домбровський[25]. Можна вважати, що Святослава Львівна стала черницею, напевно, не без допомоги тітки Кінги.

„Житіє Кінги" подає відомості, що й сама дружина Лева Констанція творила чуда у Львові, виявляла християнське милосердя до знедолених і немічних[26]. Цю побожність княгині підтверджує і традиція, згідно з якою князь Лев побудував для неї храм Івана Хрестителя. Частина дослідників датує збережену будівлю храму XIII, інші — XIV ст. Зрештою, первісний храм міг бути дерев'яним і пізніше перебудованим на тому самому місці. Ґрунтовних розкопок там не було, тому датування храму залишається дискусійним. Давні польські автори приписували релігійному впливу княгині і відхід князя Лева у монастир на схилі віку після її смерти[27]

Якщо „Житіє Кінги" було написане відразу після подій, про які у ньому розповідається, то його свідчення про перебування двору Лева Даниловича у Львові набирають ваги поважного арґументу.

Видавець „Житія" В. Кемтшинський мав у своєму розпорядженні три рукописи, старший з яких (рукопис Замойських) був переписаний у середині XV ст. Дослідник дійшов висновку, що „всі відомі сьогодні тексти походять безпосередньо чи опосередковано з рукопису пергаменового з року 1401, який колись був власністю францисканців краківських"[28]. У 1401 р. на прохання абатиси Сондецького монастиря Зеленської вперше було порушене питання про канонізацію Кінги[29]. Але рукопис 1401 р. не сходився з текстом, яким користувався Я. Длуґош, подаючи відомості про Кінгу. Комісари канонізаційного процесу 1684 р., дослідники XVIII ст. М. Франкович і Ф. Петриковський уважали рукопис 1401 р. ориґіналом. М. Франкович у 1718 р. писав, що Я. Длуґош користувався працею теолога-францисканця о. Станіслава, який нібито був автором

---

[24] Линниченко И. Известия о взаимоотношении России и Польши // Записки ун-та св. Владиимира.— К., 1882.— Т. 9.— С. 223.

[25] Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 2000.— Т. CCXL.— С. 195—218.

[26] Monumenta Poloniae Historica (далі — MPH).— Lwów, 1884.— T. 4.— S. 684, 716.

[27] Pruszcz P.-H. Forteca monarchów.— Kraków, 1662.— S. 99; Stebelski I. Dwa wielki światła... Z chronologią i przydatkiem. Przydatek do chronologii. Genealogia x.x. Ostrogskich.— Lwów, 1783.— T. 3.— S. 47—59.

[28] MPH.— T. 4.— S. 672.

[29] Zaleski St. Kinga i jej klasztor starosądecki.— Lwów, 1882.— S. 6, 68.

оригіналу. У 1727 р. при спробі видання „Житія" у варіанті Я. Длуґоша з'явилася версія, що о. Станіслав жив за 73 роки до завершення праці Я. Длуґоша[30], тобто на початку XIV ст. Ця версія не виглядала переконливою, тому з пізніших дослідників тільки Г. Зейсберг підтримував думку про тотожність рукопису 1401 р. з оригіналом[31].

Сам В. Кемтшинський уважав, що текст, яким користувався Я. Длуґош, старіший від рукопису 1401 р. і, напевно, походив від незнаного оригіналу. Аналізуючи текст „Житія" і його джерела, він дійшов висновку, що оригінал був написаний на свіжому матеріалі між 1317—1329 рр., а точніше, близько 1320 р. Його висновки практично без змін прийняли польські історики Р. Пілат — 1319 р.[32], О. Свьонтек — 1317—1330 рр.[33] та М. Вітковська[34]. Остання звернула увагу, що в самому тексті використано методи, не властиві агіографії XIV ст.: промова-тестамент в описі смерти святої, посилання на джерело.

Французький дослідник П. Давід, погоджуючись з багатьма висновками В. Кемтшинського, датував текст пам'ятки кінцем XIV ст.[35] Обидва історики визнавали, що Я. Длуґош використав текст, старший від рукопису 1401 р. Обидва були згідні, що оригінал не міг бути написаний раніше 1317 р., оскільки у тексті згаданий св. Людовик, тулузький єпископ, який тільки у цьому році був канонізований папою Іваном XXII.

„Житіє", як і інші пам'ятки цього жанру, складається з двох частин — власне „житія" і „чудес". Друга частина не могла бути написана раніше 1329 р., про що є свідчення у тексті. Тому й сама пам'ятка не могла бути складеною раніше цього часу. Але перша частина, як уважав В. Кемтшинський, була написана раніше від „чудес". Ніхто з дослідників не сумнівався, що обидві частини мали різних авторів, що, зрештою, впадає в очі при читанні тексту. П. Давід і В. Кемтшинський розходилися тільки у датуванні джерел, якими користувався невідомий автор оригіналу. Авторство Станіслава обидва вважали непорозумінням (це автор „Житія святої Саломеї", чий текст був переписаний разом з „Житієм Кінги" у кодексі Замойських).

Перша частина „Житія", як зазначено самим автором, була написана з використанням писемних джерел, зокрема Угорської і Краківської хронік. Щодо Краківської хроніки сумнівів немає — це Житіє краківського єпископа Станіслава, коротка версія якого була написана близько 1242 р., а повна — між 1257—1261 рр.[36] Важче з Угорською хронікою. З неї взято відомості про родинні зв'язки Кінги та родину Бели IV. Тут думки дослідників повністю розходяться. Г. Зейсберг[37] і Я. Домбров-

---

[30] MPH.— T. 4.— S. 664—665.

[31] Zeissberg H. Dziejopysarstwo polskie wieków średnich.— Warszawa, 1877.— T. 1.— S. 125

[32] Pilat R. Historia literatury polskiej w wiekach średnich.— Warszawa, 1926.— T. 1.— S. 149.

[33] Świątek O. Z dziejów polskiego żywotopisarstwa świętych.— Lublin, 1937.— S. 13.

[34] Witkowska M. H. Vita Sanctae Kyngae Ducissae Cracoviensis jako źródło hagiograficzne // Roczniki Humanistyczne.— 1962.— S. 51—61, 68, 92.

[35] David P. Les sources de l'histoire de Pologne — a l'epoque des Piasts (963—1386).— Paris, 1934.— P. 170.

[36] Plezia M. Od Aristotela do zlotej legendy.— Warszawa, 1958.— S. 300, 444.

[37] Zeissberg H. Dziejopysarstwo polskie wieków średnich.— T. 1.— S. 126.

ський[38] ототожнили цю хроніку з першою частиною Угорської хроніки Яна Туроці, яка видана у Брно 1488 р. Але Угорська хроніка Я. Туроці (близько 1435—1488/90), яка у своїй першій частині є зведенням різноманітних анналів, хронік, діянь, ніяк не могла бути відомою навіть авторові рукопису 1401 р.

З усіх відомих угорських хронік матеріали, використані у „Житії Кінги", найближчі до хроніки Марка Кальті. Капелан короля Лайоша I Марк Кальті, один з найкращих істориків свого часу, закінчив працю над зведенням хронік з історії Угорщини 15 травня 1358 р.[39] Він критично підходив до праць попередників, приймаючи тільки правдиві свідчення і відкидаючи сумнівні. На думку П. Давіда, автор першої частини „Житія" використав саме цю хроніку. Виходячи з цього, він датував його кінцем XIV ст.[40] Однак дослідник дотримувався засади, що не існує іншої угорської хроніки, окрім хроніки Марка Кальті, звідки можна було б почерпнути матеріали для „Житія". Не могла ж, на його думку, зберегтися у Польщі угорська хроніка, невідома у самій Угорщині. Починаючи з 1370 р., виготовлялися багатоілюміновані копії хроніки Марка Кальті. Нині їх відомо аж п'ять. Одна з них, яка містить 135 мініатюр, була у 1374 р. подарована французькому королю Карлові V. Дуже ймовірно, що така копія була і в Польщі, на той час об'єднаній унією з Угорщиною.

Спочатку так само міркував і В. Кемтшинський. Узявши текст Марка Кальті, він звірив його з відповідними місцями „Житія". При деякому досить значному збігу виявилося, що джерело, яким користувався автор „Житія", було докладніше і різноманітніше. Не знайшовши аналогів серед угорських джерел, В. Кемтшинський дійшов висновку, що автор „Житія" користувався незнаним угорським кодексом другої половини XIII ст. Ця хроніка, що могла потрапити у Сонч разом з іншими книгами Кінги, залишилася незнаною пізнішим угорським хроністам і загинула з рештою сондецьких рукописів, серед яких був і псалтир, з котрого молилася княгиня Кінга[41].

У XIV ст. до появи зведеної праці Марка Кальті в Угорщині не було жодної хроніки, яка б могла послужити джерелом для автора першої частини „Житія". Праця францисканського провінціала Яноша, що могла бути відомою польським францисканцям, охоплює правління королів Ласло IV та Андрія III, боротьбу за спадщину Арпадовичів у 1301—1308 рр. та правління короля Карла Роберта до 1332 р.[42] Правда, Яношу належить також інтерполяція у „Діяннях угорців" про страту вбивці королеви Гертруди ван Банка і винищення його роду, але немає жодних відомостей, що він щось писав про сім'ю короля Бели IV.

У XIII ст. жив ще один угорський історик — магістр Акош. Він мав університетську освіту, у 1242—1245 рр. був капеланом короля Бели IV,

---

[38] Dąbrowski J. Średniowieczne kroniki węgierskie w świetle ostatnich badań.— Kraków, 1914.— S. 30.

[39] Képes Kronika. Kálti Márk kronikája a magyarok tètteirol / Ford. L. Gereb.— Budapest, 1952.— L. 49—52 l.

[40] David P. Les sources de l'histoire de Pologne...— P. 170.

[41] MPH.— T. 4.— S. 678—679.

[42] Malyusz E. A Thuróczy Kroniká és förrásai.— Budapest, 1967.— L. 735 l.

у 1248—1261 рр.— канцлером королеви — матері Кінги, одночасно займаючи уряд кустоса у Секешфегерварі (1248—1251) та пробста у Буді (1254—1273). Магістр Акош склав список угорських королів за 1162—1205 рр., який у 1270—1272 рр. доповнив короткими розповідями про події 1205—1272 рр. Ці відомості були включені у зведену хроніку Марка Кальті. Магістр Акош вносив свої поправки і у „Діяння угорців", доповнивши їх списком знатних родин угорського походження. У його версії засновник династії Арпад був лише одним з угорських вождів[46]. На думку відомого угорського дослідника Д. Дьерффі, магістр Акош був також автором знаменитого „Діяння гуннів", але більшість інших дослідників (Л. Хайнеман, Р. Кайндль, І. Маджар, Б. Хоман, Я. Хорват, Е. Маюс) авторство останньої пам'ятки приписує клірикові короля Ласло IV, який писав у 1282—1285 рр.[44]

Не викликає сумнівів, що магістр Акош був близько пов'язаний з родиною короля Бели IV, знав Кінгу особисто. Під час своєї подорожі на батьківщину княгиня могла отримати в дар від цього автора і привезти зі собою один з варіантів його праці. Цей варіант відрізнявся від того, яким користувався згодом Марк Кальті. Марк міг і переробити та скоротити початковий текст магістра Акоша. Акош був ідеологом баронів, для нього король був тільки першим серед рівних. У тексті могли бути деякі не дуже приємні для Арпадовичів оцінки, може, тому від нього залишився тільки перелік імен і подій. Правда, у „Житії" смерть короля Андрія III помилково датована 26 вересня 1235 р. замість 21 вересня 1235 р. Магістр Акош не міг зробити такої помилки, але її легко міг зробити автор „Житія", який користувався його хронікою.

У фрагменті „Житія", у якому говориться про Данила Романовича, він названий „істинним герцогом Руським"[45], у чому можна зауважити відбиток духу часу, коли переговори галицько-волинських володарів з Римом мали реальні перспективи. Такий фрагмент ще міг з'явитися у хроніці другої половини XIII ст., пізніші пам'ятки титулували Данила королем.

Таким чином, виглядає дуже правдоподібним, що автор „Житія" користувався хронікою магістра Акоша, яка могла бути подарована княгині особисто самим магістром і привезена нею у Сонч, де пізніше загинула з іншими книгами.

Є й інші свідчення на користь версії В. Кемтшинського. У пролозі „Житія" зазначено, що автор розпочав роботу на прохання кларисок[48]. У числі своїх інформаторів він називає і осіб, які добре знали Кінгу. Звичайно, подібними прийомами користувалися майже всі автори житійної літератури, особливо частини „чудес". Але більшість осіб, названих автором „Житія", можна ідентифікувати.

Одна з інформаторок — сестра Катарина Одолана, яка згадується частіше за інших, відома як абатиса цього монастиря з документів 1293, 1313, 1316, 1317, 1324, 1330 рр.[47] Дуже ймовірно, що саме абатиса Катарина і була ініціаторкою написання „Житія".

---

[43] Györffy G. Kronikáink és magyár ostorténet.— Budapest, 1948.— L. 171, 188 l.
[44] Malyusz E. A Thuróczy Kroniká és förrásai.— L. 53 l.
[45] МРН.— Т. 4.— S. 684.
[46] Там само.— S. 683.
[47] Witkowska M. H. Vita Sanstae Kyngae...— S. 104.

Інформаторкою названа і Добеслава, вдова краківського палатина Януша. Януш з роду Старжів у 1284—1285 рр. був тільки краківським каштеляном[48], але старенька вдова цілком могла приписати покійному чоловікові і ті посади, яких він не займав. У 1271—1279 рр. Януш був сандомирським воєводою, і саме в цей час Добеслава могла зустрітися з Кінгою вперше.

Отже, на наш погляд, версія В. Кемтшинського щодо датування першої частини „Житія" близько 1320 р. виглядає правдоподібною. Автор користувався хроніками та свідченнями сучасників подій, а отже, і відомості про перебування двору Лева Даниловича у Львові заслуговують на увагу.

Згадки про князя Лева Даниловича зберегли і деякі угорські документи. Так, у грамоті угорського короля Карла Роберта від 7 лютого 1326 р. при поданні відомостей про угорсько-чеське суперництво на початку XIV ст. розповідається про похід короля на Русь за першою дружиною („in rutheniam, quo cum quibusdam baronibus regni nostri fidelibus pro adducenda pima consorte nostra accesserumus")[49]. Як доповнення цього факту в іншому джерелі, відомому під умовною назвою „Anonymi Descriptio Europae Orientalis", яке датується дослідниками першою половиною 1308 р., є фрагмент про потужного володаря на ім'я Лев, дочку якого взяв за дружину угорський король Карл („Loco imperatoris habet unum ducem permaximum vivorum, qui vocatur dux Leo, filiam huius Leonis duxit nunc in uxurem rex Ungarie Karulus")[50]. З приводу інтерпретації цих повідомлень триває полеміка між угорським ученим Д. Крістовим[51] і польським С. Срокою[52], до якої долучаються й інші дослідники історії.

Очевидно, розв'язання цієї та подібних загадок, пов'язаних з життям і діяльністю князя Лева Даниловича, лежить у площині джерелознавчих студій, передусім польських, угорських і німецьких документів, дослідження яких під таким кутом зору тільки починається. Не можна вважати завершеним і дослідження грамот князя Лева, більшість яких дійшла у сфальшованому вигляді. Ця проблема вже давно належить до сталих зацікавлень О. Купчинського[53].

---

[48] Karasiewicz Wł. Paweł z Przemankowa, biskup krakowski 1266—1292 // Nasza przeszłość.— 1959.— T. 9.— S. 205.

[49] Kristó Gy. Károly Robert elsö felesége // Acta Universitatis Szegediensis de Attila Jozsef nominatae. Acta Historica.— 1983.— T. 86.— L. 27—30 l; Magyar Országos Levéltar (Budapest).— Diplomatihai osztály, DF 265464.

[50] Anonymi Descriptio Europae Orientalis / Ed. O. Górka.— Cracoviae, 1916.— P. 40.

[51] Kristó Gy. Károly Robert elsö felesége.— L. 27—30 l; його ж. Ába Sámuel és Károly Robert családi kapcsolatairol // Acta Universitatis... Acta Historica.— 1992.— T. 96.— L. 25—30 l; його ж. Orosz Hercegnö volt-e Károly Robert elsö felesége? // Aetas.— 1994.— N 1.— L. 194—199 l.

[52] Sroka S. Wokół mariażu Karola Roberta z Piastówną śląską Marią // Biuletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego.— 1994.— N 11.— S. 1—5; його ж. Genealogia Andegawenów węgierskich.— Kraków, 1999. — S. 21—28.

[53] Купчинський О. А. Дослідження і публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII — першій половині XIX ст. // Київська Русь: культура, традиції.— К., 1982.— С. 129—149; його ж. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII — першої половини XIV століть // Записки НТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.— Львів, 1996.— Т. CCXXXI.— С. 44—108.

Ярослав ІСАЄВИЧ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів. Україна)

ЧЕРВЕНСЬКІ ГРАДИ І ЧЕРВОНА РУСЬ: ЧИ ПОВ'ЯЗАНІ ЦІ ТОПОНІМИ

З-поміж наукових праць ювіляра почесне місце посідають дослідження з топоніміки та історичної географії. Закономірно, що проблеми, які розглядаються у контексті цих наукових дисциплін, взаємопов'язані. Зокрема, глибоке вивчення обставин виникнення й поширення давніх географічних назв на ***-ичі*** дало змогу О. Купчинському зробити важливі висновки про заселення українських і суміжних земель та про ареали племінних територій[1].

Одним з питань, вивчення яких потребує застосування методів топоніміки й історичної географії, є питання про співвідношення згаданих у давніх історичних джерелах топонімів „Червен" / „Червенські гради" і пізнішого хороніма книжного походження „Червона Русь".

Червен фігурує у „Повісті временних літ" при описі подій, які літописець датує 981 р., і пізніше згадується в літописах ще кілька разів[2]. Слід підкреслити, що в літописі, який є нашим єдиним джерелом про давню форму цього топоніма, він зафіксований лише у формі Червенъ (з кінцевим **ъ**). На жаль, в історико-археологічних і топонімічних дослідженнях поширились необґрунтовані форми *Червень* або навіть *Червєнь*[3]. Відомий польський дослідник топоніміки Станіслав Роспонд зайнявся навіть питанням про походження такої форми[4], не врахувавши, що немає даних про існування топоніма *Червень* (з кінцевим **ь**). Щоправда, в літописі досить часто трапляється прикметник *червеньскый*, але він утворений від *Червенъ* з допомогою суфікса ***-ьск-***. Таке словотворення було властиве тодішній писемній мові. Наприклад, *Понтъ*, але *море По-*

---

[1] Див.: Купчинський О. А. Топоніми на ***-ичі*** і питання заселення України // Історичні джерела та їх використання.— К., 1966.— Вип. 2.— С. 74—92; його ж. Питання генезису географічних назв на ***-ичі*** // Середні віки на Україні.— К., 1973.— Вип. 2.— С. 73—86; його ж. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян. Сборник научных трудов // Славянские древности.— К., 1980.— С. 213—247.

[2] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1908.— Т. 2.— С. 69, 244, 246, 911, 929; Летопись по Ипатскому списку.— Санкт-Петербург, 1871.— С. 54, 176, 178, 599, 611.

[3] Див., наприклад: Kutyłowska I. Grody Czerwieńskie wymienone pod 1018 i 1031 rokiem // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— Дрогобич, 2002.— Вип. 6.— С. 28—29.

[4] Rospond S. Problematyka staroczeskich toponimów na ***-ьль-, -ьло*** // Slavia.— 1966.— N 3.— S. 395.

нетьскоє, Єюпетъ, але *єюпетьскій, Хвалисы,* але *море Хвалиськоє*[5] тощо. Тому наявність прикметника *червеньскый* не дає підстави реконструювати форму *Червень.*

При поясненні походження назви *Червен* дослідники обмежувалися догадками про червоні землі в районі цього града або різними припущеннями про значення кореня **-черв-**. Типова етимологія В. Курашкевича: „Червень — від черв-ен-ь. Корінь ***чьрв*** (***чьрм***) — хробак, який використовувався для виготовлення барвника (литовське kirmis)"[6]. Виходить, що назва міста якимось чином пов'язана з червцями, з яких отримували червону фарбу. Насправді ж про червців можна говорити при етимології загальної назви *червь* (червона фарба, червоний колір) чи прикметника *черв[л]ений (червоний).* До етимології назви міста Червен питання про походження кореня ***чьрв<черв*** не має ніякого стосунку. Топонім *Червен (чьрвьнъ)* є короткою формою прикметника, який відповідає повній формі *чьрвьный.* Це слово в давніх пам'ятках виступає також у варіантах *чьрвлнъ, чьрмьнъ.* Форма *чьрлнъ* відображена в топонімах *Черлен* (названа у „Списку руських міст"), Черляни, Чернелиця < Черленица[7]

Висловлювалося припущення, якого неможливо довести, що топонім Червен пов'язаний з наявністю у його околицях червоних глин. Цілком довільним є також твердження Я. Котлярчика, що Червенські гради — це городища на схід від Перемишля, у яких виявлено виходи кам'яних порід червоного кольору[8]. Проте численні аналогії вказують, що в найменуванні як місцевости прикметник *чьрвьн(ый)* осмислювався у переносному значенні. Важливо відзначити, що низка інших давніх назв міст Київської Руси є короткими формами прикметників, у тому числі тих, які позначали кольори: *Чернъгород* і *Бѣлгород* на Ірпіні, а також інший *Черн* у Наддністрянщині, *Краснъ* на р. Красній біля Трипілля[9].

У минулому деякі історики локалізували літописний Червен на місті сучасного с. Чермно на захід від Бута (З. Доленґа-Ходаковський, Д. Зубрицький, М. Барсов та інші), інші — в районі с. Чернієва біля Холма (гіпотеза С. Церхи)[10] або Червоногорода в Наддністрянщині (гіпотеза В. Кентшинського). На підставі археологічних матеріалів цей спір вирішено на користь Чермна над р. Гучвою (за Бугом, поблизу м. Тишівців на Холмщині), де є велике городище X—XIII ст. Така локалізація підтверджується і лінґвістичними міркуваннями. Зокрема, дуже поширені в X—XIII ст. топоніми на **-ьнъ** згодом витіснені формами на **-но, -не, -на,** рідше іншими. Замість літописних назв типу Дубен, Колодяжен, Перес-

---

[5] Повесть временных лет.— Москва; Ленинград, 1950.— Т. I.— С. 9, 12, 16. В українських пам'ятках XIV—XV ст. найпоширенішим формантом, з допомогою якого утворювалися відносні прикметники, був суфікс **-ьск-**. Див.: Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст.— К., 1958.— С. 117—118.

[6] Slownik starożytności słowiańskich.— Warszawa, 1961.— Т. I.— S. 301.

[7] Щурат В. Вибрані праці з історії літератури.— К., 1963.— С. 38.

[8] Kotlarczyk J. Grody Czerwieńskie a karpacki system obronny pod Przemyślem we wczesnym średniowieczu // Acta Archaeologica Carpatica.— Kraków, 1969—1970.— Fasc. 2.— N 11.— S. 239—269.

[9] Тихомиров М. Н. Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки.— Москва, 1952.— Т. 40.— С. 223.

[10] Любарський С. Місто Червен // Наш світ.— 1924.— № 15.— С. 14.

чен, Пѣсочен, Городен стали вживатися форми Дубно, Колодяжне, Пересічне (Пересічна), Пісочна (Пісочне), Городно і т. ін. Ймовірно, це пов'язане з тим, що в українській і білоруській мовах звузилася сфера застосування коротких прикметників чоловічого роду однини. Крім того, іменники *град, город* (які, очевидно, дали чоловічий рід топонімам на *-ен, -ьн* і низці інших) поступилися місцем іменникам середнього роду *місто, село, селище, урочище*. Чоловічий рід був замінений жіночим або середнім не тільки в топонімах на *-ьнъ*, але і в багатьох інших, наприклад: Голтавъ—Голтва, Чучинъ—Щучинка тощо. Заміні форми на *-ен* формою *-но* сприяло й те, що непрямі відмінки, а також похідні іменники і прикметники від обох форм утворювалися ідентично. Наявні у літописі форми *Червьна, Червьну (Червну), в Червьнѣ*, а також *червяне, червеньския, червеньскую*[11] могли бути утворені не тільки від форми *Червенъ*, але і від форми *Червно (Червьно)*. Аналогічно, слово *черменський* могло бути утворене і від *Чермен*, і від *Чермно*. І справді, в українських джерелах початку XVII ст. трапляються форми *черменський* (від *Чермно*)[12]. Заміна *Червен* на *Чермно*, очевидно, відбулася досить давно, коли у розмовній мові поряд з лексемою *черв[л]ений* функціонував як рівнозначний варіант *чермний*. Нині слово *чермний* у західноукраїнських говірках не поширене, хоч варіанти *червений* і *черлений* у деяких з них збереглися до наших днів.

Від Червена отримали свою назву *Червенські гради*, двічі згадані літописцем (1018 і 1031). Інколи літописний термін „Червенські гради" передають сучасною українською мовою як *Червенські міста*. Однак не всі ранньосередньовічні укріплені поселення мали характер міст в економічному й правовому сенсі. Форма „*град*" — південнослов'янська, у давньокиївських пам'ятках панівною є форма „*город*". Нагадаємо, що у цих пам'ятках ім'я і топонім *Володимир* < *Володимер* завжди має повноголосу форму, а неповноголосий варіант *Владимир* з'явився унаслідок південнослов'янського впливу. Слово „*город*" у російській мові набуло значення „*місто*". Для уникнення асоціацій з таким розумінням доцільно і в україномовному тексті зберігати первісну літописну форму *Червенські гради*.

Територія, яка належала до *Червенських градів*, найімовірніше, відповідає Червенській землі, яка фігурує у Галицько-Волинському літописі. У XIX ст. історики безпідставно поширювали поняття „Червенські гради" на всю Галичину („Червону Русь"). Уперше таку ідентифікацію запропонував польський історик Адам Нарушевич. Спроби відродити такий погляд були й останнім часом[13]. Однак вивчення літописних текстів дало змогу встановити, що насправді територія Червенських градів не була значною. На півдні до неї вже не входила Белзька земля, на півночі за її межами, ймовірно, залишалися міста Комов і Уханьє[14]. На сході територія Червенських градів обмежувалася Бугом, а на заході — етніч-

[11] Летопись по Ипатскому списку.— С. 101, 205, 334, 357, 384—385, 483, 494, 498, 510, 516, 571—572.

[12] Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 201, оп. 4, спр. 170, арк. 63.

[13] Див. про це: Kutyłowska I. Grody Czerwieńskie...— S. 36.

[14] Poppe A. Gród Wołyń // Studia Wczesnośredniowieczne.— Wrocław, 1958.— T. 4.— S. 227—300.

ною межею між західнослов'янськими (пізніше польськими) і східнослов'янськими племенами.

Інколи дослідники твердять, що з назвами Червен і Червенські гради пов'язаний пізніший книжковий термін „Червона Русь" (Russia Rubra). Але Червен втратив будь-яке політичне значення вже у XIII ст., а назва „Russia Rubra" з'явилася у книжках деяких польських і західноєвропейських авторів не раніше XV ст.[15] У літописах назва Червона Русь не трапляється. В. Ламанський уважав назву Червона Русь давньою, тому що вона відома фра-Мауро у XV ст., а отже, в себе на батьківщині повинна була існувати раніше[16]. Однак на карті фра-Мауро Червона Русь (Russia rossa) вказана на Верхньому Дону і з Червоною Руссю у сенсі Галичини ніяк не пов'язана[17]. Взагалі карта фра-Мауро може служити плутаниною у застосуванні різних прикметників для диференціації окремих східнослов'янських територій.

Можна вважати встановленим, що вона була створена штучно, шляхом аналогії з поширеними під впливом східних мов складними етнічними і територіальними найменуваннями, в яких різні кольори мають символічне або просто семантико-розмежувальне значення. Так, у монголів сторони світу позначалися різними кольорами[18]. Половецькі землі у XII ст. ділилися на Білу (західну) і Чорну (східну) Команію. Можна назвати також такі найменування, як Золота орда, „Біла" і „Червона" Хорватія[19] та ін. У низці джерел XIV—XV ст. землі колишнього Галицько-Волинського князівства називаються королівством Русь (regnum Russiae) або просто Руссю. Щоб відрізнити цю Русь від відомих раніше Білої і Чорної Руси*, був сконструйований книжний термін „Russia Rubra", в польському перекладі „Ruś Czerwona". Корінне українське населення назву „Червона Русь" не вживало. Не вживають її й ті польські письменники XVI—XVII ст., які жили в Західній Україні (Я. С. Кльонович, Т. Піравський та ін.). У наукових і літературних публікаціях XVII—XVIII ст. поняття „Червона Русь" інколи вживали щодо України загалом або щодо її правобережної частини (польський письменник XVII ст. Шимон Старовольський, німецький картограф кінця XVII — початку XVIII ст. Йоган Баптист Гоманн). Врешті, у самій Галичині найменування її Червоною Руссю поширилось у XIX ст., хоч і тоді сприймалось як архаїзм. У другій половині XIX ст. цю назву пропагували галицькі москвофіли. Свій головний орган вони назвали „Червонная Русь" (під такою назвою газета виходила у 1888—1891 рр.; у 1891—

---

[15] Semkowicz A. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego // Kwartalnik Historyczny.— 1925.— Rocz. 39.— S. 308, 312.

[16] Живая старина.— 1891.— Вып. 3.— С. 250.

[17] Свенціцький І. Зарис речевого і прикметникового окреслення назви „Русь" XI—XVIII ст. // Назви Русь в історичному розвитку до XIII віку.— Жовква, 1936.— С. 23.

[18] Ludat H. Farbenbezeichnungen in Völkernamen // Saeculum.— 1953.— Bd. 4, Heft 2.— S. 138—155.

[19] Županić N. Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska // Etnolog.— 1937—1938.— N 10—11.— S. 355—376.

* Про походження цих назв є велика література. У деяких працях висловлено довільний погляд, що назва Біла Русь пов'язана з білим одягом білорусів, а Червона — з червоним одягом українців.

1892 рр. мала назву „Галицкая Русь"). Наприкінці XIX — на початку XX ст. в панрусистській публіцистиці вживались штучні найменування „Зелена Русь" (щодо Буковини), „Жовта Русь" (на Далекому Сході). В окремих польських виданнях, починаючи з перших десятиліть XX ст., Червенські городи стали ототожнювати з Червоною Руссю. Річ у тому, що в той час польські науковці дедалі частіше стали висловлювати погляд, що населення „Червенських градів" не було східнослов'янським або що ця територія перед 981 р. належала до Польщі[20]. Для того, аби цей висновок поширити на всі західноукраїнські землі, була висунута версія про тотожність Червенських градів з Червоною Руссю. Щоб підкреслити таке ототожнення, деякі польські автори почали писати не „Червона Русь", а „Червенська Русь". Утім, згодом їм стала видаватися небажаною будь-яка згадка про Русь стосовно земель, проголошених польськими. Тому напередодні Другої світової війни Галичину дедалі частіше називали просто „Червенською землею". Зокрема, орган Львівського відділу Польського історичного товариства отримав найменування „Ziemia Czerwieńska". Таку саму назву мав один з бюлетенів, які під час німецької окупації видавались у Львові польським підпіллям[21]. На сторінках обох часописів під Червенською землею розуміли Галичину — регіон який у давнину сформувався як Галицьке князівство, згодом належав до Руського королівства, ще пізніше до Руського і Белзького воєводств. Напевно, причиною поширення його серед польських авторів була також етнічна невизначеність цього терміна, його семантична нейтральність.

У наш час назва „Червенська земля" майже не вживається, а назва „Червона Русь" поширена тільки в польських наукових виданнях. Необґрунтоване розуміння цього деякими авторами як „Червона Росія" засвідчується вживанням в англійських і французьких наукових текстах перекладів Russie Rouge, Red Russia (Червона Росія). Останній трапляється навіть в англомовних резюме наукових праць у польських виданнях[22]. З огляду на розповсюдженість неправильного тлумачення етноніма і хороніма Русь, в українській науковій літературі набуло поширення замість впровадженого істориками поняття „Галицька Русь" слово „Галичина". Цей хоронім на письмі зафіксований пізно*, в усному мовленні

---

[20] Докладніше про це див.: Ісаєвич Я. Д. До питання про розселення східнослов'янських племен в X ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР.— 1964.— № 6.— С. 64—87; його ж. Рецензія на: Skrzypek J. Studia nad najdawniejszą granicą polsko-ruską w rejonie Grodów Czerwieńskich i Wołynia // Український історичний журнал.— 1965.— № 2; його ж. До історії взаємин Київської та Гнезненської держав: Червенські гради // Україна—Польща: Історія і сучасність: Збірник наукових праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка.— Львів, 2003.— Ч. 1.— С. 76—90.

[21] Утвердився термін „Червенська земля" і в офіційних документах органів польського лондонського уряду та підпорядкованих йому структур. Див., наприклад: Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich.— Warszawa, 1992.— T. 2.— S. 211, 218 та ін.

[22] Див. про це: Isajewicz J. Rusini a Ukraińcy: dwa etapy rozwoju jednego narodu // Historiae peritus. Księga Jubileuszowa Profesora Jerzego Kłoczowskiego.— Lublin, 1998.— Cz. I.— S. 443—446.

* У словосполученні *Галичина могила*, або *Галицина могила*, яке знаходимо в літописі при описі подій 1208 р., *Галичина* є присвійним прикметником від антропоніма *Галиця*. Варіант *Галичина могила* зафіксовано у Хлєбніковському списку, а *Галицина могыла* — в Іпатському.

виник, очевидно, раніше, за тією самою словотвірною моделлю, що й хороніми типу *Київщина*. У наш час *Галичина* сприймається як позачасова, не пов'язана з якимсь історичним періодом назва одного з регіонів України[23]. Утворені від того самого кореня іншомовні визначення тієї ж території (*Galicia, Galicja, Galizien*) доцільно передавати в українському тексті саме як Галичина. Латинізована форма *Galicia* могла виникнути під впливом назви „Galicia" (Галісія) на Іберійському півострові. Мабуть, це приклад використання у новому значенні географічних назв, відомих раніше, подібно до того, як до „русинів" стали застосовувати латинську назву кельтських рутенів (*Ruteni*).

[23] У польській мові Hałyczyna стосовно періоду XIV—XVIII ст. розглядається як анахронізм (Janeczek A. Między sobą — Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV—XV w. // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie.— Lublin, 2000.— S. 38). Проте у польській мовній практиці також передбачена можливість ретроспективного вжитку пізніх хоронімів та етнонімів. Навіть слово „*Polska*" застосовується нині і для ранньосередньовічного часу, для якого на письмі зафіксовано лише латинську версію *Polonia*.

Леонід ТИМОШЕНКО

Дрогобицький педагогічний університет ім. І. Франка (Дрогобич. Україна)

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ТОПОГРАФІЇ ДАВНЬОГО ДРОГОБИЧА

Дослідження історичної топографії давньоруських міст, основані на інтердисциплінарних наукових зв'язках, у сучасних наукових студіях тісно пов'язуються з проблематикою походження та еволюції давніх міських структур[1]. Цікаві результати може дати, наприклад, зіставлення даних топоніміки, історичної топографії з археологічними та писемними джерелами, їх взаємоперевірка і доповнення. Дослідження на інтердисциплінарному рівні особливо актуальні для давніх поселень, початки яких недостатньо вивчені, причому саме у ділянці археології та джерельної евристики. До таких міст, вочевидь, належить і Дрогобич, незважаючи на те, що блок писемних джерел до ранньої історії міста начебто добре відомий. Вважається (щоправда, небеззаперечно), що початки міста сягають давньоруського часу, хоч перші писемні згадки про нього є досить-таки пізні і належать до останньої чверти XIV ст. У них, властиво, йдеться про вже сформований міський організм чи принаймні ембріон міста, який склався дещо раніше.

Історична топографія давнього Дрогобича цікавила вже перших літописців міста другої половини XIX ст. Праці їх послідовників, у тому числі й сучасних істориків, заслуговують на спеціальне історіографічне опрацювання. Тут обмежимося переліком найважливіших публікацій з історії Дрогобича, в яких знайшла відображення досліджувана проблема[2].

---

[1] Див., наприклад: Джеджора О. Проблеми історичної топографії давнього Галича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. CCXXII.— С. 292.

[2] Площанский В. М. Королевский вольный город Дрогобыч, по части истории, топографии и статистики // Науковый сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской Матицы.— Львов, 1868.— Вып. 1—4.— С. 162—188; Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza.— Drohobycz, 1935.— Cz. 1; Drohobycz, 1939.— Cz. 2; Księga radziecka miasta Drohobycza 1542—1563. Z papierów pośmiertnych ś. p. Stefana Sochaniewicza, wydała Helena Polaczkówna (далі — KRD) // Zabytki Dziejowe.— Lwów, 1936.— T. IV.— Zesz. 1; Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów granicznych, lustracij, memorialów ipt.— Drohobycz, 1906; Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Дрогобича (короткий історіографічний огляд) // Дрогобицький краєзнавчий збірник (далі — ДКЗ).— Дрогобич, 1998.— Вип. III.— С. 158—163; Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича // Там само.— С. 164—172; Шалата М. Місто в підгір'ї Карпат: До 900-річчя Дрогобича.— Дрогобич, 1991.— С. 22—23; Пастух Р. Вулицями старого Дрогобича.— Львів, 1991; Могитич І., Могитич Р. Нове про давньоруський Дрогобич // Жовтень.— 1989.— № 11.— С. 114—117; Могитич І. Датування та рекон-

Підсумовуючи доробок дослідників минулого, доходимо висновку про брак спеціальної, опертої на джерела, наукової праці про історичну топографію міста, його об'єктів, елементів міської забудови. Досі не зроблено виважених, ґрунтовних спроб хронологічного зрізу проблеми для кількох періодів давньої історії міста, рубежем котрої може вважатися, наприклад, XV ст.— час появи центру міста на магдебурзькому праві чи, скажімо, кінець XVII ст., коли місто поступово отямилося від руйнівних наслідків бурхливих подій кінця XVI—XVII ст. Досі не з'ясована хронологія історії окремих об'єктів, наприклад, старостинського замку (двору), неіснуючих нині церков Пречистої (Найсвятішої) Діви Марії та давньої Святої Трійці. До цього часу не вивчено заснування інших сакральних об'єктів, у тому числі й шедеврів дерев'яної архітектури — св. Юра та Воздвиження Чесного Хреста, побудованих у XVII ст. На жаль, у попередніх дослідженнях не використано низки вагомих джерел до історії міста, у тому числі й люстрацій, ревізій, різноманітних реєстрів тощо. Залучаючи їх до наукового вжитку, ми поки що не ставимо завдання дати вичерпні відповіді на всі спірні питання давньої історії міста, оскільки його археологічне дослідження щойно розпочинається. Нашою метою є передовсім комплексний розгляд міської забудови у XIV—XVIII ст., історія окремих об'єктів топографії, у тому числі оборонних споруд. Зрештою, ми також прагнемо максимально узагальнити наявну інформацію на основі критичного переосмислення матеріалу в контексті порівняльного містознавства, засади якого поступово впроваджуються до наукового дослідження міст Галичини[3]. На нашу думку, розгляд історичної топографії міста та його об'єктів, простеження розвитку планувальної структури можливі також за умови дослідження походження та еволюції давніх міських структур — політичних (органи влади), економічних (господарське заняття населення, ремесло, торгівля), сакральних (церкви, костели, синагоги), оборонних (у вузькопрофільному розумінні), планувально-просторових (міські центри, вулиці, передмістя, квартали компактного проживання населення) тощо.

Перші вірогідні писемні згадки про Дрогобич датуються останньою чвертю XIV ст. Авторитетною вважається згадка міста під назвою „Другабець" у літописному переліку руських міст (Воскресенський літопис, 1377—1382 рр.)[4]. 6 листопада 1387 р. у львівських ґродських актах згада-

---

струкція будівельних періодів пам'ятки архітектури XVI—XVIII ст.— церкви Св. Юрія у Дрогобичі // Вісник / Укрзахідпроектреставрація.— 1996.— Ч 5.— С. 48—59; його ж. Давньоруські архітектурні пам'ятки Дрогобича // ДКЗ.— Вип. III.— С. 151—157; його ж. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII—XIV ст. // Вісник / Укрзахідпроектреставрація.— 1997.— Ч. 8.— С. 3—20; Скоп Л. Церква Пречистої Діви у Дрогобичі // Сакральне мистецтво Бойківщини. Другі наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Матеріали виступів 19—20 листопада 1997 р.— Дрогобич, 1997.— С. 79—81; Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964; його ж. Ruch budowlany w miastach ziemi przemyskiej i sanockiej w latach 1550—1650.— Opole, 1968.— S. 88, 90, 95, 110; Motylewicz J. Miasta ziemi Przemyskiej i Sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku.— Przemyśl; Rzeszów, 1993.— S. 80; Trajdos T. M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu.— Kraków, 1996.— S. XXXIX.

[3] Див.: Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві // Вісник Державного університету „Львівська політехніка".— 1999.— № 379: Архітектура.

[4] Полное собрание русских летописей.— Санкт-Петербург, 1843.— Т. 7.— С. 240.

но якогось Марціна з Дрогобича[5]. 1390 р. Владислав Опольчик обдарував галицьке архиєпископство десятиною солі з Дрогобича[6]. 1392 р. закладено костел, будівництво якого було забезпечено ґрунтами з Медведьового дворища. Незважаючи на це, на початку 1990-х років місто відзначило своє 900-річчя. Оскільки ухвала про ювілей приймалася не науковою інституцією, а міською радою, не будемо докладно розглядати всі „засади" тієї псевдонаукової концепції, яка вже встигла покритися товстеньким шаром пороху. Згадаємо лише, що вона ґрунтувалася на двох припущеннях: 1) перша писемна згадка про галицьку сіль у Києво-Печерському патерику (кінець XI ст.) має стосунок до Дрогобицької солеварні, однієї з найдавніших і найбільших на Прикарпатті; 2) перебування половців під Перемишлем у 1099 р. на чолі з ханом Боняком має стосунок до пожежі Старого (Першого) Бича, на місці чи поруч котрого був заснований Другий Бич, тобто Дрогобич (ця легендарна версія ототожнила татарського хана „шолудивого Буняка" з половецьким Боняком). Спростування наукової невмотивованості версії, яка була роздута у науково-популярній літературі кінця 1980-х — початку 1990-х рр., не потребує сьогодні спеціальних аргументів[7] До слова, у світлі останніх ойконімічних досліджень версія „Другий Бич — Дрогобич" також не знаходить підтримки[8].

Якщо припустити, що джерела кінця XIV ст. фіксують уже сформоване місто, то логічно шукати його корені у більш ранній час. Проте не варто при цьому забувати, що процес формування давньоруських ранньофеодальних міст був тривалим і означав здебільшого відокремлення міста від села (місцевий варіант сінойкізму). Варто також уточнити стосовно того чи іншого етапу цього тривалого процесу, про що йдеться: зародок майбутнього міста з неповним набором міських структур (містотворчих ознак) чи сформований і розвинутий міський організм, який був зафіксований у джерелах пізніше.

Не перелічуючи усіх куцих свідчень про найдавніший Дрогобич, спробуємо скласти уявлення про його інституційний урбаністичний роз-

---

[5] Площанский В. М. Королевский вольный город Дрогобыч...— С. 168; B. R. [Bolesław Rozwadowski] Drohobycz // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. F. Sulimirski, B. Chlebowski, W. Walewski.— Warszawa, 1881.— T. II.— S. 145.

[6] Pomniki dziejowe miasta Lwowa z archiwum miasta / Wyd. A. Czołowski.— Lwów, 1896.— T. 1.— N 536.

[7] Проблема розглянута нами в декількох публікаціях: Тимошенко Л. В. Початки Дрогобича в контексті утворення міст галицької землі // 900 років Дрогобичу: історія і сучасність. Тези доповідей міжвузівської краєзнавчої науково-практичної конференції. Дрогобич, 18—19 грудня 1991 р.— Дрогобич, 1991.— С. 8—10; його ж. Спроба створення моделі початкового етапу формування середньовічних міських структур Дрогобича // ДКЗ.— Дрогобич, 1995.— Вип. І.— С. 11—16. Цікаво, що для обгрунтування концепції „900-річчя Дрогобича" було некритично використано праці Я. Ісаєвича, який у 1960-х рр. припускав, що Дрогобич сформувався в XI—XIII ст., а в 1978 р. стверджував, що в цей час в околицях міста існували лише укріплене поселення, ремісничий посад, а в місті — соляний промисел: Брик М., Исаевич Я., Надемьянов В., Савчин М., Тарасюк В., Хонигсман Я., Черненко А. Дрогобыч // История городов и сел Украинской ССР. Львовская область.— К., 1978.— С. 254—255. Учений у жодній своїй праці не наполягав на тому, що місто було засноване саме в XI ст.

[8] Худаш М. Л., Демчук М. О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення).— К., 1991.— С. 68; Makarski W. Nazwy miejscowości dawnej ziemi Przemyskiej.— Lublin, 1999.— S. 73—74.

виток. Отже, у XIV ст. вже існували церква Діви Марії, солеварний промисел (ремісничий посад?), „Медведьове дворище" (колишній князівський / війтівський двір?), комплекс давньоруських споруд невідомого призначення, на місці (фундаментах) котрих 1392 р. Владислав Ягелло заклав латинський костел. Наявність будь-яких органів влади на час приходу поляків у місті не фіксується, хоч і вважається, що руському праву був властивий, наприклад, середньовічний принцип гірничої регалії, а також інші його інститути, які інтегрувалися у польське право. Назагал у джерелах XIV ст. чітко проглядається так зване квазі-місто з елементами ознак майбутнього розвинутого міста на маґдебурзькому праві.

Розглянемо об'єкти протоміської забудови XIV ст. Найважливішою серед них є, звичайно, солеварня (жупа), яка знаходилася там, де й нині функціонує солеварний завод, навколо якого розкинулося давнє передмістя Зваричі[9]. Важливість місцевого солеварного промислу у XV—XVI ст. підкреслюється тим, що урядник дрогобицької жупи називався „руським жупником" („żupnik terrarum Russiae", „prefectus zuparum Russiae")[10]. У Дрогобичі розміщувалося три (за іншими джерелами — чотири) королівські криниці соляної ропи, яка надходила для виварювання у панви (черіні). Причому у структурі солеварного місцевого виробництва розрізняють королівські / старостинські, міщанські і передміщанські, церковні і приватновласницькі осередки. Проте конкретних даних про діяльність місцевої жупи до XVI ст. немає. За люстрацією 1570 р., в окрузі налічувалося шість великих панв: чотири у Дрогобичі і по одній у Модричах і Колпці[11]. За інвентарем 1537—1538 рр., чотири двори жупного передмістя сплачували податок[12]. За раєцькою книгою міста (1551), біля жуп виросло ціле „нове місто", мешканці якого називали себе „Neapolitanus"[13].

Довкола солеварного промислу (вочевидь, цілком не випадково) розміщувалося три давні міські (пізніше передміські чи заміські) церкви:

---

[9] KRD.— S. XLIV—XLVI, тут же подано докладну історіографію проблеми. Див. також: Ісаєвич Я. Д. З історії Дрогобича XVI—XVIII ст. // Наукові записки Інституту суспільних наук.— К., 1961.— С. 3; його ж. До характеристики ремесла і торгівлі в Дрогобичі в 30—60-х роках XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель.— К., 1960.— Вип. 4.— С. 32; його ж. Город Дрогобыч в XVI—XVIII ст. // Города феодальной России. Сборник статей памяти Н. В. Устюгова.— Москва, 1966.— С. 255.

[10] Про Гербуртів із Фельштина, дрогобицьких жупників 70-х рр. XVI ст., див. нові дані: Matricularum Regni Poloniae summaria (далі — MRPS).— Varsoviae, 1999.— Pars VI: 1573—1574. Contexuit Maria Woźniakowa.— N 15, 133, 151, 205, 208—209, 224, 300. Принагідно зауважимо, що історія дрогобицького солеварного промислу, незважаючи на велику історіографію, не вичерпана. Так, наприклад, зверталася велика увага на різноманітні форми організації виробництва і продаж солі, у тому числі й широке запровадження орендних стосунків. Проте лише нещодавно вдалося встановити, що у XV ст. дрогобицьку жупу орендували князі Острозькі: під 1436 р. фіксується привілей Владислава Варненчика Андрушкові Острозькому (синові князя Федора Даниловича) на 100 гривень на дрогобицьких жупах: Pułaski F. Opis 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasińskich.— Warszawa, 1915.— S. 243.— N 2874.

[11] Rutkowski J. Podział dochodów w żupach ruskich za Zygmunta Augusta.— Poznań, 1925.— S. 91.

[12] Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. VI.— С. 259.

[13] Г. Полячкувна помилково вважала цих „neapolitanus" вихідцями з Неаполя: KRD.— S. XXIII, 60. На її помилку правильно вказав Я. Ісаєвич: Ісаєвич Я. Д. З історії Дрогобича XVI—XVIII ст.— С. 10—11.

св. Юрія, Воздвиження Чесного Хреста і П'ятницька; трохи далі, але ближче до замчища четверта — Пречистої Богородиці. Таке скупчення аж чотирьох сакральних об'єктів засвідчує передусім концентрацію давнього населення міста довкола одного з найважливіших центрів — солеварного промислу. Ці найдавніші дрогобицькі церкви, початкові свідчення про які збереглися у фрагментарному вигляді, обросли в літературі чималою кількістю легенд, походження котрих встановити непросто. Так, досі у літературі послуговуються неперевіреним твердженням Й. Промінського про те, що Дрогобич уже в XIII ст. мав три церкви[14]. Однак єдиним писемним свідченням про руську церкву в XIV ст. є напис XVIII ст. на стіні дрогобицького костелу: „Kazimerz III Wielki Król Polski po złączeniu Rusi z Polską Roku 1339... Wyznacza na Kosciół Parafijalny dla Osiadających w Drohobyczu Katolików Lacińskich Cerkiew Ruską Panny Marуi"[15]. М. Мсцівуєвський, довільно коментуючи цю подію, припустив навіть, що зайняття церкви поляками відбулося за згодою православного кліру і перемишльського єпископа[16]. З гіпотетичних (в уяві автора) об'єктів привертає увагу „двір жупника", в якому 1340 р. нібито зупинився Казимир Великий.

Бароковий напис XVIII ст., не підтверджений іншими тогочасними джерелами, викликає цілком справедливі сумніви дослідників. Так, видавці згаданої книги написів костелу пов'язують факт зайняття руської церкви польськими осадниками-католиками з „локальною традицією"[17].

Улітку 2001 р. на церквищі Пречистої Діви Марії проведено розвідкові археологічні дослідження. На території об'єкта виявлено понад 2,5 тис. археологічних знахідок, деякі з яких датовані кінцем XII—XIII ст., що підтверджує попереднє припущення про існування в районі сучасної вулиці Ю. Дрогобича поселення княжої доби. Проте виявлений археологічний комплекс пізньосередньовічного могильника датується досить пізнім часом — XVII—XVIII ст. Фундаментів давньої церкви, на жаль, не виявлено[18].

Перші писемні згадки про інші церкви датуються лише кінцем XV — початком XVI ст., коли виникає центр міста з ринковою площею і ратушею, тож дослідники небезпідставно називають їх заміськими. Церква св. Юрія розміщувалася на Завіжному передмісті, поблизу так званої Горішньої Брами, церкви Воздвиження і П'ятницька — на Зваричах.

---

[14] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 4 (Баворовські), спр. 1104/1.

[15] Trajdos T. M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu.— S. 27.

[16] Mściwujewski M. Z dziejów Drohobycza.— Cz. 1.— S. 18—19.

[17] Trajdos T. M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu.— S. XIX—XXI, 60. Інший польський історик церкви Т. Зауха вважає, що згаданий найдавніший переказ містить „зерно правди", оскільки в одному з інскрипційних написів повідомляється про те, що передміський дерев'яний „костелик" поставлений близько 1370 р.: Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Św. Krzyża i Św. Bartłomieja w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej.— Kraków, 1998.— Cz. 1.— T. 6.— S. 33.

[18] Петрик А., Петрик В., Тимошенко Л. Розвідкові археологічні дослідження церквища Пресвятої Діви Марії в місті Дрогобичі у 2001 році // ДКЗ.— Дрогобич, 2001.— Вип. V.— С. 7—19.

Церква св. Юрія вважається у Дрогобичі найдавнішою[19]. Відомо, що з кінця XV ст. збереглися надання цим церквам бенефіцій, а побудова храмів датується пізнішим часом: св. Юрія — 1600 р., Чесного Хреста — 1661 р., св. П'ятниці — 1795 р. Текстів найдавніших ерекційних грамот згаданим церквам віднайти поки що не вдалося. Візитації цих церков XVIII ст. фіксують: ерекційні грамоти для церков Чесного Хреста і П'ятницької з XVII ст., св. Юрія — недатована. Церква Пречистої має найдавнішу ерекцію — короля Стефана Баторія з 1578 р.[20] З 1497 р. походить надання парохові церкви св. Юрія Сенькові Терлецькому півлану поля[21]. 1508 р. королівська комісія стверджувала, що до церкви належав лан зі соляними покладами ще з часів Владислава II Яґелла[22]. Особливістю функціонування дрогобицьких церков було те, що вони фундувались на так званих франконських ланах, тобто ґрунтах, наданих місту за маґдебурзьким правом[23].

І. Шараневич, який вивчав втрачену згодом фундаційну книгу протоколів Дрогобича (т. XXV), писав, що 1508 р. датується облята ерекційної грамоти Сиґізмунда I для церкви св. Юрія, а 1555 р.— для новозбудованої церкви Святої Трійці[24]. Добре відомою є суперечка між парохами дрогобицьких церков за міські маєтності, розпочата 1514 р. і вирішена королівським актом 1537 р. Зі згаданих джерел видно, що ця суперечка має досить давнє коріння. Так, священик церкви Святої Трійці Грицинко Терлецький покликався на надання-привілеї, надані Яном Ольбрахтом і Олександром[25]. В іншому місці дослідник стверджує, що 1508 р. Сиґізмунд I підтвердив Сенькові Терлецькому давній привілей Владислава Яґелла з 1407 р.[26]

Нам удалося відшукати збірку привілеїв міста Дрогобича, в якій уміщено документ „Laneus agri extra Civitatem Drohobicz ad Poponatum"[27]

---

[19] Ісаєвич Я. Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича в добу феодалізму (до кінця XVIII ст.) // З історії Української РСР.— К., 1962.— Т. 6—7.— С. 11; KRD.— S. XXIII.

[20] Тимошенко Л. Візитаційні описи дрогобицьких церков 1764 року // ДКЗ.— Дрогобич, 2000.— Вип. IV.— С. 408—411.

[21] MRPS.— Varsoviae, 1907.— Pars II.— P. 44.— N 734.

[22] Там само.— Varsoviae, 1912.— Pars IV.— Vol. 2.— P. 23.— N 8726.

[23] Маґдебурзьке право було надане Дрогобичу привілеєм Владислава 12 червня 1422 р. До 70-х рр. XX ст. дослідникам джерело було відоме лише з реґестів Коронної метрики: MRPS.— Varsoviae, 1915.— Pars IV.— Vol. 3.— P. 378.— N 559. Уперше документ опублікували І. Сулковська-Курась і С. Курась: Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś.— Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1975.— Cz. VII.— S. 95—99.— N 1925. Як свідчать джерела, цієї грамоти ніколи не було у Дрогобичі (вона була видана в Гнезні). Так, наприклад, усі наступні локаційні грамоти підтверджували не привілей 1422 р., а привілей 1460 р. При ревізії міста 1568 р. привілей навіть не згадується у збірці правових актів міста „Priwilegium Oppidi Drohobicz" (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD w Warszawie). T. zw. Metryka Litewska, dz. IV B, N 22, k. 517—518). У першій австрійській збірці документів надання прав Дрогобичу джерело також не згадується (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф.146, оп. 88, спр. 236 (Справа про підтвердження привілеїв м. Дрогобича (1786), арк. 59—62 зв.).

[24] Szaraniewicz I. Rzut oka na beneficye kościoła ruskiego za czasów Rzeczypospolitej Polskiej pod względem historyi, a przedewszystkiem o stosunku świeckiego duchowieństwa ruskiego w Galicyi do ziemi w tym okresie.— Lwów, 1875.— S. 6.

[25] Там само.— S. 16—17, посил. 30.

[26] Там само.— S. 52, посил. 10. Згадані грамоти вважаються неавтентичними, але після їх підтвердження Сиґізмундом I вони набрали чинности.

[27] AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, dz. IV B, N 22, k. 523v.—524v.

1555 р. Сиґізмунд Авґуст підтвердив: 1) недатований привілей Сиґізмунда I, у якому згадуються руські священики церкви св. Юрія Савка, Петро і Васько Терлецькі; 2) недатований привілей короля Владислава; 3) привілей Сиґізмунда I з 1508 р. (найбільш докладний)[28]. І все-таки, за браком давніших джерел, вкажемо на певні сумніви щодо початкового періоду місцевої церковної історії: костел у Дрогобичі був фундований наприкінці XIV ст., збудований і одразу наділений посілостями, а надання руським церквам, заснованим не пізніше католицької святині, були юридично оформлені лише на початку XVI ст.

Історія дрогобицького костелу добре відома. Останнім часом активізувалося його вивчення у польській історіографії[29]. Проте чи не найбільшою проблемою є на сьогодні з'ясування найдавнішого періоду в історії об'єкта. У зв'язку з тим, що джерела чітко вказують на найдавнішу резиденцію та час побудови костелу: 1392 р., fabrica ecclesiae[30]; люстрація 1683—1684 рр., „książęta ruskie, potym królowie, biskupi rezydowali"[31], Г. Полячкувна, яка уважно проаналізувала ранні джерела, не мала сумніву, що 1392 р. нова будівля постала на фундаментах старого замочка, можливо, лише дерев'яного оборонного типу, з часів Людовика Угорського (Владислава Опольчика), а може, ще з раніших часів[32]. Т. Трайдос це заперечує, бачачи в системі укріплень костелу лише „будинки на валах з часів перед 1392 р."[33] Експедиція 80-х рр. XX ст. висунула найбільш обґрунтовану на сьогодні версію, яка фіксує у фундаментах і стінах костелу споруду, названу „теремом воєводи". Про це нібито свідчать фундаменти та цоколь 1,6 м з плескатого великого каміння на вапняному розчині з вкрапленням деревного вугілля, фраґменти давніх стін з брускової цегли на вапняному розчині з доданням цементівки; система кладки — поперечник-довжик, яка збереглась на різну висоту: північна — 18,5 м, південна — близько 4 м, фраґментарно доверху. Давнішу споруду, яка мала форму так званого живого квадрата, локалізовано у

---

[28] Видавцям люстрації Руського воєводства 1564—1565 рр. удалося віднайти підтверджувальний привілей для Юріївської церкви 1555 р. в актах Коронної метрики: Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego 1564—1565. Część II (далі — Lustracja. 1564—1565) / Wydali K. Chłapowski i H. Żytkowicz.— Warszawa, 2001.— S. 195, посил. 272. Джерело: AGAD w Warszawie, Metryka Koronna, ks. 85, k. 201—203v.

[29] Trajdos T. M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu; Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii...— S. 31—78; Trajdos T. M. Oltarze fary drohobyckiej w świetle dawnych wizytacij // Płaj.— 1996.— T. 13.— S. 114—130; його ж. Uposażenie fary w Drohobyczu // Там само.— S. 86—113; його ж. Fara drohobycka — dwa uzupełnienia // Там само.— 1997.— T. 15.— S. 188—190.

[30] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ).— Lwów, 1873.— T. IV.— S. 7—8; Gątkiewicz F. Kościół w Drohobyczu. Szkic historyczny // Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Wyższego Gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1903, 1904.— Drohobycz, 1903.— S. 9—11; MRPS.— T. IV.— Vol. 3.— N 359.

[31] Lustracja województwa ruskiego 1661—1665 (далі — Lustracja. 1661—1665). Cz. I: Ziemia przemyska i sanocka / Wyd. K. Arlamowski, W. Kaput.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970.— S. 153.

[32] KRD.— S. XVI.

[33] Trajdos T. M., Brzóstkowska A., Kulewski A. Inskrypcje historyczne fary w Drohobyczu.— S. XLI.

вівтарі костелу. Вона була високою (триярусною), з перекриттям дерев'яними сволоками, на третьому ярусі — цегляне склепіння. На думку дослідників, абсолютні розміри терема, характер розбивки квадрата, розміри цегли та швів, рисунок мурів і хімічний склад розчинів, принцип виведення фундаментів і цоколів — ідентичні з іншими давньоруськими спорудами XII—XIII ст. (Лаврів, Львів)[34]. Невмотивованою є тільки інформація, з посиланням на М. Мсцівуєвського і Г. Полячкувну, що терем зруйновано під час штурму 1340 р. (згадані автори такої інформації не подавали).

Цікавою виглядає і версія Л. Скопа, котрий, також ґрунтуючись на численних обстеженнях костелу, вважає, що давню церкву Пречистої Діви у Дрогобичі 1339 р. ніхто не розбирав, а виявлені експедицією архітектурні елементи якраз і належать церкві (на це вказує передовсім романський стиль давньої конструкції)[35]. Автор подає і схематичний проект графічної реконструкції тієї давньої церкви.

Висунення останньої гіпотези змушує розглянути фактологічні дані щодо найдавнішого періоду в історії церкви Пресвятої Діви Марії, яка нібито ще у XIV ст. була перетворена поляками на костел. Додамо принагідно, що поряд з цитованим написом XVIII ст. зображено однонавний храм з трьома вікнами у бічній стіні нави, однією апсидою та двоспадовим дахом, завершений сиґнатурою. Очевидно, художник намалював (за станом на XVIII ст., коли було зроблено розписи інтер'єру костелу) існуючий храм Діви Марії — або перебудований у XVII—XVIII ст., або ж споруджений на місці первісного храму.

У XV—XVI ст. церква, мабуть, неодноразово нищилася під час нападів волохів і татар (наприклад, у 1498 р.), затим відбудовувалась. Люстрація міста 1661—1665 рр. фіксує священика о. Миколая Пресечицького (Preseczycki) з синами Василем, Павлом та Іваном. Він представив люстраторам привілей короля Стефана Баторія від 1 червня 1578 р., виданий його попередникам, котрим церква Діви Марії була надана священикові Іллі. Отже, у другій половині XVI ст. церква Діви Марії була руською. Належність святині українській громаді міста підтверджується і люстрацією 1661—1665 рр. Другий привілей був виданий Яном Казимиром 3 червня 1650 р. Він стосувався згаданого о. Миколая. Королівським універсалом від 19 лютого 1656 р. священик звільнявся від податків, зокрема, на утримання польського війська[36].

За візитацією костелу 1637 р. (перша латинська візитація, проведена каноніком Фридериком Аламбеком), церква належала начебто до латинської парафії[37]

Наведені дані з візитації потребували, зрозуміло, додаткової перевірки. При цьому ми використали копіярій документів до історії дрогобицького костелу, який зберігається у ЛНБ НАН України. Тут також наведено тексти всіх відомих візитацій костелу XVII—XVIII ст. Найбільш

[34] Могитич І. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII—XIV ст.— С. 15—18.
[35] Скоп Л. Церква Пречистої Діви у Дрогобичі.— С. 79—81.
[36] Lustracja. 1661—1665.— S. 169.
[37] Trajdos T. M. Uposażenie fary w Drohobyczu.— S. 112. Див. також: Status antiquus Ecclesiae Parochialis Drohobycz // Archiwum Państwowe w Przemyślu, N 157, s. 1335—1336.

повною є візитація 1743 р.[38], вивчення якої дає найпотрібніші результати. Так, у джерелі описано шпиталь при костелі, від котрого вели ворота у місто. Головне ж — чітко вказано на існування шпитального костелика Діви Марії „на підвалинах стандартних дубових", який, як і в XVII ст., потребував віднови. Костел знаходився на парафіяльному цвинтарі і був оточений дерев'яним парканом. Порядкував у костелі ксьондз Богдан. Немає сумніву, що у візитаціях йдеться про один і той же об'єкт — філіальний костел на цвинтарі, при шпиталі. Він розміщувався на костельному плацу в бік до жуп (за цвинтарем, по жупній дорозі, знаходився також фільварок парафії). Там же, по дорозі до жуп, була капличка Святої Трійці (вівтарія). Ще один вівтар Божого Тіла знаходився на валу біля дзвіниці. Отже, Т. Трайдос помилився, ототожнивши костельну філію з руською церквою, які мали однаковий титул. Тож латинського періоду в історії церкви Пречистої Богородиці після спорудження парафіяльного костелу (1392—1410) ніколи не було.

Велике значення для вивчення історичної топографії Дрогобича та розвитку його планувальної структури мають люстрації і ревізії міста XVI—XVIII ст. Якщо, наприклад, люстрація 1564—1565 рр. майже не дає у цьому плані важливої інформації, то інші джерела, серед котрих виділяється ревізія Дрогобицького староства 1568 р., дають унікальний матеріал.

Очевидно, що із запровадженням маґдебурзького права влада маґістрату поширювалася на все місто. Під 1460 р. джерела фіксують існування міської ради, а на зламі XV—XVI ст. поблизу давнього замчища з'являється новий центр міста з площею Ринок і ратушею. Навряд чи облаштування нового центру відбулося раніше, оскільки після ординських спустошень, зокрема 1499 р., місто на десять років було звільнене від усіляких податків, а 1501 р. звільнення було підтверджене двічі[39]. 1493 р. було загрожено, під королівською карою 14 гривень, тим, хто противився відновленню ґроду[40]. Коли відбулося згадане переміщення центру, достеменно невідомо, але воно, безсумнівно, пов'язане з інтенсифікацією локації міських прав у першій половині XVI ст. та централізацією виконавчої влади. Так, 1506 р. король Олександр підтвердив маґдебурзький привілей 1460 р. 1507 р. Сиґізмунд I дозволив частину мита за проїзд містом (так зване мостове) використовувати на підтримку міських доріг. Універсалом 1511 р. передбачалася переробка і поліпшення доріг. Нарешті, 1520 р. король звільнив дрогобичан від участи у відновленні Перемишльського ґроду, оскільки вони повинні були облаштувати власне місто укріпленнями („fortalicium Drohobicense")[41]. Королівські універсали 1503—1524 рр. спрямовували доходи з чопового на зміцнення укріп-

---

[38] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 45 (Дідушицькі), спр. 113, арк. 112 зв.—115 зв. Частина документів „Актів костьолу в Дрогобичі", вочевидь, потрапила до іншої справи: Дарчі записи, декрети, перелік привілеїв та інша документація парафіяльного костьолу в Дрогобичі, пред'явлені Окружному управлінню для підтвердження. Оригінали і копії. 1679—1784 рр. // ЦДІА України у Львові, ф. 140, оп. 1, спр. 169. Візитація 1743 р. опублікована зі значними скороченнями у праці Т. Заухи: Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii...— S. 62—67.

[39] MRPS.— Pars IV.— Vol. 1.— N 6915.

[40] AGZ.— Lwów, 1884.— T. X.— N 2485, 2542.

[41] Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza...— S. 30—32.— N 10; S. 32—34.— N 11; S. 34—35.— N 12; S. 35—37.— N 13.

лень міста і його святинь[42]. 1530 р. проведено локацію виборчих прав міщан до ради міста[43]. Привілей 1540 р., який заборонив побудову руської церкви, фіксує існування у Дрогобичі середмістя[44]. 1544 р. у місті влаштовується водогін „aquaeductus et canalium"[45]. У час урядування Войцеха Стажеховського (1539—1550) відбулася остаточна централізація виконавчої влади у руках старости, який узурпував війтівські функції.

Як зазначав Я. Ісаєвич, характерною рисою згаданих містотворчих процесів було обмеження міської території, залежної від магістрату[46]. З'являються так звані юридики, підпорядковані різноманітним „інстанціям", які у Дрогобичі, як і в багатьох інших містах, формуються у вигляді передмість. Такі передмістя фіксує у Дрогобичі інвентар Скарбу коронного 1537—1538 рр. „Census civilis", який опублікував свого часу М. Грушевський. Це, зокрема, два передмістя: перше з 33 будинками, а також церквами св. Юрія і Чесного Хреста; друге з 49 будинками і церквою св. П'ятниці; жупа — чотири будинки; територія королівської юрисдикції „curia regalis" — 29 будинків, до якої належав і „піп Іванівський"[47].

Певну незалежність від міської влади мали й найдавніші дрогобицькі парохії, інформація про котрі походить з кінця XV ст.[48] Очевидно, що з того часу почалася згадана нами тяганина щодо меж церковних ґрунтів. Так, 27 березня 1508 р. королівська комісія, до складу котрої входив і дрогобицький староста Миколай Глинський, узаконила межі Святоюріївської парохії: лан поля зі ставками, рибниками, городами і двома черенями соляної ропи. Затверджена юридика знаходилася між полями Станіслава Слодовника і Гриця Івашковича і тягнулася від потоку Побук до річки Тисьмениці[49]. Комісія перерахувала також усілякі вольності, яким підлягав церковний маєток, у тому числі й звільнення від податків, зокрема, стації, подимного, військової виправи, кошового.

У згаданій ревізії дрогобицького староства 1568 р.[50] наведено унікальний матеріал, який чітко окреслює міське планування. Спочатку пе-

---

[42] MRPS.— Pars III.— N 1092; Pars IV.— Vol. 2.— N 8624, 11237, 12986, 13451, 13867.

[43] Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza...— S. 51—54.— N 17.

[44] Грушевський М. До історії „руського обряду" в давній Польщі // Записки НТШ.— Львів, 1899.— Т. XXX: Miscellanea.— С. 2.

[45] Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza...— S. 79—83.— N 26.

[46] Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 10.

[47] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VI.— С. 258—259. Ярослав Ісаєвич, вивчаючи джерело в AGAD w Warszawie (Archiwum Skarbu Koronnego (далі — ASK), IV, 56, N D I, k. 2—3, 165), на королівській території нарахував лише 23 двори (Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 11). Краєзнавець М. Гаврилюк уважає, що на підставі поодинокої інформації про священика Іванівського можна говорити про існування у Дрогобичі ще однієї церкви (Гаврилюк М. Історична топографія середньовічного Дрогобича.— С. 168). На нашу думку, такої церкви у Дрогобичі не було, тим більше, що вона мала розміщуватися на території королівської юрисдикції, досі чітко не локалізованої. Можливо, у джерелі йдеться про священика Івана однієї з відомих дрогобицьких церков. М. Грушевський в акті 1535 р., зафіксованому у перемишльських ґродських книгах, віднаходив ще одну невідому церкву (Грушевський М. До історії „руського обряду" в давній Польщі.— С. 6).

[48] Я. Ісаєвич, щоправда, виводить юридику церкви св. Юра з початку XVII ст.: Ісаєвич Я. Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 12.

[49] MRPS.— Pars IV.— Vol. 2.— P. 23.— N 8726; AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, dz. IV B, N 22, k. 523v.—524v.

[50] AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, dz. IV B, N 22, k. 482—516.

релічено мурованої споруди центру: ратуша, костел, дві брами — перша до двору (старостинського), друга з боку Стрия (тут не враховано, вочевидь, мурованої вежі-дзвіниці, збудованої 1551 р., яка входила до комплексу оборонних споруд костелу). Час побудови першої ратуші на площі Ринок досі невідомий. М. Мсцівуєвський вказував на початок XVI ст.[51] Цікаво, що 1936 р. у підвалі ратушної вежі зберігався найстаріший дзвін з написом: „Lano we Lwowie do zigara do miasta Drohobiczi dnia 28 maja roku Pańskiego 1568"[52]. Центральна частина міста мала, крім того, Краківську браму (дерев'яну), що вела на Краківську вулицю до жуп, а також чотири вулиці, які обрамлювали площу: перша — з боку костелу, друга — з боку Краківської брами, третя — з боку старостинського двору і четверта — з боку Стрийської брами і вулиці. На них розміщувалося, відповідно, небагато будинків: 10, 10, 9, 13. Крім того, у джерелі фіксуються вулиці, прилеглі до центру: згадана Краківська з 12 будинками, до двору старости — з 9 будинками, від Стрийської брами (сучасна Стрийська?) — 16 будинків. 9 будинків розміщувалося „попід парканами", 18 — „під самим містом".

Далі чітко окреслюються передмістя: Завіжне з рільничими передмістянами, з боку Лішні з передмістянами, за старостинським двором від Раневич (пізніша назва — Задвірне), плебанія від католицького костелу, район Міських городів із загородниками. Серед об'єктів соціотопографії міста виділяються: жупа, постригальня, воскобійня, міська лазня. Якщо розміщення жупи не викликає сумніву, то про інші об'єкти додаткової локалізуючої інформації немає. Велика увага приділена міському фільварку, що, як і жупа, перебував під юрисдикцією війта. Фільварок знаходився, як видно з джерела, поряд зі старостинським двором, при виїзді з міста по Стрийській дорозі. До слова, міська юрисдикція поширювалася через владу війта і сплату податків на шість ланів поля, три міських загороди, млини, ставки, обору, сіножаті, торгові ятки, цехи (локалізуючих даних про них немає).

В окресленій системі міських координат майже немає окремих даних про єврейську громаду. Це й не дивно, адже лише у XVII ст. євреї вибороли собі у Дрогобичі право на більш-менш легальне існування. Перші згадки про їх присутність у місті датуються 1404, 1425, 1452—1454 і 1471—1474 рр. У згаданий час джерела зафіксували державців дрогобицьких жуп: Волчка, Дзялка, Натка і Самсона[53]. Проте навряд чи багаті (та й відомі на всю Корону) орендарі резидували у Дрогобичі. До слова, двоє останніх були зі Львова і Жидачева. Отже, стосовно XIV—XV ст.— першого етапу розвитку міста — не маємо жодних підстав стверджувати, що в місті була якась єврейська осада. В інвентарі 1537—1538 рр. з ризиком похибки можна виділити лише одне єврейське ім'я — „Mussyey" (Мойсей?), який мешкав на першому передмісті (майбутнє Завіжне)[54]. Люстрація міста 1564—1565 рр. не дає жодної інформації про євреїв, а

---

[51] Mściwujewski M. Królewskie Wolne Miasto Drohobycz.— Lwów; Drohobycz, 1929.— S. 5.

[52] Lachowicz F. Zabytki miasta Drohobycza. Cz. 1 // Ziemia drohobycka. Czasopismo środowiskowe Stowarzyszenia Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej.— Wrocław, 2002.— N 15.— S. 11.

[53] Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu (od r. 1648 do upadku Rzeczypospolitej) // Biuletyn Żydowskiego instytutu historycznego.— 1969.— Lipiec—grudzień.— N 71—72.— S. 39.

[54] Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VI.— С. 259.

ревізія 1568 р.— лише фраґментарну. Так, у першій вулиці „в ринку від Краківської брами" проживав „Almanus" (Альманус?), а на передмісті „під самим містом" — „Szamszon" (Самсон?)[56]. Крім того, збір податку з міського торгу, так зване targowe, орендував єврей Мошко. Безіменний „жид" згадується як орендатор перевозу солі до двору під час свят[56].

Найраніше єврейська „мініатюрна ґміна", за влучним висловом Я. Віклера, постала лише у XVI ст., коли євреї одержали перші дозволи на міську господарську діяльність, переважно торговельну. Так, наприклад, провізор дрогобицьких жуп Я. Ігудич 1564 р. отримав привілей на право шинкування у місті[57] Оскільки це викликало заперечення міської християнської громади, з'явився добре відомий привілей 1578 р. („de non tolerandis judaeis"), який забороняв євреям, попри затвердження деяких прав, перебувати в місті[58]. У літературі були спроби підрахунку чисельности євреїв Дрогобича у XVI ст. Так, М. Горн стверджує, що у 1563—1567 рр. поголовний податок стягувався з чотирьох голів (близько 12 осіб)[56].

Оскільки у джерелах XV—XVI ст. згадок про лан, у центрі котрого був так званий старостинський замок і де у XVIII ст. остаточно розмістилися євреї, як окремої структурної частини міста немає, припускаємо, що вони селилися спочатку таки біля жуп, навколо котрих нуртувало господарське життя. Очевидно, саме тут знаходився перший адміністративний центр міста. Ще М. Мсцівуєвський писав, що євреї селилися на Зварицькій околиці, неподалік жупи[60]. Я. Ісаєвич і Я. Віклер підкреслювали, без окремого уточнення, що жупний лан належав до староства[61]. М. Горн наполягав, що це була все-таки територія біля жуп[62]. Цікавою у дискутованому аспекті є скарга шляхтича Ковеніцького, на будинок котрого 1630 р. напали євреї, які мешкали поблизу жупи[63].

У XVII ст. дрогобицькі євреї активізували свою діяльність, незважаючи на ординські спустошення, Хмельниччину та часи Потопу і Руїни. 1616 р. місцевий староста М. Данилович дозволив їм начебто поселитися на згаданому лані, що належав до старостинської юрисдикції[64]. На жаль, цей привілей, не зафіксований збірками актових джерел, відомий лише з інформації В. Площанського. Додамо принагідно, що все ж не має рації Й. Гельстон, категорично стверджуючи, що „між 1578 і 1634 ро-

---

[55] AGAD w Warszawie. T. zw. Metryka Litewska, dz. IV B, N 22, k. 484v.—485v.

[56] Там само.— K. 489—489v.

[57] Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu...— S. 40. За версією М. Горна — Якуб Юдзіч: Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.— Warszawa, 1975.— S. 100.

[58] Gątkiewicz F. Z archiwum Drohobycza...— S. 130.— N 46.

[59] Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej...— S. 63.

[60] Mściwujewski M. Królewskie Wolne Miasto Drohobycz.— S. 23. Й. Гельстон безпідставно „уточнив" інформацію автора, вказавши на район „Солоного Ставка, на межі сіл Зварич та Завіжна": Гельстон Й. Єврейські культові споруди Дрогобича // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Доповіді та повідомлення 25—26 червня 1996 р.— Дрогобич, 1997.— С. 20.

[61] Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu...— S. 42; Ісаєвич Я. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 11.

[62] Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej...— S. 37.

[63] Там само.— S. 284, посил. 22.

[64] Ісаєвич Я. Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 11; Horn M. Żydzi na Rusi Czerwonej...— S. 46.

ками немає жодних архівних документів, які засвідчували б існування єврейської громади в Дрогобичі"[65]. Я. Віклер опублікував свого часу дуже важливе джерело: угоду між євреями і старостою Я. Даниловичем (1634), яка вміщує тексти важливих привілеїв, у тому числі один із перших (недатований), виданий дрогобицьким підстаростою Касиром Ольшовським (холмським ловчим у 1632—1646 рр.)[66], укладений до 1634 р. Саме в підтверджувальній грамоті 1634 р. вперше згадується „лан", який „до Жупи Дрогобицької здавна належить"[67]. Євреям дозволялося, що важливо, на своєму лані вживати свої „обряди і набоженства" згідно з їх законом, але заборонялося влаштовувати (біля їх помешкань) цвинтар. Це дало змогу збудувати у Дрогобичі першу синагогу, яка була спалена під час козацького нападу 1648 р.[68]

Г. Полячкувна вважала, що єврейська вуличка на 15 будинків, згадана 1664 р., розміщувалася, найвірогідніше, на Зваричах[69]. Якщо це так, то в період між 1664 і 1692 рр. (друга згадка про єврейський квартал) відбулося переселення євреїв зі Зварич на нові старостинські землі. При цьому слід враховувати, що 1648 р. відбувся козацький штурм міста з руйнуванням синагоги та єврейського майна.

На жаль, немає змоги локалізувати місцезнаходження найдавнішої дрогобицької синагоги, оскільки навіть у XVIII ст. євреї проживали у Дрогобичі і на лані, і на жупному передмісті. На лані, за люстрацією 1661—1665 рр., уже виникла ціла вулиця з 15 будинків зі своїми „крамами, гендлем і публічними торгами", а також шинкуванням меду, пива і горілки[70], знесення якої вимагало місто. Важливою є вказівка джерела, що євреїв тут раніше ніколи не бувало, „окрім одного, а найбільше двох", які надавали послуги тутешнім жупам. Люстратори розглянули суперечку міста з єврейською громадою і дійшли висновку, що згаданий ґрунт „за двором" залишається за єврейською громадою. Оскільки жодна зі сторін не навела переконливих аргументів, справа передавалася до королівського суду[71]. Вкажемо на ще одне цікаве місце люстрації: „Ті жиди, котрі на дрогобицькому лані залишаються, до п[ана] дрогобицького старости загалом належать і у нього судитися повинні..."[72]

Єврейське місто („Miasto Żydowskie"), окреслене ревізією 1692 р., налічувало 27 об'єктів, у тому числі й безіменні міські будинки, а також „дім великий", малий будиночок єврейського бакаліяра, будинок

---

[65] Гельстон Й. Єврейські культові споруди Дрогобича.— С. 21.

[66] Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Gmiterek i R. Szczygieł. Pod red. A. Gąsiorowskiego.— Kórnik, 1992.— S. 157, 251.

[67] Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu...— S. 60.

[68] Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 р. // ДКЗ.— Вип. III.— С. 26. У дотеперішній літературі перші згадки про дрогобицьку синагогу датуються початком XVIII ст. Див., наприклад: Слободян В., Бойко О., Лонкевич Д. Синагоги України // Вісник інституту „Укрзахідпроектреставрація".— 1998.— Ч. 9: Спеціальний випуск.— С. 64; Гельстон Й. Єврейські культові споруди Дрогобича.— С. 22. Я. Віклер, до слова, з жалем писав про те, що він не знає, „коли та синагога була вперше вибудувана" (Wikler J. Z dziejów żydów w Drohobyczu...— S. 47).

[69] KRD.— S. XXVII.

[70] Lustracja. 1661—1665.— S. 146.

[71] Там само.— S. 147.

[72] Там само.— S. 164.

кантора, школяра, золотаря, різника та інші[73]. Безсумнівно, що йдеться уже про містечко на старостинському лані, яке збереглося до XX ст. Саме тут була збудована велика синагога, відома з джерел початку XVIII ст.

Місто XVII ст., його функціональні структури і фортифікація добре простежуються за люстраціями і поборовими реєстрами. Щоправда, люстрація 1621 р. опису міста не подає, а тільки підтверджує річний провент у розмірі, затвердженому попередньою люстрацією 1569 р.[74] В уміщених тут же описах сіл, що належали до староства, чітко фіксується „татарське спустошення", яке, очевидно, не торкнулося міста. Дрогобич був жорстоко спустошений пізніше — у червні 1624 р., 1626 р.— повторно[75]. 1622 р. по старосту „гуляла" морова язва[76].

Люстрація 1663—1664 рр. подає докладну інформацію про місто і його структури, наводячи опис оборонних об'єктів. Виділяємо комплекси трьох міських осередків.

Перший — комплекс костелу з мурованим храмом у центрі і мурованою брамою-вежею з дерев'яним підйомним мостом з боку міста (Г. Полячкувна на підставі аналізу свідчень актових джерел XV—XVI ст. називає його „замком-костелом"[77]). Крім того, він уміщував цвинтар і декілька будинків плебанії і був оточений валами „від міста" і ровом з трьома дерев'яними вежами: двоповерховою, одноповерховою і „великою". Цікаво, що й цвинтар був оточений високим парканом, спаленим у XVIII ст.

Другий — місто з ринковою площею (середмістя). У центрі знаходилася триповерхова мурована ратуша з годинниковою вежею (очевидно, невисокою) і в'язницею у підвалі. Довкола йшла оборонна лінія з валом і ровом, оборонними вежами і брамами. Брам налічувалось чотири: дерев'яна Замкова, мурована Угорська, Жупна (колишня Краківська, очевидно, мурована), Жидівська (очевидно, дерев'яна). Веж дві: від Львівської брами (очевидно, Жидівської чи колишньої Стрийської) і навпроти замку. Інші об'єкти, у тому числі й паркани на валах, були повалені.

Третій — старостинський замок, опис якого вміщено на самому початку люстрації. Комплекс замку складався з декількох основних будівель: давньої (очевидно, дерев'яного будинку), стайні на 30 коней, шпихліру (щойно поставленого) і нового недобудованого будинку, очевидно, мурованого, з каплицею і великою їдальнею (18×18 ліктів). Фортифікація комплексу ще не була завершена остаточно.

Можна припустити, що, незважаючи на недоліки у фортифікації, вказані люстраторами, а також на брак сталої міської залоги, на яку не було спроможне маленьке місто, його обороноздатність була, як на той час, доволі значною. Очевидно, згадані центри не становили цілости: старостинський двір розміщувався дещо на віддалі. Брак суцільних мурованих укріплень був найбільшою вадою, і у цьому Дрогобич значно посту-

---

[73] ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. 1, спр. 258, с. 243.

[74] AGAD w Warszawie. ASK, odz. 46, N 23, k. 63v.

[75] Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich...— S. 42, 46—47.

[76] Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600—1647 // Studia Historyczne. Kwartalnik.— Kraków, 1968.— Rocz. XI.— Zesz. 1 (40).— S. 19.

[77] KRD.— S. XV—XVI.

пався Стрию і особливо Самбору[78]. Не слід також забувати, що міські дерев'яні церкви, а точніше, одна міська Святої Трійці і чотири передміські, перебудовані у XVII ст., мали також оборонне значення (останній аспект не завжди враховується дослідниками).

Згадану люстрацію доповнює ревізія Перемишльської землі 1692 р., яка дає змогу чіткіше окреслити планувально-просторовий уклад міста на кінець XVII ст.[79] На відміну від ревізії XVI ст., середмістя не структуроване на вулиці. Його опис обмежений переліком 22 будинків, переважна більшість з яких мала дерев'яні конструкції, з обов'язковою садибою сільського типу (начиння для шинкування, фільварок тощо). Далі йде перелік центральних вулиць: з боку мурованої брами (очевидно, до костелу) — два об'єкти, з будинком і порожній; вул. Ковальська — сім будинків; на Валах (очевидно, довкола костелу, на що вказують будинки дзвонаря і органіста) — 11 будинків; вул. Жидівська (Жидівське місто) — 27 об'єктів; Міські Загороди — сім об'єктів / городів; Лішнянське передмістя — 25 будинків; передмістя „Між вежами" (пізніше Зварицьке передмістя) — 46 об'єктів; передмістя Задвірне (за старостинським двором) — 53 об'єкти; піддані міської парафії (очевидно, Плебанія) — вісім об'єктів; Загородники — п'ять об'єктів (наприкінці вказано, що всіх загородників є 20, п'ять ділянок були порожніми). Окремо виділено такі об'єкти: великий міський будинок за Жупною брамою і корчма на Лішнянському передмісті.

Розвиток міста у XVIII ст. засвідчений численними джерелами. Передовсім розвивалися передмістя, на яких будувалися нові об'єкти, у тому числі й сакральні. Так, наприклад, на Задвірному з'являється каплиця св. Йосафата — пізніша церква св. Спаса. У центрі, на зламі XVII—XVIII ст. засновується Кармелітський монастир (конвенту взутих кармелітів обсервантів) з мурованим храмом св. Михайла[80].

На підставі аналізу юрисдикційних відносин, які склалися у місті у XVIII ст., Я. Ісаєвич поділив Дрогобич на чотири частини. До першої (центральної), яка залишалася під юрисдикцією магістрату, належали середмістя, а також Завіжне, Задвірне і Лішнянське передмістя та Міські Загороди. Друга частина належала до юрисдикції старостинського замку: Зварицьке передмістя, Війтівська Гора (Загір'я) і Єврейський Лан. Третя частина: Плебанія з трьома ділянками ґрунтів під юрисдик-

---

[78] Див.: Borcz A. Działania wojenne na terenie ziem przemyskiej i sanockiej w latach „Potopu". 1655—1657.— Przemyśl, 1999.— S. 20—21.

[79] ЦДІА України у Львові, ф. 14, оп. 1, спр. 258, с. 241—246.

[80] 1 липня 1697 р. дозвіл на побудову дав перемишльський латинський єпископ Є. Денхоф. Спочатку планувалося розміщення монастиря на Угорському передмісті, згаданому ще у джерелах XVI ст. як Угорський кут, за фундацією мозирського старости Я. Бекерського. Згодом було знайдено зручніше місце в центрі, на розі Ринку біля Угорських воріт, яке офірував дрогобицький староста Мартин Хоментовський. 1710 р. фундація була затверджена перемишльським єпископом Я. Бокумом: Zaucha T. Dawny kościół p. w. Św. Michała i klasztor OO. Karmelitów Trzewiczkowych (obecnie cerkiew p. w. Św. Trójcy) w Drohobyczu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej.— Cz. 1.— T. 6.— S. 50—51. Очевидно, будівництво храму було завершено у 20-х рр. XVIII ст., хоч діяльність кармелітів зафіксована у джерелах наприкінці XVII ст.: Стецик Ю. Монастирі Дрогобиччини (XIV — початок XIX ст.).— Дрогобич, 2000.— С. 51. Історія монастиря, незважаючи на певну увагу до неї в літературі, досі залишається маловідомою через невивченість архівних фондів: Kolak W. Katalog oo. Karmelitów w Krakowie „Na piasku". 1388—1945 (1988).— Kraków, 1997.— S. 24, 100, 117.

цією костелу[81]. Найменшою, четвертою, була так звана Жупна юридика[82].

Деякі уточнювальні факти для історичної топографії міста XVII—XVIII ст. подають візитації Католицької і Греко-Католицької Церков. Так, вивчення візитацій костелу дає змогу заперечити уявлення про існування аж до 1788 р. так званого костелика (філіальної каплиці на місці давньої руської церкви Діви Марії)[83]. По-перше, ми вже доводили, що церква Пречистої у Дрогобичі існувала в XVI—XVIII ст. По-друге, з титулом Діви Марії при костелі діяв шпитальний храм. На Жупній вулиці також знаходився вівтар (капличка) Святої Трійці (очевидно, навпроти церкви Пречистої). Ще одна католицька капличка — Божого Тіла — фіксується на валу при дзвініці[84]. До речі, візитації фіксують і перший дрогобицький пам'ятник — фігуру св. Яна Непомука, дерев'яну різьблену, з розп'яттям і пальмою у руці, на дубовому стовпі (обрамленому довкола орнаментом), пофарбованим у червоний колір. Фігура розміщувалась „під шпиталем" і була виставлена коштом шпитальних „бабок"[85].

Нові можливості для вивчення історичної топографії Дрогобича, а також для реконструкції його планувальної структури у XVIII ст. демонструє застосування картографічних джерел. Якщо раніше дослідники користувалися майже без винятку картографічним матеріалом XIX ст., то публікація фрагмента карти фон Міга (1779—1782) — першої Йосифінської військової карти Галичини — дозволяє внести деякі уточнення до вже відомої ситуації[86]. Передусім на цей час чітко фіксуються лише дві міські брами: Замкова і Стрийська. Не вдається відчитати західне прясло оборонних валів з брамою від жуп. Карта фіксує також ратушу посеред площі, до котрої вежа прилягає з півночі. Ще зберігалися вали довкола костелу, які оточували об'єкт у формі неправильного кола. Добре проглядаються приринкові квартали вулиць північно-східної частини середмістя. Тут же, на території сучасного Малого Ринку, проглядаються обриси давньої церкви Святої Трійці. Відчитуються також і інші дрогобицькі церкви — Юріївська, Воздвиженська, Параскеви, Петра і Павла, Спаса. Привертає увагу церквище Пречистої, оскільки йдеться про поки що єдине відоме позначення цього храму на картографічній підоснові.

Дослідники карти фон Міга вважають, що планувально поєднані фортифікаційні укріплення середмістя і костелу, оскільки їх лінії оборонних валів впираються один в одного. Якщо для розвинутого пізньо-

---

[81] Стосунки між плебанськими підданими, на плечі яких лягав нелегкий тягар поборів на користь костелу, і Холмською капітулою, формальним власником Плебанії, були непростими і супроводжувалися частими судовими тяганинами. Див., наприклад: ЦДІА України у Львові, ф. 140, оп. 1, спр. 169, арк. 4—6.

[82] Ісаєвич Я. Д. Адміністративно-правовий устрій Дрогобича...— С. 12—13.

[83] Т. Зауха навіть стверджує, що 1786 р. його пребендою був о. Шимон Худзіковський: Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii...— S. 33.

[84] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 45 (Дідушицькі), спр. 113, арк. 112 зв., 113 зв.— 114.

[85] Zaucha T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii...— S. 67; ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 45 (Дідушицькі), спр. 113, арк. 115 зв.

[86] Бевз М., Петрик В. Дрогобич на карті Ф. фон Міга // ДКЗ.— Вип. V.— С. 330—336.

середньовічного міста таке поєднання було б нелогічним, то для архаїчного періоду розвитку міста це досить симптоматично. Саме за такою схемою планувалися у до- чи ранньолокаційний період „город" і „підгороддя". Важливо також, що карта не зафіксувала оборонних укріплень старостинського замку, хоч план самого двору повторює дані люстрації XVII ст. Карта дає змогу локалізувати також дрібніші господарські об'єкти: водяний млин на Задвірному передмісті та цегельню в урочищі Війтівська Гора. Можна погодитися з дослідниками джерела, що воно демонструє для останньої третини XVIII ст. яскраву поліцентричну планувальну структуру Дрогобича, яка підтверджує лінійний напрямок розвитку міської планувальної структури вздовж шляху Самбір—Стрий. Якщо зафіксована планувальна структура може вважатися розвинутою, то система оборонних укріплень переживала, зрозуміло, стадію занепаду.

Відомо також, що в останній третині XVIII ст. картографування Дрогобича було продовжено. Зокрема, роботи з картографічної фіксації Галичини проводилися під керівництвом Й. Лізґаніґа, проте інформація про карту Дрогобича, виконану начебто 1788 р. К. Баранським (так звана тріангуляційна карта)[87], підтверджується лише частково. Наприкінці XVIII ст. були виконані тріангуляційні карти Дрогобицького повіту, чорнові варіанти котрих зберігаються у ЦДІА України у Львові, проте Дрогобич у них спеціально не виділений[88].

Не вичерпані повністю для реконструкції розвитку міста кінця XVIII ст. інформативні можливості Йосифінської і для першої третини XIX ст. Францисканської метрик, хоч дослідники й користувалися цими джерелами. Перша доволі точно фіксує цілий ряд об'єктів, у тому числі комплекс будівель довкола костелу, руські храми та їх маєтності, передмістя, єврейську дільницю та інше. Чітко позначені сакральні споруди міста: костел, Кармелітський монастир, церкви Святої Трійці, св. Хреста, св. П'ятниці, Пречистої, св. Юрія (титул не вказано), Василіянський монастир і церква (титул не вказано), св. Спаса (титул не вказано). Лише церква Святої Трійці мала окремий братський будинок, приміщення школи — Святої Трійці, св. Юрія, Пречистої, василіянська „нормальна". Цвинтарі зафіксовані при церквах св. Хреста та св. П'ятниці. При костелі — парафія, дім о. вівтариста, шпиталь, будинок проповідника. Перелічено об'єкти господарського призначення: скарбовий замок, скарбова жупа з городом; фільварки: отців василіян і приватні (Василя Шмильовського, Онуфрія Модарського, Миколая Трускавецького, Василя Черніговича); млини — скарбовий і середній на Війтівській Горі; корчма зварицької громади (біля церкви Пречистої). На єврейському лані зафіксовані об'єкти: цвинтар, кагальний шпиталь, школа / синагога, школа, лазня. Звичайно, детально окреслені всі міські будинки та ґрунтові ділянки[89].

---

[87] Кришталович У. Рукописні карти Галичини XVII—XVIII ст. у фондах ЦДІАЛ // Картографія та історія України. Зб. наукових праць.— Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000.— С. 219—220.

[88] ЦДІА України у Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 316. Спеціальна карта Дрогобича, зі збережених у цьому фонді, виконана лише в 1939 р. (Там само.— Спр. 320).

[89] Там само.— Ф. 19, оп. XIV, спр. 177, арк. 2 зв., 3 зв., 4 зв., 7 зв., 13 зв., 14 зв., 18 зв., 20 зв., 21 зв., 22 зв., 23 зв., 36 зв., 62 зв., 70 зв., 81 зв., 98 зв.—99 зв., 100 зв., 101 зв., 102 зв., 105 зв.

Незважаючи на точну топографічну нумерацію, брак карти до Йосифінської метрики перешкоджає докладній локалізації деяких об'єктів. Наприклад, неможливо точно локалізувати будинок шпиталю при костелі чи храм Святої Трійці на Малому Ринку. Розміщення останнього уточнював В. Площанський, який вказував, що це було місце пізнішої міської в'язниці.

Францисканська метрика подає ситуаційне розміщення міських об'єктів за станом на 1820 р. На цей час давньої церкви Святої Трійці вже не існувало, а її будівлі перебували у власності євреїв: дім братства належав Берлові Колбінгеру, приміщення самої церкви і школи — Лейбі Кутенплону[90]. Приміщення Кармелітського монастиря позначено як „excarmeliter RG", тобто вже було віддане руській громаді[91]. Церква Пречистої ще існувала. Вона була знесена у 20-х — на початку 30-х років XIX ст.[92]

Перша кадастрова карта 1886 р. є найточнішим картографічним унаочненням давнього міста, але топографічні позиції на ній не збігаються з відповідними номерами Йосифінської і Францисканської метрик. Отже, питання точнішої локалізації деяких об'єктів залишається відкритим.

Аналіз усіх відомих даних адміністративного, топографічного та соціально-економічного розвитку міста дає змогу уточнити його типологію, обґрунтовану дослідниками раніше. Так, наприклад, Я. Ісаєвич уважав Дрогобич типовим „середнім королівським містом" Підкарпаття XVI—XVIII ст., центром неґродового староства, яке утворилося на місці княжої волости. Саме в таких невеликих містах жила більшість міського населення Галичини[93]. Дослідник підкреслював роль міста в економічному розвиткові краю, маючи на увазі солеварний промисел і торгово-ремісниче піднесення Дрогобича у XVIII ст. Є. Мотилевич, характеризуючи різноманітні функціональні типи міських осередків Перемишльщини, виділяє міста з домінуючим значенням ремесла, торгівлі та рільництва. У їх числі був і Дрогобич, який входив до невеликої групи міст з особливою домінуючою функцією, а саме гірничою (солеварний промисел). Інші урбаністичні функції міста мали другорядне значення (адміністративні, релігійні, резиденційні і оборонні)[94]. Зрозуміло, що наведені характеристики стосуються досить пізнього часу — XVII—XVIII ст. У попередні століття (XIV—XVI ст.) це було невелике місто, яке значно поступалося,

---

[90] ЦДІА України у Львові, ф. 20, оп. XIV, спр. 65, тека 1, арк. 4 зв., 5 зв., 6 зв., 10 зв., 28 зв., 32 зв., 34 зв., 127 зв., 167 зв., 170 зв., 174 зв.

[91] У краєзнавчій літературі поширена думка, основана на неперевірених свідченнях В. Площанського, що дерев'яну будівлю давньої церкви розібрали аж у 50-х рр. XIX ст. Див., наприклад: Косаняк Л. Рукописний ірмолой 1724 року з дрогобицької церкви Святої Трійці // Сакральне мистецтво Бойківщини. П'яті наукові читання пам'яті Михайла Драгана. Зб. статей.— Дрогобич, 2001.— С. 81.

[92] 1836 р. на її місці споруджено колону св. Яна, про що свідчить закладний лист з фундаментів споруди, знайдений 1986 р. під час руйнування пам'ятника: Музей „Дрогобиччина", група збереження, ДКМ, 4696, арк. 1.

[93] Ісаєвич Я. З історії Дрогобича XVI—XVIII ст.— С. 3; його ж. Город Дрогобыч в XVI—XVIII ст.— С. 160.

[94] Motylewicz J. Tury funkcjonalne miast ziemi przemyskiej w drugiej połowie XVII i pierwszej XVIII wieku // ДКЗ.— Дрогобич, 2002.— Вип. VI.— С. 166—174.

наприклад, сусідньому Самбору. „Дрогобицька Русь" (термін М. Грушевського) зберігала досить архаїчні риси планувальної структури і майже нічим не виділялася на Підкарпатті (хіба що переважанням українського населення над польським і єврейським).

Насамкінець зауважимо, що майбутні глибші історико-евристичні, архітектурно-археологічні та соціотопографічні дослідження повинні продовжити реконструкцію міста XIV—XVIII ст. Безсумнівно, вони дадуть змогу точніше вивчити історичну топографію міста, багатоаспектність його функціональних частин, механізм їх зв'язку та розвитку. Зрештою, треба вивчити розміри середмістя та передмість, скласти спеціальні карти-схеми тощо. До питань, які потребують пильнішої уваги, слід віднести прив'язку структурних одиниць міста до рельєфу місцевости, типологію ранньої забудови (XIV—XV ст.), точне датування часу появи середмістя з площею Ринок і викликане цим переміщення векторів урбанізації. Потребує остаточного розв'язання проблема дитинця замку перед 1387 р., а також старостинського двору тощо.

Мирон КАПРАЛЬ

Львівський національний університет ім. І. Франка (Львів. Україна)

ЖИДАЧІВСЬКИЙ ПОВІТ ЛЬВІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ В XVI СТОЛІТТІ (За матеріалами поборових реєстрів)

Літописний Удеч, що згодом перетворився у Зудеч, Зудачів, Зидачів і нарешті у Жидачів, з давніх часів був одним з торгово-економічних центрів у складі Галицько-Волинського князівства. Розташувавшись на березі річки Стрий, недалеко від місця її впадіння у Дністер, Жидачів водним шляхом пов'язувався зі столицею Галицько-Волинської держави Галичем. Суходолом через Удеч йшли торгові шляхи до Белза, Звенигорода, Холма, Володимира та інших міст. Ще до захоплення Польщею та Литвою у другій половині XIV ст. західноукраїнських земель, спадщини галицько-волинських князів, Удеч-Жидачів щораз більше потрапляє у сфери впливів нового центру об'єднання — Львова.

У 1403—1409 рр. Жидачів та його околиця перебувають на правах пожиттєвої оренди в руках литовсько-руського князя Свидригайла, який у 30-х роках XV ст. у Великому князівстві Литовському очолив повстання української шляхти проти литовського та польського панування. Після його урядування польський король надавав Жидачівщину у короткочасне володіння ще двом князям — Федорові Любартовичу, або Ольгердовичу, та Земовітові Мазовецькому[1].

Після скасування у 1434 р. руського і з запровадженням польського права у Галицькій Русі на початку 30-х рр. XV ст. сформувалося Руське воєводство, до складу якого входять Перемишльська, Галицька, Сяноцька та Львівська землі. Жидачівська волость — до того часу фактично окрема територіальна одиниця — у формі повіту стає складовою Львівської землі. Але ще довго протягом XV—XVI ст. зберігаються риси адміністративної окремішности Жидачівського повіту. У кількох документах Жидачівщина фігурує як окрема земля або належна до Перемишльської. Часто в офіційних документах уживався зворот „terra Leopoliensa et districtus Zydaczoviensis", тобто „Львівська земля та Жидачівський повіт", ніби йшлося про різні адміністративні райони. Таку ситуацію можна пояснити двома причинами: історично сформованою політичною відокремленістю Жидачівського повіту та географічними умовами, що виокремлювали прикарпатську Жидачівщину від рівнинної Львівщини.

---

[1] Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Rateńskiego.— Lwów, 1906.— T. I.— S. 25—26.

На відміну від Перемишльської, Сяноцької і власне Львівської земель, Жидачівський повіт періоду XV—XVIII ст. майже зовсім не досліджувано[2]. Найфундаментальніші дані про Жидачівський повіт XVI ст. подав польський дослідник, уродженець Київщини, Олександр Яблоновський[3]. Але часто його методи історичного дослідження, відзначені вибірковістю та формалізуванням джерельних даних, не відповідають сучасному стану історичної науки. Деякі факти можна знайти в довідкових та енциклопедичних виданнях[4]. З новіших досліджень варто назвати статтю Анджея Янечека про наплив польських колоністів у Львівську землю, в тому числі і в Жидачівський повіт[5]. На жаль, у цій праці не розділено отримані результати досліджень за повітами, тому в ній про Жидачівщину майже немає згадок. Окрім того, не можна погодитися з методологічним підходом автора статті до визначення етнічної належности шляхти. А. Янечек, некритично застосовуючи генеалогічно-геральдичний підхід, більшу частину шляхти Жидачівського повіту наприкінці XVI ст. відносить до волоського походження[6]. Таким чином, можна ствердити, що історія Жидачівського повіту ще досі залишається „білою плямою" на фоні історичних досліджень інших регіонів західноукраїнських земель XV—XVIII ст.

Джерельною основою для написання розвідки стали поборові реєстри Жидачівського повіту XVI ст.[7] Два поборових реєстри 1515 і 1578 рр. опублікував з окремими неточностями О. Яблоновський[8]. Так, у реєстрі 1578 р. видавець зовсім не подав згадок про млини та інші господарські об'єкти, у деяких випадках не розшифрував „гнізда" дрібної шляхти. З опублікованих джерел також використано багатий актовий матеріал „Aktów grodzkich i ziemskich". Були опрацьовані широкі анотаційні регести про міста і села Жидачівського повіту, вміщені у каталозі пергаментів Центрального державного історичного архіву України у Львові[9].

За площею Жидачівський повіт був одним з найбільших у Руському воєводстві. На заході він межував з двома повітами Перемишльської

---

[2] Основною причиною недостатности досліджень треба назвати втрату такого цінного джерельного багатства, як зібрання Гродських та земських актів Жидачівського повіту під час Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. Див.: Dąbkowski P. Z przeszłości ksiąg grodzkich i ziemskich żydaczowskich // Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza.— Lwów, 1916.— T. I.— S. 234—256.

[3] Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VII.— Cz. II: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902—1903.— T. XVIII.— Cz. I—II.

[4] Спис галицьких парохій XII—XVI ст. / Студії семинаря для історії Сходу у філософському виділі богословської академії у Львові під ред. проф. д-ра Івана Крип'якевича.— Львів, 1939; Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku.— Lwów, 1939; Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область.— К., 1968.— С. 323—364.

[5] Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemi lwowskiej w XIV—XVI w. // Przegląd Historyczny.— Warszawa, 1978.— T. 69.— Zesz. 4.— S. 597—622.

[6] Там само.— S. 614—615 (карти), 618—619.

[7] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zesp. Archiwum Skarbu Koronnego, N 17—20, 34—35.

[8] Jabłonowski A. Polska XVI wieku...— S. 78—83, 164—168.

[9] Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799 / Уклад. О. Купчинський, Е. Ружицький.— К., 1972.

землі — Дрогобицьким та Стрийським; з північного і північно-східного боків — з Львівським повітом; на сході — з Галицьким повітом однойменної землі (карта 1). Південна межа Жидачівського повіту проходила вздовж Карпатського хребта і була тодішнім державним кордоном з Угорщиною (карта 2). З трьох боків — заходу, сходу та півдня — межі Жидачівського повіту переважно стабілізувалися вже у XV ст. А от з півночі Жидачівський повіт „втрачав" села та частини ключів-волостей на користь столичного Львівського повіту. Протягом другої половини XV—XVI ст. до останнього відійшли колишні оселі Жидачівського повіту: Березділці, Дев'ятники, Стрілища, Підгірці, Голдовичі, Дроховичі, Острів, Ліщини, Грусятичі, Долиняни та деякі інші.

Якщо накласти територію Жидачівського повіту XVI ст. на сучасний адміністративний поділ, то сьогодні вона включала б майже весь Жидачівський район Львівської області та Долинський район Івано-Франківської області, а також частини Стрийського району (Дідушицький ключ з центром у Соколові), Миколаївського району Львівської області (задністрянські села навколо Роздолу), Рогатинського району (Журів, Колоколин), Рожнятівського (села навколо районного центру) та Калуського району Івано-Франківської області (Голинь).

Жидачівський повіт, досить протяжний з півночі на південь і різноманітний за своїми природно-географічними умовами, заселявся нерівномірно і неодночасно. З давньоруських часів цей район Прикарпаття уже був інтенсивно колонізований. Давня Удечівщина розміщувалася у сприятливих для колонізації умовах, у серцевині могутнього Галицького князівства, далеко від загрозливих прикордонних районів зі степовими кочовиками та новоутвореною Литовською державою. Це забезпечувало вільний розвиток економіки краю та зростання чисельности населення.

Очевидно, ще у князівські часи на території Удечівщини виділилося кілька менших волостей-ключів, що формувалися навколо своїх центрів: ключ навколо Удеча, Ходорівський ключ з обох берегів Дністра, Дідушицький ключ, Долинщина з солевими жупами, Рожнятів з навколишніми селами та інші. З часом ці волості видозмінювалися, розросталися, а пізніше і розпадалися на ще менші дільниці. Розпорядниками волостей від імени князя, а потім і їх власниками були місцеві боярські роди. У XV—XVI ст. у документах подані їх нащадки: Ходоровські, Дідушицькі, Даниловичі та інші.

Основу колонізаційного населення становили вільні селяни-смерди, пізніше кметі, що сплачували на користь князя та боярина податок від оброблюваної площі землі. Осаджувалися селяни на дворищі (пізніший латинський термін — „area") — площі землі, яку міг обробити один господар зі своєю родиною. Дворище не мало точного виміру площі. Вже у XV—XVI ст. дворища почали вимірювати, і в документах фігурує новий термін — лан, площа якого дорівнювала близько 25 га. Навколо дворищ виникали більші села, збільшуючись завдяки новим поселенцям. Вони викорчовували чагарники, вирубували ліс і „відвойовували" у природи нові території, придатні для вирощування хліба і відгодівлі худоби.

У північній частині повіту очевидним центром колонізаційного тяжіння був Удеч, про який збереглася єдина згадка у давньоруському літописі під 1164 р. Напевно, вже у XII—XIII ст. навколо Удеча склався колонізаційний пояс з багатьох сіл, що пізніше увійшли до складу коро-

Карта 1

Північна частина Жидачівського повіту
наприкінці XVI ст. (за „Історичним атласом" О. Яблоновського)

Умовні скорочення

Держів — село

Розділ — місто

— межі повітів

— межі королівщини, приватних володінь, ключів та інше

— церква

Карта 2

Південна частина Жидачівського повіту
наприкінці XVI ст. (за „Історичним атласом" О. Яблоновського)

лівських або державних маєтків Жидачівського староства XV—XVI ст.: Городище, Рогізне, Пчани, Туради, Цуцилівці, Вовчнів та інші. Перша писемна згадка про Рогожину (Рогізне) на сторінках Іпатського літопису датується 1219 р.[10] Хоч перші писемні згадки про Городище маємо тільки наприкінці XIV ст., а про інші села ще пізніше (*Табл. 1*), можемо говорити про давніше заселення цієї місцевости у князівські часи.

У другій половині XVI ст. Жидачівське староство, за даними поборових реєстрів, нараховувало 18 сіл, у тому числі повітовий центр та село Рогізне як маєток, належний до Жидачівського костелу (*Табл. 2*). Найбільшими селами цього ключа були: Голешів, у якому 24 селяни-кметі обробляли 5 ланів, Сугрів — 20 селян на 5 ланах, Вовчатичі — 10 селян на 2 ланах, Городище — 13 селян на 5 ланах, Покрівці — 13 селян на 4 ланах, Туради — 13 селян на 6 ланах, Орішківці — 6 ланів, Цуцилівці — 7 ланів, Пчани — 16 ланів, Іванівці — 15 селян на 4 ланах. Судячи з того, скільки розорано землі і оброблено її селянами, ці села Жидачівського староства були засновані і колонізовані у давніший період. Ті села, де була мала кількість оброблюваної землі і мало осілих селян (Бережниця, Сілець, Лапшин, Журавків, Підліски), виникли, очевидно, не раніше другої половини XV — початку XVI ст.

Під 1578 р. у селах Жидачівського староства знаходимо 6 млинів, 9 шинків, які працювали на розвиток економіки староства. Про давність осель і їх залюдненість свідчать також побудовані церкви майже у всіх селах Жидачівського ключа, за винятком Турадів, Сільця, Вовчатичів, Лапшина, Журавкова та Підлісок. У самому Жидачеві у другій половині XVI ст. українці молилися у трьох храмах: св. Миколая, св. Теодора та св. Івана.

Другий великий ключ у північній і центральній частині Жидачівського повіту був у руках родини Ходорівських з давніх часів. У Жидачівському повіті саме цей рід володів найбільшою кількістю сіл та маєтків по обох берегах Дністра. Але якщо у XV ст. маєтність Ходорівських була єдина, то у наступному столітті з єдиної волости утворюються два ключі — власне Ходорівщина на південь та захід від Ходорова у руках Ходорівських та Журавненський ключ у власності шляхтичів Журавненських — відгалуження родини Ходорівських.

Родинне гніздо Ходорівських уперше згадується у 1394 р. Більшість сіл Ходорівського ключа відома вже упродовж XV ст. (*Табл. 1*). У 1578 р. ключ нараховував 11 сіл та місто Ходорів (*Табл. 2*). Найбільшими селами волости були: Бортники — 6 ланів обробляваної землі, Вишнів — 5 ланів, Демидів — 14 селян на 5 ланах, Голдовичі — 10 селян на 4 ланах та Молодинче — 19 селян на 5 ланах. В інших селах ключа обробляли не більше 2—3 ланів землі. Порівняно з маєтностями Жидачівського староства, менше було на Ходорівщині об'єктів промислів — усього по два млини та шинки. Це вказувало на слабшу економічну потугу Ходорівської волости.

У поборових реєстрах XVI ст. фіксуємо згадки тільки про 6 церков у селах Ходорівського ключа. Як і у Жидачівському старостві, на Ходорівщині в селах зовсім не було костелів. Католицькі храми виникають тільки у містах — Жидачеві, Ходорові, Долині, Журавні, опікою яких займалася центральна польська влада та спольщені шляхетські роди.

---

[10] Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець.— К., 1990.— С. 376.

Таблиця 1

Міста і села, які входили до складу Жидачівського повіту у XV—XVI століттях

Українська назва	Латиномовна назва	Дата першої згадки	Джерело	Сучасний районний поділ
Бабичів	Babiczow	1461	AGZ, VI, 44	не існує у XVI ст.
Баличі	Balicze	1411	Розов, 43	тепер Зарічне, Стрий
Берег	Brzeg	1515	Źródła, 166	не існує у XVI ст.
Бережниця	Brzeznycza	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Березд'івці*	Brzozdowce	1472	AGZ, XV, 1033	Миколаїв
Березина	Brzezyna	1439	Каталог, 122	Жидачів
Бертишів*	Barthoschowo	1424	Розов, 56	Жидачів
Болехів Волоський	Bolechow Woloski	1472	AGZ, VII, 62	Долина
Болехів Руський	Bolechow Ruski	1488	AGZ, XV, 1967	Долина
Больших	Bolszow	1457	AGZ, VII, 92	не існує у XVI ст.
Бориничі	Branycze	1424	Розов, 56	Жидачів
Бородчичі	Brotczycze	1461	AGZ, XV, 3134	Жидачів
Бортники	Bortniki	1428	Розов, 60	Жидачів
Борусів*	Borrusow	1499	AGZ, XV, 4598	Жидачів
Брошнів	Brosznow	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Рожнятів
Бряза	Braza	1563	AGAD, ASK, 19, 214	тепер Козаківка, Долина
Буковина	Bukavyna	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Жидачів
Буянів	Boianowa	1578	Źródla, 78	Жидачів
Велдіж	Velzecz	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	з 1946 р. Шевченкове, Долина
Вербиця	Verbycza	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Виксичі	Vexycze	1460	Каталог, 200	не існує, розташовувалося у Ходорівському ключі
Витвиця	Vyetwycza	1394	Грамоти, 64	Долина
Вишнів	Vyschnyow	1465	Каталог, 402	Рогатин
Вовчатичі	Volczatice	1458	Каталог, 187	Жидачів
Вовчнів	Wolczniow	1506	AGZ, XVII, 4238	тепер Заріччя, Жидачів
Володимирці	Wlodzymyercze	1411	Розов, 43	Жидачів
Ганнівці	Hanyowcze	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Жидачів
Гніздичів	Hniezdyczowcze	1462	Matr., III, 176	Жидачів
Голдовичі	Holtowska	1460	Dodatek, 1852, 40	Жидачів
Голешів	Holeszow	1419	Radz., I, 26	Жидачів
Голинь	Holyn	1396	Груш., 6	Калуш
Гориня	Gyrzyna	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Долина
Городище Мале	Grodziszcze	поч. XV ст.	Petrusz., III	тепер не існує, розташовувалося біля Рожнятова
Городище	Grodziszcze	1376	Proch., 6	Жидачів
Гошів	Hoszow	1394	Грамоти, 64	Долина

* Зірочкою позначені оселі, які до другої половини XVI ст. відійшли до інших повітів Руського воєводства.

Продовження Таблиці 1

Грабів	Grabow	1578	Źródła, 78	Рожнятів
Грабовець*	Grobowicz	1552	AGAD, ASK, 19, 190	Стрий
Григорів	Hrihorow	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Рогатин
Гринино або Плохнино	Hrhnyno vel Plohnyno	1454	Matr., I, 199	не існує у XVI ст.
Гузіїв	Huzyeyow	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Долина
Дев'ятники*	Dzewyantniki	1440	AGZ, XIV, 98	Жидачів
Дем'янка	Dzmenyka	1515	Źródła, 168	Жидачів
Демидів	Dymidow	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Жидачів
Держів	Durczyce	1470	AGZ, XV, 3576	Миколаїв
Дібрівка	Dambrowka	1461	AGZ, VI, 44	Жидачів
Дідушичі	Dedoszicze	поч. XV ст.	Petrusz., III	Стрий
Добрівляни	Dobrowliany	1460	Каталог, 200	Жидачів
Довжка*	Dolhe	1552	AGAD, ASK, 19, 190	Калуш
Долина	Dolina	поч. XV ст.	Petrusz., III	Долина
Долиняни*	Dolyniany	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Рогатин
Дроховичі*	Drohowicze	1424	Розов, 56	Жидачів
Дуліби*	Duliby	1430	Розов, 64	Жидачів
Жидачів (Удеч)	Zudaczow, Zydaczow	1164	Іпат., 286	Жидачів
Жирава	Zyrawa	1495	AGZ, XV, 2469	Жидачів
Жирове (Жирава)	Szyrawa	1430	Розов, 64	Жидачів
Жоравеньки	Zorawenko	1539	AGAD, ASK, 35, 396v.	Рогатин
Журавків	Zorawkow	1515	Źródła, 165	Жидачів
Журавно	Zuravno	1445	Ягніщак, 3	Жидачів
Журів	Zdzurow	1394	Грамоти, 64	Рогатин
Заболотівці	Zablotowcze	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Жидачів
Загірочко	Zahorze	1460	Каталог, 200	Жидачів
Задеревач	Zaderewsko	1394	Розов, 29	Стрий
Заліски	Zaleszcze	1461	AGZ, XV, 3134	Жидачів
Зарновка	Zarnowka	1552	AGAD, ASK, 19, 190	не існує після 1552 р.
Зубрець	Zubrzecz	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	не існує після 1565 р.
Іванівці	Ivanowcze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Йосиповичі	Iosipczyce	1495	AGZ, XV, 2469	Стрий
Кальна	Kalna	1577	AGAD, ASK, 18, 711	Долина
Київець	Kyovyecz	1515	Źródła, 168	Миколаїв
Кніселів*	Kniesziolo	1392	Proch., 10	Жидачів
Княжолука	Kniezoluka	1394	Грамоти, 64	Долина
Козарі	Kozara	1447	AGZ, XIV, 1863	Рогатин
Колоколин	Kolokolyn	1394	Грамоти, 64	Рогатин
Косятин	Kosiatyn	1419	Radz., I, 26	не існує у XVI ст.
Креховичі	Krzechowycze	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Рожнятів
Крупське	Crupsko	1394	Грамоти, 64	Миколаїв
Лани	Lani	1552	AGAD, ASK, 19, 190	тепер частина Подорожного, Стрий
Лапшин	Lapschin	1563	AGAD, ASK, 19, 214	Жидачів
Лисків	Liskow	1552	AGAD, ASK, 19, 190	Жидачів

Продовження Таблиці 1

Лисовичі	Lyszovycze	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Стрий
Лівчиці	Lowczyce	1411	AGZ, III, 84	Жидачів
Ліщини	Lekczyn	1456	AGZ, XIX, 2765	Жидачів
Лоп'янка	Lopyanka	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Рожнятів
Лучани*	Luczany	1457	AGZ, V, 152	Жидачів
Любша	Lupsa	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Лютинка	Lyuthymka	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Жидачів
Ляховичі	Lachowicze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	тепер Зарічне, Жидачів
Ляшки	Lyaszki	1439	Каталог, 122	тепер Долішнє, Миколаїв
Межиріччя	Mierzyrzecz	1497	AGZ, XVI, 2370	Жидачів
Мельнич	Mielnicz	1481	AGZ, XV, 1580	Жидачів
Минчиці	Mynczycze	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	тепер не існує, розташовувалося у Ходорівському ключі
Мізунь	Myzuny	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Долина
Млиниська	Mleniszcze	1435	AGZ, III, 107	Жидачів
Могилище (Нагоряни)	Mohyliszcze	1457	AGZ, V, 112	не існує, тепер частини Орішківців, Жидачів
Молодинче	Molodyncze	1444	Каталог, 153	Жидачів
Молотів	Molotow	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Жидачів
Монастирець	Manastyrzec	1448	AGZ, XII, 2058	Жидачів
Монастирець, місто	Monasterzecz	1530	Szczyg., 271	Жидачів
Нагірці	Nahorce	1403	Proch., 19	не існує у XVI ст. (можливо, Нагоряни)
Нагоряни	Nahorzany vel Piotrowa hora	1489	AGZ, VII, 92	не існує, тепер частини Орішківців, Жидачів
Надіїв	Nadzeyow	1399	Грамоти, 79	Долина
Новосільці	Nowosyelcze	1464	AGZ, VII, 55	Жидачів
Облазниця	Oblasnycza	1411	AGZ, III, 84	Жидачів
Ольшаниця	Olszanycza	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	не існує після 1511 р.
Орішківці	Orzeskovycze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Острів	Ostrow	1424	Розов, 56	тепер Чорний Острів, Жидачів
Отиневичі	Othynyowce	1458	Каталог, 187	Жидачів
Пациків	Paczikow	1552	AGAD, ASK, 19, 190	з 1966 р. у складі Вигоди, Долина
Пашківці	Paskowcze	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	не існує після 1512 р.
Перегінське	Perehinsko	поч. XV ст.	Petrusz., III	Рожнятів
Підберіж	Podberesz	1531	AGAD, ASK, 17, 481	тепер не існує, розташовувався під Журавном
Підберіж	Podberez	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Долина
Підбір'я*	Podborze	1416	AGZ, V, 30	Рогатин
Підгірці*	Nahorce	1403	Proch., 19	Стрий
Піддністряни	Podniestrzany	1497	AGZ, XVI, 2370	Жидачів
Підліски	Podlyeski	1458	Каталог, 187	Жидачів

Продовження Таблиці 1

Підмихайлівці (Михайлів)	Podmichalowe	1394	Грамоти, 64	Рогатин
Підмонастир'я		1439	Каталог, 122	не існує у XVI ст.
Покрівці	Pokrowcze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Поляниця	Polenka	1552	AGAD, ASK, 19, 190	Долина
Посвиж	Poswirz	1447	AGZ, XIV, 1863	не існує після 1515 р.
Псари*	Pssary	1532	AGAD, ASK, 17, 154	з 1968 р. Приозерне, Рогатин
Пчани	Pczany	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
П'ятничани*	Pyatnycza	1515	Źródla, 165	Стрий
Раків	Rakow	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Долина
Рахиня	Rachynya	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	Долина
Рогізне	Rogozno	1219	Іпат., 376	Жидачів
Рожнятів	Roznyatow	поч. XV ст.	Petrusz., III	Рожнятів
Розділ	Rozdol	1569	Szczyg., 275	Миколаїв
Роски (Руски)	Roski	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	не існує, розташовувався у Журавненському ключі
Руда (Пилипова Руда)	Ruda	1394	Грамоти, 64	Жидачів
Рудники	Rudnyki	1435	AGZ, III, 107	Миколаїв
Сваричів	Swaryczow	1387	Petrusz., II	Рожнятів
Сенява*	Szyeniava	1512	AGAD, ASK, 20, 479v.	тепер Соколівка, Жидачів
Сихів (Сяхів)	Sziechow	1394	Грамоти, 64	Стрий
Сілець	Sieliecz	1530	Каталог, 415	тепер не існує
Смогів	Smohow	1512	AGAD, ASK, 20, 479v	тепер частина Млиниськ, Жидачів
Снилів	Snilow	1449	AGZ, XII, 2229	з 1577 р. Новошини (?), Жидачів
Спас	Szpas	1407	AGZ, VII, 26	Рожнятів
Стародуби	Staroduby	1416	AGZ, V, 30	не існує у XVI ст.
Стрілище*	Strzelice	1375	AGZ, V, 10	Жидачів
Струтин Верхній	Srtutyn Superior	1515	Źródła, 167	Рожнятів
Струтин Нижній	Struthyn	1411	Petrusz., IV	Рожнятів
Сугрів	Suhrow	1458	Каталог, 187	Жидачів
Сулятичі	Sulatycze	1464	AGZ, VII, 55	Жидачів
Тисів	Czyszow	1488	AGZ, XV, 1967	Долина
Топільське	Thopolosko	1418	Radz., I, 15—16	Рожнятів
Трабівці*	Trzabowcze	1512	AGAD, ASK, 20, 481	тепер Трибоківці, Жидачів
Тростянець	Trostianecz	1577	AGAD, ASK, 18, 711	Долина
Тужилів	Tusilow	1418	Radz., I, 15—16	Калуш
Тур'я	Turza	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Долина
Тур'я Нова	Turza Nova	1578	Źródła, 78	Долина
Туради	Turady	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Тяпче	Tepczaluka	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Долина
Угільня	Uhelna	1577	AGAD, ASK, 18, 711	Стрий
Ходорів	Chodorostaw	1394	Abraham, 96	Жидачів

Закінчення Таблиці 1

Ходорківці	Chodorkovycze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Ценява	Czynyawa	1532	AGAD, ASK, 17, 154	Рожнятів
Цуцилівці	Czuczolowcze	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	тепер Ольхівці, Жидачів
Чашичі	Czaschycze	1532	AGAD, ASK, 17, 158v.	не існує після 1532 р.
Черемхів (Черемхово)	Czeremchow	1394	Грамоти, 64	Жидачів
Черніїв (Чернів)	Czerniow	1387	Gołębiowski, I, 132	Рогатин
Черниця	Czernycza	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	Жидачів
Чертіж	Czertisz	1578	Źródła, 78	Жидачів
Чолгани	Czolhanie	1413	Kronika, 33	після 1948 р. Міжріччя, Долина
Чортория	Czortorie	1490	AGZ, XVI, 1963	тепер Кам'яне, Жидачів
Чурки	Czurky	1515	Źródła, 164	не існує після 1565 р.
Юнівка (Юрівкут)	Junyowka (Juryowkath)	1511	AGAD, ASK, 20, 392v.	не існує після 1539 р.
Юшківці	Iuskowcze	1424	Розов, 56	Жидачів
Якубів	Jacubow	1578	Źródła, 78	Долина

Новий Журавненський ключ утворився навколо містечка Журавна і нараховував у 1578 р. вісім сіл та два міста з маґдебурзьким правом. Монастирець став містом з маґдебурзьким правом у 1530 р. Журавно володіло правами міста раніше, бо ще на початку XVI ст. сплачувало міський податок — шос. Надання маґдебурзьких прав Журавну 1563 р. було, очевидно, повторним наданням, оскільки не зберігся попередній привілей.

Найдавнішими оселями ключа були села Козарі, Мельнич, Монастирець, про них є відомості з XV ст. Саме у цих селах селяни обробляли найбільше у цьому ключі землі: у Козарах — 7 ланів, у Мельничі — 4 лани. Про інші села Журавненського ключа (Буянів, Лютинку, Новошин, Підбереж, Роски) відомо тільки з XVI ст. У цих селах була невелика кількість селянських господарств, що обробляли в середньому по два лани у кожному селі. Мало збудували у Журавненському ключі млинів, а шинків, за даними поборових реєстрів, цілком не було.

У північній частині Жидачівського повіту великою волостю володів наприкінці XVI ст. шляхетний рід Чарторийських, якому належало дев'ять сіл. Вони розташовувалися вузьким пасом зі заходу на схід уздовж тодішніх меж Львівського та Жидачівського повітів. Найбільші села цього ключа: Березина і Крупське — 47 селян на 20 ланах, Чортория (тепер Кам'яне) — 12 селян на 5 ланах, Жирова — 23 селян на 6 ланах, Піддністряни — 12 господарств на 5 ланах, Межиріччя — 22 селян на 6 ланах. Меншими оселями були Залісці — 4 лани, Бородчиці — також 4 лани та Минчиці — 1 лан. Млин був тільки у Березині, у Чорторії був котел для варіння горілки. Виготовлення цього напою поширилося на українських землях переважно тільки у другій половині XVI ст. До цього часу і пізніше ще довго найпопулярнішими напоями були мед і пиво, які й вироблялися у шинках. У Чорторийській волості шинків було два, і розташовувалися вони у Межиріччі та Піддністрянах. У другій половині XVI ст. є згадки про три церкви — у Межиріччі, Березині та Піддністрянах.

Таблиця 2

Ключі та волості Жидачівського повіту у другій половині XVI ст. (за матеріалами поборових реєстрів 1552, 1577—1578 рр.)

Оселі	Кількість селян	Лани (1 лан = 25 га)	Церкви	Млини, шинки, рудні
Жидачівське староство				
1. Жидачів, місто			3	
2. Бережниця	6	4	1	ш
3. Вовчатичі	10	2		
4. Голешів	24	5	1	ш
5. Городище	13	5	1	м, ш
6. Журавків				
7. Іванівці	11	4	1	м, ш
8. Лапшин		1		
9. Орішківці		6	1	
10. Отиневичі	12	5	1	ш
11. Підліски	2			
12. Покрівці	13	4	1	м
13. Пчани	10	16	1	ш
14. Рогізне	9	2	1	
15. Сілець		1		
16. Сугрів	20	5	1	ш
17. Турали	13	6		ш
18. Цуцилівці	9	7	1	ш
Ходорівський ключ				
1. Ходорів, місто			1	м
2. Бортники		6	1	ш
3. Буковина	6	2		
4. Виксичі		2		
5. Вишнів	3	5	1	ш
6. Голдовичі	10	4	1	
7. Демидів	14	5		
8. Добрівляни	8	2		м
9. Жоравеньки	14	3	1	
10. Загірочко	10	2		
11. Молодинче	19	5	1	
12. Молотів		2		
Журавненський ключ				
1. Журавно, місто			1	2 м
2. Монастирець, місто			1	м
3. Буянів		2	1	
4. Козарі		7	1	
5. Лютинка	7	2		
6. Мельнич	28	4	1	
7. Монастирець, село	10	2		м
8. Новошин		1	1	
9. Підбереж	8	2		
10. Роски	6	2		

Продовження Таблиці 2

Волость Даниловичів				
1. Журів, місто			1	м
2. Вербиця	17	3	1	
3. Гніздичів	46	8	1	м
4. Жираве	38	4	1	м
5. Забуче		1,5		
6. Йосипчиці	17	4	1	м
7. Княжолука	33	4	1	ш
8. Колоколин	33	4	1	
9. Лисків	4	2		
10. Любша	28	9	1	м
11. Ляховичі	60	8	1	м
12. Лівчиці	18	4	1	
13. Підмихайлівці	8	2		
14. Руда				м, р
15. Черемхів	8	3		
16. Чертіж		3		
Дідушицький ключ				
1. Соколів, місто				м
2. Баличі		1,5	1	м
3. Дідушичі Великі	60	10	1	м
4. Дідушичі Малі	18	1,5	1	
5. Заболотівці	9	1,5	1	
6. Млинища	12	1,5	1	м
7. Сихів		1		
8. Тур'я	25	5	1	
9. Угельна		2,5	1	
Долинське староство				
1. Долина, місто			3	
2. Грабів		4		м
3. Гузіїв	30	12	1	
4. Кальна		11	1	
5. Лоп'янка		5	1	
6. Мізунь	33	8	1	м
7. Надіїв	43	9	1	ш
8. Підбереж	24	12	1	
9. Раків	28	8		
10. Спас	22	11	1	м
11. Струтинь	50	20	1	м
12. Тростянець		5		
13. Тур'я Нова	15	2		
14. Тяпче	19	10	1	
15. Якубів		5		
Чорторийська волость				
1. Чортория	12	5		ш
2. Березина 3. Крупське	25 22	12 (разом)	1	
4. Бородчиці	8	4		

Продовження Таблиці 2

1. Жирава	23	6		
2. Залісці	8	4		
3. Межиріччя	22	6	1	ш
4. Минчиці		1		
5. Піддністряни	12	5	1	ш
Чернейовська маєтність				
1. Розділ, місто				
2. Нове село	12	6 (разом)	1	м
3. Облазниця	16			
4. Рудники	27			
5. Сулятичі	9	6	1	
6. Черниця		4	1	
7. Юшківці		3	1	м
Дубравська волость				
1. Дубравка	9	6,5	1	м
2. Володимирці	28	6		
3. Смогів	9	5,5		
4. Тужилів		9,5		
Маєтність Поньовського				
1. Гориня	26	3		
2. Задеревач	26	3		
3. Лисовичі	16	2		м
Маєтність Гербурта				
1. Болехів Руський та Волоський	72	20	2	м, р, ш
2. Браза	8	2		
3. Довжка	14	4		
4. Поляниця	11	4	1	
5. Тисів	50	12	1	ш
6. Церковна		4		м
Дрібношляхетська маєтність				
а) гніздова				
1. Баличі (без частини Дідушицького)	16	7		м
2. Бориничі	22	11	1	ш
3. Брошнів	10	3,5		м
4. Велдіж	19			
5. Витвиця	11	5,75	1	м
6. Голинь	13	4		
7. Гошів	19	5	1	м, ш
8. Новосільці	26	7		м
9. Пациків	21	16	1	м
10. Велдіж	19	(разом)		
11. Чолгани	43			м
12. Підліски		5		
13. Перегінське		16	1	м
14. Креховичі	12	7		

Закінчення Таблиці 2

1. Рахиня	18	8		
2. Рожнятів	37	8	1	м
3. Рудники		5,5	1	
4. Сваричів	44	8	1	м
5. Топільське		2,25		
б) негніздова				
1. Вовчнів	11	14		
2. Ганнівці	8	2		
3. Городище Мале		2		м, ш
4. Григорів	39	8	1	м
5. Дем'янка		2		м, р
6. Держів	8	7		
7. Дроховичі	12	4		
8. Київець	13	4	1	м
9. Ліщини	15			
10. Ляшки	41	12	1	ш
11. Острів	13	6		м
12. Струтинь Верхній	11	4,75		
13. Сулятичі	9	6	1	
14. Тужилів		1,5	1	
15. Тур'я (частина Білявських)		2		
16. Черниця (частина Когарської)		4	1	
17. Черніїв	28	18	1	м
18. Юшківці		3		

Інші землі у північній частині Жидачівського повіту не утворювали певної цілости. Значна кількість сіл та містечок, що у XV — на початку XVI ст. були його складовою, поступово переходять під юрисдикцію Львівського повіту. Ось найбільші з тих осель: Березівці, Стрілища, Кніселів, Грусятичі, Ляшки, Ліщини та інші.

Не становила єдиного територіального комплексу маєтність Чернейовських. Поряд з Чорторийською на півночі Жидачівського повіту розташовувалися окремі маєтності (Черниця, Юшківці) родини Чернейовських, а своє родинне гніздо — Черніїв — вони втратили на користь Бидльовських. У той же час змогли набути деякі маєтності вигаслих родів (наприклад, Облазницьких, Сулятицьких). Чернейовські сперечалися з сусідами Чарторийськими за володіння селами Березиною і Крупським. На спірних ґрунтах Жидачівського та Львівського повітів у 70-х роках. XVI ст. Чернейовські заснували місто Роздол. Інша частина маєтностей Чернейовських (Облазниця, Нове село, Сулятичі) розташовувалася поряд з Журавненським ключем у центральній частині повіту.

Найбільшими сільськими оселями Чернейовських були Облазниця з Новим селом — 16 селян на 6 ланах, Рудники — 27 селян, Сулятичі — 9 селян на 6 ланах. У Черниці було 4 лани, у Юшківцях — 3 лани. Тільки у двох селах (Облазниці та Юшківцях) селяни збудували млини.

Великою волостю Жидачівського повіту була маєтність шляхетської родини Даниловичів, розташована в основному у центральній частині

повіту, поряд з Журавненським ключем. Центром волости слід вважати містечко Журів, що у 1510 р. здобуло магдебурзьке право, з навколишніми селами Підмихайлівцями, Колоколином, Черемховом. Серед сіл Долинського староства на березі річки Свічі, далеко на південь від сіл волости Даниловичів, містилася Княжолука. Але більшість сіл Даниловичів у Жидачівському повіті засновувалися на правому березі Дністра, на захід від Журавна. Саме тут були найбільш заселені сільські осади у повіті: Гніздичів — 46 селян на 8 ланах, Жираве — 38 селян на 4 ланах, Любша — 28 селян на 9 ланах, Ляховичі (тепер Зарічне) — 60 селян на 8 ланах. Меншими за площею оброблюваної землі були Йосипчиці — 17 селян на 4 ланах та Лівчиці — 18 селян на 4 ланах. Очевидно, недавно заснованими були малочисельні села Забуче, Лисків, Чертіж — перші згадки про них стосуються тільки другої половини XVI ст. (*Табл. 1*). З 16 осель волости Даниловичів у 7 були млини, ще в одній — шинок. Майже у всіх селах згадано про діючі церкви, окрім Забучого, Лискова, Чертіжа, Підмихайлівців, Черемхова та Руди.

В одному ключі уздовж середньої течії річки Свічі розташовувалися маєтки шляхетської родини Дідушицьких. Родинним гніздом цього давнього роду з українським корінням було спочатку село, а з 1511 р. місто Соколів. Ще до 1520 р. місто називалося також паралельною назвою — Дідушичі. Окрім міста, у Дідушицькому ключі було ще вісім сіл. Найбільшими з них були Великі Дідушичі — 60 селян на 10 ланах та Тур'я — 25 селян на 5 ланах. Інші села — Баличі, Малі Дідушичі, Заболотівці, Млинища (Млиниська), — мали по півтора лану оброблюваної землі Угільня — 2,5 лану. Найменшим населеним пунктом Дідушицького ключа був Сихів, тут розорали тільки один лан землі. Разом з Соколовом у ключі було чотири млини. У кожному селі ключа згадується про існування церковного храму.

Багаточисельна шляхетська родина Дубравських володіла чотирма селами у Жидачівському повіті. Дубравка, Володимирці та Смогів (тепер входить до Млиниськ) розташовувалися неподалік Журавна, затиснені між великим Журавненським ключем та волостю Даниловичів. Тужилів містився далеко на південь, у вузькому межиріччі річок Ломниці та Чечви (карта 2). Усі села Дубравських були добре загосподареними. Так, у Дубравці селяни обробляли у другій половині XVI ст. 6,5 ланів, у Володимирцях — 6 ланів, у Смогові — 5,5 лану і в Тужилові — 9,5 лану. До цього слід додати, що у Дубравці працював один млин. Таким чином, Дубравські володіли малим, але дорогим маєтком.

З часу приєднання західноукраїнських земель до Польської держави у другій половині XIV ст. поступово маєтки починають переходити до рук польської шляхти, яка шукала кращих шляхів для кар'єри у новозахоплених землях. На кінець XVI ст. маємо два більших маєткових комплекси в руках поляків-прибульців: маєтність Поньовського і Гурбурта.

Маєтність Поньовського складалася з трьох сіл: Горині, Задеревача і Лисовичів, зосереджених уздовж середньої течії Свічі. Найдавнішою оселею був Задеревач — осідок давньої української родини Задеревецьких. Згадки про представника цієї родини Данила Задеревецького часто трапляються уже наприкінці XIV — на початку XV ст.[11]

---

[11] Див.: Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. І: XIV в. і перша половина XV ст.— С. 77—80; Грамоти XIV ст. / Упоряд. М. М. Пещак.— К., 1974.— С. 123—125.

У другій половині XVI ст. села у власності Поньовського не мали великих площ розораної землі, але їх населяло багато селян: у Горині і Задеревачі — по 26 селян на 3 ланах, у Лисовичах — 16 селян на 2 ланах. В останньому селі також був млин.

Великопанська родина Гербуртів, що обіймала значні посади в урядових структурах Речі Посполитої, зуміла шляхом купівлі маєтків в української шляхти (про королівські надання немає згадок) створити навколо Болехова значну маєтність з шести сіл. Найбільшими були обидва Болехови — Руський та Волоський, що нараховували 20 ланів, на яких працювало 72 селянина. Також великим селом був Тисів — 50 господарств на 12 ланах. Дещо менші ділянки орної землі обробляли у Поляниці, Довжці, Церковній — по 4 лани, у Бразі — 2 лани. Великим центром промислів був Болехівський район, де працювало два млини, рудня, а у двох шинках шинкувалися пиво і мед. Українські церкви прикрашали обидва Болехови, Поляницю та Церковну.

Другим великим комплексом королівських або державних маєтків у Жидачівському повіті було 15 осель Долинського староства. Усі села розміщувалися компактним масивом у басейні й на берегах річок Свічі та Чечви. Місто Долина як центр солевидобутку відоме з давніх часів, але перша писемна згадка про нього припадає на 1431 р. До початку XV ст. належить повідомлення про існування монастиря у селі Спас. Про інші села відомі перші згадки тільки з XVI ст. (*Табл. 1*).

Порівняно з Жидачівським староством, на Долинщині були більші і чисельніші села. Так, у Гузієві господарювало 30 селян на 12 ланах, у Мізуні — 33 селян на 8 ланах, у Надієві — 43 господарства на 9 ланах, у Підбережі — 24 селян на 12 ланах, у Спасі — 22 господарі на 11 ланах і т. д. Але найбільшим маєтком Долинського староства був Струтинь, де 50 селян обробляли 20 ланів орної землі. У чотирьох селах староства працювало чотири млини і шинкував один шинкар. Як і в Жидачеві, у Долині — другому старостинському центрі — українці побудували три церкви. Храми також існували і в більшості сіл Долинського староства.

Більше половини сіл та міст Жидачівського повіту розташовувалися у значніших ключах-волостях, що сформувалися ще у князівські часи або утворилися шляхом купівлі-продажу у пізніші епохи. Один маєтковий ключ об'єднував принаймні кілька осель в руках одного власника. Але значна кількість осель не входила у більші волості, перебуваючи в руках дрібних шляхетських родів. Цю шляхту можна поділити на дві групи: гніздову та негніздову. Гніздову шляхту становили давні, але дрібні українські шляхетські родини, що мешкали так званими гніздами в одному або кількох селах. Саме гніздовим шляхтичам належали чи не найдавніші села у Жидачівському повіті. Так, перші згадки про Сваричів, Рожнятів, Голинь, Перегінське, Топільське, Чолгани належать до кінця XIV — початку XV ст. (*Табл. 1*).

Майже всі гніздові шляхетські села розташовувалися у південній частині Жидачівського повіту. Особливо багато дрібношляхетських маєтків було на захід від Долини, у басейні річок Ломниці та Чечви: Рожнятів, Сваричів, Топільське, Брошнів, Голинь та інші.

Багато шляхтичів узяли прізвища тих населених пунктів, які вони мали у власності. Цей процес в основному відбувався у XV ст. Так, Новоселицькі були власниками Новосільців, Брошневські — Брошнева, Ви-

твицькі — Витвиці, Голинські — Голині, Гошовські — Гошова, Рожнятовські — Рожнятова, Сваричевські — Сваричева, Чолганські — Чолганів. Часто у таких випадках дрібношляхетські родини розросталися і починали ділити єдине своє родове гніздо на частини. Число таких дрібних наділів у одному селі доходило до 5—10 і більше. Так, за даними поборового реєстру 1578 р., у Новоселицях на наділах сиділо 15 шляхетських родин (Новоселицькі, Мединські, Скольський, Вовчнецький та інші), у Сваричеві — 5 шляхетських родин, у Топільському — 4 шляхтичі, у Брошневі — 4 шляхетські родини, у Голині — 4 шляхетські родини та інші. Величина такого шляхетського наділу нерідко сягала чверти, половини, рідко усього лану, прирівнюючись до величини селянського наділу. Тому шляхтичі дрібношляхетських маєтків за майновим станом стояли поруч зі селянами. Дрібношляхетські села не були особливо великими, порівняно з селами інших ключів та волостей. Так, у Новосільцях було 7 ланів, у Брошневі — 3,5 лану, у Витвиці — 5 3/4 лану, у Голині — 4 лани, у Гошеві — 5 ланів.

Гніздова дрібношляхетська маєтність була добре загосподарена: 10 млинів та два шинки. Як і села, млини також ділилися на частини членами дрібношляхетської родини. У більшості сіл гніздової шляхти були церкви.

Вісімнадцять осель Жидачівського повіту були приватною власністю дрібної, але не гніздової шляхти. Це була прийшла польська шляхетська людність, яка шукала в українських землях кращих маєтків. Зазначимо, що у джерелах зовсім немає згадок про королівські надання на заснування польською шляхтою у XV—XVI ст. сіл „на новому корені". Отже, чи не основним засобом осісти та здобути маєтність у Жидачівському повіті для поляка-шляхтича (окрім купівлі) було одруження з українською шляхтянкою й отримання від її родини в посаг одного або й кількох сіл. Більшість сіл негніздової польської шляхти зосередилася у північній рівнинній частині Жидачівського повіту.

Найзначнішими маєтками з цієї категорії шляхетської власности були: Вочнів — 11 селян на 14 ланах, Григорів — 39 селян на 8 ланах, Держів — 8 селян на 7 ланах, Ляшки — 41 селянське господарство на 12 ланах і Черніїв — 28 селян на 18 ланах. У кількох випадках шляхтичі володіли не цілим селом, а тільки частиною: Білявський у Тур'ї, Когарська у Черниці, Нарайовський у Держеві і т. д. Порівняно з гніздовою шляхтою, у маєтках негніздових шляхтичів менше було побудовано млинів — усього шість, шинків було стільки ж — два, а у селі Дем'янка працювала залізна рудня-кузня.

На другу половину XVI ст. у Жидачівському повіті сформувалося кілька великих ключів, або волостей. На відміну від сусідніх повітів Львівської та Перемишльської земель, у Жидачівському повіті збереглися два значні комплекси королівських (державних) маєтків: на півночі — Жидачівське староство (18 осель) та на півдні — Долинське староство (15 осель). Інші міста і села повіту перебували у приватних шляхетських руках. Окрім державної та шляхетської форми власности, у Жидачівському повіті існував невеликий сегмент духовної (церковної) власности: Рогізне, Спас та Лютинка.

Найбільшими приватними ключами володіли три могутні українські шляхетські роди — Ходоровські, Даниловичі та Дідушицькі. У XVI ст. за кількістю осель на першому місті була волость Даниловичів — 16 осель, а Дідушицький ключ нараховував дев'ять осель. Колись найпотужніший Ходорівський ключ у XVI ст. поділився на два менших: власне Ходорівський ключ — 12 осель та Журавненський ключ — 10 осель, у тому числі й два міста.

Середню земельну власність на Жидачівщині представляли волості Чарторийських — дев'ять осель, Чернейовських — сім осель, Дубравських — три оселі, маєтності Поньовського — три оселі та Гербурта — шість осель. Велика частина сіл у Жидачівському повіті належала дрібній шляхті — 37 осель, з них 19 були в руках гніздових українських шляхетських родин.

Польський шляхетський елемент міґрував до Жидачівського повіту порівняно слабше, ніж до Львівського. У другій половині XVI ст. властиво тільки дві маєтності середньої величини були у руках шляхти неукраїнського походження — волості Поньовського та Гербурта.

Запропонована ще у XIX ст. А. Петрушевичем та підтримана А. Янечеком[12] суперечлива гіпотеза про волоське (румунське) походження української шляхти у прикарпатських районах не отримує підтвердження при зіставленні з джерельним матеріалом XV—XVI ст. Якщо й прибув на Жидачівщину у XIV—XV ст. невеликий відсоток шляхтичів-волохів, то цей чужий етнічний субстрат швидко підпав під цілковиту національну та культурну українізацію (рутенізацію).

Багато сіл у Жидачівському повіті виникли ще у князівські часи і керувалися приписами спочатку руського права, а далі після його скасування у 1434 р., польським правом. У повіті, окрім міст, цілком не було сіл на німецькому праві, де шляхтичі охоче заселяли чужоземних колоністів. У південній частині повіту незначна кількість сіл сиділа на волоському праві, пристосованому до специфіки гірського села.

Для Жидачівського повіту характерний цілковитий брак королівських надань на закладання нових сіл. Як виняток, відоме тільки одне таке надання князя Владислава Опольського, датоване 1373 р., Васькові Тептуковичу на закладання кількох сіл у Жидачівському повіті[13], але до реалізації цього надання, очевидно, не дійшло.

Загалом у XV ст. у Жидачівському районі згадується про існування 96 сіл та міст (*Табл. 1*). Польський дослідник П. Домбковський нарахував за цей період тільки 63 оселі, включаючи окремі дворища, урочища, річки, болота та інше[14]. У XVI ст. кількість „задокументованих" на основі писемних джерел осель Жидачівського повіту сягає 132 (без 18 осель, втрачених на користь інших повітів, 11 осель Львівського повіту, випадково згаданих наприкінці поборового реєстру 1515 р., та 20 осель, що зникли упродовж XV—XVI ст.). Цілком імовірно, що села, згадані у XVI ст., існували й у попередні століття. Незважаючи на часті спусто-

[12] Petruszewicz A. Materiały historyczne // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1882.— Zesz. I.— S. 77—84; Janeczek A. Polska ekspansja...— S. 614—615, 618—619.

[13] Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1875.— T. V.— N 30.

[14] Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku.— S. 179—188.

шення і цілковиті знищення унаслідок нападів татарських та турецьких орд, тільки невелика частина існуючих у XV—XVI ст. сіл зникає у наступні історичні епохи. Таким чином, на основі проаналізованих джерельних матеріалів можна зробити висновок про давню і значну автохтонну заселеність Жидачівського повіту.

Умовні скорочення до таблиць

AGAD	—	Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Zesp. Archiwum Skarbu Koronnego (ASK).
Грамоти	—	Грамоти XIV ст. / Упоряд. М. М. Пещак.— К., 1974.
Іпат.	—	Літопис Руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець.— К., 1990.
Каталог	—	Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799 / Уклад. О. Купчинський, Е. Ружицький.— К., 1972.
Розов	—	Розов В. Українські грамоти.— К., 1928.— Т. I: XIV в. і перша половина XV ст.
Ягніщак	—	Ягніщак В. Герб і Хоругва Журавна // Галицька брама (Львів).— 1996.— № 13 (березень).— С. 3.
Abraham	—	Abraham W. Jakub Strepa arcybiskup halicki. 1391—1409.— Kraków, 1908.
AGZ	—	Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie.— Lwów, 1870—1906.— T. II—XIX.
Dodatek	—	Dodatek tygodniowy do Gazety Lwowskiej z roku 1852.— Lwów, 1852.
Gołębiowski	—	Gołębiowski J. Panowanie Władysława Jagiełły.— Warszawa, 1846.— T. I.
Kronika	—	Kronika domowa Dzieduszyckich.— Lwów, 1865.
Matr.	—	Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviae asservantur.— Varsovie, 1905—1999.— Pars I—VI.
Petrusz.	—	Petruszewicz A. Materiały historyczne // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1882.— Zesz. I.
Proch.	—	Prochaska A. Materiały archiwalne wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 r.— Lwów, 1890.
Radz.	—	Radzimiński Z. L. Monografia xx. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgerdowicza x. Rateńskiego.— Lwów, 1906.— T. I.
Szczyg.	—	Szczygieł R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku.— Lublin, 1989.
Źródła	—	Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VII.— Cz. I: Ziemie ruskie. Ruś Czerwona // Źródła dziejowe.— Warszawa, 1902.— T. XVIII.— Cz. I.

Мар'яна ДОЛИНСЬКА

Національний університет „Львівська політехніка" (Львів. Україна)

СОЦІОТОПОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ (РУСЬКОЇ) ДІЛЬНИЦІ ЛЬВОВА У XVI—XVIII СТОЛІТТЯХ.

Загальні уваги

В Україні почали з'являтися праці, у яких розглядаються проблеми соціотопографії[1]. Метод соціотопографії передбачає студії соціальної історії з конкретною локалізацією соціальних процесів. Важливою передумовою мікросоціотопографічних студій є дослідження самої топографічної підоснови соціального організму (міста, його частини і т. ін.). Якщо соціотопографічний метод треба застосувати для середньовіччя та ранньоновітнього часу, то виникає потреба у „відновленні" картографічного матеріалу на час студій, що провадяться.

Докладну локалізацію парцель та споруд на конкретний часовий зріз, нанесених на сучасну топографічну підоснову, у поєднанні з первинним аналізом соціальної ситуації цієї дільниці і в цей же час можна назвати вступом до соціотопографії.

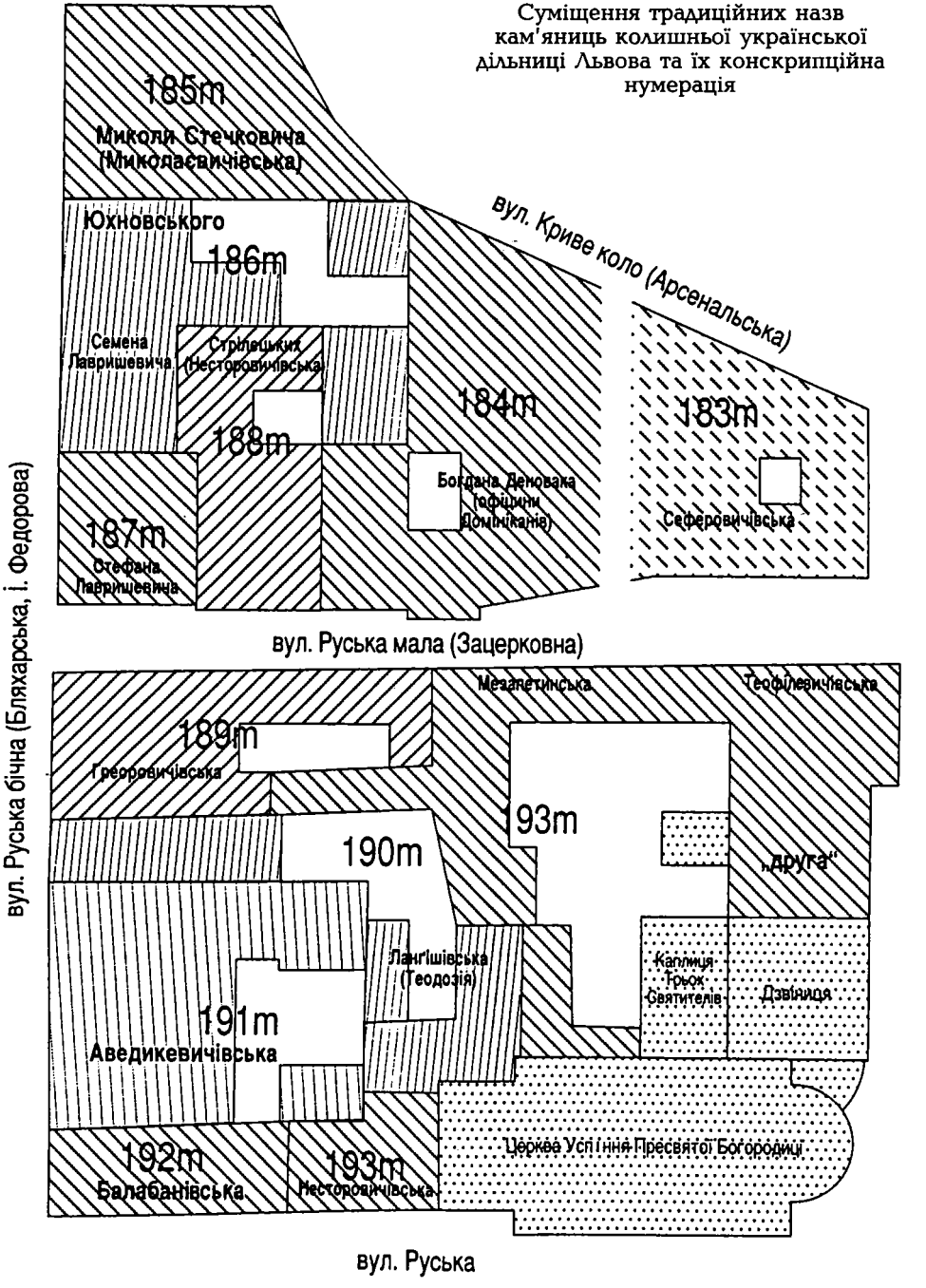
Для прикладу розглянемо забудову двох кварталів, які були ядром Руської дільниці (Plateae Ruthenicae) ранньоновітнього Львова. Квартали сформувалися у межах мурів пізньосередньовічного Львова і на сході прилягали до оборонних мурів. На сьогодні один з цих кварталів у південно-східному куті замкнений ансамблем церкви Успіння Пресвятої Богородиці і оточений вулицями Підвальною, Руською, Івана Федорова та сквером від півночі, що тягнеться попри південний фасад колишнього Домініканського монастиря. Саме на території цього скверу був розташований другий, неіснуючий нині, квартал (*Схема*).

Маґдебурзьке право, крім звичаєвого і судового реґулювання життя міщан, передбачало локаційні засади урбаністичних рішень. Мури, які оточували місто, втілювали і символ його незалежности, хоч основним було їх оборонне призначення. Для міщан локація реґулювала всі сфери життя. Саме виникнення парцелі як уніфікованої земельної ділянки під

---

[1] Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая всесоюзная научная конференция по историческому краеведению (г. Полтава, октябрь 1987 г.). Тезисы докладов и сообщений.— К., 1987.— С. 71; Капраль М. М. Фінансові книги Львова другої чверті XVI ст. як джерело дослідження історичної демографії та соціотопографії / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1996.— С. 18—19; Климовський С. І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI — першої половини XVII сторіччя / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1997.— 18 с.; Долинська М. Українська дільниця Львова у XVI—XIX ст. (соціотопографічна характеристика) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Львів, 1997.— 24 с.

Схема

Суміщення традиційних назв кам'яниць колишньої української дільниці Львова та їх конскрипційна нумерація
185m
Миколи Стечковича (Миколаєвичівська)
Юхновського
186m
Семена Лаврішевича
Стрілецьких (Несторовичівська)
188m
184m
183m
Богдана Денова (офіціни Домініканів)
Сеферовичівська
187m
Стефана Лаврішевича
вул. Криве коло (Арсенальська)
вул. Руська мала (Зацерковна)
вул. Руська бічна (Бляхарська, і. Федорова)
Мезапетинська
Теофілевичівська
189m
Греоровичівська
193m
190m
„друга"
Ланґішівська (Теодозія)
Каплиця Трьох Святителів
Дзвінниця
191m
Аведикевичівська
192m
Балабанівська
193m
Несторовичівська
Церква Успіння Пресвятої Богородиці
вул. Руська

забудову міщанським житлом було зумовлене грошовим обігом та податками[2].

Найреспектабельнішими вважалися парцелі, розміщені уздовж периметра ринкових площ, найменш достойними — ті, що тягнулися уздовж оборонних мурів[3].

Забудова ділянок здійснювалася теж відповідно до певного стандарту: на головну вулицю виходив чільний фасад головної кам'яниці; від сусідів справа, зліва і ззаду парцеля відділялася межовими мурами, які мали і протипожежне призначення, до тильної межі прилягали господарські приміщення (тильна офіцина); пізніше поширилася практика добудовувати господарські приміщення біля однієї з бічних межових стін (бічна офіцина), залишаючи незабудованим невелике внутрішнє подвір'я. З моменту виникнення парцеля зі своєю забудовою мала поліфункціональне призначення. Тут, переважно на другому поверсі чільної кам'яниці, мешкала родина міщанина-власника, а також челядь; на нижньому поверсі була крамниця або майстерня; бічна та тильна офіцини частіше використовувалися як господарські приміщення, склади, стайні.

Розгляд збережених на сьогодні графічних зображень планів обох кварталів Plateae Ruthenicae, виконаних у середині XIX ст.[4], переконує у наявності деяких істотних відмінностей між цими кварталами та теоретичними засадами розбиття ідеального кварталу.

По-перше, як уже зазначалось, уздовж східної межі обох кварталів простягалися міські фортифікації.

По-друге, у південно-східний кут кварталу закомпонований ансамбль споруд церкви Успіння Пресвятої Богородиці; первісна будівля храму, очевидно, була збудована ще під час існування Галицько-Волинського князівства[5], тобто до наділу парцель за локаційними принципами; крім того, багаторазові перебудови ансамблю мусили впливати на планування прилеглих земельних реальностей.

По-третє, неіснуючий нині квартал мав нетипову трапецієподібну, наближену до трикутника, конфігурацію, що могло бути зумовлене сусідством з північного боку первісного монастиря ордену домініканців або української церкви, що, можливо, побутувала на ділянці, де пізніше вибудували костел Божого Тіла.

По-четверте, майже всі хроністи та історики Львівського Ставропігійського братства (а з кінця XVIII ст.— Ставропігійського інституту) згадують про існування неподалік і обабіч Успенської церкви братських громадських закладів — шпиталю чи притулку для убогих, школи, бурси, друкарні, книгарні, не локалізуючи конкретно місця їх розташування[6].

---

[2] Samsonowicz H. Życie miasta średniowiecznego.— Warszawa, 1970.— S. 38—39.

[3] Jamroż J. S. Mieszczańska kamienica krakowska. Wiek XIII—XV.— Kraków; Wrocław, 1983.— S. 7.

[4] Державний архів Львівської области (далі — ДАЛО), ф. 2, оп. 1, спр. 438, с. 52 (фрагмент ситуаційного плану неіснуючого нині кварталу, 1861 р.); спр. 445, с. 4 (ситуаційний план кварталу біля Успенської церкви, 1848 р.).

[5] Львовская Ставропигія и 300-лѣтній праздникъ еи существования / Оповѣданье Богдана А. Дѣдицкого члена Ставропигійского Института.— Львовъ, 1886.— С. 6—7; Кос Г. Ансамбль Успенської церкви // Галицька брама.— 1995.— № 6.— С. 7.

[6] Акта, относящіися къ возобновленію сгорѣвшей Ставропигіальной Успенской церкви съ больницею, страннопріемнимъ домомъ, школою и типографіею. Ген. 1592 // Временникъ института ставропигійского съ мѣсяцесловомъ на годъ простый 1874.— Львовъ,

Ретроспективний аналіз локалізації парцель української дільниці Львова дав змогу прив'язати до конкретних місць всі кам'яниці за конскрипційними номерами та встановити відповідні їм традиційні назви ранньоновітнього часу[7] (див. *Схему* та *Табл. 1* і *2*).

Таблиця 1

Послідовність набуття нерухомости Ставропігією та зміни у найменуванні кам'яниць у кварталі при Успенській церкві

№ п/п	Рік придбання Ставропігією	Традиційна назва XVI—XVII ст.	Традиційна назва XVIII ст.	Конскрипційний номер XIX ст.	Адреса і орієнтаційний номер (1871 р.)	Сучасна адреса
1.	1619	Рогатинця	Несторовичівська	193m част.	вул. Руська, 5	вул. Руська, 5
2.	1733	?	Балабанівська	192m	вул. Руська, 3 (частина) / вул. Бляхарська, 15	вул. Руська, 3 (частина) / вул. І. Федорова, 15
3.	(1847) 1871	Аведикевичівська (?)	Аведикевичівська	190m	вул. Бляхарська, 11	частина будинку, вул. І. Федорова, 11—13
4.	1837	Ланґішівська	Теодозія (Теодорія) Папарівська	191m	вул. Бляхарська, 13	частина будинку, вул. І. Федорова, 11—13
5.	1884	Русіяновичівська (?)	Греоровичівська	189m	вул. Бляхарська, 9 / вул. Зацерковна, 2	вул. І. Федорова, 9
6.	1656	Мезапетинська	Мезапетинська	193m част.	частина будинку, вул. Зацерковна, 4 / Підвальна, 9	частина будинку, вул. Підвальна, 9
7.	1611	Мисцівська	—	193m	частина будинку, вул. Зацерковна, 4 / Підвальна, 9	частина будинку, вул. Підвальна, 9
8.	1672	Теофілевичівська	Теофілевичівська	193m	частина будинку, вул. Зацерковна, 4 / Підвальна, 9	частина будинку, вул. Підвальна, 9
9.	?	?	„Аруга"	193m част.	частина будинку, вул. Зацерковна, 4 / Підвальна, 9	частина будинку, вул. Підвальна, 9
10.	1697	Лясковська	(?)	193m част.	частина будинку, вул. Зацерковна, 4 / Підвальна, 9	частина будинку, вул. Підвальна, 9

1873.— С. 113—115; Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich Galicyi przez Dyonizego Zubrzyckiego.— Lwów, 1836.— S. 19.

[7] Долинська М. Ретроспективна метода дослідження забудови середмістя Львова // Урбаністично-архітектурні проблеми міст Галичини. Збірник наукових праць.— Львів, 1996.— С. 56—62.

Таблиця 2

Зміни найменувань кам'яниць у неіснуючому нині кварталі

№ п/п	Традиційна назва XVI—XVII ст.	Традиційна назва XVIII ст.	Конскрипційний номер XIX ст.	Адреса і орієнтаційний номер (1871 р.)
1.	Нурбека (Норберга), Сеферовичівська	Сеферовичівська, офіцини домініканців	183m	вул. Зацерковна, 7 / вул. Підвальна, 11 / вул. Арсенальська, 6
2.	Деноваковича-вірменина	Деноваківська, Богдана Деновака, офіцини домініканців	184m	вул. Зацерковна, 5 / вул. Арсенальська, 4
3.	Стецьковича	Миколаєвичівська, Миколи Стечковича	185m	вул. Бляхарська, 3/ пл. Домініканська, 3
4.	Юхна-вірменина	Юхновського	186m	вул. Бляхарська, 5
	Лясковського	Семена Лавришевича		
5.	Стефана Лавришевича	Стефана Лавришевича	187m	вул. Бляхарська, 7 / вул. Зацерковна, 1
6.	Дмитра Красовського	Стрілецьких, Несторовичівська	188m	вул. Зацерковна, 3

На зламі XV—XVI ст. закінчився так званий німецький період Львова, з XVII ст. місто з поліетнічного перетворилося у переважно польське[8]. Водночас, незважаючи на різноманітні заборони та обмеження, брак для українського населення окремої юридики[9], зростав економічний та людський потенціал львівських українських міщан[10]. І новоприбулі до міста, і дорослі діти спадкоємного міщанства намагалися викупити нерухому власність у будь-якій дільниці. Побіжне порівняння традиційних назв кам'яниць львівських українців у XVI—XVII ст., які згадуються різними авторами, з їх локалізацією у XVIII ст. дає змогу стверджувати, що українська дільниця не обмежувалася двома прилеглими до Успенської церкви кварталами. Наприклад, кам'яниця „Криве коло" займала парцелю, що на сьогодні відповідає адресі вул. І. Федорова, 8; Вартановичівська та Івашкової кам'яниці знаходилися на території вірменської дільниці — на тому місці, де тепер стоїть будинок на вул. І. Федорова, 1, котрий об'єднав чотири—п'ять парцель; кам'яниці Войнарівська, Филиповичівська, Миколаєвичівська сьогодні мали б адреси: вул. Руська, відповідно № 2, 8, 10. По тому самому боці вулиці розташовувалася кам'яниця черниці Кандиди Лангішової, у якій вона

[8] Mańkowski T. Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1936.— S. 7—8, 52.

[9] Отомановский В. Развитие городского строя на Украине в XIV—XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории.— 1958.— № 3.— С. 125.

[10] Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: дослідження і матеріали // Львівські історичні праці. Джерела.— Львів, 1994.— Вип. 2.— С. 10—20.

мешкала зі своїми сестрами-черницями близько 1637 р.[11] Те, що господиня мала судовий конфлікт з жидівською громадою, бо її будинок „вперся в стіну божниці, при чому зробив діри в мурі і послабив цілу будівлю"[12], означає, що її парцеля розміщувалася уже в глибині єврейського кварталу.

На східний найпрестижніший бік площі Ринок виходив чільний фасад вишуканої кам'яниці Костянтина Корнякта, збудованої на подвійній наскрізній парцелі[13].

Згадані містоформувальні фактори мали вплив на конфігурацію та розміри кварталів та парцель у них, проте не менше значення мусила мати густота заселення дільниці, бо вона зумовлювала щільність його забудови[14]. Доведено, що у XVI ст. тільки шість сімей утримали свою нерухомість у другому поколінні, оскільки після смерти власника вдові залишалася третина від усього нерухомого майна, а решту дві третини поділено на рівні частки дітям[15]. Нез'ясованими залишаються запитання: як могли спадкоємці використовувати свої частини, чи можна було об'єднати дві прилеглі між собою частки парцель, якщо син і донька покійних власників-сусідів, скажімо, одружилися? Можливість такої ситуації засвідчує наведений І. Крип'якевичем документ про суд між новим власником Ігнатом, який відкупив будинок Павла, та пасербицею того ж Павла Евдекимією, котра „зірвала першу угоду і заявила, що не вступиться зі своєї частини і буде тут будуватися"[16].

Перерозподіл нерухомої власности відбувався постійно. У такому разі зрозуміло, що вже через два—три покоління від первинного парцелярного поділу кварталів залишалося небагато. Відповідь на питання про консервативність чи динамічність парцелярного поділу можна отримати, лише прив'язуючи конкретні споруди і ділянки до конкретної натурної ситуації і вивчаючи соціальний склад кожного будинковолодіння. Оскільки для XVI—XVII ст. це завдання нелегке, тому таку спробу зроблено тільки для декількох кам'яниць у Plateae Ruthenicae.

Щодо кам'яниці, у якій мешкала зі середини XVI ст. родина Красовських, то щасливий збіг даних дає змогу практично без сумніву локалізувати її на тій парцелі, котра в австрійський час отримала конскрипційний № 188m, а з 1871 р. мала адресу на вул. Зацерковній, 3.

Дем'ян Красовський прибув до Львова на зламі 20—30-х рр. XVI ст., отримав права міщанина. У 1541 р. разом з дружиною він володів частиною будинку (не кам'яниці), що розміщувалася „між Юхном Стечко-

---

[11] Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України), від. рукописів, ф. 4 (Баворовські), спр. 213: Kronika niegdyś bractwa, a teraz Instytutu Stawropygiańskiego Lwówskiego od roku 1521 do roku 1650; спр. 214: Kronika niegdyś bractwa, a teraz Instytutu Stawropygiańskiego Lwówskiego od roku 1651 do roku... (далі — Kronika...).— С. 98.

[12] Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku.— Lwów, 1902.— S. 322.

[13] Січинський В. Вежа і дім Корнякта у Львові // Богословіє.— Т. 10.— С. 287—304 (відбиток: Львів, 1933.— С. 3—20).— С. 16.

[14] Кос Г. Українська дільниця середньовічного Львова (до питання історії будівництва та архітектури XV—XIX ст.) // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1994.— Вип. 5.— С. 72.

[15] Крип'якевич І. Львівська Русь...— С. 34.

[16] Там само.— С. 49; С. 173—174.— № 306.

вичем, вірменином, і Кузьмою Жучком до Матвія Мороховського..."[17] У податкових реєстрах XVIII ст. найбільше висунена на північ кам'яниця Миколи Стечкевича (№ 185m) від півдня межувала з кам'яницею Юхновського (частина № 186m). Оскільки нічого не відомо про парцелі Кузьми Жучка та Матвія Мороховського, то наведених даних вистачає тільки для припущення, що будинок знаходився у неіснуючому сьогодні кварталі. Зберігся запис (з корпусу Acta officii jurisfidelium) від 1574 р. про розподіл майна[18] та написане латинською мовою свідчення війта Станіслава Крайзера, датоване 25 січня того ж 1574 р., про поділ кам'яниці Дем'яна Красовського. В обох документах ідеться про кам'яницю (lapidea), а не про будинок (domus). Ця кам'яниця розміщувалася у руській дільниці поміж володіннями Васька Теньовича (Тиновича) та вірменина Доновака (Деновановича). У тому ж кварталі, але не цілком на тому місці, стояв будинок (domus) Красовського у 1541 р.

У Дем'яна (Демида, Дмитра) Красовського та його двох дружин Гвіди[19], або Уфди (Вівді)[20], і Софії було шестеро дітей: Параска, Анна, Палагна, Дмитро, Аназтазія та Іван[21], між якими треба було поділити маєток.

Обидва документи майже ідентичного змісту. У варіанті польською мовою зі спадкових актів сказано трохи повніше про місцезнаходження кам'яниці: „[...] кам'яниця Дмитра Красовського [знаходиться] між кам'яницею Васька Тиновича і частково з другого боку існує на місці колишньої кам'яниці вірменина Деновановича".

Дім Васька Теньовича фігурує у книзі витрат та прибутків міста під 1616 р.[22], але без конкретизації місцезнаходження. Зате реєстри податків за XVIII ст. Деновановичівською (Богдана Деновака) постійно іменують парцелю, що згодом отримала № 184m і займала центральне наскрізне положення у неіснуючому кварталі. Прізвище Деновак не було поширеним і вживається практично тільки у зв'язку зі згаданою земельною ділянкою. У цих же реєстрах прилегла до Деновановичівської зі заходу парцеля називається Несторовичівською, або Стрілецькою[23]. Якщо врахувати, що наймолодший син Дем'яна (Дмитра) одружився з Марією Стрілецькою, опікувався її молодшими братами Романом та Андрієм Стрілецькими і після затяжних непорозумінь відпродав їм свою кам'яницю[24], то вона могла отримати назву Стрілецької. Зіставивши дані щодо межування з парцелею Богдана Деновака і про наступних власників споруди — Стрілецьких, можна вважати, що кам'яниця Красовських була на південному боці неіснуючого сьогодні кварталу — найімовірніше, наступна від наріжної. Кам'яниця, очевидно, не була дуже великою, бо ділили її дуже складно, малими частинами.

---

[17] Крип'якевич І. Львівська Русь...— С. 266.— № 664.

[18] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 345, с. 1015.

[19] Крип'якевич І. Львівська Русь...— С. 259.— № 635.

[20] Про транскрипцію імен див.: Там само.— С. 11.

[21] Капраль М. Актові матеріали до біографії Івана Красовського за 1574—1619 рр. // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1993.— Вип. 4.— С. 90.

[22] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 759, с. 210.

[23] Напр.: Там само.— Спр. 806, с. 33—34.

[24] Капраль М. Актові матеріали...— С. 93—94; С. 124—125.— № 42.

Донька Анастасія зі своїм чоловіком Конрадом з Острога отримали цілий передній склеп (чільну склеплену кімнату на першому поверсі з вікнами на вулицю, можливо, крамницю).

Син Дмитро отримав другий склеп під тильною іздебкою [кімнату на першому поверсі, звернену до подвір'я.— *М. Д.*], склеплену (кімнатку) з одною шибою (вікном), прохід біля неї вільний, та дерев'яну стайню.

Палагна, заміжня за Павлом з Острога, успадкувала велику вигорілу ізбу над нижніми сіньми від вулички, половину сіней перед ізбою та половину хідника там само від вулички [?].

Івашкові з Красностава, який був чоловіком найстаршої доньки Параски, дісталися вигоріла кімната над великою ізбою і під стрихом та пивниця під малим склепом; вхід з ґанку біля вікна цієї ізби вільний.

Наймолодший син Іван отримав незгорілу тильну іздебку (кімнатку) і кімнату над [?] стрихом.

Донька Анна, дружина Стецька Мороховського, дістала [приміщення?] перед великою кімнатою над головними сіньми; склепик [що розташований] від міської вулиці; стрих [кімнату в мансарді?] над склепиком [?]; половину інших [?] сіней з половиною кухні над тильним склепиком.

До п'ятої та шостої частин додавалися великі стайні для коней або інших потреб, які знаходилися навпроти сіней, перехід (через подвір'я?) і „те, що не називається" (туалет).

Якщо зіставити усі перераховані приміщення, то уявляється кам'яниця, посередині чільного фасаду якої розміщена брама-сіни, по один бік якої знаходиться велика на усю глибину кам'яниці кімната зі склепінням, по другий — дві менші кімнати, розміщені вздовж сіней. Другий поверх розпланований подібно, проте не має наскрізних сіней. Здається, що частково для мешкання використовувався і третій поверх або стрихові чи мансардні приміщення[25]. Кам'яниця стояла на великих склепінчастих підвалах. На подвір'ї були розміщені господарські приміщення (стайні) і частково житлові прибудови.

Термін „вільний": „вхід з ґанку біля вікна цієї ізби вільний" та „прохід біля неї вільний" — оскільки слово вжите стосовно приміщень спільного користування — ґанку та проходу (сіней),— означав, що тут мали право ходити усі спадкоємці.

Кам'яниця займала усю ширину парцелі, будучи вимуруваною упритул до сусідських межових мурів.

Зовнішній вигляд типової міщанської кам'яниці на зламі XVI—XVII ст. можна приблизно уявити з марґінального малюнка Балабанівської кам'яниці 1717 р.[26] Тут схематично зображений двоповерховий тривіконний будинок, стіни викладені з кам'яних блоків або дуже масивної цегли. У центрі фасаду — потужна брама півциркульного викрою. Вікно над нею теж має півциркульне завершення, а вікна розташовані по обидва боки від нього — прямокутної форми. На рівень першого поверху до кам'яниці прилягає прибудівка з окремим входом [?]. Завершує кам'яницю чотирисхилий дах, покритий, напевно, ґонтом.

---

[25] Кос Г. Українська дільниця...— С. 72.

[26] Кос Г., Федина Р. Вулиця Руська у Львові.— Львів, 1996.— С. 5.

Зрозуміло, що кам'яниця з таким об'ємно-просторовим вирішенням, як будинок Красовських, будувалася для однієї міщанської родини, а при багатьох дітях, що було характерним для сімей львівських міщан[27] XVI ст., у будинку жили лише спадкоємці.

У 1606 р. чотири з шести частин цієї кам'яниці належали Анастасії та Конрадові Мокринським, оскільки вони поступово викуповували частину за частиною, хоч були змушені закласти свою нерухомість під позичені у Івана Красовського 200 злотих і дозволити йому використати на 100 злотих будівельних матеріалів „чи то деревом, чи муруванням" для необхідної будови або ремонту[28]. Пізніше кам'яниця, очевидно, перейшла у повне володіння Івана Красовського і, як уже згадувалося, у 1618 р. він відпродав її братам Стрілецьким. Майже через 250 років (у 1869 р.) кам'яниця була описана[29], і порівняння партерових рівнів в обох описах ще раз підтверджує припущення, що будинок № 188m знаходився на парцелі Красовських-Стрілецьких і частково старі елементи ввійшли в будівлю XIX ст.

Сусід Красовських з півночі — вірменин Богдан Деновакович (Деновак) — міг дозволити собі винаймити за чинш частину своєї кам'яниці у 1615 р.: „внизу велику ізбу (кімнату), над нею теж велику помальовану ізбу, до того кімнату для челяді; велику та малу на горі від вул. Руської [бічної] спіжарки (комори), крім того склеп (мурована стайню) для коня"[29]. Проте у чиншовій умові йшлося, що у випадку одруження сина господаря всі приміщення повинні бути звільнені протягом двох тижнів, отже, кам'яниця не була настільки великою, щоб у ній одночасно могли жити господарі з сім'ями та винаймачі.

У східній частині неіснуючого сьогодні кварталу була кам'яниця, зовнішній вигляд якої за станом на початок XVII ст. залишив Мартин Груневег. У своєму описі він замалював будинок вірменина Нурбека (Норберга), який стояв „при міському мурі, поряд з костелом Божого тіла (Домініканським)"[30]. Таких місць у Львові було два: у кінці вул. Вірменської, де й локалізують будинок дослідники[31], та у східній частині неіснуючого нині кварталу. Малюнок широкого шестивіконного чільного фасаду дає можливість вписати його саме на останню ділянку, тим паче що у реєстрах ліктевих податків ця парцеля іменується Сеферовичівською[32], а в першій половині XVII ст. будинок належав Сеферові Нуридзіновичу та його нащадкам[33].

Удалося встановити точне місцезнаходження і однієї кам'яниці на кінець XVII ст. В інвентарі[34] по небіжчику Семенові Лавришевичу, який

---

[27] Крип'якевич І. Львівська Русь...— С. 34.

[28] Капраль М. Актові матеріали...— С. 114—116.— № 34.

[29] ДАЛО, ф. 2, оп. 1, спр. 3787, с. 18.

[29] Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo...— S. 286.

[30] Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова // Жовтень.— 1980.— № 10.— С. 105—114.

[31] Кос Г. З історії забудови вірменської дільниці у Львові // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Секції мистецтвознавства.— Львів, 1994.— Т. CCXXVII.— С. 290.

[32] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813, с. 48—52.

[33] Кос Г. З історії забудови вірменської дільниці...— С. 290.

[34] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 89, с. 561.

помер 6 жовтня 1687 р., йдеться про будинок-кам'яницю, що називається Лясковською і розміщена [між кам'яницями], з одного боку, шанованого Стефана Лавришевича і [пропуск у тексті], — з другого боку.

Протягом XVIII ст. у неіснуючому нині кварталі дві межуючі кам'яниці називали Семена (Сем'яна) Лавришевича і Стефана Лавришевича (Лаврисевича). Будинок Стефана займав наріжне місце між вулицями Руською бічною та Руською вузькою. Далі на північ уздовж вул. Руської бічної розміщувалася парцеля із забудовою Семена. Ще одна Лавришевичівська кам'яниця була на Ринку, але вона прилягала до кам'яниць з іншими назвами, а деколи іменувалася кам'яницею Якова Лавришевича[35]. Так що кам'яниця, про яку йдеться в інвентарі, ввійшла як частина до будинку № 186m, і її можна локалізувати при вул. І. Федорова зі східного боку скверу.

Оскільки викладений інвентар подає опис рухомого майна, то тут тільки згадуються приміщення, у яких знаходилися описувані речі. Із цих скупих повідомлень випливає, що кам'яниця будувалася двоповерховою, з пивницями та стрихом. На першому поверсі було декілька приміщень („ізба середня", „кімната в тій же ізбі"). Другий поверх, який називається в інвентарі „на горі", складався, напевно, з невеличких кімнаток, — одну з них названо „іздебкою", іншу „другою вужчою ізбою".

Руська дільниця у XVI—XVII ст. охоплювала частину північно-східного „міста в мурах", частина її земельних володінь знаходилася у найближчому сусідстві, проте на територіях, які традиційно прийнято вважати католицькою, вірменською та єврейською дільницями. Своєю чергою, чотири парцелі неіснуючого кварталу (Сеферовичівська, Деноваковичівська, Стецьковича і Юхновського) належали вірменам[36], якщо виходити з критерію визначення національности за звучанням імени та прізвища[37],— у конкретному випадку з назви кам'яниці, що утворилася від прізвища господаря.

Львівські українські міщани з XVI ст. володіли переважно кам'яницями, хоч ще траплялися й дерев'яні будинки. Будівлі були дво- й триповерховими і призначалися для проживання та господарської діяльности однієї родини.

Крім приватної нерухомої власности, у ядрі колишньої української дільниці середмістя Львова чимало земельних ділянок та їх забудови були громадською власністю — належали церковному братству. Один з привілеїв Ставропігійського братства від часу його створення полягав у тому, що Ставропігія самостійно керувала рухомим та нерухомим майном; будинки, що належали братству, збудовані чи розміщені при церкві з усією землею, були звільнені від усіх повинностей, податків і постоїв[38]. Це спричинило те, що про будинки і кам'яниці, які були власністю Ставропігії, рідко мовиться у податкових реєстрах. Крім того, на кожний момент часу місцерозташування громадських закладів було очевидним для сучасників, які не вважали за потрібне пояснювати, де

---

[35] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813, с. 3—4.

[36] Там само.

[37] Капраль М. Демографія Львова XV — першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси.— Львів, 1996.— С. 70.

[38] Начало и дѣйствованіе львовского Ставропигійского братства по историческо-литературному отношенію, описано Яковомъ Ѳ. Головацкимъ.— Львовъ, 1860.— С. 5.

вони знаходяться. Переконливу локалізацію громадських закладів або кам'яниць братства можна здійснити тільки досліджуючи процес придбання Ставропігією будинків у приватних власників, з'ясовуючи місця їх знаходження.

На початку XX ст. у статуті Ставропігійського інституту корінними реальностями було названо парцелі № 192m і 193m[39]. До складу „корінної власности" Ставропігійського братства під кінець XVIII ст. належали кам'яниці кварталу біля Успенської церкви, які не були приватними. Вони фігурують тільки у реєстрах ліктевих податків, причому під єдиним номером[40]. У книзі шосового податку номер, відповідно до „manuaiu exaксуі" для частини указаних кам'яниць і для воріт „поза Церкву", означений цифрою „143", хоч споруди перераховуються не підряд і не по одному разу. Єдиний номер для порівняно великої і територіально розірваної земельної ділянки може свідчити тільки про довготривалу власність Ставропігії на комплекс цієї забудови та ґрунту. Балабанівська кам'яниця у цьому списку має № 144, що теж логічно пояснюється, оскільки вона придбана Ставропігією лише у першій третині XVIII ст.

Оскільки лінійний розмір вимагав конкретного прив'язання до об'єкта, то в цих документах збереглися назви кам'яниць, які традиційно побутували ще до XVIII ст.

Кам'яниця на вул. Руській між Успенською церквою та Балабанівською кам'яницею за вказаним реєстром називалася Несторовичівською. Відповідно до хроніки Д. Зубрицького, ця кам'яниця у 1619 р. належала Рогатинцеві[41].

У північно-східному куті кварталу розміщувалося щонайменше три кам'яниці: вздовж вулиці Зацерковної — Мезапетинська, до неї прилягала наріжна Теофілевичівська, далі паралельно до міських укріплень „аж до тилів Церкви"[42] — ще одна кам'яниця, назви якої документи не дають, іменуючи просто „другою кам'яницею".

Колишня Балабанівська кам'яниця відрізнялася від решти тільки конскрипційним номером. Кадастрові карти і ситуаційні схеми з XIX ст. не дають змоги докладно локалізувати споруди північно-східного кута кварталу. Поки що єдиним винятком є креслення планів та фасаду „наріжної кам'яниці на вуличці Вузькій" (вул. Зацерковна) з 1799 р.[43] З креслення видно, що паралельно до знесених укріплень на час будівництва залишався ще один будинок. Можливо, ця перебудова об'єднала колишні Мезапетинську і Теофілевичівську кам'яниці (тепер на місці усіх трьох кам'яничок — будинок на вул. Підвальній, 9), а безіменна „друга кам'яниця" продовжувала стояти до наступної реконструкції кам'яниць кварталу.

Після приблизного встановлення місць розташування ставропігійських кам'яниць відповідно до їх традиційних назв можна зробити спробу хронологічного викладу придбання їх братством.

---

[39] Уставъ Ставропигійскаго Института во Львовѣ, составленный обшимъ Собраніемъ Членовъ Института / Печатан яко рукопись в типографіи Ставропигійскаго Института подъ управленіемъ Михайла Рефця.— Львовъ, 1912.— С. 3.

[40] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813, с. 48—52.

[41] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 4 (Баворовські), спр. 213: Kronika...— С. 98.

[42] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813, с. 42.

[43] Там само.— Ф. 129, оп. 2, спр. 1565, арк. 2.

Найдавніша згадка про „церковний домик" належить до часу, коли братство ще не мало права Ставропігії. 23 листопада 1504 р. було куплено від русина Лагоди будиночок для священика, розташований на руському цвинтарі, який звільнено від податків[44].

Як уже згадувалося, понад століття потому, 1616 р., львівський староста Мнішек звільнив від податку на рік церковний домик, що служив у час з'їздів для прийому гостей[45]. Те, що умовна назва „церковний домик" протрималася упродовж тривалого часу, є непрямим свідченням, що у власності Ставропігії у XVI ст. був тільки цей будиночок.

Але вже 19 березня 1611 р. Іван Красовський продав братству на потреби школи Мисцівську кам'яницю, яка теж стояла на руському цвинтарі[46]. У 1883—1892 рр. Ставропігійський інститут збирав документи, які підтверджували його право власности на парцелю № 193m. Там одним з перших витягів з міської табулі є копія такого змісту: „на підставі запису Івана Красовського, що зізнав у середу після третьої неділі по Великодні року 1611, що інтабулює право власності на реальність № 193m на користь Ставропігійського братства"[47]. Напевно, що в цитованому документі не могло йтися про парцелю № 193m у тій формі та вимірах, у яких вона існувала у XIX ст. Очевидно, заповіт стосувався тієї самої Мисцівської кам'яниці, яка за логікою повинна прилягати до Мезапетинської, Теофілевичівської або „другої" кам'яниці. Зваживши на щільність заселення у руській дільниці і на певну втрату первісного парцелярного поділу, можна припустити, що Мисцівська кам'яниця знаходилася усередині кварталу. Це б підтверджувалося студією Ф. Срібного, у якій він цитує, зокрема, із тестаменту, що Мисцівська кам'яниця була „між Мезапетинською і цвинтарем руської церкви", а друкарня лише дерев'яною стіною відокремлена від Теофілевичівської кам'яниці[48]. Місцерозташуванню Мисцівської кам'яниці, що зі сходу прилягає до наріжної Теофілевичівської, відповідає зображена на акварелі Ф. Ковалишина друкарня*.

Прийнято вважати, що друкарня розміщувалася саме у Мисцівській кам'яниці[49]. У час, коли Ставропігія вже володіла будівлями північно-східного кута кварталу, мабуть, об'єднали перебудовою Мисцівську і Мезапетинську кам'яниці в одну споруду.

Наступним набутком нерухомости Ставропігійським братством була кам'яниця Рогатинця, куплена у 1619 р. Денис Зубрицький щодо неї зазначав: „здається, там, де зараз № 193"[50], тобто висловив певний сумнів про місцерозташування будинку Рогатинця. У північно-східній частині вказаної парцелі кам'яниця Рогатинця не могла бути, оскільки там розміщувалися інші будинки. Отже, залишається відокремлена частинка парцелі, що була звернена до вул. Руської і затиснена між бабинцем

---

[44] Крип'якевич І. Львівська Русь...— С. 73; С. 133.— № 138.

[45] Kronika...— С. 78.

[46] Капраль М. Актові матеріали...— С. 120—121.— № 38.

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 2, спр. 1622, с. 3.

[48] Срібний Ф. Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до половини XVII ст. // Записки НТШ.— Львів, 1912.— Т. CXI, кн. V.— С. 17.

* Зберігається в експозиції Львівського історичного музею.

[49] Кос Г. Українська дільниця...— С. 70; Капраль М. Актові матеріали...— С. 94.

[50] Kronika...— С. 80.

церкви та Балабанівською кам'яницею. Під 1637 р. Д. Зубрицький, розповідаючи про кам'яницю черниці Кандиди Ланґішової, пояснює місце її знаходження через сусідство з кам'яницею Рогатинця.

Проте з огляду на стан вивчення джерел необхідне окреме дослідження, де саме були будинки Рогатинця і Кандиди Ланґішової і чи вони межували між собою. Локалізуючи перший з них, Федір Свистун ототожнює кам'яницю Рогатинця з Білдагівською, але подає її під № 200m[51], тоді коли Білдагівська (Білдачинська) кам'яниця мала конскрипційний № 199m і займала наріжне місце на теперішньому парному боці вул. Руської, тобто могла безпосередньо межувати з кам'яницею Кандиди Ланґішової, котра, своєю чергою, була в сусідстві зі синагогою. У продовженні розповіді Д. Зубрицького про кам'яницю черниці сказано: „Ця кам'яниця знаходилася близько від церкви, до якої з однієї сторони прилягала кам'яниця Рогатинця, а з тилу — кам'яниця Михайла Алюїзі". Якщо припустити, що у реченні йдеться про церкву, а не про будинок Рогатинця, то опис ідеально підходить до ситуації південно-західного кута кварталу: складна Г-подібна форма парцелі № 190m, якою володіла десь у першій половині XVII ст. родина Алюїзів[52], дає змогу в тильній частині парцелі розташувати будинок Михайла Алюїзі, який безпосередньо межує і з церквою, і з частиною парцелі № 193m (Несторовичівською або кам'яницею Рогатинця).

Маючи будівлі у різних місцях кварталу у другій половині XVII ст., Ставропігійське братство зосередило увагу на північно-східному куті і послідовно викупило декілька кам'яниць.

Мезапетинську кам'яницю братство купило у 1656 р. Старший братчик Костянтин Мазапета (Мезапета) заборгував братській касі 2000 злотих; враховуючи його борг, братство після смерти Мазапети купило будинок за загальну суму 5500 злотих[53].

У 1672 р. у власність Ставропігії перейшла наріжна Теофілевичівська кам'яниця. Ще 1667 р. Ставропігійське братство заощадило 1500 злотих[54], щоб купити кам'яницю від Анни Теофілевичової, але отримало її від господині і 1672 р. викупило повністю, стаючи дебитором і кредитором одночасно, тобто Ставропігія була власником нерухомости, яка була гіпотекою цієї нерухомости. Цей факт підтверджується опублікованою тестаментарною леґацією: „запис Анни Феофилович з року 1666 на 1500 злотих польських на кам'яниці Феофіловичівскій"[55].

У кінці століття Ставропігійське братство придбало ще одну кам'яницю. Д. Зубрицький писав під 1697 р., що у зв'язку з необхідністю будівництва нової клоаки (каналізації, стоку) братство купило за 6000 злотих кам'яницю Лясковського, яка розміщувалася „поряд з теперішньою школою, на тому місці, де тепер книгарня напроти друкарні, тобто від

---

[51] Свистунъ Ф. И. Русскіе домовладѣльцы въ Львовѣ въ XVIII вѣкѣ // Вѣстник „Народного дома".— Львовъ, 1909.— С. 180.

[52] Там само.— С. 174.

[53] ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 2 (Народний дім у Львові), спр. 502, п. 119; Петрушевич А. Хроніка Ставропігійського братства.— С. 18.

[54] Кronika...— С. 18, 34.

[55] Важнѣйши зъ давных тестаментарных леґацій Ставропігейскаго братства // Временникъ Института Ставропігейскаго съ мѣсяцесловомъ на годъ простый 1875.— Львовъ, 1874.— С. 147.

стін, які виводили на цвинтар і перед сіньми друкарні"[56]. На початку XVII ст. Стефан Лясковський володів Теофілевичівською кам'яницею[57] або її частиною, що логічно збігалося б з фразою автора хроніки про те, що відкупили „частину Лясковського", оскільки Теофілевичівська кам'яниця уже належала Ставропігії. Проте Д. Зубрицький наголошує, що братство купило кам'яницю Лясковського. На початку XVIII ст. інший Стефан Лясковський (мабуть, його нащадок) мав частину кам'яниці у неіснуючому кварталі[58], але шукати вирішення санітарно-технічної проблеми можна тільки в найближчому довкіллі. Неточне пояснення автора хроніки щодо місцезнаходження Лясковської кам'яниці і брак її назви у реєстрах шосового податку підказують, що вона розміщувалася усередині кварталу на церковному подвір'ї. Проте не можна однозначно заперечити, що у 1697 р. Ставропігійське братство купило у Лясковського кам'яницю, котра в шосовому реєстрі іменується „другою". Через брак назви цю кам'яницю можна вважати власністю різних господарів як до придбання церквою, так і після нього.

Останнім надбанням Ставропігії у 1733 р.— перед австрійським періодом Львова — у кварталі, прилеглому до Успенської церкви, була Балабанівська кам'яниця, яка стояла на розі вул. Руської та Руської бічної і від сходу прилягала до кам'яниці Рогатинця (Несторовичівської). Балабанівську кам'яницю можна умовно ототожнити зі Стабельковською кам'яницею. У реєстрі ліктевого податку за 1728 р. йдеться про пані Стебелькову, яка разом з Братством руським сплачувала податок за кам'яницю Балабана[59]. За хронікою Д. Зубрицького, братство придбало Стабельковську кам'яницю у 1715 р.[60], а 1733 р.— Балабанівську від доньки Русаловича[61]. У реєстрі подимного податку за 1734 р. сказано про кам'яницю Балабана: „[...] був Росолович-швець, від нього купило Братство руське"[62]. Отже, за станом на 1728 р. могли співіснувати в одній частині кам'яниці Ставропігійське братство, а в іншій — вдова власника, від якого попередньо у 1715 р. цю частину відкупили. Проте, зважаючи, що кам'яниця під назвою Балабанівська фігурує практично у всіх джерелах, пояснення, що Ставропігія купила її частину під іншою назвою, не є переконливим.

Факт, що на церковному подвір'ї (цвинтарі) було декілька житлових будинків, підтверджений у кількох згадках хроніки пера Д. Зубрицького. Так, у 1750 р., незважаючи на ухвалу Ставропігійського братства від 1749 р., яка забороняла оренду будь-якого церковного дому духовними особами або членами магістрату, священикові Левинському дозволили винайняти на три роки церковний будинок на цвинтарі; а 1753 р. Левинського, котрий неправно на цвинтарі мешкав, попросили випровадитися і тому розібрали сходи до його помешкання і знесли дах[63].

---

[56] Kronika...— С. 63—66.
[57] Срібний Ф. Студії...— С. 17.
[58] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 803, с. 32.
[59] Там само.— С. 34.
[60] Kronika...— С. 56.
[61] Там само.— С. 17.
[62] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 806, с. 297.
[63] Kronika...— С. 92.

Отже, у 30-ті рр. XVIII ст. Ставропігійське братство, яке містилося у кварталі при церкві Успіння Пресвятої Богородиці, володіло нерухомістю північно-східного та південно-західного кутів. Церковні кам'яниці замикали периметр кварталу з трьох боків, залишаючи у власності Ставропігії порівняно велику площу подвір'я усередині. Це єдине володіння, що не вимагало парцелярного поділу, який утруднював би використання незабудованих площ. Тут були господарські будівлі[64], дерев'яні „доми льокаторів" (винаймачів), приміщення, у яких розташувалися школа, друкарня, бурса та інші заклади Ставропігії.

[64] ЦДІА України у Львові, ф. 129, оп. 2, спр. 870, с. 3—4.

Марія ВАВРИЧИН

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Львівське відділення (Львів. Україна)

КАРТА ПОЛІССЯ ДАНІЕЛЯ ЦВІККЕРА

Карта Полісся Даніеля Цвіккера має досить скупу бібліографію. Про неї повідомляли польські бібліографи XIX ст. Так, Е. Раставецький у праці „Mappografia dawnej Polski", у розділі „Mapy wodne" подав заголовок цієї карти і текст її присвяти, а також повідомив, що її примірник зберігається у колекції польських карт Дрезденської бібліотеки[1]. В 1901 р. К. Естрайхер у статті про Вільгельма Гондіуса подав інформацію про те, що він також виґравіював карту Полісся Даніеля Цвіккера у 1650 р.[2] Дещо ширшу інформацію про неї подав Б. Ольшевич у 30-х рр. минулого століття у праці з історії польської картографії XVII ст.[3] Крім заголовка, тут вказано масштаб карти (1:640 000), а також інформацію про те, що репродукцію карти додано до праці І. Гамеля „про араратського і польського червця"[4].

Наступну репродукцію карти, значно зменшивши, опублікував К. Бучек у додатку до своєї праці з історії польської картографії XV—XVIII ст. Одночасно автор подав характеристику карти Цвіккера, коротку історію її створення, відзначив деякі її недоліки, зокрема, помилки у локалізації міст Києва, Житомира, Овруча та устя ріки Тетерева[5].

1975 р. опубліковано дослідження З. Кавецького та Г. Вернерувни про карту Полісся Даніеля Цвіккера як джерело для вивчення поширення червця[6]. Автори публікації ґрунтовно дослідили історію створення карти та історію введення її в науковий обіг, обставини, за яких її створено, та місця зберігання її примірників. За даними авторів цієї праці, до

---

[1] Rastawiecki E. Mappografia dawnej Polski.— Warszawa, 1846.— S. 155.

[2] Estreicher K. Bibliografia Polska. Tom XVIII. St[uliecia] XV—XVIII w układzie abecadlowym.— Kraków, 1901.— S. 257.

[3] Olszewicz B. Kartografia polska XVII wieku. (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny).— Lwów; Warszawa, 1931.— S. 23.

[4] Wiadomość historyczna o czerwcu araratskim i polskim...— Wilno, 1837. Червець — це вид кошенілі, комах, з яких виробляють червону фарбу — кармін.

[5] Buczek K. Dzieje Kartografii Polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1963.— S. 62—63; Tab. XXIV.

[6] Kawecki Z., Wernerówna H. Opis mapy gdańszczanina Daniela Zwickera (1650) z rozmieszczeniem czerwca polskiego porphyrophora polonica (L.) (Coccoidea) na Polesiu, uzupełniony dwiema małoznanymi pracami z XVII wieku.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1975.— S. 5—30; S. 27: Memorabilia Zoologica.

наших днів дійшло два примірники карти — у картографічній збірці Австрійської національної бібліотеки у Відні (Österreichische Nationalbibliothek) та Саксонської державної бібліотеки в Дрездені (Sächsische Landesbibliothek). До своєї праці З. Кавецький і Г. Вернерувна додали зменшену репродукцію карти з дрезденського примірника, краще збереженого, натомість К. Бучек репродукував карту за віденським примірником, у деяких місцях пошкодженим. Обидва ці примірники ідентичні. Відручна копія карти, додана С. Горським до його перекладу праці І. Гамеля[7], виконана з примірника, який значно відрізняється від згаданих. Зокрема, ця карта має інше оформлення рамки з присвятою карти, яку завершено у верхній частині гербом Немиричів, а у верхньому правому куті її є напис про битву біля м. Лоєва в 1649 р. між литовським військом під командуванням Януша Радзивілла і козаками під орудою Михайла Кричевського, ідентичний з написом, уміщеним на одному з варіантів Генеральної карти України Г. Боплана[8].

Слід відзначити, що копія карти виконана з дуже великими відхиленнями від оригіналу. Крім вказаних відмінностей, мистецький рівень виконання картушів, уміщених на карті текстів, набагато нижчий, при цьому текст звернення поданий неповністю, лише перші шість його рядків. Пунктиром відзначено 13 рядків, на яких мало б розміститися його продовження. Немає на цій копії і списку умовних позначень на карті. На його місці відкреслено прямокутник, у центрі якого літера „A". Текст під нижньою рамкою карти пояснює, що в оригіналі, з якого виконано копію, це місце, тобто рамка з умовними позначеннями, було вирізане. На копії карти також немає тексту біля позначки Києва, який є на інших примірниках. Відмінність між картографічним зображенням території полягає у зменшенні кількости об'єктів та у браку позначень місць поширення червця. На жаль, з цієї фотокопії важко зрозуміти, чи це була копія, виготовлена С. Горським для видання, чи таким був оригінал, з якого виготовлено копію.

Для цього дослідження ми скористалися копією з дрезденського примірника карти у розмірі оригіналу, яку люб'язно подав нам А. Перналь, за що йому щиро вдячні.

Карту Даніеля Цвіккера виґравіював ґданський ґравер Вільгельм Гондіус у 1650 р., тобто майже одночасно з картами України Г. Боплана. Вона має заголовок: „Nova, et nunc primum edita, / Paludum Polesiae Tabula, / qua eas (secus ac Geographorum / vulgus sentit) satis habitatas, cultas, / et pervias esse ostenditur. / Autore / Daniele Zwickero / Med[icinae] D[octore] / Curatore / Guilielmo Hondio / S. R. M^tis Pol. etc. Calcographo / Gedani A° MDCL". (Нова і тепер вперше видана карта боліт Полісся, яка всупереч загальному переконанню географів показує, що вони [болота.— ***M. B.***] досить обжиті, придатні для обробітку, доступні. Через автора Даніеля Цвіккера, доктора медицини, і стараннням Віль-

[7] Wiadomość historyczna o czerwcu... У фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка зберігається фотокопія цієї карти, виконана з примірника Воєнно-історичного архіву Росії у Москві.

[8] Див.: Вавричин М. До історії створення Г. Бопланом карт України // Боплан і Україна.— Львів, 1998.— С. 95.

гельма Гондіуса, ґравера й[ого] к[оролівської] м[илости] короля польського й ін. У Ґданську 1650 року).

Заголовок розміщений майже в центрі карти у її верхній частині в розкішній віньєтці.

Як і на Генеральній карті України Г. Боплана 1648 р., на карті Цвіккера В. Гондіус помістив своє звернення до читача, в якому інформує про особу автора карти Даніеля Цвіккера, рід його занять, обставини створення карти, її джерела — власні спостереження автора й спостереження інших осіб та ґравіювання. Він пише зокрема:

„Chalcographus Lectori Salutem.

Exhibemus tibi, Candide Lector, novam, et antehac / nunquam editam aut visam Paludum Polesiae Tabulam, prout / illam Vir praeclarus D. Daniel Zwickerus, dum in Polesia / degeret, et ad varios magni nominis aegros / subindè ac- / cerseretur, partim ex aliorum, partim ex propriis observatio- / nibus concinnavit, nobisque rogantibus, ne vel in se quicquam, / quod publice prodesse posset, desiderari pateretur, libens / communicavit. Et quanquam Autor, prima quasi glacie / fracta, candem hanc tabulam pro perfecta et accurata / venditare noluerit cum tamen hoc id quod res est prae / modestia potius premere, quam cum aliqua sui laude in / publicum fateri voluisse pu[t]amus; quandoquidem accura- / tionem ejus in novissima Generalis Delineationis Campo- / rum desertorum castigatione non mediocritèr jam experti / sumus. Imo, quae hic fortè irrepsere mutanda et co[r]igenda / aliquando, tanti non esse non dubitamus, ut propterea / tabula haec vel ob accurationem commendari, vel ob / novitatem suam grala esse nequeat. Vale, lector bene / vole, et caeptis nostris save".

(Ґравер вітає читача.

Представляємо Тобі, милий читачу, нову, ніколи не видавану і не бачену, мапу боліт Полісся, опрацьовану преславним мужом, паном Даніелем Цвіккерусом, на підставі рівно ж власних, як і чужих[9], спостережень під час його перебування на Поліссі, де був раз-по-раз покликуваний до різних знаменитих хворих. Автор позичив нам її на наше прохання, щоб не ховати тільки для себе річ, яка могла би стати корисною для загалу. І хоч автор, переломивши перший опір, і надалі не хотів захвалювати цю мапу як досконалу і докладну, то, однак, ми вважаємо — і так є насправді,— що через скромність волів би приховувати цей твір, ніж дозволити ознайомити з ним громадськість для своєї хвали. Однак, уже при коригуванні Загальної карти Диких Полів* ми переконалися в його докладності. Що більше, навіть якщо тут вкралося щось, що б треба змінити або поправити, сумніваємося, що це щось таке важливе, через що не можна би було рекомендувати цю карту рівночасно з погляду її точности, як і з огляду на її новизну.

Будь здоровий, ласкавий читачу, і прийми щиро цю нашу справу).

Із тексту присвяти, вміщеного з лівого боку карти нижче середини, довідуємося, на чиє замовлення була виконана і видана карта: „Viris /

---

[9] Можливо, це були спостереження Ю. Нароновича-Наронського, який, як припускає С. Александрович, був виконавцем карти. Див.: Alexandrowicz S. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XVIII wieku.— Poznań, 1989.— S. 163.

* Тобто Генеральної карти України Г. Боплана 1648 р.

Illustri, Magnificis, et Generosis / Dnº Georgio Niemirycz, Succa- / merario Kÿoviensi, / Dnº Vladislao Niemirycz, Capi- / taneo Owrucensi, / Dnº Stephano Niemirycz, / Fratribus Germanis, / Haereditariis in Czerniechow, / Horoszk, Norzynsk, etc. / Patronis et Fautoribus / suis colendis /. D. D. C. / Autor cum Sculptore. (Мужам славетним, ясновельможним і шляхетним, панові Юрію Немиричу, київському підкоморію, панові Владиславові Немиричу, овруцькому старості, і панові Стефанові Немиричу — рідним братам, дідичам Чернихова, Горошок, Норинська і т. д. Для пошани своїх опікунів і прибічників п[ожертвував], п[одарував] і п[рисвятив] автор і ґравер).

У верхній частині карти зліва у прямокутній рамці, яку з чотирьох боків підтримують путті, подано список умовних позначень, який нараховує 22 позиції. Слід відзначити, що між символами цих позначень і позначень на картах України Боплана дуже багато спільного. За цим списком на карту нанесено такі об'єкти:

Vrbs Antigua Christiana — давнє християнське місто;

Civitas — місто;

Civitas primaria Palatinatus — головне місто воєводства;

Civitas judicialis, ubi causae Nobilium disceptantur — місто з осідком суду, в якому розглядаються справи шляхти;

Sedes Ducalis — осідок князя;

Sedes Metropolitae, S. Archiepiscopi Graecorum — осідок митрополита або православного єпископа;

Viae publicae praecipuae — важливіші громадські дороги;

Oppidum [nunc] Civitas cum Arce — укріплене місто з фортецею;

Sloboda Latine Nova Colonia — слобода, по-латині нова оселя;

Pagus — село;

Pagus cum Domo Nobilis — село з шляхетським двором;

Monasterium Catholico Romanorum — римо-католицький монастир;

Monasterium Graecorum — православний монастир;

Templum et Schola Iesuitarum — костел і єзуїтська школа;

Synagoga s. Schola Iudaeorum — синагога або юдейська школа;

Kuznia s. Officina Ferraria — кузня або ковальська майстерня;

Officina fusoria — ливарня;

Pons flumini impositus — міст, перекинутий через ріку;

Pons viis publicis, locisque paludosis impositus — міст на громадських дорогах і над болотами;

Molendinum — млин;

Trajectus S. Transitus cum pontone — переправа або понтонний міст.

Locus, ubi Coccus Polonis Karmazynowe jagody et Czerwiec dictus, pentaphyllo potissimum et tormentillo circa radicem adnascens, effoditur et collogitur. Quod granum, si per noctem servetur, nec statim ipso collectionis die in for noce siccetur, vermiculum perfectum hujus figura [далі — малюнок кокона.— ***M. B.***] gignit, nec amplius alicuius usur, quem alias intingendis Ruthenicarum Mulierum peplis et praecinctoriis habet, manet. (Місця, де Coccus, який поляки називають кармазиновими ягодами або червцем, ніби приростає до коріння рослин, найчастіше п'ятилистника, і де його викопують і збирають. Якщо це зерно збережеться через ніч і не висохне в печі у день збору, то вродить зрілого хробачка форми [кокона], ко-

рисного лише тим, що використовується для фарбування спідниць-запасок для русинок).

Власне, завдяки цьому пункту, тобто позначенню місць поширення червця, як уже відзначалося, карта стала об'єктом дослідження на початку XIX ст. і таким чином стала відома науковій громадськості. У правому нижньому куті розміщено рамку з лінійним масштабом, під якою напис: „Guilhelmus Hondius Haga Batavus sculpsit cum privilegio S. R. Majtis in triginta Annos Gedani Anno MDCL".

Карта північної орієнтації, її розмір усередині рамки становить 359×466 мм, з потрійною рамкою — 370×480 мм. Карта охоплює частину Київського Полісся, точніше Овруцький і Житомирський повіти[10]. Ця територія обмежена ріками Прип'ять, Тетерев і Дніпро — на півночі й сході, та течіями Случі і Горині — на заході. Крайніми пунктами на півночі є Давидів і Речиця, на півдні — Острог і Київ. На півночі також виділено Овруч, а на півдні Житомир. Найбільш деталізована територія між верхньою течією ріки Уж, ріками Тетеревом і Случчю.

Судячи зі списку умовних позначень, карта подає багату і різноманітну інформацію про цю територію. На ній не тільки класифіковано населені пункти за категоріями, але вказано наявність у них шляхетських дворів, укріплень, замків, навчальних закладів, майстерень, млинів тощо, а також нанесено шляхи між населеними пунктами, мости, переходи і переправи, що особливо важливо для цього болотистого краю. Окремими символами позначено місця, в яких розташовувались шляхетські суди, культові споруди, монастирі, органи церковного управління.

Особливістю карти, яка значно визначила її долю, є позначення на карті такого природного явища, як місць поширення у зображеному регіоні червця, який на той час був важливим предметом експорту. Таких місць на карті нанесено 9, біля населених пунктів Ушомир — 3, Ісайки — 1, Білошиця — 2, Домолоч — 1, Холосна — 1, Гіша над р. Іршою — 1. Загалом на карті позначено близько 330 назв населених пунктів та інших об'єктів на порівняно невеликій території, малодослідженій на той час і важкодоступній через болотистість.

Обговорювана карта цікава ще й тим, що вона зроблена на замовлення і, очевидно, коштом чітко названих осіб, представників могутнього шляхетського роду Немиричів — Юрія, Стефана і Владислава — рідних братів, відомих в історії України не тільки як великі землевласники, але й як політичні діячі[11]. Особливою активністю серед братів виділявся Юрій Немирич (1612—1659), визначний діяч періоду Хмельниччини, автор концепції Великого князівства Руського, автор проекту Гадяцької угоди і т. ін.

За релігійними поглядами Юрій Немирич і його брати були соцініанами (аріянами). Він навчався в аріянській академії у Ракові, потім в

---

[10] Про розташування цих повітів та їх кордони див.: Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV—XVIII ст.: Кордони воєводств у світлі джерел.— К., 1993.— С. 135—176+карта „Київське воєводство в XVI—XVIII ст."

[11] Про історію роду та політичну діяльність Немиричів див.: Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).— К., 1993.— С. 176—202.

університетах Лейдена і Базеля, подорожував і студіював в Англії, Франції, Італії, був лідером українських протестантів, одним з фундаторів Аріянської академії в Киселині на Волині, він автор праць з історії релігії і аріянських молитов[12].

Можливо — саме це пов'язало його з Даніелем Цвіккером, також аріянином. Цвіккер народився 1612 р. у Гданську. Ставши аріянином, змушений був покинути Гданськ 1643 р. Від 1657 р. жив у Голландії, помер в Амстердамі 1678 р. За освітою лікар, але насамперед вивчав релігієзнавство. Його праці в цій ділянці були дуже поширені. Між 1643 р. і часом виїзду на постійно до Голландії якийсь час жив у Страшині під Гданськом. У свій час це село купив родич Немиричів Павло Іваницький, останній аріянський посол Речі Посполитої[13]. Цілком можливо, що в Страшині Юрій Немирич познайомився з Цвіккером, а згодом запросив його до себе на Полісся. Перебуваючи в маєтках Немиричів, він і зміг зробити карту територій, на якій вони розміщувались. Цвіккер був здібним і авторитетним лікарем. Він обслуговував не тільки магнатські родини Немиричів. Його запрошували й інші вельможі. Про це свідчить текст, розміщений біля позначення на карті Києва.

„Kyjow Pieczar.

Cryptae seu meatus subterranei duplices Pieczary dictae. S. Antonii scilicet et S. Theodosii conreceptorum Patronorum Kyoviensium; in quibus Rutheni cadavera Sanctorum suorum incorrupta servant peregrinantibusque cum recitatione miraculorum a singulis (ut creditur in Paterico latius exponitur), editorum spectanda proponunt. Hic et a nobis aliquando lustratae sunt, cum ab ipso Metropolita p[iae] m[emoriae] Illustris[sim]o D[omino] Petro Mohila, ad supremae valetudinis Suae curam agendam accerseremur" (Київ. Печери. Крипти або подвійні підземні ходи, звані печерами, а саме св. Антонія і св. Феодосія, які вважаються покровителями Києва; у них русини зберігають нетлінні мощі своїх святих і показують богомольцям з переліком див, про які можна довідатися з видань (найбільше, як вважається, є в Патерику). Це і нами колись було оглянуто, коли самим митрополитом б[лаженної] п[ам'яти] найсвітлішим паном Петром Могилою ми були викликані для опіки над його дорогоцінним здоров'ям).

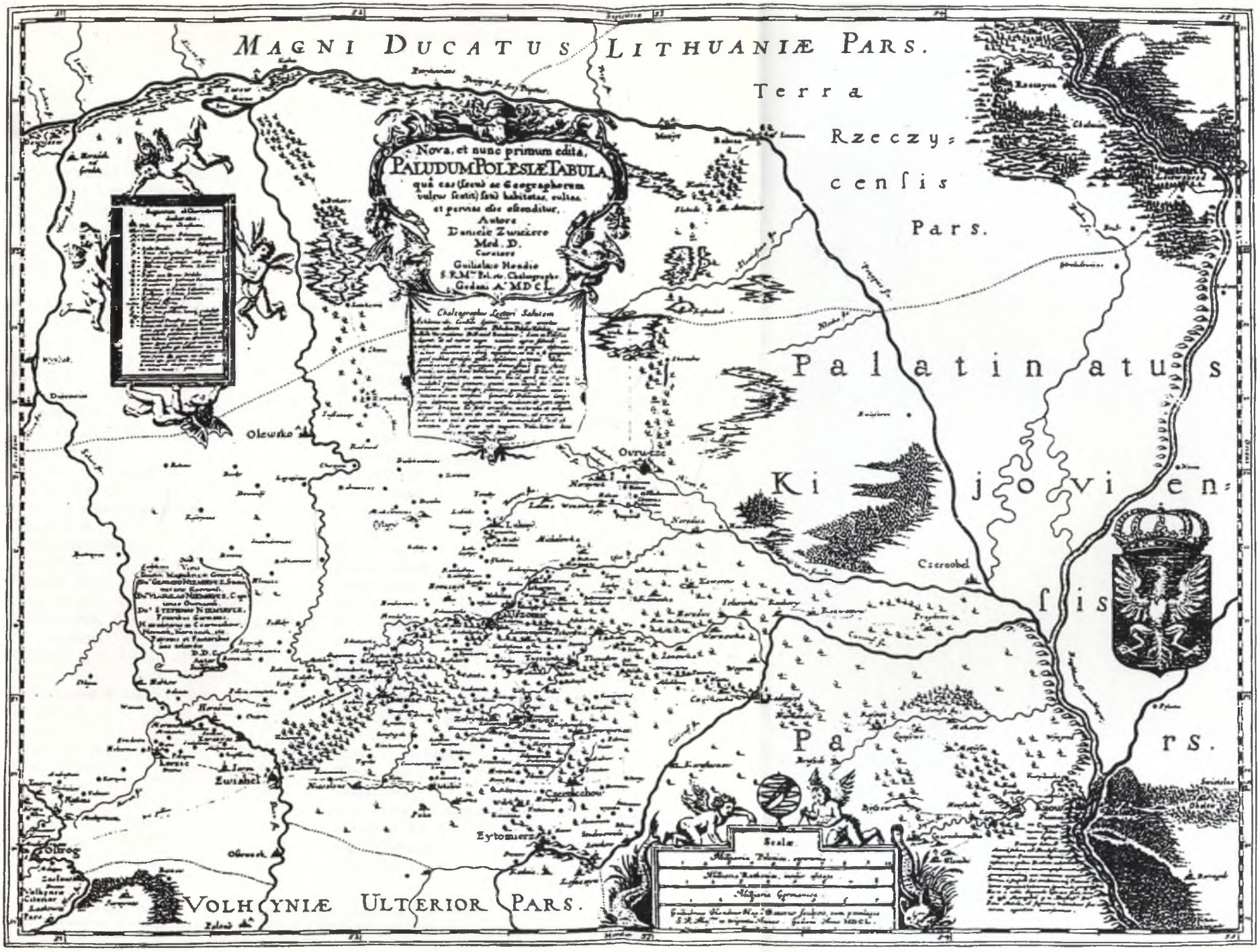
У картографічних атласах другої половини XVII—XVIII ст. поки що не виявлено репродукції карти, хоча вплив її на зображення Полісся можна помітити на картах України цього періоду. Першим, хто скористався її змістом для удосконалення своєї карти, був Г. Боплан, про що свідчить процитоване звернення ґравера до читача, а також етапи опрацювання Генеральної карти України[14].

---

[12] Енциклопедія Українознавства.— Львів, 1996.— Т. 5.— С. 1751.

[13] Kawecki Z., Wernerówna H. Opis mapy gdańszczanina Daniela Zwickera...— S. 24—25.

[14] Вавричин М. До історії створення Г. Бопланом карт України.— С. 90—98.

Карта Даніеля Цвікера, *1650 р.*

ПЕРЕЛІК НАЗВ ОБ'ЄКТІВ, ПОЗНАЧЕНИХ НА КАРТІ ПОЛІССЯ ДАНІЕЛЯ ЦВІККЕРА*

Andriow, с.
Andruszow, с.
Andryowcze, с.
Antonow, м.
В. понтонний міст через р. Прип'ять біля міста Babica
В. перехід через р. Тетерев
Babica, м. з фортецею
Babyn, с.
Bahrynozicze nowe, nunc Strzemihorod, с. з шляхетським двором
Barasze, м. давнє християнське з фортецею; синагога
Barizpole, м.
Baskaki, с.
Bechy, с.
Belczaki, с.
Berezniki, с.
Biale Grodko, м. давнє християнське з фортецею
Bialoszyce, с.; червець
Bielasoroka, с.
Bilka, м. з фортецею; синагога
Bilkouce, с.
Biolakurowicze, с.
Bobryca, с.
Bobrzÿk, с.
Bohuryn, с.
Bondarowka, с. з шляхетським двором; червець
Bondary, с.
Borewe, с.
Borysthenes fl. nunc Nieper, р.
Boslewa, с.
Brahin, с.
Brahin flu, р.
Browary, м.
Bruszilo, м.
Bukcza, с.
Buki, с.
Bukow, с.
Bystrzyca, с.
Byszow, м.; водяний млин
Chelmicz, м.
Chiszyn, с.
Chłopan, с.
Chocin, с.
Chodaki, с.
Chodorki, с.
Cholosna, с.; червець
Chotinowka, м.
Chwesna, с.
Ciecieref flu, р.
Cwila, с.
Czarchorodko, м. давнє християнське
Czarnobilka, с.
Czaÿkowka, м.
Czerniaweczka, с.
Czerniawka, с.
Czerniechow, м. давнє християнське з фортецею; синагога
Czernobel, м. давнє християнське
Czewetruka, с.
Czolnowka, с.
Czołowka, с.
Czÿhgry, с.
Dawidow, м.
Dawidowicze, с.
Demidowka, с.
Derby, с.
Dewoczky, с.
Dewosiły, с.
Didkowe, с.
Diew[li]n, с.
Domolocz, с. з шляхет. двором; червець
Dubrowica, м. давнє християнське
Dwarzyszcza, с.
Gisza, с.; червець
Głuchowa, с.
Gozdowa, с.
Hackowka, м. з фортецею
Hirmanowka, с.
Hla[d]kiewicze, с.
Hłumcza, с.

* У переліку подано назви об'єктів, зафіксовані на карті, без ідентифікації з сучасними назвами населених пунктів, яка є предметом майбутнього дослідження. Поряд з назвою подано розшифрування умовного знака, який супроводжує її на карті.

Hołownica, с.
Horin flu, fluvius, р.
Horodak vel Grodek, м.
Horodassczÿn, с.
Horodise, м.
Horodnica, м.
Horoszk[i], м. давнє христ. з фортецею; синагога
Horozince, с. з шляхетським двором
Horszczÿk, м.
Horzakow, с.
Hoszcza, м. давнє христ.
Hoszow, с.
Ho[x]ajowka, с.
Howszczki, с.
Hrezany, с.
Hruszki, с.
Hubkow, м.
Huta Sklana, водяний млин
Iablonica, с.
[I]akow, с.
Ianowic, с. з шляхетським двором
Ianowka, м.
Ianuszpola, с.
Iaron, м.
Ielcowka, м.
Ilonica, с.
Irpen flu, р.
Irsza flu, р.
Isaiki, с.; червець
Iskorosc, м. з фортецею; синагога
Iwankow, с.
Iwanowicze, с.
Kamiennybr[o]d, с.
Kamionica, с.
Kamionka, с.
Karczma, корчма
Karpilowka, с.
Kiczkowka, с.
Kijow, м. давнє христ.; осідок митрополита грецького обряду; фортеця; міст через Дніпро; монастир грецького обряду
Kisopycze, с.
Kisselowka, с
Kłotyszcza, с.
Kniczyca, м. з фортецею
Kodnia, м.
Kolno, с.
Kołokÿ, с.
Koniowka, с.
Kopisscza, с.
Kopki, с.
Korosteszow, м.
Korzec flu, р.
Korzec, Ducatus, м. давнє христ. з фортецею; осідок князя; синагога
Korzyic, с.
Korytyszcza, с.
Kowalo, с.
Kranohorka, с. з шляхетським двором
Krasiłowka, с.
Krasnasiolka, с.
Krasnorzeczka, с.
Kropiwna, с.
Krosna, с.
Krupa, м.
Kuchary, м.
Kulaczynce, с.
Kulesse, с.
Kurczyce, м.
Kurna, м.
Kusmitsch, с.; понтонний перехід через водойму
Kwasowa, с.
Kyanka, с.
Lachowce, м.
Lania flu, р.
Lelcza, м.
Leszczyn, м.
Leteszow, с.
Letki, с.
Lichwa flu, р.
Liplan, с. з шляхетським двором
Lisowczysna, м.
Litohosscza, с.
Loiowgrod, м. з фортецею
Lopan, с.
Lopatycze, с.
Lowkow, м., перехід через р. Тетерев
Lubiecz, с.
Luhinki, с.
Luhinÿ, м. давнє христ.
Makarow, м.
Marianka, с.
Marzna, м.
Mezericzke, с.
Michałowicze, с.
Michalowka, м. з фортецею; синагога
Michyiowka, с.

Miedzyrzecz, с.
Miedzÿrzecz, м.
Miedzyrzeczka, с.
Milatÿn, с.
Młodilowa, с.
Mohilna, с.
Moklaki, с.
Mokrenczyzna, с.
Moszna, м.
Motysin, м.
Mozÿr, м. давнє христ. з фортецею; шляхетський суд
Mroczowka, с.
Narodicz, м.
Nawos, с.
N[a]zdrise, с.
Nedelisscza, с.
Nierhebelno, слобода
Niesolone, м.
Noren flu, р.
Norzynsk, м. давнє христ. з фортецею; синагога
Nowaki, с. з шляхетським двором
Nowo Pole, с.
Nowoszolki, м.
Oholow, м.
Olewsko, м. давнє христ. з фортецею
Osianka, с. з шляхетським двором
Ostapÿ, с.
Ostrog, м. давнє христ.; осідок князя; синагога
Ostroladowicze, с.
Ostrozek, м. давнє христ.
Ovrucze, м. давнє христ. з фортецею; шляхетський суд; синагога
Palatinatus Kijoviensis Pars, територія
Patiowka, с.
Pelczyna, с.
Petrykowicze, м.
Piekarczyzna, с.
Pisanka, с.
Podłuby, с.
Połoczaninowka, с.
Polonne, м. давнє христ. з фортецею
Połownia, с.
Poromianka, с.
Pozÿc flu, р.
Prozow, с.
Przyborsce, м. з фортецею
Przÿpiec flu, р.
Puhaczowka, с.
Pulczynka, с.
Pulin, м.
Pul[se]ty, с.
Qwasowo, м. з фортецею
Radawol, с.
Radohosscza, с.
Radomysl, м. давнє христ. з фортецею; синагога
Rafalow, с.
Rajna, с.
Rakowczysna, с.
Riczow, с.
Riczu, с.
Robowka, с.
Rokitno, с.
Romanowka, с.
Rosowo, м. давнє христ. з фортецею; синагога
Rozwazÿw, м.
Ruchta, с.
Rudnia, с.
Rukawica, с.
Rÿszawka, с.
Rzeczÿca flu, р.
Rzeczyca, м. давнє христ. з фортецею
Salÿ, с.
Scherssnie, м. давнє христ.
Serby, с.
Seryedy, с.
Siek (без умовного знака)
Sieliszcza, с.
Siemakowka, с.
Siena, с.
Silenczyzna, с.
Skołobow, с.
Skrodne, с.
Skwarynka, с.
Sloboda, слобода
Slowieszna flu, р.
Slucz flu, р.
Slucza flu, р.
Snowidowicze, с.
Sobinka, с.
Sobolowka, с.
Sokolow, м.
Solodyry, с.
Sosa flu, р.
Staw, водойма
Stariki, с.

Stawow, с.
Stepanowka, с.
Sterty, с.
Strazow, с.
Strzemihorod, див. Bahrynozicze
Studenawoda, м.
Suchawola, с.
Surzynce, м.
Sussczany, с.
Swietelno, м. з фортецею
Symonow, с.
Szczeniow, с.
Szczurowa, с.
Szemetyca, с. з шляхетським двором
Szlucz flu, р.
Szolomki, с.
Tenka, с.
Terechy, с.
Ternowka, с.
Terrae Rzeczycensis Pars, територія
Tomaszow, слобода
Toporzyszcz[e], м. з фортецею; синагога
Trokowice, с.
Tuczyn, м.
Tudorow, с.
Tupalec, с.
Turczynka, м. давнє християнське; синагога
Turow, м. давнє християнське з фортецею
Tÿmoszowka, с.
Ulaniki, м. з фортецею
Usotury, с.
Usza fl, fluvius, р.
Uzaczyn, с.
Uszomir, м. давнє християнське; червець
Via publica, дорога
Volhÿniae Citerior Pars, територія
Volhyniae Ulterior Pars, територія
Warzowka, м.
Wczowka, м.
Wederna, с.
Weprin, м.
Wereniewka, с.
Wielki Staw, водойма
Wilsk, м. з фортецею; синагога
Wis, с.
Witki, с.
Woniaski, с. з шляхетським двором
Woniski, с.
Worow, с.
Wruperczyzna, с.
Wÿchow, с. з шляхетським двором
Wys[z]ak, м.
Wysokie, с.
Wÿszgrod, м.
Zabor[isce], с.
Zabrowicze, с.
Zadkowka, с.
Zamislow, слобода
Zarubinka, с.
Zaslaw Ducatus, м. давнє християнське з фортецею; осідок князя
Zdwiesz flu, р.
Zerowa flu, р.
Złobicz, с.
Zowka, с.
Zubkowicze, с.
Zubrzÿnka, м.
Zwiahel, м. давнє християнське з фортецею; осідок князя; синагога
Zÿdki, с.
Zytomierz, м. давнє християнське з фортецею, шляхетський суд; міст через ріку Тетерев; синагога
Xawerow, м.; синагога

Уляна КРИШТАЛОВИЧ

Центральний державний історичний архів України у Львові (Львів. Україна)

„АТЛАС ПОЛОНИН СХІДНИХ КАРПАТ" В ІДЕЇ ПЕТРА КОНТНОГО

Зображення Східних Карпат на картах XVI—XVII ст. зводилося переважно до перенесення з раніших картографічних творів вигляду одного гірського хребта з незначною кількістю населених пунктів. Так, наприклад, Карпати (Crapa mons) на карті Угорщини Г. Меркатора[1], на території яких відзначено тільки Самбір (Samdor) і Дрогобич (Dobrobicz), мають невеликі зміни на пізніших картах Й. Бльо[2], В. Сансона[3], Г. Боденера[4]. Ні на одній зі згаданих карт не трапляються позначення карпатських вершин і поселень на високогірних хребтах. На картах кінця XVIII ст., зокрема К. Льоттера та спадкоємців Й. Гоманна[5], Карпатські гори (Carpathys mons) подаються зі значними змінами, де територія Покуття (Pocutia) заселена щільніше, а у високогірному районі між Чорним і Білим Черемошами (Ceremosz Czarna, Biala Czeremosz) позначені Лиса Гора (Lisia Gora), Чорна Гора (Czarna G.), Біла Гора (Biala G.), Снігова Гора (Sniezna Gora), Срібна Гора (Srebrna Gora) і Чорногора (Czarna Gora). На опублікованій наприкінці XVIII ст. і перевиданій 1824 р. першій топографічній карті Королівства Галичини і Володимирії[6] австрійського картографа й математика Й. Лізґаніґа Східні Карпати позначені кількома гірськими хребтами з досить густою мережею населених пунктів, найбільших гірських рік і їх приток, проте малодоступні хребти Чорногори, Чивчинських і Людованських гір надалі залишаються білою

---

[1] Mercator G. Hungaria // Atlas sive cosmographicæ Meditationes de Fabrica mundi et Fabricati figura.— Amsterodami, 1630.— P. 296.

[2] Blaeu J. Transylvania // Geographiæ Blavianæ.— Amstelaedami, MDCLXII.— Vol. II.— P. 29. На карті, окрім уже згаданих населених пунктів, засвідчені Бескиди (Biescid dictus), Коломия (Colonia), Гвіздець (Guszdziecz), Чернівці (Cernoucz).

[3] Sanson W. Stati della corona di Polonia...— Roma, 1678. На території Карпат позначені ріки Прут (Prut), Черемош (Czieremocze), Бистриця (Bistris), правильно передана назва м. Коломиї (Kolomey), додано ще кілька населених пунктів — Косів (Korsow), Добрилів (Dobrilow), проте розташування Карпатського хребта помилково зміщене на північ під назвою „Palatinato de Lemberg".

[4] Bodener G. Ungarn, Croatien, Dalmatien, Slavonien... // Atlas Curieux.— Augsburg, 1710.— S. 67.

[5] Йдеться про карту королівств Володимирії і Галичини (Ludomeriae et Galliciae Regni), вперше опубліковану К. Льоттером в „Atlas Novus" (1770), а згодом спадкоємцями Гоманна в „Atlas geographicus maior" (1775).

[6] Liesganig J. Königreich Galizien und Lodomerien.— Wien, 1790.— Tab. I—XXXII.

плямою з мінімальною локалізацією поселень, без позначення вершин і їх висот.

Наукові дослідження Східних Карпат початку XIX ст. провадилися здебільшого в етнографічному аспекті. Бібліографія досліджень культури, фольклору, побуту населення Карпатського регіону цього періоду достатньо поважна[7] Проте відомості про положення і назви висот, геологічну структуру, гідрографію, зрештою, історію Карпат у всіх працях мають переважно характер оповіді про загадкову Гуцульщину.

Тільки зі середини XIX ст. Карпати стали предметом наукових досліджень у таких природничих галузях, як біологія, геологія, кліматологія, економічна географія. З розвитком фізико-математичних наук, а також із потребою встановлення точних демаркаційних кордонів між країнами якісно новими стають праці в галузі картографії. На топографічній адміністративній карті королівства Галичини і Володимирії К. фон Куммерсберга[8] Карпати представлені гірським масивом із позначенням хребтів та улоговин, висот, високогірних поселень, приток Чорного й Білого Черемошів, доріг. А серед галузевих картографічних праць слід назвати геоморфологічну карту Покутських Карпат Б. Свідерського[9], „Геологічний атлас", виданий фізіографічною комісією Краківського університету[10], в яких територія Карпатського регіону представлена з урахуванням нових наукових даних.

Всебічне вивчення й введення у науковий обіг нових даних, що стосуються Українських Карпат, їх історії й культури, економічної географії та суміжних галузей, і на сьогодні залишається завданням сучасних українських дослідників і практиків, яке потребує залучення тієї архівної спадщини, яка досі, внаслідок об'єктивних причини, не використовувалася. До такої спадщини, без перебільшення, належить і особистий архів Петра Контного, нещодавно переданий до Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові)*.

Ім'я Петра Контного, як і його великий науковий доробок, майже невідомі сучасному українському науковому світові. А проте він був одним із тих, хто планомірно і всебічно вивчав Українські Карпати, був

---

[7] Вагилевич И. Гуцулы, карпатские горцы // Сын Отечества.— Санкт-Петербург, 1842.— Кн. III.— С. 1—31; Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: В 4 т.— Москва, 1878; Witwicki S. O Huculach. Rys historyczny.— Lwów, 1863; Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny.— Kraków, 1882—1888.— T. 1—4; Bielowski A. Pokucie // Czas. Dodatek miesięczny.— Kraków, 1857.— T. 6.— S. 653—734; Schnajder J. Z kraju Hucułów // Lud.— Lwów, 1899—1902.— T. 5—7 та інші.

[8] Kummersberg K., von. Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und dem Gerzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina.— Wien, 1855.— Bl. 1—60.

[9] Świderski B. Geomorfologiczna mapa Czarnohory.— Lwów, 1938.

[10] Łomnicki A. Atlas geologiczny Galicji.— Kraków, 1900.

* Приватний архів П. Контного 1972 р. придбав у вдови П. Контного український дослідник Карпат, історик і архівіст П. Пироженко. Завдяки йому архів зберігся непорушним і нерозпорошеним. На документи, зібрані П. Контним, та його наукові праці П. Пироженко склав детальну картотеку. Сам П. Пироженко неодноразово здійснював експедиції в Карпати шляхами П. Контного, зустрічався з людьми, які ще пам'ятали польського дослідника, перевіряв його наукові висновки і продовжив, власне кажучи, його справу. Дружина покійного, кандидат біологічних наук Н. Полюшина, виконала останню волю чоловіка, передавши у 1999 р. його архів, до якого ввійшли і документи архіву П. Контного, на збереження і використання з науковою метою до ЦДІА України у Львові.

етнологом, ботаніком, публіцистом, спеціалістом з економічної історії, за оцінкою сучасників — одним із провідних знавців Гуцульщини міжвоєнного періоду, який залишив по собі багату наукову й творчу спадщину. Таке майже повне забуття П. Контного, очевидно, пов'язане з тим, що його основні праці друкувалися у польських виданнях ще до війни, а залишене в рукописах зберігалося у його особистому архіві, недоступному для дослідників. Єдине опубліковане джерело біографічних відомостей про П. Контного за останні десятиліття — це його персоналія у польському біографічному словнику, яку написав Францішек Буяк[11].

Петро Контний народився 15 жовтня 1895 р. у с. Дуб'є Бродівського повіту в українсько-польській родині. Знання української мови він виніс з сім'ї змалку, хоч навчався у польських школах та гімназіях і завжди вважав себе поляком. Українську мову він знав досконало і послуговувався нею у своїх наукових та публіцистичних працях і листуванні*.

Ще з молодих років, ставши учасником польсько-української війни (капелан у польському війську), П. Контний стоїть на позиціях, які до кінця життя були визначальними у його світогляді,— це посередництво у налагодженні порозуміння між поляками й українцями, тверде переконання, що тільки мир може бути дорогою до будь-якої мети. Згодом перші спроби порозумітися з українцями оформилися у цілеспрямовану діяльність з метою послабити напруженість у відносинах між двома народами, що жили в одній державі. Саме цей напрям його багатогранної діяльности завжди наштовхувався на вороже сприйняття і нищівну критику як з одного, так і з другого боків. Користуючись незаперечним авторитетом у наукових колах країн Східної та Піденно-Східної Європи, П. Контний так ніколи і не став до кінця „своїм" ні в польській, ні в українській науці. Сам він ще на початку своєї наукової діяльности зауважив: „[...] справи політики не лежать у площині моїх подальших праць. Мої праці і моя діяльність мали б самі по собі творити вищу політику: політику пов'язання терену з ідеєю Держави шляхом взаємної поваги й необхідности співпраці в інтересі Держави й терену"[12].

Навчаючись у 1921—1925 рр. на філософському, а згодом природничо-математичному факультеті Львівського університету і захистивши дисертацію на тему „Рід Opellia в юрських утвореннях Польщі"[13], написану на матеріалах палеонтологічної збірки природознавчого музею імені Дідушицьких у Львові, П. Контний визначився з провідним напрямом наукової праці — дослідженням архаїчних форм пастушого життя у Карпатах. Для ґрунтовного вивчення цієї проблеми він використав глибокі знання з біології, ботаніки, зоології, палеонтології, геології, географії та антропогеографії. П. Контний був учнем професорів К. Твардов-

---

[11] Polski Słownik Biograficzny.— Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967—1968.— T. XIII.— S. 607.

* У фонді відклалися листи П. Контного до сестри Марії та до українських діячів науки і мистецтва, зокрема Ф. Колесси, писані українською мовою, а також публікації в українських періодичних виданнях і пресі.

[12] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 9, арк. 18. Звіт П. Контного Міністерству землеробства і сільськогосподарських реформ про наукову діяльність (1933).

[13] Цю ж працю П. Контний подав на екзамен з біології, коли проходив атестацію на вчителя гімназій у Державній екзаменаційній комісії для кандидатів на звання вчителя середніх навчальних закладів у 1925 р. Тепер вона зберігається у вигляді рукопису у: ЦДІА України у Львові, ф. 175, оп. 1, спр. 917.

ського, М. Вартенберга, Я. Семирадзького, С. Кшеменеського, Я. Гіршлера, В. Роґалі, Й. Чекановського, Е. Ромера. Спільні наукові інтереси поєднували його з відомими польськими науковцями, зокрема, зі спеціалістом у галузі природничих наук, ботаніком Владиславом Шафером, істориком, професором Львівського університету Францішеком Буяком, етнографом Адамом Фішером, відомими природоохоронцями Мечиславом Орлічем і графом Юзефом Павліковським.

З 1926 р. П. Контний працює у Львівському відділенні Державного сільськогосподарського банку. На цю роботу його запросили як фахівця з питань суспільно-економічних відносин для вивчення перспектив вкладення коштів у полонинне господарство Карпат. Дослідження високогірного господарства на той час перебувало у занепаді, і саме П. Контний узяв на себе обов'язок домогтися фінансування і почати працю у цій галузі сільського господарства.

На цій роботі П. Контний працював постійно аж до самого закриття установи у 1939 р. Після зайняття Західної України Радянським Союзом у 1939 р. він працював у Природничому музеї АН УРСР. З початком німецької окупації, під час відновлення діяльности Державного сільськогосподарського банку, П. Контний повернувся на колишню посаду, продовживши вивчення високогірних полонин. З 1945 по 1947 р. він далі провадив дослідницьку діяльність як референт Природничого музею у Львові з господарсько-економічних стосунків на полонинах Українських Карпат.

Приватне та офіційне листування дослідника дає підстави вважати, що у післявоєнні роки він переживав матеріальну скруту, не мав коштів для подальших досліджень і публікацій результатів наукової праці. Окрім того, вкрай важка політична ситуація на Західній Україні розбила його ілюзії про можливість порозуміння двох однаково рідних йому народів — польського й українського. Ця безвихідь спричинилася до того, що 7 серпня 1947 р., у віці 48 років, Петро Контний наклав на себе руки. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Робота референта Сільськогосподарського банку збігалася для П. Контного з його науковими зацікавленнями. Починаючи з 1922 р., ще студентом, він майже щороку здійснював експедиції у Карпати, особливо цікавлячись високогірними полонинами, а з 1926 р. організовував планові подорожі, під час яких провадив дослідження полонниного господарства за розробленим ним питальником для карпатських полонин, на основі якого мав намір збирати матеріали. Так звані анкети охоплювали широке коло питань: 1. Топографічні й фізичні властивості полонин (назва, розташування, конфіґурація терену, властивості ґрунту, питання флори, водний режим, лісовий покрив); 2. Комунікаційні умови (дороги, стежки, сполучення із сусідніми полонинами); 3. Умови власности (господарська площа за іпотекою й кадастром, дані про власників чи співвласників, податки, вартість полонин)*; 4. Господарські умови (система господарювання, забудова, продуктивність полонини і її ємність, пастуший персонал, умови оренди, прибутковість, меліорація, бонітація);

* За цими даними П. Контний планував скласти окрему карту стану власности і володіння за поділом: полонина урядова, приватна, громадська, „мертвої руки".

5. Спеціальні дані про полонини (охорона природи, оцінка полонини місцевим населенням).

Перший етап праці на полонинах тривав до листопада 1934 р. У процесі роботи район дослідження, який початково був обмежений околицями сіл Жаб'є та Ворохта, розширився на весь район гуцульських полонин аж до річки Прут на заході і сіл Хомчин, Кобаки, Кути на півночі, охоплюючи таким чином чотири староства — Коломийське, Косівське, Надвірнянське і Снятинське.

На підставі зібраного матеріалу, згідно з територіальними, кліматичними, морфологічними та господарськими особливостями, П. Контний поділив полонини Гуцульщини на чотири групи: 1. Чивчинську; 2. Людованську; 3. Чорногору; 4. Микуличинсько-Космацько-Жаб'ївську, або Покутські гори. Назва 1-ї групи походить від вершини Чивчин (1769 м), 2-ї — від вершини Баби Людової (1586 м). Три групи полонин лежать на трьох гірських пасмах: Чорногорі, Чивчинських і Людованських горах. Четверта група полонин займає короткі гірські хребти між Микуличином, Ворохтою, Космачем і Жаб'ємом.

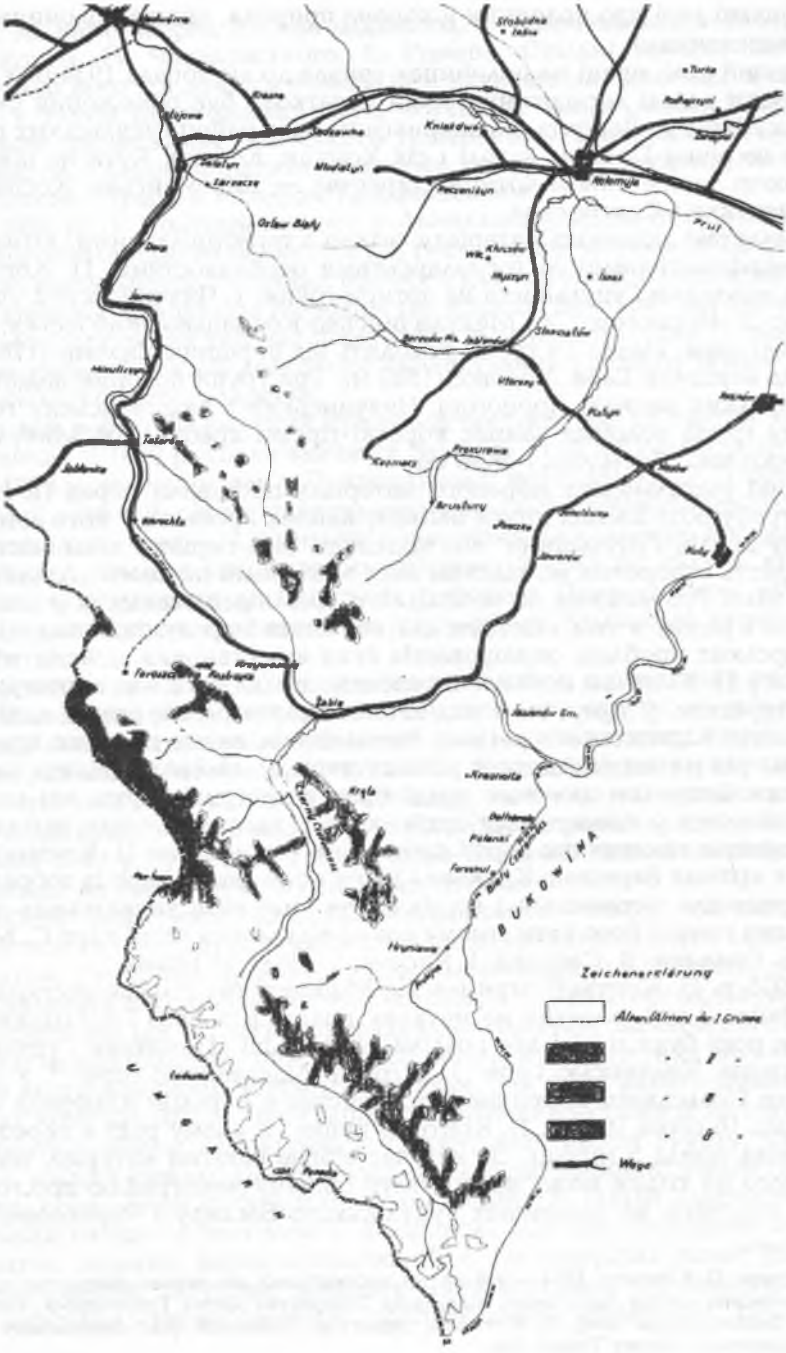
Перші узагальнення зібраного матеріалу поставили перед П. Контним потребу розв'язання низки найважливіших проблем. У його звіті Товариству друзів Гуцульщини* він відзначає: „На перший план виступає необхідність створення на підставі моїх матеріалів першого „Атласу полонин" цілої Гуцульщини як необхідність для опрацювання їх (полонин) території і разом з тим підстави для вивчення і зрозуміння подальших господарських проблем, опрацювання яких я постановив здійснити"[14]. З цього часу П. Контний починає інтенсивно працювати над картографічним матеріалом, у тому числі над давніми картами, збираючи дані про зображення Карпатського регіону, зіставляючи назви гірських хребтів, поселень, рік на картах авторів різного періоду. Найважливішим картографічним джерелом для його праці були кадастрові карти, які на той час зберігалися у Львівському архіві карт і, властиво, стали підставою для створення тематичних карт і картосхем. Разом з тим П. Контний замовляє в архівах Варшави, Кракова і Відня копії давніх карт із зображенням Карпат для зіставлення і дослідження змін назв карпатських поселень. Саме тому в його приватному архіві відклалися копії карт С. Мюнстера, Б. Гоманна, В. Сансона, І. Янсона, Ґ. Йоде та інших.

У 1935 р. П. Контний отримав від Міністерства сільськогосподарських реформ 3 тис. золотих на наукову працю в районі Гуцульщини. У цьому ж році були готові два розділи монографії „Полонини Гуцульщини": „І група. Чивчинські Гори" і „ІІ група. Людованські гори"[15]. У листі до голови Польського історичного товариства у Варшаві Альфреда Околовича від 16 січня 1935 р. П. Контний пише: „В цьому році я перебував у Карпатах понад 5 місяців. За цей час зібрав багатий матеріал, на підставі якого не тільки можу приготувати обіцяну монографію про господарські стосунки на полонинах Гуцульського Бескиду і Чорногори, але

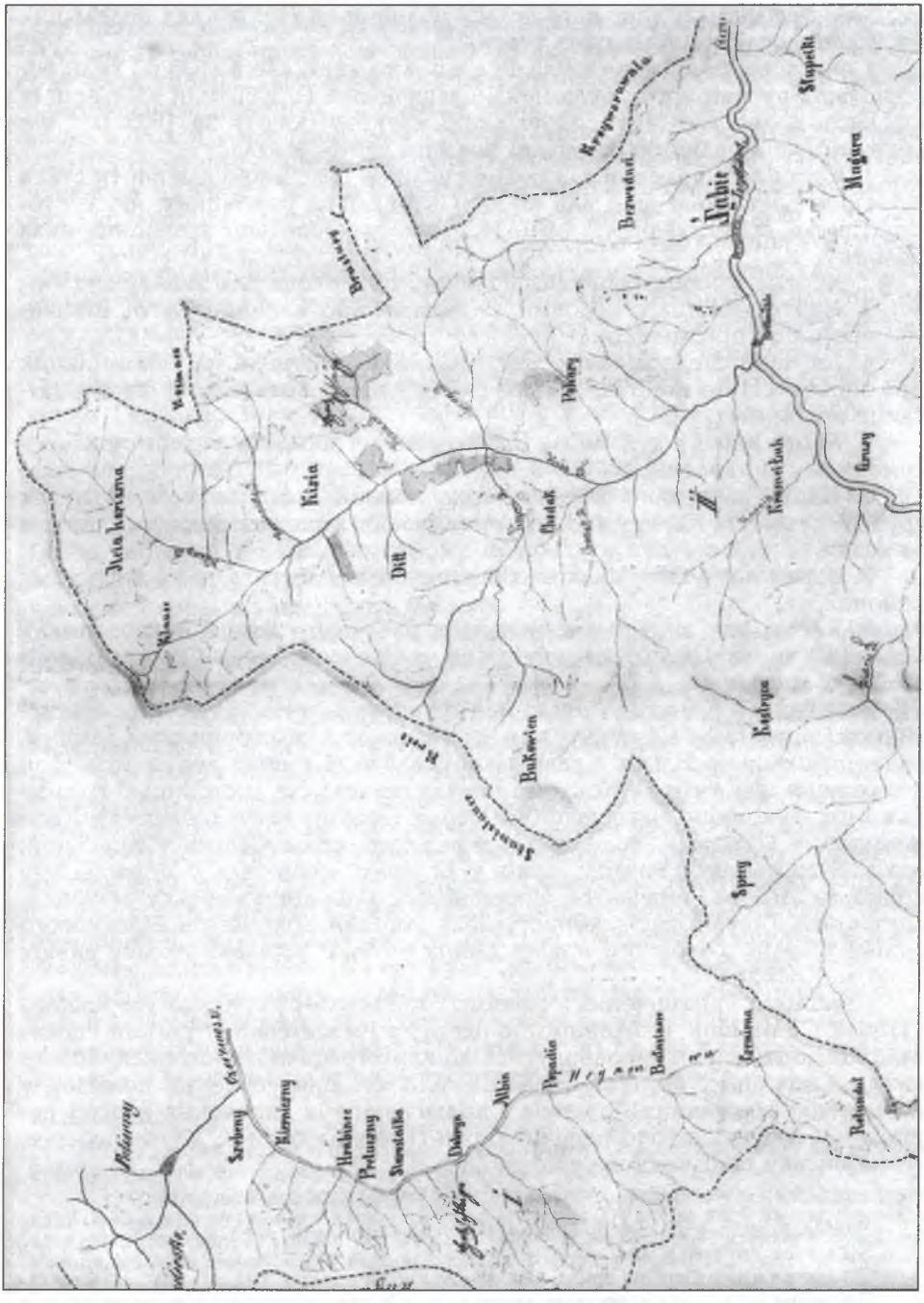
* Працю П. Контного 1934—1936 рр. на високогірних полонинах фінансово підтримали економічна секція Львівського відділення Товариства друзів Гуцульщини, головою якої був безпосередній шеф П. Контного, директор Львівської філії Державного сільськогосподарського банку Томаш Зан.

[14] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 9, арк. 51.

[15] Праця у вигляді рукопису зберігається у фонді П. Контного (спр. 78—80).

Карта високогірних полонин Східних Карпат

Карта Жаб'ївських полонин. Фрагмент. Рукопис

подбати про видання першого атласу полонин як основи для подальших наукових досліджень на тому терені"[16].

Початково атлас мав складатися з шести карт, але в 1938 р., коли робота зі збору матеріалів була майже завершена, П. Контний збільшив їх кількість до восьми карт. У звіті про наукову роботу за 1938 р.[17] він обґрунтовує доцільність карт, які повинні ввійти в атлас:

1. Карта всіх полонин і їх розмежування. Підставою для карти стали зібрані кадастральні дані для кожної парцелі на полонинах, які є субстратом до проектування карти. При цьому проведено уточнення назв полонин.

2. Карта загосподарьованих полонин, придатних для випасу худоби.

3. Карта власників полонин. З даними про національність, віровизнання, місце проживання.

4. Карта господарського стану полонин. Створена на основі даних про місцевості по повітах, з яких щороку випасають худобу на карпатських полонинах.

5. Карта випасу худоби на полонинах, де кількість худоби подано в сумарному зіставленні.

6. Карта пастушого персоналу на кожній полонині всіх чотирьох груп Покутських Карпат з окресленням місця походження, віку і оплати за сезон.

7. Карти пастуших шляхів і поширення плямистого тифу в гірських районах.

8. Карта, яка відображає розвиток пастушого життя на полонинах Східних Карпат. Ця карта ґрунтується на архівних даних і спогадах найстарших пастухів.

За ідеєю П. Контного, атлас мав ґрунтуватися на зіставленні статистичного матеріалу, зібраного ним на місцевості, з історичними даними, почерпнутими не тільки з давніх карт, але й зі старих документів. Для досягнення цієї мети П. Контний вивчав галицькі та дрогобицькі ґродські книги, рукописні матеріали бібліотеки Оссолінських, бібліотеки Дідушицьких у Поториці, колекцію Чоловського, архів Сапігів у Красічині, архів Жевуських у Роздолі, архів у Бєлграді; працював у Державному архіві м. Львова, вивчаючи Йосифінську і Францисканську метрики, документи Табулі, фасії; користувався копіями документів Військового архіву у Відні, Головного архіву давніх актів у Варшаві, Архіву давніх актів м. Кракова[18].

Проблема визначення точного польсько-румунсько-угорського „Triplex Confinium" (потрійного кордону) в Карпатському регіоні спонукала П. Контного знову звернутися до картографічного матеріалу, цього разу до точніших карт кінця XVIII—XIX ст. Для усунення помилок у позначенні державних кордонів і правильного їх означення в різні періоди він порівнює топографічні карти Й. Лізґаніґа та К. Куммерсберга, Йосифінську військову карту фон Міґа[19].

---

[16] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 9, арк. 46.

[17] Там само.— Арк. 124.

[18] Там само.— Спр. 10, арк. 1—10.

[19] В архіві дослідника збереглося листування з Військово-картографічним інститутом у Відні, Архівом давніх актів у Кракові та архівом у Празі про копіювання карт чи їх фрагментів зі зображенням території Східних Карпат (спр. 10).

Проте незалежні від дослідника обставини призупинили роботу над атласом. Першою причиною стало розформування у Львові в 1934 р. Архіву кадастрових карт[20], матеріалами якого П. Контний користувався при визначенні парцель, їх розмежуванні на полонинах і з директором якого А. Голєндером працював над створенням карт. У листі від 6 березня 1935 р. до віце-міністра Скарбу Вацлава Станішевського П. Контний писав: „У зв'язку з опрацюванням господарських стосунків на полонинах Гуцульщини маю намір видати спеціальний атлас полонин з допомогою Архіву карт у Львові в особі його директора інж. Антонія Голєндера. Несподіване рішення голови Фінансової палати у Львові про переведення інж. Голєндера з 1 квітня до Станіславова унеможливлює всю працю, не кажучи вже про великі втрати для Львова через перенесення на провінцію одного з найдіяльніших працівників, яким є інженер Голєндер. Пересилаючи в додатку мої статті про Архів карт[21] і господарські стосунки Гуцульщини, а також публікації інж. А. Голєндера, прошу пана Міністра про залишення у Львові інж. Голєндера з огляду на розпочату вже працю над приготуванням „Атласу полонин"[22].

Другою причиною, яка негативно вплинула на підготовку атласу, стало фінансове питання. Очевидним було, що матеріальне становище П. Контного не давало змоги йому працювати над атласом самотужки, тому він вирішує заручитися підтримкою інституцій і товариств, які цікавляться горами і працюють у горах.

Протягом 1937—1939 рр. П. Контний звертається до багатьох фундацій і наукових установ з проханням підтримати його працю над „Атласом полонин". У 1937 р. він просить інспектора Львівської сільськогосподарської палати Францішека Мюллера зацікавитися пропозицією видання такого атласу, а також про представлення цієї справи установам, які палата вважатиме за відповідні для такої справи. Понад рік триває його листування з Головним відділом Татранського товариства у Кракові щодо підтримки наукових досліджень і роботи над „Атласом полонин". П. Контний з властивою йому точністю обґрунтовує усі витрати, пов'язані з роботою над картами: „Створення такого роду карт, яке полягає в опрацюванні і узагальненні даних та допоміжних карт, потребує довгої й пунктуальної роботи (близько 3 місяців) та немалих коштів. Зокрема, велика кількість карт буде опрацьована в кольорах. Кошти на таку роботу становлять кілька тисяч злотих. На найконечніші видатки при підготовці таких карт і картосхем мені потрібно 600 зл[отих]"[23]. Під „найконечнішими видатками" П. Контний мав на увазі оплату праці картографа й помічника для перевірки статистичних даних.

---

[20] Про історію Архіву карт у Львові див.: Сварник І. До історії Архіву карт у Львові // Картографія та історія України.— Львів, 2000.— С. 211—214.

[21] На несподіване розформування такого важливого для наукових кіл Львова Архіву карт П. Контний відгукнувся двома статтями: Kontny P. Żałobne karty Lwowa (Archiwum Map przed rozbiciem) // Reduta (Warszawa).— 1935.— 27 stycznia.— S. 5; його ж. Ewakuacja kulturalna Lwowa postępuje... // Ilustrowany kurier codzienny (Lwów).— 1935.— 13 stycznia.— S. 3—4.

[22] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 9, арк. 53.

[23] Там само.— Арк. 93 (з листа П. Контного до Головного відділу Татранського товариства у Кракові від 12 січня 1938 р.).

Невелику частину коштів (300 злотих) на завершення монографії про полонини Гуцульщини та подальшу працю над атласом П. Контний отримав від дирекції Сільськогосподарського банку[24], ще частину (200 злотих) від Комітету наукових досліджень при Польській Академії мистецтв[25].

Безрезультатними виявилися звернення до Фундації підтримки національної культури імені Й. Пілсудського[26], Каси імені М'яновського при Інституті підтримки науки у Варшаві[27], Львівської сільськогосподарської палати[28].

Можливо, саме з матеріальних причин П. Контний у 1939 р. відмовляється від ідеї створення багатоаркушевого атласу. Так чи інакше, але в офіційному листуванні П. Контного щодо наукової і видавничої діяльности за 1939 р. йдеться тільки про карту пастуших шляхів у Карпатах як додаток до праці про пастуше життя на полонинах Східних Карпат. 5 серпня 1939 р. він звертається до президента Кредитного земського товариства у Варшаві з проханням фінансово підтримати працю над картою: „З метою уникнення непорозуміння дозволю собі ще раз зазначити, що зараз йдеться тільки про складення і виконання карти (яка складається з кількох аркушів, які охоплюють 8 повітів Станіславівського воєводства) пастуших шляхів у Карпатах. Без такої карти не можу приступити до тексту моєї монографії"[29].

Початок Другої світової війни перекреслив усі плани дослідника. Початий у 1934 р. проект створення „Атласу полонин", який уже в 1936 р. був готовий до публікації, так і не вдалося завершити. Однак 1943 р. П. Контний завершив працю про економічно-господарські проблеми високогірних полонин Східних Карпат під назвою „Die Probleme der Gebirgschaft in den Ostkarpaten"[30], до якої додав кілька діаграм про випас худоби на полонинах, карту високогірних полонин Східних Карпат і карту полонин Чорногори.

Саме ці дві карти є єдиним підготованим П. Контним картографічним матеріалом, збереженим у його приватному архіві. Усі інші картографічні матеріали дослідника, які зберігалися у П. Пироженка, на жаль, пропали. Ідея створення „Атласу полонин" залишилася в документах приватного архіву П. Контного тільки у вигляді статистичних таблиць, кількох чорнових варіантів картосхем, текстового обґрунтування праці і незначного листування про проблеми, пов'язані з роботою над атласом. Послідовниками П. Контного у комплексному вивченні високогірних полонин, а також господарсько-економічного становища Карпат у 60—70-ті роки минулого століття стали архівісти-історики П. Пироженко та Є. Гуменюк, проте згадок про відновлення ними праці над „Атласом полонин Східних Карпат" сьогодні не виявлено.

---

[24] ЦДІА України у Львові, ф. 869, оп. 1, спр. 9, арк. 93—94 зв.
[25] Там само.— Спр. 14, арк. 71.
[26] Там само.— Арк. 70.
[27] Там само.— Арк 83.
[28] Там само.— Арк. 66.
[29] Там само.— Спр. 9, арк. 117.
[30] Там само.— Спр. 69.

Edward RÓŻYCKI

Uniwersytet Śląski. Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej (Katowice. Polska)

ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW KSIĄŻKI WE LWOWIE W XVI—XVIII WIEKU. WYBRANE ZAGADNIENIA

W tekście zwrócono uwagę na niektóre zagadnienia, dotyczące źródeł do dziejów książki we Lwowie, głównie w środowisku mieszczan wyznania rzymskokatolickiego.

Wykształcone mieszczaństwo lwowskie pełniło zasadniczą funkcję kulturotwórczą w stosunku do zamieszkałej (również na prowincji) ludności kilku obrządków: prawosławnego (następnie greckokatolickiego), łacińskiego oraz ormiańskiego. Przypadła więc mu szczególna rola, wyświetlenie której będzie niemożliwe bez zgłębienia problematyki kultury miasta, w szczególności zaś kultury książki. Jej dokładna analiza wymaga uwzględnienia nowych dokumentów i reinterpretacji już znanych faktów.

Nie ulega wątpliwości, iż na obecnym etapie bodaj najważniejszą potrzebą w źródłoznawstwie bibliologicznym jest ujawnienie źródeł do dziejów książki i procesów bibliologicznych, następnie poddanie ich krytyce, czyli stwierdzenie ich wiarygodności i stopnia przydatności, oraz opublikowanie w różnej postaci[1]. Wiele dokumentów zostało już odkrytych i udostępnionych w opracowaniach, które dotychczas się ukazały[2]. Nieco źródeł jest znanych piszącemu te słowa, które czekają na opracowanie i publikację[3].

W zakresie studiów nad kulturą książki we Lwowie najbardziej zbadany jest — jak się wydaje — wiek XVI, częściowo XVII, a najmniej XVIII w., co znalazło swój wyraz również w postaci ujawnionych źródeł.

Pewne uwagi dotyczące źródeł bibliologicznych poczynił Jarosław Isajewycz w swojej obszernej pracy, opublikowanej w 2002 r.[4], będącej pod-

---

[1] Migoń K. Problematyka źródłoznawcza w bibliologii // Studia o Książce.— Wroclaw, 1985.— T. XV.— S. 3.

[2] Są to prace, których autorami są: A. Jędrzejowska, J. Skoczek, J. Isajewycz, M. Kowalśkyj, autor tych słów oraz inni badacze. Można tu dodać jeszcze kilka wcześniejszych opracowań dotyczących księgarstwa. Są to prace K. Badeckiego (Badecki K. Piotr z Poznania pierwszy stały księgarz lwowski +1559 r. // Lwowskie Studia Biblioteczne.— Lwów, 1932.— T. I); Ł. Kurdybachy (Kurdybacha Ł. Księgarnia Ignacego Antoniego Hebanowskiego we Lwowie 1704—1715 // Kurdybacha Ł. Pisma wybrane.— Warszawa, 1976.— T. 3.— S. 89—123). Poszczególne dokumenty były publikowane przez nie mniejsze grono autorów (por. bibliografię w pracy: Ісаєвич Я. Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми.— Львів, 2002).

[3] Niektóre z nich (szczególnie dotyczy to księgarstwa i księgozbiorów lwowskich) zostały wyzyskane w naszej pracy: Różycki E. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku.— Wrocław, 1994.

[4] Ісаєвич Я. Українське книговидання...— С. 5.

sumowaniem dotychczasowych badań nad działalnością wydawniczą na Ukrainie. Stwierdził przy tym, co również wcześniej podkreślali niektórzy autorzy, iż spór o to, jakie badania mają być preferowane: archiwalne czy nad samą książką, jest bezprzedmiotowy, ponieważ zadaniem historyka jest wykorzystanie wszystkich źródeł, a jak wiadomo ani archiwalia osobno wzięte ani stare druki nie dostarczą odpowiedzi na wszystkie stawiane przez autorów pytania.

Warto przypomnieć, iż problematyka badawcza księgozbiorów domowych obejmuje nie tylko ich analizę i charakterystykę. Bardzo ważnym dla pełnego zrozumienia funkcji i roli danego księgozbioru jest również postać jego właściciela: pochodzenie, wykształcenie, studia w kraju i za granicą, kariera zawodowa. Badania zawartości i wielkości XVII-wiecznych księgozbiorów części patrycjatu lwowskiego (53 rajców i ławników) wykazały, iż w ich kolekcjach znajdowało się ok. 7000 woluminów, czyli ponad 2/3 wszystkich zanotowanych w inwentarzach lwowskich mieszczan książek[5]. Była więc to elita umysłowa miasta, przedstawiciele której nierzadko kończyli studia za granicą i nadawali ton jego kulturze. Warto więc korzystając ze źródeł odpowiedzieć na bardziej szczegółowe pytania, dotyczące m. in. wpływów kultury zachodniej na umysłowość mieszczan lwowskich, jak również wzajemnego związku różnych kultur i tradycji. Niewątpliwie jednym z kanałów oddziaływania na studiujących na uniwersytetach włoskich, francuskich, niemieckich i in. „lwowczyków" była książka kupowana za granicą. Świadczą o tym zapiski proweniencyjne, pozostawione przez studentów. Za granicą studiująca młodzież pozostawała w kręgu kultury książki zachodniej, zapoznawała się z różnymi księgozbiorami, korzystała z nowych edycji i kupowała nowinki wydawnicze. Studenci ci korzystali z księgozbiorów swoich nacji, na które składały się książki nie tylko kupowane za granicą, ale również przywiezione z kraju. Warto więc zwrócić uwagę na zapisy proweniencyjne na książkach przez nich darowanych na rzecz księgozbiorów poszczególnych nacji. Mogą tam być wcześniejsze notatki o przynależności książek do poprzednich właścicieli[6].

Niewątpliwie najważniejszym dokumentem w badaniach nad dawną książką jest ona sama. W piśmiennictwie naukowym ukraińskim[7], jak i rosyjskim jest wiele opracowań odnoszących się do historiografii książki cyrylickiej.

W starych drukach znajdują się materiały nie związane z głównym tekstem: przywileje na druk książek[8], aprobaty cenzorskie oraz inne źródła bibliologiczne, mające pierwszorzędną wartość źródłową, dotyczącą dziejów danej

[5] Por.: Różycki E. Księgozbiory patrycjatu lwowskiego XVII w. // Матэрыалы Другіх кнігазнаўчых чытанняў „Кніжная культура Рэчы Паспалітай".— Мінск, 2002.— С. 172.

[6] Por. prace: Lewański R. K. Bibliotheca Nationis Polonae na Uniwersytecie Padewskim. Część 1 // Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej.— Kraków, 1995.— Rocz. 45.— S. 63—80; Część 2.— Kraków, 1996.— Rocz. 46.— S. 145—214.

[7] Przykładem tutaj mogą być opracowania Jarosława Isajewycza oraz innych badaczy (w odniesieniu do książki rękopiśmiennej), funkcjonującej obok książki drukowanej w tradycji produkcji książki wschodniosłowiańskiej, jak E. Apanowycz, W. Frys, H. Czuba i in.

[8] Na przykład drukarnia Bractwa Św. Trójcy we Lwowie posiadając specjalny przywilej królewski opublikowała pamiętnik Tomasza Stanisława Wolskiego (Estreicher K. Bibliografia polska.— Kraków, 1934.— T. XXX.— S. 304; Juda M. Przywileje drukarskie w Polsce.— Lublin, 1992.— S. 107).

edycji czy w ogóle problematyki wydawniczo-drukarskiej określonego środowiska.

Należy podkreślić, iż książka jest niemal jedynym materiałem do badań proweniencyjnych. Stwarza to jednak pewne kłopoty przy ogromnych zasobach starych druków w bibliotekach. Jeżeli w zakresie rekonstrukcji dawnych historycznych księgozbiorów bogatszym dokumentem — jak się wydaje — jest spis książek danego właściciela, to w zakresie czytelnictwa, recepcji treści czy też na przykład przenikania idei, notatki poczynione na kartach książek przez dawnych właścicieli są nieraz unikalnym, a przez to nieocenionym i co jest najważniejsze wiarygodnym materiałem do badań. Źródła w postaci materiałów proweniencyjnych są publikowane przy okazji wydawania katalogów starych druków, co opóźnia ich opracowanie.

Polska szkoła bibliologiczna zawdzięcza teoretyczną podbudowę badań proweniencyjnych jej wybitnemu przedstawicielowi, Karolowi Głombiowskiemu, który w swojej pracy *Problemy historii czytelnictwa* (Wrocław, 1966), opartej na księgozbiorach śląskich, dał przykład korzyści płynących z badań nad samą książką, szczególnie w zakresie problematyki dziejów czytelnictwa. Wiązało się to m. in. z brakiem materiałów archiwalnych na Śląsku, zwłaszcza że na tym terenie nie było zwyczaju spisywania inwentarzy bibliotecznych. Sama książka pozostawała więc materiałem zasadniczym, chociaż — jak wiadomo — badanie poszczególnych egzemplarzy książek w magazynach bibliotecznych jest zajęciem szczególnie trudnym z technicznego i organizacyjnego punktu widzenia, zwłaszcza zaś dla osób nie zatrudnionych w bibłiotekach.

Książki lwowskiej proweniencji, wydrukowane nie tylko we Lwowie, ale też znajdujące się w danym czasie w bibliotekach domowych i instytucjonalnych w tym mieście, dziś są rozsiane po różnych książnicach, zwłaszcza Ukrainy (poza Lwowem to głównie: Kijów, Charków), Polski (Wrocław, Warszawa, Kraków, Lublin, Przemyśl), Rosji (Sankt Petersburg, Moskwa) oraz innych krajów słowiańskich. Świadczą o tym nie tylko wydane katalogi[9], ale również kartoteki zapisów proweniencyjnych, znajdujące się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie oraz w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, w których zostały odnotowane nazwiska właścicieli księgozbiorów domowych i nazwy instytucji.

Istnieje wiele opracowań źródłowych na temat kultury książki we Lwowie. Najbardziej zaawansowane są badania nad książką cyrylicką; podejmuje się też prace dotyczące dziejów książki, funkcjonującej w środowisku katolickim

[9] Katalog starych druków Biblioteki Publicznej m[iasta] st[ołecznego] Warszawy. Cz. 3. Polonica XVII wieku / Opr. J. Rudnicka przy współudziale J. Górki i K. Sokołowskiej-Grzeszczykowej.— Warszawa, 1976; Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVI / Z materiałów rejestracyjnych zebranych zespołowo pod kierownictwem K. Zatheya, opracowała M. Bohonos.— Wrocław, 1965; Katalog starych druków Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Polonica wieku XVII / Opr. B. Górska, W. Tyszkowski.— Wrocław, 1991—1997.— T. 1—9; Каталог палеотипов из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР / Р. С. Харабадот, Р. М. Биганский.— К., 1986; Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай при участии Б. В. Грановского, И. Б. Торбакова.— К., 1995; Каталог інкунабул / Уклав Б. Зданевич.— К., 1974; Triller E. Katalog inkunabułów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Kontynuacja Katalogu Alodii Kaweckiej-Gryczowej // Ze Skarbca Kultury.— Wrocław, 1963.— Zesz. 15 i in.

obrządku rzymskiego[10]. Do pewnego stopnia ułatwiają one niezwykle pracochłonne kwerendy w archiwach i bibliotekach.

Oprócz wydań dokumentów in extenso, znane są prace źródłowe, w których cytuje się źródła archiwalne, dotyczące książki i procesów bibliologicznych[11]. Niektóre z nich zostały poświęcone bibliotekom[12], przy czym znalazły się w nich wzmianki o pracach drukowanych oraz o źródłach rękopiśmiennych.

W ostatnich latach ukazało się m. in. kilka prac, omawiających podstawy prawne przywilejów na publikacje książek (w tym druków cyrylickich przeznaczonych dla Kościołów wschodnich), autorstwa Marii Judy[13].

Źródła drukowane. Największym wydawnictwem źródłowym z zakresu dziejów drukarstwa lwowskiego jest przygotowany przed kilkudziesięciu laty zbiór dokumentów[14]. Wcześniej pojedyncze dokumenty były drukowane w różnych wydawnictwach[15]. Niektóre materiały dotyczące drukarstwa zostały opublikowane w pracach Teodora Wierzbowskiego[16] i Anny Jędrzejowskiej[17].

Kilka inwentarzy księgarskich poświadcza handel książką lwowską oraz przywiezioną z głębi kraju (jak również z zagranicy via Kraków czy Gdańsk).

---

[10] Częściowo mogą zastąpić opracowania piszącego te słowa na temat stanu badań nad książką i księgozbiorami we Lwowie (Różycki E. Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki w XVI—XVII wieku // Dawna książka i kultura.— Wrocław, 1975.— S. 73—85; його ж. Stan i zadania badań nad dziejami księgozbiorów mieszczan lwowskich XVI—XVII w. // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław, 1979.— Rocz. XXIII.— Zesz. 2.— S. 1—23; його ж. Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI—XVII w.) // Там само.— 1978.— Rocz. XXII.— Zesz. 1—2.— S. 1—10.

[11] Warto zacytować przynajmniej niektóre z nich: Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. XVI—XVIII ст.— К., 1972; Купчинський О. Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова.— К., 1988.— С. 80—81.

[12] Paszkiewicz U. Bibliografia inwentarzy i katalogów księgozbiorów polskich i założonych w Polsce do roku 1939. Cz. I: Księgozbiory instytucjonalne w układzie topograficznym. Cz. II: Księgozbiory prywatne w układzie abecadlowym nazwisk właścicieli.— Warszawa 1990. Inne prace tej badaczki ujawniają źródła dotyczące bibliotek, m. in. we Lwowie (Paszkiewicz U. Rękopiśmienne inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1553—1939).— Warszawa, 1996.— S. 34; її ж. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej (spis za lata 1510—1939).— Warszawa, 1998.— S. 67; її ж. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement l.— Warszawa, 2000.— S. 112). Są to w głównej mierze rejestry inwentarzy księgozbiorów w formie rękopiśmiennej.

[13] Juda M. Przywileje...; її ж. Podstawy prawne publikacji wydawnictwa dla Kościołów wschodnich w Koronie i Ziemiach Ruskich // Folia Bibliologica. Biuletyn Biblioteki Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.— Lublin, 1988—1989.— Rocz. 36/37.— S. 7—20.

[14] Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні. XVI — перша половина XVII ст. / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький.— К., 1975.

[15] Por.: Fritz J. Księgi lekarskie w lwowskich zbiorach XV/XVII wieku.— Lwów, 1928; Łoziński W. Spór drukarza z księgarzem w roku 1616 // Kwartalnik Historyczny.— Lwów, 1889.— Rocz. 3; Opałek M. Bibliopole lwowscy.— Lwów, 1928; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні.— Дніпропетровськ, 1972.— С. 62. Zob. bibliografię w: Ісаєвич Я. Українське книговидання...

[16] Wierzbowski T. Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzów polskich.— Warszawa, 1900—1904.— T. 1—2. Tu został opublikowany m. in. przywilej dla Jakuba Mościckiego (S. 87—88).

[17] Jędrzejowska A. Testament drukarza Jana Szeligi // Studia lwowskie.— Lwów, 1932.— S. 209—220 (Окр. відбиток: Lwów, 1932).

Są to głównie materiały opublikowane przez Karola Badeckiego[18] i Józefa Skoczka[19], a także inwentarz Wojciecha Charajowicza[20], który również należy uważać za spis książek przeznaczonych do sprzedaży. Mieszczanin ten był spowinowacony z Włochem, Antonim Confortinim, który — jak się wydaje — jest tym, który handlował książkami w Kamieńcu Podolskim. O sprzedaży na lwowskim rynku książkowym druków używanych świadczy spis książek z księgarni Andrzeja Dobrzyca[21].

Źródła niedrukowane. Opracowanie niektórych zagadnień dziejów książki we Lwowie może być zrealizowane przede wszystkim dzięki korzystaniu z materiałów archiwalnych, znajdujących się przede wszystkim we Lwowie. Odnosi się to głównie do rozpowszechniania książek oraz dziejów bibliotek. Nie brakuje też drobnych, ale czasem cennych źródeł, przechowywanych w Warszawie, we Wrocławiu czy w innych miastach Polski. Np. penetracja Archiwum miasta Krakowa mogłaby ujawnić jego związki ze Lwowem w dziedzinie książki[22]. Niektóre materiały znajdują się w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego[23], Bibliotece Jagiellońskiej[24], Bibliotece Czartoryskich[25] oraz Archiwum arcybiskupa Baziaka, kilka lat temu przeniesionego z Lubaczowa do Krakowa. Przechowywane są tam księgi, zawierające protokoły z posiedzeń Konsystorza lwowskiego obrządku rzymskokatolickiego, w których zawarto m. in. materiały na temat cenzury[26] oraz rozpowszechniania książek na terenie Lwowa.

Lwów ze względu na stosunkowo dobrze zachowaną dokumentację z XVI—XVIII w. zasługuje na szczególną uwagę. W stosunkowo dobrym stanie zachowały się grodzkie oraz miejskie akta administracyjno-sądowe, jak również — do pewnego stopnia — archiwalia kościelne (akta kapitulne, konsystorskie, materiały poszczególnych klasztorów, chociaż te ostatnie w gorszym stanie). Umożliwia to dość dobre rozpoznanie sytuacji książki w grodzie Lwa w rozpatrywanym czasie.

Mniej dostępnymi, z racji rozproszenia, są materiały sądów i urzędów innych miast oraz miasteczek, z którymi stolica województwa ruskiego

---

[18] Badecki K. Piotr z Poznania...

[19] Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu.— Lwów, 1939.

[20] Różycki E. Inwentarz książek kuśnierza Wojciecha Charajowicza ze Lwowa z początku XVII wieku // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław, 1992.— Rocz. XXXVI.— Zesz. 1—2.— S. 267—278.

[21] Różycki E. Inwentarz księgarni Andrzeja Dobrzyca we Lwowie z 1674 r. // Там само.— 1998.— Rocz. 42.— S. 63—81. W Aneksie 2 został opublikowany przywilej z dnia 27 kwietnia 1682 r. króla Jana III nadający księgarzowi Andrzejowi Dobrzycowi serwitoriat.

[22] Na związki te od strony dokumentów lwowskiej proweniencji wskazał autor tych słów (por.: Różycki E. Związki Lwowa z Krakowem w dziedzinie produkcji i rozpowszechniania książek od XV do XVII wieku // Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej.— Kraków, 1987.— Rocz. 37.— S. 111—133).

[23] Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków. Acta causarum rectoralium, rkps 20.

[24] Biblioteka Jagiellońska. Kraków, rkps 5379/III.

[25] Biblioteka Czartoryskich. Kraków, rkps 2003 (Relacja transakcji i podziału dóbr Waleriana Alembeka).

[26] Por. dokument ingrosowany pod datą 20 maja 1706 r. do akt konsystorskich a dotyczący skargi biskupa J. Szumlańskiego na Bractwo Stauropigialne, które drukuje bez cenzury i korekty. Warto podkreślić, iż niektóre archiwalia Archiwum Konsystorza Metropolitalnego obrządku łacińskiego znajdują się we Lwowie: Центральний державний історичний архів України у Львові (dalej — ЦДІА України у Львові), ф. 618.

utrzymywała ożywione kontakty. Jednak i w tym przypadku są znane interesujące materiały, pozwalające ukazać rolę, którą odgrywały lwowskie oficyny wydawniczo-drukarskie, księgarze i introligatorzy w stosunku do społeczności mieszkających na innych terenach.

Na uwagę zasługują również dokumenty centralnych urzędów państwa, znajdujące się w Warszawie w Archiwum Głównym Akt Dawnych; są one w dużej mierze zniszczone w czasie II wojny światowej.

Księgi kanclerskie zawierają wpisy przywilejów danych drukarniom i typografom oraz na druk poszczególnych tytułów. Świadczy o tym m. in. wpis w księdze, zgodnie z którym drukarnia jezuicka we Lwowie otrzymała przywilej na wydanie Emmanuela Alvareza *De institutione...*, a wcześniej podobny przywilej miała ich typografia w Kaliszu[27]. Za zgodą tamtejszych jezuitów 6. XII. 1743 r. prawo drukowania tego podręcznika (*Grammaticarum institutionum libri III*) otrzymał drukarz lwowski Paweł Golczewski, który tłoczył go na zlecenie miejscowych jezuitów[28]. Z kolei Jan Filipowicz otrzymał 17. IX. 1752 r. przywilej królewski, który mu pozwalał produkować i rozpowszechniać w handlu mszały i brewiarze, nad czym nadzór miała sprawować kapituła lwowska[29]. Warto dodać, iż kilka lat temu został opublikowany ciekawy rejestr ruchomości tego typografa, wśród których znalazły się narzędzia drukarskie oraz książki[30].

Innymi dokumentami, oblatowanymi w księgach grodzkich, są świadectwa ukończenia nauki i otrzymania statusu czeladnika. Lwowski bibliopola Józef Mościcki, który uczył się w Krakowie u drukarza i księgarza Jana Domańskiego, 29 września 1716 r., otrzymał zaświadczenie, iż terminował u swego mistrza i został wyzwolony na czeladnika[31].

Jednymi z dokumentów najczęściej notowanych w aktach grodzkich były serwitoriaty królewskie, ważne świadectwa, które zwalniały osoby je otrzymujące (drukarzy, introligatorów i księgarzy) od jakiejkolwiek jurysdykcji, w szczególności miejskiej, oraz od podatków miejskich, ceł państwowych i innych oraz myt (starościńskich, miejskich i prywatnych). Przywilej ten dawał wytwórcom i kupcom nie posiadającym obywatelstwa miejskiego możliwość prowadzenia niezależnej działalności produkcyjnej i handlowej w miastach, bez obowiązku należenia do organizacji cechowej[32]. Z terenu Lwowa znane jest kilka serwitoriatów nadanych drukarzom oraz księgarzom, co świadczyło o ich randze i znaczeniu. Jeden z nich przyznany przez króla Augusta II w Warszawie 20 marca 1726 r. wspomnianemu już lwowskiemu księgarzowi Józefowi Mościckiemu, pozwalał sprzedawać różnego rodzaju książki na terenie Królestwa, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Saksonii, w Krakowie i

---

[27] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej — AGAD w Warszawie). Księgi Kanclerskie (dalej — KK), vol. 2, s. 359—360. Cyt. za: Juda M. Przywileje...— S. 26 i przypis 129.

[28] AGAD w Warszawie, KK, vol. 2, s. 359—360; Juda M. Przywileje...— S. 96.

[29] Drukarze dawnej Polski od XV do XVII wieku. T. 6: Małopolska—Ziemie Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa i W. Krajewski.— Wrocław, 1960.— S. 99; Juda M. Przywileje...— S. 45.

[30] Лильо О. Посмертний опис майна львівського ґравера і друкаря середини XVIII століття Івана Филиповича // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва.— Львів, 1998.— Т. CCXXXVI.— С. 464—475.

[31] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, кн. 461, с. 1480—1482.

[32] Juda M. Przywileje...— S. 23.

Lwowie oraz w innych miastach i miasteczkach państwa[33]. Przywilej zawierał również klauzulę, iż księgarz ten może sobie wybrać odpowiedniego introligatora, który by dla niego oprawiał książki.

Ciekawym materiałem są księgi metrykalne (chrztów, ślubów, zgonów), zawierające materiały o charakterze biograficznym, dotyczące pracowników książki. Jest to cenny materiał, przynoszący nie tylko dane biograficzne, ale również informujący o powiązaniach o charakterze rodzinnym (również powinowactwa) i towarzyskim. Nierzadko rodzice chrzestni byli związani zawodowo z rodzicami trzymanych do chrztu dzieci. Tego typu wpisy często notują księgi metrykalne lwowskiego kościoła katedralnego, obejmujące ludność zamieszkałą w obrębie murów miasta[34].

Na podstawie innej grupy źródeł można zrekonstruować zawartość biblioteki Rady m. Lwowa, która stanowiła księgozbiór podręczny dla miejscowej palestry. W tym przypadku najważniejszym źródłem są księgi kasowe miasta, w których odnotowywano fakty zakupów książek, jak również dary na rzecz tego księgozbioru oraz wydatki na oprawę itp.

O introligatorstwie lwowskim najwięcej materiałów przynoszą księgi administracyjno-sądowe miasta Lwowa, znajdujące się w dawnym Archiwum miasta Lwowa (dziś w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie oraz nie zbadane do końca pod tym względem archiwum dawnej Stauropigii[35].

W Muzeum Śląskim w Katowicach znajdują się archiwalia przedwojennego cechu introligatorskiego we Lwowie, wywiezione do Polski przez wyjeżdżających po II wojnie światowej introligatorów lwowskich. Początkowo znajdowały się one u ostatniego cechmistrza lwowskiego Kazimierza Witskiego (zm. w 1949 r.), następnie najprawdopodobniej pod opieką mistrza Jana Hewaka, później u Antoniego Dalewskiego, cechmistrza Cechu Introligatorów w Katowicach, a po jego śmierci u Mieczysława Tomaszewskiego, który przekazał je wraz z innymi pamiątkami do Muzeum Śląskiego[36].

Akta cechowe innych miast mogą świadczyć o wędrówkach czeladników introligatorskich, wyzwoleniu na mistrzów oraz o pewnych zależnościach istniejących w tym zawodzie, na przykład lwowskich mistrzów od krakowskich[37], prowincjonalnych rzemieślników dawnego województwa ruskiego od mistrzów lwowskich, w których cechu byli wyzwalani.

---

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 9, оп. 1, кн. 461, с. 1477—1479. Dokument ten został również wpisany do lwowskiej księgi miejskiej (por.: Там само.— Ф. 52, оп. 2, кн. 210, с. 196—199).

[34] Por., np.: Księgę ślubów lwowskiego kościoła katedralnego (dziś w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu, rkps 826); Libri baptisatorum ecclesiae cathedralis Leopoliensis (ЦДІА України у Львові, ф. 197, оп. 2, кн. 1249—1252) (za lata 1600—1700) oraz Metrykę zgonów lwowskiego kościoła katedralnego za lata 1764—1814 znajdującą się dziś w: AGAD w Warszawie, N 758.

[35] Dziś zespół (фонд) 129.

[36] Są to m. in. 1) Statut cechu z r. 1740 zatwierdzony przez Radę miasta Lwowa (oryginał); 2) Rejestr uczniów kunsztu introligatorskiego (za lata 1731—1865), 3) Księga zmarłych mistrzów (1745—1847); 4) Księga mistrzów (1746—1865). Inne archiwalia dotyczą późniejszego okresu: l) Zarządzenie Magistratu m. Lwowa dotyczące zatrudnienia czeladników introligatorskich, 1793 r.; 2) Księga kasowa cechu (za lata 1788—1865); 3) Księga protokołów z posiedzenia cechu; 4) Księga wpisowa uczniów Stowarzyszenia Przemysłowego introligatorów etc. we Lwowie (1900—1926). Zob.: Muzeum Śląskie w Katowicach, Dział Historii, N MŚK/T/1-10.

[37] Szerzej na ten temat zob.: Różycki E. Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku. Studia nad introligatorstwem i handlem książką.— Katowice, 1991.— S. 52, 54 nn oraz passim.

O introligatorach i pracach introligatorskich w drukarni Bractwa Stauropigialnego informują także inne dokumenty, znajdujące się w niektórych bibliotekach Polski[38].

Niewątpliwie najcenniejszymi źródłami archiwalnymi, poświadczającymi obieg książki, są inwentarze księgarń, kramów księgarskich, jak również testamenty księgarzy: źródła, które wskazują na ich powiązania z wydawcami, drukarzami oraz innymi sprzedawcami książek. Oprócz pewnego rozpoznania zawartości księgarń w XVII w., z wieku XVIII znamy kilka nie opublikowanych ciekawych inwentarzy księgarzy, należących do społeczności katolickiej obrządku rzymskiego. Spisy te zawierają sporo literatury dewocyjnej oraz popularnej (w tym mieszczańskiej), świadczącej o zainteresowaniach czytelników tym rodzajem piśmiennictwa. O skali handlu tymi drobnymi drukami może świadczyć fakt, iż księgarze lwowscy sprzedawali, swój towar m. in. w Jarosławiu, Warszawie, Barze, Kamieńcu Podolskim.

Najwięcej znanych źródeł odnosi się do dziejów bibliotek lwowskich[39] zarówno prywatnych, jak i instytucjonalnych. Warto podkreślić, iż J. Skoczek nie opublikował wszystkich inwentarzy z interesującego go okresu, znajdujących się w miejskich księgach Lwowa. Oprócz 42 wydanych przez niego spisów książek, pochodzących z lat 1559—1653, wśród których znalazły się 3 księgarskie (Piotra z Poznania z r. 1559, Hanusa Brykyera z r. 1573, Baltazara Hybnera z r. 1592) oraz wykazy książek osób duchownych, w księgach miejskich Lwowa (do 1710 r.) znajduje się co najmniej 30 inwentarzy miejscowych mieszczan[43], czekających na opublikowanie. Wśród nich największy — to zbiór Waleriana Alembeka, rajcy lwowskiego (zm. w 1676 r.)[41]. Ogłoszono drukiem wykaz książek z kolekcji jego syna, Ludwika Waleriana, która była największym księgozbiorem mieszczańskim Lwowa do 1772 r. i zawierała 1759 woluminów, rękopisów i map[42]. Do 1772 r. znane jest jeszcze kilkanaście spisów, liczących od kilku do dwustu i więcej książek. Należy przypuszczać, iż są to nie wszystkie spisy książek mieszczan Lwowa.

Drukarstwu ormiańskiemu we Lwowie najwięcej uwagi poświęcił Jarosław Daszkiewicz[43]. Niektóre materiały (z błędami i w tłumaczeniu na język rosyjski tytułów książek) opublikowała Nadija Krywonos[44].

---

[38] Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps IV-5510.

[39] Jednym z pierwszych, który ogłosił spis książek należących do mieszczanina lwowskiego był J. K. Heck w pracy: Inwentarz rzeczy i dzieł należących niegdyś do Józefa Bartłomieja Zimorowica // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1889 i odb.

[40] Wykaz ich zob.: Różycki E. Zainteresowanie literaturą we Lwowie w latach 1551—1700 w świetle mieszczańskich inwentarzy bibliotecznych // Czasy potopu szwedzkiego w literaturze polskiej / Red. R. Ocieczek.— Katowice, 2000, przypis 5.

[41] Analiza tego księgozbioru oraz kolekcji trzech innych przedstawicieli tej rodziny była przedmiotem pracy autora tego tekstu (Różycki E. Alembekowie i ich księgozbiory. Z dziejów kultury umysłowej mieszczaństwa lwowskiego okresu renesansu i baroku.— Katowice, 2001).

[42] Różycki E. Inwentarz książek lwowianina Ludwika Waleriana Alembeka z 1704 r. // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław, 1996.— Recz. 40.— Zesz. 1—2.— S. 109—138.

[43] Zob. bibliografię jego prac: Дашкевич Ярослав Романович. Бібліографічний довідник.— К., 1993.— № 198.

[44] Кривонос Н. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII веке // Историко-филологический журнал АН Армянской ССР.— 1963.— № 1 (20).— С. 271—276; її ж. К истории книжной культуры армянской колонии во Львове в XVI—XVII веках // Книга. Исследования и материалы 1971.— Москва, 1972.— Сб. XXII.— С. 206—209.

Rękopiśmienne źródła archiwalne, dotyczące książki ormiańskiej, znajdują się w zespole 52 (Rada miasta Lwowa) i dotyczą głównie księgozbiorów mieszczan ormiańskich[45].

Warto zwrócić uwagę na publikację źródeł. Wypowiedzi niektórych badaczy na temat źródeł bibliologicznych są raczej ogólnikowe, w niewielkiej mierze odnoszą się one do sposobu ich publikacji.

Nie ulega wątpliwości, iż przywileje na druk książek, serwitoriaty, świadectwa wyzwolin, kontrakty wydawnicze oraz inne tym podobne dokumenty mogą być publikowane w całości. Dotyczy to również inwentarzy prywatnych (domowych) księgozbiorów Lwowian. Inne materiały mogą być publikowane w wersji skróconej czy też w postaci regestów.

Publikowanie spisów książek nastręcza wiele trudności, bowiem komentarz bibliograficzny (z braku odpowiedniej literatury w postaci bibliografii retrospektywnej piśmiennictwa narodowego poszczególnych krajów zachodnich) jest niezwykle pracochłonny, zajmuje dużo miejsca i tym samym opóźnia opracowanie większej liczby inwentarzy; dlatego też co raz częściej postuluje się publikowanie inwentarzy in extenso, z załączeniem faksymile samego dokumentu.

[45] Większość ich została opublikowana w pracy autora tych słów: Różycki E. Książka w środowisku Ormian lwowskich w XVI—XVII wieku // Roczniki Biblioteczne.— Wrocław, 2000.— Rocz. 44.— S. 217—245. Por. także: Його ж. Stan i zadania badań nad dziejami lwowskiej książki ormiańskiej okresu staropolskiego (XVI—XVII w.) // Там само.— 1978.— T. XXII.— Zesz. 1—2.— S. 1—10.

Олена ГАЛЬЧЕНКО

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Київ. Україна)

ДЕЯКІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ СТОСОВНО ОЗДОБЛЕННЯ ТА КОНСТРУКЦІЇ ВИДАВНИЧИХ ОПРАВ ДРУКАРНІ МИХАЙЛА СЛЬОЗКИ

Михайло Сльозка — людина, яка залишила помітний слід в історії книгодрукування. З його іменем пов'язаний розвиток книгодрукування в Україні, зокрема у Львові. Понад 30 років він віддав друкарській справі, мав власну друкарню, засновану 1638 р. у Львові*, в якій випустив близько 50 книг церковнослов'янською, українською, латинською та польською мовами. Він не тільки друкував книги, але й успішно торгував ними[1].

Але нас більше цікавитиме не М. Сльозка як друкар і бібліополь**, а М. Сльозка як інтролігатор***. Ми не знаємо напевно, яким він був інтролігатором (на сьогодні не відомо жодної оправи, яку можна б ідентифікувати як його власноручну роботу), але точно відомо, що вже на початку своєї друкарської діяльности М. Сльозка організував при друкарні інтролігаторську майстерню (верстат), через що мав великий клопіт з місцевими цеховими інтролігаторами-католиками. По-перше, за тогочасним цеховим уставом інтролігаторів некатолицького віросповідання не приймали до цеху[2], а М. Сльозка, не будучи членом цеху інтролігаторів, не тільки оправляв видані ним книжки, але й утримував учнів

---

* До заснування власної друкарні М. Сльозка працював у друкарнях Києво-Печерської лаври та Львівського Ставропігійського братства. Після цього він постійно конкурував з друкарнею братства, яка зі свого боку не полишала спроб підпорядкувати діяльність М. Сльозки власним зацікавленням.

[1] Він був на ті часи досить заможною людиною. М. Сльозка навіть мав кам'яний будинок у Львові, а, за документами Львівського Ставропігійського братства, у 1656 р. його майно оцінювано в 30 тисяч злотих (Срібний Ф. Студії над орґанізацією львівської Ставропігії від кінця XVI до полов[ини] XVII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка.— Львів, 1912.— Т. CXI, кн. V.— С. 19, 22).

** В ті часи в Польщі та Західній Україні книготорговців називали бібліополями.

*** Так в Україні до XVIII ст. включно інтролігаторами називали палітурників, а в Польщі ця назва збереглася і дотепер.

[2] Про існування такого цеху у Львові свідчить Статут львівського цеху інтролігаторів, підтверджений 1744 р. Августом III (Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Львові. 1233—1799.— К., 1972.— С. 522.— № 1054). На думку Е. Ружицького, до утворення львівського цеху інтролігаторів у 1740 р. львівські інтролігатори входили до краківського цеху інтролігаторів, що існував з 1567 р. (Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво XV — першої половини XVII ст. // Середні віки на Україні: Вип. 2.— К., 1973.— С. 148).

та підмайстрів, які виконували палітурні роботи для нього. По-друге, поява незалежного від цеху конкурента шкодила інтересам цехових інтролігаторів, і вони всіляко намагалися протидіяти цьому. Тому не дивно, що вже через три роки після відкриття друкарні, а саме 1641 р., на М. Сльозку був поданий позов майстром-інтролігатором В. Малечковичем[3], підставою для якого стало те, що Сльозка є лише друкарем і власноруч не володіє фахом інтролігації, а тому не має права наймати до друкарні підмайстрів (челядників) інтролігаторського мистецтва без погодження з цехом. Сльозці вдалося виграти справу. Значною мірою цьому сприяло отримання ним відповідного королівського привілею, підписаного Владиславом IV 3 травня 1641 р., який пізніше був підтверджений на коронаційному сеймі 9 лютого 1648 р. Яном Казимиром[4]. Ці привілеї, безумовно, істотно перешкоджали інтересам місцевого цеху інтролігаторів, але сперечатися з королівською владою було безнадійно.

Отже, М. Сльозка став першим серед українських друкарів, який почав виготовляти так звані видавничі оправи*, які виконувалися не на весь тираж друків, а тільки на його частину. На сьогодні дослідникам удалося встановити імена близько десятка інтролігаторів, діяльність яких в різні часи була пов'язана з друкарнею М. Сльозки[5].

Як же виглядали оправи друкарні Сльозки? Сказати про це щось конкретне досить важко, адже оправи, що виготовляла друкарня, не підписували, а імена тогочасних інтролігаторів ми знаємо переважно з архівних документів, а не за їхніми роботами[6]. І нині майже неможливо визначити, які з оправ були виготовлені в самій друкарні, а які поза її межами. Тому виявлення видань М. Сльозки з первинними оправами дає змогу хоч би приблизно скласти уявлення про технічний та мистецький рівень їх виконання. Я. Ісаєвич спробував виділити характерні особливості оздоблення видавничої оправи друкарні М. Сльозки: „У примірниках, на яких є автограф видавця[7], палітурки однотипні: на лицевій стороні передньої обкладинки витиснуто назву книжки, середник з розп'яттям в овалі, вписаному в ромб, а на нижній

---

[3] Ружицький Е. Й. Львівське палітурництво...— С. 148.

[4] Копія привілею Яна Казимира від 1667 р. зберігається у: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 183, с. 1141.

* Видавнича оправа: 1) оправа, виготовлена коштом видавця для більшої частини тиражу, однотипно оформлена; 2) оправа, в якій видання випускається видавництвом у продаж. Вона виготовляється у друкарні одночасно з випуском книги.

[5] Результати архівних пошуків та короткі біографічні дані про інтролігаторів, що працювали на М. Сльозку, зібрані у статті С. Зінченко „М. Сльозка та розвиток інтролігаторства в Україні XVII ст.", з рукописом якої мала нагоду ознайомитися, за що дуже вдячна авторці.

[6] А. Гусєвій удалося встановити, що тільки на оправах, виготовлених у друкарні Києво-Печерської лаври, починаючи з 1730 р., є підписи інтролігаторів (Гусева А. А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI—XVIII вв.: Методические рекомендации.— Москва, 1997.— С. 48).

[7] Я. Ісаєвич згадує два видання з автографом М. Сльозки: Тріодь цвітна (1642) — Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛНБ НАН України); Тріодь пісна (1664) — Національний музей у Львові (далі — НМЛ), Сдк. 62 (Исаевич Я. Д. Типография Михаила Сльозки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения. 1973: Сборник научных трудов.— Москва, 1976.— С. 56). Ще одне видання виявила С. Зінченко: Служебник (1646) — НМЛ, Сдк. 198.

обкладинці — набірний орнамент паралельними рядами, отороченими рамкою"[8]. Треба зауважити, що саме так у XVII ст. оздоблювано переважну більшість українських оправ. І не можна не погодитися з А. Гусєвою, яка стверджує, що ідентифікувати видавничу оправу видань М. Сльозки за вказаними ознаками неможливо[9]. Перспективнішим, на нашу думку, є вивчення іконографії середників на оправах М. Сльозки.

Хоч нині відома досить значна кількість книг, виданих друкарнею М. Сльозки, але лише деякі з них зберегли свої первинні оправи. Авторові відомо десять таких оправ, які з великим ступенем вірогідности можуть бути віднесені до оправ друкарні М. Сльозки (три — з автографом М. Сльозки, два — з автографом Йоаникія Галятовського, п'ять мають середники* та косинці**, ідентичні з оправами з автографом М. Сльозки). Дві з цих оправ ми мали змогу детально дослідити. Це оправи на виданні Йоаникія Галятовського „Ключ разумения", виданому М. Сльозкою у 1665 р., з фондів відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського***.

Обидва примірники подарункові. Свого часу їх подарував Йоаникій Галятовський архимандритові Києво-Печерської лаври Інокентієві Гізелю (Кир. 608) та Київському Видубицькому монастиреві (Кир. 2573 п), про що свідчать дарчі написи на перших сторінках книжок****.

Хоч примірники не мають автографів М. Сльозки, дуже сумнівно, щоб Йоаникій Галятовський замовляв оправу для своїх видань в іншому місці. Навіть побіжний огляд оправ дає змогу з упевненістю стверджувати, що їх виконано в одній майстерні і, можливо, навіть одночасно або з незначним проміжком часу між ними: обидва книжні блоки мають однаковий розмір — 306×198×65,5 мм, ідентичні середники (Іл. *7*, № 2), косинці (Іл. *7*, № 3—6) та басми наповнення***** (Іл. *7*, № 8).

---

[8] Ісаєвич Я. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми.— Львів, 2002.— С. 217. Вперше це спостереження висловив Я. Ісаєвич. Див.: Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки...— С. 53.

[9] Гусева А. А. Идентификация экземпляров...— С. 49.

* Середник — орнаментальне або сюжетне кліше — пластина завтовшки приблизно 10—12 мм, найчастіше досить великого розміру (від 30 до 140 мм заввишки) та будь-якої форми (овальної, прямокутної, кибалкової, ромбоподібної), що використовувалося для декорування внутрішнього простору рамок на оправах, оздоблених тисненням. Зазвичай такі кліше розміщували у центрі кришки, тому й дістали таку назву. Ту ж саму назву має і відбиток, що залишався на покритті оправи при тисненні.

** Косинці — умовна назва орнаментальних або сюжетних кліше, що вживалися для оформлення внутрішніх кутів тиснених рамок оправи. Є пластиною завтовшки приблизно 10—12 мм будь-якої форми (трикутної, чвертьовальної, ступінчастої, прямокутної або аморфної), яка обов'язково має вершину — кут 90°, що безпосередньо розміщується в куті рамки. Ту саму назву має і відбиток, який залишався на покритті оправи при тисненні.

*** Усього в колекції є сім примірників цього видання, але тільки два з них мають первинні оправи.

**** У фондах відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського зберігається ще один примірник цього видання з дарчим написом Й. Галятовського Київському Микільсько-Пустинному монастиреві, але він без оправи.

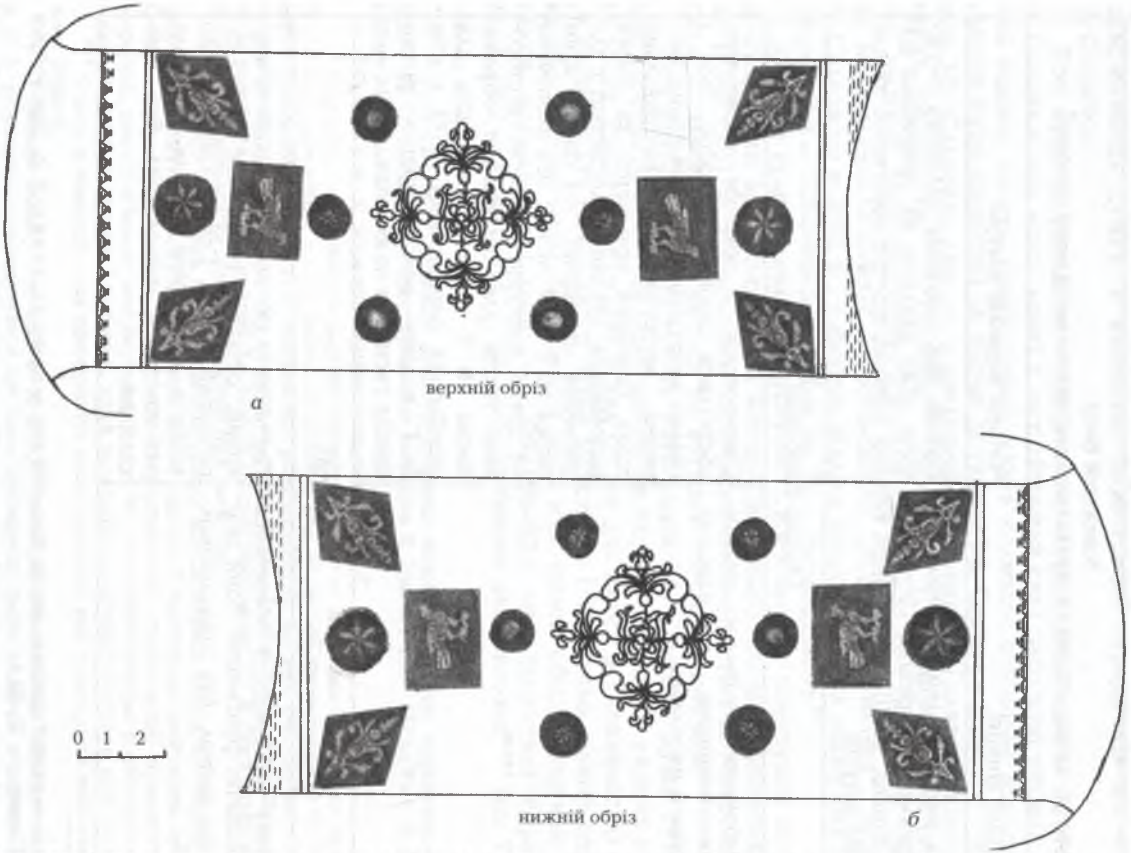
***** Басми наповнення — різноманітні за формою та зображеннями штампи невеликого розміру для заповнення (наповнення) вільних просторів, між рамками та всередині них. Зображення на басмах могли бути орнаментальними або сюжетними, але їх малюнок завжди був закінченою композицією. Ту саму назву мав і відбиток, що залишався на покритті оправи при тисненні.

Далі подаємо детальний опис конструкції та оздоблення цих оправ.

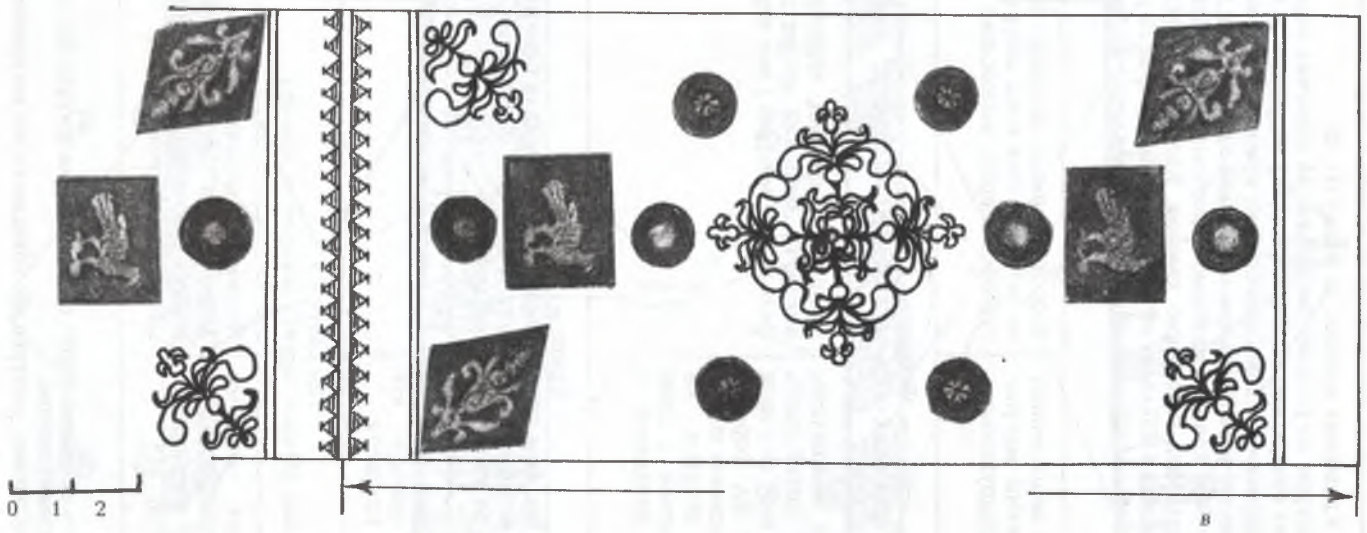
Кир. 2573 п	Кир. 608[10]
Книжний блок шитий на подвійних шнурах, що виступають по одному зшитку*	
Три подвійні шнури.	Чотири подвійні шнури.
Корінець заокруглений, каширований, глухий, між шнурами оклеєний смужками пергамену шириною 10—15 мм, кінці яких наклеєні на зворотний бік кришок оправи. Шкіра на покритті корінця навколо шнурів обтиснена, як для одинарних шнурів.	
Обрізи фарбовані	
Тепер забруднені, можливо, раніше були синьо-зеленими, але, напевно, стверджувати не можна.	Синьо-зелені з золотим тисненням, збереглися порівняно добре, хоч і сильно забруднені. При виконанні тиснення застосовували ґравірувальну голку (лінійний орнамент) та басми наповнення, останні використані і для тиснення на оправі. Усі басми, крім басми № 8 Іл. 7 та тієї, що позначена на схемі контурною лінією, застосовані також для оздоблення оправи. Басма № 8 використана також для оздоблення оправи Кир. 2573 п. На Іл. 1 подано реконструкцію розміщення тиснення на обрізах.
Каптал	
Від капталу на кришках збереглися тільки незначні фрагменти. Вони вказують, що каптал був приклейний, плетений.	Плетений у два кольори (білий та червоний, останній тепер має світло-коричневий колір). Спосіб кріплення до корінця визначити неможливо, але найімовірніше, що каптал був приклейний.

[10] Фото верхньої кришки оправи Кир. 608 див. у праці: Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки...— С. 52.

* Зшиток (від дієслова зшивати) — основний структурний елемент книжного блоку, що є основою будь-якої книги-кодексу (рукописної чи друкованої) і утворюється з аркуша або аркушів, складених (сфальцьованих) в один або декілька разів уздовж та впоперек. Залежно від того, скільки разів згинається один і той же повний аркуш (тобто аркуш паперу або шматок пергамену, з якого формується зшиток), зшиток, утворений з нього, буде мати не тільки різну кількість аркушів, але й різний формат (розмір).

1. Схема розміщення тиснення: *а* — на верхньому; *б* — нижньому обрізах стародруку Кир. 608 (реконструкція). Обрізи пофарбовано в синьо-зелений колір, зверху нанесено золоте тиснення, виконане басмами та гравірувальною голкою (лінії поперек обрізів). Для оздоблення використано ті самі басми, що й для оздоблення покриття оправ Кир. 2573 п та Кир. 608. Пунктиром на схемах позначено частини оздоблення, котрі не збереглися, контурною лінією — басми, які застосовано тільки для тиснення на обрізах

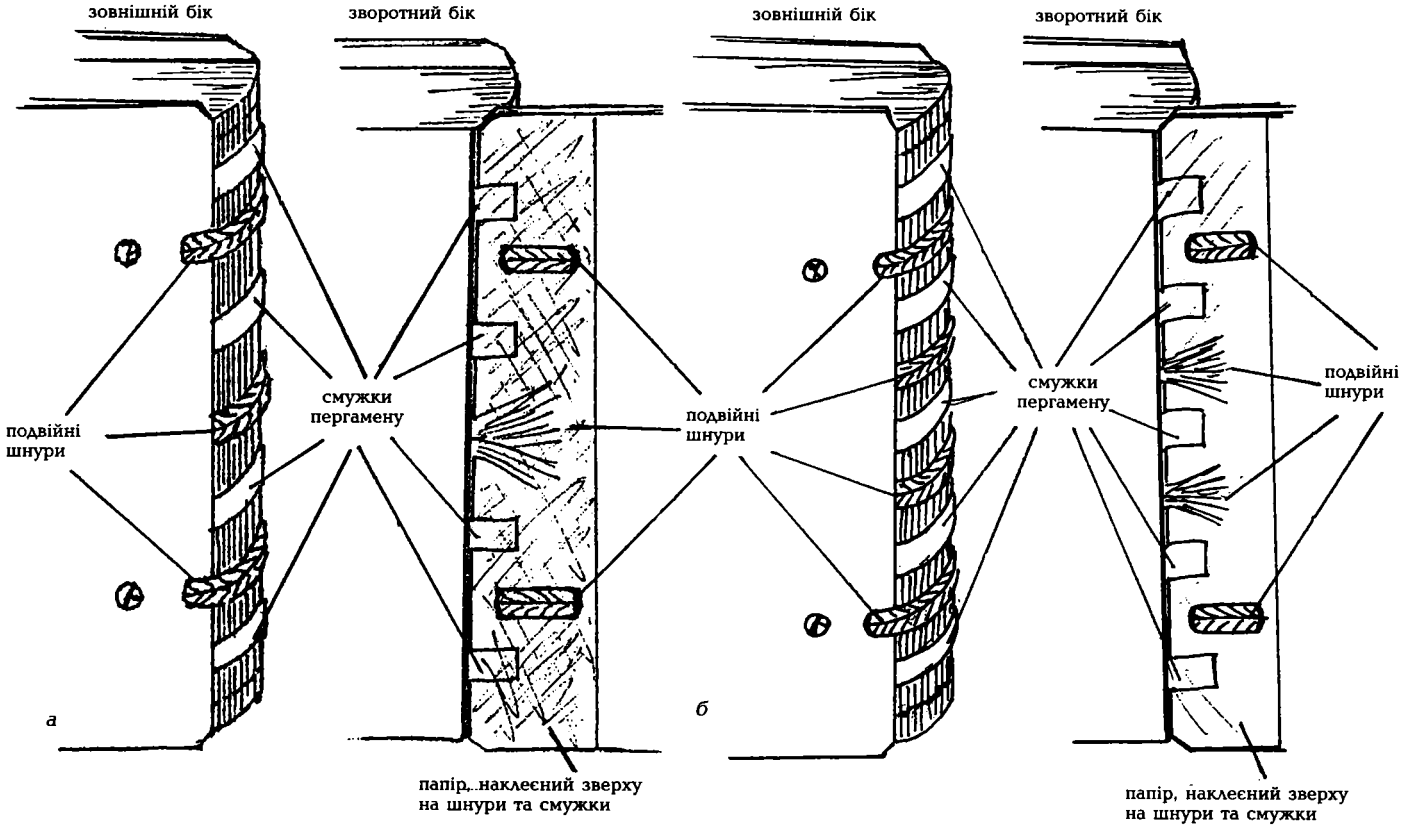
1. Схема розміщення тиснення (продовження):
в — на бічному обрізі стародруку Кир. 608 (реконструкція). Наведено 1/2 висоти

Кріплення кришок до блоку (Іл. *2*) Зовнішні та внутрішні шнури по-різному закріплені на кришках оправи. Зовнішні — протягнуті через спеціально зроблені отвори і закріплені в останньому отворі дерев'яними кілочками із зовнішнього боку кришки. Для кожного подвійного шнура зроблено по чотири отвори на кожній кришці, між сусідніми отворами на зворотному боці кришок зроблено заглиблення, щоб після закріплення шнури не виступали над площиною кришок. Кінці внутрішніх шнурів розтріпані на окремі волокна і наклеєні на зворот кришок. Кінці смужок пергамену, якими додатково обклеювався корінець, також наклеєно на зворот кришок.	
Зверху кінці шнурів та пергаменних смужок заклеєні смужками макулатурного паперу зі стародрукованим текстом.	Звороти кришок виклеєні; визначити, чи заклеювалися кінці шнурів макулатурним папером, неможливо.
Форзаци Папір на форзацах обох оправ однакової якости.	
Конструкцію визначити неможливо, хоч залишки ниток від шиття дають підставу припустити, що форзаци були пришивні* Тепер від форзаца на верхній кришці залишилася тільки приклейна частина; форзац на нижній кришці складається з двох окремих аркушів, що випадають з блоку.	Пришивний форзац, звороти кришок виклеєні. Захисний аркуш верхнього форзаца розірваний і має втрати.
Кришки дерев'яні, завтовшки 10 мм, біля корінця дещо тонші, ніж біля бічного обрізу і плавно заокруглюються із зовнішнього боку, з кантами** та рантами*** Канти кришок, що прилягають до корінця, зрізані до блоку.	
Нижня кришка посередині тріснута по всій довжині на дві частини, які відстають від шкіряного покриття.	
Покриття шкіряне, але різного гатунку, якости та кольору.	
Темно-коричнева шкіра, місцями сильно потерта. Втрати шкіри на кінцях корінця, по кантах та в місцях розміщення застібок (Іл. *3*).	Червонясто-коричнева шкіра, тонкіша, добре видно прожилки шкіри. Покриття збереглося добре, місцями має незначні потертості (Іл. *4*).

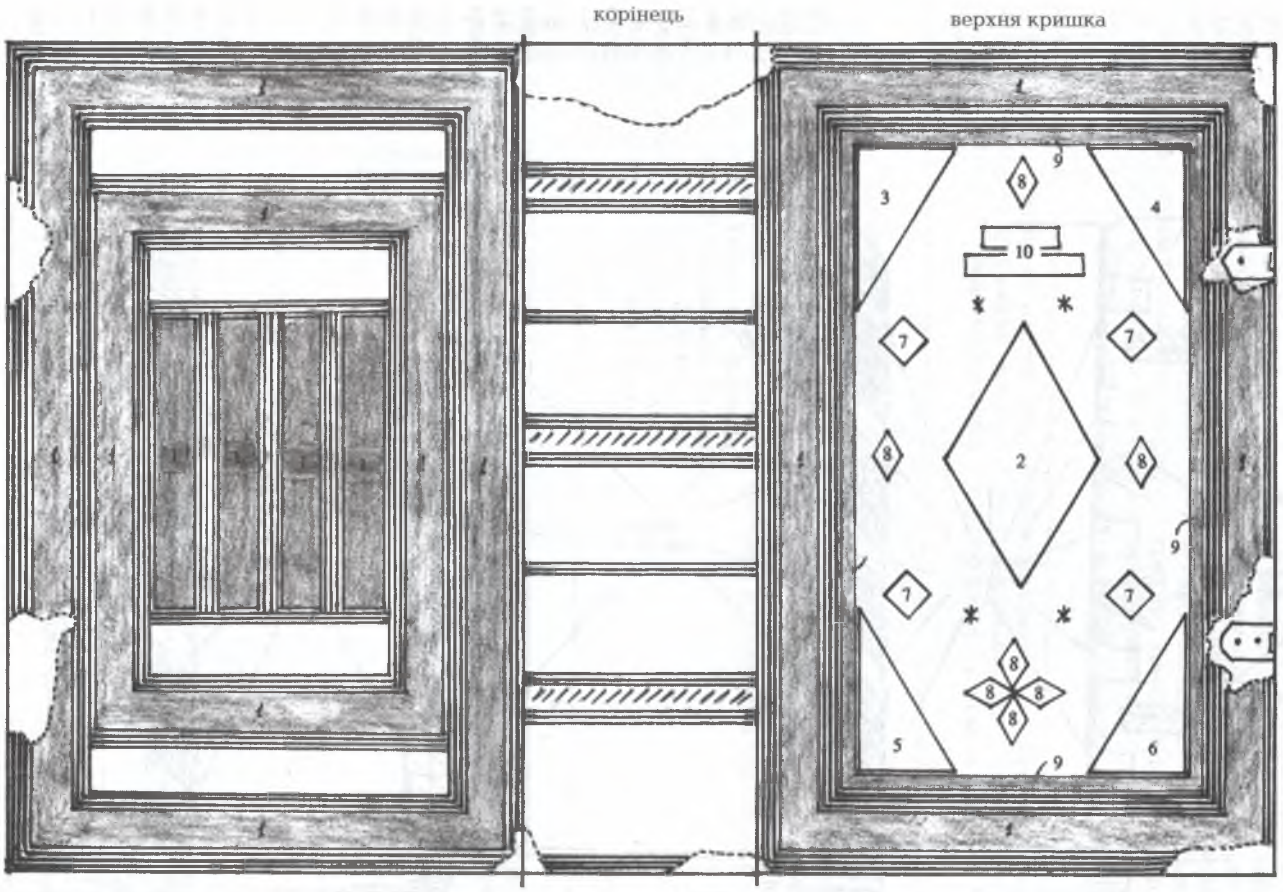
* Пришивний форзац — складений навпіл один або кілька аркушів, що пришивається до книжного блоку як окремий зшиток.

** Канти — краї кришок оправи, палітурки або обкладинки, які виступають за обрізи блоку.

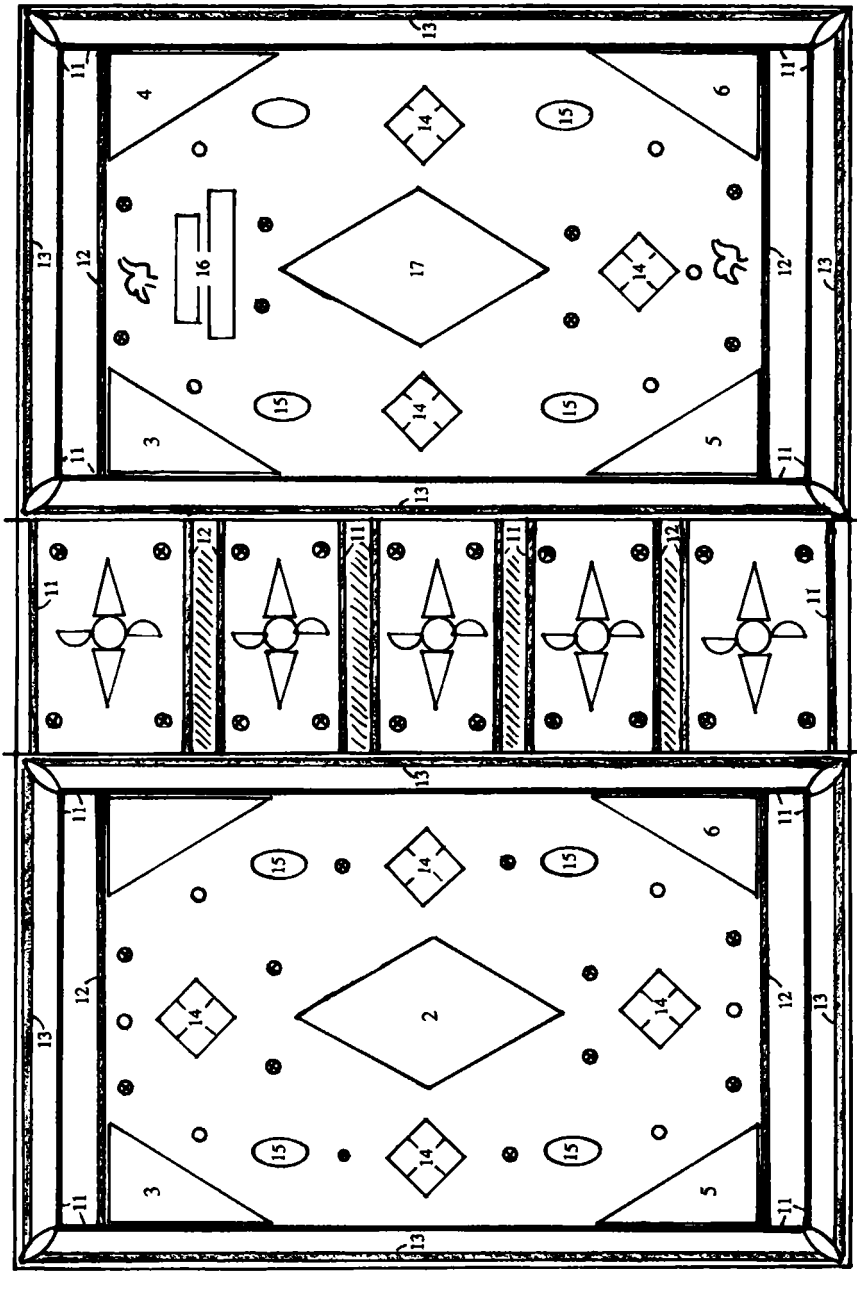
*** Рант — це суцільний скіс, що йде зі споду по кантах на дерев'яних кришках оправ.

2. Схема кріплення кришок до книжного блоку:
а — Кир. 2573 п; *б* — Кир. 608

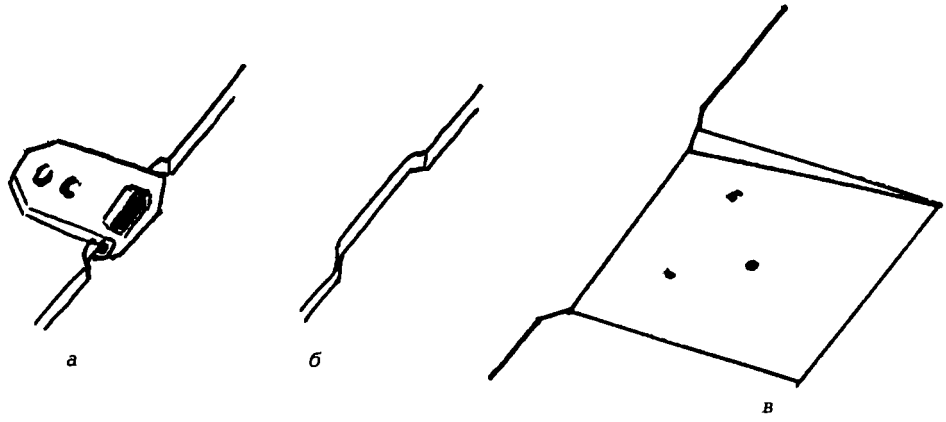

3. Схема розташування тиснення на покритті оправи стародруку Кир. 2573 п

4. Схема розташування тиснення на покритті оправи старовруку Кир. 608

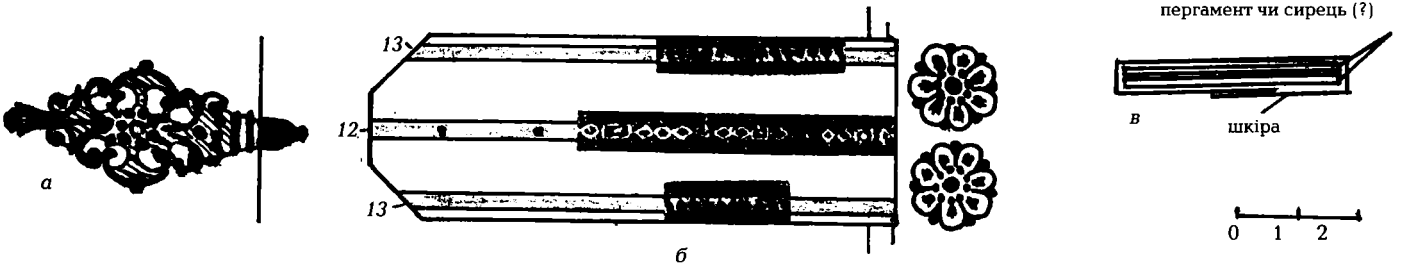
Застібки*	
На пробій. Від них збереглися лише врізні пробої, але важко сказати, чи вони первинні; для ременів застібок у нижній дошці зроблені прямокутні гнізда (Іл. *5*).	Шпенькові. Збереглися обидва накладні шпеньки: литі з наскрізним орнаментом (кріпилися до дошки двома цвяхами) та ремені без наконечників. Відбиток на шкірі ременів свідчить про те, що їх виконано у тому самому стилі, що й шпеньок. Ремені застібок виконані з тієї ж шкіри, що й покриття, для жорсткости всередину вставлено по дві смужки грубої шкіри світлого кольору. Ремені врізані під шкіру покриття і прибиті двома цвяхами, типу шпалерних, з головками у вигляді розкритої семипелюсткової квітки (Іл. *6*). Збереглися три цвяхи з чотирьох.

а *б* *в*

5. Застібка на оправі стародруку Кир. 2573 п:
а — зовнішній вигляд пробою; *б* — форма заглиблення у верхній кришці для пробоїв; *в* — форма гнізда для плаского ременя на нижній кришці

* На оправах застосовані два різні типи застібок: шпенькові та на пробій. Назви їх умовні, які визначають за назвами частин, на які застібаються накидні частини застібок, що розташовуються на верхній дошці оправи. Шпеньок — стержень, закріплений на верхній дошці оправи, на який накидався ремінь з прорізом, петлею або кільцем з металу (кістки). За способом кріплення до кришки шпеньки бувають двох різновидів: врізні, які вбивали у ребро кришки, і накладні, які прибивали зі зовнішнього боку кришки. Пробій — металева або кістяна планка з прорізом за розміром гачка застібки, що кріпилася з лицьового боку верхньої кришки і на яку накидався (застібався) ремінь з гачком. Пробої також бувають накладні та врізні. Перші прибивали зверху на покриття, другі, на відміну від шпеньків, спочатку заводили під шкіру покриття,а потім прибивали.

6. Застібка на оправі стародруку Кир. 608:

а — литий шпеньок (пропис); *б* — ремінь застібки, прикріплений до кришок двома гвіздками з великими головками, які мають форму розкритої квітки з сімома пелюстками; на ремені позначено отвори, через які наконечник застібки кріпився до ременя, а також розміщення тиснення на ремені (цифри відповідають цифрам, під якими відповідний різновид тиснення вказано у ключі до схеми; *в* — конструкція ременя застібки

Оздоблення розміщене на кришках, корінці, рантах, ременях застібок	
Сліпе тиснення (рамка на верхній кришці та нижня кришка) та тиснення золотом (заповнення простору всередині рамки на верхній кришці), збереглося добре лише частково (в місцях, де шкіра потерта, тиснення збереглося погано — місцями потемніло).	Тиснення золотом на кришках та корінці, збереглося добре, але при знятті протирок місцями не всі деталі зображення проглядають.
Опис тиснення на оправі*	
Різне оформлення кришок (Іл. *3* та ключ до схем (Іл. *7*).	Оформлення кришок майже однакове (відрізняється тільки деталями) (Іл. *4* та ключ до схем (Іл. *7*).
Нижня кришка: обрамлення складається з двох рамок різного розміру. Всередині основної рамки розміщено додаткову рамку, довжина якої дещо менша і становить приблизно 4/6 довжини основної рамки. По вертикалі рамки прилягають одна до одної, а по горизонталі між ними утворюється зазор у вигляді двох горизонтальних смуг шириною 20 мм, не заповнених тисненням. Рамки розмежовуються та облямовуються між собою потрійними прямими, виконаними дорожником** Внутрішній простір обрамлення розділений потрійними горизонтальними прямими на три частини: дві вузькі — вільні від тиснення, між ними середня частина значно ширша від двох інших і заповнена вертикальними смугами, що також розмежовуються потрійними прямими. Для утворення рамок та смуг застосовано накатку*** одного малюнка (Іл. *7*, № 1).	***Нижня кришка:*** обрамлення складається з двох рамок різного розміру, виконаних накатками двох рисунків (Іл. *7*, № 11, 13). Рамки не прилягають одна до одної, між ними є певний проміжок. Кути обох рамок з'єднані квітчастою басмою витягнутої форми. Внутрішній простір обрамлення розділений басмою (Іл. *7*, № 12) на три частини: середня частина значно ширша від бічних. Її внутрішній простір заповнений: у центрі — ромбоподібний середник (Іл. *7*, № 2), у кутах обрамлення трикутні косинці (Іл. *7*, № 3—6), у яких євангелісти та їхні символи зображені на фоні розлогої гілки, вкритої квітами. Простір між косинцями та навколо середника заповнений окремими та спареними по чотири квітчастими басмами наповнення. Спарені басми розміщуються навпроти кутів ромбоподібного середника.

* Оздоблення покриття будь-якої оправи, незалежно від характеру оформлення, може бути представлене у вигляді схеми, що складається з трьох прямокутних площин: центральної вузької (корінець) та двох бічних (зліва — нижня кришка, справа — верхня) (див.: Іл. *5, 6*). Саме такого положення набувають корінець та кришки оправи (палітурки), якщо розмістити їх в одній площині. Опис схем розміщення тиснення починають зліва направо, а при описі оздоблення ми будемо починати його не з верхньої, а з нижньої кришки, бо саме вона буде йти першою, якщо складові частини оправи розмістити в одній площині.

** Дорожник — інструмент, як правило, у вигляді короткого тупого ножа або списа для тиснення на шкірі суцільних прямих ліній різної товщини.

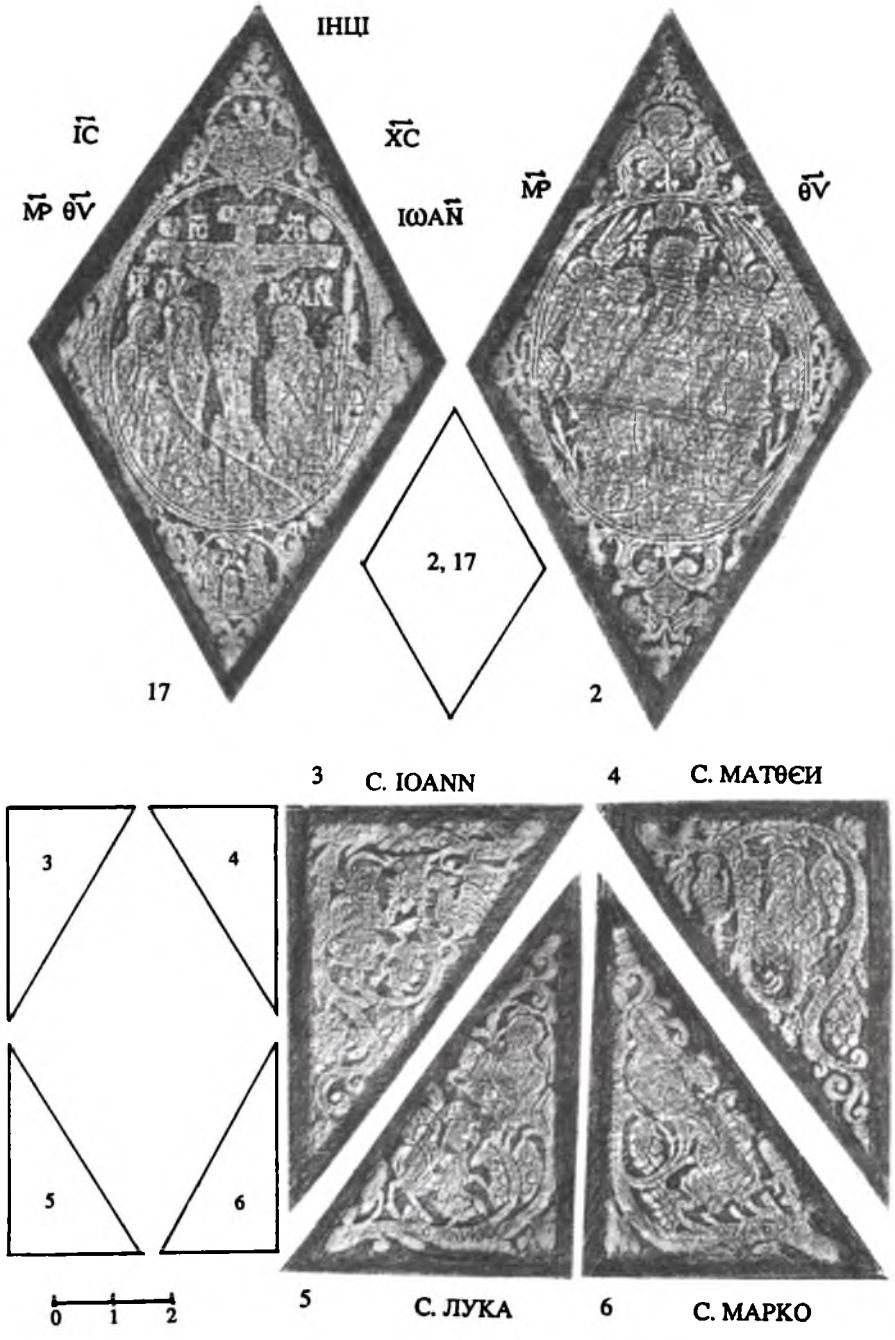
*** Накатка — накатний ролик для тиснення на оправах орнаментальних смуг; має вигляд коліщатка з ручкою, по ободу якого виграверувана орнаментальна смуга. Ту саму назву має і відбиток, що залишається на шкірі при тисненні накаткою.

Корінець: зверху та знизу корінця і обабіч бинтів дорожником відтиснуто потрійні прямі, простір між бинтами також поділено навпіл потрійними прямими.	***Корінець***: зверху та знизу корінця орнаментальні смуги відтиснуто накаткою № 11, а обабіч бинтів (Іл. *7*, № 12). Поверхню корінця поділено бинтами на п'ять прямокутників, які оздоблені басмами наповнення: по одній басмі в кутах та по п'ять басм у центрі.
Верхня кришка: обрамлення — рамка з двох смуг, розміщених упритул одна до одної, виконаних накатками різних рисунків (зовнішня (Іл. *7*, № 1, внутрішня — № 2). Зовнішня смуга облямовується потрійними прямими, виконаними дорожником. Внутрішній простір рамки — у центрі ромбоподібний середник (Іл. *7*, № 2), у кутах такі самі косинці (Іл. *7*, № 3—6), як на Кир. 608. Зверху над середником назва видання „ключъ разумѣнїя". Простір між косинцями та навколо середника заповнений квітчастими басмами наповнення трьох різновидів.	***Верхня кришка:*** схема розміщення тиснення від нижньої кришки відрізняється наявністю зверху та знизу від середника по одній басмі наповнення (птах) та назви книги „ключъ разумѣнїя" замість спареної басми над середником. Різні сюжети мають середники: на верхній кришці — Розп'яття з чотирма пристоячими (Іл. *7*, № 17), на нижній Богородиця на престолі (Іл. *7*, № 2).
Ранти: уздовж рантів по краю кришок відтиснуто по одній прямій, виконаній дорожником (сліпе тиснення).	
	Ремені застібки: оздоблені накатками (Іл. *7*, № 13 — по краях ременя, № 12 — по його середині).

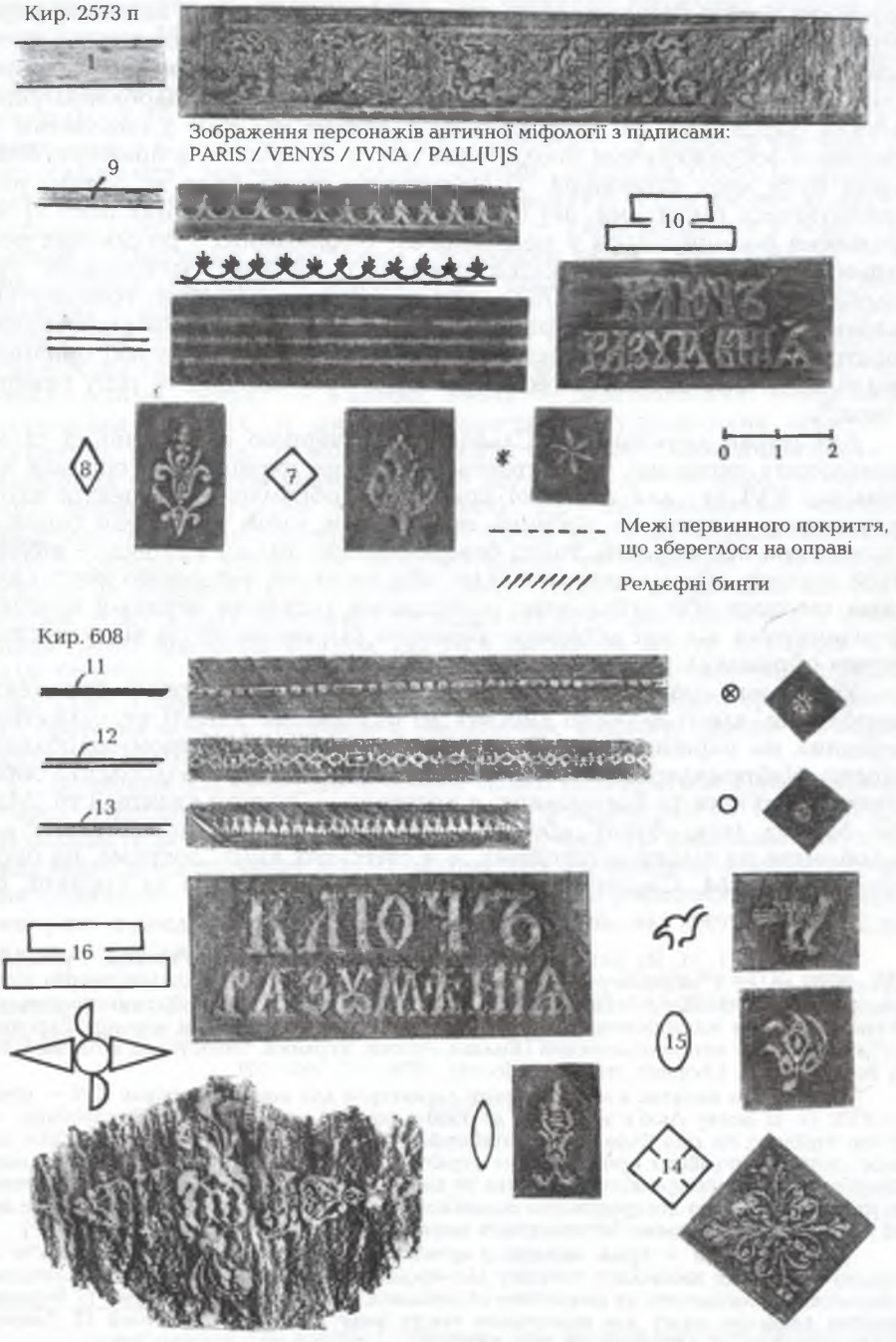
Конструкція описаних оправ не є повністю новою. Оправи подібної конструкції належать до пізньоготичних. Готичні оправи відомі в Україні, у Львові зокрема, з часів Великого князівства Литовського. В них оправляли латино- та польськомовну книгу. На кириличних книгах оправи готичної конструкції починають застосовуватися лише з другої половини XVI ст.[11], а у XVII ст. вона стає переважаючою. Неабияку роль у поширенні нової конструкції оправи на теренах України відіграли поява та поширення книгодрукування, а разом з ним і бурхливий розвиток книжкової торгівлі.

Змінюється не тільки конструкція, але й характер оздоблення оправ, що пов'язано з появою нових інтролігаторських інструментів — накаток, середників та косинців, які стають основними інструментами при оздобленні оправ. Появі нових оздоблень на українських оправах сприяли бурхливий розвиток книгодрукування та ґравірувального мистецтва, в

[11] З часів сивої давнини до середини XVI ст. кириличні книги, тобто, писані церковнослов'янською, українською, російською та білоруською мовами, оправляли за візантійською технікою, і зовні такі оправи мало чим відрізнялися від так званих візантійських. Детальніше про ці оправи див.: Мокрецова И. П., Серов Ю. Ф. Техника реставрации византийских переплетов // Культура и искусство в СССР: Экспресс-информ / ГБЛ.— Москва, 1987.— Вып. 1: Исследование и реставрация рукописных книг.— С. 1—12 (Серия „Реставрация памятников истории и культуры").

7. Ключ до схем

7. Ключ до схем (закінчення)

якому українські ґравери досягли значних висот. Активні контакти українських друкарів із сусідами, зокрема з польськими, литовськими, чеськими, німецькими та румунськими фахівцями[12], знайшли своє відображення в оформленні українських кириличних книг. В оздобленні українських оправ XVII ст. широко застосовували накатки з оплічними та поясними зображеннями поодиноких осіб у профіль та в півоберт. Вони могли бути двох різновидів: 1) зображення йдуть одне за одним, розмежовуючись підписами, які вказують на імена зображених осіб; 2) зображення розміщуються у медальйонах, облямованих і розділених рослинним орнаментом[13]. Накатка першого різновиду застосована при оздобленні оправи Кир. 2573 п, хоч на оправах друкарні трапляються накатки обох різновидів. Крім того, поряд із зазначеними різновидами накаток при оздобленні оправ друкарні застосовуються вузькі орнаментальні накатки з рослинно-геометричними орнаментами та типу поверхничок[14].

Для оправ друкарні М. Сльозки характерною є традиційна схема розміщення тиснення, що встановлюється на українських оправах наприкінці XVI ст.: для верхньої кришки — обрамлення, у центрі якого середник, а в кутах — косинці, простір між ними заповнено басмами наповнення або вільний, тобто без оздоблень; нижня кришка — внутрішній простір обрамлення повністю або частково заповнено вертикальними смугами або дубльовано розміщення тиснення верхньої кришки, відрізняючись від неї деталями. Великою різноманітністю відзначається форма обрамлень кришок.

Українські ґравери не тільки запозичують вже існуючі орнаменти оздоблення, але й активно вносять до них власні. У XVII ст. сюжетний середник на українських оправах стає смисловим центром оздоблення оправи. Найпопулярнішими сюжетами середників при оздобленні оправ стають Розп'яття та Богородиця, а косинців — чотири євангелісти (Матвій, Марко, Іван, Лука)* або їхні символи, які широко вживають для оздоблення не тільки літургійних, а й світських книг. Зокрема, на оправах друкарні М. Сльозки виявлені сюжетні середники та косинці, які

---

[12] Коляда Г. И. Из истории книгопечатных связей России, Украины, Румынии в XVI—XVII вв. // У истоков русского книгопечатания: К 350-летию со дня смерти Ивана Федорова. 1583—1958.— Москва, 1959.— С. 81—100; Исаевич Я. Д. Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574—1648) // Культурные связи народов Европы в XVI в.: проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения: Сборник статей.— Москва, 1976.— С. 192—207.

[13] Вживання накаток з медальйонами характерне для німецьких оправ XVI — початку XVII ст. Їх появу Люб'є відносить до 1520-х років (Loubier H. Der Bucheinband von seinen Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. 2 Auflage.— Leipzig, 1926.— S. 200). Широке вживання подібних орнаментів на українських оправах свідчить про значний вплив німецького інтролігаторського мистецтва на характер їх оздоблення. Цей вплив відбувався як прямо, так і через посередництво польського інтролігаторського мистецтва, що не дивно, адже багато львівських інтролігаторів навчалися ремесла в Кракові.

[14] Поверхнички — вузькі накатки з кроквочок, дрібних листочків (їх ширина не перевищує 5 мм), що вживалися спочатку для облямовування рамок обрамлення, а згодом їх починають застосовувати як самостійне обрамлення, без поєднання з іншими. П. Курінний першим вжив цю назву для визначення такого виду накаток (Курінний П. Лаврські інтролігатори.— К., 1926.— С. 35, тип. VII).

* Косинці з євангелістами майже завжди мають підпис, у якому зазначено ім'я зображуваного.

можна вважати належністю саме цієї друкарні. Можливо, робили їх на замовлення М. Сльозки, бо виявлені тільки на оправах, які дослідники відносять до видавничих оправ друкарні. Це косинці із зображенням євангелістів (погруддя) та їх символів на фоні розлогої гілки, вкритої квітами (Іл. 7, № 3—6). Традиційно, перед іменем євангеліста ставилася велика літера Є.— скорочення слова „євангеліст". У нашому випадку слово „євангеліст" замінено на слово „святий", тобто на літеру С. Представлені у цій статті протирки сюжетних середників також виявлені лише на оправах друкарні М. Сльозки: № 2 (Іл. 7) — овал, вписаний у ромб, утворений рослинними паростками і голівками янголів; № 17 (Іл. 7) — три медальйони (овальний у центрі та два круглі зверху та знизу від нього) вписані у ромб, утворений рослинними паростками. Сюжет першого середника — Матір Божа на престолі в оточенні янголів. На другому середнику представлено три сюжети: у центрі — Розп'яття з чотирма пристоячими, зверху — Саваоф, знизу — Благовіщення. Якщо сюжет середника № 2 (Іл. 7) досить поширений на українських оправах, то середник № 17 (Іл. 7) можна вважати ознакою сльозкинських оправ. Подібних середників виявлено поки що тільки два (обидва на видавничих оправах друкарні М. Сльозки). Другий виявлений середник відрізняється від наведеного у статті тільки формою медальйонів, вписаних у середину ромба (це шестикутники), та сюжетом у нижньому з них — це Воздвиження Чесного Хреста. Подібні середники, косинці та басми можуть бути виявлені і на виданнях друкарні Львівського Ставропігійського братства. Відомо, що М. Сльозка за життя оправляв книги для братства, а після його смерти усе друкарське начиння придбало братство. Тому не дивно, що на оздоблених оправах друкарні Львівського братства можуть траплятися оздоблення, виявлені раніше на оправах друкарні М. Сльозки.

Вивчення оправ видань Сльозки тільки починається. Публікація протирок оздоблень на видавничих оправах з підписами М. Сльозки дасть можливість встановити найхарактерніші з них, що вживалися його друкарнею. Це дасть змогу в подальшому чіткіше визначати місце створення первинних оправ на його виданнях. Досить перспективними у цьому напрямі є дослідження львівських книгозбірень, які містять значну кількість сльозкинських видань*

Попередні дослідження дають підставу стверджувати, що деякі сюжети, характерні для львівських оправ XVII—XVIII ст., вперше були застосовані саме у друкарні Михайла Сльозки.

* У цьому напрямі вже працює С. Зінченко. Крім наведених у статті тиснень, вона виявила близько 10 середників, які з великою вірогідністю можна віднести до сльозкинських. Остаточно це можна буде стверджувати після закінчення досліджень.

Світлана ЗІНЧЕНКО

Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка (Львів. Україна)

СУПЕРЕКСЛІБРИСИ ЛЬВІВСЬКОГО МАГІСТРАТУ XVI—XVIII СТОЛІТЬ

Оправи книг Львівського магістрату та їх суперекслібриси неодноразово привертали увагу дослідників. Зокрема, декілька рядків суперекслібрисам Львівського магістрату як одному з різновидів провенеційного* книжкового знака присвятив уже на початку XX ст. Францішек Яворський[1], який описав суперекслібрис міста Львова (в нашій праці описано як суперекслібрис № 3 1608 р.). Одними з перших дослідників початку XX ст., які цікавилися оправами Актових книг та інтролігаторами, котрі працювали в період Середньовіччя у Львові, були Кароль Бадецький[2], Анна Єнджейовська[3] та Тадеуш Маньковський[4]. Кароль Бадецький у каталогах архівних документів подає короткі, але надзвичайно цінні, описи оправ актових книг та репродукує три магістратські суперекслібриси. Єнджейовська у вступній статті до каталогу пише, що „оправи львівських актових книг значно пожвавлює наявність суперекслібрисів, які відомі в декількох варіантах"[5]. Е. Ружицький у своїх працях ретельно опрацював архівні джерела, пов'язані з біографією та діяльністю львівських інтролігаторів[6]. Не зовсім удалу спробу дати мистецьку характеристику оправ книг Львівського магістрату зробила В. Сіверська[7]

---

* Використання для визначення терміна „суперекслібрис" прикметника „бібліотечний" не цілком правомірне, оскільки суперекслібриси, які розглядувано у цій праці, здебільшого не є бібліотечними знаками, а архівними, але й ті і ті виконують функцію знака, який вказує на право власности, тобто на власника (особу), на книгу чи актові документи.

[1] Jaworski F. Lwowskie znaki bibljoteczne we Lwowie // Kurjer Lwowski.— Lwów, 1907.— S. 16.

[2] Badecki K. Archiwum akt dawnych miasta Lwowa.— Lwów, 1935; його ж. Archiwum akt dawnych miasta Lwowa.— Lwów, 1936.

[3] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska // Książka Polska we Lwowie w XVI wieku.— Lwów; Warszawa, 1928.— S. 77—78; її ж. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa // Katalog wystawy grafiki drukarskiej i opraw artystycznych.— Lwów, 1928.

[4] Mańkowski T. Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku (Окремий відбиток з часопису: Rocznik Orientalistyczny. T. XI.— Lwów, 1936).

[5] Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 91.

[6] Ружицький Е. Львівське палітурництво XV — першої половини XVII ст. // Середні віки на Україні: Вип. 2.— К., 1973; його ж. Z dziejów książki we Lwowie w XVII wieku: Studia nad introligatorstwem i handlem książką.— Katowice, 1991.

[7] Сіверська В. Мистецтво оправи книг на Україні в XV—XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2.— К., 1966.— С. 280—286.

Вона започаткувала, а інші працівники архіву, зокрема І. Сварник, продовжують постійно поповнювати картотеку архівних даних (на жаль, досі неопубліковану) львівських інтролігаторів XV—XVIII ст. Проте не було жодної спроби зіставити наявні архівні відомості з реально збереженими до нашого часу оправами і встановити, кому саме належить їх виконання.

Уперше[8] видатки на оправлення маґістратських книг зафіксовані у Книзі видатків та прибутків міста за 1519—1530 рр., де впродовж 1524—1527 рр. реєструються витрати на оправлення таких книг: Реєстрів, Книги лави та Книги маґдебурзького права[9]. На жаль, рахунки не дають уявлення про декоративне оздоблення маґістратських книг і чи оздоблювалися вони суперекслібрисами. Тогочасні оправи Актових книг (до 1546 р.), які збереглися, донині не мають в оздобленні жодного суперекслібриса, який можна пов'язати з маґістратом міста Львова.

На сьогодні найдавніша оправа (1546), що містить у своєму оздобленні суперекслібрис, виявлена на Актовій книзі Лави міста за 1546—1552 рр.[10]

Суперекслібрис Львівського маґістрату № 1 [1545 р., Львів] (Іл. *1—2*) належить до різновиду гербових з леґендою (за класифікацією К. Пекарського — інтролігаторських*) і є набірною платою, виконаною на замовлення міста. На платі у вигляді кола діаметром 67 мм уміщено ренесансний щит, близький до форми, відомої як „вирізна" або „німецька" з зображенням печатки[11] лавничої палати міста Львова XIV—XVII ст.** Зображення, виґравіроване на суперекслібрисі № 1, дещо різниться від печатки лавників (1412). Наприклад, на печатці немає щита. А на суперекслібрисі тло гладке (без скісної решітки), міська стіна увінчана сімома зубцями (кожний з одним вікном) та однією вежею з трьома зубцями та чотирма вікнами. В стіні, замість готичної, зображено ренесансну браму, завершену правильною півциркульною аркою. У брамі з піднятою на три чверти решіткою — лев з висунутим язиком та піднятим хвостом, повернений управо, який, як і на печатці, стоїть на двох задніх лапах, а передніми спирається на стіну, але, на відміну від зображення, на печатці положення його тіла горизонтальніше. По колу в зовнішньому обрамленні суперекслібриса дещо інша, ніж на печатці, леґенда: „SIGILLVM D[OMI-

---

[8] Хоч Е. Ружицький, посилаючись на Чоловського, звернув увагу, що видатки на оправлення книг для маґістрату Львова зафіксовані вже у першій половині XV ст. (див.: Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 138; Czołowski A. Księga przychodów i rozchodów mista 1414—1426 // Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta.— T. III.— S. 9.)

[9] Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІА України у Львові), ф. 52, оп. 2, спр. 706, с. 249, 297, 311, 382.

[10] Там само.— Спр. 237. Inducta et Protocolła iudicii civilis scabinalis, 1546—1552.

* Хоча зазначимо, що ця класифікація неправомірна, оскільки всі суперекслібриси є книжковими власницькими знаками, а за технікою виконання поділяються на суцільні та набірні плати.

[11] Модифікація міського герба (з однією вежею). Див.: Гречило А. Українська міська геральдика.— Київ; Львів, 1998.— С. 36—37.

** На найдавнішому відомому екземплярі печатки Лавничої палати міста Львова, що походить з 1412 р., зображено готичну браму, увінчану однією вежею (символізує міську ратушу) з трьома зубцями і одним вікном на тлі скісної решітки, де кратки заповнені рівнораменним хрестиком. У прольоті брами лев, обернений вправо, з висунутим язиком та піднятим, роздвоєним на кінці, хвостом. В обрамленні — леґенда: „SIGILLVM SCABINORVM LEMBVRGENSIVM". Вона була в обігу впродовж XV—XVII ст.

NORUM] SCABINORVM LEOPOLIENSIVM". По обидва боки щита — дата „M. D. || XLV. [1545]". Більшість розбіжностей між печаткою та суперекслібрисом викликана новими стилістичними віяннями (в цей період у Львові на зміну готичному стилю прийшов ренесансний*), мистецьким смаком ґравера та різницею мети використання між печаткою (призначеною для діловодства) й суперекслібриса (для позначення права власности та елемента оздоблення), а не процесами, пов'язаними з якимись змінами у геральдиці. Виявлений варіант** суперекслібриса № 1 різниться від описаного тим, що замість леґенди в його обрамленні вміщено вінок з листків аканта (Іл. *2*).

Після тотального перегляду оправ актових книг із фонду „Львівський магістрат" (ф. 52, оп. 2) ЦДІА України у Львові загалом було виявлено п'ять магістратських книг з суперекслібрисом № 1 (1545): Актові книги Лави міста (ACTA IUDICII CIVILIS SCABINALIS) за 1546—1552 рр.[12] (на оправі дата 1546), за 1552—1557 рр. (на оправі дата 1552)[13], за 1569—1576 рр. (дата на оправі 1569)[14], за 1579—1582 рр. (на оправі дата 1579)[15] та за 1585—1587 рр. (без дати)[16]. Шоста, виявлена оправа на Актовій книзі війтівського уряду (INDUCTA ET PROTOCOLLA OFFICII ADVOCATIALIS) 1559—1561 рр.[17] (з датою на оправі 1559), містить суперекслібрис № 1-а.

Оправа першої „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis 1546—1552" належить до оправ готичної конструкції з оздобленням, виконаним у стилі ренесансу. Дерев'яні дошки 330×205 мм з кантами та внутрішніми рантами, поволочені телячою лощеною шкірою брунатного кольору зі сліпим тисненням ролями й штампами та тисненням золотом платою, штампами та літерними шильдами: перший роль з датою 1540 р. та зображеннями польських королів і королев: „SIGISMVN[DUS] — 1540 || BONA — SIGIS[MUNDUS] AVG[USTINUS] — ISABELLA"; другий також 1540 р. з зображеннями біблійних персонажів „царя Давида — св. Йоанна — Вседержителя — ап. Павла з відповідними написами „1540 || DAVID — IOHAN[NUS] — SALVAT[OR] — S. PAVL[US]"; штампи: перший у вигляді 1/4 кола з орнаментом, другий „Жолудь", третій „Букет із 3-х квіток"; дві плати: перша з суперекслібрисом № 1 (1545), друга з зображенням царя Давида з написом: „IVXTA EST DOMINVS || QVI TRIBVLATO SVNI || CORDE XXXVIII". На верхній дошці вгорі вміщено чотири горизонтальні стрічки з текстом: „ACTA ACTORVM || DOMINORVM SCABI || NORVM INCLITAE REGIA || CIVITATIS LEOPOLIS", а знизу — „1546".

---

* Після великої пожежі 1527 р., яка знищила майже всі будинки у Львові, його відбудовано повністю у стилі ренесансу, що не могло не вплинути на естетичні критерії мешканців міста, а особливо митців.

** Далі — суперекслібрис № 1-а.

[12] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 237. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1546—1552; Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94.— N 640.

[13] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 238. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1552—1557.

[14] Там само.— Спр. 243. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1569—1576.

[15] Там само.— Спр. 245. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1579—1582. (Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94—95.— N 642.)

[16] Там само.— Спр. 247. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1585—1587.

[17] Там само.— Спр. 377. Inducta et Protocolla officii advocatialis, 1559—1561.

Друга оправа („Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis 1552—1557 pp.") також готичної конструкції з ренесансним оздобленням. Дерев'яні дошки: верхня — 335×215 мм незвичайної конструкції — вигнута, з кантами та внутрішніми рантами по всій довжині вільних ребер, з округленим зовнішнім рантом біля корінця та ковчегом з внутрішнього боку дошки; нижня — 331×220 мм з кантами, з рантами по всій довжині вільних ребер та частковими зовнішніми трапецієподібними рантами (з боку довгого обрізу між защіпками), з зовнішнім рант-фальцом по всій довжині ребра. Дошки поволочені телячою шкірою ясно-брунатного кольору з блінтовим тисненням вузьким потрійним доріжником, ролями й штампами та тисненням золотом платою, штампами та літерними шильдами: перший роль „В рослинному обрамленні 4 круглі медальйони з погруддями невідомих осіб", другий (вже відомий роль) „1540 || DAVID — IOHAN[NUS] — SALVAT[OR] — S. PAVL[US]"; штампи: перший „Букет у вазонку", другий „Голівка херувима", третій „Прямокутники"; плата з суперекслібрисом № 1 (1545). На верхній дошці вгорі вміщено чотири горизонтальні стрічки з текстом: „ACTA DOMINORVM || SCABINORVVM LEO || POLIENSIVM", а знизу — „1552".

Крім наявности на обох оправах книг суперекслібриса 1545 р., їх об'єднує і наявність спільного роля з зображеннями царя „Давида — св. Йоанна — Вседержителя — ап. Павла" з відповідними написами „1540 || DAVID — IOHAN[NUS] — SALVAT[OR] — S. PAVL[US]", що додатково свідчить, що обидві оправи виконані в одній інтролігаторській майстерні, можливо, й одним майстром.

Після опрацювання архівних даних та літературних джерел виконання цих оправ та матриці суперекслібриса вдалося пов'язати з ім'ям першого постійно діючого інтролігатора у Львові Станіслава Парвуса-батька (Stanisław Parwus, † близько 1558 р.)[18]. Його верстат, з невеликими перервами, діяв тут понад тридцять років. Парвус прибув до Львова з містечка Тарнова наприкінці 1530 р.[19] Уперше його перебування у Львові документально зафіксовано під 1531 р., де сказано, що він працює у Львові інтролігатором[20] та склярем[21]. Лише через 10 років (1541) приймає міське право. Між 1537 та 1545 рр. виїжджав на тривалий час зі Львова до Познаня, Золочева та Кракова[22]. 1545 р. він повертається до Львова[23]. В краківських джерелах Станіслав Парвус згадується як Станіслав зі Львова*. Єнджейовська сповіщає, що, без сумніву, він, перебуваючи в Кракові, 1545 р., оправив декілька книг. Одна з них зберігаєть-

[18] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 80—81; її ж. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 89; Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 139—140; його ж. Z dziejów książki...— S. 53.

[19] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 233, с. 146.

[20] Там само.— Спр. 707, с. 6, 879; спр. 709, с. 70, 117.

[21] Там само.— Спр. 708, с. 246, 310, 369, 379; спр. 708, с. 652; спр. 709, с. 270.

[22] Ці відомості випливають з листа його дружини Катерини, який опубліковано у книжці: Piekarski K. Z dziejów introligatorstwa // Silva Rerum.— Kraków, 1927.— S. 104—105.

[23] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 236, с. 1211, 1222, 1238, 1246—1251; спр. 237, с. 6, 31, 37—39, 51—52.

* Завдяки дослідженням Е. Ружицького вдалося ототожнити Станіслава зі Львова зі Станіславом Парвусом-батьком. У Єнджейовської це дві різні особи.

ся в Яґеллонській бібліотеці, в оправі якої є датований 1545 р. лист, написаний дружиною Катериною, з проханням про швидке повернення[24].

С. Парвус, можливо,— перший з відомих на сьогодні інтролігаторів Львова, який упродовж 1545—1558 рр. виконав оправи Актових книг львівського міського суду*, оздоблених найдавнішим українським суперекслібрисом з міським геральдичним знаком.

Відразу після повернення із Кракова (1545) починає (можливо, продовжує) працювати інтролігатором на послугах міста[25]. Оскільки на суперекслібрисі стоїть дата 1545 р. і збережені оправлені ним на замовлення міста Актові книги Лави міста за 1546—1552[26] (на оправі дата 1546) та за 1552—1557 рр. (на оправі дата 1552)[27] (періоду коли С. Парвус був інтролігатором, який працював на замовлення уряду міста Львова) містять в оздобленні даний суперекслібрис, існує імовірність, що саме він міг бути одночасно і майстром, що виґравірував плату даного суперекслібриса у Львові в 1545 р. Додатково, непрямим свідченням даної гіпотези може бути арґумент, що донині взагалі не виявлено жодної оправи, а на Актових книгах, зокрема, створених до 1546 р., а відповідно плата могла постати тільки не раніше 1545 р., що і стоїть на суперекслібрисі. Немає жодної архівної згадки про замовлення матриці будь-якому із ґраверів (ні львівському, ані краківському, останнє було б дуже дивним), обидві оправи виникли в одній майстерні.

Архівні записи свідчать про те, що 1558 р. Станіслав Парвус уже помер[28]. Перед своєю смертю він передав синові інструменти для оправлення книг та склярства[29]. На підставі чого з високим відсотком вірогідности можна припустити, що серед інших знарядь праці Парвус-молодший успадкував і матрицю суперекслібриса № 1, про що красномовно свідчать збережені до сьогодні чотири оправи Актових книг магістрату міста за 1559—1587[30] із ЦДІА України у Львові.

Виконання цих чотирьох оправ удалося пов'язати з ім'ям Станіслава Парвуса-сина[31] (Stanisław Parwus, † близько 1592 р.), оскільки він успадкував і продовжив справи батька, в якого і навчався інтролігаторському ремеслу. Хоча, згідно з архівними даними, він близько 1558 р. дістав у спадок від батька інструменти для оправлення книг[32], після проведення

---

[24] Piekarski K. Z dziejów introligatorstwa.— S. 104—105.

* Лави міста Львова.

[25] Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 141—142.

[26] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 237. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis 1546—1552. Inducta iudicii civilis, 1546—1552. Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94.— N 640.

[27] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 238. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1552—1557.

[28] Там само.— Спр. 12, с. 882.

[29] Там само.— С. 640.

[30] Там само.— Спр. 243. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1569—1576; Там само.— Спр. 245. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1579—1582; Там само.— Спр. 247. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1585—1587; Там само.— Спр. 377. Inducta et Protocolla officii advocatialis, 1559—1561.

[31] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 80—81; її ж. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 89; Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 141—142; його ж. Z dziejów książki...— S. 53.

[32] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 12, с. 640.

аналізу наявних оправ можна дійти висновку, що не весь батьківський інструмент пригодився йому, зокрема, він не використовував ролі батька.

Після 1558 р. Парвус-син очолив батьківський верстат, у якому виконував замовлення на оправлення книг для Ради та Лави міста (ACTA IUDICII SCABINALIS), (ACTA OFFICII ADVOCATIALIS)[33] під наглядом писаря Станіслава Анзеріна. Єнджейовська твердить, що він також виконував нескладні замовлення для райців міста. Ще оправлював Реєстри податків, Протоколи міської канцелярії[34] (INVENTARIA PROVENTIUUM CASSAE SIVILIS)[35].

Із відомих літературних та архівних джерел, виконаних ним інтролігаторських робіт, на замовлення львівського магістрату, донині збереглися оправлені ним три томи „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis": один за 1569—1576 рр.[36], другий за 1579—1582 рр.[37], третій за 1585—1587 рр.[38], і один „Inducta et Protocolla officii advocatialis" за 1559—1561 рр.[39], що можна припустити на підставі наявности суперекслібриса № 1 1545 р. на перших трьох та суперекслібриса № 1-а на четвертій книзі.

Оправа першої книги „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis" 1569—1576 рр., готичної конструкції з ренесансним оздобленням. Дерев'яні дошки з кантами та внутрішніми рантами по всій довжині зовнішніх ребер. Дошки поволочені телячою шкірою брунатного кольору з блінтовим тисненням потрійним доріжником з пером, ролями й штампами та тисненням золотом платою, штампами та літерними шильдами: ролі: перший 220×22 мм з сюжетами „Воскресіння—Розп'яття—Благовіщення", з підписами: „ERO MORS || TVA O MORS [ERO]" (Старий Завіт. Книга пророка Осії, 13, 14).— „ECCE AGN[US] || DEI QVI TO[LLIT peccata mundi]" (Новий Завіт. Євангелія від Йоанна, 1, 29).— „CONCIPIES || IN VTERO ET [paries filium]" (Новий Завіт. Євангелія від Луки, 1, 31); другий з орнаментом „Султанчик"; третій „В рослинному обрамленні овальні медальйони з погруддями королів"; штампом з рослинним орнаментом; платою з суперекслібрисом № 1 та текстом: „ACTA IVDICII CIVILIS || LEOPOLIENSIS || ANNO DOMINI 1569". Спідня дошка розграфлена доріжником на рамки та центральне дзеркало поділене на вертикальні смуги, заповнені ролями.

Друга оправа на книзі „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis" 1579—1582 рр. також готичної конструкції з ренесансним оздобленням. Дерев'яні дубові дошки 332×221 мм з кантами та внутрішніми рантами

---

[33] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 710, с. 725; спр. 711, с. 51, 238, 440, 796; спр. 712, с. 580, 594.

[34] Імовірно, див.: Там само.— Спр. 718. Встановлення особи виконавця цієї оправи буде зумовлено при дослідженні суперекслібриса № 3.

[35] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 81.

[36] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 243. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1569—1576.

[37] Там само.— Спр. 245. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1579—1582; Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94—95.— N 642.

[38] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 247. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1585—1587.

[39] Там само.— Спр. 377. Inducta et Protocolla officii advocatialis, 1559—1561.

1

2

3

Прориси суперекслібрисів Львівського магістрату:
1 — суперекслібрис № 1, набірна матриця 1545 р., діам. 67 мм;
2 — суперекслібрис № 1-а, набірна матриця 1545 р., діам. 67 мм;
3 — суперекслібрис № 2, відбиток печатки [XIV ст.]
на Актовій книзі 1576—1579, діам. 52 мм

4

5

6

Прориси суперекслібрисів Львівського магістрату (*продовження*):

4 — суперекслібрис № 3, суцільна матриця [близько 1608 р.], 66×52 мм;
5 — суперекслібрис № 4, суцільна матриця [близько 1737 р.], діам. 68 мм;
6 — суперекслібрис № 5 [1767 р.], суцільна матриця, діам. 40 мм

по всій довжині зовнішніх ребер і частковими зовнішніми трапецієподібними рантами. Дошки поволочені телячою шкірою брунатного кольору з блінтовим тисненням потрійним доріжником з пером, ролями й штампами та тисненням золотом платою, штампами та літерними шильдами — ролі: перший уже відомий на попередній оправі, „Воскресіння — Розп'яття — Благовіщення", з підписами: „ERO MORS || TVA O MORS[ERO]" — „ECCE AGN[US] || DEI QVI TO[LLIT peccata mundi]" — „CONCIPIES || IN VTERO ET [paries filium]"; другий 100×8 мм з рослинним ренесансним орнаментом; третій — 225×18 мм „Вседержитель з ангелом у медальйоні (символом євангеліста Матвія) — Марія з левом в медальйоні (символом євангеліста Марка) — Йоанн Хреститель з орлом у медальйоні (символом євангеліста Йоанна) — Павло з биком в медальйоні (символом євангеліста Луки)", з власними атрибутами та відповідними підписами: „DATA ES[T mini omnis potestas]" („Дана мені всяка влада". Матв. XXVIII, 18) — „DEI MAT[ER Sanctissima] (Богородиця) — ECCE A || NGNVS [Dei qvi tollit peccata mundi]" („Ось,— Агнець Божий, Який бере на Себе гріхи світу!", Йоанн, I, 29) — „[cum autem] APPARVIT. [Benignitas et humanitas...]" („Та коли з'явилась до людей ласка та любов [...]" Тит, III, 4); штампи: трикутний зі симетричним рослинним орнаментом без обрамлення; плати: суперекслібрис № 1. У горизонтальних стрічках верхньої дошки зверху витиснуто: „ACTA IVDICARIA", а знизу — „LEOPOLIENSIA". Довкола суперекслібриса дата: „A-D || 15 (зверху) || 79 (знизу)". Центральне дзеркало і горизонтальні стрічки між ролями обрамлення — пусті. Спідня дошка розграфлена доріжником на рамки та центральне дзеркало поділене на вертикальні смуги, заповнені ролями.

Третя оправа („Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis", 1585—1587) також готичної конструкції з ренесансним оздобленням. Дерев'яні дубові дошки 325×210 мм з кантами та внутрішніми рантами по всій довжині зовнішніх ребер і частковими зовнішніми трапецієподібними рантами. Дошки поволочені телячою шкірою брунатного кольору з блінтовим тисненням потрійним доріжником з пером, ролями й штампами та тисненням золотом платою, штампами та літерними шильдами: Ролі: 1) 148×12 мм „В рослинному обрамленні 4 медальйони з профільними портретами чоловіків у середньовічних капелюхах"; 2) 130×7 мм „Ренесансний рослинний орнамент"; плата: суперекслібриси № 4. Спідня дошка розграфлена доріжником на рамки та центральне дзеркало поділене на вертикальні смуги, заповнені ролями.

Оздоблення цих трьох оправ свідчить, що крім плати з суперекслібрисом, Парвус-син не використовував ролі, які були в арсеналі його батька.

Четверта оправа містить невеликий том в 4° частку аркуша „Inducta et Protocolla officii advocatialis" за 1559—1561 рр. На відміну від попередніх, її окладки виконані з картону, поволоченого телячою шкірою брунатного кольору. Верхня дошка оздоблена тисненням сліпим та золотом із роля „В рослинному обрамлені в колах у профіль історичні особи" та платою з суперекслібрисом № 1-а. Над платою у центральному дзеркалі витиснуто текст: „ACTA ADVOCATI LEO[POLIENSIS]", а знизу: „A[ппо] D[omini] 1559". З дати на оправі, яка очевидно, відповідає часові її створення, випливає, що цю оправу створив Парвус-син однією із перших. Причини, що викликали заміну леґенди в обрамленні суперекс-

лібриса, можна пояснити тим, що у цей час не існувало спеціального знака для позначення права власности війтівського уряду, тому для вирізнення від лавничих книг замість неї вмістили вінок з акантового листя. Своєю чергою це доводить, що матриця з суперекслібрисом № 1 не була суцільна, як уважали попередні дослідники, а набірна. Використання у другій половині XVI ст. набірної плати — явище доволі незвичне, враховуючи, що набірна плата в цьому випадку не була потрібна, оскільки, на відміну від інших набірних плат, зі шляхетськими родовими польськими гербами (які побутували на теренах Речі Посполитої, до складу якої входив на той час Львів, і використовувалися інтролігаторами для зниження собівартости приватних знаків для різних родин, які мали однаковий герб), цей герб не міг використовувати хтось інший, крім Львівського магістрату. Ймовірно, що ще при створенні матриці передбачено функцію заміни деяких елементів для позначення міської адміністративної структури.

Ще одну оправу, на підставі раніше викладених фактів, можна пов'язати з роботами Парвуса-сина. З літературних джерел відомо про оправу „Саксонського зерцала", створену 1581 р. на замовлення Павла Щербіча[40]. Про авторство Парвуса-сина свідчить дата виготовлення оправи, витиснута літерними шильдами (1581), та використання як одного з елементів оздоблення суперекслібриса № 1, який у цей період був власністю цього інтролігатора. Стосовно авторства оправи в науковій літературі на початку XX ст. не було одностайної думки. Єнджейовська помилково приписувала її Йодоку Йосту (зображено далі). Іншу гіпотезу про авторство цієї оправи висунув Т. Маньковський[41] на підставі східних елементів у її орнаментиці, приписуючи її виконання інтролігаторові вірменського походження. Але його аргументація доволі сумнівна, оскільки в добу Ренесансу використання східної орнаментики (в інтролігаторстві цього періоду, визнаної просто як ренесансну) в оздобленні тогочасних оправ було радше традицією, ніж винятком.

Ця оправа виконана з дощок 320×210 мм, поволочених лощеною телячою шкірою брунатного кольору з тисненням золотом (?). Верхня окладинка оздоблена зовнішньою рамкою обрамлення із роля „ланцюжок". По кутах внутрішнього поля вміщено чотири кутових штампи з лінійним ренесансним орнаментом (арабесковим?). По центрі поля витиснута віньєтка. Довкола неї із літерних шильдів витиснута скорочена назва книги: „SPE[CULUM] SAX[ONUM]", „POLSKIE". На нижній окладинці оправи по центрі поля вміщено суперекслібрис № 1 (1545), зверху та знизу суперекслібриса дата виконання оправи: „1—5 || 8—1" та дедекаційний напис у скороченій формі: між верхніми наріжниками вміщено літерні шильди „D[ono] D[atum] CO[N]S[ULIBU]S.", а між нижніми — „LEOPOL[IENSIUS]". Обрізи золочені та торшоновані східним рослинним орнаментом.

---

[40] Конволют двох праць: Szczerbic Paweł. Speculum Saxonum.— Lwów, 1581; його ж. Ius Municipale.— Lwów, 1581 (до 1939 р. була власністю Бібліотеки графа Баворовського; див. у книжці: Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 97.— N 653. Нині — власність Biblioteki Narodowej w Warszawie).

[41] Mańkowski T. Ormiańskie oprawy lwowskich ksiąg XVI wieku // Rocznik Orientalistyczny.— Lwów, 1936.— T. XI.— S. 4. Окремий відбиток.

Про виконання Парвусом-сином інтролігаторських робіт маємо ще згадки під 1589 р.[42] Інтролігатор залишив чималу спадщину, що випливає із його заповіту 1592 р., у якому все своє майно він відписав дружині Софії Завезянці та неповнолітньому синові[43]. Дата смерти Станіслава Парвуса-сина невідома, що дуже важливе з огляду одного з подальших суперекслібрисів. І це питання розглянемо далі.

Наступний суперекслібрис виявлений на оправі Актової книги міського суду[44], який трапляється лише раз і зовсім не відповідає тогочасній іконографії, прийнятій у геральдиці зображень міського герба Львова, тому його не слід зараховувати до суперекслібрисів Львівського магістрату.

Суперекслібрис є гербовим і суцільною платою (кінець XV ст., Німеччина?), 42×33 мм. В асиметричному щиті, утвореному із масивних листків готичного аканта леопардовий лев, повернутий вправо (для глядача вліво). Права лапа лева піднесена і зігнута у суглобі, хвіст пропущений під стегно. Цей суперекслібрис лише умовно можна зіставити з гербом міста Львова. Можливо, він входив до комплекту знарядь інтролігатора і за браком часу для виконання нового, чи через брак відповідних коштів для виконання спеціальної плати, інтролігатор використав наявний, який містив зображення, що нагадувало б лева. Можна припустити, за характером мистецького оздоблення, що плата виконана у XV ст. інтролігатором з Німеччини.

Оправа з цим суперекслібрисом виконана 1564 р., про що свідчать літерні шильди, відбиті на верхній дошці оправи. Крім того, ця оправа містить текстовий суперекслібрис: „ACTA || IVDICII CIVILIS LEOPOLIENSIS 1564".

Сучасником Станіслава Парвуса-сина був Сигізмунд (Zygmunt)[45], який згадується у документах за 1575 та 1576 рр. Разом із Станіславом Парвусом-сином він виконував столярські роботи, шив у 1575 р. шкіряні чохли для 19 великих порохівниць (гармат)[46]. Крім того, оправляв актові книги. Можливо, що він виконав оправу Актової книги міського суду[47], оздоблену даним суперекслібрисом. Підставою для припущення про авторство цієї оправи дає зіставлення хронологічних меж, у яких діяв даний інтролігатор, що вписуються у доволі короткий проміжок часу, і його зв'язок із С. Парвусом-молодшим. За часом постання оправи, на її виконання, крім Сигізмунда, може претендувати ще Бальцер Ґубнер (Balzer Gubner, †1592)[48]. З огляду на походження Губнера з сі-

---

[42] Exposita proventuum 1589—1596.— S. 86; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 714.

[43] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 338, с. 155—157.

[44] Там само.— Спр. 242. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis 1564—1569 p. (Описаний та репродукований у: Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94.— N 641).

[45] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 81; її ж. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 89; Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 140; його ж. Z dziejów książki...— S. 53.

[46] Regestrum expositorum 1572—1582.— S. 404, 441, 476.

[47] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 242. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1564—1569 (Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 94.— N 641).

[48] Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 140, 143.

лезького містечка Лібенталя і стилю суперекслібриса, його можна було б вважати виконавцем цієї оправи. Але немає жодних архівних даних про його причетність до виконання замовлень Львівського магістрату. Тому поки що зупинимося на кандидатурі Сиґізмунда.

Подальший суперекслібрис Львівського магістрату № 2 (Іл. *3*), який за іконографічними особливостями датується другою половиною XIV ст. і оздоблює оправу актової книги за 1576—1579 рр.[49] Суперекслібрис № 2, як і № 1, належить до різновиду гербових з леґендою. Це суцільна кругла плата діаметром 52 мм. У колі із чотирьох ліній уміщено зображення печатки плати райців[50] міста Львова. На тлі скісної решітки в гостролукій готичній брамі з трьома вежами крокує, повернутий вправо, лев (точніше леопардовий лев) з піднесеною лапою та піднятим, укладеним серпантином, хвостом. По колу леґенда: „S[IGILLUM]: CIVITATIS LEMBVRGENSIS".

На цей час замовлення магістрату міста могли виконувати лише три інтролігатори: С. Парвус-син, Сиґізмунд та Йодок Йост*. Але оскільки С. Парвус-син мав у користуванні суперекслібрис № 1, тому, очевидно, не займався оправленням цієї актової книги. Сиґізмунда згадано у документах до 1579 р. (у 1575 та 1576 рр.), умовно йому можна було би приписати виконання цієї оправи, але питання залишається відкритим, оскільки це замовлення мало би бути відображене в документах. Крім того, з архівних джерел відомо, що 1588 р. Й. Йост направляв знищені (чи неоправлені до цього часу) магістратські Актові книги (документи). В науковій літературі існує дві гіпотези з цього приводу: за версією Єнджейовської, місто видало йому міський герб для оздоблення оправ[51], а за припущенням Ружицького, йому було заплачено за виконання плати суперекслібриса міста 24 гроші. Мистецтвознавчий аналіз наявного суперекслібриса дає змогу схилитися до версії Єнджейовської.

Йодок Йост (Jodok Jost, † після 1607 р.)[52] у документах фіґурує від 1585 р. 1588 р. Й. Йост направляв знищені оправи ратушних книг, для чого йому було дано плату з суперекслібрисом міста („[...] herb miejski dla drukowania na księgi")[53].

---

[49] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 244. Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis, 1576—1579 (Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 95.— N 643 (T. 15.— 1582—1585).

[50] Одним із найдавніших українських міських знаків є львівський герб. Його перше відоме зображення є на печатці райців, прикладеній до документа, датованого 10 січня 1359 р. (хоча дослідники, зокрема І. Крип'якевич, припускали, що цей символ походить ще з кінця XIII ст. (Крип'якевич І. П. До питання про герб Львова // Архіви України.— 1968.— № 1.— С. 44—45). Уже з XVI ст. існувала леґенда, що герб місту надав князь Лев. А. Гречило вважає правдоподібним, що знак, у якому використано зображення лева у брамі з трьома вежами, міг виникнути в німецькій громаді Львова (Гречило А. Українська міська геральдика.— С. 21—22; його ж. Генеза львівського міського герба // Галицька брама.— 1996.— № 12.— С. 12).

* У цей час у Львові працювали такі інтролігатори: Сиґізмунд, Парвус-син, Сикст, Ян Конт, Й. Йост і невідомий єврей.

[51] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 74.

[52] Там само.— S. 81—82; її ж. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 89—90; Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 140—142; його ж. Z dziejów książki...— S. 53.

[53] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 32.

Єнджейовська помилково припускає, що всі збережені донині сучасні актам оправи з суперекслібрисами є роботою Йодока Йоста[54]. Але зазначимо, що на сьогодні ми можемо назвати щонайменше чотирьох різних майстрів, які виконали протягом XVI—XVII ст. оправи на книги львівського магістрату з суперекслібрисами. Як вже було доведено, оправи з магістратським суперекслібрисом № 1 виконали два майстри: С. Парвус-батько та С. Парвус-син, останній оправив книгу з суперекслібрисом № 1-а. Ще одну плату з суперекслібрисом використав при оправленні актів анонімний майстер, який не був пов'язаний з інтролігаторським верстатом Парвусів (можливо, згаданий Сигізмунд).

Суперекслібрис № 2 повністю повторює зображення печатки львівських райців* XIV ст. (1359). Готичний стиль виконання зображення на платі міг би свідчити, що плата постала наприкінці XIV ст., але жодного разу даний суперекслібрис не трапляється на оправах магістратських книг цього періоду. Проте, якщо місто видало Йосту взірець, згідно з яким він мав виготовити кліше, то стає зрозумілим архаїчність стилістики виконання даного суперекслібриса. Це припущення, на перший погляд, не суперечить ні версії Єнджейовської, ні Ружицького. Додатковим непрямим свідченням на користь Йоста як автора даного суперекслібриса, може стати факт, що у володінні Парвусів перебував суперекслібрис з зображенням печатки Лавників, а суперекслібрис № 2 містить зображення печатки райців, якого якраз бракувало до повного комплекту, придатного для тогочасного діловодства львівського магістрату. Замовлення Йостові саме суперекслібриса, якого бракувало, ніби є логічне. Але сума виплачена йому (24 гроші) відповідає радше собівартості виконання пересічної оправи[55]. А от версія Єнджейовської цілком узгоджується з фактами і підтверджує наявність лише однієї оправи цього часу з цим суперекслібрисом та печаткою[56], яка і була використана при оздобленні цієї оправи.

Після опрацювання матеріалів, які зберігаються у ЦДІА України у Львові, не виявлено жодного суперекслібриса на оправах актових книг після 1588 р. і до 1607 р. (року смерти Йоста).

Додатково слід спростувати помилкове припущення, зроблене Єнджейовською стосовно авторства Й. Йоста як майстра, що виконав оправу вже згаданого примірника „Саксонського зерцала". Оскільки Йост був інтролігатором, який працював на потребу Ради і якому було надано герб міста для відтиснення суперекслібрисів, дослідниця припустила, що саме він був творцем розкішної, з мистецького погляду, оправи деде-

---

[54] Jędrzejowska A. Introligatorstwo i sztuka iluminatorska.— S. 82.

* Печатка райців: у відчиненій брамі з трьома вежами, кожна з трьома зубцями, стоїть лев, повернутий управо. Відомо три варіанти печатки. Востаннє її використовували 1646 р.

[55] Згідно з дослідженнями Е. Ружицького, на початку XVII ст., а ймовірно і наприкінці XVI ст., вартість оправлення „Служебника" становила 18—24 гроші, оправи з дощок, поволочених шкірою, уже — 2 злотих польських, оправи, аналогічні оправам міських книг,— 4 злотих польських, виконання коштовної оправи — 22—24 злотих польських. Див.: Różycki E. Z dziejów książki...— S. 72—74.

[56] З допомогою А. Гречила вдалося ідентифікувати даний суперекслібрис з печаткою м. Львова XIV ст. (діам. 52 мм), прикладеною до документа за 1660 р. (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 814).

каційного (підносного) примірника видання Павла Щербіца (Szczerbica)[57]. За характером виконаного декоративного оздоблення та за технікою виконання, ця оправа* дуже близька до низки оправ міських книг того часу.

Вже Е. Ружицький спростовує припущення Єнджейовської на підставі таких фактів: „[...] 1) місто не видавало Йодокові Йостові плати з суперекслібрисом, а у 1589 (88?) р., а йому було заплачено з міської каси 24 гроші за виготовлення матриці [помилка.— *С. З.*] нового міського суперекслібрису; 2) суперекслібрис, відбитий у 1581 р. на оправі підносного примірника книги П. Щербіча „Саксонського зерцала" для радників міста, є платою з суперкслібисом лави міста Львова, створеною у 1545 р. [і використаною при виготовленні даної оправи С. Парвусомсином.— *С. З.*]; 3) найраніша згадка про перебування Й. Йоста у Львові відноситься до 1585 р." Отже, немає документальних свідчень про його перебування 1581 р. у місті, що додатково доводить неможливість зарахування цього інтролігатора до можливих виконавців цієї оправи[58]. До наведеного додамо, що єдиним імовірним виконавцем цієї оправи слід вважати Парвуса-сина. Крім того, відомо з рахунків, що Йост оправив працю Rosseliusa Annibala „Pymander Mercurii Trismegisti"[59]. Йодок Йост діяв у Львові близько 20 років. Останній раз його прізвище трапляється у книгах розходів міста у 1607 р., коли він сплачує чинш за помешкання між краківськими мурами „miedzy bronami cracowskiemi"[60].

Наприкінці XVI ст. загострення релігійно-національних протиріч знайшло відображення і у міській геральдиці, як це слушно зауважує А. Гречило[61]. „Після аудієнції львівського архієпископа Яна Соліковського у папи римського Сикста V місто Львів отримало 1586 р. буллу з дозволом користуватися видозміною папського герба з зображенням лева, що стоїть на задніх лапах і тримає у передніх три горбки та восьмипроменеву зірку[62] [...] Новий символ все частіше починає використовуватись побіч міського [...] Поступово „папський" лев витісняє з брами крокуючого „руського" лева і займає його місце [...] Хоча до кінця XVIII ст. львівський магістрат використовує одночасно й старі печатки з давнім варіантом герба"[63]. Суперекслібрис Львівського магістрату № 3 яскраво ілюструє ці процеси.

Дослідження комплексу з 40 оправ із ЦДІА України у Львові (ф. 52, оп. 2) з магістратським суперекслібрисом № 3 дало доволі несподівані

---

[57] Львівський синдик Павло Щербіц, надрукувавши 1581 р. у Львові „Саксонське зерцало" і „Міське право", подарував львівським радникам один примірник свого перекладу з латинської і німецької мов на польську в дуже багатій оправі. Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 140.

* На початку століття даний примірник цього видання був власністю відомого львівського антиквара Сигізмунда Ігля (Zygmunda Igla).

[58] Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 141—142.

[59] Там само.— С. 142; Estreicher K. Bibliografia polska: w 34 t.— Kraków, 1915.— Cz. III.— T. 26.— S. 373.

[60] Kasa miejska 1606—1618 (ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 734 (1606—11; 1626—1628); спр. 714, с. 121.

[61] Гречило А. Українська міська геральдика.— С. 45.

[62] ЦДІА України у Львові, ф. 131, оп. 1, спр. 603.

[63] Гречило А. Українська міська геральдика.— С. 45—46.

результати, які мають значні розбіжності з висновками, зробленими попередніми дослідниками. А саме: традиційно вважали, що матриця даного суперекслібриса постала після 1630 р.[64] Але тепер дату її виготовлення слід пересунути вперед, принаймні, на 22 роки, тобто на 1608 р., про що свідчить виявлена оправа з цією датою на книзі Реєстрів[65]. Суперекслібрис був в обігу впродовж понад 100 років (з 1607 по 1732 р.). Вірогідніше припустити, що його виконання, з огляду на високий технічний рівень, доручено професійному ґраверові, ім'я якого, на жаль, не вдалося встановити.

Суперекслібрис № 3 [1608, Львів] (Іл. *4*), гербовий, 66×52 мм. В овалі в барочному картуші щита міська стіна з трьома вежами, кожна з одним вікном і чотирма зубцями, з них дві бічні вежі дещо нижчі. В ренесансній півциркульній арці брами з піднятою на 3/4 решіткою зображено „папського" лева, повернутого вправо, що стоїть на задніх лапах, правою передньою спирається на браму, а у лівій тримає три горби і восьмипроменеву зірку. Хвіст лева пропущений під стегно піднято догори.

Найдавніша, відома на сьогодні, оправа[66] з даним суперекслібрисом на книзі Реєстрів за 1608 р. викликає багато питань. На чільній дошці оправи, крім суперекслібриса, вміщено напис: „XIĘGA PRZEZ MV || RAKOWSKIEGO || PANA ANSERYNA SPORZA || DZANA V ROKV 1608". Як уже йшлося раніше, під наглядом писаря Станіслава Анзеріна оправляв міські актові книги Станіслав Парвус-син, але на підставі його заповіту вважають, що він помер близько 1592 р. Ці дані слід ретельно додатково перевірити, а поки що питання про авторство цієї оправи залишається відкритим.

За характером мистецького оздоблення, всі інші оправи поділені на п'ять груп.

До складу першої увійшли оправи, які мали характерний роль з зображеннями Вседержителя — Йоанна — Марії — царя Давида з відповідними підписами: „SALVATO[R] — IOANNES — MARIA — DAW[!] IT". Вони містять Актові книги: Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis за 1631—1632 рр. (Спр. 263), за 1634—1636 рр. (Спр. 264), за 1645—1648 рр. (Спр. 267), 1660—1663 рр. (Спр. 271), 1675—1677 рр. (Спр. 273) і, можливо, за 1668—1674 рр. (Спр. 272) та за 1653—1657 рр. (Спр. 2269); Protocolla officii iurisfidelium за 1659—1661 рр. (Спр. 353); Inducta et Protocolla officii advocatialis за 1631—1634 рр. (Спр. 398), за 1634—1647 рр. (Спр. 401), за 1653—1656 рр. (Спр. 403), за 1657—1660 рр. (Спр. 404), за 1684—1686 рр. (Спр. 410), за 1687—1688 рр. (Спр. 411); Inducta, Protocolla et Formularia iudicii civilis Armenorum за 1634—1636 рр. (Спр. 524), за 1640—1643 рр. (Спр. 526), за 1644—1647 рр. (Спр. 527). Характерною особливістю цих оправ також виявився той факт, що ті, які в своєму оздобленні мають дату і містять документи не пізніше 1647 р., що дає змогу припустити, що всі оправи створені не пізніше цієї дати. Недатовані оправи, які містять документи пізнішого часу, очевидно, спочатку містили незаписані книги, тому дата не була проставлена. Ймовірно при-

[64] Jędrzejowska A. Introligatorowie i bibljofile starego Lwowa.— S. 91.
[65] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 718.
[66] Там само. Inventaria proventuum casse sivilis 1608.

пустити, що виконавцями оправ, оздоблених суперекслібрисом № 3 могли бути або Войцех Малескович-старший[67] або Павло Хжонсткович[68], які згідно з архівними даними, оправляли актові книги в першій половині XVII ст.

На підставі аналізу архівних даних та проведеного аналізу оздоблення наявних оправ погоджуємося з думкою, що автором оправ першої групи з суперекслібрисом № 3, був Павло Хжонсткович. Відомо, що він оправляв книги для Ради та Лави міста, а також, наприклад у 1628 р., продавав готові книги для записів так звані Регістри. Оправляв книги Ради міста також у 1634 р., і це були книги, записані за рік до оправлення. Серед магістратських виявлено книгу, яка може відповідати замовленню, згаданому в джерелах (за 1633 р.), за цей рік з суперекслібрисом є Актова книга „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis" за 1631—1632 рр. (ф. 52, оп. 2, спр. 263). У 1639 р. Хжонсткович оправляв війтівські книги за 1631, 1632, 1633, 1634 рр., котрі нині оправлені в один том „Inducta et Protocolla officii advocatialis" за 1631—1634 рр.[69], оскільки в архіві є лише одна війтівська книга, яка містить документи за ці роки і саме вона має в оздобленні цей суперекслібрис. Тому з високим відсотком вірогідности можна припустити, що її автором і був Хжонсткович.

---

[67] Войцех Малескович-старший (або Малечкович, Малеска, Wojciech Maleczkowicz, відомий також як Альберт, Albert, † 1646) — інтролігатар, бібліополь. Походив з місцевости Ксьонж. Ремеслу навчався у Вільгельма Рейнекера в Кракові. Звання майстра здобув 1616 р. і отримав псевдонім Пігмейчик (Pigmejczyk). Його верстат діяв у Львові 1619—1646 рр. Був присяжним книгарем міста Львова, що відповідало званню старости інтролігаторського цеху. Член краківського цеху інтролігаторів і шкатульників від 7 серпня 1627 р., що було надзвичайно рідкісним. У 1632 р. Лонґерія міста надає йому в довічне користування місце під ятку між будинками пані Маркової Острогурської і пана Валентія Калінковича, за який родина заплатила оправленими книгами і збіркою конституцій „zebranych i oprawnych dla potrzeby izby panów radziec za zołotych dwadzieścia polskich". Мав двох синів: Войцех став інтролігатором і книгарем, а Ян (нар. 1635 р.) став послушником у Львівському францисканському монастирі. Після смерти майстра інтролігаторський верстат оддідичила його дружина Єва, невдовзі догляд за верстатом відійшов до сина Войцеха Малесковича. В. Малескович-старший оправляв книги Ради та Лонґерії міста Львова у 1624, 1630, 1631, 1633, 1638 рр., що зафіксовано під відповідними роками у книгах видатків міста. Він, як й інші інтролігатори, оправляв міські книги, але на основі писемних джерел не можна встановити, які анонімні записи слід пов'язати з Малесковичем. У 1624, 1630, 1636 рр. продавав Раді та Лонґерії міста готові незаписані книги, а у 1633 р. продав Лонґерії папір та конституції-постанови. Див.: Картотека Сіверської-Сварника // ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 736, с. 294, 501, 520, 667; спр. 737, с. 90; спр. 738, с. 383; спр. 397, с. 29; Лозинський В. Leopolitane.— Львів, 1890.— С. 452; Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 144; його ж. Z dziejów książki...— S. 54—56, 84, 86; Archiwum Państwowe w Krakowie, AMKr., AD 167, s. 233; AD 169, s. 591; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 55, с. 1411, 1378; спр. 881; спр. 736, с. 294, 501, 520, 667; спр. 737, с. 90; спр. 738, с. 383.

[68] Павло Хжонсткович (Pawło Chrząstkowicz, Chrząstkiewicz, Krząstkowicz, Krzesniowicz, Trzeskiewicz — †1647) — навчався ремеслу в Кракові. В документах його подано, як „інтролігатор з Кракова, родом з-під Кракова" (можливо, з міста Казимира). Його самостійний інтролігаторський верстат діяв у Львові близько 30 років (1615—1647). Щонайменше з 1611 р. мешкав у Львові. Перед 1615 р. працював підмайстром у верстаті Йостової. З 1615 р. утримував власний верстат. У 1616 р. орендував помешкання „між мурами біля Краківської брами". 1628 р. прийняв міське право. Цього ж року влада міста за значну кількість виконаних ним замовлень для Лонґерії міста найняла йому місце під крамницю. У 1643 р. Хжонстокович склав заповіт, у якому все своє майно записав дружині — Регіні Лобощанці. Близько 1647 р. він помер. Див.: Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 143; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 43, с. 996; спр. 738, с. 564.

[69] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 398.

Відповідно, більшість з решти оправ даної групи можна вважати роботою цього інтролігатора. Тим паче, що це узгоджується з архівними даними, згідно з якими Павло Хжонсткович помер близько 1647 р.

Після смерти П. Хжонстковича інтролігаторський верстат перейшов до його дружини — Реґіни Лобощанки[70], який діяв між 1647—1672 рр. (згадується у документах за 1659, 1664, 1665, 1672 рр.). Ще 1665—1672 рр. вона сплачує чинш за будинки, розташовані на „міських валах". У 1649 р. міська каса виплатила їй 13 злотих за оправлення двох книг та протоколів до війтівської канцелярії[71]. Це, очевидно, Актові книги війтівського уряду (можливо, це книги, оправи яких не мають дати. Дана гіпотеза не суперечить попереднім припущенням, оскільки в оправленні книг простежується рука двох різних майстрів, але близьких за стилем та технікою).

У другу групу були виділені м'які оправи, створені протягом 1632—1648 рр. Вони містять книги: Реєстрів річних прибутків і видатків королівської каси за 1635—1638 рр. (Спр. 910) та за 1639—1648 рр. (Спр. 911); Протоколи і ревізії границь та ґрунтів міста за 1607 р. (Спр. 654). Можливо, вони були виконані у верстаті Павла Хжонстковича (ним або його дружиною).

До складу третьої групи оправ були виділені ті, що містили в оздоблені інший роль з зображенням античних персонажів Париса — Венери — Юнони — Палласа з відповідними підписами „PARIS — VENUS — LVNA — PALLVS". Вони містять Актові книги: „Inducta et Protocolla officii advocatialis" за 1661—1663 рр. (Спр. 405), за 1668—1669 рр. (Спр. 406), за 1670—1671 рр. (Спр. 407) та за 1674—1676 рр. (Спр. 409). Крім того, оскільки композиційне вирішення всіх оправ цієї групи цілком ідентичне, правомірно припустити, що всі вони створені одним майстром і майже одночасно, тобто близько 1676 р. На виконання цих оправ, згідно з архівними даними, може претендувати лише Якуб Майтович, зять Павла Хжонстковича[72].

У четверту групу виділені оправи, які мали лише поодинокі спільні елементи оздоблення та за стилістикою виконання походили з кінця XVII ст. Вони містять акти: „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis" за 1653—1657 рр. (Спр. 269), за 1658—1659 рр. (Спр. 270); „Inducta, Protocolla et Formularia iudicii civilis Armenorum" за 1648—1650 рр. (Спр. 528), за 1651—1652 рр. (Спр. 529); Реґістр Арсеналу міста Львова за 1665—

---

[70] Ружицький Е. Львівське палітурництво...— С. 143.

[71] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 739, с. 809.

[72] Можливо, разом з Реґіною (Павловою) верстат Хжонстковича провадив її зять — Якуб Майтович († 1693), який 1659 р. одружився з їхньою донькою Маріанною. Майтович згадується в актах протягом 1659—1693 рр. Був учнем відомого краківського майстра Войцеха Моленди (оправи монастиря Босих кармелітів у Вишничі). В 1658 р. дістав визволення у краківському цеху і псевдо „Długomyslny". І найбільша кількість актових книг з суперекслібрисом припадає на період його діяльності. До речі, не згадується жоден інший інтролігатор у замовленнях міста. Наприкінці 60-х рр. XVII ст. оправляв книги для міської канцелярії. В 1669 р. оправляв raptularz, за роботу отримав 18 грошей. Див. угода з інтролігатором Молендою в: Relatio fundationis Conventus Visnicensis Salvatoris Carmelitarum Discalceatorum cum Annalibus eiusdem monasteri ab 1624 ad 1729 // Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu, rps. Ossolińskich, N 1871/1, s. 241. Про краківських інтролігаторів цього періоду, зокрема, про рід Молендів писав: Pachoński Jan. Zmierch sławetnych.— Kraków, 1956.— S. 158; ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 740, с. 3.

1710 рр. (Спр. 657); Міську касу за 1692—1699 рр. (Спр. 768); Книгу реєстрів річних прибутків і видатків королівської каси за 1663—1672 рр. (Спр. 913) та Золоту книгу складу товарів за 1660 р. (Спр. 680).

Аналіз зафіксованих замовлень, архівних даних та родинних зв'язків між інтролігаторами наводить на думку, що, вірогідно, автором цих оправ з суперекслібрисом № 3 треба вважати родину Павла Хжонстковича (верстат успадкувала дружина Реґіна Лобощанка, потім зять Якуб Майтович і згодом його син Йозеф Майтович). Можливо, що оправи з цієї групи (або принаймні частина з них) виконав Йозеф Майтович*.

У п'яту групу об'єднані оправи, час створення яких припадає уже на початок XVIII ст., упродовж 1700—1732 рр. Своєю чергою вони містять акти: „Inducta et Protocolla iudicii civilis scabinalis" за 1699—1707 рр. (Спр. 276); Книгу реєстрів „штукового" мита за 1708—1716 рр. (Спр. 842) та за 1716—1723 рр. (Спр. 844); „Золоту книгу" за 1678—1734 рр. (Спр. 666); Книгу реєстрів королівських маєтків і прибутків від них за 1726 р. (Спр. 931); „Liber functionum casse regalis" за 1732—1756 рр. (Спр. 944). На жаль, встановити ім'я інтролігатора, який їх оправив, поки що не вдалося.

Подальші зміни в іконографії суперекслібрисів Львівського магістрату відбувалися у першій половині XVIII ст., але це зовсім не пов'язане з геральдичними процесами, а з адміністративно-територіальним поділом. Головні зміни виявилися у стилістиці виконання та введенні нової леґенди.

Суперекслібрис № 4 гербовий з леґендою [близько 1737 р., Львів] (Іл. 5). Кругла суцільна гербова плата діаметром 68 мм. У середині — міська стіна з трьома вежами (центральна — дещо вища від бічних), кожна з трьома зубцями і двоярусна з двома вікнами. В стіні — брама з відчиненими двома половинками воріт і піднятою на три чверти решіткою. У брамі стоїть на задніх лапах лев, повернутий вліво з піднятим хвостом. У лівій лапі він тримає три горби і восьмипроменеву зірку, права вільна. В обрамленні леґенда: „SIGILLVM VRBIS LEOPOLIENSIS METROPOLIS RVSSLÆ".

На сьогодні виявлено шість актових книг з цим суперекслібрисом[73]. Після перегляду de viso даних оправ можна стверджувати, що час створення матриці для цього суперекслібриса припадає на 1736 р.[74] Через

---

* Син Якуба, Йозеф Майтович (1665—1700). Самостійний верстат вів від 90-х рр. XVII ст. Навчався ремесла у свого батька. Депонувався 1687 р. у краківському цеху на підмайстра у Яна Тиски, отримав псевдо „Охотний". Після смерти батька в 1693 р. очолив верстат. Ружицький припускає на підставі факту оренди будинку на валі (який спочатку орендував П. Хжонстковіч, Я. Майтович), що Йозеф виконував якісь інтролігаторські роботи для міста.

[73] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 565 (1769—75); спр. 610 (1756—87) з датою 1756 р.; спр. 663 (1737—53) з датою 1737 р.; спр. 675 (1739—79) з датою 1739; спр. 839 або 849 (1736—42); спр. 850 (1742—56) або 860 (1737—50); спр. 933 (1744—51) з датою 1744 р.

[74] Додатково зазначимо, що в приватній розмові Е. Ружицький вказав на існування ще однієї оправи з суперекслібрисом № 4, яка зберігається у бібліотеці ЦДІА України у Львові (Стародрук, 770) і колись входила до складу підручної бібліотеки Львівського магістрату (Prawa konstytucye y przywileie Królewstwa Polskiego...— Warszawa, 1738).

неповне дослідження архівних даних, пов'язаних з інтролігаторами, які діяли у Львові протягом XVIII ст., на жаль, не вдалося встановити інтролігатора, що виконав дані оправи.

Суперекслібрис № 5 не описано в літературі; він створений 1767 р. Трапляється лише на одній книзі[75]. Має деякі геральдичні зміни, на відміну від попереднього.

Суперекслібрис № 5 [1767 р., Львів] гербовий з леґендою (Іл. *6*). Кругла суцільна плата діаметром 40 мм. У середині під цісарською короною — міська стіна з трьома вежами (центральна, дещо вища від бічних), кожна з трьома зубцями і двоярусна з трьома вікнами. В стіні брама з піднятою на три чверти решіткою. По обидва боки стіни пальмова (справа) та виткої рослини (зліва) гілки. В брамі стоїть на задніх лапах лев, повернутий вправо з піднятим хвостом. У лівій лапі він тримає три горби і восьмипроменеву зірку, права піднята. В обрамленні леґенда: „PIECZEC DIRECTORII BRUKOWEGO MIASTA I. K. MCI LWOWA".

Даний суперекслібрис близький за розмірами та іконографією до печатки на титульних аркушах двох Актових книг (ф. 52, оп. 2, спр. 944, спр. 931) і різниться від печатки лише леґендою (леґенда на печатці: „ARCHWUM KR. STOJ. MIASTA LWOWA").

Встановити інтролігатора, який виконав цю оправу, поки що через брак відповідної інформації неможливо.

Наприкінці зазначимо, що хоч у статті описано п'ять різних маґістратських суперекслібрисів, фактично до тих, які відповідають визначенню суперекслібриса, слід зарахувати лише під № 1, 1-а, 3 та 4, оскільки тільки для них були виготовлені спеціальні матриці. У випадку з суперекслібрисами під № 2 та 5, їх тільки з певними застереженнями можна вважати таким видом провенеційних книжкових знаків, оскільки для них не виготовлялися інтролігаторські плати, а попросту використали наявні печатки. Інакше суперекслібрис № 2 був би чи не найстаршим в Європі.

Проведення подальших досліджень як архівних джерел, так і оправ актових книг та книг з колишньої бібліотеки Львівського маґістрату, надасть можливість ідентифікувати оправи з суперекслібрисами № 4 та 5 з іменами конкретних інтролігаторів, а також уточнити деякі нез'ясовані аспекти в цьому дослідженні.

[75] ЦДІА України у Львові, ф. 52, оп. 2, спр. 813. [Книга реєстрів королівських та міських податків. 1767 р.]. На оправі текст: „INWENTARZ WYMIARU LOKCIOWEGO || MIEDZY MURAMI".

ЗМІСТ

Слово про Ювіляра.— **Ігор ГИРИЧ** 5

Матеріали до бібліографії праць Олега Купчинського.— **Марія ТРЕГУБ** 17

Частина перша

ІСТОРІЯ МОВИ. ОНОМАСТИКА

Галина ЧУБА (Краків. Польща). Зі студій над українськими Учительними Євангеліями другої половини XVI—XVIII століть (Генеза та особливості стилістичної організації текстів проповідей) 59

Лідія КОЦЬ-ГРИГОРЧУК (Львів. Україна). Вузькошрифтне Євангеліє — пам'ятка української писемности першої половини XV століття. Деякі питання лінгвістично-палеографічного дослідження 80

Дмитро ГРИНЧИШИН (Львів. Україна). Слова з літерою *ѓ* в українських пам'ятках XIV—XVIII століть 95

Ярослав ДАШКЕВИЧ (Львів. Україна). Від іранського *muhr* („печатка") до українського *могорич* 119

Святлана МАРОЗАВА (Гродна. Беларусь). Уніяцкая царква Беларусі ў моўных працэсах канца XVI — першай паловы XIX стогоддзя 125

Йосип ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ (Ужгород. Україна). Іван Вагилевич — перший дослідник іншомовних запозичень в українській мові 142

Галина МАЦЮК (Львів. Україна). Нормативно-граматичний опис української мови в першій половині XIX століття 173

Stanisław STĘPIEŃ (Przemyśl. Polska). Spory wokół języka i alfabetu ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach 190

Уляна ЄДЛІНСЬКА (Львів. Україна). Деякі мовні проблеми в українському історичному контексті 1862—1884 років (За матеріалами тогочасного листування) 213

Андрій ДАНИЛЕНКО (Нью-Йорк. США). *Нурмане — мурмане — урмане?* Про одну контроверзу з історії арабо-східнослов'янських стосунків 235

Дмитро БУЧКО (Тернопіль. Україна). Українські ойконіми з компонентами *-город/-град* та *-піль/-поль, -пілля, -поле* на загальнослов'янському тлі 243

Ірина ФАРІОН (Львів. Україна). Ідентифікаційна функція антропоніма як складник його онтологічної природи 254

Михайло ХУДАШ (Львів. Україна). До етимології імени *Кий* — найстаршого з легендарних братів-засновників Києва 269

Віктор ШУЛЬГАЧ (Київ. Україна). Рефлекси прасл. ***sъlg-*** у слов'янській антропонімії 294

Зоряна КУПЧИНСЬКА (Львів. Україна). Про деякі історично-фонетичні зміни в системі української топонімії 302

Частина друга

СПЕЦІАЛЬНІ (ДОПОМІЖНІ) ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Валентина ШАНДРА (Київ. Україна). З історії державних установ як спеціальної історичної дисципліни 313

Наталія ЯКОВЕНКО (Київ. Україна). Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (Остання третина XVI — середина XVII століть) 320

Іван БУТИЧ (Київ. Україна). Чернігівська губернська учена архівна комісія 1896—1918 років 358

Олексій ТОЛОЧКО (Київ. Україна). „Кримінальна археографія" Василія Татіщева 373

Алла СВАШЕНКО (Харків. Україна). Рукописна „Кролевецька ратушна книга" XVII—XVIII століть 379

Юрій ЯСИНОВСЬКИЙ (Львів. Україна). Нотний Ірмологіон як тип рукописного кодексу: питання структурної організації тексту 394

Сергей ЯКОВЕНКО (Москва. Россия). Материалы итальянских архивов и библиотек по истории Украины. Изучение и публикация 407

Мар'ян МУДРИЙ (Львів. Україна). Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині 421

Ігор ГИРИЧ (Київ. Україна). Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку XX століття 441

Галина СВАРНИК (Львів. Україна). Архівна спадщина Дмитра Донцова 455

Reinhard HEJDENREUTER (München. Deutschland). Der Mord am ukrainischen Nationalistenführer Stepan Bandera 1959 und seine Vorbereitung im Spiegel von Münchner Polizeiakten 478

Dariusz DĄBROWSKI (Bydgoszcz. Polska). Romanowicze w rocznikach polskich 487

Володимир СОБЧУК (Кременець. Україна). Боговитиновичі: генеалогія і маєтки 498

Андрій ГРЕЧИЛО (Львів. Україна). Символи Королівства Галичини і Лодомерії (1772—1918) 538

Мирослав ЛАБУНЬКА (Філадельфія. США). Князь Данило Галицький і коронація угорського короля Бели IV (Чин: Officium Stratoris) 554

Віталій ГАВРИЛЕНКО, Роман ЧАЙКА (Львів. Україна). Вислі свинцеві булли з Пліснеська: факти і гіпотези 562

Іван СВАРНИК (Львів. Україна). Символіка міст Галицької землі 594

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів. Україна). До генези парафіяльної сфрагістики Перемишльської греко-католицької єпархії 609

Михайло РОЖКО (Львів. Україна). Празькі гроші на теренах міста Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок) 619

Роман ШУСТ (Львів. Україна). Грошова система і фальшування грошових знаків у Галичині у другій половині XIX — на початку XX століть 637

Андрій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Львів. Україна). Хронологія діяльности Львівського монетного двору в XIV—XV століттях 663

Олена РУСИНА (Київ. Україна). Київ — Троя: передісторія та історія міфологеми 675

Александр МАЙОРОВ (Санкт-Петербург. Россия). О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем 688

Леонтій ВОЙТОВИЧ (Львів. Україна). Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) 712

Ярослав ІСАЄВИЧ (Львів. Україна). Червенські гради і Червона Русь: чи пов'язані ці топоніми 721

Леонід ТИМОШЕНКО (Дрогобич. Україна). Проблеми історичної топографії давнього Дрогобича 727

Мирон КАПРАЛЬ (Львів. Україна). Жидачівський повіт Львівської землі в XVI столітті (За матеріалами поборових реєстрів) 746

Мар'яна ДОЛИНСЬКА (Львів. Україна). Соціотопографічна характеристика Української (Руської) дільниці Львова у XVI—XVIII століттях. Загальні уваги 766

Марія ВАВРИЧИН (Львів. Україна). Карта Полісся Даніеля Цвіккера 781

Уляна КРИШТАЛОВИЧ (Львів. Україна). „Атлас полонин Східних Карпат" в ідеї Петра Контного 791

Edward RÓŻYCKI (Katowice. Polska). Źródła do dziejów książki we Lwowie w XVI—XVIII wieku. Wybrane zagadnienia 801

Олена ГАЛЬЧЕНКО (Київ. Україна). Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки 810

Світлана ЗІНЧЕНКО (Львів. Україна). Суперекслібриси Львівського магістрату XVI—XVIII століть 828

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДО ДЖЕРЕЛ

Збірник наукових праць на пошану
ОЛЕГА КУПЧИНСЬКОГО
з нагоди його 70-річчя

Том I

Літературні редактори: *О. Триструга, Г. Фенько*
Комп'ютерний набір і верстка: *Н. Дзюба*
Художнє оформлення: *О. Панасюк*

Здано до друку 05. 04. 2004.
Формат 70×100 $^{1}/_{16}$. Папір офс.
Умови. друк. арк. 32,27. Обл.-вид. арк.
Тираж 400 прим.
Зам. № 04/09.

Надруковано з готових діапозитивів
у Товаристві з обмеженою відповідальністю „Простір-М".
79000. Україна. Львів, вул. Чайковського, 27.